

inmensi
uicib' et
senoq; e
numen
sanctu
ab' repe
atexpl
ol. fici
naria
estuu
noctem
Unu

Actes del CONGRÉS INTERNACIONAL

Gerbert d'Orlhac i el seu temps:
Catalunya i Europa a la fi del 1r mil·lenni

Vic - Ripoll, 10 -13 DE NOVEMBRE DE 1999

Eumo Editorial

PONENTS

Xavier Barral i Altet
Joan Bastardas
Thomas N. Bisson
Jordi de Bolòs i Masclans
Walter Brandmüller
Miquel S. Gros i Pujol
Christian Lauranson-Rosaz
Josep Moran i Ocerinjáuregui
Anscari M. Mundó
Ramon Ordeig i Mata
Antoni Pladevall i Font
David Romano
Pierre Riché
Manuel Riu i Riu
Josep M. Salrach i Marès
Juli Samsó
Antoni Udina i Abelló

UNIVERSITAT DE VIC

AJUNTAMENT DE VIC

Ajuntament de Ripoll

Amb la col·laboració

Amb el suport

Generalitat de Catalunya
Departament de Presidència

**ACTES DEL CONGRÉS INTERNACIONAL
GERBERT D'ORLHAC I EL SEU TEMPS:
CATALUNYA I EUROPA A LA FI
DEL 1r. MIL·LENNI**

Vic-Ripoll, 10-13 de novembre de 1999

DOCUMENTS

31

**ACTES DEL CONGRÉS INTERNACIONAL
GERBERT D'ORLHAC I EL SEU TEMPS:
CATALUNYA I EUROPA A LA FI
DEL 1r MIL·LENNI**

Vic-Ripoll, 10-13 de novembre de 1999

coordinació, presentació i edició
Imma Ollich i Castanyer

 Eumo Editorial

Aquesta obra ha comptat amb el suport del Departament de la Presidència de la Generalitat de Catalunya. Comissionat per a Universitats i Recerca.

Primera edició: novembre de 1999

Disseny de la coberta: Eumogràfic

Maquetació: Viqui López

Correcció: Marta Grané i Joan Santanach

Traduccions dels resums en francès, occità i anglès: Claudi Balaguer, Maria Ocaña i Núria Sadurní

© Els autors respectius

© d'aquesta edició:

Eumo Editorial. Carrer de Miramarges, 4. 08500 Vic

Tel. 93 889 28 18 - Fax 93 889 35 41

—Eumo és l'editorial de la Universitat de Vic—

Impress a Romanyà/Valls. Carrer Verdaguer, 1. 08786 Capellades

Dipòsit Legal: B-45.408-1999

ISBN: 84-7602-709-5

Índex

Pròleg. <i>Jordi Pujol i Soley, President de la Generalitat de Catalunya</i>	9
Paraules prèvies. La <i>peregrinatio accademica</i> de Gerbert d'Orlhac (Silvestre II). <i>Ricard Torrents i Bertrana, rector de la Universitat de Vic</i>	13
Comitè d'honor i Comitè científic	17
Presentació. <i>Imma Ollich i Castanyer, coordinadora del Congrés</i>	19
Lliçó inaugural. Deux siècles d'études gerbértiennes. <i>Pierre Riché</i>	23
1. CATALUNYA I EL MÓN FA MIL ANYS / LA CATALOGNE ET LE MONDE VERS L'AN MIL / LA CATALONHA E LO MOND FA MILA ANS	43
<i>Ponències</i>	
La Catalunya de Gerbert entre dues èpoques: estructura del territori i dinàmica polític-econòmica. <i>Josep M. Salrach</i>	45
Els comtats catalans en el context de l'Europa carolíngia: aspectes polítics i jurídics. <i>Antoni Udina</i>	69
Els orígens de Gerbert d'Orlhac. Gerbert et l'Auvergne. À propos des origines du pape de l'an mil. <i>Christian Lauranson-Rosaz</i>	89
<i>Comunicacions</i>	
Les problemes politico-religieux en Catalogne (IXe-XIe siècles). <i>Jean Mercier</i>	115
Oliba, Peacemaker. <i>Adam Kosto</i>	135
La indivisibilitat del bloc comtal cerdano-berguedà en l'època del comte Oliba Cabreta i dels seus fills (finals del segle X-inicis de l'XI). <i>Josep Camprubi</i>	151
Els vescomtes d'Osona. Història d'un llinatge nobiliari pels volts de l'any mil. <i>Francesc Rodríguez Bernal</i>	163
Ermessenda, Guinedilda... les dones de l'any mil. <i>Teresa M. Vinyoles</i>	175
Fams atroces a la Catalunya de l'any 1000 (950-1100). <i>Pere Benito i Monclús</i>	189
Les conquestes baixes del Llobregat i de l'Anoia a la fi del primer mil·lenni. <i>Alfred Mauri i Maria Soler</i>	209

La plana del Baix Ter fa mil anys. <i>Xavier Soldevila</i>	227
2. TESTIMONIS MATERIALS ENTORN DE L'ANY MIL / TÉMOIGNAGES MATÉRIAUX VERS L'AN MIL / TESTIMONIS MATERIALS AL TORN DE L'AN MILLA	245
<i>Ponències</i>	
L'art monumental a Catalunya entorn de l'any 1000. Una mirada cap a Roma. <i>Xavier Barral</i>	247
Paisatge, poblament i societat a Catalunya entorn de l'any mil. <i>Jordi de Bolòs</i>	255
<i>Comunicacions</i>	
Sant Pere de Rodes. Consideracions sobre la cronologia de l'església. <i>Immaculada Lorés</i>	287
Les pintures del claustre inferior de Sant Pere de Rodes. <i>Carles Manchó</i>	305
Vinyes que ja no hi són. Per una arqueologia agrària del domini feudal del treball pagès: les vinyes de Sorre i Montardit (Pallars Sobirà) i Músser (Cerdanya). <i>Jaume Oliver i Clara Arbués</i>	321
The third Harvest of the First Millennium A.D. in the Plana de Vic. <i>Peter J. Reynolds & Ch. Shaw</i>	339
Tecnologia i societat entorn de l'any mil en terres catalanes. <i>Marta Sancho</i>	353
Excavaciones arqueológicas en el yacimiento de Sant Martí de les Tombetes (Pallars Jussà). Valoración de los primeros resultados. <i>Núria Nolasco</i>	365
L'arqueologia a Besalú (la Garrotxa) entorn de l'any mil: un estat de la qüestió. <i>Francesc Busquets i Marta Fàbregas</i>	379
L'evolució urbanística d'un poblat de l'any mil. Aixecament topogràfic de l'Esquerda (Roda de Ter, Osona). <i>Francesc Bau i Francesc Masdeu</i>	393
El castell de Montsoriu entorn de l'any mil. <i>G. Font, J.M. Llorens, J. Mateu, S. Pujadas, J.M. Rueda i J. Tura</i>	399
Torre de la Móra, una fortificació altmedieval en els primers contraforts del Montseny. <i>G. Font, M. Mataró, J. Mateu, S. Pujadas, J.M. Rueda i J. Tura</i>	409
L'ocupació medieval al turó del Montgròs (El Brull, Osona). Evidències de la campanya d'excavació del 1998. <i>Albert López Mullor i Mateu Riera Rullan</i>	419

- Església i poblament al Vallès entorn de l'any mil: resultats arqueològics. *Jordi Roig, Josep Anton Molina i Joan Manuel Coll* 437
- Ceràmica de cuina al Vallès entre l'Antiguitat tardana i la fi del mil·lenni. *Jordi Roig, Joan Manuel Coll* 457
- La ceràmica grisa amb decoració impresa a Barcelona. *Julia Beltran de Heredia i Emili Revilla* 475
- 3. LES LLENGÜES ENTORN DE L'ANY MIL: COEXISTÈNCIA I EVOLUCIÓ / LES LANGUES VERS L'AN MIL: COÉXISTENCE ET ÉVOLUTION / LAS LENGAS AL TORN DE L'AN MILLA: COEXISTÈNCIA E EVOLUCION** 493
- Ponències*
- El català vers l'any mil. *Joan Bastardas* 495
- L'antroponímia catalana l'any mil. *Josep Moran* 515
- Comunicacions*
- L'occitan a l'entorn de l'an mila. *Claudi Balaguer* 527
- L'abotida de las mudanças lingüísticas en Gàllia meridionala a l'entorn de l'an mila. *Domenge Bidos-Germà* 541
- Gent que devallà de la muntanya. Fronteres interculturals a l'Alta Edat Mitjana. *Joan Eusebi García Biosca* 557
- 4. L'ENSENYAMENT FA MIL ANYS / L'ENSEIGNEMENT VERS L'AN MIL / L'ENSENHAMENT DE FA MILA ANS** 575
- Ponències*
- L'aprenentatge dels savis a Europa al voltant de l'any 1000: les lliçons de Gerbert, Abbo i Fulbert. *Thomas N. Bison* 577
- Ató de Vic, mestre de Gerbert d'Orlhac. *Ramon Ordeig* 593
- Comunicacions*
- L'escola de la catedral de Vic al segle XI. *Josep M. Masnou* 621
- Formació cultural de Gerbert d'Orlhac a la marca hispànica. *Emilia Tarracó i Planas* 635
- La presentació de continguts històricoeducatius de mil anys estant. *Pere Solà* 637
- 5. LA CIÈNCIA I LA CULTURA: CRISTIANS, JUEUS I MUSULMANS A LA FI DEL 1r MIL·LENNI / LA SCIENCE ET LA CULTURE: CHRÉTIENS, JUIFS ET MUSULMANS VERS L'AN MIL / LA SCIÈNCIA E LA CULTURA: CRESTIANS, JUSIEUS E MUSULMANS A LA FIN DEL 1èr MILLENARI** 649

<i>Ponències</i>	
Entorn a l'estada de Gerbert a Catalunya (967-970). L'existència de biblioteques privades perdudes. <i>Antoni Pladevall</i>	651
Entorn de l'astrolabi de Gerbert. <i>Anscari M. Mundó</i>	665
Maslama al-Majriti y la tabla de estrellas en el tratado de <i>Mensura Astrolabii</i> . <i>Julio Samsó</i>	679
Notes sobre l'activitat dels jueus a Catalunya l'any mil. <i>David Romano</i>	697
<i>Comunicacions</i>	
Els jueus i l'ensenyament de primeres lletres. <i>M. Isabel Miró Montoliu</i>	701
Entorn les poesies llatines de Gerbert d'Orlhac. <i>Josep Cloa Farrés</i>	713
Gerbert et l'introduction de la numération décimal arabo-indienne en Occident chrétien: le «Liber Abaci». <i>Jean Cassinet</i>	725
6. EL MONAQUISME I EL PAPAN L'ANY MIL/ LE MONACHISME ET LA PAPAUTÉ /LO MONAQUISME E LO PAPAN	727
<i>Ponències</i>	
Els monestirs catalans entorn de l'any mil. <i>Manuel Riu i Riu</i>	729
La vila de Vic i el monestir de Ripoll en els anys 967-970. <i>Miquel S. Gros</i>	747
<i>Comunicacions</i>	
Formació del primer patrimoni de la Canònica de Sant Tomàs de Riudeperes (Osona) al llarg del segle XI. <i>Pilar Sendra</i>	763
La Canònica abans de la Canònica. El paper dels canonges de la Seu d'Urgell fins a la institució del capítol el 1010. <i>Jordi Garsaball i Rivasés</i>	783
Cluny y las congregaciones benedictinas catalanas en el tránsito del siglo X al siglo XI. <i>Luis García-Guijarro Ramos</i>	805
Notas para un estudio iconográfico: los ciclos de los profetas Daniel y Jonás y la Portada de Ripoll. <i>Alfonso Vidal Taboada</i>	817
Santa Maria de Ripoll: l'acta de consagració de l'any 977 i el problema dels <i>Tituli</i> . Aproximació a una nova lectura arquitectònica. <i>Conxa Peig</i>	839
Entre Orient i Occident. El paper del cristianisme en la fundació de l'estat hongarès. <i>Tünde Mikes Jani</i>	861
Llçó de cloenda. Silvester II. Römischer Primat an der Schwelle zum 2. Jahrtausend. <i>Walter Brandmüller</i>	867
Índex de ponents i comunicants	885

Pròleg

Molt sovint, quan mirem enrere i fem l'acte —sempre necessari— d'evocació de la història dels pobles, notem que els fets d'armes, o els d'expansió territorial, solen excel·lir per damunt d'uns altres a primera vista més modestos. Fins a cert punt és comprensible: la força, l'agitació, les convulsions, sempre deixen en la memòria col·lectiva una empremta més indeleble que no pas els actes pacífics quotidians.

Els catalans, però, tendim sempre a contrapesar aquests esdeveniments. Valorem la significació que poden tenir les antigues gestes, però solem buscar-ne l'essència en aspectes que emmarquen el record des d'una altra perspectiva.

Ens enorgullim, per exemple, de la resistència patriòtica de 1714, però ens enorgullim encara més de la voluntat ferma i immediata de sargir el teixit civil que es va estripar i de superar la derrota armada refent el país des del comerç, des dels estudis, des de la indústria...

O bé lamentem —i no oblidem— la guerra civil espanyola i les conseqüències deplorables per al nostre país, però l'exili forçat de tants compatriotes nostres ens propicia immediatament l'evocació dels casals catalans, per exemple, unes llavors que van acabar germinant arreu del món en benefici de la nostra cultura.

Podríem, és clar, recular encara més per la nostra història. Si arribem al món medieval català, ens adonarem tots plegats que els fets que considerem més definitoris d'una manera de fer com a catalans són precisament aquells que en el seu moment van representar una contribució a la pau social i a la recerca de l'equanimitat, de la ponderació, de la mesura. Això és el que significa cada assemblea de pau i treva, aquella magnífica convenció introduïda per l'abat Oliba.

Precisament quan naixia aquest gran home de la nostra història, l'abat Oliba, un personatge tan vinculat al prestigi cultural que aquesta ciutat de Vic atresora, va ser quan deixava les terres catalanes un altre personatge que ara ens permet fer un nou exercici de reforç de la nostra memòria col·lectiva, d'aquesta memòria sempre orientada cap als fets aparentment més callats i modestos.

Gerbert d'Orlhac, el monjo nascut a les terres germanes d'Occitània, en efecte, deixava els comtats catalans definitivament per encetar una carrera eclesiàstica i política d'un gran prestigi. Després de passar per Vic i per Ripoll, va conèixer papes, reis i emperadors, va recórrer les principals ciutats i en totes hi va tenir un paper de govern destacat. Home intel·ligent, astut i de conviccions

fermes, es va saber moure en tots els terrenys —l'intel·lectual, el polític, l'eclésiàstic— i els va ennobrir tots. I també per les seves grans qualitats humanes, va accedir al papat de Roma ara fa mil anys. Però no és imprudent dir que la primera plataforma de llançament, el primer factor de reconeixement de la seva vàlua, l'hi va propiciar l'estada entre nosaltres.

Gerbert, arribat d'Occitània, va venir a aquesta part del territori que s'acabaria anomenant Catalunya per descobrir-hi una ciència nova. Què va fer aleshores? Res de grandiloqüent, res d'èpic, res d'admirable en principi als ulls dels pobles. Només va practicar un exercici, el de la humilitat, per arribar a assimilar tota aquella troballa científica i poder després transmetre-la. Gràcies a aquest capteniment i al seu enginy i capacitat de pedagogia davant dels deixebles, Europa va desvetllar-se en el terreny de l'astronomia, de les matemàtiques, de la teoria musical...

Els catalans, sempre donats a evocar la història que es pasta a mà, tenaçment, i no pas la flamarada, ens podem sentir orgullosos d'haver estat un dels pobles receptors del Gerbert, aquell papa de l'Any 1000 que va començar a fer-se savi entre nosaltres.

Fer-nos nostre aquest personatge occità és al capdavant posar un accent obert al paper que el nostre país va jugar en el desvetllament de l'Europa d'aquell temps. Com tots els pobles també nosaltres vam protagonitzar més tard fets bèl·lics, atacs, defenses, expansions... Però podem enorgullir-nos d'haver aportat també al progrés de l'Europa medieval la instrucció que un bisbe de Vic, reputat matemàtic, i una biblioteca científica, la de Ripoll, van donar a aquell humil monjo anomenat Gerbert.

I això ho vam poder fer perquè els catalans de l'època no van tancar mai la ment als corrents culturals superiors que venien d'altres pobles. Avui, quan arriben de l'altra riba de la mediterrània molts dels quals aviat seran una part de la Catalunya futura, serà just recordar —i caldrà no oblidar-ho malintencionadament— que els seus avantpassats de l'any 1000 van ser els nostres mestres i que gràcies a ells, Europa va fer un salt qualitatiu en el camp de la ciència.

Va ser gràcies a ells que Gerbert va poder portar les xifres àrabigues al nord. Va ser gràcies al seu estat de ciència més avançat, que Gerbert va poder recollir les complexitats del còmput astronòmic i explicar-les als seus deixebles. Des d'aquest punt de vista, Gerbert ens és per a la ciutadania un recordatori molt oportú de la necessària entesa entre cultures, pobles i gentes. Perquè tot mantenint cada poble la seva pròpia identitat, la col·laboració ens pot ajudar a créixer i ser més rics en tots els terrenys, intel·lectual, espiritual i material.

I amb aquesta curiositat oberta al desconegut, amb aquesta voluntat de recerca, d'estudi, d'afany de transmetre després els coneixements, Gerbert tam-

bé és, a més a més, un símbol específic per a tots els col·lectius d'ensenyants del país.

Perquè són els ensenyants (amb l'ajut de cadascuna de les famílies) els qui poden explicar millor a les noves generacions que els valors d'aquell estudiant, primer, i després mestrescola; els valors d'aquell símbol que ni el pas dels mil·lennis no pot empètir, s'han de continuar alimentant. Els pobles no es fan grans per les flamarades del sofre i de la pólvora, sinó pels ponts construïts sobre els obstacles per tal que cada generació traspassi les experiències enriquidores a la generació que les espera a l'altra riba. Els pobles es fan grans i respectables no pas quan es mouen les persones, sinó quan aquestes ajuden a moure les idees.

De ben segur que aquest serà el resultat del magnífic treball que ha fet la Universitat de Vic amb l'organització del Congrés que ha propiciat aquestes actes que avui es presenten.

Jordi PUJOL i SOLEY
President de la Generalitat de Catalunya

La peregrinatio accademica de Gerbert d'Orlhac (Silvestre II)

El viatge d'estudis de Gerbert d'Orlhac a la Marca Hispànica i la seva estada de tres anys, del 967 al 970, a la nostra terra constitueixen una veritable *peregrinatio accademica*, una forma de viatge iniciàtic practicada ja a l'Europa de l'Alta Edat Mitjana. El jove estudiant era iniciat a les ciències en un país llunyà, sota el guiatge d'un mestre tutor, i retornava al país d'origen, per a incorporar-se a una escola monàstica o catedralícia.

Gerbert va posar el seu viatge iniciàtic sota el guiatge del mestre Ató, bisbe de Vic i mestre de l'escola de la seu auserenca. A partir d'aquesta formació de joventut emprengué després la brillant trajectòria intel·lectual de savi i educador que el convertiria en un dels protagonistes del segle X.

La dimensió educativa de la *peregrinatio accademica* de Gerbert, l'han glosada qualificats autors, com Josep Pijoan. En un il·luminós assaig, *Els educadors de la gent catalana* (1907), exalta la florida de la cultura catalana del segle X, impulsada —diu— pels «grans iniciadors de la nostra civilització». Sota el govern de Borrell II, comte de Barcelona, Girona, Osona i Urgell, els educadors de la Marca Hispànica, Sunifred Llobet de Barcelona, Ató de Vic, Arnulf de Ripoll, Miró de Girona, Garí de Cuixà, posaven les bases de l'educació de la gent que, als confins meridionals de la Cristiandat, no trigarien a formar una nova nació per a l'Europa del segon mil·lenni. Una educació que al segle següent, l'onzè, reforçaria el bisbe i abat Oliba, quan va convertir l'*Scriptorium* monàstic de Ripoll i l'Escola catedralícia de Vic en centres educatius de les èlites dirigents del país.

L'abast de les institucions educatives de la Catalunya dels segles X i XI ha estat novament glossat per Thomas N. Bisson, professor de Harvard, a *L'escola catedralícia de Vic al segle X: els orígens de la Universitat*, conferència pronunciada l'any 1997, en ocasió de la refundació de la Universitat de Vic.

Un altre qualificat intèrpret de la peregrinació acadèmica de Gerbert d'Orlhac és Lluís Nicolau i d'Olwer. L'any 1910 dedicà la monografia *Gerbert (Silvestre II) i la cultura catalana del segle X* a argumentar que la *Marca Hispaniae*, era una bona elecció per a un estudiant de l'època de Gerbert. Seguint el cronista franc, Riquer de Saint-Rémy, conta que, quan l'abat d'Orlhac preguntà a Borrell II si als seus dominis hi havia homes instruïts i llibres de ciència per a enviar-hi un jove monjo a estudiar amb profit, el comte contestà que sí, sense

cap vacil·lació. Hi havia, en efecte, escoles com la de Vic i biblioteques, com la de l'Escriptori de Ripoll, on tenien secció pròpia els Llibres d'Arts, *Libri artium*. Les arts, l'estudi de les quals faria de Gerbert l'home més savi de l'any mil, són les ciències del *Quadrivium*, aritmètica i geometria, astronomia i música. Arts que si es podien estudiar a totes les escoles d'Europa, a la nostra *Marca* s'hi estudiaven millor, perquè aquí, un país fronterer amb el món de la cultura dels àrabs, es produïa l'encontre fecund dels sabers d'Orient i d'Occident.

Pijoan i Nicolau i d'Olwer, a començaments del nostre segle XX, varen entendre que l'educació i la cultura vertebraven els pobles i en fan nacions. Per això varen interpretar el pas per la nostra Marca del futur savi Gerbert i papa de Roma Silvestre II com un senyal premonitori del que desitjaven que l'educació i la cultura dels catalans esdevinguessin en els temps actuals, si havien tingut uns inicis tan prometedors.

Amb ells hi podem arrengrer els intèrprets que al llarg del segle XX no han deixat d'interactivar l'estudi dels orígens de la cultura catalana amb l'evolució del seu present i les expectatives del seu futur. Com el semitista Josep M. Millàs i Vallicrosa, amb l'*Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya medieval* (1931) i amb *Gerbert i els seus estudis a la Marca Hispànica*, (1931). Com l'arabista Joan Vernet o els historiadors Ramon d'Abadal i Eduard Junyent, les recerques dels quals han trobat continuïtat en els dos congressos celebrats enguany. L'un a Orlhac sobre «Gerbert, monjo, bisbe i papa a l'Església del seu temps» i l'altre a Vic i Ripoll sobre «Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del primer mil·leni», amb la participació de medievalistes destacats d'Europa i Amèrica, on la fascinació de la figura de Gerbert rebrota amb més esclat, ara que es tanca el mil·leni que es va obrir durant el seu pontificat.

Inaugurar aquest congrés, convocat per les Universitats de Barcelona i de Vic i patrocinat per la Presidència de la Generalitat de Catalunya, és un honor i un goig per a mi, en qui ha recaigut la distinció i la responsabilitat de ser el primer Rector de la Universitat de Vic restablerta. Una Universitat que es vol continuadora de les institucions d'educació superior que han tingut seu a Vic, d'una de les quals, la Universitat Literària, celebrem enguany el 400 aniversari.

No sóc medievalista. El que m'ha portat a aquesta tribuna és la Universitat, la institució educativa que va néixer formalment al segle XII, però que enfonsa les arrels al segle X. Unes arrels que encara avui alimenten la institució universitària amb la saba dels ideals educatius de l'estudi i la recerca.

D'altra banda, a més de rector d'Universitat, sóc un ciutadà d'Europa que està a punt de traspasar el llindar de l'any 2000 i avui, contemplant el moviment cultural de la Catalunya de l'any 1000, expressa el seu entusiasme, perquè se'n sent hereu i continuador. Sé prou que esdeveniments de 1999 com els

de la guerra als països dels Balcans no són justament els més apropiats per estar orgullosos d'Europa. Per això mateix, però, són més apropiats que cap altre per a renovar el convenciment que només l'educació pot vèncer la barbàrie.

La condició de país de Marca, passatge vers el món àrab i des del món àrab, territori d'encontre i d'intercanvi, d'aportacions de la brillant civilització cordovesa amb les de l'herència de la civilització romana, va fer de la Catalunya naixent un lloc privilegiat d'estudi, perquè hi fermentava una nova cultura, romànica i europea, que acabaria essent la dels catalans. L'aportació de les marques perifèriques de l'Imperi Carlongi acabaria fent l'Europa de l'any mil, a semblança de l'Europa del dos mil que està naixent de les aportacions del centre i de la perifèria.

Gerbert va venir a estudiar el *Quadrivium*. Sobre l'origen i l'abast del sistema d'ensenyament basat en el Quadrivi ignorem moltes coses, però sabem que Quadrivi vol dir «quatre vies», encreuament de camins i que aquesta deu ser la clau del seu èxit al llarg dels segles medievals. Sabem que, a diferència de les arts del *Trivium*, «trivials», preliminars, les del *Quadrivium* s'ensenyaven a estudiants madurs, perquè anaven orientades a l'aplicació pràctica, estaven directament relacionades amb el context de la civilització medieval i, en una paraula, no eren un agregat de sabers juxtaposats, sinó un encreuament interdisciplinari de sabers, vivificat pel saber fer.

En un dels Contes de Canterbury, de Chaucer, hi figura un estudiant d'Oxford que té al capçal del llit un llibre i tres artefactes. El llibre és una còpia de l'obra *Almagest* de l'astrònom, matemàtic i geògraf grec, Ptolomeu. Els artefactes, un astrolabi, un àbac i un saltiri.

El capçal del llit de l'estudiant de Chaucer simbolitza les ciències del *Quadrivium*. Al costat dels dos instruments científics hi ha un instrument musical i un llibre. El llibre, heus aquí el fil conductor de la història de la cultura i de l'educació a Europa. El llibre traduït, heus aquí el pont d'unió entre cultures, la novetat que venia a descobrir Gerbert i que els escriptors de la Marca Hispànica li oferien més que cap altre. L'impacte que li varen causar les traduccions va ésser tan gran, que en guardaria el record més viu. Justament la seva estada aquí va coincidir amb el primer esplendor de l'Escriptori de Ripoll, esdevingut, sota la direcció de l'abat Arnulf (954-970), una escola de traductors de primer ordre. També aquí, el llibre, dipositari de la llengua dels catalans començava d'ésser, igual que en altres cultures nacionals, el fil conductor de la història de la cultura dels catalans. Llibre de creació o de còpia, llibre il·luminat, llibre llegit o escoltat, llibre original o traduït. Europa naixia amb el llibre al capçal, o potser naixia del llibre. Durant mil anys la cultura a Europa, les cultures d'Europa, s'han salvat amb el llibre, que avui, a desgrat de la competència d'altres mitjans de difusió, continua victoriosos entremig dels extrems que l'amenacen, l'il·leterisme i la foguera.

Si el llibre és el fil conductor de la cultura, la traducció és la porta del coneixement de l'altre. Si Marca és territori d'encontre que uneix, *Quadrivium* és cruïlla educativa on s'encreuen camins i d'on parteixen direccions vers tots els horitzons de la rosa dels vents.

Sobre aquests senyals, Marca i Quadrivi, Llibre i Traducció, en una paraula, sobre Educació i Cultura, binomi vertebrador de la vida de la nació, es basa la meua lectura de l'episodi gerbertià. La vinguda de Gerbert a la Marca Hispànica i l'estudi del Quadrivi que en determinà la seva acció educadora són la metàfora de la *peregrinatio* que ens cal fer com a ciutadans de l'Europa contemporània, on Catalunya encara és una Marca apropiada per a estudiar-hi el Quadrivi, cruïlla de camins on es perfà la nostra educació de catalans del tercer mil·lenni.*

Ricard TORRENTS i BERTRANA
Rector de la Universitat de Vic

* Refosa del parlament pronunciat a Ripoll el dia 11 d'abril de 1999, en ocasió d'inaugurar l'Any Gerbert.

Comitè d'honor / Comité d'honneur / Comité d'onor

UNIVERSITATS CATALANES

Ricard Torrents i Bertrana. Rector de la Universitat de Vic
Antoni Caparrós i Benedicto. Rector de la Universitat de Barcelona
Josep Nadal i Farreras. Rector de la Universitat de Girona
Carles Solà i Ferrando. Rector de la Universitat Autònoma de Barcelona
Enric Argullol i Murgadas. Rector de la Universitat Pompeu Fabra
Jaume Porta i Casanellas. Rector de la Universitat de Lleida
Lluís Arola i Ferrer. Rector de la Universitat Rovira i Virgili

GENERALITAT DE CATALUNYA

Joaquim Triadú i Vila-Abadal. Secretari general del Departament de la Presidència
Carles Duarte i Montserrat. Director general de Difusió, Departament de la Presidència
David Serrat i Congost. Director general de Recerca
Manuel Jorba i Jorba. Director de la Biblioteca de Catalunya

CORPORACIONS LOCALS

Jacint Codina i Pujols. Alcalde de l'Ajuntament de Vic
Eudald Casadesús i Barceló. Alcalde de l'Ajuntament de Ripoll
Ramon Vall i Ciuró. President del Consell Comarcal d'Osona
Just Palma i Casals. Regidor de Cultura de l'Ajuntament de Vic

INSTITUCIONS I ENTITATS

Josep M. Guix i Ferreres. Bisbe de Vic
Sebastià Bardoleu. Abat de Montserrat
Manuel Castellet. President de l'Institut d'Estudis Catalans
Enriqueta Anglada i d'Abadal. Presidenta del Patronat d'Estudis Osonencs

COMISSIÓ COMMEMORATIVA DEL MIL·LENARI DE L'ELECCIÓ DE GERBERT D'ORLHAC COM A PAPA SILVESTRE II

Eudald Maideu i Puig. Ripoll
Pare Marc Taxonera. Abadia de Montserrat
Oriol Pi de Cabanyes. Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya
Manuel Naranjo. Departament d'Ensenyament, Generalitat de Catalunya
Joaquim Ibañez. Secretari de la CIRIT
Pere Ariño. Gerent de l'ICM
Eugeni Cabanes. Director d'Actualitats, CCRTV
Josep M. Solé i Sabaté. Director de Museu d'Història de Catalunya
Ramon Sargatal i Pellicer. Comissari de l'Any Gerbert

Comitè científic / Comité scientifique / Comité scientifique

Mercè Aventín i Puig, Universitat de Barcelona
Jordi de Bolòs i Masclans, Universitat de Lleida
Josep Burgaya i Riera, Universitat de Vic
Salvador Claramunt i Rodríguez, Universitat de Barcelona
Miquel S. Gros i Pujol, Arxiu Episcopal de Vic
Ramon Ordeig i Mata, Arxiu Episcopal de Vic
M. Isabel Miró i Montoliu, Universitat Rovira i Virgili
Ramon Pinyol i Torrents, Universitat de Vic
Antoni Pladevall i Font, Institut d'Estudis Catalans
Santi Ponce i Vivet, Universitat de Vic
Antoni Riera i Melis, Universitat de Barcelona
Manuel Riu i Riu, Universitat de Barcelona
Josep M. Salrach i Marès, Universitat Pompeu Fabra
Segimon Serrallonga i Morer, Universitat de Vic
Lluís To i Figueres, Universitat de Girona
Antoni Udina i Abelló, Universitat Autònoma de Barcelona

Coordinació: Imma Ollich i Castanyer, Universitat de Barcelona / Universitat de Vic

Presentació

En el llindar del tercer mil·lenni, celebrar un Congrés dedicat a Gerbert d'Orlhac, que va ser coronat Papa l'any 999, pot semblar un anacronisme, un mirar enrere, sobretot en la nostra època en què ciència i cultura només semblen interessar per les seves possibles —i hipotètiques— aplicacions tecnològiques i industrials. Tanmateix, potser precisament per això, pel perill que comporta una deshumanització general de l'ensenyament, ara és el moment oportú de recordar i d'aprendre de l'aventura d'un home que va voltar mitja Europa a la recerca del coneixement. Un coneixement que aleshores s'entenia com un equilibri entre els estudis de «lletres» (*trivium*) i els de «ciències» (*quadrivium*).

Gerbert, aleshores un jove monjo al monestir occità d'Orlhac, va recórrer un llarg camí, físic i intel·lectual, abans d'assolir el solí pontifici a Roma com a Silvestre II. Però, abans que tot, Gerbert era un savi, un gran coneixedor de les ciències del seu temps. Al llarg de la seva vida, Gerbert va introduir i difondre a l'Europa medieval els coneixements matemàtics, astronòmics, geomètrics i musicals que, procedents d'Orient a través del món àrab, adquirits durant la seva llarga estada a Catalunya.

Catalunya a l'any mil era un país en procés de formació, situat a la frontera amb al-Andalus, amb una societat i una economia activa i canviant, i una llengua i una cultura en evolució. Vic i Ripoll, centres de cultura i aprenentatge a la Catalunya comtal, van conèixer el pas de Gerbert al darrer terç del segle X, i per aquest motiu han volgut afegir-se als actes organitzats enguany arreu d'Europa per tal de celebrar la coronació de Gerbert com a Papa. Aquest Congrés, doncs, s'emmarca en els actes commemoratius de «l'Any Gerbert» a Catalunya.

El Congrés s'ha organitzat des de la recent recuperada Universitat de Vic, amb la col·laboració de la Universitat de Barcelona i el suport de la Generalitat de Catalunya, amb la voluntat de ser alhora un homenatge a una figura que va passar per les nostres terres cercant uns coneixements desconeguts a la resta d'Europa, i també un recull, una posada al dia de com era Catalunya fa mil anys.

Amb aquests plantejaments previs, es va contactar amb persones especialitzades en diverses branques: medievalistes, filòlegs, historiadors de la ciència, historiadors de l'art, arqueòlegs, entre d'altres. La intenció era òbvia: plantejar un congrés interdisciplinari, amb el recull de diverses matèries alhora. La resposta positiva i l'interès manifest de la majoria d'aquests científics ha fet possible el plantejament de sis àmbits o sessions de treball del Congrés, que es tradueixen en els apartats publicats en aquest llibre:

1. *Catalunya i el món fa mil anys*, sobre aspectes jurídics, polítics i d'estructuració del territori dels comtats catalans, amb ponències dels professors Josep Ma. Salrach i Antoni Udina.
2. *Testimonis materials entorn de l'any mil*, que abasta els aspectes d'història de l'art i d'arqueologia, amb ponències dels professors. Xavier Barral i Jordi de Bolòs.
3. *Les llengües entorn de l'any mil*, que planteja els problemes de coexistència i evolució de les llengües vulgars i, en concret del català i l'occità, amb ponències dels professors Joan Bastardas i Josep Moran.
4. *L'ensenyament fa mil anys*, amb qüestions sobre l'aprenentatge i el sistema d'ensenyament altmedieval, amb ponències dels professors Thomas N. Bisson i Ramon Ordeig.
5. *La ciència i la cultura*, apartat que tracta sobre l'aportació de cristians, jueus i musulmans, amb ponències dels professors Juli Samsó, Ma. Isabel Miró, Anscari M. Mundó i Antoni Pladevall.
6. *El monaquisme i el papat*, sobre el desenvolupament de la institució eclesiàstica l'any mil, amb ponències dels professors Manuel Riu i Miquel S. Gros.

Cal destacar l'aportació del professor Pierre Riché, gran especialista sobre la figura de Gerbert i l'ensenyament medieval, que ha acceptat de fer la sessió d'obertura del Congrés amb una conferència que revisa els estudis sobre Gerbert publicats al llarg dels segles XIX i XX. La cloenda ha estat encarregada a monsenyor Walter Brandmüller, de la Canonica Vaticana, que com a llició de clausura a Ripoll analitza la gestió de Gerbert com a Papa, Silvestre II.

El Congrés sobre Gerbert s'ha plantejat com a Internacional, tant pels seus objectius com per la seva obertura a qualsevol participant interessat. I aquí mereix un punt i a part la gran resposta rebuda en forma de comunicacions: a més dels disset ponents, trenta-sis participants de diversa procedència i especialitat han volgut intervenir en aquest Congrés, aportant-hi la seva parcel·la concreta de recerca, algunes d'elles ben noves en la historiografia medieval (el paper de les dones, anàlisi toponímica, noves lectures de versos, anàlisis territorials, noves tecnologies aplicades a la recerca, nous jaciments...). Això confirma l'interès que desperta aquest personatge i la seva època, i on el Congrés només ha actuat de catalitzador.

També volem remarcar la procedència, tant de ponents com de comunicants: dels primers, n'hi ha molts de catalans, però també de francesos i d'americans. Quant als comunicants, destaquem les aportacions occitanes (i en occità), procedents d'universitats franceses, i també la presència d'anglesos i americans, així com d'una professora hongaresa. Tanmateix, lamentem des d'aquí

una absència: la del prof. Jean Cassinet, del Centre International d'Histoire des Sciences Occitanes (CIHSO), que no ha viscut prou per a lliurar-nos el text complet del seu prometedor estudi sobre la introducció de la numeració decimal a Europa. Publiquem, però, com a homenatge pòstum, el resum que ens havia lliurat fa mesos.

El Congrés té tres llengües oficials: el català, el francès i l'occità, parlades als territoris per on es va moure Gerbert gran part de la seva vida. De totes maneres, les comunicacions rebudes s'han acceptat i publicat en la llengua original de l'autor (anglès, castellà, italià o alemany), i s'ha optat per la traducció simultània durant l'exposició oral. Un cas que volem remarcar en especial és el de la ponència del Dr. Thomas N. Bisson, catedràtic d'Història Medieval a la Universitat de Harvard (USA), originalment en anglès i que es publica en català per exprès desig de l'autor.

El llibre segueix la pauta de publicació marcada pel Congrés: cada bloc o sessió de treball comença amb les ponències i va seguida per les comunicacions, tot en la llengua original de cada autor. Segueixen els resums en català, francès, occità i anglès. Aquí hem de fer constar un agraïment especial per a Claudi Balaguer, que primer des de l'Arxiu Occità de Catalunya de la UAB i després des de la Catalunya Nord ens ha anat enviant les traduccions en occità i, moltes vegades, en francès.

Som conscients que no és gaire habitual tenir a les mans, durant la celebració del Congrés, les Actes publicades. Val a dir que, per aconseguir-ho, ha calgut fer un esforç considerable, del qual me'n sento en part responsable, tant per part d'Eumo Editorial (i molt concretament la Viqui López per la maquetació) i d'Eumo Gràfic pel que fa l'edició, com per part dels ponents i dels comunicants, a qui ha calgut complir uns terminis predeterminats per tal de poder publicar els seus textos. A tots, gràcies per la seva cooperació.

Tot i així, aquest llibre no hagués estat a punt sense la feina i la dedicació de les responsables de la Secretaria del Congrés: la Maria Ocaña i Subirana i la Núria Sadurní i Puigbò, que han treballat contra rellotge i fora d'hores preparant i traduint els textos, i barallant-se amb Internet. Tanmateix, qualsevol error degut a les presses per a l'edició nomès es pot imputar a la coordinació. Gràcies a tots plegats ha estat possible aquesta publicació.

L'apartat d'agraïments és considerable, ja que són moltes les persones i les institucions que han col·laborat activament per a fer possible la realització del Congrés i, també, del seguit d'activitats complementàries que hi són relacionades: exposicions, concerts i activitats culturals en general. Volem fer constar específicament l'Ajuntament de Vic, on es desenvolupa la sessió d'obertura del Congrés, amb especial esment al regidor de Cultura, Just Palma; l'Ajuntament de la vila de Ripoll, que acull la sessió de clausura del Congrés, i en especial el

seu alcalde, Eudald Casadesús; també, Joan Colomer, de l'àrea de Cultura de l'Ajuntament de Ripoll; Xavier Solà i Enric Castellnou del Consell Comarcal d'Osona, que han fet possible la celebració d'una sessió de treball i d'un petit concert de música medieval al monestir restaurat de Sant Pere de Casserres; el responsable de manteniment de Casserres, Lluís Poblet; Mn. Ramon Tuneu, rector de Santa Maria de Ripoll, que ha obert les portes del monestir a tots els congressistes; l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, i el seu director Mn. Miquel S. Gros, que ha preparat una visita al fons documental dels s. IX-X amb motiu del Congrés i que ens va ajudar a triar el logotip o marca del Congrés; el Museu Etnogràfic de Ripoll, i el seu director, Florenci Crivillés, que ha permès la lliure visita durant el Congrés; el Museu de l'Art de la Pell de Vic, i el seu director Fèlix de la Fuente, que amb motiu del Congrés ha possibilitat la visita a l'exposició sobre 1000 anys de llibres a Vic; el Patronat d'Estudis Osonencs, que ha obert especialment el Temple Romà de Vic durant els dies de realització del Congrés; L'Albergueria, Centre de Difusió del Bisbat de Vic, i en particular Mn. Josep Riba, que ha programat una exposició especial sobre Gerbert d'Orlhac, inaugurada durant el Congrés; Jaume Ayats, director del grup Nova Euterpe, que ha preparat un concert especial de música medieval; Eudald Maida, de la Comissió del Mil·lenari de Gerbert, que des de Ripoll ha fet d'instigador del projecte de l'Any Gerbert a Catalunya; Ramon Sargatal, comissari de l'Any Gerbert; monsenyor Valentí Miserachs, que ha facilitat els contactes amb el Vaticà; i, sense voler oblidar ningú, tots els que de manera directa o indirecta han demostrat la seva voluntat de sumar-se a l'homenatge a Gerbert.

Cal fer constar també el suport essencial del secretari general del Departament de la Presidència de la Generalitat de Catalunya, Joaquim Triadú; la Direcció General de Recerca, amb David Serrat i Joaquim Ibàñez, secretari de la CIRIT; i la Direcció General de Difusió, amb Carles Duarte. Per últim, volem donar el nostre agraïment a tots els companys de la Universitat de Vic amb qui hem treballat al llarg del darrer any en la preparació del Congrés, amb un esment especial per a Ramon Pinyol, Vicerector de Comunitat d'Extensió Universitàries, que ha posat al nostre abast tota la infraestructura i l'entramat logístic necessari i ha hagut de solucionar més d'un problema d'última hora. I, en particular, al Rector de la Universitat de Vic, Ricard Torrents, que tothora ens ha donat el suport i l'ànim per a tirar endavant. Tots plegats han fet possible aquest homenatge acadèmic col·lectiu i el llibre que teniu a les mans, dedicat íntegrament a Gerbert d'Orlhac, un occità que fa mil anys, amb tota probabilitat, faria seva la frase triada com a senyera de la Universitat de Vic: *Scientiae patriaeque impendere vitam*.

Imma OLLICH i CASTANYER
 Coordinadora del Congrés

Deux siècles d'études gerbertiennes

Pierre Riché
Universitat de París X-Nanterre

Resum

Dos segles d'estudis gerbertians

Durant els segles XIX i XX la figura de Gerbert no ha pas quedat en l'oblit però l'interès pel personatge i la seva obra s'ha manifestat de formes diverses. A mitjan segle XIX el papa Silvestre II fou homenatjat a França i a finals d'aquest mateix segle, les seves cartes foren estudiades a França i a Rússia. Després d'un període d'oblit, a mitjan segle XX la figura de Gerbert es retroba de nou: actes a Orlhac el 1938, edicions i traduccions de les seves cartes a Alemanya i als Estats Units. Igual que a finals del segle XIX, a la fi del segle XX, Gerbert és honorat amb col·loquis i publicacions. Si hom coneix prou bé Gerbert per les seves cartes, que ell mateix va voler preservar, queden encara moltes qüestions per debatre. Aquí les hem presentades passant revista a les grans etapes del mestrescola: la seva formació a Orlhac, les coneixences fetes a Catalunya, el nombre dels seus alumnes a Reims, el seu paper en el concili de St. Basili, la seva activitat com a arquebisbe de Reims i de Ravenna, i després com a papa. Durant dos segles s'han formulat preguntes i diferents respostes han estat proposades.

Pour ouvrir ce colloque de Vic-Ripoll les organisateurs m'ont demandé un rapport qui fasse la synthèse des études gerbertiennes depuis le début du XIXe siècle. Je le ferai en deux temps. D'abord je rappellerai brièvement comment Gerbert a été connu depuis le XIXe siècle, puis je reprendrai les différentes étapes de sa vie et les différents aspects de sa culture pour faire le point en tenant compte des recherches récentes.

Gerbert au IXe siècle et au XXe siècle

Après une longue eclipse Gerbert est redécouvert au XVIIe siècle par les Galligans et les Protestants français, qui trouvent des arguments contre la Papauté

dans les Lettres de Gerbert et les Actes du concile de St. Basle. Les Benedictins de St. Maur au XVIIe siècle, gallicans modérés, s'intéressent à Gerbert, ainsi que les Gallicans du siècle suivant.¹ En 1835 un article sur «*Gerbert-le-philosophe*» paraît dans «*Le Plutarque français*» qui s'élève contre les légendes du «pape magicien» qui s'étaient répandues au Moyen Âge depuis la fin du XIe siècle. À partir de cette date c'est le «premier pape français» que l'on veut célébrer, Sylvestre II plus que Gerbert. Des 1843 le maire d'Aurillac lance l'idée de l'érection d'une statue et prévoit une souscription qui aboutit à l'inauguration de la statue en 1851.² Entre temps Louis Barse publie une «traduction» des lettres de Gerbert, ou plutôt une paraphrase, et dédie son livre à Louis-Philippe qu'il compare à Hugues Capet.³ Le poète Antonin Roques écrit un poème de 230 vers pour célébrer Gerbert, Jules Sabatier une notice sur la vie et les ouvrages du pape. On prépare ainsi l'inauguration de la statue demandée à David d'Angers qui est inaugurée le 16 octobre 1951 en présence de 500 ecclésiastiques et de trois prélats.⁴

L'oeuvre de Gerbert suscite des travaux au moment du Concile Vatican I. L'abbé Lausser dans une étude sérieuse ne veut pas croire que les attaques formulées contre Rome par les évêques du concile de St. Basle soient authentiques et pense à une interpolation des protestants, ce qui est impensable puisque le manuscrit est du XIe siècle.⁵ E. Mourin et le père Colombier plaide pour l'authenticité et essaie d'expliquer les raisons de ces attaques.⁶ En 1867 à la demande de l'Académie des Sciences, Lettres et Arts de Clermont-Ferrand A. Olleris publie les lettres, les bulles de Gerbert et les textes des conciles.⁷ Même si il propose un nouveau classement des lettres sans raison valable, cette édition est considérée comme un grand progrès pour les études gerbertiennes.

1. Cf. P. RICHE. «Gerbert et le gallicanisme du Xe siècle au XIXe siècle» dans *Revue d'histoire de l'Église de France*, Paris, 1986, p. 5-17 reimp. dans *Éducation et culture dans l'Occident médiéval*, Variorum reprints, 1993, n. IX.

2. J.E. JUNG. «La statue de Gerbert à Aurillac (1851)» dans *Gerbert l'Européen*, Actes du Colloque d'Aurillac de 1996 (Mémoires de la société «La Haute Auvergne» 3, 1997, p. 285-305.

3. L. BARSE. *Lettres et discours de Gerbert traduits pour la première fois classés dans sa biographie, expliqués par l'histoire du Xe siècle*. Riom, 1847. On trouvera la liste des ouvrages sur Gerbert au XIXe siècle dans P. RICHE. *Gerbert d'Aurillac le pape de l'an mil* Paris 1987 p. 293-295. Traduction espagnole, Madrid, 1990 p. 237-238.

4. Cf. *L'Echo du Cantal* du 18 octobre 1851.

5. P.F. LAUSSER. *Gerbert, étude historique sur le Xe siècle*, Aurillac 1866 reimp. Geneve 1977.

6. E. MOURIN. «Le concile de Saint Basle. Récits du Xe siècle» dans *Mémoires de la société académique du Maine et Loire*, 1868 p.90-139; P. COLOMBIER. «Vie de Gerbert» dans *Études*, 1869, p. 83-110 et 248-279 et «Défense de Gerbert», id., p. 604-617.

7. A. OLLERIS. *Ouvres de Gerbert pape sous le nom de Sylvestre II*, collationnées sur les manuscrits, précédées de sa biographie, suivies de notes critiques et historiques, Clermont-Ferrand, Paris 1967.

À la fin du XIXe siècle, philologues et historiens s'intéressent de nouveau à Gerbert. En 1889 J. Havet donne une excellente édition des Lettres de Gerbert tandis qu'à la même époque, en Russie, N. Bubnov, nous en reparlerons, se passionne et sur la correspondance et sur les oeuvres scientifiques de Gerbert.⁸ F. Picavet publie une thèse sur Gerbert un «pape philosophe», celui qu'un allemand appelait le «Leibnitz du Xe siècle»!⁹ En Allemagne, en Angleterre, en Italie, tout ce qui touche ce pape retient l'attention.¹⁰ Enfin le duc de La Salle de Rocheмаure publie un gros livre sur «Gerbert-Sylvestre II. Le savant, le faiseur de rois, le Pontife». Malheureusement ce livre paraît en 1914 à un moment où l'on pensait à autre chose.

La première moitié du XXe siècle s'intéresse peu à Gerbert du moins en France.¹¹ Ce n'est qu'au moment où l'on fête le millénaire de la naissance du moine d'Aurillac que les études reprennent. Ce millénaire est célébré avec fastes à Aurillac du 15 au 31 juillet 1938. Représentations théâtrales défilés, messe au stade devant 30.000 personnes en présence d'une vingtaine d'archevêques et d'évêques, ce fut un grand moment dont la «Revue de la Haute Auvergne» rendit compte en 1939. De nouveau les années de guerre sont peu propices aux études. Signalons pourtant une allusion à Gerbert dans «Le Maître et Marguerite» de M. Boulgakov paru en 1940.¹² À partir de 1945 les travaux reprennent. En Amérique O. Darlington et surtout H. Lattin publient des articles importants. H. P. Lattin se décide à traduire les lettres et bulles de Gerbert (1961) tandis qu'à la même époque, F. Weigle prépare en Allemagne une nouvelle édition des lettres.¹³ En France on commence à comprendre que le dixième siècle n'est pas, comme le disait le Cardinal Baronius, un «siècle de fer». De nombreux ouvrages d'histoire de l'art ceux de Focillon, Grodecki, et d'histoire, ceux de J. Leflon, E. R. Labande, G. Duby, Ph. Wolff traitent de l'an 1000 et de Gerbert.¹⁴

8. I. MATVIICHINE. «Nicolas Boubnov commentateur de Gerbert: une édition non réalisée» dans *Gerbert l'Européen...*, p. 346-360. F. LOT a donné une «Étude sur le recueil des lettres de Gerbert» dans la *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 1939, p. 8-62 dans laquelle il critique certaines opinions en particulier celle de J. LAIR, *Études critiques sur divers textes du Xe et XIe siècles t. I Lettres de Gerbert*, Paris, 1899.

9. F. PICAVET. *Gerbert un pape philosophe d'après l'histoire et d'après la légende*, Paris, 1897. C'est A. EBERT dans son *Histoire générale de la littérature du Moyen Âge en Occident*, Paris, 1889, t. III, p. 418 qui lui donne ce titre.

10. R. ALLEN. «Gerbert, pope Silvester II» dans *English Historical Review*, 1892, p. 625-668. C. LUX. «Papst Silvester II», Breslau, 1898. A. GRAFF. «La legenda di un pontefice» dans *Miti, leggende e superstizioni del Medio evo*, Turin, 1893, t. II, p. 3-48.

11. En Allemagne, M. UHLIRZ entreprend des «Studien zu Gerbert von Aurillac», de grande qualité, dans *Archiv für Urkundenforschung*, 1930, p. 391-422 et 1935 p. 437-47.

12. Trad. française (Livre de Poche), p. 69.

13. Cf. infra p. 27.

14. J. LEFLON. *Gerbert: humanisme et chrétienté au Xe siècle*, Abbaye de St. Wandrille, 1946. H. FOCILLON. *L'an mil*, Paris, 1952. L. GRODECKI *L'architecture ostionienne*, Paris, 1958, et *Le siè-*

Mais c'est à partir des années 80, alors que l'on commence à penser au millénaire d'Hugues Capet, que Gerbert est à nouveau objet de publications, F. Trystram donne pour le grand public «Le coq et la louve», en 1982.¹⁵ Des travaux sur la «Renaissance du Xe siècle» paraissent.¹⁶ Un colloque pour le millénaire de l'abbatiale de Gerbert à Bobbio se réunit dans cette ville. Les Actes publiés en 1985 sont pour beaucoup sujets d'étonnement. On ne se rendait pas compte de l'importance de l'oeuvre de Gerbert.¹⁷ En 1987 livre, communications aux Académies, articles de revues font connaître le «pape de l'an mille». ¹⁸ La correspondance de Gerbert, texte et traduction, est publiée en 1993. Un colloque international est réuni à Aurillac en 1996, deux journées d'études sont organisées dans cette même ville en 1999.¹⁹ Comme cela s'était produit à la fin du XIXe siècle Gerbert occupe une grande place à la fin du XXe siècle mais cette fois c'est pour célébrer le millénaire du pape.

Les sources de nos connaissances

Nous connaissons Gerbert par sa correspondance, ses oeuvres du moins celles qui sont authentiques et par «l'Histoire» de Richer de Reims. Commençons par la *Correspondance*, soit 220 lettres révélées dans deux manuscrits celui de Leyde et celui de Rome. Comme je l'ai montré en 1987 puis dans l'introduction de l'édition de 1993, c'est Gerbert qui a choisi les lettres qu'il voulait conserver pour l'histoire de son temps et sa propre histoire, mais aussi pour servir de modèles à ceux qui étudieront ce qu'on appelle au XIe siècle l'*ars dictaminis*.²⁰

cle de l'an mil, Paris, 1973. E.R. LABANDE. «Mirabilia mundi. Essai sur la personnalité d'Otton III», dans *Cahiers de civilisation médiévale*, 1963, p. 297-313 et 454-476. E. OLLIVIER. *Otton III empereur de l'an mille*, Lausanne, 1969. G. DUBY. *L'an mil*, Paris, 1967. Ph. WOLFF. *L'éveil intellectuel de l'Europe*, Paris, 1971.

15. F. TRYSTRAM. *Le coq et la louve. Histoire de Gerbert et de l'an mille*. Paris, 1982.

16. Dès 1951 R.S. LOPEZ parlait de «Renaissance du Xe siècle». Cf. P. RICHE. «La Renaissance intellectuelle du Xe siècle en Occident» dans *Cahiers d'histoire* (Lyon) 1976 et du même auteur *Les grandeurs de l'an mille*, Paris, 1999.

17. Gerberto, *Scienza, Storia e Mitt. Atti del Gerberti Symposium (Bobbio 25-27 luglio 1983)* Archivum Bobiense. *Studia II*. Bobbio, 1985.

18. P. RICHE. *Gerbert d'Aurillac le pape de l'an mil*. Paris, 1987. «Nouvelles recherches sur les lettres de Gerbert d'Aurillac» dans *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*. 1987, p. 575-585. *Le millénaire capétien*, Stance publique à l'Académie française le 27 octobre 1987. R.P. RIQUET, article dans la *Revue des deux mondes*, 1987, p. 120.

19. Sur la correspondance cf. infra p. 27. Le Colloque d'Aurillac est publié sous le titre *Gerbert l'Européen* (cf. note 2). Les Actes des journées d'études de 1999 seront publiées par «la Société de Haute Auvergne».

20. P. RICHE. Introduction à *La Correspondance de Gerbert d'Aurillac*, éd. «Les Belles Lettres», Paris, 1993, t. 1, p. XXVII-XXX.

Trois éditions celle de J. Havet, celle de F. Weigle et celle de P. Riché et J-P. Callu donnent le texte latin. Notons que N. Bubnov avait l'intention d'éditer les lettres et il fut en relation avec F. Lot et L. Halphen pour une édition dans les «Classiques de l'Histoire de France au Moyen Âge». ²¹ Son souhait a été réalisé en 1993.

Des tentatives de traductions ont été faites en français par L. Barse et E. de Barthélemy avant notre traduction de 1993. En anglais H.P. Lattin donne une traduction en 1961 et en italien nous avons celle de M.G. Panvini Carciotto. ²²

Le manuscrit de l'*Histoire* de Richer de Reims a été découvert à Bamberg en 1833. Il a été publié par G.H. Pertz en 1939 dans les *Monumenta Germaniae Historica (Scriptores)* puis a fait l'objet d'une nouvelle édition avec traduction par R. Latouche en 1930 et 1937. ²³ Richer disciple de Gerbert consacre plusieurs chapitres des livres III et IV à son maître. Des travaux récents sur Richer sont réalisés par H.H. Kortum et M. Sot. ²⁴ Ils peuvent être poursuivis, car l'autographe de Richer porte des corrections en marge ou dans le texte qu'il faudrait expliquer.

Richer ne donne pas le texte du concile de Saint-Basle *in extenso*. Il retranche ce qui est hostile à la Papauté. Ce texte contenu dans le manuscrit de Leyde et dans celui de Wolfenbüttel doit prochainement faire objet d'une édition et traduction par Michel Parisse. ²⁵

Dans le manuscrit de Leyde qui contient et les lettres et les textes des conciles de St. Basle, de Mouzon et de Reims, les scribes de Micy, — nous connaissons au moins le nom de l'un d'entre eux Stabilis ²⁶ — ont laissé en blanc les abréviations et caractères tachygraphiques qu'ils ne comprenaient pas. Au contraire le copiste du manuscrit de Rome, utilisant un manuscrit ancien et actuellement perdu, les a redonnées fidèlement comme on peu le voir en les

21. Cf. supra note 8.

22. E. de BARTHÉLEMY. *Gerbert. Étude sur sa vie et ses ouvrages suivies de la traduction de ses lettres*, Paris-Lyon, 1868. H.P. LATTIN. *The Letters of Gerbert with his papal privileges as Sylvester II translated with an introduction*, N.Y., 1961. Du même auteur un article dans le Colloque de Bobbio en 1983 «The Letters of Gerbert» p. 311-329. M.G. Panvini Carciotto. *L'epistolario di Gerberto di Aurillac*, traduzione e Note, dans *Quaderni di Filologia Medioevale I*, 1980, fasc. 1, p. 155-233, fasc. 2, p. 79-211 et IV, 1983, fasc. 4, p. 117-241.

23. RICHER. *Histoire de France*, éd. et tr. de R. LATOUCHE. «Les Classiques de l'histoire de France au Moyen Âge», Paris, 1930 et 1937, rééd. 1964 et 1967.

24. H.H. KORTUM. *Richer von Saint Remi. Studien zu einem Geschichtsschreiber des 10 Jahrhunderts*, Stuttgart, 1985. M. SOT. «Richer de Reims a-t-il écrit une "histoire de France"», dans *Histoire de France, Historiens de la France*, éd. Y.M. Bercé et Ph. Contamin, Paris, 1994, p. 47-58.

25. Le manuscrit de Wolfenbüttel, Cod. Guelf 32 Helmst. Que le luthérien Flacius Illyricus a utilisé à partir de 1559 pour écrire les *Centuries de Magdebourg*, vient d'Hildesheim. Il appartenait sans doute à l'évêque Bernward le précepteur d'Otton III.

26. C'est K.F. WERNER qui a retrouvé le nom de Stabilis d'Orléans (cf. son article «Zur Überlieferung der Briefe Gerberts von Aurillac» dans *Deutsches Archiv*, 1961, p. 101).

/comparant avec la copie de Baluze. Après J. Havet, j'ai repris cette étude en 1987 à Wolfenbüttel.²⁷

Notons que B. Bischoff a retrouvé dans un manuscrit de Londres une note de la main de Gerbert, que M. Tosi croit avoir également retrouvé le même type de notes à Wolfenbüttel et que trois bulles originales de Sylvestre II conservées à Paris et en Catalogne portent la souscription du pape en notes tachygraphiques.²⁸

Au colloque d'Aurillac en 1996 M. Mostert a fait une importante communication sur «*les traditions manuscrites des oeuvres de Gerbert*». Il dénombre 130 manuscrits pour la plupart des XIe et XIIe siècle qui, dit-il, «malheureusement contrairement à ce qu'on attendrait... n'ont pas bénéficié de beaucoup d'études». Il ouvre donc un nouveau champ d'enquête.²⁹

Pour terminer provisoirement avec la question des sources de notre connaissance de Gerbert, il faut parler d'une autre documentation, *l'iconographie*.³⁰ Elle est malheureusement assez pauvre. Pas de portrait d'époque en dehors de l'ivoire du seau liturgique d'Aix la Chapelle datant de l'an mille. Il faut définitivement rejeter l'image de la margelle du puits de St. Barthélemy en l'île tibérine, puisqu'elle représente Paulin de Nôle ou Adalbert de Prague. Fait nouveau, P. Crinon a trouvé des monnaies de l'archevêque de Reims provenant de trésors d'Europe centrale et orientale.³¹

Les étapes de la carrière de Gerbert

1) *Le moine d'Aurillac*

L'endroit où est né Gerbert demeure inconnu. Il faut abandonner les légendes locales qui désignent Beliac ou St. Simon. Gerbert est d'origine «aquitaine» dit Richer, or l'Aquitaine va jusqu'à la Loire...³² Disent que ses parents

27. P. RICÉ. «Présentation de l'écriture secrète de Gerbert» dans *Tironische Noten*, éd. P. Ganz, Wolfenbütteler Mittelalter Studien, I, Wiesbaden, 1990 p. 73-79.

28. B. BISCHOFF. «Paläographie und frühmittelalterliche Klassikerüberlieferung» dans *La Cultura antica nell'Occidente latino dal VII all'XI secolo*, Settimane di Studio...di Spoleto, XXXI, 1975, t. 1, p. 85. M. TOSI. «Il governo abbaziale di Gerberto a Bobbio» dans Colloque de Bobbio de 1983 (cf. note 17), p. 122 et 173-176. Les bulles portant la souscription du pape en notes sont conservées dans les Archives d'Urgell et de Barcelone, et à la BNF de Paris (nouv. acq. lat. 2507).

29. *Gerbert l'Européen*, p. 307-325.

30. «L'iconographie de Gerbert» dans *Revue de la Haute Auvergne*, 1973, p. 407-423.

31. P. CRINON. «Les deniers de Gerbert (991-996) et d'Hugues Capet (987-996)» dans *Bulletin de la Société française de Numismatique*, 1992, p. 356-360, 1996, p. 63-64 et «L'obole romoise inédite de Gerbert» dans la même Revue, 1998, p. 33-35.

32. Le nom de Gerbertus ou Geribertus se rencontre souvent en France du Sud et en Cata-

l'ont confié à une abbaye proche et célèbre, celle de St. Géraud qui avait été reformée par Odon de Cluny. Nous ignorons tout de l'activité culturelle de cette abbaye. Le «Pontifical» d'Albi a peut-être été écrit à St. Géraud ainsi que le Sacramentaire de Silos.³³

Gerbert a reçu la formation d'un moine bénédictin et il en gardera la marque, comme l'a montré Jean Leclercq à Bobbio.³⁴ Lorsqu'il a quitté Aurillac pour la Catalogne, ce n'est pas qu'il ait été chassé, comme le disait Hugues de Flavigny, mais c'est «avec le consentement des moines» comme le dit Richer. Les nombreuses lettres écrites à ses maîtres ou aux moines d'Aurillac témoignent de sa reconnaissance pour son ancien monastère.

D'autre part, entre 985 et 988, il suivit de près le conflit créé par un «intrus» dans le monastère de Fleury et demanda l'intervention de Mayeul abbé de Cluny.³⁵

2) L'étudiant en Catalogne

Ce n'est pas à Vic que l'on peut beaucoup apprendre sur le séjour de Gerbert en Catalogne. J'ai parlé ailleurs de ce que les écoles de Catalogne ont faites pour l'acquisition de la culture scientifique de Gerbert.³⁶ Mais quelques questions peuvent encore se poser.

Certains pensent que Gerbert n'est pas allé à Ripoll, où il n'y avait pas de manuscrits utilisables, c'est évidemment invraisemblable. Bien avant l'abbé Oli-ba, la bibliothèque possédait des manuscrits.³⁷ S'agit-il d'ouvrages scientifiques, on l'ignore, la date du fameux manuscrit Ripoll 225 étant encore discutée.³⁸

Gerbert s'est fait de solides amitiés en Catalogne. Ainsi à Cuixà, Garin abbé de ce monastère. C'est peut-être pour lui, de partance à Jérusalem en 985, qu'il écrivit cette lettre 28 en faveur de la Terre Sainte, lettre qui a donné lieu

logne. cf. Jordi BOLOS i MASCLANS. *Repertori d'Antropònims catalans* (RAC), 1, Barcelona, 1994, p. 320-321.

33. Un tropaire-prosier (BNF lat. 1084) et le manuscrit d'Albi, n. 34 viennent de St. Géraud. Sur l'abbaye de St. Géraud on peut consulter *La Revue de la Haute Auvergne* de 1973 et l'article de N. CHARBONNEL dans *Gerbert l'Européen*, p. 53-77.

34. J. LECLERCQ. «Interpretazione gerbertiana della vita monastica» dans *Gerberto... Atti del Gerberto Symposium*, p. 677-689.

35. P. RICHE. «Gerbert d'Aurillac et saint Mayeul» dans *Saint Mayeul et son temps*, Actes du Congrès international de Valensole, mai 1994. éd. G. Tardivy, Société Scientifique et littéraire des Alpes de Haute-Provence, Digne-Les-Bains, 1997, p. 191-197.

36. P. RICHE. «Gerbert d'Aurillac en Catalogne» dans *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil*, Barcelona, 1991, p. 374-377.

37. F. UDINA i MARTORELL. «Gerberto y la cultura hispánica: los manuscritos de Ripoll» dans *Atti del Gerberti Symposium*, p. 35-50.

38. Cf. infra p. 38.

à bien des discussions.³⁹ Sur son ami Miró Bonfill évêque de Gérone, Michel Zimmermann a beaucoup écrit.⁴⁰ Sur Lupitus, sans doute Llobet archidiacre de Barcelone, nous avons également de nouvelles informations.⁴¹

D'autre part c'est certainement Gerbert qui fut l'intermédiaire entre le comte Borrell et Hugues Capet. La lettre de ce dernier (n.112) n'est pas comme on l'a dit un exercice de rhétorique.⁴² Dejà dans la lettre 70, Gerbert parle de l'aide que Louis V pourrait apporter à Borrell et d'autre part Richer dans son «Histoire» rapporte l'intention d'Hugues Capet d'intervenir en Catalogne.⁴³

Enfin Gerbert se souvient de ses amis Catalans à qui lorsqu'il est pape il délivre des bulles pour les défendre contre leurs adversaires.⁴⁴

3) *Le premier séjour romain 970-972*

Il est uniquement connu par Richer mais indirectement Gerbert en parle dans ses lettres, lorsqu'il rapporte ses bonnes relations avec Otton I. Il est vraisemblable qu'il a assisté au mariage d'Otton II et de Théophano et qu'il a pu être le maître du jeune prince.

Atton de Vic qui accompagne Gerbert et Borrell a-t-il été assassiné à Rome ou à son retour en Espagne par des partisans de l'archevêque de Narbonne comme les disent certains? On ne peut répondre. J. Havet avance le date du 22 août 971 à Rome, et Paul H. Freedman ne précise ni le lieu ni la date.⁴⁵

4) *Gerbert écolâtre à Reims*

Il est admis que celui que Richer appelle G. et qui entraîna Gerbert à Reims, est l'archidiacre Gerannus. Sur Reims comme centre de culture intellectuelle, il y a maintenant des travaux.⁴⁶ L'école a été reformée par l'archevê-

39. L'attribution de cette lettre à Serge IV, comme le voulait J. Lair, est insoutenable. Cf. C.G. MOR, «Silvestro II e Gerusalemme» dans *Studi in onore di Cesare Manaresi*, 1952, p. 219-223.

40. M. ZIMMERMANN. «Un formulaire du Xe siècle conservé à Ripoll» dans *Faventia*, 1982, p. 25-86 et «Formule de consécration d'églises» dans *Autour de Gerbert d'Aurillac, Album de documents...* École des Chartes, 1996, p. 27-35.

41. Cf. A. PLADEVALL i FONT. *Silvestre II (Gerbert d'Orlhac)*. Gent nostra, Columna, Barcelona, 1998, p.33-40.

42. M. ZIMMERMANN. «Hugues Capet et Borrell. À propos de l'indépendance de la Catalogne» dans *Catalunya i França meridional...*, p. 59-63. Notons que dans sa lettre 45 Gerbert envisage son retour en Espagne.

43. RICHER. *Histoire* III, 12 et 13. C'est pour cette raison qu'il fait sacrer Robert à Orléans.

44. P. RICÉ. «Les églises de France occidentale et de Lotharingie à l'époque de Sylvestre II» dans *L'Église de France et la Papauté (Xe - XIIIe siècle)*, ed. R. Grosse, Bonn, 1993, p. 48-53.

45. P.H. FREEDMAN. *The Diocese of Vic*. The state Univ. of New Jersey, 1983, p. 20.

46. J. DEVISSE. *Hincmar archevêque de Reims 845-882*, 3 vol. Geneve, 1976.

que Foulques qui fit venir deux maîtres prestigieux, Hucbald de St-Amand et Rémi d'Auxerre. La bibliothèque de Reims est riche depuis Hincmar et a été utilisée par le chanoine Flodoard, qu'une thèse récente fait bien connaître.⁴⁷ Abbon, futur abbé de Fleury, dont nous reparlerons et Adalbéron, futur évêque de Laon ont été élèves à Reims avant l'arrivée de Gerbert.⁴⁸

Nommé écolâtre par l'archevêque Adalbéron, Gerbert a lui aussi profité des livres de la bibliothèque. H. P. Lattin a supposé que le manuscrit bavarois n. 14436 donnait la liste des manuscrits de cette bibliothèque. On y trouve les œuvres de Remi d'Auxerre, Boèce, Cicéron, Denys l'Areopagite, Sallustre, etc.⁴⁹ Gerbert, il le dit à plusieurs reprises, a pu acquérir des livres un peu partout, si bien qu'on a pu reconstituer la liste des manuscrits qu'il possédait et qui pour une grande partie se retrouve dans la bibliothèque de Bamberg.⁵⁰ Un manuscrit de la Bibliothèque Nationale de France, le latin n. 7930, qui contient trois textes virgiliens, porte au folio 208 v. un distique intéressant: «le présent livre répercute à travers le monde la gloire de Gerbert. C'est à lui seul que les armoires de notre bibliothèque doivent cet apport».⁵¹

Nous reviendrons plus loin sur les disciplines enseignées par Gerbert à Reims. Disons maintenant que cet enseignement a connu un grand succès, Gerbert n'étant pas seulement un savant, mais un pédagogue expérimenté qui mit à la disposition de ses élèves des instruments nouveaux.

On a tenté de retrouver ici et là les disciples de Gerbert. Il faut le faire avec prudence. Fulbert de Chartres, quoiqu'on en dise, n'a connu Gerbert que par ses œuvres. On ne peut admettre ce que disent des chroniques du XIIIe siècle. On peut simplement constater qu'il existe des rapports entre les écoles de Reims et de Chartres.⁵²

La réputation de Gerbert suscite des jalousies, les rivalités de maîtres sont de toutes les époques. Otric, écolâtre de Magdebourg, provoqua Gerbert à Bobbio à propos de la division des matières de la philosophie. Que Richer soit le seul à nous rapporter cette *disputatio* de Ravenne (*Histoire* III, 58-65) n'est pas une raison pour la mettre en doute. Elle mériterait plus de commentaires.

47. M. SOT. *Un historien et son église. Flodoard de Reims*, Paris, 1993.

48. P. RICHE. «L'enseignement de Gerbert à Reims dans le contexte européen» dans *Acti del Gerberti Symposium...*, p. 52-54.

49. H.P. LATTIN. «The eleventh century MS Munich 14436» dans *Isis*, 1948, p. 225.

50. P. RICHE. «La bibliothèque de Gerbert d'Aurillac» dans *Mélanges de la Bibliothèque de la Sorbonne*, Paris, 1948, p. 94-103 reimp. dans *Éducation et culture dans l'Occident médiéval*, Variorum Reprints, 1993, VII et J. VEZIN. «La production et la circulation des livres dans l'Europe du Xe siècle» dans *Gerbert l'Européen...*, p. 205-218. Du même auteur «Une quête de classiques: un Cicéron copié pour Gerbert» dans *Autour de Gerbert d'Aurillac, Album de documents...*, p. 276-283.

51. L. HOLTZ. «L'enseignement de la langue latine: trois textes virgiliens» id. p. 284-294.

52. *Le temps de Fulbert*, Colloque de Chartres de 1996, éd. M. Cazeaux, Chartres, 1996.

5) Gerbert abbé de Bobbio

J'ai étudié dans un article paru en 1987 le séjour de Gerbert à Bobbio,⁵³ je dois apporter quelques compléments. L'arrivée de Gerbert n'a pas suivi immédiatement la rencontre de Ravenne. Elle doit dater de fin 982. Si Otton II confie l'abbaye à l'écolâtre, c'est non seulement pour le féliciter de son succès à Ravenne, mais c'est qu'il désire la réforme des grandes abbayes italiennes, Nonentola, Farfa et d'autres.

Dès cette époque Gerbert se considère comme le vassal des Ottoniens et il demeure leur fidèle jusqu'au bout. On peut interpréter la première ligne de la première lettre de la correspondance «A monseigneur Otton César toujours Auguste, Gerbert jadis libre» (*quondam liber*) comme une affirmation de cette vassalité. Il est également remarquable que c'est de ce séjour à Bobbio que date les premières lettres.

Gerbert a-t-il fait établir le Polyptyque de Bobbio comme le suppose F. Bougard?⁵⁴ L'importance foncière de l'abbaye suscitait des envies de la part des laïques. Gerbert s'en plaint dans ses lettres et met en cause de grans personnages même l'impératrice Adélaïde, ce qui de sa part est bien audacieux.

Gerbert a-t-il d'autre part fait établir le catalogue de la bibliothèque de Bobbio ou, pour mieux dire, fait ajouter une nouvelle liste de manuscrits? On ne peut répondre encore à cette question. Ce Catalogue à été réédité heureusement par le Chanoine Tosi, qui d'autre part a fait des recherches efficaces dans la bibliothèque de Wolfenbüttel.⁵⁵ Les rapprochements entre la liste des livres et les lettres de Gerbert permet de supposer que le Catalogue existait déjà avant l'arrivée de l'écolâtre de Reims.

6) Gerbert à Reims entre 983 et 991

Revenu à Reims Gerbert continue à enseigner mais surtout joue un rôle politique que révèle sa correspondance plus que l'*Histoire* de Richer. Il est secrétaire d'Adalbéron de Reims, cet archevêque que Michel Bur a «reconsidéré» en 1987.⁵⁶ Il aide l'impératrice Theophano à sauver le trône d'Otton III, cet-

53. P. RICÉ. «Il y a mille ans: Gerbert d'Aurillac en Italie du Nord» dans *Byzantinische Forschungen*, 1987, p. 473-484.

54. F. BOUGARD. «L'abbaye de Bobbio: Acte d'échange avec le diacre Pierre» dans *Autour de Gerbert d'Aurillac. Album de documents...*, p. 50-55.

55. J.P. GENEST. «Inventaire de la bibliothèque de Bobbio» id. p. 250-260. M. TOSI. «Il governo abbaziale de Gerberto a Bobbio» dans *Gerberto...Atti del Gerberti Symposium...*, p. 197-234.

56. M. BUR. «Adalbéron de Reims reconsidéré» dans *Le roi de France et son royaume autour de l'an mil*, Paris, 1992, p.55-64.

te Théophano qui a fait l'objet d'importants travaux en 1991.⁵⁷ Il contribue au succès d'Hugues Capet en 987 et mérite le titre de «faiseur de rois».

↳ Gerbert devient le secrétaire de nouveau roi et rédige les lettres à Borrell, nous en avons déjà parlé, et à l'empereur byzantin (lettre 111). Cette dernière est-elle un exercice d'école comme le disent certains?⁵⁸ La lettre n'aurait elle pas été envoyée? Cela paraît peu vraisemblable. Le nouveau roi capétien, à l'égal de l'empereur, peut avoir le désir de conclure une alliance matrimoniale avec Byzance. C'est le rêve de bien des souverains d'Occident. Gerbert a pu avoir fait connaître au roi ce que disait Constantin VII Porphyrogénète, à savoir qu'un Byzantin ne pouvait se marier avec une femme de nation étrangère à l'ordre romain, à l'exception des Francs.⁵⁹

Après la mort d'Adalbéron en 989, ce n'est pas Gerbert qui est désigné pour lui succéder mais le carolingien Arnoul. L'écolâtre accepte de servir le nouvel archevêque et même à en croire la lettre 164, il légitime la révolte carolingienne et estime que les Capétiens ont reçu «l'interim du pouvoir royal». Cette phrase a suscité bien des commentaires. Yves Sassier dans son livre *Hugues Capet* (Paris 1987, p. 227) pense qu'Adalbéron de Reims avait sacré Hugues en attendant la majorité d'Otton III. Il faut certainement mettre la réaction de Gerbert en rapport avec l'attitude des princes qui ne reconnaissent pas l'avènement d'Hugues, surtout dans le Midi de la France, comme l'ont bien dit J. Dufour, après M. Zimmermann et R. Landes.⁶⁰

Enfin le rôle de Gerbert pendant le Concile de St-Basle a été différemment interprété. Pour les uns, il fut témoin passif, pour les autres il inspira et le discours d'Arnoul d'Orléans et le recours aux textes canoniques invoqués pour justifier l'action des évêques. Il est certain que Gerbert joua un grand rôle même si comme le veut G. Giordanengo, sa connaissance en droit canon ne valait pas celle d'Hincmar de Reims.⁶¹ Un intéressant article de V. Huth interprète à sa façon les raisons du Concile de St-Basle. Il s'agit moins de juger un archevêque félon que de légitimer Hugues Capet en face des Carolingiens.⁶²

57. *The Empress Theophanu* éd. A. Davids, Cambridge, 1995, et *Abendländische Buchkunst zur Zeit der Kaiserin Theophanu. Eine Ausstellung der Schnütgen-Museums zum Gedenken an den 1000*, Cologne, 1991.

58. V. VODOFF. *Naissance de la Chrétienté russe*, Paris, 1988, p. 72.

59. K.F. WERNER. *Les Origines*, Paris, 1984, p. 268.

60. J. DUFOUR. «Obéissance respective des Carolingiens et des Capétiens (fin Xe siècle - début XIe siècle)» dans *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil*, p. 21-44.

61. G. GIORDANENGO. «Le concile de St-Basle. Actes conciliaires rédigés par Gerbert» dans *Autour de Gerbert d'Aurillac. Album des documents...*, p.134-140.

62. V. HUTH. «Erzbischof Arnulf von Reims und der Kampf um das Königtum im Westfrankenreiche» dans *Francia*, 1994, p.85-124.

7) Gerbert archevêque de Reims 991-997

Sur cette période l'«Histoire» de Richer et surtout les lettres de Gerbert nous renseignent.

Le conflit avec Rome a été suffisamment étudié, souvent pour des raisons polémiques, par les Gallicans et les Protestants.⁶³ Mais M. Sot a tenu à apporter des nuances. Pour lui l'archevêque, ancien moine, ancien abbé de Bobbio —en fait il le sera en titre jusqu'en 999—, se doit, comme archevêque de Reims, d'être fidèle à Rome.⁶⁴ Il reprend la phrase du Père Congar «Entre Gerbert et Sylvestre II il y a un contraste. Il ne faut pas cependant perdre de vue que les deux sont le même homme animé par le sens de l'unité de l'Église».⁶⁵ Certes Gerbert, il le dit dans sa lettre 181 placée volontairement la première dans la seconde série des lettres du manuscrit de Leyde, refuse le schisme dans l'Église et s'efforce toujours d'en appeler à Rome.

Un autre aspect de l'oeuvre de Gerbert comme archevêque est donné par les lettres qu'il a voulu gardées: rapport d'un archevêque avec ses suffragants, consultations juridiques, interventions contre des spoliations de biens par des laïques, etc.⁶⁶ Ces lettres pouvaient servir de modèles par la suite. Mais reconnaissons que Gerbert archevêque nous échappe un peu, en dehors des moniales dont nous avons parlé.

8) Gerbert et Otton III 996-999

Gerbert a rencontré Otton III en Italie lors du voyage à Rome pour le sacre impérial. Il a inséré dans sa correspondance quatre lettres qu'il a sans doute écrites au nom de l'empereur. Il les a placées à la fin de son recueil selon une pratique de l'Antiquité. Dans la lettre 213, l'empereur fait allusion à un certain abbé Pierre, qui selon F. Bougard serait Pierre de Pérouse abbé de San Pietro in Calvario.⁶⁷

Gerbert retrouve Otton III en Germanie après son départ de Reims au printemps 997. Il le suit à la cour de Magdebourg lors de la campagne contre les Slaves. C'est alors que Thietmar de Mersebourg note dans sa *Chronique* que

63. E. BURY. «Gerbert et l'historiographie gallicane: de la philologie au débat d'idées» dans *Gerbert l'Européen*, p. 325-333. B. DOMPNIER. «La controverse protestante et Gerbert (XVIe- XVIIe siècle)» id. p. 335-346.

64. M. SOT. «Le moine Gerbert; l'église de Reims et l'église de Rome» id. p.135-149.

65. Y. CONGAR. *L'ecclésiologie du haut Moyen Âge*, Paris, 1968, p. 183.

66. Lettres 199, 203, 206, 207, 208.

67. F. BOUGARD. *La justice dans le royaume d'Italie de la fin du VIIIe siècle au début du XIe siècle*, Rome, 1995, p. 247.

l'on demande à Gerbert de construire une *horologium*. Nous reviendrons plus loin sur le sens à donner à ce mot.⁶⁸

C'est pendant cette période que les lettres échangées avec l'empereur mentionnent l'activité d'Abbon, abbé de Fleury, pour faire revenir Arnoul à l'archevêché de Reims. Les rapports entre Abbon et Gerbert n'ont jamais été bons?⁶⁹ Ces deux hommes, très contemporains, étaient tous deux des savants, mais ils s'opposèrent au concile de St-Basle, dans l'affaire des dîmes à St-Denis, et dans celle de l'archevêque de Reims. Sur Abbon les travaux ne manquent pas et ne feront que se multiplier puisque l'on envisage de célébrer le millénaire de la mort de l'abbé en 2004, à Orléans et à St-Benoit sur Loire.⁷⁰

9) Gerbert archevêque de Ravenne 998

Nommé par le pape Grégoire V et l'empereur Otton III à l'archevêché de Ravenne en compensation de l'archevêché de Reims définitivement perdu, Gerbert n'est pas inactif. Son rôle fut étudié par A. Vasina au colloque de Bobbio, puis par J. P. Brunterch aux Journées d'études d'Aurillac en 1999. Ce dernier étudia d'autre part le temporel de Ravenne à partir d'un acte des archives archiépiscopales qui comptent près de 275 actes, rien que pour le Xe siècle.⁷¹

En tant qu'archevêque de Ravenne, Gerbert participa au concile réformateur de Pavie réuni par Otton III et, sans doute à cette occasion, il écrivit un poème en l'honneur de Boèce enterré à San Pietro in Cielo d'oro. D'autre part il entra en relation avec Romuald, un moment abbé de San Apollinare in Classe, cet ascète qui par la suite fut le conseiller d'Otton III. Enfin il participa également au concile de Rome au début de l'année 999.⁷²

10) Sylvestre II 999-1003

Sur le pontificat de Sylvestre II nous avons maintenant depuis 1985 une bonne édition des bulles par Harald Zimmermann, ce qui permet de connaître l'action du pape dans la Chrétienté. J'ai rappelé ses rapports avec l'église de

68. Cf. infra p. 39.

69. P. RICHÉ. «Nouvelles vies parallèles: Gerbert d'Aurillac et Abbon de Fleury» dans *Media in Francia*, Mélanges K.F. Werner, Herault-éditions 1989, p. 419-428.

70. Cf. les travaux de M. MOSTERT. *The political theology of Abbo of Fleury*, Hilversum, 1987 et *The Library of Fleury*, Hilversum, 1989.

71. A. VASINA. «Gerberto arcivescovo di Ravenna» dans *Gerberto... Atti del Gerberti Symposium*, p. 255-271. J.P. BRUNTERCH. «Topographie ravennate: demande de concession d'une maison» dans *Autour de Gerbert d'Aurillac*, p. 62-68.

72. P. RICHÉ. *Les Grands de l'an mille*, Paris, 1999, p. 260-263.

France et de Lotharingie, H. Atsma a analysé sa lettre à Odilon de Cluny et O. Guyotjeannin son privilège pour l'évêque du Puy.⁷³

Sur ses rapports avec Otton III et ses conceptions politiques nous avons également des articles et une mémoire de Lislott Hoffmann en 1998.⁷⁴ L'ami de Gerbert Bernward d'Hildesheim a fait l'objet d'une exposition et d'un magnifique catalogue en deux volumes en 1993.⁷⁵

Sylvestre II est avec Otton III le créateur des églises de Pologne et de Hongrie. Dans ce domaine également beaucoup de travaux au colloque de Bobbio de 1983, d'Aurillac en 1996⁷⁶, mais aussi à celui de Rome reuni par l'«Istituto del Sacro Romano impero» en 1992 pour célébrer le souvenir de saint Adalbert. Les actes de ce colloque ont été publiés à Budapest en 1994.⁷⁷

Notons enfin des études sur la place de Sylvestre II dans la liturgie et sur l'épithaphe que l'ont peut encore lire dans la basilique St-Jean de Latran.⁷⁸

11) Gerbert après Gerbert

Sans vouloir insister sur les désastreuses légendes qui, à partir du XIIIe siècle, s'empareront de la figure de celui qu'on a appelé le «Faust médiéval», il faut signaler les bonnes mises au point de M. Oldoni dans les congrès où les a revues.⁷⁹ Malheureusement la figure de Gerbert continue à attirer ceux qui préfèrent l'imaginaire romanesque à l'étude des documents. Mieux vaut, comme nous le disions au commencement du rapport, constater l'importance que

73. Cf. supra note 44 et H. AT SMA. «Le pape et la discipline ecclésiastique: lettre de Silvestre II à l'abbé Odilon de Cluny» dans *Autour de Gerbert d'Aurillac Album de documents...* p. 178-183. O. GUYOTJEANNIN. «Une élection épiscopale contestée: privilège de Silvestre II pour l'évêque de Puy» id. p. 170-176.

74. *Gerbert von Reims und die Idee der «Renovatio Imperii Romanorum»*, Munich, 1988 (Mémoire de maîtrise, dactyl.).

75. *Bernward von Hildesheim und das Zeitalter der Ottonen* éd. M. Brandt et A. Eggebrecht, Hildesheim-Mayence 1993, 2 vol.

76. Cf. les références dans P. RIC HÉ. *Les Grands de l'an mille*, Paris, 1999, p. 293-304.

77. *Kelet-Közép-Európa szetije: Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla)* éd. Somorjai, Budapest, 1994.

78. E. PALAZZO. «Prière pour Silvestre II» dans *Autour de Gerbert d'Aurillac. Album de documents...* p. 232-234. J.L. LEMAITRE. «Commémorer les morts: inscription de Gerbert au nécrologe de Wissembourg» id. p. 236-240. R. FAVREAU. «Le souvenir officiel: l'épithaphe de Silvestre II à St-Jean de Latran» id. p. 336-340.

79. M. OLDONI. «Gerberto e la sua Storia» dans *Studi Medievali* XVIII, 1977, p. 629-704 et «A Fantasia dicitur fantasma» id. XX, 1979, p. 1-207. Cf. également mon chapitre «Des légendes à l'histoire» dans *Gerbert d'Aurillac le pape de l'an mil*, p. 9-15 et 259. Faut-il citer les romans de D. DAVIDENKO. *Le pape de l'an mil*, Paris, 1993, de R. SUSSAN. *Les rentgats de l'an mil*, Paris, 1992 et de Chet RAYMO. *Dans les serres du Faucon*, Paris, 1994. Ceux qui aiment l'aventure et le pittoresque y trouveront plaisir mais les historiens seront attristés.

Gerbert a tenu depuis le ^{xv}^e siècle⁸⁰ et à présent considerer, à partir de travaux récents, son rôle dans l'histoire culturelle de l'Occident.

Les activités intellectuelles de Gerbert

Depuis quelques années les travaux sur les activités intellectuelles de Gerbert se sont multipliés. Il est nécessaire de faire une mise au point sur chacune d'elles.

1) le lettré

Gerbert doit à l'étude des auteurs classiques un latin assez exceptionnel lorsque on le compare à celui de ses contemporains. A. Bromet en 1947 avait fait un article sur «la langue de Gerbert»,⁸¹ depuis J.P. Callu dans l'introduction du volume de la «Correspondance» et du colloque d'Aurillac de 1996, a repris le travail.⁸² Il a d'autre part montré l'influence que Symmaque a pu avoir sur Gerbert.⁸³ Les citations classiques l'emportent sur celles de l'Écriture, ceci a été démontré aisément.⁸⁴

D'autre part la poésie de Gerbert a mérité des études à partir des épitaphes conservées dans sa correspondance ou ailleurs, de son poème sur Boèce, et celui sur la Sagesse qu'on lui attribue.⁸⁵ Récemment on a retrouvé dans un manuscrit de la Bibliothèque Nationale de France (latin n. 776), un acrostiche qui semble bien être dû à Gerbert.⁸⁶

80. Cf. supra note 63.

81. A. BROMET. «Étude sur la langue de Gerbert» dans *Revue de la Haute Auvergne*, 1947-1949, p. 217-230 et 1952-1953, p. 91-109.

82. *Correspondance de Gerbert d'Aurillac*, introduction p. xxxii-xxxiv et «Les mots de Gerbert dans Gerbert l'Européen», p. 151-167.

83. J.P. CALLU. «Gerbert et Symmaque» dans *Mélanges Pierre Riché*, 1990, p. 517-528.

84. E. ROTTENBURGER. *Gerbert and the Classics*, Cincinnati, 1964 et D.V. DAMME «Gerbert et la culture patristique» dans *Gerberto... Atti del Gerberti Symposium*, p. 691-693. Dans ce même volume F.G. Nuvolone a démontré que le traité *Sermo pastoralis* attribué à Gerbert n'est pas de lui. Il en est de même pour le traité sur l'Eucharistie qu'il faut restituer à Heriger de Lobbes. Ce dernier cite le «seigneur Gerbert» dans une lettre sur le comput de 991 (ed. Cordoliani, dans *Revue d'histoire ecclésiastique*, 1949, p. 484).

85. T.E. MOEHS. «Gerbert of Aurillac as Link between Classicism and Medieval Scholarship» dans *Gerberto... Atti del Gerberti Symposium*, p. 331-349. Sur le poème en l'honneur de Boèce cf. P. BOURGAIN. «La création poétique: l'hommage de Gerbert à Boèce» dans *Autour de Gerbert d'Aurillac Album de documents...*, p. 296-298. Le poème sur la Sagesse est édité dans *Monumenta Germaniae Historica Poet. Aev. carol. v.* p. 475.

86. Clyde W. BROCKETT. «The Frontispiece of Paris ms. latin 776 Gerbert's acrostic pattern poems» dans *Manuscripta*, 1995, p. 3-25.

2) Étude du trivium

Gerbert, nous dit Richer de Reims, a expliqué les auteurs classiques à ses élèves mais il a dû laisser à un maître le soin de faire apprendre la grammaire aux débutants. Pour l'étude de la rhétorique, il utilise Quintilien et Cicéron. C'est un exemplaire du *De oratore* que le moine Ayrard de St-Géraud d'Aurillac copie pour lui. M. Vezin a étudié ce manuscrit conservé à Erlangen.⁸⁷

C'est l'étude de la dialectique qui a fait la réputation du «philosophe» Gerbert. F. Picavet avait dès 1897 démontré la supériorité de Gerbert, C. Frova à Bobbio en 1983 avait consacré son intervention au *De rationali et ratione uti*. C'est pour ce traité, qui mérite d'être bien étudié, que D. Poirel fait un court commentaire en remarquant que «cet ouvrage insolite est l'ancêtre des questions disputées de l'époque scolastique».⁸⁸

3) Gerbert et le quadrivium

Gerbert connaissait les traités philosophiques de Boèce mais aussi ses traductions qui avaient introduit en Occident la science grecque. De plus son séjour en Catalogne lui avait permis d'avoir accès aux traductions des savants arabes. Un colloque tenu à Chieti en 1996, dont les actes ont en cours de publication, un autre colloque réuni à Avranches en 1998, ont donné l'occasion de préciser l'apport de Gerbert dans le quadrivium.⁸⁹ Les intuitions de M. Cantor et de P. Tannery au XIXe siècle mais surtout la publication de Bubnov en 1899 peuvent être précisées ou discutées.⁹⁰

Pour l'*arithmétique* depuis l'article de C. Frova en 1974 les travaux ne manquent pas. G. Beaujouan est un des spécialistes en ce domaine, mais aussi K. Vogel, W. Bergmann.⁹¹ Un des problèmes les plus débattus est la connais-

87. J. VEZIN. «Une quête des classiques»... cf. note 50.

88. C. FROVA. *Gerberto philosophus. Il De rationali et ratione uti* dans *Gerberto Atti del Gerberti Symposium...*, p. 351-377. D. POIREL. «L'art de la logique: le *De rationali et ratione uti* de Gerbert» dans *Autour de Gerbert d'Aurillac Album de documents*, p. 312-320.

89. *La matematica e il suo insegnamento in epoca medioevale* (Chieti, mai 1996), *Science antique, Science medievale* (Avranches-Mont-St.-Michel, septembre 1998). G. BEAUJOUAN. «L'enseignement du Quadrivium» dans *Settimane di...Spoleto*, 1972 reimpr. dans *Par raison de nombres* (Variorum Reprints) Aldershot, 1991, I.

90. N.M. BUBNOV. *Gerberti opera mathematica (972-1003)*, Berlin, 1899, reimpr. Hildesheim, 1963. U. LINDGREN *Gerbert von Aurillac und das Quadrivium*, Wiesbaden, 1976.

91. C. FROVA. «Le opere aritmetice di Gerbert d'Aurillac» dans *Miscellan. Morghen*, I, Rome, 1974, p. 331. G. BEAUJOUAN. «Les Apocryphes mathématiques de Gerbert» dans *Gerberto Atti del Gerberti Symposium...*, p. 645-658 reimpr. *Par raison de nombres...* II. «L'abaque du Pseudo Boèce» dans *Autour de Gerbert d'Aurillac Album de documents*, p. 324-328. K. VOGEL. «*L'Arithmetica e la Geometria di Gerberto*» dans *Gerberto. Atti del Gerberti Symposium*, p. 577-596. W. BERGMANN. «*Innovationen im Quadrivium des 10 und 11 fahr. Studie zur Einführung von Astrolab und Abatus im lateinischen Mittelalter*» *Sudhoffs Archiv Beihefte*, 26, Stuttgart, 1985.

sances des chiffres arabes par Gerbert. Ces chiffres apparaissent dans deux manuscrits conservés à l'Escorial, le Codex Vigilanus et le Codex Emilianus en 976 et 992. Il serait bien étonnant qu'ils ne soient pas connus outre-Pyrénées. Récemment est paru un article de M. Folkerts qui a trouvé dans un manuscrit de la Bibliothèque Nationale de France (Lat. 8663 fol. 49 v.) une représentation de l'abaque de Gerbert avec dessins de chiffres arabes.⁹²

Les débats sont encore plus vifs en ce qui concerne les connaissances de Gerbert en *astronomie*. E. Poulle a montré que l'*horologium* dont parle Thietmar de Mersebourg est un nocturlabe.⁹³ Gerbert a peut-être connu la traduction de l'oeuvre astronomique de Ptolémée.⁹⁴ Quant au commentaire sur l'astrolabe qu'on lui attribue, les avis sont partagés. On a longtemps attribué à Gerbert la section du commentaire sous l'incipit *Quicumque astronomice peritiam discipline*. On a mis ce traité en rapport avec la lettre de Gerbert à Lupitus lui demandant sa traduction de son livre sur l'astronomie, qui serait un traité sur l'astrolabe. D'autre part beaucoup on fait état du manuscrit Ripoll 225, daté par J. M. Millàs Vallicrosa de la fin du Xe siècle.⁹⁵

Enfin le colloque de Saragosse publié en 1995 s'est intéressé à l'authenticité de l'astrolabe dit de Destombes. Tout cela montre que nous ne sommes pas encore sortis des hypothèses sur les études de l'astronomie à la fin du Xe siècle. Avec raison E. Poulle pense que Gerbert a pu connaître les commentaires sur l'astrolabe vers 984, qu'il est peut-être l'auteur de la préface *Ad intimas summe philosophiae* que Millàs Vallicrosa attribuait à Lupitus⁹⁶. Ses disciples ont certainement profité de son expérience et ont diffusé l'astrolabe en Lotharingie. Récemment la découverte des «fragments de Constance» écrits à Reichenau en 1008, d'après un modèle de Fleury-sur-Loire vers 995, a relancé le débat sur l'astrolabe.⁹⁷

Jusqu'à la fin de sa vie, Gerbert reste un savant. Sa correspondance avec Adelbold d'Utrecht après 999 le prouve. Sylvestre II envoie au clerc liegeois un manuscrit contenant un traité de Géométrie. Or selon G. Beaujouan ce serait un manuscrit venant de Bobbio qui est conservé à la bibliothèque de Naples

92. M. FOLKERTS. «Frühe Darstellungen des Gerbertschen Abakus» dans *Itinera Mathematica*, Studi in onore di G. Arrighi, ed. R. Franci, Centro di studi sulla matematica medievale, Università di Siena, 1996, p. 23-43.

93. E. POULLE. «L'Astronomie de Gerbert» dans *Gerberto... Atti del Gerberti Symposium...*, p. 597-617.

94. U. LINDGREN. «Ptolémée chez Gerbert d'Aurillac» id. p. 619-644.

95. Cf. les remarques de E. Poulle et G. Beaujouan ainsi que celles de M. Mostert dans «Les traductions manuscrites...» cité note 29, p. 317. Le manuscrit 225 est étudié par J.M. MILLÀS VALLICROSA. *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya medieval*, Barcelona, 1931 et G. BEAUJOUAN. «Les Apocryphes...», p. 656-658.

96. *The oldest latin astrolabe*. éd. W.M. Stevans, G. Beaujouan, A.J. Funer, numéro spécial de la revue *Physis*, 1995 (Firenze).

97. A. BORST. *Astrolab und Klosterreform an der Jahrtausendwende*, Heidelberg, 1989.

sous le numéro V.A.12. Ce manuscrit a été utilisé par la compilateur lotharingien de la Géométrie II du Pseudo-Boèce. Il cite Gerbert en lui donnant le nom d'Archytas.⁹⁸

Le quatrième art du quadrivium, la *musique*, intéresse également Gerbert. Celui, que certains textes appelle «musicus»,⁹⁹ a non seulement commenté le livre *De Musica* de Boèce, mais a écrit un traité sur la mesure des tuyaux d'orgues,¹⁰⁰ a construit un orgue en Italie, dont il parle dans plusieurs lettres. C. Meyer à Aurillac en 1996, a fait une bonne mise au point sur Gerbert musicien.¹⁰¹

Bien que la *médecine* ne fasse pas partie du quadrivium, il faut reconnaître les connaissances de Gerbert dans cette discipline. Son disciple Richer était allé à Chartres pour consulter les manuscrits d'Hippocrate, Gerbert a lui aussi étudié des manuscrits médicaux et dans ses lettres témoigne d'un intérêt pour cet art dont il n'est pas, il le dit, spécialiste.¹⁰²

En définitive Gerbert est un humaniste qui étonne et scandalise certains clercs. La lettre du légat Leon à Hugues Capet après la publication des Actes du concile de St-Basle est très explicite.¹⁰³ Cet humanisme de la fin du Xe siècle, dont on peut trouver d'autres témoignages, est une des caractéristiques de ce que j'ai appelé la «troisième renaissance carolingienne». La réaction viendra dans la première moitié du XIe siècle avec les affirmations de Pierre Damien et d'Othlo, de St-Emmeran qui s'opposaient à ceux qui affirmaient que «toutes les paroles de l'Écriture devaient être soumises à l'autorité de la dialectique et qui témoignaient souvent plus de confiance à Boèce qu'aux auteurs sacrés». À la fin du XIe siècle commence à développer la légende de Gerbert magicien. Boèce n'avait-il pas été, lui aussi, traité de magicien lors de son procès par des hommes qui ne pouvaient comprendre l'étendue de sa science? Les deux philosophes, celui du VIe siècle et celui de la fin du Xe siècle se trouvaient ainsi réunis.

98. Cf. G. BEAUJOUAN. «Les Apocryphes...» p. 653 et «Les chiffres arabes selon Gerbert: l'abaque du Pseudo-Boèce» dans *Autour Gerbert d'Aurillac Album de documents...*, p. 325.

99. K. JURGEN SACHS. «Gerbertus cognomento musicus» dans *Archiv für Musikwissenschaft*, 1972, p. 257-274. M. HUGLO, art. «Gerbert of Reims» dans *New Grove's Dictionary of Music and Musicians*, 1980, t. VII p. 250.

100. Edité par K.J. SACHS. *Mensura fistularum*, Stuttgart, 1970-1980 (Schriftenreihe der Walcker-Stiftung).

101. C. MEYER. «Gerbertus musicus Gerbert et les fondements du système acoustique» dans *Gerbert l'Européen*, p. 183-191.

102. D. JACQUART. «La médecine au Xe siècle», id., p. 219-231 et M. VAZQUEZ BUJAN. «La circulation des manuscrits hippocratiques», id., p. 233-246.

103. P. RICHE. «L'Humanisme au Xe siècle» dans *Gli umanesimi Medievali Arti del Congresso di Firenze de 1993*, ed. C. Leonardi, SISMEL 1998, p. 551-558. Cette communication fait suite à celle du Congrès d'Heidelberg publiée dans *Mittelateinisches Jahrbuch 24/25*, 1989 /1999 sous le titre «Les conditions de la production littéraire : maîtres et écoles», p. 413-421. Cf. aussi le chapitre «Le Troisième renaissance carolingienne» dans P. Riché *Les Grands de l'an mille*, p. 167-220.

Résumé

Deux siècles d'études gerbertiennes

Pendant les XIXe et XXe siècles Gerbert n'a pas été oublié mais l'intérêt que l'on avait pour le personnage et l'oeuvre s'est exprimé de manière différente. Au milieu du XIXe siècle le pape Sylvestre II a été honoré en France, et à la fin du siècle les lettres de Gerbert ont été étudiées en France et en Russie. Puis après une période d'oubli, au milieu du XXe siècle Gerbert est retrouvé: manifestation à Aurillac en 1938, éditions et traductions de ses lettres en Allemagne et aux États-Unis. Comme à la fin du XIXe siècle à la fin du XXe siècle Gerbert est honoré de publications et de colloques. Si on connaît assez bien Gerbert par ses lettres, dont il a voulu lui même assurer la présentation, beaucoup de questions restent encore à débattre. Nous les avons présentées en passant en revue les grandes étapes de la carrière de l'écolâtre: sa formation à Aurillac, les connaissances acquises en Catalogne, le nombre de ses élèves à Reims, son rôle dans la concile de St. Basle, son activité comme archevêque de Reims, de Ravenne, puis comme pape. Pendant deux siècles des questions ont été posées et différentes réponses proposées.

Resumit

Dos sègles d'estudis gerbertians

Durant los sègles XIX e XX Gerbert es pas estat desmembrat mas l'interés qu'existissia pel personatge e son òbra s'es exprimit d'un biais diferent. A la mitat del sègle XIX lo papa Silvestre II es estat onorat en França, e a la fin d'aquel sègle las letras de Gerbert foguèron estudiadas en França e en Rússia. Puèi aprèp un periòde de doblidança, a la mitat del sègle XX, Gerbert es retrobat: manifestacion a Orilhac en 1938, edicions e traduccions de sas letras en Alemanha e als Estats-Units. Coma a la fin del sègle XIX, a la fin del sègle XX Gerbert es onorat de publicacions e de collòquis. Se Gerbert es conegut pro plan gràcias a sas letras, que ne volguèt assumir el meteís la presentacion, mantuna question demòra encara a debatre. Las avèm presentadas en veire cadun dels grands passes de la carrièra de l'escolastre: sa formacion a Orilhac, las coneissenças aquesidas en Catalonha, lo nombre de sos estudiants a Reims, son ròtle dins lo concili de St Basle, son activitat coma arquevesque de Reims, de Ravena, puèi coma papa. Dos sègles durant, de questions son estadas pausadas e diferentas responsas foguèron prepausadas.

Abstract*Two centuries of studies on Gerbert*

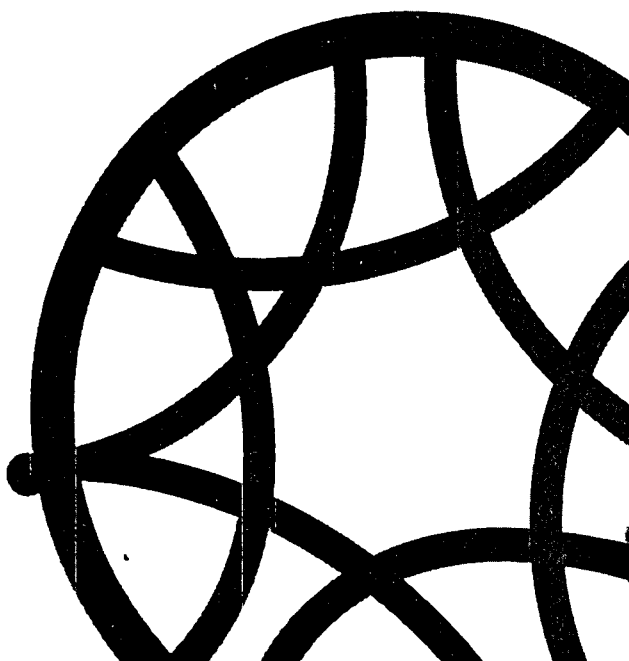
The figure of Gerbert hasn't been forgotten during the 19th. and 20th. centuries, although we find different ways of studying the personage and his work. In the middle of the 19th. century, France payed tributed to the pope Silvester II, and at the end of the same century, his letters were studied in France and Russia. After that Gerbert fell into oblivion until the middle of the 20th. century, when he recovered his magnitude: celebrations in Orlhac in 1938, publications and translations of his letters in Germany and the United States. In the same way at the end of the 20th. century, as it happened at the end of the 19th. century, Gerbert is honoured with colloques and many publications. If anyone knows Gerbert by his letters, since he made himself sure of that, then we should agree that there are still a lot of questions. We have tried to answer them studying the different periods of Gerbert's life: his apprenticeship in Orlhac, his knowledges in Catalonia, the number of his pupils in Reims, his role during the council of St. Basile, his activity as archbishop in Reims, in Ravenna and afterwards as Pope. During these two centuries many questions have been asked and many answers have been proposed too.

I

Catalunya i el món fa mil anys

La Catalogne et le monde vers l'an mil

Catalonha e lo mond fa mila ans

La Catalunya de Gerbert entre dues èpoques: estructura del territori i dinàmica políticoeconòmica

Josep M. Salrach
Universitat Pompeu Fabra

Resum

Quan als anys 967-970 Gerbert sojornà a la diòcesi de Vic per ampliar estudis, les terres meridionals del regne franc occidental, inclosos els comtats catalans, eren el marc d'importantes transformacions. Es tractava d'un procés històric de canvi o transició que afectava la totalitat d'estructures del sistema social però que per la lentitud amb què es desenvolupava i la manca de perspectiva històrica no devia arribar a la consciència dels contemporanis. És avui, en comparar la situació anterior i la posterior a aquests anys de finals del segle X, o del període 950-1050, quan observem que aquelles societats es movien, evolucionaven. El moviment, que en algunes regions o països com els comtats catalans es va accelerar entrat el segle XI, ocasionant episodis conflictius, va comportar la desestructuració del vell sistema social, que podem qualificar d'antic o prefeudal, i la simultània estructuració d'un nou sistema social, anomenat senyorial o feudal. Entre altres característiques, el vell es distingia pel pes determinant de la instància política i amb ella la vigència d'estructures estatals de tradició pública. Per contra, el nou sistema, el feudal, es caracteritzà per l'absorció d'allò públic dins d'allò privat, la disseminació i posterior divisió de poders i el desencastament de l'economia respecte de la política.

L'objectiu d'aquesta ponència és mostrar que la Catalunya que Gerbert va conèixer vivia entre dos temps, sotmesa al joc de les forces de la tradició i del canvi, quan aquestes encara no havien guanyat la partida. Per fer-ho ens centrem en l'organització i percepció de l'espai, que vinculem a la dinàmica política i al desenvolupament econòmic, factors que considerem posant cara a cara el temps d'abans, el de durant i el de després de Gerbert. La ponència s'estructura en sis punts, que reflecteixen els camps d'observació escollits. Són els següents: 1/ Comtat i principat. 2/ Estructures intermèdies? 3/ La vil·la. 4/ Creixement i transformacions. 5/ Parròquia, castell i vila-mercat. 6/ Alou i fisc.

Quan als anys 967-970 Gerbert sojornà a la diòcesi de Vic per ampliar estudis, les terres meridionals del regne franc occidental, inclosos els comtats catalans, eren el marc d'importants transformacions. Es tractava d'un procés històric de canvi o transició que afectava la totalitat d'estructures del sistema social, però que, per la lentitud amb què es desenvolupava i la manca de perspectiva històrica, no devia arribar a la consciència dels contemporanis. És avui, en comparar la situació anterior i la posterior a aquests anys de finals del segle X, o del període 950-1050, quan observem que aquelles societats es movien, evolucionaven. El moviment, que en algunes regions o països com els comtats catalans es va accelerar entrat el segle XI, ocasionant episodis conflictius, va comportar la desestructuració del vell sistema social, que podem qualificar d'antic o prefeudal, i la simultània estructuració d'un nou sistema, anomenat senyorial o feudal.¹ Entre altres característiques, el sistema vell es distingia pel pes determinant de la instància política i amb ella la vigència d'estructures estatals de tradició pública. Per contra, el sistema feudal es caracteritzà per l'absorció d'allò públic dins d'allò privat, la disseminació i divisió de poders i el desencastament de l'economia respecte de la política.

L'objectiu d'aquest escrit és mostrar que la Catalunya que Gerbert va conèixer vivia entre dos temps, sotmesa al joc de les forces de la tradició i el canvi. Per fer-ho ens centrarem en l'organització i la percepció de l'espai, que vincularem a la dinàmica política i al desenvolupament econòmic, factors que considerarem comparant el temps d'abans, el de durant i el de després de Gerbert.²

1. Comtat i principat

Els arxius catalans han conservat milers de documents de la pràctica quotidiana, majoritàriament escriptures de compravenda de terres. Qui n'hagi llegit algunes dels segles IX i X restarà impressionat per la fidelitat a unes mateixes fórmules diplomàtiques, que tradueixen una determinada percepció de l'espai. La terra que es ven, es dona o es permuta se situa sempre dins d'un mateix sis-

1. És el tema central de la coneguda tesi de Pierre BONNASSIE *Catalunya mil anys enrere. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*. 2 volums. Barcelona: Edicions 62, 1979-1981.

2. La cultura, diu Pierre Vilar, és un sistema de referències. Entre les referències que donen raó d'aquest escrit, és a dir, aquells treballs precedents que més directament ens han motivat i influït, hem de citar una conferència de Guy Bois pronunciada a la Universitat de Lleida el 28 de novembre de 1994 sobre «L'estudi del territori a l'edat mitjana», al cicle Societat i organització del territori a l'edat mitjana, i un article de Christian Lauranson-Rosaz que porta el suggerent títol d'«Entre deux mondes: l'Auvergne de Gerbert».

tema de referències integrat, de forma simple, pel comtat i la vil·la (o *villa*),³ i de forma complexa, quan cal, pel comtat, el *pagus*, vall o territori, el castell, la vil·la i el lloc. D'aquests referents, el comtat i la vil·la són essencials.

El comtat o *comitatus* és un territori definit, amb fronteres precises, de creació carolíngia, sobre la base d'elements anteriors, d'època baiximperial i visigoda: sobretot l'àrea d'influència i acció política d'una ciutat amb els seus dirigents. En efecte, en aquells temps més reculats de l'antiguitat tardana, a les ciutats hi havia el *defensor civitatis*, primer, i el *comes civitatis*, després, que per les seves atribucions i àrees d'acció deuen haver estat el precedent dels comtes i comtats carolíngis.⁴ En el segle IX, el comtat era el districte major on el comte desenvolupava les seves funcions delegades de potestat pública, i el tribunal comtal exercia jurisdicció.⁵

Durant el segle X, quan els comtes es van emancipar de la tutela carolíngia, els comtats van deixar de ser districtes d'una estructura política superior (l'Estat carolíngi, ja sigui l'Imperi o el regne franc occidental) per a convertir-se en petits estats, entitats polítiques autosuficients o independents, en el sentit de territoris sobre els quals els llinatges comtals exercien la sobirania que, per allunyament dels carolíngis, adquirien de fet.⁶ L'apropiació de la potestat pública amb la transmissió hereditària de la dignitat comtal (funcions i base material) devia fer dubtar llavors de la pertinència del títol comtal, considerat insuficient o inadequat. Per això, en temps de Gerbert, el seu corresponsal i amic, el bisbe-comte Miró Bonfill, qualificava els governants catalans, entre els quals hi era ell mateix, de «comtes per la gràcia de Déu» i es referia als seus germans, els comtes de Cerdanya i Besalú, i el seu cosí, el comte de Barcelona, amb la denominació de «prínceps de la terra».⁷

La denominació de príncep, que traduïa la idea romanista d'un poder superior sobre un territori o principat en què no hi havia cap altre poder que se li imposés, era plenament encertada a la segona meitat del segle X, quan els carò-

3. Quan fem en aquest escrit el mot vil·la ens referirem sempre a la *villa* de l'alta edat mitjana, diferent de la vila de la baixa edat mitjana, moderna i actual. Anotem, de passada, que la vil·la de l'alta edat mitjana ens sembla ben diferent de la vil·la romana.

4. Vegeu els mots *comes* i *defensor* a J.F. NIERMEYER. *Mediae latinitatis lexicon minus*. Leiden: E. J. Brill, 1976, p. 204-207 i 312-313.

5. Sobre els comtes i el comtat en època carolíngia, des d'un punt de vista institucional, vegeu Ramon D'ABADAL «La institució comtal carolíngia en la pre-Catalunya del segle IX», a *Anuario de Estudios Medievales*, I. Barcelona: 1964, p. 29-75.

6. La dinàmica politicoinstitucional del procés d'emancipació comtal ha estat examinada per Ramon D'ABADAL en diferents treballs recollits a *Dels visigots als catalans*, I. Barcelona: Edicions 62, 1969, p. 139-172, i *Els primers comtes catalans*. Barcelona: Vicens-Vives, 1961, pàssim.

7. Petrus de MARCA, *Marca Hispanica sive limes Hispanicus...* París: 1688, ap. 208, i Josep Maria MARQUES (ed.). *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*, 2 vols., Barcelona: Fundació Noguera, 1993 (en endavant CC), doc. 55.

lingis ja no podien fer sentir la seva autoritat als comtats.⁸ Però no tots els comtes devien tenir la mateixa força. Entre els comtes catalans del temps de Gerbert sobresortia per la seva empena política i ambició personal Borrell de Barcelona, el comte que el 967 el portà a Catalunya.⁹ I aquesta preeminència, que era percebuda pels seus contemporanis, explica els títols especials que se li donaven: l'esmentat bisbe-comte Miró Bonfill l'anomena «Inclit comte i marquès»,¹⁰ els escriptors li diuen «príncep Borrell duc de Gòtia»¹¹ i l'historiador franc Richer el qualifica de «duc de la Hispània Citerior».¹²

Després del temps de Gerbert, quan en ple segle XI la Casa de Barcelona va sobreviure a l'assalt dels feudals i va edificar sobre les institucions feudovasallàtiques un nou poder, basat en el pacte, la idea romanista del principat no per això es va perdre sinó que va ser recuperada pels jutges de la cort de Barcelona quan al segle XII van bastir jurídicament l'autoritat del comte barceloní presentant-lo com a sobirà, amb poders superiors als dels altres senyors feudals.¹³ Es construí així el principat feudal català.

2. Estructures intermèdies?

Als comtats catalans d'època carolíngia potser no va existir mai de forma general una estructura de circumscripcions intermèdies que puguem considerar subdivisions dels comtats, del tipus de la *centena* o la *vicaria* d'altres terres de domini franc.¹⁴ És veritat que els documents parlen a vegades de *territorium*, *suburbium* i *pagus*, però no sembla que es tracti de subdivisions administratives dels comtats. És més, sovint sembla que aquests mots siguin intercan-

8. Encara que en època germànica els grans del regne i notables de la cort podien rebre la denominació de *principes*, el títol designava en primera instància al monarca, de la mateixa manera que el *principatus* era en el baix imperi i els regnes germànics el govern imperial o reial (NIERMEYER. *Mediae latinitatis*. *Op. cit.*, p. 849-851). Tanmateix, si pensem en l'abast de les xarxes de parentiu nobiliari de l'alta edat mitjana i en el fet que els reis tenien el costum de donar llurs filles en matrimoni als notables de la cort i grans del regne, es comprèn que quasi totes les famílies aristocràtiques tinguessin vincles familiars amb la reialesa, i que la denominació de *principes* dels seus membres principals es justificqués per ser consanguinis dels reis.

9. D'ABADAL, *Els primers comtes*, *Op. cit.*, p. 307-313.

10. *Marca Hispanica*, *Op. cit.*, ap. 208.

11. Ídem, ap. 112 i 113.

12. RICHER, *Histoire de France (888-895)*, ed. R. LATOUCHE. París: Classiques de l'Histoire de France au Moyen Age, 1937, II, p. 50-53, citat per d'ABADAL a *Els primers comtes*, *Op. cit.* p. 307.

13. Thomas N. BISSON. *L'impuls de Catalunya. L'època dels primers comtes-reis (1140-1225)*. Vic: Eumo Editorial, 1997, pàssim.

14. Sobre els mots *centena* i *vicaria* (als quals potser es podria afegir *ager*) en fonts franques vegeu NIERMEYER, *Mediae latinitatis*, *Op. cit.*, p. 168-169 i 1086-1088.

viables,¹⁵ si bé *suburbium* sempre té el sentit de zona d'influència o de vinculació a una ciutat, i per això poden ser restesamentals d'una vella estructura administrativa baixromana ja desapareguda.¹⁶ El mot *pagus* s'aplica a vegades a comarques com el Conflent i el Berguedà, que no tenen per centre una gran ciutat o una seu episcopal i que mai o poques vegades tingueren comtes privatis; més aviat foren governades per comtes que administraven territoris veïns, suposadament de més entitat, com la Cerdanya i el Rosselló. Podria semblar llavors que el *pagus*, un territori diferenciat per les característiques geogràfiques, a efectes administratius formava part d'un comtat més gran que l'englobava. La realitat, però, és que els mots *pagus* i *comitatus* també eren intercanviables, i s'aplicaven indistintament a territoris grans i petits, amb ciutat gran o sense i amb comtes privatis o sense.¹⁷

Més important per problemàtica és la qüestió de les *vicarias* i dels seus titulars, els *vicarii* o veguers. Si per *vicarias* entenem les circumscripcions dels *vicarii* carolingis, delegats locals dels comtes, centrades en *castra* o castells que englobaven diferents vil·les i parròquies, podem assegurar que als comtats catalans hi havia *vicarias* (i veguers),¹⁸ però hem de dubtar que s'haguessin desenvolupat sistemàticament durant els segles IX i X fins a cobrir tota la superfície dels comtats.¹⁹ Per contra, en territoris de frontera, sobretot els que

15. És el mateix que Monique Bourin creu trobar al Languedoc carolingi: «Le territoire est vaste, utilisé tantôt pour *pagus* ou *comitatus*, tantôt pour *vicaria* ou *suburbium*, dans un pays où la hiérarchie des autorités et des circonscriptions qui en dépendent semble de moins en moins précise» (Monique BOURIN. «Les solidarités paysannes en Bas-Languedoc aux environs de l'an Mil», *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any Mil* Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1991, p. 244).

16. El territori centrat en la ciutat d'Elna, al Rosselló, és anomenat *pagus* en documents del 819, 823, 844, 854, 869 i 898; *suburbium* en documents del 832, 957 i 975, i *territorium* el 823. En el mateix document del 823 s'empren indistintament els mots *pagus* i *territorium* (Ramon D'ABADAL. *Catalunya carolingia. II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, 2 vols. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1926-1950, p. 21, 169, 206, 268, 269, 271, 274, 348, 369 i 391).

17. El Conflent, per exemple, figura com a comtat en documents del 938, 981 i 982, i com a *pagus* en documents del 843, 899 i 952, i el mateix passa amb el Berguedà, Besalú i Peralada (D'ABADAL. *Diplomes. Op. cit.*, p. 56, 60, 63, 78, 92, 98, 121, 126, 140, 146, 149, 150, 155, 162, 164, 165, 169, 171, 173, 174, 177, 212, 213, 216, 217, 223, 227, 231, 233, 242, 243, 247, 279, 288, 334, 354, 356, 374, 386, 389 i 470). De fet, els comtats del Rosselló, la Cerdanya, Urgell i Empúries són anomenats *pagus* en documents del 843 i 899, entre d'altres (idem, p. 217 i 334).

18. Els veguers apareixen en preceptes carolingis per a la Narbonesa i la Marca Hispànica en fórmules diplomàtiques generals. Per exemple, quan el rei Carles el Simple, a prec del bisbe Guigó de Girona, dóna al fidel Adroer un precepte confirmant-li una sèrie de béns del comtat de Girona i autoritzant-lo a adquirir-ne d'altres en els termes de Gòtia o Hispània, precisa que cap comte, vescomte, veguer o altra potestat pugui cobrar-li l'impost sobre ells: *aliquid censum exinde presumat accipere tam ex hiis quam ex omnibus quecumque acquirere* (ABADAL. *Diplomes, Op. cit.* p. 382-383).

19. No és exactament l'opinió de Manuel Riu. Aquest arqueòleg i historiador pensa que es produí una «castellanització» tardana i a ritmes diferents segons els comtats durant el segle X, però

eren d'adquisició recent, sembla evident que es va concebre i executar una subdivisió del territori en castells o *vicarias*.²⁰

Al cartulari de Sant Cugat hi ha testimonis, generalment tardans (del segle XI), d'encomanacions de castells de la frontera del comtat de Barcelona, a la Marca del Penedès, que són, en realitat, encomanació de termes castrals en què l'obtentor havia de bastir el castell.²¹ Aquí els béns objecte de venda o donació es localitzen pels termes del castell on es troben.²² El comtat d'Osona, per la seva part, se'n apareix al segle X ple de castells, que constitueixen la forma també aquí ordinària d'organització i percepció de l'espai. Així, per exemple, en les escriptures de compravenda de terres dels anys en què Gerbert hi va sojornar les propietats venudes es localitzaven i identificaven pel comtat, el castell i la vil·la en els termes dels quals es trobaven.²³

Això no obstant, a la resta de comtats (o en la documentació que se n'ha conservat) en època carolíngia els castells són sovint els grans absents. N'hi ha, però pocs, i a vegades només disposats en llocs estratègics a les valls i a les fronteres entre comtats. La impressió, doncs, és que a la Catalunya carolíngia el castell és més un element de defensa que d'administració del territori,²⁴ amb l'excepció del comtat d'Osona i la Marca del Penedès, on potser el castell feia ambdues funcions. A la resta de comtats les terres es localitzen a les escriptures per la menció del comtat, la vil·la i el lloc on es troben.²⁵

que «pels volts de l'any Mil els comtats catalans restaven estructurats en unitats menors: els *castells termenats*, els termes dels quals tendien a confrontar els uns amb els altres» (Manuel RIU. «Castells i fortificacions menors: llurs orígens, paper, distribució i formes de possessió», a *Catalunya i França meridional*, *Op. cit.* p. 248).

20. Només cal llegir els documents aplegats per Eduard JUNYENT (ed.). *Diplomatari de la catedral de Vic. Segles IX-X*, 4 fascicles. Vic: Publicacions del Patronat d'Estudis Ausonencs, 1980-1987 (en endavant DCV), i per José RIUS (ed.). *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallès*, 3 vols. Barcelona: CSIC, 1945-1947 (en endavant CSCV), per adonar-se del nombre i importància dels castells al comtat d'Osona i la Marca del Penedès. En aquestes mateixes fonts documentals, sobretot en escriptures del darrer terç del segle X, hi ha referències a vicaris o veguers.

21. Vegeu les informacions recollides per nosaltres mateixos a «Recerca sobre el mot *fevum* en fonts eclesiàstiques de la Catalunya Vella (diòcesis de Girona i Barcelona)», comunicació presentada al congrés sobre *Le fief dans tous ses états. Fiefs et Tenures assimilés dans l'Europe méridionale (Italie, France du midi, Espagne) du Xe au XIIIe s.*, Toulouse-Conques 6-8 juliol 1998 (en premsa).

22. *Vinea mea propria quod abeo in comitatu Barchinonense in terminio de castrum Cerviliono*, llegim, per exemple, en un document del 972 (CSCV doc. 94).

23. *Est ipsa terra in comitatum Ausona, in castra Gorbitano, in villa que vocant Vespella*, llegim, per exemple, en un document de juny del 970 (DCV doc. 399).

24. «Als comtats de l'interior (diu M. Riu per referència a l'època carolíngia), solia haver-hi sols un *castrum* per cada vall, i aquest *castrum* era un lloc temporal de refugi i protecció per al habitants i els seus béns mobles o semovents, però no el centre d'un nou districte administratiu, ni un lloc per a viure-hi habitualment» (RIU. «Castells i fortificacions». *Op. cit.*, p. 249).

25. En donar un alou a la seu de Girona l'any 968 el comte Miró diu que es troba *in comitatu Bisullunensis, in villa que vocatur Parietes* (CC doc. 54), i en donar el 970 a Sant Cugat una he-

Com veurem més endavant, la gran difusió de les estructures castrals a Catalunya va ser un fenomen característic de la feudalització.

3. La vil·la

La vil·la, doncs, és l'estructura de base, omnipresent als comtats, una vil·la que els historiadors europeus d'abans, seduïts per la riquesa dels polítics carolíngis i els treballs dels seus estudiosos, i convençuts que el món era senyorial des de les invasions, identificaven amb el domini o gran propietat.²⁶ No hi veien altra cosa. Les investigacions dels darrers anys ens han allunyat d'aquesta perspectiva i avui més aviat ens trobem en una posició oposada. Sobretot hi veiem un hàbitat i una estructura fiscal.

Pels estudiosos actuals, la vil·la d'època carolíngia és, en primer lloc, un territori nutricional, és a dir, l'espai on una comunitat humana o un grup de petites comunitats associades (*villares* i *villarunculos*), integrades majoritàriament per pagesos, on resideixen i obtenen els recursos necessaris per a la seva supervivència. És, per tant, una realitat socioeconòmica.²⁷ Però la vil·la carolíngia és també, en segon lloc, una realitat fiscal.²⁸ Quan els documents de la pràctica quotidiana descriuen els seus components esmenten de forma sistemàtica béns que generalment són de caràcter privat, com cases, molins, horts, terres de conreu i vinyes, i béns d'ús comunal que aleshores formaven part del domini públic: boscos,

retat un prevere diu que es troba *in comitatum Barchinonensem, in locum Caldense, in villa Rexago* (CSCV doc. 91).

26. Aquests estudiosos eren sobretot Inama-Sternegg i Charles-Edmond Perrin. Vegeu sobre el tema el nostre treball *La formación del campesinado en el Occidente antiguo y medieval*. Madrid: Síntesis, 1997, p. 105-123.

27. Per a la gent de l'època la vil·la era la terra on havien nascut i de la que s'havien alimentat: *omnes convicinos... qui in predictas villas... fuerunt nati vel nutriti* llegim en un document del 994 (*Marca Hispanica*, ap. 143, citat per TO, «El marc de les comunitats pageses: *villa* i parròquia en les diòcesis de Girona i Elna (final del segle IX-principi de l'XI)», *Catalunya i França meridional*, *Op. cit.*, p. 223).

28. Els historiadors anomenats fiscalistes han insistit llargament sobre l'entitat fiscal de les vil·les, amb interpretacions, detalls i descripcions que, al nostre entendre, depassen àmpliament les possibilitats de la documentació que nosaltres utilitzem: Jean DURLIAT, *Les finances publiques de Diocletien aux Carolingiens (284-889)*, Sigmaringen (Jan Thorbecke), 1990, passim, i Elisabeth MAGNOU-NORTIER i A. M. MAGNOU, *Recueil des chartes de l'abbaye de la Grasse. I. 779-1119*, París (Comité des travaux historiques et scientifiques), 1996. En l'estudi introductori a aquesta edició de documents de la Grassa, Elisabeth Magnou-Nortier sintetitza el seus nombrosos treballs sobre les estructures fiscals de la societat carolíngia. Historiadors més interessats pel canvi feudal que per les supervivències fiscals, com Pierre Bonnassie i Lluís To, també admeten al valor de les vil·les com a circumscripcions públiques o fiscals: BONNASSIE, *Catalunya*, *Op. cit.*, I, p. 190-191, i TO, «El marc de les comunitats pageses», *Op. cit.*, p. 220-223.

pastures, aigües, garrigues i erms. Per altres documents, com preceptes carolingis i vendes de *fisci*, sabem també que els habitants d'aquestes vil·les, quan no n'eren afranquits, pagaven impostos i feien serveis públics. A les càrregues públiques es refereixen expressions reiterades del tipus de *censum* o *censum fiscalem*, *servitium*, *functiones* i *redibitiones*, el valor de les quals desconeixem.²⁹

Des d'aquest punt de vista sembla que, quan un monarca carolingi donava a un particular o a una institució religiosa una vil·la o un territori format per un cert nombre de vil·les o en confirmava la possessió (fet del qual els preceptes carolingis per a Catalunya en donen molts exemples), no donava o confirmava béns privats, és a dir, la propietat particular de les terres que integraven les vil·les, sinó que traspassava o confirmava els drets de gestió i possessió dels béns públics que hi havia, i sobretot donava els drets de percepció fiscal sobre els habitants i els seus béns, i en general la jurisdicció pública, és a dir, la capacitat de jutjar i castigar.³⁰ Aquests drets a vegades eren explicitats clarament però molt sovint se sobreentenen perquè eren inherents a les vil·les com a formes d'enquadrament administrativofiscal del territori.³¹ Des d'aquest punt de vista és clar que dins de les vil·les posseïdes pels poderosos de l'època carolíngia, institucions i particulars, hi havia propietats privades de pagesos que eren lliures i només depenien del príncep (el rei o el comte) però que, per voluntat d'aquest, estaven subjectes al possessor de la vil·la, a vegades anomenat *patronus* o *dominus villae*, per l'obligació de pagar-li les càrregues públiques acostumades i haver-se de sotmetre a la seva jurisdicció delegada.³²

29. En el precepte que el 844 Carles el Calb atorga als gots i hispans de Barcelona i Terrassa els eximeix de cens, tribut i servei: *nullum censum vel tributum aut servitium, preter id quod jam superius comprehensum est, prestare cogat* (D'ABADAL, *Diplomes, Op. cit.*, p. 424). De fet, en l'edició d'Abadal dels preceptes carolingis per a Catalunya les referències a càrregues fiscals afloren per tot arreu. Vegi's al respecte el nostre treball «Bases materials de l'Estat a l'època carolíngia. L'exemple dels comtats catalans», *Iles Jornades de Debat. El poder de l'Estat: evolució, força o raó*. Reus, 1993, p. 49-96.

30. En donar o assignar vil·les als seus fidels i col·laboradors els monarques sempre diuen traspasar el que en la vil·la indicada pertany al fisc, per tant es refereixen als béns i drets públics i no a les propietats privades que allí hi ha i que no els pertanyen, i que per això queden, com a tals propietats privades, excloses de la donació. Altra cosa és que aquestes propietats o, millor dit, els seus propietaris hagin de pagar *censum vel tributum aut servitium* com qualsevol home lliure del regne: *in villa Honeriaci vel in Vibrano, infra hos fines et terminos quicquid ad nostrum pertinere videtur fiscum...villa quae vocatur Pullestros cum ipso fisco qui ibidem est nunc, cum Tertio, cum Raste et Carnetello, omnia quaeque ad nostrum fiscum pertinere videntur* (D'ABADAL, *Diplomes, Op. cit.*, p. 369).

31. El 815, per exemple, Lluís el Piadós confirma al fidel Joan les aprisions que el seu pare, l'emperador Carlemany, li havia confirmat, i li concedeix les aprisions que havia fet a una sèrie de vil·les i vilars del *pagus* de Narbona de les quals l'eximeix de pagar l'impost (*absque ullum censum*). El monarca afegeix també que cap comte, veguer o agent seu ni cap jutge públic podran perseguir judicialment els habitants d'aquestes vil·les sinó que serà Joan i els seus descendents qui en tindran la jurisdicció (ABADAL, *Diplomes, Op. cit.*, p. 321). Els exemples es podrien multiplicar.

32. Quan Carlemany, el 795, confirma a l'hispà Joan la possessió del vil·lar de Fonts, a la Nar-

La base material d'un càrrec comtal en plena època carolíngia estava en gran mesura integrada, doncs, pels béns i drets públics de les vil·les del comtat corresponent, que els monarques no havien prèviament assignat o alienat. I era sobre aquesta base material, enquadrada, repetim, en vil·les, que els comtes pagaven els serveis dels seus col·laboradors laics i eclesiàstics també en forma d'assignacions o donacions de vil·les.³³ Les institucions eclesiàstiques, com seus i monestirs, que acumulaven assignacions d'aquesta mena tenien, doncs, en època carolíngia uns dominis de composició mixta, formats per terres de propietat privada adquirides de moltes maneres, però sobretot per donacions pietoses i compres fetes a particulars, i per béns i drets públics, en el sentit d'origen fiscal, dispersos per nombroses vil·les.³⁴ A menor escala aquesta devia ser també la composició dels patrimonis aristocràtics.

És clar, doncs, que en època carolíngia hi havia una praxis administrativa de caràcter fiscal que alimentava el poder i una percepció pública de l'espai que a Catalunya i en general a les terres meridionals del món carolingi sembla una herència romana.³⁵ En el pla de la teoria diríem que el fet característic d'aquest sistema d'abans de l'any mil era la prevalença de la política com una força institucionalitzada que englobava i encotillava la societat sencera, per això hi havia la percepció de l'espai com un teixit de divisions polítiques.³⁶

Però el teixit era simple. Entre la ciutat capital del comtat, seu episcopal i lloc on hi havia el palau comtal i residia l'alta aristocràcia, i la vil·la amb els seus vilars no hi havia cap aglomeració humana intermèdia. Les comunitats rurals

bonesa, diu que els homes que hi havien anat per a poblar-lo havien rebut d'ell terres en benefici, se li havien encomanat i el tenien per patró: *et ipsi homines ad tunc sui commendati erant et illum habebant patronem* (D'ABADAL, *Diplomes, Op. cit.*, p. 308).

33. Aquesta «lògica» distributiva és present a la quasi totalitat de preceptes carolingis per a Catalunya editats per Ramon d'Abadal, uns preceptes que, ens sembla, mostren la fórmula habitual de remuneració de serveis emprada pels carolingis i suggereixen que el mecanisme, utilitzat pels *fideles regis* i els comtes, servia també cap avall perquè aquests remuneressin amb beneficis als seus subfídels i subcol·laboradors.

34. Vegeu a tall d'exemple el nostre treball «El domini de la seu», a Lluís COSTA (dir.), *Història de Girona*, fasc. 3. Girona: Ateneu d'Acció Cultural, 1992, p. 95-99.

35. El mateix Bonnassie, que comença preguntant-se pel la pluralitat de significats del mot *censum*, acaba accentuant l'evidència que al voltant de l'any mil a Catalunya es coneixia amb aquesta paraula una contribució pública directa que, com el domini públic i el seu marc d'administratiu, havia de ser d'origen romà: BONNASSIE, *Catalunya, Op. cit.*, I, p. 133 i 138-139.

36. Aquesta prevalença de la política, que en la societat d'abans de l'any mil és fortament defensada per Guy BOIS (*La revolución del año mil. Lournand, aldea del Maconnais, de la Antigüedad al feudalismo*, Barcelona: Crítica, 1991, pàssim), pot ser argumentada de diverses maneres. Pierre Toubert, que sobre aquestes qüestions defuig tot radicalisme, situa els càrrecs i honors i la proximitat a la família reial com a fonament de l'ascens i consolidació de les famílies aristocràtiques (Pierre TOUBERT, «El momento carolingio», a André BURGUIERE i altres, *Historia de la familia*, I, Madrid: Alianza, 1988, p. 359-364). També aquesta és una forma d'emfasitzar la política.

vivien, doncs, relativament isolades dins els termes de les vil·les, i els intercanvis comercials entre comunitats eren escassos. Les relacions verticals, de caràcter polític, predominaven sobre les horitzontals, de caràcter econòmic. Volem dir que l'economia, encotillada per la política, patia, podríem dir, depredació, en el sentit que la circulació de productes es devia operar més de baix a dalt, per la via de les càrregues públiques obligatòries, que de costat entre comunitats, per la via de l'intercanvi.³⁷

4. Creixement i transformacions

Tanmateix, en l'època en què Gerbert sojornà a Catalunya aquesta estructura era sotmesa a múltiples tensions i trontollava. Hi havia, per exemple, un creixement agrari que havia començat molt abans, els segles VIII o IX, sent un creixement intravertit, i que ara, a finals del segle X, començava a ser extravertit, despertava cobejances, creava desigualtats, qüestionava el lloc que la política i l'economia ocupaven en el sistema i empenyia la dinàmica de les forces econòmiques cap enfora del vell marc de les vil·les.³⁸ Algunes vil·les, particularment avantatjades pel poder polític perquè s'hi va ubicar, per exemple, els centres administratius de dominis monacals o episcopals, o per un patrimoni aristocràtic o per fer la funció de capitals de petits comtats, comencen llavors a créixer més que d'altres i en algunes apareix un *mercatus*.³⁹

És el primer testimoni d'un canvi de naturalesa en el creixement, que, com dèiem, està passant d'intravertit a extravertit i que obliga a plantejar el problema, discutit i no resolt, de la paternitat de l'impuls. ¿És, com diu Toubert, el gran domini l'impulsor del creixement en polaritzar els intercanvis amb els excedents que genera?⁴⁰ ¿Són, per contra, les comunitats pageses pressionades per

37. BOIS, *La revolución del año mil*, *Op. cit.*, pàssim. Aquestes idees enllacen parcialment amb el que defensa per Moses FINLEY, *L'économie antique*, París: Les Éditions de Minuit, 1975.

38. Sobre el creixement agrari d'aquesta època a Europa en general vegeu *La croissance agricole du Haut Moyen Age. Chronologie, modalités, géographie*, Dixièmes Journées internationales d'histoire, 9, 10 i 11 septembre 1988, Auch: Centre Culturel de l'Abbaye de Flaran, 1990. Del conjunt de treballs d'aquesta publicació, els de Pierre Bonnassie i nostre tracten dels comtats catalans.

39. Les primeres referències i més freqüents a mercats en els segles IX i X corresponen a mercats urbans, en el sentit que el *mercatum* es trobava en antigues ciutats capital de comtat i de bisbat com Urgell, Barcelona, Vic i Girona. Fora d'aquestes ciutats hi ha algun mercat també documentat com el de Gerri de la Sal, al comtat de Pallars, el de Palau, al Rosselló, el dels Angles, al Capcir, i el de Cardona, al comtat d'Osona. En conjunt, encara és poca cosa (Josep M. SALRACH, «Mercats i fires: el despertar de l'economia en terres de Besalú», *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i comarca*, en premsa).

40. Pierre TOUBERT, «La part du grand domaine dans le décollage économique de l'Occident (VIII-Xe siècles)», a *La croissance agricole*, *Op. cit.*, p. 53-86.

la fam les que, com diu Bonnassie, incrementen la producció per si mateixes?⁴¹ ¿És l'estimulant interrelació entre el petit domini i la petita explotació pagesa, com creu Bois, el motor del creixement?⁴² La documentació catalana no permet respondre categòricament als interrogants, però sí que permet apuntar que la visió de Bonnassie i de Bois es congruent amb la imatge que les escriptures del segle X, sobretot escriptures de compravenda de terres, mostren d'unes comunitats rurals dinàmiques i emprenedores.⁴³

En efecte, a l'interior de les vil·les l'element fort, lliure i autònom en aquell sistema de tradicions i poders públics semblen ser les comunitats que acudien, quan calia, a la justícia pública per a defensar drets de propietat sobre les terres de conreu, drets d'ús sobre els comunals i a vegades exempció de càrregues públiques.⁴⁴ Però, cap a finals del segle X, aquestes comunitats devien començar a sentir-se assetjades per l'aristocràcia, una classe que sembla estar en procés d'oblidar la funció pública que la nodreix. Sense aparents limitacions, els poderosos, comtes i noblesa, estan incorporant els béns fiscals als seus patrimonis, fonent allò públic dins d'allò privat i convertint els càrrecs de govern en poders senyorials, familiars i hereditaris.⁴⁵ Es tractava d'una tendència ancestral, que al segle IX, en plena època carolíngia, topava amb murs de contenció suficients,⁴⁶ i que ara, a finals del segle X, quan petits comtes locals han substituït la monarquia en la direcció de la societat, ja no té aturador. Per això s'ha de dir

41. Pierre BONNASSIE, «La croissance agricole du Haut Moyen Age dans la Gaule du Midi et le Nord-Est de la Péninsule ibérique: chronologie, modalités, limites», a *La croissance agricole*, *Op. cit.*, p. 13-36.

42. BOIS, *La revolución del año mil*, *Op. cit.*, pàssim.

43. Sobre el mercat de terres en aquesta època vegeu el nostre treball «El mercado de la tierra en la economía campesina medieval. Datos de fuentes catalanas», *Hispania*, LV/3, núm. 191, Madrid, 1995, p. 921-952.

44. Anotem, entre altres judicis possibles, el dels pagesos de la vall de Sant Joan el 913 (Federico UDINA, *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX y X*, Barcelona: CSCIC, 1951, doc. 38); dels pagesos de Vilamacolum el 916 (M. I. SIMO, «Aportación a la documentación condal catalana -siglo X-», *Miscelánea de Estudios dedicados al profesor Antonio Martín Ocete*, Granada, 1974, II, n. 3); dels pagesos d'Artés el 938 (DCV, doc. 182); dels pagesos de Bàscara el 921 (Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, XIII, Madrid, 1850, ap. 12); dels pagesos de Pals el 980 (CC, doc. 59), i pagesos de Juïgues el 983 (Jaume MARQUÉS, «Sobre los antiguos judíos de Girona», *Sefarad*, XXXI-1, 1963, p. 22-35. Sobre la personalitat i força de les comunitats rurals d'aquesta època és imprescindible el treball de Josep Maria FONT RIUS, «La comunitat local o veïnal», *Symposium Internacional sobre els Orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*, I, Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1991, p. 491-576.

45. Sobre tot aquest procés vegeu el nostre treball «Entre l'Estat antic i el feudal. Mutacions socials i dinàmica politicomilitar a l'Occident carolíngi i als comtats catalans», *Symposium Internacional sobre els Orígens de Catalunya*, *Op. cit.*, I, p. 191-252.

46. Pierre Toubert explica que les famílies de l'aristocràcia franca en època carolíngia s'organitzaven entorn de la detenció de determinats càrrecs i honors, per això es pot parlar de «clans» episcopals i «clans» comtals (TOUBERT, «El momento carolingio», *Op. cit.*, p. 361).

que l'any mil, malgrat l'aparença de poder o l'autoritat efectiva que exhibeix un Borrell II a Barcelona, l'autoritat pública en general vacil·la.⁴⁷

Si mirem més enllà, cap a la segona meitat de segle XI, observem que el canvi s'accelera i consuma. Per a les petites comunitats de pagesos propietaris la fusió definitiva d'allò públic dins d'allò privat dels patrimonis aristocràtics va tenir fatals conseqüències. Pensem només en el que va significar que nombroses vil·les donades com el que eren, demarcacions administratives amb recursos fiscals, es convertissin en patrimonis privats o dominis senyoriais. Devia ser llavors i per aquesta causa que el *censum fiscalem* i altres càrregues van deixar de ser impost directe per convertir-se en renda, i el pagès que el pagava, de fet, va deixar de ser propietari i home lliure del príncep per convertir-se en tenent i dependent d'un senyor qualsevol.⁴⁸ Per entendre'n el procés caldria rellegir amb clau diferent de com s'ha fet fins ara els judicis dels segles X-XII, aquells en què pagesos isolats defensaven la propietat de terres i vinyes que perden davant d'un poder senyorial amb l'argument que el bé en disputa està dins i no fora dels termes de la vil·la corresponent, acuradament resseguits, vil·la que el poder senyorial considera alou propi.⁴⁹

47. És el que literalment afirmen Pierre Bonnassie i Richard Landes amb referència a tot Occitània: «De l'Aquitania à la Provence, l'époque de l'An Mil est celle de toutes les incertitudes. Partout l'autorité publique vacille» (Pierre BONNASSIE i Richard LANDES, «Une nouvelle herésie est née dans le monde», a Michel ZIMMERMANN, *Les sociétés méridionales autour de l'an mil*, Paris: CNRS, 1992, p. 435).

48. Un fenomen d'aquesta complexitat no pot tenir una cronologia lineal i precisa. Possiblement els conflictes que ja durant els segles IX i X van enfrontar la seu de Girona amb el habitants de Bàscara, Ullà i altres vil·les del domini episcopal gironí obeïen a la fusió o incorporació que en medis episcopals es feia del públic dins del privat (Josep M. SALRACH, «Conflictes per la terra», a Lluís COSTA, *Història de Girona*, Op. cit., p. 100-105, i ídem, «Entre l'Estat antic i el feudal», Op. cit., pàssim). Però en ple segle XI alguns membres de la noblesa encara parlaven de *censum fiscalem* amb referència a una donació del terme del castell de Santa Oliva, a la Marca del Penedès: *sic donamus vobis ea omnia precripta quietum et franchum sine nullum censum fiscalem* (CSCV, doc. 583). El procés pel qual les antigues càrregues públiques (el *censum* sobretot) es van convertir en renda feudal ha estat molt ben explicat per Christian LAURANSON-ROSAZ, «Les mauvaises coutumes d'Auvergne», *Annales du Midi*, 102, núm. 192, Toulouse, 1990, p. 557-586.

49. El 1023, per exemple, els executors testamentaris d'Udalard, un membre de l'alta noblesa del comtat de Barcelona, van donar a Sant Cugat els alous que el difunt tenia en el comtat de Barcelona, és a dir, tot el que tenia a la vil·la dita Gualba (CSCV, doc. 488). Vint anys després, el 1045, un judici enfronta dos germans amb l'abat de Sant Cugat a propòsit de la possessió d'unes vinyes. Enfront dels germans que en reclamaven la propietat, l'abat deia que era del monestir perquè la donació havia estat de tota la vil·la. Es va verificar llavors que les vinyes estaven dins dels termes de Gualba i testimonis presentats per l'abat van declarar que la vil·la havia estat de la família d'Udalard i del monestir des de feia més de trenta anys. El tribunal va donar, doncs, la raó a l'abat (CSCV, doc. 577). Què havia passat? Atès que la deïxa del 1023 havia estat d'un membre de l'alta aristocràcia, segurament s'ha d'entendre que la deïxa incloïa els béns i drets públics (o d'origen públic) sobre la vil·la, i per tant els erms i altres béns d'ús comunal. Possiblement, amb posterioritat a aquest any, els germans del plet del 1045 haurien plantat vinyes dins del terme de Gualba. Però

Què ha passat? Que en esborrar-se la distinció entre públic i privat s'ha esfondrat també el concepte de propietat. I això perquè els senyors, que en època carolíngia havien rebut o adquirit assignacions de vil·les o de parts de vil·les de mans del poder públic com a demarcacions de valor fiscal, en incorporar-les als seus patrimonis i deixar caure en l'oblit la significació pública originària, van anar considerant que les vil·les posseïdes d'aquesta manera, com a contingent i com a contingut, havien de rebre per part seva el mateix tracte que els béns privats. Així, d'una forma evolutiva i potser més natural que no ens pensem, en afeblir-se l'autoritat pública encarnada pel monarca o pel comte, els poderosos van acabar per considerar que les persones i béns que hi havia a l'interior de les «seves» vil·les els pertanyien plenament, és a dir, sense autoritats superiors o normes limitadores. El procés històric havia portat, de fet, a una gegantina confiscació de llibertats i propietats pageses. I subratlem la paraula «procés», que vol dir tendència de fons i evolució secular i per això mateix difícilment copsable en la seva exacta dimensió pels contemporanis. És llavors quan podem dir que els pilars jurídics del vell sistema havien caigut. És clar que aquest sistema era una totalitat coherent d'estructures i, per tant, res del que s'ha dit hauria estat possible si en el curs del procés la justícia pública amb els seus jutges no hagués desaparegut substituïda per la voluntat senyorial, les proves de força, l'arbitratge o les negociacions, segons el cas.⁵⁰

5. Parròquia, castell i vila-mercat

Potser no hi ha millor prova del canvi feudal que la mutació experimentada en la percepció de l'espai.⁵¹ La vil·la, omnipresent abans de l'any mil, perd importància després en una societat on l'enquadrament fiscal, de matriu política, desapareix, substituït per una organització del territori modelada per una combinació de forces socioeconòmiques, que puguen de baix, i forces polítiques, que baixen de dalt. Els elements de base són la parella formada per la parròquia i el castell, que simbolitzen el nou poder senyorial i la dialèctica de dominació i resistència que estableix amb les comunitats rurals.

abans que haguessin passat trenta anys i la complantació es consolidés com a propietat l'abat va reclamar i guanyar el plet, és a dir, va incorporar les vinyes al seu domini. La interpretació serveix per mostrar com la possessió eminent o fiscal de vil·les va poder traduir-se sobre el terreny concret, a vegades amb arguments legals, en possessió alodial de les vil·les senceres o de part d'elles.

50. Vegeu sobre el tema el nostre treball «Prácticas judiciales, transformación social y acción política en Cataluña (siglos IX-XIII)», *Híspania*, LVII/3, núm. 197, Madrid, 1997, p. 1009-1048.

51. Una bona anàlisi local (que és el que cal fer) dels canvis experimentats en l'organització de l'espai entre l'alta i la baixa edat mitjana és la d'Elvis MALLORQUI, «La vila de Monells, del segle IX al XII», *Estudis del Baix Empordà*, 18, 1999, p. 35-54.

L'organització parroquial no és una creació del feudalisme, té arrels molt anteriors, però és en època feudal que madura i cristal·litza.⁵² La comunitat parroquial recull llavors les funcions econòmiques de les velles comunitats de les vil·les i les perllonga, mentre que l'església parroquial concentra les manifestacions de la sociabilitat pagesa, atreu pobladors al seu entorn (sagreres, celleres)⁵³ i acull les assemblees pageses, aquelles que serveixen per a negociar amb el poder senyorial i obtenir a vegades franquesses.⁵⁴ En la maduresa del feudalisme la densificació i generalització de la xarxa parroquial a tot l'Occident va donar continuïtat a la societat rural i va facilitar les relacions horitzontals entre comunitats, fet que havia de ser essencial en la nova fase del creixement caracteritzada per l'extraversió.

Els vells castells dels veguers d'època carolíngia i els nous, més nombrosos, construïts la segona meitat del segle X i primera de l'XI per famílies aristocràtiques, convertits tots ells en centres de poders senyorials, és a dir, en senyories que s'estenien sobre homes i terres de diferents parròquies, ens mostren (potser encara més clarament que la parròquia) la divisió de l'espai amb nous criteris de dominació social.⁵⁵ El castell del segle XI era, d'una banda, un centre de sotració que redistribuïa localment l'excedent a l'interior de la classe dominant i

52. Per a l'estudi de l'origen i difusió de les parròquies a Catalunya és imprescindible l'obra de Ramon ORDEIG, *Les dotaries de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, 1, Vic (edició de l'autor), 1993-1994. XLIX + 361. El tema de la parròquia en els segles X-XII és un dels més recixits dels que formen la tesi de Jaume VILAGINÉS, *La implantació del feudalisme a la societat del Vallès Oriental (segles X-XII). Espai, alimentació, producció i societat*, Tesi doctoral mecanografiada, Universitat de Barcelona, 1999. Vegeu del mateix autor «El fenomen parroquial en la societat del Vallès Oriental a l'alta edat mitjana (segles XI i XII)», *Acta Mediaevalia*, 9, Barcelona, 1988, p. 125-142.

53. Sobre les sagreres catalanes avui hi ha treballs remarcables i escrits des d'òptiques diferents: Pierre BONNASSIE, «Les sagreres catalanes: la concentration de l'habitat dans le cercle de paix des églises (XIe s.)», *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales. Documents d'Archéologie Française*, París, 1994, p. 68-79; Aymat CATAFAU, *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (XI-XVe siècles)*, Perpinyà: Llibres del Trabucaire i Presses Universitaires de Perpignan, 1998; Víctor FARIAS, *La sacreria catalana (950-1200). Aspectos y modelo de un espacio social*, Memòria de llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1989, i Ramon MARTÍ, «L'ensagrerament: l'adveniment de les sagreres feudals», *Faventia*, 10, Universitat Autònoma de Barcelona, 1988, p. 153-182.

54. Sobre les formes de resistència de les comunitats pageses a la pressió senyorial, vegeu Pierre BONNASSIE i Pierre GUICHARD, «Les communautés rurales en Catalogne et dans le pays valencien (IXe-milieu XIVe s.)», *Flaran*, IV, Auch, 1982; sobre la força de les comunitats en relació amb la possessió i ús de béns comunals, Josep Maria FONT RUS, «Algunes consideracions entorn de la historiografia i la problemàtica dels béns comunals», *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània*, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1996, p. 11-30, i sobre sociabilitat i solidaritat pageses, el nostre treball «Solidaritat i sociabilitat pageses en els orígens de la vila (segles X-XIV)», a Jaume BARRULL i altres, *Solidariats pageses, sindicalisme i cooperativisme*, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1998, p. 43-72.

55. BONNASSIE, *Catalunya, Op. cit.*, II, pàssim.

els seus agents,⁵⁶ fet que estimulava el consum, i, de l'altra, era un centre ensams de violència i protecció que aplicava un terror mesurat a les comunitats de l'entorn al mateix temps que les protegia del pillatge desmesurat d'altres senyors.⁵⁷ Aquestes circumstàncies havien de possibilitar el pas del creixement intern a l'extern, l'atracció mig voluntària mig forçada de pobladors a l'ombra dels castells i el naixement de nous pobles.⁵⁸ Va ser llavors i d'aquesta manera, mercès a l'impuls productiu que pujava de l'interior de les comunitats pageses i a la voluntat senyorial que baixava de dalt, del castell (en propiciar un nou clima de creixement, crear espais segurs per a les relacions mercantils i lucrarse'n), que els mercats setmanals es van estendre per tot Catalunya.⁵⁹

Va ser una autèntica recomposició. L'antic enquadrament carolingi per vil·les, com a espais nutricis i fiscals, havia donat lloc a un enquadrament per parròquies i castells, com a espais econòmics i polítics, i aquests, amb el seu dinamisme i iniciativa (inclosa la relació de pressions i resistències), havien creat un tercer element, la vila-mercat, esglaió intermedi, de caràcter econòmic (aquí es concentraven les activitats secundàries i terciàries), entre el poble i la ciutat.⁶⁰

Fixem-nos-hi! S'havia passat d'un vell sistema, el d'abans de l'any mil, en què, en sentit general, les relacions socials estaven molt determinades per la presència de l'autoritat pública i, per tant, podríem dir que eren més aviat verticals, de naturalesa política, a un nou sistema, el de després de l'any mil, en què pesaven molt les relacions horitzontals de caràcter econòmic. Sense negli-

56. El senyor pagava els serveis dels seus col·laboradors assignant-los rendes en feu. És el que diu Pierre Bonnassie en definir el feudalisme com un «règim social que es basa en la confiscació, sovint brutal, dels beneficis (de l'excedent) del treball pagès, i que n'assegura, per un sistema més o menys complex de xarxes de dependència (vassallatge) i de gratificacions (feus), la distribució a l'interior de la classe dominant» (Pierre BONNASSIE, *Les cinquante mots clefs de l'histoire médiévale*, Toulouse, Privat, 1981, p. 86).

57. La violència dels feudals sobre la pagesia és un tema recurrent en l'obra de Pierre Bonnassie. Vegeu les referències al nostre treball: «Violència feudal, violència contra qui?, a Hélène DÉBAX, *Les sociétés méridionales à l'âge féodal (Espagne, Italie et sud de la France). Hommage à Pierre Bonnassie*, Toulouse: CNRS i Universitat de Toulouse-Le Mirail, 1999, p. 207-214.

58. És el fenomen de l'incastellament. Pierre TOUBERT, «L'incastellamento, mode d'emploi», a Hélène DÉBAX, *Les sociétés méridionales*, *Op. cit.*, p. 119-124.

59. Els mercats s'han d'entendre també com el resultat de les demandes dineràries de l'estament senyorial (la renda en moneda) que obligava el pagès a anar al mercat a vendre per pagar. Sobre la cronologia de difusió del mercat a Catalunya vegeu el nostre treball «Mercats i fires», *Op. cit.*

60. La vila-mercat és un dels temes troncats de les tesis de Mercè AVENTIN, *La societat rural a Catalunya en temps feudals. Vallès Oriental (segles XIII-XVI)*, Barcelona: Columna, 1996; Víctor FARIAS, *Poblamiento y sociedad en el noreste catalán (siglos XI-XIII)*, Tesi doctoral mecanografiada, Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 1998, i Jaume VILAGINÉS, *La implantació del feudalisme*, *Op. cit.* Víctor Farias s'ha referit a l'interès del tema i les formes d'estudiar-lo a «Las vilas de la región catalana en los siglos XI-XIV. Propuestas para el estudio del hecho urbano medieval», a Hélène DÉBAX, *Les sociétés méridionales à l'âge féodal*, *Op. cit.*, p. 185-190.

gir la importància del castell i senyoria amb l'anomenada coerció extraeconòmica, es pot dir, doncs, que una de les característiques del feudalisme per respecte al sistema antic, precedent, va ser el relatiu desencastament de l'economia respecte de la política que l'embolcallava.⁶¹

Els canvis experimentats per l'Occident entorn de l'any mil van ser, doncs, molt grans. Es podria dir, fins i tot, que el sistema que llavors va néixer era una inversió de l'anterior. Per entendre-ho millor resta davallar cap a l'interior del sistema i parlar d'allò que, des d'un punt de vista material, la gent més valorava, la terra. Per mantenir, però, les pautes d'aquesta exposició, ho farem al nivell de les abstraccions jurídiques, parlant de l'alou i el fisc.

6. Alou i fisc

Abans de l'any mil, en plena època carolíngia, les terres eren públiques o privades. Les públiques eren de l'estat i s'anomenaven *fisci*, i les privades, alous.⁶² Pel monarca carolíngi i els seus successors, els comtes catalans del segle X, el *fiscum* era el que els pertanyia com a caps de l'estat, rectors de la «cosa pública», i per tant incloïa tots els béns públics (boscos, garrigues, terres ermes) i tots els drets públics (impostos i altres ingressos).⁶³ I això que els pertanyia, el *fiscum*, era present arreu dels comtats, dins el marc de les vil·les que els quadrículaven i, també en algunes zones, dins el marc dels castells. Com dèiem abans, era a partir d'aquest *fiscum* sobretot que els governants i fidels del rei vivien i pagaven els serveis dels seus col·laboradors (l'aristocràcia i l'Església).⁶⁴ Les for-

61. Aquestes idees deuen molt a Guy BOIS, *La revolución del año mil*, *Op. cit.*, pàssim; ÍDEM, «Entre la ciutat i el camp: el burg medieval», *L'Avenç*, 188, Barcelona, gener 1995, p. 36-41, i ÍDEM, «L'estudi del territori a l'edat mitjana», conferència inèdita citada a la nota 2.

62. Sobre això l'acord és unànime entre la historiografia tradicional catalana, representada per Ramon d'Abadal, i l'europea no catalana, encapçalada per Pierre Bonnassie: Ramon D'ABADAL, *Catalunya carolíngia. III. Els comtats de Pallars i Ribagorça*, 2 vols., Barcelona (Institut d'Estudis Catalans), 1955 (vegeu l'estudi) i Pierre BONNASSIE, *Catalunya*, *Op. cit.*, I, p. 179-184.

63. Sobre els béns i drets públics que formaven el fisc en parla prou extensament Pierre BONNASSIE, *Catalunya*, *Op. cit.*, I, p. 127-139, i nosaltres mateixos, «Bases materials de l'Estat», *Op. cit.*, pàssim. Que les terres ermes es consideraven del rei i formaven part del fisc ho proven referències a aprisions o rompudes fetes o per fer en terra fiscal (*ut quicquid squalidum locum fiscum videlicet nostrum exirpare*), en terra del rei (*aprisione vel robsura de patre meo in terra regis*) i sota la seva protecció i autoritat (*nos traximus de heremo primi homines sub diuione francorum*) procedents D'ABADAL, *Pallars*, *Op. cit.*, II, docs. 40 i 44, i UDINA, *El Archivo Condal*, *Op. cit.*, doc. 114.

64. Cap al 899-911, per exemple, el rei Carles el Simple va atorgar a Guifré Borrell, el darrer comte de Barcelona que visità la cort carolíngia, un precepte pel qual li donava les terres fiscals i ermes del comtat d'Osona: D'ABADAL, *Diplomes*, *Op. cit.*, p. 375-376. Devia ser una forma de remunerar l'homenatge i fidelitat que aquest comte de la Marca Hispànica li retia en una època en què els comtats aquí ja eren més dels comtes que dels reis. La història de l'hispanò Joan, afincat a la vil·la de Fonts, a la Narbonesa, on va fer aprisions per benefici reial també és molt il·lustrativa: després

mes de remuneració eren diverses, i anaven des de les concessions de caràcter temporal, aleatori o restringit, que els historiadors anomenen benefici, fins al ple traspass de la propietat.⁶⁵

En l'estructura de l'Estat carolingi el *fiscum*, a més a més de servir per a premiar la fidelitat i els serveis militars de categoria de les famílies poderoses, constituïa la base material, anomenada honor, dels càrrecs ordinaris de l'administració. Així, cada comte, com també dèiem abans, en entrar en possessió d'un comtat, obtenia el dret a administrar la part del *fiscum* d'aquell comtat que no hagués estat prèviament assignada o donada pel monarca o que el monarca no s'hagués reservat. Llavors el comte, que era usufructuari, però no propietari del *fiscum* del comtat, procedia a pagar els serveis dels seus col·laboradors fent-los assignacions de parts d'aquest fisc comtal, assignacions que, per definició, només podien tenir el caràcter de benefici, perquè el comte no podia donar en propietat el que no tenia d'aquesta manera.⁶⁶ Lògicament, els fidels dels comtes

de rebre el territori del rei, Joan va posar-hi repobladors als quals va subcedir terres en benefici (*per donitum et per beneficium de Johanne hoc fecerunt*), però, quan el lloc estava ben repoblat, el comte de Narbona el va reclamar al·legant que era un benefici comtal, i Joan van haver de defensar els seus drets a la cort imperial d'Aquisgrà (812) on es va reconèixer que *ipse villares suos beneficium esse debebas* (D'ABADAL, *Diplomes, Op. cit.*, p. 307-311).

65. Les concessions reials per a particulars i institucions de la Marca mereixerien un estudi monogràfic. Hi havia, sembla, la idea de benefici com la d'una concessió que l'autoritat que la feia també la podia desfer (D'ABADAL, *Diplomes, Op. cit.*, p. XIX). Aquest sentit devien tenir els beneficis comtals, és a dir, aquells que rebien els comtes quan entraven en possessió d'un comtat, i que posseïen mentre ocupaven el càrrec: *prephatus Humfridus ad suum beneficium visus eas fuit abere*, per referència a uns béns fiscals que el comte Humfrid tenia en benefici al Vallès (IDEM, p. 358). Això no obstant, a vegades sembla que el substantiu benefici i el verb beneficiar s'apliquin a tota concessió reial, independentment de les implicacions jurídiques: *aliquid per beneficium quod ego habui per donum regis*, llegim en un document del 957 (IDEM, p. 391). És el mateix sentit que té el mot *beneficia* en l'encapçalament de molts preceptes per a catedrals i monestirs on els monarques diuen que «si als llocs dedicats al culte diví i als que en ells serveixen per amor a Déu els concedim beneficis convenients, reberem sens dubte el premi de l'eterna remuneració» (IDEM, *pàssim*). És veritat, però, que algunes donacions es fan de forma restringida (*quasi proprietario iure*, es diu), semblant al que comunament s'entén per benefici, mentre que d'altres es fan *iure proprietario*, és a dir, transferint els béns *de nostro iure in eorum ius et potestatem*, de manera que qui ho rep *in omnibus iure proprietario habeat potestatem faciendi quicquid elegerit* (IDEM, p. XII, XVI i XX). Però això que sembla tan clar es complica quan observem, per exemple, que un vassall de l'emperador li demana un benefici (*ad nos veniens petit pietati nostre ut ei et fratri suo, Radoni nomine, tale concedimus beneficium...*) i l'emperador, molt generós, li correspon amb una propietat: *iussimus ut per quas abhinc in antea ipsi et posteritas eorum eam proprietario iure possidere valeant* (IDEM, p. 319). La concessió en benefici o en propietat eren de valor tan diferent com es pensa?

66. I a la inversa, el que el monarca havia concedit *quasi proprietario iure* els comtes no podien prendre-ho en benefici arbitràriament. Aquest és el sentit del precepte que Carlemany va enviar el 812 a vuit comtes de Septimània i la Marca (D'ABADAL, *Diplomes, Op. cit.*, p. 312-314). Sembla que els comtes, quan entraven en possessió d'un comtat, sobretot si l'ascens era fruit d'una lluita amb el comte anterior, procedien a recuperar els béns fiscals que el comte predecessor havia distribuït en forma de benefici als seus col·laboradors. Aquesta mena d'«inquisició» els portava a vegades

tampoc podien transformar en bé patrimonial el que només havien rebut en benefici. El bé fiscal així assignat s'anomenava a vegades *feo* o *fevum*, d'aquí ve també l'adjectiu *fedale* atribuït a terres fiscals donades en benefici. Documents d'aquesta època identifiquen clarament el feu amb el fisc: *fevum sive fiscum*.⁶⁷

Paral·lelament, en plena època carolíngia, durant el segle IX, la paraula *alou* tenia el sentit històricament originari de la llengua franca, que era el de béns posseïts en propietat, i com a tal l'empraven els particulars de qualsevol nivell i condició social per a referir-se als seus béns patrimonials.⁶⁸ Per tant hi havia alous grans i petits, alous de laics i d'eclesiàstics, alous de pagesos i de nobles indistintament, i alous que en el marc de les vil·les s'entrecruaven amb els *fisci* o béns fiscals. Naturalment, hi havia zones on els béns alodials predominaven sobre els fiscals, i zones, sobretot les més muntanyenques, on la situació era la inversa. Això devia comportar que el mot *fisci* s'usés a vegades en un sentit restringit per a designar només els llocs d'especial concentració de riquesa fiscal.

El procés d'absorció d'allò públic dins d'allò privat va afectar de ple, ja el segle X, la tradicional distinció entre *alou* i *fisc*. Quan els comtes van fer-se independents, de fet, van incorporar els béns fiscals als patrimonials, fins que va arribar un moment, a la segona meitat del segle X, que els comtes anomenen *alou* tant el que han rebut del rei en donació beneficiària com el que tenen pel fet de posseir el *fisc*.⁶⁹ Sembla probable que els comtes que actuaven d'aquesta manera intentessin controlar la totalitat del *fisc* dels comtats evitant que els

a pledejar contra particulars i institucions eclesiàstiques que havien rebut donacions de comtes precedents o dels seus fidels i familiars. L'argument central del judici corresponent sempre girava sobre la condició alodial (deien els monjos) o fiscal (deia el representant del nou comte) dels béns en disputa: judici del 862 sobre la vila de Sedret, a la Cerdanya (J. TRAGLIA, «Discurso histórico sobre el origen y sucesión del reyno pirenaico hasta don Sancho el Mayor», *Memorias de la Real Academia de la Historia*, IV, Madrid, 1805, p. 56-57); judici del 865 sobre el vil·lar de Mata, al Conflent (B. ALART, *Cartulaire Roussillonnais*, Perpinyà, 1880, I, p. 1-6), i judici del 868 sobre les vil·les de Canovelles, Entrevalls i Ocènies, al Conflent (C. DEVIC i J. VAISSETTE, *Histoire de Languedoc*, II, Toulouse, 1875, Pr. 169, cols. 346-347).

67. *Dono quoque ego Petrus episcopus ipsam Parrochiam de Navata cum omnibus suis pertinentiis et ipsum fevum sive fiscum Crispiani* (CC doc. 85, escriptura del 1019 refeta i ampliada el 1031). Més referències al *fiscum* en el sentit de feu o benefici en diferents llocs d'Europa occidental a principis del segle XI, a NIERMEYER, *Mediae Latinitatis*, p. 436. Per a Septimània i Catalunya vegeu Elisabeth MAGNOU, «Note sur le sens du mot *fevum* en Septimanie et dans la marche d'Espagne à la fin du Xe et au début du XIe siècle», *Annales du Midi*, t. LXXX, Toulouse, 1968, p. 405-420, i BONNASSIE, *Catalunya*, *Op. cit.*, I, p. 183, que cita documents del 998 i 1003 on figura l'expressió *fevum sive fiscum*.

68. Vegeu la definició d'*alou* que dóna Pierre BONNASSIE, *Les cinquante mots clefs*, *Op. cit.*, p. 17-20.

69. El comte Sunifred de Cerdanya, el 957, dóna al monestir de Ripoll un *alodem meum proprium* que diu posseir *per beneficium quod ego habui per donum regis* (*Marca Hispanica*, *Op. cit.*, ap. 92), i el comte Borrell i la comtessa Ledgarda, el 976, venen un *alou* que és, en realitat, un bé fiscal del qual, però, creuen que poden disposar com un bé privat: *vindimus vobis alodem nostrum... qui nobis advenit per nostrum fiscum* (Arxiu del monestir de Montserrat, pergamins de Bages 1072).

seus fidels i col·laboradors se l'apropriessin. Potser per això, cap a mitjans del segle X, els comtes de Besalú i Cerdanya van confiscar els béns d'un vescomte a causa de la traïció que els havia fet en el fisc: *ipsa bauzia que nobis fecit in fisco*, diuen el 959.⁷⁰ Res va poder evitar, però, que el procés es consumés, i que els agents i fidels comtals s'apropriessin i es transmetessin per herència els béns fiscals rebuts en benefici ja durant el mateix segle X.

És llavors, cap a l'any mil, que apareix una expressió, «alou fiscal» o «alou feval», que resumeix tot el procés, i que vol dir que els poderosos convertien en propietat privada el que abans era un bé públic no privatitzable.⁷¹ Però l'expressió «alou fiscal» no podia tenir futur perquè estava en l'ànim dels poderosos oblidar l'origen fiscal o públic dels seus patrimonis i regentar-los com a propietats privades, és a dir, com a alous purs i simples. Llavors, també durant el mateix segle X, el mot alou es transmuta per encobrir realitats originàriament diferents: tant serveix per a referir-se a grans patrimonis en què coexisteixen béns d'origen familiar amb béns d'origen fiscal o públic, com per a referir-se a petites explotacions pageses o a parts d'elles. D'aquesta duplicitat provenen, ens sembla, els desacords dels historiadors sobre els sentits de la paraula alou.⁷² Tanmateix, potser per la insistència dels grans a fer alou tot allò seu que originàriament no ho era, ja durant el segle X s'observa una tendència a reservar el mot alou per a les grans propietats o dominis de composició mixta (d'origen ensems públic i privat), formats per aigües, roques, boscos, garrigues i pastures, és a dir, béns abans de domini públic i ús comunal, i terres cultivades de possible origen privat, conjunts territorials en què aquests poderosos devien tenir, a més a més, el dret de cobrar les velles càrregues públiques o impostos, ara transformats, de fet, en renda privada.⁷³ Per contra, a causa de la desnaturalització o canvi de sentit que està experimentant el mot alou, les petites propietats sovint no són designades alou en les escriptures d'aquesta època sinó que només són descrites per la seva funció econòmica (vinya, hort, terra campa), delimitades per les seves afrontacions i qualificades per la seva pertinença com a *proprias*, que ha de voler dir de la propietat de qui parla o escriu: *vinea mea propria, terra mea propria*, llegim amb molta freqüència en

70. D'ABADAL, *Diplomes*, *Op. cit.*, p. 391.

71. Pierre BONNASSIE (*Catalunya*, *Op. cit.*, 1, p. 187) recull documents on apareixen expressions d'aquesta mena com *aulode feal* (1022), *alode de ipso feo* (1017), *aladium meum... tam francum quam fevum* (1039) i sobretot la definició donada pel comte Bernat Tallafarro: *alodem curialem quem vulgo dicitur fevalem* (1007). Sobre els canvis que el mot alou va experimentar en aquesta època és fonamental llegir Ramon MARTÍ, «L'alou a la documentació catalana d'època comtal: solució a un problema historiogràfic genèric», *Actes del 4t curs d'arqueologia d'Andorra*, Andorra, 1997.

72. Vegeu el nostre article «Tres mots polèmics: *villa*, mas i alou en època carolíngia», *Quaderns*, 19, Banyoles, 1998, p. 9-28.

73. Aquests grans alous apareixen per tot arreu en la documentació catalana dels segles X i XI.

milers d'escriptures de compravenda i donació de parcel·les d'aquesta època.⁷⁴

Finalment, els comtes s'incorporen al procés donant i venent vil·les i castells, és a dir, antigues demarcacions fiscals i centres de poder i control, i també territoris on predominaven els béns i drets fiscals i per això s'anomenaven *fisci*. És precisament el que feia el comte Borrell al voltant dels anys en què Gerbert sojornava a Catalunya i després el seu fill, el comte Ramon Borrell.⁷⁵

No és gens estrany, doncs, si uns anys després, en ple segle XI, el procés ja s'ha consumat i el mot *fiscum* desapareix de la documentació escrita i és substituït pel mot *fevum*. En efecte, des del segon terç del segle XI el mot *fevum* s'empra per a designar quelcom que per la seva funció s'assemblava a l'antic *fiscum*, és a dir, un bé que un poderós donava a un col·laborador o fidel a canvi d'un servei. Ja ho veiem, la funció remuneradora és semblant però, de fet, el contingut i la significació real són diferents, oposats als anteriors. En efecte, el *fiscum* d'abans de l'any mil era un bé públic, amb el que tot això significava de manteniment d'una autoritat pública, mentre que el *fevum* de després era un bé privat, i els que el donaven i rebien eren poderosos i guerrers que no acceptaven la supeditació a un sistema de normes legals que els depassessin.

* * *

Gerbert no va veure el final del cicle perquè el temps d'una vida no permet copsar el sentit de processos històrics tan complexos i dilatats, però la biografia de grans personatges històrics com ell es comprèn millor quan, amb perspectiva de segles, els situem dins la marxa de la història. El seu va ser un temps especial de transició, a les portes d'un canvi que situaria l'Occident dins d'un nou sistema, el feudal, pel qual es regiria durant segles. Aquella ens sembla, doncs, una gran transició, però, fet i fet, tots devem viure en transició.

74. La importància de la petita propietat pagesa anomenada alou en els documents o simplement descrita com a propietat ha estat ressaltada per Ramon d'Abadal en treballs dels anys 50 i 60: D'ABADAL, *Pallars i Ribagorça*, *Op. cit.*, p. 63^a, 65^a i 68-72^a; ÍDEM, «La pre-Catalunya», a Ferran SOLDEVILA (dir.), *Història dels catalans*, II, Barcelona: Ariel, 1961, p. 883-884, 889-890, 913-914, 916 i 918, i ÍDEM, *Els primers comtes*, *Op. cit.*, p. 102-103. Bonnassie opina que prop del 75% de pergamins del segle X dels arxius catalans corresponen a alienacions de terres fetes per pagesos propietaris (BONNASSIE, *Les cinquante mots clefs*, *Op. cit.*, p. 17-20).

75. Hi ha escriptures d'alienació de béns i drets fiscals i de les institucions que els regenten, com els castells, una mica arreu en cartularis i col·leccions diplomàtiques: per exemple, al CSCV docs. 65 (venda del castell de Masquefa el 963), 126 (venda del castell de Castellet el 977), 337 (venda del *fiscum* dit Vall d'Olofred al Vallès el 998) i 343 (venda del *fiscum* de Montmajor al Vallès el 999); UDINA, *El Archivo Condal*, docs. 186 (donació del castell de Cabra el 980) i 232 (venda del castell de Cervelló el 992), i DCV doc. 328 (donació del castell de Tous el 960), 365 (venda del castell d'Aseró el 964), 528 (donació de la meitat del castell de Miralles el 987), 557 (donació d'una terra fiscal el 990) i 570 (donació de l'altra meitat del castell de Miralles el 992).

Résumé

La Catalogne de Gerbert entre deux époques: structure du territoire et dynamique politico-économique

Quand lors des années 967-970 Gerbert séjourna dans le diocèse de Vic afin de compléter ses études, les terres méridionales du royaume franc occidental, comtés catalans inclus, étaient la scène de transformations importantes. Il s'agissait d'un processus historique de changement ou de transition qui affectait la totalité des structures du système social mais qui, du fait de la lenteur de son développement et le manque de perspective historique, ne devait guère arriver à la conscience de ses contemporains. C'est aujourd'hui, quand on compare la situation antérieure et celle postérieure à ces années de la fin du Xème siècle, ou du période 950-1050, que nous observons que ces sociétés bougeaient, évoluaient. Le mouvement, qui dans certaines régions ou pays tels que les comtés catalans s'accéléra dès le XIème siècle, générant des épisodes conflictifs, entraîna la démembrement du vieux système social, que nous pouvons définir comme ancien ou préféodal, et la structuration simultanée d'un nouveau système social, appelé seigneurial ou féodal. Parmi ses caractéristiques, le vieux système se caractérisait par le poids déterminant de l'instance politique et aussi la vigence de structures d'état de tradition publique. En revanche, le nouveau système, le système féodal, se caractérisa par l'absorption du public par le privé, la dissémination et la division postérieure de pouvoirs et l'émancipation de l'économie vis-à-vis de la politique.

L'objectif de cette communication est celui de montrer que la Catalogne que Gerbert connut vivait entre deux époques, soumise au jeu des forces de la tradition et du changement, quand celles-ci n'avaient pas encore gagné la partie. A cette fin nous nous centrerons sur l'organisation et la perception de l'espace, que nous lierons à la dynamique politique et au développement économique, facteurs que nous examinons en confrontant l'époque antérieure, le présent et l'époque postérieure à Gerbert. Cette communication est structurée selon six points qui reflètent les champs d'observation choisis. Ce sont les suivants: 1/ Comté et principauté. 2/ Structures intermédiaires? 3/ La villa. 4 / Croissance et transformations. 5/ Paroisse, château et ville-marché. 6/ Alleu et fisc.

Resumit

La Catalonha de Gerbèrt entre duas epòcas: estructura del territòri e dinamica politicò-economica

Quand durant los ans 967-970 Gerbèrt sojornèt dins lo diocèsi de Vic a fin de perfeccionar sos estudis, las tèrras meridionalas del reialme franc occidental, comtats catalans encluses, èran l'escena de transformacions importantas. S'agissiá d'un processus istoric de cambiament o de transicion qu'afectava la totalitat d'estructuras del sistèma social mas que per la lentitud que se desvolopava e la manca de perspectiva istorica deviá pas arribar a la consciéncia dels contemporanèus. Es uèi, en comparar la situacion anteriora e la posteriora a aquestes ans de fin del sègle X, o del periòde 950-1050, quand observam qu'aquelas societats se bolegavan, evoluissián. Lo movement, que dins qualques regions o païses coma los comtats catalans s'accelerèt en dintrar lo sègle XI, ocasionant d'episòdis conflictiús, compreguèt la destructurecion del vièlh sistèma social, que podèm designar d'ancien o prefeudal, e l'estructuracion simultanèa d'un nòu sistèma social, apelat senhorial o feudal. Entre autras caracteristicas, lo vièlh se distinguiá pel pes determinant de l'instància politica e amb ela la vigéncia d'estructuras estatalas de tradicion publica. Per contra, lo nòu sistèma, lo feudal, se caracteriza per l'absorpcion del public dins lo privat, la disseminacion e la division posteriora de poders e la separacion de l'economia de la politica.

L'objectiu d'aquesta comunicacion es de mostrar que la Catalonha que Gerbèrt coneguèt viviá entre dos temps, sotmesa al jòc de las fòrças de la tradicion e del cambiament, quand aquestas encara avián pas ganhat la partida. Per çò far nos centram sus l'organizacion e percepcion de l'espaci, qe ligam a la dinamica politica e al desenvolopament economic, factors que consideram en metre fàcia a fàcia lo temps d'abans, lo de durant e lo d'aprèp Gerbèrt. La comunicacion es estructurada segon sièis ponches, que reflectisson los camps d'observacion causits. Son los següents: 1/ Comtat e principat. 2/ Estructuras intermediàrias? 3/ La villa. 4 / Creissença e transformacions. 5/ Parròquia, castèl e vila-mercat. 6/ Alòd e fisc.

Abstract

The Catalonia of Gerbert among two periods: the structure of the territory and the political and economical dynamic

During the sojourn of Gerbert in the diocese of Vic (967-970), many changes were taking place in the southern lands of the frankish crown, the catalan counts included. It was an historical process of change and transition that had an effect on the whole social structures. Although because of the slowness of these alterations and for lack of historical perspective the contemporaries wouldn't have noticed it. But on the present we are able to compare the situation before and after the year 1000, from 950 to 1050, and we can observe the evolution of these societies. This motion, which was faster in some areas as the catalan counties around the XIth. Century, instigating a few conflictive episodes, supposed the absolute desorganization of the old social system (old or prefeudal) and the simultaneous construction of a new social system (lordship or feudal). One of the most important characteristics of the old system was the preeminence of the public institutions that governed the political affairs. In the other way, the new system, the feudal, absorbed the public competences which became private. Another characteristic of the new system was that it upset the economy from politics.

This report pretends to show the reality of the Catalonia that Gerbert knew, a land subdued to the confrontation of two opposite strengths: the tradition and the change. In a period when none of them had won yet. We have found our study in the organization and the perception of the space, linked to the political dynamic and the economic development. These two elements are studied before, during and after Gerbert. The report is structured in six points: 1) county and principality 2) intermediate structures 3) village 4) increase and changes 5) parish church, castle and village-market 6) allodium and treasury.

Els comtats catalans en el context de l'Europa carolíngia: aspectes polítics i jurídics

Antoni M. Udina i Abelló
Universitat Autònoma de Barcelona

Resum

La intenció de la ponència que presentem és plantejar l'estat actual dels coneixements que tenim sobre els aspectes polítics i jurídics dels comtats catalans durant el període de dos segles que va des de la conquesta carolíngia fins a finals del segle X, moment en el qual tothom està d'acord a parlar de la independència dels esmentats comtats. Essencialment el que pretenem és tractar de l'evolució política, jurídica i institucional dels comtats catalans relacionant-la amb els emperadors i monarques francs. Per tant caldrà precisar el títol i incloure-hi també l'època postcarolíngia.

L'obra de D'Abadal marca sens dubte un abans i un després en l'anàlisi que ens proposem, i per tant ens centrarem en l'obra historiogràfica elaborada després de la de l'historiador osonenc. La forta influència dels seus postulats es deixa sentir en els historiadors que han seguit aprofundint el tema i hi han aportat noves interpretacions, com és el cas de Bonnassie, Salrach i Zimmermann, especialment; però també altres historiadors, en menor mesura, han ajudat a avançar en els estudis sobre l'organització i l'evolució política i les estructures jurídiques dels comtats catalans en relació amb el poder i la sobirania franca.

Des de la qüestió dels *hispani*, que en els darrers trenta anys ha rebut noves interpretacions, fins a la suposada correspondència entre Borrell II i el rei Hug, objecte també de visions renovades, la ponència s'atura en l'anàlisi historiogràfica de les relacions dels comtes amb els sobirans francs, a recollir els recents estudis sobre els contactes diplomàtics entre els comtes i les veïnes autoritats musulmanes i a subratllar l'atenció que es comença a donar a l'organització i la percepció del territori. Dedicuem un darrer apartat a significar les aportacions més notables sobre la creació i l'aplicació del dret.

La conclusió a la qual s'arriba és que, malgrat els notables avenços que s'han fet en aquesta segona meitat del segle que s'acaba, queden encara força temes per estudiar, tenint en compte la gran riquesa documental de la qual disposem en els nostres arxius.

Voldria començar fent una precisió del títol. La meua intenció és plantejar l'estat actual dels coneixements que tenim sobre els aspectes polítics i jurídics dels comtats catalans en relació amb el període de dos segles que va des de la conquesta carolíngia a la data, potser mitificada en excés però crec que significativa, del 988. Per tant, inclou no només l'Europa carolíngia, sinó també la postcarolíngia.

La commemoració de dos mil·lenaris, el d'Hug Capet i el de la independència dels comtats catalans, va tenir un bon reflex en els actes científics a què van donar lloc i que van ser molt productius pel que fa a les aportacions sobre l'època que ens interessa i sobre la qual torna aquest Congrés Internacional amb motiu del mil·lenari de Gerbert.

En tractar de la relació política entre els territoris que seran l'inici de la vertebració de Catalunya, els comtats catalans i la monarquia o imperi franc, jo assenyalaria dos grans períodes marcats per l'aguda i decisiva obra de Ramon d'Abadal: crec, en efecte, que en aquest sentit podem diferenciar les aportacions que van començar a plantejar aquest tema abans de d'Abadal, d'aquelles posteriors a l'insigne obra de l'historiador osonenc.

No entraré ací a dissecar aquells punts de la nostra història política que des de d'Abadal han estat considerats pràcticament resolts: com la genealogia de Guifré el Pilós, la ponderada desmitificació d'aquest mateix comte, les funcions dels càrrecs polítics: comtes, comtesses i vescomtes; el significat de Marca Hispànica, la manca d'un sentiment d'independència entre els comtes catalans del segle X, les característiques del «camí cap a la independència», en les seves pròpies paraules, del qual va remarcar els trets que progressivament van convertint els comtes catalans en sobirans (D'ABADAL, 1958, 1969, 1989).

És per tot això que d'una banda centraré la meua exposició en els treballs que, prenent com a referència d'Abadal, han complementat la seva visió de la formació política dels comtats i, en alguns casos, li han donat una nova interpretació. D'altra banda, la meua intenció és també assenyalar noves línies de recerca que encara es poden encetar i que ofereixo de bon grat als joves medievals.

Els *hispani* i llur paper polític i socioeconòmic

Entre els temes encetats i parcialment descabdellats per d'Abadal i que han estat posteriorment tractats pels historiadors destacaré la qüestió referida als *hispani*. Basant-se en tres diplomes carolíngis, l'il·lustre historiador vigatà bastí el que ell mateix denominà «règim jurídic dels hispani», caracteritzat perquè cristians immigrants dels territoris ocupats pels musulmans esdevenen propietaris

ris de terres fiscals mitjançant el sistema de l'aprisió, d'origen visigot, si posen en cultiu una terra erma, la posseeixen durant 30 anys i ho demostren per testimonis. Les úniques prestacions a què estan obligats són el servei militar, l'hostatjament dels *missi dominici* i estar sota la jurisdicció comtal en les causes majors (homicidi, incendi i rapte), mentre que en altres plets podran aplicar la seva pròpia llei i tindran facultat per jutjar els homes dependents en les causes menors. Salrach advertí de la importància de la distinció entre els *hispani maiores* i *minores*, que podria respondre, segons la seva opinió, a l'aristocràcia indígena i als pagesos. Recentment s'ha aprofundit en aquesta distinció subratllant que la protecció que els emperadors carolíngis donen als *hispani minores* quan accepten les seves queixes i ordenen la ratificació de llurs privilegis obeeix a dues raons: una motivació moral derivada de l'entramat ideològic que equiparà Carlemany a un nou rei David prenent com a referència l'Antic Testament, i la necessitat que tenien els emperadors de disposar d'aquests camperols lliures per formar bona part del seu exèrcit (FARIAS, 1998, p.137).

Per Ruiz Domènec (1975-76), es tractaria de *pauperes* dependents del rei (Königsfreie) amb una doble intencionalitat: concentració de forces militars i ocupació de terres agràries. Barbero assenyala també aquesta doble funció de pagès i soldat que tindrien els *hispani* (BARBERO, 1966).

Sobirans francs i comtes catalans

Un altre dels punts elaborats a fons per d'Abadal fou el de la relació dels comtes amb els sobirans carolíngis, per tal d'escatir l'evolució en la sobirania real d'uns i altres. La consideració de la legitimitat de determinats monarques francs que no pertanyien a la dinastia carolíngia es converteix per a aquest historiador en una constant en les relacions entre sobirans i comtes des de les darreries del segle IX i per espai de gairebé un segle (D'ABADAL, 1958). Salrach arrodoní aquesta temàtica poant a fons en els textos analítics i cronístics i en documentació diversa; en algun cas plantejà alguna hipòtesi diferent a d'Abadal, com la revolta d'Aissó del 826, en la qual veié una possible intervenció conjunta de visigots i musulmans (SALRACH, 1978). Posteriorment ha seguit aprofundint en el tema (SALRACH, 1988; AVENTIN, SALRACH, 1998). Per la seva banda, l'obra de Bonnassie aportà una nova dada important a l'estudi de l'evolució del poder comtal en destacar la titularitat reial i, per delegació, comtal del domini públic integrat per béns públics o fiscals i drets públics: prestacions personals i prestacions en espècie derivades del monedatge, del dret sobre les pastures i les aigües corrents (BONNASSIE, 1979-81, p. 126 i següents). Salrach ha insistit en la importància d'aquesta fiscalitat i, sobretot, en el procés de

la seva lenta però inexorable desaparició. Així, parla de l'empobriment de l'Estat palès en els pocs recursos fiscals, que porten a la baralla entre els poderosos, primer, i a «expropiar la pagesia del fruit del seu treball», després (SALRACH, 1991, p. 219). Ho il·lustra a través de la detallada anàlisi dels diplomes carolingis i de documents judicials dels segles IX i X, i és en la seva obra de l'última dècada on trobem una nova interpretació especialment interessant de l'evolució política dels comtes respecte al poder dels sobirans francs que a continuació resumim.

Parla d'un primer període que aniria des de la conquesta carolíngia fins al final del primer terç del segle IX. Salrach assenyalava que els comtes són «agents d'una relació unilateral ciutat-camp oposada a la relació bilateral característica del sistema feudal», que l'administració s'havia empobrit i simplificat i que el comte concentrava les funcions militars, judicials i fiscals que abans eren missió de funcionaris especialitzats. Des dels anys 30 del segle IX, segons Salrach, es produeix un procés de «desacumulació de poder central i acumulació del poder local» del qual als comtats catalans en són fites la revolta d'Aissó, la ràtzia del 841, la revolta de Guillem, fill de Bernat de Septimània, 848, i les ràtzies musulmanes de 850, 852 i 856, signe inequívoc d'una feblesa dels monarques francs (SALRACH, 1991, p. 204-210). Salrach troba insuficient explicar el procés d'independència dels comtats com a resultat de «la intersecció entre els grans esdeveniments políticomilitars del regne franc occidental i els fets d'abast local dels comtats catalans», i per això proposa una nova interpretació del fenomen. Els anys seixanta i setanta de la novena centúria foren decisius per a la petita història política dels comtats catalans: les circumstàncies permeteren transmetre el poder hereditàriament i es formaren així tres dinasties: Pallars, Empúries i Urgell-Barcelona, que «s'apropriaren de la dignitat comtal i de les prerrogatives inherents». L'explicació d'aquest fenomen la troba aquest autor en la «desestructuració de l'Estat antic», en la relació que s'estableix entre el poder polític i el sistema social i en el «creixement desestructurant». En definitiva, en aquesta part del seu treball Salrach arriba a les conclusions que segueixen:

1. Són els monarques i els comtes els que distribueixen els recursos públics entre l'aristocràcia.
2. El poder sobre homes i terres sembla venir de dalt, de la instància política, més que no des de baix, de la instància econòmica.
3. Els recursos públics sembla que són els més apreciats.
4. La terra fiscal és sotmesa a un procés de privatització (Salrach, 1991, p. 222-225).

Ben recentment, el mateix historiador ha insistit en els seus postulats al primer capítol de la *Història medieval de Catalunya*, obra escrita juntament amb

Mercé Aventín, i de la qual volem recollir una frase ben eloqüent: «L'estat carolíngi creava dins seu les forces que l'havien de desmembrar» (Aventín, Salrach, 1998, p. 30).

Ens hem volgut estendre en aquestes consideracions de Salrach ja que ens sembla que no van tenir en el seu moment el ressò que mereixien, malgrat el seu interès, ja que ofereixen una interpretació diferent de la que fins aleshores era dominant en la historiografia de l'evolució política dels comtats i la seva relació amb el poder dels sobirans carolíngis.

També Zimmermann ha intervingut en relació amb aquesta temàtica destacant com encara al llarg del segle X hi ha una perduració de la memòria reial com a memòria documental. Les referències a preceptes i donacions reials atenyen tot el segle X: 5 del 911 al 922, 3 del 937 a 950, 7 del 951 al 987 i 1 del 988 al 1000. La persistència de la datació franca és també un reflex que s'ha de tenir en compte, encara que es transformarà essencialment en una pervivència cultural (ZIMMERMANN, 1991b).

Pel que fa a l'estructura política en què es basa el govern dels comtats, cal partir també de l'aclaridora anàlisi de Ramon d'Abadal, que, fent gala de la seva condició de jurista, elaborà un perfecte esquema de la institució comtal, tot distingint-ne les atribucions i funcions, que ell dividia en funcions representatives, administratives, militars, de policia i judicials (D'ABADAL, 1964). Altres autors han insistit en el tema completant el que havia exposat el mestre osonenc (BALON, 1970; SALRACH, 1977; UDINA, F. 1971, 1974). Ací voldria insistir en la necessitat d'aprofitar al màxim la documentació per tal d'aprofundir en el procés pel qual es pot veure com aquestes funcions que delimiten el poder comtal esdevenen progressivament funcions pròpies o, millor, sobiranes, quan els comtes es van deslligant, si es vol inconscientment, de l'autoritat i control dels monarques francs.

Ací cal fer esment del que d'Abadal assenyalava com a signes de sobirania comtal, unes determinades intitolacions i expressions referides als comtes: marquès, *dux*, *princeps*, *gratia Dei* (D'ABADAL, 1958). Zimmermann ha aprofundit en llur anàlisi i ha aportat les conclusions que segueixen: marquès fa referència al comte que té frontera (marca); l'expressió *gratia Dei* és usada per Borrell II per preservar la legitimitat de la seva pròpia dinastia davant del canvi de conjuntura reial a l'adveniment del rei Raül; el títol de *dux* pot respondre a una diferenciació entre els mateixos comtes. Príncep no té una significació política concreta. Borrell II no se l'aplica mai a si mateix, sinó que apareix en documents referits a ell. És clar, però, que el títol de príncep es reservarà des de Borrell II als comtes de Barcelona per distingir-los dels altres comtes (ZIMMERMANN, 1991b). Un altre senyal de sobirania és la intervenció de la família comtal a partir de la segona meitat del segle X: comte, comtessa i fills en els

documents, la qual cosa mostraria una significació clarament dinàstica (p. 121). Salrach, en una lúcida anàlisi de l'acta de consagració del monestir de Santa Maria de Ripoll el 977, assenyala entre altres coses que aquella trobada, que qualifica irònicament d'aplec de Ripoll i que, afegim nosaltres, era una de les manifestacions socials i religioses més significatives, reflecteix clarament un record dels orígens del poder comtal i de l'afirmació de la seva autoritat. Ens trobem, diu, amb «un document on memòria, cultura, política i religió es donen mútuament suport per a donar suport al poder» (SALRACH, 1998a, p. 101).

Els comtats catalans i Al-Andalus

Afortunadament en els darrers anys s'han intensificat les recerques sobre les relacions del Califat de Còrdova amb els comtes catalans. Fins fa uns vint anys pràcticament només disposaven de l'excel·lent recull documental de Millàs (1987). Les aclaridores síntesis de Balaña ens permeten informar-nos de l'evolució dels territoris controlats pels musulmans, que la historiografia coneixerà amb el nom de Catalunya Nova, i també de les relacions d'aquestes zones amb els comtats catalans, especialment en allò que fa referència als contactes violents i pacífics entre totes dues civilitzacions: la musulmana i la cristiana (BALAÑA, 1992, 1993, 1997 i 1998). Per la seva part, Zimmermann ens traça un quadre rigorós en tractar del tema tot destacant les principals fites de les relacions entre els carolingis i l'emirat, primer, i el Califat de Còrdova, després: 732, Poitiers; 759, conquesta de la Septimània; 781, creació del regne d'Aquitània, com a defensa de la frontera; 801 conquesta de Barcelona; 815, intent musulmà de recuperar la ciutat; 841, expedició d'Abd-al-Rahman; 847, tractat de pau entre Carles el Calb i Abd-al-Rahman (ZIMMERMANN, 1998, p. 93-96). La segona meitat del segle IX alterna moments d'incursions musulmanes amb períodes de pau relativament llargs. Ja en el segle X la feblesa dels monarques francs i la consolidació del Califat farà que les relacions es concretin, d'una banda, entre els comtes catalans i els governadors de la Marca Superior d'al-Andalus, i, de l'altra, en contactes directes a través d'ambaixades amb el mateix Califa (940, viatge del bisbe Gotmar a Còrdova; 950, ambaixada tramesa pel comte Borrell II). El saqueig de Barcelona per part d'Almansor el 985 marca un punt d'inflexió en les relacions politicomilitars entre al-Andalus i els comtats catalans. Altres autors s'han centrat en l'evolució política dels territoris de l'anomenada Marca Superior (al-tağral-a'là) i destaquen el tractament peculiar que rep aquesta regió en els textos i la dificultat per analitzar-los (BALLESTIN, 1999). Philippe Sénac, en una excel·lent aproximació al tema, assenyala l'escassetesa de fonts escrites: silenci en les cristianes, i les musulmanes basades en

Ibn-Hayyan no precisen les dates dels contactes diplomàtics entre els comtes i els representants del califat. El mateix autor creu que la diferència en la cronologia de les relacions dels musulmans amb els comtats respecte a les dels musulmans amb altres regnes cristians peninsulars és deguda a la pertinença dels comtats a la monarquia franca, és a dir, a la manca de sobirania dels comtes catalans (SÉNAC, 1995).

**El discutit afer de les cartes creuades entre Borrell II i el rei Hug.
Fita de la independència dels comtats?
Es pot parlar de Catalunya a les acaballes del segle X?**

La conjunció de la invasió d'Almansor i el canvi de dinastia dels reis francs marca un període de tres anys (985-987) que representa, en paraules de Zimmermann, «*une césure majeure de l'histoire catalane*». (1991,b)

Respecte al moment cronològic de la independència de fet dels comtats, per bé que majoritàriament s'està d'acord a situar-lo el 988, per l'afer de les cartes creuades entre el comte Borrell II i el rei Hug Capet, cal fer esment d'alguns treballs que s'han interessat en el tema després de les agudes opinions de d'Abadal, matisant el que aquell afer podia representar. Lalinde, amb motiu de la celebració del mil·lenari de Catalunya, es mostrà molt crític. El títol d'un dels apartats del seu article és revelador: «*La escasa significación política del gesto de Borrell II en el año 989 frente al rey de los francos*», i assenyalà sobre el tema dos pecats històrics que serien l'origen de considerar l'afer del 988 com a crucial per a parlar de la independència dels comtats. Un seria l'aïllament del fet històric: queda clar que és l'antic Imperi carolíngi, ara reialme franc, el que es va desintegrant en territoris més o menys autònoms, principats, comtats, ducats, etc. L'altre pecat seria el de substituir les fonts pròpies de la cultura on el fet té lloc per unes d'alienes: es refereix al recurs a les fonts musulmanes quan se'n disposa de cristianes (LALINDE, 1992). Salrach també mostra els seus dubtes quan, en parlar de la qüestió de les cartes creuades, diu que en no saber si Borrell va respondre i en quins termes s'ha suposat que aquesta resposta no existí, i basant-se en aquest fet es parla d'una voluntat del comte de prescindir del rei franc i actuar com a sobirà. Però Salrach es mostra un xic escèptic i conclou que: «no és prudent fer actes de fe sobre accions o omissions, decisions o indecisions, tan precises com aquestes» (SALRACH, 1991, p. 235). Finalment, respecte a aquesta qüestió volem recollir l'encertat punt de vista de Zimmermann: posa en dubte que Borrell II demanés ajuda al rei i menys que aquest li exigís vassallatge. Considera que el fet que durant tres anys es dati sense designar Hug com a rei és prou evident d'un no reconeixement d'Hug com a rei en

considerar-lo usurpador (1991,b). En un altre treball, l'eminent historiador francès, després de passar revisió als diferents historiadors que han tractat del tema, conclou que *«Il est tout à fait erroné imaginer la cristallisation du processus autour d'un échange des lettres entre un vassal impatient et un seigneur négligent. La Catalogne n'est pas le fruit d'un conflit féodovassalique... l'indépendance des comtés sudpyrénéens n'a pas été décrétée au lendemain de la réception d'une lettre comminatoire, insultant pour la fierté nationale... A la veille de l'an mil la Catalogne reste à faire»* (ZIMMERMANN, 1991a, p. 64); i encara diu més coses. El fet incontestable que els comtes catalans han esdevingut independents és suficient per considerar formada Catalunya? (ZIMMERMANN, 1991,b). El mateix autor francès assenyalava tres pistes per reconstruir la formació de la imatge de Catalunya a l'alta edat mitjana: l'ocupació del territori, la consciència d'una comunitat política i l'elaboració d'una història. A aquests tres postulats corresponen tres tipus de materials: la conquesta d'un espai està lligada a l'exercici del poder i reflectit en els documents de la cancelleria reial; l'anàlisi de la vivència col·lectiva s'ha de fer basant-se en els documents de la pràctica; la construcció d'una història es pot veure en els primers esbossos historiogràfics i en els exercicis erudits dels preàmbuls dels documents. Pel que fa als segles IX-X, seguint Zimmermann, es pot veure la formació d'«une principauté inachevée». Les exigències de defensa del territori, l'hereditarietat dels càrrecs públics i el ressorgiment dels particularismes fan que a la fi del segle IX els reis francs realitzin un primer reagrupament dels comtats catalans que confien gairebé en la seva totalitat a Guifré i Miró, descendents d'una família d'arrels gòtiques. Una segona via a inicis del segle X és la de les solidaritats familiars: els comtats secundaris, perifèrics, són confiats a parents dels comtes dels comtats centrals i s'inicia el procés d'una preeminència del comte i el comtat de Barcelona sobre els altres. És un principat sense nom ni límits; principat sense poble, sense príncep. L'adveniment dels Capets constitueix una cesura decisiva, però Catalunya, principat múltiple, no és en aquest moment més independent que la Gascunya o Tolosa. Els comtes catalans són sobirans però en el desordre; no hi ha un reagrupament institucional. La segona pista destacada per Zimmermann és el replegament domèstic i la conquesta territorial. A finals del segle X ja hi ha una nova consciència d'un espai domèstic. L'herència visigòtica esdevé un senyal d'identitat (ZIMMERMANN, 1995, p. 78). A inicis del segle XI ja es parla de pàtria i apareixen els noms de comarques, algunes ja en català, primers testimonis de la llengua escrita. Finalment, en aquesta rigorosa i al mateix temps subtil exposició aquest historiador francès destaca com a tercer factor o pista la invenció de la història i destaca que a partir del 985 assistim al «naixement d'una historiografia local, sota una forma molt primitiva, però totalment emancipada de la tutela franca». Els documents mencionen els esdeveniments puntuals de la vida

quotidiana: ràtzies musulmanes, expedició a Còrdova, fams, fenòmens climàtics. L'exigència de la memòria esdevé obsessió, com ho demostren les cites de la llei gòtica que encapçalen els documents. No serà, però, fins al 1150 que la convergència de les tres pistes farà necessari un nou mot, expressió d'una representació acabada (ZIMMERMANN, 1995). Que serveixin per cloure aquest apartat unes altres paraules de Zimmermann que oferim traduïdes: «A inicis del segle XI Catalunya no és ni previsible ni fatal. Un príncep domina el futur espai català, però no s'imposa a cap altre comte. El dinamisme, la riquesa i el prestigi dels comtes de Barcelona els donen una preeminència i supremacia reconeguda pels altres comtes, encara que algunes zones del Pallars i la Ribagorça s'escapen del seu control i, més aviat, apareixen com una dependència del comte d'Urgell (ZIMMERMANN, 1991 b, p. 135).

El paper de les solidaritats familiars a través de les aliances matrimonials i l'ocupació de càrrecs polítics

L'aplicació d'esquemes antropològics a l'estudi de la formació i l'evolució del poder polític és una altra de les significatives aportacions historiogràfiques de les dues darreres dècades. El pioner en aquests estudis fou Ruiz Doméneq, que, seguint les peïjades de Georges Duby, llançà la hipòtesi del paper de les estratègies i aliances matrimonials en la vertebració del poder. En concret ell observà, gràcies a l'abundant documentació comtal conservada, que entre els diversos estrats sociopolítics (comtes, vescomtes i vicaris) s'advertia des de les darreries de la desena centúria un mecanisme constant que consistia en el casament entre cosins creuats. Mitjançant aquest sistema, a través de la «donació» de la dona els homes de categories inferiors s'emparentaven amb els de les superiors. El paper de l'oncle matern, *avunculus*, esdevenia cabdal, ja que sovint el seu nebot, fill de la seva germana, era criat a casa de l'oncle i predestinat al matrimoni amb la filla del seu oncle matern, és a dir, la seva cosina creuada. Això és el que portaria a «L'estructura feudal» (RUIZ DOMENEQ, 1985). Seguint en part aquesta línia, Martí Aurell començà a interessar-se per les estratègies matrimonials dels comtes catalans. En un primer treball centrat en l'època de la qual tractem ell destacà l'existència de dos períodes: un primer d'un matrimoni consanguini (870-930), al qual segueix un segon període «d'invitació al viatge o matrimoni obert» (930-1050). El primer període tindria com a trets fonamentals la proximitat, la isogàmia i l'endogàmia; tot plegat per garantir la cohesió de les diverses branques sorgides d'un mateix tronc. El període del matrimoni obert, per contra, es caracteritzaria per l'allunyament en la recerca d'esposa per part dels comtes; ara s'abandona l'endogàmia i se substitueix per la hi-

pergàmia: els comtes casen llurs filles amb membres de l'aristocràcia dels comtats que governen (AURELL, 1991). Aquestes primeres observacions d'Aurell van desembocar pocs anys més tard en una decisiva i densa obra sobre el tema en la qual allarga l'àmbit temporal del seu estudi fins a principis del segle XIII (AURELL, 1994). Referint-nos solament a la primera fase que ell estudia en el primer capítol de l'obra esmentada, assenyalem la importància que atorga a la dona com a centre de la consolidació patrimonial i el paper del monaquisme en «el cor de la pietat femenina». Aquí tenim un clar model a seguir en l'estudi dels mecanismes i les interaccions del poder polític dels comtes catalans. Més recentment ha insistit en el tema i ha remarcat que les aliances consanguínies salvaguardaven la solidaritat entre els comtes i impedièn que els intrusos poguessin venir a arrabassar parts considerables del patrimoni familiar, a més a més de les dones. Considera que aquest sistema d'aliances matrimonials permeté l'emancipació de la tutela de la monarquia franca (AURELL, 1998, p. 91). Salrach s'expressa de manera semblant en considerar essencial en el joc polític «una certa apropiació familiar de les grans dignitats comtals i episcopal, de manera que el fet que un membre del llinatge hagués regit un comtat o una diòcesi donava als altres membres un cert dret a ocupar els mateixos càrrecs» (SALRACH, 1998b). També ha advertit de la importància del paper de les solidaritats familiars Zimmermann quan destaca les associacions al poder entre germans o entre pare i fill, cosa que li fa dir: «*Les familles comtales possèdent une conscience lignagère très précoce*» (1991b, p. 122).

L'organització del territori i la seva percepció

Un altre aspecte en el qual també s'ha avançat força en les dues darreres dècades és en la consideració de l'organització política i la percepció del territori. Des de l'obra de Lalinde (1966), que encara que se centrava en els delegats territorials del poder reial d'època posterior plantejava en els seus orígens la distinció entre el vescomte i el veguer o vicari, poc s'havia dit sobre el tema. Un autor especialment interessat en aquesta qüestió ha estat Michel Zimmermann, el qual mitjançant una acurada anàlisi de fonts cronològiques i documentals ha aclarit força la terminologia que en aquesta època identificava els «*hispani et gothi*», a Hispania, el territori dominat pels musulmans; França, com una realitat distinta a la dels comtats o el significat de Marca Hispanica, que considera fluctuant i com una designació des de l'exterior (ZIMMERMANN, 1989, 1991c). L'historiador francès va encara més enllà quan assenyala com en la segona meitat del segle X trobem les primeres mencions de noms de comarques catalanes (Vallès, Bages, Rosselló i Cerdanya), que ell considera com la

voluntat d'una apropiació col·lectiva de noms que, en algun cas, havien designat l'estructura politicoadministrativa de comtats (ZIMMERMANN, 1989, p. 28-29, 1995). Més recentment cal destacar una obra general sobre el territori de la Catalunya medieval en la qual Flocel Sabaté ha encertat a destacar alguns trets essencials dels comtats durant el període carolíngi. Deixem-lo parlar, doncs: «L'ordre carolíngi ordenava l'espai sota districtes regits per un comte [...] D'aquesta manera, el domini franc proporciona la carcassa política global per identificar aquestes terres, i no pas per haver-les diferenciades sinó per haver-les integrades [...] Territori inclòs dins de l'Imperi franc però de procedència visigòtica» (SABATÉ, 1997 p. 267). Destaca també l'existència de dues línies d'identitat encreuades, que els trets particulars de les terres meridionals són prou evidents des del conjunt carolíngi per mantenir el caràcter propi, però que al mateix temps en la segona meitat del segle IX l'homogeneïtzació litúrgica i eclesialística i l'allunyament en la participació de les revoltes al voltant del poder reial emmarca l'espai gòtic dins d'un Imperi carolíngi.

El dret visigòtic, les circumstàncies socioeconòmiques i la llengua són els elements cohesionadors d'un territori. Al segle X, el progressiu allunyament i definitiva fallida de l'Imperi carolíngi consolida les unitats comtals amb plena independència. La percepció de l'espai, conclou Sabaté, és unitària ja que malgrat la manca d'unitat política és més aviat el factor cultural lingüístic el cohesionador bàsic entre els comtats (SABATÉ, 1997, p. 267-269).

Parem esment ací a la importància que és dona a l'element visigòtic. Ens referirem només a la qüestió de la supervivència d'una consciència visigòtica palesada sobretot en el dret aplicat als segles IX i X als comtats catalans, temàtica que ha estat tractada de forma diversa per alguns historiadors (KIENAST, 1968; PONS GURI, 1991; A. UDINA, 1984; F. UDINA, 1974, 1991; ZIMMERMANN, 1973). La discussió s'ha centrat especialment a considerar aquesta supervivència com un fenomen eminentment cultural o bé a veure-hi també connotacions polítiques. Ací entrem de ple en l'anàlisi del procés de creació del dret i de les modalitats de la seva aplicació a la pre-Catalunya dels segles IX i X.

La creació i l'aplicació del dret

És evident que ens trobem amb una societat en plena evolució cap al feudalisme i amb unes circumstàncies particulars, entre les quals destacaria la seva situació fronterera, que ha estat objecte darrerament d'alguns interessants treballs tant des de l'òptica cristiana com musulmana (BALLESTIN, 1999; GARCIA BIOSCA, 1998; ZIMMERMANN 1991c, 1993). Una altra característica fonamental és la pertinença dels comtes a la sobirania franca. Tot plegat explica que la

creació i formulació del dret tingui uns trets molt peculiars. És clar que no hi ha una creació i formulació jurídiques d'un abast territorial català, ni tan sols que afecti un comtat sencer. D'una banda els preceptes carolingis representen naturalment una forma de crear dret però que té un abast molt concret, diríem que personal: un monestir, un aristòcrata, un comte. És clar, però, que alguns d'ells, més generals, com els concedits als hispans, contenen elements interessants per a l'estudi de determinats aspectes jurídics: ho posà de relleu Pons Guri en referir-se a les jurisdiccions en què alguns d'aquests preceptes situen els habitants dels comtats (PONS GURI, 1991, p. 140). Una segona forma de creació del dret d'àmbit local és la concessió de les cartes de població i franqueses, editades i estudiades en detall per Font i Rius (1969, 1984). Fins l'any mil són vuit les recollides per l'il·lustre historiador; a part de la seva importància com a mecanismes d'organitzar el territori, representen també un clar exponent de les facultats legislatives de l'autoritat pública: els comtes i els bisbes. Caldrà esperar a l'època feudal perquè es promulgui un conjunt de normes que tindrà un abast territorial: ens referim evidentment als Usatges de Barcelona.

Pel que fa a l'aplicació del dret, fora dels casos en què les noves normes citades (preceptes carolingis i cartes de població) són d'aplicació personal o local, queda clar que el *Liber Iudiciorum* és la normativa a aplicar, com ha estat estudiat parcialment per diversos autors (COLLINS, 1985; KIENAST, 1968; IGLESIA, 1977, 1992; MUNDO, 1991; PONS GURI, 1991; A. UDINA, 1984, 1992a, 1992b; F. UDINA, 1991a, 1991b; ZIMMERMANN, 1973). S'ha parlat de perduració cultural ja que en alguns casos les cites referides a la llei gòtica no són totalment precises, però en molts altres és clara la seva aplicació. Un dels casos més clars, en la nostra opinió, és el del dret successori i de manera concreta en les diverses formes testamentàries que recull el *Liber* i que trobem citades en documents dels segles IX i X. Tres d'aquestes formes són escrites i la quarta és oral; les tres primeres es diferencien en la presència o no de les signatures del testador i els testimonis conjuntament o alternativament. Les tres primeres formes, les escrites, mostren clarament en els testaments de l'alta edat mitjana el seu caràcter revocable que figura explícitament. Pel que fa a la quarta forma, l'oral, es concreta en l'adveració sacramental del testament que posteriorment adoptarà el nom de testament sacramental (A. UDINA, 1984, 1991, 1995). També en altres àmbits del dret privat podem veure l'aplicació del dret visigòtic. Així, en els contractes de compravenda, tan abundants en aquest període que estudiem, l'aplicació de la llei gòtica és ben evident quan al document es fa referència sovint al *Liber*, en alguns casos amb explícita cita del títol i capítol i també reproduint una frase textual, en el sentit que una venda feta per escriptura tindrà plena validesa. De forma semblant ho trobem en les permutes on és diu explícitament que: «*Commutatio si per vim et metum extorta non fuerit tale*

quam empicio habeat firmitatem», cita textual del *Liber*. Aquestes breus referències poden servir per confirmar la perduració de part del sistema jurídic visigòtic en els comtats catalans durant l'alta edat mitjana. També en el sistema d'administració de justícia es pot escatir amb claredat l'aplicació del dret visigòtic. Pierre Bonnassie en la seva obra ja clàssica sobre la Catalunya dels segles X i XI ho advertí (BONNASSIE, 1975). L'obra, centrada essencialment en els aspectes socials i econòmics, conté també interessants reflexions sobre aspectes polítics i jurídic, com ja s'ha assenyalat abans. Ara concretament ens volem referir a la seva aportació pel que fa a la distinció que estableix entre l'administració de justícia en els comtats als segles IX i X i als segles posteriors, que ell considera un dels trets que diferencia la societat feudal de l'anterior. Aquesta temàtica, encara que posteriorment ha estat objecte de treballs de diversos autors sota òptiques diverses (BASTARDAS, 1991; IGLESIA, 1977; SALRACH, 1997; A. UDINA, 1992a), crec que mereixeria una recerca completa que hauria de partir de la publicació de la gran quantitat de documentació de tipus judicial conservada en els nostres arxius i que permetria un estudi global dels mecanismes judicials i de les seves conseqüències jurídiques, polítiques i socioeconòmiques. Dels estudis esmentats podem resumir el funcionament de l'administració de la justícia en els trets següents: davant del tribunal comtal presidit pel comte i amb presència del vescomte i altres magnats, però amb la decisiva actuació dels jutges, compareixen les dues parts litigants, demandant i demandat, que en ocasions són representats per mandatari (A. UDINA 1998) que presenten les al·legacions pertinents argumentades amb proves documentals, testificals i, en algun cas, es recorre a les ordalies (IGLESIA, 1980). Sovint el demandat reconeix els drets al·legats pel demandant i no s'arriba a dictar sentència; en altres casos són els jutges els que la dicten, freqüentment amb cites del *Liber Iudiciorum*. Aquesta és una de les formes de solucionar els conflictes per la via judicial, però n'hi ha d'altres de més senzilles, com el reconeixement expressat documentalment en *exvacuationes*, sense arribar a iniciar el procés judicial, o el jurament sacramental, que a més a més de poder servir com a prova en un judici, en ocasions s'empra com una forma de reconeixement dels drets d'una de les parts. En altres casos la notícia del judici o plet és recollida en un document que és una donació o restitució dels béns objecte del plet.

En definitiva, l'aplicació del dret visigòtic durant l'alta edat mitjana al territori dels comtats catalans demostra la importància que el llegat dels gots tingué en l'ordenació de les seves relacions socials i polítiques i que és incomparablement més important que la possible petja que podia haver deixat la dominació carolíngia.

Conclusions

Una simple enumeració dels títols que hem confegit en cadascun dels apartats ens pot servir com a conclusió de la feina que els historiadors hem fet en els darrers trenta anys sobre l'evolució politicoinstitucional i jurídica dels comtats catalans als segles IX i X. El paper dels *hispani* com a factor politicomilitar, però també social i econòmic, ha estat, com s'ha dit, objecte d'interessants estudis. El problema clau del procés d'independència plantejat i interpretat excel·lentment per d'Abadal, ha rebut noves i suggerents visions a través de les citades obres de Salrach i Zimmermann. Ha crescut, tot i que queda molt per fer, l'interès pels territoris musulmans fronterers amb els comtats. S'han obert noves vies de recerca amb l'aplicació de conceptes i mètodes de l'antropologia social a les estructures politicosocials i a la genealogia. En l'àmbit del dret, els autors s'han interessat sobretot per la pervivència de la llei visigòtica, però resta força camí per fer en l'àmbit de l'estudi del dret privat mitjançant els documents d'aplicació del dret.

Bibliografia

Ens limitem a esmentar les obres expressament citades en el text de la ponència.

- D'ABADAL, R. «El domini carolingi a la Marca Hispànica (segles IX-X)». Dins *Dels visigots als catalans*, I, 1969, p. 139-152.
- . «La institució comtal carolíngia en la pre-Catalunya del segle IX». Dins *Anuario de Estudios Medievales*, I, 1964, p. 29-75.
- . *Els temps i el regiment del comte Guifré el Pilós*. Sabadell. 1989.
- . *Els primers comtes catalans*. Barcelona. 1958.
- AURELL, M. «Jalons pour une enquête sur les stratégies matrimoniales des comtes catalans». Dins *Actes del Simposi Internacional sobre els orígens de Catalunya*, I, p. 280-364. Generalitat de Catalunya. 1991.
- . *Les noces du comte. Mariage et pouvoir en Catalogne (785-1213)*. Paris: La Sorbonne. 1994.
- . «Parentiu i matrimoni de les famílies comtals». Dins *Historia, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans. Vol. 2. La formació de la societat feudal (segles VI-XII)*, 1998, p. 90-91.
- AVENTIN, M. SALRACH, J. M. *Història medieval de Catalunya*. Barcelona: UOC. Proa, 1998.
- BALANÀ, P. *Els musulmans a Catalunya (713-1153)*. Sabadell: AUSA, 1993.

- . *Crònica política de la pre-Catalunya islàmica*. Barcelona: Dalmau, 1992.
- . *L'Islam a Catalunya (segles VIII-XII)*. Barcelona: Dalmau, 1997.
- . *Bibliografia comentada de l'Islam a Catalunya*. Barcelona: Pagès, 1998.
- BALLESTIN, X. «L'anomenada frontera superior d'Al Andalus...» Dins *Els musulmans i Catalunya*, 1999, p. 61-76.
- BALON, J. «Regards sur la société et sur les institutions de la Catalogne à l'époque carolingienne». Dins *Anciens pays et assemblées d'Etats*. Paris, 1970.
- BARBERO, A. «La integración social de los Hispani del Pirineo Oriental al reino carolingio». Dins *Mélanges Crozet*. Poitiers, 1966, p. 67-75.
- BARCELO, M. (coord.) *Els musulmans i Catalunya*. Barcelona: Empúries, 1999.
- BASTARDAS, J. «Dos judicis antics (segles IX i XI). La pràctica judicial en el període de formació nacional de Catalunya». Dins *Documents jurídics de la història de Catalunya*, p. 23-30. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1991.
- COLLINS, R. «*Sicut lex gothorum continet*: law and chartes in ninth and tenth-century Leon and Catalonia». *The english historical review*, 100, (1985), p. 489-512.
- FARIAS, V. «Hispani maiores et hispani minores». Dins *Historia, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans. Vol. 2. La formació de la societat feudal (segles VI-XII)*, 1998, p. 136-137.
- FONT RIUS, J. M. *Cartas de población y de franquicia de Cataluña*. Madrid: CSIC. 3 vols, 1969, 1984.
- GARCIA BIOSCA, J. E. «La creació d'una frontera: al-Tagr al-a-là.» Dins *L'Islam i Catalunya*. Barcelona: Lunweg, 1998, p. 57-64.
- IGLESIA, A. «La creación del derecho en Cataluña». *Anuario de Historia del Derecho Español*, 47, 1977, p. 99-423.
- . (1980): «El proceso del conde Bera y el problema de las ordalías». *Anuario de Historia del Derecho Español*, p. 12-21.
- . «El derecho en la Cataluña altomedieval». Dins *Simposi Internacional sobre els Orígens de Catalunya*, II. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1992, p. 27-34.
- LALINDE, J. *La jurisdicción real inferior en Cataluña*. Barcelona, 1966.
- . «Godos, hispanos y hostolenses en la órbita del rey de los francos». Dins *Simposi Internacional sobre els Orígens de Catalunya*, II. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1992, p. 35-74.
- MILLAS, J. M. *Textos dels historiadors musulmans referents a la Catalunya carolíngia*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1987.
- MUNDO, M. «El *Liber Iudiciorum* a Catalunya». Dins *Documents jurídics de la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1991, p. 13-22.

- PONS GURI, J. M. «El dret als segles VIII-XI». Dins *Simposi Internacional sobre els Orígens de Catalunya I*. Generalitat de Catalunya, 1991, p. 131-159.
- RUIZ DOMENEC, J. E. «Un pauper rico en la Cataluña carolingia a fines del siglo VIII». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*. (1975-76), p. 514.
- . *L'estructura feudal. Sistema de parentiu i teoria de l'aliança en la societat catalana (c. 980-1220)*. Barcelona, 1985.
- SABATÉ, F. *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*. Barcelona: Fundació Vives Casajuana, 1997.
- SALRACH, J. M. «Monarquia carolíngia i poder comtal». Dins *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans. Vol. 2. La formació de la societat feudal (segles VI-XII)*, 1998b, p. 86-99.
- . *El procés de formació nacional de Catalunya*. 2 vols. Barcelona; 1978.
- . «La societat i el govern a Catalunya a l'alta edat mitjana. (segles IX-XII)». Dins *Formes i institucions de govern a Catalunya*, 1977.
- . «Entre l'estat antic i el feudal. Mutacions socials i dinàmica politicomilitar a l'occident carolíngi i als comtats catalans». Dins *Simposi Internacional sobre els Orígens de Catalunya, I*. Generalitat de Catalunya, 1991, p.191-252..
- . «L'aplec de Ripoll». Dins *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans. Vol. 2. La formació de la societat feudal (segles VI-XII)*, 1998a, p. 100-101.
- . «Prácticas judiciales, transformación social y acción política en Cataluña (siglos IX-XII)». *Hispania*, 197, (1997), p. 1.009-1.048.
- SÉNAC, P. «Note sur les relations diplomatiques entre les comtes de Barcelone et le Califat de Cordoue au Xe siècle». Dins *Histoire et Archéologie des terres catalanes au Moyen Age*. Perpignan: Presses Universitaires, 1995, p. 87-101.
- UDINA, A. «L'administració dels béns i de la justícia». Dins *Catalunya Romànica. Vol. VI. Alt Urgell. Andorra*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1992b, p. 81-88.
- . *La successió testada a la Catalunya altomedieval*. Barcelona: Fundació Noguera, 1984.
- . «L'administració de justícia en els comtats pirinencs (segles IX-XII)». Dins *Miscel·lània Homenatge a Josep Lladonosa*. Lleida, 1992a, p. 129-146.
- . «Mandatarius vel assertor. Un aspect de l'assistance judiciaire dans la Catalogne du Haut Moyen Age». Dins *L'assistance dans la résolution des conflits. IV. Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions*. Bruxelles, 1998.
- . «Testament sacramental». Dins *Documents jurídics de la història de Catalunya*. Barcelona. Generalitat de Catalunya, 1991a, p. 43-50.

- . «La adveración sacramental del testamento en la Cataluña medieval». *Medievalia*, 12 (1995).
- UDINA, F. «El capitular carolíngi a favor dels *hispani sive goti*». Dins *Documents jurídics de la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1991b, p. 1-12.
- UDINA, F. «El sedimento visigodo en la Cataluña condal». *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, LXXVII2 (1974), p. 565-581.
- . «L'évolution du titre comtal à Barcelonne. Les débuts de l'institution». Dins *Cahiers de Civilisation Médiévale*. 1971, p. 149-157.
- . «L'évolution du titre comtal à Barcelonne. Développement de l'institution.» Dins *Cahiers de Civilisation Médiévale*. 1974, p. 235-245.
- . «Llegat, sediment i consciència visigòtica a la Catalunya dels segles VIII-XI». Dins *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1991. p. 368-373.
- ZIMMERMANN, M. «L'usage du droit wisigothique en Catalogne du IX au XII siècle. Approches d'une signification culturelle». *Mélanges de la Casa de Velazquez*, IX, (1973), p. 233-281.
- . «Aux origines de la Catalogne: géographie politique et affirmation nationale». *Le Moyen Age*, LXXXIX (1983), p. 4-40. Traduït al català *En els orígens de Catalunya. Emancipació política i afirmació cultural*. Barcelona: Eds. 62, 1989.
- . «Des pays catalans à la Catalogne: genèse d'une représentation». Dins *Histoire et Archéologie des terres catalanes au Moyen Age*. Perpignan: Presses Universitaires, 1995, p. 71-85.
- . «Le concept de Marca Hispanica et l'importance de la frontière dans la formation de Catalogne». Dins *La marche supérieure d'Al Andalus et l'occident chrétien*. 1991c.
- . «Naissance d'une principauté: Barcelone et les autres comtés catalans aux alentours de l'an mil». Dins *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil*. Barcelona, 1991b, p. 111-135.
- . «Hugues Capet et Borrell. A propos de l'indépendance de Catalogne». Dins *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil*. Barcelona, 1991a, p. 59-64.
- . «Le rôle de la frontière dans la formation de la Catalogne (IX-XIIIe siècle)». Dins *Las sociedades de frontera en la España medieval*. 1993.
- . «Els carolíngis i el Califat». Dins *L'Islam i Catalunya*. Barcelona: Lunewerg, 1998, p. 93-107.

Resumé

Les comtés catalans dans le contexte de l'Europe carolingienne: aspects politiques et juridiques

L'intention de cette communication que nous vous présentons ici est de présenter l'état actuel des connaissances en notre possession concernant les aspects politiques et juridiques des comtés catalans durant la période de deux siècles qui s'étendent depuis la conquête carolingienne en fin du Xème siècle, moment sur lequel tout le monde est d'accord pour parler d'indépendance des comtés mentionnés. Essentiellement ce que nous prétendons est de traiter de l'évolution politique, juridique et institutionnelle des comtés catalans en les rapprochant des empereurs et monarques francs. En conséquence il s'avèrera nécessaire d'en préciser le titre et d'inclure par ailleurs l'époque post-carolingienne.

L'oeuvre de d'Abadal marque, sans aucun doute, un avant et un après dans l'analyse que nous nous proposons de mener, et nous nous centrerons donc sur l'oeuvre historiographique élaborée postérieurement à l'historien d'Ausone. La forte influence de ses postulats se fait sentir chez les historiens qui ont continué l'approfondissement de ce thème e d'apporter des interprétations nouvelles, comme dans le cas de Bonnassié, Salrach et Zimmermann en particulier; mais aussi chez d'autres historiens, dans une mesure moindre, qui ont aidé à progresser dans les études sur l'organisation et l'évolution politique et les structures juridiques des comtés catalans vis-à-vis du pouvoir et de la souveraineté franque.

Depuis la problématique des *hispani* qui, ces derniers trente ans, a reçu de nouvelles interprétations jusqu'à la vision du fait de la correspondance supposée de Borrell II avec le roi Hugues, également objet de visions rénovées, cette communication s'arrête à l'analyse historiographique des relations du comte avec les souverains francs, au recueil des études récentes sur les contacts diplomatiques entre les comtes et les autorités musulmanes voisines et à souligner l'attention qui commence à être portée à l'organisation et perception du territoire. Nous consacrons un dernier aparté à remarquer les apports les plus notables sur la création et application du droit.

La conclusion à laquelle on arrive est que, en dépit des progrès notables qui ont été faits dans cette moitié de siècle qui s'achève, il reste encore de nombreux thèmes à étudier, si nous prenons en compte la grande richesse documentaire dont nous disposons dans nos archives.

Resumit

Los comtats catalans dins lo contèxte de l'Euròpa carolíngiana: aspèctes politics e juridics

L'intencion de l'exposicion que presentam es la de presentar l'estat actual de las conèissenças en nòstra possession suls aspèctes politics e juridics dels comtats catalans durant lo periòde de dos sègles que van dempuèi la conquista carolíngiana a la fin del sègle X, moment que tots son d'acòrdi per parlar d'independéncia dels comtats mençonats. Essencialament çò que pretendem es de trachar l'evolucion politica, juridica e institucionala dels comtats catalans en los metre en relacion als emperadors e monarcas francs. Alara serà mestier precisar lo títol e enclure tanben l'epòca pòst-carolíngiana.

L'òbra de d'Abadal marca, sens cap mena de docte, un abans e un aprèp dins l'anàlisi que nos prepausam de far, e doncas nos centrarem sus l'òbra istoriografica elaborada posteriorament a l'istorian d'Osona. La fòrta influéncia de sos postulats se laissa sentir dins los istorians qu'an contunhat d'apregondir lo tèma e d'aportar d'interpretacions nòvas, com es lo cas de Bonnassié, Salrach e Zimmermann particularament; mas tanben d'autres istorians, dins una mesura mendra, an ajudat a avançar dins los estudis sus l'organizacion e l'evolucion politica e las estructuras juridicas dels comtats catalans en rapòrt al poder e a la soberania franca.

Dempuèi la question dels *hispani* que, aquestes darrièrs trenta ans, a recebut d'interpretacions nòvas fins a la vision del fach de la correspondéncia suspausada entre Borrell II e lo rei Ug, objècte tanplan de visions renovadas, l'exposicion s'arrèsta a l'anàlisi istoriografica de las relacions del comtes amb los soberans francs, a reculhir los estudis recents suls contactes diplomatics entre los comtes e las vesinas autoritats musulmanas e a joslinhar l'atencion que se comença a prestar a l'organizacion e percepcion del territòri. Consagram un darrièr apartat a significar las aportacions mai notablas sus la creacion e aplicacion del drech.

La conclusion a la que s'arriba es que, malgrat los progresses notables que son estat faches dins aquesta mitat de sègle que s'acaba, demòran encara fòrça tèmas a estudiar, se prenèm en compte la granda riquesa documental que dispausam dins los nòstres archius.

Abstract

The Catalan counties in the context of the Carolingian Europe: political and juridical aspects

The intention of our report is to state the actual conditions of our knowledge about political and social aspects in the Catalan counties from the Carolingian conquest to the end of the X century, when the independence of the Catalan counties began. What we essentially pretend is to treat the evolution (political, economical and institutional) of the Catalan counties related to the franks emperors and kings. We should then specify the tittle that should include also the post-Carolingian times.

We based our analysis in the studies and works of Ramon d'Abadal. His influence still the stronger between the new historians that have studied this subject. This would be specially the case of: Bonassie, Salrach and Zimmermann, but there are also other historians that have also made an important contribution for a better knowledge of the political organisation and evolution as well as the juridical structures in the Catalan counties related to the power and franc sovereignty.

The report treats the question of the *hispani*, the supposed correspondence between Borrell II and the king Hug, and pays special attention to an analysis of the historiography about the relationships between the Catalan counts and the frank's kings. We throw into relief the recent studies about diplomatic contacts between the counts and the Muslims authorities. We make and special emphasis in the growing interest about the organisation of the landscape. In the last part of the report we underline the remarkable contributions about the creation and application of justice.

Our conclusion is that, in spite of the important advancements that have been done in this last part of our century, we still have a lot of subjects to study, specially if we bear in mind the richness of documentation in our archives.

Els orígens de Gerbert d'Orlhac «L'Auvergne de Gerbert»:¹ à propos des origines du pape de l'an mil

Christian Lauranson-Rosaz
Université d'Auvergne

Resum

*Els orígens de Gerbert d'Orlhac
«L'Auvèrnia de Gerbert»: a propòsit dels orígens del papa de l'any mil*

Parlar dels orígens de Gerbert d'Orlhac és força difícil, ja que no hi ha massa coses que sapiguem del cert. En primer lloc parlarem del país originari del papa de l'any mil: Auvèrnia, la llunyana província que el va veure néixer i fer les seves primeres passes i que va condicionar la seva carrera pels primers estudis que hi va rebre.

«L'Auvèrnia de Gerbert», és la de la segona meitat del segle X, un temps difícil de caracteritzar ja que es tracta d'una època de transició, la de la gran «mutació feudal» que va sacsejar Occident transformant-lo radicalment, entre una banda i l'altra de l'any mil.

1. *L'Auvèrnia de Gerbert és una Auvèrnia encara antiga*, pel que fa al paisatge, i a les seves estructures socials i de poblament. Políticament franca, però alhora aquitana, «mentalment» meridional i romana, essent l'aristocràcia i l'Església els dos pilars bàsics de la «romanitat» auvergnesa, pels seus valors comuns, valors que provenen, sense cap mena de dubte, del Baix Imperi cristià.

2. *L'Auvèrnia de Gerbert presenta una cultura de mentalitats originals*. Una cultura que ha estat molt subestimada, farcida de centres d'activitat cultural, com la mateixa abadia d'Orlhac on Gerbert inicià els seus estudis. Un testimoni major de l'alt nivell d'aquesta cultura és el dret romà que estava ben implantat a la zona de l'Auvèrnia. La religiositat de les àrees centrals de la Gàl·lia és també prou atípica com per a merèixer una major atenció.

3. *L'Auvèrnia de Gerbert és una Auvèrnia en mutació constant*. Com la resta d'Occident, hi trobem violentes sacsejades que afecten a la societat i a les insti-

1. Une première version de cette communication («Entre deux mondes, l'Auvergne de Gerbert») est parue il y a deux ans dans les actes du «premier» colloque Gerbert, organisé à Aurillac les 4-7 juin 1996, *Gerbert d'Aurillac. Gerbert l'Européen*, Aurillac (*Mémoires de la société «La Haute-Auvergne»*, 3), 1997, p. 33-52. Ces actes étaient «illustrés» par un très beau recueil de documents, publié par l'École des Chartes: *l'Album Gerbert* (*infra*, n. 4).

tucions, espasmes que anuncien la gran crisi que assenyalarà el pas del món carolingi al món feudal.

L'anarquia s'apodera de les estructures carolingies, com demostren la violència dels senyors i dels seus milites, que « encastelen » i feudalitzen la província... violència que només l'Església pot frenar amb el moviment de la Pau de Déu.

Parler des origines de Gerbert d'Aurillac relève d'une gageure comparable à celle de parler des origines de Jeanne d'Arc ou de Vercingétorix. Il y a en effet peu à dire, et pas grand chose d'assuré. Nous nous en sortirons en parlant évidemment du pays d'origine de notre héros: l'Auvergne, qui l'a vu naître et faire ses premiers pas, qui a conditionné sa carrière par les premiers enseignements qu'il y a reçus.

Il y a 12 ans, à Paris et en d'autres lieux, notamment à Barcelone, les colloques commémorant *Hugues Capet* avaient été l'occasion de faire un bilan de la France et plus généralement de l'Occident de l'an Mil.² Le congrès qui nous réunit ici à Vic pour célébrer Gerbert d'Arillac, le « pape de l'an Mil », se situe forcément dans la même perspective, vu la dimension européenne et universelle de ce personnage hors du commun que fut Gerbert comme savant, puis Silvestre II comme pape.³

2. Cf. les actes « des » colloques *Hugues Capet 987-1987, la France de l'an Mil*, tenus de juin à septembre 1987 à Paris-Senlis (22-25 juin), Auxerre (26-27 juin), Barcelone (2-5 juillet) et Metz (11 et 12 septembre): *Religion et culture autour de l'an Mil. Royaume capétien et Lotharingie* (D. Iogna-Prat et J.-Ch. Picard dir.), Paris, Picard, 1990. — *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil. La Catalogne et la France méridionale autour de l'an Mil*, (X. Barral i Altet, D. Iogna-Prat, A. M. Mundo, J. M. Salrach et M. Zimmermann dir.), Barcelona, Generalitat de Catalunya (Departament de Cultura), 1991. — *Le roi de France et son royaume autour de l'an Mil* (Parisse et X. Barral i Altet dir.), Paris, Picard, 1992. Sont en outre parus, dans le cadre de la commémoration du millénaire capétien: *Le paysage monumental de la France autour de l'an mil* (X. Barral i Altet dir.), Paris, Picard, 1987. — *Xe siècle, recherches nouvelles*, du Centre de Recherches sur l'Antiquité tardive et le haut Moyen-Age, Cahier VI, 1987, recueil d'études publié par P. Riché, C. Heitz et Fr. Hubert-Suffrin, Université de Paris X-Nanterre. — *Les marches méridionales du royaume aux alentours de l'an mil. Inventaire typologique des sources documentaire* (M. Zimmermann dir.), Cahiers de l'A.R.T.E.M., Presses Universitaires de Nancy, 1987. Rééd. *Les sociétés méridionales autour de l'an Mil. Répertoire des sources et documents commentés*, coord. par M. Zimmermann Paris, C.N.R.S., 1992. — *Atlas de la France de l'an Mil*, (M. Parisse dir.), Paris, Picard, 1994.

3 P. RICHE, *Gerbert d'Aurillac. Le pape de l'an mil*, Paris, 1987; plus anciennement, Duc de la Salle de Rochemaure, *Gerbert Silvestre II. Le Savant. Le "Faiseur de rois". Le Pontife*, Rome-Paris, 1914; Chanoine J. LEFLON, *Gerbert*, Éd. de Fontenelle, abbaye Saint-Wandrille, coll. *Figures Monastiques*, Rouen, 1946.

Chronologiquement, «l'Auvergne de Gerbert», pour reprendre le titre de cette communication, c'est celle de la seconde moitié du Xe siècle, donc d'avant l'an Mil.⁴ Époque qu'il est difficile de caractériser puisque c'est une époque de transition, celle de la grande mutation qui secoue l'Occident et le transforme radicalement, de part et d'autre de cet an Mil, si pratiquement symbolique: c'est la fameuse «mutation féodale».⁵ Entre l'Auvergne du milieu du Xe siècle, une Auvergne carolingienne et à maints égards encore «antique», celle qu'a bien connu saint Géraud, l'autre grand homme d'Aurillac, et qui est sans doute encore celle de la jeunesse de Gerbert, et l'Auvergne des lendemains de l'an Mil, celle des *Miracles* de saint Foy, déjà féodale, il y a un fossé profond, une coupure nette.

Même s'il l'a quittée assez tôt, l'Auvergne de Gerbert, à laquelle il restera toujours attaché comme le prouve sa correspondance,⁶ est donc en mutation. Nous allons tenter de montrer en quoi cette Auvergne a pu contribuer à façonner sa personnalité avant et autant que la Catalogne, Reims ou l'Italie.

L'Auvergne de Gerbert, ce n'est pas qu'Aurillac, qui se trouve à son extrémité la plus méridionale. La province n'est pas une, géographiquement:⁷ la Haute Auvergne de Gerbert, celle des montagnes et du Cantal, est bien différente de la Basse, celle des Limagnes et de Clermont, au Nord. Apparemment plus sauvage, moins peuplée qu'elle, elle regarde souvent plus vers le Midi que vers elle, vers Toulouse que vers Clermont, tout comme l'Auvergne orientale participe plus à l'histoire du Lyonnais, de la vallée du Rhône.⁸ la nature puis

4. G. FOURNIER, *Le peuplement rural en Base-Auvergne durant le haut Moyen Age*, Paris, 1962; C. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne et ses marges (Velay, Gévaudan) du VIIIe au XIe siècle. La fin du monde antique ? Le Puy-en-Velay, Les cahiers de la Haute-Loire* (diffus. Picard), 1987; du même, les documents n° 2 (p. 8-11), 3 (12-18), 18 (p. 120-124) et 32 (p. 206-211) de «l'Album Gerbert»: *Autour de Gerbert d'Aurillac, le pape de l'an Mil*. Album de documents commentés réunis sous la direction d'Olivier Guyotjeannin et Emmanuel Poulle, Paris, *École des Chartes* (coll. *Matériaux pour l'Histoire* publiés par l'École des Chartes, 1), 1996.

5. J.-P. POLY et É. BOURNAZEL, *La mutation féodale, Xe-XIIe siècle*, Paris, 1980, 2e éd. 1991, avec bibliographie renvoyant aux travaux centrés sur l'an Mil. Des mêmes (dir.), *Les féodalités*, Paris, 1998. Voir aussi, évidemment, P. Bonassie, *La Catalogne du milieu du Xe siècle à la fin du XIe siècle; croissance et mutations d'une société*, Toulouse, 1975, et J. M. Salrach, *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-DX)*, 1978, et, plus récemment sa contribution à *Les féodalités* (ci-dessus): «Les féodalités méridionales: des Alpes à la Galice», p. 313-388. Voir enfin, plus nuancé, P. Riché, *Les Grandeurs de l'an mille*, Paris, 1999.

6. Sur les 220 lettres de la correspondance de Gerbert, récemment rééditée et commentée par P. RICHÉ et J.-P. CALLU (*Gerbert d'Aurillac. Correspondance*, Paris, *Les Belles Lettres*, coll. *Les Classiques de l'Histoire de France au Moyen Age*, 1993) et qui s'échelonnent de 983 à 997, 10 sont adressées aux abbés et moines d'Aurillac, entre 984 et 989 essentiellement (une dernière en 995): 5 à l'abbé Géraud, 4 au successeur de celui-ci, Raymond de Lavaur, son ancien maître.

7. N. CHARBONNEL, «Romanité et féodalité en Auvergne. À propos d'un ouvrage récent», dans *Rev. hist. droit*, 66 (3), juill.-sept. 1988, p. 391-406.

8. Ces différences se traduiront plus tard juridiquement par la fameuse division de la province en pays de droit écrit et pays de coutumes. R. Monboisse, *L'Ordre Féodal des «Montagnes d'Au-*

l'histoire ont ainsi créé des clivages qui ont pesé sur les destinées du pays, sur ses orientations politiques, économiques ou culturelles.⁹

Remarque méthodologique d'importance: les sources dont nous disposons pour connaître l'Auvergne de Gerbert ne sont pas légion (nous ne sommes pas en Catalogne! (et concernent essentiellement la Basse-Auvergne: ainsi les grands cartulaires de Brioude et de Sauxillanges, ou celui de Cluny pour ses intérêts auvergnats, les chartes originales et inédites du chapitre cathédral de Clermont.¹⁰ Pour la Haute-Auvergne, les sources sont plus rares et plus atypiques: pas de «vrai» cartulaire, mais des chartriers extérieurs (Conques, Beaulieu) ou des épaves de chartriers tardifs (Saint-Flour); un fragment de polyptyque carolingien à Mauriac pour la lointaine abbaye de Saint-Pierre-le-Vif de Sens;¹¹ pour Aurillac, une vie de saint réputée mais précoce, celle de Géraud d'Aurillac,¹² et une brève Chronique des abbés, rédigée seulement au XIIIe siècle;¹³ enfin, un livre de miracles fameux, celui de Sainte-Foy de Conques.¹⁴ Il

vergne» du XIIe au XVe siècle, Aurillac, 1966, p. 26-28. De même, jusqu'à une époque très récente, on n'allait pas à Clermont régler ses affaires ou suivre ses études, mais à Toulouse et beaucoup plus rarement à Montpellier.

9. D'Aurillac à Clermont, de Saint-Flour à Mauriac.

10. J.-P. CHAMBON, M. de FRAMOND et C. LAURANSON-ROSAZ, *Recueil des chartes du chapitre cathédral de Clermont*, à paraître.

11. Un essai de restitution de ce polyptyque a été fait par B. Phalip, *Charte dite de Clovis*, dans *Revue de la Haute-Auvergne*, 1988-4, p. 567-607 et 1989-1, p. 671-696. Il a comparé aux versions traditionnelles (*Monumenta Germaniae Historica, Diplomatum Imperii*, éd. G. Pertz, t. I, Hanovre, 1826, *Spuria*, p. 114-119, 132-134, et *Diplomata, Charta, Epistola, Leges*, Brequigny, Paris, 1843, p. 31-41), une version jusqu'à présent inexploitée d'un manuscrit de la Bibliothèque de Clermont (n° 623, *Mélanges sur l'Auvergne*, n° 51-62, fausse charte de Théodechilde). Seul le premier tiers du ms. 623 était reproduit par les *Diplomata* et les *Monumenta*. La version traditionnelle avait été exploitée par G. Fournier (*Le Peuplement...*, p. 170), puis par M. Rouche (*L'Aquitaine des Wisigoths aux Arabes [418-781]. Naissance d'une région*, Paris, 1979, p. 240-243 et 467-470) qui est revenu ensuite sur la question: «Le polyptyque de Saint-Pierre-le-Vif de Sens pour Saint-Pierre de Mauriac: grand domaine ou grand revenu?», dans *Aux sources de la gestion publique* (É. Magnou-Nortier éd.), t. 1, *Enquête lexicographique sur fundus, villa, domus, mansus*, Lille, 1993, p. 103-121.

12. *Vita Geraldi Auriliacensis*, écrite par l'abbé Odon de Cluny, éd. J.-P. Migne, *Patrologie Latine* (abrév. PL), t. 133, col. 639-704. Traduction par G. de Venzac, *Vie de saint Géraud...*, dans *Revue de la Haute-Auvergne*, n° spécial *Millénaire d'Aurillac, 972-1972, Aurillac...*, 1er fascicule (t. 43, 74e année, juil.-déc. 1972), p. 211-322. Cf. J. Schneider, «Aspects de la société dans l'Aquitaine carolingienne d'après la *Vita Geraldi Auriliacensis*», dans *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, 1973, p. 8-19. Récemment, A.-M. Bultot-Verleysen, «Le dossier de saint Géraud d'Aurillac», dans *Francia*, 1995 (*Sources hagiographiques de la Gaule*, IV), p. 173-206.

13. *Breve chronicon Auriliacensis abbatie seu Gesta abatum Aureliacensium*, éd. J. MABILLON, *Vetera Analecta*, Paris, 1723 (2e éd.), p. 349-350, et Mgr Bouange, *Histoire de saint Géraud d'Aurillac et son illustre abbaye*, Aurillac, 1881, t. II. Traduction par Léonce Bouyssou, «La Chronique des premiers Abbés d'Aurillac», dans *Revue de la Haute-Auvergne, 972-1972, Aurillac...*, 1er fascicule..., p. 323-328.

14. *Liber miraculorum sancte Fidis*, de Bernard d'Angers et ses continuateurs, publié par A. Bouillet (d'après le manuscrit de la Bibliothèque de Schlestadt), Paris, 1897. Traduction du même

faut enfin bien sûr signaler les sources extérieures à l'Auvergne et concernant Gerbert, les chroniques du temps, comme l'*Historia Francorum* du moine Richer de Reims ou les *Historia* du moine clunisien et gyrovague Raoul Glaber, et évidemment la correspondance de Gerbert, scientifiquement rééditée par Pierre Riché et Jean-Pierre Callu.

Nous présenterons l'Auvergne de Gerbert en trois étapes, autour de trois thèmes qui nous paraissent les plus judicieux pour bien cerner le contexte des origines du grand homme:

- Nous dirons tout d'abord que l'Auvergne de Gerbert, c'est une Auvergne encore antique.
- Nous verrons conséquemment que l'Auvergne de Gerbert présente une culture et des mentalités originales.
- Nous montrerons enfin en quoi l'Auvergne de Gerbert est une Auvergne en mutation.

1. L'Auvergne de Gerbert est une Auvergne encore antique...

Imaginons-nous une Auvergne encore sauvage, avec ses forêts profondes, ses plateaux balayés par le vent, ses rivières indomptées dans des gorges difficiles d'accès.¹⁵ Le *saltus* domine, aire de la chasse, de la cueillette et de la pâture. La population est des plus clairsemée, dans de maigres villages, blotis dans les vallées, au mieux dans des bourgades héritières des *vici* gallo-romains, assurant les fonctions publiques, civiles, religieuses ou militai-

dans A. Bouillet et L. Servières, *Sainte Foy vierge et martyre*, Rodez, 1900, 5ème partie, *Le Livre des Miracles de sainte Foy*, p. 441-589. La plus récente édition de ce document capital est: *Liber Miraculorum Sancte Fidis*, édition critique e commento a cura di Luca Robertini, Spoleto, *Centro di studio dell'alto medioevo*, 1994.

Les sources auxiliaires, celles fournies par l'onomastique, l'archéologie, la numismatique ou l'histoire de l'art, ne sont que plus précieuses, dans cette relative misère documentaire.

Pour ce qui est de la bibliographie, citons les travaux des érudits du siècle dernier: Mgr Bouange, *op. cit.*, Marcellin Boudet (son introduction au *Cartulaire du prieuré de Saint-Flour*, Monaco, 1910), ou G. Saige et É. de Dienne (*Documents historiques relatifs à la vicomté de Carlat*, Monaco, 1900); pour les époques plus proches, R. Grand (*Les Paix d'Aurillac. Études et documents sur l'histoire des institutions municipales d'une ville à consulat, XIIe-XVe siècles*, Paris, 1905), ou A. Rigaudière (*Saint-Flour ville d'Auvergne au bas Moyen-Age. Étude d'histoire administrative et financière*, Paris, 1982).

15. Dans un vocabulaire riche et imagé, les Auvergnats parlent de «planèzes» (telle celle de Saint-Flour) ou de *chalmes* pour les plateaux, d'*écir* ou de *burle* pour le vent; les rivières sont des *rhues* quand elles ne sont pas des *couzes*. Pour la géographie ainsi reliée à l'occupation humaine, voir G. Fournier, *Peuplement et paysages au Moyen-Age*, dans *Les Monts d'Auvergne: de la montagne à l'homme*, dir. P. Brossolette, Toulouse, 1983, p. 11.

16. Sur le peuplement gallo-romain, qui a laissé son empreinte, reconnaissable aux vestiges enfouis dans le sol ou à la toponymie, cf. par exemple *L'occupation gallo-romaine de la région d'Aurillac*, dans *Visages d'Aurillac dans le passé. Catalogue de l'exposition*, par André Muzac, *Revue de la*

res:¹⁶ Aurillac, Mauriac, Carlat, Maurs, Arpajon, Carlat, Massiac, Moissac.¹⁷

En fonction de cette répartition du peuplement, à partir de ces centres ou des grandes exploitations rurales,¹⁸ et à l'époque carolingienne au plus tard, s'est mis en place le cadre paroissial, un cadre en gestation dès les temps mérovingiens, comme l'attestent les vocables archaïques de certaines paroisses: Saint-Victor, Saint-Julien, Saint-Sernin, Saint-Cirgues, Saint-Illide, Saint-Anastaise. À la fin du millénaire, l'occupation humaine a ainsi pénétré jusqu'au cœur des montagnes auvergnates, chaque vallée abritant une église, une résidence aristocratique, des demeures paysannes.¹⁹

La majeure partie du sol cultivé apparaît structurée en grandes exploitations appartenant à l'aristocratie ou à l'Église,²⁰ exploitations réparties et travaillées en tenures par des esclaves (puisque l'esclavage existe encore (mais des esclaves chasés, ou des colons, dont le sort n'est guère meilleur.²¹ Cependant, à côté de ces grandes unités domaniales, coexistent de plus petites structures rurales, les «alleux» ou terres libres, sans doute plus nombreuses que ne le laissent penser les textes, appartenant à des individus de conditions sans doute plus diverses qu'on ne l'a cru jusqu'à présent.²² La délicate question des origines de

Haute-Auvergne, 972-1972, Aurillac..., 2ème fascicule (t. 43, 75e année, janv.-juin 1973, p. 385-387). Voir aussi N. Charbonnel, «Aurillac des origines à l'an Mils», communication au colloque *Gerbert d'Aurillac. Gerbert l'Européen* (n. 1 *supra*).

17. C. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne...*, p. 339-343, avec carte.

18. Notre seule source, pour le peuplement «haut-médiéval», vieille et lacunaire, est le *Dictionnaire topographique du département de la Haute-Loire comprenant les noms de lieux anciens et modernes*, rédigé par A. Chassaing, complété et publié par A. Jacotin, Paris, 1907.

19. La situation a été décrite, dans le cadre de l'Aquitaine mérovingienne, par M. Rouche, *L'Aquitaine...*

20. Sur la question des structures foncières, cf. J.-P. Poly, *Régime domanial et rapports de production «féodalistes» dans le Midi de la France (Xe-XIIIe siècles)*, actes du colloque de l'École Française de Rome des 10-13 octobre 1978, Rome, 1980, p. 57. Pour l'Auvergne, C. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne...*, p. 117-123 et 389 et ss.

21. P. Bonnassie, *Survie et extinction du régime esclavagiste dans l'Occident du haut Moyen-Age (IVe-XIe s.)*, dans *Cahiers de civilisation médiévale, Xe-XIIIe siècles*, Poitiers, XXVIII année, n° 4, oct.-déc. 1985, p. 307. C. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne...*, p. 393-394; M. Morabito, *Signes médiévaux de survie de l'esclavage antique. Le témoignage des pénitentiels (VIe-XIe s.)*, dans *Mélanges Pierre L'Évêque*, vol. 5, *Anthropologie et société*, Besançon, 1990, p. 259-185.

22. Cf. les recherches menées par Claudie Amado-Duhamel pour la Gothie: sa thèse *La famille aristocratique languedocienne. Parenté et patrimoine dans les vicomtes de Béziers et d'Agde (900-1170)*, Paris Sorbonne-Paris IV (dir. G. Duby), dactylo., 1995; dernièrement «Fidèles et apripsonnaires en réseaux dans la Gothie des IXe et Xe siècles. Le mariage et l'apripson au service de la noblesse méridionale», dans *La royauté et les élites dans l'Europe carolingienne (du début du IXe aux environs de 920)*, actes du colloque de Lille de mars 1997, Régine Le Jan éd., Lille, 1998, p. 437-465. Cf. aussi, pour l'alleu, la récente synthèse de Josep M. Salrach: «Tres mots polèmics: "villa", mas i alou en època carolíngia», dans *El mas medieval a Catalunya* (To, LL., Moner, J & Noguier, B., ed.), *Quaderns*, 19, C.E.C.B., Banyioles, 1998, p. 9-28.

Gerbert se trouve à cet égard rééclairée, balayant la légende qui fait du futur pape un pâtre des montagnes;²³ ce que nous savons de la persistance des communautés alleutières en Auvergne nous autorise certainement à voir en Gerbert le fils d'une famille libre aisée de la région, offert enfant au monastère par ses parents.²⁴ Un autre exemple contemporain, celui du non moins célèbre Abbon de Fleury, conforte cette vision.²⁵

Du point de vue politique, l'Auvergne est une province méridionale: plus que du royaume de Francie occidentale de Lothaire et bientôt d'Hugues Capet, le *comitatus* d'Auvergne fait partie du *ducatu*s d'Aquitaine, héritier de la principauté autonome des derniers temps mérovingiens puis du *regnum* des premiers temps carolingiens. En réalité, depuis 927, date de l'extinction de la dynastie des Guilhemides dont le plus illustre représentant fut Guillaume le Pieux, comte d'Auvergne, duc d'Aquitaine et fondateur de Cluny en 910, le *ducatu*s est disputé entre les comtes de Toulouse et ceux de Poitiers: l'Aquitaine est en fait en proie à une anarchie grandissante, dans le cadre de l'inexorable descente des pouvoirs qui caractérise l'Occident du Xe siècle.²⁶

De toute manière, les Aquitains sont des Méridionaux, c'est-à-dire des gens radicalement différents de ceux du Nord, les «Francs»: Gerbert lui-même, pourtant parti jeune d'Auvergne, se sentira toujours aquitain, se plaignant à Reims d'être en exil «en France, chez les Gaulois»,²⁷ se méfiant des Barbares

23. Encore en 1970, A. Beaufrière, *Gerbert pâtre à Aurillac, pontife à Rome*, Aurillac, 1970.

24. À l'instar de ce que Pierre Bonnassie a montré pour la Catalogne, nous avons trouvé quelques rares mais éloquentes chartes d'alleutiers de la «banlieue» clermontoise conservées dans le fonds du chapitre cathédral. C. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne...*

25. Abbon (v. 940/950-1004) est on ne peut plus contemporain de Gerbert (v. 945/950-1003). Son biographe et disciple, Aimoin, reste vague sur ses origines, mais indique tout de même qu'Abbon est de «parents non point nobles mais libres». *Vita Abbonis*, éd. J.-P. Migne, *PL*, t. 139, col. 392. Sur Abbon, M. Mostert, *The political theology of Abbo of Fleury, a study of the ideas about society and law of the tenth-century monastic reform movement*, Hilversum, 1987.

Le nom de Gerbert n'est pas un indice en soi; c'est le nom traditionnel des vicomtes de *Carlat* dès la fin du IXe siècle. On trouve contemporanément à Gerbert d'Aurillac des dignitaires ecclésiastiques, sans doute issus du lignage des *Carlat*: Girbert, abbé de Conques de 996 à 1004, et Gerbert, archidiaque d'Entraygues au milieu du XIe siècle. Le *Livre des Miracles* de sainte Foy de Conques nous donne aussi un *Garbertus*, chevalier (IV.18); le premier miraculé de sainte Foy se nomme Guibert «l'Illuminé». Sur l'étymologie et les principales occurrences du nom *Gerbert* dans les sources du haut Moyen Age, cf. Marie-Thérèse Morlet, *Les noms de personne sur le territoire de l'ancienne Gaule du VIe au XIIe siècle*, t. I. *Les noms issus du germanique continental et les créations gallo-germaniques*, Paris, C.N.R.S., 1971. Pour les *Carlat*, cf. la récente thèse de J.-L. Boudartchouk, *Le Carladez de l'Antiquité au XIIIe siècle. Terroirs, hommes et pouvoirs*, Toulouse-Le Mirail, 1998 (P. Bonnassie dir.).

26. Sur toutes ces questions événementielles, C. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne...*, *passim*.

27. Lettres n° 2, p. 5 et n. 2 (P. Riché et J.-P. Callu éd., *cit.*), et n° 34, p. 85 et n. 10. Dans son discours, Gerbert oppose aussi les Gaulois aux Germains de Mayence.

qu'il oppose aux Latins...²⁸ comme il se méfiera d'ailleurs des Italiens. Contemporainement, le moine clunisien Raoul Glaber, décrivant le cortège qui amène sa nouvelle épouse au roi Robert, la fille du comte de Provence Constance, nous prouve l'opposition de mœurs et d'apparence qui oppose Francs et Méridionaux: «... on vit affluer en France et en Bourgogne, venant d'Auvergne et d'Aquitaine, des hommes voués par légèreté d'esprit à toutes les vanités, étranges dans leurs mœurs et leurs vêtements, excentriques par leurs armes et le harnachement de leurs montures, les cheveux rasés sur la moitié de la tête, la barbe tondue comme des jongleurs, chaussant des souliers et des guêtres indécentes, sans foi ni respect pour les pactes de paix».²⁹

L'Auvergne, terre méridionale, est terre de tradition *romanophile*. Comme dans tout le Midi, tout ce qui n'est pas franc est romain et obéit à la *Lex*, la «loi» romaine.³⁰ Est-il exagéré de dire que c'est là signe de survivance de la «romanité»? tout dépend bien sûr de ce que recouvre ce mot:³¹ en l'an Mil, la romanité ne se définit évidemment plus par rapport à la civilisation de la Rome classique, disparue depuis plus de six-cents ans, et dont on n'est pas sûr qu'elle ait marqué en profondeur l'ensemble du territoire gaulois; elle se définit mieux par rapport à la Rome chrétienne du Bas-Empire, et surtout par opposition au monde barbare qui l'a supplantée.³² Gerbert sera fasciné par cette Rome-là au point de prendre pour nom Silvestre par référence au pape du temps de la con-

28. Il oppose (lettre 194) l'ancien Empire Romain (*Latini*), et les régions soumises par la suite aux empereurs francs et ottoniens (*Barbari*).

29. *Historia*, III, 40, éd. M. Prou, Raoul Glaber. *Les cinq livres de ses histoires, 900-1044*, Paris (Picard, coll. de textes...), 1886, p. 89: ... *coeperunt confluere gratia eiusdem reginae (Constantia) in Franciam atque Burgundiam ab Arvernia et Aquitania homines omni levitate vanissimi, moribus et veste distorti, armis et equorum faleris incompositi, a medio capitis comis nudati, histrionum more barbibus rasi, caligis et ocreis turpissimis, fidei et pacis foedere omni vacui*. Traduction d'après l'édition de M. Arnoux, Raoul Glaber, *Histoires*, Turnhout (Brepols), 1996, p. 218-219. Sur les différences de costumes/coutumes, cf. H. Platelle, «Le problème du scandale: les nouvelles modes masculines aux XIe et XIIe siècles», dans *Revue belge de philologie et d'histoire*, 1975, p. 1071.

30. C'est le Midi dans un sens moins strict que de nos jours: il s'agit des pays situés au sud de la Loire. Cf. C. Lauranson-Rosaz, *La romanité du Midi de la Gaule*, dans *Catalunya i França meridional...*, p. 45-58

31. N. Charbonnel, «Aurillac des origines à l'an Mil» (n. 16 *supra*): «La haute Auvergne paraît avoir été très peu romanisée à l'exception de quelques taches sporadiques... sans qu'il soit avéré que la romanité indiquée dans ces taches par la trace d'un monument ou d'un personnage portant un patronyme latin soit un signe que les populations environnantes aient été imprégnées de romanité ou romanisées... Ce n'est pas une romanisation dont on pourrait dresser la carte, avec une géographie qu'auraient pu la donner des témoignages archéologiques et épigraphiques. Ce n'est pas plus une romanisation qui aurait imprégné les populations locales en profondeur, et bouleversé radicalement leurs structures et leurs comportements... qu'un simple vernis sporadique et superficiel plaqué sur le substratum antérieur.» L'Auvergne est en tout cas terre de rémanence gauloise.

32. M. Rouché, *L'Aquitaine...*, *passim*, notamment p. 452.

version de Constantin, Silvestre Ier: Otton III se voulant le nouveau Constantin, Gerbert se voulait le nouveau Silvestre.

Cette conscience plus ou moins forte de l'héritage antique, cette revendication d'une certaine romanité et de ses valeurs se traduit par des attitudes mentales déterminées, des pratiques voulues. C'est évidemment le fait des hautes classes, les plus essentiellement romaines à l'origine, l'aristocratie et l'Église. Parlons-en...

En ce qui concerne l'aristocratie, il est difficile de la cerner vraiment: quantitativement —quelle est son importance numérique en individus, en familles, son pourcentage par rapport à l'ensemble de la population? Difficile aussi de préciser son origine: autochtone —mais depuis quand?— ou faite d'éléments «importés» à la faveur des conquêtes et des prises de pouvoir qui jalonnent l'histoire du Haut Moyen Âge auvergnat. Difficile enfin de préciser ses liens avec le pouvoir comtal: liens du sang, liens matrimoniaux? fidélité «naturelle» ou déjà fidélité vassalique? En tout cas, cette aristocratie apparaît composée d'individus qui se distinguent du *vulgum pecus*, et ce le plus souvent par des titres bien précis hérités du protocole romain: *vir nobilis*, *inluster vir*, *vir clarissimus*...³³ C'est dire que même proches du pouvoir franc, les grands d'Auvergne entendent se rattacher à l'aristocratie romaine sénatoriale du Bas-Empire.

L'antiquité de cette noblesse «authentique» ressort de fait sous bien des rapports: ses domaines ont des structures d'exploitation encore proches des derniers temps romains; ses relations familiales souvent lointaines évoquent celles des grandes *gentes*; sa culture et son univers mental sont tournés vers la gallo-romanité du Sud.

L'anthroponymie de l'aristocratie auvergnate de l'an Mil est la meilleure preuve de ces «valeurs» antiquisantes: puisque la noblesse est affaire d'ancêtres, les noms nobles appuient les revendications généalogiques. Par leur références et par leur permanence, ils sont donc hautement signifiants...³⁴

Les noms gallo-romains bien sûr: *Avitus*, *Calixtus*, *Ætherius*, *Lupus*, *Eustorgius*, *Lucrecia*... Ils rappellent des noms de saints et de martyrs des premiers siècles, mais aussi ceux de grands évêques ou laïcs de l'Antiquité tardive, dont on sait l'importance socio-politique qu'ils ont eue pour le Midi aquitain.³⁵ Les noms typiquement germaniques, tels Bernard, Guillaume ou Géraud, par leur

33. Sur la question du titre, cf. C. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne...*, p. 216-218.

34. *Idem*, p. 161-211.

35. M. Rouche, *loc. cit.* M. Heinzelmann, *Bischofsherrschaft in Gallien. Zur Kontinuität römischer Führungsschichten vom 4. bis zum 7. Jahrhundert. Soziale, prosopographische und bildungsgeschichtliche Aspekte*, München (Artemis Verlag), 1976, p. 281 sq. (*Beihefte der Francia*, Bd. 5). Du même auteur, «Sanctitas und "Tugendadel". Zu Konzeptionen von "Heiligkeit" im 5. und 10. Jahrhundert», dans *Francia*, 5, 1977, *Miszellen*, p. 741-752.

importance, outre le fait qu'ils nuancent l'idée d'un conflit entre romanité et germanité, nous prouvent surtout que le véritable sens de l'anthroponymie nobiliaire est historique, puisque ces noms font essentiellement référence au passé «politique» du pays: ce sont ceux de la *Reichsaristokratie* franque, mérovingienne ou carolingienne, importés par des princes qui se sont installés en Aquitaine, se sont adaptés, acculturés au Midi. Il y a aussi ces noms germaniques marginaux parce qu'archaïques, qui renvoient à une autre aristocratie, gothique, burgonde ou lombarde, «méridionalisée» depuis encore plus longtemps: Amblard, Armand, Beraud ou Odilon, qui soulignent d'autant le conservatisme du Sud.

Exemple hautement symbolique d'aristocrate auvergnat «authentique», Géraud d'Aurillac, fondateur en 898 du monastère où Gerbert débuta sa carrière. Autre exemple, moins célèbre et moins «désincarné», à l'extrémité orientale de la province, en Cézallier, Ithierl *Etherius*, l'ancêtre de du non moins illustre lignage des *Mercaeur*, grand père de l'abbé Odilon de Cluny: c'est un grand propriétaire terrien qui, par son testament de 926, lègue à Saint-Julien de Brioude plus de 70 unités d'exploitation, manses, églises et chapelles, de la Margeride (aux confins de l'Auvergne, du Velay et du Gévaudan) aux hauts plateaux du Vivarais.³⁶ Ou encore *Ava*, riche matrone que nous avons des raisons d'identifier à la mère de l'abbé Odon de Cluny, et qui en 882 lègue pieusement à Saint-Pierre de Mours un patrimoine des plus conséquents aux frontières de l'Auvergne, du Limousin et du Quercy: quatre cours avec leurs églises, deux *ville* et trois cap-manses et de très nombreuses dépendances.³⁷

Issue également du monde aristocratique, et sans doute encore plus conscience de l'héritage des temps romains, l'Église d'Auvergne est naturellement aussi «antiquisante», par ses institutions, ses pratiques, sa conception de la société.³⁸

Les abbés auvergnats sont aussi des Méridionaux: comme dans tout le Sud de la Gaule, ils sont abbés «en titre», dignitaires honorables du chapitre cathédral de Clermont le plus souvent chargés de la gestion de plusieurs établissements réguliers. Ces abbés sont «commendataires» au sens romain du mot —ils ont un contrat de gestion, la *commenda*—, ce sont des avoués (*advocati*) à la méridionale; ainsi cet abbé Pierre, rencontré dans les *Miracles de sainte Foy de Conques*, personnage haut en couleurs, à la fois mondain et lettré, cavalier et stratège. Inversement, et pour mieux gérer le système, une abbaye peut avoir plusieurs «co-abbés», de la même manière qu'il y a des chorévêques, co-

36. *Cartulaire de Brioude* (éd. H. Doniol, Clermont-Paris, 1863), n° 285.

37. C. Lauranson-Rosaz, «Les origines d'Odon de Cluny», dans *Cahiers de civilisation médiévale*, 1994-3, p. 255-270.

38. C. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne...*, p. 226-261.

évêques, à côté des évêques:³⁹ c'est le cas à Aurillac, à Conques, à Beaulieu, à Tulle, où la pratique se trouve renforcée au Xe siècle par les usages clunisiens.⁴⁰ Cet abbatiat à la méridionale, qu'il soit ainsi «multiple» ou «double», est un abbatiat des plus corrects, qui n'a donc rien à voir avec l'abbatiat laïque tel qu'on le conçoit négativement, notamment dans le Nord: l'abbé Pierre est le contre-type de son collègue Hubert de Transjurane, ce scandaleux abbé laïque de St-Maurice de Valais, chasseur et noceur invétéré;⁴¹ il n'a rien de commun non plus avec cet *abbicomes* (abbé-comte) Hugues qui inquiète tant les moines de Conques et d'Aurillac, et dont parlent simultanément le *Livre des Miracles de Sainte Foy* et Gerbert dans sa correspondance.⁴² Ce que nous savons du grand évêque de Clermont du Xe siècle, Étienne II (943-984), ancien abbé de Conques et utilisateur du système «multi-abbatial» et chorépiscope, entouré d'un chapitre cathédral qui évoque les curies municipales du Bas-Empire, nous donne à penser qu'il était de la même trempe que l'abbé Pierre.⁴³

En Auvergne ainsi, jusque vers l'an Mil, les pratiques traditionnelles résistent ainsi: l'abbatiat méridional, le chorépiscope, l'*advocatio* permettent de co-

39. En 998, Gerbert devenu Sylvestre II intervient pour confirmer l'élection de Théotard comme évêque du Puy, à la place d'Étienne, choréévêque et successeur illégal de son oncle Gui d'Anjou. O. Guyotjeannin, «Privilege de Silvestre II pour l'évêque du Puy», dans *Autour de Gerbert...*, dossier n° 25, p. 170-176.

40. L'abbé Odon, chef de la congrégation clunisienne, est aussi l'abbé de ses grandes filiales, où il laisse un co-abbé: Arnoux à Aurillac. Dans quelle mesure cet usage clunisien n'a-t-il pas été emprunté à l'usage méridional, quand on sait qu'Odon, auteur de la *Vita Geraldi*, serait originaire du Limousin (C. Lauranson-Rosaz, «Les origines d'Odon de Cluny», *supra*, n. 37). Sur ces questions institutionnelles, cf. C. Lauranson-Rosaz, *Le non-conformisme de l'Église méridionale du Haut Moyen Âge*, dans *Papauté, Monachisme et Théories politiques Études d'histoire médiévale offertes à Marcel Pacaut...*, t. II. *Les Églises locales*, Lyon, Centre Interuniversitaire d'histoire et d'Archéologie Médiévales, 1994, p. 511-523, notamment p. 517.

41. Il est le frère de Thiberge, répudiée par le roi de Lorraine Lothaire. Cf. Hincmar de Reims, *De divortio...* (PL, t. 125, col. 629-772).

42. Il fait par deux fois allusion à Hugues, «abbé-comte» (*abbicomes*), pour savoir s'il a pris femme, ou ce qu'il manigance dans le pays. Ce Hugues est identifiable: comte en 961, cité de 972 à 984 en Rouergue, il est le fils du comte Raimond Ier de Rodez, sorte de régent du marquisat de Gothie et comté de Toulouse depuis la mort de Raimond Pons, le frère de Raimond II (990-1010), mort en mer en allant à Jérusalem; il est surtout le frère de Légarde, l'épouse que le comte Borrel de Barcelone († 992) est venu chercher en 967. Lettre 17, p. 35 à l'abbé Géraud (printemps 984): l'archevêque de Reims Adalbéron de Reims... «souhaite savoir quel est chez vous l'état des royaumes et si Hugues, que dans votre langage vous appelez le comte-abbé, a pris femme»... — Lettre 35, p. 89 au même (juin 984): Adalbéron toujours... «désire connaître l'état de votre royaume et ce qu'y fait, ou plutôt y machine (*moliatur*), cet Hugues, fils de Raymond». A Conques, Hugues se heurte aux sires locaux de Calmont d'Olt, neveux de l'évêque de Clermont Bégon, qui ont aussi des prétentions sur «leur» abbaye, et que le *Liber miraculorum...* (II. 5) appelle «les tyrans».

43. Sur Étienne II, C. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne...*, *passim*. On pourrait dire la même chose de son collègue du Puy, Gui d'Anjou (v. 970-996). *Ibid.*, p. 412-428.

gérer un patrimoine d'Église encore doté et patroné par la noblesse et d'organiser la dévolution des charges ecclésiastiques entre grandes familles. Si dans un contexte plus global, les moines de Cluny songent déjà à une réforme de l'Église, laquelle, grégorienne, consommera le divorce entre clercs et laïcs, c'est parce que les abus se multiplient, que les mentalités évoluent dans le mauvais sens du terme: la juste mesure de pieux laïques tel Géraud d'Aurillac, et de prélats stoïciens comme l'abbé Pierre ou Étienne II, cède de plus en plus le pas à la violence des grands et à la cupidité simoniaque des clercs.

En attendant, la *visio mundi* ancienne des élites auvergnates, qui n'est pas étrangère à la permanence de la romanité en Auvergne, n'est sans doute pas non plus étrangère à la personnalité de Gerbert. Ce qui nous amène à parler de la culture de l'Auvergne de Gerbert. C'est notre deuxième point.

2. L'Auvergne de Gerbert présente une culture et des mentalités originales

Il est commun de répéter que durant le haut Moyen Âge, les foyers de culture monastique sont sinon existants, du moins très rares au sud de la Loire, passé Fleury ou Saint-Martin de Tours, L'Aquitaine ne s'est de toute façon pas encore remise du traumatisme de la reconquête carolingienne. En plein concile de Limoges, en 1029,⁴⁴ le moine Benoît de la fameuse abbaye San Michele della Chiusa, moque l'illettrisme des Aquitains, déclarant que si l'un d'entre eux a appris un peu de grammaire, il se croit un Virgile.⁴⁵ Imbu de sa propre

44. Sur les conciles de la «paix primitive», cf. C. Lauranson-Rosaz, «La Paix populaire dans les Montagnes d'Auvergne au Xe siècle», dans *Maisons de Dieu et Hommes d'Église. Florilège en l'honneur de Pierre-Roger Gausin*, Saint-Étienne, C.E.R.C.O.R., oct. 1992, p. 289-333. Cet article est en fait la version française de celui paru simultanément en anglais: «Peace from the Mountains: The Auvergnat Origins of the Peace of God», dans *The Peace of God. Social Violence and Religious Response in France around the Year 1000*, edited by Thomas Head and Richard Landes, Ithaca-New-York, Cornell University Press, 1992, p. 104-134.

45. Riché, *Écoles et enseignement dans le Haut Moyen Âge*, Paris, 1979, p. 145. Voici le texte de Benoît qu'il donne traduit: «Je suis le neveu de l'abbé de Cluse. Il m'a conduit dans beaucoup de villes de Lombardie et de France pour me faire apprendre la grammaire et mon instruction lui a coûté 2.000 sous qu'il a donnés à mes maîtres. J'ai étudié pendant neuf ans la grammaire et, maintenant, je suis devenu écolâtre (scolasticus). Nous sommes neuf écolâtres qui connaissons la grammaire et, en vérité, je suis parfaitement instruit. J'ai deux grandes maisons remplies de livres et actuellement je ne puis les lire tous mais je réfléchis sur eux tous les jours. Il n'y a pas au monde un livre que je ne possède. Personne ayant quitté l'école n'est plus instruit que moi. Je serai abbé de Cluse après la mort de mon oncle. J'aurais déjà été choisi sans la malice de quelques moines qui ne se soucient que d'hypocrisie et d'ignorance. Je serai bientôt consacré abbé, pour le moment je suis prieur de Cluse et je sais comment composer un discours et faire une lettre. En Aquitaine, il n'y a pas d'instruction mais tout le monde est inculte. Et si quelque aquitain a appris un peu de grammaire, il se croit un Virgile. En France on est instruit, du moins un peu plus. Mais en Lombardie où j'ai bien étudié se trouve la fontaine du savoir» (Adémar de

culture, n'oubliait-il pas un peu vite que son abbaye, fondée quelques soixante ans plus tôt par l'auvergnat Hugues de Montboissier «le Décousu», avait entre-tenu des échanges de haute tenue culturelle avec les monastères méridionaux de Lézat, de Cuxa, et sans doute d'Aurillac?⁴⁶

Dans un certain nombre de ses lettres, Gerbert —aquitain cultivé s'il en fût!— rappelle avec effusion ce qu'il doit à ses premiers maîtres, l'abbé Géraud de Saint-Céré et l'écolâtre Raymond de Lavour,⁴⁷ qui l'ont laissé partir s'instruire ailleurs. L'abbaye d'Aurillac, centre de pèlerinage sur la tombe du «bon comte» Géraud, est un centre culturel renommé depuis qu'Odon de Cluny y a écrit la *Vie de Géraud*, à la demande de l'évêque Turpion de Limoges.

Aurillac produit des moines réformateurs de valeur, auxiliaires de la réforme clunisienne: l'abbé Arnoux, coadjuteur d'Odon;⁴⁸ l'abbé Bernard de Tulle;⁴⁹ Dalmas de Beaumont, abbé de Saint-Gilles du Gard puis fondateur-restaurateur des monastères de Saint-Chaffre et Chamalières en Velay avec l'évêque du Puy Gotescalc, autre ancien moine d'Aurillac. D'Aurillac également viendra l'un des successeurs de Gotescalc, Téotard, auquel Silvestre II enverra l'une de ses premières bulles.⁵⁰

Le Midi carolingien est en tout cas moins inculte qu'on ne l'a dit.⁵¹ Des centres prestigieux, hélas privés de traces de cette gloire passée: ainsi Clermont

Chabannes, dans *PL*, t. 141, col. 107-108). Sur la culture, voir aussi du même P. Riché, *Éducation et culture dans l'Occident barbare (VIe-VIIIe siècles)*, Paris, 1962

46. Sur Saint-Michel de la Cluse, cf. C. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne...*, p. 291 ss.

47. L'abbé Géraud de St-Céré reste toujours son père très cher, celui dont les conseils guident sa vie, à qui il est constamment prêt à obéir en tout. «Heureux le jour, heureuse l'heure, lui affirme-t-il, où il m'a été donné de connaître un homme dont le souvenir éloigne toutes mes peines». Il le supplie, à diverses reprises, de venir le voir à Reims, lui-même ne pouvant quitter son archevêque. Sa tendresse filiale s'ingénie en cadeaux, en souvenirs. Au début de 984, il lui adresse une couverture de lit. Six mois plus tard, il lui annonce l'envoi d'une robe neuve avec une étole brodée d'or, pour remplacer la vieille dont il lui avait fait cadeau jadis. Et quand le vénérable Géraud de St-Céré meurt en 986 Gerbert s'écrie: «Privé de mon illustre père, il m'a semblé que je n'étais plus vivant tout entier!». Duc de la Salle de Rochemaure, *Gerbert, Silvestre...* (*supra* n. 3), p. 37-38.

48. *Eoq̄ue deduxit monachorum suorum colonia, ex quibus Osgarius ordinatus abbas, ex Raimundi Tolos. comitis, dicti Pontii... Eidem S. Theofr. mon. reformandum subjicit Gotescalcus episcopus Vallav., a° 938. Gallia Christiana...*, II. col. 439.

49. Il s'agit de Bernard II, cité en 989. Il compose avec Raimond de Lavour abbé d'Aurillac. *GC*, I, col. 663. C. Lauranson-Rosaz, «Réseaux aristocratiques et pouvoir monastique dans le Midi aquitain du IXe au XIe siècle», dans *Naissance et fonctionnement des réseaux monastiques et canoniaux*, Saint-Étienne (CERCOR), 1991, p. 353-372.

50. O. Guyotjeanin, «Privilège...» (*supra*, n. 39). La bulle est datée du 23 novembre 999; il a été élu le 2 avril. Pièce originale sur papyrus, mesurant 132 cm de haut sur 50 de large. Bibliothèque Nationale, fonds latin 2507. Y figure la signature de Gerbert en écriture tachygraphique (*Gerbertus qui et Silvester*).

51. Alors que sous Charlemagne le Midi ne connaissait qu'un monastère prestigieux, Aniane, les *scriptoria* se multiplient à partir du Xe siècle, lorsque reprennent vie certaines abbayes et qu'en,

ou Brioude, dont les abbés et chanoines lisent, outre les Écritures, Virgile, Prudence et le Code Théodosien.⁵² Un inventaire du trésor du chapitre cathédral de Clermont⁵³ nous donne pour la fin du Xe siècle, donc l'époque de Gerbert, une liste édifiante des lectures des chanoines d'Auvergne. Grâce à l'inventaire on sait que la cathédrale a des livres de droit canon. On sait par ailleurs que le droit romain n'est pas inconnu des gens d'Église: La bibliothèque comporte aussi un Virgile. À la cathédrale, il y a un maître d'école, sans doute Guillaume «le Poète» que cite le trésorier, qui doit faire office à la fois d'écolâtre et de chantre. Récemment, Pierre Riché a souligné l'exceptionnelle valeur de la bibliothèque d'un chanoine du Puy en Velay, ce qui laisse imaginer la richesse du chapitre cathédral dont il est membre.⁵⁴

Le chroniqueur Richer nous dit que Gerbert enfant a appris la grammaire à Aurillac. Quand on sait la gratitude que plus tard il aura pour son maître Raymond de Lavaur,⁵⁵ on peut légitimement penser que le niveau de l'école d'Aurillac était des plus élevés. À voir ce qu'a produit l'école de Saint-Martial ou le *scriptorium* de Moissac,⁵⁶ à contempler le trésor de Conques, on ne peut

naissent d'autres: Poitiers, Limoges Saint-Martial, Albi, Toulouse Saint-Sernin, Moissac, Aniane, Gellone, Saint-Gilles, Marseille Saint-Victor, Lérins, Le Puy, Brioude Saint-Julien et Aurillac ... liste à laquelle il convient d'ajouter Clermont... M. Pfister, «Die Anfänge der altprovenzalischen Schriftsprache», dans *ZRP*, 86, 1970, p.307, cité par Michel Banniard, «Naissance et conscience de la langue d'oc, VIIIe-IXe siècles», dans *Catalunya* ... (supra, n. 2), p. 359, n. 94, avec P. Riché, *Éducation et culture*, Paris, 1973, et A.R. Lewis, *Southern France and Catalan Society, 718-1050*, Austin, 1965. Cf. aussi P. Riché, *Écoles et enseignement dans le Haut Moyen Âge*, Paris, 1979, p. 145-146.

52. C. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne...*, p. 254-255. L'abbé Raoul qui invoque le Code théodosien dans son testament, en 1021, est membre du chapitre de Clermont.

53. Inventaire du trésor et des livres de la cathédrale de Clermont (vers 985-1010) charte originale, *Archives Départementales du Puy-de-Dôme*, série 3 G, armoire 18, sac A, cote 6. Un premier inventaire a été confectionné antérieurement à celui-ci, et est conservé dans le même dépôt d'archives, sous la cote 29; une comparaison des deux textes est évidemment fort instructive, qui montre avec quel soin l'auteur de la seconde liste note les changements survenus depuis. (L. Bréhier, «Deux inventaires du trésor de la cathédrale de Clermont au Xe siècle», dans *Mémoires de la Société des Amis de l'Université de Clermont-Ferrand*, 2e fasc. (supplément à la *Revue d'Auvergne*), Études archéologiques, Clermont-Ferrand, 1910, p. 34-48. C. Lauranson-Rosaz, «Inventaire du trésor et des livres de la cathédrale», dans *Autour de Gerbert...*, dossier n° 3, p. 12-18.

54. P. Riché, «Un catalogue de la bibliothèque du Puy au début du XIe siècle», dans *Mélanges Favier*, Paris, 1999, p. 700-713.

55. lettre 194

56. Chantal FRAISSE, *L'enluminure à Moissac aux XIe et XIIe siècles*, Auch, 1992. — V. NOTIN, «L'enluminure à Saint-Martial de Limoges», dans *Splendeurs de St-Martial de Limoges au temps d'Adémar de Chabannes*, catalogue de l'exposition du Musée municipal de l'évêché, Limoges, 1995, p. 104-109. Les motifs des enluminures clermontoises sont souvent proches, avec leurs rinceaux, palmettes et animaux monstrueux, ainsi le ms. 145 de la Bibliothèque de Clermont-Ferrand (*Codex claromontensis*), fol. 6 r°, 77 r°, 102 r°, ou le ms. 201 (*Liber legis doctorum*), f° 11 v°. Comparer avec le ms. lat. 1121 de la B.N.F. ou *Tropaire de St-Martial*, fol. 23 (reproduit dans *Splendeurs...*, p. 117), et le ms. lat. 5301 ou *Lectionnaire de St-Martial* (reprod. *ibid.*, p. 118-119).

qu'imaginer à Aurillac un centre culturel aussi distingué, même si nous ignorons tout du contenu de la bibliothèque que fréquenta Gerbert, en dehors de quelques sacramentaires, comme celui de Silos, probablement composé au *scriptorium* de Saint-Géraud à la fin du dixième siècle, ou le pontifical d'Albi, de la fin du IXe ou du début Xe.⁵⁷ L'abbaye échange avec d'autres établissements des biens précieux — cadeaux divers, étoffes — mais surtout des livres.⁵⁸ En 984, Gerbert écrit à l'abbé Géraud et au *magister* Raimond:⁵⁹ il leur demande de lui envoyer le livre d'arithmétique sur la multiplication et la division des nombres traduit de l'arabe par Joseph l'Espagnol⁶⁰ que l'abbé Garin de Lézat⁶¹ avait déposé à Aurillac, preuve supplémenteaire de la haute tenue du monastère⁶². On sait par ailleurs que l'abbaye possède un atelier d'orfèvrerie, antérieur à celui de Conques, et dont témoignent la statue d'or de saint Géraud et

57. Le pontifical d'Albi (Bibl. municip., ms. 34) est un exemple du travail exécuté au *scriptorium* d'Aurillac à la fin du IXe ou au début du Xe siècle: A. Beaufrère, *Gerbert...* (*supra*, n. 23), p. 107 et p. 64/65 (illustr.): (II) «comporte 118 feuillets de parchemin et mesure environ 20 centimètres sur 17. Le texte, d'une écriture régulière, est rythmé par de grandes initiales noires rehaussées tantôt de vermillon, tantôt de jaune. C'est un pontifical pour les 53 premiers feuillets, un missel et un rituel pour le reste. Le verso du feuillet 66 mérite de retenir l'attention [cf. illustr.]. Des arcades géminées sont ornées de torsades selon l'usage précarolingien et carolingien. Elles encadrent des litanies où saint Benoit est qualifié de "père", ce qui indique une origine bénédictine. En tête de la série des saints confesseurs apparaît un seul saint local: saint Géraud. C'est ce qui laisserait entendre que le manuscrit est issu de l'abbaye d'Aurillac. V. Leroquais (*Les Pontificaux manuscrits des Bibliothèques publiques de France*) attribue cet ouvrage à la fin du IXe siècle, M. Porcher (*Dix siècles d'enluminure et de sculpture en Languedoc, VIIIe-XVIIe*) au début du Xe».

Pour un autre bon exemple d'un manuscrit copié au *scriptorium* de l'abbaye d'Aurillac, même s'il est bien postérieur à l'époque de Gerbert puisque de la fin du XIe siècle, cf. l'antiphonaire de la Bibliothèque Nationale (reprod. dans A. Beaufrère, *op. cit.*, p. 80-81).

58. Parlant de la parenté du décor des œuvres littéraires élaborées dans les régions du Centre, J.-L. Biget évoque les relations «manuscrituraires» étroites entre Albi, Limoges et Moissac. «L'épiscopat du Rouergue et de l'Albigeois (Xe-XIe siècle)», dans *Catalunya...* (*supra*, n. 2), p. 180-199. Rajoutons Aurillac à cette trilogie, en rapport avec ce que nous venons de dire du Pontifical d'Albi! (note 57 ci-dessus).

59. Lettre 17.

60. «Il est vraisemblable que ce savant juif, un Goth peut-être, a écrit un commentaire sur l'abaque. On en retrouve une partie dans le *libellus de divisione numerorum* adressé par Gerbert à son disciple Constantin en 986. Ce traité sera connu par la suite d'Hériger de Lobbes, d'Adalbéron d'Utrecht et de Bernelin qui étaient en correspondance avec Gerbert alors que ce dernier était devenu pape, après 999.

61. Il s'agit de l'abbé Garin de Lézat, de St-Michel de Cuxa et autres abbayes. C. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne...*, p. 284-300; P. Riché et J.-P. Callu, *Gerbert d'Aurillac. Correspondance* (*supra*, n. 6), p. 37, n. 6. C'est donc entre 967 et 984 que Garin est (re)venu à Aurillac. En 965, Gerbert l'appelle «notre intime» (*familiaris nostris*)...

62. Il le recherche ensuite assidûment, le réclamant à l'évêque de Gérone Miro Bofill qui l'a peut-être emporté d'Aurillac. Ce Miro est le cousin du comte Borrell et oncle de l'abbé Oliba de Vich, qui a formé Gerbert. Comte de Besalù, il est évêque de Gérone depuis 971.

divers objets liturgiques précieux;⁶³ Aurillac a un atelier réputé de tailleurs de pierre, privilégiant dans l'ornementation des chapiteaux les palmettes, les entrelacs et les rubans perlés, source d'inspiration pour les enluminures des manuscrits, comme à Limoges.⁶⁴ Limoges, dont la fameuse abbaye de Saint-Marzial a des affinités culturelles avec celle de Saint-Géraud d'Aurillac.⁶⁵

Il est banal de dire que la Haute-Auvergne entretient d'étroites relations avec la péninsule ibérique, des relations remontant sans doute au temps où de nombreux Goths, chassés par la conquête arabe, ont trouvé refuge dans le Midi de la Gaule. Les pèlerinages participent aux échanges culturels entre Auvergnats et *Hispani*: c'est un ancien moine d'Aurillac, l'évêque du Puy Gotescalec déjà cité, qui, au milieu du Xe siècle, «inaugure» le pèlerinage à Compostelle. La dévotion à l'apôtre Jacques, comme celle à l'archange Michel qui d'Italie se propage simultanément à la Cluse en Piémont, à Cuxa en Catalogne, au Puy (par Gotescalec),⁶⁶ sont des indices probants des échanges culturels auxquels participe Aurillac, assurément autant que les autres centres méridionaux. Les amitiés politiques des princes et les stratégies matrimoniales conséquentes contribuent à ces échanges: on sait que c'est à l'occasion d'un pèlerinage à Conques que le comte Borrel de Barcelone, accompagné des abbés Garnier de Mas-Grenier et Garin de Lézar, remarqua et emmena d'Aurillac le jeune moine Gerbert.⁶⁷

Dans le cadre de ces échanges, pour un dixième siècle plus dynamique qu'on ne l'a cru, sans doute Aurillac est-elle au courant des nouveautés culturelles du temps, bien avant le départ de Gerbert pour les régions qui en sont plus instruites: après avoir affirmé la permanence du droit romain dans le Midi du haut Moyen Age —ne fût-ce que sous forme de bréviaires «écourtés» du Code théodosien,⁶⁸ certains pensent maintenant que les alentours de l'an Mil

63. A. Beaufrère, *L'abbatiale Saint-Géraud d'Aurillac*, Aurillac, 1980, p. 17.

64. *Splendeurs de Saint-Marzial...* (*supra*, n. 56).

65. Cf. nn. 56 et 58 *supra*.

66. Lors de son pèlerinage, il demande à l'abbé du monastère navarrais d'Albelda de lui recopier le traité de saint Ildéphonse sur la Virginité de Marie (Ms lat. 2855 de la B.N.F. Cf. L. Bourbon, «Gotescalec, évêque consécrateur 962 et pèlerin de Saint-Jacques en 950», dans *Saint-Michel d'Aiguilhe. Commémoration du Millénaire de l'érection de la chapelle de St-Michel-d'Aiguilhe*, Soc. Acad. du Puy et de la Haute-Loire, 1962, p. 56-73). Gotescalec est suivi par le comte Raimon de Rodez, assassiné sur le chemin de Saint-Jacques en 961. En 959, les moines de Ripoll par où Gotescalec est revenu de Catalogne, composent pour lui une collection canonique.

67. Il était aussi venu prendre pour épouse Légarde de Rodez. À la génération suivante, le comte Hugues de Rodez, neveu de Légarde et de Borrel, épousera Foy de Cerdagne, nièce d'Oliba. J.-L. Biget, «L'épiscopat...» (n. 58 *supra*), p. 192.

68. Réduits aux *interpretationes*, ou des *Epitome* dont les constitutions abrégées et simplifiées n'ont plus besoin d'interprétations. On sait qu'avant la renaissance du droit de Justinien au XIIe siècle, la connaissance du droit romain dans le royaume de France reposait pour l'essentiel sur le

ont été déjà l'époque du renouveau de ce droit romain. À la veille du millénaire, les clercs s'intéressent de nouveau aux Lois, remettent en état les textes. Illustration de ce mouvement, le *codex* de Trêves, code théodosien complet du VIe siècle, conservé en cette ville mais probablement glosé à Reims vers 980-990:⁶⁹ Jean-Pierre Poly a montré qu'il était attribuable à Gerbert car on y reconnaît sa méthode de travail — il se constitue une petite collection canonique pour mieux réfuter — et ses préoccupations d'alors — il est en Italie, d'après sa correspondance.⁷⁰ Gerbert était déjà dans un milieu romanisant à Aurillac; ses séjours en Catalogne puis en Italie n'ont pu que conforter les connaissances juridiques d'un jeune élève curieux de tout.

Un dernier aspect de la culture de l'Auvergne de Gerbert serait à développer, celui moins élitiste, plus populaire, de la religiosité. Une religiosité qui est un des supports fondamentaux de l'Église comme de la noblesse dont elle est issue: les grands puisent dans le christianisme l'antiquité de leurs origines; vies de saints et livres de miracles relatent les hauts gestes de leurs ancêtres confesseurs du pays ou premiers convertis, lieux de cultes et reliquaires en conservent les restes. À l'opposé de cette religiosité «de classe», il y a la religiosité des humbles, encore empreinte de paganisme comme le prouvent l'épisode de la *Vie de Géraud d'Aurillac* mettant en scène le sorcier Adrald de Marcolès⁷¹ ou le jugement de l'auteur des *Miracles de Sainte-Foy de Conques* sur la vénération par les Auvergnats de leurs statues reliquaires des saints indigènes. Objets d'un culte d'adoration outrancier pour les *humiles* qui les considèrent comme des dieux topiques guérisseurs, fétiches vénérables pour les *potentes* parce qu'ils leur rappellent l'antiquité de leurs origines:⁷² la dévotion populaire rejoint la mémoire aristocratique. On comprend que le contrôle des lieux de culte et des dévotions est en ce sens primordial pour les grands: c'est par lui qu'ils maîtrisent la sociabilité paysanne et règnent sur les *pagani*.⁷³

Significative à cet égard est la consécration en 972 de la nouvelle église monastique d'Aurillac, alors que Gerbert vient tout juste de partir: celle de saint

Code théodosien. Les 4 exemplaires aujourd'hui connus de ce Code sont nettement antérieurs au IXe siècle. L'abrégé du VIe siècle — le Bréviaire d'Alaric — n'a plus de succès, sauf au Midi

69. Le mot *satellites* qu'emploie Gerbert pour accuser de lèse-majesté ses propres accusateurs correspond à une loi de 397 (qui utilise le terme pour désigner des gens tentant d'assassiner un conseiller des princes).

70. *Le sac de cuir, la crise de l'an mil et la première renaissance du droit romain*, dans *Droits savants et pratiques françaises du pouvoir*, p. 39-68. Contra, G. Giordanengo, «Gerbert, printemps-été 995: la rhétorique rattrapée par le droit», dans *Gerbert l'Européen* (*supra*, n. 1), p. 169-181, ici p. 173 et n. 24.

71. *Vita Geraldi*, II, 31.

72. C. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne...*, p. 265-278.

73. Sur le folklore, la culture et les mentalités populaires, voir J.-P. Poly, E. Bournazel, *La mutation féodale*, p. 428-442.

Géraud, trop exigüë parce que devenue lieu de pèlerinage renommé, doit être agrandie, et adaptée aux nécessités du culte de ses reliques:⁷⁴ un nouvel édifice, dédié à saint Pierre et à saint Géraud —au lieu de saint Clément— est consacré par l'évêque Étienne de Clermont, lequel confirme les privilèges de l'abbaye et surtout fait d'Aurillac le centre de la partie méridionale de son diocèse, prémices de sa future autonomie. Comme signe de cette consécration «politique» trône désormais dans l'église abbatiale une statue d'or et de pierreries de Géraud, installée par l'abbé Adrald II et offerte à la dévotion des fidèles,⁷⁵ témoignage éclatant de l'ambigüité de la religion d'Auvergne.

Non loin d'Aurillac, à Maurs, se trouve le buste de saint Césaire d'Arles, l'un des deux grands ancêtres de Géraud, et ce n'est pas fortuit;⁷⁶ à Conques trône la Majesté de sainte Foy, à l'allure de divinité antique, couverte de bijoux et de camées de la Rome impériale.⁷⁷ Les Montagnes d'Auvergne sont le pays des saints,⁷⁸ des saints qui, tels des féodaux, rivalisent entre eux et se disputent leurs territoires, comme l'atteste encore dans le folklore actuel le thème de la «guerre des saints»,⁷⁹ écho certain de traditions plus anciennes: lorsque, vers

74. Sur la question des transformations architecturales de la seconde moitié du Xe siècle dues aux besoins du culte des reliques, cf. G. Fournier, «Saint Géraud et son temps», dans *Revue de la Haute-Auvergne*, n° spécial *Millénaire d'Aurillac, 972-1972* (*supra*, n. 12), deuxième fascicule (n° 43, 75e année, janvier-juin 1973, p. 342-352: «Dans tout l'Occident, après le milieu du IXe siècle, se poursuivirent des expériences architecturales destinées à incorporer dans l'édifice principal, de manière logique et cohérente, les annexes funéraires construites aux abords de l'abside afin de faciliter la circulation des fidèles et les différentes formes du culte des reliques. Les chevets de plans complexes avec crypte souterraine, déambulatoire et chapelles rayonnantes qui caractérisent les églises occidentales à l'époque romane furent le résultat de ces expériences.» Cf. aussi M. Durliat, *ibid.*, p. 336-337. Sur le contexte et les implications de la consécration de 972, cf. *Autour de Gerbert...*, dossier n° 2 (p. 8-11), La «charte de Landeyrat».3 (12-18).

75. Dès sa mort, le corps de Géraud est «dépecé» pour fournir des reliques. Quelques années après la consécration de 972, certaines d'entre elles seront été placées dans une châsse en argent et d'autres, avec le chef dans la Majesté par l'abbé Adralde II. Il utilisa à cet effet une quantité considérable d'or et d'argent qu'il avait reçue en dépôt de sa mère: *Adraldus ... matrem habuit prædixitem, quæ abbati commendavit magnum pondus auri et argenti. Adraldus absente matre in ornamentum basilicæ omnia consumit. Imaginem ex pellucido auro B. Geraldo fabricavit; altare argenteum decoravit pluribus gemmis* (*Breve chronicon*, p. 241). Mgr Bouange, *Histoire de l'Abbaye d'Aurillac*, 2e éd., Paris, 1889, p. 275-276: *Sancti comitis lipsana, in ipsa basilica consecratione, ab episcopis, qui magno numero confluerant, sublimi loco statuta sunt, et argentea capta post aliquot annos inclusa.*

76. Cf. la dotation d'Ava, mère d'Odon de Cluny — biographe de Géraud qui se réclame descendant de Césaire ! C. Lauranson-Rosaz, *Les origines d'Odon de Cluny...* (*supra*, n. 37).

77. Au témoignage du même Bernard, un autre saint de la Haute-Auvergne, saint Mary, disciple de saint Austremoine, honoré à Vabres, avait aussi sa «majesté» d'or (*Miracula*, I, 28).

78. Sur les cultes particuliers aux églises de la ville de Clermont au temps de Gerbert, cf. *Autour de Gerbert* (*supra*, n. 1), dossier n° 32 (p. 212-217), «Inventaire des églises, autels et reliques de Clermont».

79. Ainsi entre Césaire, Antoine et Constant près de Maurs. A. Lauras-Pourrat, *Guide de l'Auvergne mystérieuse*, Paris, 1976, p. 349-350.

980, à l'occasion d'un concile de la Paix de Dieu, saint Vivien de Figeac vient opérer des miracles tout près d'Aurillac, sur les terres de saint Géraud, la jalousie des moines, relatée par un document hagiographique,⁸⁰ traduit bien la concurrence qui règne entre les deux abbayes voisines.⁸¹

La mise en place dans sa cathédrale de Clermont par l'évêque Étienne en 946, d'une statue en majesté de la Vierge, à l'instar des futures vierges noires du Midi, nous donne sans doute une autre facette du regard des Auvergnats sur leurs saints: la plus «correcte», l'ecclésiastique, celle qui annonce les temps nouveaux.

Car l'Auvergne de Gerbert est en train de changer, comme tout l'Occident...

3. L'Auvergne de Gerbert est en pleine mutation féodale

Dans les années 960, lorsque Gerbert est sur le point de suivre le comte Borrel en Catalogne, l'Auvergne s'apprête à subir de profonds changements. Déjà, depuis quelque temps, «rien ne va plus comme avant». Comme dans tout l'Occident, de violentes secousses affectent la société et les institutions, spasmes annonciateurs de la grande crise qui marque le passage du monde carolingien au monde féodal.

Le dixième siècle auvergnat ignore souverainement rois et princes: il est dominé dans un premier temps par les *principes*, marquis, ducs ou comtes, puis dans un second temps, très vite, par les *seniores*, qui récupèrent ou usurpent les pouvoirs régaliens. L'anarchie gagne les structures carolingiennes,⁸² la «dislocation du *pagus*» entraînant la ruine de la *potestas publica*.⁸³ Le pouvoir comtal est *a fortiori* inefficace dans les marges du *ducat* d'Aquitaine, moins contrôlées, comme l'Auvergne. La justice fonctionne de plus en plus mal: plaids et *boni homines* disparaissent. Étienne II de Clermont, évêque déjà cité, est un des derniers *vassi regales* du Midi connus, et il apparaît comme la seule autorité réelle de la région, se posant, à l'instar de ses lointains prédécesseurs du Bas-Empire, comme une sorte de *defensor civitatis*. Comme Géraud d'Aurillac avant lui,

80. *Translatio sancti Viviani...* (*Analecta Bollandiana*, t. VIII, 1899, p. 263 sq. C. Lauranson-Rosaz, «Le concile de Coler», dans *Autour de Gerbert* (*supra*, n. 1), dossier 18, p. 120-124.

81. Les légendes, même «christianisées», révèlent la vivacité des croyances populaires. Cf. à Maurs la légende du combat entre les saints Césaire, Constant et Antoine. A. Lauras-Pourrat, *Guide de l'Auvergne mystérieuse*, Paris, 1976, p. 350.

82. C. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne...*, *passim*.

83. Certains princes territoriaux résistent, tel le comte Guillaume Tête d'Étaupe: au plaid d'Ennezat de 952, il appelle en vain les *seniores arvernici* à se soumettre à son autorité. En 958, une chartre du chapitre cathédral de Clermont évoque cette «rébellion»: *infra*, n. 86.

comme Gerbert d'Aurillac Silvestre II, il a une conception exclusive de la fidélité au pouvoir qui lui vient de la *res publica* romaine⁸⁴ alors que l'autorité de la Loi décline: les autres *vassi* se «commendent», les vicomtes, quand ils n'usurpent pas le titre comtal comme ceux de Clermont, se comportent déjà en sires, les *vicarii* se muent en féodaux et auront bientôt leurs «fiefs». ⁸⁵ Tous sont bientôt confondus dans les textes, nommés *seniores* ou *principes* «qui se rebellent»⁸⁶ contre les autorités traditionnelles. Non loin d'Aurillac, ce sont les *Carlat*, dont l'autorité règnera sur presque tout le sud des monts du Cantal, et débordera largement sur le Rouergue; au Sud et à l'Ouest, les *Calmont d'Olt* ou les *Turenne*, au Nord les *La Tour* ou les *Escorailles*; à l'Est, en Planèze les *Nonette* et les *Brezons*, cadets de la famille vicomtale de Clermont.⁸⁷

S'intéresser au rôle de la noblesse dans la crise, c'est poser en Auvergne comme ailleurs le problème des fameux *milites*, chers à Georges Duby, qu'a si bien décrits Marcellin Boudet pour la Planèze de Saint-Flour, et qui apparaissent dans les textes à l'époque où Gerbert accède aux plus hautes charges loin de sa province natale. Quelle était leur origine, leur condition, leur nombre qui ne va pas cesser de croître dans les années à venir? Autant de questions encore en suspens...

L'Auvergne de Gerbert est en tout cas bien avant l'an Mil engagée dans une grave crise que révèlent des mentions de plus en plus fréquentes de troubles et de violences, dans un contexte d'insécurité permanente. La mutation féodale a commencé: mutation structurelle, mutation mentale, pour ne pas dire morale. Les grands, en quête de meilleurs revenus, se livrent à de mauvaises pratiques, dénaturant les contrats de gestion des terres, reprenant les biens qu'ils avaient naguère donnés à l'Église, usurpant ces biens et ceux des paysans alleutiers, qui vont souvent rejoindre dans leur sort misérable esclaves et colons.

Ce n'est pas un hasard si précisément c'est à la disparition d'Étienne, vers 984/989, que l'édifice s'écroule.⁸⁸ La *Chronique des abbés d'Aurillac* nous révèle que l'abbé Géraud de Saint-Céré, l'un des maîtres de Gerbert, est contraint de céder 10.000 manses en *commende* à ses ambitieux voisins, les sires de Carlat et de Turenne ainsi qu'à d'autres des pays de Quercy et des environs;⁸⁹ les

84. J.-P. Poly et É. Bournazel, *La mutation féodale*, p. 340.

85. La *vicaria*, circonscription d'action administrative, devient un simple moyen de localisation... Pour la question des structures et de leur dénaturation, cf. J.-P. Poly et É. Bournazel, *La mutation féodale...*, et C. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne...*, notamment p. 339 sq. (pour la question des *vicariae*).

86. *Arch. dép. du Puy-de-Dôme*, 3G, Arm. 18, sac A, c. 4: *Anno incarnationis Domine DCCCCLVIII... ut principes Arvernorum se rebellarent...*

87. C. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne...*

88. *Ibid.*

89. *Breve chronicon...*, éd. Bouange, *op. cit.*, t. II, p. 455): *Et metuens aliquos sibi insurrecturos, maluit alligare vicinos; quibus dereliquit decem millia mansos, praeter oppida, videlicet comitibus Turenensi, Carladensi et aliis ex Caturci partibus et ex vicinis nobilibus.*

terres du prieuré de Mauriac sont spoliées par les laïcs établis dans la forteresse carolingienne réaménagée d'Escorailles.⁹⁰ Dans sa correspondance, Gerbert fait allusion aux «manigances» de l'abbé-comte Hugues de Rodez —évoqué plus haut— dans le pays de Conques.⁹¹ C'est précisément l'époque où les moines prennent leurs distances avec les laïcs auxquels ils sont trop liés, celle où à la suite d'Aurillac les abbés de Cluny ou Abbon de Fleury essaient de prôner l'exemption monastique et la dépendance directe des monastères de Rome, ce que Gerbert élu pape soutiendra vigoureusement.⁹²

Certains clercs eux-mêmes se comportent en sires: entre 954 et 967, alors que l'abbaye Saint-Pierre-le-Vif de Sens subit de graves désordres, les moines de sa dépendance auvergnate de Mauriac, afin d'échapper à son autorité, forgent un faux qui attribue la fondation du prieuré à une fille de Clovis.⁹³ Les moines de Saint-Géraud d'Aurillac eux-mêmes, comme leurs collègues de Saint-Martin de Tulle, comme les chanoines de Saint-Julien de Brioude, édifient leur propre seigneurie banale, avec un district délimité — un *mandamentum* — à l'intérieur duquel il perçoivent des revenus et jugent les manants. Pour tout dire, ils «se féodalisent»...

Simultanément, et ce n'est pas non plus un hasard, un peu partout apparaissent les châteaux. Alors que les premiers *castra* mentionnés en Auvergne avant la fin du Xe siècle⁹⁴ sont encore des *oppida*, centres publics à fonction de défense, surgiront dès l'an Mil les premiers châteaux «privés»,⁹⁵ châteaux d'un

90. B. Phalip, *Charte de Clovis* (n. 11 *supra*), p. 676. Au milieu du XIe siècle, l'abbaye de Sens, trop éloignée, fera appel à l'évêque de Clermont qui en profitera pour assurer sa présence dans la région.

91. *Supra* n. 42.

92. J.-F. Lemarignier, «L'exemption monastique et les origines de la réforme grégorienne», dans *Cluny. Congrès scientifique*, Dijon, 1950, p. 288-340. Récente rééd. dans *Structures politiques et religieuses dans la France du haut Moyen Âge. Recueil d'articles rassemblés par ses disciples*, Rouen, 1995, p. 285-337. Abbon, champion de l'exemption monastique exerça une grande influence sur le prédécesseur de Silvestre II, Grégoire V, lequel prit des mesures déterminantes en la matière (privileège pour Fleury en 997, pour Cluny en 998). M. Mostert, *op. cit.* (n. 25 *supra*).

93. Ils fabriquent un faux diplôme dans lequel ils insèrent un authentique polyptyque du IXe siècle: nous renvoyons aux travaux de Michel Rouche et de Bruno Phalip. *Supra*, n. 11.

94. Il s'agit des forteresses d'Aurillac, de Carlat, d'Ally-Escorailles, de Chastel-Marlhac, de Chastel-sur-Murat, d'Indiciac (Saint-Flour), du Puy de Menoire, du Suc de Lermu. G. Fournier, *Le peuplement... passim*, et C. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne...*, p. 369 ss. Escorailles est de la fin Xe-début XIe (il est mentionné entre 940 et 1073 dans la *Vita sancti Marii nobilis quidam Stephanus vocabulo de castro Scurralias nuncupato. Acta Sanctorum*, Paris, Rome, Bruxelles, 1863-1940, Juin 2, p. 11-125).

95. Aurouze de Molompize, Brossadol, Granson, Châteauneuf, Mercœur, Rochefort. Aurouze apparaît vers 1019, Roche-Sellée dans la première moitié du XIe siècle. Sur les châteaux et les rapports entre architectonique et histoire, cf. bien sûr G. Fournier, *Le château dans la France médiévale*, Paris, 1978, et plus récemment B. Phalip, *Seigneurs et bâtisseurs. Le château seigneurial en Haute-Auvergne et Brivadois entre le XIe et le XVIe siècle*. Préface de Gabriel Fournier. Publications

type nouveau qui, s'ils prennent le relais des cours aristocratiques comme résidences des grands, sont aussi et avant tout lieux de garnison pour les *milites*, à la solde des grands, devenant des centres de commandement. Dans l'un et l'autre cas, ils déplacent les centres de la vie rurale. C'est l'«*incastellamentos*», pour reprendre le mot de Pierre Toubert, perçu par certains de manière prosaïque comme encellulement des hommes dans le domaine des grands, leurs protecteurs, par d'autre de manière plus sombre comme mainmise autoritaire des puissants sur les humbles par le ban, dans le cadre du mandement.

Le châtelain a hérité ou usurpé l'exercice des fonctions publiques: il bénéficie des profits qui s'y rattachent, raison de son éventuelle usurpation. Il rend la justice et a donc droit aux amendes et confiscations; il assure la sécurité de ses justiciables et a donc droit, lui et ses troupes, au gîte et au couvert chez l'habitant, à l'approvisionnement et à l'entretien de son château. Protecteur des moissons et de la sécurité des marchandises, des transactions, il perçoit à bon droit diverses redevances, d'ailleurs anciennes, coutumières donc consenties. Trop souvent pourtant, il exige plus que de raison, plus que de coutume: il impose arbitrairement de *mauvaises coutumes*, disent les textes, en Auvergne comme ailleurs.⁹⁶

C'est avant tout la violence qui caractérise ce nouveau contexte: une violence toute gratuite, occasionnée par les guerres privées entre sires, comme celle qui ravage la Planèze de Saint-Flour vers l'an Mil, relatée par le *Livre des Miracles de Sainte-Foy*. «*Vers 996-999, Eustorge de Brezons, dit «le Taureau rouge», fit don à l'Église des importants domaines qu'il possédait sur la Planèze, près du sanctuaire d'Indiciac où l'on vénérât saint Flour, pour «se faire pardonner ses crimes tant que dure encore le voyage de la vie». Mais son suzerain, Amblard de Nonette, dit «le Mal Hiverné», refusa de confirmer cette donation et chercha à s'emparer des terres d'Eustorge; il arriva à ses fins au prix d'une guerre sauvage au cours de laquelle les chevaliers se sautaient dessus les uns les autres et détruisaient par le fer et le feu les maisons et les provisions des campagnards. Et comme cela se passait en plusieurs endroits, les paysans, qui craignaient l'incendie de leurs chaumières, avaient éteint tous les foyers, afin que les uns ou les autres, qui voulaient piller et réduire leurs cabanes en cendres, ne pussent trouver de brandons pour mettre le feu». Finalement pris de remords, Amblard donna les terres usurpées à Cluny et fut ab-*

de l'Institut d'Études du Massif Central (*Centre d'Histoire des Entreprises et des Communautés*), n° III de la collection *Prestige*, Clermont-Ferrand, Faculté des Lettres et Sciences Humaines de l'Université Blaise Pascal Clermont II, 1993.

96. C. Lauranson-Rosaz, «Les mauvaises coutumes d'Auvergne», dans *Annales du Midi*, t. 102, n° 192, oct.-déc. 1990, p. 557-586. Pour le Midi en général, ID., «Des mauvaises coutumes aux bonnes coutumes», à paraître dans *La coutume au village dans l'Europe médiévale et moderne*, actes des 20èmes Journées Internationales d'Histoire de Flaran (4-6 septembre 1998).

*sous de ses crimes par le pape. Près du monastère, une église, puis une ville fortifiée s'élevèrent: ce fut St-Flour qui devint la rivale d'Aurillac.*⁹⁷

Si nombre d'aristocrates ont pu rester corrects, à l'instar de leurs prédécesseurs, la plupart se sont livrés à des entreprises de pillages et de razzias, aidés par leur soldatesque de *milites*. N'en déplaise à certains historiens qui nient encore systématiquement cette violence,⁹⁸ les textes sont là...

Seule véritable force d'opposition à cette violence seigneuriale, l'Église, menacée dans ses biens: pour ce faire, elle «inventa» la «Paix de Dieu». L'initiative en fut auvergnate, dans les années 970, avec les évêques Étienne de Clermont et Guy du Puy, ce qui nous laisse penser que Gerbert a dû en observer les premiers frémissements. La signification de la Paix ne fut pas seulement religieuse, à ses débuts tout au moins: Pierre Bonnassie a montré la tonalité populaire des premiers rassemblements, assemblées tenues en plein champ à l'initiative de prélats réformateurs, qui font jurer la paix à leurs diocésains avec un grand concours de foules, voulues pour faire nombre et attirées par le choix du lieu (un lieu traditionnel de la sociabilité populaire des *pagani*) et par l'apport de reliques nombreuses ou réputées. Parmi ces premiers «conciles», celui de Coler, tenu vers 980 tout près d'Aurillac, qui nous est relaté par le *Livre des Miracles de saint Vivien de Figeac* et dont Gerbert a sans doute eu connaissance.⁹⁹

La Paix de Dieu, si elle met un frein aux violences des *milites*, légalise aussi du même coup le nouvel ordre social qui sépare désormais *oratores, bellatores, laboratores*.¹⁰⁰ On sait comment, vers 1030, cette Paix deviendra Trêve de Dieu, reprise par Cluny qui propage conjointement le modèle chevaleresque mis en avant un siècle plus tôt par l'un de ses premiers, Odon, dans sa *Vie de Géraud d'Aurillac*, «miroir» pour les *milites*...

Mais nous avons alors dépassé l'époque de Gerbert (et le temps qui nous était imparti). Lorsque meurt Silvestre II, en 1003, et alors que s'effondre le nouveau rêve de *renovatio imperii* imaginé avec Otton III, un ordre bien éloigné de ce rêve est en train de s'imposer à l'Auvergne comme à tout l'Occident, l'ordre féodal: c'est le constat que fera quelques années plus tard un ancien élève

97. *Liber miraculorum...*, III, 13; J.-P. Poly, «L'Europe de l'An Mille», dans *Le Moyen Âge* (R. Fossier dir.), t. 2, Paris, 1982, p. 36.

98. La violence est pourtant aussi révélée par d'autres sources, il est vrai atypiques, comme l'art: cf. B. Phalip, *Art roman, culture et société en Auvergne. La sculpture à l'épreuve de la dévotion populaire et des interprétations savantes*, Clermont-Ferrand, 1997. À Paladru, l'archéologie ne nous montre-t-elle pas aussi que la frontière est souvent tenue entre guerriers et paysans?: M. Colardelle et É. Verdel, *Chevaliers-paysans de l'an mil au lac de Paladru*, Paris, 1993.

99. Sur les origines de la Paix de Dieu en Auvergne, cf. C. Lauranson-Rosaz, «La Paix populaire...» (*supra*, n. 44).

100. G. Duby, «Les laïcs et la Paix de Dieu», dans *Hommes et structures du Moyen Âge*, Paris, 1973, p. 228

ve de Gerbert à Reims, le roi des Francs Robert le Pieux;¹⁰¹ constat d'échec pour une tentative impossible de remise au pas des *seniores*: ce fut la dernière apparition d'un roi de France dans le Midi avant longtemps. La Catalogne, deuxième patrie de Gerbert, n'avait-elle pas elle aussi, et définitivement, cessé d'être française?

Résumé

Els origins de Gerbert d'Orlhac

«L'Auvergne de Gerbert»: à propos des origines du pape de l'an mil

Parler des origines de Gerbert d'Aurillac relève d'une gageure, tant il y a peu à dire de certain. Nous parlerons avant tout ici du pays d'origine du pape de l'an Mil: l'Auvergne, cette lointaine province qui l'a vu naître et faire ses premiers pas, qui a conditionné sa carrière par les premiers enseignements qu'il y a reçus.

«L'Auvergne de Gerbert», c'est celle de la seconde moitié du Xe siècle, époque difficile de caractériser puisque c'est une époque de transition, celle de la grande «mutation féodale», qui secoue l'Occident et le transforme radicalement, de part et d'autre de l'an Mil.

1. *L'Auvergne de Gerbert est une Auvergne encore antique*, dans son paysage, ses structures de peuplement et ses structures sociales. Politiquement franque mais aquitaine, «mentalement» méridionale et romaine, l'aristocratie et l'Église étant les deux supports de la «romanité» auvergnate, de par leurs valeurs communes, des valeurs renvoyant sans équivoque au Bas-Empire chrétien.

2. *L'Auvergne de Gerbert présente une culture et des mentalités originales*. Une culture trop sous-estimée, émanant de foyers plus actifs qu'on ne le dit, telle l'abbaye d'Aurillac où Gerbert a fait ses premières armes. Témoin majeur de cette culture de haut niveau, le droit romain, bien présent en Auvergne. La religiosité des régions du centre de la Gaule est aussi suffisamment «atypique» pour qu'on y prête attention.

3. *L'Auvergne de Gerbert est une Auvergne en mutation*. Comme dans tout l'Occident, de violentes secousses affectent la société et les institutions, spasmes annonciateurs de la grande crise qui marque le passage du monde carolingien au monde féodal. L'anarchie gagne les structures carolingiennes, révélée par les violences des sires et de leurs *milites*, qui «enchâtent» et féodalisent la province... des violences que seule l'Église arrive à réfermer par le mouvement de la Paix de Dieu.

101. Sur le pseudo-pèlerinage du roi Robert effectué dans les années 1020, cf. C. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne...*, p. 442 ss.

Resumit

*Las originas de Gerbert d'Orlhac**«L'Auvèrnha de Gerbert»: a prepaus de las originas del papa de l'an mila*

Parlar de las originas de Gerbert d'Orlhac es una escamesa, que son escassas las causas seguras. Parlarèm bèl primièr del país originari del papa de l'an mila : Auvèrnha, aquela luchana província que lo vegèt nàisser e far sos primièrs passes, que condicionèt sa carrièra pels ensenhaments primièrs que i recebèt.

«L'Auvèrnha de Gerbert», es la de la segonda mitat de sègle X, un temps de mal caracterizar puèi qu'es una epòca de transicion, la de la granda «mutacion feodala» que secotís Occident e lo transforma radicalament, de part e d'autra de l'an mila.

1. *L'Auvèrnha de Gerbert es una Auvèrnha encara antica*, dins son paísatge, sas estructuras de poblament e sas estructuras socialas. Politicament franca mas aquitana, «mentalament» meridionala e romana, essent l'aristocracia e la Glèisa los dos supòrts de la «romanitat» auvernhasa, pr'amor de sas valors comunas, de valors que mandan, sens cap d'equivòca, al Bas Empèri crestian.

2. *L'Auvèrnha de Gerbert presenta una cultura e de mentalitats originalas*. Una cultura tròp jos-estimada, espelida de fogals mai actius que çò que se ditz, coma l'abadiá d'Orlhac ont Gerbert s'inicièt. Un testimòni màger d'aquesta cultura de nivèl elevat: lo drech roman, ben implantat en Auvèrnha. La religiositat de las regions del centre de la Gàlia es tanben sufisament «atipic» per que i prestèm atencion.

3. *L'Auvèrnha de Gerbert es una Auvèrnha en mutacion*. Coma dins Occident tot, de secotidas violentas afectan la societat e las institucions, d'espasmas que anòncian la granda crisi que marca lo passatge del mond carolingian al mond feodal. L'anarquia s'apodera de las estructuras carolingianas, revelada per las violéncias dels senhors e de lors *milites*, que «encastelan» e feodalian la província... de violéncias que sonque la Glèisa pòt frenar amb lo moviment de la Patz de Dieu.

Abstract

*The origins of Gerbert d'Orlhac**«The Auvergne of Gerbert»: on the subject of the origins of the pope of the year 1000*

Between the Auvergne of the years 900 and the Auvergne of the post millennium, Gerbert's Auvergne, where the young monk was formed, was a country undergoing change.

It presented structures of life which still belonged to Antiquity. It was a southern country, its Romanity is defined by reference to the Christian Rome of the late Empire as opposed to the barbarian world. The aristocracy and the Church, tied to a similar vision of the world, upheld this attitude.

Gerbert will remember what he owed to the Auvergne of his youth: it presented a richer culture than is usually said, a culture which contributed to the resistance of the values of Antiquity, and rich also in a certain type of mentality. The religious phenomenon is in itself revealing; it allowed the powerful to control the peasants' sociability.

But Gerbert's Auvergne is moving towards the feudal order, that of the *seniores* (lords) who, from their castles, with their *milites* (knights) will imprison the *humiles* (the humble), in the framework of local seigniorship. A testimony of the will of the clerics to react to the violence accompanying this process is one of the very first assemblies of the Peace of God, held near Aurillac circa 980.

Les Problèmes politico-religieux en Catalogne (IXe-XIe siècles)

Jean Mercier¹
Université de Perpignan

Resum

Problemes político-religiosos a Catalunya (ss IX al XI)

Les abundants fonts conservades (7 bulles pontificies, 4 diplomes reials, 5 actes de concilis, els documents de la pràctica religiosa, les restes arqueològiques i un text hagiogràfic, la *Vita Sancti Theobardi*) demostren que entre la fi del segle IX i la del segle XI existiren nombrosos problemes político-religiosos a Catalunya i entre Catalunya i la seva metròpoli narbonesa: creacions «espontànies» de diòcesis, intents de restaurar la metròpoli a Catalunya... Molts intents s'articulen entorn de la diòcesi de Vic, restaurada vers el 886.

La *Vita Sancte Theobardi* pel fet de ser un text enganyós i compromès, no proposa més d'una lectura alhora, o sigui que cal contrastar-la amb el contingut d'altres documents. Els fets que s'exposen sobre aquests dos segles estan enllaçats amb els fenòmens de la reconquesta i de la lenta conquesta de la identitat catalana.

Aquesta es perfila a la fi del segle IX per la voluntat —necessitat, de fet— dels comtes catalans de fer correspondre les fronteres polítiques i eclesiàstiques d'una Catalunya encara franca, cosa que comporta una reacció per part de Narbona.

A la fi del segle X el problema es desplaça cap a la qüestió de la sobirania catalana, quan els comtes catalans, que no paren d'engrandir el seu territori, es deslliguen políticament, des d'aquell moment, del regne franc: Cesari de Montserrat i Ató de Vic —Gerbert el va acompanyar— reivindiquen aleshores el títol de metròpoli.

Urbà II, tot restaurant una seu metropolitana catalana l'any 1091 consagra la reconquesta del país, privant a Narbona de qualsevol dret sobre els afers catalans, allunyant definitivament Catalunya i França.

1. Docteur en Lettres (Histoire Médiévale), Chargé de cours à l'Université de Perpignan.

Le 1er juillet 1091, par la bulle *Potestatem ligandi* fulminée à Capoue, le pape Urbain II unissait les privilèges de l'ancienne métropole de Tarragone, alors en ruine et encore tenue par les musulmans, au siège diocésain de Vic. Il corrigeait ainsi l'anomalie d'une Catalogne politiquement affranchie et désolidarisée du domaine franc,² mais encore religieusement soumise à la métropole narbonnaise, et plaçait la province restaurée sous primatie tolédane. En 1097, Narbonne reçut en compensation une très nominale primatie sur les deux Narbonnaises, qui la hissait au rang de sa rivale Tolède et lui permettait de surpasser son autre rivale, Aix.

Ces deux dates de 1091 et 1097 constituent le point d'aboutissement d'une période de deux siècles au cours de laquelle les évêchés catalans ont, en liaison avec les comtes, revendiqué une autonomie, voire une volonté séparatiste. A la suite de devanciers célèbres, tels MM. d'Abadal i de Vinyals et Bautier, nous allons tenter ici une succincte relecture de cette situation récurrente, diffuse et polymorphe au travers de la documentation qui nous est parvenue. Nous examinerons donc dans un premier temps les sources qui rapportent les faits qui semblent, en nous focalisant sur les moins connues. Nous essaierons ensuite d'en présenter l'analyse et l'interprétation en deux étapes chronologiques: le IXe siècle, puis les Xe et XIe.

* * *

Première Partie: les Sources

Les *monumenta* qui nous ont transmis le souvenir de cette situation et de ces luttes sont depuis déjà longtemps connus et, pour la plupart d'entre eux, édités de longue date. Par manque de place et afin de nous consacrer essentiellement à leur mise en perspective, seul le cas d'une source, la *Vita Sancti Theodardi*, sera ici développé, car ce texte est mal connu et éclaire néanmoins la question. Pour toutes les autres sources, nous renvoyons d'une part —pour leur identification— au tableau que nous publions en Annexe et d'autre part —pour leur analyse critique— à leurs éditeurs.³ Contrairement à Robert-Hen-

2. Cf d'ABADAL (R.) *Els Primers Comtes Catalans*, Història de Catalunya, Biografies catalanes, volum 1, Barcelona, Editorial Vicens-Vives, 3a edició, 1980, p. 305-338: L'allunyament de França...).

3. Six bulles sur sept concernent le diocèse de Vic. «Celle du pape Romain a été publiée par Elles ont été publiées» par MILLARES CARLO (A.) *Documentos pontificios en papiro de archivos catalanes*, 1a part, Madrid, 1918, p. 109-113 et par la *Patrologie Latine*, tome CXXIX, col. 862. Celles de 972 le sont dans MILLARES CARLO (A.) *op. cit.*, p. 123 -129, 133-137 et 144-147 et celle de 998, *ibid.*, p. 168.

ri Bautier qui en a magistralement fait le tour,⁴ nous nous proposons de lire ces éléments sur une longue durée et dans une optique intérieure catalane.

* * *

La lecture du tableau de nos sources souligne l'extrême atomisation et l'absence totale d'homogénéité de la documentation, qui rendent toute synthèse délicate et périlleuse.

Schématiquement, l'ensemble du dossier documentaire peut se diviser en cinq grands sous-ensembles, si l'on regroupe les documents en fonction de leur nature: les bulles pontificales, les diplômes royaux, les actes de concile provinciaux, les *varia* et un récit hagiographique.

A quelques réserves près, les actes pontificaux et royaux sont globalement fiables: tout au plus, l'existence des deux versions de la donation du 24 juillet 889 témoigne d'une situation complexe. Ces deux types de source offrent l'intérêt considérable de cerner un cadre chronologique à-peu-près assuré.

La valeur des canons conciliaires, lacunaires et seulement connus au travers des éditions des érudits anciens, est plus difficilement évaluable, au même titre que les éléments de notre très hétérogène quatrième groupe de documents.

Les diplômes d'Eudes ont été publiés par BAUTIER (R.-H.) *Recueil des Actes d'Eudes, roi de France (888-898)*, Chartes et diplômes relatifs à l'Histoire de France, Paris, Imprimerie Nationale-Librairie Charles Klincksieck, 1967, p. 27 *seq.* L'analyse divergente qu'effectue R. d'ABADAL sur les deux versions de la donation du 24 juin 889 se trouve dans ABADAL i de VINYALS (R.) *Catalunya carolíngia*, volum II, Els diplomes carolíngis a Catalunya, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans - Memòries de la secció històrica-arqueològica, 1926-1950, 1era part, 1952, segona part, p. 293 *seq.* Dans les deux cas, sont toutefois soulignés les liens entre l'évêque Ermemir, l'évêque légitime de Vic, le comte Suniaire et la monarchie franque.

En ce qui concerne les conciles, on se reportera à BAUTIER (R.-H.) La prétendue dissidence de l'épiscopat catalan et le faux concile de "Portus" de 887-890, in *Bulletin philologique et historique du Comité des travaux historiques et scientifiques*, Paris, Imprimerie Nationale, 1963, p. 496-497, pour le concile de Port, à l'*Histoire Générale du Languedoc*, Tome V, 32, col 118, pour le concile de Barcelone de 906, à BALUZE (dom J.) *Concilia Galliae Narbonensis*, 1668, p. 5 *seq.* et in *fine Note*, p. 4, pour celui de Saint-Vincent de Jonquières de 909 et, pour celui de Fontcouverte (en 911) à VILLANUEVA, *Viage literario a las provincias de España*, tomo X, p. 250.

En ce qui concerne la table d'autel d'Ampurias, cf MORERA-SABATER (Mgr J.) Un conato de secesión eclesiástica en la Marca Hispánica en el siglo IX in *Anales de Estudios Gerundenses*, volúm XV (1961-1962), p. 293-315 et DURLIAT (J.) Tables d'autel de la province ecclésiastique de Narbonne - IXe-XIe siècles in *Cahiers archéologiques* Tome XVI, 1966, pages 51 à 75.

Les documents concernant l'évêque Sclua ont été étudiés et édités par VILLANUEVA *op. cit.* et BOFARULL (P. de) *Los condes de Barcelona vindicados*, I, 1836, p. 9. Le dossier touchant au Pallars et au cas de l'église de Tremp a été réuni par PASQUAL (P. J.), O.C.Pr. *El antiguo obispado de Pallás en Cataluña*, Tremp, Pablo Gallife, 1785. Enfin, le cas de Césaire de Montserrat a été évoqué par VILLANUEVA *op. cit.*, Annexe XIII.

4. BAUTIER (R.-H.) *art. cit.*, page 492.

Nous ne pouvons guère compter que sur le sérieux d'auteurs-éditeurs comme Villanueva ou Pasqual, qui plaide en faveur d'une fiabilité, même si la circonspection doit être la règle.

Nous avons ailleurs évalué la valeur historique de la *Vita Sancti Theodardi* (B.H.L. 8045).⁵ De l'ensemble du dossier, elle seule semble véritablement proposer une lecture d'ensemble de la question catalane, prétendument à la fin du IXe siècle. Cette légende hagiographique de Théodard, archevêque de Narbonne sacré le 15 août 885 et décédé selon la tradition le 1er mai 993 constitue pour l'affaire catalane une source de premier plan. Conformément aux vœux de Mgr Duchesne et de Bautier⁶ nous en avons proposé dans notre thèse de Doctorat une nouvelle édition,⁷ la première à être véritablement critique depuis celle des Bollandistes au XVIIe siècle.⁸ Nous avons ainsi pu établir que le texte narbonnais datait des dernières années du XIe siècle et qu'il avait été probablement rédigé sous sa forme définitive précisément en raison des affaires catalanes. Un tiers du texte environ concerne la Catalogne, tout d'abord sous la forme d'une courte rubrique, puis, plus loin, d'un récit détaillé d'une sécession épiscopale de la Catalogne, sous l'égide d'un archevêque Sclua et de l'évêque Ermemir, avec la complicité du comte Suniaire et celle des évêques légitimes d'Ausone et de Barcelone. Le schisme est réduit par Théodard, un 15 des calendes de décembre, lors d'un synode tenu dans la *villa* de Port. Est utilisée à cette fin une lettre attribuée à Étienne V selon laquelle la Catalogne serait soumise à Narbonne depuis l'épiscopat de saint Paul-Serge, disciple de saint Paul. Sclua et Ermemir, excommuniés, sont déposés, alors que Suniaire n'encourt aucune sanction ecclésiastique.

De manière patente, alors que les détails véhiculés par le récit sont abondants et non dénués d'intérêt et de fondement, leur agencement relève d'un mode hautement invraisemblable qui déforme de manière notable l'information historique. Ils appellent un tri, un classement.⁹

5. Cf. MERCIER (J.) *op. cit.* et *id.*, *La Vita Sancti Theodardi* (B.H.L. 8045) et Narbonne in *Bulletin de la Commission Archéologique et Littéraire de Narbonne*, Tome XLVI, année 1995, p. 105-122.

6. DUCHESNE (abbé L.) *Fastes épiscopaux de l'Ancienne Gaule*, Paris, Thorin et fils, 1894, tome I, p. 353. BAUTIER (R.-H.), *art. cit.*, p. 479.

7. MERCIER (J.) *La Vita Sancti Theodardi B.H.L. 8045 -Édition et étude critiques*, Thèse sous la direction de M. le Professeur Pierre Bonnassie en vue de l'obtention du Doctorat d'Histoire, Université de Toulouse II -le -Mirail, juin 1994, 3 tomes.

8. *Acta Sanctorum quot toto urbe...*, *Tomus Primus Maii*, Paris, Rome, Société des Bollandistes, 1680, p. 142-156, rééd. Victor Palmé, 1856, p. 145-159.

9. Pour davantage de détails, nous renvoyons le lecteur à l'analyse contenue dans notre thèse, Section III: La sécession des diocèses de la Marche d'Espagne, chapitre II: L'apport informatif du texte, p. 235-249, et chapitre III: Questions et problèmes, p. 250-259.

C'est sur le IXe siècle, qu'elle prétend décrire, que la *Vita* est le plus riche, preuve — constatée dans les différentes parties du texte — que les auteurs ont utilisé en emploi une très abondante documentation — avec parfois l'intention de la détourner. Pour cette raison, elle est à considérer sous un triple aspect: son apport, ses erreurs et ses silences.

1°) L'apport est important et, dans ses grandes lignes, recoupe celui véhiculé par les autres sources. Au premier chef, pour le nom des protagonistes de l'affaire: l'archevêque de Narbonne, Théodard, deux évêques lésés, Servus-Dei de Gérone et Ingobert d'Urgel, deux intrus, Sclua et Ermemir et leurs complices, régulièrement ordonnés — Frodoïn de Barcelone et Godmar d'Ausone-Vic — et enfin, moteur de l'affaire, le comte Suniaire — nécessairement d'Ampurias, à l'époque des faits — excommunié pour avoir arraché les yeux à Hincmar de Laon. Historiquement, ceci est faux, mais, on ne peut s'empêcher d'y lire une allusion à sa responsabilité dans l'aveuglement et l'assassinat d'Arnuste, successeur de Théodard sur le siège de Narbonne.

En ce qui concerne les lieux, l'évêché d'Ausone, dont le titulaire est partie prenante dans l'affaire catalane, apparaît pour la première fois dans ce passage du texte, trace de la restauration du siège par Théodard, sous la condition d'un cens annuel d'une livre d'argent. D'autre part, l'origine du problème semble urgélitane, étendue au diocèse de Gérone, avec le cas d'Ermemir. Tout ceci cadre assez bien avec les diplômes du roi Eudes, qui relient les trois personnages de Suniaire, d'Ermemir et de Godmar. Enfin, dans le texte, le règlement de la crise s'effectue encore à Urgel. Nous serions tenté, à lire attentivement le texte à la lumière des autres documents, de voir Sclua opposé à Ingobert d'Urgel, et Ermemir, poussé par Suniaire, à Servus-Dei de Gérone avec la complicité de Godmar d'Ausone.

Enfin, l'attitude attribuée aux évêques est vraisemblable: l'archevêque est furieux,¹⁰ les victimes, impuissantes, sont presque oubliées, les évêques légitimes complices, Godmar d'Ausone et Frodoïn de Barcelone, finissent par faire résipiscence, et les deux intrus Sclua et Ermemir campent sur leurs positions jusqu'à la déposition,¹¹ possible écho à une *purgacio* rencontrée par ailleurs pour Sclua.

Au bout du compte, la *Vita* présente la combinaison d'une sécession et d'un schisme. Les évêques régulièrement institués font sécession face à leur mé-

10. Le texte dit : *motus uehementer contra eos*.

11. Le meilleur résumé de la situation est donné au début de la pseu-do lettre pontificale, dans un style hautement imagé, mais qui, par l'accumulation débouche sur une parfaite limpidité sémantique: *uentum est ad tue insolentissime nimisque presumptuose arrogantie indecentissimum dedecorum decus quo illato elationis tue stomacho rebellare immo resistere presumpsisti dei omnipotentis perpetue dispositioni, uellens ipsius sanctorumque apostolorum eius instituta specialiter uero beati petri apostoli couvellere ac penitus euacuare.*

tropolitain, ce qui ressemble beaucoup au cas d'Adulfe de Pallars. En revanche, l'accession au pontificat de Sclua et d'Ermemir, relève du schisme, en raison de leur revendication d'autocéphalie, même si, pour se concrétiser sacramentellement, ce schisme utilise les évêques sécessionnistes. Ceci n'est pas attesté pour le IXe siècle, mais en revanche, les deux cas du Xe, Césaire de Montserrat et Atton de Vic s'y rattachent.

2°) Par ailleurs, certains silences du texte présentent un intérêt car, au vu de l'utilisation abondante qu'il fait de documents d'archives, ils constituent vraisemblablement de véritables mensonges par omission. En premier lieu, la lecture du texte de la *Vita Sancti Theodardi* sous-entend tout au plus la restauration du siège d'Ausone-Vic, de la manière la plus implicite possible, en ne le mentionnant que lorsqu'il était impossible de faire autrement, mais sans que jamais la légitimité de Godmar ne soit mise en cause par les Narbonnais.¹²

Le deuxième silence concerne le Pallars-Ribagorça et le concile de Fontcouverte de 911, qui participe pleinement de la logique de notre texte. On peut penser que la totale impunité dont pendant trois décennies a joui Adulfe et le maintien du diocèse en Pallars, puis légitimement à Roda et Lleida en sont la cause.

Le troisième concerne l'assassinat d'Arnuste, peu après le concile de Fontcouverte - quoique nous ayons vu une possible allusion à cela dans la *Vita*. Dénote-t-il la persistance de l'animosité des Catalans à l'égard de leur métropolitain, ou une ingérence provençale?¹³

Enfin, le texte tait complètement les tentatives ultérieures de restauration d'un siège métropolitain. Il est vrai qu'il était sans doute préférable pour l'auteur de taire les réalisations de Jean XIII, qui anticipait les visées d'Urbain II, pour des motifs peut-être voisins, du moins selon des modalités très semblables.

3°) Enfin, certaines erreurs du texte peuvent provenir de lacunes dans la documentation de l'auteur ou d'erreurs d'interprétation de son *corpus*. D'autres en revanche relèvent de falsifications volontaires. La plus décelable est la lettre pontificale dans sa totalité. Comme l'a prouvé Mgr Griffe,¹⁴ c'est un faux manifeste. Au vu de l'abondante documentation originale que le texte contient

12. L'*Histoire Générale du Languedoc* a admis que le siège avait été restauré à la demande de Guifred le Velu et de ses frères en 886, sous la condition de cens évoquée dans notre documentation. Cf. *H.G.L.*, Tome III, note XXXII et Tome V, col. 116-117.

13. Cet assassinat ouvre un problème de la succession entre le candidat provençal, Gérard, neveu du roi de Provence, soutenu par Amiel d'Uzès et Agius, canoniquement élu. C'est en faveur de ce dernier que Jean X tranche en 914. Cf. MAGNOU-NORTIER (E.) La crise de l'Église narbonnaise au XIe siècle, in *XLVe Congrès de la Fédération Historique du Languedoc Méditerranéen et du Roussillon*, 1973.

14. GRIFFE (Mgr E.), *Histoire religieuse des anciens pays d'Aude des origines à la fin de l'époque carolingienne*, Paris, Auguste Picard, 1933.

ou évoque, nous pensons qu'une lettre papale concernant l'affaire espagnole a réellement existé, mais sous une forme radicalement différente de celle que le texte rapporte. Les Inventaires des archives disparues du Chapitre cathédral de Narbonne portent la trace d'une bulle d'Etienne VI... Cette pseudo-lettre pontificale utilise la légende de saint Paul-Serge, premier évêque de Narbonne, dont le culte s'était amplement répandu outre-Pyrénées, à partir du milieu du XIe siècle.¹⁵ Affirmer que Paul-Serge avait soumis l'Espagne à Narbonne eût été un argument imparable pour éviter une restauration archiépiscopale catalane ou même pour soumettre Tarragone rétablie à la primatie de Narbonne, s'il n'avait fallu compter avec les droits de Tolède dont le nom n'est jamais prononcé dans la *Vita*. En fait, nous avons montré dans notre thèse que ce passage a remplacé une première rédaction perdue de l'épisode catalan, probablement plus proche de la vérité historique. Ce remaniement peut être daté par des indices ténus, mais suffisamment assurés, dans d'autres parties du texte, de l'extrême fin du XIe siècle ou du début du XIIe.

L'allusion fautive au concile de Troyes serait, selon Bautier,¹⁶ une transcription du concile de Rome de 998, réglant un litige opposant pour le siège d'Ausone Arnulfe désigné par l'archevêque et l'intrus Guadaldus sacré par l'archevêque d'Auch: le parallèle entre les deux affaires est patent, d'autant plus que la bulle fut souscrite par Otton II —or un *Oddo* est signalé dans ce rôle par la *Vita*.

* * *

Au bout du compte, le texte de la *Vita Sancti Theodardi*, en dépit d'une finalité mensongère dans laquelle l'imbroglio chronologique relève d'un acte délibéré de l'auteur, n'en fournit pas moins un cadre historique général qu'il convient d'utiliser en le confrontant au reste de la documentation. Plus fidèle que lui aux détails de l'affaire, elle permet de le corriger.

* * *

15. Cf DOMENJO-HERETER (A.) *De Perpinyà a Narbona*, 1982. Ce auteur a souligné l'essor important pris par le culte de Paul-Serge, à partir du milieu du XIe siècle. Par exemple, dans les livres liturgiques de l'évêque de Vic Oliba (1018-1046), abbé de Ripoll et de Cuixà, une messe lui est consacrée au III des ides de Décembre, avec trois oraisons et même une préface propre. Des églises sont placées sous son patronage, comme celle de Saint-Paul de Riusec, citée le 1er mai 1054. Une fois cette évolution amorcée, elle s'est poursuivie après la séparation de Narbonne (en 1156, l'église d'Anglesola est placée sous son invocation). Dans le même ordre d'idées, MUNDO (A. M.) (Sermon inédit sobre sant Pau de Narbona atribuït al bisbe Oliba de Vic, in *XLVe Congrès de la Fédération Historique du Languedoc Méditerranéen et du Roussillon*, Perpignan, 1973, p. 105-113) a étudié un sermon catalan traitant de ce saint, aux f° 3 r° et 3 v° du manuscrit conservé à Montserrat sous la cote Ms 822.

16. BAUTIER (R.-H.) *art. cit.*, p. 486-487.

Deuxième Partie: une Interprétation

La synthèse que nous allons présenter à partir de maintenant, bien que fragmentaire dans le détail, offre, par la conjugaison des différents éléments évoqués plus haut une version hautement vraisemblable d'une dynamique de l'évolution politique catalane sur une période d'environ deux siècles. La tendance générale du mouvement est relativement claire. Au départ, vers le milieu du IXème siècle, les comtés catalans, fidèles au monarque carolingien, sont regroupés du point de vue religieux en quatre diocèses dépendant de la métropole narbonnaise: Urgell, Barcelone, Gérone et Elne. Les comtes descendent tous plus ou moins de Bellon et possèdent des liens très forts avec le Midi. À la fin de notre période, la situation s'est considérablement modifiée. Politiquement, depuis 985, la Catalogne est clairement seule: l'autorité théorique des souverains francs, qui n'ont guère daigné répondre aux appels d'une Barcelone assiégée par Al-Mansur, est purement nominale et l'indépendance politique est acquise *de facto*, si ce n'est *de jure*. Religieusement, la fin du XIème siècle, la restauration théorique d'un titre métropolitain catalan, sous primatie tolédane met un point final au rattachement à Narbonne et pousse les Catalans à regarder vers le Sud, et non plus vers le Nord... En revanche, l'examen des détails dévoile une situation à la fois plus complexe et plus nette, même si chacune des étapes de ce processus global n'est pas également documentée. Quatre niveaux chronologiques sont à distinguer: ce qui a précédé le IXème siècle, la fin du IXème siècle, le Xème et la fin du XIème.

* * *

La situation au IXème siècle dérive de la reconquête. La réorganisation entreprise par les Carolingiens réintroduit dans ces régions des structures politiques et religieuses indispensables, mais en adaptant et non en reconstituant l'héritage wisigothique. Ce faisant, elle introduit une double distorsion entre la géographie politique et la géographie ecclésiastique: l'une locale, entre les comtés et les évêchés, qui ne se correspondent pas, et une autre «nationale» entre la Catalogne, nécessairement originale en raison de sa position avancée face au monde musulman et Narbonne, sa métropole en quelque sorte «extra-territorialisée».

Au niveau local, le comté, le *pagus*, demeure le fondement politique du système: on décompte ainsi les comtés de Roussillon, de Conflent, de Vallespir, de Gérone, de Peralada, de Besalú, d'Empordà, d'Urgell, de Cerdanya et de Pallars-Ribagorça, même si dans bien des cas, plusieurs d'entre eux sont réunis sous la coupe d'un même comte. Après leur conquête, il faut ajouter les

comtés d'Ausone (placé sous l'autorité ecclésiastique directe du prélat narbonnais) de Manresa et de Berga. En revanche, seuls quatre des huit diocèses de l'époque wisigothique sont reconstitués —eux seuls s'étaient probablement maintenus: Elne, Gérone, Barcelone et Urgell. Contrairement à l'habitude, chacun regroupe plusieurs comtés, alors que les évêchés d'Ausone, d'Empúries, et bien sûr les sièges les plus méridionaux— Terrassa et Tarragone, la métropole wisigothique, alors en ruine et non encore reconquise —n'ont pas été recréés. En l'absence de métropole catalane disponible, ces diocèses furent rattachés à Narbonne, situé hors de la province catalane.

* * *

Près d'un siècle plus tard, les regroupements et divisions de comtés, conjugués avec l'entorse à la logique carolingienne de correspondance entre les comtés et les diocèses ont accru la distorsion locale, d'autant plus que l'évêché, généralement attribué à un cadet de la famille comtale, relève du patrimoine comtal. Parallèlement au renforcement du pouvoir comtal, la volonté de disposer d'un évêché constitue la raison fondamentale qui a pu pousser les comtes à favoriser la création de nouveaux diocèses.

Tu par la *Vita Theodardi*, le cas du Pallars-Ribagorça est le seul à être connu dans ses détails. Le comte Raymond érige en 872 le Pallars-Ribagorça en comté indépendant, après la mort du comte Bernard de Toulouse, et le détache ainsi du domaine toulousain. Dès avant 888, apparaît un évêque de Pallars, Adulfe, siégeant peut-être à Tremp, plus tard qualifiée de *Mater ecclesie*. Tous ses successeurs sont issus de la famille comtale, ce qui laisse supposer que tel est aussi son cas. C'est probablement cette parenté qui lui a permis dans un premier temps de se maintenir en toute impunité pendant 30 ans, en dépit d'une condamnation de principe à Fontcouverte en 911, et qui a conduit par la suite la translation du siège à Roda, puis à Lleida, après sa reconquête.

Le *modus vivendi* concernant le cas d'Ausone-Vic, tenu par un comte à la forte personnalité comme Guifred le Velu, semble assez comparable: ici, le siège est rétabli officiellement, mais entaché pendant vingt ans, par l'obligation de paiement d'une redevance, uniquement abolie en 906-907, sous l'épiscopat d'Arnuste —qui précisément prétend régler «à l'amiable» le cas d'Adulfe de Pallars. Il est à noter que le nouvel évêque, Godmar, tant dans la *Vita* que dans les actes d'Eudes, semble s'empresse de porter main-forte à d'autres «dissidents».

La documentation extérieure à la *Vita* fait de Sclua et d'Ermemir des évêques plus discrets que les précédents. Sclua fut visiblement condamné, ce qui pourrait expliquer que le texte narbonnais le mette en exergue, et gomme l'impunité dont ont joui Adulfe et de Godmar. En dépit des affirmations de la *Vita*

qui voit en lui un anti-archevêque, tout porte à croire qu'il fut évêque de Berga, au diocèse d'Urgel. Grâce au témoignage des diplômes royaux, la situation d'Ermemir est plus claire: il est lié au comte d'Empúries Sunyer, qui venait de restaurer sa capitale et à Godmar d'Ausone. On peut donc penser qu'il est évêque sécessionniste d'Empúries, face au bitterrois Servus-Dei de Gérone, peut-être l'œil du métropolitain Théodard en Catalogne. Le nom d'Ermemir apparaît sur la table d'autel de Sant-Martí d'Empúries.

En réalité, la *Vita Theodardi* retrace une trame réelle, mais codée, de l'affaire. Il est à retenir que les comtes, synthétisés ici en la personne de Sunyer l'excommunié —et donc seul fautif politiquement avouable dans un texte hagiographique— sont les éléments moteurs de l'affaire au IXe siècle.

* * *

Les lectures historiques de cette situation sont toutefois multiples. Tout d'abord, on peut se demander si la fin du IXe siècle ne voit pas une tentative d'autonomie catalane. En effet, pour une région transpyrénéenne comprenant trois évêchés légitimement reconnus, quatre affaires totalement contemporaines (même si l'on tient comme improbable la tentative de restaurer un titre métropolitain) se firent jour. A trois reprises, la main comtale (Empúries, Pallars et Vic) crée des évêchés: il y a là à la fois une incontestable résistance à l'autorité septimaniennne —l'excommunication de Suniaire pourrait en témoigner *a posteriori*— et la possible constitution d'une solidarité comtale face au pouvoir cispyrénéen ou à l'archevêque qui l'incarnait —la chose est sensiblement différente. Le fait que les diocèses «victimes» Urgell et Gérone, soient géographiquement moins éloignés de la cité métropolitaine que les complices des agresseurs donnent à penser que les sièges méridionaux (Barcelone et Vic) s'opposèrent plus vigoureusement à leur métropolitain que les sièges septentrionaux. Sur ce schéma politique, ont pu se greffer des revendications d'une autre nature, non documentées, par exemple cristallisées autour de la suppression ou du maintien des rites wisigothiques.

Par ailleurs, une partie de la *Vita* historiquement fiable —contrairement à l'épisode catalan— témoigne qu'aucun des trois évêques transpyrénéens alors en place ne s'était rendu à Narbonne, au sacre de Théodard, en 885. Ce refus est concomitant de l'apparition des évêques catalans illégitimes, favorisée par l'appui —nous n'avons sur ce point aucune raison de ne pas croire l'auteur de la *Vita*— de deux évêques canoniquement ordonnés: nous assistons là à un véritable soulèvement ecclésiastique de toute la région contre son métropolitain. De même, cette quasi-unanimité semble se manifester aussi dans la persistance du problème, en dépit des allégations de la *Vita Theodardi*, dans le Pallars,

puisqu'Ermenir est condamné par le pape en 897. Que Servus-Dei de Gérone ait été une victime peut trouver ses racines dans les origines septimaniennes du nouvel évêque: la mort de Theutaire a certainement donné à Théodard l'occasion de sacrer dans une Catalogne de moins en moins sûre pour lui un septimaniien, en qui il pouvait avoir confiance.

Face à une telle situation, il y eut nécessairement une énergique réaction narbonnaise, que nous ne connaissons qu'au travers du prisme mis en place par l'auteur de la *Vita*. Ce que nous en savons pourrait confirmer notre hypothèse: dans un premier temps, Théodard obtint une lettre du pape, passablement différente de celle qui nous est parvenue. Après une vaine tentative de négociation avec les insoumis, il tenta d'employer la contrainte. Les réprimandes autoritaires du prélat —qu'elles aient réellement débouché ou non sur la tenue d'un synode à Port et sur des destitutions importe peu, en fait— peuvent avoir exacerbé les passions, au point de déboucher sur l'assassinat de son successeur qui semblait néanmoins avoir fait preuve d'un plus grands sens de la conciliation que le saint prélat. Au demeurant, Mme Magnou-Nortier¹⁷ fait remarquer qu'à l'exception du biterrois Servus-Dei de Gérone, les prélats transpyrénéens n'assistent pas au «véritable» concile de Port du 19 avril 897. Doit-on peut penser que l'affaire espagnole se prolonge encore ?

* * *

Même moins abondamment attestés que les précédents, les événements des Xe et XIe siècles restent néanmoins plus aisément lisibles.

Le contexte du Xe siècle est dynamique. L'extension territoriale de certains comtés est importante:¹⁸ la reconquête bat son plein depuis la fin du IXe siècle. La situation géopolitique se modifie: face à la menace musulmane, face à la défection franque face aux appels des Barcelonais, face à un changement dynastique franc qui annihile les liens entre la Catalogne et le Carolingien, l'entité territoriale et politique du comté s'affirme graduellement. Isolés dans les faits, les Catalans deviennent à proprement parler indépendants.¹⁹

Les relations entre le fait politique et les structures religieuses se modifient nécessairement. Localement, la floraison de nouveaux évêchés plus ou moins

17. MAGNOU-NORTIER (E.), *op. cit.*, p. 288.

18. Cf. SABATÉ i CURULL (F.), *El Territori de la Catalunya medieval*, Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana, Fundació Salvador Vives i Casajuana, Barcelona, 1997, p. 22-59, et Appendix gràfic, n° 4: Expansió dels comtats catalans en quilòmetres quadrats ocupats, p. 376-377.

19. Cf. ABADAL (R.) *Els primers Comtes...*, p. 339-356 et BONNASSIE (P.), Émergence de la Catalogne in *Histoire des Espagnols*, sous la direction de B. BENNASSAR, Paris, Armand Colin, coll. Bouquins, 1985, p. 171- 174.

légitimes n'est plus attestée. Ainsi, le siège de Pallars, qui, occupé par des cadets de la famille comtale, s'était maintenu et consolidé hors de tout cadre hiérarchique et officiel, est remplacé vers 957 par le très légitime diocèse de Roda.

Sur le plan régional, voire national —parallèle d'une souveraineté désormais en marche— le Xe siècle est celui des tentatives de recréation d'une métropole catalane. Certes, l'abbé Césaire de Montserrat ne semble guère avoir été reconnu comme archevêque que par ses familiers. En revanche, en 972 la papauté reconnaît Atton de Vic archevêque à la demande du comte Borrell. Comme au siècle précédent, mais avec cette fois des conséquences plus profondes, l'impulsion était donnée par un comte. Mais cette fois, les requêtes du principat de Barcelone étaient ouvertement et officiellement tenues pour fondées, et le moine Gerbert était du côté catalan. En outre, l'assassinat d'Atton pose problème: Narbonne tenta-t-elle ainsi d'étouffer les velléités catalanes —et y parvint-elle du moins momentanément? D'autre part, la reprise de l'offensive par Al-Mansur détourna Borrell des questions politico-religieuses. De ces faits avérés, la *Vita Theodardi* n'a guère retenu que, dans un passé qu'elle assimile— par politique ? —au siècle précédent, des Catalans ont revendiqué le titre métropolitain. Ce souvenir, même déformé ou parce que déformé, témoigne pour nous d'une trace archivistique qui ne nous est hélas pas parvenue.

A une échelle supérieure, la Catalogne représente un enjeu politique: le Xe siècle est aussi l'époque de l'affrontement des métropolitains cispyrénéens de Narbonne et d'Auch par l'intermédiaire de leurs candidats respectifs au siège d'Ausone —une fois de plus. A la suite de Jean XV,²⁰ Grégoire V se range du côté narbonnais en 998. Cette rivalité révèle de part et d'autre la prise de conscience inquiète d'une perte progressive de contrôle des régions méridionales des deux provinces.²¹

* * *

A la fin du XIe siècle, les problèmes politico-religieux internes à la Catalogne ont été réglés depuis longtemps. Désormais, la Catalogne est *de facto* souveraine et l'appartenance au domaine franc n'est plus qu'un souvenir. Par ailleurs, la reconquête se poursuit: les comtés d'Urgell, de Manresa, de Barcelone s'étendent toujours, sur un rythme accéléré pour les deux premiers. Surtout —le symbole est de taille— l'antique primatie de l'Espagne wisigothique,

20. Cf BAUTIER (R.-H.), *art. cit.*, p. 485-486 et note 3 p. 486.

21. La Bulle de Grégoire V est souscrite par Orton III, et dérive du concile de Saint-Pierre de Rome, qui trancha l'affaire en présence du fils de Borrell, Ermengaud d'Urgell. L'auteur de la *Vita* a transcrit la chose en concile de Saint-Pierre de Troyes, où était présent le roi Eudes (*Oddo*).

Tolède, vient d'être reconquise, et son siège a été recréé en 1086. Or, la permanence d'une soumission religieuse à Narbonne introduit une distorsion flagrante entre le fait politique et l'organisation religieuse. Urbain II y porte remède. Ainsi, la restauration du titre métropolitain catalan est un fait simple en soi. Cependant, en raison de la destruction de la totalité du fonds des Archives Capitulaires de Narbonne, le cheminement qui aboutit à la décision ne nous est pas connu.

Dans tous ses ouvrages et publications, d'Abadal a vu dans cette restauration de 1091 la main comtale, comme en 972. De fait, les modalités en sont parfaitement similaires, puisqu'elle est conduite sous la forme désormais traditionnelle d'une union au siège de Vic, puis à celui de Barcelone en 1118. Cela ne nous paraît pas aussi clair.

D'une part, il n'est pas douteux que l'érection d'une métropole catalane soit désirée localement. D'autre part, le peu d'empressement mis par les chrétiens pour reconquérir Tarragone, toujours sous contrôle musulman, provoque les plaintes de Pascal II. Ces faits suggèrent que les comtes étaient alors occupés par ailleurs: l'initiative paraît revenir à la cour du Latran et elle semble avoir pris tout le monde de cours, Catalans et Narbonnais. Très curieusement, c'est la première fois que se constate chez ceux-là une apparente désaffection de leurs propres intérêts, alors même qu'ils se voient définitivement octroyer l'indépendance de leur contrée.

Ceux-ci, en revanche, réagissent vivement. Ils ne protestent pas: s'opposer à la décision, ou même aux ambitions, d'Urbain II eût été irréaliste et naïf, d'autant plus que quelques années auparavant, ce même pape avait su d'autorité imposer Dalmace, abbé de La Grasse, comme archevêque, au mépris de toutes les règles canoniques alors en usage. Ils se précipitent dans les archives capitulaires pour y retrouver une courte notice retraçant les moments-clefs d'un ancien métropolitain bâtisseur, mort en odeur de sainteté hors de sa province et dont on se souvenait qu'il avait essuyé des difficultés en Catalogne. Retrouvée, elle fut remaniée, réécrite et falsifiée en fonction d'une très riche documentation réunie par l'auteur et devint la *Vita Theodardi*. Sa diffusion fut rapide et large à la fin du XIe siècle.²²

Qu'ait existé à Narbonne, le souhait d'éviter la restauration d'une métropole catalane, à Tarragone ou ailleurs, cela va de soi. Les raisons en sont multiples. Narbonne y perdait le contrôle territorial des évêchés transpyrénéens, et voyait sa Province notablement amputée. Qui plus est, elle se voyait dépouillée

22. Le plus ancien manuscrit date de la fin du XIe siècle: il s'agit du B.N., Ms latin 17002, fol. 250 r° 6 259 v°. Il provient de Saint-Pierre de Moissac, qui semble l'avoir tenu de l'abbaye Montauriol, sa voisine, gardienne des reliques de saint Théodard.

de son prestige: elle ne pouvait dès lors plus prétendre à la qualité périlleuse et ambiguë, mais prestigieuse, de tête de pont franque vers Al-Andalùs et perdait par là-même son statut de province «croisée». Sa Province redevenait banale, puisque la restauration de Tarragone sous primatie tolédane manifestait aux yeux de tous que d'autres provinces plus méridionales qu'elle l'avaient supplantée dans cette fonction et dans ce rôle. Politiquement et religieusement, le coup était dur.

Désireux toutefois de contourner l'écueil d'un affrontement direct avec le pape, dans lequel ils étaient en position d'infériorité, les auteurs abordent la question en évoquant longuement une sécession, fabriquée *a posteriori* en combinant différents documents sincères dont ils disposent dans les archives du Chapitre, et en omettant de signaler l'existence d'autres *monumenta*. Pour évoquer la décision qui aurait été prise à l'égard des évêques sécessionnistes au IXe siècle, ils utilisent la légende de saint Paul-Serge, ancien évêque de Narbonne, dont le culte était répandu en Catalogne —le choix ne manque pas de finesse, d'ailleurs. Un pape du passé, Étienne V, aurait, selon eux, garanti à Narbonne une autorité de *Mater Ecclesia* sur la totalité de l'Espagne, en vertu de l'apostolat de saint Paul-Serge. Ainsi, ils jouent le pape de passé contre celui du présent. La revendication narbonnaise ne consiste donc pas à empêcher la restauration de Tarragone. Par le biais d'une petite phrase d'apparence presque anodine, les clercs narbonnais vont plus loin: le métropolitain de Narbonne devra sacrer le métropolitain de Tarragone, s'il existe un jour de nouveau —cette possibilité n'est pas exclue ou même attaquée. Ils attendent la reconnaissance par le pape d'une sujétion de la métropole de Tarragone à celle de Narbonne, soit en clair une Primatie. Or, en toute logique, si un archevêque a ce droit, ce n'est pas celui de Narbonne, mais celui de Tolède. Ce n'est donc pas tant Tarragone qui est visée, mais la grande rivale espagnole, Tolède.

Nous pensons que la *Vita Theodardi*, en raison du soin extrême porté à sa rédaction et à son argumentation, constituait l'une des documents —vraisemblablement la pièce maîtresse— d'un dossier narbonnais destiné à la cour pontificale, dans les années 1091-1096. Le souvenir de deux saints évêques narbonnais —Théodard, somme toute assez obscur, ou Paul-Serge, plus connu et plus prestigieux— sert de prétexte hagiographique aux prétentions de la métropole narbonnaise sur l'Espagne chrétienne. En utilisant un pape Étienne, ils entretiennent soigneusement l'ambiguïté avec celui qui concéda des privilèges à Arnuste, lettre dont ils accommodent le contenu de telle façon qu'elle devient méconnaissable et plaide en faveur de leurs visées. Son contenu prend l'exact contre-pied des intentions d'Urbain II, que ce soit pour la restauration de la métropole tarragonaise ou pour des prétentions à une éventuelle primatie de Narbonne sur la Catalogne.

* * *

Dans les faits, les prétentions narbonnaises furent battues en brèche. Narbonne n'obtint pas plus le maintien de ses positions ecclésiastiques en Catalogne qu'un droit de regard dans les affaires de la nouvelle métropole. La décision pontificale, en revanche, modifiait une fois encore l'échiquier politique: elle entérinait de manière définitive et sans espoir de retour la coupure entre la France et la Catalogne —à l'exception d'Elne qui restait rattachée à Narbonne. Le processus entamé depuis près de deux siècles trouve là son point d'orgue: les comtes catalans se tournent désormais vers le Sud, et se coupent du Nord. En fait, la marche vers la création de l'Espagne était commencée. Parallèlement, de nouvelles tensions se font alors jour: entre le Nord et le Sud, entre Narbonne et Tolède. Elles sont attestées jusqu'à la fin du XIIIe siècle —ce qui correspond d'ailleurs à peu près à l'abandon des prétentions françaises (depuis longtemps théoriques) sur la Catalogne²³.

Localement, une fois que Tarragone fut restituée, le processus ecclésiastique entamé se poursuivit dans la première moitié du siècle suivant: l'évêché de Roda fut transféré à Lleida, après sa reconquête et, après avoir été reconquis en 1118, Tarragone fut réellement réoccupée vers le milieu du siècle. Parallèlement, les Aragonais s'emparent de Saragosse et partout, en s'inspirant très approximativement du cadre wisigothique, une structure ecclésiastique générale du nord de l'Espagne se remet en place. La construction nationale ibérique était dès lors en marche, sans que Narbonne pût y participer.

23. Par le traité de Corbeil (1258), Louis IX renonce à ses prétentions sur le Roussillon et Barcelone.

ANNEXE: Inventaire et analyse succincte des Sources

<i>Nature & Auteur</i>	<i>Date</i>	<i>Contenu historique</i>
bulle - Romain	octobre 897	(demandée par Servus-Dei de Gérone) Ermemir, évêque, déposé, excommunié
4 bulles - Jean XIII	janvier 972	Titre métropolitain catalan uni à Vic (demande de Borell de Barcelone)
bulle - Grégoire V	998	Atto d'Auch condamné pour le sacre illicite de Guadaldus au siège de Vic
bulle - Urbain II	1er juillet 1091	Titre métropolitain catalan uni à Vic
donation - Eudes, roi	24 juin 889	Version 1: à la demande de l'évêque Ermemir
donation - Eudes, roi	24 juin 889	Version 2: à la demande de l'archevêque de Narbonne Théodard
Eudes, roi	juin 889	St Polycarpe-en-Razès : évêque Ermemir aux côtés du comte Suniaire
immunité, Eudes, roi	891	Servus-Dei de Gérone : biens des pagi de Peralada et d'Ampurdan omis
Concile de Port	10 avril 897	un seul canon connu, sans rapport avec la Catalogne - Cf Vita Sancti Theodardi
Concile de Barcelone	906	Ausonc-Vic relevé d'un cens en argent dû à la métropole narbonnaise
Concile de St Thibéry	907	idem
Concile de Jonquières	2 mai 909	Suniaire, comte, relevé d'une excommunication ancienne
C. de Fontcouverte	911	Adulfe, évêque de Pallars depuis plus de 23 ans - titre conservé de manière viagère
Autel d'Ampurias	vers 926 ?	proscynèmes de Sclua (? - Silvi ?) et d'Ermemir prêtre
acte judiciaire	886	Selna (Sclua) évêque assiste le comte Guifred dans le pagus de Berga
donation	juillet 924	Egila, frère et exécuteur testamentaire de l'évêque Sclua : dons à l'Église de Gérone

<i>Nature & Auteur</i>	<i>Date</i>	<i>Contenu historique</i>
cartulaire	Xe s.	liste de 5 évêques de Gérone, dont Sclua
notice	fin Xe s.	notice (vallée de Llcorda) : mentions de l'évêque Sclua
catalogue épiscopal	XIIe s.	Sclua, évêque pendant un an et demi avant la perte de l'épiscopat
inventaire d'archives	XVe s.	«la purgacio feta per Sclua»
charte	914	Adulfè, évêque de Pallars
confirmation	922	«monastère d'Alaón: "Agiolfo Palliarense Episcopo se nominante"»
chartes	930	Atton, évêque de Pallars, Ribagorza et Sobrarbe, frère du comte de Pallars
inscription	début XIIe s.	Atton mentionné comme ayant été évêque de Roda
2 documents	1079 - 1087	«Église de Tremp qualifiée de "mater ecclesia"»
charte	14 mars 1312	«Berenguer de Erill, évêque de Lérida: église de Tremp "inter ceteras... honorabilis"»
donation	959	«Césaire de Monserrat: "abbas sive archiepiscopus"»
3 donations	973, 978, 980	«Césaire de Monserrat: "archipresul"»
nécrologe	XIVe s.	Césaire considéré comme archevêque de Tarragone
Vita Sancti Theodardi	fin XIe s.	Voir article...

Resumé

Problèmes politico-religieux en Catalogne (IXe-XIe siècles)

Les sources abondent (7 bulles pontificales, 4 diplômes royaux, 5 actes de conciles, des documents de la pratique, des traces archéologiques et un texte hagiographique, la *Vita Sancti Theodardi*) qui tendent à prouver qu'entre la fin du IXe siècle et celle du XIe existent de nombreux problèmes politico-religieux en Catalogne et entre la Catalogne et sa métropole narbonnaise: créations «spontanées» de diocèses, tentatives de restauration d'une métropole catalane... Beaucoup d'entre eux s'articulent autour du diocèse de Vic, reconstitué vers 886.

La *Vita Sancti Theodardi* pour être un texte mensonger et engagé, n'en propose pas moins une lecture d'ensemble, qu'il convient de corriger à tout moment avec le contenu des autres documents. Les faits qui s'étalent sur deux siècles sont à relier aux phénomènes de la *Reconquista* et de la lente conquête d'une identité catalane.

Celle-ci se décline à la fin du IXe siècle par la volonté —une nécessité, en fait— des comtes catalans de faire correspondre les frontières politiques et ecclésiastiques dans une Catalogne encore franque, ce qui entraîne une réaction de la part de Narbonne.

À la fin du Xe siècle, le problème se déplace vers la question de la souveraineté catalane, alors que les comtés catalans qui ne cessent d'agrandir leur territoire sont désormais politiquement coupés du royaume franc: Césaire de Montserrat et Atton de Vic —Gerbert fait partie de sa suite— revendiquent alors un titre métropolitain.

Urbain II, en restaurant un siège métropolitain catalan en 1091 consacre la *Reconquista* en ôtant à Narbonne tout droit de regard, y compris sous la forme d'une primatie, sur les affaires catalanes, éloigne définitivement la Catalogne de la France.

Resumit

Problèmes politicò-religioses en Catalonha (sègles IX e XI)

Las fonts son abondosas (7 bullas pontificales, 4 diplòmas reials, 5 actes de concilis, de documents de la practica, de traças arqueologicas e un tèxt agiografic, la *Vita Sancti Theodardi*) que tendon a provar qu'entre la fin del sègle IX e la del sègle XI existís mantun problèma politicò-religiós en Catalonha, e tanben entre Catalonha e sa metropòli narbonesa: creacions «espontanèas» de diocèssis, tentativas de restauracion d'una metropòli catalana... Mai d'un d'els s'articula a l'entorn del diocèsi de Vic, reconstituïda cap a 886.

La *Vita Sancti Theodardi* malgrat èsser un tèxt messorguièr e engatjat, prepausa pr'aquò una lectura globala, que conven de corregir de contunh amb lo contengut dels autres documents. Los faches que s'expandisson sus dos sègles son de ligar als fenomens de la Reconquesta e de la lenta conquesta d'una identitat catalana.

Aquesta se remarca a la fin del sègle IX per la volontat —una necessitat, d'efièch— dels comtes catalans de far correspondre las termièras politicas e eclesiasticas dins una Catalonha encara franca, çò que provòca una reaccion de la part de Narbona.

A la fin del sègle X, lo problèma se desplaça cap a la question de la sobeiranetat catalana, mentre que los comtats catalans que tenon d'engrandir son territòri son d'ara enlà copats politicament del reialme franc; Cesari de Montserrat e Otó de Vic —Gerbèrt es part de son cortègi— reivindican alara un títol metropolitan.

Urban II, en restaurar un sèti metropolitan catalan en 1091, consagra la Reconquesta en dostar a Narbona tot drech d'agach, enclús jos la fòrma d'una primacia, suls afars catalans e alunha definitivament Catalonha de França.

Oliba, Peacemaker

Adam J. Kosto
Columbia University

Resum

Oliba, faedor de la pau

Oliba (c. 971-1046) va ser conegut pels seus contemporanis, de la mateixa manera que és conegut entre els historiadors moderns, com un pacificador; aquesta comunicació revisa aquest aspecte particular de la seva vida a través de l'òptica del seu triple estatus com a abat, bisbe i membre d'una família comtal. Sembla que ell va unir a la perfecció aquests tres rols. Tot i això, és possible desgranar els diferents elements de la seva complexa carrera i examinar l'abast dels lligams que la seva funció pacificadora tenia amb els seus diversos oficis. Així se'ns presenten quatre vies de recerca: 1) Oliba com a mitjancer en els grans conflictes polítics de l'època, especialment en la guerra civil entre el comte i el vescomte de Barcelona 2) Oliba com a participant en el concilis, inclosos aquells en els que es promogueren les primeres lleis pacificadores 3) Oliba com a president dels tribunals judicials on adreçava disputes rutinàries 4) Oliba com a escriptor de cartes, sermons i textos litúrgics. Analitzar el paper pacificador d'Oliba en aquests contextos tan diversos ajudarà a aclarir la seva importància i funcions com a bisbe, abat i comte en la societat catalana de l'any mil.

A rich leonine hexameter found in a musical tractate composed at the abbey of Ripoll in the first half of the eleventh century inadvertently encapsulates one of the more remarkable lives in the history of medieval Catalonia: «Sede sedens diva comes, abbas, praesul Oliva» —Count, Abbot, Bishop Oliba.¹ Oli-

1. Eduard JUNYENT i SUBIRA, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, ed. Anscari M. Mundó, Memòries de la Secció històrico-arqueològica 44 (Barcelona, 1992), Textos literaris I, no. 7 [hereafter *Diplomatari*, unless otherwise indicated, numbers refer to documents in the «Diplomatari» section]. See Rudolf Beer, *Die Handschriften des Klosters Santa Maria de Ripoll*, 2 vols, Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse, 155.3, 158.2 (Vienna, 1906-8), 1:89-90; Lluís Nicolau d'OLWER, «L'escola poètica de Ripoll en els segles X-XIII», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* 6 (1915-20), 34 (no. 8); Anselm M. ALBAREDA, *L'abat Oliba, fundador de Montserrat (971[?]-1046): Assaig biogràfic* (Montserrat, 1931), 273-74. The *Cronicon Rotense*, s.a. 1002, offers a similar juxtaposition of Oliba's roles: «Oliba Comes factus est monachus, postea abbas et episcopus» (*Diplomatari*, Textos literaris II, no. 23).

ba was born around 971, somewhere in the pre-Pyrenees near the abbey of Santa Maria de Ripoll, just a few months after Gerbert of Aurillac departed from that monastery to begin his stellar career in Rome. As the third son of Oliba Cabreta, count of Cerdanya and Besalú, Oliba was a member of the most important family of the region. His great-grandfather was Guifré «the Hairy», whose descendants ruled Barcelona and the surrounding counties in a direct male line for eighteen generations. Oliba himself was the junior partner of his elder brother in a condominium of power as count of Cerdanya, Berga, and Conflent. He abandoned the comital office in the year 1002 to enter the monastery of Ripoll. Six years later, he was elected abbot of Ripoll, as well as of Sant Miquel de Cuixà, fifty miles to the north on the far side of the Pyrenean passes. In 1017, Oliba became auxiliary bishop of Vic, and succeeded to that see in the following year. He held all three offices—abbot of Ripoll and Cuixà and bishop of Vic—until his death in 1046.²

Abbots and bishops from comital families were by no means unusual in tenth and eleventh-century Catalonia; in fact they were the rule.³ Normally, however, a comital son would be destined for clerical office from birth, so a single figure holding both secular and ecclesiastical office during his life was less common, though not unheard of; Oliba's uncle Miró was count of Besalú and bishop of Girona.⁴ Similarly, while abbot-bishops were a familiar feature

2. ALBAREDA, *L'abat Oliba*; Ramon D'ABADAL i de VINYALS, «L'abat Oliba i la seva època,» in *Dels Visigots als Catalans*, ed. Jaume Sobrequés i Callicó, 3rd edn, 2 vols, Col·lecció estudis i documents 13-14 (Barcelona, 1986), 2:141-277 [reprint of *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*, 3rd edn, Biblioteca biogràfica catalana 30 (Barcelona, 1962)]. For Gerbert of Aurillac's stay at Ripoll, see Pierre RICHÉ, *Gerbert d'Aurillac: Le pape de l'an mil* (Paris, 1987), 23-27.

3. ABADAL, «L'abat Oliba,» 202-3. Compare Languedoc, where bishops came from the viscomital families; see Élisabeth MAGNOU-NORTIER, *La Société laïque et l'Église dans la province ecclésiastique de Narbonne (zone cypyrénéenne) de la fin du VIIIe à la fin du XIe siècle*, Publications de l'Université de Toulouse-Le Mirail, ser. A, 20 (Toulouse, 1974), 344-46. For abbesses from comital families, see Martin AURELL, *Les noces du comte: Mariage et pouvoir en Catalogne (785-1213)*, Série histoire ancienne et médiévale 32 (Paris, 1995), 163-208.

4. ABADAL, «L'abat Oliba,» 154-57; Josep Maria SALRACH, «El bisbe-comte Miró Bonfill i la seva obra de fundació i dotació de monestirs,» in *II Col·loqui d'història del monaquisme català (Sant Joan de les Abadesses, 17 al 20 de setembre 1970)*, Scriptorium Populei 9 (Poblet, 1974), 57-81; IDEM, «El comte-bisbe Miró Bonfill i l'acta de consagració de Ripoll de l'any 977,» *Estudis universitaris catalans* 26 (1984) [= *Estudis de llengua i literatura catalanes oferts a R. Aramon i Serra...*, 4], 303-18. Eribau, viscount of Cardona, served as bishop of Urgell from 1036 to 1040 (Cebrià BARAUT, «Els documents, dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell,» *Urgellia* 5 [1982], 22-24); Fulc II of Cardona claimed that office between 1092 and 1096 before his tenure as bishop of Barcelona (IDEM, «Els documents, dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell,» *Urgellia* 8 [1986-87], 20; Sebastián PUIG y PUIG, *Episcopologio de la sede Barcinonense: Apuntes para la historia de la iglesia y de sus preladados* [Barcelona, 1929], 134-35).

of the medieval European landscape,⁵ this was not the rule in pre-reform Catalonia, where the comital families dealt with episcopacies in a famously proprietary fashion.⁶ Thus Oliba represents a particularly complex bishop from around the year 1000: one who maintained abbacies of two important monasteries during his pontificate, and one who was not simply a member of a comital family, but who had previously exercised power as a count. This three-fold status offers the opportunity to explore how the various strands of a life came together in practice, and how the image of a bishop interacted with the realities of the exercise of temporal and spiritual power. Such an approach might help to elucidate the intricate intermingling of official and familial roles that complicates the distinction between public and private in this period.

One of the attributes of the medieval bishop was his role as peacemaker. This theme has been developed most extensively for the Merovingian episcopate, where the position of bishop in the community and a desire to replace «the rule-based justice of kings with the ultimate justice of God» led bishops to encourage compromise and settlement even in the context of judicial proceedings.⁷ The leading role of bishops in the peace movement of the late-tenth and eleventh centuries offers another example of this ideal put into practice.⁸

5. Mayke de JONG, «Carolingian Monasticism: The Power of Prayer,» in *The New Cambridge Medieval History*, vol. 2, c. 700-c. 900, ed. Rosamond McKitterick (Cambridge, 1995), 627-28. Eleventh-century reforming councils attempted to eradicate this brand of pluralism; see *The Councils of Urban II*, vol. 1, *Decreta Claromontensia*, ed. Robert Somerville, *Annuaire de l'histoire conciliaire*, Supplementum, 1 (Amsterdam, 1972), 148 (no. 39).

6. Oliba's family was notable for this. Count Guifré of Cerdanya purchased the archbishopric of Narbonne for his son, Guifré, who in turn purchased the see of Urgell for his brother, Guillem, while Count Bernat of Besalú attempted to set up an independent diocese for his county. See ABADAL, «L'abat Oliba,» 204-5; BARAUT, «Els documents, dels anys 1036-1050,» 24; Paul H. FREEDMAN, *The Diocese of Vic: Tradition and Regeneration in Medieval Catalonia* (New Brunswick, N. J., 1983), 19 and 166 n. 23.

7. Edward JAMES, «'Beati pacifici': Bishops and the Law in Sixth-Century Gaul,» in *Disputes and Settlements: Law and Human Relations in the West*, ed. John Bossy (Cambridge, 1983), 25-46. On the judicial role of bishops, see now in *La giustizia nell'alto medioevo (secoli V-VIII)*, 2 vols, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 42 (Spoleto, 1995) the studies of Patrick GEARY («Extra-Judicial Means of Conflict Resolution,» 1:595-600), Giulio VISMARA («La giurisdizione civile dei vescovi nel mondo antico,» 1:225-58), and Wilfried HARTMANN («Der Bischof als Richter nach den Kirchenrechtlichen Quellen des 4. bis 7. Jahrhunderts,» 2:805-42); and in *La giustizia nell'alto medioevo (secoli IX-XI)*, 2 vols, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 44 (Spoleto, 1997), the studies of Renato BORDONE («Vescovi giudici e critici della giustizia: Attone di Vercelli,» 1:457-90), and Wilfried HARTMANN («Probleme des geistlichen Gerichts im 10. und 11. Jahrhundert: Bischöfe und Synoden als Richter im ostfränkisch-deutschen Reich,» 2:631-74).

8. Élisabeth MAGNOU-NORTIER, «Les évêques et la paix dans l'espace franc (VIe-XIe siècles),» in *L'évêque dans l'histoire de l'Église: Actes de la Septième rencontre d'histoire religieuse tenue à Fontevraud les 14 et 15 octobre 1983*, Publications du Centre de recherche d'histoire religieuse et d'histoire des idées 7 (Angers, 1984), 33-50; *The Peace of God: Social Violence and Religious Response in France Around the Year 1000*, ed. Thomas Head and Richard Landes (Ithaca, 1992).

Oliba fits easily into this mold, and biographers have seen the role of peacemaker as essential to his character. Eduard Junyent describes «the pacific spirit of Oliba,» that «sprang as much from the goodwill of his temperament as from his prudence and good sense, founded on justice and charity, which he made his paramount concern when he acted to find common ground among adversaries.»⁹ Ramon d'Abadal wrote: «This reflects one of Oliba's great concerns and preoccupations: to establish concord and peace among his relatives, his friends, his acquaintances, and the inhabitants of his diocese. Seeing clearly and tangibly the great evil of his era —violence— he applied himself to its mitigation, if not to its cure, with an apostolic fervor and a temperament both realistic and moderate that shows him to be a remarkable statesman, at once idealistic and pragmatic.»¹⁰ Anselm Albareda put it more simply: «he loved nothing as much as peace.»¹¹ This picture of Oliba corresponds well to his limited reputation among scholars who do not specialize in Catalan history, who know him only as one of the inventors of the Peace of God.¹²

This reputation is justified, but the reality of Oliba as peacemaker is not so simple. How could it be given the complexity of his position in Catalan society in the first half of the eleventh century? Even statesmen have agendas and motives less lofty than dedication to abstract principles such as peace; Oliba is no exception in this regard. Oliba's image as peacemaker has generally rested on the twin foundations of his role in the Peace of God movement and his apparent involvement in settling the great political disputes of his day. Less attention has been given to his participation in judicial proceedings, which should be included in a full consideration of his pacific activities. In this broader context, behavior that has been seen as an abbot-bishop acting in the interest of peace may also be interpreted as arising from other sources: the institutional and family loyalties that he so seamlessly combined. This approach allows for Oliba more subtlety in his peacemaking role, and it allows that role to develop over the course of his career.

Judicial Proceedings

Oliba appears in the records of sixteen judicial or quasi-judicial proceedings. It is not always possible to determine the precise role that he played in

9. Eduard JUNYENT, «La figure de l'abbé Oliba: Esquisse biographique,» *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* 3 (1972), 13. See also *Diplomatari*, commentary to nos. 56, 68, 72, 105.

10. ABADAL, «L'abat Oliba,» 257.

11. ALBAREDA, *L'abat Oliva*, 295.

12. Hartmut HOFFMANN, *Gottesfrieden und Treuga Dei*, MGH Schriften 20 (Stuttgart, 1964), 73-77, 92-94.

these, especially in the four cases known only from brief register entries¹³ and the two others preserved only as antiquarian translations.¹⁴ Even when the original texts survive, however, the language can be opaque. The various actors of an early medieval Catalan tribunal are familiar: the president, normally a count or bishop who exercises ultimate control over the proceedings and whose «court» the proceedings are said to embody; the judges, legal professionals who state the decisions, if the proceedings develop in that fashion; the plaintiff and defendant, occasionally represented by attorneys called *mandatarii* or *assertores*; a judicial officer known as the *saio*; and the audience itself, members of which might be singled out as *boni homines*, witnesses, subscribers, or merely present.¹⁵ While the records normally (though not always) take care to identify the judges, the other roles often seem less formal. This is especially true in the case of the audience; consistent patterns fail to emerge in distinctions suggested by the records between witnesses, subscribers, and those merely present. Presidencies are similarly tricky, and more relevant to the case of Oliba. Do the words *in presencia*, *ante*, or *coram* always indicate his presidency of the tribunal?¹⁶ Do these different terms indicate different roles? In one case, the deciding judge is described as Oliba's judge, and Oliba subscribed the document: should he be seen as the president in this case, on the assumption that since the judge was «his» judge, the court was his court, or was he merely a subscriber? Since the language of the records does not allow a more detailed understanding of the procedures, we are forced to adopt a less precise approach to Oliba's participation in judicial proceedings. In only one case does Oliba appear only as a subscriber, and in only one case does he act as a judge (*iudex*).¹⁷ If we accept that in other cases Oliba's mere presence outside of a comital court implies his presidency of a tribunal, the remaining fourteen cases fall into three categories: those in which he acts as president, those in which he acts as a litigant, and those in which he is both. The overlap of these roles appears strange

13. *Diplomatari*, nos. 22, 74, 80, 82.

14. *Diplomatari*, nos. 64, 83.

15. Pierre BONNASSIE, *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle: Croissance et mutations d'une société*, 2 vols, Publications de l'Université de Toulouse-Le Mirail, Série A, 23, 29 (Toulouse, 1975-76), 1:184-95, 2:565-66; Antoni M. UDINA i ABELLO, «L'administració de justícia en els comtats pirinencs (segles IX-XII),» in *Miscel·lànea homenatge a Josep Lladonosa* (Lleida, 1992), 131-35; Jeffrey Alan BOWMAN, «Law, Conflict, and Community around the Year 1000: The Settlement of Disputes in the Province of Narbonne, 985-1060» (Ph.D. diss., Yale University, 1997), 98-147.

16. In *Diplomatari*, no. 87, for instance, the dispute is heard *ante* Guifré of Cerdanya, Oliba, and the abbot of Cuixà, but *in praesentia* of Bernat de Fullà, Gaufré de Conat, the archpriest Udalguer, and the *saio* Guillem, and *coram* many *boni homines*.

17. *Diplomatari*, nos. 83 (as subscriber), 154 (as *iudex*).

at first, but was perfectly common, and illuminates the inner dynamics of judicial proceedings.

The first thing that becomes clear from the study of these cases is that Oliba was not an impartial figure of justice. In all but two of the cases in which he appears we can point to a clear interest, whether institutional or personal. Such an interest may have been present in those two cases, as well, but it is not evident. The first is the judgment in 997 before Oliba's comital court; nothing is known of the circumstances, and it is possible that he was acting here simply as a disinterested provider of justice.¹⁸ The second is a dispute between the monastery of Sant Benet de Bages and claimants who had illegally purchased land pertaining to the monastery. Oliba here appears only as a subscriber to the act; he had no obvious specific interest in the matter, other than support of a bishop for the position of an abbot in his diocese, and the support of a fellow-abbot for one of his colleagues.¹⁹ In all of the other cases, his specific interests are easy to identify. In five cases his monastery of Ripoll was a party to the dispute.²⁰ In five other cases, it was some institutional manifestation of the diocese of Vic.²¹

In the remaining situations, the connection was personal rather than institutional. Two figures stand out in this respect: the countess Ermessenda, whose close personal—rather than strictly familial—ties to Oliba were in large part responsible for his elevation to the episcopacy; and his brothers, Counts Guifré of Cerdanya and Bernat of Besalú. Oliba's role in settling the dispute between Hug of Empúries and the countess Ermessenda over the alod of Ullastret is often pointed out as an example of his peacemaking role, but it is clear that he was there in a partisan capacity.²² Oliba served as co-president of the tribunal along with Count Bernat of Besalú, his brother. The record of the dispute relates, however, that Bernat was also Hug's *fideiussor*.²³ The record lists 25 nobles present at the hearing, but adds that there were «many more, whose names are too long to list, who were from the side of (*ex parte*) Count Bernard and Hug.»²⁴ Hug's position and Bernat's are represented as one, and in fact Bernat comes across in the record as a principal troublemaker. Oliba's partisan role is disguised more carefully, but given the balance of forces it is clear.

18. *Diplomatari*, no. 22.

19. *Diplomatari*, no. 83.

20. *Diplomatari*, nos. 64, 71, 74, 80, 82.

21. *Diplomatari*, nos. 69, 95, 99, 105, 130.

22. *Diplomatari*, no. 56

23. «quoniam ipse fideiussor erat ex parte Hugonis»

24. «altisque multis quorum nomina logum est texere, qui erant ex parte Bernardi, comitis et Hugonis, tam clerici quam laici.»

In the other great plea in which Oliba took part and of which a record has survived, namely the tribunal that put an end temporarily to the dispute between Ramon Berenguer I and the rebels of the viscomital family, a similar dynamic is apparent.²⁵ Among the judges of this dispute were several individuals who may be identified, in the phrase of Pierre Bonnassie, as «zealots of the old order»: Bernat Sendred de Gurb, Gombau de Besora, Amat Eldric d'Orís, and Alamany Hug de Cervelló, with Oliba himself as the trump card in a stacked deck.²⁶ The behind-the-scenes leader of this party was none other than the countess Ermessenda, recently reconciled with her grandson, Ramon Berenguer I. Thus here too we find Oliba not as an impartial source of peace and justice, but a partisan player in the political conflicts of a very restricted community. This dynamic operated in less weighty disputes, as well. Oliba served as co-president with his brother Guifré of a tribunal held at his own abbey of Cuixà, in a case in which Guifré was accused of detaining lands unjustly.²⁷ Here Oliba could use his influence to protect (or favor?) the interests not only of a fellow abbot, but also of his brother. Four of the five cases concerning Ripoll were heard before courts presided over by either Ermessenda or Guifré.²⁸ In the fifth the land claimed by Ripoll had been donated by the countess.²⁹

The second fact that a survey of these disputes reveals is that compromise is generally absent. Inspired by legal anthropology, scholars have developed various typologies of dispute settlement. The one most applicable here in a consideration of Oliba's role as a peacemaker looks to the degree of compromise involved in the resolution of conflict. Thus disputes might end in a clear judgment in favor of one of the parties, a clear judgment accompanied by a conciliatory countergift, or a more complex compromise.³⁰ It is perhaps surprising to discover, given Oliba's reputation, that compromise in these conflicts is not the norm. Nine cases in which Oliba was involved ended in a clear judgment in favor of Oliba himself or his ally; one ended in a clear judgment against Oliba.³¹ Only four cases in which Oliba was involved reveal evidence of conciliation or negotiated settlement. Overall, around 60% of Catalan disputes in the period 985-1060 ended in a one-sided judgment. The data pool for Oliba is, of course, small, but it suggests that disputes in which he participated were *less*

25. *Diplomatari*, no. 154.

26. BONNASSIE, *La Catalogne*, 2:632-41.

27. *Diplomatari*, no. 87.

28. *Diplomatari*, nos. 64, 71, 80, 82.

29. *Diplomatari*, no. 74.

30. E.g., BOWMAN, «Law, Conflict, and Community», 276-92; FREEDMAN, *Diocese of Vic*, 115-40.

31. For: *Diplomatari*, nos. 56, 71, 74, 80, 83, 87, 95, 99, 154. Against: no. 69. The outcome is unknown in two cases: nos. 22, 82.

likely than others to end with compromise or conciliation. Because of his powerful position, he could force a favorable outcome. Furthermore, as a consideration of the four cases where compromise or conciliation was involved demonstrates, such apparently pacific behavior can be shown to be either at insignificant cost to Oliba's position, or an improvement upon on a losing position.

The first such case, from 1020, is an example of an easily made counter-gift.³² At the celebration of the festival of Sant Cugat held at the monastery of that name, three monks of Ripoll complained to Count Berenguer Ramon I and his mother, Ermessenda, about the alod, church, and castle of Sant Pere Sacama, rightly the property of the abbey, but held unjustly by the counts. This festival was a well-timed moment to make the complaint, as the counts were forced to defend themselves against the humble monks in the presence of the assembled nobility of Catalonia in a situation in which they were expected to display pious benevolence. Nor was the presence at the festival of their abbot, Oliba, a coincidence; this was not the only occasion on which he pursued claims through intermediaries.³³ Despite the intervention of two judges, the record does not refer to a judgment; the counts simply quitclaimed the lands. In return, Oliba—who only now comes to the fore—at the request of the count and countess, instituted an anniversary at the abbey for the previous count, Ramon Borrell, who had died two years earlier—a counter-gift more than balanced in monetary terms by the value of the lands quitclaimed, and—more importantly—in socio-political terms by the links between the abbey and the comital house thereby strengthened and renewed.

In the second case, too, a counter-gift actually benefited Oliba's position.³⁴ In 1027, the inhabitants of Pallerols encroached upon the pasturage of the vill of Age, an appurtenance of the monastery of Ripoll, interfering with water supplies and even beginning cultivation. The dispute became violent, and Oliba brought a complaint on behalf of Age before the court of Count Guifré of Cerdanya, his brother. After witnesses swore not only to the proper boundaries, but to Age's long-term possession of the disputed lands, the inhabitants of Pallerols, «fearing the punishment of the law», and before the judges' decision, offered a quitclaim. Following the subscriptions of the quitclaim, however, the text continues: «After this quitclaim was made, the said count, Viscount Seniofré, and Bernat and Guitard and everyone standing around asked the said bishop to deal mercifully with those men concerning everything that they had

32. *Diplomatari*, no. 64.

33. *Diplomatari*, nos. 71, 94.

34. *Diplomatari*, no. 90.

lost.» Oliba, apparently more concerned with revenues than with mercy, allowed the inhabitants of Pallerols continued use of the pasturage in return for a yearly census. He acceded to the request, the notice relates, lest he lose rights to a census due the abbey.³⁵ Thus again the countergift can hardly be said to be purely beneficent. And here again, the quitclaim and countergift took place before the dispute came to a judicial resolution.

In two other cases, Oliba used compromise not to smooth ruffled feathers, but to improve his position in a lost cause. Compromise softened the blow of one of the very few disputes in which judges ruled against Oliba's position. The Gurb family, led by the viscount of Cardona, complained that Oliba's predecessor as bishop had seized their castle of Calaf, presenting a comital charter in defense of their claim. Oliba responded with a comital charter of his own. The viscount was able to meet the judges' request and assemble witnesses who testified in support of his claim, and Oliba —again, before final judgment— offered a quitclaim. On the next day, however, the victorious family granted the castle to the see, to be held from it for a yearly census. Oliba lost in court, but won the negotiated settlement.³⁶ A similar solution presented itself six years earlier in an extra-judicial agreement that brought to a close a long-running dispute with the same family. The Gurb family charged that Oliba's predecessor, Borrell, had unjustly seized churches within the castle district of Gurb that earlier bishops of Vic had granted to the family, designating them instead to the chapter. Borrell seems to have done this by means of a forged charter. Oliba, after attempting to buy off the family with other revenues, capitulated before the evidence of the forged charter. Rather than simply abandoning the see's claims to the churches, however, Oliba arranged that they be held only by a member of the Gurb family who was a member of the chapter.³⁷ Here, too, Oliba was on the wrong side of justice; compromise may have served the ends of concord, but they also served the ends of Oliba's see.

Political Disputes, Excommunications, and the Peace of God

The motivations apparent in Oliba's judicial activity carry over into the aspects of his career on which his image as a peacemaker is primarily based: his

35. «timentes legis penam...recognoverunt omnia ab eis pediculata...(H)ac igitur evacuatione facta, rogavit prefatus comes ac Seniofredus, vicecomes, sive Bernardus atque Guitardus et omnes circum adstantes, iam dictum episcopum ut misericorditer tractaret eosdem homines de omnia perderent. Rogatu autem eorum annuit ne omnia iam dictus episcopus ut iudicio eorum terminaretur census Sancte Marie inantea faciendus, quod et factum est.»

36. *Diplomatari*, nos. 130-31; Abadal, «L'abat Oliba,» 243-44.

37. *Diplomatari*, no. 105; Abadal, «L'abat Oliba,» 261-63.

involvement in great political disputes and in the Peace of God movement. We have already examined two of the political disputes, mediated as they were through judicial means. The first was the conflict with Hug d'Empúries over Ullastret in 1018, the second the submission of Guilbert and Udaldar in 1044. In both of these cases, Oliba presided over a tribunal that generated a resolution of the dispute, but in both cases he acted in partisan fashion, supporting the position of his patron the countess Ermessenda. In both cases, too, the peace that Oliba brought to the conflict seems simply to have been the cessation of violent conflict, for neither of the two resolutions shows significant compromise: Hug lost his claim outright, and while Guilbert personally escaped with a few exculpatory oaths, his family as a whole suffered a considerable setback in terms of power and wealth.

A set of poorly documented political disputes from the years 1020-23 is susceptible to similar interpretations. In the first of these Oliba arranged a peace between the Counts Hug of Empúries and Gaufred of Roussillon. Hug's father had divided the two counties between Hug and his brother; when the latter died leaving a minor heir, Hug attempted to reunite them. Bernat of Besalú, this time threatened by Hug's ambitions, came to the defense of the young count of Roussillon. Oliba's apparent intervention here supported not only peace, but also his brother's position.³⁸ A similar constellation of disputants were reconciled by Oliba three years later; in a letter written to the monks of Ripoll, Oliba reports: «meanwhile, I have concluded an agreement among Counts Guifré, Guillem, and Hug.»³⁹ The details are unknown, but once again Oliba seems to have settled a dispute between his close relatives on the one hand, and Hug of Empúries on the other. In the same year, those same relatives found themselves in conflict with Berenguer Ramon I of Barcelona, and once again Oliba seems to have been involved: a *placitum* was held in his presence at Ripoll.⁴⁰ It has been assumed that Oliba also had a hand in reuniting his patron Ermessenda with Berenguer Ramon I at around the same time, although there is no evidence for this. Finally, and again in this same year, Oliba intervened in a dispute between his nephew, Guifré, archbishop of Nar-

38. ABADAL, «L'abat Oliba,» 257; Santiago SOBREQÜÉS, *El barons de Catalunya*, 4th edn, *Biografies catalanes* 3 (Barcelona, 1989), 8, 14; Jean de GAZANYOLA, *Histoire de Roussillon* (Perpignan, 1857), 103.

39. *Diplomatari*, *Textos literaris* I, no. 15: «Conventionem interea colligavi inter Wifredum et Willelmum et Ugonem, comites.»

40. *Diplomatari*, no. 71: «ego iam dictus Berengarius, comes, ad limina beatae et gloriosae virginis Mariae pro placito quod inter me et comitem Vuifredum ac nepotem eius Vuillelmum vige-
bat.» There is no reason to think that the restitution to Ripoll was his payment, as Abadal assumes («L'abat Oliba,» 260 n. 104).

bonne, and Berenguer, viscount of Narbonne (who was married to Oliba's niece). His report, again from his letter to the monks of Ripoll, states that he «appointed judges to bring an end to their dispute,» and that he was awaiting the arrival of the countess of Carcassonne, the viscount's superior who shared rights of election to the archbishopric, to bring the deal to a close.⁴¹ The necessity of the presence of the countess—who was in more of a position to pressure the viscount than she was to pressure the archbishop—indicates that the settlement that Oliba had arranged was favorable to his nephew. Oaths sworn by the viscount to the archbishop *and* to his father, Guifré of Cerdanya, and half-brother Ramon were positive in nature: he promised peace, friendship, and fidelity. These are in contrast to the purely negative oath sworn by the archbishop at the time of his election, when he promised merely not to damage the archbishopric or the viscomital family.⁴² Once again, Oliba's peacemaking activity favored his relatives.

This is to read the sources in a tendentious fashion; another, less drastic interpretation allows for a more traditional view of Oliba's behavior, one that sees him as concerned principally with establishing peace. The chronological coincidence of the political settlements in which Oliba was involved is striking: with the exception of the judgment of Guilbert and Udaldar of Barcelona, all occurred within a five year period between 1018 and 1023, the five year period immediately beginning Oliba's episcopate and his more public career. Was the new bishop, looking to the model of his uncle Miró, acting with a particular view of the importance and responsibilities of his office? After five years of attempts to use his newfound influence to keep his unruly family in line, did he change tactics?

The first indications of a new approach appear around 1022. It was probably in the spring of that year that Oliba stood before a council at Narbonne to complain about usurpations of Church property in his diocese; the archbishop threatened the malefactors with excommunication. A letter of complaint of the abbot of Sant Pere de Roda to Pope Benedict VIII reveals that Oliba was one of a few bishops who during the previous year adhered to a papal order of excommunication of usurpers of the monastery's lands; he also participated in a supplementary decree issued on the occasion of the consecration of a new

41. *Diplomatari*, *Textos literaris I*, no. 15: «inter archiepiscopum et vicecomitem Narbonensem ad [dirimenda eorum] negoica iudices statuimus, pactumque pacis dicto...parati ad finendum; cumque prestolatur huius causa facti, comitissa Rutenensis venerit ad solvendum...hac ebdomada coniungemus, si forte tantis malis finem imponere valeamus.»

42. Claude de VIC and J.-J. VAISSETE, *Histoire générale de Languedoc avec des notes et les pièces justificatives*, new edn (Privat), 16 vols (Toulouse, 1872-1904), 5:498 (no. 251): «ullum nostrum neque de nostris non esse damnum neque damnum ipsius episcopatu.»

church for the monastery. Again around the same time, Oliba threatened excommunication on his own authority of usurpers of the property of his monastery of Ripoll.⁴³ The same tendencies evident in Oliba's judicial and political activities are apparent here. Two of the three excommunications just cited directly benefited Oliba's institutional interests. Furthermore, family politics continued to play a role. The threatened excommunication that Oliba requested at Narbonne around 1022 was granted by his nephew, the archbishop, and excepted from the potential punishment the countess Ermessenda and her son.⁴⁴ The list of individuals excepted from the complaint to Pope Benedict included, in addition to Oliba, the archbishop of Narbonne, and the original excommunication was supported by Counts Hug of Empúries, Guifré of Cerdanya (Oliba's brother), Guillem of Besalú (his nephew), and the countess Ermessenda —although Guillem was singled out in the supplementary excommunication for ignoring the papal order. Two decades later, at another council at Narbonne, the pattern remained the same: Oliba complained of usurpations of the properties of his monastery at Cuixà; the excommunication excepted Oliba's nephews, Counts Guillem of Besalú and Ramon of Cerdanya, and their families; the episcopal tribunal included his nephew Archbishop Guifré, but now three more of Oliba's nephews —Guillem of Urgell, Berenguer of Elne, and Guifré of Carcassonne— not to mention Pere of Girona, the brother of the countess Ermessenda. Even Guilabert of Barcelona was the son of Oliba's second cousin.⁴⁵

These excommunications were not a wholesale departure from Oliba's early judicial activities and his attempts at political settlements, but they did signal a new willingness to rely on episcopal authority per se, and on collective episcopal action, to achieve his ends. In this way they served as preparation for Oliba's involvement in the earliest Peace Councils of Catalonia: at Toulouges in 1027, and at Vic in 1030 and 1033.⁴⁶ In these lie Oliba's strongest claim to

43. *Diplomatari*, no. 68, 72; *Textos literaris I*, no. 12. See Jeffrey A. BOWMAN, «Councils, Memory, and Mills: The Early Development of the Peace of God in Catalonia», *Early Medieval Europe* (forthcoming, 1999). I would like to thank Professor Bowman for providing me with an advance copy of this paper.

44. *Diplomatari*, no. 68: «Domnam vero Ermessindem, comitissam, et filium eius Berengarium, ab omni ista excommunicatione excipimus.»

45. *Diplomatari*, no. 149; ABADAL, «L'abat Oliba,» 212.

46. *Diplomatari*, nos. 92, 110; *Textos I*, no. 20; *Les constitucions de pau i treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, ed. Gener Gonzalvo i Bou, *Textos jurídics catalans, Lleis i costums*, 2:3 (Barcelona, 1994), nos. 1-3; ABADAL, «L'abat Oliba,» 263-71; Pierre PONISCH, «Oliba et la Trêve de Dieu,» *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* 3 (1972), 31-42; Gener GONZALVOU i BOU, *La Pau i la Treva a Catalunya: Origen de les Corts Catalanes*, *Curs d'història de Catalunya* 11 (Barcelona, 1986), 18-26.

a reputation as a peacemaker, but here too, as Jeffrey Bowman has shown, the realities are more complex. The council at Toulouges —like many of Oliba's activities described above— is best understood in the context of Oliba's familial and institutional ties. The site of the council was dictated by its proximity to lands donated to the monastery of Cuixà by Oliba's ancestors, lands which were under Oliba's own tenure the subject of a concerted program of irrigation and development. The different concerns of the councils of Vic —such as counterfeiting and the protection of merchants— show that local affairs played a role there, as well. These councils may be seen in retrospect to have been part of a larger «Peace movement,» but at the time they represented specific responses to specific problems.⁴⁷

* * *

Oliba was a peacemaker, but he was not a caricature of a peacemaker. He was a complex figure, charged with the stewardship of three of the most important religious institutions in Catalonia, related by blood to counts, bishops, and the archbishop of Narbonne, and allied by ties of patronage with the house of Barcelona. His actions must be understood in this broader context; they cannot be explained simply by reference to his devotion to peace. Bishops were peacemakers, and to the extent that the image of peacemaker proved useful in a particular situation, Oliba could perform the role. But the peacemaker was not the only part Oliba knew how to play. In judicial proceedings, he was a zealous defender of the rights of his monasteries and diocese; the compromises that would have served better a purely pacific agenda are rare. In the political arena, Oliba put his considerable negotiating skills at the service of the interests of his family and allies; open conflict might cease in the short term, but Oliba's resolutions rarely lasted. Significantly, Oliba's understanding of the possibilities of the peacemaker's role seems to have developed over time. He recognized that there were many options available to him to achieve his ends, and he did not rely on a single approach throughout his entire career.

There are two broader lessons in this interpretation of Oliba's life. The first concerns the distinction between public and private roles. It is right to reject modern statist notions of public and private as anachronistic, but we are still left with historical phenomena for which a better conceptual vocabulary has yet to be developed.⁴⁸ In Oliba's case, it remains useful to be able to distinguish

47. BOWMAN, «Councils, Memory, and Mills.»

48. T. N. BISSON, «The 'Feudal Revolution,» *Past & Present* 142 (1994), 9-12, and responses in «Debate: The 'Feudal Revolution,» *Past & Present* 152 (1996) [Stephen D. White at pp. 220, 222-23], and *Past & Present* 155 (1997) [Chris Wickham at p. 202; Bisson at pp. 216-17]. For an

between official, institutional, and familial interests; this is what allows us to see the judicial activity of an apparent peacemaker as openly partisan. But distinguishing between these interests does not require separating them. Oliba as bishop and abbot and count acted also as Oliba son of Oliba Cabreta, brother of Bernat Tallafer, and uncle of Guifré, archbishop of Narbonne. Complex motivations fit better this complex role. The second point is the utility of contextual study of historical figures and events. The *idea* of Oliba, like the idea of the Peace of God or medieval anti-Jewish violence,⁴⁹ often overwhelms the particular facts. It is worthwhile to return now and then to the details to remind ourselves where it comes from.

Résumé

Oliba, homme de paix

Oliba (971-1046) était connu parmi ses contemporains, tout comme parmi les historiens modernes, en tant qu'homme de paix. Cette communication réexaminera cet aspect particulier de sa vie au travers de son triple statut d'abbé, d'évêque, et de membre d'une famille comtale. Il apparaît avoir tissé ensemble tous ces rôles différents. Il est possible, néanmoins, de défaire les divers fils de sa carrière complexe et d'examiner jusqu'à quel point l'effectivité d'Oliba en tant qu'homme de paix était liée à ses nombreux métiers. Quatre voies d'enquête s'offrent à nous: 1) Oliba en tant que médiateur des grands conflits politiques de cette époque, plus particulièrement la guerre civile entre le comte et le vicomte de Barcelone; 2) Oliba en tant que participant dans des conseils, y compris ceux qui promurent une partie de la législation de paix la plus précoce; 3) Oliba en tant que président de tribunaux judiciaires s'intéressant essentiellement à des disputes routinières; et 4) Oliba en tant qu'écrivain, de lettres, de sermons et de liturgie. L'analyse du rôle pacificateur d'Oliba dans ces nombreux contextes aidera à clarifier la signification et les fonctions d'un évêque, d'un abbé et d'un comte dans la société catalane aux alentours de l'an 1000.

earlier analysis, see Frederic L. CHEYETTE, «The Invention of the State,» in *Essays on Medieval Civilization*, ed. Bede Karl Lackner and Kenneth Roy Philp, The Walter Prescott Webb Memorial Lectures 12 (Austin, 1978), 143-78.

49. BOWMAN, «Councils, Memory, and Mills»; Thomas HEAD, «Feuds in the Peace: Social Conflict and the Development of the Peace of God in Aquitaine, 970-1005,» *Speculum* (forthcoming, 1999); David NIRENBERG, *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages* (Princeton, 1996).

Resumit
Oliba, un òme de patz

Oliba (971-1046) èra conegut de sos contemporanèus, coma es conegut pels istorians modèrns, coma un òme de patz; aquesta comunicacion reexaminarà aqueste aspècte particular de sa vida a través la lopa de son triple estatus coma abat, evesque, e membre d'una familha comtala. Apareis d'aver teissut ensems aquels ròles diferents. Es possible, pasmens, de desfar las divèrsas dralhas de sa carrièra complexa e d'examinar se l'extension de l'efectivitat d'Oliba coma òme de patz èra ligada a sos nombroses mestièrs. Quatre camins d'enquesta se presentan: 1) Oliba coma mediador dins los grands conflictes politics del temps, subretot la guèrra civila entre lo comte e lo vescomte de Barcelona.; 2) Oliba coma participaire dins de conselhs, encluses aquels que promoguèron una part de la legislacion de patz mai primierenca; 3) Oliba coma president de tribunals judiciaris dirigits puslèu a de disputas rotinièras; e 4) Oliba coma escrivan, de letras, de sermons e de liturgia. L'analisi del ròtle pacificador d'Oliba dins aquels nombroses contextes ajudarà a clarificar la significacion e las foncions d'un evèsque, d'un abat e d'un comte dins la societat catalana a l'entorn de l'an 1000.

Abstract
Oliba, peacemaker

Oliba (c. 971-1046) was known to contemporaries, as he is known to modern historians, as a peacemaker; this paper will re-examine that particular aspect of his life through the lens of his threefold status as abbot, bishop, and member of a comital family. He appears to have woven together seamlessly these distinct roles. It is possible, however, to tease out the various strands of his complex career and examine the extent to which Oliba's effectiveness as peacemaker was linked to his various offices. Four routes of enquiry present themselves: 1) Oliba as mediator in the great political conflicts of the age, most notably the civil war between the count and viscount of Barcelona; 2) Oliba as participant in councils, including those that promoted some of the earliest peace legislation; 3) Oliba as president of judicial tribunals addressing more routine disputes; and 4) Oliba as writer, of letters, sermons, and liturgy. Analysis of Oliba's peacemaking role in these various contexts will help clarify the significance and functions of a bishop, abbot and count in Catalan society around the year 1000.

La indivisibilitat del bloc comtal cerdanoberguedà en època d'Oliba (Cabreta) i dels seus fills (finals del segle X inici de l'XI)

Josep Camprubí Sensada

Resum

En època d'Oliba (Cabreta) i dels seus fills el Berguedà no serà mai independent de la Cerdanya. Aquest serà un dels motius que obligaran Oliba (fill d'Oliba Cabreta) a cercar la vida monàstica, car els drets berguedans pertanyien al seu germà Guifré, comte de la Cerdanya. No obstant això, hi ha la possibilitat hipotètica que Oliba hagués rebut el Berguedà en feu per un temps determinat. Aquest personatge serà qui acompanyi la seva mare, la comtessa Ermengarda, i l'ajudi a administrar els seus assumptes. Al Berguedà és on actuen majoritàriament perquè és aquí també on tenen la major part de les seves possessions personals.

En morir Guifré (fill d'Oliba Cabreta), el Berguedà passà durant uns anys a ser un feu del seu fill Bernat, però això no significa cap independència política.

És sabut pels historiadors que Oliba (l'anomenat Cabreta), comte de Besalú, la Cerdanya, el Berguedà i el Conflent, el 988 es retirà al monestir de Montecassino, on morí el 990.¹ També se sap que en el moment de la seva renúncia, o de la seva mort, els drets comtals es devien repartir entre els fills de manera que Guifré rebé els de Cerdanya i Conflent, Bernat els de Besalú, i la seva esposa Ermengarda devia gaudir de privilegis fins que morí, car apareix actuant en diverses ocasions, sobretot en terres berguedanes, acompanyada del seu fill Oliba. I és just aquest darrer personatge que la historiografia atribueix la tinença dels drets comtals berguedans i l'escissió de la Cerdanya, consideració que no creiem encertada. Però per dirimir la qüestió cal analitzar les actuacions berguedanes d'aquest personatge i el context històric, geogràfic i social en el qual li tocà viure.

1. Per exemple JUNYENT, E. *El comtat de Berga en els segles X-XI*. Museu Municipal de Berga. 1969, p. 10.

També hi ha una altra suposada independència berguedana l'any 1035,² moment en el qual Guifré, fill d'Oliba (Cabreta) i comte de la Cerdanya, es retira al monestir de Sant Martí del Canigó i reparteix els béns personals i els drets comtals. En aquest cas, s'ha considerat tradicionalment que els drets cerdans eren per al seu fill Ramon i que els berguedans corresponien a Bernat, també fill seu, teoria que cal revisar i puntualitzar.

A) Oliba (Cabreta) i els seus fills

Les referències documentals conegudes

Cal indicar que hi ha dos moments diferenciats: un primer període comença després de la retirada del comte Oliba (Cabreta) al monestir de Montecassino, el 988, i finalitza amb la mort de la comtessa Ermengarda, el 996, espai de temps en el qual Oliba (el fill) apareix al costat de la seva mare i actuen conjuntament.

Un segon moment comença després de la mort de la comtessa Ermengarda i es perllonga fins la professió d'Oliba (el fill) com a monjo el 1003, espai de temps en el qual l'esmentat personatge es mou sol pel Berguedà.

Període primer: Ermengarda i Oliba conjuntament.

- En un document del 30 de juliol del 990³ apareixen la comtessa Ermengarda i el seu fill Oliba (*Ermengardis Gratia Dei comitissa cum sua prole Olibane Gratia Dei comes*) fent donació d'un alou a un tal Oriolo.
- El 991⁴ el bisbe Sal·la d'Urgell excomunicà la Cerdanya i el Berguedà (*episcopatum Cerdaniensis uel Berchitanensis*) per haver-se apropiat dels drets que la Seu tenia sobre ells, però exceptuà d'aquesta feta la comtessa Ermengarda i els seus fills (*ipsa comitissa domna Ermengards cum filios et filias suas nec excommunicamus*), potser perquè des del 988 estaven sota protecció papal.⁵

2. Basat en un document publicat per JUNYENT, E. *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*. Barcelona: IEC. A cura d'Anscari Mundó. Doc. 122. 1992, nova edició.

3. JUNYENT, E. *Diplomatari i escrits literaris...* Doc. 12. 1992.

4. BARAUT, C. «Els documents dels anys 981-1010 de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, vol. 3. (1980). SCU. La Seu. Doc. 14.

5. JUNYENT, E. *Diplomatari i escrits literaris...* Doc. 10. 1992.

- El 991⁶ hi ha una referència del comte Oliba i el bisbe Miró, en una donació de béns feta pels marmessors d'un ardiaca anomenat Oliba, en la qual cedien al monestir de Ripoll les propietats que el difunt tenia a la vil·la de Lladernosa, al terme de Puig Reig. Possiblement és una al·lusió de l'Oliba fill, ja que el pare en aquesta data era mort, però com que l'autor de la cita no indica a quin arxiu es troba el text, no podem contrastar l'opinió. Cal fer notar que és estrany trobar l'Oliba fill actuant sense la seva mare en aquestes dates.
- El 5 de juny del 993,⁷ a l'acta d'elecció d'Eimil com a abat del monestir de Serrateix, hi tornem a trobar la comtessa Ermengarda juntament amb els seus quatre fills (*domna Ermengardis comitissa simul cum proles sui idest domnus Bernardus Gratia Dei comes, et fratres sui Wifredus comes et Oliba Gratia Dei comes et domno Beraegerus Gratia Dei presul*).
- En un altre text, suspecte⁸ del 2 de gener del 995,⁹ consta que la comtessa Ermengarda i el seu fill Oliba donaren al monestir de Serrateix un alou que tenien a Cellers, al terme del *castrum* de Pinós.

De les cinc referències, tres són cessions personals de béns, un fet usual entre els propietaris de l'època. La presència d'aquests dos personatges en l'acte d'elecció d'abat a Serrateix no és gens rara, car també hi foren presents el dia de la dotació,¹⁰ i la seva assistència serveix per ratificar des del poder laic les decisions preses pel monestir. Si al decret d'excomunicació, posterior a la mort d'Oliba (Cabreta), s'exceptua d'aquesta feta la comtessa Ermengarda i els seus fills és perquè ella i la seva família eren receptors del dret comtal cerdanoberguedà, i sobretot ella, esmentada preminentment.

Rafael Torrent¹¹ pensava que el govern dels comtats, a la mort d'Oliba (Cabreta), romania en mans de la seva dona, que actuava juntament amb els seus fills. Per la seva part, Junyent¹² especificava que el període en el qual la

6. Diversos autors. *Catalunya Romànica. El Berguedà*. Vol. 12. Enciclopèdia Catalana. Barcelona. 1985, p. 61.

7. JUNYENT, E. *Diplomatari i escrits literaris...* Doc. 15. 1992.

8. Vegeu CAMPRUBI, J. *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (segles IX-XI). La formació del comtat*. Treball de recerca mecanoscrit (tesina) dipositada a la UAB. Annex de suspectes, doc. 23. 1996.

9. JUNYENT, E. *Diplomatari i escrits literaris...* Doc. 17. 1992.

10. BARAUT, C. «Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XIII)», *Urgellia*, vol. 1. SCU. La Seu. Doc. 36. 1971. La dotació sembla promoguda pel propi Oliba (Cabreta).

11. TORRENT ORRI, R. «El abad Oliva i los condados de Ripoll y Berga». *Pyrene, revista mensual de las artes y las letras*. Núm. 20 (1950). Olot. Novembre.

12. JUNYENT, E. «El abad Oliva y los condados de Ripoll y Berga». *Pyrene*. Núm. 23 (1951). Olot. Febrer.

mare exercia les funcions comtals devia acabar cap al 994. Torrent també creia que aquest interval de temps devia estar prescrit per Oliba a fi d'esperar que els seus successors arribessin a una edat determinada, opinió igualment compartida per Junyent.

Nosaltres creiem que si Oliba (Cabreta) es retirà voluntàriament a un monestir ja devia deixar les cessions comtals perfectament estipulades. Ermengarda és comtessa perquè ha rebut aquest títol anteriorment, un dret vitalici si no hi renuncia voluntàriament, i si als documents apareix pel davant dels seus fills és com a senyal de respecte car estava casada amb l'anterior comte, era de més edat que els seus successors, i a més era la seva mare. De fet, si observem col·leccions diplomàtiques, no trobarem gaire sovint que una dona sola exerceixi les funcions del comte encara que aquesta s'intituli comtessa. La comtessa és la dona o la filla d'un comte però en general no sol exercir mai les funcions d'aquest si no està acompanyada d'un altre personatge masculí, generalment fill seu.

Al comtat de Girona, després de la mort del comte Ramon, ocorreguda a la segona dècada del segle XI,¹³ la comtessa Ermessenda actua acompanyada d'un seu fill anomenat Berenguer,¹⁴ també comte, tot i que excepcionalment algunes vegades ens apareix sola exercint tasques comtals.¹⁵ Així, la vídua del comte de Girona segueix gaudint de privilegis i drets, tal com també hem vist que ho feia Ermengarda al bloc cerdanoberguedà.

El 996¹⁶ mor la comtessa Ermengarda i llavors Oliba ens apareix actuant tot sol i es titularà comte fins al moment en què entrarà com a monjo a Ripoll el 1002 o fins l'any següent, en què professarà.

Període segon: Oliba (el fill) tot sol

- En un document falsificat datat del 25 de juliol del 997,¹⁷ s'explica que el comte Oliba cedí el bosc d'Agrevolet al monestir de Sant Pere de Frontanyà.

13. Sabem que el 1019 ja era mort. Vegeu MARTI CASTELLO, R. *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*. Col·lecció Diplomataris, núm 13. Fundació Noguera. Barcelona. Doc. 176. 1997. De fet, morí el 1017 segons BISSON, T. *Història de la Corona d'Aragó a l'edat mitjana*. Ed. Crítica. Barcelona. 1988, p. 33.

14. MARTI, R. *Col·lecció diplomàtica de la seu de Girona...* docs. 173, 175, 176, 179, 184 i 224, per exemple. 1997.

15. MARTI, R. *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona...* docs. 181, 235, 271 i 282, per exemple. 1997. També BARAUT, C. «Els documents dels anys 1010-1035 de l'Arxiu Capitular d'Urgell». *Urgellia* (1982). SCU. La Seu. Doc. 337.

16. Per exemple BOLOS, J.-PAGES, M. *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà*. Artstudi. Barcelona. 1986, p. 27.

17. JUNYENT, E. *Diplomataris i escrits literaris...* doc. 21. 1992. Per determinar la falsedat del document vegeu CAMPRUBÍ, J. *Conquesta i estructuració territorial...* suspectes doc. 15. 1996.

- El 30 de novembre del 997¹⁸ l'esmentat comte assistí a un judici sobre una dècima que s'havia de satisfer a Sant Jaume de Frontanyà i que encara no s'havia lliurat.
- El 27 de juliol del 1003¹⁹ Oliba donà al monestir de Serrateix l'església de Sant Martí d'Avià i Sant Sadurn de Clarà. A les signatures d'una de les còpies apareixen el comte Ramon (*Raimundus Gratia Dei comes*) i el comte Bernat (*Bernardus comes*), els quals s'han identificat amb personatges que anys més tard regiran el Berguedà. Però, si no foren comtes fins més tard, com és que apareixen ara? Segons Junyent-Mundó,²⁰ la còpia en la qual trobem aquests personatges és posterior als fets que s'expliquen i es devia fer per confirmar la donació rebuda en temps d'Oliba.
- El 7 d'agost del mateix any²¹ el comte Oliba féu donació al monestir de Ripoll d'un seguit de propietats, una de les quals era a la Nou —a la riba esquerra de l'actual pantà de la Baells, per remei de la seva ànima i de la dels seus pares.

La menció d'Oliba com a comte posteriorment a la seva renúncia apareix en altres documents:

- Una donació que uns particulars fan al monestir de Sant Pere de Frontanyà (La Portella) el 26 de gener del 1006.²² És un text suspecte.²³
- Un altre del 24 de juliol del 1003/8,²⁴ on es confirma la cessió del bosc d'Agrevolet al monestir de Frontanyà i on s'explica que aquest fou comprat pels donadors al comte Oliba.
- També el 5 de juliol del 1008²⁵ és esmentada per Ardemà i Ilia la compra d'un alou a la vil·la d'Orriols, el qual els fou venut pel comte Oliba que ara és abat.
- A la publicació del testament de Bernat (Tallaferro), comte de Besalú, feta el 13 d'octubre del 1020,²⁶ apareix esmentat el castell de la Portella,

18. BARAUT, C. «Els documents dels anys 981-1010...» doc. 252. 1980.

19. JUNYENT, E. *Diplomatari i escrits literaris...* doc. 32. 1992.

20. Mundó fou el revisor de l'obra de Junyent l'any 1992.

21. JUNYENT, E. *Diplomatari i escrits...* doc. 33. 1992.

22. SANTAMARIA ROVIRA, J. *Memòries del monestir de Sant pere de la Portella i de tot el seu abadiat i baronia*. Solsona. Doc. 3. 1935.

23. Vegem CAMPRUBI, J. *Conquesta i estructuració territorial...* suspectes núm. 16. 1996.

24. Segons transcripció de Santamaria, J. *Memòries del monestir...* 1935, doc. 2, és del 1003, i segons transcripció de JUNYENT, E. *Diplomatari i escrits literaris...* 1992, doc. 36, és del 1008.

25. BARAUT, C. «Els documents dels anys 981-1010...» doc. 311. 1980.

26. JUNYENT, E. *Diplomatari i escrits...* doc. 65. 1992.

una donació que juntament amb altres propietats aquest personatge havia rebut del seu germà Oliba, cessió que devia realitzar abans de professar com a monjo.

Oliba apareix en altres ocasions actuant al Berguedà, no com a comte sinó com a religiós, esments que no són tema d'aquest estudi.

De totes les referències citades en aquest apartat, només en una, el judici del 997, Oliba realitza funcions que són pròpies d'un comte. En els altres casos actua —o és recordat com a propietari o tenidor de béns.

Valoració dels fets

Les aparicions berguedanes d'aquest personatge ens plantegen un seguit de qüestions: Fou realment Oliba comte del Berguedà? Se separaren el Berguedà i la Cerdanya des de la renúncia o mort del seu pare o des de la mort d'Ermengarda fins que ell professà? En cas afirmatiu, per què en abandonar el càrrec deixà els drets comtals del Berguedà al seu germà Guifré i no pas al germà gran Bernat?

Diversos autors han tractat aquest problema però la majoria no han fet res més que repetir les teories dels investigadors que més han treballat el tema. Seguidament passarem a esmentar només els que han aportat alguna novetat sobre les qüestions que plantejàvem anteriorment:

Monsalvatge,²⁷ a finals del segle XIX, deia que a la mort d'Oliba (Cabreta) Guifré rebé el comtat de Cerdanya, Bernat, els de Besalú, Vallespir i Fenollet, i que Oliba fou abat de Ripoll, Cuixà i bisbe de Vic, mentre que Berenguer exercí com a bisbe d'Elna.

Durant el segle XX han anat sorgint teories que han complicat la qüestió, algunes fonamentades sobre documents mal datats o sobre interpretacions superficials que desconeixien el context històric cerdanoberguedà.

Així, Rafael Torrent²⁸ pensava que Oliba havia restablert el comtat Berguedà i en professar l'havia cedit al seu germà Guifré, que ja governava la Cerdanya. Per afirmar això es basava en la donació del castell i de l'església de l'Espunyola (al Berguedà), que Adelaida, filla del comte Sunyer i la comtessa Riquilda, féu a Ripoll el 907 i en la qual apareix la denominació de comtat per designar el Berguedà. Després el comtat desapareixeria, car a la dotàlia de Sant Joan (de Cor de Roure), del 922 (que ell datava del 923), hi apareix *pagus* per

27. MONSALVATGE, F. *Noticias históricas*. Vol. I, Besalú. Olot. 1889.

28. TORRENT ORRI, R. «El abad Oliva y los condados de Ripoll y Berga», *Pyrene*. Núm. 21 (1950), desembre. Olot.

designar el Berguedà, i deia que no es tornava a trobar la denominació de comtat fins després de la renúncia d'Oliba (Cabreta) i la seva reclusió al monestir de Montecassino. Aquests fets feien creure a l'autor que el 907 existia un comtat independent, que el 923 era *pagus* perquè depenia de la Cerdanya i que en intitular-se Oliba comte, aquest recuperava per al Berguedà la categoria de comtat, i que per tant ell n'era el titular. Actualment aquesta teoria està desfasada ja que el document de l'Espunyola no és del 907 sinó del 950,²⁹ i perquè la denominació de comtat ja apareix de forma continuada a partir del 941,³⁰ uns trenta anys abans de néixer el bisbe Oliba. A més, el text del 922 referent a Cor de Roure està falsificat.³¹

P. Kehr³² afirmava que Oliba havia estat abat de Ripoll, Cuixà i comte de Berga, i el pare Albareda,³³ tot i que no veia massa clars els fonaments de Kehr, li donava la raó a l'hora de considerar Oliba com a comte berguedà. No obstant això, plantejava la possibilitat que aquest Oliba hagués compartit la regència amb el seu germà Guifré, tal com més tard proposà d'Abadal.³⁴

Junyent³⁵ creia que en morir Oliba (Cabreta), el 990, els territoris es repartiren entre els seus fills i que aquesta acció fou efectiva a partir del 994 tot i que no diu el perquè d'aquesta data, i en el procés de partició Oliba rebria els comtats de Ripoll i Berga.

Benet³⁶ creu que Oliba fou comte del Berguedà fins abans de professar i que en el moment de fer-ho, aquesta jurisdicció es tornà a ajuntar amb la Cerdanya.

Per la seva banda Anscari Mundó³⁷ explica molt per sobre que Oliba fou comte de Berga i Ripoll.

En realitat el que estem veient en la majoria dels autors és una tendència a creure que Oliba fou comte del Berguedà i que això comportà la independència d'aquesta jurisdicció respecte a la Cerdanya. Hi ha, però, un seguit de qüestions que caldria aclarir:

29. UDINA MARTORELL, F. *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X*. CSIC. Barcelona. Doc. 130. 1951.

30. Diversos autors *Els castells catalans*, vol. 5. Rafael Dalmau editor. Barcelona. P. 710.

31. ORDEIG MATA, R. *Les dotacions de les esglésies de Catalunya (segles IX-XIII)*. Vol.I. Estudis històrics. Vic. Doc. 45. 1993.

32. Citat per ALBAREDA, A. *L'abat Oliba fundador de Montserrat*. 1932.

33. Ídem.

34. D'ABADAL, R. *L'abat Oliba bisbe de Vic i la seva època*. Barcelona. 1949.

35. JUNYENT, E. «El abad Oliba...» 1951.

36. BENET CLARÀ, A. «El comtat de Berga. Origen i límits (segles X-XI)». *L'Erol*. Núm. 11 (1984). Berga.

37. JUNYENT, E. *Diplomatari i escrits... a la introducció*. 1992.

- Cal pensar en una difícil independència del Berguedà vers la Cerdanya ja que aquesta darrera utilitza el primer per expandir-se, per cercar nous territoris³⁸ i obtenir impostos de la marca.³⁹ L'escissió del Berguedà significaria l'aïllament de la Cerdanya i el punt final en la seva expansió cap a l'occident andalusí. És difícil que una família comtal volgués desprendre's d'un territori annex que li oferia tantes possibilitats.
- Cada comte cerdà ha regit també el Berguedà i això és així perquè el darrer és una conquesta del primer,⁴⁰ una annexió del segle IX que ha conservat el seu nom antic en lloc d'adoptar el dels seus conqueridors, i per tant tot és una sola entitat política. Tenir els drets de la Cerdanya significa posseir també els del Berguedà, tal com havia estat succeint, almenys, des del segle IX.⁴¹
- Si Oliba es titula comte pot ser perquè és fill de comtes i acompanya la comtessa mare en les seves actuacions. En alguns casos pot haver-hi més comtes i comtesses que comtats,⁴² i llavors la família o el titular del dret ha de decidir a qui el cedeix.
- Si Oliba hagués estat comte en un Berguedà independent de la Cerdanya, el més lògic hauria estat casar-se i crear una branca comtal a partir d'ell, ja que tenint una frontera amb Al-Andalus a llarg termini hauria pogut aconseguir nous territoris i participar de les noves pàries. Sí que realitza alguna tasca pròpia dels comtes —tal com li permet el seu títol, com seria la seva presència al judici del 997 referent a Sant Jaume de Frontanyà, però en general els documents no ens deixen pas massa clar qui és el comte titular. Altra cosa seria que Guifré o bé Oliba (Cabreta) haguessin cedit el Berguedà en feu a Oliba (el futur bisbe) per un període cronològic determinat. Llavors això justificaria per què l'esmentat Oliba intervé al judici de Frontanyà.
- Si Oliba actua més al Berguedà que als altres comtats es també perquè, segons es veu als pergamins conservats, sembla que és aquesta la jurisdicció

38. CAMPRUBI, J. *Conquesta i estructuració territorial..* 1996. Apartat dedicat a la conquesta i consolidació de l'avanç territorial berguedà.

39. Sobretot al segle XI, per exemple el 1058. Vegeu BOFARULL, P. *Los condes de Barcelona Vindicados*, vol. 2. Barcelona. 1836, p. 79-80.

40. CAMPRUBI, J. *Conquesta i estructuració territorial..* 1996. Apartat dedicat a la conquesta i consolidació de l'avanç territorial berguedà. També CAMPRUBI, J. «La funció dels *castra* i la seva relació amb les *parrochiae* en el procés d'estructuració territorial berguedà (fi del segle IX-inicis del X)». *Dins II Congrés Internacional d'història dels Pirineus*. Girona. 1997.

41. CAMPRUBI, J. *Conquesta i estructuració territorial..* 1996, apartat dedicat als comtes.

42. En el nostre cas la comtessa Ermengarda, el comte Guifré i el comte Oliba es mouen al mateix temps per la jurisdicció cerdanoberguedana. Finalment, amb el títol de comte només quedà Guifré.

on té més possessions personals. Sembla haver-hi una certa especialització o preferència territorial, i això fa pensar que Oliba (Cabreta) podia haver cedit als seus fills les possessions personals repartint-les per comtats. Així, Oliba (el fill) rebria els béns que el seu pare tenia al Berguedà, però no necessàriament els drets comtals d'aquesta jurisdicció. El que no podem afirmar és si el traspàs de propietats es realitzà just després de la renúncia del pare o si passaren a mans de la mare fins que aquesta morí.

Uns anys després de la mort de la seva mare, Oliba es veié obligat a cercar la vida monàstica, car posseïa un títol nobiliari però no tenia cap comtat on desenvolupar el seu càrrec, ja que els drets del bloc cerdanoberguedà pertanyien al seu germà Guifré. El comte cerdà devia permetre al seu germà Oliba l'ús de la intitulació comtal pel fet de ser fill de comtes i haver intervingut com a tal amb la seva mare als actes jurídics que aquesta realitzà després de la renúncia del seu pare. En general els fills dels comtes que no podien accedir als drets dels seus pares no tenien altre remei que exercir de religiosos, i millor si podia ser de bisbes o abats, i aquesta era la sortida que li pertocava a Oliba i al seu germà petit Berenguer. Potser sí que tenien vocació, però encara que no l'haguessin sentit l'única opció que tenien per condició de la seva categoria social era la religió, i preferentment en càrrecs importants.

B) Guifré i els seus fills

La referència documental

El 8 de novembre del 1035⁴³ es féu públic el testament del comte Guifré (fill d'Oliba el Cabreta), no pas perquè fos mort sinó perquè es retirà com a monjo al monestir de Sant Martí del Canigó, i llavors repartí els béns i els drets entre els seus fills i la seva dona. Així, deixava el comtat de Cerdanya, el de Conflent i altres drets al seu fill Ramon, excepte el comtat del Berguedà i la marca (*comitatus Bergitano simul cum ipsa marchia*), que els cedia al seu fill Bernat. En cas de morir aquest sense descendència legítima passaria al seu germà Berenguer, tot disposant que si també moria sense descendència el Berguedà aniria a mans de Ramon o del comte que en aquells moments hi hagués a la Cerdanya. En aquesta disposició hi havia una clàusula per la qual, co-

43. JUNYENT, E. *Diplomatari i escrits...* doc. 122. 1992.

mençant a comptar des de la Pasqua d'aquell any (*Pasqua transacta*), que s'esqueia el 30 de març, al cap de dotze anys els beneficiaris del Berguedà havien de tornar tot el que havien rebut al comte de Cerdanya.

Valoració dels fets

Malgrat que alguns autors de gran renom, com per exemple E. Junyent⁴⁴ o bé Bolòs-Pagès,⁴⁵ han tractat aquest tema, sempre ha quedat pendent resoldre algunes qüestions: així, cal preguntar-nos per què Guifré partí els drets, en quins termes jurídics ho féu, per què deixava aparentment la Cerdanya sense possibilitat d'expansió territorial, i sobretot s'ha de veure si aquesta independència fou real o no.

Segons el nostre parer, no podem parlar de separació o independència berguedana respecte de la Cerdanya sinó més aviat d'una cessió momentània del poder comtal per a ús personal d'un individu, en definitiva, un feu. Al cap de dotze anys els drets havien de retornar al comte de Cerdanya, els tingués qui els tingués. Tot i que no ho diu el text, aquest tipus de tracte implicaria un pacte de vassallatge del comte berguedà vers el cerdà, fet que continuaria assegurant el poder de la Cerdanya sobre el Berguedà ininterrompudament. Així, el bloc comtal seguia unit malgrat que hi haguessin dos administradors i la Cerdanya seguia tenint un punt d'expansió cap a Al-Andalus a través del Berguedà.

Quan Bernat rebé el feu del Berguedà, la seva edat devia ser d'aproximadament de deu anys i això fa difícil creure en una separació política per iniciativa pròpia vers la Cerdanya, secessió que mai és contemplada al testament de Guifré.

L'esmentat comte Guifré devia realitzar la cessió del feu perquè Bernat i Berenguer eren fills d'Elizabet, dona amb qui estava casat des del 1025, però Ramon, Guifré i Guillem nasqueren de Guisla, la primera esposa del comte, la qual morí el 1020.⁴⁶ Així, la propietat del dret la cedia al primogènit de la seva primera dona i la possessió precària era per al primogènit de la segona.

44. JUNYENT, E. *El comtat de Berga...* p. 15. 1969.

45. BOLOS, J.-PAGES, M. *El monestir de Sant Llorenç prop Bagà...* 1986, p. 28.

46. Explicat a JUNYENT, E. *Diplomatari i escrits literaris...* doc. 122, 1992, a l'explicació final.

C) Conclusions generals

En època d'Oliba (Cabreta) i dels seus fills el comtat Berguedà restarà supeditat a la Cerdanya tal com ho havia estat anteriorment.

Quan aquest comte es retirarà al monestir de Montecassino, Guifré regirà la Cerdanya i també el Berguedà, tot i que el seu germà Oliba s'intitularà *comite*. Aquest darrer, a partir del 988 acompanyarà la seva mare, la comtessa Ermengarda, en els actes oficials i en la resolució dels assumptes patrimonials que s'aniran produint al Berguedà. Un cop morta Ermengarda, el 996, Oliba (el fill) actuarà tot sol en aquesta jurisdicció possiblement perquè és el lloc on sembla tenir-hi més propietats.

Si aquest personatge es titula comte pot ser per dos motius:

1. Perquè és fill de comtes i perquè la seva funció principal sembla ser tenir cura dels assumptes de la seva mare i validar-los.
- 2 Perquè hipotèticament podria haver rebut el Berguedà com a feu per un període de temps determinat, al final del qual hauria hagut de professar. Això en cap cas pressuposa una independència política, sinó que és una relació de vassallatge.

Com que els drets de la Cerdanya —i els del Berguedà estaven en mans de Guifré, no va tenir altre remei que cercar la vida monàstica, l'any 1002, tal com havia fet anteriorment el seu germà petit Berenguer.

Quan Guifré farà públic el seu testament, el 1035, no es produirà cap separació del Berguedà vers la Cerdanya, sinó una cessió en feu malgrat que no aparegui eixa paraula al text pels termes contractuals, ho és i per tant el comte o administrador berguedà estarà supeditat al cerdà. Podrà presidir judicis, prendre decisions i fins i tot guerrear si cal, però mai podrà ser independent.

Résumé

L'indivisibilité du bloc comtal cerdano-berguedan à l'époque d'Oliba (Cabreta) et de ses fils (fin du XIIe siècle-début du XIIIe siècle)

Pendant l'époque d'Oliba (Cabreta) et de ses fils, le Berguedà ne sera jamais indépendant de la Cerdagne. Il s'agira là d'un des motifs qui obligeront Oliba (le fils d'Oliba Cabreta) à rechercher la vie monacale, parce que les droits du Berguedà revenaient à son frère Guifré, comte de Cerdagne. En dépit de ce

fait, on peut émettre en hypothèse la possibilité qu'Oliba ait reçu le Berguedà comme fief durant une certaine période. Ce personnage sera celui qui accompagnera sa mère, la comtesse Ermengarda, et l'aidera à administrer ses affaires. C'est dans le Berguedà qu'ils agissent en premier lieu, car c'est ici où ils ont la plupart de leurs possessions propres.

À la mort de Guifré (le fils d'Oliba Cabreta), le Berguedà deviendra pendant quelques années un fief de son fils Bernat, mais ce fait n'impliquera en aucune manière une indépendance politique.

Resumit

L'indivisibilitat del bloc comtal cerdanò-berguedan al temps d'Oliba (Cabreta) e de sos filhs (fin del s. X-debuta del s. XI)

Durant l'època d'Oliba (Cabreta) e de sos filhs, lo Berguedan serà pas ja-mai independent de la Cerdanha. Aqueste serà un dels motius qu'obligaràn Oliba (lo filh d'Oliba Cabreta) a cercar la vida monastica, que los dreches berguedans apartenián a son fraire Guifré, comte de Cerdanha. Malgrat açò, existís la possibilitat ipotetica qu'Oliba aguèsse recebut lo Berguedan en feu durant un temps determinat. Aqueste personatge serà lo qu'acompanharà sa maire la comtessa Ermengarda, e l'ajudarà a administrar sos afars. Es dins lo Berguedan qu'intervenon mai que mai perqué es aquí tanben ont an la part mai bèla de sas possessions personalas.

A la mòrt de Guifré (filh d'Oliba Cabreta), lo Berguedan venguèt a èsser, durant qualques ans, un feu de son filh Bernat, çaquela aquò significuèt pas cap d'independéncia politica.

Els vescomtes d'Osona. Dades familiars i gènesi patrimonial d'un llinatge nobiliari pels volts de l'any 1000

Francesc Rodríguez Bernal
Universitat Autònoma de Barcelona

Resum

A la data en que el nou papa Silvestre II seu a la catedral de Roma, el vescomte Ramon i el bisbe de la diòcesi de Vic, Arnulf, són els personatges més rellevants del llinatge vescomtal d'Osona. Al voltant de l'any mil aquesta família crea els fonaments del seu poder polític, econòmic i territorial i intenta instal·lar-se territorialment al nord de la ciutat de Vic. Poc a poc s'inicia la construcció d'un domini feudal que, a finals del segle XI, inclourà una trentena de castells i possessions arreu de Catalunya.

L'enfortiment dels lligams polítics amb el casal comtal de Barcelona i especialment amb la comtessa Ermessenda consolida el poder del llinatge al comtat d'Osona.

Finalment, el llinatge es reorganitza i queden marcades algunes estratègies familiars. D'una banda es fan matrimonis estratègics que permeten la protecció dels seus territoris feudals. De l'altra, es crea, per evitar la segmentació del patrimoni, el costum de concentrar la herència en mans del primogènit i, al mateix temps, es fomenta l'arribada d'un altre fill a una catedral episcopal. Al llarg de tres generacions —entre el 992 i el 1099— el vescomte d'Osona-Cardona i el bisbe d'alguna seu episcopal catalana (Vic, Urgell i Barcelona) seran germans.

Introducció

Dirigir la ploma de la història vers les arrels més profundes d'una família nobiliària catalana no és pas una feina de fàcil resolució. Els medievalistes que ho han intentat ho han posat de manifest repetidament.¹ En primer lloc, les fonts escrites acostumen a trobar-se terriblement disperses en molt arxius so-

1. Per exemple, Albert BENET, «L'origen de les famílies Cervelló, Castellvell i Castellet», *Acta Historica et Archaeologica Medievalia*, 4, 1983, p. 67.

vint allunyats l'un de l'altre i, de vegades, encara tancats als investigadors. Díficilment trobem a l'actualitat grans paquets documentals en un únic arxiu.² Però malgrat tot, una pacient recerca i recopilació tampoc no garanteix l'èxit del treball; en moltes ocasions les dades que podem extreure dels documents són minses o no són pas del tot segures, i porten l'investigador cap a la confusió. Com a conseqüència de tot això, les genealogies que es construeixen semblen inexactes, sigui per l'excés de personatges que atribueixen a una família, sigui per manca d'un criteri seriós de selecció de les fonts, de manera que l'aparició d'un nou document introbable desmunta el més formós arbre genealògic com si es tractés d'un castell de cartes.³

Tenint en compte totes aquestes dificultats, i sense la pretensió d'ofrir res més que un estudi introductori a la problemàtica, el nostre treball vol posar una mica més de llum sobre la família vescomtal d'Osona (anomenada de Cardona a partir de mitjan s. XI) entre els anys de 992 i 1040.⁴ Uns setanta-cinc pergamins repartits entre diversos arxius catalans⁵ que porten dates entre el 975 i el 1040 són la base sobre la qual presentem els diversos personatges masculins del llinatge⁶ fins al 1030 i permeten un primer apropament al patrimoni vescomtal.

2. Excepcionalment ho aconseguí Manuel ROMERO TALLAFIGO, «El señorío catalán de los Entenza a la luz de la documentación existente en el Archivo Ducal de Medinaceli (Sevilla). Años 1173-1324», *Historia, Instituciones, Documentos*, 4, 1977, p. 515-582. El seu estudi sobrepassa, però, la nostra cronologia.

3. Com ho va mostrar, referint-se al mateix llinatge estudiat aquí, Manuel ROVIRA i SOLA, «Noves dades sobre els primers vescomtes d'Osona-Cardona», *Ausa*, IX/97, 1981, p. 249-260. La investigació, creiem, pot portar encara moltes altres rectificacions i sorpreses.

4. Els estudis més destacats fins al moment són els treballs de Ferran VALLS i TABERNER, «La primera dinastia vescomtal de Cardona», *Estudis Universitaris Catalans*, XVI, 1932, p. 112-136, l'obra de Joan SERRA i VILARO, *Història de Cardona*, vol. I, Tarragona, Sugrañés Ed., 1962, i el citat article de Manuel ROVIRA. Tots tres ofereixen estudis moderns i documentats, que superen l'historiador més clàssic del llinatge, Bernardo José LLOBET, *Declaración del árbol de la genealogía i descendencia de los antiquísimos y excelentísimos vizcondes, condes i duques de Cardona en el principado de Cataluña*, Barcelona, Antonio Lacaballeria, 1665.

5. Arxiu de la Corona d'Aragó (en endavant ACA); Arxiu Capitular d'Urgell (en endavant ACU); Arxiu Capitular de Vic (en endavant ACV); Arxiu Diocesà de Girona (en endavant ADG); Arxiu Episcopal de Vic (en endavant AEV); Biblioteca de Catalunya (en endavant BC) i Biblioteca Universitària de Barcelona (en endavant BUB).

6. Les dones, especialment les vescomtesses d'Osona, mereixeran un estudi propi que tractarà d'extreure els seus orígens geogràfics i la seva implicació política, en la línia del treball de Martin AURELL, *Les nocces du comte. Mariage et pouvoir en Catalogne (785-1213)*, París, Publications de la Sorbonne, 1995. Hi ha traducció catalana a Editorial Omega, 1998.

Fonaments: el llinatge pels volts de l'any mil

Durant l'última dècada del s. XI i els primers anys del mil·lenni següent, el personatge més prestigiós de la nissaga vescomtal d'Osona és Arnulf. Ja fa molts anys que Arcadi García redactà magistralment una documentada biografia sobre aquest il·lustre bisbe de Vic,⁷ per aquesta raó no ens aturarem en excés sobre ell, ja que correríem el risc de repetir allò que ja està escrit fa temps.

Per tots és conegut que, quan era ardiaca de Girona, Arnulf va ser fet presoner durant l'assalt d'Almansor sobre la ciutat de Barcelona i conduït a Còrdova, on va compartir captiveri amb homes importants de la noblesa comtal. Aquest «heroi de Còrdova», després del seu retorn, va ser nomenat abat de Sant Fèlix de Girona el 992 i a finals del mateix any ja ocupà la càtedra episcopal de la Seu de Vic, posant fi així a una anterior etapa d'aquesta Seu osonenca marcada pels sagnants enfrontaments interns. Arnulf sosté amb habilitat la seva responsabilitat eclesiàstica donant suport i promovent donacions pietoses a la Seu,⁸ fins l'any 1010 en què, de tornada de l'expedició militar organitzada pels comtes Ermengol d'Urgell i Ramon Borrell de Barcelona, mor, víctima de greus ferides, al castell de Calonge de Segarra.

Al llarg de tota la seva vida el nostre home havia guanyat un gran prestigi entre els seus contemporanis. El seu lloc al capdamunt del bisbat de Vic li permetia estar en contacte directe amb la més alta noblesa dels comtats catalans i la documentació ens mostra que aquest personatge va ser encara molt recordat durant llargs anys després de la seva mort.⁹

Aquesta vida tan remarcable contrasta notablement amb l'existència del seu germà, Ramon, vescomte d'Osona. Gairebé no hem trobat documents que ens permetin treure una mica de llum sobre aquest home. Un sol pergami ens permet imaginar Ramon investit ja com a vescomte de Cardona el 993, quan es va unir a la resta de l'elit nobiliària del comtat d'Urgell per escollir solemnement

7. Arcadio GARCIA, «Arnulfo, obispo de Vich», *Ausa*, 33, 1959, p. 401-411.

8. Hem trobat la seva firma en donacions realitzades per d'altres persones. Cf. ADG, *Cartoral de Carlemany*, p. 319a-320a (995, I, 20). Publicat per Josep Maria MARQUES, *El Cartoral dit de Carlemany...*, doc. 69, p. 57-59. Encara hem trobat algun document on es consignen permutes realitzades «cum consensu atque nutu propi presulis nostri Arnulphi...», BC, Ms. 430, fol. 28 (995, V, 28). Regest publicat per Eduard JUNYENT, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Barcelona, IEC, 1992, doc. 19, p. 27.

9. Per exemple ACV, Calaix 9, Episcopologi II, núm. 21 (1011, X, 1). Publicat a *Catalunya Romànica*, III, p. 169; ACV, Calaix 9, Episcopologi II, núm. 29 (1022, III, 31). Publicat per Eduard JUNYENT, *Diplomatari i escrits...*, doc. 69, p. 106-108; ACA, Cancelleria, Pergamins, Ramon Berenguer I, doc. 43 bis (1024, II, 7). Publicat a *ibíd.*, doc. 79, p. 126-127; ACV, Calaix 9, Episcopologi II, núm. 41 (1032, IV, 2). Publicat a *ibíd.*, doc. 105, p. 171-173.

el nou abat de Santa Maria de Serrateix.¹⁰ Molts anys després, el març del 1005 el trobem amb tota la seva família donant uns béns a Cardona a uns particulars.¹¹ Totes aquestes escasses notícies documentals es fan pensar que, malgrat tenir el títol vescomtal, la seva influència gairebé no sobrepassà encara l'àmbit estrictament local dels dominis familiars a Cardona. Hem de considerar també que la defensa i explotació de la frontera meridional, responsabilitat que correspondria a la dignitat vescomtal, sembla haver estat confiada pels comtes de Barcelona al bisbat de Vic,¹² que distribueix els seus levites per tots els castells que controla la Seu a la frontera.¹³ El fet que el vescomte i el bisbe del comtat d'Osona fossin germans ajudà segurament a donar seguretat política al comtat.

L'última menció del vescomte Ramon d'Osona segons les nostres fonts es remunta al 1010, al testament del seu germà Arnulf.

El temps ha estat generós amb els documents referents al successor del vescomte Ramon, el seu fill Bermond. Gairebé una vintena de pergamins ens permeten de seguir, de manera molt homogènia, la vida del vescomte Bermond. Efectivament, de les disset actes amb què comptem, en una cronologia que oscil·la entre l'any 1005 i el 1030, quatre fan referència a la primera dècada del s. XI i nou, als anys vint del mateix segle. La bondat del temps afecta també la qualitat de la documentació. Novament, el vescomte Bermond actua com a subjecte documental i entre aquests comptem amb l'acta de dotació i restauració de la canònica de Sant Vicenç de Cardona i amb el testament d'aquest noble català.

A partir d'aquestes fonts ens podem fer una idea de la política del vescomte vers la cúria comtal de Barcelona. La temptació de veure en aquest vescomte Bermond un dels nobles fermament compromesos amb l'esforç dut a terme

10. BC, Ms. 729, vol. IV, fol. 46 (993, VI, 5). Publicat per Eduard JUNYENT, *Diplomatari i escrits...*, doc. 15, p. 21-23.

11. Arxiu Patrimonial Mas Palà de Coma, s. n. (1005, III, 16). Publicat per Andreu GALERA i PEDROSA, *Diplomatari de la vila de Cardona (966-1276)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1998, doc. 10, p. 67-68.

12. Vid. Paul FREEDMAN, *Tradicció i regeneració a la Catalunya Medieval. La Diòcesi de Vic*, Barcelona Curial, 1985, p. 30-47.

13. De fet, a partir de la carta de població donada a Cardona pel comte de Barcelona el 986 sembla que la defensa de la frontera esdevé responsabilitat del vescomte Ermemir i dels seus successors. Considerant que aquest Ermemir fos, com indiquen els historiadors que ens han precedit, l'antecessor d'Arnulf i de Ramon, tot indicaria que el llinatge va fer efectiva aquesta responsabilitat controlant alhora el poder secular (amb Ramon com a vescomte d'Osona) i el poder episcopal (amb Arnulf, bisbe de Vic). El major pes d'Arnulf dins l'àmbit polític va fer sens dubte que fos la Seu de Vic la que comencés a controlar les fortaleses frontereres, mentre que el vescomte Ramon intentà probablement fer-se un lloc entre els nobles del comtat d'Urgell, amb els quals es troba freqüentment, per exemple com a testimoni del comte Ermengol a ACA, Cancelleria, Pergamins, Ramon Borrell, doc. 53 (1006, XII, 23). Publicat per Joan SERRA i VILARO, «Los señores de Portel, patria de San Ramon, descendientes de los vizcondes de Cardona», *Analecta Sacra Tarraconensis*, XXX, 1957, p. 21.

per la comtessa Ermessenda per a restituir les institucions públiques és gran, efectivament.¹⁴ Creiem tenir notícies suficients per inferir un apropament de les relacions entre el poder comtal de Barcelona i la família que exerceix el càrrec vescomtal a Osona per delegació. Diversos documents de la comtessa Ermessenda, judicis públics sobretot, compten amb la presència de Bermond fent costat a aquesta dama.¹⁵ El seu primer lloc entre els subscriptors en algun document ens permet pensar que la seva posició a la cort comtal no devia ser gens menyspreable. Al comtat d'Osona, comtessa i vescomte treballen plegats en la dignificació de l'autoritat pública; Ermessenda desplega el 1016 tots els seus efectius per fer acomplir les lleis gòtiques en un judici que enfrontà el vescomte amb un dels seus súbdits i la seva esposa, condemnats per usurpar béns vescomtals;¹⁶ en absència de la seva senyora, Bermond dirigeix sense problemes els judicis públics realitzats dins del comtat.¹⁷

La polítics de Bermond és, però, encara més ambiciosa. El 1017 ja deu fer temps que el rector d'aquest llinatge té els ulls posats en la reconstrucció del castell de Cardona i la repoblació del seu terme, on els vescomtes resideixen formalment cap al 1040, probablement. No és estrany, doncs, que el vegem restaurant la canònica del castell de Cardona el 1018, com ja hem indicat. Encara un any abans Bermond tractava de repoblar i explotar els territoris més propers a la frontera meridional mitjançant donacions i vendes de territoris prop de llocs com Calonge de Segarra o La Molsosa;¹⁸ recordem que des de l'època del bisbe Arnulf, el domini de les fortaleses d'aquest territori fronterer pertanyia a la diòcesi de Vic, que veu aleshores com la competició directa dels laics del comtat amenaça les seves possessions al sud. La noblesa s'organitza sota les ordres del vescomte Bermond, que ràpidament comandà aquest grup àvid de saqueig. La situació comportà fins i tot l'amenaça d'excomunió de l'arquebisbe de Narbona, que exhortà aquests nobles a reflexionar sobre la seva actitud i a restituir els béns usurpats a l'Església.¹⁹

14. Sobre aquest compromís d'Ermessenda és necessari veure l'estudi d'Antoni PLADEVALL, *Ermessenda de Carcassona. Comtessa de Barcelona, Girona i Osona. Esbós biogràfic en el mil·lenniari del seu naixement*, Barcelona, Edita Comte de la Vall de Marès, 1975. També Martin AURELL, *Les noces...*, p. 223-256.

15. BC, Ms. 729, vol. III, p. 16-17 (1020, XII, 13). Publicat per E. JUNYENT, *Diplomatari i escrits...*, doc. 64, p. 98-99.

16. BC, Ms. 729, vol. IV, fol. 111-112 (1016, II, 27). Document publicat entre d'altres per Jaime VILLANUEVA, *Viaje literario por las Iglesias de España*, vol. VIII, apéndice XXXI, p. 283-285.

17. BUB, Pergamins, Sant Pere de Casserres, doc. C-20. El judici a què fa referència aquest document va ser celebrat a Vic.

18. BC, Ms. 729, vol. IV, fol. 150 (1017, IV, 12). Publicat per Eduard JUNYENT, *Diplomatari i escrits...*, doc. 13, p. 73-74.

19. ACV, Calaix 9, Episcopologi II, núm. 33 (c. 1022). Publicat per Eduard JUNYENT, *Diplomatari i escrits...*, doc. 68, p. 104-106. Per la problemàtica de la seva datació, cf. les notes de Manuel MUNDO a *ibid.*, p. 106.

Bermond fou, per tant, un vescomte compromès amb la reorganització del poder públic, però també un guerrer amb ambicions territorials. El seu testament, redactat el 1026, torna a comptar, un cop més, amb la presència de la comtessa Ermessenda, principal executora testamentària.²⁰

Gènesi i estructura del patrimoni

Un dels documents més segurs per iniciar la nostra recerca sobre el patrimoni de la família vescomtal d'Osona en el període comprès entre l'any 990 i el 1040 és el testament del bisbe Arnulf de Vic. Aquest pergami, que porta data de l'any 1010, es conserva actualment dins dels fons de l'Arxiu Capitular de Vic.²¹ Després d'ordenar el repartiment de nombrosos béns mobles entre diverses esglésies, el bisbe Arnulf es disposa a oferir totes les seves propietats immobles. Aquest document ens permet fer una llista detallada d'aquestes possessions. Llegim, doncs, que Arnulf havia pogut arreplegar al llarg de la seva vida un alou a Susqueda, el castell de Llanera amb les torres, els murs, l'edifici, la parròquia i els seus termes, així com la meitat del castell de Calonge de Segarra, amb el seus termes, i altres alous a Barcelona i a Osona. Tanmateix, reconeix tenir emmagatzemat blat a diversos llocs: Artés, Osona, Montbui i Castelltallat.

A aquest conjunt patrimonial, molt dispar tant pel que fa a la distribució geogràfica com pel que fa al caràcter, s'hi ha d'afegir un altre nucli, molt més homogeni, del qual tenim notícies des d'abans del 1010. Concretament, entre els anys 1004 i 1006, quan la vescomtessa Ermetruit, a qui els genealogistes fan habitualment mare del bisbe Arnulf, realitzà diverses activitats de compra i venda al nord de la ciutat de Vic.

Sabem que fins al 1004 aquesta dama disposava d'una casa amb els seus terrenys circumdants a Vilaseva, al comtat d'Osona.²² Seguidament, va dur a terme diverses compres pels voltants de la ciutat de Roda: una terra a Fontjordana,²³ tres peces de terra a Casserres²⁴ i tres terres més a Vila Tortessana.²⁵ Precisament, dins aquests territoris es construirà un monestir sota l'advocació de Sant Pere, gràcies a la intercessió de la vescomtessa davant el comte Ramon Borrell,²⁶ i amb

20. BC, Ms. 729, vol. IV, fol. 113v-115. (1026, I, 11). Publicat per Joan SERRA i VILARO, *Història...*, p. 91-93.

21. ACV, Calaix 9, Episcopologi I, doc. 96.

22. ACV, Calaix 6, doc. 808 (1004, II, 12).

23. BUB, Pergamins, Sant Pere de Casserres, doc. C-1 (1005, V, 8).

24. BUB, Pergamins, Sant Pere de Casserres, doc. C-5a (1006, III, 6).

25. BUB, Pergamins, Sant Pere de Casserres, doc. C-5b (1006, III, 6).

26. El document on es constata aquesta cessió de terres al monestir es troba editat a *Catalunya Romànica*, II, p. 357.

el temps, Sant Pere de Casserres es convertirà en la primera necròpolis del llinatge vescomtal.

Altres documents d'èpoques posteriors ens permeten endevinar la naturalesa de la contribució del vescomte Bermond, cosí del bisbe Arnulf, al patrimoni vescomtal. Així, sabem que com a resultat d'unes ordalies d'aigua bullint, Bermond havia adquirit, l'any 1016, diversos alous al comtat d'Osona que incloïen cases, torres, horts, terres, vinyes, pastures i boscos.²⁷ Només un any després, s'havia venut un altre alou al puig de *Magudacia*, a Sant Pere de *Socarats*,²⁸ en aquest cas un capmàs amb la seva torre.

Pels mateixos anys, el domini vescomtal sobre el castell de Cardona i el seu terme devia ja ser complet, encara que per delegació comtal, només així s'explica que l'any 1018 el vescomte Bermond pogués emprendre la restauració i dotació de l'antiga canònica de Sant Vicenç del castell de Cardona. En aquest acte el vescomte donava a Sant Vicenç totes les esglésies del terme del castell, la tercera part del teloneu de la moneda, dues vinyes dins dels termes de la ciutat, dos molins a la ribera del riu Cardener i dos més al costat de l'Ordera, així com diverses vinyes i propietats repartides per Juncosa, Gelata, Curvas i Prades. Es consignen també diversos drets sobre el castell de Cunill.²⁹ Atès que el vescomte Bermond donà totes aquestes possessions el 1018, hem de pensar que eren de la seva propietat fins a aquest moment, o bé que en tenia el domini feudal. Dins de la mateixa vila de Cardona, el vescomte tenia encara una altra torre rodejada també dels seus horts, prats, pastures i cursos d'aigua, que havia comprat a la dona anomenada Quixiló.³⁰ Al terme de la Molsosa, a Prades, Bermond i la seva mare Engonça explotaven un alou del mateix caire que l'anterior.³¹ També a Bergús i a Coma existien propietats alodials que es remuntaven a l'època del vescomte Ramon.³² Al testament de Bermond, que hem conservat en una còpia del segle XVIII, ens assabentem de les propietats que aquest noble mantenia encara l'any 1026: aproximadament unes vint *modiades* de vinya repartides entre Sevedano, Fals, Castanya i Canyelles; diverses heretats al Vallès, als termes de Samaluç, Laurona, Sant Esteve de Garriga i d'altres; finalment, cinc extensos alous escampats pels comtats d'Osona i de Girona.

Fins al 1038, la documentació conservada no ens permet de constatar cap augment patrimonial. Malgrat aquest silenci documental, sembla que pot de-

27. BC, Ms. 729, vol. IV, p. 223-224 (1016, II, 7).

28. APSMV, Fons de Sant Vicenç, ACC, núm. 1572 (1017, IV, 12).

29. BC, Ms. 729, IV, p. 230-233 (1018, VII, 2). Document publicat, entre d'altres, per Jaume VILLANUEVA, *Viage literario...*, vol. VIII, apéndice XXXII, p. 285-289.

30. BC, Ms. 729, vol. IV, p. 225 (1020, III, 16).

31. BC, Ms. 729, vol. IV, p. 231 (1020, III, 16).

32. BC, Ms. 729, vol. IV, p. 162 (1020, III, 16).

duir-se per notícies posteriors que el vescomte Ramon havia termenat, per ordre del comte Ramon Borrell i de la comtessa Ermessenda, el terme del castell de Calaf on, amb posterioritat, el bisbat de Vic estendria la seva influència.³³

La muller d'aquest vescomte Ramon vivia encara l'any 1062, malgrat que l'únic testament seu que ha arribat fins a nosaltres té data del 1039; aquest escrit ens posa davant d'una veritable dona feudal del segle XI atesa la magnitud de les seves possessions: diversos alous a Calonge i Mirambell, cases, terres i vinyes comprades a La Molsosa, encara d'altres alous a Querolt i a Grau, cases i dominis a Falcs, Marbusca i Santa Coloma del Puig Reig, Vallmanyà, Riu Sec, Clariana, Barberano i a d'altres llocs de difícil identificació.³⁴

Tot al llarg de la dècada dels anys trenta del segle XI, el patrimoni vescomtal es veurà incrementat amb els béns d'un altre membre del llinatge, el bisbe d'Urgell Eribau, germà del vescomte Bermond, que sap aprofitar la seva posició al capdamunt de la càtedra urgellenca. El maig de 1038 ja el veiem comprant a Berenguer i a Ramon la setena part d'un alou al terme del castell de Fontanet, al comtat d'Urgell, per la quantitat de 500 sous.³⁵ Aquest mateix personatge, que destaca entre els seus contemporanis per haver realitzat una intensa tasca consagrada en molt poc temps,³⁶ infeudà un any després totes les parròquies del terme d'Alinyà a Ricard Altemir, a condició que aquest li fes «hoste et cavalcadas» amb set cavallers.³⁷

En aquest temps, el domini del llinatge osonenc sobre les mines de sal cardonines era també complet i els permetia fer nombroses donacions pietoses.³⁸

Tanmateix, les fonts que ens donen una informació més valuosa són, d'una banda, el testament del bisbe Eribau, i de l'altra, la nova consagració i dotació de l'església de Sant Vicenç. El primer d'aquests pergamins ens permet de fer un ampli inventari de les seves propietats: un alou amb el seu fisc i la seva parròquia a *Tenes*, el domini sobre l'església de Santa Maria de Vilanova, un al-

33. Això és el que pot inferir-se d'un document avui desaparegut però publicat des de fa molts anys. Una edició recent pot trobar-se a Eduard JUNYENT, *Diplomatari i escrits...*, doc. 130, p. 118-119.

34. BC, Ms. 729, vol. IV, fol. 47 (1039, III, 21). Publicat a Joan SERRA i VILARO, *Història...*, p. 77-80.

35. ACU, LDEU, I, fol. 61, doc. 161. Publicat a C. Baraut, «Els documents els anys 1035-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* 5, doc. 510, p. 51-52.

36. El lector curiós pot trobar la relació completa a Francesc RODRIGUEZ BERNAL, *Una família de la noblesa catalana en los siglos XI y XII, los Cardona* (tesina inèdita), Barcelona, UAB, 1998, cap. 1, nota 12.

37. ACU, LDEU, I, fol. 174r, doc. 523. Publicat a C. Baraut, «Els documents...», doc. 515, p. 55.

38. Així ho testimonia el document de donació que va editar Joan SERRA i VILARO a *Les baronies de Pinós i Mataplana*, III, Barcelona, Balmes, 1950, p. 99 (1038, X, 5).

tre alou a «*Pratis Narbonensis*», novament un alou a «*Villarò*», diverses vinyes i els castells de Cardona, Calonge, Alòs i altres fortaleses i alous.³⁹

El segon d'aquests valuosos documents repeteix les donacions de la primera consagració i dotació que ja hem esmentat, però hi afegeix els alous vescomtals de Palau i Gerivard, els molins de Bardina, els alous de Baias, la torre de Parata amb la seva església i la seva vila, els alous de Molsosa, la torre i terme de la vila d'Arce, la torre de *Luposa*, les terres de Calonge, el castell de Castellfolit amb la seva església i l'església de Sant Pere de Calaf amb els seus delmes corresponents.⁴⁰

Conclusions

Quan el nou papa Silvestre II seu a la càtedra de Roma, el bisbe de la diòcesi de Vic, Arnulf, i el vescomte Ramon són els personatges més rellevants del llinatge vescomtal d'Osona. Pels volts de l'any mil aquesta família crea els fonaments del seu poder polític, econòmic i territorial. A poc a poc s'inicia la construcció d'un domini feudal que, al final del s. XI, inclourà una trentena de castells i possessions arreu de Catalunya.

L'enfortiment dels lligams polítics amb el casal comtal de Barcelona i especialment amb la comtessa Ermessenda consolida el poder del llinatge al comtat d'Osona.

Finalment, el seguiment de la documentació ens permet de descobrir com aquest llinatge concentrà els seus esforços a tres nuclis patrimonials. D'una banda, la vall del Ter, al nord de la ciutat de Vic, on es crea el primer cenobi amb un clar patronatge per part dels vescomtes; de l'altra, el castell de Cardona i el seu terme, un territori que es reorganitza repetidament al llarg dels anys (la seva situació estratègica, al mig dels dominis familiars, afavorí l'assentament del llinatge a partir del 1040 aproximadament). Finalment, la terra dels castells, a la frontera més meridional, el lloc on aquests notables troben la seva primera experiència de conquesta, una zona d'experimentació que permetrà, quan torni a esclatar la violència guerrera, la creació d'un quart nucli patrimonial, més enllà de la frontera.

39. Citem aquí la còpia autèntica que nosaltres hem consultat: ACA, Pergamins, Cancelleria, Ramon Berenguer I, doc. 46 (1040, X, 22). El document ha estat repetidament publicat, entre d'altres per Jaime VILLANUEVA, *Viage literario...*, vol. X, apéndice XXIV.

40. ACU, LDEU, I, Fol. 17, doc. 24 (1040, X, 23). Publicat per Pere de MARCA a *Marca hispanica sive limes hispanicus*, ap. 220.

	2. Savassona (?)
	3. Calonge (1010)
	4. Llanera (1010)
	5. Cunill (1018)
	6. Calaf (a. de 1038)
	7. Fontanet (1038)
	8. Castellfollit de Riubregós (1040)
Annexos	
<i>Propietats del vescomtes d'Osona (c. 990 - 1040)</i>	
CASTELLS	
1. Cardona (986)	
ESGLÉSIES	2. Prades (985), alou
1. Sant Pere de Casserres (1005)	3. Cardona (987), drets sobre la sal
2. Parròquia de Llanera (1010)	4. Roda (1005), terres
3. Sant Vicenç de Cardona (1018)	5. Casserres (1006), terres i vinyes
4. Sant Pere de Calaf (1040)	6. Casserres (1006), terra
5. Església de Castellfollit (1040)	7. Calonge (1010), dominicatura
	8. Cardona (1010), heretat
	9. Cardona (1020), alou
	10. Cardona (1020), terra
	11. Bergus i Palau (1026), alous
ALTRES	
1. Alàs (980), alou	12. Cardona (1026), molins

13. Castanya (1026), vinyes
14. Pera (1026), alou
15. Fornells (1028), alou
16. Calonge [Girona] (1030), alou
17. Palau (1034), alou
18. Calonge (1040), terra
19. Cardona (1040), vinyes
20. Molsosa (1040), alou
21. Plà i Lordell (1040), alou

Résumé

Les vicomtes d'Osona. Histoire d'une lignée catalane noble vers l'an mil

A la date où le nouveau pape Sylvestre II s'assied sur le trône de Rome, le vicomte Ramon et l'évêque du diocèse de Vic, Arnulf, sont les personnages les plus importants de la lignée vicomtale d'Osona. Aux alentours de l'an mil, cette famille jette les bases de son pouvoir politique, économique et territorial et essaie de s'installer territorialement au nord de la ville de Vic. Peu à peu commencera la construction d'un domaine féodal qui, à la fin du XIème siècle, incluera une trentaine de châteaux et de possessions dans toute la Catalogne.

Le renforcement des liens politiques avec la maison comtale de Barcelone et particulièrement avec la comtesse Ermessenda consolide le pouvoir de la lignée dans le comté d'Osona.

Finalement, la lignée se réorganise et sont définies ainsi définitivement certaines stratégies familiales. D'une part on organise des mariages stratégiques qui permettent la protection des territoires féodaux. D'autre part, la coutume de concentration de l'héritage dans les mains du fils aîné est créée afin d'éviter la segmentation du patrimoine et on encourage également l'arrivée d'un autre fils à une chaire épiscopale. Au fil de trois générations —entre 992 e 1099— le vicomte d'Osona-Cardona et l'évêque d'un des sièges épiscopaux catalans (Vic, Urgell et Barcelone) seront des frères.

Resumit

Los vescomtes d'Osona. Istòria d'un linhatge noble catalan a l'entorn de l'an mila

A la data que lo nou papa Silvestre II s'assieta sul tròn de Roma, lo vescomte Ramon e l'evesque del diocèsi de Vic, Arnulf, son los personatges mai importants del linhatge vescomtal d'Osona. A l'entorn de l'an mila, aquesta fa-

milha crea las fundamentas de son poder politic, economic e territorial e ensaja de s'installar territorialament al nòrd de la ciutat de Vic. Pauc a cha pauc s'entamena la construccion d'un domèni feudal que, a la fin del sègle XI, enclaurirà una trentena de castèls e de possessions dins Catalonha tota.

L'enfortiment dels ligams politics amb lo casal comtal de Barcelona e especialament amb la comtessa Ermessenda consolida lo poder del linhatge dins lo comtat d'Osona.

Fin finala, lo linhatge se reorganiza e demòran marcadas qualques estratègias familhalas. D'un costat se fan de maridatges estratègics que permeton la proteccion dels territòris feudals. De l'autre se crea, per tal d'evitar la segmentacion del patrimòni, lo costum de concentrar l'èiretatge dins las mans de l'ainat e, a l'encòp, s'estimula l'arribada d'un autre filh a una cadiera episcopala. Al long de tres generacions —entre 992 e 1099— lo vescomte d'Osona-Cardona e l'evesque de qualque sèti episcopal catalan (Vic, Urgell e Barcelona) seràn de fraires.

Ermessenda, Guinedilda... les dones de l'any mil

Teresa Vinyoles i Vidal
Universitat de Barcelona

Resum

En aquest congrés dedicat a Gerbert, una figura emblemàtica de l'any 1000, voldria fer un recorregut per la Catalunya de la seva època de la mà de la comtessa Ermessenda. Voldria deixar de banda tant com sigui possible, les picabaralles polítiques per entrar en uns temes que crec que preocuparen Ermessenda: fer prevaler els seus drets, la fidelitat a l'Església, l'aplicació de la justícia basant-se en la llei i la repoblació del territori. Treballaré amb exemples documentals extrets principalment de cartularis, entre els quals prioritzaré les intervencions d'Ermessenda a favor d'altres dones del seu temps, fet que em permetrà introduir-me en el món de les dones dels altres grups socials.

Donarem una visió de conjunt de la seva actuació política com a esposa, mare i àvia dels comtes de Barcelona, com a marc per parlar del paper de les dones de la noblesa. De la seva vinculació a l'Església veurem entre altres coses com Ermessenda és activa en la fundació i dotació d'esglésies i monestirs, entre ells Sant Daniel: les monges de Sant Daniel prenen el relleu a les de Sant Joan. Podrem analitzar la forma de fer justícia basant-se en el dret, lluny de l'arbitrarietat del judici de Déu, especialment les dones que reclamen justícia a la seva cort amb l'exemple de Madrona, la camperola del pla de Barcelona que ha estat espoliada de les seves terres. La presència, doncs, activa de les dones a les explotacions agràries de la Catalunya Vella ens donarà peu a parlar de les que repoblaren més enllà de la frontera, entre elles Guinedilda, que fundà Cervera.

1. La presència de les dones a Catalunya als segles X i XI

En aquest congrés dedicat a Gerbert, voldria fer un recorregut per la història dels sentiments de la seva època de la mà de la comtessa Ermessenda. La meua intenció no és valorar la seva actuació política com a esposa, mare i àvia dels comtes de Barcelona, sinó analitzar la seva personalitat. Si bé és cert que de vegades es fa difícil sentir les veus de les dones medievals, intentaré matisar les paraules de George Duby quan deia que «aquestes dones no serien per a nosaltres altra cosa que ombres indecises, sense contorn, sense profunditat, sense ac-

cent».¹ Per tal que la veu d'Ermessenda, i de les dones del seu temps, sigui quelcom més que un «lleuger so de trompeta»,² he escollit uns exemples documentals entre els quals he prioritzat sentir la seva pròpia veu per mitjà del seu testament i les intervencions d'Ermessenda a favor d'altres dones, fet que em permetrà introduir-me en les dones d'altres grups socials.

De la seva vinculació a l'Església veurem com Ermessenda és activa en la fundació i dotació d'esglésies i monestirs, entre ells el monestir femení de Sant Daniel de Girona. Podrem analitzar la forma de fer justícia basant-se en el dret, lluny de l'arbitrarietat del judici de Déu, amb l'exemple de la defensa de Madrona, la camperola del pla de Barcelona que havia estat espoliada de les seves terres i reclama justícia davant la comtessa. La presència activa de les dones a les explotacions agràries de la Catalunya Vella ens donarà peu a parlar de les que repoblaren més enllà de la frontera, entre elles Guinedilda, que fundà Cervera.

En els treballs de Pierre Bonnassie i de Martí Aurell³ s'han dit ja moltes coses sobre les dones a la Catalunya dels segles X i XI, molt probablement la meua intervenció no aportarà res de nou; però aquest congrés m'ha semblant una ocasió adient per fer una reflexió sobre les dones de l'any 1000 vistes amb els ulls d'una dona de l'any 2000, i des de la òptica de la història de les dones. Podria ser, si més no, un homenatge a aquestes pioneres, el record de les quals ben sovint ha estat oblidat, menystingut i fins i tot maltractat per la nostra historiografia.

Només donant un cop d'ull als nombrosos documents que han quedat dels anys 1000 podem constatar que *un cert to femení marca la societat de l'època*.⁴ Molts pergamins comencen dient una frase com ara aquesta: «Jo Saborosa, dona, sóc donadora...» «Jo Minimilla, senyora de Pla de Corts, reconec...»⁵ La filiació en els juraments solemnes de la noblesa sempre és únicament materna: Ermengol, fill d'Adelais; Hug, fill de Riquilda... o bé «Juro jo Radolf Oriol, fill de Meravella, a tu, Ramon, comte, fill d'Ermetruita, i a tu Ermessenda, comtessa, filla de Gilga», diu un document del Pallars.⁶ Podem citar dues raons per les quals apareix el nom de la mare: per no jurar en fals es fa constar només la

1. DUBY, G. *Damas del siglo XII*, 1. Madrid: Alianza Editorial, 1995, p. 11.

2. Frase d'Ildegarda de Bingen citada per LABARGE M. W. *La mujer en la Edad Media*. Madrid: Nerea, 1988, p. 18.

3. BONNASSIE, P. *Catalunya mil anys enrere*. Barcelona: Edicions 62, 1979-1981. AURELL, M. *Les noces del comte. Matrimoni i poder a Catalunya (785-1213)*. Barcelona: Omega, 1998.

4. HARLIHYLAND, D. «Family and women in Continental Europe from 701-1200». *Traditio*, 18 (1962).

5. *Cartulari de Sant Cugat*, doc. 73 (any 964). *Cartulario de Roda*, p. 10 (any 976). Citat RUBIO, L. *Documentos lingüísticos catalanes*. Universidad de Murcia. 1979.

6. *Liber Feudorum Maior*. Barcelona: CSIC, 1945, doc. 141 (entre 1029 i 1048).

filiació materna, que és segura; però també el fet de jurar per la mare dona més força a la paraula donada, en un moment en què la dona té un protagonisme que anirà perdent.

Cal remarcar també que la força que donen a la dona les paraules de les esposalles d'aquell temps no la tornarem a trobar mai més: «Em plau i em convé amantíssima esposa meva demanar-te a unir-te a mi en matrimoni... per l'amor que et tinc, per tal que la teva bellesa en sigui ornada i pels infants que haurem de procrear, et faig donació de la desena part de tot el que posseeixo, del que he pogut adquirir o que podré adquirir amb l'ajuda de Déu...»,⁷ llegim en un pergami del 999. Certament, podem afirmar que aquella societat dona un valor i un pes específic a les dones, que no tindran en altres moments històrics.

Sobta la gran quantitat de dones que trobem actuant, tant al costat del marit com soles, o amb els seus pares o els seus fills. Les bases d'aquesta presència les hem de trobar en el dret, que preveu el repartiment equitatiu de les terres entre fills i filles, en la llei goda que estableix que la desena part dels béns del marit són de la seva muller, i en el costum que vol que la vídua sigui usufructuària dels béns del difunt marit. Aquestes circumstàncies legals recolzades en un context clarament colonitzador, en què es necessiten totes les mans per crear la base econòmica, política i humana que farà possible Catalunya, ens fan aparèixer un nombre important de dones que signen documents. Em pregunto sovint on és aquest to femení en els llibres d'història quan es parla de l'any mil.

2. Ermessenda de Carcassona

En aquell temps encara una dona podia ostentar el poder i deixar sentir la seva veu. Ermessenda, filla de Roger de Carcassona i Adelaida, es va casar vers el 993 amb el comte de Barcelona Ramon Borrell (992-1017). Va participar activament en els afers de govern al costat del seu marit, o en nom d'ell en la seva absència.

Entre el 1013 i el 1016, Ramon Borrell i Ermessenda conquereixen un bon nombre de fortaleses a la frontera vers el Segre; Ermessenda és present en alguna de les expedicions, al testament de Guitard Negre consta que «el senyor Ramon, comte, i la senyora Ermesenda, comtessa, volen anar contra Espanya amb els comtes, bisbes, vescomtes, amb tots els seus exercits...»⁸ A conseqüèn-

7. BONNASSIE 1, p. 226 (any 999).

8. UDINA, A. *La successió testada a la Catalunya Almedieval*. Barcelona: Fundació Noguera, 1984, doc. 95 (any 1013).

cia d'aquests fets, Mundir, rei de Saragossa, intenta apropar-se als comtes de Barcelona i als de Castella, intervenint amb una hàbil diplomàcia en la política matrimonial d'aquests territoris cristians del seu voltant. Segons els textos àrabs, fou l'artífex del casament entre l'hereu dels comtes de Barcelona i la filla del comte de Castella, Berenguer Ramon I i Sança; ell mateix uní les mans de la parella en la cerimònia en presència de Ramon Borrell i d'Ermessenda.⁹

Ermessenda de Carcassona, un cop vídua de Ramon Borrell, governà com a regent del seu fill Berenguer Ramon I (1017-1023) i, desaparegut aquest, com a regent del seu nét Ramon Berenguer I (1035-1041). Certament la seva gestió no va tenir mai tot el recolzament, una de les majors dificultats fou que com a dona no podia complir la que per alguns dels seus contemporanis era considerada la primera missió reservada al comte, la de ser el cap militar. En aquella època violenta en què es produïa el ràpid procés de feudalització, Ermessenda es va rodejar de bisbes, d'abats, de jutges, amb ells va intentar dur a terme una tasca pacificadora, de fundacions religioses, de repoblació i recuperació econòmica, va voler garantir el dret i el poder públic; tot això estava molt lluny de la lluita pel poder que interessava als nobles armats.

Sembla que Ermessenda hauria tingut almenys tres fills:¹⁰ l'hereu Berenguer Ramon, que esdevindria comte de Barcelona, un noi que moriria jove i una noia, Estefania. Estefania es va casar en primeres noces amb Roger de Tosny, fill d'un cabdill normand que havia estat al servei d'Ermessenda vers el 1020, quan la comtessa assumia la tutela dels seus fills; en tornar ell a Normandia hauria deixat la seva dona a Catalunya, o ella s'hauria volgut quedar al país. Casada en segones núpcies amb el rei de Pamplona García el de Nájera (1035-1054), esdevindria reina de Navarra i va posar el nom d'Ermessenda, com la seva mare, a una de les seves filles.¹¹

La comtessa Ermessenda morta l'any 1058, quaranta anys després del seu marit, va voler ser soterrada a Girona, al portal de la catedral romànica, que ella havia fet bastir i d'on havia estat bisbe el seu germà, a la ciutat d'on era comtessa.

La major part de la nostra historiografia veu en ella una dona autoritària, ambiciosa; potser hi podríem veure en la seva actuació no una ànsia de poder, sinó una obstinació en la legalitat. Ermessenda vol que es compleixi el dret vivent, començant pel seu dret, evidentment, el dret que pel testament del seu marit, fet l'any 1017, la deixava com a titular vitalícia dels comtats, seguint el

9. AURELL, p. 52.

10. Sembla clar que Ermessenda havia tingut més d'un fill en el document 120 del *Cartoral dis de Carlemany* publicat per MARQUES, J. M. *Cartoral, dis de Carlemany, del bisbe de Girona*. Barcelona: Fundació Noguera, 1993.

11. AURELL, p. 45-47.

costum antic de l'usdefruit de la vídua que no es tornava a casar sobre els béns del marit; però el costum anava canviant i la vídua cada cop quedava més apartada en benefici del fill gran, que també anava apartant els germans i germanes del repartiment equitatiu de l'herència paterna.

3. La comtessa i les religioses

Ermessenda, tot i les dificultats cada vegada més grans, havia pogut actuar per ella mateixa, ja que al seu entorn també hi havia dones que actuaven soles, que reclamaven els seus drets, que els era reconeguda la seva tasca, i també dones que actuaven al costat dels homes a un nivell d'una relativa igualtat, això tant entre la noblesa com entre les camperoles.

Tot això cada cop esdevenia més difícil, ja que en aquell context vingué la violència feudal. Una de les primeres víctimes fou Ingilberga, l'abadessa de Sant Joan, tant maltractada per la vida i per la història. Ingilberga filla il·legítima del comte Oliba Cabreta i d'Ingilberga de Besora, germana doncs de l'abat Oliba per part de pare, havia estat oferta pels seus pares al monestir l'any 987, i n'esdevingué abadessa l'any 995, quan tindria uns divuit anys; un cop expulsades les monges del claustre féu una vida retirada al costat del seu nebot Guillem, que seria bisbe de Vic, successor d'Oliba. L'abadessa morí vers el 1040, i al martirologi de la catedral de Vic hi figura com a «abadessa de bona memòria, germana del bisbe Oliva».¹² D'Emma fins a Ingilberga (del 897 al 1017) des de llavors mai més no hi ha hagut monges al monestir, però el poble savi les recorda, en la llegenda i en la toponímia sentim la presència eterna de les abadeses de Sant Joan.

Oficialment a causa de la vida desordenada que regnava en el monestir, i a causa també de l'ambició del comte de Besalú Bernat Tallaferro, mig germà de l'abadessa, havia estat clausurat el principal monestir de religioses del país i confiscat el seu ampli patrimoni. Fins i tot creient al peu de la lletra el que diu el document d'expulsió de les monges de Sant Joan, és evident que no s'exigeix el mateix barem de moralitat als clergues que a les monges. Poc després d'aquell trist fet, esdevingut encara en vida del seu marit i fora dels límits del seu comtat, Ermessenda fundava, en memòria del seu marit que feia poc que havia mort, el monestir de monges de Sant Daniel, a la vall situada davant de Girona. Així, les monges de Sant Daniel prenen el relleu a les de Sant Joan.

L'església de Sant Daniel havia estat venuda als comtes de Barcelona pel bisbe de Girona Pere, germà d'Ermessenda, l'any 1015; el bisbe els venia l'es-

12. D'ABADAL, R. *Dels visigots als catalans*. 2. Barcelona: Edicions 62, 1968, p. 192-200. AURELL, p.178-183.

glésia perquè en fessin l'ús, evidentment ús religiós, que volguessin; el preu de la compra s'havia d'invertir en la construcció de la coberta de la seu gironina.¹³ No consta que llavors fos la seva intenció situar-hi un monestir femení, si bé tres anys més tard, poc després de desaparèixer Sant Joan de les Abadesses, la comtessa vídua, al costat del seu fill Berenguer Ramon, dotava el monestir. Segons consta al document de dotació, la mateixa Ermessenda, amb el consentiment del seu marit, l'havia fet edificar. La primera abadessa de la qual coneixem el nom fou Bonafilla, que signava una permuta de terres amb la comtessa l'any 1028.¹⁴

Ermessenda era una dona sincerament religiosa, «religiosa fèmina» l'anomenen en el *Llibre d'òbits* de la catedral de Girona.¹⁵ El seu testament és un recorreut per les catedrals i els monestirs del seu entorn, començant pels del bisbat de Girona, on evidentment és present Sant Daniel, dotat amb 20 unces d'or que el vescomte Ponç devia a Ermessenda, per la qual cosa havia empenyorat Pedinyà, que rebria l'abadessa de Sant Daniel si un mes després de la mort de la comtessa no se li lliuraven les 20 unces.

Acompanyarien Ermessenda durant els darrers temps de la seva vida la *devota* Gerberga i especialment la *devota* Adalez, que junt amb una serventa del mateix nom estaven al costat de la comtessa quan va morir, i reberen, a més de les deixes testamentàries en metàl·lic llegades en el testament del 1057, una mula cada una donada per la comtessa poc abans de la seva mort, esdevinguda el 26 de febrer del 1058. Destaquem que entre el reduït nombre de persones que estaven al voltant del llit on jeia moribunda la comtessa, en una casa situada al costat de l'església dedicada a Sant Quirze i a la seva mare santa Julita, al comtat d'Osona, al terme de Besora, hi hauria una religiosa, l'esmentada *devota* Adelez.¹⁶

4. Ermessenda garant del dret

El sistema judicial basat en la llei goda va seguir vigent en tota l'etapa prefeudal. Homes i dones de totes les condicions acudien als tribunals per reclamar els seus drets i rebien un judici que aparentment sembla just. Així, a principis del segle X, en un litigi entre el comte Sunyer d'Empúries i l'aprisiadora

13. MARQUÉS, J. M. *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona*. Barcelona: Fundació Noguera, 1997, doc. 5 (any 1015). MARQUÉS J. M. *Cartorial dit de Carlemany del bisbe de Girona*. 1993, doc. 75.

14. MARQUÉS, J. M. 1997, doc. 9 (any 1028).

15. AURELL, p. 85.

16. *Liber Feudorum Maior*, doc. 491 (any 1058).

Revella, els jutges atorguen la terra a l'esmentada dona aplicant la llei goda de l'ocupació legal de les terres durant trenta anys.¹⁷ Fets així serien inconcebibles uns segles després.

El sistema judicial inicia la seva degradació entre el 1020 i el 1030. Es compren els jutges, es fa servir el judici de Déu, el duel judicial, les ordalies. Els jutges comtals són substituïts pels senyors dels castells. Hi ha dues justícies: la que afecta els camperols i la que afecta els nobles, jutjats pels seus propis tribunals o dirimint les diferències per les armes.

La comtessa Ermessenda és probablement la darrera defensora del dret públic i de la vella llei. «En judici, la senyora Ermessenda, comtessa, i els seus jutges Guifré, Auruci i Bonhome, dins el palau comtal de Barcelona, i en presència d'Udalard, vescomte, i de tota la cort palatina, és a dir amb l'assistència dels potents i homes nobles que hi havia allà, va venir a la seva presència una doneta captiva, de nom Madrona, plorosa, demanant justícia per la seva herència paterna, que va dissipar el seu germà Bonhome quan ella estava captiva a la ciutat de Còrdova.»¹⁸

Veiem aquí Ermessenda presidint un judici de forma solemne al palau comtal de Barcelona, en vida del seu marit, rodejada dels seus jutges i acompanyada pel vescomte. És ella qui escolta aquella pobre dona, «muliercula», diu el document, i la qui dicta sentència: «En nom de Déu i veneració del meu senyor Ramon, comte, jo, Ermessenda, per al gràcia de Déu comtessa, conjuntament amb els meus jutges, consignem les vinyes i terretes irrevocablement sota el dret i propietat de Madrona». Ella és comtessa per la gràcia de Déu, dicta sentència, això sí, assistida pels seus jutges, insisteix amb l'expressió *meis iudicibus*. Fa justícia a una doneta, a una pobre dona de Barcelona que ha pogut sortir de la captivitat que havia sofert a Còrdova, podem pensar que a causa de la ràtzia d'Almansor del 985, o potser d'alguna altra algarada sarraïna posterior. El germà s'havia quedat amb tot el que era seu, havia venut les terres, n'havia comprat d'altres, es feia molt difícil recuperar l'herència; en compensació el germà es veu obligat a donar-li cinc mujades de vinya al terme de Gomà i dos petits trossos de terra, *terrulas* diu el document, a Magòria. Recordem que legalment l'herència dels pares es repartia encara entre tots els fills i filles. A Madrona li pertocava la seva part d'una herència que, almenys després de la dilapidació feta pel germà, que irònicament es deia Bonhome, era una herència modesta, corresponent al que serien la majoria de propietats de les nostres terres conreades per famílies camperoles lliures, però pobres, que havien ocupat terra campa i havien plantat vinyes durant el procés de repoblació.

17. BONNASSIE 1, p. 182.

18. FABREGA, A. *Diplomatari de la catedral de Barcelona 1*. Barcelona: Arxiu Capitular de la Catedral, 1995, doc. 345 (any 1000).

Ermessenda actua com a garant del dret, jutja en nom de Déu i per la veneració que té pel seu marit: «*eneratione domni et senioris mei Raimundi comitis*». Els comtes són els representats del dret públic; ells mateixos, Ramon Borrell i Ermessenda, l'any 1013 reconeixien que havien venut un prat que no els corresponia ja que els habitants de Villalba n'eren propietaris alodials i és just que el tinguin en règim de propietat comunal.¹⁹

Un cop mort Ramon Borrell, la comtessa continua presidint judicis. Així, davant el tribunal presidit per ella, l'abat Oliba es plany que Santa Cecília de Montserrat hagi rebut terres que havien estat de Ripoll.²⁰ Especialment hem de destacar que Ermessenda és defensora del dret públic i de la llei vigent,²¹ és el dir la llei goda.

En un moment en què hi ha forts intents de feudalitzar el dret, quan els nobles volen privatitzar l'exercici de la justícia i fer valer la força arbitrària dels judicis de Déu per sobre de la decisió el tribunal comtal, presidit en aquells moments per la comtessa, Ermessenda defensa la validesa de la llei per sobre de la força i l'arbitrarietat.

Molt interessant en aquest sentit és el procés que es mou sobre unes terres a Ullastret poc després de la mort del comte Ramon Borrell, l'agost del 1018. El comte Hug d'Empúries reclama aquestes terres a Ermessenda i li proposa que es dirimeixi la propietat per mitjà d'un duel judicial: «*facere bellum per militem suum cum altero milite domine Hermessindis...*» Ermessenda no va acceptar la proposta: «*Cum hoc noluisset recipere iam dicta Ermesindis eo quod lex gotica non iubet per pugnam discutiantur negotia*». L'opinió de la comtessa sobre la qüestió és clara, els problemes no s'han de discutir amb les armes, sinó amb la llei a la mà.²²

A partir de 1050 el duel serà la forma més normal de provar la raó entre barons, mentre que els camperols i camperoles passen per la prova de l'aigua calenta. Un document del 1078 sentència que, «tot el que fos provat o amagat per pagesos es demostrí pel judici de l'aigua calenta, i pels nobles per batalla», és a dir per duel judicial.²³

19. BONNASSIE, p.121, 268 (any 1013).

20. AURELL, p. 155 (any 1023).

21. BONNASSIE, p.119 fa referència a aquest fet: «que sigui executat sense impediment de cap home ni cap dona súbdits de la nostra llei» (any 1020).

22. *Cartoral, dit de Carlemany del bisbe de Girona*, doc. 77

23. «...*quicquid probatum aut escunditum fuerit per pagenses fiat per iudicium aque calide, quidquid per (...) de fiat per bataliam*». JESUS ALTURO. *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona 2*, Barcelona: Fundació Noguera, 1985, doc. 114.

5. Les repobladores

Parelles de colonitzadors davallen de les zones pirinenques i arrabassen terres de l'erm, pageses i pagesos, dones i homes colze a colze: «rupturen, artiguen, avinyen, aprisionen» terres fins a l'extrem més llunyà de la marca amb els sarraïns. És un degoteig constant des del segle IX: «Jo, Ermengarda, i el meu fill Otger i les meves filles Ermengarda i Eldefreda et venem... una casa amb cort i hort, terres cultivades i ermes, tot el que vàrem treure de l'erm conjuntament amb el meu marit Senald, difunt.»²⁴ Aquesta estructura de família repobladora continua. Així, llegim en un document del 1017: «Jo, Altamir, amb la meva muller Sindola som venedors... d'una vinya que va venir a nosaltres per la nostra complantació i per la suor del nostre treball.»²⁵

Les dones artiguen al costat dels homes. Algunes fins i tot poden prendre la iniciativa, ocupar un espai i fortificar-se a la frontera, com Guinedilda, que, sense home, amb els seus fills, és la primera a ocupar Cervera (1026). Com assenyala Bonnassie, a igualtat de fortuna o de misèria la dona no és per part dels homes que l'envolten en la vida quotidiana, i especialment per part del seu marit, objecte de cap mena de menysvaloració particular.²⁶ Potser això és relatiu, però és visiblement més cert que en altres èpoques més properes. Encara l'any 1056 Unifred Ermemir i la seva muller Eimena al donar a llur fill el castell i terres de Montmaneu fan constar que a ell li havia vingut pels seus pares i per apriació, a ella, per la seva apriació, pel seu treball i per la seva dècima.²⁷

La comtessa Ermessenda recolza la tasca repobladora i colonitzadora de la terra. Per exemple atorga la repoblació de Malagastre al monestir de Tavernolles per apriar les terres, dotar-les de defenses i de lloc de culte, poblar-les i conrear-les. Dos anys després atorga la facultat de fer un rec als habitants de Corró d'Amunt.²⁸ Però, com hem assenyalat, l'exemple que considerem més interessant de la repoblació de l'època és el de Guinedilda, que, amb els seus fills i dues parelles d'apriadors, repobla Cervera, lloc avançat a la marca. L'ocupació és confirmada per Ermessenda: «En nom de Crist, jo, Ermessenda, per la gràcia de Déu comtessa, amb el meu fill Berenguer, marquès i comte, i la seva muller Sança, comtessa, os donem generosament a vosaltres, Guinedilda, dona, als teus fills Miró, Guilabert i Amat i a vosaltres Bernat Guifré i la teva muller, Sança, i Bonfill i la teva muller, Amaltruda... la nostra terra erma situada a la marca del comtat d'Osona amb el seu puig i el castell que hi ha allà

24. JUNYENT, E. *Diplomatari de la catedral de Vic*, 1980, doc. 11 (any 889)

25. ACB *Liber Antiquitatum* I, doc. 62 (any 1017).

26. BONNASSIE I, p. 239.

27. ALTURO, 1985, doc. 68.

28. BONNASSIE, p. 380 i 135.

que es diu Cervera, el qual vosaltres contra els atacs dels pagans heu alçat abans que cap altre poblador de la marca per mitjà de la vostra apriusió...»²⁹

D'aquesta manera comença la carta de població de Cervera atorgada el febrer del 1026. Ermessenda actua com a primera signatària de la concessió, al costat del seu fill Berenguer Ramon el Corbat i la seva nora Sança de Castella. La comtessa reconeix que s'ha produït una apriusió de terres ermes situades a l'extrem de la marca amb els musulmans, en terra que en podem dir de ningú, o millor de tothom, o encara millor, legalment del primer ocupant; en aquest cas consta com a primer ocupant una dona. La comtessa, que sempre actua en nom propi, pel dret que la llei atorga a la vídua per davant de l'hereu, també reconeix que està al capdavant dels repobladors Guinedilda, símbol de la dona apriusidora a la qual es reconeix el treball realitzat en l'ocupació de terres ermes i l'edificació de torres i castells.

6. En nom de l'amor

La comtessa Ermessenda s'oposà decididament a la violència feudal; però la violència, l'ambició, l'egoisme ho envaïen tot. Aquell treballar colze a colze dels temps difícils de la colonització es convertia, després de l'enriquiment, en un joc d'interessos. La majoria de les víctimes seran, com sempre, els més dèbils, els que tenen la raó però no la força, com Bonadona, vídua de Tuixén, que, portada davant la caldera d'aigua bullent juntament amb els seus fills i filles, reconeix haver de pagar la tasca per una terra que és seva i sempre havia estat lliure de càrregues senyoriales.³⁰ A les contrades barcelonines uns testimonis afirmen que han vist com un home ha fet firmar a la seva muller l'empenyorament d'una terra i d'un quadre que eren d'ella, el marit li va agafar la mà i contra la seva voluntat, per la força, li va fer firmar l'empenyorament, mentre ella plorava.³¹ Aquesta violència és una de les moltes violències, potser la més petita de totes les grans violències, però que serveixi de símbol de tants escrits falsejats, de tants silencis de la història.

29. FONT I RIUS, J. M. *Cartas de población y franquicia de Cataluña 2*. Madrid-Barcelona: CSIC, 1983, p. 31-32 (any 1026).

30. BARAUT, C. «*Els documents dels anys 1076-1092 de l'arxiu capitular de la Seu d'Urgell*». Urgellia, 7 (1984-85), doc. 947 (any 1081).

31. BONNASSIE vol. II p. 15. «Nos predicti testes bene scimus videndo et audiendo et ibi assistendo quando Amatus Seniofredi... fecit firmare per forciam ad uxorem suam Garsindis ipsum pignus quod predictus Amatus fecit Amalrigo Eicioni de ipsum alodium de ipsas Cuadras et prendidit manu de iamdicta Garsendis et sine sua voluntate, per forciam, fecit ei firmare predictum pignus, plorando»....

En aquest mateix context la revolta feudal es feia violenta. Mir Geribert lluitava contra el comte de Barcelona. Almodis i Ramon Berenguer eren excomunicats... Al Pallars, els dos cosins, comtes, lluitaven violentant pam a pam pel petit país pirinenc. Ermessenda i el seu nét s'enfrontaven; però cal no oblidar que la vella comtessa va cedir en bé de la pau i en nom de l'amor, així ho recordava uns mesos abans de morir: «Prego al senyor Ramon, comte, nét meu, conjuntament amb la senyora Almodis, comtessa, muller vostra, per Déu i Santa Maria, mare seva, i per sant Pere apòstol i per tots els sants, i demano, que tingueu gran cura de la meua ànima... ja que Déu sap que jo us he estimat més que ningú d'entre la vostra gent, i això ho podeu conèixer amb el que he fet per vosaltres.»³²

Aquesta frase té una força impressionant en boca de l'octogenària comtessa, que firma testament el novembre del 1057, però que no està encara al llindar de la mort. Reconeix que ha sentit i sent pel seu nét Ramon i per la dona d'aquest, Almodis, aquest doble amor que es fa difícil de traduir; fa constar que els estima amb un afecte fundat en la reflexió i l'elecció, és a dir, amb el cap, amb la raó, que la va portar ja fa temps a un acte voluntari d'estimar-los, *dilexi*; «us he volgut», afirma Ermessenda, i també amb el sentiment emanat del cor vers el fill del seu fill i la seva muller, *amavi*, «us he estimat», els diu.

En aquell moment de la reflexió, vers el final de la vida, Ermessenda reconeix que l'ha estimat amb tot el cor i amb tot el seny, també a ella, Almodis. I a més està convençuda que el seu amor ha estat actiu, ho ha demostrat amb obres i, encara més, creu que està per damunt de l'amor que els ha tingut l'altra gent que els envolta. Potser al cap i a la fi la vella dama tenia raó. La noblesa s'havia alçat contra el comte; uns anys més tard, el fill de Ramon Berenguer mataria Almodis a la llar familiar, és a dir, al mateix palau comtal. D'aquesta manera aquestes dues dones que la història ha pintat com a antagonistes apareixen reconciliades. Demuestra que confia en el seu nét i Almodis demanant-los que vetllin per la seva ànima, i sap que les almoines i les deixes a les esglésies es compliran; en una dona de provada religiositat i que està propera al final de la seva vida és una prova definitiva de confiança. En aquesta època de feudalització, quan la violència s'introdueix fins al moll dels ossos de la societat, quan la jerarquia de valors de la societat ha posat per damunt de tot les armes, Ermessenda parla d'amor; «us he estimat», diu, crec que només per aquesta frase ja mereixerien ambdues ser perdonades per la història.

El seu testament s'ha de comparar gairebé per força amb el de la noble Arsenda, escrit deu anys després. Es tracta de la muller d'Arnau Mir de Tost. Ar-

32. *Liber Feudorum Maior*, doc. 490 (any 1057) «quia Deus scit quod plus vos dilexi et amavi quam alium de vestra gente.»

senda feia trenta cinc anys que vivia amb Arnau Mir, ho compartien tot, a un nivell de compartir que ha meravellat algun historiador. En les últimes voluntats Arsenda demana al seu marit que compleixi els generosos llegats a esglésies, monestirs i parents, ho demana en nom de l'amor conjugal: «Prego i demano vivament al meu senyor i marit, per Déu, i per caritat i per l'amor que Déu ha posat entre l'home i la dona, que per la meva ànima compleixi tot el que he disposat. Als altres marmessors meus demano que per la fidelitat que em deuen i que m'han jurat, fidelment, junt amb el meu marit, ho compleixin.»³³ Demana que reparteixin els seus vestits i objectes preciosos a les esglésies, a les filles, als parents i a les serventes i que construeixin hospitals per als pelegrins i ponts. Que tothom comprovi que al testament hi hagi la seva firma, feta amb la seva mà, puntejada, com ella acostuma a fer-la.

És una època en què les dones no han perdut encara l'autoestima i la societat no les ha silenciats del tot. Elles es senten repobladores, edificadores, actuen amb autoritat moral, opinen i parlen amb veu ben alta, reclamen els seus drets i parlen no en nom de la força sinó dels sentiments. En el simbòlic femení, i parlem de fa mil anys, l'amor és important, els sentiments hi juguen un paper primordial.

Résumé

Ermessenda, Guinedilda... les femmes de l'an mil

À l'occasion de ce congrès consacré à Gerbert, personnage emblématique de l'an mil, je souhaite faire une incursion dans la Catalogne de son époque au travers de la comtesse Ermessenda. Je tiens à laisser de côté, dans la mesure du possible, les conflits politiques, afin d'entrer dans des thèmes qui, je le crois, ont préoccupé Ermessenda: faire prévaloir ses droits, la fidélité à l'Eglise, l'application de la justice en se basant sur les lois ainsi que le repeuplement du territoire. Je travaillerai à partir d'exemples documentaux extraits principalement de cartulaires, parmi lesquels je donnerai la priorité aux interventions d'Ermessenda en faveur d'autres femmes de son époque, fait qui me permettra ainsi de m'introduire dans le monde des femmes provenant d'autres groupes sociaux.

Nous donnerons une vision d'ensemble de son action politique en tant qu'épouse, mère et grand-mère des comtes de Barcelone, en tant qu'exemple

33. SANAHUJA, P. *Historia de la Vila de Ager*. Barcelona. Ed. Seráfica, 1961. VINYOLES, T.; SANCHO M. (1998) «Lo material y lo simbólico en los testimonios de mujeres del s. XI». Dins *De los símbolos al poder simbólico femenino (s. IV-XVII)*. Madrid: Laya. p. 265-283.

pour parler du rôle des femmes de la noblesse. En ce qui concerne ses liens avec l'Eglise nous verrons, entre autre, comment Ermessenda intervient dans la fondation et dotation des églises et des monastères, tels que Sant Daniel: les nonnes de Sant Daniel prennent la relève de celles de Sant Joan. Nous pourrons analyser la manière de rendre la justice en se basant sur le droit, loin de l'arbitrarité du jugement divin, surtout des femmes qui réclament justice à sa cour comme dans le cas de Madrona, la paysanne de la plaine de Barcelone qui fut spoliée de ses terres. La présence, en conséquence, active des femmes dans les exploitations agricoles de la Catalogne Vieille nous donnera des arguments afin de parler de ces femmes qui repeuplèrent au delà de la frontière, et en particulier de Guinedilda qui fonda Cerbère.

Resumit

Ermessenda, Guinedilda... las femnas de l'an mila

Dins aqueste congrés dedicat a Gerbèrt, personatge emblematic de l'an mila, voldriai far una incursión dins la Catalonha de son temps de la man de la comtessa Ermessenda. Voldriai laisser de caire, dins la mesura del possible, las baralhas politicas, per tal de dintrar dins de tèmas que, cresi, preocupèron Ermessenda: far prevaler sos dreches, la fidelitat a la Glèisa, l'aplicacion de la justícia en se basar sus la lei, e lo repoblament del territòri. Trabalharai sus d'exemples documentaris extraches principalament de cartularis, entre los que donarai la prioritat a las intervencions d'Ermessenda en favor d'autres femnas de son temps, fach que me permetrà de m'introduire dins lo mond de las femnas dels autres grops socials.

Balharem una vision d'ensem de son accion politica coma esposa, maire e mairegrand dels comtes de Barcelona, coma encastre per parlar del ròtle de las femnas de la noblesa. De sos ligams amb la Glèisa veirem entre mantuna altra causa cossí Ermessenda es activa dins la fondacion e dotacion de glèisas e monastiers, dont Sant Daniel: las monjas de Sant Daniel prenon la relève de las de Sant Joan. Podrem analizar lo biais de far justícia en se basar sul drech, luènh de l'arbitrarietat del jutjament de Dieu, mai que mai las femnas que reclaman justícia a sa cort amb l'exemple de Madrona, la pagesa del plan de Barcelona que foguèt espoliada de sas tèrras. La preséncia doncas activa de las femnas dins las explotacions agricòlas de la Catalonha Vièlha nos donarà de rasons per parlar de las que repoblèron al delà de la frontièra, demest elas Guinedilda que fondèt Cervera.

Fams atroces a la Catalunya de l'any mil¹

Pere Benito i Monclús
Institució Milà i Fontanals (CSIC)

Resum

Els Annals i les cròniques franques testimonien, entre el segle VIII i finals del segle XI, fams d'una especial intensitat i cruesa, *fames magna*e que haurien afectat regions senceres d'Occident, fams atroces que s'associen a comportaments absolutament aberrants des de la perspectiva de la cultura cristiana aleshores imperant: consum d'aliments immunds, canibalisme, infanticidi... Es produïren aquestes fams a les terres de la Marca?

Aquesta comunicació preten una primera aproximació a un tema important i fins ara pràcticament ignorat pel que fa a la Catalunya comtal abans de finals del segle XI: les «fams», entenent com a tals els períodes durant els quals els homes s'enfrontaren a situacions generals de fretura d'aliments bàsics per a la seva subsistència. Per a fer-ho hem recorregut a dues fonts especialment abundants als segles X i XI: les vendes i els empenyoraments d'alous, amb una atenció especial en els actes que contenen indicis objectius d'haver-se efectuat en un context de carestia.

«Poc després, la fam començà a fer estralls a tota la terra fins al punt que hom arribà a témer la desaparició de la humanitat sencera. Les condicions atmosfèriques es tornaren tan desfavorables que hom no trobava el moment propici per a plantar, i a causa de les inundacions no hi hagué manera de collir. (...) Les pluges, contínues, havien amarat la terra sencera fins al punt que durant tres anys hom no pogué fer solcs capaços de rebre les llavors. Al temps de la segada, les males herbes i la zitzània havien recobert la superfície dels camps. (...) Quan hom hagué menjat les bèsties salvatges i els ocells, els homes es llençaren, dominats per una fam atroç, a recollir per menjar tota mena de carronyes i de coses horribles d'esmentar. Alguns, per escapar a la mort, recorregueren a les arrels dels boscos i a les herbes dels

1. Abreviatures emprades: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó; ACB = Arxiu Capitular de Barcelona; ACV = Arxiu de la Catedral de Vic; ADB = Arxiu Diocesà de Barcelona; ADG = Arxiu Diocesà de Girona; BC = Biblioteca de Catalunya; BPUB = Biblioteca Provincial de la Universitat de Barcelona; LA = *Libri Antiquitatum*. Vegeu, a més, a la nota 7 les abreviatures de les edicions consultades.

rius; endebades, però, perquè l'únic que es pot fer davant la ira venjativa de Déu és refugiar-se en un mateix. Hom sent esgarrifança de relatar les immoralitats a les quals arribà el gènere humà. Però, ai! cosa que rarament sentireu: una fam atroç empenyé els homes a menjar la carn humana. Els vianants eren agafats per homes més forts que ells, esquarterats, cuits al foc i devorats. Molts homes que, fugint de la fam, anaven d'un lloc a un altre, havent estat hostatjats pel camí, eren degollats de nit i menjats per aquells que, hospitalàriament, els havien acollit. Alguns atreien els nens en llocs apartats mostrant-los una fruita o un ou, després els mataven i se'ls menjaven. En molts llocs els cossos dels morts foren desenterrats i serviren, també, per apaivagar la fam...»

Raoul GLABER, *Histories*, lib. IV, cap. 4. Ed.: Prou, Maurice (1886), *Raoul Glaber. Les cinq livres de ses histoires (900-1044)*, Paris, p. 99-101.

Fams atroces

La descripció que el cluniacenc Raoul Glaber féu de les situacions viscudes a la Borgonya l'any 1033 és un testimoni excepcional d'una de les pitjors caresties que afectà l'Europa medieval. La fam de 1033, però, no fou única en el seu gènere. Els annals i les cròniques testimonien, entre el segle VIII i finals del segle XI, nombroses fams que afectaren regions senceres d'Occident, fams atroces associades a comportaments absolutament aberrants des de la perspectiva de la cultura cristiana imperant: consum d'aliments immunds, canibalisme, infanticidi...

Segons Bonnassie, després d'un hiatus de mig segle, la fam va reaparèixer a Europa amb una especial virulència com a mínim en sis ocasions al llarg del segle XI: els anys 1005, 1031-1032, 1044, 1060, 1095 i 1099.²

Conegueren les terres de la Marca Hispanica aquestes *famae maximae, prevalidae* de les quals ens parlen els annals i les cròniques? Quin fou el seu impacte sobre la societat i l'economia regional?

L'estudi de les fams i de les crisis agràries a la península Ibèrica i, en particular, a la Catalunya medieval, una de les grans assignatures pendents de la historiografia,³ requereix una recerca d'envergadura que depassa de molt el marc

2. Pierre BONNASSIE (1989), «Consummation d'aliments immondes et cannibalisme de survie dans l'Occident du Haut Moyen Âge», *Annales ESC*, 44, p. 1035-1056, basant-se en les notícies, extretes dels annals i de les cròniques, sobre les fams dels segles VIII-XIII recopilades per Fritz CURSCHMANN (1900), *Hungersnöte in Mittelalter. Ein Beitrag zur Deutschen Wirtschaftsgeschichte des 8. bis 13. Jahrhunderts*, Leipzig.

3. Cal destacar únicament l'aportació d'Antoni Riera, que ha realitzat una primera recopilació de dades relatives a les crisis del segle XIII a la Corona d'Aragó i als estats del seu entorn, Castella, França i Itàlia. RIERA i MELIS, Antoni (1991), «Els pròdoms de les crisis agràries de la Baixa Edat

d'aquesta aportació. L'objectiu d'aquestes línies és força més modest: obtenir un primer quadre de les caresties que afectaren els comtats catalans entre finals del segle X i finals del XI, per tal de precisar-ne la cronologia i l'abast social. Ha estat un objectiu prioritari recollir els escassos testimonis explícits sobre les fams que ens forneixen, de manera espontània, els actes de la pràctica jurídica. Finalment esbossarem algunes conclusions generals sobre la lògica històrica de les fams del segle XI per tal de reflexionar sobre les causes que les provocaren.

Les dificultats de la pagesia aloera

El primer problema que cal afrontar per a aproximar-nos a la història de les fams és el de les fonts. Els crònics catalans dels segles XI-XIII, a diferència dels annals francesos i alemanys, pràcticament no recullen notícies d'esdeveniments excepcionals (catàstrofes naturals, adversitats meteorològiques, males collites, fams, etc.); les cronologies dels reis, els obituaris de comtes i abats i les notícies sobre dedicacions de seus episcopals semblen acaparar l'atenció i l'interès dels monjos dels escriptors de Ripoll, Cuixà o Roda.⁴

La inexistència de testimonis procedents de fonts narratives contrasta, en canvi, amb l'abundància de fonts documentals. En efecte, els cartularis i els fons de pergamins de monestirs i seus episcopals han conservat per als segles X i XI testimonis abundants de les caresties. Aquests testimonis són essencialment els mateixos actes de la pràctica jurídica, conservats en nombre de milers abans de 1100. El tractament serial d'aquests actes possibilita una aproximació força precisa a les caresties, sens dubte més precisa que les referències lacòniques dels annals europeus coetanis.

Volem, aquí, interrogar un tipus concret de documents, particularment nombrosos durant els segles X i XI: els actes de venda i d'empenyorament d'alous, la tipologia més representada en les sèries documentals abans de finals del segle XI. Les vendes i els empenyoraments d'alous foren efectuats gairebé sempre en situacions de dificultats per pagesos aloers que cedien una part o la totalitat dels seus béns immobles a particulars o a institucions eclesiàstiques a canvi de sumes de numerari o d'equivalents en espècie. Hi ha una relació estreta entre

Mitjana a la Corona d'Aragó. 1: 1250-1300», *Miscel·lània en homenatge al pare Agustí Altisent*, Diputació de Tarragona, Tarragona, p. 35-72. La síntesi de Wilhelm ABEL (1978), *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem Hohen Mittelalter*, Parey, Hamburg, s'inicia amb les crisis de començaments del segle XIII i no conté referències sobre la península Ibèrica.

4. COLL i ALENTORN, Miquel (1951-1952), «La historiografia de Catalunya en el període primitiu», *Estudis romànics*, III, p. 139-196.

les escriptures de venda i d'empenyorament d'alous i les dificultats de la pagesia, dificultats que, sovint, s'insereien en contextos de carestia. La majoria de vendes i empenyoraments foren efectuats durant els mesos d'hivern, abans de les primeres collites de cereals de la primavera, prova indefectible que eren motivades per la fretura de cereals com a conseqüència d'unes collites deficientes.

Tanmateix, no sempre les vendes, àdhuc essent, en una proporció elevada, motivades per males collites, reflecteixen situacions generals de carestia. Algunes vendes pogueren obeir a circumstàncies personals o familiars específiques que se'ns escapen. D'altres, si tenim en compte el caràcter aïllat de les notícies, eren la conseqüència de males collites provocades per adversitats meteorològiques de caràcter estrictament local. Per exemple, el 9 de febrer de 1004, al Vallès, al terme d'Albinyana, Isaït i el seu fill Ademir hagueren de vendre una casa amb terra a un familiar seu, Santramon, després de consultar-ho amb els homes bons, perquè les tempestes els havien malmès les collites.⁵ La concentració d'actes en un període curt de temps, un hivern o diversos hiverns consecutius, és cabdal per tal de poder parlar d'una situació general de carestia, d'una «fam».

Cal fer, però, algunes observacions preliminars sobre els valors anuals que ofereixen aquestes sèries documentals. Les vendes d'alous, nombroses durant el segle IX, especialment a la Catalunya interior, a partir de finals del segle X tendeixen a disminuir fins a desaparèixer pràcticament a finals del segle XI, coincidint amb una rarefacció general de la pràctica jurídica. Hem de concloure que al llarg del segle XI les crisis agràries disminuïren de mica en mica com a conseqüència d'una millora progressiva de l'economia agrària? Res més allunyat de la realitat. La disminució de les vendes d'alous reflecteix essencialment, tal com posà de relleu el professor Bonnassie, l'erosió de la petita propietat aloera, que acabà desapareixent engolida pel gran domini eclesialístic.⁶

La disminució de les vendes d'alous al llarg del segle XI té, com a contrapunt, una diversificació de la modalitat dels pagaments que enriqueix sensiblement les possibilitats d'anàlisi que ofereixen aquests actes. Fins a finals del segle XI, les vendes, nombrosíssimes, són efectuades, en una proporció elevada, contra el pagament d'equivalents en espècie (*in rem valentem*) de sumes expressades en numerari de plata.⁷ A partir del darrer decenni d'aquest segle,

5. ...*pro nostra necessitate quia in ipso anno abuimus, et fecimus hec per consultu de bonisque hominibus, per ipsa tempestate qui in ipso anno nobis occurrerit in ipso anno duas vices*. ACB, LA, II, f. 203v-204r, d. 627 (còpia del s. XIII).

6. BONNASSIE, Pierre (1975-1976), *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle, croissance et mutations d'une société*, Publications de l'Université de Toulouse-Le Miral, Tolosa de Languedoc, 2 vol., *passim*.

7. Vegeu el gràfic núm. 1.

coincidint amb la irrupció de numerari andalusí, les vendes *in rem valentem* es rarifiquen. A partir d'aleshores la majoria de preus són expressats en moneda d'or (mancusos) o de plata, en quantitats de cereals (ordi o forment), o en ambdós valors combinats.

Si les vendes *in rem valentem* del segle X són l'expressió d'un feble desenvolupament de l'economia monetària, a partir de finals del segle X, quan es generalitza el numerari circulant en les transaccions, les vendes i els empenyoraments per quantitats d'ordi i forment constitueixen un testimoni preciós de les caresties. El forment i l'ordi, i secundàriament l'espelta i el mill, eren els cereals específicament destinats a la panificació. El forment produïa una farina blanca i saborosa, de la qual es feia un pa blanc, considerat de qualitat excel·lent. El forment era el cereal de consum urbà per antonomàsia; a pagès es consumia pa de mestall, barreja de forment i ordi, espelta o mill, etc., de qualitat inferior. En contextos de crisi formentària, però, es reservava el forment per a la sembra i es destinaven a la panificació els cereals inferiors.

D'altra banda, també durant el segle XI trobem les primers vendes efectuades explícitament per necessitat d'aliments (*necessitatis famis, inopie famis*), referències precioses que semblen corroborar l'augment de la gravetat de les caresties durant aquest període en relació amb l'etapa anterior.

No sempre, però, les vendes per quantitats de cereal, tot i efectuades els mesos d'hivern, els més crítics de l'any, responien a una necessitat imperiosa d'aliments o de reserves de llavor per part dels venedors. La venda era sovint un mitjà de liquidació de deutes o d'obtenció de numerari per a salvar les dificultats d'una mala anyada. En un context de carestia, sobretot a l'entorn urbà, els preus dels cereals panificables, el forment i l'ordi, pujaven espectacularment. La combinació de numerari en or amb quantitats importants d'ordi o forment en les vendes d'alous localitzats al *hinterland* de Barcelona en el segle XI sembla apuntar cap a un ús del blat com a valor d'intercanvi. És a dir, algunes vendes pogueren tenir per objecte obtenir quantitats importants de cereals amb finalitats especulatives.

D'altra banda, cal relativitzar el valor d'aquestes vendes per a ponderar l'impacte social de les caresties. Els venedors eren pagesos aloers que alienaven la franquesa, la propietat de la terra que conreaven, però que en conservaven l'usdefruit o la tinença. No es tracta, per tant, de pagesos famolencs. La geografia de les vendes no és pròpiament la geografia de la fam, sinó la geografia de la petita propietat alodial lliure de càrregues «fiscals». Les vendes d'alous no reflecteixen les dificultats de la pagesia, sinó les d'aquells que pogueren afrontar-les millor perquè tenien quelcom de valor per a vendre.

Les vendes i els empenyoraments d'alous són la punta d'un iceberg, un tímid reflex de caresties que no afectaren per igual tots els estrats socials. Sens

dubte, les fams tingueren les seves repercussions més dramàtiques entre aquells que, en una situació de desnutrició i de malaltia, no podien vendre ni tan sols la seva força de treball.

A l'hora de dreçar un quadre de les fams al segle XI, hem considerat també altres notícies que remetien explícitament a contextos de carestia: alienacions de patrimoni eclesiàstic, heretaments, etc. En els moments de major gravetat de les caresties, les institucions eclesiàstiques, especialment els monestirs, recorregueren primer a l'endeutament i, en un segon moment, a l'alienació de patrimoni per a fer front a la carestia, restituir deutes i subvenir a les necessitats de vitualles dels seus monjos i dels familiars laics que protegien. En d'altres casos hagueren de crear i dotar institucions de beneficiència per a fer front a l'impacte social de les fams i evitar l'enfonsament del sistema productiu.

Les referències documentals que serveixen de suport a aquesta aproximació procedeixen majoritàriament de col·leccions documentals publicades referents als comtats de Barcelona, Osona, Girona, Empúries i Peralada, i al període 976-1100.⁸

Les fams a la catalunya comtal (976-1100)

983-984 La concentració de vendes per equivalents en espècie entre els mesos de gener i maig del 983 i gener i abril del 984 permet parlar d'una situació de carestia, l'origen de la qual serien les males

8. Fonts consultades: ALTURO i PERUCHO, Jesús (1985), *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200 (aproximació històrico-lingüística)*, Fundació Noguera, Barcelona (=ALTURO); BENET i CLARA, Albert (ed.) (1994), *Diplomatari de la ciutat de Manresa (segles IX-X)*, Fundació Noguera, Barcelona (=BENET); FABREGA i GRAU, Àngel (ed.) (1995), *Diplomatari de la Catedral de Barcelona*, vol. I (*Documents dels anys 844-1000*), Capítol Catedral de Barcelona, Barcelona (=FABREGA); MAS DOMENECH, Mn. Josep (1915), *Notes històriques del Bisbat de Barcelona*, Barcelona, vol. XI-XII [*Rubrica dels «Libri Antiquitatum» de la Seu de Barcelona*] (=MAS, Rubrica); JUNYENT i SUBIRÀ, Eduard (ed.) (1980), *Diplomatari de la catedral de Vic. Segles IX-X*, Patronat d'Estudis Ausonenes, Vic (=JUNYENT); MARQUES, Josep M. (ed.) (1997), *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*, Fundació Noguera, Barcelona (=MARQUES, *Sant Daniel de Girona*); MARQUES, Josep M. (ed.) (1995), *Esriptures de Santa Maria de Vilabertran (968-1300)*, Institut d'Estudis Empordanesos, Figueres (=MARQUES, *Vilabertran*); MARTI, Ramon (ed.) (1997), *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Fundació Noguera, Barcelona (=MARTI); PÉREZ i GOMEZ, Xavier (ed.) (1998), *Diplomatari de la cartoixa de Montalegre (segles x-xii)*, Fundació Noguera, Barcelona (=PÉREZ); PUIG i USTRELL, Pere (ed.) (1995), *El monestir de Sant Llorenç del Munt sobre Terrassa. Diplomatari dels segles X i XI*, Fundació Noguera, Barcelona, 3 vol. (=PUIG i USTRELL); UDINA MARTORELL, Federico (1951), *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio critido de sus fondos*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Barcelona (=UDINA).

- collites de l'any 982. El 27 d'abril del 983 la *femina* Moreta empenyora una part de les seves propietats situades al comtat de Manresa, al puig del difunt Teodosind, pel deute de nou eimines d'ordi.⁹
- 992-993 Diverses vendes d'alous per equivalents en espècie entre el gener del 992 i l'abril del 993 semblen apuntar cap a una nova crisi formentària.
- 995-996 Diverses vendes per equivalents en espècie concentrades entre febrer del 995 i juny del 996 testimonien una situació de carestia. El 4 d'abril del 995 Pere i la seva muller Elovara empenyoren a Miró dues mujades de terra situades al Vallès, al terme de Sentmenat, pel préstec de cinc eimines d'ordi i sis quarteres de forment.¹⁰ El 25 d'octubre del 995 la *femina* Alodia i els seus fills venen a Alamri i a la seva muller Quixiló una terra situada a l'apèndix de Santa Eulàlia de Riuprimer per set eimines d'ordi.¹¹ Les dificultats se succeeixen els hiverns de 996 i 997, tot i que amb tendència decreixent.
- 1017 L'any 1017 hi hagué al comtat de Barcelona una gran carestia que provocà un èxode massiu dels homes cap a altres regions a la recerca de blat. La notícia ens és coneguda per la venda d'una terra situada al Vallès, als termes d'Albinyana i de Reixac, que el 21 d'octubre la *femina* Especiosa i el seu fill Bonhome efectuaren per necessitat a Goltred, a canvi d'un mancús i quatre sous.¹²
- 1024-1025 Diverses vendes d'alous situats al Vallès es concentren durant els hiverns d'aquests dos anys i semblen apuntar cap a una nova situació de carestia.
- 1028-1040 Les dificultats reapareixen de manera brusca l'hivern del 1028 i no semblen remetre fins després de 1040. Dins d'aquest llarg període de carestia hom pot diferenciar tres fases: una primera crisi entre els hiverns de 1028 i 1032; una segona fase que correspondria a la greu carestia de 1034, i una tercera carestia entre 1037 i 1040. La majoria de vendes corresponen a alous situats al territori de Barcelona i al Vallès. En aquesta etapa es registren els primers empenyoraments per préstecs de cereal.

9. BPUB (=BENET, doc. 168).

10. ACA, Monacals, perg. 34 (=PUIG i USTRELL, doc. 82).

11. ACV, calaix 6, perg. 161 (=JUNYENT, doc. 592).

12. ...*pro ipsa necessitate qui fuit in ipso anno quando homines exierunt de comitato Barchinona et fuerunt in alias regiones*. ACB, LA, II, f. 179r-v, doc. 521 (còpia del s. XIII). Reg.: MAS, *Rubrica*, doc. 380.

Una insòlita venda copiada al cartulari de la seu de Barcelona mostra gràficament com en aquest moment s'arribà a viure situacions de fam extrema prop de la ciutat de Barcelona. El 23 de febrer de 1039 una mare i una filla, Ermetruda i la seva filla Bonadona, cediren al prevere Geribert una minúscula peça de farraginal d'un destre d'ample (!) que tenien al terme de Vilapicina, a canvi d'1,5 quarteres d'ordi, una cabra i una eimina de vi. El redactor del document diu que «aquesta venda fou feta enmig d'una gran carestia perquè les venedores no tenien altra cosa per menjar i veure que les herbes del camp.»¹³

- 1043 Diverses vendes d'alous localitzats al Vallès, al terme de Reixac, contra el pagament de quantitats importants de cereals es concentren durant els mesos de febrer, agost i octubre de 1043.¹⁴ L'origen d'aquesta carestia pogué ser una adversitat climatològica de caràcter local. El 13 de febrer de 1043 la *femina* Llobeta i el seu fill Ponç hagueren de vendre un alou al terme de Terrassa, al lloc Mala Eixida, per set eimes d'ordi, perquè, com a conseqüència de la calamarsa, havien perdut la collita.¹⁵
- 1046 Un nou rebrot de carestia sembla produir-se els hiverns de 1046, 1047 i 1048. Altre cop les vendes concerneixen alous situats al territori de Barcelona i al Vallès, al terme de Reixac.¹⁶
- 1052-1055 Algunes vendes i empenyoraments per quantitats d'ordi concentrades entre el gener de 1052 i l'octubre de 1054 ens situen davant d'un nou context de carestia.¹⁷

13. *Et est ipsa terra venduda per grandine necessitatis ut illas vinditricas non abent nichilque manducare neque bibere nisi erbas de ipsos campos.* ACB, LA, II, f. 84r, d. 247 (còpia del s. XIII).

14. ACB, LA, II, f. 225, doc. 709. Reg.: MAS, *Rubrica*, doc. 552. ACA, Monacals, perg. 142 (= PUIG i USTRELL, doc. 324). ACB, LA, II, f. 205, doc. 632. Reg.: MAS, *Rubrica*, doc. 558. ACB, LA, II, f. 189, doc. 565. Reg.: MAS, *Rubrica*, doc. 559. ACB, LA, II, f. 224, doc. 706. Reg.: MAS, *Rubrica*, doc. 560.

15. *...et ec vindimus propter necessitatem famis per persecucione petrarum.* ADB, carp. 3A, perg. 109. Fons Sta. Eulàlia del Camp (=ALTURO, doc. 48).

16. ACB, LA, II, f. 79, doc. 230. Reg.: MAS, *Rubrica*, doc. 582. ACB, LA, II, f. 207, doc. 640. Reg.: MAS, *Rubrica*, doc. 587. BC, Arxiu, perg. 2129 (= PUIG i USTRELL, doc. 337). ACA, Monacals, perg. 151 (= PUIG i USTRELL, doc. 338). ACB, LA, II, f. 205, doc. 635. Reg.: MAS, *Rubrica*, doc. 593. ACB, LA, II, f. 211, doc. 657. Reg.: MAS, *Rubrica*, doc. 609. ACB, LA, II, f. 223, doc. 702. Reg.: MAS, *Rubrica*, doc. 620.

17. ACB, LA, II, f. 97, doc. 297. Reg.: MAS, *Rubrica*, doc. 635. ACB, LA, II, f. 216, doc. 676. Reg.: MAS, *Rubrica*, doc. 640. ACB, LA, II, f. 87, doc. 261. Reg.: MAS, *Rubrica*, doc. 660. ADB, carp. 3A, perg. 144. Fons Santa Eulàlia del Camp (=ALTURO, doc. 61). ACB, LA, II, f. 209, doc. 651. Reg.: MAS, *Rubrica*, doc. 677. ADB, carp. 3A, perg. 149. Fons Santa Eulàlia del Camp (=ALTURO, doc. 65).

Els hiverns de 1053 i 1054 els monestirs de Ripoll i de Sant Pol de Mar hagueren d'alienar patrimoni per fer front a la carestia. El gener de 1053 els monjos de Sant Pol es trobaven en una situació crítica, mancats d'aliments, i les parets del monestir s'havien enderrocades. La comtessa Ermessenda hagué d'alienar un petit hort de la rodalia de Barcelona per vint-i-cinc mancosos que gastà en les necessitats de la comunitat i la restauració de l'edifici monàstic.¹⁸ En la venda efectuada per l'abat Pere del monestir de Ripoll, el desembre de 1054, es fa referència a la fretura de forment i de vi d'aquest any a les terres del monestir.¹⁹

L'octubre de 1055 a Pax, al Penedès, Lanefred renova un empenyorament que ell i la seva muller Alòdia, difunta, havien fet a Miró Bernat d'un alou pel modi d'ordi que aquest els prestà. Els atorgadors reconeixen que li deuen aquesta quantitat de blat «des dels temps en què els homes d'aquesta regió hagueren d'anar a buscar blat a Lleida.»²⁰

Les dificultats reaparegueren els mesos de febrer i maig de 1057 i el mes de juny del 1058 a Barcelona. L'any 1060 Bonhom vengué a la *femina* Denna i als seus fills una meitat de mollí, vinya, horts i llinars, i d'un camp, al terme del castell de Copons, al comtat de Manresa, pel preu de deu sesters de civada, cinc quarters de forment i set quartans de vi, que reconegué que «li foren donats l'any que hi hagué una gran necessitat d'aliments per tota la regió.»²¹

1066-1067 Després d'un hiatus de vuit anys, l'espectre de la fam reaparegué l'hivern de 1066. A començaments del mes de gener de 1066

18. *...quia pro maxima famis oppressione qui prefati cenobii opprimuntur monachi et ob illius patrietum instaurationem dirutorum sicut multis patulum instat....* ACB, 1-1-876.

19. L'any 1054 l'abat Pere de Santa Maria de Ripoll *cogente necessitate propter inopiam frumenti et vini quod defecit hoc anno in praediis supradicti cenobii* vengué a Bernat Ramon i a la seva muller Ermengarda una petita part de la cort situada al costat de les cases dels compradors, a la ciutat de Barcelona, al costat de l'església de Sant Miquel, pel preu de vint-i-vuit mancosos d'or de Barcelona. ACB, 1-4-187.

20. *Agnosco quia debeo tibi illum de diebus illis quando pergebant homines nostre patrie ad Leritam per annonam usque nunc [...]. Ego autem predictus Lanefredus cum predicta uxore mea fecimus tibi in pignorationis cartam ex universum nostrum alodium quod habebamus in comitatu Barchinonense, in Penitense, in terminium de Pax, et hoc fecimus prius quam ad Burriana fuissent. Idcirco quia diciste perditam habere ipsam in pignorationis cartam quam tibi eo tempore fecimus ad huc libenti animo fasio atque impignoro tibi iamdicto Miro propter predictum debitum omne meum alodium quod habui et habeo...* ACB, LA, IV, f. 126r, d. 323 (còpia del segle XIII). Reg.: MAS, Rubrica, doc. 701.

21. *...et hoc totum fuit donatum in ipso anno quando fuit grande necessitas fame per totam nostram regionem.* ACA, Cancelleria, Ramon Berenguer I, perg. 246.

dues dones, possiblement vídues, acompanyades dels seus fills efectuen vendes en una situació límit de necessitat. Les referències d'ambdues vendes semblen apuntar cap a una situació força crítica que afecta la ciutat de Barcelona i el seu entorn rural. El 3 de gener la *femina* Gerberga i els seus fills, «forçats per la fretura d'aliments i la penúria i per tal d'evitar la situació de pobresa i d'indigència observable entre els seus veïns i, en general, pertot arreu» venen al sacerdot Pere Seniofred una casa situada a Barcelona, sota les torres de Guilabert Fruïà, prop de la canònica, pel preu de vint-i-un mancosos d'or, pesats a deu l'unça.²² A Cornellà, a la parròquia de Sant Joan, sis dies més tard, la situació de Riquilda i dels seus cinc fills és molt més crítica. Abaruts per la fam, la set i el fred («mortali languore famis et sitis atque frigoris vexati sive compressi»), es veuen obligats a vendre la seva pròpia casa i una mujada de terra per obtenir la suma de dues unces d'or.²³

- 1083-1086 Algunes vendes i empenyoraments indiquen el retorn de la carestia entre el desembre de 1083 i l'abril de 1086. El 20 de maig de 1084 Adalbert i la seva muller Ega, per necessitat d'aliments, vengueren al monestir de Sant Llorenç del Munt, pel preu de divuit sous de moneda de Barcelona, l'alou franc conteat que tenien al terme de Mur.²⁴
- 1092-1095 Els hiverns de 1092, 1093, 1094 i 1095 la fam s'abat de manera virulent sobre la població. La concentració de vendes motivades per necessitat de queviures aquests anys indiquen que una situació greu de carestia, possiblement sense precedents per la seva magnitud, afecta la ciutat de Barcelona i el seu entorn rural. El 22 de desembre de 1092 la *femina* Petronila, tement per la vida dels seus fills petits i per la seva pròpia per manca de queviures, ven al clergue Ramon Lleopard i a Bernat Otger tres quartes parts de la casa que fou de Ponç Duran i del seu germà Guitard, situada al costat de la muralla de llevant de Barcelona, pel preu de vint-i-cinc mancosos de València.²⁵ A Barcelona, l'1 de març de 1094

22. *Facimus autem hoc propterea quia cogit nos magna famis necessitas atque inopia et cuncte nostre utilitatis nobis pro future indigencia atque penuria universis nostris vicinis et terris omnibus valde nota.* ACB, LA, I, f. 114v-115r, d. 286 (còpia del s. XIII). Reg.: MAS, Rubrica, doc. 819.

23. ACA, Cancelleria, Ramon Berenguer I, perg. 339.

24. ACA, Monacals, Sant Llorenç del Munt, perg. 221 (=PUIG i USTRELL, doc. 464).

25. *Anc namque vendicionem necessitate famis vobis facio ne ego et filii mei fame intolerabili moriamur. Unde cum ipsi filii mei legitime fuerint etatis cumvenio quod faciam vobis hanc vendicionem ab ipsis roborari.* ACB, 1-4-311.

Geribert Bonfill i la seva muller, la *femina* Nèvia, venen al clergue Ardenci dues parts l'alou que tenen al Clot de la Mel, prop de Parets Antigues, pel respectable preu de setanta-quatre mancosos i mig d'or de València. Ho fan moguts per la necessitat, «perquè ells i els seus fills puguin viure.»²⁶ L'11 d'abril Dalmau Rami, per necessitat d'aliment, dóna a la seva germana Florença, *femina*, i al seu marit Guadal la tercera part del mas de sa Rovira, de la vinya de Sant Pere de Rodes i del sagrer de Santa Coloma, que té al terme de Santa Coloma de Marata.²⁷ El 19 de maig els germans Onofred Bernat, Guifré Bernat i Domènec Bernat venen a Pere Umbert diverses peces de vinya que tenen a Esplugues pel preu de trenta mancosos d'or de València de rovalls.²⁸

La carestia afecta també les contrades gironines. El 19 de març de 1094 Dalmau i la seva muller Domènega donaren al seu fill Guillem i a la muller d'aquest, Maiassenda, les cases on vivien, a la ciutat de Girona, al costat de la torre de Guillem Ramon de Caldes, el forn, i la vinya d'olivera «perquè els traguessin de la misèria, de la fam, del fred i de la nuesa.»²⁹ El 12 de febrer de 1095 Blancúcia vengué a Ponç Guillem i la seva muller Ermessenda una feixa del colomer i altres peces de terra del seu alou franc, que tenia a la parròquia de Sant Cristòfol de Llambilles pel preu d'un sou de plata i una mitgera de forment, mesura de Girona, que rebé en una situació de necessitat.³⁰

Davant la gravetat de la situació, la canònica de Barcelona i els grans monestirs, per primera vegada, crearen institucions de beneficència per evitar una catàstrofe humana i l'enfonsament del sistema productiu. El 12 de gener de 1094 el bisbe Bertran i els canonges de la seu pactaren amb Guillem Donús una provisió anual de dos cafissos de forment a mesura legítima per a la canònica. A canvi, Guillem Donús obtingué, entre altres coses, l'exploració dels molins del Mar, situats al costat del torrent Profund o Merdençà, amb els drets de moltura, la llicència per a construir tres nous molins en aquest lloc i «que tot el blat que hom dispen-

26. *Facimus autem istam venditionem tibi propter inopiam famis ut inde vivamus et nos et infantes nostri.* ACB, LA, I, f. 185v, d. 496 (còpia del s. XIII). Reg.: MAS, *Rubrica*, doc. 1126.

27. ACB, I-4-323.

28. ACB, LA, IV, f. 42v, d. 121 (còpia del s. XIII). Reg.: MAS, *Rubrica*, doc. 1128.

29. *...cartam donationis fecissemus tibi sicuti et facimus ut eripiatis nos a miseria famis, sitis, frigoris et nuditatis.* ACG, Pergamins s. IX-XII, carpeta 3, doc. 112 (=MARTI, doc. 451).

30. ADG, Pia Almoina, Llambilles, perg. 82 (Llambilles) (=MARTI, doc. 457).

sés a la canònica per a menjar, fos portat a moldre a aquests molins.»³¹ L'any 1096 consta, per primera vegada, l'existència d'una almoïna instituïda al monestir de Sant Cugat que exercia funcions de beneficència.³²

1099

Dues vendes efectuades els mesos d'abril i maig de 1099³³ testimonien la darrera carestia del segle, d'incidència clarament inferior a la dels anys 1092-1095, possiblement perquè colpí al damunt d'una població força delmada.

Les fams de finals del segle XI deixaren una petjada profunda en la memòria dels habitants de la ciutat. L'any 1116 Salomon Eriman i la seva muller Maria deixaren en herència al seu fill Guifré el casal noble, «amb escala de pedra», que tenien a Barcelona, als Arcs, prop del Palau Comtal menor. L'expressivitat del document és un testimoni de l'impacte psicològic que tingueren les fams de 1092-1099 sobre qui les patiren: «T'ho donem agraits pels beneficis i serveis que ens vas fer, que vas gastar tot el que tenies per a nosaltres durant les diverses fams que hi hagueren a la regió de Barcelona, quan no va haver-hi ningú altre que ens socorregués, només Déu i tu, fill nostre.»³⁴

El vi i l'or de les pàries: per a una reinterpretació de les fams

Tradicionalment les crisis formentàries han estat intepretades com una conseqüència mecànica de les males collites provocades per adversitats meteo-

31. *Convenimus namque vobis ut illum omne triticum quod fuerit dispensatum in prelibatam canonicam ad comedendum non eat ad ullum alium molinum causa molendi, nisi ad prescriptos molinos, et dabimus vobis exinde integram multuram atque directam.* ACB, LA, I, f. 229v-230r, doc. 621, transcrit per Francesch CARRERAS i CANDI (1909), «Notes sobre los orìgens de la enfitèusis en lo territori de Barcelona», *Revista jurídica de Cataluña*, XV, Barcelona, p. 242-243.

32. El 24 de maig d'aquest any Guillem Guitard dóna al monestir l'alou que té a la parròquia de Sant Pere Octavià, a Llaceres i a la vall Oriola, amb el mas que allí és fundat, l'usdefruit del qual es reserva mentre visqui. El monjo almoïner Bernat Jofre es compromet a servir-li mentre visqui una ració diària d'una lliura de pa de forment, una justícia de vi i un plat de carn. ACA, CSC, f. 45v, doc. 150 (còpia del s. XIII); RIUS, II, p. 421, doc. 762.

33. ACA, Monacals, Montalegre, perg. 73 (=PÉREZ, doc. 78). BC, Arxiu, perg. 2027 (ed.: PUIG i USTRELL, doc. 497).

34. *...propter multis beneficiis et serviciis quem nobis fecistis et facis et in antea feceris et quod cunctum tuum avere quod umquam potuisti avere totum in nobis expendisti per plurimas famas qui fuerunt in patria Barcinone ubi non fuit qui succurrisset nobis nec valuisset nullus nisi Deus et tu, filium nostrum.* ACA, Cancelleria, Ramon Berenguer III, perg. 191.

rològiques.³⁵ Segons Slicher van Bath a l'Europa occidental la influència de les precipitacions sobre la collita de cereals hauria estat superior a la de la temperatura. Per aquest autor, un any de cada quatre es produïa una mala collita, és a dir, una collita inferior al 85 % del gra que es collia un any normal. Mala collita no equival, però, a crisi de subsistència; calia una successió de dues o tres males anyades per a esgotar les reserves de cereals.³⁶

Però, foren les fams del segle XI conseqüència només de males anyades?

Pierre Bonnassie interpretà l'absència de mencions de fams de caràcter general en els annals i les cròniques de la segona meitat del segle X com una conseqüència del creixement agrari, de l'avenç de les rompudes; la reparició de les fams a l'Europa del segle XI seria una conseqüència de l'augment de la pressió senyorial que seguí a la instauració de la «senyoria banal»; finalment, l'espaiament de les caresties durant els segles XII-XIII i la disminució progressiva dels seus efectes s'inscriuria dins d'una nova etapa de creixement econòmic.³⁷

La interpretació de les fams és, sens dubte, una qüestió complexa. Les grans fams que afectaren els comtats catalans al segle XI foren el resultat d'una específica combinació de factors polítics i econòmics (producció i comerç) que n'expliquen l'abast i les conseqüències.

A partir del 960 al territori i a les comarques de l'entorn de Barcelona i als comtats de la Catalunya nord-oriental es produí un desenvolupament extraordinari de la viticultura que, passada la crisi de 1020-1059, repregué amb força fins a la dècada dels vuitanta aproximadament.³⁸ La implantació a gran escala de la viticultura a les comarques de l'entorn barceloní entre mitjan segle X i 1082 fou, tal com revelen els nombrosos contractes de complantació conser-

35. Sobre les crisis formentàries o de curta durada vegeu Guy BOIS (1995-1996), «Sur les crises économiques médiévales», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 16-17, Barcelona, p. 61-69.

36. SLICHER VAN BATH, B. H. (1966), «Le climat et les récoltes et Haut Moyen Âge», *Agricultura e mondo rurale in Occidente nell'alto medioevo (XIII Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo. 22-28 aprile 1965)*, Centro italiano di studi sull'alto medioevo, Spoleto, p. 399-411.

37. BONNASSIE, *Consommation d'aliments immondes...*, p. 1044 i 1050.

38. Sobre la importància de la viticultura en aquesta època i el paper clau que hi tingué el contracte de complantació, vegeu BONNASSIE, Pierre (1978), «Le vignoble catalan aux alentours de l'an mil», *Le vin au Moyen Âge: production et producteurs. Actes du IIe congrès de Médiévistes, Grenoble 4-6 juin 1971*, Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, s. l., p. 53-79; FELIU, Gaspar (1992), «Activitats econòmiques», *Història de Barcelona*, vol. 2. (*La formació de la Barcelona medieval*), Ajuntament de Barcelona - Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 221-223; BENET i CLARÀ, Albert (1993), «El conreu de la vinya al pla de Bages als segles X-XI», *Vinyes i vins: mil anys d'història. Actes i comunicacions del III Col·loqui d'Història Agrària sobre mil anys de producció, comerç i consum de vins i begudes alcohòliques als Països Catalans. Febrer del 1990*, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, vol. II, p. 241-264; i FELIU, Gaspar (1985), «Marca i passadís: els factors d'una expansió econòmica», *L'Avenç*, 84, Barcelona, p. 46-50.

vats, una opció dels senyors de la terra, orientada a l'obtenció de beneficis comercials. El vi devia exportar-se a les taifes septentrionals de Sharq-al Andalus³⁹ i potser també a França i a Orient. Aquesta opció, que beneficiava clarament els propietaris del sòl i els socis complantadors, deixava la majoria de la població en una situació de dependència del mercat de cereals.

Tot i l'existència d'importants reserves cerealcoles prop de les ciutats (el pla del Llobregat, el Baix Penedès, etc.) la forta especialització vitícola col·locà els comtats catalans en una situació de dependència respecte a les grans àrees productores de blat, les taifes de Lleida i del País Valencià. Això explicaria les emigracions col·lectives a la recerca de blat (*annona*) que es produïren durant les fams de 1017 i 1053, emigracions que no tornarem a trobar referenciades posteriorment.

Al llarg del segle XI els comtats catalans conegueren cinc grans períodes de carestia: el 1017, els anys 1028-1040, 1052-1055, 1083-1086 i 1092-1095.

La història de les fams a la Catalunya del segle XI presenta, per tant, una estreta articulació amb l'evolució política. Les fams de 1017, 1028-1040 i 1052-1055 coincidirien amb el llarg període de revoltes i d'inestabilitat interna que, d'acord amb Bonnassie, presidí la feudalització de la societat catalana.

La inexistència de fams importants entre 1055 i 1083 va coincidir amb l'etapa d'hegemonia política de Ramon Berenguer I. L'entrada regular d'or de les pàries i una balança comercial favorable durant el període 1059-1083 explica que la fam de 1066-1067, l'única documentada durant aquests anys, no tingués els efectes dramàtics de les caresties anteriors. Amb l'or de les pàries i els beneficis del comerç hom pogué salvar fàcilment l'escassetat d'aliments i assegurar l'abastament de les ciutats en temps de males collites.

La intervenció del Cid al llevant peninsular a partir de 1082 degué suposar el tall dels circuits comercials que unien els comtats catalans i Sharq-al Andalus. La reaparició dramàtica de les fams els anys 1083-1086 i posteriorment, durant el període 1092-1095, s'explicaria essencialment per un problema d'abastament de cereal que devia afectar especialment les ciutats.

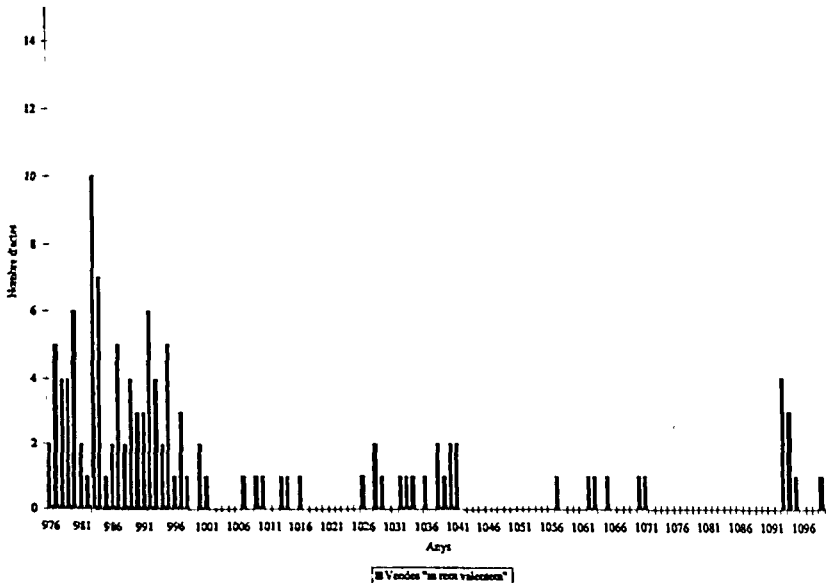
Les fams de finals del segle XI devien induir els propietaris del sòl a una reorientació de la política agrària que havia caracteritzat les dues centúries anteriors. Com que el subministrament del blat no estava assegurat i la demanda de vi s'havia aturat, hom abandonà progressivament el conreu intensiu de la vinya

39 A Al-Andalus el consum de vi estigué sotmès a una regulació més estricta que a Orient, la qual cosa cal interpretar com un índex que es tractava d'una pràctica social molt estesa. Málaga, Jerez i altres regions andalusís produïren vi de qualitat, però el vi era també importat dels regnes cristians peninsulars. Cf. REMIE CONSTABLE, Olivia (1997), *Comercio y comerciantes en la España musulmana. La reordenación comercial de la Península Ibérica del 900 al 1500*, Omega, Barcelona, p. 219.

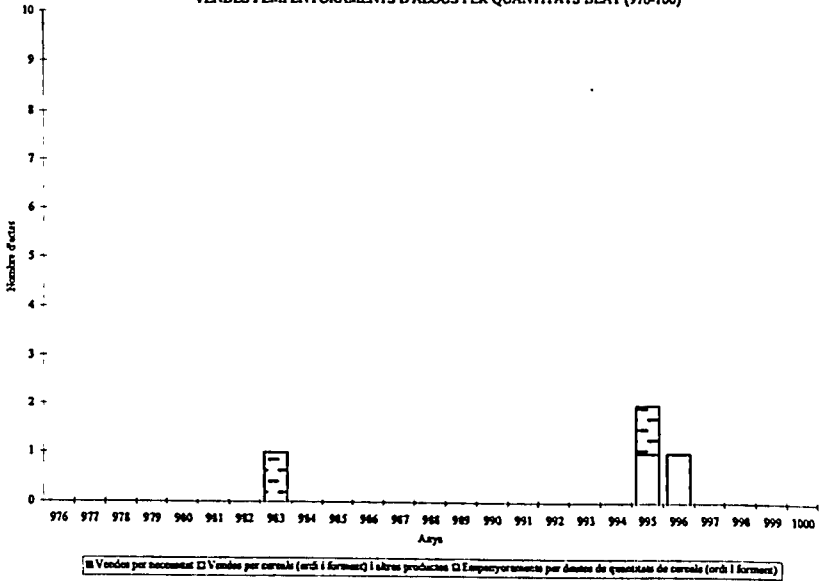
a favor del cereal. Es produí, a partir d'aleshores, una forta expansió de la cerealicultura i la reinstauració d'un nou equilibri entre població i recursos que explicaria l'allunyament progressiu de l'espectre de la fam al llarg del segle XII.

La carestia de 1092-1095 i el rebrot de 1099 foren les darreres grans fams de l'època comtal. Tot i que les situacions de carestia produïdes per males collites continuen documentant-se al llarg del segle XII, aquestes no tingueren ni l'abast ni les conseqüències de les terribles fams del segle XI. Fins i tot, el mateix concepte de «fam» amb totes les seves implicacions socials no sembla que es pugui aplicar més enllà de 1100.

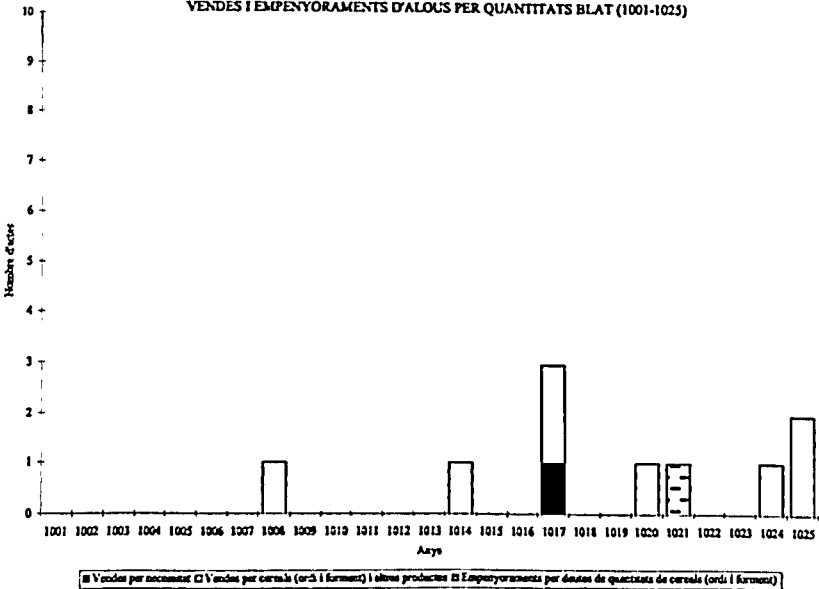
GRÀFIC I.
VENDES D'ALOUS PER EQUIVALENTS EN ESPÈCIE ("IN REM VALENTEM")

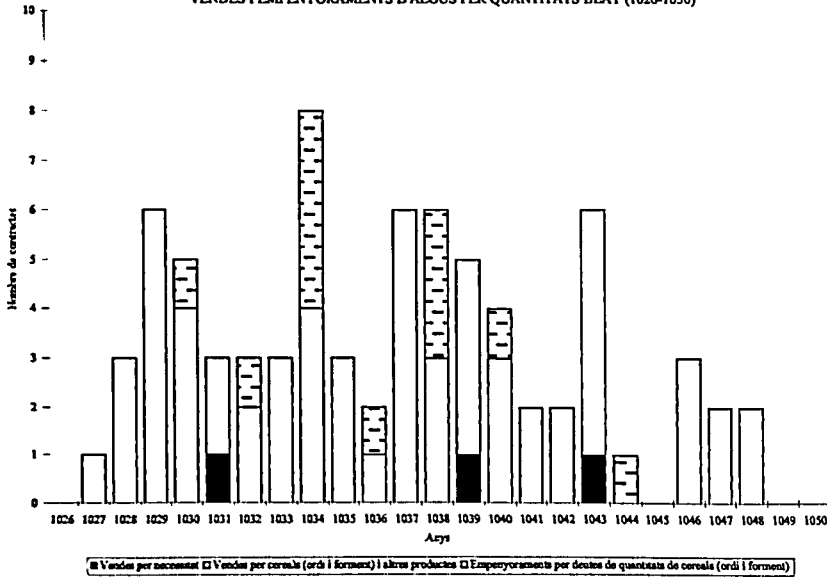
GRÀFIC 2.1
VENDES I EMPENYORAMENTS D'ALOUS PER QUANTITATS BLAT (976-100)

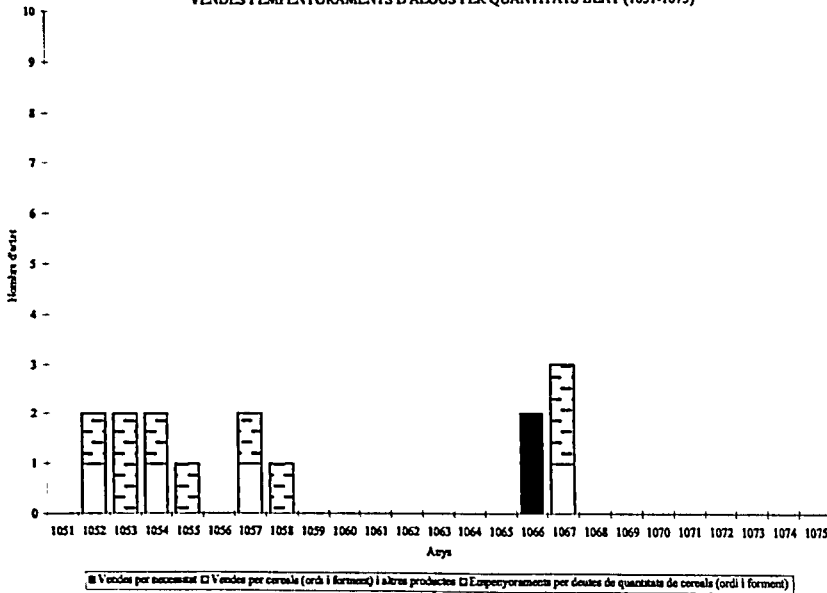
GRÀFIC 2.2
VENDES I EMPENYORAMENTS D'ALOUS PER QUANTITATS BLAT (1001-1025)

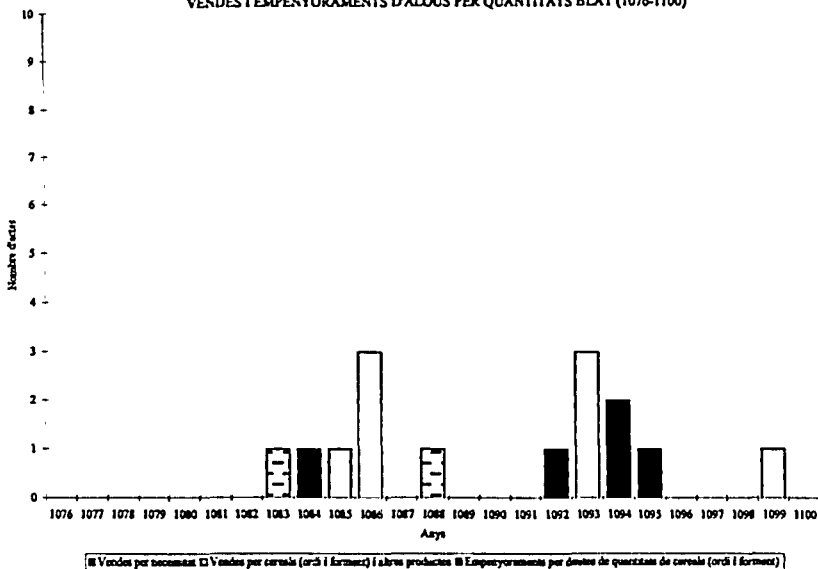
GRÀFIC 2.3
VENDES I EMPENYORAMENTS D'ALOUS PER QUANTITATS BLAT (1026-1050)

GRÀFIC 2.4
VENDES I EMPENYORAMENTS D'ALOUS PER QUANTITATS BLAT (1051-1075)

GRÀFIC 2.5
VENDES I EMPENYORAMENTS D'ALOUS PER QUANTITATS BLAT (1076-1100)

Résumé

Famines atroces dans la Catalogne de l'an mil

Les Annales et les chroniques franques témoignent, entre le VIIIème siècle et la fin du XIème siècle, des famines extrêmement fortes, des *fames magna*e qui affectèrent des régions entières d'Occident, des famines atroces qui sont liées à des comportements tout-à-fait aberrants vus depuis une perspective chrétienne dominante en ce temps-là: consommation d'aliments immondes, cannibalisme, infanticides... Ces famines se sont-elles produites dans les terres de la Marche d'Espagne?

Cette communication se veut être une première approche à un thème important et jusqu'ici pratiquement méconnu en ce qui concerne la Catalogne comtale avant le XIème siècle: les «famines», ces périodes où les hommes furent confrontés à des situations générales de pénurie d'aliments basiques pour leur subsistance. Pour ce faire nous avons examiné deux sources particulièrement abondantes des Xème et XIème siècles: les actes de vente et d'engagement d'alleux, en portant une attention toute particulière sur les actes qui contien-

ment des indices susceptibles d'indiquer que ces actes auraient été réalisés lors de périodes de disette.

Resumit

Faminas atròças dins la Catalonha de l'an mila

Las Annalas e las cronicas francas testimonian, entre lo sègle VIII e la fin del sègle XI, de faminas d'una intensitat importanta, de *fames magnae* que afectèron de regions entièras d'Occident, de faminas atròças que son associadas a de comportaments totalament aberrants dempuèi la perspectiva de la cultura cristiana imperanta en aquel temps: consomacion d'aliments infames, cannibalisme, infanticidis... Se produsiguèron aquelas faminas dins las tèrras de la Marca Hispanica?

Aquesta comunicacion vòl èsser un primièr apròchi a un tèma important e fins ara practicament ignorat per çò qu'es de la Catalonha comtala abans lo sègle XI: las «fams», en designar aital los periòdes que los òmes s'afrontèron a de situacions generalas de penuria d'aliments basics per lor subsistència. Per aquò avèm examinat doas fonts especialament abondosas als sègles X e XI: los actes de venda e d'engatjament d'aldus, amb una atencion particulara suls actes que contenen d'indicis objectius d'èsser estats realizats durant de periòdes de famina.

Les conques baixes del Llobregat i l'Anoia a la fi del 1r mil·lenni

Alfred Mauri, Maria Soler
Centre per a la Gestió de Patrimoni Cultural i Natural (CEM)

Resum

Mitjançant la combinació de l'estudi de les fonts documentals amb les dades que ens proporcionen la recerca arqueològica i la prospecció, juntament amb les possibilitats d'anàlisi i de tractament de la informació que ens ofereixen els sistemes informàtics de tractament de bases de dades documentals i relacionals, i els sistemes d'informació geogràfica, aquesta comunicació pretén analitzar el procés de configuració del paisatge i l'estructura del territori a la fi del 1r. mil·lenni, a l'àrea que correspon a les conques baixes dels rius Llobregat i Anoia. Una àrea que esdevindrà fronterera a partir del 801, però de la que en desconeixem en bona mesura la situació anterior i el procés d'ocupació progressiva, que es consolida clarament amb l'aparició de nombroses fortificacions i assentaments a partir de mitjans de segle X. Arqueologia i documentació ofereixen en aquest cas informacions aparentment contradictòries sobre les quals es reflexiona en aquesta comunicació.

1. Definició de l'àrea d'estudi

L'àrea geogràfica que identifiquem aquí com les conques baixes del Llobregat i l'Anoia correspon a l'espai ocupat per l'actual comarca del Baix Llobregat, més els municipis de Masquefa, Sant Llorenç d'Hortons, Gelida, Sant Sadurní d'Anoia, Subirats i Olesa de Bonesvalls.

Per si mateixa no presenta cap unitat històrica, com tampoc la presenta, pel període que ens interessa aquí, la divisió comarcal actual. Si hem centrat el nostre interès en l'àrea que hem delimitat és, bàsicament, per la seva situació en relació amb el riu Llobregat, perquè és considerat com la referència fronterera que s'estableix a partir del 801, i amb el Penedès, una zona que sí que apareixerà en la documentació amb una atribució d'àmbit territorial propi.

El nombre de documents pel període que ens interessa i referit a aquesta àrea és considerable, com ho és, tot i la disparitat en el nivell d'estudi que han merescut, la presència de conjunts edificats i de jaciments arqueològics. Dins

d'aquesta àrea de 685 km² i fins l'any 1150, documentem 70 esglésies o capelles, 18 castells i 23 torres fortificades, a més de diverses restes arqueològiques corresponents a necròpolis, hàbitats i sitjars. Això, tot i les limitacions, ens permet una aproximació a partir tant de les fonts documentals i arqueològiques, com de la prospecció del territori.

2. Les fonts d'informació i l'explotació de les dades

L'anàlisi documental ha estat efectuat a partir de l'estudi de gairebé 350 pergamins inèdits o publicats procedents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), l'Arxiu Històric de la Biblioteca de Catalunya (AHBC), l'Arxiu Diocesà de Barcelona (ADB) i l'Arxiu Capitular (ACB), juntament amb les mencions de documents de l'Arxiu Històric de Montserrat (AHM) recollides pel pare Benet Ribas. De forma paral·lela a la recerca documental, s'ha dut a terme una anàlisi exhaustiva de les fonts arqueològiques relatives a l'espai cronològic i territorial estudiat. Per fer-ho, s'ha consultat la informació continguda a la Carta Arqueològica, les monografies arqueològiques publicades i les memòries d'excavació inèdites dipositades al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya. Les dades extretes d'aquesta recerca, incloses les generades a partir del treball de camp sobre el mateix territori, han estat objecte d'un tractament informàtic especialitzat a partir de llur introducció en bases de dades de tipus documental i relacional. Aquestes darreres, degudament gestionades per mitjà d'un Sistema d'Informació Geogràfica (SIG), ens han permès generar tot un seguit de mapes susceptibles d'aportar-nos informació sobre l'evolució territorial i històrica dels conjunts d'elements identificats a les fonts consultades.

La localització cartogràfica en coordenades UTM de les mencions de topònims, d'entitats territorials concretes, de castells, torres, esglésies, camins, molins o propietats immobles que apareixen a la documentació, juntament amb la informació que ens proporcionen les restes arqueològiques conegudes i l'anàlisi de les traces perceptibles a través de l'estudi del paisatge, ens permetran confeccionar una imatge força versemblant del procés d'estructuració territorial que s'esdevé a les conques baixes del Llobregat i de l'Anoia a la fi del primer mil·lenni.

3. L'organització i l'ocupació del territori fins a mitjans del segle X

La configuració estructural del paisatge és fruit d'un procés evolutiu que conté tant els factors d'organització espacial coetanis, com les pervivències or-

ganitzatives i funcionals d'èpoques precedents. La identificació d'aquestes pervivències no només ens permetrà comprendre els fonaments sobre els quals s'ha bastit una determinada organització del territori, sinó que també ens oferirà informació sobre l'existència, o no, d'una continuïtat d'hàbitat des dels períodes més antics.

A les conques baixes del Llobregat i de l'Anoia, l'existència d'aquests antecedents es percep amb força claredat. La continuïtat d'ús de l'església i necròpolis paleocristiana de Santa Margarida de Martorell des de cronologies tan reculades com el segle V (NAVARRO, 1983-1997); la superposició de fases constructives a l'ermita de Sant Hilari d'Abrera, dreçada just sobre una vil·la romana i amb vestigis arquitectònics datables dels segles VI i VII (PAGES, 1983); l'establiment de l'església paleocristiana de Cornellà sobre la vil·la romana homònima al segle VI (PAGES, 1983); i la singularitat constructiva de la basílica paleocristiana de Sant Boi reutilitzant un dipòsit d'aigua d'època romana (DIVERSOS AUTORS, 1994), evidencien la pervivència de presència humana en aquest territori al llarg de tot el període tardoantic i alt medieval. L'esquema ocupacional de les quatre edificacions esmentades és força similar. Totes es basteixen sobre d'una vil·la romana precedent i és possible que Santa Margarida de Martorell guardi relació amb Ad Fines, en una cota orogràfica baixa, i al costat d'un curs hidràulic.

L'existència d'aquesta continuïtat d'hàbitat a la banda dreta del Llobregat i l'Anoia, però, no es percep només en aquests exemples més o menys singulars, sinó que es veu corroborada per una bona colla d'indicis extrets a partir de les diverses campanyes d'excavació i prospecció arqueològica efectuades en aquest territori. Els materials romans tardans de Can Barraquer (BARREDA, 1996a), les restes estructurals trobades al pati de la rectoria de l'església de Sant Pau de Gavà, les sitges alt medievals localitzades al carrer del Centre (ESTRADA, 1996) i al carrer de Sant Pere d'aquesta mateixa població (BARREDA, 1993), els estudis efectuats a la cova de Sant Sadurní, a Begues, les tombes d'inhumació localitzades entre el nivell d'abandonament de la vil·la romana de Castelldefels i la fonamentació del temple del segle X (LOPEZ, 1992 i 1995), la necròpolis de Can Puigbó, a Sant Andreu de la Barca (GARCIA, 1997), o els materials ceràmics del segle V al VIII de Can Tries i Can Guardiola (MIRET, 1986. MAYORAL; MIRET, 1989), a Viladecans, ens donen notícia de la continuïtat poblacional d'aquesta àrea. Si bé a partir del segle VI el model ocupacional de les vil·les romanes desapareix, es mantindrà vigent la preferència per les planes fèrtils properes als cursos hidràulics. El fet que alguns dels assentaments alt medievals reaprofitin estructures constructives d'època romana, evidencia la perduració d'aquest tipus de preferències ubicacionals.

Un símptoma evident de la continuïtat d'hàbitat en aquests territoris el trobem també en la perduració de bona part de les formes toponímiques romanes *Cornelianus* (Cornellà), *Mitiano* (Sant Joan Despí), *Vercius* (Sant Just Desvern), *Vila Alba* (Santa Maria de Vilalba) i en la persistència de l'antiga xarxa viària romana. La continuïtat d'ús del Pont del Diable o el record de les distàncies viàries antigues a Duïsmo (*Duodecimo*) o la Vall de Quart, evidencien tant l'existència de població capaç de transmetre el record d'aquests elements del passat a llur pròpia contemporaneïtat, com la importància del substrat romà en la configuració territorial alt medieval.

Si bé posseïm molt poca informació sobre l'impacte de la dominació sarraïna sobre aquest territori, creiem que les estructures de poblament no van experimentar canvis substancials. L'esquema ocupacional àrab, tradicionalment assentat en llocs plans dotats d'abundants recursos hidràulics, no diferia del model d'assentament propi de la població del territori del Llobregat, la qual cosa degué afavorir la convivència d'uns i altres en un mateix espai. La tolerància del model d'ocupació musulmà i la brevetat de la presència sarraïna poc més de setanta anys, juntament amb la voluntat explícita del poder comtal d'eliminar qualsevol vestigi de presència musulmana, ajuden a explicar-nos el migrat impacte de l'assentament àrab al territori estudiat. Les traces d'assentament les podem detectar, únicament, en els topònims *Almafar* (Sant Climent de Llobregat), en la referència d'una antiga *almunia* (CSC, doc. 357 i 362),** d'origen probablement sarraf entre Sant Just Desvern i Sant Joan Despí, i en la denominació de Sant Boi de Llobregat com a *Alcalà*. És molt possible que aquesta denominació designés el castell de Sant Boi. La singularitat d'aquesta construcció respecte de la resta de construccions castrals es troba al pla i al costat del riu permet deduir un origen probablement musulmà. La voluntat explícita del poder comtal de bandejar l'antiga denominació del lloc com a *Alcalà* i d'imposar la denominació cristiana, evidencia la importància de l'enclavament sarraf ubicat en aquest punt.

Al segle IX, després de la capitulació de Barcelona, les conquestes baixes de l'Anoia i del Llobregat van passar a mans comtals. Les antigues esglésies de Santa Margarida de Martorell i de Sant Hilari d'Abrera, situades al costat dret d'un i altre cursos fluvials, no només continuaren funcionant, sinó que foren objecte de successives reformes arquitectòniques indicatives de la persistència de població a la zona. El riu Llobregat no fou mai una frontera i el territori que s'estenia al seu vessant occidental mai va romandre completament deshabitada. El fet que es pogués creuar en diversos punts Abrera, Martorell, Sant Andreu, Sant Boi el feia prou franquejable com per poder-lo considerar com a tal. Les construccions defensives documentades a la primera meitat del segle X ens ho mostren clarament, ja que lluny d'arreglar-se sobre l'eix del Llobregat, se si-

tuen en punts estratègics destinats més a defensar les àrees del Vallès i del pla de Barcelona que no pas a constituir una línia de frontera pròpiament dita. Les terres del Llobregat i de l'Anoia configuraven més una franja de terra lliure sota control de ningú que no pas un espai fronterer estructurat i organitzat com a tal.

Al llarg de la primera meitat del segle X, després de l'esfondrament definitiu del domini sarraf, assistim a l'edificació de tot un seguit d'esglésies que, per primera vegada, suposaran un canvi d'esquema ocupacional. A diferència del que ocorria amb els centres de culte romans i visigòtics, aquestes noves esglésies no es disposaran al pla sinó que s'establiran preferentment a les valls més enfilades. Aquest esquema queda reflectit, sobretot, a l'església de la Santa Creu i a les esglésies dependents d'aquesta Santa Leda i Sant Silvestre, totes emplaçades a la vall de Cervelló. Un model similar a aquest el protagonitza el nucli d'esglésies de Santa Maria de les Amenolles i Santa Margarida Saplanca. A la zona mitjana de l'Anoia trobem les esglésies de Sant Pere de Lavern, Santa Maria de Monistrol i Sant Llorenç d'Hortons, en aquest cas en zones més planeres; possiblement la cronologia d'aquest grup d'esglésies és una mica posterior als dos esmentats anteriorment. Aquest canvi de model d'emplaçament podria correspondre tant a un canvi de model d'explotació que preferís els avantatges de la vall enfilada en detriment dels del pla, com a la importació d'un nou model d'assentament per part de població nouvinguda que introduiria les seves fórmules d'hàbitat en aquest territori. L'evidència d'aquesta variació dels esquemes d'assentament ens podria estar palesant l'afluència de nous contingents humans procedents de les zones muntanyoses del país que, instrumentalitzats o no per les consignes comtals de repoblació del territori, pretendrien aplicar el model productiu dels seus llocs d'origen al territori de l'Anoia i del Llobregat.

4. La reorganització del territori entre mitjans del segle X i el primer terç del segle XI

Tot i les reserves necessàries, cal admetre un nivell acceptable de correspondència cronològica entre les dates de construcció d'esglésies, torres i castells i les seves primeres mencions documentals. És cert que en alguns casos l'anàlisi arqueològica posa de relleu les limitacions de la documentació i llargs períodes de silenci, però l'arqueologia i l'anàlisi territorial permeten introduir algunes correccions que ens ajusten les cronologies.

Considerant les primeres dates de menció documental o la datació arqueològica més antiga, obtenim la taula següent, pel que fa a esglésies, castells i torres fortificades:

	<i>Esglésies</i>		<i>Castells</i>		<i>Torres</i>	
< 950	14	20%	5	27%	5	21%
950-1030	20	28%	9	50%	9	39%
1030-1100	25	35%	3	16%	4	17%
1100-1150	11	15%	1	5%	5	21%
Total	70		18		23	

Si plantegem un segon escalat de dates, que es centri en el període que abasta fins al 1030, separant les construccions anteriors i posteriors a l'any 1000, obtenim:

	<i>Esglésies</i>		<i>Castells</i>		<i>Torres</i>	
< 1000	28	40%	12	66%	12	52%
1000-1030	6	8%	2	11%	2	8%

Pels tres tipus d'element que hem escollit, es fa palès que el moment de màxima construcció s'esdevé amb anterioritat a l'any 1000. També és cert que aquest és el període que correspon al moment en el qual la documentació apareix amb més fluïdesa, fet que pot fer pensar en un punt feble de l'argumentació. En tot cas, l'anàlisi arqueològica corrobora en bona part aquestes datacions.

Si prenem en consideració la distribució espacial de cada un d'aquest elements, excloent els que ja han estat considerats a l'apartat anterior, i ens fixem especialment en les fortificacions, ens adonem clarament del procés d'organització territorial que s'està donant en aquest espai, dividint-lo en diversos termes castrals que prefiguraran ja en molt bona part les futures baronies.

Just abans del l'any 1000 tenim ja documentats els castells d'Eramprunyà, de Cervelló, de Sant Boi (l'antic Alcalà), de Corbera, de Castellvell de Rosanes, de Gelida, de Subirats, de Masquefa, d'Esparreguera, de les Espases i de Sacama.

Entre aquest, atès que el seu estat actual ens permet fer-ho, podem comparar la distribució espacial del conjunt d'Eramprunyà, de Cervelló, de Castellvell i de Gelida. Tots quatre presenten dos recintes, un de superior i un d'inferior, aquest segon amb l'església. Una divisió espacial clara entre el que serà el castell, pròpiament dit i emplaçat a la part superior, i l'espai destinat a l'hàbitat, a l'església i el cementiri. Tant l'estructura espacial d'aquest conjunt com la de la seva implantació en el territori, fan palesa la pertinença a un model constructiu ben definit i a un programa d'ocupació i d'explotació del territori en el qual destaca la voluntat d'agrupar el poblament en l'espai immediat al castell. Una voluntat que respon més a una pressió creixent sobre la població per part

dels sectors dominants, que s'incrementarà progressivament en un futur immediat, que no pas a una estratègia de protecció.

La situació dels nuclis originals de Masquefa (MAURI, 1998) i d'Esparreguera (PAGES, 1992; GARCIA, 1997), tot i que amb una estructura potser menys encastellada, sembla respondre també a un model similar; les dues esglésies romàniques visibles actualment se superposen a esglésies anteriors i a estructures de fortificació desaparegudes, instal·lades en zones planes de poca extensió, envoltades de torrentades i accessibles fàcilment solament per un dels extrems.

Simultàniament amb la implantació d'aquest model d'assentament, trobem tant la pervivència de les esglésies que ja documentàvem en dates més reculades, com la creació d'algunes de noves situades en zones de plana, tot i que la majoria de les de nova creació estan associades als conjunts castrals, cas en el qual les advocacions es limiten quasi exclusivament a Sant Miquel i a Sant Pere.

Les esglésies són en aquest cas un indicatiu indirecte de l'existència d'assentaments, siguin concentrats o dispersos. Si hem d'atenir-nos al que es desprèn dels documents d'aquest moment, més aviat sembla que hem de pensar en el predomini dels assentaments dispersos o en concentracions molt minses. L'excavació al jaciment de Santa Margarida de Martorell, per citar un exemple en el qual es coneix bé la seqüència arqueològica, presenta una església en ús continuat, amb transformacions al seu interior per adaptar-la segurament a noves necessitats litúrgiques, amb una necròpolis a l'entorn i, en canvi, sense cap indicatiu de poblament concentrat per aquestes dates (NAVARRO, 1983-1997). No pensem que sigui agosarat extrapolar aquest esquema a la resta de la zona que estudiem.

A l'entorn de l'any 1000 trobem un territori on l'àmbit castral i els elements que el defineixen són clarament implantats, alhora que subsisteixen les esglésies que havíem identificat amb anterioritat i, segurament, els assentaments que hi eren vinculats, juntament amb algunes esglésies, poques, que apareixen per primer cop i que se situen a les zones més planes, evidenciant la duplictat dels patrons d'assentament que s'estan aplicant simultàniament i en un mateix espai.

Més difícil ens és identificar arqueològicament les restes dels assentaments pròpiament dits, tant en els àmbits dels castells, com dins el conjunt dels seus termes, segurament per l'escassa entitat d'aquestes construccions, però també més per la migradesa de les prospeccions i de les intervencions arqueològiques sistemàtiques. El recurs a la documentació i la seva lectura combinada amb la informació arqueològica ens permet, tot i les dificultats, una aproximació a d'altres aspectes que sovint s'han deixat de costat i que són de gran interès per aclarir les magnituds dels elements als quals ens estem referint. La definició

dels territoris castrals és important, però saber les dimensions i la disposició de les propietats que s'esmenten en els documents és fonamental. Un exemple de la necessitat i de la utilitat d'aquestes aproximacions la podem veure en l'estudi sobre el terme d'Eramprunyà realitzat per Pere Izquierdo (IZQUIERDO, 1994). Partint de documents situats cronològicament a la segona meitat del segle X, s'observa una disparitat considerable pel que fa a les dimensions de les propietats que s'hi esmenten. Mentre que a Eramprunyà, i de manera semblant al terme del castell de Masquefa, hi ha una distribució en propietats no excessivament grans, tot i que força disperses entre elles, en altres llocs, com a la zona d'Abreva, en trobem de dimensions molt considerables. L'anomenat *camp d'Abreva* apareix clarament delimitat en un document del 951 (ACA. Cancelleria. Pergamins. Ramon Berenguer III, núm. 253); una propietat que Sendred ven al seu fill Unifred, amb una extensió que supera els 13 km², o que si es desplaça el límit oriental al mínim possible, no en tindria menys de 7. Tant pel nord com pel sud limita amb un sol propietari, mentre que per l'oest, amb un límit d'uns 3,5 km, afronta amb cinc propietaris diferents, fent palesa la coexistència de propietats relativament petites i mitjanes al costat d'altres extraordinàriament extenses.

L'anàlisi detallada de la documentació, la integració de les fonts documentals i arqueològiques i la utilització de tècniques d'anàlisi espacial, ens proporcionarà en el futur un coneixement més exhaustiu i la possibilitat de contrastar les dades de manera més eficient per a comprendre millor els processos històrics que hem esbossat.

5. Les transformacions fins a finals del segle XI

Si prosseguim l'anàlisi de les primeres mencions documentals utilitzat anteriorment, observarem la davallada general de nous esments. En el període 1000-1030 solament documentem 6 noves mencions d'esglésies, 2 de castells i 2 de torres fortificades; cal deduir que a l'entorn de l'any 1000 hi ha una estabilització en el procés d'organització territorial. Contràriament, a partir del 1030 i fins al 1100, mentre que pel que fa a esments de castells i de torres fortificades (3 i 4 respectivament) es percep la continuïtat de l'estabilitat, pel que fa a les esglésies es presenta un trencament radical. En el període 1030-1100 apareixen 25 noves mencions, deixant dibuixada ja de forma pràcticament definitiva la delimitació dels àmbits parroquials, que podem fer correspondre en un percentatge molt elevat amb els termes municipals actuals.

Premeditadament hem establert la data de 1030 com a punt d'inflexió, considerant que és a partir d'aquest moment que el fenomen de les sagres po-

dia manifestar-se territorialment (FARIAS, 1993). El cert és que cal admetre un procés clar i intens d'organització parroquial no existent fins llavors i que posa de relleu també, per les noves fundacions, potser la mobilitat interna de la població però, segurament també, un increment demogràfic notable. Un cop més sabem poc dels assentaments vinculats a aquestes esglésies.

Establir la correlació entre aquestes esglésies i el procés d'ensagrerament no és sempre possible, però sí val la pena remarcar l'interès que té una vegada més la integració de fonts documentals i arqueològiques. Assenyalarem alguns exemples que ens mostren la diversitat del procés en la seva fundació i en l'evolució posterior.

Les esglésies de Sant Esteve Sesrovires (1082) i de Sant Pere d'Abbrera (1110) ens il·lustren la creació de sagreres segurament de forma coetània a la fundació de l'església. Totes dues estan situades al pla; no en coneixem actes ni esments antics de l'ensagrerament, però, per contra, les dades més modernes sí que aporten informació de relleu. En ambdós casos ens trobem amb assentaments de nova creació que s'articulen a partir de l'església i de l'ocupació de la sagrera. Sant Esteve Sesrovires és descrit en documents del segle XVIII (CODINA, 1992, p. 240 i 244) com «*de figura redonda... La iglesia i rectoria estan juntas... Al rededor ay unas 20 casas que hacen círculo redondo a la dicha iglesia...*». En el cas d'Abbrera, un capbreu del segle XVIII esmenta propietats situades a la sagrera. A tots dos llocs l'estructura urbana actual ha desdibuixat quasi totalment la topografia urbana antiga.

A Santa Maria i Sant Joan d'Olesa (1012) s'hi esmenta el 1073 la venda d'un sagrer que confrontava a llevant amb la paret de l'església (PAGES, 1992, p. 197). El parcel·lari urbà del centre de la població encara conté, de forma fossilitzada, el perímetre circular de la sagrera.

En el cas de Martorell, que s'esmenta a partir de 1032, no és clara l'existència d'una sagrera. Les excavacions portades a terme fa uns anys a la plaça de l'església van permetre estudiar alguns enterraments de l'alta edat mitjana i diversos conjunts de sitges; les més antigues podrien haver ocupat un espai cementirià anterior, però la seqüència arqueològica es presentava molt alterada per les transformacions urbanes modernes (MAURI, 1987).

El cas de Santa Margarida de Martorell sí que ofereix, en canvi, la constatació arqueològica d'un procés d'ensagrerament sobre el qual no hi ha informació documental. A Santa Margarida s'observa clarament com a la segona meitat del segle XI l'espai de necròpolis és ocupat de forma densa per edificacions i sitges, aquestes fins i tot dins de l'església, forçant una clara reducció de l'espai cementirià al qual se superposen. És interessant destacar que a finals del segle XII, o com a molt tard a inicis del XIII, coincidint amb l'edificació de la nova església romànica, totes les edificacions de la sagrera són enrunades i es recupera

l'espai per a la necròpolis (NAVARRO, 1983-1997). Dissortadament es disposa encara de poques dades per conèixer amb més detall la seqüència històrica d'aquests espais en altres nuclis.

La influència de l'ensagrerament en la formació dels centres i dels àmbits parroquials a la zona que estudiem sembla evident. De fet, tot i que molts nuclis urbans no es consolidaran fins als segles XVII i XVIII, la presència de les esglésies constituirà l'antecedència fonamental per a aquesta consolidació. El territori definit per a les parròquies serà quasi sempre el marc per a la delimitació dels termes municipals. És precisament en aquest valor de l'antecedència, que conserva múltiples traces de les estructures organitzatives territorials anteriors, on rau la importància i el que justifica la necessitat d'incrementar els estudis històrics amb un tractament integrat de les fonts i amb una lectura documental que aprofundeixi en la informació espacial.

6. Fonts documentals i bibliografia

- D'ABADAL, R. *Catalunya carolíngia. Els diplomes*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1926-52.
- ARTIGUES, P. *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al castell de Gelida*. Còdex-Arqueologia i Patrimoni. (Memòria inèdita).
- BARREDA, M. L. *Can Barraquer, 1996*. Sant Boi de Llobregat (*Baix Llobregat*). (Memòria inèdita), 1996.
- . *Fonollar 1996 (Torre de la Vila)*. Sant Boi de Llobregat. (Memòria inèdita), 1996.
- BARRERA, M. L.; SINTAS, E.; VALLES, C. *Memòria d'excavació de les restes romanes del carrer Sant Pere (Gavà, Baix Llobregat)*. (Memòria inèdita), 1993.
- BIOSCA, A.; PUIG, J. M. *Necròpolis de can Massaleres*. Sant Boi de Llobregat. (Memòria inèdita), 1984.
- BLASCO, M.; ESTRADA, A.; MORAGAS, N.; PIÑOL, A. *Memòria de l'excavació d'urgència feta als solars núm. 31 i 33 del carrer del Centre de Gavà entre els dies 16 i 17 d'agost de 1993*. 3 Associats, cultura i patrimoni. (Memòria inèdita), 1996.
- CODINA, J.; MORAN, J.; RENOM, M. *El Baix Llobregat el 1789. Respostes al qüestionari de Francisco de Zamora*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992.
- CORBERO, M. *Prospecció arqueològica del pla especial d'infraestructura ferroviària d'accés a la factoria Seat-Wolkswagen a Martorell*. (Memòria inèdita), 1993.
- DIVERSOS AUTORS *Catalunya romànica*, vols. XIX i XX. Barcelona: Enciclopèdia catalana, 1992.

- . *Memòria de les excavacions del carrer de la Pau (Sant Boi de Llobregat)*. (Memòria inèdita), 1994.
- . *Atles comarcal de Catalunya. Baix Llobregat*. Barcelona: Consell Comarcal del Baix Llobregat. Institut Cartogràfic de Catalunya, 1995.
- DURAN I CAÑAMERAS, F. *El señorío de Castellvell*. Tarragona: Real Sociedad Arqueológica, 1927.
- ESTRADA, A.; MORAGAS, N.; PIÑOL, A. *Memòria de l'excavació d'urgència feta als solars núm. 31 i 33 del carrer del Centre de Gavà entre els dies 16 i 17 d'octubre de 1996*. (Memòria inèdita).
- ESTRADA, A.; SINTAS, L.; IZQUIERDO, P. *Excavacions arqueològiques a la necròpoli alt medieval de Rocabruna (Gavà, Baix Llobregat)*. (Memòria inèdita), 1991.
- FABREGA, A. *Diplomatari de la Catedral de Barcelona. Documents dels anys 844-1000*. Vol. I. Barcelona: Capitulum Almae Sedes Barcinonensis. Archivum, 1995.
- FARIAS ZURITA, V. «La sagrera catalana (c.1025-c.1200) características y desarrollo de un tipo de asentamiento eclesial». Dins *Studia Historica-Historia Medieval*, Vol. XI, 1993, p. 81-121.
- FONT I RIUS, J. M. *Cartas de población y franquicias de Cataluña*. Madrid: CSIC, 1969.
- GARCIA, J.; LOPEZ, A. *Memòria de l'excavació duta a terme al Puig d'Esparreguera (Baix Llobregat) durant l'any 1997*. (Memòria inèdita). 1997.
- GARCIA, J.; PAGES, E.; SERRANO, M. *Necròpoli de Can Puigbó. Sant Andreu de la Barca*. Baix Llobregat. (Memòria inèdita). 1997.
- GARCIA, J.; SERRANO, M. *Memoria de excavación del «castell» de Cornellá*. (Memòria inèdita). 1995.
- GOMEZ, A. *Memoria científica del estudio de paramentos y documentación arqueológica del castillo de Cornellá*. (Memòria inèdita). 1994.
- INSTITUT CARTOGRÀFIC DE CATALUNYA *Atles topogràfic de Catalunya a 1:50.000*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de política territorial i d'obres públiques. Enciclopèdia catalana, 1995.
- IZQUIERDO, P. «El terme d'Eramprunyà, de la Baixa Romanitat al Feudalisme. Una revisió crítica». Dins *Miscel·lània d'Homenatge a Jaume Codina*. El Prat de Llobregat: Ajuntament del Prat de Llobregat, 1994, p. 273-308.
- LOPEZ, A.; ESTANY, I.; GUMÀ, M.; KIRCHNER, E.; CAIXAL, A.; NIÑO, V.; SOLÉ, X. *Memòria de les excavacions del conjunt del castell de Castelldefels (Baix Llobregat). Campanyes 1989-1992*. (Memòria inèdita). 1992.
- LOPEZ, A.; ESTANY, I.; NIÑO, V. *Memòria d'excavació duta a terme a la Torre del Baró, Viladecans (Baix Llobregat) durant els anys 1985 a 1988*. (Memòria inèdita). 1988.

- LOPEZ, A.; FIERRO, X. *Memòria d'excavació de 1995 a l'establiment ibèric, la vil·la romana, l'església de Santa Maria i el castell de Castelldefels*. (Memòria inèdita). 1995.
- MACIAS, J. M.; MESTRES, M.; BURÉS, M. L.; FÀBREGA, X. *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al castell de Gelida (Alt Penedès)*. Còdex. (Memòria inèdita). 1991.
- MAS, J. *Notes Històriques del Bisbat de Barcelona*. Barcelona. 1914-1915.
- MAURI, A. *Memòria de les excavacions arqueològiques a la plaça de l'Església (Martorell)*. (Memòria inèdita). 1987.
- MAURI, A.; RECONDO, S.; JUTGE, C. *L'església de Sant Pere de Masquefa (Anoia)*. (Memòria inèdita). 1998.
- MAYORAL, F. *Memòria dels treballs d'excavació duts a terme al jaciment medieval de Sant Pere Sacama*. (Memòria inèdita). 1985.
- MAYORAL, F.; MIRET, J. *Memòria d'excavació d'unes sitges medievals a Can Tries (Viladecans, Baix Llobregat)*. (Memòria inèdita). 1983.
- . «Jaciments arqueològics a la zona de Can Tries i Can Guardiola (Viladecans)». Dins *I Jornades arqueològiques del Baix Llobregat*. Castelldefels, 1989, p. 477-488.
- MENCHON, J. *Memòria de la intervenció arqueològica duta a terme al castell de Gelida (Alt Penedès)*. Còdex. Arqueologia i Patrimoni. (Memòria inèdita). 1996.
- MIQUEL I ROSSELL, F. *Liber Feudorum Maior*. Barcelona. 1945.
- MIQUEL, M.; VILA, J. M.: *Memòria científica de l'excavació de Sant Ponç de Corbera. Cervelló/Baix Llobregat*. (Memòria inèdita).
- MIRET, J.: «Excavacions medievals a Can Guardiola». *La Sentiu*, 10 (1986). Gavà, p. 35-40.
- MORAN, J. «Els noms de lloc al Baix Llobregat. Miscel·lània de toponímia històrica a la comarca». *I Jornades d'Estudis sobre el Baix Llobregat*. Martorell: Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat. 1982.
- NAVARRO, R.; MAURI, A. *Memòria de les excavacions arqueològiques a l'església de Santa Margarida de Martorell*. (Memòria inèdita). 1983-1997.
- PAGES, M. *Les esglésies prerromàniques a la comarca del Baix Llobregat*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. 1983.
- . *Art romànic i feudalisme al Baix Llobregat*. Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 1992.
- PALET, J. M. *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època ibero-romana i l'altmedieval. Segles II-I aC - X-XI dC*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Institut de Cultura. 1994.
- PARDO, M. *Mensa episcopal de Barcelona (879-1299)*. Barcelona. 1994.
- PEDEMONTE, B. *Notes per a la història de la Baronia de Castellvell de Rosanes*. Barcelona. 1929.

- RIBAS, B. *Història de Montserrat (888-1258)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Curial edicions catalanes. 1990.
- RIERA, J. M. *Documents de la Història de Corbera de Llobregat*. Corbera de Llobregat: Ajuntament de Corbera de Llobregat.. 1987.
- RIUS, J. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallès*. Barcelona: CSIC. 1945-47.
- SOLIAS, J. M. *Excavacions a l'ermita de Nra. Sra. de Sales (Viladecans, Baix Llobregat)*. (Memòria inèdita). 1983.
- UDINA, F. *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*. Barcelona: CSIC. 1951.
- VILA, J. M. *Memòria científica de l'excavació de la Torre del Senyor. Torrelles de Llobregat/Baix Llobregat*. (Memòria inèdita).
- . *Memòria dels sondeigs arqueològics a la Torre del Baró (Viladecans)*. (Memòria inèdita). 1983.
- . *Memòria de la intervenció arqueològica a la torre de Benviure, Sant Boi de Llobregat, Baix Llobregat*. (Memòria inèdita). 1997.
- . *Memòria científica de l'excavació arqueològica realitzada al Mas Vilar d'Olesa de Montserrat (Baix Llobregat). Campanyes 1996, 1997 i 1998*. (Memòria inèdita). 1998.

Figura 1. Àmbit territorial estudiat

1. Colbató
2. Esparreguera
3. Castelvell de Rosanes
4. El Papiol
5. Molins de Rei, Sant Feliu de Llobregat, Sant Jus Desvern, Sant Joan Despí, Esplugues, Cornellà de Llobregat i El Prat
6. Masqueta
7. Gelida
8. Corbera de Llobregat
9. Subirats
10. Cervelló
11. Eramprunyà
12. Sant Boi de Llobregat

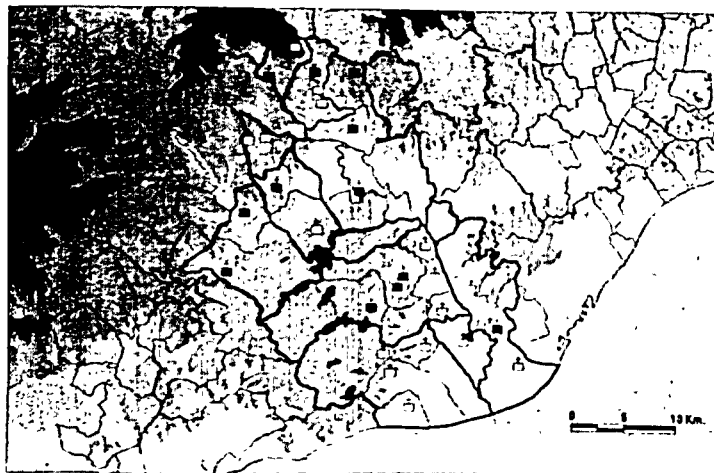

Figura 2. Situació de les esglésies documentades fins el 1030

- Esglésies anteriors al 850
- ⊕ Esglésies documentades entre el 850 i el 1029

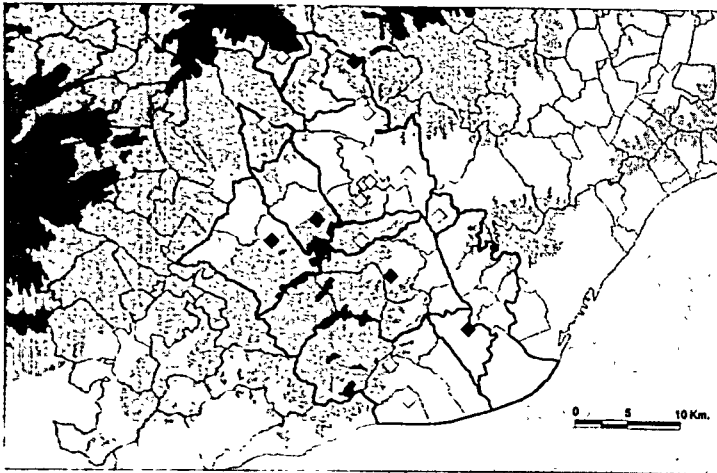

Figura 3. Situació de les fortificacions documentades a la zona

- ◆ Fortificacions anteriors al 950
- ◁ Fortificacions documentades entre el 950 i el 1029
- ◇ Fortificacions documentades entre el 1030 i el 1100

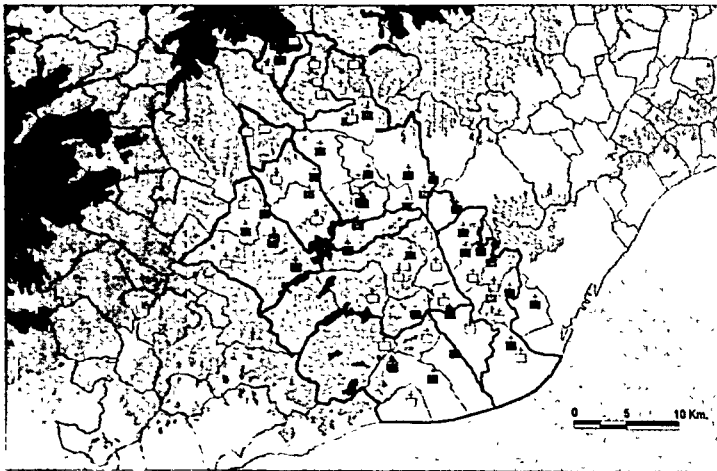

Figura 4. Situació de les esglésies documentades a la zona

- Esglésies anteriors al 950
- Esglésies documentades entre el 1030 i el 1100
- ⊕ Esglésies documentades entre el 1100 i el 1150

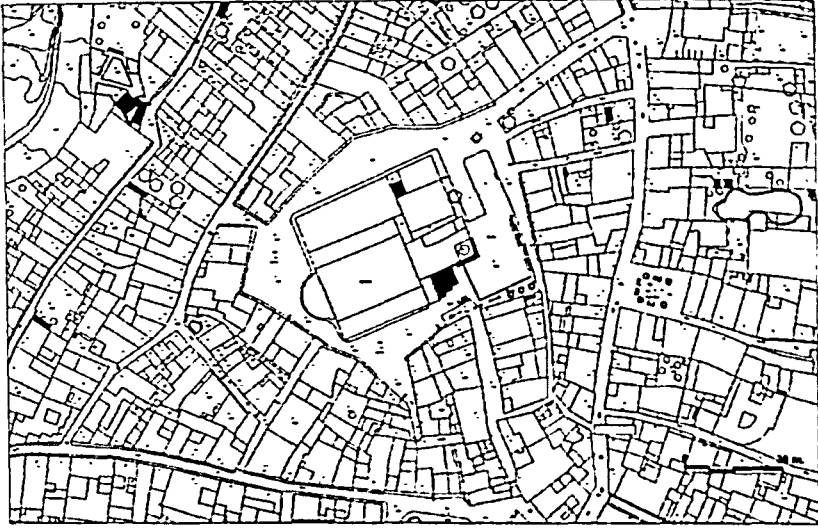

Figura 5. Parcel·lari del nucli antic d'Olesa de Montserrat, a l'entorn de l'església parroquial.

Résumé

Les bassins bas du Llobregat et de l'Anoia à la fin du premier millénaire

Grâce à la combinaison de l'étude des sources écrites et des données que nous fournissent la recherche archéologique et la prospection, associée aux possibilités d'analyse et de traitement de l'information que nous apportent les systèmes informatiques de traitement de bases de données documentaires et relationnelles, et les systèmes d'information géographique, cette communication veut analyser le processus de configuration du paysage et la structure du territoire à la fin du premier millénaire, dans la zone qui correspond aux bassins des fleuves Llobregat et Anoia. Une zone qui deviendra frontalière dès 801, mais dont on ne connaît pas, en grande mesure, la situation antérieure et le processus d'occupation progressive qui se consolide clairement avec l'apparition de nombreuses fortifications et implantations à partir de la deuxième moitié du xe siècle. Archéologie et documentation offrent dans ce cas des informations apparemment contradictoires sur lesquelles nous réfléchissons dans cette communication.

Resumit

Los bassins bases del Llobregat e l'Anoia a la fin del 1èr millenni

Gràcies a la combinason de l'estudi de las fonts documentàries amb las donadas que nos fornisson la recèrca arqueologica e la prospeccion, amassa amb las possibilitats d'anàlisi e de tractament de l'informacion que nos porgisson los sistèmas informatics de tractament de basas de donadas documentàries e relacionals, e los sistèmas d'informacion geografica, aquesta comunicacion vòl analitzar lo processus de configuracion del paisatge e l'estructura del territòri a la fin del primièr millenni, dins la zona que correspond als bassins dels rius Llobregat e Anoia. Una zona que vendrà frontalièra tre 801, mas que ne descoissèm en brava mesura la situacion anteriora e lo processus d'ocupacion progressiva que se consolida clarament amb l'aparicion de nombrosas fortificacions e implantacions a partir de la mitat del sègle X. Arqueologia e documentacion oferisson en aqueste cas d'informacions aparentament contradictòrias sus las que se sosca dins aquesta comunicacion.

Abstract

The lower area of rivers Llobregat and Anoia at the end of the first millennium

The lower area of rivers Llobregat and Anoia, located on the southwest of Barcelona, is very suitable for research about the transition from late antiquity to medieval age; we have many documents and archaeological information about this zone. We analyse the transformation of the territorial organization in this period and area.

The use of data base and Geographic Information System makes possible draw maps of distribution of churches, castles, paths, etc., and establish their influence area, chronology, evolution, overlaps, etc. The research shows the continuity of the human settlement of roman age, the changes of the settlement preferences and the role of the castles between 950 and 1030 and the sacred areas around of churches since 1030 and their influence in the medieval territorial organization.

La plana del Baix Ter fa mil anys: ocupació i organització del territori

Xavier Soldevila i Temporal
Universitat de Girona

Resum

Aquesta comunicació pretén descriure com era la plana al·luvial del Baix Ter, al nord de l'actual comarca del Baix Empordà, en temps de Gerbert d'Orlhac.

Això significa essencialment fer dues coses. En primer lloc veure quina era la relació entre el medi natural —dominat per espais humits i boscosos— i la presència i activitats humanes. En segon lloc cal analitzar com el territori s'organitzava i jerarquitzava jurídicament en unes unitats —*villae*, parròquies i castells— que eren fruit d'unes determinades activitats econòmiques però també d'unes relacions socials molt concretes que no trigarien gaire a poder ser definides com a plenament feudals.

Les fonts emprades són, amb alguna petita excepció, essencialment documentals. Estan bàsicament constituïdes per fonts arxivístiques de les institucions eclesials que fa mil anys disposaven de béns i drets a la contrada, la mitra gironina, els canonges de la seu de Girona i el monestir de Santa Maria d'Amer. La cronologia d'aquests testimonis s'esglaona —i s'incrementa numèricament— des del segle IX fins al segle XI, però, a més, sovint és possible contrastar-la i, amb prudència, completar-la amb la dels segles de la baixa edat mitjana, molt més abundant.

L'objectiu d'aquestes ratlles és descriure de quina manera els homes de fa mil anys ocupaven, explotaven i organitzaven jurídicament un espai geogràfic concret, la plana del Baix Ter, a l'actual comarca del Baix Empordà. Física-ment l'àmbit territorial té una coherència total: una plana de sedimentació fluvial amb poques i modestes formes de relleu fins i tot comptant amb l'excepció relativa que representa al seu extrem nord l'espectacular massís del Montgrí. Des del punt de vista dels grans trets de la geografia humana de fa mil anys, aquesta contrada també era uniforme, tota ella es trobava dins del bisbat de Girona —com avui dia— i al *pago, territorio* o *comitatu Impuritanense*, és a dir dins d'un comtat d'Empúries en el punt culminant de la seva extensió territo-

rial. El ventall cronològic del treball va des del segle IX fins al XI i es fonamenta, essencialment, en fonts escrites i publicades.¹

1. El medi natural

El tret geològic bàsic de la plana del Baix Ter és indiscutiblement el seu origen al·luvial: la seva formació és deguda als sediments que durant segles els diferents aqüífers que la travessen —i especialment el riu Ter— hi han anat dipositant. Aquest fet és essencial perquè explica tant l'enorme importància que hi tenen els espais humits com la seva gran inestabilitat: en existir molt pocs punts de relleu per sobre de les aigües, qualsevol alteració de l'equilibri hidrològic —secades, crescudes del riu, temporals del mar— podia transformar significativament el medi físic.

Una primera dada sobre la presència dels espais humits ara fa mil anys es troba a la mateixa toponímia. Els noms dels que esdevindran principals centres de poblament de la zona i que, precisament, es documenten per primera vegada entre els segles IX i XI no poden ser més eloqüents: Gualta —d'*aqua alta* o «aigua profunda» —Pals— de *palus* o «aiguamoll», Canet i Ullastret —llocs on creix vegetació de ribera com canyes i ullastres— o Fontanilles i Fonclara, d'etimologia prou evident. Els espais humits també es testimonien als mateixos documents dels segles IX i XI. En primer lloc estanys o basses —llacunes, en el parlar de la contrada—: el 888 una terra situada entre Ullà, Torroella i Gualta afrontava a occident *in ipsa lora*; el 997 era lliurada una terra prop de l'actual Serra de

1. La documentació prové de les grans col·leccions diplomàtiques d'aquests segles, que per comoditat i agilitat seran citades de forma abreviada remetent-se sempre a la numeració que tenen a les respectives edicions. Concretament es tracta de MARQUES, JOSEP MARIA, ed. *Cartoral, dis de Carlemany, del bisbe de Girona (segles IX-XIV)*. Barcelona: Fundació Noguera. Col·lecció diplomataris, 1 i 2. 2 volums, 1993 (Abreviat: CCarlemany, número de document); MARQUES, JOSEP MARIA, ed. *Diplomataris de Santa Maria d'Amer*. Barcelona: Fundació Noguera. Col·lecció diplomataris, 7. 1995 (Abreviat: DiploAmer, número de document); MARTI, RAMON, ed. *Col·lecció diplomàtica de la seu de Girona (817-1100)*. Barcelona: Fundació Noguera. Col·lecció diplomataris, 11. 1997 (Abreviat: ColDiploSeuGro, número de document); ROSSELL, MIGUEL pvre. ed. *Liber Feudorum Maior, Cartulario real que se conserva en el archivo de la Corona de Aragón*. Barcelona: CSIC. 1945 (Abreviat: LibFeudMai, número de document); D'ABADAL i DE VIÑALS, RAMON, ed. *Catalunya carolíngia. Els diplomes carolíngis a Catalunya*. Barcelona—Suïssa: IEC. 3 volums. 1926 i 1950-2 (Abreviat: CatCar, volum, part, planes), i MARCA, PETRUS DE ed. *Marca Hispanica sive limes hispanicus hoc est geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis et circumjacentium populorum ab anno 817 ad annum 1258*. Paris: S. Baluzius. Edició facsmil (1972). Ed. Base. Barcelona. 1688 (Abreviat: MarcHisp, número de document). Les lògiques limitacions d'espai que imposa una comunicació expliquen la manca de referències bibliogràfiques a estudis d'història medieval en què aquest treball es recolza.

Daró a orient de la qual es trobava *ipso stanno*, i a occident, *ipsa ripa*; el 1018 es donava un alou a Ullastret *cum ipso stagno que ibidem est* i el 1047 un alou a Gualta tenia com a limit meridional *ipso stagno quem dicunt Clar de Bulento*.² En segon lloc és també possible documentar el litoral marí molt més introduït terra endins de com és avui: el 844 s'ubicava la *cellulla* o capella de Càrcer —avui Santa Maria del Mar, a Torroella de Montgrí i uns dos quilòmetres de la platja— *iuxta maris Magni litora*.³ La línia costanera, a més, devia estar en bona part ocupada per aiguamolls i zones humides: que el 889 a la rodalia de Pals un mateix curs d'aigua comunicés *ad ipsos stagnos usque ad praedicto gradu* així ho fa pensar.⁴ De la importància, en tercer lloc, de rius —Ter, Daró o Maçot— i d'altres aqüífers menors no se'n pot dubtar. Cal, però, tenir present que segurament tots ells en arribar al pla es dividien en una multiplicitat de braços de curs i cabal irregular que, aiguabarrejant-se, fluïrien fins al mar. De tot plegat els testimonis escrits són quasi inexistent: només el 1074 els veïns d'Ullà parlen de les destrosses produïdes per una «*inundationem aque*»⁵ —versemblantment del Ter— i el llibre de miracles atribuïts a la Santa Maria d'Ullà —possiblement del segle XII, avui perdut però que Villanueva va ser a temps de copiar— explica que abans de la restauració de l'església, feta pels volts de 1110, un primitiu temple havia estat colgat «*inter aquarum, lacunas, et maximos arenarum cumulos*».⁶

Si es té en compte que els testimonis dels segles XIII i XIV demostren que aleshores els boscos cobrien una part important de la plana, especialment les zones més properes als rius, estanys i aiguamolls, és versemblant suposar que també devia ser així als segles IX, X i XI. Les dades d'aquests segles, però, són escasses i indirectes: el ja esmentat alou de Gualta del 1047 incloïa «*selvis atque garricis*» i «*silvis et garricis*» i «*arboribus*» són ubicats el 1065 a Pals mentre que el lloc dit Vellores esmentat ja el 834 i localitzat el 1018 prop d'Ullastret indicaria l'existència d'un espai boscosí impossible de datar amb precisió.⁷

2. La presència humana

Tot i les dificultats que les aigües i la vegetació podien representar, la presència i l'activitat humanes a la plana del Baix Ter està ben demostrada des

2. CCarlemany, 12; ColDiploSeuGro, 149; CCarlemany, 76 i 107.

3. DiploAmer, 2.

4. CatCar, volum segon, primera part, p. 113-5.

5. ColDiploSeuGro, 350.

6. VILLANUEVA, Jaime ed. *Viage literario á las iglesias de España*. Volum XV, apèndix, document IV, 1803-52, p. 217. L'església restaurada va ser consagrada el 1182 però al segle XVIII aquesta també va haver de ser abandonada per l'amenaça de «*lodazales y humedades*» a *Ibidem*, p. 19-21.

7. CCarlemany, 107; LibFeudMai, 392 i CCarlemany, 2 i 76.

de temps antics. L'arqueologia testimonia una ocupació permanent des de la prehistòria i la toponímia major —tan eloqüent per informar-nos de les antigues condicions naturals— també demostra que la formació de molts noms de lloc va lligada, precisament, a la presència humana. Així Rupjà, Ullà, Llabià o Foixà serien els «llocs» de «Rupius», «Aulianus», «Fuscus» i «Livius», mentre que Parlavà, el «palau» de «Raban»; tots ells noms d'origen llatí —menys el darrer, d'arrel germànica— la qual cosa fa versemblant la formació dels topònims ja en temps antics tardans.

La conseqüència més evident de la presència humana serà la creació d'una xarxa de poblament però, en la mesura que aquesta qüestió és tractada més avall, ara cal aturar-se en l'altre gran fenomen derivat de l'activitat dels homes: la conquesta de les contrades naturals feréstegues i la seva reconversió en espais d'aprofitament humà. Evidentment els orígens d'aquest procés cal anar-los a buscar molt abans dels temps medievals, però són els documents de fa mil anys els primers a donar-ne algun testimoni escrit bé que encara indirecte. Ja el 881 unes possessions entre Ullà i Belcaire, prop del Montgrí, eren tingudes «*ad aprisionem*»; l'alou de Gualta, que el 1047 estava prop d'un estany, era travessat per «*capud regos et subtus regos*» que, a banda de l'ús agrícola o monar que tinguessin, podien servir per drenar antigues zones humides, i en descriure's el mateix alou cap el 1062 s'identifica una terra que simultàniament afronta amb el lloc dit Boigues —topònim ben eloqüent— i amb la «llacuna» de Gualta.⁸

Després de fer recular o, com a mínim, controlar boscos i aigües, calia posar en explotació tots aquests espais. Una explotació, però, no uniforme sinó adaptada a les possibilitats de cada lloc. Les zones més feréstegues es destinaven a la recol·lecció, la cacera, la pesca i l'explotació forestal. El 1062 els comtes de Barcelona feien donació de la «*terciam partem de coral et de tertiam partem de piscibus*» que es tragués des de Pals a Vall-Llobrega; una terra a Serra de Daró afrontava el 1096 «*in ipso stagni et in ... ipsas pexerias de Libiano*»⁹ i en un conveni datat el 1190 però que es refereix a costums anteriors es parla d'«*omnia ademptamenta ... in montaneis et in planis et in aquis dulcis sive salsis salva tamen consuetudine de glandibus et vermilio et corallio*» i del dret de «*scorianda garrica*» que tenen els homes d'Ullà a Torroella de Montgrí.¹⁰ Allà on era mínimament possible, però, ja s'hi encabia el bestiar. El conveni de 1190 també parla de «*pasci et erbari*»; el 1094 s'identifica una partida a Torroella dita el Vaqueril, possiblement cap a la capella de Santa Maria, és a dir, prop del litoral en una zona segurament poc apta per al conreu; les prestacions que rebia el bisbe de Girona permeten descobrir capons a Palau sa Tor el 980 i porcs i moltons a

8. CCarlemany, 9, 107 i 123: «*ad ipsas Budicas et ad ipsa Lana de Aqua Alta*».

9. LibFeudMai, 472 i ColDiploSeuGro, 462.

10. CCarlemany, 362.

Ullà el 1074, i entre els béns que el 1065 disposa un clergue de Foixà al seu testament, hi figuren bous i un ase.¹¹ No hi ha dubte, però, que la principal activitat econòmica, aquella a la qual en un grau més gran o més petit devien dedicar-se quasi tots els habitants del pla, era l'agricultura. El treball de la terra es documenta una mica a tot arreu mostrant, a més, una certa varietat: és novament la donació de l'alou de Gualta del 1047 que parla d'horts, hortalens, llinars, canemars, terres, vinyes, vinyals així com d'arbres de gèneres diversos, amb i sense fruits.¹² Aquesta enumeració té poc de protocol·lària perquè cap al 1062 el mateix alou és objecte d'una descripció precisa —diferenciant entre la zona de Clarà i la més propera a Gualta— que, com demostra el quadre següent, confirma no només la diversitat dels conreus sinó la de les mateixes parcel·les, sovint designades amb noms diferents.¹³

Quadre 1. Termes de Gualta i de Clarà, c. 1062
Tipologia de les parcel·les de l'alou d'Ermengol Bernat

<i>Tipus de parcel·la</i>	<i>Gualta</i>	<i>Clarà</i>
Peça de terra	16	14
Feixa de terra		4
Camp de terra		9
Peciola de terra		1
<i>Total parcel·les de terra</i>	<i>16</i>	<i>28</i>
Peça de vinya	6	5
Peciola de vinya		1
Quarterada de vinya		1
<i>Total parcel·les de vinya</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Horts	2	1
<i>Total parcel·les d'hort</i>	<i>2</i>	<i>1</i>
TOTAL	24	36

11. "Et affrontat ... de oriente in ipso Uacheril ... de occiduo affrontat in ipso alodio de Sancta Maria" a DiploAmer, 26; CCarlemany, 59 i ColDiploSeuGro, 350 i 314.

12. "ortis, ortales, linariis et canemariis, terris cultis et incultis, vineis, vinealibus ... arborum diversis generibus, pomiferis vel impomiferis" a CCarlemany, 107.

13. CCarlemany, 123.

Altra documentació, encara, permet ampliar aquest ventall: el 1064 es parla d'una «condamina» a Foixà i l'any següent d'una «olivaria et terra» possiblement al mateix lloc i, encara a Foixà, el 1094 una terra al costat mateix de la muralla s'ubica a la partida de «Regacob», topònim ben significatiu per la referència tant al producte conreat com a la pràctica del regatge.¹⁴

La majoria d'aquestes parcel·les devien ser obertes, perquè quan no ho són la documentació té una cura especial a destacar-ho. Així, el 1037 entre les quinze peces d'un alou venut a Parlavà s'hi inclouen dos closos, en un dels quals, a més, es fa constar que hi ha «parietes, crosos petrarum et spineta et exitus vel ingressus».¹⁵ Atès que en la documentació medieval qualsevol terra de què no s'especifiqui el conreu ni es digui que és erma cal suposar-la dedicada als cereals, és evident que aquests eren els productes majoritàriament conreats. Concretament, i només de tant en tant, es documenten l'ordi i el forment: és en aquests grans, per exemple, que a Palau sa Tor el 980 i a Ullà el 1074 el bisbe havia de rebre part dels seus drets.¹⁶ Pel que fa a la vinya no només està provada la seva presència sinó que referències com la feta a «*ipso mallolo*» a Clarà podrien indicar un procés de plantació de nous ceps.¹⁷ És per això que —encara que només en reconeixements de prestacions— és més que lògic que també es documenti el vi.¹⁸ Les zones més humides, finalment, devien ser aprofitades per al conreu de lli i del cànem.

Aquest procés de conquesta del territori per a l'aprofitament humà portava aparellat el lògic desenvolupament d'una xarxa de comunicacions i d'infraestructures que aprofundien la humanització del medi. Al segle IX ja és demostrada l'existència de fites i camins: el 881 al Montgrí hi havia «*archa vel signa*»; el 903 una vinya a Ullà afrontava «*in semintario que inde discurrit*», i el 1088 per Serra de Daró hi passava «*ipsa strada qui pergit ad Uliastred*».¹⁹ L'existència de ponts —més fàcilment de fusta que de pedra— i de barques per travessar els cursos d'aigua no es pot documentar, però sí la de guals com el «*guaz ad ipsam rocam*» que travessava el Ter, o un dels seus braços, el 1063 a Foixà.²⁰ Als voltants de l'any 1000 l'eix bàsic d'aquesta xarxa viària estaria constituït encara pel vell camí d'Empúries que, sortint de Girona, arribava a l'actual Alt Empordà

14. ColDiploSeuGro, 299, 314 i 454.

15. ColDiploSeuGro, 222.

16. «*et eminas singulas de ordeo et focatias duas triticeas*» a CCarlemany, 59 i «*migera una de ordeï ... duas fogaces et quarta una de frumento*» a ColDiploSeuGro, 350.

17. CCarlemany, 123.

18. Per exemple «*eminas singulas de vino*» i «*alia migera de vino*» degudes al bisbe a les dues mateixes referències de dues notes més amunt.

19. CCarlemany, 9 i 23 i ColDiploSeuGro, 407.

20. ColDiploSeuGro, 292. El nom antic de Serra de Daró, «*Mannaualdi*», possiblement identifica un gual.

travessant pel mig la plana del Baix Ter. És evident que aquests camins eren emprats per a la circulació tant dels homes com de les mercaderies: el 1037 diverses peces de terra a Parlavà tocaven «*ipsam karreram que discurrit de Palacio Rafano ad mercatum*»²¹ —possiblement el d'Anyells— i des del moment que el bisbe es feia confirmar la tercera part del dret de teloneu i de mercat a Ullà és que aquest comerç existia.²² Les necessitats de l'home, finalment, l'obligaven a construir allà on podia instal·lacions com pous, fonts o molins: un pou s'identifica el 881 prop d'Ullà; a Parlavà hi ha quatre molins el 1019 i una font el 1037; el 1047 a Gualta hi ha «*molinis*» i «*mulnari*» a més dels ja esmentats «*capud regos et subtus regos*» i, finalment, a Foixà un turó «*iuxta sive intus flumine Thezeri cum ipsis molnare*».²³

En definitiva, per tant, vers l'any 1000 la plana del Baix Ter oferia un paisatge fortament humanitzat malgrat l'existència d'amplis espais parcialment o totalment ocupats per les aigües i els boscos on l'activitat humana era encara relativa i marginal.

3. La xarxa de poblament i l'organització jurídica del territori: «*villae*» i parròquies

La qüestió que tracta aquest punt és sens dubte la més important de l'estudi. No només perquè complementa l'apartat anterior sobre la humanització del territori sinó perquè introdueix el tema de les formes d'organització i jerarquització que relacionaven els homes que vivien a la plana del Baix Ter fa mil anys. El punt de partida sembla clar: abans de l'any 1000 tant la xarxa de poblament com l'enquadrament jurídic del territori s'organitza essencialment al voltant de la «*villa*». És a les «*villae*» i als seus derivats —«*villares*» o «*villulao*»— on s'ubiquen persones, béns i drets, i és la xarxa de les «*villae*» que —amb llacunes potser atribuïbles a la documentació— sembla ocupar tot el territori del pla. El quadres 2 i 3 sistematitzen les referències sobre el tema.

21. ColDiploSeuGro, 222.

22. CCarlemany, 37.

23. «*de ipso puteo*» i «*et molendina IIIIor*» a CCarlemany, 9 i 79; «*ad ipsum fontem*» a ColDiploSeuGro, 222; CCarlemany, 107 i ColDiploSeuGro, 289.

Quadre 2. Plana del Baix Ter, segles IX-XI
«*Villae*» documentades

<i>Nom de la «villa»</i>	<i>Situació</i>	<i>Primera referència</i>	<i>Referència documental</i>
« <i>Olianus</i> »	Ullà	834	CartCarl, 2
« <i>Cacavianus</i> »	Prop d'Ullà? ²⁴	834	CartCarl, 2
« <i>Quartu que vocant Bedenga</i> »	Belcaire	881	CartCarl,9
« <i>Torrocella</i> »	Torroella	888	CartCarl,12
« <i>Boada</i> »	Buada	889	25
« <i>Palus</i> »	Pals	889	Ídem
« <i>Uliastretu</i> »	Ullastret	899	26
« <i>Fontanilias</i> »	Fontanilles	959	27
« <i>Agualta</i> »	Gualta	959	Ídem
« <i>Libiano</i> »	Llabià	959	Ídem
« <i>Serra</i> »	Serra de Daró	959	Ídem
« <i>Virgines</i> »	Verges	959	Ídem
« <i>Toro</i> »	Tor	959	Ídem
« <i>Elpirici</i> »	Vilopriu	959	Ídem
« <i>Gavuso</i> »	Gaüses	959	Ídem
« <i>Palaz</i> »	Palau sa Tor	980	CartCarl, 59
« <i>Rupiano</i> »	Rupià	989	28
« <i>Vulturmurt</i> »	Ultramort	989	Ídem
« <i>Clarano</i> »	Entre Gualta i Torroella	1062	CartCarl, 123
« <i>Magnovaldi</i> »	Serra de Daró	1087	SeuGro, 404

24. Segons DIVERSOS AUTORS *Catalunya Romànica*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana. 25 volums. Volum VIII: Empordà I, 1989, p. 348 la «*villa Cacavianus*» correspon al lloc de Valldevià.

25. CatCar, volum segon, primera part, p. 113-5.

26. CatCar, volum segon, segona part, p. 371-2.

27. ADG, Secció d'Empúries, Lligall 1, número 1. Actualment il·localitzable però transcrit a DIVERSOS AUTORS *Catalunya Romànica*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana. 25 volums. Volum VIII: Empordà I, 1989, p. 70.

28. Biblioteca Nacional de París, Col·lecció Moreau, tom XIV, p. 216 i s.

Quadre 3. Plana del Baix Ter, segles IX-XI
«villares» i «villulae» documentats

Tipologia	Nom	Situació	Primera referència	Referència documental
«villarem anticum»	«Celsianum»	Prop d'Ullastret	834	CartCarl, 2
«villula nova»	«Velloso»	Prop d'Ullastret	834	CartCarl, 2
«villare»	«Purtos»	Entre Ullà i Belcaire	881	CartCarl, 9
«villare»	«Oriollus»	Prop de Gualta	984	CartCarl, 61
«villare»	«Truxano que dicunt Acunianel»	Prop de Serra de Daró	997	SeuGro, 149
«villare»	«Glecio» ²⁹	Prop de Serra de Daró	1018	CartCarl, 76

(CartCarl: Cartoral de Carlemany; SeoGro: Col·lecció Diplomàtica de la Seu de Girona)

Si persones, béns i drets se situen prenent les «villae» com a referència és perquè tenen uns límits que —malgrat que en ocasions siguin objecte de disputa— marquen el terme de cada «villa» i el diferencien del de les veïnes: el 881 es pledeja sobre «domos, curtes, ortos et pomiferos et terras que sunt infra termines de villa Uliano» i per aclarir-se els jutges van precisament a «super ipsa archa vel signa quod est in Monte Grinio et dividit inter iam dicta villas», és a dir, entre la d'Ullà i la de «Betengò» o Belcaire.³⁰ Els termes de les «villae», a més, defineixen també el territori on els poderosos perceben els seus drets fiscals: és als termes de les «villae» d'Ullà i «Cacavianus» que el bisbe de Girona havia de rebre el 922 la tercera part dels drets —en part ja esmentats— de teloneu, pastura, mercat i alberga, i és dels homes que «habitant in villa que dicitur Palaz» que també el bisbe percep xais, capons, mesures d'ordi i de vi i fogaces de for-

29. A la rodalia de l'actual poble de Serra de Daró, als segles X i XI es documenten un total de sis topònims entre els quals no sempre es poden establir distincions clares. A banda del «villare Truxano que dicunt Acunianel» del 997, el text de 1018 esmenta els «terminos de villare Glecio vel de Acunnanno vel de Serra que dicunt Manualdo vel Acunnannel». Una referència a l'església de «sancta Maria Serra Mannovaldi» a ColDiploSeuGro, 149, sembla indicar que aquests dos noms es refereixen a la mateixa partida, mentre que «Acunnanno» podria referir-se al lloc de Cunyà on al segle XI s'ubicarà un castell i al segle XIV un grapat de cases, «Acunianel» —també dit «Truxano»— seria un apèndix de l'anterior i el «villare Glecio» —esmentat també el 1037 a ColDiploSeuGro, 222— un darrer veïnat prop de Parlavà.

30. CCarlemany, 9.

ment el 980.³¹ És per això que no ha de sorprendre veure els bisbes de Girona fer-se confirmar pels monarques francs els seus drets sobre les seves «*villae*» del bisbat una i altra vegada: els anys 834, 844, 881, 886, 899 i 922.³²

Si jurídicament queda clar el sentit de les «*villae*», des d'un punt de vista físic o geogràfic, ja no ho és tant. Així, costa de pronunciar-se sobre fins quin punt hi havia un paral·lelisme entre entitat jurídica i entitat de poblament i sobre si aquesta representava una forma d'hàbitat concentrat o dispers. Només en un parell de casos és possible entrellucar una resposta. Des del 834 es parla del «*villarem anticum Celsianum cum villula nova que vocant Velloso*», diferenciant entre un centre de poblament més antic —«*Celsianum*»— i un de format més recentment —«*Velloso*»—, de manera que un i altre difícilment poden entendre's si no és com a unitats físiques de poblament. D'altra banda, quan prop del 1062 es descriu l'alou a Gualta i a Clarà, una terra «*in villa Clarano*» s'ubica específicament «*subtus villa de Clerano*» donant al mot «*villa*», per tant, un sentit físic indiscutible.³³ Podria ser que l'amenaça de les aigües i dels espais humits afavorís una forma de poblament concentrada o semiconcentrada als petits turons que s'eleven al mig del pla —i on, amb els segles, s'ubicaran els nuclis dels futurs pobles de la comarca— però això és només una suposició sense cap fonament documental o arqueològic.

Referències més o menys directes, finalment, descobreixen dins les «*villae*» l'existència de construccions singulars com esglésies o castells: el 889 els «*cacumina castellarum montis*» són a la zona de Pals i el 997 una terra al «*villare Truxano que dicunt Acunianeb*» és donada a l'església de Santa Maria de Serra.³⁴ Són especialment interessants les dades de la zona d'Ullastret ja que l'antiguitat del poblament i la possibilitat d'aprofitar construccions antigues estan sens dubte darrere de les freqüents referències a aquests edificis. A la ja esmentada «*villula nova que vocant Velloso*» es documenta un «*castello suoque termino*» des del 834 i un precepte del 899 parla de la mateixa «*villa*» d'Ullastret «*cum omnibus finibus suis et ecclesiis Sancti Petri et Sancti Johannis*».³⁵

Les «*villae*» i els seus derivats, però, no són les úniques referències territorials a la plana del Baix Ter de fa mil anys. N'hi ha d'altres, a banda dels sempre imprecisos de «*terme*» o «*alou*»³⁶ també hi ha els de «*cellulla*», «*domum*» i,

31. «*villa nuncupata Olianus cum suis terminis et villa vocata Cacavianus. De supradictis his pagis, terciam partem telonei et terciam partem pascuarii atque mercati necnon et mansionatici*» a CCarlemany, 37 i 59.

32. CCarlemany, 2, 7, 10, 11, 21 i 37.

33. CCarlemany, 2 i 123.

34. ColDiploSeuGro, 149.

35. CatCar, volum segon, segona part, p. 371-2.

36 Per exemple el 888 una peça entre Ullà i Torroella afrontava «*in termino Aqualta*» a CCarlemany, 12. El mot «*alou*» és més conflictiu perquè en designar sobretot una forma de possessió

des d'abans de l'any 1000, ja s'usa el de parròquia. De «*cellullae*» —diminutiu de «*cella*»— només se'n documenten dues tot i que ja des del 844: «*quarum una appellatur Columbariis sita super fluvium Teceram altera quippe dicitur Carcer sita iuxta maris magna litora*»,³⁷ és a dir, a les zones actuals de Colomers i de la capella de Santa Maria del Mar, a Torroella de Montgrí, a un i altre cap del pla. Igual que les «*villae*», les «*cellullae*» inclouen homes i béns, i sobre elles un poderós —en aquest cas el monestir de Sant Medir, després d'Amer— disposa d'un seguit de drets, per la qual cosa també se'n fa confirmar la possessió una i altra vegada: 844, 860 i 922.³⁸ I igual que les «*villae*», no hi ha res clar sobre què podien representar geogràficament tot i que sí que semblarien tenir, si més no parcialment, algun sentit religiós i, per tant, caldria suposar-hi alguna capella o església. Potser en un sentit similar al de «*cella*» i «*cellulla*» però a una escala menor encara cal esmentar les «*domum Sancte Reparate*» i «*domum Sancti Mathaei cum omnibus curticiis suis ad se pertinentibus*» ubicades el 889 prop de Pals i, potser, de Canet de Verges, respectivament.³⁹

La parròquia —la demarcació territorial que acabarà triomfant i que, en cert sentit, arribarà fins els nostres dies— no tarda gens a desenvolupar-se a la plana del Baix Ter. Entre finals del segle X i mitjans del segle XI la xarxa parroquial va aflorant a la documentació. El sentit de la parròquia és sempre clar: és el territori que s'articula al voltant d'una església i on els clergues que serveixen en aquesta església poden percebre un seguit de drets i prestacions, concretament «*decimis et primitiis et oblationes*» com destaca una confirmació del papa Silvestre —precisament l'ara recordat Gerbert d'Orlhac—, dels drets episcopals, entre d'altres, a Ullà i Belcaire.⁴⁰ És per això que malgrat que el mot «parròquia» no s'usi sempre, no hi ha dubte que quan una església s'associa amb uns termes geogràfics i uns drets es tracta d'una parròquia. Amb aquest benentès el quadre 4 sistematitza les primeres referències documentals a les parròquies del pla.⁴¹

sembla aplicar-se a qualsevol marc territorial: el 980 un mateix document parla indistintament de la «*villa que dicitur Palaz*» i de l'«*alodem qui dicitur Palaz*» a CCarlemany, 59; el 994 es parla d'uns alous «*in terminio de Buada vel in parrochia Sancti Felicis*» a CCarlemany, 67 i el 1018, en canvi, es fa referència a un alou on hi ha «*ecclesias ... cum omni funtione vel redibitione earum*», és dir, parròquies a CCarlemany, 76.

37. DiploAmer, 2.

38. DiploAmer, 2, 3 i 7.

39. CatCar, volum segon, primera part, p. 113-5.

40. CCarlemany, 70.

41. També és possible identificar les esglésies de Sant Genís de Torroella i de Sant Jualià de Buada —o de Buadella— a ColDiploSeuGro, 280 però atès que enlloc es fa referència als seus termes i als seus drets no són incloses al quadre.

Quadre 4. Plana del Baix Ter, segles X-XI
Parròquies documentades

<i>Nom de la parròquia</i>	<i>Situació</i>	<i>Primera referència</i>	<i>Referència documental</i>
« <i>iglesia</i> » de Fontanilles	Fontanilles	965	VL, XIII, p. 59
Sant Cugat d'Albons	Albons	983	SeuGro,123
Sant Feliu de Buada	Buada	994	CartCarl,67
« <i>ecclesia</i> » de Sant Pere de Palau sa Tor	Palau sa Tor	994	CartCarl,67
« <i>ecclesia</i> » de Sant Joan a « <i>Bendega</i> »	Belcaire	1002	CartCarl,70
« <i>ecclesia</i> » d'Ullà	Ullà	1002	CartCarl,70
Sant Feliu de Parlavà	Parlavà	1019	CartCarl,79
« <i>ecclesia</i> » de Sant Iscle	Sant Iscle d'Empordà	1019	CartCarl,79
Santa Maria de Gualta	Gualta	1047	CartCarl,107
« <i>ecclesia</i> » de Llabià	Llabià	1051-8	CartCarl,120
« <i>ecclesia</i> » de Foixà	Foixà	1051-8	CartCarl,120
Sant Vicenç de Rupjà	Rupjà	1065	SeuGro,314
Sant Romà de Sedillà	Sedillà	1065	SeuGro,314
Sant Joan de Mata	Matajudaica	1081	SeuGro,378
Santa Eulàlia d'Ultramort	Ultramort	1081	SeuGro,378
Serra	Serra de Daró	1096	SeuGro,462

(VL: *Viaje literario*)

Tal i com ja s'ha indicat, la parròquia acabarà imposant-se com a unitat d'enquadrament territorial durant molts segles tot i que això no vol dir que no necessités temps per arrelar i desplaçar les antigues demarcacions. Alguns exemples demostren que «*villa*» i parròquia varen conviure fins ben entrat el segle XI: al tantes vegades esmentat alou que el 1047 era «*in parochia Sancte Marie de Aqualta*», quan cap el 1062 va ser descrit s'hi diferenciava entre les terres ubicades «*in villa Aqualta*» i les que eren «*in villa Clarano*».⁴²

La comparació entre aquests dos documents, a més, és interessant perquè ajuda a fer-se una idea de la relació que es podia establir entre les antigues «*villae*» —i demarcacions paral·leles com els «*villares*» i les «*cellullae*»— i les noves parròquies. No hi ha dubte que entre les unes i les altres hi ha una continuïtat evident: velles esglésies de les «*villae*» varen esdevenir parròquies. Això no obs-

42. CCarlemany, 107 i 123.

tant, l'esquema no és tan senzill, va haver-hi «*villae*» que no varen seguir el procés i quedaren marginades en la nova xarxa parroquial. El «*villare Oriollus*» del 984 i la «*villa Clarano*» del 1062, per exemple, varen quedar incorporats a la parròquia més propera, Gualta i, a la primera meitat del segle XIV, Orriols i Clarà eren partides de la parròquia de Gualta on només s'hi localitzaven terres de conreu, ni un sol habitatge. Dels «*villare anticum*» i «*villula nova*» de «*Celsianum*» i «*Vellosos*» també sembla que només se'n troben restes a la toponímia.⁴³ Encara, però, podia ser pitjor: de la «*villa Cacavianus*» i del «*villare quod dicitur Purto*», tots prop d'Ullà, no en queda ni un trist topònim a la relativament abundant documentació ullanenca anterior al 1348. Les raons de la desigual sort d'uns i altres són —encara que provar-ho amb documents sigui difícil— de tipus geogràfic i socioeconòmic: les més riques i més ben situades varen acabar convertides en parròquies i les altres només varen poder aspirar a sobreviure com a veïnat o partida rural.

Idèntiques conclusions són aplicables a les dues «*cellullae*» de la zona, mentre que Colomers —ben situada a l'entrada del pla i prou encimbellada davant les crescudes del Ter— esdevindrà no només parròquia sinó el centre des d'on el monestir d'Amer controlarà tots els pobles del voltant, Càrcer —sempre amenaçada per les oscil·lacions fluvials i, de tant en tant, pels pirates vinguts del mar— mai no passarà de ser una ermita amb algunes cases a la rodalia. Val la pena aturar-se en aquest cas perquè un document de finals del segle XII demostra que si Sant Pere i Santa Maria de Càrcer no va esdevenir una parròquia no va ser perquè les autoritats eclesiàstiques no ho intentessin. El 1188 el papa Climent III ordenava que fossin satisfetes a aquesta església «*decimas ... omnia et primitias et omnia iura ecclesiastica*» ja que «*propter infestationes sarracenororum habitatio hominum non potest ibi esse*» de manera que «*parrochiani alterius parrochie*» en treballaven les terres però sense residir-hi i, és clar, pagaven els drets eclesiàstics a les seves pròpies parròquies.⁴⁴ No cal ni dir que la temptativa fracassà.

4. Les empremtes de la feudalització: castells i sagreres

És ben sabut que des de finals del segle X i principis del segle XI la societat catalana és sotragada de dalt a baix per la implantació del feudalisme i també és ben coneguda la violència que va implicar aquest fenomen. A la plana del Baix Ter —com en altres llocs de Catalunya— la feudalització de la societat va sig-

⁴³ Per exemple a l'Arxiu Històric de Girona (AHG), Torroella 658b: capbreu de Gualta de 1338 i PELLA Y FORGAS, JOSÉ *Historia del Ampurdán. Estudio de la civilización del noreste de Cataluña*. Barcelona, 1883. Ed. facsímil (1980). Olot. p. 313.

⁴⁴. DiploAmer, 47.

nificar una transformació profunda en l'ordenació i l'explotació del territori. Així, i sense excloure que el canvi feudal hagués accelerat el procés de creació de parròquies —en la mesura que implicaven la percepció de noves rendes—, la proliferació de castells i de sagreres va ser-ne la manifestació més evident.

Tal com ja s'ha apuntat, la presència a la comarca de castells al segle XI no era cap novetat. Sí que ho era, en canvi, la violència que des d'ells s'exercia i el paper que tenien en les relacions entre els poderosos. D'un i altre fet hi ha poca però significativa documentació. En un moment indeterminat entre el 1051 i el 1078 Ponç Guillem, un potentat torroellenc, i la seva família juraven al bisbe de Girona que «*de ipsa forteza que est vel erit in Torrocella de Montegrinio vel in eius terminis*» no perjudicarien els habitants de la veïna vila d'Ullà i que «*ulla alberga vel ullum censum vel ulla tolta vel ullos acaptas per fortia sine grato non retinebimus*»; a la convenença —o pacte mutu de no agressió— del 1085 entre el comte d'Empúries i el del Rosselló ja es fa esment del «*castro de Funullarias ... cum suis pertinentiis et de castro Rochamaura cum suis pertinentiis ... et de castro de Caniano et de castro Torredellæ*» i abans del 1093 Ponç Guillem —no sembla, però, que sigui l'anterior— jura fidelitat al bisbe gironí i li promet, encara, que «*de ipsis castellis Fenullarias et Canian dabo tibi et tuis hominibus per te intrare et exire et stare et guerreiare per quantas vices tibi fuerit necesse contra cunctos homines*».⁴⁵ Tot plegat, doncs, des de les prestacions a la violència que desprenen els textos, sembla rigorosament nou.

Les referències a castells, rares abans del segle XI, no fan més que augmentar des d'aquest moment i, cada vegada més, dibuixen un paisatge i una societat on els castells tindran un paper fonamental. El quadre 5 recull els castells documentats per primera vegada en aquest període tot i que molts dels castells i cases fortes que es comencen a identificar a les fonts dels segles XII i XIII, de fet, podrien tenir uns orígens anteriors.

Quadre 5. Plana del Baix Ter, segle XI. Castells documentats

<i>Castell</i>	<i>Primera referència</i>	<i>Referència documental</i>
Torroella	1051-8	CartCarl, 145
La Tallada	1053-1071	LibFeudMaior, 387
Begur	1062	LibFeudMaior, 472
Fonolleres	1085	MarcHisp, 1176-7
Rocamaura, a Torroella	1085	MarcHisp, 1176-7
Canyà, prop de Serra	1093	CartCarl, 168
Rupià	1095	SeuGro, 459

45. CCarlemany, 145; MarcHisp, 1176-7 i CCarlemany, 168.

Si els castells eren el centre des d'on s'exercia la violència feudal, aquesta havia de generar una resposta que també es manifestaria en termes geogràfics i paisatgístics: les sagreres o espais sota protecció eclesial al voltant dels temples on s'aplegarien ben aviat les cases dels que volien protegir les seves persones i els seus béns. A la plana del Baix Ter, però, és complicat parlar d'aquests espais perquè directament se'n documenten pocs. En ocasions, però, la seva existència es pot suposar: el 1063 dos germans de Foixà donaven un alou «*cum medietate cortili et cum medietate omnium domorum que sunt iuxta aecclesiam prefati sancti Iohannis*»; l'any següent es publicava el testament d'una dona, també de Foixà, que l'havia atorgat «*in sua domo iuxta ecclesiam sancti Iohannis in terminio de Cunzels vel Fuxano*» i, encara a Foixà, l'any 1065 un clergue declarava fer el seu testament «*apud domum meam quae est in cimiterio sancti Iohannis de Fuxano*».⁴⁶ Sembla que l'única referència directa coetània a un espai sagrat es trobaria a la «*ecclesiolam sancti Stefani et sacraria omnia sibi pertinentia*» ubicada a la parròquia de Rupió el 1097.⁴⁷

Castells i sagreres són, per tant, les dues cares del mateix fenomen i, a més, els dos semblen tenir un paper fonamental en l'organització del territori i de la xarxa de poblament a la baixa edat mitjana de la comarca. Quan als segles XIII i XIV els registres notariais i els capbreus senyorials permeten tenir una visió sistemàtica de la plana del Baix Ter, queda clar que la xarxa de poblament s'articula al voltant d'uns nuclis encimbellats a dalt dels turonets del pla, de població concentrada, emmurallats, on mai no falta l'església parroquial i, en ocasions, tampoc un castell o casa forta senyorial. De fet, són els nuclis dels *pobles* tal i com els entenem encara avui. Els noms que designen aquests nuclis —recollits al quadre 6— evoquen directament els seus orígens lligats als castells i les sagreres.

46. ColDiploSeuGro, 292, 299 i 314.

47. ColDiploSeuGro, 470. Les possibilitats que ofereixen en aquest sentit les actes de consagració d'esglésies són ben escasses: només se'n conserven dues —Sant Iscle i església canonical d'Ullà—, del segle XII i deuen ser segones consagracions perquè les dues esglésies ja es documenten abans. Una i altra es troben a VILLANUEVA, JAIME ed. volum XIII, apèndix, document XXV. 1803-1852, p. 277 i MarçHis, 478.

Quadre 6. Plana del Baix Ter, segles XII-XIV.
Nuclis dels pobles documentats

<i>Denominació</i>	<i>Lloc</i>	<i>Primera referència</i>
Sagrera	Rupià	1149 ⁴⁸
«salvetat»	Fontanilles	1270 ⁴⁹
«cellariam»	Torroella de Montgrí	1298 ⁵⁰
«cellariam»	Foixà	1327 ⁵¹
«salvetat»	Parlavà	1330 ⁵²
«cellariam»	Fontclara	1338 ⁵³
força o castell	Fonolleres	1342 ⁵⁴
«salvetat»	Llabià	1348 ⁵⁵
«selleria del castell» o «forsa del castell»	Sant Iscle	1348 ⁵⁶

En la mesura que l'església sempre hi és present, és versemblant suposar que la formació d'aquesta xarxa de població va ser més un procés d'«ensagrera-ment» que no pas d'«encastellament» —és a dir, estem més aviat davant de «pobles eclesials» que de «pobles castrals»— tot i que també podria ser que ambdós fenòmens s'encavalquessin i, en qualsevol cas, la resposta pot ser diferent per a cada lloc. Només l'arqueologia i un acurat estudi de la documentació del segle XII —fora, per tant, de l'àmbit cronològic d'aquesta comunicació— poden ajudar a anar trobant les respostes.

Com en el cas de les «*villae*» en relació a les parròquies, però, en el procés de formació dels *pobles* actuals també hi ha excepcions. A banda d'un cas com Foixà, on l'església i el castell varen generar dos nuclis físicament separats, ni rots els castells ni totes les esglésies parroquials —cal suposar que amb sagrera— varen aglutinar al seu voltant un nucli de poblament concentrat. Així, el castell de Cunya pot relacionar-se fàcilment amb el ja esmentat veïnat de Cunya del segle XIV però com a centre de població va quedar superat pel nucli

48. Arxiu Diocesà de Girona (ADG), pergamins de la Mitra, 41.

49. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Ordes militars, Sant Joan de Jerusalem, signatura 1129, plec 3.

50. AHG, Torroella 1, 13v.

51. AHG, Foixà 125, 1r.

52. AHG, Torroella 564, 55r-v.

53. ADG, Arxius afegits, Monestirs, Amer—Roses, 1, capbreu número 4.

54. ADG, pergamins de la Pia Almoïna, 3011 i 3012.

55. ACA, Ordes militars, Sant Joan de Jerusalem, signatura 1129, plec 4.

56. ACA, Ordes militars, Sant Joan de Jerusalem, signatura 1129, plec 4.

de Serra de Daró, al voltant de l'església parroquial.⁵⁷ D'altra banda els temples parroquials de Santa Coloma de Matella i Sant Mateu de Canet estaven destinats a malviure com a centres de llogarrets minúsculs que —com a tals— no devien superar la crisi de mitjans del segle XIV. Possiblement en aquests dos darrers casos cal veure-hi l'amenaça de les aigües del Ter i això per no parlar, finalment, del poble de Sedillà, que amb la seva parròquia havia desaparegut ja a finals del segle XIII engolit amb tota versemblança per sorres i aigües fluvials.

Résumé

*La plaine de la partie basse du fleuve Ter il y a mille ans:
occupation et organisation du territoire*

Cette communication a pour objectif la description de la situation de la plaine alluviale du fleuve Ter, dans son dernier tronçon, au nord de la «comarca» actuelle du Baix Empordà aux alentours de l'an mil.

Ceci signifie basiquement faire deux choses. Tout d'abord voir quelle était la relation entre l'environnement —dominé par des espaces humides et boisés— et la présence et les activités des hommes. Ensuite l'analyse de la manière utilisée afin d'organiser et hiérarchiser juridiquement le territoire en unités —«*villae*», paroisses, châteaux— qui étaient la conséquence d'activités économiques précises mais également de relations sociales très concrètes qui seront définies peu de temps après comme féodales.

Les sources utilisées sont pour la plupart, hormis quelques rares exceptions, des documents. Elles sont constituées essentiellement par les fonds archivistiques des institutions ecclésiastiques qui disposaient de biens et droits dans la contrée, il y a mille ans, de la mitre de Gérone, des chanoines du siège de Gérone et du monastère de Santa Maria d'Amer. La chronologie de ces témoignages s'échelonne —et augmente numériquement— à partir du IXème siècle jusqu'au XIème siècle. Néanmoins, il est possible, de surcroît, de la contraster et de la compléter, avec beaucoup de prudence, par celle des siècles du Bas Moyen-âge, bien plus abondante.

57. ADG, pergamins de la Mitra, 106, 2r: Bernat de Cunyà, de la parròquia de Santa Maria de Serra, capbrevava al bisbe un alberg "quod habeo et inhabito in dicto loco de Cuyano" el 1337.

Resumit

La plana de la part bassa del riu Ter mila ans enrè: ocupacion e organizacion del territori

Aquesta comunicacion vòl descriure la situacion de la plana alluviala del flum Ter, a son embocadura al nòrd de la «comarca» actuala del Bas Empordan entorn a l'an mila.

Aquò significa essencialament far doas causas. D'en primièr veire la relacion entre l'entornament —dominat per d'espacis umids e boscoses— e la preséncia e las activitats umanas. En segond lòc cal analitzar cossí lo territòri s'organizava e ierarquizava juridicament en d'unitats —«*villae*», parròquias e castèls— qu'èran lo fruch d'activitats economicas determinadas mas tanben de relacions socialas fòrça concretas que tardarián pas gaire a poder èsser definidas coma plenament feudals.

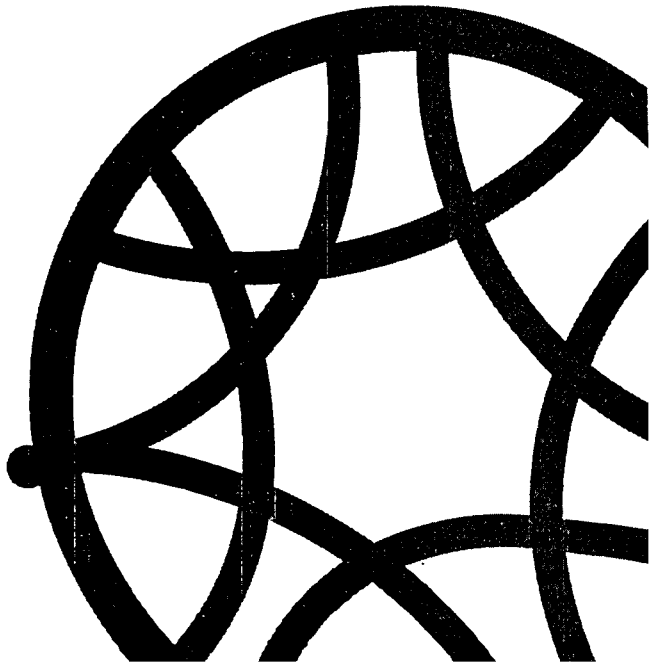
Las fonts emplegadas son, amb qualque pichona excepcion, essencialament documentàrias. Son basicament constituïdas pels fonses archivistics de las institucions eclesiasticas que dispausavan de bens e dreches dins la contrada, mila ans enrè, de la mitra de Girona, dels canonges del sèti de Girona e del monestier de Santa Maria d'Amer. La cronologia d'aquels testimoniatges s'escalona —e aumenta numericament— tre lo sègle IX fins al sègle XI. Pasmens, es possible, a mai de la contrastar e, amb fòrça prudéncia, de la completar amb la dels sègles de la bassa edat mejana fòrça mai abondosa.

II

Testimonis materials entorn de l'any mil

Témoignades matériaux vers l'an mil

Testimònis materials al torn de l'an milla

L'art monumental a Catalunya entorn de l'any mil. Una mirada cap a Roma

Xavier Barral i Altet
Universit  de Rennes II

ponències-II

Resum

A banda i banda de l'any mil en el camp de l'arquitectura religiosa es van donar dos estils successius, el preromànic i el romànic, respectivament, que es caracteritzaven per una gran continuïtat ideol gica: el rebuig de l'Islam i l'afirmació de la fidelitat romana.

La ciutat és molt important pel que fa als canvis arquitectònics del moment. Durant massa temps s'ha considerat que les novetats en el camp de l'arquitectura religiosa procedien dels ambients monàstics negligint la importància de les catedrals en les innovacions arquitectòniques de l'any mil. Ens anem adonant que aquesta renovació va ser més aviat cosa de bisbes i de catedrals que no pas d'abats i de monestirs.

Els constructors que treballaven a Catalunya a la fi del primer mil·lenni vivien quotidianament en un paisatge monumental marcat per la febre constructora, que és el símbol del renaixement econòmic, social i religiós de la segona meitat del segle X, és a dir que estaven alhora envoltats d'edificis prerom nics i també de construccions que es remuntaven encara a l'Antiguitat romana clàssica o paleocristiana. Aquest era el context arquitectònic dels homes de l'any mil a Catalunya. Els somnis de grandesa s'orientaven en dues direccions: la fidelitat a les tradicions locals amb la il·lusió de construir la pròpia història junt amb la voluntat decidida de mirar cap a Roma. La capital de la cristiandat, el destí m s preuat dels pelegrinatges i el model de cristianisme que tan els monjos reformadors com els bisbes volien imitar construint segons els models d'aquella ciutat tan fidel a l'herència del primer cristianisme.

A banda i banda de l'any mil es van desplegar a Catalunya, en el camp de l'arquitectura religiosa, dos estils successius en l'evolució de l'art: l'arquitectura preromànica i la del primer romànic que, malgrat la diferència de tècniques utilitzades pels paletes i treballadors de les obres, es caracteritzaven per una gran continuïtat ideol gica: el rebuig de l'Islam i l'afirmació de la fidelitat romana.

La ciutat era el prestigi del país. Seu del poder religiós que de mica en mica es fixava en l'espai urbà, en un barri protegit, la ciutat era el lloc del poder temporal. Com a l'Antiguitat tardana aquesta dualitat de poders beneficiava, durant la segona meitat del segle X, el desplegament arquitectònic i de segur que va accelerar el pas del preromànic al primer romànic en la recerca de noves architectures que traduïssin visualment el lloc del poder, la riquesa i la força.

La ciutat de l'any mil és encara antiga. Avui l'anem coneixent millor car malgrat les febles informacions documentades de què disposem, de mica en mica, l'arqueologia ens ajuda. L'estructura urbana va quedar definitivament establerta gràcies a l'urbanisme romà. Els carrers i els barris ja no es van moure i la catedral per sempre més voldria significar els seus orígens més remots reconstruint-se amb poques variants al mateix lloc que els primers bisbes havien pogut negociar amb el poder civil i els notables. Les muralles es conservaven, restauraven i reconstruïen independentment de que haguessin de servir per a la protecció de la ciutat. Eren per damunt de tot, un símbol, una imatge, una de les característiques essencials del paisatge urbà.

Aquest, al voltant de l'any mil, i malgrat la presència de fortificacions, ja no és tancat sinó obert. S'ocupen els barris perifèrics, a vegades s'hi instal·len monestirs que també es fortifiquen, i sovint es renovà aquella fórmula tan emprada durant l'Antiguitat tardana pels més rics, la de les residències suburbanes que tant van contribuir a apropar la ciutat al camp. La ciutat de l'any mil multiplica els seus barris protegits tan a dins com a fora de la muralla. A Barcelona, per exemple, poc després del pas d'Al-Mansur, la vitalitat constructora es manifesta amb cases de pisos, mentre, fora, els barris suburbans s'amplien. Tot això és símbol de prosperitat.

La muralla romana no es desmunta ni per raons d'economia ni de prestigi, sinó que s'integra en un sistema defensiu més ampli que comprèn fortificacions específiques en funció de castells situades a llocs estratègics com el Castell vell, el Castell nou, el del Regomir o el del Port. Ningú somnia en suprimir el forum de la ciutat romana que continua servint de plaça major, organitza la vida i recorda el passat. És veritat que es pot observar un moviment d'acostament al forum sense gosar envair-lo, ni tan sols ocupar-ne sectors. Si d'alguna manera s'havia alienat algun espai marginal del forum, aquest fet ja no es remuntava a l'Antiguitat més tardana. A Barcelona és un fenomen que alhora volia marcar a terra la presència del cristianisme amb la construcció d'esglésies i cristianitzar edificis públics d'època romana, com per exemple les termes, i que es manifesta amb l'església de Sant Miquel donada als canonges l'any 1046. El palau comtal i el del bisbe ja no s'afronten a banda i banda del forum com a vegades es podia observar en certes ciutats de l'Antiguitat tardana, sinó que es despleguen a cada costat de la catedral. Aquesta, en acabar el primer mil·lenni,

ha contribuït amb el seu poder real d'atracció religiosa a desplaçar el centre de la ciutat. Construïda durant l'Antiguitat tardana gairebé sempre en zones perifèriques de l'*urbs*, prop de les muralles, en barris en els que hi havia lloc, i prop dels cementiris situats a l'exterior del tancat urbà, fins i tot a Roma, ara a finals del segle X, la catedral ha capitalitzat a la major part de les ciutats de l'oest mediterrani el pes de l'història, desplaçant lentament la concepció urbanística i els centres de poder.

Encara coneixem poc tot això. Tornant a Barcelona sabem però que, com en d'altres llocs, els murs i les torres de la muralla es van integrar a la ciutat viscuda amb la incorporació d'edificis públics i privats que n'utilitzen els avantatges d'una construcció sòlida que a més dóna prestigi i seguretat. No hi ha arquitectura sense una economia que floreixi: plena de recursos. A Barcelona, almenys a partir dels anys vuitanta del segle X, els creixement és sensible amb les construccions i el desplegament de barris perifèrics que es posen de moda i atreuen els habitants amb mitjans suficients: arcs antics, Santa Maria del Pi, Santa Maria del Mar, Sant Pere de les Puelles.

Durant massa temps s'ha considerat que les novetats en el camp de l'arquitectura religiosa s'havien elaborat en ambients monàstics negligint la importància de les catedrals en les innovacions arquitectòniques de l'any mil. Ens anem adonant que la renovació arquitectònica religiosa va ser més aviat cosa de bisbes i de catedrals que no pas d'abats i de monestirs. Potser és una mica abrupte de dir-ho d'aquesta manera, però, de la mateixa manera que el gran monestir de Cluny II no va generar gaire imitadors, tret d'ambients molt locals, tampoc ni Cuixà, ni Ripoll, a Catalunya, no semblen haver despertat gaire esperit d'emulació.

A França es comença a conèixer la importància arquitectònica decididament nova dels projectes monumentals de les grans catedrals de Chartres, Orléans, Reims o Clermont-Ferrand per exemple. Allà es van crear els models de cripta (Chartres) o de deambulatori amb capelles radials (Clermont-Ferrand). Malauradament el gran coneixement de les catedrals de l'any mil és molt fragmentari sobretot a Catalunya on la riquesa urbana ha portat a reconstruir les catedrals diverses vegades ja durant els segles medievals. Sabem que existien grups episcopals fidels als models de l'Antiguitat tardana a Vic o a la Seu d'Urgell, per exemple, però encara estem esperant les campanyes d'excavació sistemàtica que ens facin conèixer els grans edificis catedralicis d'època preromànica de Barcelona o de Girona.

L'arquitectura religiosa de l'any mil és particularment interessant en la mesura en què, acabades les grans construccions preromàniques de la segona meitat del segle X, quan el morter encara estava fresc i les pintures just completes, els patrons de l'Església ja es plantejaven de fer-la més gran. És allò que

aquell monjo cluniacenc de l'any mil Raoul Glaber, que acabava d'escriure a Auxerre l'any 1047, cinc llibres d'*Histories*, definia com una febre de construcció generalitzada tant a les Gàl·lies com a Itàlia que estava portant en pocs anys la major part de les naus de les esglésies a ser renovades, malgrat, ens precisa, que la major part ja estaven establertes amb prou sumptuositat perquè es poguessin estalviar una tal operació. Ell constata que cada nació cristiana rivalitza per tenir la basílica més remarcable. És una constatació que no entenc com durant tants anys s'ha pogut utilitzar per demostrar una suposada decadència durant el segle X, quan en realitat el text és el millor testimoni de la brillantor arquitectònica de la segona meitat del segle X, només superada justament per la febre de construcció que s'apodera dels esperits d'aquells que volien la grandesa de l'Església traduïda en pedres durant la primera meitat del segle XI.

A Cuixà i a Ripoll en tenim dos excel·lents exemples. Sense insistir en les qüestions de cronologia, en acabar el segle X, en acostar-se a l'any mil, aquests dos monestirs acabaven d'inaugurar no feia tants anys, dues esglésies excepcionals per les seves dimensions i per l'envergadura del projecte. L'abat Oliba va decidir de reconstruir-les. Cap d'aquests monestirs no necessitava una església més gran per la utilització comunitària o pública que n'estava fent. Era doncs una qüestió de prestigi, d'integració d'un nou estil que ràpidament estava fent envellir l'art preromànic. A tota Europa Meridional acabat el primer decenni del segle XI o una mica més tard, s'estava desplegant una arquitectura de petits carreus ben posats, curosament alineats i que contribuïen a la decoració de l'edifici amb unes arcadetes cegues que adornaven les parts altes de l'església exterior. A aquest gust superficial s'afegia una novetat real que, com la muralla de la ciutat, estava donant prestigi a les construccions religioses que aconseguïen imposar-la. La volta de canó es creia que podia evitar els freqüents incendis de les esglésies i aportava un equilibri general a la construcció que consolidava definitivament la nova església romànica.

Malgrat la brillantor dels edificis preromànics de Cuixà i de Ripoll, l'abat Oliba no podia, ni volia, quedar-se al marge d'aquestes novetats. Va ordenar de tornar a reconstruir! A Ripoll va tirar a terra per aixecar una nova església. A Cuixà va considerar que l'excepcional envergadura de l'edifici potser no justificava l'amplitud d'una obra de demolició i de reconstrucció. Va intentar un acte més simbòlic encara: conservar l'església tal com era i envoltar la part més sagrada, l'absis, d'una capçalera feta amb el nou estil que, com una corona, enaltia encara més la fidelitat al passat, conservant les arrels del lloc amb tota llur elevació. Insistent en aquesta voluntat de coronar definitivament l'església de Cuixà la va dotar de dos campanars que marquessin el paisatge monumental sagrat i, a més, va afegir encara a l'oest un edifici de planta centrada amb cripta dedicats respectivament a la Trinitat i a la Mare de Déu.

Seria entrar a valorar els petits monuments conservats en gran nombre avui encara, pel que fa a la Catalunya del segle X, ja que generalment reproduïxen els grans corrents arquitectònics que imposen les esglésies més importants, i donat el fet que la major part d'aquestes han desaparegut, cal centrar les observacions en les esglésies monàstiques de gran format que se situaven per altra banda entre les més prestigioses de l'època: les basíliques de Sant Miquel de Cuixà i de Santa Maria de Ripoll.

Ambdues són molt properes cronològicament en les dues fases arquitectòniques que aquí ens interessen. Les basíliques preromàniques van ser consagrades respectivament el 974 i 977. Les del primer art romànic el 1040 i el 1032. La comparació és doncs prou vàlida ja que a més la decisió de tornar a aixecar un edifici de poc més de cinquanta anys de vida va ser presa en totes dues ocasions pel mateix home, l'abat Oliba. Aquest, per altra banda, no tardaria, esdevingut bisbe de Vic, a prendre una decisió anàloga en aquella ciutat reconstruint la catedral de Sant Pere, malgrat l'existència d'un grup episcopal anterior que encara s'utilitzava el 1017. La consagració de la nova basílica fou celebrada el 1038.

L'església de Sant Miquel de Cuixà permet tota sola, a la llum de les investigacions recents, d'eliminar aquelles opinions que volien que aquest edifici demostrés l'expansió del mossarabisme. Pere Ponsich va argumentar les raons que fan de les arcades de Cuixà amb els seus montants avançats unes referències clarament allunyades de l'Islam i que reben i transmeten els elements essencials en llurs formes estructurals de l'Antiguitat tardana local i de l'arquitectura romana en general. Per això convé insistir una vegada més en l'errònia que són les terminologies de carolingi o de mossàrab aplicades a l'arquitectura catalana del segle X. Res, per altra banda en les arquitectures conegudes d'aquest període, ens fa pensar que algú somniés en copiar l'art propi de l'enemic islàmic. Ni tan sols aquells capitells de Ripoll, de Vic o d'altres llocs fets de fulles nues i de proporcions lleugerament allargades, que alguns van voler relacionar amb el món islàmic, ho poden ser. Amb una cronologia que oscil·la segons les opinions entre les dues dates marc esmentades, aquests són capitells que justifiquen per si sols el terme de preromànic en la mesura que transmeten les formes del corinti romà i preparen el corinti romànic d'inspiració antiga. Molts d'ells són capitells inacabats en els que només algunes fulles han rebutjat els nervis, així com les volutes del corinti; en realitat tots ells estaven destinats a ésser completats amb una decoració pintada.

La magnificència de l'arquitectura de Cuixà ja demostra una voluntat clara de renovar la basílica paleocristiana amb pilars de separació entre les naus, coberta de fusta, un gran transepte sortit i cinc absis com només tenien els edificis més importants de l'Antiguitat tardana; dels quals s'heretava la forma rec-

rangular de l'absis principal. Els camins cap al Romànic ja s'anaven concretant amb la forma semicircular allargada dels absis laterals coberts amb volta des del segle X. Ja hem dit que el prestigi arquitectònic d'aquest edifici va probablement portar l'abat Oliba a la decisió de conservar-lo com a testimoni d'antiguitat i de continuïtat cristiana, dignificant-lo amb l'envoltori que hem comentat.

A Ripoll, l'estat actual de la investigació no ens permet de dir si en la basílica del 1032 s'hi ha conservat alguna cosa de l'estructura de la precedent. Potser la decisió més simbòlica va ser la de passar de cinc absis com a Cuixà (bé que no sapiguem si aquest era el nombre d'absis del Ripoll preromànic) a set, alineant-los arran del transepte amb una clara voluntat unitària i programàtica de reproduir d'alguna manera la planta de la capçalera del monument més prestigiós del Cristianisme occidental, la basílica de Sant Pere de Roma.

No debatem ara de si el tipus de separació entre la nau principal i les laterals restituint el segle XIX per Elies Rogent a la basílica de Ripoll, és correcte o no. En tenim prou aquí en recordar els volums interiors de la basílica, la magnificència de la nau principal, l'envergadura i caràcter simbòlic del transepte convertit a terra en els veritables braços de la creu, i sobretot en l'impacte mediàtic que Oliba va voler donar a l'arquitectura dels absis. Tot això recorda l'arquitectura de les basíliques del segle IV, demostrant una vegada més que la basílica paleocristiana és a totes les èpoques de l'arquitectura medieval occidental, l'obsessió principal dels arquitectes i dels qui encarregaven les obres.

Oliba volia manifestar de la manera més prestigiosa possible —fent fer arquitectura que romangués per sempre més associada al seu nom— la seva fidelitat a Roma i al papat. És una manera durable d'expressar la seva orientació en política religiosa. Per a nosaltres, també ens ajuda a entendre que, contràriament al que sentim dir sovint, el pelegrinatge més important d'època romànica no era el de Santiago de Compostel·la sinó el de Roma. Cap a la capital del Cristianisme miraven els fidels d'Occident. La pertinença romana s'expressava en arquitectura copiant els models clàssics i reproduint la basílica paleocristiana adaptada al gust de l'època. Ripoll és el símbol de la romanitat de la Catalunya de l'any mil.

Bibliografia

- BARRAL i ALTET, Xavier. *L'art pre-romànic a Catalunya. Segles IX i X*. Barcelona, 1981.
- BARRAL i ALTET, (ed.). *Le paysage monumental de la France autour de l'an mil*, X. París, 1987.

- «Aspectes de l'arquitectura romànica de Santa Maria de Ripoll» a *Art i cultura als monestirs del Ripollès. Setmana d'estudis, 16-18 de setembre 1992*. Abadia de Montserrat, 1995, p. 37-44.
- Haut Moyen Âge. De l'antiquité tardive a l'an Mil*. (Col·lecció Taschen-Architecture Mondiale), Colònia, 1997.
- Del romà al romànic*. (Catalunya romànica). Barcelona, 1999.
- «El paisaje monumental y las artes» a *Historia de España Menéndez Pidal*, t. VII, Madrid, 1999, p. 693-755.
- «Art preromànic català i identitat nacional» a *Europa Carolíngia*. Catàleg d'Exposició, Barcelona, 1999.
- BARRAL i ALTET, X.; IOGNA-PRAT, D.; MUNDO, A.M.; SALRACH, J.M.; ZIMMERMANN, M. *Catalunya i França Meridional a l'entorn de l'any Mil*. Actes del Col·loqui Internacional del 1987, Barcelona, 1991.
- JUNYENT, Eduard. *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*. Edició a cura de Josep de C. Laplana, Montserrat, 1983.
- PUIG i CADAFALCH, Josep. *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Vol. 1. Barcelona, 1909.
- Le premier art roman. L'architecture en Catalogne et dans l'Occident méditerranéen aux Xe et XIe siècle*. Paris, 1928.

Résumé

L'art monumental en Catalogne vers l'an mille.

Un regard vers Rome

D'un côté et de l'autre de l'an mille dans le domaine de l'architecture religieuse deux styles successifs vont se propager, le préroman et le roman, respectivement, qui se caractérisaient par une grande continuité idéologique : le rejet de l'Islam et l'affirmation de la fidélité romane.

La ville est très importante en ce qui concerne les changements architectoniques du moment. Pendant trop de temps, on a considéré que les nouveautés dans le domaine de l'architecture religieuse provenaient des milieux monastiques négligeant ainsi l'importance des cathédrales dans les innovations architectoniques de l'an mil. À présent on s'aperçoit que cette renouveau est plutôt dû aux évêques et aux cathédrales que aux abbés et aux monastères.

Resumit

*L'art monumental en Catalonha a l'entorn de l'an mila.
Un agach cap a Roma*

D'un costat e de l'autre de l'an mila dins lo domèni de l'arquitectura religiosa se van esparhir dos estils successius, lo preromanic e lo romanic, respectivament, que se caracterizavan per una granda continuitat ideologica: lo rebut de l'Islam e l'afirmacion de la fidelitat romana.

La ciutat es força importanta per çò qu'es dels cambiaments arquitectonics del moment. Durant tròp de temps es estat considerat que las novetats dins lo domèni de l'arquitectura religiosa provenián dels mitans monastics en negligir l'importància de las catedralas dins las innovacions arquitectonicas de l'an mila. Sèm a nos avisar qu'aquesta renovacion foguèt puslèu quicòm dels evesques e de las catedralas que non pas d'abats e de monastiers.

Abstract

*Monumental art in Catalonia towards the year 1000.
A look to Rome*

Towards the year 1000 the ecclesiastical architecture produced two styles, the pre-Romanesque and the Romanesque art. The common ideology that characterized both styles was the rejection of the Islam and the affirmation of loyalty to Rome.

In this historical period the city had an important role in the architectural changes. It has been thought during too much time that the innovations in the ecclesiastical architecture proceeded from the monasteries, but we can not forget the important role of the cathedrals in these novelties. Bishops and Cathedrals were even more propulsive than abbots and monasteries.

Paisatge, poblament i societat a Catalunya entorn de l'any 1000

Jordi Boilòs
Universitat de Lleida

ponències-II

Resum

Entorn de l'any 1000, les transformacions que hi va haver en la societat repercutiren en el paisatge, on hi hagué canvis evidents. Sovint, les velles demarcacions administratives de l'alta edat mitjana es desintegraren en termes poblejans o parroquials que tenien una mida més reduïda. La consolidació dels pobles, que han arribat sense gaires canvis fins a l'època contemporània, cal relacionar-la amb els processos d'*ensagrament* o construcció d'habitatges dins l'espai protegit que envoltava les esglésies i d'*encastellament* o concentració de la població als peus dels castells senyorials. Al mateix temps, però, en molts indrets, es produïa un procés de dispersió del poblament i de creació de *masos*, en un primer moment en terres marginals i, potser, en una segona etapa, amb el suport dels senyors, també en terres on abans hi havia hagut un poblament semidispers, repartit en *vilars*.

Si el procés de creació de pobles eclesials, castrals o de *vilanoves* suposà l'aparició de diferents formes d'urbanisme amb uns trets distintius, que poc o molt han perdurat fins ara, cal suposar que també hi degué haver, en aquesta època, importants canvis en el parcel·lari de les terres que depenien de cadascun d'aquests pobles. En estreta relació amb les recerques sobre el parcel·lari rural i sobre l'aparició dels diferents llocs de poblament, cal esmentar els estudis fets sobre les vies de comunicació, tant de les que permetien d'anar molt lluny, com, sobretot, de les que eren purament locals i havien estat pensades per a comunicar pobles propers.

No podem entendre tampoc el paisatge que hi havia a Catalunya fa mil anys si no ens aproximem a estudiar les característiques de les fortificacions que es construïren en aquella època sobretot al llarg de la frontera. Com és lògic, els trets diferencials d'aquests castells són deguts precisament a la proximitat de la frontera. De fet, sense l'existència d'uns contactes violents i també pacífics entre les dues bandes de la marca carolíngia o el *tagr* andalusí no podríem pas comprendre les formes que tenen moltes d'aquestes fortificacions. En aquest estudi, hom fa també esment dels darrers treballs arqueològics fets en relació amb les esglésies, les necròpolis, les fargues o els molins.

1. L'any 1000: inici de molts canvis

D'acord amb els estudis fets aquests darrers anys, entorn de l'any 1000 es produïren canvis fonamentals que afectaren profundament el paisatge i la societat. A hores d'ara, paraules com «encastellament» o «ensagrerament» han esdevingut usuals per a aquells que ens dediquem a l'estudi d'aquestes èpoques. Aquests mots, i alguns altres menys usats («encel·lulament» o «emmasament»), reflecteixen transformacions que afectaren pregonament l'hàbitat i, també, el territori. Cal pensar que els parcel·lars, els límits o bé les vies estan estretament lligats amb els nuclis de poblament i resten afectats si aquests canvien. Podem afirmar que, en certs aspectes, els canvis que hi hagué cap a l'any 1000 suposaren la creació de molts elements del paisatge que, amb poques variacions, han perdurat fins a l'època contemporània.

Al costat d'aquesta valoració dels canvis, també cal assenyalar el pes de les continuïtats. Sense un coneixement de les tossudes perduracions no podríem pas entendre molts dels elements que, al llarg de totes les èpoques, han restat fossilitzats en el territori i que poden semblar si no ens ho mirem amb una perspectiva diacrònica «anomalies» sense cap justificació, nascudes en els paisatges medievals. Sovint són aquestes pervivències allò que ens permet de conèixer els canvis.

Intuíem aquestes continuïtats en estudiar la ubicació i la distribució dels llocs de poblament o d'alguns edificis esglésies i castells, en analitzar el traçat de les vies i dels límits, en interpretar alguns parcel·lars, etc. Alguns d'aquests elements del paisatge que hi havia, per exemple, l'any 1000, parcel·les, vies, límits, podien tenir l'origen en època prehistòrica, als segles de domini romà, a l'inici de l'edat mitjana o en època carolíngia. Només els estudis diacrònics poden permetre la comprensió de les realitats del paisatge, transformades, d'una manera permanent, pels nous condicionaments de tipus social o econòmic. Hem de saber distingir, en la xarxa de vies o en la trama de parcel·les, els «estrats» successius que contenen; si els sabem diferenciar, podrem conèixer la història del paisatge, d'un medi creat o transformat pels homes i en el qual vivien aquests homes.

Per cloure aquesta introducció, cal assenyalar que difícilment entendrem el paisatge arqueològic i les construccions que es feren al nostre país vers l'any 1000 si no tenim ben present el fet que allò que ara anomenem Catalunya era aleshores una terra situada en una cruïlla d'influències culturals diverses, a la partió entre almenys dues realitats culturals diferenciades, que poc o molt s'influïen mútuament. Una part de Catalunya era *marca* del món cristià o carolíngi i l'altra era el *tagr* del món musulmà o andalusí.

2. Demarcacions, llocs centrals i límits

Un dels temes més importants en els estudis fets aquests darrers anys sobre la història del paisatge a Anglaterra i al País de Gal·les és l'anàlisi de les demarcacions territorials més primerenques. Tot i que han estat anomenades de maneres diverses, potser el nom més usat és el de «dominis múltiples» (JONES, 1979). Aquestes demarcacions eren formades per un territori ampli, on hi havia, en una posició central, la residència senyorial, prop d'un turó fortificat i prop de l'església. La resta del territori era repartida en les terres que depenien de diversos poblets (*hamlets*); poblets que, a Catalunya, en època medieval, s'haurien anomenat «vilars» (paraula que, certament com a reflex d'una realitat històrica, caldria recuperar). D'ençà sobretot dels anys setanta, les discussions sobre l'existència d'aquests «dominis múltiples» han estat molt fecundes a l'hora d'aprofundir el coneixement de l'organització del territori a la Gran Bretanya (FLEMING, 1998).

Si nosaltres observem allò que hi havia a l'alta edat mitjana, als comtats catalans, veiem que podem trobar nombrosos territoris que, tot i ésser molt diferents, tenen algunes característiques que ens recorden les d'aquests dominis anglesos o gal·lesos. Aquestes demarcacions, que descobrim en època carolíngia, de vegades reben el nom de «vall», de vegades coincideixen amb «paus» (*pagi*) o amb els termes de castells primerencs, de vegades simplement podem intuir llur existència en el territori que hi havia al voltant del que podríem anomenar un lloc central; sovint degueren ésser la base de la vegueria comtal, institució que coneixem poc en relació amb l'època carolíngia, i que, fins i tot, és probable que ja existís en una etapa anterior.

Tal com he afirmat altres vegades, moltes d'aquestes demarcacions territorials de l'alta edat mitjana nasqueren o es mantingueren perquè eren alhora un espai econòmic, un espai on hi havia una relacions socials poc o molt diferenciades i un espai que servia com a circumscripció administrativa (BOLÒS, 1999a). Un cas evident de territori amb aquestes característiques és la «vall» d'Andorra, amb el seu *oppidum* del Roc d'Enclar i amb un gran nombre de petits vilars, que, en un cert moment, s'organitzaren en relació amb diverses parròquies. Podem trobar exemples molt semblants a les valls d'Àneu i de Vallferrera. Fins i tot, si ens en anem més cap a llevant, trobem unes valls de Ripoll, de Bas, de Brocà o de Querol que són bones mostres d'aquesta mena d'organització. A la vall de Ripoll, al segle IX, hi havia un castell i un conjunt de vilars, alguns de dedicats més al conreu dels cereals i d'altres més a la ramaderia. En aquest espai, el comte creà el monestir de Santa Maria de Ripoll. Aquest fet no fou pas casual i tingué una important repercussió en el futur d'aquest territori muntanyós. Certament, la relació entre monestir i «vall» o demarcació ca-

rol·lengia era força usual. Això ens hauria de portar a valorar d'una manera especial el paper que tingueren els abats dels grans cenobis en l'administració carolíngia i comtal (com a suplents dels funcionaris de l'administració, en principi, normal). De fet, el paper que podia tenir l'abat, senyor immune d'un territori, era molt semblant al que podia tenir el veguer comtal.

Reconstruir aquestes demarcacions àmplies i primerenques en algunes zones és fàcil, en d'altres és molt més difícil. Esmentem només alguns exemples estudiats darrerament. Al vessant nord de l'Albera s'ha fet un acurat intent d'identificació d'un espai castral, situat al voltant del Mont Forquet i que ara inclou tres municipis (CONSTANT, 1997, p. 451). A la Garrotxa, podríem parlar del territori de Montagut, en relació amb el castell d'aquest lloc, amb una possible explotació fiscal i amb diversos vilars (BOLÒS & HURTADO, 1998). A Osona, els termes castrals primerencs de Torelló, Taradell, Gurb, Lluçà, Oristà, etc., podrien ésser demarcacions amb aquestes característiques (BOLÒS, 1997, p. 49). Un cas també força evident és el de la «vall» de Néspola, al Bages, territori que després, en època feudal, restà fragmentat en diversos termes castrals, de Rocafort, de Mura i potser de Talamanca.

Parlar de territoris ens ha de portar a parlar de la importància dels llocs centrals, concepte usat sobretot en geografia, però que també és molt útil en els estudis sobre la història del paisatge. A l'alta edat mitjana, a part de les ciutats, tenien un paper de lloc central els *castra* i els *oppida*. També podien tenir un cert paper central possibles «vics» (*vici*), potser de tradició antiga. Així mateix, com hem proposat suara, els monestirs ja molt aviat degueren tenir un pes important en l'organització de l'espai. Tampoc no podem menystenir la importància dels centres d'alguns grans dominis senyoriais, especialment els dels fidels reials que, molt aviat, obtingueren, per part dels reis francs, privilegis d'immunitat i restaren lligats estretament amb el monarca, fet que els feia tant o més poderosos que els veguers, que depenien directament del comte.

Com he afirmat alguna vegada, segurament, els palaus o palols també tingueren un cert paper com a lloc central; hi podia haver, per exemple, una residència vicarial o un lloc de cobrament d'impostos. Podem esmentar el Palau de Llierca (BOLÒS & HURTADO, 1998), alguns palaus de l'Empordà (BOLÒS & HURTADO, 1999), el domini de Palau a Osona (BOLÒS, 1997) o diferents palaus esmentats en la documentació carolíngia al Vallès, on hom endevina un lligam amb l'època de domini islàmic. Molt recentment, R. Martí (1999) ha plantejat la possibilitat que aquests palaus dels quals n'ha localitzat uns noranta no tinguessin origen en l'època visigòtica, com havia proposat fa anys P. Bonnassie, ans en l'època de domini islàmic; en concret els relaciona amb l'organització de l'estat emiral al segle VIII i crida l'atenció sobre llur proximitat a la xarxa viària.

Un tipus de dominis de l'alta edat mitjana que comencem a conèixer una mica més bé són les grans explotacions fiscals, situades prop de terres muntanyoses. De fet, ja havia parlat d'aquestes terres fiscals R. d'Abadal, P. Bonnassie o M. Aventín. Si intentem de traslladar-ne les partions sobre un mapa, veiem que tenen una sèrie de característiques comunes i ben definides. Sovint corresponen a franges amples de terreny que s'estenien des del cim d'una muntanya o d'una serralada fins a un riu o un estany, en una plana o en una vall. Eren dominis amb importants terres forestals i amb indrets dedicats a les pastures i, també, amb zones de pesca. Eren, aspecte molt interessant, dominis que tenien l'origen en la més remota alta edat mitjana; molt sovint llurs límits han restat fossilitzats al llarg dels segles en límits de municipis actuals. En podem trobar exemples al Montseny (BOLÒS, 1999b), a l'Alt Empordà (BOLÒS & HURTADO, 1999), etc.

De fet, molt sovint, els termes dels pobles tenien una organització semblant: s'estenien des d'un riu fins a una carena. Tot i que sigui una mica agosarat, podem pensar, ni que sigui a nivell d'hipòtesi de treball, amb la possibilitat que alguns d'aquests límits tinguin l'origen en l'edat mitjana més remota, tal com s'ha demostrat en alguns indrets d'Anglaterra o de l'Aquitània, i també de Catalunya (BOLÒS, 1993; BOLÒS, 1995).

3. El poblament i els pobles

L'obra de P. Bonnassie, *Catalunya mil anys enrere*, ha estat un punt de referència fonamental, a Catalunya i fora de Catalunya, a l'hora de parlar dels canvis de l'any 1000 (BONNASSIE, 1979-1981). I on potser s'ha demostrat amb més claredat la repercussió que tingueren aquests canvis ha estat precisament en els estudis que s'han fet sobre el poblament.

a) Abans de l'any 1000 ja hi havia llocs de poblament, que, molt sovint, són precedents dels pobles actuals. Si llegim els milers de documents d'aquesta època, veiem que ens parlen de vil·les i de vilars. En principi, hem de pensar en un poblament semidispers, potser de vegades de pobles oberts, on podia haver-hi o no una església. Potser eren uns establiments fets amb materials de poca qualitat i sense cap construcció central (església o castell) que els consolidés definitivament; eren, però, contràriament al que hauríem trobat a l'Europa septentrional, poblets força estables. Eren vilars formats per unes quantes cases apinyades o bé separades entre elles. Per a tenir un model de com podia ésser un vilatge d'aquesta època hem d'anar a Sidillà, al Baix Empordà (BOLÒS, 1989) o bé a algun dels pocs poblets d'època visigòtica que han estat excavats, com Vilaclara, Bages (ENRICH, ENRICH & PEDRAZA, 1995). Potser en zones

pirinenques hi havia, en aquest moment, un poblament menys apinyat, encara que els estudis fets al Pallars Sobirà i a l'Alta Ribagorça, per exemple, a Santa Creu de Llacunes (ROIG, 1998a), a Prat Muntaner (ROIG, 1998b) o a Vilba, Alta Ribagorça (GONZALEZ et al., 1996), més aviat ens mostren que hi havia, en aquests indrets, un poblament agrupat i defensat per unes muralles antigues.

I, encara més, lògicament, si ens en anem a les terres de frontera, trobem un poblament encimbellat al costat dels castells o bé situat al capdamunt de turons repartits pel terme, al peu d'una petita torre. En són casos molt evidents, per exemple, Vilademàger (l'Anoia), Gelida (l'Alt Penedès), la Tossa de Montbui (l'Anoia), etc. Un exemple encara més espectacular és Sant Martí de les Tombetes (el Pallars Jussà), petit vilatge encimbellat (BOLÒS & FITÉ, 1993), actualment en curs d'excavació, situat al bell mig de la terra de frontera i possiblement mostra d'unes continuïtats molt fortes. Trobem també un conjunt de petits pobles aturonats, que s'alcen al cim i al vessant d'un tossal, a les rodalies de Guissona; són una mostra magnífica d'un poblament semidispers de frontera, bastit potser abans o potser després de la conquesta cristiana.

b) Després de l'any 1000, ja sabem moltes més coses dels pobles que hi havia. Es produí un procés d'ensagrerament i un procés d'encastellament. Mentre que la cronologia del primer ha estat ben establerta, la cronologia del segon que no té només un abast català es presta a més discussions.

L'existència de sagreres és prou coneguda d'ençà de fa bastants anys (KENNELLY, 1968); potser, però, els treballs de Bonnassie (1994) i de Farfàs (1993) són els més aclaridors sobre la cronologia de l'aparició i del desenvolupament de les sagreres. De fet, la valoració de la importància d'aquestes sagreres, pel que fa a l'origen de molts dels pobles actuals, és, però, molt més recent. El procés de creació de pobles eclesials a partir de les sagreres fou batejat, amb encert, l'any 1988, com a «ensagrerament» (MARTÍ, 1988). A Catafau (1998), en resseguir un per un els pobles del Rosselló i en repassar la documentació medieval d'aquests pobles, ha pogut adonar-se de la repercussió que tingué per a la història del poblament la creació de les sagreres o celleres. Si anem més cap al sud, i intentem de veure quin fou l'origen dels pocs pobles apinyats que hi ha a la Garrotxa, comarca on predomina i predominava l'hàbitat dispers en masos, veiem que gairebé tots nasqueren a redós d'una església (BOLÒS, 1999d; BOLÒS, 1999e). Hom podria trobar, probablement, uns percentatges semblants de pobles eclesials als que he trobat a la Garrotxa en comarques com l'Empordà, el Gironès, Osona, el Vallès, etc.

La paraula «encastellament» (*incastellamento*) és un altre mot clau per a entendre l'origen de molts pobles actuals. L'any 1973, Toubert ja en definí les característiques, en relació amb la Itàlia central. En principi, l'encastellament su-

posava l'existència, sota la pressió d'un senyor, de la concentració del poblament en un *castrum*, poble fortificat i situat al voltant o al costat del castell del senyor, i de l'abandonament del poblament semidispers que hi havia en el territori que depenia d'aquesta fortificació. Toubert situà l'existència d'un primer *incastellamento*, a Itàlia, al segle X (TOUBERT, 1998).

A Catalunya, algunes de les aportacions més notables sobre els processos d'encastellament han estat fetes en relació amb les comarques del Rosselló, del Conflent i del Vallespir. Només cal recordar els exemples espectaculars de Cortsaví, al Vallespir, o d'Eus, al Conflent (CATAFAU, 1998, p. 305-311 i 343-352), on l'encastellament comportà un trasllat del poble i un abandonament d'una antiga sagrera o cellera. Darrerament, hom ha parlat d'encastellament, en relació amb la marca, fins i tot al segle X (BATET, 1996). Penso que, pel que fa a Catalunya, potser valdria més parlar d'encimbellament quan ens referim a societats no feudals com l'andalusina o prefeudals com la que hi havia al segle X i reservar la paraula encastellament per als processos que hi hagué després de l'any 1000. De fet, a la frontera catalana, al segle X, al mateix temps que el poblament s'encimbellava al costat del castell del veguer comtal (que molt aviat esdevingué senyor feudal), també ho feia al costat de torres esparses pel terme; en canvi, al segle XI i sobretot al segle XII, sovint es crearen, per part d'un senyor, poblacions noves (castellnous, vilanoves), que suposaren no sols la concentració del poblament, ans també la desaparició d'un antic poblament semidispers. De fet, hem de parlar d'encimbellament, a la plana de Lleida, en època andalusina, poc abans de la conquesta cristiana, arran de la creació de *buruj*, com el *burj* de Solibernat, al Segrià (GONZALEZ et al., 1997a) o el dels Safranals, prop de Fraga. Cal, en canvi, reservar la paraula encastellament per al procés de concentració de població que hi hagué després de la conquesta de la Catalunya Nova per part dels comtes i dels senyors feudals. Fins i tot, encara que hom ho pugui discutir, és, malgrat tot, més lògic considerar un cas d'encastellament tardà el que hi hagué al Pallars, arran de la creació de *forces* o pobles nous encastellats (BOLÒS, 1998c; BOLÒS, 1999d), tot i que aquest procés no suposés l'abandonament dels antics pobles oberts.

4. Els masos i els habitatges

Molts documents del segle X ja parlen de cases, amb la seva cort i un hort, envoltades de terres d'altres possessors. Un document del Vallès, de l'any 984, diu: *ipsa terra pariliada I quod in circuito ipso domo est*, i un altre del 997: *pariliata de terra qui est iuxta in girum ipsos domos* (RIUS, 1945, docs. 160 i 325). El 991, trobem esmentada *ipsa mansiuncula ubi nunc Ermomirus habitat qui est*

ultra ipso rio, cum terra et vinea (RIUS, 1945, doc. 263). El 993, s'esmenta un torrent que passava pel costat de *casa de Salamone* i una via que era a prop de *ipsa casa qui fuit de Polo* (RIUS, 1945, doc. 291). Aquesta mena de notícies segurament ja són un reflex de l'existència d'una certa dispersió del poblament. Amb tot, com hem dit suara, és molt possible que, abans de l'any 1000, predominés un poblament semidispers, que trobem molt ben reflectit, per exemple, en el judici de la vall de Sant Joan de les Abadesses, de l'any 913.

D'acord amb els darrers treballs fets, hom pot pensar que, poc abans o ja després de l'any 1000, hi hagué dos processos gairebé coetanis i, en part, coincidents, que varen portar a un fort creixement de la dispersió. Un primer procés va poder ésser l'aparició de masos isolats, esdevinguda sobretot en terres marginals, en relació amb un moment de creixement de la població i de rompuda de terres; aquest procés també ha estat estudiat, per exemple, al Llenguadoc (DURAND, 1998, p. 198-202), territori on la dispersió mai no ha estat tan gran com a la Catalunya Vella. Un segon procés va ésser la reorganització d'un poblament semidispers, per tal de convertir-lo en un hàbitat dispers; aquest darrer procés, que podem anomenar «emmasament», sembla que fou promogut pels senyors. De fet, els estudis sobre la difusió dels masos esparsos encara han d'avançar més, per tal de poder confirmar, o no, aquestes hipòtesis de treball, i, en bona part, ho han de fer amb el suport de les recerques sobre el paisatge històric i amb la base de la documentació escrita.

Els masos de Vilosiu crec que són un bon exemple d'un procés de dispersió que prengué importància en un moment primerenc, en relació amb unes terres marginals. De fet, tant el mas «A», excavat els anys seixanta, com el mas «B», excavat els anys 1984-1986 (BOLÒS, 1996), són masos pobres, nascuts segurament a la darrerria del segle X, que s'abandonaren arran dels primers estralls causats per la crisi demogràfica del final de l'edat mitjana.

En les terres planes, amb un poblament semidispers antic, sembla que el procés de dispersió fou més tardà i, tal com afirmen els que ho han estudiat, fou en bona part impulsat pels senyors. Els primers estudis han estat fets en relació amb terres del bisbat de Girona, terres del Vallès i del Penedès. L. To ha cridat l'atenció sobre la tendència, per part del senyor, d'agrupar una casa i diversos camps i vinyes amb la finalitat de constituir un mas, pràctica documentada entre el darrer terç del segle XI i mitjan segle XII (TO, 1993, p. 158). Pel que fa al Vallès, hem de recordar els treballs de T. Bisson i de M. Aventín (1990); pel que fa al Penedès, cal esmentar l'estudi de R. Viader (1995-1996).

Els masos «A» i «B» de Vilosiu eren uns habitatges fets amb pedra. La part dedicada a les persones només tenia els angles fets amb carreus lleugerament treballats. Com ha estat afirmat, eren habitatges foscos i fumosos, mancats gairebé d'obertures. Aquest mas, tal com resta reflectit en la documentació

d'aquesta època, era format també per una cort, on hi havia tancat el bestiar. Els documents escrits ens el daten a la fi del segle X; la terrissa que s'hi trobà ens permet d'assegurar una datació en una data propera al canvi de mil·lenni.

La major part dels habitatges de poble en aquesta època devien ésser semblants. Devien ésser cases pobres i petites, fetes amb materials de poca qualitat. Un document del 956 parla que, al Vallès, hi havia *casas II, una terrada et alia palgiza*, una feta amb terra i l'altra potser coberta amb palla (RIUS, 1945, doc. 46). A les terres més muntanyoses i plujoses les cases devien ésser de pedra, com els habitatges de Vilosiu, els del Collsacabra (SERRA, 1995-1996) o els d'alguns jaciments del Pallars. Cal tenir present, tanmateix, que a la Catalunya central i a la Catalunya meridional la majoria de les cases devien ésser fetes amb tàpia, tal com es va trobar al jaciment visigòtic del Bovalar (el Segrià) o en les cases de la baixa edat mitjana del jaciment de l'Esquerda (Osona). No sabem pas, en canvi, el pes que varen poder tenir les cases o cabanes fetes de fusta que, potser a causa de la influència germànica, sembla que es difongueren en alguns indrets del Llenguadoc (MERCIER & RAYNAUD, 1995) o bé de la Toscana (VALENTI, 1996). D'altra banda, encara és difícil de fer, per exemple, una valoració del notable ús que hom féu de la fusta a Viver.

L'organització interna de totes les cases de l'any 1000 segurament tenia uns elements comuns: eren repartides en una o, més sovint, en dues estances per a les persones; les cases amb tres àmbits segurament es difongueren a la baixa edat mitjana i els habitatges amb un soler o pis superior probablement no prengueren importància fins cap al segle XIII. Cal dir, però, que hi pogueren haver excepcions, com els notables habitatges de Cal Ximet (l'Alt Penedès), on el dormitori era a un nivell superior, en una balma, i el bestiar era tancat a peu pla, també en una espluga, prop de l'indret on hi havia les sitges (BOLÒS, URPI & RESINA, 1992); de fet, aquesta distribució coincideix bastant amb allò que trobem descrit en un document del 978: *ipsos nostros domos ubi nos residemus cum illorum cingulos sive cum ipso quadalo* –penya [...] *et ipsas cigas* (RIUS, 1945, doc. 130); un document del 986, referit a aquest mateix indret, parla de *ipsas cigas qui de intus de la casa? et de foris sunt* (RIUS, 1945, doc. 188). Com veiem en aquest jaciment proper a Olèrdola o com veiem en altres indrets, com Vilaclara o el Bovalar, hi havia nombroses sitges, tant dins com fora dels habitatges.

5. Esglésies i parròquies, monestirs i sepultures

L'església i els cenobis tenien un paper molt important com a organitzadors de l'espai. Ja hem esmentat el paper de suplència que degueren tenir les cel·les i sobretot els monestirs en època carolíngia. Així mateix, la parròquia fou un

centre d'atracció dels feligresos, que hi anaven a oir missa, a batejar-se, a enterar els parents, etc. Com hem vist, en parlar de la sagrera, sobretot després de l'any 1000, les trenta passes que envoltaven l'església esdevingueren un lloc d'atracció de béns i de persones i foren l'origen de molts pobles agrupats.

Nombroses esglésies han estat excavades aquests darrers anys i en moltes s'ha pogut documentar el pas de l'etapa preromànica a l'etapa romànica. En molts casos, en aquestes excavacions, hom ha pogut relacionar un nivell anterior a l'any 1000 amb restes d'un edifici preromànic i amb una necròpolis de tombes excavades a la roca o de lloses. En bastir-se la nova església romànica, l'antiga església molt sovint va restar dins la precedent; algunes vegades només es produí una ampliació de l'edifici anterior. Podem fer esment de les excavacions dutes a terme a Sant Vicenç de Malla (Osona), Sant Vicenç de Torelló (Osona), Sant Vicenç de Rus (el Berguedà), Sant Quirze de Pedret (el Berguedà), Sant Quirze i Santa Julita de Muntanyola (Osona), Sant Menna (el Vallès Occidental), Santa Margarida de Martorell (el Baix Llobregat), etc. Cal mencionar també les importants excavacions fetes a les esglésies monàstiques de Sant Pere de Rodes (l'Alt Empordà), de Sant Llorenç prop de Bagà (el Berguedà) o de Sant Cugat del Vallès (el Vallès Occidental).

Sense que ens hi puguem aturar gaire, cal esmentar les pervivències que hom pot trobar als fonaments de moltes esglésies, per exemple a les de Santa Margarida de Martorell, de Santa Maria de Finestres, de Sant Cugat del Vallès, etc. Aquests tres exemples, on s'ha demostrat un nexa amb una via romana, un santuari pagà o un *castrum* romà, només són una mostra de la importància d'aquests nexes entre el passat romà i l'època medieval. De fet, és prou sabut que moltes esglésies foren fetes sobre restes de *villae* d'època clàssica.

A l'hora de datar un edifici religiós, tot i que no sigui una dada totalment decisiva, cal tenir present la importància de fer una valoració de la seva advocació. En treballs fets sobre els comtats de Besalú (BOLÒS & HURTADO, 1998), d'Empúries i de Peralada (BOLÒS & HURTADO, 1999), hom ha pogut diferenciar unes esglésies segurament molt velles, dedicades a la Mare de Déu i als apòstols, d'unes esglésies anteriors a la conquesta franca (amb sants de tradició visigòtica), d'uns edificis que foren dedicats a un sant de la Gàl·lia, molt probablement introduït després de la conquesta carolíngia. Podem pensar, per exemple, que la majoria de les esglésies dedicades a sant Martí, sant Genís, sant Julià, sant Guerau, sant Sadurní, etc., foren bastides (o tornades a consagrar) en època carolíngia, o en un moment més modern.

La reconstrucció dels termes parroquials, els límits dels quals trobem molt sovint esmentats a les dotalies, ens aporta molta informació sobre les afrontacions dels espais pobletans (ORDEIG, 1993-1994). Malgrat el que s'ha afirmat alguna vegada, cal assegurar que, gairebé sempre, primer existí el terme del po-

ble i després es creà la demarcació eclesiàstica. Els drets en principi eclesiàstics dels delmes i les primícies, difosos en època carolíngia, foren cobrats dins el marc parroquial i ajudaren a consolidar els límits d'aquestes parròquies.

Podríem dir que l'any 1000 va representar el final d'una etapa en la qual els enterraments es feien sobretot en llocs encimbellats, molt sovint lluny de les esglésies, i l'inici d'una etapa en què gairebé tothom s'enterrava dins l'espai sagrat que envoltava l'edifici eclesiàstic. Havia començat una etapa en la qual enterrar-se dins del cementiri suposava haver de pagar una quantitat, per la qual cosa, molt aviat, esdevingué una obligació i, fins i tot, un motiu d'enfrontaments entre les diverses institucions eclesiàstiques. De fet, tal com ha estat afirmat (OLICH & RAURELL, 1989), els segles de l'alta edat mitjana en què la gent era sebollida en una tomba rupestre, excavada en una roca situada al damunt d'un camp, en un serrat o en un vessant, o bé que es feien les tombes de lloses al cim d'un turó, d'un tossal o d'una carena, són una època potser encara poc cristianitzada, que segurament perdurà fins als segles carolíngis i, a Catalunya Nova, potser fins a una data propera a la de la conquesta comtal (BOLÓS, 1998b).

6. Conreus i parcel·les

Com deia més amunt, d'ençà de fa poc temps s'han començat a fer estudis sobre l'urbanisme pobletà i ara ja comencem a tenir una visió general de les principals formes de pobles nascuts en època medieval; alguna regió de Catalunya, com el Rosselló i les comarques properes, ha estat ja molt ben estudiada. Per contra, les recerques fetes sobre l'organització del parcel·lari de les terres que depenien d'aquests mateixos pobles de sagrera, de castell o de vilanova encara són gairebé inexistents, llevat d'alguna notable excepció, com pot ésser el treball fet sobre el Pla de Barcelona, de J. M. Palet (1997), que comentaré més avall.

Un estudi del parcel·lari rural, fet d'acord amb una metodologia acurada, pot aportar molta llum al coneixement dels canvis que esdevingueren al llarg dels segles medievals. Cal fer, tanmateix, aquesta mena de recerques en relació amb una visió temporal molt àmplia, que ultrapassi els límits de l'edat mitjana. Aquests estudis tenen una llarga tradició en països de l'Europa atlàntica (VERHULST, 1995) i, darrerament, també es comencen a fer en terres mediterrànies (ABBÉ, 1996; CHOUQUER, 1997). De fet, cal tenir ben present la importància de la xarxa viària a l'hora d'estudiar el parcel·lari.

Si ens volem endinsar en el parcel·lari rural medieval, hem de partir de la base, d'una banda, de la importància dels precedents anteriors a l'edat mitjana (sobretot romans, però també potser d'un moment anterior). D'altra banda,

però, els grans canvis esdevinguts cap al segle VII, als segles IX i X o als segles XI i XII, etc., sovint han d'haver deixat algun testimoni en els parcel·laris pobletans actuals. Fixem-nos en cadascun d'aquests moments.

Molt probablement vers el segle VII es creà una xarxa del que podríem anomenar vilars com Vilaclara, que, com hem vist, responen a un poblament semi-dispers. Lògicament, això suposà l'aparició d'una nova xarxa de camins i potser alguns canvis allà on hi havia un parcel·lari d'època anterior. Fins i tot, podríem pensar que un augment del pes de la ramaderia degué afavorir un increment de la importància de les vies de comunicació de bestiar (no necessàriament, però, creades de bell nou en aquest moment). Malgrat l'existència d'uns primers estudis en aquest sentit, és un tema prou important com per a ésser estudiat a fons. Al Pla de Barcelona, per exemple, hi hagué, en aquesta alta edat mitjana, canvis notables, que suposaren l'aparició d'un nou centre d'atracció que en part substituï Barcelona —un Port situat al sud de Montjuïc—, i l'aparició de vies que travessaven les planes deltaïques creades feia poc (PALET, 1997, p. 158).

En època carolíngia, es consolidà la xarxa de vilars que ja existien anteriorment; alguns degueren prendre més importància, a causa del paper fiscal o eclesiàstic que tingueren. Fins i tot, podem pensar que es crearen algunes vil·les noves, que potser restaren intercalades en la trama precedent (o potser foren fruit d'una reocupació d'un vilar anterior). Al Pla de Barcelona, s'ha considerat que en aquest moment es creà una xarxa radial, que tenia com a centre la ciutat, i que trencava definitivament la quadrícula de tradició romana (PALET, 1997). Així mateix, en aquesta època, de la fi del segle IX i la primèria del X, es produí una ocupació d'alguns sectors dels deltes, amb camps petits, llargs i estrets (PALET, 1997, p. 144). Potser, en d'altres contrades, també es consolidà una xarxa de vies radials, en relació amb els diferents llocs de poblament, cada vegada més diferenciada dels camins de tradició romana, i també es creà d'una manera progressiva un parcel·lari, cada cop més diferent del que hi havia en època clàssica.

Finalment, el creixement de després de l'any 1000 anà lligat a una nova transformació dels parcel·laris. De fet, ens hem de plantejar si la consolidació del poblament en relació amb les sagreres, amb els castells i sobretot amb les vilanoves va comportar, en alguns casos, no sols alguns canvis en la xarxa viària, ans també algunes noves parcel·lacions del territori.

7. Ramaderia i boscs

Ja s'havia afirmat moltes vegades la importància que tenia la ramaderia a l'alta edat mitjana. Un seguit de treballs fets darrerament tendeixen a consoli-

dar aquesta idea. Les anàlisis pol·líniques han permès d'afirmar les destruccions de boscs i l'increment de les pastures de bestiar d'ençà del segle VII. Aquest procés d'increment de les terres de pastura no s'estroncà pas fins a l'època carolíngia o fins a la feudal, en què prengué d'una manera progressiva importància el terreny conreat.

En relació amb l'alta edat mitjana també cal parlar de l'existència d'una certa trashumància, curta, que permetia de comunicar les terres baixes de les conques fluvials amb les terres més d'alta muntanya. Aquesta transhumància que, per exemple, seguia paral·lela al riu Fluvià o al riu Ter, permet d'entendre la forma del comtat de Besalú, que s'estenia des de Figueres fins a Camprodon (BOLÒS & HURTADO, 1998), o la distribució dels béns d'alguns dels monestirs creats en aquestes comarques.

Un dels aspectes importants a l'hora d'estudiar el món rural al voltant de l'any 1000 és el procés de rompudes i d'ocupació de les terres. No ens hi podem estendre gaire. Només voldria fer esment de diversos aspectes. En primer lloc, de l'important procés de colonització i de desforestació que es produí als Pirineus en una data propera a l'any 800 (BOLÒS, 1982). En segon lloc, de l'existència de molts nous llocs de poblament, sovint, tal com trobem als documents, vilars que duen el nom del primer poblador que els construí. Hem de deixar, però, sempre, un marge de dubte en relació amb el fet que potser, en algun cas, el lloc on es «creà» aquest vilar ja havia estat habitat en un moment anterior (BOLÒS, 1998b).

D'una manera especial cal cridar l'atenció sobre els processos de repoblació en terres acabades de conquerir. Això és així tant cap a l'any 800, com a l'any 900 o a l'any 1000. Des d'un primer moment, se sumaren moviments de població i, alhora, permanències en la població. Al costat de Vilanova de la Muga vil·la probablement creada de bell nou el 800 hi havia Rustià potser indret mig abandonat, però amb una llarga tradició i Peralada i Castelló d'Empúries. Vers l'any 1000, en la frontera o marca també es barrejaren les poblacions noves i les velles, com reflecteixen els mateixos antropònims de la gent que hi vivia o que hi havia anat a viure feia poc.

8. Vies, molins, fargues i forns

Si agafem la documentació medieval i les fotografies aèries i intentem d'aproximar-nos a l'estudi de les vies i dels camins que solcaven el territori vers l'any 1000, ens adonem de l'existència d'almenys dues xarxes viàries, que responen a dos moments i a dues necessitats diferenciades. Una xarxa de grans vies enfonsa les seves rels en el passat romà; sovint és la més ben documentada

en els documents escrits; correspon a les vies importants de comunicació, amb un abast territorial ampli. Darrerament s'han fet alguns intents de cartografiar-la (BOLÒS, 1991). Una altra xarxa de vies té un caràcter bàsicament local; arrenca del moment en què es crearen els pobles, els establiments medievals. Són els camins que, sovint d'una manera radial, uneixen els pobles entre ells. Lògicament, aquestes vies es constituïren quan es crearen els pobles, bé que, com veurem més avall, poden arrossegar també una forta herència anterior. A aquestes dues xarxes, potser encara caldria afegir-n'hi d'altres: la d'alguns camins vells no necessàriament romans que comunicaven llocs allunyats o la dels camins que podem relacionar amb el moviment del bestiar, les carrerades.

Els treballs fets darrerament, dedicats a l'estudi de la xarxa viària, tendeixen, per exemple, a distingir la xarxa de camins locals i a assenyalar les anomalies que hom troba en aquesta xarxa de vies, les quals amb el complement de les fonts escrites poden permetre de reconstruir la xarxa viària que tenia un abast comarcal o encara més ampli. En parlarem més en veure, més avall, l'exemple de l'Alt Empordà.

Els molins de l'alta edat mitjana eren molins que necessitaven molta aigua. Primerament potser hi degué haver alguns molins *rodors* (amb una roda vertical). Aviat, però, degueren predominar els molins *todellers* (amb una canal i un estellador), en els quals hi havia un salt reduït, fet que restava, però, compensat per disposar d'una quantitat notable d'aigua. És prou sabut que des de cap a l'any 400 fins al segle IX es passà per una etapa climàtica freda i plujosa; seria, tanmateix, una mica agosarat anar més enllà i afirmar que aquest fet afavorí la difusió dels petits molinets pagesos. De fet, el molí d'aquesta època era un molí on una canal o rampa projectava amb força el líquid sobre un rodet horitzontal, que era situat al *cacau*. Segurament les moles d'aquests molins eren força reduïdes (per exemple d'uns 60 cm). D'altra banda, devien ésser força petits i fàcils de fer i, si calia, de refer (BOLÒS, 1999c).

Sembla que cap al segle XII hi hagué un canvi en els molins i es difongueren els molins *cupers*. En aquests molins prengué més importància el salt el desnivell que el cabal d'aigua. En aquesta mena de molí, potser introduït primer a la Catalunya islàmica, calia, però, fer una obra important de pedra ben escairada, el cup o pou.

Els estudis de les fargues catalanes de l'alta edat mitjana han fet un pas endavant molt notable mercès a les recerques arqueològiques fetes per M. Sancho (1997) al jaciment de la Fabregada. El que s'ha trobat en aquest jaciment ens il·lustra sobre com era una farga que va funcionar a l'edat mitjana central.

Pel que fa als estudis sobre terrissa, cal assenyalar els avenços fets aquests darrers anys. Podem esmentar les troballes de fragments de terrissa, fetes durant les excavacions de les esglésies de Rus, de Pedret, de Rubió; aquests pade-

llossos, datats entre el segle VII i el segle X, poden ésser diferenciats de la ceràmica dels segles XI i XII (LOPEZ et al., 1997). Un altre jaciment notable d'aquesta època és Sant Menna (el Vallès Occidental), on s'ha trobat un tipus de terrissa que es pot datar amb precisió també entre els segles X i XI (ROIG, 1998, p. 231). També cal fer esment dels treballs fets en relació amb la terrissa descoberta al notable jaciment del Roc d'Enclar. Podem destacar el fet que s'hagi pogut distingir l'existència de dues procedències d'aquesta terrissa, de dos forns de cuita, situats a Andorra mateix, on es feien les peces de ceràmica grisa (el del Gran Valira i el del Valira Nord). La datació d'aquest jaciment del Roc d'Enclar, entre els segles VI i XI, en fa un indret excepcional. Per acabar, no podem deixar d'esmentar també els materials ceràmics trobats a Barcelona, que tenen unes característiques força diferenciades de les de la resta de terrissa d'aquesta època (RIU, 1984).

9. Els castells i la marca

Podem valorar el castell com a edifici amb una funció defensiva important. El podem valorar en relació amb la funció administrativa que tenia. O, també, com a lloc on podia viure un senyor. També el podem valorar com a indret des d'on es controlava un territori i com a centre organitzador de l'espai. Més amunt he parlat del castell com a pol d'atracció de la població. Ara em dedicaré sobretot a parlar del castell com a edifici. Crec que a Catalunya, vers l'any 1000, es feren unes fortificacions que cal que siguin conegudes i valorades, ja que no sols tenen importància a nivell català, ans també a nivell europeu.

Si volem trobar castells interessants, fets cap a l'any 1000, hem de seguir la frontera. De tocar a la costa, a Sant Pere de Ribes, podem anar a Moja, a Castellví de Rosanes, a Montbui, a Santa Perpètua de Gaià i, després endinsar-nos cap a Coaner, Ardèvol, Vallferosa i Lloberola. També ens mourem entre fortificacions bastides en una data propera al canvi de mil·lenni si anem als castells de Ponts, d'Orenga o de Mallabecs. Al costat d'aquests edificis, encara podríem fer esment de moltes altres construccions bastides en aquesta mateixa època. Els coneixements sobre els castells fets al voltant de l'any 1000 ha canviat molt aquests darrers anys.

El fet que els comtats catalans fossin terra de marca va empènyer, d'una banda, la construcció de fortificacions i, de l'altra, va facilitar les influències de les formes constructives que s'estaven fent a l'altra banda de la frontera. Esmentem uns quants elements distintius d'aquestes fortificacions:

a) Gran importància de la torre. Un dels aspectes que crida l'atenció d'alguns castells fets abans de l'any 1000, com el de Vallferosa o el de Coaner, és la

importància que hi tenia la torre. Tanmateix, en excavar-se el castell d'Ardèvol, que s'alçava al cim d'un petit turó al mig del poble actual, es descobrí que al costat de la torre també hi havia una sala annexa (GONZALEZ et al., 1991). De fet, la relació entre torre i recinte és molt evident en fortificacions com Santa Perpètua de Gaià o com Lloberola.

b) Torrasses. Al segle X, tot i la importància que tenien les torres, que servien com a lloc de guaita i de control d'un territori, també hauríem trobat algun exemple de castell amb forma de torrassa, de torre que inclou una sala, com pot ésser el de Montbui (l'Anoia). Val la pena de cridar l'atenció sobre aquest castell excepcional. Pensem que la torrassa, en època feudal, no s'imposà fins al segle XII.

c) Recintes. I, certament, també hauríem trobat, en terra de frontera, alguns recintes, com el de Miralles (BOLÒS, 1987) i potser el de Claramunt (CABANERO, 1997). D'una manera més general, en relació amb tot Catalunya, cal subratllar molt la importància que tenien els grans recintes refugi en les fortificacions de l'alta edat mitjana. Un dels exemples més bons, encara que ens allunyem molt de la frontera, són els diversos closos trobats al castell del Roc d'Enclar, a Andorra (LLOVERA et al., 1997). Cal pensar que, en principi, fet per l'autoritat, el castell refugi era un castell pre-feudal.

d) Formes circulars o angles roms. En bona part d'Europa, les torres i els castells senyorials tenien una planta quadrangular i molt sovint eren de fusta. A al-Andalus, moltes torres de guaita d'abans de l'any 1000 tenien una planta circular. La intuïció que tingué F. Fité (1984; 1993) de proposar, partint d'exemples concrets, una influència musulmana en les torres dels castells catalans del segle X, no sembla pas, així doncs, gens desencaminada. Ben al contrari, els estudis fets posteriorment més aviat ho han confirmat. De fet, quan visitem els castells de la marca veiem que ja força abans de l'any 1000 es començaren a edificar torres amb una planta circular (Coaner, Vallferosa, Fals, Ribes). Alhora, però, també trobem que moltes torres o torrasses de planta quadrangular tenen els caires roms, arrodonits, per tal d'evitar els angles rectes. Podem fer esment de força construccions amb aquestes característiques fetes en una data propera a l'any 1000: Font-rubí, Subirats, l'Aguda, Castellfollit de Riubregós (BOLÒS, 1997b) i, fins i tot, uns castells tan notables com Montbui, Castellví de Rosanes, Santa Perpètua de Gaià o Lloberola.

e) Recobrir les torres exteriorment. De fet, trobem un cas paradigmàtic de preferència de les formes rodones a Ardèvol: una torre quadrangular fou recoberta per una torre circular. Aquest exemple de recobriment no és pas però l'únic. Ja fa temps que es coneix el de Vallferosa. També descobrim aquest procés de folre exterior a Santa Perpètua de Gaià, al notable castell de Lloberola, a Orença i a Ponts. I, ens podem plantejar: a quina banda de la frontera

eren aquests dos darrers castells, quan es va construir la primera torre, la interior?

f) Els cadafals de fusta. Allò que s'ha conservat dels castells d'aquesta època propera a l'any 1000 sovint és poca cosa. En un dels pocs casos en què s'ha conservat tota la construcció, s'ha pogut veure que al cim hi havia una sèrie de cadafals de fusta, que tenien una forma i, sobretot, una funció semblant a la que tingueren uns segles més tard els matacans de pedra (CABAÑERO, 1996).

Per cloure aquest apartat vull tornar a esmentar el fet que molts d'aquests castells tenien un terme que en depenia. El 1987, vaig fer un primer intent de reconstrucció cartogràfica d'un terme castral (BOLÒS, 1987). Actualment, per sort, fer mapes de termes de castells ha esdevingut més normal. Podem destacar d'una manera especial els intents de reconstrucció de l'evolució de la xarxa castral al Penedès, publicada no fa pas gaire temps (BATET, 1996). Aquests treballs cartogràfics han permès de demostrar gràficament les diferències de mides d'aquests termes, des dels creats en una primera època (per exemple en relació amb la plana de Vic) fins als constituïts en un moment posterior a l'any 1000 (per exemple a la Segarra) (BOLÒS, 1997a).

10. Els termes dels pobles. Un exemple de l'Alt Empordà

Un dels aspectes importants que es plantegen aquells que estudien el poblament i el paisatge medieval és, com hem vist més amunt, el moment en què es produï l'aparició dels pobles i també l'època en què hi hagué l'organització del terme pobletà, tant com a realitat econòmica com per la funció de districte administratiu que tenia. En general, es tendeix a dirigir el punt de mira cap a l'any 1000, inici dels processos d'ensagrerament i d'encastellament, i a parlar dels segles immediatament posteriors al canvi de mil·lenni com a l'època de l'*inurbamento*. Tanmateix, en estudiar l'urbanisme dels pobles hom ja ha hagut d'assenyalar la importància de valorar les etapes precedents al segle XI. L'lur coneixement pot permetre d'entendre, per exemple, quin fou el paper que tingueren els pobles oberts que trobem a la baixa edat mitjana (i fins a l'actualitat) a les zones muntanyoses com a una reminiscència de l'alta edat mitjana o bé també, més rarament, a les terres planes com una «anomalia» també hereva de l'època prefeudal (BAUDREU, 1999).

De fet, a l'hora de cercar l'origen dels termes pobletans, malgrat valorar la importància del que esdevingué cap a l'any 1000, ens hem de plantejar també quin paper tingueren en llur constitució els canvis de l'any 600 i sobretot els de l'any 800, que, certament, portaren a l'aparició de nombrosos vilars, amb una

àrea d'influència econòmica i, també, de territoris que depenien d'una vil·la, establerts amb una finalitat fiscal o eclesiàstica.

Per a aproximar-nos a l'estudi de l'organització del terme pobletà, crec que cal fer-ho a partir de l'anàlisi del nucli del poble, però també de l'anàlisi del parcel·lari que hi ha a l'entorn de l'establiment humà, de l'estudi de les vies que passen pel terme i dels límits que feien de partió d'aquest espai. A tall d'exemple, val la pena que ens centrem en un cas molt concret. El seu estudi pot ésser, però, fecund, si volem aprofundir en aquest tema. Anem a l'Alt Empordà i analitzem una contrada situada al centre de l'antic comtat de Peralada. Ens limitarem a un territori on hi havia unes quantes vil·les documentades en època carolíngia: Vilabertran (esmentada en un document de l'any 974), Vilatenim (974), Vila-sacra (974), Palol (939), el Far (844), Fortià (967), Fortianell (974), Vilanova de la Muga (898), etc. La gran majoria d'aquestes vil·les esdevingueren pobles de sagrera al segle XI i han perdurat fins a l'actualitat. Podem, però, pensar que ja existien abans del canvi de mil·lenni com a establiments de població. Per a avançar en el coneixement d'aquesta contrada és fonamental l'ús de la cartografia i també una aproximació a partir de diverses perspectives, que ens poden mostrar els problemes que es plantegen a l'hora d'estudiar aquest tema.

a) La toponímia. En aquesta contrada de l'Empordà trobem uns topònims creats en època romana, com Rustià o Tonyà, que perduraren al llarg de tota l'alta edat mitjana. Hi trobem topònims com Palol, que hom pot relacionar amb un indret fiscal de tradició visigòtica o, segons el parer de R. Martí (1999), de l'època emiral. I hi trobem diferents llocs de població potser creats per emigrants arribats entre els anys 778 i 801, tant del sud (Vilatenim), com del nord (Vilabertran i Vila-sacra); també pot ésser d'aquest moment Vilanova de la Muga, situada estratègicament entre Peralada i Castelló d'Empúries. De fet, però, així com no podem establir l'inici d'un establiment humà (o d'un edifici) només pel fet que surti documentat per primera vegada en una data, tampoc no podem datar-lo pel fet que el topònim d'aquest establiment fos creat en un moment determinat (a l'Alsàcia s'ha demostrat, per exemple, que sota molts pobles que duen un nom germànic hi havia restes de *villae* romanes anteriors a les invasions). Sigui com sigui, aquests darrers topònims i la mateixa documentació escrita reflecteixen l'existència d'un conjunt de llocs de poblament creats, almenys, vers l'any 800.

b) El parcel·lari. Estudiar l'evolució del parcel·lari i sobretot poder datar els diversos canvis que s'han esdevingut en les parcel·les de terra és, com hem dit més amunt, molt important per tal de saber com ha canviat el paisatge en cada època. En algunes contrades de Catalunya, tenim la sort de tenir com a punt de referència la centuriació d'època romana, que ha estat transformada lenta-

ment al llarg dels segles, primerament en el decurs de l'edat mitjana. En aquesta zona estudiada, amb relativa facilitat, podem reconstruir com era la centuriació, que trobem molt alterada en algunes zones i que, per contra, s'ha mantingut molt més en d'altres. Com veurem, les relacions que hom pot establir entre les restes de la centuriació romana i altres elements plenament medievals és molt forta.

c) Les vies. Si relacionem les vies de comunicació actuals amb les possibles centúries romanes, veiem que hi ha algunes coincidències. Fixem-nos en Vila-sacra. Aquesta població és situada en una cruïlla de *limites*. Anant cap a l'est, el camí que hi porta coincideix amb un *limes* de centúria; cap al sud, també hi ha una coincidència; cap a l'oest, només hi ha una lleugera desviació de la via, en relació amb el traçat original. Tot i haver-hi una xarxa bàsicament radial de vies, al voltant del poble, veiem que, en aquest cas, hi ha una gran proximitat de molts d'aquests camins amb els *limites* romans. La xarxa viària que es creà al voltant del Far d'Empordà és bàsicament, com a Vila-sacra, en bona part constituïda a partir de la xarxa de parcel·les i de *limites* d'època romana. Vilatenim també fou edificada prop d'un encreuament de *limites*. I, també, Vilabertran fou situada a la cruïlla de diversos camins creats als límits del cadastre romà.

d) Els límits de terme. Un altre aspecte que podem fer sobre el mapa és comparar les partions dels termes actuals amb els *limites* de la centuriació. Si ens centrem només en el terme de Vila-sacra, veiem que les afrontacions d'aquesta població coincideixen amb molta exactitud amb els límits d'un rectangle format per dotze centúries (tres per quatre); només al nord, la frontera del poble segueix el curs del riu Manol.

Aquesta sèrie de coincidències ens ha de portar a plantejar-nos moltes qüestions, com per exemple: quan es va crear aquest establiment de població de Vila-sacra? La resposta ha d'ésser semblant si ens interroguem sobre: quan es feren els camins que arrencaven del poble per anar al Far o a Fortià, per exemple? Finalment, en el mateix sentit, ens hem de plantejar: de quan són els límits del terme, que han perdurat fins a l'actualitat?

Certament, com hem vist més amunt, els llocs de poblament, les vies i els termes podrien ésser del segle XI, quan s'organitzà definitivament el poblament, sovint al voltant de l'església. Més aviat, però, penso que molts d'aquests llocs, de les vies que hi menen i de llurs termes són de cap a l'any 800, moment en què, per exemple, *Alisàcar*, plausiblement un franc, s'instal·là a la plana de l'Empordà, a Vila-sacra. I potser, fins i tot, no podem pas rebutjar que, en algun cas, siguin una mica anteriors (encara que els llocs rebessin un nom diferent) i que ens calgui endinsar les nostres mires a la «fosca» època visigòtica. Sigui com sigui, cal pensar que quan es creà tota aquesta xarxa d'establiments humans les restes de la centuriació encara eren molt evidents i encara no havien

estat gaire transformades. Actualment, això només és així en alguns petits sectors de la plana empordanesa.

Sigui com sigui, aquests parcel·laris, aquests llocs de poblament, aquestes vies i aquests límits, ens estan parlant de moltes continuïtats, per damunt dels trencaments de moments molt concrets. Hom té la impressió que descobrir aquestes pervivències i noietats és com obrir una finestra al passat i obtenir una visió del paisatge d'uns indrets, dins d'una perspectiva temporal que té una durada de més de dos mil anys.

11. Les terres andalusines

Aquests darrers anys ha augmentat molt el nombre d'estudis sobre la Catalunya islàmica. Penso que a mesura que es vagin aprofundint aquests estudis, d'una banda, es coneixeran més les diferències entre el món cristià i el musulmà, però, d'altra banda, hom s'adonarà que també hi havia moltes semblances a ambdós costats de la marca. De fet, una part molt important de la població que vivia a banda i banda de la frontera tenia uns avantpassats comuns. D'altra banda, els contactes devien ésser molt més importants del que pot semblar si només ens fixem en les expedicions militars i en els moments en què hi havia enfrontaments. Les ambaixades dels comtes de Barcelona a Còrdova, del segle X, i el paper que hi tingué la ciutat de Tortosa o el fet que Ramon Berenguer I recorrés, cap al 1053, a uns jueus d'aquesta ciutat de Tortosa per a segrestar la seva estimada Almodis ens mostra la importància d'aquests lligams, per damunt de la separació imposada per la frontera; aquests nexes tingueren molta repercussió en molts aspectes: en la cultura científica, la cultura material o, també, en l'economia. És cert, també, que no podem pas barrejar allò que hauríem trobat abans de l'any 1000 amb la realitat de l'època dels taifes.

Seguint i aprofundint els treballs fets aquests darrers anys, cal continuar analitzant les característiques de la frontera. Cal assenyalar que, a les terres aragoneses, ha estat estudiada per P. Sénac i que, a la regió de Balaguer, ha estat analitzada per J. Giralt. Resten, però, alguns sectors més orientals i meridionals encara molt poc estudiats. D'un jaciment molt notable com el del Canós (Segarra) només n'ha sortit un estudi a *Catalunya Romànica* (GONZALEZ et al., 1997b), i, ben segur, que no era l'únic castell que hi havia en aquesta banda de la Segarra. Més cap al sud, Castellldans, segurament tampoc no era pas l'única fortificació que hi havia. Quins castells o torres hauríem trobat, per exemple, als límits de la conca del Riu Corb la vall del *fahs* segons les fonts àrabs, als límits de la Conca de Barberà, del Priorat o del Baix Ebre? Certament, però, hem d'ésser conscients que la frontera musulmana era diferent de la cristiana.

A la frontera emiral o califal, la ciutat o les fortificacions que en depenien, situades en llocs claus, eren fonamentals i formaven una xarxa ben travada. Abans de l'any 1000, fortificar el *tagr* era una feina de l'estat, feta d'acord amb una planificació general. Als segles XI i XII, els *husun* restaren lligats als interessos de les ciutats i de les comunitats locals. Si abans el castell era, en primer lloc, allà on s'instal·lava una guarnició, després de l'any 1000, el castell refugi prengué més importància. Podem contraposar, per exemple, el Castelló de Torrelblanca (la Noguera), castell de guarnició situat damunt del Segre, amb el Castellàs de Vilella (el Baix Cinca), castell refugi situat damunt del Cinca.

Una de les aportacions més notables sobre el poblament de la regió de Lleida és de l'any 1989 (GARCIA & RODRIGUEZ, 1992). S'establí l'existència de dos moments d'ocupació del territori: un primer moment, abans del canvi de mil·lenni, en què s'ocuparen els riberals, les terrasses fluvials; un segon moment, després de l'any 1000, en què la població s'instal·là al cim dels tossals, a la zona de secà. Mentre que els establiments creats al primer moment com el de l'Algorfa perseguïen sobretot el conreu de les terres irrigades, els establiments de població creats en el segon moment com el de Solibernat perseguïen la pràctica de la ramaderia. En relació amb el poblament andalusí i els canvis que sofrí amb la conquesta, cal assenyalar també les aportacions fetes darrerament per X. Eritja (1998).

Reconstruir amb precisió les demarcacions administratives és difícil. Ha estat proposada l'existència, en els regnes de taifes, de diversos nivells administratius (ORTEGA, 1998). Com és prou ben sabut, les ciutats i els grans castells tenien un paper fonamental en l'organització del territori. D'altra banda, sembla que en un nivell administratiu superior hi hauria hagut l'*amal*, el districte. En un segon nivell, l'*iqlim*, en cada *amal* hi podia haver diversos *aqalim* (o altres demarcacions, com el *juz*). Finalment, en el darrer nivell, hi hauria els *buruj* (plural de *burj*), les *qura* (plural de *qarya*) i altres llocs de poblament, com potser la *munia* (sovint lligada a l'oligarquia urbana). Cal dir que, normalment, en relació amb cada *iqlim* hi havia un castell, un *him*, que podia tenir, com hem vist, una funció de lloc de refugi, de centre administratiu d'un espai ampli organitzat, per exemple, en relació amb una sèquia, o de control d'un lloc de pas proper a la frontera. D'altra banda, com dèiem, en aquest moment tardà, posterior a l'any 1000, la major part d'establiments de població eren en relació amb una fortificació sovint molt petita, fet que afavorí l'expansió de la paraula *burj* per a anomenar-los.

12. Conclusions

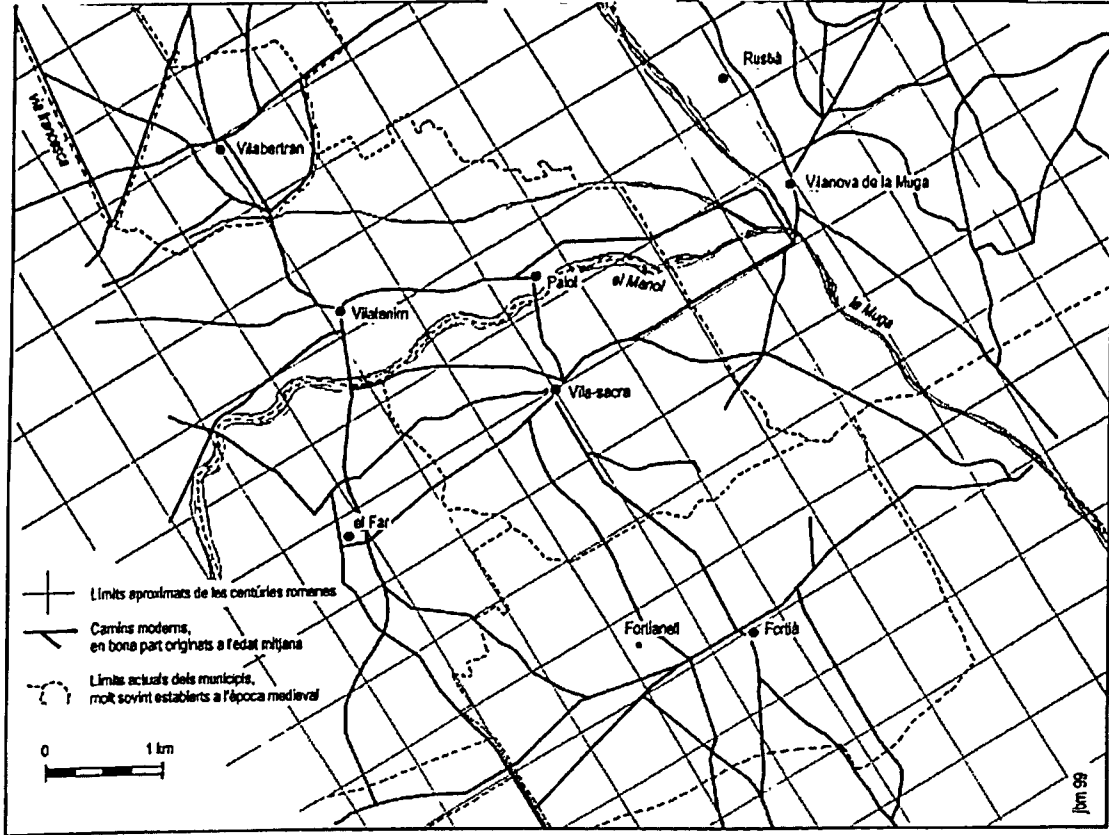
En les darreres pàgines hem intentat de conèixer aspectes de l'organització del territori i també aspectes de l'arquitectura civil i militar que hauríem trobat

a la Catalunya de fa mil anys. Ens hem apropiat a castells, esglésies, vilatges i masos. Fent arqueologia del paisatge, ens hem endinsat en les demarcacions, en les formes d'hàbitat, en els parcel·laris i en les xarxes viàries. Hem d'ésser conscients que les formes per exemple de les vies que descobrim als plans, als mapes o als ortofotomapes actuals són una font d'informació històrica (VION, 1989, p. 81). Els filòlegs molt sovint fan recular els orígens de molts topònims a èpoques molt antigues. Parlen de topònims creats en època preromana, de topònims indoeuropeus, ibers o bascoïdes, de topònims dels temps romans o de topònims creats a l'alta edat mitjana. Pensar que un nom de lloc ha pogut perdurar, sense gaires canvis, al llarg de milers d'anys, ha pogut travessar tota l'edat mitjana, ja no ens sorprèn ni repugna. Encara ara, però, ens sorprenen més altres perdurances, fossilitzades en el paisatge que ens envolta, que ja han estat, però, acceptades com a normals en altres països.

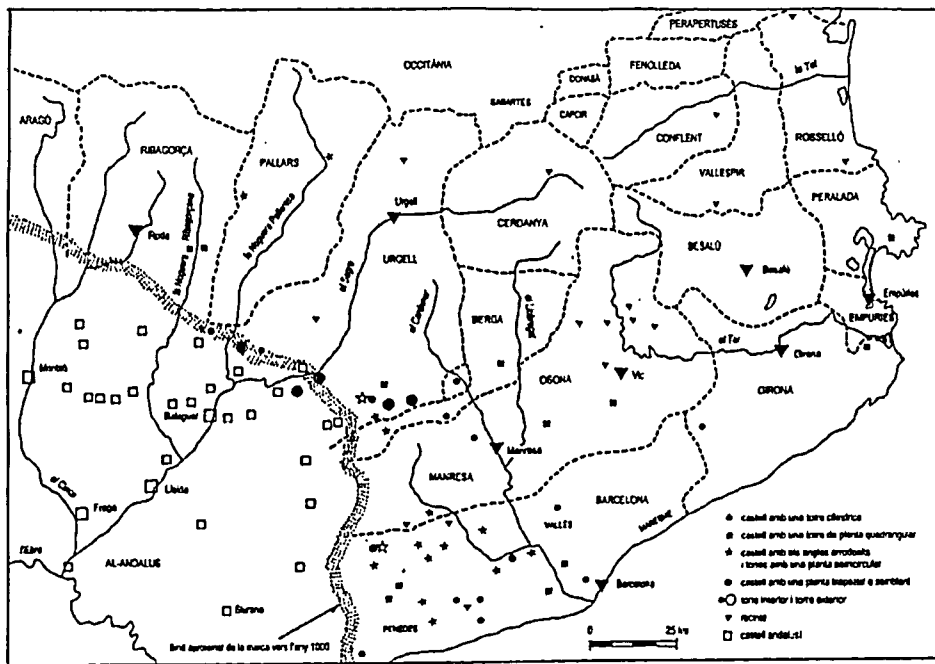
Hem de pensar que el paisatge de cada moment és una suma de continuïtats i d'innovacions. Quan, en època medieval, es crearen pobles hi hagué una reorganització de l'espai (nous límits, nous camps, nous molins, nous camins), però alhora un aprofitament d'allò que hi havia d'abans (límits antics, parcel·laris vells, antigues sèquies, antigues vies), que poc o molt fou modificat i aprofitat. I, certament, per a entendre tots aquests aspectes, cal saber com era la societat en cada època, la societat d'abans i de després de l'any 1000 o la societat andalusina.

Sóc conscient, en fer aquesta ponència, que, en part a causa de les limitacions d'espai, he deixat de parlar de moltes coses, unes de les més importants de les quals són els jaciments urbans i el paisatge urbà. Les excavacions han permès de veure com es transformava la ciutat de Barcelona, per exemple, al llarg dels segles X i XI; els estudis documentals fets darrerament per Banks (1992) i per Bensch (1995) ens mostren els canvis que va sofrir aquesta ciutat després de l'any 1000, quan es crearen les vilanoves o burgs exteriors i quan, lentament, es constituí un patriciat urbà. D'altra banda, un dels fenòmens més importants del segon mil·lenni fou precisament la creació de nombroses vilas-mercat, com Martorell, Sant Celoni, Banyoles, Perpinyà, Vilafranca de Conflent, Puigcerdà, Cervera, Agramunt, Montblanc, Vilafranca del Penedès, etc.

L'any 1000 fou un moment de canvis. Les poblacions, les vies, els camps, els castells o les ciutats d'aleshores eren, però, deutors d'allò que hi havia en el passat. Així com només podem entendre el gran nombre de documents que es feren al segle X als comtats catalans si pensem que ja se'n feien al segle VII, per exemple, també, només podem entendre el paisatge del segle XI si valorem allò que hi havia als segles de domini carolingi o als encara massa «foscos» segles de domini visigòtic.

1. Mapa d'un sector de l'Alt Empordà. S'hi relacionen els límits de les centúries romanes amb els camins, en bona part creats a l'edat mitjana, i amb els límits actuals dels municipis.

2. Mapa de Catalunya a l'entorn de l'any 1000. S'hi han representat els límits dels comtats i algunes fortificacions importants (sobretot en relació amb les restes que es conserven). Castells del comtat de Barcelona (d'esquerra a dreta i de dalt a baix): Santa Perpètua de Gaià (amb doble signe), Querol, Selma, Montmell, torre d'Ardenya, Vilademàger, Font-rubi, Mediona, Claramunt, torre de Can Pascol, el Papiol, Moja, Olèrdola, l'Arborçar, Ribes, Castellet del Bedore, Subirats, Gelida, Castellví de la Marca, el Llor, Terrassa, Castelleiuró, Torre Rodona de les Corts. Comtat de Manresa: Miralles, Montbui, Fals, Artés. Comtat de Berga: Castellfollit de Riubregós, Coaner, Viver. Enclavament de Cardona: Cardona. Comtat d'Urgell: Mallabes (a la vall d'Àger, segurament sota domini musulmà), Orença (potser en país andalusí), Meià, Tarabau, Ponts (no és pas segur que el castell, en part, no sigui andalusí), la Força d'Estany (la torre interior de tàpia és d'època islàmica), Roc d'Enclar (a la vall d'Andorra), Peracamps, Lloberola (amb doble signe), l'Aguda, Vallfrosa, Ardèvol. Comtat de Pallars: Castellgermà, Gilareny. Comtat de Ribagorça: Areny i Orrit. Comtat de Cerdanya: Llívia. Comtat d'Osona: Lluçà, Orís, Gurb, Tona, Besora, Torelló, Cabrera. Comtat de Girona: Montsoriu, Palau-sator. Comtat de Perala-

da: Brufaganyes. Comtat de Conflent: Terraça. Comtat de Vallespir: Cabrenys. Comtat de Rosselló: Òpol, Oltre. Terres sota domini islàmic: Calassanç, Peralta, Sant Esteve de Llitera, Tamarit de Llitera, Castellassos, Albelda, Estopanyà, Castellonroi, Mequinença, Corbins, Algerri, Castelló de Farfanya, Àger, Llorenç, la Maçana, la Ràpita, Montgai, Castelldans, Artesa, Costa de Sant Joan de Torrelblanca, la Morana, Guissona, el Canós, probable fortificació de la vall del Riu Corb, fortificació de la Conca de Barberà.

Bibliografia

- ABBÉ, J.-L. «Permanences et mutations des parcellaires médiévaux». Dins G. CHOUQUER (ed.) *Les formes du paysage. Tome 2-Archéologie des parcellaires*. París, 1996, p. 223-233.
- AVENTIN, M. *Vilamajor 872-1299. De la fi del sistema antic a la consolidació del feudalisme*. Sabadell, 1990.
- BANKS, P. et al. «El marc històric». Dins *Catalunya Romànica*, XX. Barcelona, 1992, p. 21-104.
- BAUDREU, D. «Villages ecclésiiaux et parcellaires à Trausse et à Peyriac-Minervo (Aude)». Dins G. CHOUQUER (ed.) *Les formes du paysage. Tome 1-Études sur les parcellaires*. París: Errance, 1996.
- BAUDREU, D. «Tipologia del vilatge medieval dins le bassin d'Aude e regions vesinas (Lengadòc occidental)». Dins *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, II. Lleida, 1998, p. 33-67.
- BATET, C. «La Marca encastellada? Castells i poblament a la Marca del comtat de Barcelona», *Afers*, 21 p. (1995), Catarroja, p. 341-360.
- . *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La marca de Barcelona als segles X-XI*. Sant Sadurní d'Anoia: Institut d'Estudis Penedesencs, 1996.
- BENSCH, S. P. *Barcelona and its Rulers, 1096-1291*. Cambridge, 1995.
- BOLÓS, J. «Anàlisi pol·línica i història medieval. Aportació al coneixement del paisatge pirinenc durant l'edat mitjana». Dins *Quaderns d'estudis medievals*, 10. Barcelona, 1982, p. 635-638
- . «Fortificacions frontereres situades entre els rius Anoia i Gaià. L'estructuració d'un territori el segle X». Dins *II Congreso de Arqueología Medieval Española*. Madrid, 1987, p. 113-122.
- . «Poblat de Sidillà», *Catalunya Romànica*, VIII. Barcelona, 1989, p. 208-210.
- . «Parròquia i organització del territori. Una aproximació cartogràfica». Dins *I Congrés d'Història de l'Església catalana des dels orígens fins ara*. Solsona, 1993, p. 259-284.
- . «Onomàstica i poblament a la Catalunya septentrional a l'alta edat mitjana». Dins *Histoire et Archeologie des Terres Catalanes au Moyen Age*. Perpinyà, 1995, p. 49-69.
- . (ed.) *Un mas pirinenc medieval: Vilosiu B (Cercs, Berguedà). Estudi dels edificis i materials trobats durant les excavacions (1984-1986)*. Lleida, 1996.
- . «El territori i els seus límits. El poble, la parròquia i el castell a l'edat mitjana». Dins *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, I. Lleida, 1997a, p. 41-82.
- . *Castells de la Catalunya Central*. Manresa, 1997b.

- . «Els pobles de Catalunya a l'edat mitjana. Aportació a l'estudi de la morfogènesi dels llocs de poblament». Dins *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, II. Lleida, 1998a, p. 69-138.
- . «L'arquitectura civil i militar i l'arqueologia». Dins *Catalunya Romànica*, XXVII. Barcelona, 1998b, p. 19-62.
- . «Formes dels pobles i societat al Pallars Sobirà a l'edat mitjana». Dins *Solidaritats pageses, sindicalisme i cooperativisme*. Lleida, 1998c, p. 123-156.
- . «El poblament rural i urbà». Dins *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona, 1999a, p. 383-391.
- . «Dominis monàstics i organització del territori a l'edat mitjana». Dins *Territori i Societat a l'Edat Mitjana*, III. Lleida (en premsa), 1999b.
- . «Les moulins en Catalogne au Moyen Age». Dins *Moulins et meuniers dans les campagnes européennes (IXe-XVIIIe siècle)*. Flaran 1999. Tolosa (en premsa), 1999c.
- . «Le rôle du château et de l'église dans la structuration de l'habitat dans les Pyrénées catalanes. Deux exemples différents: le Pallars Sobirà et la Garrotxa». Dins *Les villages pyrénéens du Moyen Age à nos jours. L'habitat et l'eau*. Tolosa (en premsa), 1999d.
- . «Morfogènesi dels pobles del comtat de Besalú». Dins *I Simpòsium d'arqueologia medieval. Homenatge al Prof. Manuel Riu. Berga 25-28 de març de 1998*. Barcelona (en premsa), 1999e.
- BOLÒS, J. & FITÉ, F. «Despoblat de Sant Martí de les Tombetes». Dins *Catalunya Romànica*, XV. Barcelona, 1993, p. 457-458.
- BOLÒS, J. & HURTADO, V. *Atles del Comtat de Besalú (785-988)*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 1998.
- . *Atles dels Comtats d'Empúries i Peralada (c780-991)*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 1999.
- BOLÒS, J., URPI, R. M. & RESINA, J. A. «Habitarges de Can Ximet». Dins *Catalunya Romànica*, XIX. Barcelona, 1992, p. 156-158.
- BONNASSIE, P. *Catalunya mil anys enrera. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI* (2 volums). Barcelona: Edicions 62, 1979-1981.
- . «Les sagreres catalanes: la concentration de l'habitat dans le «cercle de paix» des églises (XIe s.)». Dins M. FIXOT & E. ZADORA-RIO, *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales*. Paris, 1994, p. 68-79.
- CABAÑERO, B. *Los castillos catalanes del siglo X. Circunstancias históricas y cuestiones arquitectónicas*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1996.

- CATAFAU, A. *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (Xe-XVe siècles)*. Perpinyà: Llibres del Trabucaire-Presses Universitaires de Perpignan, 1998.
- CHOUQUER, G. (ed.) *Les formes du paysage. Tome 3-L'analyse des systèmes spatiaux*. París, 1997.
- CONSTANT, A. «Châteaux et peuplement dans le Massif des Albères et ses marges du IXe siècle au début du XIe siècle». Dins *Annales du Midi*, 219-220. Tolosa, 1997, p. 443-466.
- DURAND, A. *Les paysages médiévaux du Languedoc (Xe-XIe siècles)*. Tolosa, 1998.
- ENRICH, J., ENRICH, J. & PEDRAZA, L. *Vilaclara de Castellfollit del Boix (el Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*. Igualada, 1995.
- ERITJA, X. *De l'Almunia a la Turris: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*. Lleida: Universitat de Lleida, 1998.
- FARIAS, V. «La sagrera catalana (c. 1025-c. 1200): características y desarrollo de un tipo de asentamiento eclesial». Dins *Studia Historica. Historia Medieval*. Salamanca, 1993, p. 81-121.
- FITÉ, F. «Les torres rodones de guaita en la Catalunya occidental (segles X-XI). Una hipòtesi sobre els seus orígens». Dins *V Congreso Español de Historia del Arte*, I. Barcelona, 1984, p. 119-129.
- . *Arquitectura i repoblació en la Catalunya dels segles VIII-XI*. Lleida: Universitat de Lleida, 1993.
- FLEMING, A. «Prehistoric landscapes and the quest for territorial pattern». Dins P. EVERSON & T. WILLIAMSON (eds.) *The archeology of Landscape. Studies presented to Christopher Taylor*. Manchester: Manchester University Press, 1998, p. 42-66.
- GARCIA & RODRIGUEZ GARCIA BIOSCA, J. E. & RODRIGUEZ, J. I. «Aproximación al poblamiento árabe en el Bajo Segre: hábitat y fortificaciones». Dins *III Congreso de arqueología medieval española*, vol. II. Oviedo, 1992, p. 360-368.
- GONZALEZ, J. R. et al. «La torre d'Ardèvol (Pinós de Solsonès)» Dins *Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*. Barcelona, 1991, p. 287-290.
- . «Vilatge de Vilba». Dins *Catalunya Romànica*, XVI. Barcelona, 1996, p. 175.
- . «Jaciment del Tossal de Solibernat». Dins *Catalunya Romànica*, XXIV. Barcelona, 1997a, p. 241-244.
- . «Vila closa del Canós». Dins *Catalunya Romànica*, XXIV. Barcelona, 1997b, p. 441.
- JONES, G. R. J. «Multiple Estates and Early Settlement». Dins P. H. SAWYER (ed.) *English Medieval Settlement*. Arnold. Londres, 1979, p. 9-34.

- KENELLY, K. «Sobre la Paz de Dios y la sagrera en el condado de Barcelona». *Anuario de Estudios Medievales*, 5 (1968). Barcelona, , p. 107-136.
- LLOVERA, X. et al. *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant. Segles IV-XIX*. Andorra, 1997.
- LOPEZ et al. LOPEZ, A., CAIXAL, A., i FIERRO, X. «Cronologia i difusió d'un grup de ceràmiques medievals trobades a les comarques de Barcelona (segles VII-XIV)». Dins *Ceràmica medieval catalana. El monument, document*. Barcelona, 1997, p. 101-142.
- MARTI, R. «L'ensagrament: l'adveniment de les sagreres feudals», *Faventia*, 10/1/2 (1988). Bellaterra, , p. 153-182.
- . «Palaus o almúnies fiscals a Catalunya i al-Andalus». Dins *Les sociétés méridionales à l'âge féodal. Hommage à P. Bonnassie*. Tolosa, 1999, p. 63-70.
- MERCIER, C. & RAYNAUD, C. «L'habitat rural en Gaule méditerranéenne aux VIe-VIIe s. Approche régionale et étude de cas». Dins *L'habitat rural du haut Moyen âge (France, Pays-Bas, Danemark et Grande-Bretagne)*. París, 1995, p. 193-206.
- OLICH, I. & RAURELL, S. «Tombes de llosa als turons de la plana de Vic: una població alt-medieval per cristianitzar?». Dins *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 10. Barcelona, 1989, p. 223-250.
- ORDEIG, R. *Les dotaties de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, vol. I. Vic, 1993-1994.
- ORTEGA, J. M. «Sociedad y administración del territorio en el *tagr al-'alà*. El ejemplo del *iqlim* de *Qutanda*». *Arqueología y territorio medieval*, 5 (1998). Jaén, , p. 31-54.
- PALET, J. M. *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època ibero-romana i l'altmedieval. Segles II-I aC-X-XI dC*. Barcelona: Centre d'Arqueologia de la Ciutat, de l'Ajuntament de Barcelona, 1997.
- RIU, E. «D'algunes formes de terrissa alt-medieval barcelonina». Dins *Ceràmica grisa i terrissa popular de la Catalunya medieval*. Barcelona, 1984, p. 29-48.
- RUS, J. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés*, I. Barcelona, 1945.
- ROIG, A. «Despoblat de Santa Creu de Llacunes», *Catalunya Romànica*, XVII. Barcelona, 1998a, p. 214-215.
- . «Vilatge del Prat Muntaner», *Catalunya Romànica*, XXVII. Barcelona, 1998b, p. 216.
- SANCHO, M. (ed.) *Ipsa Fabricata. Estudi arqueològic d'un establiment siderúrgic medieval*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1997.
- SERRA, A. «Evolució tipològica del mas a Tavertet (s. X-XV). Resultats de les campanyes de prospeccions». Dins *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 16-17. Barcelona, 1995-1996, p. 245-265.

- TO, L. «Le mas catalan du XIIIe s.: genèse et évolution d'une structure d'encadrement et d'asservissement de la paysannerie», *Cahiers de civilisation médiévale. X^e-XIVe siècles*, 142 (1993). Poitiers, p. 151-177.
- TOUBERT, P. «L'incastellamento aujourd'hui: quelques réflexions en marge de deux colloques». Dins *L'incastellamento*. Roma, 1998, p. XI-XVIII.
- VALENTI, M. «La Toscana tra VI e IX secolo. Città e campagna tra fine dell'età tardoantica ed altomedioevo». Dins G. P. BROGIOLO (ed.), *La fine delle ville romane: trasformazioni nelle campagne tra tarda antichità e alto medioevo*. Màntua, 1996, p. 61-106.
- VERHULST, A. *Le paysage rural: les structures parcellaires de l'Europe du Nord-Ouest*. Brepols, Turnhout, 1995.
- VIADER, R. «Autour d'une pratique juridique: les contrats agraires des archives capitulaires de Barcelone (XIe-XIIIe siècle)». Dins *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*. Barcelona, 1995-1996, p. 147-165.
- VION, E. «L'analyse archéologique des réseaux routiers: une rupture méthodologique, des réponses nouvelles». Dins *Paysages découverts. Histoire, géographie et archéologie du territoire en Suisse romande*, 1. Lausanne, 1989, p. 67-99.

Résumé

Paysage, peuplement et société en Catalogne vers l'an mil

Vers l'an 1000 les changements qui se sont produits dans la société exerçaient déjà une certaine influence sur le paysage, dans lequel il y avait des revirements évidents. Assez souvent les anciennes démarcations administratives du haut Moyen Âge se désintégraient en des villages ou des paroisses, en tous les cas de moindre étendue. La consolidation des villages, lesquels sont arrivés aux temps modernes sans à peine des changements, doit être mise en rapport avec les procès d'*ensagrèment*, c'est-à-dire avec la construction de maisons dans le terrain défendu entourant les églises, et de l'*encastellament* (*incastellamento*) ou concentration du peuplement au pied des châteaux des seigneurs. Au même temps, cependant, il se développait dans plusieurs endroits un phénomène de dispersion de la population et de création des *mas*, d'about dans des endroits marginaux et, peut être, pendant une deuxième étape, avec l'aide des seigneurs, aussi dans les terrains où, avant, il y avait eu un peuplement semi-dispersé, distribué dans des *vilars* (hameaux).

Si le procès de création des villages ecclésiastiques, castraux ou des *vilanoves* (villeneuve) a déterminé l'apparition de diverses formes d'urbanisme avec des

traits distinctifs, lesquels sont arrivés plus ou moins jusqu'aux temps actuels, il faut supposer qu'au même temps il devait y avoir d'importants changements dans le dessin parcellaire des terrains, dépendant de chacun des villages. En étrait rapport avec les recherches sur le parcellaire rural et sur l'apparition du peuplement dans divers endroits il faut indiquer les études faits sur les voies de communication, d'autant sur celles qui permettaient d'aller très loin, comme, surtout, sur celles qui, étant simplement locales, avaient été faites seulement pour communiquer des villages prochains.

Nous ne pourrions pas comprendre, non plus, le paysage qui existait en Catalogne il y a mille ans, si on n'essaiat pas de s'y approcher par l'étude des caractéristiques des fortifications qui se son construites alors le long de la frontière. Comme c'est logique, les traits différentiaux de ces châteaux sont dûs précisément a la proximité de la frontière. De fait, sans l'existence de contacts violents et aussi pacifiques entre, d'un côté, la marche carolingienne et, de l'autre, le *tagr* d'al-Andalus, on ne pourrait pas comprendre les formes de bon nombre de ces fortifications. Dans cet étude on fait mention aussi des derniers travaux archéologiques faits sur les églises, les nécropoles, les forges et les moulins.

Resumit

Païsatge, poblament e societat en Catalonha al torn de l'an mila

Al torn de l'an mila, las transformacions que i aguèt dins la societat se repercutiguèron sul païsatge, ont i aguèt de cambiaments evidents. Sovent, las vièllhas demarcacions administrativas de la nauta edat mejana se desintegrèron en vilatges o parròquias qu'avián una extension mai demesida. La consolidacion dels vilatges, que son arribats sens tròp de cambiaments fins a l'epòca contemporanèa, la cal metre en relacion amb los processos d'*ensagerament* o de bastison d'ostals dins l'espaci protegit qu'environava les glèisas e d'encastellament o de concentracion de la poblacion als pès dels castèls dels senhors. A l'encòp, pasmens, dins mantun lòc, se debanava un procès de dispersion del poblament e de creacion de mases, a la debuta sus de tèrras marginalas e, probablement, dins una segonda etapa, amb la supòrt dels senhors, tanben sus de tèrras ont i aviá agut abans un poblament semidisparat, distribuïts dins de vilars.

Se lo procès de creacion de vilatges eclesials, castrals o de vilanòvas supausèt l'aparicion de fòrmas diverssas d'urbanisme amb de traches distintius, qu'an perdurat mai o mens plan fins ara, cal supausar que tanben deviá i aver, en aquel temps, de cambiaments importants dins lo dessenh parcellari rural e sus

l'aparicion dels diverses endreches de poblament cal mençonar los estudis faches sus las vias de comunicaci3n, tant de las que permeti3n d'anar f3rça lu3nh coma, mai que mai, de la qu'3eran simplement localas e 3eran estadas pensadas per comunicar vilatges pr3ps.

Podrem pas comprendre nimai lo paisatge que i avi3 en Catalonha mila ans enr3 se ensajam pas d'estudiar las caracteristicas de las fortificacions que fogueron bastidas en aquel temps subretot lo long de la fronti3ra. Coma es logic, los traches diferencials d'aquestes cast3ls son deguts precisament a la proximitat de la fronti3ra. En fach, sens l'exist3ncia de contactes violents e tanplan pacifics entre ambd3s costats de la marca carolingiana o lo tagr andalysin podriam pas comprendre las f3rmas qu'an un b3l nombre d'aquestas fortificacions. Dins aqueste estudi, 3m mençona tanben los darri3rs trabalhs arqueologics faches sus las gl3isas, las necrop3lis, las fargas o los molins.

Abstract

Landscape, populating and society in Catalonia towards the year 1000

Towards the year 1000, the social changes involved also evident mutations in the landscape. Often the old administrative demarcations from the first centuries of the Middle Ages were taken apart becoming smaller villages or parish churches. The consolidation of the villages should be related to different processes of settlement: in one hand the construction of houses around the sanctuary areas (*ensagreraement*), and in the other hand the concentration of population at the foot of the lordship castles (*encastellament*). Although at the same time there was also an opposite process of dispersion. In many places the population started to live scattered in farmhouses (*masos*) in a first moment occupying marginal lands, but later on, and with the lord's support, they also occupied lands that had been of semidispersed settlement (*vilaris*).

In the same way as happened with villages, castles and *new villages* (places where the urban development carried with distinctive features which, more or less, have last to the present) we can suppose that these changes had an important effect in the pieces of ground of every one of these settlements too. Close to the different studies and researches about the country's plots and the appearance of new villages, there are interesting studies about routes of communication that deserve a special mention.

We can not understand the landscape in Catalonia towards the year 1000 if we don't pay attention to the different fortifications that were built in that moment, especially along the border. Obviously, the structure of these built-

dings was caused by the nearness of the frontier. Actually we couldn't understand these fortifications without notice the existence of endless contacts, either violent or pacific, between the inhabitants of one and other side of the border. In our report we also make mention of the last archaeological researches related to churches, necropolis, forges and mills.

Sant Pere de Rodes. Consideracions sobre la cronologia de l'església

Immaculada Lorés i Otzet
Universitat de Lleida

Resum

En aquest treball, plantejo reconsiderar la cronologia primerenca de l'església de Sant Pere de Rodes, establerta en escrits catalans recents. Les relacions entre la decoració escultòrica, així com el programa de recuperació de la plàstica monumental, amb un important component antiquitzant, amb diverses esglésies ultrapirinenques del sud-oest de França i del Llenguadoc fan considerar més adient afirmar que la construcció de les naus de Sant Pere es va produir durant el segon quart del segle XI.

L'estudi del monestir de Sant Pere de Rodes ha conegut importants avenços en aquestes darreres dècades, sobretot en el referent a les construccions dels segles X-XII i a la seva decoració, tot i l'estat ruïnós en alguns casos i la dispersió d'una gran part de l'obra escultòrica que, sovint, a més, en ha arribat en un estat molt fragmentari. L'edifici de l'església, la part del monestir que millor s'ha conservat, és també la que ha estat objecte d'un debat més important tot just des dels inicis dels estudis de l'art d'aquests segles a Catalunya. El fet de tractar-se d'una obra sense paral·lels en els comtats catalans i d'una època (segles X - primera meitat del segle XI) de la qual només en coneixem un altre edifici d'una entitat similar quant a dimensions i importància, Sant Miquel de Cuixà —la resta de l'arquitectura conservada d'aquest moment són petites esglésies—, explica en bona part que la seva datació hagi sofert variacions considerables i que la seva adscripció a un corrent artístic també hagi estat objecte de diferents apreciacions.¹

1. Ens referim als estudis inicials de Puig i Cadafalch, J., Falguera, A., Goday, J. (1918), *L'arquitectura romànica a Catalunya*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, vol. III.1, p. 362-363, en què l'església de Sant Pere de Rodes, en no acomodar-se al concepte de «primer romànic», era datada ja en el segle XII. O a la qualificació dels capitells de l'edifici com a «califals» (Hernández, F. (1930), «Un aspecto de la influencia del arte califal en Cataluña (basas y capiteles del siglo XI», *Archivo Español de Arte y Arqueología*, VI, p. 21-49), al mateix temps que poc després es començaven a vincular amb els de Conques, Aurillac i Saint-Guilhem-le-Désert: Gómez Moreno, M. (1934), *El arte románico español. Esquema de un libro*, Madrid, p. 122. Per a l'estat de la qüestió, remetem

En l'actualitat, i arran dels estudis històrics, arqueològics i artístics realitzats en el marc del procés de recuperació del conjunt monumental, es té un coneixement molt més acurat de com és el monestir i de com va ser en els diferents moments de la seva història, abans de ser abandonat a finals del segle XVIII. En aquests estudis recents, s'estableix una cronologia relativa de les diferents edificacions del cenobi, que n'aclareix força bé el procés constructiu des dels primers moments i les modificacions que s'hi anaren introduint —amb algunes llacunes, que són del tot normals quan ens enfrontem amb un monument tan antic i que, a més, ha estat tants anys a mercè dels espoliadors—. Gràcies a la recerca arqueològica, també s'ha pogut determinar que aquest procés es va iniciar durant el segle IX, amb unes primeres construccions que precediren les actuals, ja a partir del segle X, amb les quals s'aniria definint l'estructura general del monestir tal com ens ha arribat.²

Els problemes arriben quan s'intenten establir cronologies absolutes, especialment en el cas de l'església, les quals, és clar, en condicionen les d'altres parts del conjunt per a les quals aquest edifici és un *terminus post quem* —per al claustre baix, per exemple—. En els treballs citats, s'ha tendit a considerar que estem davant d'un edifici enterament construït durant el segle XI, a tot estirar, la seva finalització s'endinsaria en els primers anys del segle XI. S'hauria iniciat en temps de Tassi, en vida del qual s'hauria aixecat la capçalera, tot interpretant així l'expressió *hanc aulam in caput erexit* de la inscripció que recollí Jeroni Pujades referida a aquest personatge i de la qual se n'ha conservat un fragment. I la consecució i finalització de les obres s'hauria de situar en l'abadiat del seu fill, Hildesind, que governà el monestir entre el 947 i el 991, al mateix

a Zahn, L. (1987), "El monestir de Sant Pere de Rodes. Aportacions al seu estudi", *Quaderns d'Estudis Medievals*, any IV, vol. 2, núm. 11, p. 50-64, la primer part del seu estudi complet sobre aquesta església (Zahn, L. (1976), *Die Klosterkirche Sant Pere de Roda. Studien zur Baugeschichte und Kunstgeschichtlichen Stellung*, Berlín), i específicament sobre l'escultura, a Camps i Sòria, J., Lorés i Otzet, I. (1990), "L'escultura de Sant Pere de Rodes" a Diversos autors (1990), "Sant Pere de Rodes", *Catalunya Romànica*, IX. *L'Empordà*, II, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 707-708.

2. Mataró, M., Burch, J., Llopart, J., Puig, A. M., Tió, F. i Vieyra, G. (1991), "Excavacions arqueològiques al monestir de Sant Pere de Rodes. Primers resultats", *Tribuna d'Arqueologia*. 1989-1990, Barcelona, p. 159-169; Mataró, M., Burch, J., Carrascal, C., Puig, A. M., Vieyra, G. i Riu, E. (1994), "Sant Pere de Rodes (El Port de la Selva, Alt Empordà). Les excavacions del 1990 al 1992 i les propostes del Pla Director", *Tribuna d'arqueologia*. 1992-1993, Barcelona, p. 138-156; Diversos autors (1996-97), "Sant Pere de Rodes (Catalunya). La cel·la i el primer monestir (S.IX-XI)", *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol*. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, Girona, XXXVIII, p. 1415-1450; Riu i Barrera, E. (1996), "L'estudi arqueològic i la restauració de Sant Pere de Rodes", *Revista de Catalunya*, Barcelona, 111, p. 55-90; Adell, J. A., Riu i Barrera, E. (1998), "Sant Pere de Rodes", *Catalunya Romànica*, XXVII, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 148-156.

temps que el comte d'Empúries-Peralada i del Rosselló era Gausfred (931-991).³ En el darrer treball de síntesi, Joan-Albert Adell i Eduard Riu destaquen el paper que tingué el comte envers el monestir, el creixement del qual en aquells anys s'hauria d'explicar en el marc d'un projecte polític comtal. I la transformació de l'antiga cel·la monàstica en un gran cenobi, que rebé importants dotacions, també anà acompanyada d'un ambiciós projecte constructiu.⁴ Conseqüentment, aquest argument reforça la hipòtesi que defensen els autors de la datació de l'església en el segle X.

Aquesta cronologia suposa un canvi respecte del que la gran majoria d'autors havien sostingut en les darreres dècades: considerar que la notícia de la consagració del temple que dóna l'abat Pere en la carta que el 1022 adreça al papa ha de relacionar-se amb l'acabament de l'edifici. Ja el 1981, Joan Badia havia proposat que la consagració no podia tenir cap relació amb la construcció del temple ja que les condicions del monestir en els anys anteriors al 1022 no podien ser propícies per sostenir una activitat constructiva d'envergadura com devia ser la de la finalització de l'església. Segons Badia, la basílica estava ja aixecada des de feia uns quants anys.⁵ De fet, i seguint Ramon d'Abadal en la seva apreciació del peculiar to de la carta,⁶ l'autor conclou que la consagració del 1022 degué ser el final de la crisi motivada per les contínues depredacions de què era objecte el monestir i que va permetre la recuperació de les possessions usurpades.⁷

És indubtable que cal revisar la cronologia de l'església empordanesa i la seva relació amb la consagració de l'octubre del 1022. El problema és que els arguments a favor d'una datació de l'edifici fonamentalment dins el segle X són del tot insuficients. En primer lloc, la làpida de Tassi. Mundó, en un acurat estudi del 1965, havia plantejat que probablement es tractava d'una inscripció

3. Aquesta opinió ja era recollida el 1990 per Joan-Albert Adell i Joan Badia i Homs, a Diverosos autors (1990), "Sant Pere de Rodès", op. cit., p. 700.

4. Adell, J. A., Riu i Barrera, E. (1998), "Sant Pere de Rodès", op. cit., p. 150.

5. Badia i Homs, J. (1981), *L'arquitectura medieval de l'Empordà. II-B. Alt Empordà (Pont de Molins-Vilaür, Girona, Diputació Provincial, p. 64-65; opinió que repeteix a Diverosos autors (1990), "Sant Pere de Rodès", op. cit., p. 669-670.*

6. D'Abadal i de Vinyals, R. (1948), "L'abat Oliba i la seva època" a d'Abadal i de Vinyals, R. (1986), *Del visigot als catalans. II. La formació de la Catalunya independent* (Estudis i documents, 14), Barcelona, Edicions 92, p. 213-214, que inclou una traducció del document. També està transcrit i traduït a Badia, J. (1981), *L'arquitectura medieval de l'Empordà*, op. cit., p. 64-65 i a Diverosos autors (1990), "Sant Pere de Rodès", op. cit., p. 672.

7. No oblidem que una de les finalitats de la consagració d'una església era precisament la de la seva dotació. Vegeu al respecte Ordeig i Mata, R. (1992), "La consagració i la dotació d'esglésies a Catalunya en els segles IX-XI", *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*, Barcelona, 1989, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres - Comissió del Mil·lenniari de Catalunya, vol. II, p. 85-101.

tardana que prenia com a model una d'anterior, però en la qual s'afegiren coses, i que l'original no es trobava situada a l'església. Suposa que fou posteriorment, quan les restes de Tassi es traslladaren a l'interior del temple, juntament amb les d'Hildesind, que es varen renovar les làpides i les inscripcions —en la d'aquest darrer hi havia la data de 1213— en el lloc on Pujades les llegí.⁸ La descoberta d'un fragment corresponent a la làpida de Tassi va permetre reconsiderar que aquesta sí que era l'original del segle X.⁹ Aquesta evidència ens informa que el 955, l'any en què sembla que morí Tassi, podia estar començada la construcció del nou temple o, fins i tot, és possible que estigués molt avançada la capçalera. I no seria la primera vegada que una inscripció atribueixi a un promotor o a un artista la totalitat d'una obra quan, en realitat, la seva intervenció s'ha d'inscriure als seus inicis.¹⁰

En segon lloc, la consideració del comte Gausfred com a promotor de l'obra arquitectònica del monestir. Que el comte volgués convertir Rodes en el «seu» monestir no ens ha de sorprendre, si tenim en compte altres casos coneguts (Ripoll i Cuixà, per exemple). Però que realment fos el veritable promotor de l'edifici no ho podem afirmar perquè no hi ha cap dada que així ho indiqui, a diferència del que sabem respecte de la comitència comtal en aquells altres dos cenobis. En el cas de Sant Miquel de Cuixà, el paper del comte Sunifred queda perfectament registrat en l'acta de consagració del 974.¹¹

Finalment, des de la història de l'art, la datació de l'església en el segle anterior a l'any mil presenta greus problemes. És cert que sovint ens traeix la realitat de les obres conservades. La seva escassetat i, a vegades, poca representativitat no permeten establir generalitzacions. Això no obstant, Sant Pere de Rodes és un edifici amb uns trets molt clars que no troben paral·lels en l'arquitectura del segle X, si més no pel que fa a les naus: la coberta amb volta, el tipus de pilars amb columnes sobre un alt podi i doble ordre per una de les cares o la presència generalitzada de l'escultura configurant un magnífic programa deco-

8. Mundó, A. (1965), "Les inscripcions de Tassi i Hildesind de Sant Pere de Rodes segons Marca i Pujades", *Homenaje a Jaume Vicens Vives*, vol. I, Barcelona, p. 293-307.

9. Vegeu les actes del *Col·loqui sobre la problemàtica del monestir de Sant Pere de Rodes i el seu contorn*, celebrat a Barcelona el novembre de 1982, a *Lambard. Estudis d'art medieval*, II, 1986, espec. p. 86 i seg. Mundó mateix rectificà la seva primera hipòtesi en conèixer el fragment original (Mundó, A. M. (1998), *Obres Completes. I. Catalunya. 1. De la romanitat a la sobirania*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 210-211.

10. Recordem, per exemple, la signatura d'Arnau Cadell a Sant Cugat atribuïnt-se la construcció del claustre, quan avui sabem que aquest escultor és impossible que intervingués en la galeria meridional, la darrera a realitzar-se.

11. D'Abadal i de Vinyals, R. (1986), "Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà" a *Dels visigots als catalans. I. La Hispània visigòtica i la Catalunya carolíngia*, Barcelona, (Estudis i Documents, 13), (1969), p. 377-484, espec. p. 460-462.

ratiu. No només estarem davant d'un cas únic a la Catalunya d'abans de l'any mil, sinó que aquesta situació hauria d'estendre's als altres àmbits de l'art meridional. L'altre gran edifici català conservat del segle X, Sant Miquel de Cuixà (c. 956-974), no té res en comú amb l'església empordanesa. En canvi, quan ho enfoquem des de l'òptica del segle XI, aquesta excepcionalitat queda resituada en l'àmbit de la qualitat de l'edifici. I, llavors, els problemes els tindrem si haguéssim de trobar arguments per a rebutjar els importants paral·lelismes que poden establir-se amb altres edificis d'aquest moment.

No es tracta, doncs, d'afirmar que la consagració del 1022 marcava el final d'un procés constructiu sinó que més aviat podia haver suposat la represa de l'obra inacabada de l'església, que hauria estat paral·litzada durant els anys de depredacions del patrimoni. I aquí comencen a trobar resposta els interrogants plantejats en relació amb l'escultura i als seus paral·lels, que fins ara quedaven massa allunyats en el temps, i a l'important gust antiquitzant que manifesta l'edifici. D'altra banda, aquesta és l'opinió que han sostingut autors que s'han mirat l'edifici des d'una òptica més àmplia, com Conant pel que fa a l'arquitectura i Fau i Durliat pel que fa a l'escultura.¹² La majoria d'autors coincideixen en l'opinió que la capçalera fou obrada durant el segle X. Però l'acord ja no és tan gran respecte a la resta de l'edifici, no tant per la seva cronologia sinó per la consideració de si va ser aixecat segons un únic projecte o és el resultat d'una reforma introduïda en parts que ja havien estat construïdes.¹³

En aquest punt, cal tenir en compte els canvis perfectament visibles que s'introdueixen en l'edifici a partir del transepte i una més que probable interrupció de les obres. En efecte, en el transepte i les naus trobem una nova organització dels suports, que molt probablement no estava prevista en el moment en què es va construir l'absis principal. Si més no, això és el que sembla

12. Conant, K. J. (1982), *Arquitectura carolíngia y románica. 800-1200*, Madrid, Catédra, p. 104; Fau, J. C. (1978), "Un décor original: l'entrelacs épanoui en palmette sur les chapiteaux romans de l'ancienne Septimanie", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 9, p. 129-139. Jacques Bousquet també dubta que en la consagració del 1022 estigués acabat l'edifici (Bousquet, J. (1972), "La dédicace ou consécration des églises et ses rapports avec leur construction. L'exemple d'Oliba", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, III, p. 66-67). Durliat justament sosté en diverses ocasions que l'escultura ha de datar-se a partir del 1020: Durliat, M. (1988), "Existeix un art romànic català? Reflexions sobre l'arquitectura catalana del segle XI", *Opera Minora*, 3, Barcelona, espec. p. 32-45 i 99-103; Durliat, M. (1984), "Les plus anciens chateaux de la cathédrale du Puy et leur place dans la sculpture du XIe siècle", *Cahiers Archéologiques*, 32, p. 63-88, espec. p. 86; Durliat, M. (1990), *La sculpture romane de la route de Saint-Jacques. De Conques à Compostelle*, Mont-de-Marsan, Comité d'Études sur l'Histoire et l'Art de la Gascogne, p. 52; Durliat, M. (1994), "La sculpture du onzième siècle en Occident", *Bulletin Monumental*, 152/2, p. 129-213, espec. p. 132-136.

13. Remetem a l'estat de la qüestió de Leopold Zahn: Zahn, L. (1987), "El monestir de Sant Pere de Rodes. Aportacions al seu estudi", op. cit.

en el suport oriental dels arcs de comunicació de la nau central amb el transsepte. Els treballs arqueològics recents han demostrat que la morfologia dels pilars de separació de les naus, així com les pilastres adossades als murs perimetrals, es corresponen amb llur fonamentació, per la qual cosa no s'hi observen contradiccions amb el seu desenvolupament aeri i, per tant, estaven previstes així des de l'inici de la construcció.¹⁴ Això no implica, però, que aquest inici hagi de ser necessàriament el primer projecte, al qual pertany la capçalera, i que aquest no hagués patit cap tipus de modificació en la seva execució, que com veurem ha de ser necessàriament dilatada en el temps. Ens hem de preguntar, per tant —encara que no tinguem respostes—, si aquell projecte inicial, que Adell i Riu situen al segon quart del segle X, preveia una coberta amb volta per a les naus. I és que a Catalunya, en aquells moments, la realitat de l'arquitectura, que per a aquestes dates anteriors al 950 coneixem només a través de la documentació, era tota una altra.¹⁵ I a la segona meitat del segle X, l'altre gran edifici conservat, Sant Miquel de Cuixà, presentava cobertes amb volta només en àmbits molt restringits.

Són precisament els pilars de separació de les naus i l'escultura que contenen els que retenen la nostra atenció. De fet, són els responsables d'un dels trets més comunament atribuïts a aquest edifici: el seu indubtable caràcter antiquitzant. Aquest es basa en la disposició de les columnes en un alt podi, en el doble ordre de la cara del pilar que dóna a la nau central i en el tipus d'escultura desenvolupada en els seus capitells i cimacis. El problema el trobem quan hem de cercar explicacions per a aquest caràcter antiquitzant, o quan intentem precisar-ne el model. En aquells moments, la presència d'edificis romans en el paisatge monumental encara devia ser molt important. La possibilitat que en el segle X el model s'hagués pres directament dels vestigis antics és una explicació perfectament possible, alhora que poc compromesa, per bé que les obres conservades i l'estat actual del coneixement no ens permeten precisar gaire més. L'altra opció considerada és que el model es trobés en intermediaris posteriors, això és, en l'arquitectura d'època carolíngia. El doble ordre es troba ja a la cripta de Saint-Laurent de Grenoble,¹⁶ però a banda d'això són escassíssims els paral·lels conservats per a suposar un model carolíngi per a la solució de l'edifici empordanès.

14. Adell, J. A., Riu i Barrera, E. (1998), "Sant Pere de Rodas", op. cit., p. 150-151. Queden, doncs, definitivament deixades de banda les opinions sobre la modificació posterior d'un edifici del segle X.

15. Palol i Salellas, P. (1994), "Els precedents de l'art romànic a Catalunya", *Catalunya Romànica*, I, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 65-66.

16. Zahn, L. (1976), *Die Klosterkirche Sant Pere de Roda*, op. cit., p. 112 de la traducció al castellà, inèdita.

És l'anàlisi de l'escultura i la seva integració en un determinat tipus de suports les que ens donen més pistes sobre el problema i les que ens porten a situar a la primera meitat del segle XI l'execució de les naus. És així com Sant Pere de Rodes deixa de ser un *unicum* i passa a inscriure's en un procés de recuperació de l'escultura monumental, molt ben localitzat al nord dels Pirineus: al Llenguadoc, al sud-oest de França i a la baixa vall del Roine. És en aquestes zones precisament on han estat localitzats els paral·lels més clars dels capitells empordanesos, tant per als corintis com per als que contenen motius d'entrelleços.

En alguns edificis llenguadocians, els capitells formen part d'un sistema de suports que presenten importants punts de contacte amb els de Rodes, per bé que en cap cas hem trobat la solució del doble ordre. En primer lloc, hem de referir-nos a les columnes col·locades sobre estilobats alts que s'utilitzen àmpliament en l'exterior dels absis poligonals d'edificis com Saint-Jacques de Béziers, Santa Maria d'Alet o Saint-Martin de Pérignan, i de les quals n'ha quedat el rastre a Saint-Pierre de Lespignan.¹⁷ A Alet i a Béziers és probable que hi hagués treballat un mateix mestre, atesa la gran semblança que presenta l'exterior dels respectius absis, el tractament decoratiu dels quals és més important que en els altres edificis esmentats. En ambdós casos, els vèrtexs són reforçats amb contraforts que prenen la forma d'alts podis a la meitat inferior i, en la superior, es transformen amb base, columna i capitell adossats, a més d'un entaulament que s'estén per les cares de l'absis i que és pràcticament idèntic en ambdós casos. També és la mateixa la solució de graonament per a resoldre la diferència de profunditat entre la columna i el seu suport. És difícil d'avaluar la necessitat real d'aquest sistema des del punt de vista estructural. De fet, a Lespignan foren suprimits aquests contraforts i les respectives columnes que els sobremuntaven en una reforma posterior de l'edifici. El que sembla indubtable és que, tinguessin o no una funció important per a suportar i contrarestar la volta, també cal tenir en compte el seu paper en l'articulació i decoració mural. I no oblidem la importància d'aquestes solucions en l'arquitectura romana, en les façanes dels arcs de triomf, per exemple.

En segon lloc, tot i que l'estat molt precari de conservació d'Alet en dificulta la lectura i valoració dels aspectes constructius de l'interior de l'edifici, el pilar més occidental entre la nau central i la nau lateral sud està resolt mitjançant una columna adossada amb capitell corinti que suporta l'arc de separa-

17. Esquieu, Y. (1993), "Une expérience locale d'art roman à Béziers" a Romestan, G. (dir.), *Hommage à Robert Saint-Jean. Art e histoire dans le Midi languedocien et rhodanien (Xe-XIXe s.)* (Mémoires de la Société Archéologique de Montpellier, XXI), Montpellier, p. 101-109; Clément, P. A. (1993), *Églises romanes oubliées du bas Languedoc*, s. l., Presses du Languedoc-Max Chateil éditeur, p. 357-358 i 373-374.

ció de les naus i, pel costat de la nau central, hi ha un important i alt ressalt que fa de podi per a la columna que s'hi aixeca per sobre. Tornem a tenir, doncs, un nou exemple d'aquesta solució, que es repeteix en les columnes de l'arc triomfal de l'absis central del mateix edifici i que també devia ser la solució adoptada en aquest mateix punt de l'absis de Béziers, per bé que segurament amb un estilobat una mica més baix. En aquest cas, se n'ha perdut la columna i gran part del capitell, tot i que la part d'aquest que ha quedat, molt desfigurada, indica que hi havia hagut columnes adossades, similars a les que encara es conserven i que suporten la primera arcada de separació de les naus.

Aquests trets relatius als suports de Sant Pere de Rodes i d'aquests edificis llenguadocians han estat relacionats en diverses ocasions amb referents antics.¹⁸ Però segurament aquesta vinculació no seria tan immediata si l'escultura dels capitells, cimacis i entaulaments no contingués també temes i composicions que es troben en aquesta mateixa línia. Aquí cal incloure, com a mínim, tant els motius d'ornamentació dels entaulaments dels absis de Béziers i Alet com el tipus de capitells corinti que trobem en aquestes dues esglésies, i en d'altres que s'hi han associat, i que també es troben a Sant Pere de Rodes. Lassalle, en el seu estudi,¹⁹ els relaciona precisament amb els de les esglésies llenguadocianes esmentades, i configura un grup en el qual inclou exemplars d'altres edificis com els de l'arc triomfal de la catedral d'Agde o de Sant Pere de Lespignan, entre d'altres. Els trets comuns no són de tipus estilístic, entenent així els que podrien permetre vincular o identificar mestres, sinó que més aviat es concreten en les característiques estructurals del capitell, el fris d'oves a l'astràgal, les volutes marcadament sortides, les rosetes al centre de l'àbac, les dues formes en espiral al centre de la part superior de les cares, etc. Queda, així doncs, perfilada una mena de sèrie —per al nostre criteri excessivament àmplia quant a les obres que conté i que sens dubte presenta importants discontinuïtats per les di-

18. En el cas de Sant Pere de Rodes, són interessants les paraules de Brutails: "En la nau, volta y torals són de semicercle; les columnes que reben aquests torals no arrenquen de terra; estan establertes damunt d'unes altres columnes que s'apoyen en un ressalt quadrat del pilar, com succeeix a Sant Andreu de Sureda. La disposició d'aquests tres pisos de soports, les proporcions de les columnes, el galib escayent dels capitells, l'amplor d'algunes obertures; tot això plegat produeix al primer moment una impressió estranya; un hom se pregunta, durant alguns segons, si'l monument en el qual se penetra és ben bé de l'Edat Mitjana. He trobat rarament una construcció d'aquesta època qual aspecte recordés fins a tal punt l'art antich" (Brutails, J. A. (1901), *Notes sobre l'art religiós en el Rosselló*, Barcelona, Centre Excursionista de Catalunya, p. 67, núm. 1). Amb relació a Alet i Béziers, vegieu Esquieu, Y. (1993), "Une expérience locale d'art roman", op. cit.

19. Lassalle, V. (1995), "Les chapiteaux corinthiens de Sant Pere de Rodes et leurs semblables ou dérivés du Roussillon et du Languedoc", *Le Roussillon de la Marca Hispanica aux Pyrénées-Orientales (VIII-XX siècles). Actes du LXVIIe Congrès de la Fédération historique du Languedoc Médiérranéen et du Roussillon*, Perpinyà, p. 381-408.

ferències en l'execució dels diferents capitells que s'hi inclouen—, en la qual els exemples més antics són els de Sant Pere de Rodes i que perdura com a mínim fins als inicis del segle XII, en funció de les controvertides cronologies atribuïdes també als altres edificis.

Les coincidències de l'església empordanesa amb Alet i Béziers, però, no s'acaben aquí. En aquests dos casos, i cal suposar que també a Lespignan, els capitells de l'exterior de l'absis contenen motius d'entrellaços, mentre que a l'interior els capitells de l'arc triomfal són corintis. A Béziers, dins del mateix pilar, però suportant l'arc d'obertura al transsepte, hi tornen a aparèixer els entrellaços. Victor Lassalle considera, amb raó, que hi ha una ordenació dels capitells segons la seva temàtica, en funció d'una jerarquia en la qual el capitell corinti és preminent, en ser el triat per a l'arc triomfal. A Sant Pere de Rodes, aquesta ordenació també es dona i, igual com a Alet i a Béziers, només hi trobem aquests dos únics tipus de capitells. La seva disposició també hi és perfectament estudiada. Es reserva al capitell corinti el lloc del primer ordre de la nau central, mentre que els capitells que suporten els arcs faixons i els de separació de les naus són d'entrellaços.²⁰ Lassalle veu novament en aquesta combinació una primacia del capitell corinti.²¹

Efectivament, sembla que a Rodes també s'ha reservat un lloc destacat a aquest tipus de capitell, encara que no se segueixi la mateixa distribució que a Béziers o a Alet. A Alet, a més dels capitells corintis de l'arc triomfal, a l'únic pilar de la nau on encara queden columnes i capitells, l'ordenació no era la mateixa, ja que tant el capitell de la cara de la nau central, sobre un alt podi, com el de l'arc de separació de les naus són de tipus corinti. A Rodes, en canvi, a l'arc triomfal hi ha capitells d'entrellaços. Tot i aquestes diferències d'ordenació, creiem que és prou simptomàtic el fet que els capitells de Rodes, igual com els d'aquests edificis, siguin dels dos mateixos tipus (corinti i d'entrellaços) i que la seva distribució en l'edifici no sigui aleatòria, sinó perfectament programada, alhora que els capitells corintis ocupin els llocs més destacats, bé perquè estan a l'arc triomfal, bé perquè són els que tenen una millor visió des de la nau central. Aquesta preeminència del capitell corinti té la seva lògica en uns edificis que manifesten un gust per l'antic.

El segon grup de capitells de Sant Pere de Rodes el constitueixen aquells amb motius d'entrellaços que ocupen l'arc triomfal, els laterals dels pilars en els arcs de separació de les naus i l'ordre superior de la nau central. També en aquest cas els exemplars de Sant Pere de Rodes han estat estudiats i relacionats

20. Tal com ja vam constatar a Camps i Sòria, J., Lorés i Otzet, I. (1990), "L'escultura de Sant Pere de Rodes" op. cit., p. 709.

21. Lassalle, V. (1995), "Les chapiteaux corinthiens de Sant Pere de Rodes et leurs semblables ou dérivés du Roussillon et du Languedoc", op. cit.

amb obres ultrapirinenques. Si bé vèiem que en els edificis llenguadocians fins ara citats l'altre grup de capitells contenia també motius d'entrellaços, els capitells de Sant Pere potser presenten una major proximitat amb els d'altres esglésies del sud-oest de França. La cronologia avançada dels absis d'Alet i de Béziers explica probablement el major predomini en la composició de l'element vegetal sobre els entrellaços pròpiament dits. Aquesta és una tendència que s'observa en l'escultura del segle XI amb aquesta temàtica. Al mateix temps, el classicisme que envolta els temples d'Alet i Béziers degué influir en la disminució del component purament geomètric i anà a favor d'un major desenvolupament de les palmetes.

La visualització detinguda dels capitells de Rodes posa de manifest que, entre la varietat habitual de composicions, s'hi troben efectivament els tres grups establerts per J. C. Fau.²² Són capitells constituïts per un cub a la meitat superior i un tronc cilíndric a la inferior, en els quals, per tant, el pas del quadrat al cercle es fa de forma brusca. Les seves proporcions més baixes són diferents de les dels corintis, la qual cosa obliga a allargar el fust de la columna. Aquest és un fet generalitzat en aquest tipus de capitell i podria atribuir-se a una composició que no s'organitza en registres, com en el corinti. En alguna de les obres, l'estructura coríntia serà adoptada en la composició dels capitells d'entrellaços.

Els exemplars de Rodes han estat novament relacionats amb els d'edificis francesos, les cronologies de construcció dels quals no només se situen en el segle XI sinó que s'endarrereixen en la major part dels casos a la segona meitat d'aquest segle. Del recorregut per les obres que contenen decoracions d'entrellaços, interessa aturar-se en els exemplars de la capçalera de Santa Fe de Conques, especialment els de les capelles del transsepte. Es tractaria de l'obra endegada per l'abat Odolric (1031-1065). Potser és on més clarament també es pot observar la mateixa varietat que trobem a Rodes i que Durliat assenyala:²³ des dels més purament ornamentals, als que ja introdueixen les palmetes o semipalmetes i, finalment, a les composicions complexes en què la forma cúbica tendeix a desaparèixer i els motius s'ordenen en rengleres horitzontals, igual com els acants del corinti. És en aquesta església on una de les composicions d'entrellaços de Rodes, la que podem trobar per exemple en el capitell del primer pilar septentrional de la nau, que sosté l'arc de separació amb el braç del transsepte, troba majors similituds. Tampoc no cal oblidar els capitells de la portada nord del transsepte de Conques. Per bé que són posteriors a la primera campanya, per tant al 1065, semblen inspirats en els anteriors.²⁴ Amb rela-

22. Fau, J. C. (1978), "Un décor original: l'entrelacs épanoui en palmette sur les chapiteaux romans de l'ancienne Septimanie", op. cit., p. 130-132.

23. Durliat, M. (1990), *La sculpture romane de la route de Saint-Jacques*, op. cit., p. 52 i seg.

24. Durliat, M. (1990), *La sculpture romane de la route de Saint-Jacques*, op. cit., p. 55-56.

ció a aquesta decoració d'entrellaços de Conques, també cal esmentar els capitells de Saint-Géraud-d'Aurillac,²⁵ en els quals tornem a trobar alguns dels temes que configuren les composicions de Rodes.

Els motius d'entrellaços no es poden desvincular de la decoració que contenen alguns dels cimacis dels capitells de Sant Pere. Encara que la temàtica és més clarament vegetal, amb tiges entrecreuant-se que originen palmetes, el tractament és molt proper al dels capitells. En aquest punt de l'escultura empordanesa cal esmentar un altre grup de paral·lels, geogràficament propers, que se situen cronològicament a la primera meitat del segle XI. Es tracta de les diferents mostres escultòriques de les esglésies rosselloneses de Sant Genís de Fontanes i de Sant Andreu de Sureda, especialment les d'aquesta darrera. Són ja prou conegudes, des de Gudiol,²⁶ les comparacions entre aquestes composicions vegetals que omplen superfícies de format allargat com els cimacis de Rodes, les orles de les llindes de Sureda i Fontanes o les vores de la finestra i la decoració de la taula d'altar de Sureda.

Les vinculacions amb aquests edificis s'estenen en el cas de Sant Andreu de Sureda a aspectes de l'interior. A l'absis principal, l'arc de separació entre el tram recte preabsidal i l'hemicicle recolza sobre dues columnes poligonals adossades amb els seus respectius capitells, en els quals s'hi desenvolupa una decoració de motius d'entrellaços molt propera a la d'alguns exemplars de Rodes, com el capitell occidental del segon pilar septentrional.²⁷

Més recentment, Jaume Barrachina, en el seu treball sobre les portades que se succeïren en la façana occidental de l'església, considera que la més antiga també ha de datar-se entorn del 1030-1040, contemporàniament a l'escultura de Sant Andreu de Sureda, tant la dels relleus de la façana com la del fragment amb una figura d'apòstol que es conserva a l'interior.²⁸ D'aquesta primera por-

25. Han estat vinculats molt sovint amb els de Conques. Vegeu Bousquet, J. (1971), "La sculpture de Conques dans ses rapports avec l'art meridional", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 2, p. 43-56, espec. p. 48; Fau, J. C. (1978), "Un décor original: l'entrelacs épanoui en palmette...", op. cit. p. 137-138; Durliat, M. (1990), *La sculpture romane de la route de Saint-Jacques*, op. cit., p. 56.

26. Gudiol Ricart, J., Gaya Nuño, J. A. (1948), *Arquitectura y escultura románicas* (Ars Hispaniae, V), Madrid, Plus-Ultra, p. 20-24. Tampoc s'ha d'oblidar la presència d'aquests motius en un altre dels edificis ja esmentats: en una finestra de la façana occidental de Santa Maria d'Alet (Lugand, J., Nougaret, J., Saint-Jean, R., *Languedoc roman. Le Languedoc Méditerranéen*, op. cit. fig. 44).

27. Vegeu la il·lustració del capitell de Sureda a Diversos autors (1993), "Sant Andreu de Sureda", *Catalunya Romànica. XIV. El Rosselló*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 354.

28. Barrachina, J. (1999), "Las portadas de la iglesia de Sant Pere de Rodes", *Locus Amoenus*, Bellaterra, en premsa. Agraïm a l'autor la informació sobre els continguts del treball, encara no publicat en redactar aquesta comunicació. Sobre l'escultura de Sant Andreu de Sureda, vegeu Durliat, M. (1966), "Les premiers essais de décoration de façades en Roussillon au XIe siècle", *Gazette*

rada, n'han quedat vestigis en la part superior, amb un fragment d'escacat que ressegueix la forma de l'arc. Aquest motiu és molt habitual en la decoració arquitectònica romànica i es troba present en els edificis del segle XI que hem esmentat fins ara: a la porta nord del transsepte de Conques, tant en els cimacis com en el guardapols, a Santa Maria d'Alet, a Béziers o a Lespignan.

La portada de Sant Pere de Rodes devia ser construïda en el mateix moment en què es feia el mur occidental de tancament del temple. La simultaneïtat de les obres la testimonia la decoració del guardapols de la finestra superior d'aquest mur, amb motius de palmetes en ventall, idèntiques a d'altres que apareixen en cimacis de l'interior.²⁹ Les restes d'aquesta porta, per tant, constitueixen un element de datació de l'arquitectura del temple, exactament igual que els capitells i cimacis de la nau. Aquest és indubtablement un altre argument contundent per a rebutjar la cronologia de l'església de Sant Pere, o com a mínim la de les naus, en el segle X, perquè és impossible imaginar l'escultura dels capitells i cimacis, que evidentment és anterior a la construcció de les voltes i forma part del mateix projecte, abans de l'any mil.

Les raons esgrimides, que no constitueixen cap novetat, semblen doncs prou sòlides per a qüestionar les recents propostes cronològiques en dates massa primerenques. Poques vegades en l'art romànic català tenim tanta informació per a fixar els anys de construcció d'un edifici. No és evidentment una informació documental, sinó que l'aporta el mateix estudi de l'obra i, en aquest cas, de l'escultura. És precisament el sistema de suports en què s'integren els capitells el que fa de Sant Pere de Rodes un edifici excepcional en l'art català del segle XI, en què predominen unes fórmules constructives, més ràpides i menys costoses, en part portades per constructors nord-italians. I aquesta excepcionalitat ha motivat que aquest edifici no encaixés en un panorama que s'ha volgut excessivament homogeni.

La riquesa decorativa de Sant Pere de Rodes i la seva alta qualitat tampoc no encaixa gens, si més no pel que fins ara coneixem, en l'arquitectura del segle X. El gran edifici conservat d'aquest moment, Sant Miquel de Cuixà, construït sota el patrocini comtal, és una església despullada d'escultura en pedra, i amb la que, d'altra banda, poques coses té en comú Sant Pere des del punt de vista arquitectònic. En canvi, com hem vist, són nombrosos els trets que vinculen

des Beaux-Arts, LXVII, p. 65-78; Klein, P. (1990), "Les portails de Saint-Genis-des-Fontaines et de Saint-André-de-Sorède, II", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuixa*, 21, p. 159-197. Per al relleu de l'apòstol, Diversos autors (1993), "Sant Andreu de Sureda", *Catalunya Romànica. XIV. El Rosselló*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 354.

29. Camps i Sòria, J., Lorés i Otzet, I. (1990), "L'escultura de Sant Pere de Rodes", op. cit., p.707.

Rodes amb l'arquitectura i l'escultura del segle XI.³⁰ És cert que la majoria de paral·lelismes exposats, tret del de Sant Andreu de Sureda, són més tardans. Les fases inicials de Conques, on trobem similituds amb la decoració d'entrellaços, són de principis de la segona meitat del segle XI i Aurillac, potser una mica més avançat. Els casos de Santa Maria d'Alet i Sant Jaume de Béziers potser són els més distants. Tot i que hi ha disparitat d'opinions, són edificis que no sembla que s'iniciessin abans de finals del segle XI. Aquesta salt temporal, que es detecta perfectament en les diferències en l'execució escultòrica, exclou possibles contactes més o menys directes, però no invalida la possibilitat que el punt de partida per a alguns dels trets comuns que hem assenyalat fos similar. Cal recordar que no estem davant d'un cas en què les relacions deriven del treball d'un mateix taller. Deixant de banda les esglésies rosselloneses, ens trobem en realitat amb uns repertoris decoratius que varen tenir una àmplia i dilatada difusió en un vast territori al llarg del segle XI, i que en la majoria dels casos varen transformar-se amb els avenços de l'escultura figurativa, ja al darrer quart o final del segle XI. En llocs com Béziers o Alet, aquesta pervivència, especialment de les composicions d'entrellaços, arriba fins a dates força avançades. I, per algun motiu, en aquests edificis s'hi va valorar la tradició de l'escultura decorativa, i es van ignorar els canvis obrats en llocs com Saint-Sernin de Toulouse, per exemple.³¹

Els capitells de les naus de Sant Pere de Rodes i la seva disposició en els suports es perfilen com un dels casos més interessants de renaiement de la plàstica monumental en el romànic. I són l'inici de sèries —capitells d'entrellaços, capitells corintis— la difusió de les quals trobem en territoris veïns al nord dels Pirineus a partir de mitjan segle XI. És per aquest motiu, i reprement la controvèrsia sobre la consagració del 1022, que aquest degué ser el punt de partida per a la represa de les obres, després d'un període de depredacions del patrimoni monàstic. La consagració d'aquell any es va cenyir només a la capçalera, que era la part acabada de l'obra. I a partir d'aquell moment es devia començar la construcció de les naus, o es devia continuar una l'obra que es trobava tot just iniciada, amb el benentès que tot el referent als suports, a l'escultura i a la coberta ha de correspondre's a aquestes dates.³² I l'obra podria haver-se allargat perfectament fins a mitjan segle XI.

30. L. Zahn, en el seu acurat estudi sobre el procés constructiu de l'edifici, ja va destacar el paper de frontissa de Sant Pere de Rodes entre l'arquitectura preromànica i la romànica, i les repercussions que tant el sistema de suports dels trams més occidentals com la coberta amb volta de la nau degueren tenir en els edificis catalans del segle XI (Zahn, L. (1976), *Die Klosterkirche Sant Pere de Roda*, op. cit., p. 132-138 i 146-150 de la traducció al castellà, inèdita).

31. A Béziers, Esquieu atribueix aquesta decisió, així com l'opció antiquitzant, al patronatge episcopal (Esquieu, Y. (1993), "Une expérience locale d'art roman à Béziers", op. cit., p. 108-109).

32. Durliat, M. (1994), "La sculpture du onzième siècle en Occident", op. cit., p. 136.

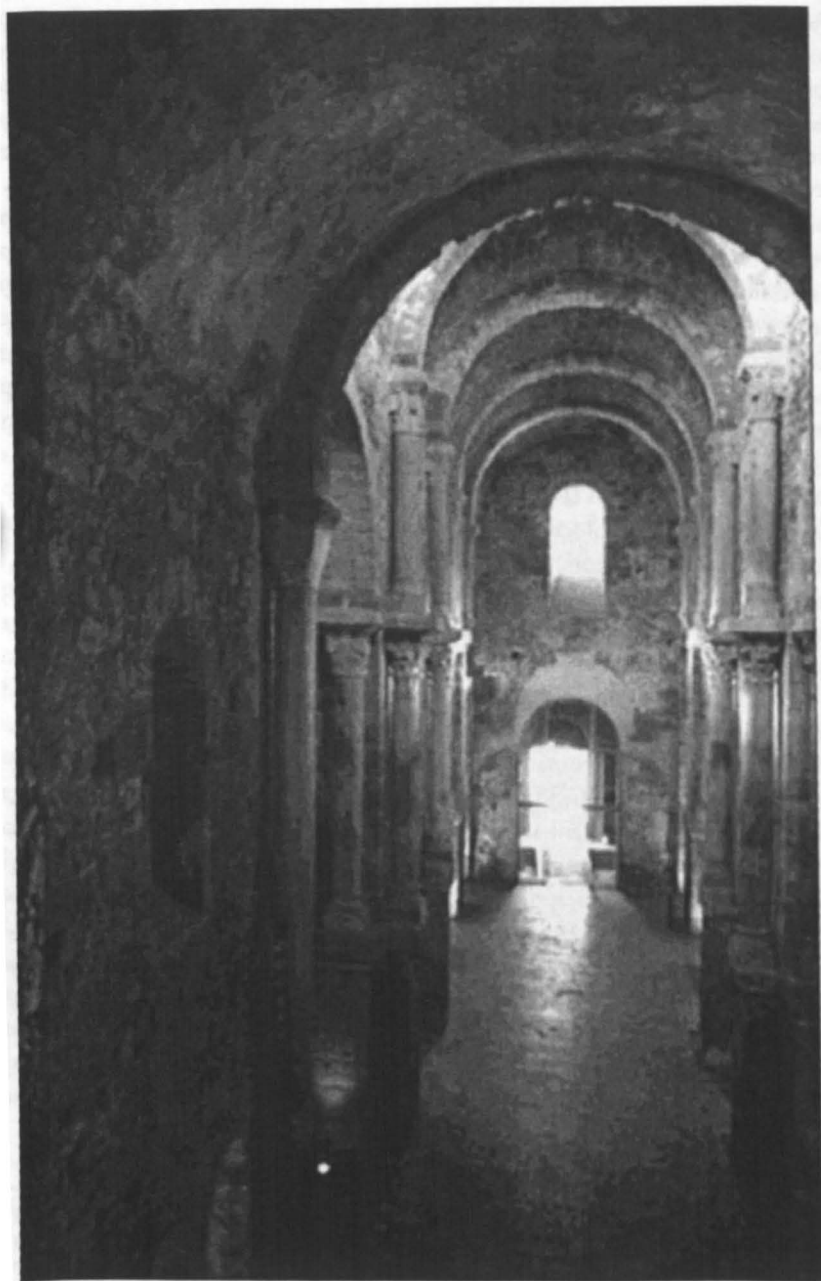

Figura 1. Sant Pere de Rodes. Presbiteri i nau central des de la girola superior.

Figura 2. Sant Pere de Rodes. Capitells corintis del primer i segon pilar del costat septentrional de la nau i capitell d'entrellaços del primer pilar.

Figura 3. Sant Pere de Rodes. Capitells corinti i d'entrellaços del segon pilar del costat septentrional de la nau.

Figura 4. Saint-Jacques de Béziers. Exterior de l'absis.

Résumé

Sant Pere de Rodes. Quelques considérations à propos de la chronologie de son église

Je me propose, ici, de reconsidérer la chronologie précoce de l'église de Sant Pere de Rodes, établie dans des écrits catalans récents. Les liens entre la décoration sculptorique, ainsi que le programme de récupération de la plastique monumentale qui possède un important élément archaisant, avec de nombreuses églises de Gascogne et du Languedoc, font considérer que la construction des nefs de Sant Pere s'est produite plus précisément pendant le second quart du XIème siècle.

Resumit

Sant Pere de Rodes. Consideracions a prepaus de la cronologia de la glèisa

Dins aqueste treball, planteji de reconsiderar la cronologia primierenca de la glèisa de Sant Pere de Rodes, establida dins d'escriches catalans recents. Las relacions entre la decoracion escultorica, e a l'encòp lo programa de recuperacion de la plastica monumentala, amb un important element arcaizant, amb diversas glèisas otrapirenencas de Gasconha e Lengadòc, fan considerar mai corrècte que la bastison de las naus de Sant Pere se produsiguèt durant lo segond quart del sègle XI.

Abstract

The church's chronology of Sant Pere de Rodes (Catalonia) reconsidered

In this work, I propose reconsidering the chronology attributed to the stablishing of the church of Sant Pere de Rodes. The relationship between its sculptural decorations as well as its classical renewal program and various churches in the west-south of France and the Languedoc, dated in the eleventh century making it more likely the Sant Pere's naves were built in the second quarter of this century.

Les pintures del claustre inferior de Sant Pere de Rodes: la crucifixió*

Carles Mancho
Universitat de Barcelona

Resum

Una de les troballes més interessants dels darrers anys a Catalunya ha estat la del claustre inferior de Sant Pere de Rodes. Però encara ho ha estat més l'existència, en dos punts de la seva estructura, de pintures que han estat situades cronològicament a l'entorn de l'any mil. Un conjunt com aquest esdevé especialment interessant a l'hora d'analitzar la cultura monàstica en aquestes dates, tot engrandint el migra catàleg de pintura pre-romànica a Catalunya.

En aquesta comunicació intentarem fer una revisió dels paral·lels iconogràfics i estilístics proposats fins el moment, amb la intenció de delimitar amb major precisió la cronologia i l'estil d'aquestes pintures. Si bé iconogràficament no hi ha cap dificultat a acceptar unes dates de vers l'any mil, els aspectes formals fan més versemblant una cronologia de vers la segona meitat del segle XI i uns models lligats a Girona i Ripoll.

No fa pas gaires anys que les recerques arqueològiques i els treballs de restauració i rehabilitació de l'antic monestir de Sant Pere de Rodes (Port de la Selva, Alt Empordà) van donar un fruit inesperat: un claustre inferior amb importants restes pictòriques. L'interès era doble. En el cas de l'estructura, per la seva precocitat respecte al context català, forniva noves dades sobre les estructures monàstiques dels segles X-XI. En el cas de les pintures, l'extrem interès ens és donat no per l'antiguitat ni per la seva qualitat, ans per la ubicació. Tradicionalment, els estudis sobre la pintura medieval a Catalunya comencen amb el plany pel desconeixement, desconeixement de la pintura dels grans centres metropolitanos o monàstics. Doncs bé, un gran centre monàstic com va ser Sant Pere de Rodes obliga a modificar, si més no parcialment, aquest discurs.

* Aquest estudi ha estat realitzat dins el grup de recerca de la Universitat de Barcelona encarregat de l'estudi de «Les formes de transmissió de models iconogràfics en l'Alta Edat Mitjana Hispànica (s. IV-XI)», i subvencionat per la DGICYT. PB95-0886, per a l'estudi de «Las formas de transmisión de modelos iconográficos en la Alta Edad Media Hispánica (s. IV-XI): la iconografía del libro de Daniel».

Respecte al claustre, segons el parer dels investigadors que hi han estat treballant, es tracta gairebé d'una construcció circumstancial i en cap cas prèvia a l'església o origen de l'organització dels edificis del monestir.¹ Adell i Riu consideren que l'edificació de l'església començà en el segon quart del segle X i fou acabada tot just iniciar-se el segle XI. De la seva interpretació destaquen dues premisses: primer, que la construcció estava «predefinida en un projecte arquitectònic que es va executar sense variacions substancials»; segon, que s'acaba «sense, però, que hi hagi cap relació entre la seva consagració l'any 1022 i el procés d'obra.»² Executat en dues fases, aquest pla comença, en primer terme, per la construcció de l'església i el refetor, per, en un segon moment, seguir amb la construcció de la galilea, l'edifici d'accés al claustre i el mateix claustre. Els autors esmentats consideren que una estructura de claustre tan primerenca cal lligar-la amb una influència del món carolingi.³

És important tenir present aquestes propostes perquè en l'estudi de les pintures el claustre no deixa de ser un suport, i per tant la cronologia d'aquest afectarà la d'aquelles.⁴ I aquí ja apareixen els primers problemes. Adell i Riu consideren que, estructuralment, el claustre és clarament posterior a l'església i, atès que aquesta és pràcticament finida en iniciar-se el segle XI, el claustre dataria de principis d'aquest mateix segle XI.⁵ Per la seva banda, Lorés, en diversos estudis recents, reclama una datació més tardana per a la finalització de l'església partint del treball escultòric, fet que endarreriria la cronologia del claustre.⁶

1. Vid. Adell, J. A.; Riu, E. (1998), "Sant Pere de Rodas [Arquitectura]", *Catalunya Romànica, XXVII (Visió de síntesi-Restauracions i noves troballes-Bibliografia-Índexs generals)*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 148-156, espec. p. 152-4. Són nombroses les obres anteriors que d'una manera o d'una altra fan incidència en les fases i cronologia del monestir de Sant Pere de Rodas, la manca d'espai ens obliga a remetre a la bibliografia recollida en aquesta darrera aportació sobre els treballs realitzats al monestir així com també: Diversos autors (1990), "Sant Pere de Rodas", *Catalunya Romànica, IX (L'Empordà, II)*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 657-738, amb la bibliografia anterior.

2. Adell, J. A.; Riu, E. (1998), op. cit., p. 150.

3. En concret afirmen que "L'organització claustral de Sant Pere de Rodas pot ser un dels casos més antics que es coneixen a Catalunya d'aquesta tipologia arquitectònica, on va ser introduïda per influència dels models dels monestirs carolingis cap a l'entorn de l'any mil". Adell, J. A.; Riu, E. (1998), op. cit., p. 154.

4. És important destacar que les pintures amb la Crucifixió es troben en l'arc que dona pas de la galeria nord a la galeria est, perpendicular al mur de l'església. Per tant les pintures són posteriors a l'edificació del claustre. Altres qüestions podria suscitar l'altre fragment pictòric que es troba al mur de la galeria sud, és a dir, de l'antic refetor.

5. *Ibid.*

6. Vid. Camps, J.; Lorés, I.; Mancho, C. "L'escultura preromànica a Catalunya", *Del Romà al Romànic*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 416-423, espec. 420 i seg. Palol, P. de; Lorés, I. (1999), "L'arquitectura abans del romànic", *Del Romà al Romànic*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 409-413, espec. p. 413. En el text de la mateixa autora, a la qual agraeixo haver-me'l faci-

La sèrie de capitells que decoren l'interior de la nau de Sant Pere és un dels elements del monestir que més literatura han generat.⁷ Per a Lorés, el fet que el material d'aquests capitells sigui el mateix que s'usa per al dovellatge de torals i formers implica efectivament, com sostenen Adell i Riu,⁸ un treball paral·lel al de la construcció de l'edifici. També l'ordenació d'aquests capitells dins la nau indica un pla preestablert i coordinat entre escultura i procés constructiu.⁹ Un factor important que cal tenir present és la qüestió estilística. Tot i que sempre és difícil, per al nostre període, filar massa prim a l'hora d'establir cronologies a partir de factors formals, Lorés constata que la proposta d'Adell i Riu comporta una datació improbable per a aquests capitells.

Els factors que permeten situar aquest tipus de producció de corinti, entrellaç i bisell que reflecteixen els capitells de Rodes són pocs, però porten a pensar en el segle XI avançat i no pas en el segle X.¹⁰ D'una banda, pels paral·lels escultòrics localitzats fonamentalment al Lluçanès i el Rosselló ja entrat el segle XI; de l'altra, per la constatació de l'absència de decoració escultòrica de Sant Miquel de Cuixà, fet que, segons Lorés, convertiria la seva data de consagració (974) en una mena de *terminus post quem* per a l'arquitectura decorada de Rodes; finalment, la proximitat de determinats motius vegetals dels cimacis que aproximen aquesta producció a la llinda de Sant Genís de Fontanes, dataada amb precisió a 1019-1020.¹¹ Així doncs, per a l'estudi de les pintures cal considerar la possibilitat que la datació del claustre sigui una mica posterior a la proposada per Adell i Riu i situar-nos, amb major seguretat, a partir, com a mínim, del segon quart del segle XI.

* * *

El nostre interès pel claustre inferior és degut a la seva decoració pictòrica. Podria semblar que estem parlant de molts metres quadrats, quan en realitat es tracta de dos fragments de dimensions i conservació modesta.

litat, en aquest congrés tanca amb força precisió aquesta qüestió cronològica, situant l'escultura de l'església cap a mitjan s. XI.

7. Cf. en aquest mateix congrés l'estudi citat en el qual Lorés recull tota la bibliografia sobre la qüestió escultòrica.

8. Adell; Riu (1999), op. cit., p. 151

9. Camps; Lorés; Mancho, (1999), op. cit., p. 421: els capitells de tipus corinti s'usen sempre per a les pilastres del primer nivell, mentre els d'entrellaços són exclusius del segon nivell i de la separació entre naus.

10. Per tota aquesta qüestió remeto a Camps; Lorés; Mancho, (1999), op. cit., i especialment el text de Lorés en aquest congrés.

11. Durliat, M. (1978), "Les débuts de la sculpture romane dans le midi de la France et en Espagne", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 9, p. 101-113, espec. p. 104-5.

Primer de tot cal dir que no són les úniques pintures que han aparegut a Sant Pere de Rodes, sinó que actualment el monestir conserva pintura mural a cinc ubicacions diferents:¹² unes restes molt perdudes a la zona de la galilea i que han estat interpretades com a possible símbol heràldic relacionats amb els comtes d'Empúries i una seva sepultura; les pintures conservades a la conca de l'absidiola oriental de la girola inferior de l'església, encara difícils d'interpretar i, per tant, de cronologia imprecisa, tot i que d'una qualitat excepcional; a la girola superior conservem pintura de cronologia gòtica a dos arcosolis; també la capella de l'Anacoreta o de Sant Martí conserva pintures, segurament, tardanes. A tot aquest grup cal afegir, òbviament, les del claustre inferior.

Si ens centrem en aquestes darreres caldrà, en primer terme, descriure els dos fragments conservats. El primer fragment és un requadre encaixat entre dos arcosolis de la galeria nord.¹³ L'emmarcament és força tosc, més gruixut als laterals i més prim a dalt i a baix. Destaca especialment el marc del costat dret, pel fet que és decorat amb una sanefa de motiu vegetal, un motiu força freqüent com a emmarcament:¹⁴ una tija ondulada que omple els espais còncaus amb una mitja palmeta replegada cap a l'interior. Mentre la tija és del color general de l'emmarcament, vermell, les fulles són blanques i el fons, negre. Tot aquest marc tanca una figura de lleó força matusser que, vist de perfil, està encarat cap a l'est i obre la boca i aixeca la pota dreta, més com ho faria un gos que no pas un lleó. El dibuix és fet amb negre sobre el blanc del fons i només una forma de pètal en vermell, a l'espatlla dreta de la bèstia, anima el conjunt. L'autor d'aquest dibuix sembla que parteix d'un esboç preparatori en vermell que després desestima per a la zona del cap, motiu pel qual en aquesta zona és visible la preparació en vermell i el dibuix definitiu en negre.

Molt més interessant és l'altre fragment conservat. Va ser trobat en l'arc de la galeria nord que dona pas a la galeria est. L'arc, com tots els del claustre, és gairebé un arc diafragma. Per aquest motiu entre la volta de canó de la galeria i l'arc pròpiament dit resta un espai irregular en forma de lluneta. És aquí on s'aprofità per pintar una escena del Nou Testament.¹⁵ La pintura, força mal-

12. Carbonell, E. (1998), "Sant Pere de Rodes [Pintures]", *Catalunya Romànica, XVII (Visió de Síntesi-Restauracions i noves troballes-Bibliografia-Índex generals)*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 161-163.

13. Les seves dimensions són: 122 cm el costat superior per 104 cm l'inferior. 93 cm el costat esquerre per 90 el dret. La sanefa d'emmarcament decorada amb la tija ondulada (vid. infra) fa 20 cm d'ample.

14. Carbonell, E. (1981), *L'ornamentació en la pintura romànica catalana*, Artstudi ed., Barcelona, temes 169 i seg.

15. Per la seva ubicació i perquè l'arc és més baix que qualsevol dels altres del claustre, l'escena és perfectament visible quan se surt de l'església per la porta que dona al claustre i es gira cap a

mesa, fou arrencada, restaurada i tornada a col·locar en el lloc originari.¹⁶ De l'escena ha desaparegut el terç inferior. Malgrat tot, no hi ha cap problema amb la identificació: es tracta d'una representació del Calvari.

L'escena ha patit molt, motiu pel qual avui està molt perduda tot i els treballs de consolidació.¹⁷ En origen es trobava emmarcada per una sanefa¹⁸ que en recorria tot el perímetre amb una franja vermella cap a l'exterior i una de blanca amb punts vermells cap a l'interior. En l'actualitat només es conserva a part de la vora superior. Pel que fa a l'escena, avui molt perduda, al centre mostrava, encara parcialment visible, la figura de Crist mort, amb el cap inclinat lleument a la seva dreta. Flanquejant la creu per la part superior trobem, encara avui, les representacions del Sol (esquerra) i la Lluna (dreta). Tot i que hem de suposar la presència de la Verge i sant Joan, Longinos i Estefaton entorn a la creu, el que avui en resta és inapreciable. Només sant Joan (esquerra de Crist) i la Verge (dreta) són encara parcialment visibles.¹⁹ Situats cadascun sota l'extrem del travesser de la creu, deixen prou espai per a Estefaton i Longinos, els quals tot i que no són visibles han deixat prou restes com per ser detectades per l'equip de restauració que les reflecteix en l'esquema de l'informe.

Sí que és visible a l'extrem esquerre la figura d'un altre participant en l'esdeveniment, un dels lladres crucificat amb Crist. Per la posició, a la seva dreta, hem de suposar que és el «lladre bo» Dimas. Com és freqüent en la tipologia dels lladres crucificats, aquests no presenten les mans clavades a la creu sinó els braços penjant per darrere el travesser de la creu al qual eren lligats amb cordes, encara visibles. El personatge mira la figura central, aliè al personatge de la seva dreta. Conservat només parcialment, aquest personatge sosté alçada una porra de dimensions notables amb la qual té intenció de colpejar les cames del lladre per accelerar-ne la mort. Darrere seu són visibles els extrems de dues llances, possiblement soldats que acompanyaven el botxí. Del company que havia de completar l'escena, Gestas, no resta res més que un petit fragment de l'extrem esquerre del travesser. Sí que és visible en canvi la porra alçada del seu botxí amb què s'apressa a executar la feina sobre aquest «lladre dolent». Encara, rere

l'esquerra per recórrer les galeries en direcció al refectori, o bé quan des de les dependències monàstiques en la zona oest s'accedeix al claustre per anar a l'església o al refectori.

16. ARCOR, (1995), *Pintura mural del monestir de Sant Pere de Rodes (Girona)*, Barcelona (Informe de la restauració dipositat a l'Arxiu de Patrimoni Arquitectònic del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya). La pintura ocupa un panell de 110 cm d'alt per 293 d'ample.

17. *Ibíd.* L'equip de restauració destaca, per exemple, diversos fragments, alguns de dimensions considerables, repintats i per tant superposats a la pintura original que daten provisionalment en el segle X sempre en espera d'un estudi històric.

18. *Ibíd.* 3 cm.

19. *Ibíd.* els diferents calcs que acompanyen l'informe.

aquest personatge són visibles dos soldats sostenint una llança, un dels quals sembla situat rere la sanefa d'emmarcament.²⁰

Avui les pintures se'ns mostren com un dibuix monocrom. La creu de Crist, per exemple, és completament vermella, el mateix vermell que serveix per dibuixar cadascun dels diferents personatges. El cert, però, és que determinats detalls, especialment en la figura millor conservada de Dimas, indiquen la possible existència d'una paleta més àmplia, si més no el color del rostre i el cos i el dels cabells mostren que, com a mínim, una part dels detalls venia matisada amb altres tons o colors diferents del vermell bàsic. Tot i això no ens sembla que l'aspecte general del color s'allunyés excessivament del que avui dia podem observar.

El primer a publicar una anàlisi sobre aquestes pintures, Carbonell, s'esforça a destacar el lligam entre el que trobem a Sant Pere de Rodes i el món carolingi.²¹ D'aquesta manera els paral·lels que estableix a nivell iconogràfic i a nivell formal el porten a una coherent datació de principis del segle XI. Les objeccions al seu plantejament van en dues direccions: pel que fa a la iconografia, deixa de banda un detall de la composició que, com veurem, permet afinar més l'àmbit d'adscripció del model; pel que fa a la forma, i condicionat per la datació donada per Adell i Riu del claustre a l'inici del segle XI, deixa de banda els paral·lels més pròxims geogràficament. Com veurem, aquests paral·lels ens permeten afinar molt més la datació de les pintures i el canvi de cronologies és considerable.²²

A propòsit de la iconografia, cal dir, en primer lloc, que per a les dates en què ens movem, segles X i XI, el tema del Calvari no és gens estrany, ans al contrari, més aviat popular.²³ La raó és simple. «These crucifixes and Crucifixion groups were placed in churches for three main reasons: first, they reminded people of the central truths of Christian belief; secondly, they played an impor-

20. El relat de la crucifixió el trobem, naturalment, a tots els evangelis (Mt. 27, 31-50; Mc. 15, 20-39; Lc. 23, 33-49; Jo. 19, 17-37). L'únic que esmenta l'episodi en què es trenquen les cames als lladres és Joan, 19, 31-34: "Iudaci ergo (quoniam parasceve erat) ut non remanerent in cruce corpora sabbato (erat enim magnus dies ille sabbati) rogaverunt Pilatum ut frangerentur eorum crura, et tollerentur. Venerunt ergo milites: et primi quidem frangerunt crura, et alterius, qui crucifixus est cum eo."

21. Carbonell, E. (1998), "Sant Pere de Rodes [Pintures]", *Catalunya Romànica, XVII (Visió de Síntesi-Restauracions i noves troballes-Bibliografia-Índex general)*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 161-163, p. 162.

22. El que segueix és la continuació més aprofundida del que ja plantejàvem no fa gaires mesos. Vid.: Mancho, C. (1999), "Tradicions iconogràfiques i formals en la pintura preromànica", *Del Romà al Romànic*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 423-430.

23. A diferència del que succeeix a d'altres moments cf. Schiller, G. (1972), *Iconography of Christian Art, vol. 2. The Passion of Jesus Christ*, Lund Humphries, Londres, p. 88 i seg.

tant part in the liturgy and, finally, they had a devotional function.»²⁴ Problema diferent és saber per què fou decorat aquest indret amb aquest tema.

Per la ubicació no podem pensar en la funció més freqüent per a aquesta decoració: l'altar de la Santa Creu.²⁵ Essent un lloc de pas, difícilment podem relacionar l'escena amb un altar. Que sigui un lloc de pas, però, permet altres possibilitats, principalment de caràcter processional.²⁶ Per exemple, sabem que la cerimònia de l'*Asperge*²⁷ incloïa un recorregut per les dependències monàstiques,²⁸ però en aquest moment de l'any litúrgic és Crist victoriós qui presideix. Atès que l'escena, com tot seguit veurem, lluny de presentar una escena de triomf a la creu mostra el patiment i la mort, potser és més adequat pensar, però, en la litúrgia de Divendres Sant quan «the church became the historical city of Jerusalem [and] the scene of Christ's earthly sufferings» esdevé el centre d'aquesta litúrgia.²⁹ No cal descartar, finalment, que fos una decoració polivalent. Tota aquesta qüestió també ens fa dubtar de l'existència d'un programa decoratiu que contemplés tot el claustre. La presència de l'altra pintura representant el lleó no creiem que pugui ser usada com a argument de l'existència d'aquest programa.³⁰

24. Raw, B. C. (1990), *Anglo-Saxon Crucifixion Iconography and the Art of the Monastic Revival*, Cambridge Univ. Press, Cambridge, (Cambridge studies in Anglo-Saxon England, 1), p. 41. L'autora parla d'escultura però és perfectament aplicable a la resta de disciplines. L'estudi de Raw, per bé que centrat en el món anglosaxó, s'ocupa excelsivament dels segles X-XI, fet que permet conèixer força bé un context paral·lel al nostre (d'altra banda no tan allunyat com podria donar a entendre la distància física entre Catalunya i les illes britàniques).

25. Raw (1990), op. cit., p. 50-1. No podem oblidar a més que el monestir, dedicat a sant Pere, sempre estarà molt vinculat a Sant Pere del Vaticà, del qual desconeixem força la decoració però coneixem la importància donada a l'escena de la Crucifixió dins la nau, així com la seva importància com a model per a les esglésies occidentals. (Cf. Kessler, H. L. (1989), "L'antica basilica di San Pietro come fonte e ispirazione per la decorazione delle chiese medievali", *"Fragmenta Picta" Affreschi e mosaici staccati del Medioevo romano (Roma-Castel Sant'Angelo, 15 dic. 1989-18 feb. 1990)*, Argòs, Roma, p. 45-64.)

26. Recordem que l'escena era de visió obligada per a qui arribava al claustre des de les dependències monàstiques, com també per a qui sortint de l'església es dirigia al refector (Vid. Adell-Riu (1998), op. cit., p. 152 i planta p. 150. Així doncs, un lloc per on els monjos havien de passar constantment i segurament el més visible de tots els possibles al claustre.

27. Processó que es realitzava abans de la missa de diumenge i en què la majoria d'edificis del monestir eren aspergits amb aigua beneïda (cf. *Regularis concordia Anglicae nationis monachorum sanctionisumque*, i. 23 i iv. 36 (Ed.) T. Symons, Londres, 1953, cit. per Raw (1990), op. cit., p. 54)

28. Sabem que a Cluny, per exemple, implicava un recorregut de cinc estacions: la capella de Santa Maria, davant el dormitori, davant el refector, el vestíbul de l'església i entre Pasqua i Pentecosta "ad sancta cruce". Raw, op. cit., p. 54 (cf. *Antiquiores Consuetudines Cluniacensis monasterii collectore Udalrico monacho Benedictino*, l. X (PL. 149, 653-4).

29. Raw (1990), op. cit., p. 55.

30. Iconològicament no tenen cap connexió possible. Formalment se'n podria dubtar. D'altra banda cadascuna està perfectament aïllada dins el seu emmarcament. En el cas de la Crucifixió, aquest coincideix amb l'espai físic sobre l'arc, que en el cas del lleó és arbitrari. És cert que l'arc da-

Respecte als personatges i elements que intervenen a l'escena, cal dir que durant el segle VI, amb la representació que conservem als evangelis de Rabbula,³¹ ja apareixen en la seva major part definits.³² El que trobem a Rodes és, segurament, una de les formes més completes en què podem trobar aquesta escena. Recordem-ho: Crist a la creu, flanquejat pel Sol i la Lluna, amb seguretat la Verge i sant Joan i molt probablement Longinos i Estefanon. A cada extrem, emmarcant l'escena principal, sengles creus amb cadascun dels lladres acompanyats pel seu botxí armat amb una maça i una parella de soldats armats amb llança. Només un element d'aquesta representació la fa especial i diferent de la gran majoria de crucifixions de l'alta edat mitjana, i fins i tot posteriors: la figura dels botxins.

Carbonell, en la seva exposició de paral·lels, arriba a la conclusió que la nostra escena és descendent de models carolingis.³³ Cal dir en primer lloc que el món carolingi es mostra més aviat escàs en crucifixions en què apareguin els dos lladres;³⁴ i en segon lloc, que l'escena en què els botxins apareixen colpejant les cames dels dos lladres o amb les maces a la mà per fer-ho són escassíssimes i el món carolingi en sentit estricte no n'ofereix cap. Ens hem de desplaçar a cronologies de finals del segle X o XI per trobar-ne, i només hem estat capaços de trobar-ne nou.³⁵ D'aquestes nou, una és clarament posterior als nostres exem-

vant la porta de l'església conserva restes de vermell en l'intradós i el carcanyol, però, d'una banda, són restes molt perdudes; de l'altra, no sembla que volguessin, per ubicació, anar més enllà d'una senzilla animació dels murs del claustre a base de motius diferents, en cap cas de caràcter historiatiu.

31. Florència, Biblioteca Laurenziana, Ms. Plut. I. 56, f. 13.

32. La nostra intenció no és fer un estudi de la iconografia de la Crucifixió des dels seus inicis, per a aquesta qüestió remetem a: Reau, L. (1957), *Iconographie de l'Art Chrétien*, París, Thoby, P. (1959), *Le Crucifix des Origines au Concile de Trente. Étude Iconographique*. La Roche-sur-Yon (Vendée)-París. Grabar, A. (1969), *Christian Iconography: A Study of its Origins*, Londres. Schiller, G. (1972), op. cit. Schneider Berrenberg, R. (1973), *Kreuz, Kruzifix, Eine Bibliographie*, Schneider Berrenberg, Ver., Munich.

33. Carbonell (1998), op. cit., p. 162.

34. Vid. Sepière, M. Ch., (1994), *L'image d'un Dieu souffrant (IX-Xe siècle). Aux origines du crucifix*, Ed. du Cerf, París, passim.

35. En els iveris: Volbach, W. F. (1976) *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des Frühen Mittelalters*. Ver. Philipp von Zabern, Mainz am Rhein. No recull per al món tardoantoc cap peça amb aquesta iconografia de les dues-centes seixanta inventariades. Goldschmidt, A. (1914), *Die Elfenbeinskulpturen aus der Zeit der karolingischen und sachsichen Kaiser, VIII.-XI. Jahrhundert*, vol. I, Bruno Cassirer, Berlín. De les cent noranta peces inventariades només una recull la presència dels botxins dels lladres: núm. 80a i b. p. 45, lám. XXXII-XXXIII: Coberta de llibre. Escola de Metz (?). Ca. 1000. 15,4 x 11,3 cm. París, Louvre. Placa amb la història de la Passió en cinc registres ordenats de dalt a baix. Al central, Calvari amb Crist a la creu entre Estefanon (esquerra de Crist) i Longinos (dreta), la Verge (dreta) i sant Joan (esquerra). Segueixen els dos lladres a banda i banda amb els braços penjats per darrere el travesser i amb les mans obertes visibles sota el travesser. Cadascun té dos saigs un dels quals el colpeja a les cames amb un bastó mentre l'altre fa el gest. Goldschmidt, A. (1918), *Die Elfenbeinskulpturen aus der Zeit der karolingischen und sachsichen*

ples. Es tracta del foli solt d'un evangeliari o saltiri procedent de Bury St. Edmunds datat cap al primer quart del segle XII. Quatre altres exemples entre manuscrits i ivoris se situen en l'àmbit otònic i es daten entre 975 i el 1000. Només un manuscrit, conservat a Angers, es pot situar en l'òrbita carolíngia per la

Kaiser, VIII.-XI, Jahrhundert, vol. II, Bruno Cassirer, Berlín. De les cent noranta-cinc peces recollides cap mostra l'escena amb els botxins dels lladres. Goldschmidt, A. (1923), *Die Elfenbeinskulpturen aus der romanischen Zeit, XI.-XIII, Jahrhundert*, vol. III, Bruno Cassirer, Berlín. Cap de les tres-centes sis peces en recull la iconografia. Goldschmidt, A., *Die Elfenbeinskulpturen aus der romanischen Zeit, XI.-XIII, Jahrhundert*, vol. IV, Bruno Cassirer, Berlín. De tres-centes deu peces, cap la recull. Per al món bizantí: Goldschmidt, A.; Weitzmann, K. (1930), *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.-XIII. Jahrhunderts*, Bruno Cassirer, Berlín, no en recull cap d'entre tres-centes seixanta-vuit peces. En el camp de la miniatura, el món insular no ens proporciona cap exemple per a les nostres cronologies: vid. Alexander, J. J. (1978), *Insular Manuscripts, 6th to the 9th Century*, Harvey Miller, Londres (A Survey of manuscripts illuminated in the British Isles (ed.) J. J. Alexander. Temple, E. (1976), *Anglo-saxon manuscripts 900-1066*, Harvey Miller, Londres. (A survey of manuscripts illuminated in the British Isles (Ed) J. J. Alexander). Kauffmann, C. M., (1975) *Romanesque Manuscripts, 1066-1190*, Harvey Miller, Londres, (A survey of manuscripts illuminated in the British Isles (Ed.) J. J. Alexander) només recull la núm. 66, p. 93-6, fig. 179, que ja recull Schiller, op. cit., fig. 300 de cronologia tardana. Raw (1990), op. cit. per al món anglosaxó en general no en recull cap. El món carolíngi no n'ofereix cap vid.: Koehler, W. (1933) *Die karolingischen miniaturen, I. Band. Die Schule von Tours*, 2 vol. Deutscher Ver. für Kunstwissenschaft, Berlín. Koehler, W. (1958), *Die karolingischen miniaturen, II. Band. Die Hofschule Karls des Grossen*, 2 vol. Deutscher Ver. für Kunstwissenschaft Berlín. Koehler, W. (1960), *Die karolingischen miniaturen, III. Band. Die Gruppe des Wiener Krönungs-Evangeliars. Metzger Handschriften*, 2 vol. Deutscher Ver. für Kunstwissenschaft Berlín. Koehler, W. (); Mütterich, F. (1971), *Die karolingischen miniaturen, IV. Band. Die Hofschule Kaiser Lothars. Einzelhandschriften aus Lotharingen*, 2 vol. Deutscher Ver. für Kunstwissenschaft, Berlín. Koehler, W. (); Mütterich, F. (1982), *Die karolingischen miniaturen, V. Band. Die Hofschule Karls des Kahlen*, 2 vol. Deutscher Ver. für Kunstwissenschaft, Berlín. Koehler, W. (); Mütterich, F. (1994) *Die karolingischen miniaturen, VI. Band. Die Schule von Reims. Erster Teil von den Anfängen bis zur Mitte des 9. Jahrhunderts*, 2 vol. Deutscher Ver. für Kunstwissenschaft, Berlín. El recent estudi sobre la iconografia de la crucifixió en el món carolíngi ni tan sols esmenta la possible presència de botxins: cf. Sepière (1994), op. cit., per tant cal descartar també la resta de disciplines, bàsicament la pintura mural. El món otònic ofereix algun exemple: Bloch, P.; Schnitzler, H. (1967), *Die ottonische Kölner Malerschule*, 2 vol., Ver. L. Schwann, Düsseldorf, no en recullen cap. Per contra a Mayr-Hartings, H. (1991), *Ottoman Book Illumination, an Historical Study*, 2 vol. Harvey Miller Publ., Londres, se'n recull una al vol. 1, fig. 42. Evangelis d'Aachen, c. 996. Tresor de la Cat. d'Aachen, p. 468, però que estan força allunyades tan plàsticament com iconogràfica del nostre exemple. Schiller (1972), op. cit. fig. 300: Fulla d'un saltiri o un evangeliari procedent probablement de Bury St. Edmunds. Conservada al Victoria & Albert Mus. cal datar-la del primer quart del segle XII. Fig. 389: Beat de la Catedral de Girona. Tresor de la Catedral, fol. 16v. Fig. 390: Evangelis de procedència bretona (?) conservats a la Bibl. Munic. d'Angers, ms. 24 i que Schiller data a la segona meitat del s. IX. Fig., 391: Fol. 369v de la Bíblia de Ripoll. Fig. 393: Llibre de Perícopes d'Egbert de Trier, c. 980. Trier, Stadtbibliothek, Cod. 24, fol. 84 realitzat a Reichenau i fig. 394 que també recull Mayr-Hartings, H. (1991), op. cit., fig. 42, vid. supra. Tampoc no ens consta que en l'àmbit italià n'existeixi cap. vid. *La pittura in Italia. L'Altomedioevo*, (Ed.) C. Bertelli. Electa. Milà. (1994). En total, nou exemples. Cal dir que si bé és evident que sempre en pot aparèixer algun altre, són ben pocs. Vid. nota 37, a la Bíblia d'Àvila.

datació en la segona meitat del segle VIII.³⁶ D'altra banda, cap d'aquestes peces sembla tenir gaires vincles no ja estilístics sinó iconogràfics amb el que trobem a Rodes.

En aquest sentit, no deixa de ser curiós que a Catalunya trobem tres d'aquestes escenes: la del Beat de Girona, la de la Bísbia de Ripoll i la del claustre inferior de Sant Pere de Rodes, totes tres força semblants. Creiem que estem en la disposició de suposar que a Catalunya arriba un model o el ressò d'aquesta iconografia i ràpidament donarà lloc a una reelaboració més o menys pròpia, segurament perquè l'escena crida l'atenció. Per la mateixa raó podem suposar que les cronologies de tots tres exemples han de ser properes. No deixa de ser una imatge impactant, i amb seguretat més crua que qualsevol altre tipus de Crucifixió. D'altra banda, no sembla que tingués gran repercussió posterior en l'àmbit català o hispànic,³⁷ així com tampoc no hem estat capaços de trobar cap antecedent peninsular.³⁸

Respecte a la qüestió cronològica, si volem afinar al màxim hem de partir del supòsit, atesa la controvèrsia en la datació del claustre, que l'escena del claustre inferior de Sant Pere de Rodes se situa imprecisament dins el segle XI. Pel que fa a l'escena en el Beat de Girona, partim del *terminus post quem* que ens proporciona la datació del manuscrit, amb seguretat en el 975.³⁹ El manuscrit, com és sabut, es realitza a Tabara, des d'on versemblantment arribarà a Girona abans de 1078, moment en què és documentat per primera vegada.⁴⁰ Segons Williams, és en aquest moment quan s'introdueix l'escena de la Crucifixió, de fet aliena a la coneguda sèrie d'il·lustracions dels beats,⁴¹ per tant a Gi-

36. Vid. nota anterior.

37. Yarza, J. (1974), "Iconografía de la Crucifixión en la miniatura española. Siglos X al XII", *Archivo Español de Arte*, p. 13-37. A Girona, per exemple, on es realitzarà l'anomenat Beat de Torí, a finals del s. XI o ja en el XII, (Torí, Bibl. Naz. Univ. ms. lat. 93, sgn. I. II. 1, fol. 17v), copiant el de Girona, la crucifixió no mostra els botxins colpejant els lladres (vid. Ibarburu, M. E. (1991) "Beatus de Torí", *Catalunya Romànica*, V (El Gironès; La Selva; El Pla de l'Estany), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 131-141. Recentment Yarza, J. (1998), *Beato de Liébana. Manuscritos Iluminados*, Molero ed., Barcelona, p. 230 i fig. 231. Yarza (1974), op. cit. p. 30 i fig. 8 sí que recull l'exemple de la Bísbia d'Àvila (Madrid, B. N. Vit. 15, 1, fol. CCCXXIII). Però molt més tardana (finals del XII o principis del XIII) mostra tot un altre concepte, sensiblement més dolç de la posada en escena dels botxins.

38. Schiller (1968), op. cit, només esmenta les imatges del Beat de Girona (fig. 389) i la Bísbia de Ripoll (fig. 391). Vid. Yarza, (1974), op. cit.

39. Yarza, J. (1998), op. cit., p.: Williams, J. (1994), *The Illustrated Beatus. A Corpus of the Illustrations of the Commentary on the Apocalypse. Vol. II. The Ninth and Tenth Centuries*, Harwey Miller Publishers, Londres, p. 51 i fig. 288. Ibarburu, M. E. (1988), "Beatus de Girona (Cat. Gir. Ms. 7)", *Catalunya Romànica*, XXIII (Mus. d'Art de Girona; Tresor de la Cat. de Girona; Museu diocesà d'Urgell; Mus. Frederic Marès), Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 165-183.

40. Ibarburu, M. E. (1988), op. cit., p. 166.

41. Aliena fins a tal extrem que Yarza la considera "la primera del arte hispano en que se sustituye la simple cruz por el Crucificado, que se haya conservado." (1998), op. cit., p. 115. En

rona i abans de 1078. Pel que fa a la Bíblia del monestir de Ripoll⁴² la bibliografia és abundantíssima.⁴³ Mundó, en l'estudi citat, considera que «pot ser que la Bíblia Vat. 5729 ocupés el monjo Guifred un parell d'anys entre la segona i la tercera desena del segle XI.»⁴⁴ Per tant, a grans trets l'hem de considerar de cap al segon quart del segle.

Amb aquestes dades, per a les pintures del claustre inferior hi ha diverses possibilitats. Si acceptem les propostes de Carbonell i per extensió d'Adell i Riu, estaríem davant la primera representació d'aquest tipus a Catalunya⁴⁵ i per tant és aquesta escena la que devia influir en la consecució de les posteriors. Si considerem, més versemblantment, que el claustre ha de ser posterior, a grans trets diguem que del segon terç del segle XI, i sempre partint d'una premissa que pot ser errònia com és lligar la finalització del claustre amb l'inici immediat de la decoració pictòrica,⁴⁶ podem considerar l'escena contemporània, amb caràcter general, a les altres dues. Possiblement part de la solució a l'hora d'ordenar aquestes tres escenes depèn d'una detallada anàlisi de la iconografia de cadascuna, perquè cal dir que totes mostren prou diferències de detall com per treure alguna conclusió. Però hi ha un altre factor que cal tenir present, els aspectes estilístics.

Com ja hem esmentat més amunt, la proposta de Carbonell segurament arriba condicionada per la cronologia donada al claustre per Adell i Riu (vid. supra) i segurament també aquesta cronologia el condiciona a l'hora de cercar

aquest punt cal dir que mentre Ibarburu (1988), op. cit. i Yarza consideren aquesta miniatura com a part del manuscrit de 975, Williams, J. (1994), op. cit., p. 55 recull la pregunta que es fa Fontaine, J. (1977), *L'art preroman hispanique, 2. L'art mozarabe*, Zodiaque, La-Pierre-qui-Vire, p. 367-8, sobre la possibilitat que, en concret la Crucifixió al Beat de Girona hagués estat afegida al manuscrit un cop arribat aquest a Girona. Fontaine no dona gaire arguments però Williams sembla donar-ho per bo. Evidentment això invalidaria l'opinió de Yarza sobre l'originalitat de l'escena dins el context hispànic. D'altra banda, Yarza per al comentari de l'escena reprèn punt per punt un article anterior (Yarza, (1974), op. cit.) on planteja l'origen carolingi dels elements de l'escena, fet que no és tan clar com podria semblar a primera vista (vid. supra)

42. Biblioteca Apostòlica Vaticana. Ms. Lat. 5729, fol. 369v.

43. En espera de la publicació de l'estudi de Mundó, remetem a: Mundó, A. M. (1994), "La cultura artística escrita", *Catalunya Romànica*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 133-162 i a Alcoy, R. (1987), "Bíblia de Ripoll (Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. Lat. 5729)", *Catalunya Romànica. X (El Ripollès)*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 305-314, on es recull tota la bibliografia.

44. Mundó (1994), op. cit., p. 154.

45. Si acceptem la cronologia de Williams per a la Crucifixió del Beat de Girona. En el cas que acceptem la opinió tradicional l'escena del Beat seria el punt de partida per a les altres en el moment en què arriba a Girona, abans del 1078. D'una manera o d'una altra, l'escena del Beat no estarà present a Catalunya fins entrat el s. XI. Triar una opció o una altra només condiciona l'elecció del model que dona origen a les altres al nostre territori.

46. Especialment en un cas com el present, en què no sembla que la decoració amb sentit litúrgic anés més enllà de la Crucifixió conservada.

els paral·lels;⁴⁷ de fet, no gaire lluny podem anar a trobar algunes obres que coincideixen estretament amb la manera de Sant Pere de Rodes.

El més clar d'aquests paral·lels és, segurament, la miniatura del Crist Mestre de Vic;⁴⁸ el lladre a la dreta de Crist a Rodes i el deixeble que assenyalen a la dreta i a l'esquerra de Crist a Vic coincideixen en el tipus i forma del perfil així com en la posició; especialment el tipus del perfil, la manera de resoldre la disposició dels cabells, l'orella, o la barba del botxí responen a maneres de fer molt coincidents. Aquest lligam ens permet connectar les nostres pintures amb altres obres manuscrites relacionades amb el foli de Vic com l'Homiliari de Beda de Sant Fèlix de Girona⁴⁹ o les Bibles de Ripoll i, especialment, Rodes.⁵⁰ Aquest perfil característic no és l'únic tret que aparella aquestes obres, també el caràcter dibuixístic, la monocromia, l'ús restringit del vermell (a les pintures, al Beda i al Crist Mestre) i, fins i tot, l'ús d'aquestes sanefes amb punts que a les miniatures serveixen per rematar els vestits i a les pintures, per emmarcar l'escena, o el tipus de llança tant semblant a les de la Bíblia de Rodes (p. ex. fol. 144) o Ripoll (p. ex. fol. 342).

La hipòtesi de relacionar aquestes pintures amb aquests manuscrits és atractiva perquè implica els grans escriptors coneguts d'aquest moment, és a dir Ripoll i Vic, i també Girona.⁵¹ El fet, però, que es tracti de pintura mural i, per tant, realitzada a Rodes mateix pot ser interpretat de maneres diverses. Podria ser un argument per reclamar com a producció del monestir la Bíblia que porta el seu nom. També es podria pensar en tallers itinerants que explicarien les semblances entre coses de Vic, coses de Ripoll i coses de Girona. Potser la possibilitat més versemblant, però, sigui confirmar, mitjançant les pintures, l'existència d'un taller a la segona meitat del segle XI a Rodes, capaç d'acabar la Bíblia dita de Rodes⁵² i de pintar aquesta escena al claustre.

47. Carbonell (1998), op. cit., nota 9, p. 163.

48. Ibarburu, M. E., (1986a), "Miniatura de Crist Mestre (Museu Episcopal de Vic)", *Catalunya Romànica*, III, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 768-9.

49. Ibarburu, M. E. (1986b), "Homilies de Beda", *Thesaurusstudis. L'Art als Biblats de Catalunya, 1000/1800*. Fund. Caixa de Pensions, Barcelona, p. 83. Mentre Ibarburu (1986a) dona com a molt probable la pertinença del full de Vic al còdex amb les Homilies de Beda (op. cit., p. 768), Mundó, A. M. (1994), op. cit., p. 133-162, és absolutament taxatiu a l'hora de lligar les dues obres (vid. p. 145).

50. Vid. Ibarburu (1986a), op. cit i Mundó (1994), op. cit. qui considera que al full de Vic i el Beda "Els artistes que hi dibuixen nombroses escenes i caplletres, amb traça decreixent, són epígons posteriors dels ripollesos i ausonencs, força anàlegs als que completaren les il·lustracions de l'Apocalipsi de la Bíblia de Rodes."

51. No només per a les Homilies de Beda. Pensem que l'escena al Beat bé arriba a Girona i és des d'aquí que es coneix i s'escampa, bé es realitza al propi escriptori.

52. Mundó (1994), op. cit., p. 156.

Evidentment aquesta relació amb els manuscrits també ens permet precisar més les cronologies. Per la datació del claustre només podien ser dels anys centrals del segle XI o posteriors, cosa que ratificava la iconografia. Pel que fa a la cronologia dels manuscrits, Ibarburu considera les Homilies de Beda de la segona meitat del segle XI,⁵³ mentre Mundó pensa en el darrer quart.⁵⁴ Les bíblies catalanes se situarien entre 1010 i 1025, segons Mundó,⁵⁵ mentre que la il·lustració de l'apocalipsi de la de Rodes es completaria al mateix monestir cap al final del segle XI.

Tots els elements analitzats la cronologia probable per al claustre diguem dins el segon terç del segle XI, la cronologia dels paral·lels iconogràfics ja del segon quart o posteriors, la cronologia dels paral·lels formals, tots en una forquilla entre el segon quart i finals del segle XI ens permeten pensar en una cronologia per a les pintures de cap al tercer quart del segle. En aquest moment s'està il·lustrant el manuscrit amb les homilies de Beda amb el qual tantes semblances mostra. D'altra banda, si seguim Mundó, a Rodes no es devia haver iniciat encara la decoració de l'Apocalipsi de la Bíblia de Rodes que mostra unes maneres sensiblement diferents als primers llibres, de la pròpia Bíblia, al Beda, al foli de Vic i a les pintures. Pel difícil tema de l'execució, el tractament culte i la manca de qualitat ens inclinem a pensar que és algun monjo del monestir qui s'encarrega de la realització de les pintures, probablement algun il·luminador de manuscrits de l'escriptori o arribat de poc a l'escriptori de Rodes que coneix bé el tema i té un estil proper al dels manuscrits perquè potser és autor d'alguna de les imatges; possiblement desconcertat pel tipus de suport i el canvi d'escala, el resultat no serà òptim.

En aquest treball només hem intentat presentar unes primeres anàlisis sobre les pintures i els seus resultats. Cal encara aprofundir en la relació iconogràfica entre les crucifixions de la Bíblia de Ripoll, del Beat de Girona i les pintures del claustre inferior de Rodes. També cal exhaurir les possibilitats de comparació estilística de les pintures del claustre amb aquest grup de manuscrits i encara algun altre.⁵⁶ Però malgrat aquesta manca de profunditat en el tractament d'alguns aspectes, creiem que les bases per a la contextualització històrica d'aquestes pintures murals són sòlides com poques vegades ho són en l'estudi de la pintura mural de la Catalunya de l'alta edat medieval.

53. Ibarburu (1986b), op. cit., p.

54. Mundó (1994), op. cit., p. 145.

55. *Ibid.*, p. 155 i seg.

56. Per exemple el Beat de Torí, amb el qual també es poden establir connexions, que reforçarien el lligam estilístic amb la ciutat de Girona.

Figura 1. Visió general del panell amb la Crucifixió i la seva situació dins el claustre inferior de Sant Pere de Rodés. Foto Imma Lorés.

Figura 2. Detall del Crist crucificat. Foto Imma Lorés.

Figura 3. Detall del lladre de l'esquerra i el seu botxí. Foto Imma Lorés.

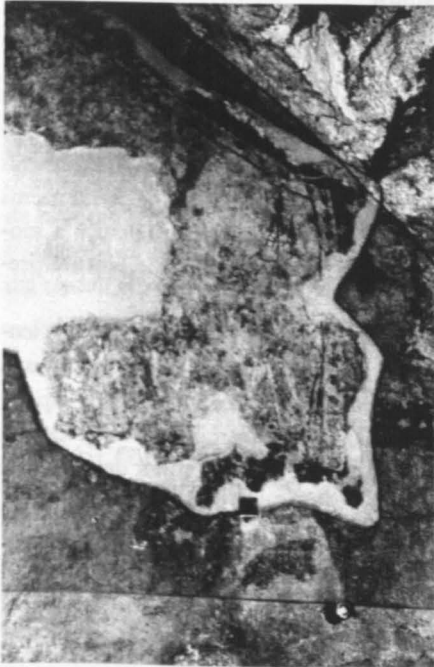

Figura 4. Detall de dos soldats a l'extrem dret i el bastó d'un botxí. Foto Imma Lorés.

Résumé

Les peintures du cloître inférieur de Sant Pere de Rodes

Une des trouvailles les plus intéressantes de ces dernières années en Catalogne a été celle du cloître inférieur de Sant Pere de Rodes. Toutefois l'existence de peintures, qui ont été situées chronologiquement aux alentours de l'an mil, en deux points de sa structure s'est avéré encore plus intéressant. Un ensemble comme celui-ci apparaît particulièrement intéressant au moment d'analyser la culture monastique pendant ces dates, agrandissant le maigre catalogue de peinture pré-romane en Catalogne.

Nous essayerons, dans cette communication, de faire une révision des parallèles iconographiques et stylistiques proposés jusqu'ici, avec l'intention de délimiter, avec la plus grande précision possible, la chronologie et le style de ces peintures. S'il n'existe aucune difficulté à accepter, iconographiquement, des dates aux alentours de l'an mil, les aspects formels rendent plus vraisemblable une chronologie d'autour de la seconde moitié du XIème siècle et de modèles liés à Gérone et à Ripoll.

Resumit

Las pinturas del claustre inferior de Sant Pere de Rodes

Una de las trobalhas mai interessantas d'aquestes darrièrs ans en Catalonha es estada la del claustre inferior de Sant Pere de Rodes. Pasmens es estada encara mai interessant l'existència, en dos ponches de son estructura, de pinturas que son estadas situadas cronologicament a l'entorn de l'an mila. Un ensems coma aqueste ven especialament interessant quand cal analizar la cultura monastica durant aquestas datas, en tot agrandir lo magre catalòg de pintura pre-romanica en Catalonha.

Dins aquesta comunicacion ensajarem de far una revision dels parallèls iconografics e estilistics prepausats fins ara, amb l'intencion de delimitar amb una precision maximala la cronologia e l'estil d'aquestas pinturas. Se i a pas cap dificultat iconograficament a acceptar de datas devèrs l'an mila, los aspèctes formals fan mai versemblanta una cronologia devèrs la segonda mitat del s. XI e de modèls ligats a Girona e a Ripoll.

Vinyes que ja no hi són. Per una arqueologia agrària del domini feudal del treball pagès: les vinyes de Sorre i Montardit (el Pallars Sobirà) i Músser (la Cerdanya)

Clara Arbués
Universitat Autònoma de Barcelona
Jaume Oliver

comunicacions-II

Resum

Aquesta comunicació tracta d'uns «testimonis materials» que no són els habituals: castells, esglésies, masos i altres coses amb parets, excepte tal vegada, aquelles amb que es feren les feixes ara fa uns mil anys. Més concretament, s'estudia la qüestió de la introducció i l'extensió de la viticultura relacionant-la amb el procés de feudalització o, altrament dit, amb l'assoliment del domini feudal del treball pagès.

Centrem el nostre estudi al Pirineu —Vall d'Àssua, Barranc de Montardit i Baridà—, perquè considerem que les condicions físiques de les zones de muntanya, en principi poc aptes pel conreu de la vinya, permeten determinar amb claredat les raons que regeixen la seva introducció i extensió.

En el nostre estudi té un paper fonamental la identificació arqueològica en el paisatge actual de les vinyes introduïdes entorn de l'any 1000, en el marc d'un estudi més ampli de comprensió històrica de l'evolució dels espais agraris de muntanya.

Llavors, l'estudi de les vinyes pot aportar coneixement sobre l'organització del treball pagès a la muntanya en el temps que és objecte d'aquest congrés.

Introducció

La recerca arqueològica mostra que durant l'alta edat mitjana té lloc una extensió de la viticultura (*vitis vinifera*) en general i, més concretament, des dels països mediterranis cap a l'Europa septentrional (RUAS, 1990; GUILAINE, ed., 1991, p. 427). L'explicació d'aquest fenomen, però, és objecte de discussió per part dels historiadors. En primer lloc, es discuteix si els impulsors de la viticultura són els

pagesos o els senyors; en el primer cas, hom fa referència indistintament al pes de la tradició agrícola romana o a l'interès de la pagesia per obtenir una producció diversificada en el marc de l'explotació familiar (p. e. BONNASSIE, 1975, SALRACH, 1993); en el segon cas el de la viticultura impulsada pels senyors hom es refereix sobretot a l'interès que tenia per als senyors l'accés a unes rendes en un producte que es pot mesurar, transportar, emmagatzemar i comercialitzar amb relativa facilitat (produccions «aprehensibles», BARCELO, 1988). Encara que ambdues postures poden tenir circumstancialment punts de contacte, en el fons es tracta de dues perspectives no conciliables sobre un punt crucial: la capacitat dels senyors d'intervenir en el procés de producció agrícola des del principi, això és, des de la selecció del cultigen. Els uns diuen que no (SALRACH, 1993) i els altres diuen que sí (BARCELO, 1998, p. 206-207: «ninguna racionalidad campesina puede explicar el empeño en difundir un cultivo que supone un enorme incremento de trabajo, una mayor complejidad de este trabajo, unos rendimientos escasos y, además, la aceptación de la entrega de parte de la producción en forma de renta»). Probablement és a l'obra de P. Bonnassie on es troben al mateix temps ambdues postures; aquest autor, tot i que reconeix les «condicions inhumanes» en què els pagesos planten vinyes en llocs inapropiats, i que identifica els promotors principals de la viticultura com a «comtes, comtesses, bisbes, nobles, clergues, esglésies», afirma també que els mateixos pagesos planten vinyes impulsats, bàsicament, per una indefugible «tradició romana» (BONNASSIE, 1975, p. 95, 449).

Pel que fa al Pirineu, els geògrafs han destacat la presència històrica de vinyes en indrets en principi inapropiats per al seu conreu (SOLÉ SABARIS, 1951, p. 251) i han fet referència als múltiples topònims que delaten antigues plantacions de vinyes en llocs on avui ja no en resta cap memòria (LOBET, 1991, p. 51). Els historiadors, llavors, també han observat aquest fenomen, i, així, per exemple, L. H. Nelson troba que a l'Alt Aragó la vinya experimenta un «surprising development», que desafia les inadequades condicions de clima i sòls (1973, p. 121). Al Pirineu, convindrem que la «tradició romana» devia ser ben minsa, abans de la feudalització, pel que fa a determinar les estratègies i pràctiques pageses. És evident que a Andorra, per exemple, cap «tradició romana» no explica la presència de vinyes fins als 1.600 m d'altitud (GUILLAMET, 1993; OLIVER, 1998).

En aquest article s'estudien les vinyes d'uns pobles pirinencs abans dels segles XVIII-XIX, mitjançant l'anàlisi del paisatge actual amb les pràctiques i mètodes específics de l'arqueologia agrària (tal com s'entén a GUILAINE, dir., 1991), relacionant l'evolució de la presència de vinyes en uns parcel·lars concrets amb la formació i evolució de l'ordre feudal.¹

1. La nostra recerca concreta s'inscriu en un conjunt de treballs sobre els espais agraris en zones de muntanya peninsulars que s'estan realitzant des de fa un temps, al Pirineu (OLIVER, en premsa; ARBUÉS, en premsa; RENDU, 1995), al País Basc (BARRENA, 1989) i Astúries (FERNANDEZ

Les zones de muntanya tenen unes especificitats ecològiques que s'han de tenir en compte a l'hora de plantejar els estudis sobre la formació i transformacions dels seus paisatges. Aquesta especificitat es pot anomenar «triple rigidesa», i fa referència a la triple limitació vertical (límit altitudinal per als diferents processos de treball agrícola i ramader), horitzontal (localització restringida de les zones aptes per al conreu o la pastura) i temporal (concentració del treball en períodes molt concrets de l'any). Aquesta rigidesa ecològica es vincula a una certa rigidesa social: en les societats de muntanya, els canvis en la seva organització han de tenir lloc segons una planificació prèvia de les estratègies de subsistència (OSTROM, 1990, p. 58, les anomena «societats robustes»). En el cas de les vinyes pirinenques, és d'esperar que aquestes específiques condicions socioecològiques permetin copsar amb més claredat quins són els seus principals impulsors, tractant-se d'un conreu relativament inadequat a les mateixes condicions muntanyenques.

Les vinyes del Pallars i la Cerdanya

Al Pallars, les vinyes apareixen documentalment des del principi del segle IX, quan estan situades a l'entorn de les més antigues esglésies de la comarca, començant pel mateix monestir de Gerri (CCIII). Tanmateix, l'augment progressiu dels esments té lloc a partir de la dècada 881-890, coincidint amb un fet polític decisiu: l'arribada al poder de Ramon I (c. 870), el primer comte local no beneficiari dels carolingis i fundador de la dinastia de comtes hereditaris que el succeeixen a partir de c. 920. Al mateix temps, la representació cartogràfica de les vinyes a mesura que es van documentant dibuixa una línia que va de sud a nord de la comarca, segons una pauta massa precisa perquè no sigui deguda a una extensió progressiva del conreu en direcció a les altes valls, a una extensió del domini senyorial (del qual la documentació escrita n'és un instrument) sobre territoris anteriorment poc feudalitzats, o ambdues coses alhora. Així, la proliferació de les vinyes, o més ben dit, la proliferació de documents en què s'esmenta aquest conreu, coincideix perfectament amb el desenvolupament de l'ordre feudal a nivell local. Cal destacar que a les altes valls les primeres vinyes es troben en dominis monàstics (CCIII, docs. 63 158), de preveres particulars, a vegades pertanyents al seguici comtal (docs. 108, a. 908), o dels mateixos comtes (docs. 108, 155, 320; a. 908-c.1000).

MIER, 1995; FERNANDEZ MIER, FERNANDEZ HEVIA, 1998). Cal dir, per altra banda, que hi ha geògrafs que estudien els processos d'abandonament dels mateixos espais muntanyencs a l'època contemporània (SORIANO, NADAL, MOLINA, en premsa). La recerca es fa de moment de forma relativament desintegrada i aquest article és un dels primers intents d'«integrar-la».

A partir del segle XI es documenten instruccions específicament destinades a l'ampliació de les superfícies de vinya, ja arreu de la comarca, com la decisió conjunta dels comtes del Pallars i el monestir de Gerri per fer-ne plantar a la Ribera de Sort (CDSMG, doc. 30, a. 1082: *volumus plantare sive ad vineas sive de aliquem lignum vel qualicumque fruges*) i altres (docs. 9, 15, 37, a. 1050-1086), normalment a través de contractes *ad plantandum* (OLIVER, en premsa).

Pel que fa a la Cerdanya, els primers esments del conreu de la vinya són de finals del segle IX, i la majoria apareix en transaccions entre particulars de la zona del Baridà. A finals del segle X hi ha esments en zones més orientals de la comarca (DACSU, doc. 236, a. 994). Abans del segle XI, doncs, hi devia haver una presència de vinyes arreu de la plana cerdana.

La documentació cerdana permet situar vinyes fins a altituds de 1.500 m (DACSU, 273, a. 1001 (1003), a Meranges i Girul, per bé que la major part dels esments fa referència a la zona occidental de la comarca, a la Batllia i al Baridà, amb vinyes situades sovint als primers contraforts muntanyencs (CR, 1995, p. 59).

Les afrontacions esmentades en els textos de finals del segle IX i de tot el segle X solen indicar una disposició agrupada de les vinyes. La constitució de vinyers sembla ser un fenomen habitual des de la meitat del segle X en la zona del Baridà (DACSU, docs. 117, 180, 273), tot i que aquests no apareixeran denominats específicament fins al segle XII.

Els textos també permeten precisar que les vinyes se situen preferentment a les solanes: al terme del castell de Bar, per exemple se'n troba una *in solan de Bellella de Francemiro* (doc. 150, a. 965), a Aristor, una altra *vinea ad ipso solan* (doc. 808, a. 1067). Cal dir, però, que també hi ha un esment de vinyes a l'obaga a Arsèguel (*vineas qui sunt in ipso obago*; doc. 247, a. 996).

Les vinyes de Sorre (Vall d'Àssua, Pallars Sobirà)

El poble de Sorre ocupa un lloc central de la Vall d'Àssua, enlairat a 1.066 m. El clima de la vall és de tipus submediterrani, amb hiverns freds i llargs. Es documenten vinyes o, més concretament, producció de vi a Sorre des de l'any 1247, quan un mas del poble *qui fo de Per Paglas de Saore fa I quarter de molto, III fogazas de pa, I migera de vi* (Arxiu de la Corona d'Aragó [ACA], Sant Joan de Jerusalem, secció 1, armari 2, doc. 83). És possible, però, que ja n'hi hagués al segle XI, quan es documenten individus originaris de Sorre habitant en altres pobles propers o que hi tenen terres, en les quals conreen la vinya. L'any 1100, el proper monestir de Sant Vicenç d'Oveix (que ja tenia vinyes als segles IX-X en el seu domini) posseïa *una vinea ad ipsas Laves qui fuit de Sainla de Sauorre*

quem misit in Sancti Vincencii (Arxiu Ducal de Medinaceli, llig. 18, docs. 1152-1153). Possiblement, es tracta de les mateixes vinyes que a mitjan segle XIX ja han esdevingut «terres», com aquella *tierra llamada la Viña* i altres dites igualment *la Viña* situades a la partida de Sant Vicenç, del poble de Rodés, situat sobre el mateix monestir (Arxiu Històric Comarcal de Sort [AHCS], Comptadoria d'Hipoteques de Sort, 83).

No documentem novament les vinyes de Sorre fins a mitjan segle XIX. Certament, encara n'hi devia haver a principis del segle XVI, quan es va redactar el capbreu titulat *Spill manifest de totes les coses del vescomdat de Castellbò* (a. 1519). Desafortunadament, el poble (amb els seus veïns Caregue i Escàs) pertanyia aleshores al domini de Ferrer de Perves, i no al vescomtat, per la qual cosa no apareix en el capbreu; però com que en el *Spill* es fa referència a les vinyes dels altres pobles de la Vall d'Àssua i a les rendes en vi que hi percebia el senyor (a Llessui, Torre, Bernui, Saurí-Menaurf, Altron i Surp) (BARAUT, 1982, p. 88-91), es pot considerar que encara hi havia vinyes també a Sorre.

A mitjan segle XIX documentem les partides de la cultiva de Sorre dites les *Malloles* (AHCS, Comptadoria d'Hipoteques de Sort, 83, a. 1849), la *Vinyassa de l'Abadia* (id. a. 1856), i la *viña del Terré* (id. a. 1858).

La recollida sistemàtica de la toponímia local, sobreposant-la a la representació cartogràfica del parcel·lari, permet contrastar les informacions documentals i, a la vegada, advertir la lògica que regeix el disseny i construcció de l'espai agrari.

Certament, en el cas de Sorre, la manca de documents útils en aquest sentit no permeten donar cronologies precises sobre l'evolució de la vinya. Per això les conclusions són molt provisionals. En tot cas, es pot observar que la superfície de la cultiva de Sorre dedicada a vinya ocupava una superfície mínima de 5,91 ha. i una superfície possible de 8,13 ha. Les superfícies de cada parcel·la de vinya eren variables, entre les 2,15 ha. de la partida dita les Vinyes i les 0,11 ha. de les Vinyetes. Com a contrast, es pot fer referència a la superfície total d'horts del poble, que no sobrepassa les 0,42 ha., constituïda per petites parcel·les que van entre les 0,02 ha. les més petites i les 0,06 ha. de la més grossa.

Les vinyes de Sorre es trobaven majoritàriament als marges del parcel·lari. Fins i tot en el cas de les vinyes que, segons la cartografia, semblen més centrals (Vinyes, Malloles), resulta que estan en realitat al marge, ja que més enllà ja comencen els prats irrigats. Les vinyes de Sorre, en aquest sentit, podrien ser el resultat d'artigades per estendre el conreu com les que apareixen en documents d'altres llocs del Pallars, en els quals les vinyes limiten amb erms (*incultum, terra erma*) i altres artigades (*stirpe*) CCIII, docs. 89, 152, 316, a. 894-996).

Les úniques vinyes centrals de Sorre es troben molt a prop de l'església parroquial. Són la Vinya del Capellà (0,144 ha.), justament, i l'adjacent Parral

(0,32 ha.); la terra dita Vinya del Capellà segueix sent avui en dia propietat del bisbat d'Urgell. El parcel·lari de Sorre deixa per als pagesos els desplaçaments més llargs, mentre que els capellans tenen el raïm a tocar de casa.

Les vinyes de Montardit (Pallars Sobirà)

Montardit (Montardit de Dalt) està situat al vessant esquerre del Barranc de Montardit, a uns 946 m. d'altitud. Dins del clima de tipus submediterrani característic de tot el Pallars, Montardit frueix d'unes condicions locals més benignes que Sorre. De fet, segons ens han dit pagesos de les dues valls, Montardit és un dels límits septentrionals de l'olivera al Pallars.

Les vinyes de Montardit es documenten al segle XI, en els mateixos textos que permeten identificar molts topònims que encara perviuen (*Trasera* = Tre-ra; *Pozo* = Pou; *coma de Serroes* = Serros; *Pozo de Suburrasi* = Saborràs; *ipsas Closas* = Closes; CDSMG, doc. 54). Les vinyes, concretament, es documenten en el mateix moment del castell (CDSMG, doc. 70 a. *castro Montardit*). La primera (CDSMG doc. 70 a. 1086) és una vinya situada *subtus villa*, afrontant amb una *via publica* i l'*ortale de Clexne*; la vinya tenia unes oliveres (*ipsas olivas que sunt in ipsa vinea*). Les afrontacions i l'existència de les oliveres permeten identificar aquesta vinya com la parcel·la dita avui encara les Oliveres, on hem trobat velles parres de conreu negligit (0,30 ha.). Les Oliveres afronten, en efecte, amb el camí del Prat de Benefici per una banda i amb la terra dita Ban per l'altra, que podria ser l'antic hortal de Clexne, membre de la família de castlans local (MARTINEZ, 1991; CDSMG, doc. 53).

La documentació medieval també esmenta vinyes en llocs designats per un topònim (p. e. *Peres Altes*, CDSMG, doc. 238, a. 1244) que no ha pogut ser localitzat.

S'ha pogut establir una superfície de vinyes mínima a Montardit de 7,92 ha., i com a molt probable, una superfície de 15,13 ha. Les superfícies de les parcel·les són també molt variables, com a Sorre, i van entre les 1,43 ha. de la terra dita Mallola i les 0,07 ha. del Mallolet.

Les vinyes de Montardit devien ser introduïdes o esteses mitjançant contractes de conreu com l'atorgat pel comte Artau I i el monestir de Gerri a Arnau Joan i Toda al darrer quart del segle XI, pel qual aquests havien de treballar l'alou del monestir *de Santo Petro de Paliars et de Montardit et de Coscolla* (CDSMG, doc. 71).

El probable significat del topònim romànic Montardit (= «la muntanya del valent») sembla denotar una fundació relativament tardana en un context comarcal dominat per una toponímia euskèrica. Els textos no permeten dir altra

cosa que Montardit fou fundat poc abans o al mateix temps que el castell entre els segles IX i, possiblement, X.

Les vinyes de Montardit ocupen un lloc central del parcel·lari, a diferència de Sorre. Sembla, doncs, que el cultigen ha estat considerat des del principi de primera importància. Tenint en compte la probable relació entre la fundació de l'assentament i els poders monàstic i comtal, la posició central de les vinyes de Montardit probablement s'ha de relacionar amb l'interès per aquest conreu per part dels senyors fundadors del poble i del seu espai agrari.

Les vinyes de Músser (Baridà, Cerdanya)

Músser es troba a la vall de l'Arànsers, al límit occidental de la solana de Cerdanya, a 1.305 m. d'altitud. El terme, però, s'estén entre els 1.500 m. a la part alta i els 850 m. al nivell del Segre. Aquest desnivell afavoreix l'existència de diferències pel que fa a vegetació, insolació, temperatura, i, per tant, de possibilitats de conreu. Els primers costers sobre el Segre són l'indret privilegiat de major insolació i més elevades temperatures.

L'estudi diacrònic exhaustiu del parcel·lari de Músser s'ha fet mitjançant l'arqueologia agrària. Més concretament, l'estudi de la toponímia ha estat imprescindible per a possibilitar la localització dels indrets esmentats en els documents (ARBUÉS, en premsa). El primer esment de les vinyes de Músser (partida d'Ardaix) és del 1001-1003 (DACSU, doc. 273: *ipsas vineas qui sunt in Barriense in locum que dicunt Ardagii afrontant de una parte in ipso torrente vocant valalbo et de alia parte in vineas de Salla vel de Guadamir, de tertio latus in flumen Seger*). El segon esment de vinya és de l'any 1015 (doc. 335: *ipsa vinea...in apendicio sancti Fructuosi in villa que vocant Muzar, in locum que dicunt isava...in flumen Seger...in stirpe*). Ambdós esments posen en evidència la presència de vinyes a la vora del Segre i als primers costers de Músser. Davant de Músser, a l'altra banda del Segre, terme de Bar, des de principis del segle X també es documenten nombroses vinyes a la riba del riu i a les costes (docs. 68, 88, 180, a. 911-978, etc.). De fet, s'observa que arreu de la Cerdanya les afrontacions de les vinyes indiquen que aquestes se situaven al costat de cursos d'aigua, properes a fonts, a torrents i a rius (docs. 115, 120, 126, 273); els sòls humits de gran fertilitat afavoreixen el conreu de prats, hortes, arbres fruiters i també de vinyes, mentre aquestes mateixes condicions edàfiques són menys apropiades per a les produccions cereal·lícoles (ROCA I HERNANDEZ, 1993, p. 86). Així, sembla que les vinyes, segons les mateixes indicacions documentals, ocupaven a Músser les zones menys apropiades per al conreu de cereals, sobretot els terrenys pedregosos i els costers amb majors pendents on difícil-

ment podia utilitzar-se l'arada, tal com apunta en general S. Llobet (1991, p. 51).

Un capbreu de Músser del 1358 (ACA, Batllia General, Capbreus, núm. 217), corrobora la presència de vinyes a les cotes inferiors del parcel·lari, en el fons de la vall del Segre o en els pendents laterals sobre el riu (cotes 900-1.200 m.). Tot i que algunes vinyes capbrevades podien trobar-se per sobre els 1.200 m. en les zones més assolellades, la desaparició del topònim n'impossibilita la localització exacta.² Vegem-ho amb més detall:

Un total de 6 partides de vinya documentades el 1358 se situen a tocar del Segre: *Ardaix*, *Bardines* o *Costa de les Bardines*, *Guisanals*, *Riba de Segre*, *Sant Girmés* o *Pla de Sant Girmés*, i *la Palanca*.

Un seguit de topònims, referits també a vinyes, estan formats per noms de plantes; d'aquests fitònims, ara només es poden reconèixer l'*Alzina* i *Senillers*. La resta de fitònims relatius a vinyes permeten ubicar-les aproximadament també a la part baixa del parcel·lari (*el Savinet*, *l'Oriola* i *el Cornet*).

Finalment, hi ha partides de vinyes amb topònims que encara avui es poden reconèixer (*Soveig*, *el Solà de Sant Joan*, *torrent de Caules*, *les Caudetes* [=les Escaldelles]), no situades als primers costers sobre el Segre, però no sobrepassen en cap cas els 1.200 m.

Restarien encara, com s'ha dit, una sèrie de topònims referits a vinyes no localitzades però que s'han situat a partir de l'ordre de les capbrevacions. És majoritàriament en aquestes partides —al *Pedregar* i a *Pastiu* on es troben vinyes de pagesos de termes veïns, principalment d'Aràns, d'Alt i de Bar i, en menor mesura, de Cassanet, de Soveig, de Cava, de Toloriu i de Montellà.

D'aquest treball de localització toponímica i topogràfica de les vinyes, es pot apuntar que l'any 1358 les vinyes de Músser ocupaven una superfície aproximada de 60-70 ha. Majoritàriament, com en el cas de Sorre, ocupaven els marges del parcel·lari.

A principis del segle XVII, la producció vinícola de Músser sembla haver disminuït molt, atenent a les informacions contingudes en un capbreu del 1611 (ACA, Batllia General, Capbreus núm. 231) i comparant-les amb el nombre de confessions de vinyes del capbreu de 1358. El 1611 només es descriuen vinyes en dues partides: *les Vinyes de l'Hostalnou* i *les Vinyes del Coll de Creu*. La superfície ocupada per les vinyes declarades és de 4,7 ha., que representen el 2,7% del total de terres capbrevades. La superfície mitjana de cada vinya és de 0,67 ha. Cal dir que el capbreu no és general del terme, és a dir, hi

2. Algun fitònim permet pensar que hi hauria vinya en cotes superiors, com és el cas de la partida anomenada en el capbreu *els nabiners*. El nabiu se situa juntament amb el neret i l'avetosa en aquelles cotes superiors (FOLCH, 1981, p. 356).

ha gent que no declara i que podia tenir vinyes; de fet, en tenia, ja que entre les afrontacions de les vinyes declarades n'hi ha d'altres. Contrastant aquesta informació amb el treball de camp, podem concloure que la superfície de vinyes a Músser l'any 1611 era d'unes 36,6 ha., poc més de la meitat de les de l'any 1358.

La reducció de la superfície de vinya entre els anys 1358 i 1611 es dona al mateix temps que la desaparició, entre ambdues dates, de les rendes percebudes en vi.

Els inicis de l'abandonament de les vinyes

Quan Don Francisco de Zamora va passar pel Pallars, baixant de Sant Joan de l'Erm Vell, a finals del segle XVIII, va veure algunes vinyes que encara es conreen en feixes («escaleras») sota Rodés (1789, p. 175-182). L'abandonament, però, ja s'havia iniciat, perquè dos anys abans del pas de Zamora, el 1787, A. Young observà al mateix poble de Rodés que «velles vinyes són negligides des de fa temps. Les herbes les envaeixen» (1787, p. 48).

La documentació local confirma aquest fet. Així, a Bernui, a l'alta vall d'Àsua, es comencen a documentar aleshores «terres» que havien estat vinya («terram vulgo dictam la vinya de Sobernuy»; AHCS, Arxiu de Protocols del Districte de Sort, 304, a. 1732); i a Sorre, lloc del nostre estudi, responen al qüestionari de Francisco de Zamora de l'any 1789 sobre la presència de vinyes que «no hay nada» (Arxiu Nacional de Catalunya, ms. 1681, p. 206).

De fet, a la segona meitat del segle XVIII tenen lloc una sèrie de transformacions agràries al Pallars consistents en l'extensió i intensificació de determinats conreus, entre les quals hi ha les transformacions de terres de conreu en prats (BRINGUÉ, 1988, p. 178). Al costat d'aquest interès, diguem, econòmic, hi ha l'interès dels pagesos per evitar la percepció del delme, renda que sovint no comptava a favor seu la tradició de gravar les produccions herbàcies (p. 179). L'any 1772, dos pagesos de Rialb, per exemple, manifesten que el «prat Aubés», situat al terme de Rodés (on hi havia vinyes ja al segle XI, com hem vist), havia estat fins no feia gaire una vinya (p. 179).

Certament, en altres ocasions, les vinyes desapareixen per esdevenir camps de cereal. La conversió de conreus té molt a veure, sens dubte, amb les possibilitats de regar la parcel·la i també amb les necessitats i possibilitats dels pagesos que la duen a terme: els nous prats semblen més aviat un patrimoni dels pagesos rics que participen en la incipient ramaderia comercial (ARBUÉS & OLIVER, 1999).

Cal dir que al Pallars la reconversió de vinyes en prats es documenta a principis del segle XVI, cosa que permet relacionar el fenomen amb la crisi i reorga-

nització del feudalisme dels segles XIV-XV. El 1519, per exemple (BARAUT, 1982, p. 46), a Alins de Vallferrera ja hi ha un *hermal o prat a font de vila que solia ésser trilla*, limitant encara *ab la trilla de Ramon Garreta e ab Pera Miquel Toreda* (p. 55).

Com s'ha vist abans, a Sorre hi ha antigues vinyes esdevingudes camps de cereal (*tierras*) a mitjan segle XIX. Aleshores també es documenten antigues vinyes destinades a altres usos, com la *facultad de leñar para el consumo de la casa el vedado llamado Mallolas sito en el mismo término* (AHCS, Comptadoria d'Hipoteques de Sort, 83, a. 1849), senyal que ja no hi havia vinya i que els arbres o arbustos hi proliferaven.

En canvi, a finals del segle XVIII, Montardit és un dels pocs pobles del Pallars Sobirà que responen afirmativament a la pregunta sobre la presència de vinyes al terme plantejada per F. de Zamora. L'any 1789, les terres del poble *son de secano y ay algunas vinyas* (ANC, ms. 1681, p. 60) i, més específicament encara, *ay vinyas, olivares y morales* (p. 61).

Pel que fa a la Cerdanya, la retracció del conreu de la vinya és un fenomen que s'evidencia també des del segle XVI. Una de les possibles causes de la disminució de la producció vinícola de la Cerdanya és la introducció de vins forasters, de la zona del Conflent, com assenyala J. Trigall en la seva obra *Descripción de Cerdaña y Puicerdán* de l'any 1603 (Arxiu Històric Comarcal de Puigcerdà). A finals del segle XVIII, la presència de la vinya a la comarca ja és molt minoritària, i se situen aleshores els darrers conreus a la zona del Baridà (ANC, ms. 1641).

El cop final a les vinyes de la Cerdanya i el Pallars el donà la fil·loxera, com en bona part de les zones pirinenques on encara n'hi havia de plantades de forma residual, a finals del segle XIX (IGLÉSIES, 1968, p. 183-185). Després de la fil·loxera, les vinyes foren escassament replantades; de fet, unes «testimonials» vinyes de Músser (VILA, 1926, p. 132-133), abandonades definitivament després de la guerra civil (ARBUÉS, 1998, p. 472), semblen haver estat les últimes de la Cerdanya.

Conclusions

L'estudi de les «vinyes que ja no hi són» en uns llocs molt concrets del Pirineu català ens permet observar que la localització física de les vinyes en els parcel·lars pot presentar diferències, responent a condicionants ecològics i socials locals. A grans trets s'han identificat dues formes de localització: una, en què les vinyes es troben als marges dels parcel·lars; l'altra, en què les vinyes n'ocupen les zones centrals.

J. M. Salrach, seguint la línia de P. Bonnassie, afirma que «la superfície de vinya de què disposava la societat catalana dels segles IX i X era més una herència del passat que una conquesta del present» i que «en la possessió i explotació de la vinya hi participava tota la societat»; els senyors, segons aquest autor, es limitarien a «heretar» una «estructura de conreus» i a «encotillar» la seva «evolució», la qual «distorsiona i porta a l'esgotament baixmedieval» (1993, p. 142, 130).

J. Bolòs, en canvi, proposa, més concretament, que «cap al segle XII, amb l'espai gairebé ben ple, s'acabaren d'ocupar les zones marginals, als límits de la parròquia i als límits de les clarianes de conreu de cada un dels masos» (1995, p. 109). Per consegüent, el paisatge agrari estaria transformant-se a l'entorn de l'any mil i més enllà encara.

Les nostres conclusions ens acosten més a aquest segon autor. Certament, aquest estudia zones de poblament dispers, i nosaltres hem tractat assentaments concentrats, típicament pirinencs. Però, tanmateix, en els casos de Sorre i de Músser observem que també és a la mateixa època (segles XI-XII) que es procedeix a artigar els marges dels parcel·lars per fer-hi vinya. Cal, però, anar amb compte a l'hora d'explicar aquests processos d'eixamplament dels parcel·lars, sent necessari en qualsevol cas no donar la impressió que els espais agraris o els parcel·lars «creixen» d'una manera o d'una altra com si seguissin sempre un procés evolutiu d'inevitable creixement. És necessari, en cada cas, identificar els promotors de l'extensió de les superfícies conreades i a qui beneficia aquesta extensió, és a dir, el context polític dels canvis agraris; a més, naturalment, de les veritables dimensions físiques del fenomen. En el cas de Músser i de Sorre, l'extensió de la viticultura es fa, probablement, cap als marges d'uns parcel·lars que funcionaven prèviament i responien a un disseny inicial que no preveia que les vinyes hi ocupessin un lloc privilegiat. Presumiblement, es tracta d'uns espais pensats i construïts per les que anomenem «societats indígenes» pirinenques, tal com es desprèn dels noms euskèrics que designen els assentaments. Per altra banda, el contrast amb el cas de Montardit, un parcel·lari previsiblement organitzat de bell nou als inicis de l'època feudal entorn d'un poble amb un topònim romànic, permet veure que era possible dissenyar des del principi un parcel·lari on la vinya ocuparia un lloc central.

També cal, en qualsevol cas, reflexionar sobre què vol dir «centralitat» i «marginalitat». Una cosa és la «centralitat» i «marginalitat» espacial, i una altra cosa, la productiva. Així, si considerem els ingressos pel delme del vi a Sorre o a Músser el 1358, les vinyes espacialment «marginals» devien ser ben centrals; i, en canvi, els horts situats a tocar de casa devien ser «marginals» en l'estructura dels beneficis senyorials.

A més, els conceptes de «centralitat» i «marginalitat» productiva, concretament, no són categories absolutes. Les vinyes eren marginals respecte de l'espai

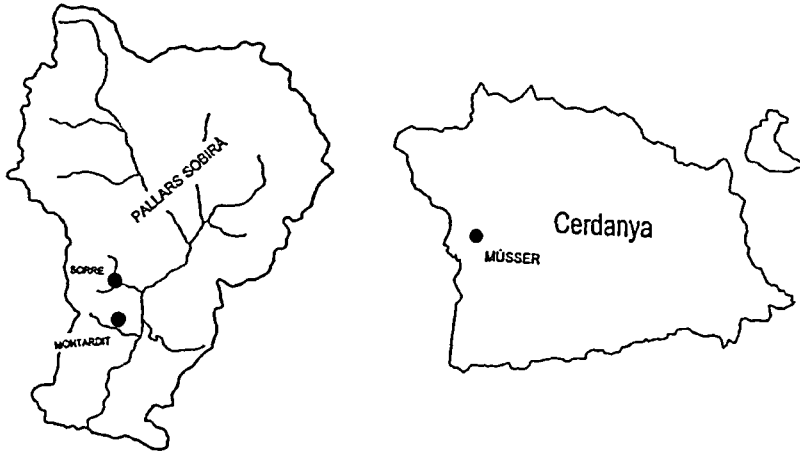

Figura 1. Localització dels pobles estudiats.

previsiblement dissenyat en època prefeudal i, en el cas de Músser, ho tornaren a ser el 1611. Tot depèn, en realitat, del lloc que ocupa aquesta producció en l'estructura dels beneficis, és a dir, de la renda feudal en el nostre cas.

En aquest sentit, com a conclusió més general destaca la importància de la toponímia per a l'estudi dels paisatges agraris del passat. Per les vinyes, com ja havia mostrat Arnaud (1990) en el cas del «vignoble angevin», és decisiva. L'estudi de la toponímia, tant de la continguda en la cartografia com de la recollida en el treball de camp, és bàsic per a la realització d'aquest tipus de treball. Els noms dels camps de conreu esdevenen el nexa imprescindible entre la documentació escrita pretèrita i el parcel·lari agrícola actual.

Un cop cartografiada, la capacitat informativa de la toponímia sobre la gestió dels espais agraris en cada context històric permet formular propostes sobre la transformació i integració dels espais erms a les zones de treball agrícola i/o ramader (FERNANDEZ MIER, 1995, p. 405). Els topònims cartografiats poden considerar-se, doncs, com el «fòssil director» de l'arqueologia agrària, ja que informen sobre la cronologia relativa de les diferents unitats agràries i possibiliten l'estudi dels successius fenòmens de «colonització» dels espais (Arbués, en premsa).

El coneixement de la toponímia, a més, és només una part d'un més genèric, i necessari, «coneixement del terreny». En el nostre cas, aquest ens permet considerar inapropiada una observació del tipus «el pagès faria la seva horeta de camí fins a les vinyes» (SALRACH, 1993). En el cas de Sorre, de l'església parro-

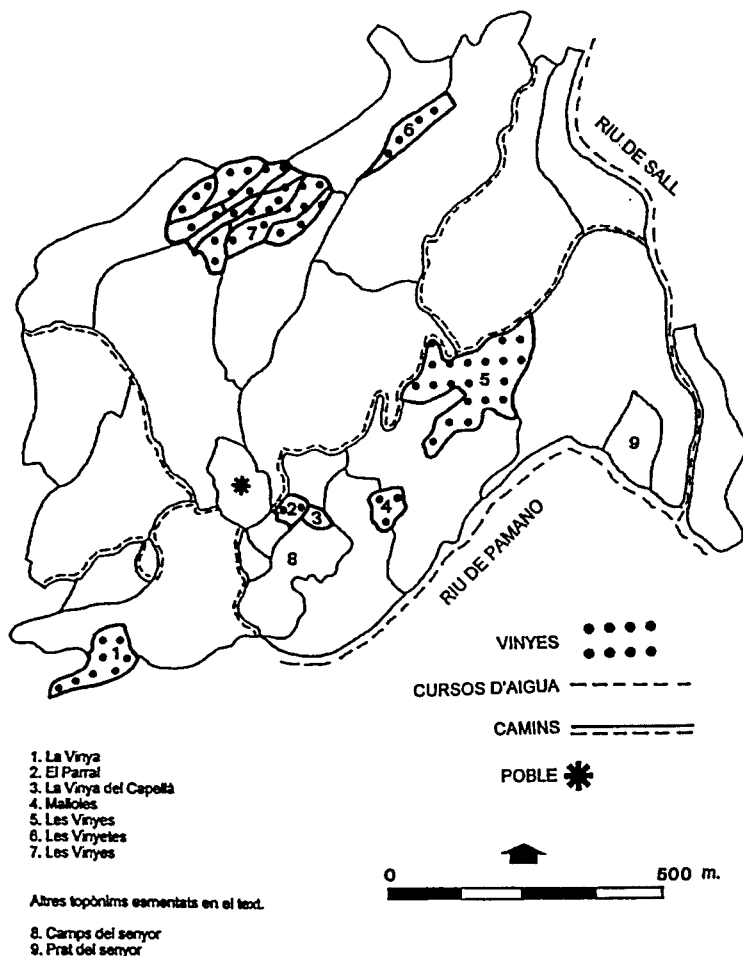

Figura 2. Les vinyes de Sorre

quial a la Vinya del Capellà, així com al Parral, només hi ha un salt; a la partida de les Vinyes, menys de 5 minuts pels camins nous que fan més giragoneses que els antics; a les Malloles, uns 5 minuts pels camins antics negligits; a les Vinyes o Bancalets, uns 10 minuts per un camí abandonat en l'últim tram; a les Vinyetes, uns 10 minuts per un camí nou, i a la vinya de la carretera, uns 2-3 minuts pel camí vell abandonat. En el nostre cas, l'«horeta de camí» implicaria no tenir en compte del valor del temps per al pagès, especialment en aquesta zona muntanyenca on el treball es concentra en els 3 o 4 mesos que van de

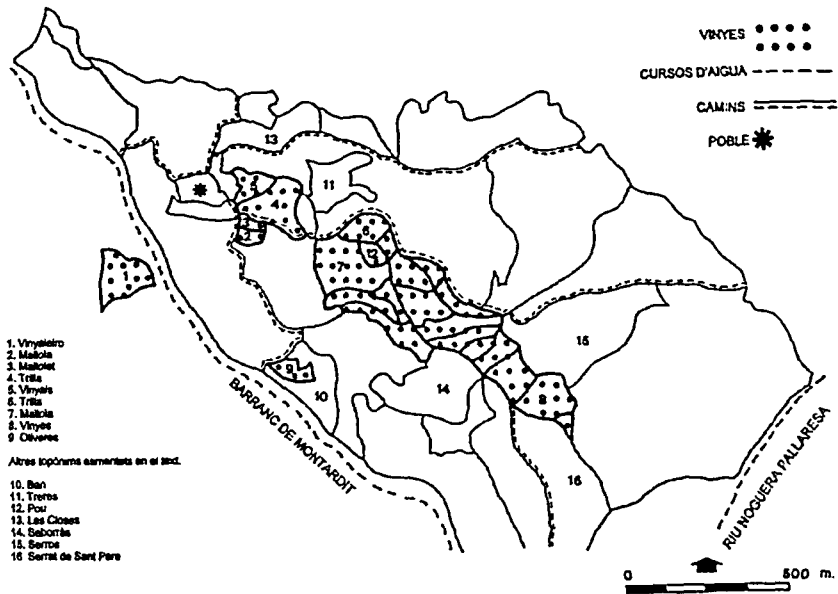

Figura 3. Les vinyes de Montardit

la primavera a la tardor, i sobretot quan la rendibilitat que es podria esperar de la viticultura era, sens dubte, ben minsa. Una «horetta de camí», per al pagès dels segles XI-XVI de Sorre, Montardit o Músser, marcaria la diferència entre la subsistència o la fam.

Hi ha elements suficients, doncs, per considerar que els senyors dels segles IX i X preparen una reorganització radical dels espais agraris i dels cultígens, i per consegüent també dels sistemes d'eines i de les tècniques. El resultat és un conjunt articulat (això és, una agricultura) que arriba pràcticament inalterat fins al segle XVIII. Com en el cas d'Astúries «El aprovechamiento ordenado de las diversas utilidades que el espacio podía ofrecer no ha sido consecuencia, ni de una adaptación a las condiciones ecológicas, aunque estas no hayan dejado de tener un gran valor, ni de una serie de selecciones empíricas de las diferentes comunidades campesinas que sobre él han tenido que vivir para sacarle el mayor beneficio. Al contrario, ha sido más bien el resultado de las decisiones de una clase dirigente que ha actuado de acuerdo con sus ideales, según el papel que se creía llamada a desempeñar en la sociedad y, sobre todo, en atención a sus intereses» (GARCIA FERNANDEZ, 1988, p.10). Per la nostra part, podem concloure, en el mateix sentit, que quan el monjo Gerbert d'Orlhac passà pels comtats catalans carregat de llibres i coneixements nous, al Pirineu hi havia en

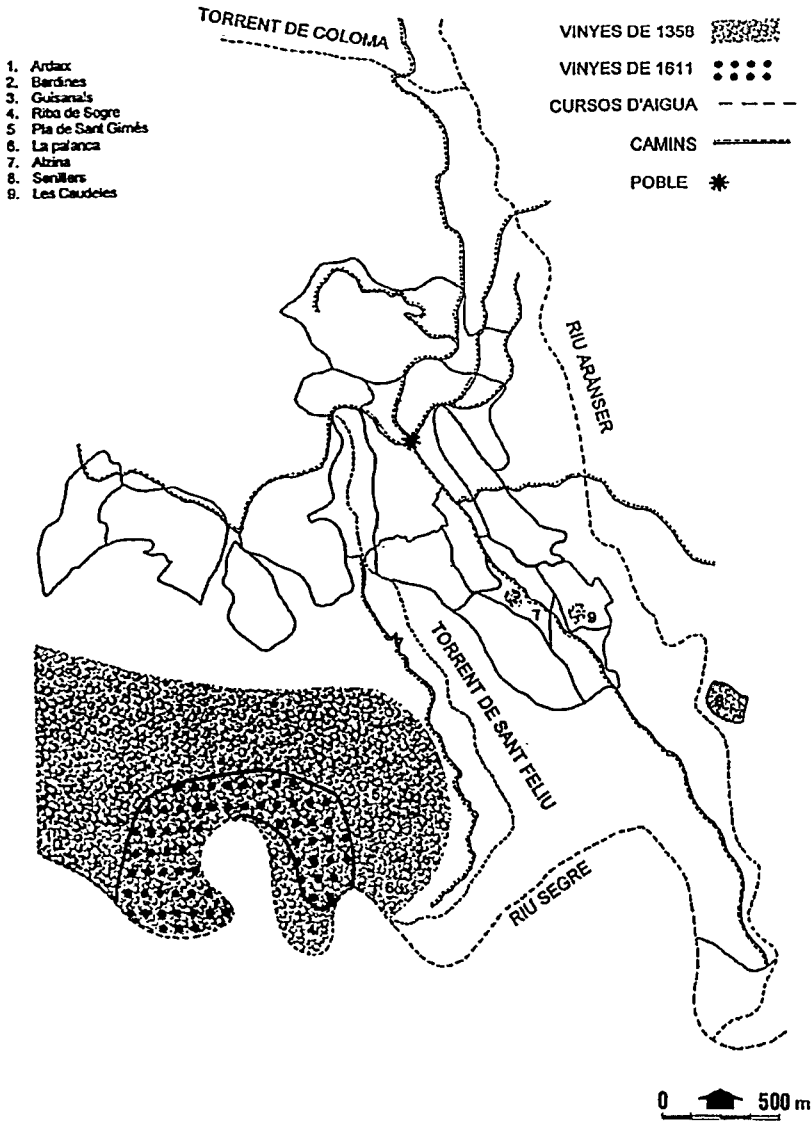

Figura 4. Les vinyes de Músser. Anys 1358 i 1611

marxa una brutal transformació agrària a tots els nivells: en les previsions de subsistència, en els criteris de selecció de les espècies conreades, en les tècniques i sistemes d'eines, en el disseny i construcció dels parcel·lars, i en els mecanismes polítics de domini del treball pagès.

Bibliografia

- ARBUÉS, C. «Un espacio agrario feudal de montaña. El valle del Aràns en la Cerdanya. Lectura arqueológica de un capbreu de 1358». *Arqueología Española*, 19-20 (1998). Teruel: Arqueología del paisaje, p. 463-477.
- . (en premsa) *Els espais agraris feudals de muntanya. L'exemple de Músser (Baridà)*, Memòria de Recerca, UAB, 1998.
- ARBUÉS, C. & OLIVER, J. (en premsa): «Pocs prats per tants masos? Els prats en els espais agraris feudals de muntanya: els casos de Sorre (Vall d'Àssua-Pallars Sobirà) i Músser (Baridà-Cerdanya)». Dins *Col·loqui sobre el mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles IX-XVIII)*. Barcelona, 1999.
- ARNAUD, J-P. «Note sur les origines antiques et la toponymie du vignoble angevin». *Caesardunum*, XXIV (1990), p. 15-24.
- BARAUT, C. (ed.) *Spill manifest de totes les coses del Vescomdat de Castellbò*. La Seu d'Urgell. 1982.
- BARCELO, M. «La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural». Dins *Arqueología medieval en las afueras del «medievalismo»*, Barcelona, 1988, p. 195-274.
- BARRENA, E. La formación histórica de Guipúzcoa. *Deusto*. 1989.
- BOLOS, J. El mas, el pagès i el senyor, *Barcelona: Curial*, 1995.
- BONNASSIE, P. La Catalogne du milieu du xe siècle à la fin du xie siècle. Croissance et mutations d'une société, I, *Toulouse*. 1975.
- BRINGUÉ, J.M. «El Pallars Sobirà al segle XVIII; una societat dual?». *Collegats*, 2 (1988), p.161-184.
- CCIII: D'ABADAL, R. *Catalunya carolíngia. Els comtats de Pallars i Ribagorça. II: Diplomataris*, Barcelona, 1955.
- CDSMG: PUIG i FERRETÉ, I. *Col·lecció diplomàtica del monestir de Santa Maria de Gerri*, Barcelona, 1992.
- CR: Catalunya Romànica. *El Pallars*, vol. XV, Barcelona. 1993.
- CR: Catalunya Romànica. *La Cerdanya i el Conflent*, vol. VII, Barcelona. 1995.
- DACSU: BARAUT, C. «Els documents de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell». *Urgellia* II-IX, (1979-1992/1993), la Seu d'Urgell.
- FERNANDEZ MIER, M. *Génesis del territorio en la edad media*. Tesi doctoral inèdita. 1995.
- FERNANDEZ MIER, M.; FERNANDEZ HEVIA, J. M. «Un microespacio en la montaña asturiana: Presorias», *Arqueología y Territorio Medieval* 5 (1998), Universidad de Jaén, p. 91-108
- FOLCH, R. *La vegetació del Països Catalans*, Barcelona. 1981.

- GARCIA FERNANDEZ, J. *Sociedad y organización tradicional del espacio en Asturias*, Oviedo. 1988.
- GUILAINE, J. (dir.) *Pour une archéologie agraire*, Paris. 1991.
- GUILLAMET, J. «Conreu i producció de vi a Andorra a l'Alta Edat Mitjana». Dins *Vinyes i vins: mil anys d'història*, Barcelona, 1993, p. 277-279.
- IGLESIES, J. *La crisi agrària de 1879-1900. La fil·loxera a Catalunya*, Barcelona: Edicions 62, 1968.
- LLOBET, S. «El límit septentrional de la vinya i l'olivera a Catalunya», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 25 (1991), Barcelona, p. 47-58.
- MARTINEZ, L. *Les famílies nobles del Pallars (segles XI-XII)*, Lleida. 1991.
- NELSON, L.H. «Land use in early Aragon: the organisation of a medieval society». *Societas*, 3 (1973), p. 115-127.
- OLIVER, J. (en premsa): *Treball forçat? Agricultura, ramaderia i domini feudal al Pirineu: una proposta d'articulació. (Pallars i Ribagorça, c. 800-1100)*.
- . «El delme de la pega de la Seu d'Urgell a Andorra en els inicis del domini feudal de pastoralisme pirinenc». Dins *Annals de l'Institut d'Estudis Andorrans*. 1998.
- OSTROM, E. *Governing the commons. The evolution of institutions for collective action*, Cambridge. 1990.
- RENDU, CH. *et alii* «Habitat, environnement et systèmes pastoraux en montagne: acquis et perspectives de recherches à partir de l'étude du territoire d'Enveig». Dins *X Col·loqui d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 1995, p. 661-673.
- ROCA, P.; HERNANDEZ, A.M. «Assentaments rurals i medi natural a Sant Llorenç del Munt i l'Obac als segles X i XI». Dins *2a Trobada d'Estudiosos de St. Llorenç del Munt*, Diputació de Barcelona, 1993, p. 85-87.
- RUAS, M.P. (1990): «Les plantes exploitées en France au Moyen Age d'après les sémences archéologiques». Dins *Plantes et nouvelles cultures en Europe occidentale au Moyen Age et à l'époque moderne*, Auch, p. 9-35.
- SALRACH, J.M. «La vinya i els viticultors a la Catalunya de l'Alta Edat Mitjana», al mateix llibre que Guillamet (1993), p. 117-145.
- SOLÉ SABARIS, J. *Los Pirineos: el medio y el hombre*, Barcelona, 1951.
- SORIANO, J.M., MOLINA, D., NADAL, J. (en premsa): «Environmental problems and management options for abandoned agricultural fields in the Cadí-Moixeró (Catalan-Pyrenees)». Dins *Environmental Management and Planning at the Regional and Local Level*.
- VILA, P. *La Cerdanya*, Barcelona. 1926.
- YOUNG, A. *Viatge a Catalunya*, (1787). Tremp, 1983.
- ZAMORA, Francisco de. *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, (1789). Barcelona, 1973.

Résumé

Des vignes qui ont disparu, ou ce que sont devenus les «témoignages matériels» du contrôle féodal sur le travail paysan à la fin du premier millénaire

Cette communication traite de «témoignages matériels» qui ne sont pas habituels: châteaux, églises, mas et autres constructions avec murs, exceptées peut-être celles qui se firent avec les fais, il y a environ mille ans. Plus précisément, nous étudions la question de l'introduction et de l'extension de la viticulture en la reliant au processus de féodalisation, sur l'établissement du contrôle féodal sur le travail paysan.

Nous centrons notre étude sur les Pyrénées —la Vallée d'Assua, le Barranc de Montardit et Baridà—, parce que nous considérons que les conditions physiques des zones de montagne, normalement peu aptes à la culture de la vigne, permettent de déterminer clairement les raisons qui en régissent son introduction et son extension.

Dans notre étude l'identification archéologique dans le paysage actuel des vignes introduites vers l'an mil joue un rôle fondamental dans le cadre d'une étude plus large de compréhension historique de l'évolution des espaces agricoles de montagne.

En fin de compte, l'étude des vignes peut apporter des connaissances sur l'organisation du travail des paysans en montagne pendant qu'elle est l'objet de ce congrès

Resumit

De vinhas qu'existisson pas pus, o çò qu'es estat fach dels «testimònis materials» del domèni feudal sul treball pagés a la fin del primèr millenni

Aquesta comunicacion tracha de «testimònis materials» que son pas dels costumièrs: castèls, glèisas, mases e d'autres causas amb de parets, franc benlèu d'aquelas que serviguèron per far las faissas, fa ara mila ans. Mai concretament, es estudiada la question de l'introduccion e de l'extension de la viticultura en la ligar al processus de feudalizacion o, dich d'un autre biais, a l'acapament del domèni feudal sul trabalh pagés.

Nòstre estudi se centra sul Pirenèu —la Val d'Assua, lo Barranc de Montardit e Baridà— pr'amor que consideram que las condicions fisicas dels airals montanhòls, normalament pauc propicis a la cultura de la vinha, permeton de determinar clarament las rasons que ne regisson son introduccion e son espandi.

Dins lo nòstre estudi jòga un ròtle fondamental l'identificacion arqueologica dins lo paisatge actual de las vinhas introduchas a l'entorn de l'an mila, dins l'encastre d'un estudi mai ample de compreneson istorica de l'evolucion dels espacis agricòlas de montanha.

Fin finala, l'estudi de las vinhas pòt aduire de coneissenças sus l'organizacion del trabalh pagés en montanha al temps qu'es l'objècte d'aqueste congrés

The third Harvest of the First Millennium A.D. in the Plana de Vic*

Peter J. Reynolds

Universitat de Barcelona / Butser Ancient Farm

Christine E Shaw

Butser Ancient Farm

comunicacions-II

Resum

La tercera collita al primer mil·lenni dC. a la Plana de Vic

Normalment, en qualsevol anàlisi de l'agricultura i la pràctica rural al voltant del primer mil·lenni, s'accepta el sistema clàssic triennial de producció agrícola —cereals, olives i raïm. Aquesta acceptació es basa en gran part en les fonts clàssiques i en la iconografia eclesiàstica d'època medieval. Sigui com sigui, les proves provinents de la paleocarpologia dibuixen una imatge més complexa amb l'explotació d'una àmplia varietat de fonts de recursos alimentaris, i certament els resultats de la pràctica empírica dels processos agrícoles simulant les pràctiques medievals suggereixen que la pèrdua parcial de la collita era força comuna. Aquesta comunicació pretén explorar la naturalesa i el potencial de les fonts d'alimentació alternatives, les quals devien constituir la dieta pagesa quotidiana, una dieta que devia afectar només les classes socials més altes en temps de desastres.

The first harvest comprised the fruits and seeds of the classical triad, grapes, olives and cereals. The second harvest comprised the leaves, for fodder, the wood, for building, fencing and fuel, and the straw, for thatching and bedding. All of these were the obvious and undeniable possessions of the upper classes. The third harvest comprised those seeds and fruits traditionally referred to as «famine food».

The purpose of this paper, amidst the splendours of the millennium, the genius of the church, the glittering literati of the laity, the might of the military, is to delve into the lowest layers of the social hierarchy, the peasants, upon whom the whole economy ultimately depended.

* Study done into the Projects DEICYT PB94-0842 & PB90-0430: «Experimental Archaeology and mediæval agriculture», by a research team directed by Dr. I. Ollich at University of Barcelona.

The celebrated clerical architecture with its iconography and illustrated manuscripts regularly depicts the works and days of the society at large but fails to display any deep understanding of the actual working of the landscape. The lives of those responsible for the economy are merely portrayed carrying out their various tasks with the appropriate tools according to the seasons. These representations, while undoubtedly acknowledging the importance of agriculture and the rhythm of the seasons, serve rather as an educational device for those elements of society far removed from the mean physical toil of food production. There is a dearth of documentary evidence for the workings and workers of agriculture in the latter part of the first millennium of the present era. In fact, it is normal practice for mediaeval historians to resort to the classical period for documentary evidence citing the works of Strabo, Varro, Columella, Virgil, *et al.* While this may be acceptable up to a point, it is important to appreciate that these texts are, with respect to the Plana de Vic, not only out of time but also out of place. Nonetheless, the texts do allow critical insights into the practicality of agriculture and iconographic representations and archaeological discoveries of early mediaeval tools like ploughs, ards, sickles and pruning hooks, argue for a traditional continuity in that design, shape and form vary little over the millennium.

Similarly, it is unlikely that the traditional diet of the classical period alters dramatically. At the time of the end of the first millennium, the three staple foods were undoubtedly still cereals, grapes and olives. These staples were supplemented by meat, primarily sheep, cattle, goat and pig. However, it is most probable that these supplements were reserved for the upper echelons of society. Indeed, given the hierarchical nature of society, all the agricultural products were initially reserved for the upper classes. Any shortfall in production would least affect these consumers and, in contrast, the presumption is that it would most affect the lowest classes, the peasantry. Since 1992, an ongoing research programme has been carried out at the site of L'Esquerda investigating the potential yields of the typical cereals of the early mediaeval period (Reynolds, 1998a). The results of these trials challenge the traditionally accepted yield figures for the mediaeval period but also underline the fact that cereal growing is dependent upon weather and soil and that in bad years production levels are severely reduced (REYNOLDS, 1997). Given the absence of any real evidence for long term bulk storage of grain, such annual fluctuations must have had serious implications. Further, the very nature of the Plana de Vic, a bowl surrounded by mountains with its inverted winter climate, exacerbates this issue. Today, the weather is described by the local inhabitants as nine months of winter and three months of hell. The extremes of weeks of freezing fog to the searing heat of July and August represent an agricultural challenge of considerable scale.

In the absence of written records, real evidence for food production depends upon the discovery and analysis of paleocarpological remains recovered from excavations of early mediaeval sites. In this respect, the site of L'Esquerda is a principle source (Cubero, 1988) for the Plana de Vic. Excavation of this site has been in train for the last twenty years during which time a considerable body of paleocarpological evidence has been built up. The cereals evidenced include Emmer wheat (*Triticum dicoccum*), Einkorn wheat (*Tr. monococcum*), Club wheat (*Tr. compactum*), Bread wheat (*Tr. sp.*), barley (*Hordeum vulgare*), rye (*Secale cereale*), millet (*Panicum miliacum*) and oats (*Avena spp.*). Of these, the oat is probably an invasive weed of cultivation rather than a specific crop in its own right, but see below. In addition, bitter vetch (*Vicia ervilia*) and common vetch (*V. sativa*) as well as beans (*V. faba spp.*) were grown, probably in rotation with the cereals in either a two or three field system. Other crops include the chick pea (*Cier arietinum*) and lentil (*Lens culinaris*). The vine (*Vitis vinifera*) is represented throughout. The olive (*Olea europea*), in contrast, is remarkable by its absence. The region is far too cold with extended winter frosts to allow the olive to flourish. However, the lack of evidence for its presence at all implies that it was not even an imported component of the diet in the Plana de Vic at this time. This is somewhat surprising given that it was abundantly present on the coastal plain some fifty kilometres distant.

At this point it is important to recognise that the carbonised or desiccated seed recovered by excavation is the primary evidence upon which the above comments are based. The occurrence of this evidence during excavation is relatively rare and when it does occur it is unusual for it to be directly associated with a defined structure such as a granary. In addition, for the seed to be carbonised at all, a small percentage of which may survive for discovery centuries later, argues for peculiar circumstances which are extremely difficult to identify. In a sense, it is remarkable for any evidence of this nature to survive at all. Thus the absence of carbonised olive stones may simply be that none have yet been found rather than because none were there. Alternatively, it may be that only the oil was brought in. This type of evidence, however, is critical and its acquisition should be sought far more rigorously than is the case at present.

The inspiration for this focus upon peasant diet came about as a direct result of the agricultural research trials at L'Esquerda. The objective in any such attempt to establish a broad understanding of yields from cereals is to conduct the trials for as many seasons as possible in order to experience a wide range of weather conditions. The weather today is arguably similar to that of a thousand years ago. Indeed, over the last decade the fluctuations have been remarkable. Bad years have actually outnumbered good years in agricultural terms. Of the cereals listed above it is interesting to note that the most reliable has

been Emmer wheat (*Tr. dicoccum*) which has yielded reasonably however bad the conditions. In this connection, it is equally interesting to report that in a similar research programme at Butser Ancient Farm in England, Einkorn (*Tr. monococcum*), not yet part of the trials at L'Esquerda, has always yielded well even in the most dire conditions. It is ironic that the two oldest wheats, dating back to c. 7,500 BCE, normally outperform more 'modern' species. Barley (*H. vulgare*), on the other hand, has performed relatively poorly.

A major element in the research programme has been to record the contaminant arable weeds within the cereal plots in order both to observe their effects upon the cereals and to compare their presence with the carbonised seed evidence. In all years, good and bad, the arable weeds have supplied a potential third harvest insofar as a number of them are perfectly edible either in their leaf form or as seeds. Two particular examples which occur annually in some abundance are Fat Hen (*Chenopodium album*) and Wild Oats (*Avena sterilis* and *A. fatua*). These observations led directly to a consideration of not only the field plots themselves but also field margins, waste ground, bushes and trees within the adjacent areas as components of a third harvest which could be resorted to when the cereal harvest was poor or failed and, subsequently, to the hypothesis that there was abundant food supplies outside the accepted triad of cereals, grapes and olives. The agricultural peasants who worked the fields for their masters did not necessarily depend upon that produce or their masters' indulgence for their own well-being. In fact, some historians blame this system which provided no incentive for the labourers for the low agricultural productivity in the early mediaeval period (SAYAS, 1983).

In order to attempt some understanding of the rural peasant diet, one needs to accept the fundamental and entirely human premise that, despite the requirements of their masters and overlords, the peasants are most unlikely to have suffered any major privations even in years of poor cereal harvests and restricted recognised food supplies. That they manipulated the landscape in terms of alternative food resources is barely recognised in the documented history of any period, although the role of the peasant in the Roman period has been addressed by Frayn (1979) who cites many classical sources on the subject of the definition of cultivated as opposed to wild plants. There is also some slight documentary evidence from the Muslim literature of peasants exploiting a range of wild grains as a source of flour (Riera, personal communication). By the same token, Charlemagne is reported to have advised his troops to collect the fruiting heads of the carline thistle (*Carlina acaulis*) as a nutritious source of food for an army on the move. Indeed, there are some authorities who attribute the plants' common name to Charlemagne (LANSKA, 1992). Such knowledge of plant foods outside the recognised diet of the military clearly must have been gleaned from the rural

peasantry. Peasant revolts were not usually driven by physical hunger but rather hunger for the re-allotment of land and their own independence.

Prior to any attempt to assess and detail the specific potential of the landscape as a source of this hypothesised third harvest, it is not without point to examine the simple chemistry of food to recognise the basic requirements of nutrition.

The chemistry of nutrition fundamentally involves six chemical groups, proteins, carbohydrates, fats, water, vitamins and minerals. Of these, both vitamins and minerals, despite being essential, are, in fact, needed in minute amounts and are nearly always provided by their incidental association with the plant and animal derived bulk commodities of carbohydrate and protein. In consequence, they can be discounted in the context of this paper since the harvests under consideration are of bulk commodities.

Water is an obvious dietary requirement but it is also critical as the medium of all digestive reactions. Carbohydrates, proteins and fats are all processed by hydrolysis into their utilisable units.

Proteins are derived from both plants and animals. Structurally they are polymers or chains of approximately twenty variations of nitrogen-containing monomers. These monomers are generically referred to as amino acids of which nine are essential for human nutrition and need to be directly provided from the intake of food. Requirement for protein is relatively low in comparison to carbohydrates but is critical for growth, metabolism and the replacement of tissue. Protein is primarily sourced from eating meat but it is also, and for the peasant diet, importantly, drawn from the pulses, peas, beans and lentils. A third source is from plant foodstuffs like leaves, roots, seeds and fruit but rarely does the protein content of these approach 10%. Nonetheless, it is a significant source.

Fats have a high energy content. They comprise a tiny glycerol core to which are attached three or four very large fatty acid molecules. Some fatty acids, like amino acids, have to be directly provided from the intake of food but as they are found in cell wall material there is rarely a deficiency.

Carbohydrates are the real key to nutrition, the fuel of life. In any assessment of diet, the primary focus is upon sourcing carbohydrates in that the energy they supply drives metabolic reactions. Carbohydrates are polymers, less variable than proteins, the monomers being monosaccharides, e.g. glucose, fructose, galactose. For dietary requirements, there are only two carbohydrate polymers to consider, starch and inulin. Starch is a polymer of glucose monomers, inulin a polymer of fructose monomers. Starch within the human body is acted upon by two enzymes which yield metabolisable glucose thus, in simple terms, energising the system. Inulin, on the other hand, cannot be broken down by human enzymes which renders it calorifically useless although it is an

important 'functional food'. Functional foods, while they have no calorific or structural significance, have been recognised as being essential to the physical functioning of the human digestive system. Currently they represent the focus of a new discipline. However, if foods containing inulin (mostly *Compositae* species) are cooked for a long time in an acid environment, the inulin is broken down into a form that can be utilised for energy.

Thus it can be seen that the chemistry of nutrition, translated into a peasant diet, is perfectly sustainable from suitable plant sources and would only need to be enhanced by the further additions of meat (protein) from the hunt, fowl, fish and fur and, indeed, the humble snail as seen in the Lutterell Psalter (figure 160) (BACKHOUSE, 1969).

Returning to the archaeological data. The paleocarpological evidence from L'Esquerda, by its very nature, is limited and represents only a partial view of the potential diet. The extra-ordinary and extremely important discovery of the granary at L'Esquerda which, in its third phase of use, had been burned down in the 13th century throws some light on the problem if one allows that traditional agriculture was practised with little change from the millennium (OLLICH, 1988, OLLICH & CUBERO, 1989). In the event, while some carbonised seed was found in the debris, the quantities were surprisingly small. This suggests that the granary itself was either purposely emptied of its contents implying that the conflagration was deliberate or else that the accidental fire occurred at the end of winter/spring when most of the contents had been used and prior to its replenishment after the harvest in June. In either case, the identification of the plant remains substantiates the above list of cereals and vetches along with a range of arable weeds which were typical contaminants of a cereal crop. In addition, the very fact that evidence comes from a dedicated storage building limits its implications for a peasant diet. The granary is currently the focus of a major research experiment at L'Esquerda involving its construction and subsequent use.

The other major source of evidence is the typical vegetation of the region of the Plana de Vic. It is in this context that the large lacunae in the paleocarpological evidence from L'Esquerda are emphasised. For example, there is a total dearth of evidence for nuts or nut shells of any kind and, even more significantly, in the list of arable weeds identified there are no *Chenopodiaceae* with the exception of two seeds of Orache (*Atriplex* spp.) Throughout the empirical trials at L'Esquerda, Fat Hen (*Chenopodium album*) and Nettle-leaved Goosefoot (*Ch. murale*) are abundantly present as arable weeds. Indeed, they are abundantly present throughout the region as a whole. The value and appreciation of Fat Hen as a food plant has been recognised throughout western Europe, both north and south, from earliest times (GLOB, 1969). Its leaves can be used as a nourishing vegetable like spinach, its seeds can be ground

into flour and the whole plant can be sun-dried like hay as an animal winter feed.

However, prior to any discussion of the relative values of wild or uncultivated plants as a source of food, the major problem is to isolate a staple food to substitute for the cereals. This staple must be plentiful, capable of easy processing and, critically, storable without any major deterioration from one season until the next. At the same time, it must be, like cereals, a source of easily digestible carbohydrate. Ideally it should have some representation in the archaeological data.

For the Plana de Vic, there are two principal contenders to fill this role. The first possibility is that abundant weed Fat Hen (*Ch. album*) which flourishes both within the cultivated land and on the waste land especially dung heaps and around settlement areas. The second possibility is the nut of two trees, the sweet chestnut (*Castanea sativa*) and the oak (*Quercus spp.*) which thrive within the area.

The uses of Fat Hen have been outlined above and within the same parameters Nettle-leaved Goosefoot (*Ch. murale*) can be included. In nutritional terms, the green leaves of Fat Hen contain about 4% protein and 7% carbohydrate. With regard to minerals, it contains calcium and magnesium with traces of phosphorus and iron. Rich in Vitamin C, it contains as much as 245mg per 100g of the leaves. Traditionally, apart from being a food plant, the leaves, roots and tips are used in folk medicine to treat coughs and bronchitis. Archaeologically, carbonised seed of Fat Hen has been found throughout Europe from the earliest times (GLOB, 1969; BUXO, 1997). Discoveries of quantities of Fat Hen seed without contaminants imply that it was specifically collected rather than being a by-product of harvesting practice, to be used either as a stored food supply or as selected seed for subsequent sowing. Each plant can yield up to 100,000 seeds. Ethnographic evidence records that the Indians of New Mexico and Arizona gathered the seeds of Fat Hen, dried them and ground them into flour in order to make bread (United States Department of Agriculture Report 419, 1870). The flour resembles Buckwheat (*Fagopyrum esculentum*) in colour and taste and is regarded as equally nutritious (GRIEVE, 1931). While it went out of fashion in the second millennium of our era and most herbalists refer only to its medicinal qualities, clearly it was a plant of considerable significance from the Bronze Age, if not before, through to the end of the first millennium AD.

The second major potential source of carbohydrate is represented by the nut from the sweet chestnut (*Castanea sativa*) and the oak (*Quercus coccifera*, *Q. robur*, *Q. ilex*, *Q. sobur*) (MASON, 1995). Sweet chestnuts are effectively packed with nutrition and energy. They contain 6-10% protein, 70-80% car-

bohydrate, 2-7% fats and 40mg per 10 g of pulp of Vitamin C and 15mg of Vitamin B. The nuts are harvested at the end of October and into November when they are dry. Stored within their capsules at a low temperature (c. 4°C) in a shallow layer, they can be kept for many months. The nuts today are usually roasted in the hearth in the winter as an afternoon treat but this is clearly the survival of a much earlier tradition. The dried nuts can be ground into flour and made into a nourishing bread. The acorn is equally valuable since it contains 45% carbohydrate, 5.2% protein and most beneficially, 43% fat. Like the chestnut, the kernels can be dried and ground into flour, although leaching with water to remove the bitter tannins is necessary.

These sources of carbohydrate are abundant within the Plana de Vic and fulfil all the requirements of a harvestable food, the most critical of which is their capability of being stored over a long period and certainly from one harvest to another. There is no reason whatsoever why they should not have been the daily bread of the peasant class in the early mediaeval period.

Having established the daily bread, the third harvest is abundantly plentiful in its supply of flavourings and relishes. As Dimbleby (1967) observed «the wild flora contains many more plants which can be used for flavouring than are cultivated in the herb garden».

However, continuing with trees and shrubs, one in particular, the hazel (*Corylus avellana*) has been a favourite with man from the earliest times to the present day. It has been found in neolithic contexts, Roman Pompeii, and Charlemagne is reputed, probably inaccurately insofar as hazel was already likely to have been widely dispersed, to have spread it throughout Europe. Perhaps like the Carline thistle, he commented rather on its use. Hazel nuts contain about 60% fats, 14-20% protein, 8-14% carbohydrate, considerable amounts of potassium, phosphorus, calcium magnesium, iron and copper along with folic acid and vitamins B, C and E. The hazel is widely distributed in the Plana de Vic with many coppices along the banks of the river Ter. Apart from its food value, the hazel wands were in considerable demand for fencing and walling in house construction as well as the production of wicker baskets. Pictorial representations of hazel rod fencing can be seen in many of the illustrated manuscripts as for example in *Les Tres Belles Heures de Duc de Barry* (REYNOLDS, 1988).

The list can be extended almost indefinitely to include fruit like Cornelian Cherry (*Cornus mas*), the hawthorn (*Crataegus spp.*) and the quince (*Cydonia oblongata*) which can be eaten directly or used in the preparation of compotes, jams and sauces.

Part of the research programme at L'Esquerda is an ongoing survey of the flora of the area (REYNOLDS, 1998c). To date (1999), over 150 different plants

have been identified of which more than one third are edible. Within the constraints of this paper, it is only possible to make a very small selection. The bramble (*Rubus fruticosus*) is an obvious choice in that the fruits, the blackberries, are still collected from the wild to this very day. It is also possible to sundry blackberries and subsequently eat them many months, even years, later (personal experience). The Common Mallow (*Malva sylvestris*) is also abundant. Its seeds can be eaten and its leaves used as a salad or cooked as a green vegetable.

No list, however truncated, should omit the vetches. To date, five vetches have been identified (*Vicia cracca*, *V. hirsuta*, *V. lutea*, *V. sativa* and *V. sepium*) all of whose seeds can be eaten like lentils or in soups or dried and ground into a flour. One can add to these the Yellow Vetchling (*Lathyrus aphaca*) and the Spanish Vetchling (*L. clymens*) whose seeds are edible, as are their tubers. Lastly, the Common Orache (*Atriplex patula*), a member of the Chenopodiaceae, can be eaten as a vegetable like Fat Hen.

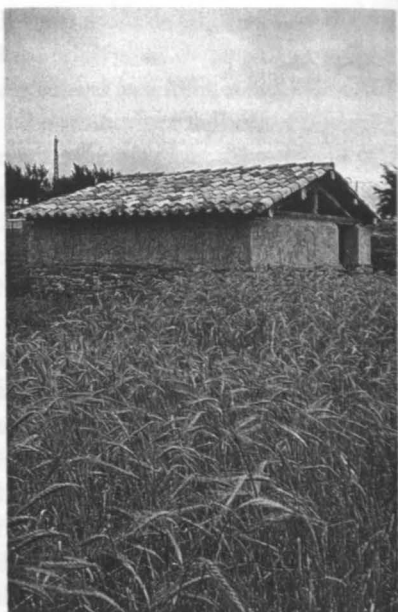
In this discussion which has focussed primarily upon food sources from plants, there has been little or no reference to the important aspect of the medicinal qualities of plants. That the food plants cited have beneficial medicinal properties is without doubt, in consequence of which the peasant is richer rather than poorer by virtue of his diet.

It is quite fascinating how many of these foods, particularly Fat Hen, sweet chestnut and acorns, are referred to in the texts of the second millennium, including those of the modern day, as foods reverted to in times of famine. Given that literature is directed at the literati and that the literati are not peasants, the implication is really that the upper classes are forced to change their standard agriculturally produced diet and adopt another one, that of the peasants who are, perforce, constrained to share their normal diet.

However, the problem of testing the hypothesis still remains. In the absence of documentary evidence, the future focus must be upon seeking the archaeological evidence. Finer and finer processing is urgently needed to extract and recover what paleocarpological evidence survives. At the same time, it is necessary to focus attention away from the obvious, the monumental, the ecclesiastical, the tombs and towards the settlement areas of the lowest socio-economic classes. Only in this way will there be any progress in our understanding of mediaeval society as a whole. The comments of Duby (1968), who draws attention to the scattered settlements of seventh century Europe with only small areas of land under cultivation, that 'the peasants only derived part of their livelihood from agriculture, the rest comes from fishing, hunting and wild fruits' is entirely unsatisfactory and misleading. Peasants undoubtedly hunted and fished but one suspects for very minor prey outwith the Lord's demesne.

The experimental construct of the medieval granary across a field of Emmer wheat at L'Esquerda.

The fruiting head of *Chenopodium album*. The average yield per plant is 100,000 seeds.

The Third Harvest of the First Millennium still in evidence at the end of the Second Millennium at Vic market.

'Wild fruits' is quite simply a gross understatement at best, at worst a complete misunderstanding of the agricultural peasant class of any period.

There is no doubt that gathering and hunting did not cease when farming began. In the earliest stages of the agricultural revolution, as it rolled from the Fertile Crescent westwards throughout Europe, the new technology would have dovetailed into the old practices. At the beginning this was through necessity, subsequently through choice. That gathering plants from the wild for food and medication played a significant role in the classical period is evidenced by the writings of Theophrastus, Strabo, Columella, Virgil, *et al.* In the post-Roman period, Galen (*De Alimetorum Facultibus* and *De Probis Pravisque Alimetorum Succis*) discusses wild and cultivated plants with equal fervour. The gatherer-hunter tradition survived at all levels in society but especially amongst the lowest socio-economic group, the peasantry. It is in some ways ironic that the plant diet employed by this group, by its sheer wealth and diversity in terms of energy foods and functional foods, was far healthier than the one they toiled in the cereal fields to provide for their lords and masters. There was, in fact, an abundant third harvest in the first millennium of our era in the Plana de Vic.

Even today, at the close of the second millennium, the gatherer-hunter tradition is still alive and well. The products of the wild harvest, available virtually all year round are on sale every Saturday in the market square of the city of Vic. Baskets of fungi of every shape and description, fruits and nuts both fresh and dried, aromatic bulbs and herbs, all being sold by those timeless characters who live closest to the landscape.

Omnia Vico Venalia (with apologies to Juvenal).

Acknowledgements: The authors express their gratitude to Roger Hedge and Jonathan West for their advice and constructive criticism in the preparation of this paper.

Bibliography

- BACKHOUSE, J. *The Luttrell Psalter*. The British Library, London, 1989.
- BUXÓ, R. *Arqueologia de las Plantas*. Critica, Barcelona, p. 56, 58, 128-130, 256, 1997.
- CUBERO, C. *Aportició de la paleocarpologia al coneixement de l'explotació agrària del territori*. University of Barcelona tesi de llicenciatura inedita, p. 179-209, 1988.

- DIMBLEBY, G.W. *Plants in Archaeology*, London, 1967.
- DUBY, G. *Rural Economy and Country Life in the Mediaeval West*, trans. C. Paston. London. p. 9, 21-22, 1968.
- FRAYN, J. M. *Subsistence Farming in Roman Italy*. Centaur, London, p. 57-72, 1979.
- GLOB, P. V. *The Bog People*. Faber & Faber, London, 1969.
- GRIEVE, M. *A Modern Herbal*. London, p. 366, 1931.
- LANSKA, D. *The Illustrated Guide to Edible Plants*. Chancellor Press, London, p. 68, 1972.
- MASON, S. Acornucopia? Determining the Role of Acorns in Past Human Subsistence. *Food in Antiquity*. (Eds: Wilkins, Harvey & Dobson). University of Exeter, 1995.
- OLLICH, I. El graner de L'Esquerda, Roda de Ter, Osona. *III Jornades Arqueologia Medieval a Catalunya*, p. 22-26, 1988.
- OLLICH, I.; CUBERO, C. Paleocarpologia: agricultura al'Edat Mitjana: l'excavació i estudi d'un graner medieval a Catalunya. *III Congreso de Arqueología Medieval Española*. Oviedo, p. 73-85, 1989.
- OLLICH, I.; ROCAFIGUERA, M.; OCAÑA, M. *Experimentació arqueològica sobre conreus medievals a l'Esquerda, 1991-1994*. Monografies d'Arqueologia Medieval i Postmedieval, 3. Universitat de Barcelona, 1998.
- REYNOLDS, P. J. *Mediaeval Cereal Yields in Catalonia & England: An Empirical Challenge*. *Acta Mediaevalia*, 18. University of Barcelona, p. 467-507, 1997.
- REYNOLDS, P. J. Les Collites a *Experimentació Arqueològica Sobre Conreus Medievals a L'Esquerda*. Monografies d'Arqueologia Medieval i Postmedieval, No.3. University of Barcelona, p. 113-120, 1998a.
- REYNOLDS, P. J. The Mediaeval Fence. *Experimentació Arqueològica sobre Conreus Medievals a L'Esquerda*. Monografies d'Arqueologia Medieval i Postmedieval, No. 3. University of Barcelona, p. 174-179, 1998b.
- REYNOLDS, P. J. Llistat General de les Plantes de l'Àrea de Recerca de L'Esquerda, Juny 1993. *Experimentació Arqueològica sobre Conreus Medievals a L'Esquerda*. Monografies d'Arqueologia Medieval i Postmedieval, No.3. University of Barcelona, p. 150-151, 1998c.
- SAYAS, J. J. *El Bajo Imperio*. In *Historia de España* (ed. Manuel Tuñón de Lara). Vol. II, Part 1. Editorial Labor, Arago, p. 64, 1983.

Works of reference consulted in the preparation of this text

- Agricultural Plants*. Langer, R.H.M. & Hill, G.D. C.U.P. Cambridge, 1982.
- Atlas de Malas Hierbas*. Villarias, J.L. Ediciones Mundi-Prensa, Madrid.
- Crops of Britain & Europe*. 1989. De Rougemont, G.M. Collins, London, 1992.

- Edible & Medicinal Plants of Britain & Northern Europe.* Launert, E. Hamlyn, London, 1981.
- El Mon Agrari Els Cicles Agricoles a la Catalunya Vella (s.IX-XIII).* Oceana i Subirana, M. University of Barcelona, 1998.
- Els Noms de Las Plantas als Paisos Catalans.* Francesc Masclans. Barcelona, 1981.
- Flora Britannica.* Mabey, R. Chatto & Windus, London, 1998.
- Food for Free.* Mabey, R. Collins, London, 1972.
- Gramineas Pratenses de Madrid.* Gonzales Bernaldex, F. Madrid, 1986.
- Guia de las Plantas Medicinales y Comestibles de Espana y de Europe.* Launert, E. Barcelona, 1982.
- Guia de los Arboles de la Peninsula Iberica y Balercs.* Santolalla, F. Blume, Barcelona, 1992.
- Illustrated Guide to Edible Plants.* Lanska, D. Aventinum, Prague, 1992.
- Julius Works Calendar.* British Museum.
- Mediaeval Agriculture & General Problems of the Mediaeval Economy.* Postan, M.M. Cambridge University Press, 1973.
- Mediterranean Wild Flowers.* Blamey, M., Grey-Wilson, C, 1993.
- Modern Herbal.* Grieve, M. Jonathan Cape, London, 1931.
- Natures Wild Harvest.* Soothill, E. & Thomas, M.J. Blandford Press, Dorset, England, 1983.
- Paleoethnobotany.* Renfrew, J.M. Methuen, London, 1973.
- Poisonous Plants in Britain.* Reference Book 161, Ministry of Agriculture, Fisheries & Food. H.M.S.O., London.
- Sturtevant's Edible Plants of the World.* Ed. Hedrick, U.P. Dover Publications, New York, 1972.
- Vegetació de Catalunya.* NUET i BADIA, J., PANAREDA i CLOPÉS, J.M., ROMO i DIEZ, A.M. Eumo Editorial, Vic, 1991.
- Wild Flowers of Britain & Northern Europe.* 1996. Blamey, M., Fitter, R. & Fitter, A. Harper-Collins, London.

Résumé

La troisième récolte du Premier Millénaire après J.C. dans la Plaine de Vic

Habituellement, dans toute analyse des pratiques agricoles et rurales du premier millénaire de notre ère, il existe une simple acceptation du trio classique de produits agricoles —céréales, olives et raisin. Cette acceptation provient des sources, essentiellement classiques, et de l'iconographie ecclésiastique de

l'époque médiévale. Cependant, les preuves paléocarpologiques impliquent un schéma plus complexe de l'exploitation d'une grande variété de ressources alimentaires et en ce sens les résultats d'essais agricoles empiriques reproduisant les pratiques médiévales suggèrent qu'une perte partielle de la récolte n'était pas inhabituelle. Cette communication veut explorer la nature et le potentiel des ressources alimentaires alternatives qui ont pu constituer la diète alimentaire normale des paysans, une diète qui a pu, également, affecter les classes sociales les plus hautes en temps de désastres.

Resumit

La tresena esplecha del Primèr Millenni aprèp J.C. dins la Plana de Vic

De costum, dins quequesià analisi de las practicas agricòlas e ruralas del primèr millenni de la nòstra èra i a una simpla acceptacion de la triada classica de produches agricòlas —cerealas, olivas e rasim. Aquesta acceptacion es deguda a las fonts essencialament classicas e a l'iconografia eclesiastica del periòde medieval. Pasmens, las pròvas paleocarpologicas implican un dessenh mai complex de l'exploitacion d'una granda varietat de ressorgas alimentàrias e cèrtament los resultats dels ensages agricòlas empirics que simulavan las practicas medievals suggerisson qu'una pèrdia parciala podiá èsser frequenta. Aquesta comunicacion vòl explorar la natura e lo potencial de las ressorgas alimentàrias alternativas, que, a mai, pòdon aver constituït la dieta pagesa normala, una dieta que pòt aver afectat las classas socialas mai elevadas mas solament en temps de desastres.

Abstract

The third Harvest of the First Millennium A.D. in the Plana de Vic

Usually in any review of agriculture and rural practice in the first millennium of our era there is a simple acceptance of the classical triad of agricultural produce —cereals, olives and grapes. This acceptance is driven by the largely classical sources and the ecclesiastical iconography of the medieval period. However, the paleocarpological evidence implies a more complex picture of the exploitation of a wide variety of food resources and certainly the results of empirical agricultural trials simulating medieval practice suggest that partial crop failure was not uncommon. This paper sets out to explore the nature and potential of alternative food resources, which may even have constituted the normal peasant diet, a diet which may only have impinged upon the upper social classes in times of disaster.

Tecnologia i societat entorn de l'any mil en terres catalanes

Marta Sancho i Planas
Universitat de Barcelona

Resum

A final del primer mil·lenni Gerbert d'Orlhac es desplaçà a terres catalanes, on va poder aprendre un seguit de coneixements que, procedents d'Orient i a través del món àrab, s'havien introduït en la societat cristiana. Aquest fet és un reflex dels contactes, no sempre bel·ligerants, existents entre Al-Andalus i els comtats cristians del nord de la península, que van permetre la difusió i interacció en l'àmbit de l'alta cultura i de la ciència.

Al mateix temps, i en un nivell més pràctic, es produïren intercanvis d'un caràcter més tècnic que influïren en el desenvolupament de les activitats productives, especialment en el món rural, i que permeteren accelerar el creixement econòmic iniciat amb anterioritat.

La comunicació que presentem és una reflexió sobre el nivell tecnològic de la societat catalana al final del primer mil·lenni, en la qual intentarem destacar els trets més característics i relacionar-los amb el desenvolupament global i amb la percepció que l'home de l'any mil tenia del seu entorn. No ens limitarem a l'àmbit de l'agricultura sinó que ens endinsarem en altres activitats productives que considerem bàsiques en el desenvolupament socioeconòmic de la societat medieval, com ara la producció de sal, de ferro, l'explotació del bosc o la ramaderia.

Introducció

Al final del primer mil·lenni Gerbert d'Orlhac es desplaçà a terres catalanes, on va poder aprendre un seguit de coneixements que, procedents d'Orient i a través del món àrab, s'havien introduït a la societat cristiana. Aquest fet és un reflex dels contactes, no sempre bel·ligerants, existents entre Al-Andalus i els comtats cristians del nord de la península, que van permetre la difusió i interacció en l'àmbit de l'alta cultura i de la ciència.

Al mateix temps, i en un nivell més pràctic, es produïren intercanvis d'un caràcter més tècnic que influïren en el desenvolupament de les activitats pro-

ductives, especialment en el món rural, i que permeteren accelerar el creixement econòmic iniciat amb anterioritat.

La comunicació que presentem és una reflexió sobre el nivell tecnològic de la societat catalana al final del primer mil·lenni, en què intentarem destacar els seus trets més característics i relacionar-los amb el desenvolupament global i amb la percepció que l'home de l'any mil tenia del seu entorn;¹ un entorn eminentment rural i unes activitats productives en què domina l'agricultura, tot i que considerem imprescindible no oblidar-ne d'altres, com ara la producció de sal, de ferro, l'explotació del bosc o la ramaderia, que ens semblen bàsiques en el desenvolupament socioeconòmic de la societat de l'alta edat mitjana.

Quan l'any 1987 el Dr. Manuel Riu va presentar la seva ponència «Nuestro actual conocimiento y posibilidades del estudio arqueológico de las técnicas industriales en la Edad Media» (II CAME, Madrid, 1987), a molts joves amb vocació d'arqueòlegs se'ns va obrir un camí poc explorat encara i que oferia moltes possibilitats. De les propostes que el Dr. Riu feia en aquella ocasió el que més em va cridar l'atenció fou la possibilitat de combinar fons diverses que conflüen en l'estudi de temes relacionats amb les tècniques aplicades a l'edat mitjana: documentals, etnogràfiques, toponímiques i, evidentment, arqueològiques.

El ventall de possibilitats que s'obre amb aquesta perspectiva és immens: les tècniques agrícoles (utilatge, cicles agraris, productes, tècniques de conreu), la ramaderia (tipologia de la cabana ramadera, creació de pastures, transhumància, apicultura...), la transformació de productes agraris i ramaders (conservació, manipulació), l'explotació del bosc (producció de carbó, aprofitament de fibres vegetals, recol·lecció), la caça i la pesca (tècniques de caça, arts de pesca marítima i fluvial), l'explotació de recursos minerals (metalls no ferrosos, metall ferrosos, forns de reducció, d'afinament, de deshidratació...), el tèxtil (fibres animals, vegetals, el filat, el teixit...), l'adobament de pells, la cistelleria, el treball de la fusta, les tècniques constructives, les vies de comunicació...

Totes aquestes activitats productives per separat, i sobretot vistes com una unitat dins el que Bertran Gille defineix com a «sistema tècnic» d'una societat determinada, a partir de les bases materials en què es fonamenta energies i matèries primeres ens permet obtenir una visió molt més rica de l'edat mitjana de la que generalment s'ofereix (GILLE, 1998).

En realitat, la visió de l'economia de l'occident medieval restringida a una agricultura de secà, amb una activitat ramadera complementària i amb un escàs regadiu, resulta molt pobre i parcial. Tan sols cal observar els materials que

1. Sobre la percepció que l'home té del seu entorn i de la naturalesa, vegeu l'obra de J. Glacken de l'any 1967 i publicada en castellà l'any 1996.

apareixen en les excavacions i en la iconografia i preguntar-se sobre el seu origen per adonar-se que l'activitat productiva a l'edat mitjana era molt més rica i variada.

Problemàtica metodològica

No crec que faci falta insistir en la necessitat d'utilitzar totes les fonts disponibles per a abordar aquest tipus d'estudi. En l'actualitat cap medievalista no pot dubtar de la importància de les fonts arqueològiques i les seves aportacions per a millorar el coneixement sobre aquest període històric. D'alta banda, resulta evident la necessitat d'analitzar i observar aquelles mostres d'activitats productives que encara conserven un utilitatge, unes estructures i una gestualitat tradicionals. Els estudis etnogràfics, les festes, els museus i els inventaris del patrimoni etnològic, en aquest cas, ens poden ser de gran utilitat.² Paral·lelament, cal endinsar-se en una bibliografia tècnica, elaborada per especialistes en altres camps del coneixement, en la qual els aspectes històrics estan poc o mal tractats, però que ens orientaran en aquells aspectes més tècnics dels quals els historiadors estem poc o mal informats. Pel que fa als estudis d'història de la tècnica caldrà fugir de les afirmacions excessivament generalistes que tendeixen a unificar, cronològicament i espacialment, els fets tecnològics, i provoquen certa confusió.³

Finalment, i com a punt més important en el desenvolupament del nostre treball, hem de ser capaços d'introduir els resultats de la nostra recerca en el coneixement històric global. De res ens serveix als historiadors saber el funcionament d'un determinat forn característiques, combustible, matèries primeres, temperatura màxima, producte resultant... si no som capaços de veure-hi al darrere les persones que el feren funcionar, la societat que en permeté el desenvolupament i els efectes posteriors. En la mesura que els aspectes tècnics són una part important de l'economia d'una societat i que les innovacions tècniques

2. En l'actualitat el Centre de Promoció de la Cultura Tradicional i Popular de Catalunya està portant a terme l'Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya (IPEC), a partir de diferents projectes centrats en temàtiques i comarques diverses: la pesca marítima i fluvial, les activitats tradicionals a zones de muntanya, etc. El material recollit i informatitzat pot ser una gran ajuda per a la realització d'estudis sobre la història de les tècniques.

3. Segons L. White: «La revolución agrícola en la Alta Edad Media se limitó a las llanuras del Norte, donde el arado pesado resultaba adecuado para los suelos ricos, donde las lluvias de verano permitían una abundante siembra de primavera y donde la cosecha de verano servía de alimento a los caballos que debían tirar del arado pesado» (WHITE, 1973:95). Afirmacions com aquesta no tenen en compte el creixement que es produeix en zones com ara Catalunya entorn de l'any mil ni les causes que el feren possible.

participen en els canvis que s'hi produeixen, cal considerar-los com un aspecte destacat del desenvolupament històric i, per tant, han de ser objecte d'estudi dels historiadors (RIERA, 1995:9).

A Catalunya els estudis sobre aspectes tècnics basats principalment en fonts arqueològiques s'han incrementat en els darrers anys. Els treballs realitzats per l'equip dirigit pel Dr. Padilla als forns de ceràmica de Cabrera d'Anoia, el projecte d'arqueologia experimental de l'Esquerda dirigit per la Dra. Ollich o l'estudi de l'establiment siderúrgic de Fabregada dirigit per mi mateixa en són un bon exemple (LEENHARDT; PADILLA; THIRIOT; VILA, 1993; OLLICH; ROCAFIGUERA, 1998; SANCHO, 1997). Resulten també interessants els estudis monogràfics realitzats a partir de fonts iconogràfiques com ara la tesi de llicenciatura de M. Ocaña que recull i dona continuïtat a bona part del treball sobre utillatge agrari que vam realitzar i presentar com a tesi de llicenciatura l'any 1989 (OCAÑA, 1998; SANCHO, 1990 i 1993). Ens agradaria, però, destacar com la publicació d'estudis sobre aspectes tècnics ha despertat l'interès en descobertes ocasionals en diversos jaciments medievals, i evita així la pèrdua d'una valuosa informació.

Desenvolupament tècnic de l'antiguitat a l'alta edat mitjana

Tantes vegades s'ha parlat de l'endarreriment tècnic que suposa el pas de l'antiguitat a l'edat mitjana, de la pèrdua de coneixements tècnics i de l'empobriment de béns materials, que es fa difícil reorientar el tema i plantejar-lo en uns altres termes.

Per començar cal dir que, pel que fa a aspectes tècnics, no podem establir comparacions entre societats diverses i aplicar judicis de valor sobre un major o menor desenvolupament tècnic a partir dels nostres paràmetres de progrés. Una societat disposa d'un bon nivell tècnic en la mesura que és capaç de cobrir les pròpies necessitats i està ben adaptada al seu medi, i no podem confondre o comparar les necessitats d'un col·lectiu històric determinat des d'altres realitats.

Dit això podem pensar que en el pas de l'antiguitat a l'edat mitjana es produeix un canvi en l'orientació dels esforços destinat a millorar i augmentar la producció d'articles de primera necessitat, en detriment d'una producció de luxe que potser és més pròpia d'una societat basada en un sistema tècnic més complex. De fet, el món antic arriba a una situació d'insostenibilitat deguda, en part, a les mancances existents en la seva base productiva, eminentment rural, que havia d'aportar els aliments i les matèries primeres bàsiques a una societat molt urbana i en la qual una bona part dels habitants es dedicaven a consumir sense produir. El suposat retrocés tècnic que es produeix en el període de

transició evidencia aquestes mancances i retorna a una situació més estable, incrementa els efectius i els recursos en la producció d'allò que es considerava bàsic per a la subsistència, i ignora qualsevol manifestació de riquesa excessiva que pugui fer trontollar el sistema.

Un breu repàs als ítems que cal tenir en compte a l'hora de definir un sistema tècnic determinat ens permet establir comparacions entre l'antiguitat i l'alta edat mitjana.

Matèries primeres: En ambdós casos trobem bàsicament les mateixes, amb un augment progressiu de la utilització de fibres animals, ferro i productes derivats de l'explotació del bosc a l'alta edat mitjana i un descens de materials de luxe com per exemple l'or.

Energies: Bàsicament les mateixes animal i humana, amb un augment i generalització progressiva de l'ús de l'energia hidràulica i una davallada de l'energia humana en forma de mà d'obra esclava.

Mà d'obra: Canvi progressiu d'una mà d'obra esclava sense control sobre els mitjans de producció cap a una mà d'obra relativament lliure i que, en tot cas, exerceix un control sobre els mitjans de producció i pot decidir les seves pròpies estratègies de producció.

Formes d'explotació: Canvi progressiu de les unitats d'explotació de gran extensió en benefici d'unitats d'explotació petites o mitjanes, sense que això suposi forçosament un canvi en el règim de propietat, tot i que es percep un augment del pes de la petita propietat.

Productes: Desaparició dels productes de luxe generats a les ciutats i augment dels productes de primera necessitat generats en el món rural.

Intercanvis: Davallada de l'activitat comercial desenvolupada a l'entorn de les ciutats i domini d'una economia de subsistència en la qual els intercanvis són mínims.

Com es tradueixen aquests canvis en el desenvolupament de la societat de l'alta edat mitjana? És evident la profunda ruralització de la societat, que sovint s'ha volgut veure com un retrocés des del punt de vista del nostre concepte de progrés. Al mateix temps, resulta obvi l'empobriment de la cultura material menys objectes, menys productes, menys luxe, que igualment s'ha considerat un retrocés. Cal tenir en compte, però, que la ruralització i l'empobriment de la cultura material respon a un impuls bàsic de subsistència. L'home urbà abandona les ciutats a la recerca d'aliments, casa i vestit, necessitats bàsiques que el sistema tècnic del moment no pot cobrir. Llavors, quin sistema tècnic és millor?

Les caresties, epidèmies i crisis alimentàries del món antic se superen important productes d'altres llocs, sovint molt allunyats, mentre això és possible. A l'alta edat mitjana se superen sobre el terreny, buscant recursos alternatius que en el món urbà no existeixen però sí que es poden trobar en el món rural.

L'home urbà, sovint especialitzat en un tipus determinat d'activitat productiva, no disposa de recursos alternatius per fer front a aquestes situacions. L'home rural, sí.

A mesura que la societat es ruralitza les comunitats humanes posen en marxa els mecanismes i tècniques necessaris per treure el màxim profit del recurs que els ofereix l'entorn, un entorn hostil però ric sobre el qual s'actua amb el bagatge tècnic disponible. És en l'àmbit rural on podem valorar millor la capacitat d'aprofitament dels recursos de l'home medieval, a partir d'uns coneixements tècnics ja assimilats i practicats des d'antic i innovant en alguns aspectes que, com veurem, resulten claus per al desenvolupament i creixement generalitzat de la societat de l'alta edat mitjana.

Nivell tècnic entorn de l'any mil en terres catalanes

En primer lloc hauríem de diferenciar entre els coneixements tècnics d'una societat determinada i el seu nivell tècnic. En el primer cas ens trobem en l'esfera del pensament i de la teoria: allò que se sap que és possible però que no s'ha aplicat de forma generalitzada. Per contra, quan parlem de nivell tècnic ens estem referint a les tècniques aplicades en els processos de producció i que afecten directament la capacitat productiva d'una comunitat determinada.⁴ A tall d'exemple, podem dir que l'antiguitat tardana era coneixedora de les possibilitats d'aplicació de l'energia hidràulica en diferents processos productius, especialment en la mòlta de cereals, però el seu ús no s'havia generalitzat tot i que s'havia posat en pràctica en algunes zones. La utilització de l'energia hidràulica formava part del bagatge de coneixements tècnics del món antic, però no del seu nivell tècnic.

Si seguim amb el mateix exemple, podem dir que aquesta nova energia es va obrint camí al llarg dels segles de transició i que durant el segle IX el seu ús, si més no a Catalunya, és habitual dins l'àmbit rural. Abans d'aquest segle poc podem dir ja que la manca de documentació ens impedeix esbrinar-ho i l'arqueologia no ha pogut identificar aquestes infraestructures. Certament, la construcció d'un molí implicava una inversió important, en temps i capacitat de treball, de la qual les comunitats rurals disposaven sobradament. L'aprofitament de l'aigua, considerat un bé comú, depenia exclusivament de la capacitat de treball d'aquells que havien de construir les infraestructures necessàries. Contràriament al que es pugui pensar, la derivació, el transport i l'emmagatzema-

4. R. Fossier, quan parla de la generalització de certes invencions tècniques a l'alta edat mitjana, ens diu: «...el cambio de contexto ha suscitado, si no el espíritu inventivo, por lo menos el interés por la vulgarización, sin el cual una idea general quedaría al nivel de un simple adorno de la inteligencia» (FOSSIER, 1984:487).

matge de l'aigua no suposava grans inconvenients. Una altra cosa és la construcció del molí i la seva maquinària. Aquí sí que els coneixements tècnics d'un cert nivell eren necessaris. La qüestió és: qui disposava d'aquests coneixements tècnics i com es varen transmetre? Cal que l'aigua es precipiti sobre la roda motriu amb la força necessària, que l'eix giri a una velocitat determinada i que sigui capaç de suportar el pes de la mola volandera i les forces que conflueixen en el seu punt de rotació, cal equilibrar les moles per tal que girin en un pla perfectament horitzontal i amb la separació entre elles òptima per assegurar la molta del gra, cal disposar de mecanismes per parar i engegar el molí a voluntat. En definitiva, una petita obra d'enginyeria.

Des del nostre punt de vista, el conjunt de coneixements tècnics necessaris per a construir un molí tan sols podien procedir de dos col·lectius: o bé de les comunitats monàstiques que havien heretat i preservat part dels coneixements del món antic, o bé de la influència de la cultura islàmica transmissora de coneixements i molt pràctica en la seva aplicació.⁵ Potser caldria pensar en una confluència d'ambdues tradicions. De fet, però, creiem que no hem de buscar en cada molí la participació d'algun d'aquests factors ja que, una vegada iniciat el procés innovador, la seva difusió és rapidíssima a través dels contactes entre les diferents comunitats.

L'aplicació de l'energia hidràulica a altres tipus d'enginys es devia produir de forma simultània com en el cas de la producció de ferro o de paper.

L'aprofitament de l'energia hidràulica a partir del motor hidràulic, en les seves diferents modalitats, seria una de les grans innovacions tècniques de l'alta edat mitjana. La seva repercussió en aquella societat i en la seva capacitat productiva seria determinant per al desenvolupament i creixement econòmic del moment gràcies principalment a l'alliberament de gran quantitat de mà d'obra (BONNASSIE, 1993:55).

Hem parlat de ferro, material bàsic per a la fabricació d'utillatge i armament. En altres ocasions hem insistit en el caire estratègic d'aquest material, en dos sentits: l'econòmic, per la millora de l'utillatge que suposa la seva utilització generalitzada, i el militar, per la seva utilització en la fabricació d'armament. El ferro, el metall més apreciat a l'alta edat mitjana, apareix sistemàticament en la documentació entorn de l'any mil; en les deixes testamentàries i piatoses, en les compravendes i en les cròniques musulmanes.⁶ Catalunya és un

5. En aquest cas cal tenir molt present que aquesta influència es limitava a les zones de contacte directe entre el món cristià i musulmà, com ara a la península Ibèrica i italiana. No podem oblidar que també dins els regnes germànics es produeix aquest fenomen de generalització del molí hidràulic i que en aquest cas la tradició islàmica poca influència hi exercí.

6. En les ambaixades de Borrell II a Còrdova apareixen les armes com a regal del comte de Barcelona al califa.

territori afortunat ja que disposa d'una matèria primera, el mineral de ferro, d'una qualitat excepcional, fàcil d'extreure i sense elements nocius que puguin dificultar-ne la reducció. Tan sols es planteja un problema, la seva dispersió i la manca de grans afloraments, excepte en la zona pirinenca. És per això que els establiments productors de ferro es distribueixen en tot el territori sempre que aquest ofereixi uns mínims necessaris: presència de mineral en l'entorn proper; presència de masses forestals de les quals es pugui extreure el carbó i possibilitats d'utilització de l'energia hidràulica per al procés del primer forjat.⁷

La proliferació d'establiments siderúrgics o fargues i l'augment del ferro disponible n'augmenta espectacularment l'ús. En aquest cas la innovació ve marcada per la utilització generalitzada d'una matèria primera propiciada pel domini de les arts del foc dels pobles germànics que feren possible l'aprofitament d'uns recursos minerals dels quals la població indígena era coneixedora. Podem dir, doncs, que en aquest cas la influència dels pobles germànics en el nostre cas visigots i francs i els coneixements autòctons de les possibilitats que oferiria el seu entorn es conjugaren en l'èxit d'aquesta innovació tècnica que suposa la generalització de l'ús del ferro.

Que serveixin aquests dos exemples, l'energia hidràulica i el ferro, com a mostra del nivell tècnic de la societat entorn de l'any mil en terres catalanes. Certament pensem que les conseqüències que d'aquí es deriven influïren en la gènesi d'un nou sistema tècnic, més pràctic, menys luxós, que el que trobem en el període immediatament anterior. Això sí, infinitament més adaptat al medi i d'acord amb les necessitats dels pobladors d'aquell temps.

Cloenda

L'edat mitjana, i especialment els segles de l'alta edat mitjana, fou un període ric en la posada en pràctica de multitud de noves formes de producció i noves tècniques, sempre dins el marc d'una economia d'autoabastiment. Al mateix temps, la difusió de tècniques a través dels contactes interculturals tin-

7. Ens aquest aspecte és molt important saber diferenciar la indústria pesada, on es reduïen els òxids de ferro a ferro metàl·lic, de la indústria de transformació, on es convertia el ferro metàl·lic en estris diversos. Les necessitats d'infraestructura d'una i altra són molt diferents: en el primer cas es necessita disposar d'espai per a l'emmagatzematge de les matèries primeres, d'un corrent d'aigua per a accionar el mall i d'un forn de cup baix amb un dispositiu de tiratge forçat; en el segon cas tan sols cal disposar d'una fornal amb alguna manxa o amb una entrada d'aire lliure i d'una zona de forjat amb l'enclusa de petites dimensions. Els tallers de ferrer indústria de transformació solien situar-se en l'interior dels pobles mentre que les fargues o indústria pesada cal buscar-les prop dels corrents d'aigua (SANCHO, 1997; RAURICH; MESTRE, 1994).

gué un paper decisiu en la configuració d'un sistema tècnic ben adaptat al medi i a les necessitats de la comunitat.

És important trencar amb la visió excessivament tancada d'una economia exclusivament agrícola i cal revisar moltes afirmacions que es consideren vàlides per a tot l'occident medieval, sense tenir en compte les característiques pròpies de cada zona, com per exemple el suposat retard del món mediterrani respecte a l'atlàntic per la no-introducció de l'arada de rodes.

Cal tenir present que el fenomen tècnic és, potser, el més propi dels humans, i que darrere de qualsevol procés tècnic hi trobem l'home i la seva capacitat i habilitat.

La societat de l'alta edat mitjana ofería el marc idoni per al desenvolupament de noves tècniques en la mesura que l'explotació d'unitats territorials per part de cèl·lules unifamiliars dins un col·lectiu més ampli permetia establir col·laboracions com per exemple en la construcció de molins i experimentar innovacions que revertien directament en la millora de la qualitat de vida del nucli familiar. Aquest fet no implicava, encara, un augment de les càrregues i censos que aquestes comunitats havien de satisfer a aquells que intentaven construir un sistema de control polític i econòmic sobre la població, que es concretarà en el feudalisme. Aquella societat era permeable a l'assimilació d'innovacions i estava motivada per ser-ho i aquest fet va permetre el seu desenvolupament i el creixement econòmic conseqüent.

Cal avançar en l'estudi de les tècniques a l'edat mitjana per tal d'assolir una visió més completa de l'economia i la societat medieval, sense oblidar les interaccions amb altres aspectes com els ideològics i els politicojurídics, que podem identificar amb els processos de cristianització i de feudalització que van avançant paral·lelament entorn de l'any mil.

Bibliografia

- BONNASSIE, P. (1993) *Del esclavismo al feudalismo en Europa Occidental*. Barcelona: Crítica, 1993.
- FOSSIER, Robert. (1984) *La infancia de Europa. Aspectos económicos y sociales. El hombre y su espacio* (1982). Barcelona: Labor.
- GILLE, B. (1999) *Introducción a la historia de las técnicas*. (1978) Barcelona: Crítica-Marcombo.
- GLACKEN, C.J. (1996) *Huellas en la playa de Rodas. Naturaleza y cultura en el pensamiento occidental desde la Antigüedad hasta finales del siglo XVIII*. Barcelona: Ediciones el Serbal.

- LEENHARDT, M.; PADILLA, J.I.; THIRIOT, J.; VILA, J.M. (1993) «Primers resultats dels treballs al taller medieval de ceràmica grisa de Cabrera d'Anois». *Estrat*, p. 151-178. Igualada.
- OCAÑA, M. (1998) *El món agrari i els cicles agrícoles a la Catalunya Vella (s.IX-XIII)*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- OLICH, I.; ROCAFIGUERA, M.; OCAÑA, M. (coord.) (1998) *Experimentació arqueològica sobre conreus medievals a l'Esquerda, 1991-1994*. Barcelona: Universitat de Barcelona, Monografies d'arqueologia medieval i postmedieval, núm. 3.
- RAURICH, X.; MESTRE, A. (1994) «L'excavació del barri de Mataplana». Dins M. RIU. *El Castell de Mataplana*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 51-60.
- RIERA i TUEBOLS, Santiago (1995) *Elements d'Història de la Tècnica*. Barcelona: Associació / Col·legi d'Enginyers Industrials de Catalunya.
- RIU, M. (1987) «Nuestro actual conocimiento y posibilidades del estudio arqueológico de las técnicas industriales en la Edad Media». *II Congreso de Arqueología Medieval Española*. Madrid: Comunidad Autónoma de Madrid, p. 261-271.
- SANCHO, Marta (1990) «Tecnologia agrària a la Catalunya Medieval; utilitatge i instal·lacions per a la transformació de productes». *1er i 2on Curs d'Arqueologia d'Andorra, 1988 i 1989*. Andorra: Govern d'Andorra, p. 49-58.
- SANCHO, Marta (1993) «Utilitaje agrario en la Cataluña Medieval». *I Jornadas Internacionales sobre Tecnología Agraria Tradicional*. Madrid, p. 109-118.
- SANCHO, Marta (1997) *«Ipsa Fabricata»: Estudi arqueològic d'un establiment siderúrgic medieval*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- WHITE, L. (1973) *Tecnología Medieval y Cambio Social*. Buenos Aires: Paidós.

Résumé

Technologie et société vers l'an mil en terres catalanes

A la fin du premier millénaire Gerbert d'Orlhac partit en terre catalane où il put acquérir une série de connaissances, provenant d'Orient et propagées à travers le monde arabe, qui s'étaient répandues dans la société chrétienne. Ce fait est une facette des contacts, pas nécessairement belliqueux, qui existaient entre al-Andalous et les comtés chrétiens du nord de la péninsule, ce qui permit la diffusion et l'interaction dans le monde de la haute culture et de la science.

En même temps, et à un niveau plus pratique, se sont produits des échanges d'un caractère plus technique qui ont influencé le développement des acti-

vités productrices, en particulier dans le monde rural, et qui ont permis l'accélération de la croissance économique commencée au préalable .

Cette communication que nous vous présentons se veut être une réflexion sur le niveau technologique de la société catalane de la fin du premier millénaire, dans laquelle nous essaierons de mettre en valeur les traits les plus caractéristiques et de les relier au développement global ainsi qu'à la perception que les hommes de l'an mil avaient de leur environnement. Nous ne nous bornerons pas à l'agriculture mais nous examinerons également d'autres activités productrices que nous considérons comme étant basiques dans le développement socioéconomique de la société médiévale, telles que la production de sel, de fer, l'exploitation des bois ou bien l'élevage.

Resumit

Tecnologia e societat a l'any mil en terres catalanes

A la fin del primer mil·lenni Gerbèrt d'Orlhac se desplaçà en terres catalanes i pogué aprendre una tèra de coneixença que, originària d'Orient a través del món àrab, s'era introduïda dins la societat cristiana. Aquesta feia un debat dels contactes, pas totjorn bèl·licoses, qu'existissien entre al-Andalus e los comtats cristians del nord de la península, que permetèren la difusió e l'interacció dins l'ambient de la cultura nauta e de la ciència.

A l'època, e a un nivèl mai practic, se faguèren d'escambis d'un caractèr mai tecnic que influencièren lo desenvolupament de las activitats productives, especialament dins l'entorn rural, e que permetèren l'acceleració de la creïença economica entamada anteriorament.

La comunicació que presentam es una reflexió sul nivèl tecnologic de la societat catalana a la fin del primer mil·lenni, dins la que ensajarem de ne relacionar los trets mai caracteristics e de los ligar amb lo desenvolupament global e amb la percepció que l'òme de l'an mil aviá de son entorn. Nos limitarem pas a l'agricultura mas vistalharem tanben d'autres activitats productives que consideram basicas dins lo desenvolupament socioeconomic de la societat medievala, coma la producció de sal, de fèrre, l'exploitació del bòsc o l'elevatge.

Excavaciones arqueológicas en el yacimiento de Sant Martí de Tombetes (Pallars Jussà). Valoración de los primeros resultados

Núria Nolasco
GRAMP-Universitat de Barcelona

Resum

*El jaciment de Sant Martí de les Tombetes (Pallars Jussà).
Primeres dades obtingudes a partir de la recerca arqueològica*

La nostra participació en aquest congrés dedicat a la figura de Gerbert d'Orlhac i al seu temps voldria presentar els primers resultats obtinguts en les campanyes arqueològiques realitzades al jaciment de Sant Martí de les Tombetes en els darrers dos anys. Es tracta d'un assentament localitzat a la vessant nord del Montsec d'Àres (Pallars Jussà) en un meandre del Torrent de Sant Esteve situat just en front del poble de Moror. D'entre els elements conservats cal destacar part de la fortificació, la necròpolis —parcialment expoliada a inicis d'aquest segle— les restes de l'església i diversos murs i encaixos orientats cap a migdia que podrien correspondre a estructures d'hàbitat. Els treballs realitzats durant la primera campanya van ampliar els nostres coneixements sobre l'estructura defensiva i sobre la pròpia necròpolis, constatant l'existència de diverses tombes excavades a la roca que encara conserven les lloses de la coberta i no presenten signes d'expoliació. L'excavació d'aquests enterraments, que es realitzarà durant la campanya d'enguany, pot aportar-nos dades significatives per tal de precisar la cronologia de l'assentament. Pel que fa a l'església, la localització als peus de l'edifici d'una estructura de planta rectangular excavada a la roca ens obre la possibilitat d'aprofundir en la religiositat de la comunitat humana que ocupà Sant Martí de les Tombetes en el decurs dels primers segles de l'edat mitjana.

El estudio del yacimiento de Sant Martí de les Tombetes se sitúa en un marco de investigación más amplio definido por el Grup de Recerca Arqueològica Medieval i Postmedieval (GRAMP) del Departament d'Història Medieval de la Universitat de Barcelona y por el programa de investigación «L'ocupació humana a la vall de Sant Esteve de la Sarga en època alt-medieval (segles V-XI):

els seus efectes sobre el paisatge» aprobado por la CIRIT¹ desde el año 1995. Ambos programas han permitido realizar un análisis histórico de la vertiente norte del Montsec d'Ares a partir de las fuentes documentales y de la prospección territorial. Uno de sus objetivos iniciales orientaba esta investigación hacia la búsqueda de indicios despoblamiento dentro de un marco cronológico altomedieval.

Los resultados obtenidos después de tres años de prospecciones plantearon la necesidad de intervenir arqueológicamente en Sant Martí de les Tombetes. Se trata de un enclave que presenta unas características distintas al patrón de asentamiento común en esta zona durante la plena Edad Media, por lo que su estudio se mostraba esencial para obtener datos concretos sobre las estructuras de hábitat anteriores a los siglos X y XI. Las campañas arqueológicas se iniciaron el pasado año y cuentan con el soporte de diversas instituciones, concretamente del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, del Institut d'Estudis Ilerdencs i de la CIRIT.

Sant Martí de les Tombetes se sitúa frente al pueblo de Moror en el municipio de Sant Esteve de la Sarga (Pallars Jussà) y ocupa un promontorio de unos 800 metros de altitud, rodeado por un meandro del Torrent del Bosc. En la actualidad el acceso se realiza a pie, a través de un camino que conserva restos de empedrado y que conduce hasta el extremo occidental de la cima del cerro. Los restos arqueológicos visibles se disponen de forma lineal sobre una plataforma rocosa que presenta unos 200 metros de longitud y 80 metros de anchura máxima. El extremo oriental finaliza de forma abrupta, mientras que los flancos norte y sur presentan pendientes muy escarpadas pero practicables. La vegetación que cubre la carena, si bien no es frondosa, es abundante y se compone de arbustos de gran tamaño, esencialmente brotes de encina y de sabel, que con el paso del tiempo han cubierto prácticamente toda la superficie del yacimiento.

El asentamiento conserva restos de una muralla y de un foso situados a escasa distancia del extremo occidental de la carena, justo en el único punto en el que el acceso no es dificultoso. El resto de los elementos del enclave, es decir, la necrópolis, la iglesia, las dos cisternas de sección globular y los restos del poblado, se sitúan en el punto más alto de la carena, hacia el extremo oriental. La necrópolis está constituida por sepulturas excavadas en la roca y fue expoliada ya de antiguo. En cuanto a la iglesia, es un edificio de dimensiones muy reducidas con un pequeño ábside orientado al este y realizado a base de piedra seca. Destacamos finalmente los restos arqueológicos atribuibles al poblado propiamente dicho, que se localizan en una serie de terrazas situadas en el flanco meridional del promontorio. Una de estas terrazas, la de mayores dimensiones,

1. CIRIT: Comissió Interdepartamental de Recerca i Innovació Tecnològica. Generalitat de Catalunya.

presenta diversas alineaciones de encajes cuadrangulares en el corte vertical de la roca y restos de muros visibles a nivel superficial. Aún pendientes de excavación, son elementos que *a priori* sugieren la existencia de un pequeño poblado orientado hacia el sur y constituido por edificaciones adosadas a la pared de la roca, probablemente provistas de cubiertas de una sola vertiente.

Valoración de los resultados obtenidos en las dos primeras campañas de excavación

En el decurso de las dos primeras campañas la actividad arqueológica ha centrado sus esfuerzos en el sector de la muralla, así como en el interior de la iglesia y, especialmente, en el área comprendida entre ésta última y el área de la necrópolis ya expoliada. No obstante, la primera campaña desarrolló básicamente tareas de deforestación y limpieza superficial de las diferentes áreas de intervención, siendo en esta última en la que se han iniciado los trabajos arqueológicos propiamente dichos. El escaso tiempo transcurrido entre la finalización de la segunda campaña y la elaboración del presente artículo no nos ha permitido presentar aún una propuesta interpretativa suficientemente elaborada, de manera que los datos que adelantamos aquí no pueden considerarse concluyentes, sino únicamente una primera valoración de los resultados obtenidos.

La muralla

Si bien una de las hipótesis previas a la excavación planteaba la existencia de una torre de planta circular o semicircular (BOLÒS, J.; FITÉ, F. 1993: 458),² una vez eliminada la vegetación superficial y efectuadas las tareas de limpieza, pudo identificarse el trazado exacto de la fortificación, así como sus dimensiones y la técnica constructiva empleada en su realización. Se trata de una muralla de gran tamaño que presenta un trazado curvilíneo e irregular y está construida sobre un aterrazamiento de la roca probablemente artificial. La estructura, que supera los tres metros de grosor, ocupa la terraza inferior y consta de un paramento externo realizado a base de sillares rectangulares de gran tamaño y

2. Esta idea fue retomada también en NOLASCO, N.; RODRIGUEZ, C.; VERGARA, E. (1998) «El yacimiento de Sant Martí de les Tombetes. Prospección y estudio preliminar de un asentamiento alto-medieval en el pre-Pirineo de Lleida». *I Simposium d'arqueologia medieval. Homenatge al Prof. Manuel Riu* (en prensa). Este artículo recoge nuestras hipótesis iniciales planteadas sobre el yacimiento, que contrastamos ahora con los primeros resultados obtenidos.

de otro interno en el que los bloques son menores y mucho más irregulares. Entre ambos se identifica un relleno de piedras de diversos calibres cohesionado con mortero de cal de gran calidad y dureza. Esta muralla no se adosa totalmente a la roca, sino que está separada de ella por un corredor o espacio de circulación, colmatado en parte por el derribo de la propia estructura. La excavación de este derribo ha proporcionado material arqueológico escaso, en el que destaca la presencia de cerámica ibérica y romana, esta última del tipo campaniana.

La inspección visual del entorno parece indicar que la estructura defensiva no se limita a bloquear el acceso occidental, sino que se prolonga hacia el flanco septentrional. Se definiría así un perímetro amurallado intermitente que al-

Ilustración 1: Vista general de la muralla, en la que puede apreciarse la técnica constructiva empleada en su construcción.

canzaría la zona oriental y meridional del cerro, donde la presencia de encajes en la roca sugieren la existencia de empalizadas. Por el momento, la abundante vegetación y las abruptas pendientes que presenta la cima montañosa en algunos puntos dificultan la prospección y la localización de nuevos restos.

La iglesia

Las primeras prospecciones realizadas en el yacimiento llevaron ya a formular la hipótesis de que la construcción de la iglesia era posterior a la necrópolis, pues su escasa calidad constructiva contrasta enormemente con el dominio del trabajo de la roca que denotan las sepulturas (NOLASCO, N.; RODRIGUEZ, C.; VERGARA, E., 1998). Durante el desarrollo de las campañas arqueológicas se ha constatado la presencia de diversos enterramientos bajo los muros de la iglesia, lo que nos ha permitido corroborar esta relación cronológica.

El estado de la iglesia antes de iniciar la intervención arqueológica mostraba signos inequívocos de expoliación que afectaban especialmente a la zona de la cabecera. Así, la mayor parte del derribo ocasionado por la destrucción de sus muros se hallaba apilado en el exterior del edificio. La eliminación de la capa vegetal del interior permitió localizar la roca natural casi de forma inmediata, constatando que sólo en los pies de la estructura seguían existiendo niveles arqueológicos no contaminados, correspondientes al derribo de los muros y de la cubierta de losas. Bajo estos niveles se ha identificado una tumba semiexcavada en la roca, que presenta las paredes internas revestidas de losas colocadas de forma vertical y orientada en sentido norte-sur. En su interior se han localizado restos humanos muy alterados, sin que podamos determinar por el momento si se trata de un antiguo expolio o de la acción de las raíces de la abundante vegetación. Parte de la secuencia estratigráfica identificada en el interior de la iglesia es, como veremos más tarde, común a la del área excavada en el exterior.

La necrópolis

La necrópolis es sin duda el elemento más característico de Sant Martí de les Tombetes. Tanto es así que su existencia queda recogida en el propio topónimo, dando muestra del conocimiento de su existencia por parte de los habitantes de la zona desde antiguo. En el momento de iniciar los trabajos arqueológicos podían identificarse un total de once sepulturas excavadas en la roca, todas ellas expoliadas y la mayoría totalmente vacías. Sólo algunas mostraban

el interior colmatado de tierra, conteniendo restos humanos pertenecientes a diversos individuos, probablemente depositados tras el expolio de la necrópolis. Todas las sepulturas están orientadas en sentido este-oeste y presentan plantas rectangulares y trapezoidales. En estas últimas la roca presenta un trabajo de una calidad excepcional en el que los ángulos y los encajes para soportar las losas de la cubierta aparecen muy bien trabajados y perfectamente conservados.

El estudio tipológico de las sepulturas fue llevado a cabo antes de iniciar su excavación poniendo de relieve que se trata de un tipo poco frecuente, que a menudo se documenta en enterramientos aislados que ya han sido expoliados, por lo que su datación es difícil de afinar (NOLASCO, N.; RODRIGUEZ, C.; VERGARA, E., 1998).³ El marco cronológico propuesto por las distintas clasificaciones tipológicas consultadas es muy amplio y en Catalunya abarca desde la antigüedad tardía hasta la Alta Edad Media, es decir desde el siglo IV hasta el siglo IX aproximadamente (BOLÒS, J.; PAGÉS, M., 1982: 59-103). Sin embargo, no debemos olvidar la semejanza de este tipo de sepulturas con tipologías propias de otras áreas geográficas, como por ejemplo los sarcófagos de tradición franco-merovingia. En este sentido hay que tener presente que la propia advocación a San Martín recogida en el topónimo del yacimiento denota cierta influencia del sur de Francia (PILET, C., 1990: 39). Estas referencias muestran una vez más la complejidad de los análisis tipológicos.

Las limitaciones que supone determinar la cronología de las sepulturas expoliadas mediante este método pusieron de manifiesto la necesidad de localizar nuevos enterramientos para disponer de datos precisos sobre los cuales establecer una propuesta cronológica más concreta. Dado que el área expoliada de la necrópolis se encontraba separada de la iglesia por una superficie de escasos metros de longitud totalmente cubierta por la vegetación, cabía la posibilidad de que se hubiesen conservado algunos enterramientos intactos. Las tareas de deforestación permitieron identificar inmediatamente nuevas tumbas que aparecían cubiertas por una especie de empedrado conformado por diversas alineaciones de piedras de gran tamaño, que atravesaba prácticamente toda el área de enterramientos en sentido longitudinal y transversal. Únicamente la zona más próxima al muro de cierre de la iglesia aparecía cubierta por un nivel compuesto básicamente de cenizas. Este estrato se ha localizado también en el interior de la iglesia y transcurre bajo el muro occidental de la misma.

El hecho de que los enterramientos se localicen en parte bajo este empedrado y en parte bajo el nivel de cenizas, que también cubre parcialmente algunas sepulturas, plantea una serie de interrogantes difíciles de esclarecer. Por una

3. Este es el caso de otros enterramientos aislados documentados en esta zona en las proximidades del Mas Farnicó y del despoblado de Vilamolard.

Ilustración 2: Detalle del empedrado que cubría gran parte de la nueva extensión de la necrópolis.

parte las hileras de piedras no aparecen cohesionadas con mortero, lo que impide considerarlas como restos de una estructura arquitectónica propiamente dicha. Podría tratarse de una señalización común a todas las sepulturas, pero esto implicaría suponer que se trata de enterramientos coetáneos entre sí. Por el momento, la hipótesis más plausible plantea una amortización de la necrópolis llevada a cabo en un momento posterior y probablemente relacionada con la construcción de la iglesia. En cuanto al nivel de cenizas, hay que destacar en su composición una gran cantidad de fragmentos de cerámica ibérica y altomedieval en proporciones bastante similares. Por el contrario, contrasta en este nivel la ausencia prácticamente absoluta de restos de fauna y de restos óseos en general. No conocemos aún la razón que nos permita explicar la presencia de dicha acumulación de cenizas y cerámica en el área de enterramientos,

aunque no parece casual que ésta se localice únicamente en la zona que no aparecía cubierta por el empedrado. A falta de una interpretación definitiva sólo podemos constatar la relación estratigráfica de los diferentes elementos entre sí, según la cual el nivel de cenizas es posterior a la necrópolis, pero anterior a la iglesia que, por otra parte, podría ser coetánea al empedrado.

La eliminación de estos niveles ha permitido localizar un total de siete enterramientos, todos ellos excavados en la roca y separados entre sí únicamente por el grosor de las paredes internas de las tumbas. Se han identificado también restos parcialmente conservados de dos enterramientos infantiles depositados de forma aislada, en fosas realizadas a base de mortero y piedras de pequeño tamaño. Por lo que respecta a los adultos, en algunos casos la disposición de las losas *in situ* era evidente, mientras que en otros, el peso del empedrado descrito anteriormente parece haberlas hundido. La excavación ha permitido constatar también el mal estado de conservación de los restos humanos, ya que la ac-

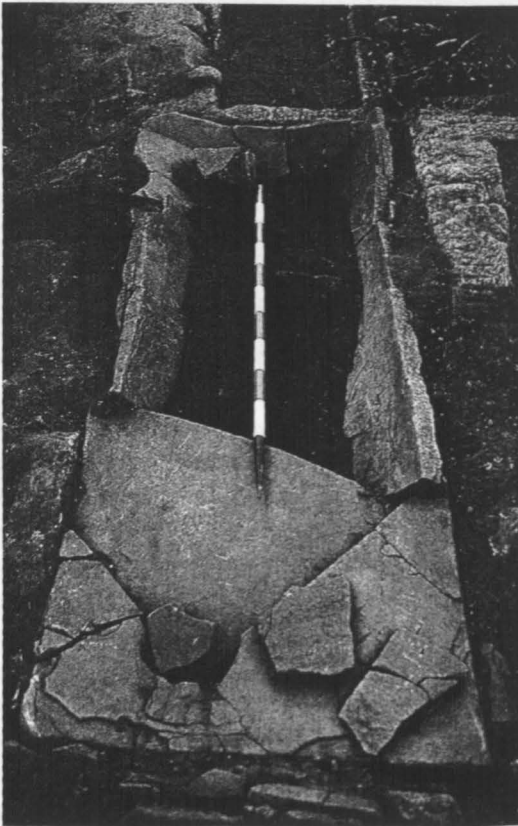

Ilustración 3: Una de las tumbas recientemente localizadas durante el proceso de excavación.

ción de las raíces ha llegado incluso a alterar la posición de los esqueletos. Se ha puesto de manifiesto la reutilización de las tumbas durante un período de tiempo considerable, mediante el sucesivo arrinconamiento de los restos de los individuos al ser suplantados por nuevos enterramientos. De esta manera algunas de las sepulturas excavadas durante esta campaña muestran depósitos de hasta cinco individuos, de los cuales sólo uno, el depositado en último lugar, mantenía conexión anatómica ósea, aunque siempre alterada por las abundantes perturbaciones biológicas.

Las tumbas excavadas no presentaban ajuar, ya que debemos considerar la presencia de material en su interior como poco significativa, debido a la acción de las raíces. No obstante, la excavación del área circundante ha proporcionado materiales a los que se podría atribuir esta función, tales como fragmentos de ungüentarios de vidrio, restos de pequeñas ollitas y pequeñas piezas de pasta de vidrio pertenecientes a objetos de ornamentación personal.

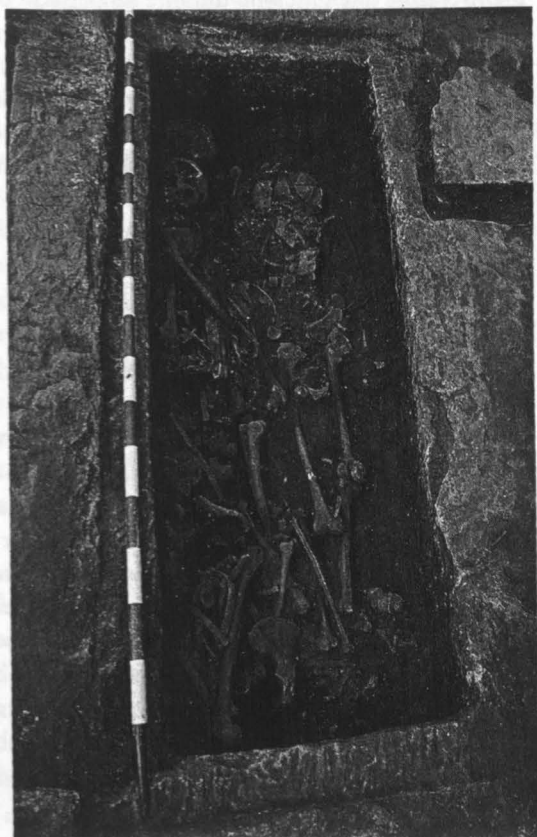

Ilustración 4: La imagen muestra la acumulación de enterramientos documentada en el interior de algunas de las tumbas excavadas.

Destacamos la presencia de fragmentos de mosaico de teselas de piedra y de cerámica de 1-2 cm² cohesionadas con argamasa. La identificación de un elemento de tradición clásica como el mosaico en un asentamiento aislado y fortificado como Sant Martí de les Tombetes no deja de ser muy sorprendente.

A pesar de que no disponemos de resultados concluyentes, ya que la necrópolis no se ha excavado en su totalidad y no contamos aún con el análisis antropológico de los restos recuperados, podemos aventurar algunos datos. El conjunto presenta diecinueve tumbas en total, todas ellas correspondientes a adultos. El hecho de que todos los enterramientos estén orientados hacia el este indica que se trata de una comunidad cristiana y, teniendo en cuenta la toponimia del yacimiento, la forma de las sepulturas y las características del material arqueológico asociado, podemos sugerir que se trata de una comunidad que ocupó este enclave en época altomedieval. El reaprovechamiento que muestran las sepulturas indica también la existencia de un asentamiento humano estable que funcionó durante un período de tiempo indefinido pero dilatado. La identificación de enterramientos infantiles nos presenta también a una comunidad mixta, integrada por hombres y mujeres. Y, finalmente, los conocimientos técnicos que denotan el trabajo de sus sepulturas junto con la presencia de fragmentos de mosaico nos permite pensar en una comunidad conocedora de la cultura material y de la tradición constructiva de origen romano.

Consideraciones finales

La investigación arqueológica en Sant Martí de les Tombetes se encuentra aún en una fase inicial. Hay que tener en cuenta que, si bien se han realizado dos campañas, la primera de ellas se dedicó casi exclusivamente a la eliminación de la vegetación superficial. Por otra parte la orografía y el aislamiento del propio yacimiento, así como las dificultades de acceso, imponen duras condiciones de trabajo que impiden avanzar con mayor rapidez.

La valoración de los resultados obtenidos hasta el momento es, no obstante, muy positiva. Hemos podido evaluar el potencial arqueológico del yacimiento, al tiempo que se han corroborado no pocas de nuestras hipótesis iniciales. El estudio de Sant Martí de les Tombetes, no sólo presenta grandes expectativas como asentamiento de época medieval, sino que ofrece la posibilidad de documentar una secuencia de hábitat más amplia que puede abarcar etapas históricas anteriores. En este sentido apuntamos las consideraciones siguientes:

La gran cantidad de cerámica ibérica recuperada en niveles de época medieval permite suponer una fase de poblamiento de esta cronología. La propia situación geográfica del yacimiento, aprovechando la fortificación natural que ofrece el montículo rodeado por un meandro, es característica de los asentamientos ibéricos, mientras que los poblados medievales de esta zona se ubican en lugares más accesibles, próximos a los campos de cultivo y a las vías de comunicación.

Las características de la muralla por lo que se refiere al tipo de sillares empleados, a la disposición en dos paramentos y al empleo de mortero de cal de gran calidad sugiere un gran conocimiento de la tradición constructiva romana. La presencia, aunque muy escasa, de cerámica romana en este sector es por tanto significativa, tanto más cuando existe una perfecta relación visual con el núcleo de Llimiana cuya etimología se ha derivado tradicionalmente del *limes* romano. Por consiguiente, no podemos descartar la posibilidad de que esta fortificación funcionase, durante un cierto período, como puesto de vigilancia y de control de la expansión romana, cuyos límites territoriales se sitúan aproximadamente en esta zona.

En cuanto a la fase de ocupación altomedieval, el hecho de haber ampliado la necrópolis localizando enterramientos no expoliados permitirá disponer de datos mucho más concluyentes sobre su cronología. En este sentido, esperamos que el estudio antropológico de los restos humanos y, si es posible, su datación mediante procesos químicos aporten referencias concretas sobre las características de esta población y sobre su antigüedad. Aún así, el conjunto cerámico asociado a la necrópolis aporta una datación relativa que permite situar los enterramientos en la fase inicial de la Edad Media. Sin haber realizado aún un estudio riguroso de este material, es evidente que se trata de producciones muy distintas a las cerámicas grises del período plenamente medieval que documentamos en otros yacimientos de la zona como el castillo de Mur o el asentamiento siderúrgico de Fabregada. Sin embargo, existe cierto paralelismo con las producciones más antiguas de este último yacimiento mucho más cercanas a los tipos cerámicos paleocristianos (SANCHO, M. 1997).

Al margen de estas fases de ocupación que pueden deducirse de los primeros resultados obtenidos, todo parece indicar que Sant Martí de les Tombetes se abandonaría ya en los siglos centrales del período medieval. Tanto la ausencia de cerámica de esta cronología, como el hecho de que no aparezca mencionado en la documentación de los siglos X y XI corroboran esta hipótesis. El único elemento que podría estar relacionado con esta cronología es la iglesia, que por su planta y su calidad constructiva responde a la tipología común en las ermitas rurales plenamente medievales. Los trabajos arqueológicos nos permiten afirmar que se trata de una estructura posterior a la necrópolis, que podría es-

tar asociada con el empedrado que cubría los enterramientos.⁴ Su edificación puede responder a la voluntad de mantener la cristianización del enclave con posterioridad a su abandono.

La elaboración de los resultados obtenidos hasta ahora aportará datos fundamentales para el conocimiento de la población que ocupó este asentamiento en época altomedieval. Sin embargo son muchos los interrogantes que permanecerán abiertos; cuál es el origen geográfico de esta población; dónde y cuándo adquirieron el dominio del trabajo de la roca; o cuál era su actividad económica y/o cotidiana. Ya hemos expresado nuestra opinión respecto a las influencias foráneas que creemos patentes en el seno de esta comunidad, especialmente a aquellas que insinúan un origen franco-merovingio. Como hipótesis este razonamiento soluciona algunos interrogantes y plantea otros nuevos. El hábitat en Sant Martí responde *a priori* a una clara necesidad de defensa, elemento que podría justificar la existencia de un asentamiento ibérico situado en una zona de expansión militar romana. Sin embargo, debemos preguntarnos si estas condiciones de inestabilidad perduraron hasta el período de la Alta Edad Media. Quizás la ocupación del yacimiento responde en esta etapa a unos requerimientos distintos como la búsqueda de aislamiento y espiritualidad.⁵ Para desarrollar una investigación que permita dar respuesta a estas preguntas será necesario llevar a cabo la excavación de los restos del poblado que esperamos iniciar en las campañas sucesivas.

Bibliografía

- BOLÒS, J. (1997) «El territori i els seus límits. El poble, la parròquia i el castell a l'edat mitjana». En BOLÒS, J.; BUSQUETS, J. J. *Territori i Societat a l'Edat Mitjana, Història, arqueologia i documentació*, p. 41-82. Universitat de Lleida. Barcelona.
- BOLÒS, J.; PAGÉS, M. (1982) «Les sepultures excavades a la roca». En *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*. Annex 1, p. 59-103. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- Catalunya (1993). *Catalunya Romànica. Pallars*, vol. xv. Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona.

4. No descartamos la posibilidad de que la necrópolis altomedieval dispusiera de un edificio de culto anterior a la iglesia actual, probablemente de madera (SALES, 1996-1997: 1267).

5. Sobre las características del hábitat de eremitas y cenobitas: GRANDE DEL RIO, R. (1997) *Eremitorios altomedievales en las provincias de Salamanca y Zamora. Los monjes solitarios* (p. 11-18). Salamanca.

- DASNOY, A. (1968) «La nécropole de Samson (IV-VI)». En *Anales de la Sociedad Arqueológica de Namur*, vol. LIII. Bruselas.
- GAVIN, J. M. (1977) «Inventari d'esglésies. Pallars Jussà, vol. VIII. Barcelona.
- GRANDE DEL RIO, R. (1997) *Eremitorios altomedievales en las provincias de Salamanca y Zamora. Los monjes solitarios*. Salamanca.
- JOFFROY, R. (1974) *Le cimetière de Lavoye. Nécropole mérovingienne*. París.
- NOLASCO, N.; RODRIGUEZ, C.; VERGARA, E. (1998) «El yacimiento de Sant Martí de les Tombetes. Prospección y estudio preliminar de un asentamiento alto-medieval en el pre-Pirineo de Lleida» En *I Simposium d'arqueologia medieval. Homenatge al Prof. Manuel Riu* (en prensa).
- OLLICH, I. (1982) «Tipologia de les tombes de la necròpolis medieval de l'Esquerda (Osona)». En *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*. Annex 1, p. 105-153. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- PILET, C. (1990) «Les premières églises rurales». En *Les Dossiers d'Archaeologie*, núm. 144, p. 38-41. París.
- RIU, M. (1982) «Algunes costums funeràries de l'Alta Edat Mitjana a Catalunya». En *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*. Annex 1, p. 29-57. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- RIU, M.; BOLÓS, J. (1982) «Observacions metodològiques, esquemes i fitxes de treball per a l'estudi de les sepultures». En *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*. Annex 1, p. 11-28. Universitat de Barcelona. Barcelona.
- SALES, J. (1996-97) «El problema cronocultural de les necròpolis durant l'antiguitat tardana» En *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 38, p. 1265-1279. Girona.
- SANCHO, M. (1997) *Ipsa Fabricata; estudi de la farga medieval de Fabregada (s. XI-XIII). Tres anys de recerques arqueològiques (1992-1994)*. Universitat de Barcelona. Barcelona.

Résumé

*Le gisement de Sant Martí de les Tombetes (Pallars Jussà).
Premières données obtenues à partir des fouilles archéologiques*

Notre participation à ce congrès consacré au personnage de Gerbert d'Orlhac et à son époque veut présenter les premiers résultats obtenus lors des fouilles archéologiques réalisées dans le gisement de Sant Martí de les Tombetes ces deux dernières années. Il s'agit là d'une implantation localisée sur le versant nord du Montsec d'Àres (Pallars Jussà) dans un méandre du Torrent de Sant Esteve situé juste en face du village de Moror. Parmi les éléments conservés, il

faut remarquer une partie de la fortification, la nécropole —partiellement spoliée au début de ce siècle— les vestiges de l'église et divers murs orientés vers le midi qui pourraient correspondre à des structures d'habitat. Les travaux réalisés durant la première série de fouilles ont accrues nos connaissances sur la structure défensive et sur la nécropole elle-même, en constatant l'existence de diverses tombes creusées dans la roche qui conservent encore les dalles qui les recouvrent et ne présentent pas de signe de spoliation. L'excavation de ces enterrements, qui sera réalisée durant les fouilles de cette année, peut nous fournir des données significatives afin de préciser la chronologie de l'implantation. En ce qui concerne l'église, la localisation aux pieds du bâtiment d'une structure de base rectangulaire creusée dans la roche nous offre la possibilité d'approfondir la religiosité de la communauté humaine qui a occupé Sant Martí de les Tombetes au cours des premiers siècles du moyen-âge.

Resumit

*Lo jasiment de Sant Martí de les Tombetes (Pallars Jussà).
Primèras donadas obtengudas a partir de la recèrca arqueologica*

Nòstra participacion dins aqueste congrés dedicat al personatge de Gerbert d'Orlhac e a son temps voldriá presentar los primèrs resultats obtenguts dins las campanhas arqueologicas realizadas dins lo jasiment de Sant Martí de les Tombetes aquestes darrièrs dos ans. S'agís d'una implantacion localizada sul versant nòrd del Montsec d'Àres (Pallars Jussà) dins un meandre del Torrent de Sant Esteve situat just en fàcia del vilatge de Moror. Entre los elements conservats cal remarcar una part de la fortificacion, la necropòli —parcialament espoliada a la debuta d'aqueste sègle— los vestigis de la glèisa e divers murs orientats cap a miègjorn que podrián correspondre a d'estructuras d'abitat. Los trabalhs realizats durant la primièra campanha aumentèron nòstras coneissenças sus l'estructura defensiva e sus la quita necropòli, en constatar l'existéncia de diverses tombas excavadas dins la ròca que sèrvan encara las lausas de la cobèrta e presentan pas cap de signe d'espoliacion. L'excavacion d'aquestes entèrraments, que serà realizada durant la campanha d'ongan, nos pòt porgir de donadas significativas per tal de precisar la cronologia de l'implantacion. Per çò qu'es de la glèisa, la localizacion als pès de bâtiment d'una estructura de basa rectangulara cavada dins la ròca nos oferís la possibilitat d'apregondir la religiositat de la comunautat umana que ocupèt Sant Martí de les Tombetes al long dels primèrs sègles de l'edat mejana.

L'arqueologia a Besalú (la Garrotxa) entorn de l'any mil: un estat de la qüestió

Francesc Busquets i Costa, Marta Fàbregas i Espadaler
ATICS, SL. Gestió i difusió del patrimoni arqueològic i històric

comunicacions-II

Resum

La vila de Besalú conserva una important quantitat de restes arquitectòniques a partir del segle XII. Ara bé, del seu moment històric més esplendorós (segles IX-XI), malgrat tenir-ne una important constància documental, mancaren fins al moment, restes materials d'aquesta època. Sortosament, gràcies a les recents troballes arqueològiques, es pot conèixer millor l'urbanisme d'aquesta vila entorn de l'any mil: les fortificacions i alguns elements del sistema econòmic.

La vila de Besalú és un dels principals indrets que sovint s'escull per a definir la vida en època medieval i la seva importància històrica i patrimonial no ha estat mai posada en dubte. Una simple visita al poble ja en permet intuir la riquesa del subsòl. La majoria de les cases conserven restes d'entrades (portes o finestres amb dovelles) a nivells molt inferiors a les actuals i moltes tenen soterranis d'una arquitectura impressionant amb arcs de punt rodó o de mig punt.

Besalú està situat a la part més oriental de la comarca de la Garrotxa, en una posició geogràfica i topogràfica molt privilegiada, just entre la plana de l'Empordà i el Pla de l'Estany i la muntanya garrotxina. El nucli antic va créixer a redós del turó de Santa Maria i entre els rius Fluvià i Capellada. Besalú ha estat ja des de temps remots un punt estratègic de primer ordre, ja que ha estat un centre important per a les comunicacions, fet que provocà que es convertís des d'èpoques antigues en la capital comarcal. Ara bé, la gran majoria de restes que es conserven daten del segle XII i posteriors i és per aquesta causa que el coneixement històric i historiogràfic de Besalú pels volts de l'any mil sempre s'ha basat en les referències documentals. Així, en aquesta comunicació, es vol presentar un estat de la qüestió sobre aquest tema, partint dels resultats de les excavacions arqueològiques fetes darrerament, amb la intenció de poder iniciar una nova línia d'investigació, tant històrica com arqueològica, que redefeixi el paper de Besalú com a capital comtal entorn de l'any mil.

Les excavacions arqueològiques han permès documentar una bona part del subsòl del casc antic de Besalú, i han posat de manifest la important continuïtat d'ocupació que ha tingut Besalú al llarg dels segles. Aquestes s'han realitzat als carrers Major, Tallafarro, del Portalet¹ i a la zona coneguda com La Devesa.² Com a conseqüència d'aquestes descobertes tingué lloc un replantejament urbanístic, sobretot a La Devesa, per tal de poder combinar correctament la seva conservació amb la nova ordenació d'aquest sector.

Cronològicament, les primeres troballes es remunten a l'edat del ferro (segona meitat del segle VII - inici del segle VI aC) i consisteixen en una estructura domèstica que contenia ceràmica, una sivella i un botó de bronze. D'època ibèrica s'han documentat dues fases que van del segle III aC fins al segle I aC. Del primer moment, es coneix un camp de sitges, mentre que posteriorment s'edificaren algunes construccions. Amb l'ocupació romana i posterior romanització del territori, s'ha confirmat l'important paper que exercí Besalú en aquest període, que ens porta a pensar que podria tractar-se d'un *Vicus* que quedà del tot estructurat en l'època baixa imperial. S'ha pogut identificar una forta ocupació del lloc, localitzant diverses restes estructurals d'entre les quals destaca un gran edifici datat de la segona meitat del segle I aC i diverses estructures dels segles I-III dC. Del món de l'alta edat mitjana es coneixen bastants vestigis que seran tractats extensament a continuació. Pel que fa a la baixa edat mitjana, s'han posat al descobert dos trams de la muralla que encerclava la vila, concretament un tram que data del segle XII i un que data de mitjan segle XIV, i diverses estructures (parets i paviments). També han aparegut testimonis de l'època moderna i la contemporània que corroboren el poblament continuat de la vila fins als nostres dies.

Criem adient fer èmfasi en el jaciment de La Devesa, ja que ha esdevingut el més important tant per la quantitat com per la qualitat de les restes arqueològiques documentades. Localitzat al vessant de tramuntana del puig de Santa Maria, formant una esplanada en un dels terraplens de desnivell del puig, està situat en una terrassa entre dos rius, el Fluvià i el Capellada i, geològicament, es tracta d'una terrassa d'origen fluvial que es formà en anar-se dipositant sediments provinents de les vingudes d'aquests rius. La situació topogràfica resultant s'ha de tenir molt en compte, ja que representa una zona estratègica des d'on es controla tot un extens territori, tant per les comunicacions (punt de transició entre plana i muntanya) com per l'explotació (sobretot agropecuària).

1. BUSQUETS, F.; FREIXA, M. (1998): «Actuacions arqueològiques en el centre històric de Besalú (La Garrotxa): carrer del Portalet, carrer del Pont Vell, carrer Major, carrer Tallafarro i carrer de La Devesa». *IV Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*. Figueres, p. 300-319.

2. BUSQUETS, F.; FÀBREGAS, M. (1998): «Excavació d'urgència del jaciment de La Devesa (Besalú, La Garrotxa)». *IV Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*. Figueres, p. 149-170.

La vila de Besalú entorn de l'any mil (segles IX-XI)

El primer document que ens parla de l'existència de Besalú és de l'any 818 i fa referència al *territorio bisuldunense*. Poc després, l'any 834, surt esmentat com a *Pago Bisuldunense*. I més tard, l'any 858, el trobem en un altre document com a *Bisuldunense Comitatu*. Els conceptes de territori, *pagus* i comtat són ben freqüents en la documentació del segle IX. Segons F. SABATÉ,³ els comtats no són una invenció del poder carolingi, sinó que corresponen a territoris més o menys tancats amb característiques pròpies, amb una especificitat que ja ve de temps anteriors. Per tant, territori i comtat durant el segle IX designen un mateix concepte, tenen un mateix significat. Pel que fa a *pagus*, el mateix autor creu que es refereix a una unitat geogràfica i no pas política, i per tant té un significat semblant als dos anteriors. Un document de l'any 899 ens reafirma aquesta hipòtesi quan diu: *in pago sive in comitatus Bisuldunense*.⁴

La segregació del comtat de Besalú enfront del poder que exercia el comtat de Girona és un tema que ha portat a diferents interpretacions. Sembla que Radulf, germà de Guifré el Pelós, tenia el títol de comte de Besalú, així com també d'altres comtats. Quan mor Radulf, l'any 913 o 919-920, el seu nebot Miró I (fill de Guifré) pren el títol de comte de Besalú. A partir d'aquest moment s'aniran succeint els comtes, tot i que se seguiran produint certs enfrontaments amb el comtat de Girona i el de Barcelona.⁵ La vila de Besalú no quedarà consolidada com a seu comtal fins a l'arribada del comte Miró Bonfill II (965-984), també bisbe de Girona, el qual crea la seva. El succeeix el seu germà Oliba Cabreta, que l'any 988 va a Montecassino i deixa el comtat en mans de Bernat I, el seu segon fill, conegut amb el nom de Tallafarro. Aquest comte institueix i dota el bisbat de Besalú, el qual només perdurará fins a l'any 1020.

Així doncs, amb aquesta petita síntesi, podem veure que el coneixement històric i polític de Besalú durant els segles IX i X és bastant extens. La documentació escrita existent ens permet fer-nos una idea dels canvis polítics que es van anar succeint, així com també de l'eufòria constructiva d'edificis religiosos. Es conserven documents que ho testimonien: l'església de Sant Vicenç es constitueix l'any 977 com a església parroquial; el mateix any es funda el monestir de Sant Pere, l'acta de consagració del qual és de 1003; l'església de Sant Genís o Sant Miquel és fundada per Miró Bonfill, també l'any 977; l'acta de consagració de l'església de Santa Maria és de l'any 1055.

3. SABATÉ, F. (1997): *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'Edat Mitjana*. Fundació S. Vives i Casajuana. Barcelona, p. 23-41.

4. CONSTANS, LL. (1985): *Diplomatari de Banyoles, I*. Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. Banyoles, 1985.

5. BOLOS, J. (1990): «El Pagus de Besalú i el Comtat de Cerdanya». *Catalunya Romànica*, vol. IV, *La Garrotxa*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 20-32.

També coneixem diversos documents que ens parlen del castell, situat al turó anomenat actualment puig de Santa Maria. El primer és de l'any 957, i s'hi explica que el comte de Besalú Guifré II (fill de Miró I) s'hi refugia per defensar-se d'una revolta a la qual dóna suport el comte de Girona i Barcelona. També sabem que el castell pateix una reforma important l'any 1029 i l'any 1084 tenim ja documentat el *castro novo*.

I una altra referència documental que ens reafirma aquesta creixent puixança de Besalú en aquesta època ens parla de les vies de comunicació. Un document de l'any 977 esmenta una *via publica* i un altre, també del mateix any, anomena una *strata regia*.⁶

Ara bé, amb totes aquestes dades documentals no podem determinar amb exactitud les característiques del nucli inicial de la vila de Besalú. És a dir, totes les esglésies citades, així com també el castell, van ser profundament reformats al llarg del segle XII. A més, la manca d'estudis acurats a l'església de Santa Maria i al castell, que són de propietat privada, i el desconeixement sobre possibles restes dels edificis originals que estiguin amagats al subsòl no ens permeten saber la fesomia del Besalú de l'any mil.

Les restes materials entorn de l'any mil (segles IX-XI)

A partir de totes aquestes dades documentals, creiem interessant situar les úniques restes que es conserven d'aquest període, que hem diferenciat en dos grans grups: el sistema econòmic i les fortificacions.

El sistema econòmic

• Un camp de sitges

En una part del jaciment de La Devesa s'ha documentat una zona destinada a l'emmagatzematge de cereals, en un moment situat entre les darreries del segle VIII i el començament del segle XI. Evidentment, la presència d'un castell i d'un comte pressuposen l'existència d'una població prou important agrupada, segurament, als vessants del puig de Santa Maria, lloc on hi havia aquest primer castell. A més, aquesta hipòtesi es pot reafirmar a través d'un document de l'any 977 on s'esmenta un *suburbio* de Besalú, i en un altre document de l'any 998 que fa una menció molt clara d'un barri fora muralles del recinte castren: *in ipso burgo de Bisulduno*.

6. BOLOS, J.; HURTADO, V. (1998): «Atles del comtat de Besalú (785-988)». *Atles dels comtats de la Catalunya carolíngia*. Rafael Dalmau, ed. Barcelona, p. 50.

Aquesta població devia generar un excedent agrícola important i feia necessària l'existència d'una zona destinada a emmagatzemar-lo, és a dir, un camp de sitges. Aquest es troba en un punt estratègic, ja que d'una banda és una zona propera al castell, al vessant del puig de Santa Maria, i per tant és fàcilment defensable, i de l'altra és una zona plana i de dimensions bastant importants des d'on es dominen les vies de comunicació i les planes de conreu.

Les estructures⁷ es descobriren en un únic sector del jaciment, localitzat en la zona més nord-occidental de La Devesa i just a redós del basament d'una torre, la construcció de la qual les va afectar. Així, les estructures d'emmagatzematge localitzades eren nou i presentaven unes característiques força homogènies: de planta circular, amb un diàmetre màxim que oscil·lava entre els 120 i 200 cm i una profunditat aproximada de 100 cm. L'única sitja que es va conservar en la seva totalitat tenia un diàmetre de boca de 150 i una secció de forma lleugerament globulada. Totes estaven excavades a l'argila natural i la majoria estaven incompletes a causa de la construcció d'una torre, anomenada torre Llardera, que serà tractada més endavant.

El material que es va documentar a l'interior de les sitges forma un conjunt força homogeni, si bé hi ha alguns materials d'època romana que creiem que provenen del sediment aportat d'alguna zona propera (no cal oblidar que el jaciment engloba sectors amb una important ocupació d'època romana). D'entre el material recuperat, destaca quantitativament la ceràmica, seguida de les restes de fauna, algun fragment de vidre i de ferro, dues agulles d'os i una moneda de plata. Pel que fa a la moneda, trobada en l'única sitja que es va poder excavar en la seva totalitat, és un exemplar curiós a tenir en compte ja que es tracta d'un dirham de plata, de l'època califal d'Abd al-Rahman III al-Nasir⁸ (califa des de l'any 929 fins al 961), en bon estat de conservació, tot i que en aquest primer estudi no se'n pot donar encara la seca ni l'any d'encunyació.

El total de restes faunístiques analitzades és de 1587 i la composició de les diverses espècies documentades és relativament homogènia, tot i que s'evidencia el domini dels ovicaprins domèstics en tots els rebliments de les sitges. Ara bé, cal apuntar també l'elevada representació de les restes de conill i la major representació relativa de restes de cabra que d'ovella. Hi ha bous, cavalls, porcs, cérvols, cabres salvatges i conills, i destaca també la presència de restes d'aus. L'anàlisi qualitativa de les restes i els patrons de representació esquelètica evidencien que la major part són resultat dels processos de treball implicats en la preparació de l'aliment per al consum i del mateix consum. Amb relació a l'es-

7. BUSQUETS, F.; FABREGAS, M.; FREIXA, M. (en premsa) «Unes sitges alt-medievals del jaciment de La Devesa (Besalú, La Garrotxa) dins el seu context històric». *I Simposium d'Arqueologia Medieval. Homenatge al Prof. Manuel Riu. 25-28 març 1998*.

8. Informació oferida per Mercè VILADRICH.

tractura de les poblacions animals sacrificades, destaca de manera generalitzada el predomini d'individus d'edat adulta. El patró que presenten aquestes restes seria el característic d'una explotació dedicada a l'obtenció d'aliment càrnic, si bé a partir dels ovicaprins caldria suposar també l'explotació de les produccions derivades.⁹

La ceràmica de l'alta edat mitjana, com ja s'ha esmentat, és el grup més important quantitativament d'entre la resta de materials trobats en els sediments que amortitzen les sitges. Es tracta d'un conjunt de peces fragmentades de les quals no se n'ha pogut reconstruir cap de sencera. Tipològicament, responen a utensilis de mida bastant petita, d'ús domèstic. La major part de formes recuperades corresponen a olles de mida mitjana o petita que es caracteritzen per tenir una vora exvasada i més o menys arrodonida, cos globular, fons recte i un gruix màxim prou important, que en alguns casos supera 1 cm. Hi ha algunes peces que presenten una vora amb motlures a la cara externa, que recorda tipologies de formes tardoromanes. La majoria d'olles presenten restes de surge, fet que demostra la seva utilització per a coure aliments.

L'altre grup que segueix en importància quantitativa són les gerres o tupsins. Tipològicament presenten similituds amb les olles, però conserven un bec a la vora per tal d'abocar el líquid. Tot i que no s'ha conservat cap vora amb més d'un bec, per la forma d'algunes peces s'endevina l'existència d'alguna amb quatre becs.

Els cossis són peces que també estan bastant representades. Són més gran que les olles i tenen la vora oberta, de forma recta amb alguna motllura, i la base també recta. L'últim grup representat està format per un sol individu: es tracta d'una nansa bilobulada que per la seva inclinació i forma pensem que devia formar part d'una tapadora.

El tipus de cocció de totes les peces aparegudes no guarda cap relació amb l'aspecte tipològic i se n'han documentat quatre variants. D'un total de setanta-vuit formes, el 56 % presenten una cocció reductora. El 26 %, una cocció mixta, és a dir, que combinen la tonalitat grisa i la marró indistintament, amb parts de les peces únicament d'un color i parts únicament de l'altre. El 5 % correspon a aquelles pastes de tonalitat neutra, difícil de descriure, que es troba entre el marró i el gris. I finalment, el grup de cocció oxidant representa només un 4 %.

Pel que fa a la pasta de la majoria de les peces, presenta una important quantitat de desgreixador de quars blanc i mica, amb menys presència de quars negre. Són pastes de consistència força compacta. Algunes peces, sobretot de cossis, presenten un acabat molt barroer; en canvi, hi ha bastants exemples

9. Estudi realitzat per la Dra. Maria SAÑA, juntament amb D. FRANQUESA, J. OLTRA i E. VERDUN del «Laboratori d'Arqueozoologia» (UAB).

d'acanalats, que es troben al cos de la peça. La presència de ceràmica espatulada és molt escadussera, només se n'han documentat dues formes i pocs fragments informes.

Els fragments que presenten decoració són força escassos. Són decoracions incises, de formes ben variades (estrelles, punts allargats, línies concèntriques, ondulacions dobles...). Gran part del conjunt ceràmic està fet a torn lent, però també s'ha trobat alguna peça feta a mà.

Es tracta, doncs, d'un conjunt de ceràmica comuna, funcional, d'ús domèstic, amb formes senzilles i acabats poc polits on, a més, no s'ha reconegut cap peça d'importació. Aquestes característiques ens fan pensar en una producció local o d'una zona propera al jaciment, factor que complica la datació exacta del moment d'obliteració de les sitges. A més, són pocs els treballs realitzats al nostre país sobre ceràmica d'aquesta època i són inexistents els de la comarca de la Garrotxa i entorns immediats, factors que també en dificulten la interpretació cronològica. Ara bé, hi ha algunes peces que ens permeten datar amb més certesa el moment d'amortització de les sitges. Hi ha alguns fragments molt residuals de ceràmica espatulada i la resta són bàsicament olles i cossis de ceràmica bastant barroera, que es poden emmarcar durant els segles IX i X. A més, cal destacar la presència del dirham d'Abd al-Rahman III, que, tot i no saber-ne l'any d'encunyació, ens ajuda a reafirmar aquesta cronologia i apropar-la al final del segle X. Ara bé, l'amortització definitiva de les sitges es produeix a la primera meitat del segle XI. En aquest moment, hi ha un canvi estructural i funcional molt important al jaciment de La Devesa, relacionat amb el desenvolupament urbanístic de la vila comtal en aquesta època. Les sitges queden del tot inutilitzades a causa de la construcció de la torre Llardera.

- Un petit taller de ferro

També està situat al jaciment de La Devesa, a la seva part central. Es tracta d'unes estructures de combustió de planta circular, amb una diàmetre aproximat d'1 m i una profunditat de 15 cm. El material recuperat als fogars són petits nòduls d'escòria de ferro. Només un semblava que no estava gaire arrasat i conservava algunes pedres com a límit perimetral, així com també dos forats de pal a uns 20 cm d'aquest límit. El poc material aparegut en els esmentats fogars ens fa difícil poder fer amb exactitud una adscripció cronològica i una interpretació. A tall d'hipòtesi, sembla que es tractaria d'un petit taller de manipulació del ferro, datable a partir de les relacions estratigràfiques (els estrats superiors són anteriors al segle XII) de l'alta edat mitjana.

Al costat d'aquestes s'ha documentat una estructura mural, configurada per dos paraments que formen un angle, lleugerament agut. El mur que va en di-

recció nord-sud fa 5 m de llarg i 60 cm d'ample. Ara bé, la seva fonamentació s'eixampla en les últimes filades amb dos graons, i fa en la part més inferior una amplada d'1,20 m. El mur que va en direcció est-oest no té la fonamentació graonada i fa 90 cm d'ample i 2,4 m de llarg. L'angle de l'edifici presenta un lleuger engruiximent a la banda exterior per tal d'aconseguir-ne un reforç. A causa de la manca d'estrats associats, només podem afirmar que es devia tractar d'un edifici amb una certa entitat constructiva, la cronologia relativa del qual ens dóna un *postquem* del segle IV, i que per la tècnica constructiva sembla que pertanyi a l'alta edat mitjana.

Les fortificacions

El castell, pels volts de l'any mil, estava defensat per un sistema de fortificacions. No tenim coneixement de cap resta del castell i de les seves dependències, però en canvi s'ha conservat alguna part del seu sistema defensiu.

• Muralla i portal¹⁰

La primera referència documental de la muralla és de l'any 1074, moment durant el qual la defensa de la vila fou radicalment transformada. Es tanca el camí d'Empúries (primer límit natural de la fortalesa) amb dues portes: la porta Vescomtal i el portal de la Força. La primera, que era la més exterior, avui resta desapareguda. La segona, en canvi, està ben conservada i totalment integrada en l'urbanisme de la vila, al carrer de Tallafarro. Es tracta d'un portal de dimensions considerables, format per la banda exterior per una gran arcada, feta de dovelles curtes i extraadossades per un rengle de lloses planes. Està obert en un mur de més d'un metre de gruix, format per carreus de pedra sorrenca de dimensions reduïdes i disposats en filades horitzontals. Sobre la porta hi ha un arc tapat de les mateixes característiques que l'arcada. En canvi, la cara interior, llisa i sense cap obertura, ha perdut l'arc inferior, segurament rebaixat. Els brancals encara conserven els ancoratges d'una porta. Aquesta construcció és d'estil llombard i per això cal datar-la en el segle XI.

Al costat d'aquest portal, a la banda del castell es conserva l'arrencada d'un mur. En els seus primers metres se'n conserva una bona alçada per damunt del

10. ADELL, J.A. (1990) «Vila de Besalú». *Catalunya Romànica, vol. IV, La Garrotxa*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 166.

BUSQUETS, F.; FREIXA, M. (1998) «Actuacions arqueològiques en el centre històric de Besalú (La Garrotxa): carrer del Portal, carrer del Pont Vell, carrer Major, carrer Tallafarro i carrer de La Divesa». *IV Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*. Figueres, p. 300-319.

DE MIR, F. J. (1995): *El centre històric de Besalú Estudi urbanístic*. Edicions el Bassegoda sl. Olot.

nivell actual de paviment. Amb l'excavació arqueològica se n'han determinat les característiques: està compost per grans blocs de pedra (alguns de sorrenca i altres de rierenca), desbastats i tallats per alguna de les seves cares i lligats tots amb un morter de calç de color blanc. Ara bé, no se n'ha pogut documentar en cap punt l'amplada real ni l'alçat total conservat, ja que només es va veure en planta.

A l'altra banda, també es conserven diferents trams murals, situats sobretot a l'actual carrer de Rocafort. L'aparell està format per petits carreus, de pedra sorrenca, poc desbastats i disposats en filades bastant uniformes i regulars. Tanmateix, la muralla que actualment es pot contemplar és el resultat de nombroses reformes, però conserva alguns elements (desguassos, algun tram de parament de tipus llombard i una porta) que es poden considerar originals del segle XI. Aquests elements estan situats entre un i dos metres sobre l'actual nivell de circulació, per tant seria necessari fer un bon estudi d'arqueologia vertical per definir bé les diferents reformes de la muralla.

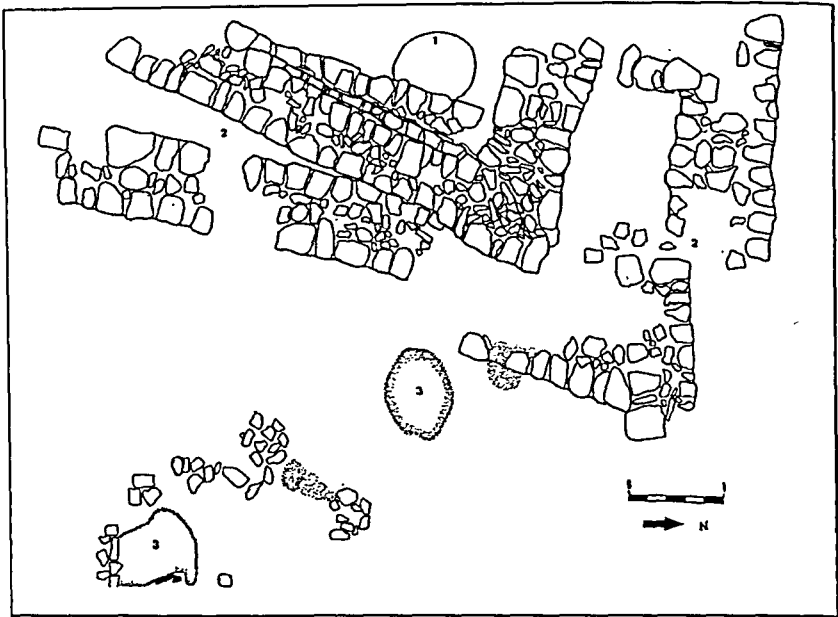
Aquest tram de muralla, abans d'arribar al portal, trenca la seva alienació per formar una torre, totalment reformada i també sobre la qual manca un estudi detallat.

• La torre Llardera¹¹

Com ja hem esmentat, es tracta d'una torre situada al jaciment de La Devesa, la qual destrueix una bona part del camp de sitges. De planta circular i un diàmetre de 9 metres, de l'alçat només se'n conserva la fonamentació i les dues primeres filades. De l'interior en desconeixem pràcticament tot, ja que encara no s'ha excavat.

La tècnica constructiva d'aquesta edificació és molt depurada. Les dues primeres filades estan construïdes de forma graonada, amb carreus de pedra granítica molt ben tallats per tots els costats i de mida regular. La fonamentació presentava una alçada considerable (uns 80 cm) i també estava graonada respecte a les filades anteriorment descrites. Aquest sòcol estava compost per pedres barrejades amb un morter de calç, de color blanquinós. Just per damunt d'aquesta fonamentació localitzarem un estrat molt prim que donà un material arqueològic molt escadusser que no proporciona cap mena d'informació. El que queda ben clar, després de l'excavació de la part externa, és que ens trobem davant d'una torre exempta, de planta circular, molt arrasada, però tècnica-ment molt ben bastida.

11. BUSQUETS, F.; FABREGAS, M. (1998) «Excavació d'urgència del jaciment de La Devesa (Besalú, La Garrotxa)». *IV Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*. Figueres, p. 149-170.

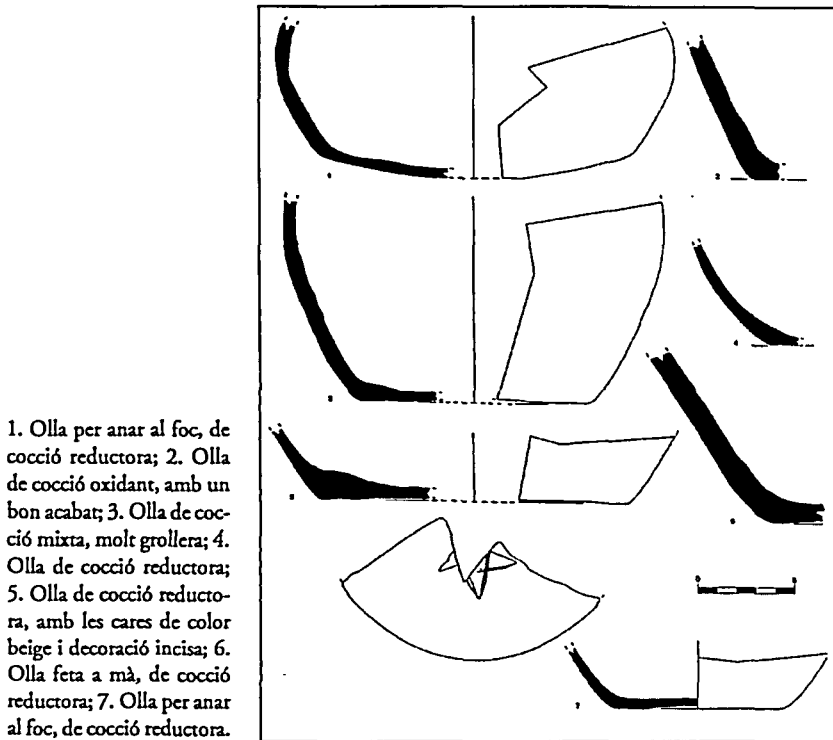

Planta del sector central del jaciment de La Devesa: 1. Sitja ibèrica; 2. Estructures Alt Medievals; 3. Fogars Alt Medievals.

Si ens fixem en un document datat el 1075 publicat per Montsalvatge,¹² veiem que se cita una torre anomenada «Llardera» (*Torrem Lardariam*), que havia d'estar situada en un dels extrems nord-occidentals de la capital comtal, prop del portal anomenat Vescomtal i de la confluència entre el riu Fluvià i la riera de Capellada. Pels documents medievals sabem també que al seu voltant hi existien diferents cases, que foren comprades pel prior de la Col·legiata de Santa Maria de Besalú. Aquestes edificacions estaven situades per damunt i per sota de la «torre Llardera». Sabem, també, que es tractava d'una torre albarra-na, això vol dir situada fora del recinte emmurallat de la població. Així doncs, podem afirmar amb quasi total seguretat que la torre circular que localitzàrem a La Devesa es pot identificar amb aquesta torre exempta que documentalment surt citada com a torre Llardera ja en el segle XI.

Al tombant de l'any mil, el comtat de Besalú quedà totalment consolidat, així com també hi queda la capitalitat de la vila de Besalú. Es potencià la seu comtal amb els instruments propis de l'època: la fundació de comunitats religioses, l'atorgament de privilegis i la fortificació del recinte. Per això, durant la

12. MONTSALVATGE, F. (1895): *Besalú. Notícies històriques*. Impremta i llibreria Bonet. Olot.

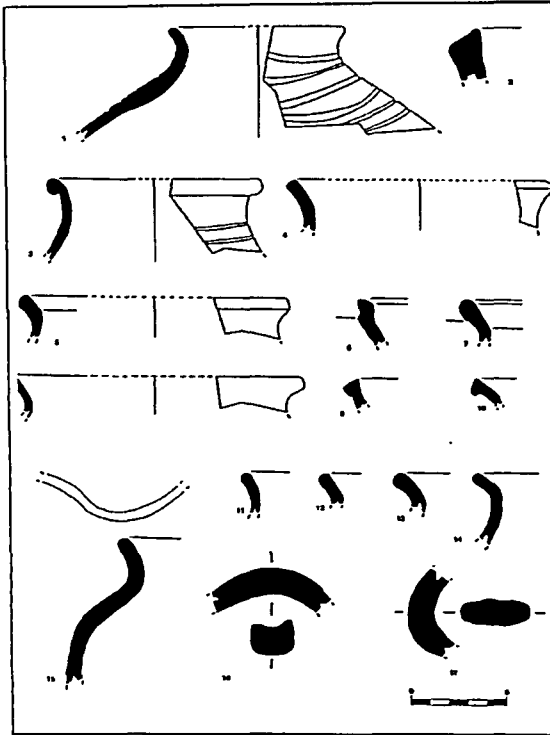
1. Olla per anar al foc, de cocció reductora; 2. Olla de cocció oxidant, amb un bon acabat; 3. Olla de cocció mixta, molt grollera; 4. Olla de cocció reductora; 5. Olla de cocció reductora, amb les cares de color beige i decoració incisa; 6. Olla feta a mà, de cocció reductora; 7. Olla per anar al foc, de cocció reductora.

primera meitat del segle XI es construí molt i el sistema de defensa de la vila va ser canviat completament: es va reformar substancialment el castell (l'any 1029 estava en obres), l'any 1055 se'n consagrà l'església i es construí la primera muralla de la vila comtal, abans descrita. Creiem que la construcció de la torre Llardera devia formar part d'aquest canvi del sistema defensiu.

Amb la construcció de la torre tot el jaciment de La Devesa queda afectat, ja que passa a ser una zona fora muralles, destinada a controlar i defensar la vila i no ocupada per cap altra construcció. Així doncs, aquesta àrea defensiva devia quedar emmarcada pel nou recinte del castell, la torre Llardera i la porta Vescomtal de la muralla de la vila.

Altres restes arqueològiques

Cal esmentar l'existència d'un vas de vidre trobat l'any 1936 en un forat de la paret de l'absis principal de l'església de Sant Vicenç, amagat per l'altar barroc. És un tupí de forma més o menys semiesfèrica, d'11 cm d'alt i 13,3 de dià-

1. Olla de cocció reductora, amb decoració de línies incises; 2. Cossi de cocció reductora; 3. Olla de cocció reductora, amb decoració de línies incises; 4 i 5. Olles de cocció reductora; 6. Cossi de cocció reductora; 7 i 8. Olles de cocció reductora; 9 i 10. Cossis de cocció reductora; 11-14. Olles de cocció reductora; 15. Tupí de cocció reductora; 16. Nansa de tapadora de cocció mixta; 17. Nansa de tupí de cocció mixta.

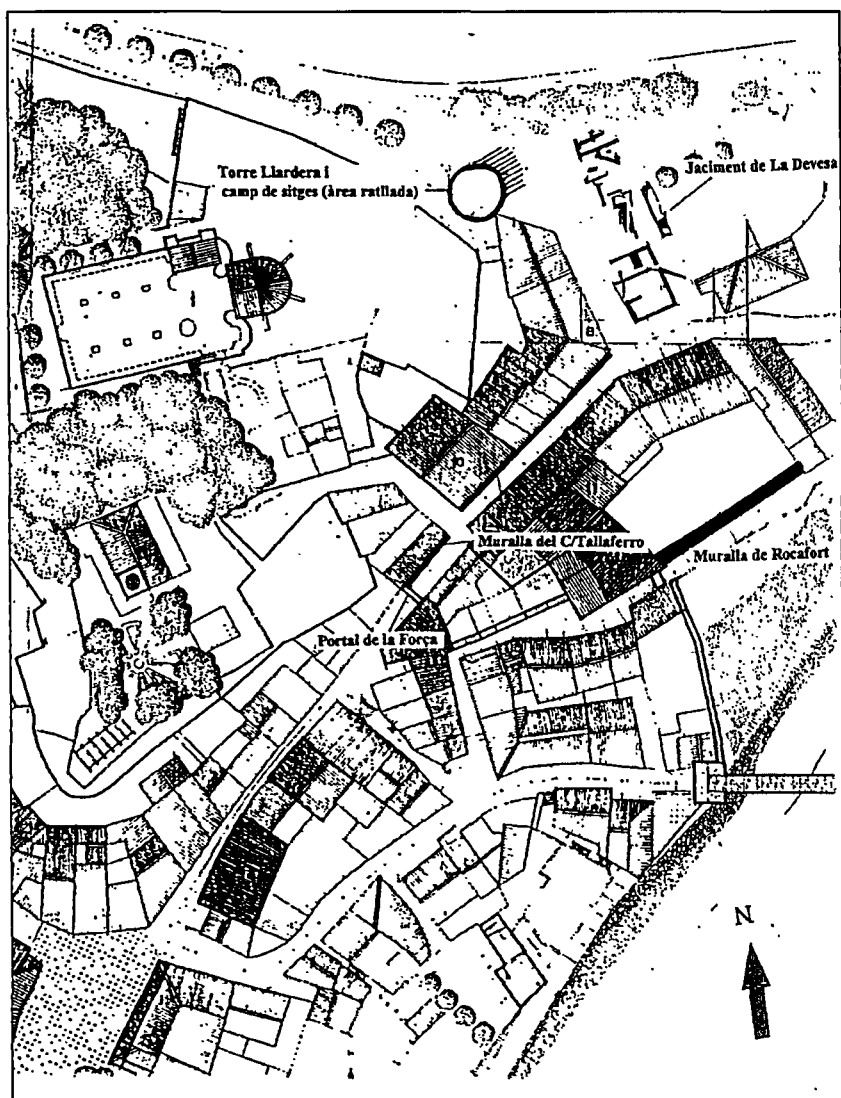
metre, decorat a la part superior amb cintes estretes i paral·leles en baix relleu, a la zona central amb dos parells d'aus enfrontades, fulles grosses i molt guardades i altres de més petites i simples, i a la base amb fulles grosses. Aquest motius ornamentals, juntament amb la tècnica emprada, fan pensar que tingui l'origen en els segles IX-X i provingui d'un taller hispanoàrab. Sembla que devia tenir ús religiós i que estava destinat a contenir relíquies. És una peça singular dins del conjunt de vidres que es conserva a Catalunya d'aquesta època. Actualment es conserva al Museu d'Art de Girona.¹³

D'altra banda, cal recordar que el Prat de Sant Pere fou una zona de necròpolis durant molt de temps, els orígens del qual es relacionen amb la fundació del monestir de Sant Pere i la consagració de la seva església (l'any 1003). Gràcies a les excavacions realitzades¹⁴ es documentaren alguns enterraments que

13. VIGUÉ, J. (1990) «Sant Vicenç de Besalú» p. 188-189. *Catalunya Romànica*, vol. IV, *La Garrotxa*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

14. PALAHI, LL; VIVO, D. (1997) «Excavacions al claustre de l'antic monestir de Sant Pere, a Besalú». *Amics de Besalú. VIII Assemblea d'Estudis del seu Comtat*. Olot, p. 69-82.

daten a partir del segle XI (antropomorfes i de llores) i, a la zona de l'antic claustre, un ossari de petites dimensions, que conservava quatre nínxols i amb una datació *ante quem* del segle XII.

Planta d'una part del centre històric de Besalú. Situació de les restes conservades dels segles IX-XI.

Résumé

L'archéologie à Besalú (la Garrotxa) aux alentours de l'an mil: un état de la question

La ville de Besalú conserve une quantité importante de vestiges architectoniques à partir du XIIème siècle. Néanmoins, de son moment historique le plus somptueux (IXème et XIème siècle), bien que possédant une importante constance documentaire, manquaient jusqu'à aujourd'hui, des vestiges matériels de cette époque. Heureusement, grâce aux trouvailles archéologiques récentes, on peut connaître mieux l'urbanisme de cette ville aux alentours de l'an mil: les fortifications et quelques éléments du système économique.

Resumit

L'arqueologia a Besalú (la Garrotxa) a l'entorn de l'an mila: un estat de la question

La vila de Besalú serva una quantitat importanta de vestigis arquitectonics tre lo sègle XII. Pasmens, de son moment istoric mai esplendid (sègle IX-XI), malgrat n'aver una importanta constància documentària, manquèron fins uèi, de rèstas materials d'aquel temps. Per astre, gràcias a las trobalhas arqueologicas recentas, se pòt conèisser melhor l'urbanisme d'aquesta vila a l'entorn de l'an mila: las fortificacions e qualques elements del sistèma economic.

Abstract

Archaeology in Besalu (La Garrotxa) towards the Year 1000

The village of Besalu preserve an important number of architectural remains specially from the 12th. century. In spite of the magnificence of the village during the IX. to XI. century and the numerous documental evidences, we don't have any material testimonies of Besalu in this period. Fortunetly, the archeological works carried out in the village recently, have supposed a better knowledge of the urban development and the economical

L'evolució urbanística d'un poblat de l'any mil. Aixecament topogràfic de l'Esquerda (Roda de Ter, Osona)

Francesc Bau, Francesc Masdeu
Fundació Privada L'Esquerda

comunicacions-II

Resum

L'Esquerda és un jaciment ibèric i medieval situat enmig de la comarca d'Osona en un meandre del riu Ter. La seqüència cronològica, confirmada per les excavacions arqueològiques dutes a terme al jaciment des del 1977, abasta des del segle VIII aC fins al segle XIV dC. Aquest article exposa l'aixecament topogràfic del jaciment mitjançant noves tècniques informàtiques (Autocad) i centrat en el poblat medieval que creix a partir de l'any 927 al voltant de l'església de Sant Pere de Roda. El treball és completat amb una reproducció informàtica del jaciment en tres dimensions, com a primer pas per a una futura reproducció virtual de l'aspecte de l'Esquerda en les diferents etapes de la seva evolució urbanística.

Introducció històrica

El jaciment ibèric i medieval de l'Esquerda està situat prop de la vila de Roda de Ter, al nord-est de la comarca d'Osona, i ocupa l'emplaçament d'un meandre del riu Ter. Les excavacions arqueològiques dutes a terme en aquest jaciment per un equip de la Universitat de Barcelona, de manera continuada des de l'any 1977, han permès confirmar una seqüència cronològica des del bronze final fins a la baixa edat mitjana (del segle VIII aC al segle XIV dC). L'etapa d'ocupació medieval abasta des dels temps carolingis: des del final del segle VIII es reutilitza l'antic *oppidum* ibèric i es fortifica el lloc, de manera que l'Esquerda es converteix en el centre d'una xarxa fronterera al llarg del Ter. Es tracta de la *Roda civitas* anomenada en els documents de l'alta edat mitjana, destruïda l'any 826 per Aissó en el decurs de la seva revolta antifranca.

A l'inici del segle X es detecta una recuperació del lloc, amb les primeres citacions documentals referents a l'església de Sant Pere de Roda: l'any 927 co-

mencen les donacions de terres. En aquest moment comença a créixer el poblat medieval entorn del nucli de l'església i de la necròpolis de tombes antropomorfes, nucli a partir del qual es desenvoluparà el poblat romànic del segle XI, amb continuïtat fins al 1314, data en què es destrueix i s'abandona.

L'estudi arquitectònic del nucli inicial entorn de l'església i de la seva sagrera proporciona una informació bàsica per entendre els orígens i l'evolució d'un poblat medieval a la Catalunya interior, especialment tenint en compte que els constructors medievals van continuar fent servir les pautes urbanístiques anteriors, sobretot les procedents del món ibèric.

Criteris en la planimetria (mètode)

Per tal de desenvolupar l'aixecament planimètric del jaciment arqueològic de l'Esquerda s'han utilitzat les tècniques clàssiques per a aixecaments topogràfics. Aquestes tècniques consisteixen a marcar, al voltant del jaciment, una sèrie de punts des d'on es podran observar totes les estructures mitjançant l'ajut d'un aparell topogràfic amb lector de distàncies (taquímetre i distanciòmetre). Cal fer esment que tots els treballs que s'han dut a terme es troben encaminats a obtenir una cartografia concreta que es va pactar des d'un principi amb els membres de l'equip de l'Esquerda.

La metodologia que s'ha seguit és senzilla. En primer lloc, es necessiten les mesures d'aquests punts, que s'anomenen bases de poligonal, per tal de calcular les seves respectives coordenades en el sistema de projecció UTM, utilitzat en el treball a l'Esquerda. En segon lloc, i des de les bases de poligonal, es mesuraran, amb l'aparell, els azimuts i les distàncies de cada un dels punts que defineixen les estructures del jaciment, com ara les cantonades de les cases, els forats a la roca, les tombes antropomòrfiques, etc.; és la radiació. En el cas de l'Esquerda es van radiar més de 1.300 punts, ja que es tractava d'un aixecament a gran escala i els detalls a representar eren molts.

Igualment, s'han calculat les coordenades (x i y) de cada un dels punts que defineixen les estructures. Per tal de donar cota a tots els punts radiats, s'ha efectuat una anivellació trigonomètrica amb el mateix aparell utilitzat fins ara.

S'han recollit totes les coordenades dels punts en un programa informàtic que permet passar la informació alfanumèrica a una informació gràfica que es podrà tractar des de qualsevol programa de dibuix (Autocad), anomenat convertidor ASCII-DWG. D'aquesta manera s'ha aconseguit tenir un núvol de punts amb els noms i cotes respectius.

S'ha cregut oportú representar el dibuix en dues dimensions, la qual cosa implica fer prèviament la projecció del núvol de punts (amb coordenades x , y , z) a un pla horitzontal (amb coordenades resultants x , y i $z = \text{constant}$).

Amb l'ajut del croquis de la zona, fet en camp, s'han anat dibuixant tots els elements planimètrics que segons l'escala (1:100) hi sortirien representats, i definint així les estructures excavades, les esquerdes, arbres, camins, etc. Per fer els plànols a escales inferiors (1:250 i 1:1000), s'ha dut a terme una generalització cartogràfica.

Per fer l'aixecament de les estructures en alçat que es troben a la zona, com l'església medieval de Sant Pere de Roda o la muralla del sector ibèric, s'ha utilitzat el mètode de fotogrametria terrestre, que combina treballs de topografia clàssica, com la poligonació o les interseccions directes, i la presa de fotografies dels elements a representar.

Mitjançant una sèrie de punts de control distribuïts per la façana de l'estructura i la posterior presa de fotografies d'aquesta, s'ha digitalitzat l'element, pedra per pedra, a partir del mètode de rectificació que permet algun programa de dibuix com l'Autocad. Els resultats finals són una sèrie de plànols a escala 1:50 de cada una de les façanes de les estructures esmentades anteriorment.

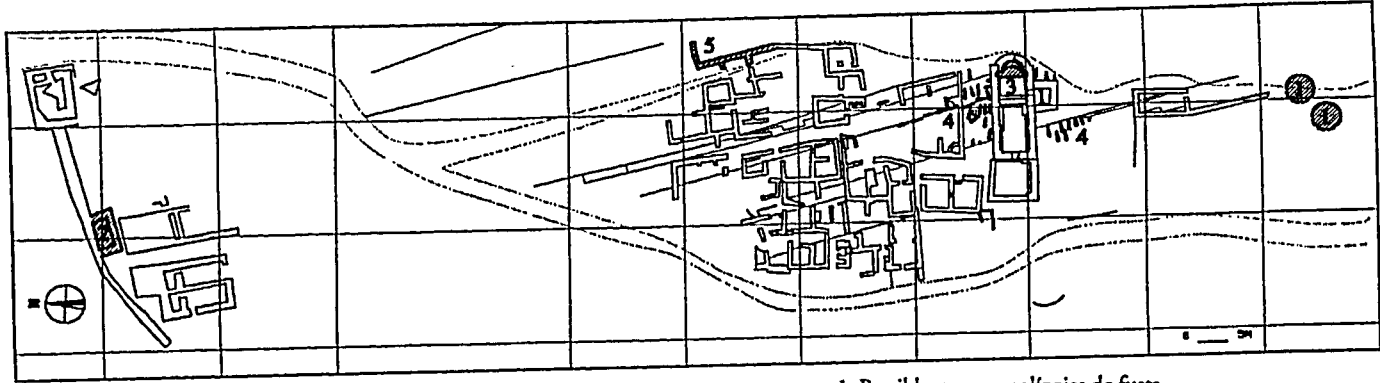
Finalment, l'última part que s'ha dut a terme i que ha requerit poc treball de camp ha estat l'obtenció d'un model tridimensional de la zona del jaciment amb les estructures ibèriques i medieval. Aquesta ha estat una feina merament informàtica, però laboriosa, ja que a cada superfície de treball se li ha designat una trama real (pedra, herba, terra, paviment, etc.).

Aprofitament d'aquest treball en arqueologia

Tots els treballs topogràfics que s'han portat a terme dintre del jaciment arqueològic de l'esquerda són de gran utilitat per a l'estudi històric de la zona.

Com que tenim totes les representacions en format digital, és molt fàcil poder destriar la informació més interessant de la més superflua, segons les característiques de la consulta; en el cas que ens ocupa ha estat molt fàcil marcar les estructures suposadament existents pels volts de l'any mil: tres torres carolíngies de fusta, de les quals sols queden petites marques excavades a la roca, una torre de l'alta edat mitjana adossada a la muralla ibèrica, un absis poc definit de l'església de Sant Pere de Roda, una necròpolis de tombes antropomorfes excavades directament a la roca i alguna estructura de difícil classificació situada a l'est del poblat medieval.

Una altra aplicació que pot tenir el treball realitzat és mostrar en diferents plànols quina ha estat l'evolució d'un assentament humà tan antic com el de l'Esquerda. D'aquesta manera, mitjançant les hipòtesis preestablertes, es pot desglossar el poblat actual en diferents plànols segons èpoques; per exemple, se'n podria tenir un de l'assentament iber (segles V-III aC), un altre amb les edi-

 Estructures del segle X

1. Possibles torres carolíngies de fusta.
2. Torre alt-medieval sobre la muralla ibèrica.
3. Absis de l'església de Sant Pere de Roda.
4. Necròpolis de tombes antropomorfes excavades a la roca.
5. Altres estructures (segle X).

ficacions existents a l'alta edat mitjana (segles X-XI dC), un amb les estructures pròpiament medievals (segles XI-XIII dC) i per últim un amb les estructures més recents que arribarien fins al segle XIV.

També es poden trobar aplicacions d'àmbit més local, directament sobre petites estructures com graners, *armora*, forns, sitges, etc. Per exemple, es pot fer una classificació per capes de tots els nivells que van apareixent a mesura que avancen les excavacions arqueològiques i de tots els objectes que es van trobant. D'aquesta manera es pot donar rapidesa a les excavacions pel fet que les possibles hipòtesis es poden analitzar amb més deteniment en un altre moment, amb tots aquests documents gràfics al davant, i no *in situ*, com es fa en la gran majoria de casos.

Com a conclusió, direm que la informatització i la classificació de tots els documents gràfics que es poden obtenir en qualsevol campanya d'excavacions arqueològiques tenen gran importància ja que ens permeten treballar amb aquests d'una manera més amena i entenedora.

Bibliografia

- BANNISTER, *Surveying*, 1992.
- BUIL POZUELO, F. «Apunts de fotogrametria I i II», 1996-1997-1998.
- DEL CORRAL, I.; DE VILLENA, M. «Apunts de Mètodes Topogràfics», 1996-1997.
- CHUECA PAZOS, M. *Topografia*, vol. I i II, Madrid, Dossat, 1982.
- DEPARTAMENT DE CULTURA DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA. «Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida», *Excavacions Arqueològiques de Catalunya*, núm. 9, Barcelona, 1989.
- DOMINGUEZ ALCONCHEL, J. *AutoCad 14, iniciación y referencia*, McGraw-Hill, 1998.
- DOMINGUEZ GARCIA TEJERO. *Topografía abreviada*, 12a ed., Madrid, Mundi-Prensa, 1997.
- KARARA, H. M. *Non-topographic photogrammetry*, American Society for Photogrammetry and Remote Sensing.
- OJEDA, L. J. *Métodos Topográficos y Oficina Técnica*.
- OLLICH, I.; OCAÑA, M.; RAMISA, M.; DE ROCAFIGUERA, M. *A banda i banda del Ter. Història de Roda*, Eumo editorial, Ajuntament de Roda, 1995.
- OLLICH, I.; ROCAFIGUERA, M. *Ancient patterns in settlement and urbanism. The mediaeval site of l'Esquerda (Catalonia)*. An International Congress of Mediaeval Archeology, York, 1992.
- REAL INSTITUTO Y OBSERVATORIO DE LA ARMADA EN SAN FERNANDO. *Efemérides Astronómicas 1998*, vol. CCVII, Ministeri de Defensa.

TORIO, R.F.; PATON, B.P. *Instrumentos topográficos*, E.T.S. de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos, Dep. de Ing. Geográfica y Tecn. de Expresión Gráfica, Universidad de Cantabria, 1991.

Résumé

L'évolution urbanistique d'un village de l'an mil. Construction topographique de l'Esquerda (Roda de Ter, Osona)

L'Esquerda est un gisement ibérique et médiéval situé au beau milieu de la «comarca» d'Ausone dans un méandre du fleuve Ter. La séquence chronologique, confirmée par les excavations archéologiques faites sur le gisement depuis 1977, s'étend du VIIIème siècle avant J.C. au XIVème siècle après J.C. Cet article expose la construction topographique du gisement réalisée grâce à de nouvelles techniques informatiques (AutoCAD) et centré sur le village médiéval qui croît à partir de 927 autour de l'église de Sant Pere de Roda. Notre travail est complété par une reproduction informatique du gisement en trois dimensions, étant la première phase d'une future reproduction virtuelle de l'aspect de l'Esquerda dans les diverses étapes de son évolution urbanistique.

Resumit

L'evolució urbanística d'un vilatge de l'an mil. Bastió topogràfic de l'Esquerda (Roda de Ter, Osona)

L'Esquerda es un jaciment ibèric e medieval situat al mitan de la «comarca» d'Osona dins un meandre del riu Ter. La seqüència cronològica, confirmada per las excavacions arqueològiques faches sul jaciment dempuèi 1977, engloba dempuèi lo sègle VIII abans J.C. fins al sègle XIV aprèp J.C. Aqueste article expausa la bastió topogràfica del jaciment realizada gràcias a de nòvas tecnicas informaticas (AutoCAD) e centrada sul vilatge medieval que creis tre 927 a l'entorn de la glèisa de Sant Pere de Roda. Aqueste trabalh es completat per una reproduccion informatica del jaciment en tres dimensions, coma primèr pas per una futura reproduccion virtuala de l'aspècte de l'Esquerda dins las diferentas etapas de son evolució urbanística.

El castell de Montsoriu a l'entorn de l'any mil

G. Font*, J.M. Llorens**, J. Mateu*, S. Pujadas*, J.M. Rueda*, J. Tura*

* Museu Etnològic del Montseny, La Gabella

** Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona

Resum

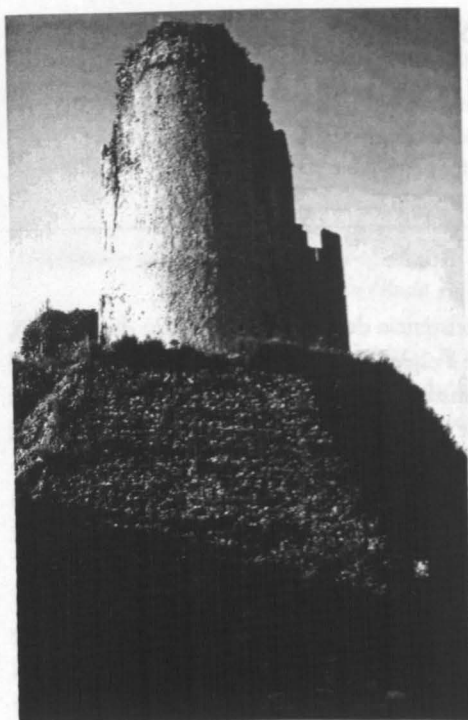
Documentalment coneixem l'existència del lloc de Montsoriu des del 923, quan en l'Acta de Consagració de l'església parroquial d'Arbúcies apareix el topònim de Montsoriu com a delimitació d'uns masos. En aquest període, els segles IX-X Montsoriu formava part de l'alou franc del Vescomte de Girona, i esdevingué part de la línia defensiva dels castells de la Tordera. Al llarg del segle XI se'ns presenta com la seu de la casa dels Vescomtes de Girona que ben aviat entroncaran amb la casa de Cabrera, passant a cognominar-se Vescomtes de Cabrera, prenent el nom del patrimoni bàsic de la família.

Al voltant de l'any 1000 el primitiu recinte fortificat de Montsoriu s'inscriu dins la tipologia de castells roquers. Arqueològicament s'ha pogut detectar els següents elements d'aquest primitiu recinte: la Torre de l'Homenatge, una cisterna retallada a la roca i situada als peus de la torre, la capella castral amb característic arc ultrapassat, plataformes d'anivellament, una sèrie de forats de pal que devien correspondre a estructures en material perible i la Torre Mitjana que tanca el recinte per la cara Est. El recinte, situat al capdemunt del turó, s'adapta perfectament a les irregularitats del terreny abrupte, que condicionen alhora la planta de la construcció.

El castell roquer estigué en funcionament fins a la segona meitat del segle XII o inicis del XIII moment en què comencen les grans reformes constructives que convertiran el primitiu castell roquer en una part del gran castell palau del segle XIV seu dels Vescomtes de Cabrera i cap de la vegueria de Montsoriu.

El castell de Montsoriu es troba situat en un dels darrers contraforts del massís del Montseny en el límit dels termes municipals d'Arbúcies i Sant Feliu de Buixalleu, a la comarca de la Selva. La seva situació geogràfica li permetia el control visual de bona part del territori situat entre el massís i el mar: la vall de Breda i el corredor Montseny-Montnegre per on passava la via *Francisca*, que creuava el país de nord a sud, a més de la via secundària que, seguint el camí natural que obre la riera d'Arbúcies, penetrava fins a la plana de Vic.

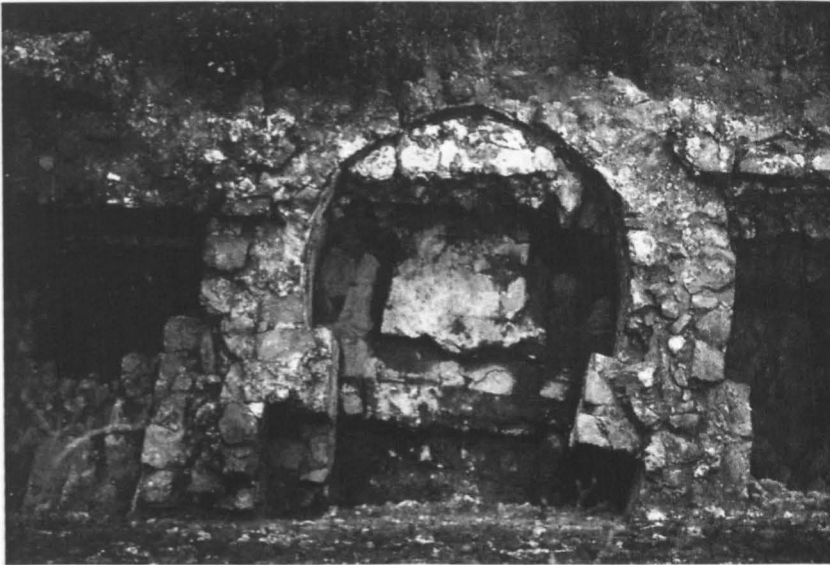

Vista de la Torre de l'Homenatge des del Pati d'Armes.

Durant els segles VIII i IX, la comarca de la Selva tingué un paper important, com a terra de frontera entre el domini franc i les terres musulmanes. És possible que en aquesta època es fortifiquessin alguns dels turons més prominents situats en aquest enclavament estratègic, com per exemple la Torre de la Móra, torre de l'alta edat mitjana situada a poca distància de Montsoriu. No serà fins al segle X que es donaran a conèixer els dominis concrets i l'estructura política de la comarca. En aquest període apareix el càrrec vescomtal, que en els seus orígens anava lligat a la defensa de terres frontereres, i de fet la major part de l'actual comarca de la Selva fou dotació del vescomte de Girona. Els vescomtes de Girona mantindran una estreta relació al llarg dels segles successius amb la història del castell de Montsoriu.

El castell termenat de Montsoriu, des dels seus orígens, fou un alou franc dels vescomtes de Girona, i esdevingué part de la línia defensiva de castells de la Tordera. Al llarg del segle XI se'ns presenta com a seu de la casa dels vescomtes de Girona, que ben aviat entroncaran amb la casa de Cabrera i passaran a cognomenar-se vescomtes de Cabrera, prenent el nom del patrimoni bàsic de la família.

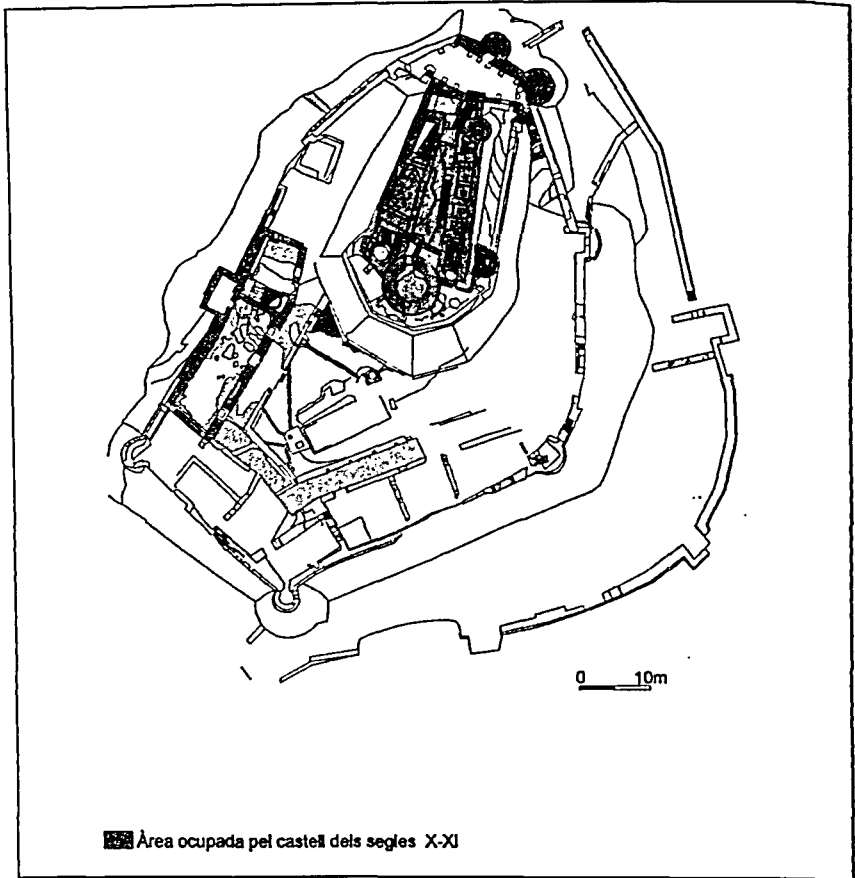
Capçalera de la capella preromànica.

Documentalment l'origen del castell es planteja incert. El castell no apareix mencionat en la documentació fins a mitjans del segle XI (1053), tot i que ja a inicis de segle (1011) apareix el primogènit dels vescomtes de Girona, Amat, que s'intitula senyor de Montsoriu. És significatiu que en l'acta de consagració de l'església parroquial d'Arbúcies, el 923, aparegui únicament el topònim Monte Sirici, com a delimitació d'uns masos, sense fer cap esment a l'existència d'un castell a l'indret. Segons aquestes dades podríem situar una primitiva construcció dalt del turó de Montsoriu en un marc cronològic que aniria de la segona meitat del segle X a inicis del segle XI.

Les dades documentals es complementen amb l'estudi arquitectònic i arqueològic del recinte Sobirà del castell, on se situen les construccions més antigues de Montsoriu. Cal assenyalar que les primitives estructures del castell foren, en la seva major part, arrasades en el moment de l'ampliació i reestructuració arquitectònica del castell a partir de la segona meitat del segle XII i sobretot al llarg dels segles XIII i XIV.

Així s'ha pogut determinar que el castell primitiu, edificat a la part més enlairada del turó, correspon plenament a la categoria de castell roquer, castells formats per una torre circular i un clos o recinte de muralles al seu voltant, que s'adapten perfectament a les irregularitats del terreny.

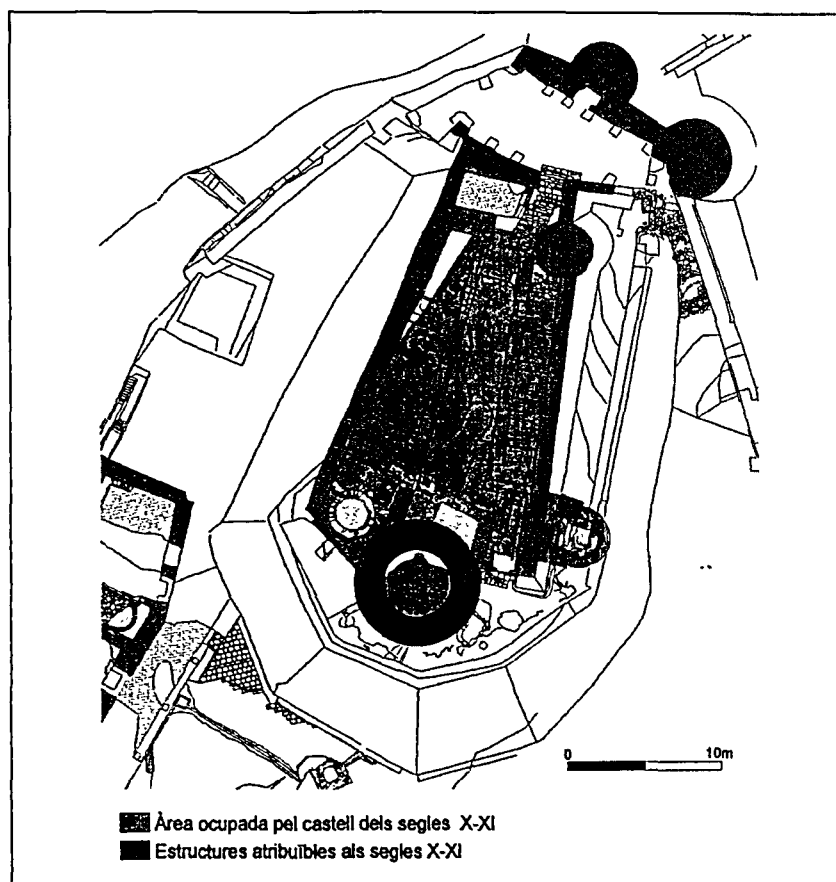
L'element arquitectònic, al voltant del qual es desenvoluparà tota l'estructura del castell és la torre de l'Homenatge, de planta circular de 4,30 m. de dià-

Planta general del Castell de Montsoriu (1999)

metre interior i 14,60 m. d'alçada. Fou construïda amb un parament de mida mitjana i irregular, característic de les construccions defensives de l'època. Aquesta estructura conserva encara l'entrada originària situada al primer pis i orientada cap al sector est. Per tipologia constructiva de la torre i l'aparell utilitzat podem datar la seva construcció a les darreries del segle X.

La torre probablement no tingué mai una funció residencial, a causa de les reduïdes dimensions del seu diàmetre, i que només comptava amb un sol pis habitable, mentre que la cambra inferior serviria de rebost o magatzem. En un primer moment, al llarg del segle X la torre compliria una funció de control de les vies de pas i del poblament. A partir del segle XI amb la feudalització general de la societat tingué una funció menys defensiva i més com a símbol del poder del senyor.

Planta del Recinte Sobirà del Castell de Montsoriu (1999).

Ben aviat s'adossaren a la torre una sèrie de construccions destinades possiblement a albergar la residència del senyor, a més d'una capella castral, i una petita cisterna, protegit tot per un recinte murallat.

Pel cantó de llevant de la torre, s'adossava un mur defensiu i una petita capella castral. El mur defensiu continuava per aquest sector fins a trobar la torre mitjana situada a l'angle est. La resta del perímetre d'aquest primitiu castell el marquen unes plataformes d'anivellament descobertes a la banda oest del recinte, que anirien relacionades amb un mur de tancament per aquest sector, fins a trobar de nou la torre de l'Homenatge.

Dins aquest perímetre es situava una cisterna que recollia l'aigua procedent del terrat de la torre de l'Homenatge. Aquesta cisterna estava retallada a la roca

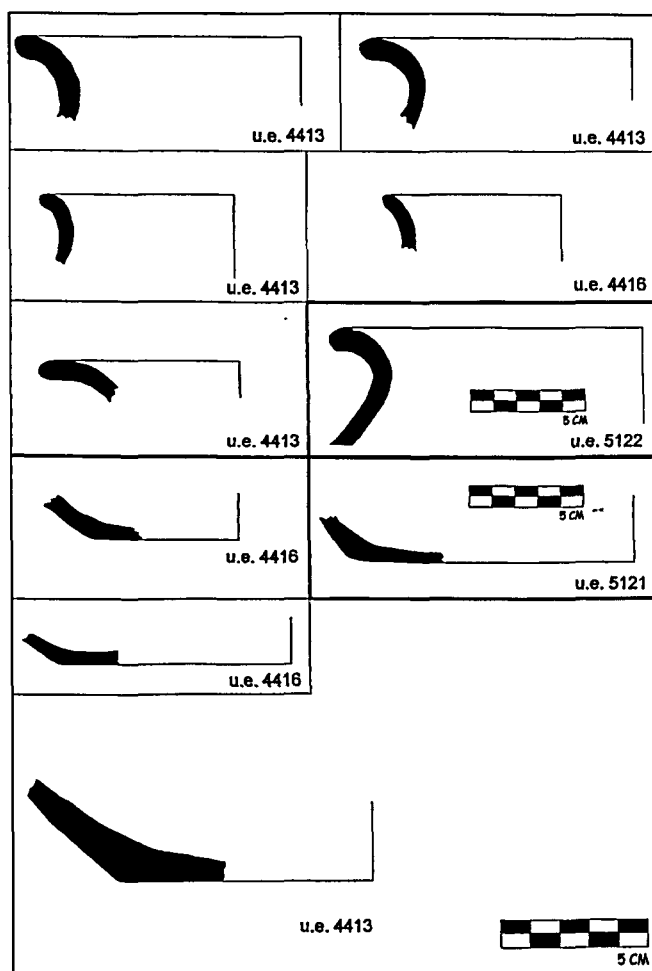
i anava tota ella revestida de morter hidràulic. A l'habitació contigua aparegueren uns paviments de terra batuda que cal relacionar amb aquest moment cronològic.

Un dels elements més significatius d'aquest primer castell roquer és la capella castral. Aquest edifici presenta una estructura arquitectònica mínima en un espai reduït a causa de la manca d'espai físic on se situa. La capella és d'una sola nau i es caracteritza per tenir l'absis en forma de ferradura, és a dir absis de mig punt lleugerament ultrapassat. La nau amida 3,4 m. de llargada i 2,6 d'amplada i l'absis amida 2,3 m. de llargada per 2,6 m. d'amplada màxima. Així doncs, la llargada total de la capella és de 5,7 m. La unió de la nau amb la capçalera es fa mitjançant un possible arc de mig punt o arc triomfal, del qual només en resten els basaments. El sòl es presenta enllosat a l'absis i pavimentat amb terra batuda a la nau. Al terra de l'absis es conserven les marques de l'antiga pedra d'altar. L'altar i la nau es troben separats per un petit esglaió situat exactament a la base de l'arc triomfal que separava els dos espais. Els murs foren construïts amb petits blocs de pedra d'esquist del mateix turó, trencats bastament i lligats amb morter de calç molt compacte. Els murs estaven tots arrebossats de morter de calç, tant per la part interna com per l'externa.

Desconeixem el tipus de coberta de la capella, però és probable que fos amb volta de mig punt, ja que la gran amplada de murs de l'absis i de la nau, de gairebé 1 metre, fa pensar que estaven concebuts per suportar el gran pes d'una volta de pedra. La capella fou destruïda a finals del segle XII amb motiu de les grans reformes que es realitzaren en aquesta època al recinte Sobirà. En el moment d'anul·lació de la capella fou reomplerta amb materials de construcció procedents de la destrucció de la mateixa capella, entre els quals cal destacar la troballa de nombrosos fragments de morter pintat, que devien recobrir les parets. Es tracta de fragments decorats del revestiment mural intern, sobre morter, que pel tipus decoratiu i de colors se situen cronològicament a mitjans del segle XII, segons datació aportada pels experts del MNAC i del Centre de Restauració de Sant Cugat.

Així doncs, la capella estigué en funcionament almenys des de la segona meitat del segle X fins a la primera meitat del segle XII, època en què es daten les pintures murals que recobrien el seu interior. Entre la segona meitat del segle XII i inicis del segle XIII l'antic recinte del castell roquer fou ampliat construint una gran muralla de tancament al sector est que va provocar l'anul·lació de la capella castral i el trasllat del culte a un nou edifici construït en el segon recinte del castell.

El material ceràmic més antic recuperat durant les excavacions arqueològiques realitzades al recinte més enlairat del castell, on se situava el primitiu castell

Montsoriu.
Segle XI-XII

roquer, conforma un repertori formal curt, compost bàsicament d'olletes de vora arrodonida, lleugerament exvasada, cos globular i el fons pla o una mica còncav. El tipus majoritari va ser cuit en atmosfera reductora, tot i que amb presència d'alguna peça cuita en atmosfera oxidant, amb argiles caracteritzades per la presència abundant de quars. Les decoracions estan formades per línies horitzontals i paral·leles, col·locades entre la vora i la carena. Aquestes ceràmiques se situen cronològicament entre els segles XI i XII. Les grans reformes arquitectòniques sofertes en aquesta zona del castell a partir del segle XII fins al segle XIV fan molt difícil la localització de material anterior a aquestes dates.

Bibliografia

- FONT, G.; MATEU, J.; PUJADAS, S.; RUEDA, J. M.; TURA, J. «La capella preromànica i les pintures romàniques del castell de Montsoriu». Dins *IV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Figueres. 1998.
- . «Sant Pere del Castell de Montsoriu». *Catalunya Romànica*, vol. XXVII. Barcelona: Enciclopèdia Catalana. 1998.
- . *Memòria de les excavacions arqueològiques. Castell de Montsoriu 1996-1998*. Arbúcies: Museu Etnològic del Montseny, La Gabella. 1998.

Résumé

Le château de Montsoriu vers l'an mil

L'existence du château de Montsoriu est attestée de manière documentaire à partir de 923, quand apparaît dans l'Acte de Consécration de l'église paroissiale d'Arbúcies le toponyme Montsoriu en tant que délimitation de certains mas. Pendant cette période, aux IXème et Xème siècles, Montsoriu faisait partie de l'alleu franc du Vicomte de Girona, et devint une partie de la ligne de défense des châteaux de la Tordera. Au fil du XIème siècle il nous est présenté en tant que siège de la maison des Vicomtes de Girona qui peu de temps après fusionnera avec la maison de Cabrera, venant à s'appeler Vicomtes de Cabrera, prenant ainsi le nom du patrimoine de base de la famille.

Aux alentours de l'an 1000, la muraille fortifiée de Montsoriu s'inscrit dans la typologie des châteaux de roche. Au niveau archéologique, on a pu détecter les éléments suivants de ce rempart primitif: la Torre de l'Homenatge (Tour de l'Hommage), une citerne taillée dans la roche et située au pied de la tour, la chapelle castrale avec son arc outrepassé caractéristique, des plateformes de nivellement, une série de trous de pieux qui devaient correspondre à des structures en matériel dégradable et la Torre Mitjana (Tour Moyenne) qui ferme la muraille du côté Est. La muraille, située au sommet de la colline, s'adapte de manière parfaite aux irrégularités du terrain abrupt, qui conditionnent à la fois la base de la construction.

Le château fonctionna jusqu'à la deuxième moitié du XIIème siècle voire le début du XIIIème, moment où commencèrent les grandes réformes de construction qui transformeront le château primitif en une partie du grand château-palais du XIVème siècle, siège des Vicomtes de Cabrera, à la tête de la vigne-rie de Montsoriu.

Resumit

Lo castèl de Montsoriu a l'entorn de l'an 1000

Documentàriament, coneixèm l'existència del lloc de Montsoriu tre 923, quand apareis dins l'Acte de Consagracion de la glèisa parroquiala d'Arbúcies lo toponim de Montsoriu coma delimitacion d'uns mases. Dins aqueste període, durant los sègles IX e X, Montsoriu èra part de l'alòd franc del Vescomte de Girona, e venguèt part de la linha de defensa dels castèls de la Tordera. Long del sègle XI nos es presentat coma lo centre de l'ostal dels Vescomtes de Girona que plan lèu se ligaràn amb l'ostal de Cabrera, venent a s'apelar alara Vescomtes de Cabrera, prenent aital lo nom del patrimòni basic de la familha.

Entorn l'an 1000 lo barri primitiu fortificat de Montsoriu s'inscriu dins la tipologia dels castèls roquièrs. Arqueologicament, an pogut èsser detectats los elements següents d'aqueste barri primitiu: la Torre de l'Omenatge, una cistèrna escalprada dins lo ròc e situada al pè de la torre, la capèla castrala amb un arc otrapassat especific, de platafòrmas de nivèlament, una seria de traucs de pal que devián correspondre a d'estructuras de material perissable e la Torre Mejana que tampa lo barri del costat Est. Lo barri, situat al som del tuc, s'adapta perfichament a las irregularitats del terren esquiu, que condicionan a l'encòp la basa de la construccion.

Lo castèl roquièr foncionèt fins la segonda mitat del sègle XII o la debuta del sègle XIII, moment que comencèron las grandas refòrmas bastisseiras que faràn del castèl roquièr primitiu una part del grand castèl-palatz del sègle XIV, sèti dels Vescomtes de Cabrera e lo cap de la vigariá de Montsoriu.

Abstract

Montsoriu's castle by the year 1000

The first written reference of the existence of a place named Montsoriu appears in the Consecration Act of Arbúcies Church in 923, as a delimitation of some houses. In this period (IX-X centuries) Montsoriu was part of the free possession of the Viscount of Girona and becoming part of the defensive line of Tordera castles. All though the XI century, Montsoriu present itself as the place where the viscounts lived. The family will soon start a long-lasting link with Cabrera's lineage. From that moment, the family members will name themselves Viscounts of Cabrera, taking the name of their basic heritage.

By the year 1000, the primitive Montsoriu's Castle was small-fortified enclosure, situated at the top of a hill and adapted to it. Archaeologically, there

have been detected some elements of this primitive castle: the main tower; a cistern dug in the bedrock and situated at the bottom of the main tower; the castle's chapel, with a characteristic pre-Romanesque plan; ground-levelling platforms; several post holes, that would correspond to disappeared wood structures, and finally the medium tower, that closes the enclosure by its east side. The enclosure, situated on the top of the hill, adapts itself perfectly to the irregularities of the ground, which conditioned the plan of the building.

The castle described, functioned until the second half of the XII century or the beginning of the XIII century, when the great constructive reforms started. These reforms transformed the primitive castle in a part of the great castle-place of the XIV century, house of the viscount of Cabrera and head of the «veguería» of Montsoriu.

Torre de la Móra, una fortificació altmedieval en els primers contraforts del Montseny

G. Font*, M. Mataró**, J. Mateu*, S. Pujadas*, J.M. Rueda*, J. Tura*

* Museu Etnològic del Montseny, La Gabella

** Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya

Resum

La Torre de la Móra, també anomenada Torre del Far, es troba estratègicament situada al damunt d'un turó de 350 m. d'alçada, que li permet un domini visual tan del pla de Gaserans i del camí de la vall d'Arbúcies i de la vall de Breda, important zona de pas cap a les planes interiors, com de la zona del corredor Montseny-Montnegre per on passava la via Augusta.

No es té cap referència documental de la Torre de la Móra, tot i que tradicionalment es considerava una torre de guaita relacionada amb el castell de Montsoriu. En tot cas es tracta d'una construcció bastida en un moment en què Montsoriu encara no existia com a fortificació.

La torre es troba inserida al bell mig d'un poblat ibèric (segles IV-III a.C.). Es tracta però d'una construcció posterior a l'assentament ibèric amb una tècnica constructiva pròpia caracteritzada per l'utilització de grans blocs ciclopis en el basament i per un sobreixecament de murs amb material perible.

Destaquen els materials recuperats que pertanyen a un total de 4 o 5 atuells de cuina, amb una cronologia poc precisa que, per paral·lelismes amb troballes d'altres jaciments, es remunten al segle VIII-X.

La Torre de la Móra, també anomenada Torre del Far, es troba situada al dalt d'un turó al nord de Gaserans, dins el terme municipal de Sant Feliu de Buixalleu (la Selva). Des d'aquest turó (350 m. d'alçada), es té un perfecte domini visual sobre una gran part de la plana selvatana i la línia costanera, a l'alçada de Blanes, així com de les planes interiors com la Vall d'Arbúcies i els plans de Gaserans i Breda, i de la zona del corredor Montseny-Montnegre per on passava la Via Augusta. Es tractava, doncs, d'un indret estratègic pel control d'una important intersecció de camins.

No es té constància de cap referència documental de la Torre de la Mora, però tradicionalment se l'havia considerat una torre de guaita vinculada amb el Castell de Montsoriu. Les referències de la Torre de la Mora dels excursionion-

tes Artur Osona de l'any 1899 i Eduard Vidal i Riba del 1912 ens parlen d'una torre completament enderrocada, i destaquen la gran vista panoràmica que ofereix el turó.

Arran, però, de l'incendi forestal de l'estiu de 1994 que cremà gran part del terme de Sant Feliu de Buixalleu, quedaren a la vista altres construccions al voltant de la torre. Així es va poder constatar la presència de les restes d'un tancament de forma rectangular, que inclouria la torre i protegiria la part més enlairada del turó. Les troballes de material ceràmic en superfície, denotaren que el poblament del turó, podia remuntar-se fins a època ibera.

L'any 1996 s'hi va realitzar una prospecció arqueològica, sota la direcció científica del Museu Etnològic del Montseny, dins del programa de *Castells del Montseny*. La intervenció va permetre delimitar el tipus de relació entre ambdues construccions, la torre i l'ocupació ibera.

En el decurs d'aquests darrers 4 anys les intervencions arqueològiques s'han concentrat en l'excavació de la torre, donat que és l'àmbit que ens aportava un seguit de dades per l'estudi de l'ocupació del territori en l'època alt medieval.

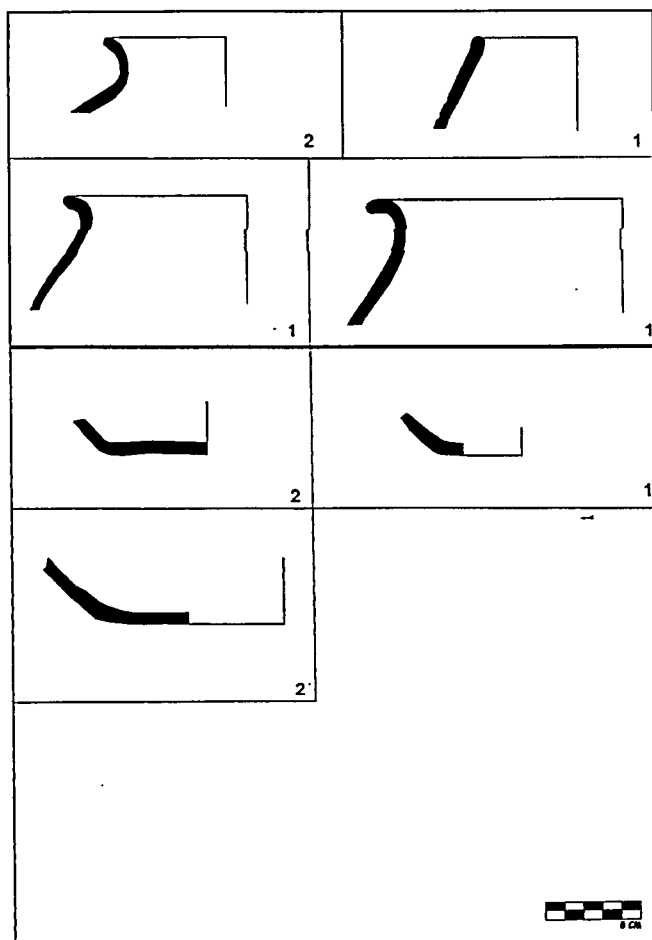
Aquesta construcció està bastida amb blocs ciclopis, escairats lleugerament en les cares vistes, de mida variable però que arriben als 80-90 cm. de longitud per 40 cm. d'alçada. La construcció del mur combina la utilització d'aquests grans blocs, units amb morter, que són els que delimiten l'interior de la torre amb pedres de mida inferior, 20-30 cm., en molts casos lligades amb una important capa de morter que farceix l'interior del mur

La torre té un diàmetre exterior de 9,5 m., i un diàmetre interior de 5'70 m. L'amplada màxima pel que fa al mur és d'aproximadament 2 m. L'alçada màxima conservada de la torre en el sector excavat és de 1,20 m, corresponents a 3 fileres de blocs.

En el decurs de la campanya d'aquest mes de setembre de 1999, s'ha comprovat que el basament exterior correspon a una torre d'època romana. L'excavació de l'exterior de la torre no s'ha finalitzat. En el sector S de la torre s'han posat al descobert dues fileres de carreus de granit, un que serviria pròpiament de sòcol i l'altre format per blocs perfectament escairats d'uns 50 cm. de gruix i acabats amb un encoixinat molt ben conservat. En el sector N només s'han conservat els blocs corresponents al sòcol.

Estratigrafia

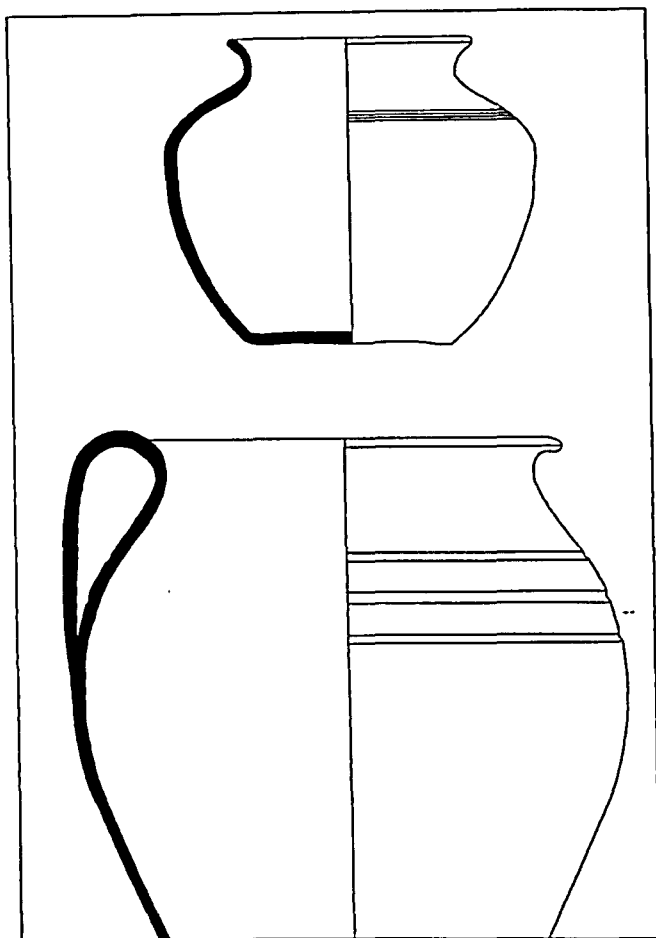
El farciment superior és producte de l'enderroc de la torre. Un enderroc, però, que vistes les seves dimensions fa la sensació que correspon a unes poques filades més, cosa que pot obrir la possibilitat de pensar que l'alçat original de la

Torre de la Móra.
Material ceràmic.

torre, pel que fa a la construcció en pedra, no seria gaire més alt que la construcció actual, possiblement uns dos metres i mig. Així, podem arribar a plantejar a nivell previ la possibilitat que l'alçat en pedra correspongués únicament al basament de la torre. L'altra hipòtesi és que la torre originària tindria un alçat de pedra important, del qual és impossible conèixer les dimensions originals, i que l'estat actual és fruit d'un espoli sistemàtic especialment pel que fa als carreus exteriors de la torre, com sembla que succeí.

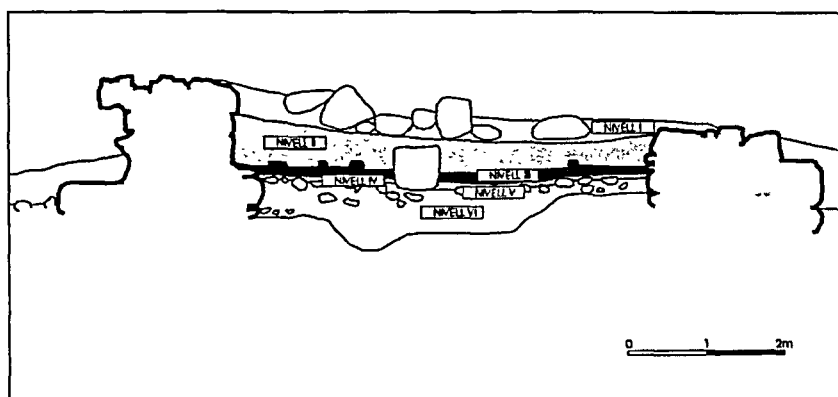
En l'excavació de l'interior de la torre vam constatar que apareixia, per sota del nivell de caiguda de blocs, un sediment de textura compacta i de color ataronjat en què es localitzaven les primeres restes ceràmiques. Aquestes ceràmiques no eren d'origen alt medieval, si no que es tractava de ceràmiques iberes.

Torre de la Móra.
Material ceràmic.

La presència d'aquests materials ibers, per damunt de les restes alt medievals, i associats a aquest sediment, ens fa pensar que possiblement per sobre els grans blocs de granit hi podia haver un sobreaixecament de tàpia.

L'excavació del nivell III va permetre posar al descobert les restes d'un embigat de fusta. Segurament, la combustió lenta i somorta del sostre va permetre que es conservés extraordinàriament bé el conjunt de bigues de fusta. Es tracta de bigues de mida diferent, les més gruixudes, d'uns 15 cm. de diàmetre, disposades en sentit E-O. Per sobre d'aquestes n'hi havia d'altres, més planes, d'uns 7 cm. de gruix, disposades en sentit N-S. En total vam poder diferenciar unes 30 restes independents, algunes en un estat de conservació perfecte, fins i tot s'hi apreciava la superfície del tronc i els nusos. Sembla clar que no tant sols ens tro-

Secció N-S Torre de la Móra

bem davant les jàsseres i bigues, sinó de les llates de fustes que conformaven el sòl d'un pis de la torre. Les diferents mostres de carbons, corresponents a aquest embigat, analitzades pel laboratori d'anàlisi del Museu d'Arqueologia de Catalunya, han donat el mateix resultat, *Quercus caducifolis*, roure.

Per sota d'aquest nivell format per les restes de troncs carbonitzats apareixien les restes ceràmiques alt medievals. Tot i que el material apareix fragmentat, durant l'excavació vam poder documentar 4 grans concentracions que corresponien a les restes de 4 peces.

Per sota trobem ja el sòl d'ocupació format per una fina capa de terra batuda de 5-10 cm. de gruix, que recobreix un nivell homogeni de preparació i compactació homogeni format per pedres de 10-20 cm. que ocupen tot l'espai interior de la torre.

Els materials

Els materials arqueològics recuperats pertanyen a uns pocs atuellis de ceràmica, l'absència de restes faunístiques i objectes de metall s'explica per la ubicació del jaciment en terrenys granfítics.

Les restes ceràmiques formen part d'un conjunt de peces molt homogeni. El desgreixant és de quars i mica amb cocció oxidant i reductora. Algunes peces presenten una diferenciació de tonalitats molt important, que passen del negre a un color ataronjat. Es tracta en general de pastes dures. Els percentatges de ceràmica són semblants pel que fa al tipus oxidat i al tipus reduït, tot i que en alguns casos semblen haver estat cremats durant l'incendi del pis de fus-

Nivell de preparació del sòl d'ocupació de l'interior de la torre.

ta, cosa que en aparença pot fer pujar els percentatges de ceràmica reduïda. Les peces corresponen totes a olles i gerres.

Algun dels atuells recuperats presenta un aspecte bastant acurat en la realització (argiles dures, ben depurades, parets relativament poc gruixudes). Pel que fa a les formes, les bases són sempre planes, sense peu marcat o amb un lleuger engruïment. Les vores són majoritàriament exvasades, arrodonides i de perfil sinuós. Hi ha una peça que presenta vessador.

Dintre dels objectes recuperats cal fer menció d'una peça reduïda, sense coll i amb el llavi lleugerament engruït, amb un arrencament de nansa i decorada amb bandes horitzontals. En general les peces recuperades són olles de forma més o menys globular, carenades i de fons totalment pla.

La cronologia d'aquests materials és poc precisa, però el seu aspecte recorda alguns materials que cronològicament se situen entre els segles VIII i IX. Amb les limitacions que aquests materials ofereixen per aquestes cronologies, els situaríem en un marc que podria anar des de l'època carolíngia fins a contextos antics d'època alt medieval.

Conclusions

La documentació arqueològica d'aquesta torre creiem que és un element clau per entendre l'ocupació del territori i l'estructuració d'una fortificació que té el seu origen en època romana i que serà reaprofitada en època alt medieval. Creiem que la funció de la torre estava estretament vinculada al control d'una via de pas transcendental en la vertebració del territori, el recorregut de la Via

Filades exteriors
de carreus encoi-
xinats.

Augusta entre la Selva i el Vallès, al seu pas pel corredor natural format entre el Montseny i el Montnegre. S'ha de considerar que tot i que entre els segles VIII i IX el límit entre l'Imperi carolingi i l'Islam passà de l'eix Montseny-Montnegre a la vall del Llobregat, les campanyes i ràtzies en aquestes terres no finalitzaren pràcticament fins a finals del segle X, amb les accions d'Almansor sobre Girona (any 982). L'evidència que ens ofereix el registre arqueològic, sobre la fi de la utilització de la torre, a causa d'un incendi violent, podria vincular-se amb alguna acció bèl·lica que posà fi a la utilització militar d'aquest indret. El paper de control del territori el va desenvolupar a partir de finals del segle X el castell de Montsoriu, bastit en un turó proper.

El jaciment de Torre de la Móra és per tant un important element per entendre diacrònicament el procés d'ocupació del territori en època alt medieval. En aquest moment en què datem la destrucció de la torre, segle IX, sembla clar que la vall d'Arbúcies era un dels punts de comunicació entre el corredor natural del Montseny-Montnegre (eix de contacte i d'intercanvi entre les planes del Vallès i de la Selva i entre ambdues i la costa) i la plana de Vic. Òbviament la comunicació es devia de produir a través dels camins careners, a causa de la dificultat que ofería la frondositat de la vall. Torre de la Móra es trobaria en l'inici d'una d'aquestes rutes, la que aniria pràcticament fins a Sant Marçal, passant al peu de Montsoriu i de la Feixa Llarga (jaciment del bronze final-primer edat del ferro) i d'aquí a la plana de Vic. Part d'aquesta ruta ja en època medieval es conegué com el camí marçaler.

Bibliografia

- FONT, G.; MATARO, M.; MATEU, J.; PUJADAS, S.; RUEDA, J. M.; TURA, J. «Intervencions arqueològiques al jaciment de Torre de la Mora», *Sitja del Llop*, número 11 (1996).
- OSONA, A. *Guia Itineraria de las montañas del Montseny, ab totes ses derivacions, inclus les Guilleries*. Barcelona: Edició Centre Excursionista de Catalunya. 1893.

Résumé

La Torre de la Móra. Gaserans, Sant Feliu de Buixalleu. La Selva

La Torre de la Móra (la Tour de la Maure), également appelée Torre del Far (Tour du Phare), se trouve en un lieu stratégique, située au sommet d'une colline d'une hauteur de 350 m, ce qui lui fournit un domaine visuel à la fois du plateau de Gaserans, du chemin de la vallée d'Arbúcies et de la vallée de Breda, importante zone de passage vers les plaines intérieures, tout comme de la zone du couloir Montseny-Montnegre par où passait la Via Augusta.

Il n'y a pas de référence documentaire de la Torre de la Móra, bien qu'on la considérait traditionnellement comme étant une tour de garde liée au château de Montsoriu. En tout cas, il s'agit là d'une construction bâtie à un moment où Montsoriu n'existait pas encore en tant que fortification.

La tour se trouve insérée au beau milieu d'un village ibérique (IV et III siècles avant J. C.). Il s'agit cependant d'une construction postérieure à l'implantation ibérique possédant une technique constructive propre caractérisée par l'utilisation de grands blocs cyclopéens dans les fondations et par un surélévement de murs en matériau dégradable.

Il s'avère très intéressant de remarquer les matériaux récupérés qui appartiennent à un total de 4 ou 5 ustensiles de cuisine, de chronologie peu précise qui, grâce à des parallélismes avec d'autres trouvailles d'autres gisements, sont datés entre le VIIIème et le Xème siècle.

Resumit

La Torre de la Móra. Gaserans, Sant Feliu de Buixalleu. La Selva

La Torre de la Móra, tanben nomenada Torre del Far, se tròba situada estratègicament sus un tuc de 350m de nautor, çò que li permet un domèni visual a l'encòp del plan de Gaserans e del camin de la val d'Arbúcies e de la val

de Breda, importanta zona de passatge cap a las planas interioras, coma de la zona del corredor Montseny-Montnegre ont passava la via Augusta.

Òm a pas cap de referència documentària de la Torre de la Móra, malgrat que tradicionalament èra considerada coma una torre de garda ligada al castèl de Montsoriu. De tota manera s'agís d'una construccion bastida a un moment que Montsoriu existissiá pas encara coma fortificacion.

La torre se trapa enserida al mitan d'un vilatge iberic (sègles IV-III avant J.C.). S'agís pasmens d'una construccion posteriora a l'implantacion iberica de tecnica constructiva pròpria caracterizada per l'emplec de grands blòcs ciclopèus dins lo basament e per una subreelevacion de murs amb de material perissable.

Son de remarcar los materials recuperats qu'apartenon a un total de 4 o 5 aisinats de cosina, amb una cronologia pauc precisa que, gràcias a de parallelismes amb de trobalhas d'autres jasiments, son datadas entre los sègles VIII e X.

Abstract

The Mora's Tower Gaserans, Sant Feliu de Buixalleu. La Selva

The Mora's Tower, also called «Torre del Far» (Lighthouse tower), is strategically situated on the top of a 350 m. high hill, with visual control over the Gaserans valley and the way leading to Arbúcies and Breda's valleys. This was a very important way to the interior valleys, such as the Montseny-Montnegre corridor, where the via Augusta passed through.

There is no document referring to Mora's Tower, although traditionally was considered to be a lookout related to the Montsoriu's castle. In fact, the tower was built in a previously to Montsoriu's fortification.

The tower is situated in the middle of an Iberian settlement (IV-III b.C.) but it was built in a later moment, with its own building technique, characterised by the utilisation of big cyclopic blocs in the basement, and raising the rest of the wall using other materials that have disappeared.

The artefacts found inside the tower correspond with 4 or 5 kitchen pots. Their chronology has not been accurately precise, but, through parallelisms (with artefacts found in other sites) they must correspond to a period between the 8th and 10th century.

L'ocupació medieval al Turó del Montgrós (el Brull, Osona). Evidències de la campanya d'excavació de 1998

Albert López Mullor, Mateu Riera Rullan
Servei del Patrimoni Arquitectònic Local. Diputació de Barcelona

Resum

El jaciment del Turó del Montgrós (el Brull, Osona) és conegut per la presència d'una important muralla ibèrica fundada durant el segle IV aC, descoberta el 1975, la qual es va excavar i restaurar des de la dècada de 1980. Tanmateix, els treballs arqueològics que s'hi han dut a terme els anys 1997 i 1998 han palesat que l'ocupació medieval del lloc, abans considerada episòdica, va tenir una certa importància, ja que, a més de bastir-s'hi estructures de nova planta, es va reutilitzar part de la fortificació ibèrica. Aquesta darrera ocupació del jaciment va acabar en el segle XIV.

Situació i descripció del conjunt

El turó del Montgrós es troba al sud-est del municipi del Brull (Osona), en un punt gairebé equidistant del nucli urbà i d'Aiguafreda, a l'extrem meridional del Parc Natural del Montseny. A l'edat mitjana, aquest territori formava part d'una demarcació senyorial que comprenia els actuals termes del Brull i Seva. Territori plenament muntanyenc, des de mitjan segle XX, va anar perdent població, i va arribar a 198 censats el 1975, tot i que en els últims decennis s'hi han anat construint edificacions destinades a segona residència. El jaciment, situat a una altitud d'uns 850 m, es troba en una península sobre l'afrau del Montanyà, força plana i vorejada de penya-segats, que ofereixen una excel·lent defensa natural per tots els costats, llevat de l'oriental, accessible a través d'un estret istme, en què, a l'antiguitat, cap al segon o tercer quart del segle IV aC, es construí una fortificació imponent (fig. 1-3). D'aquest sistema defensiu, que s'utilitzà al llarg de diverses èpoques, ens n'ha pervingut, principalment, una muralla ibèrica orientada de nord a sud, amb una llargària de gairebé 150 m, la qual defensa una superfície d'unes 9 ha (fig. 2-3). Consta de diferents elements diacrònics, que la van anar fent cada cop més complexa. Així, de sud a nord, hi

Figura 1. Vista parcial de la fortificació del turó del Montgròs. En primer terme, el sector B i la torre quadrada.

podem apreciar l'extrem meridional de la fortificació (sector A), molt arrasat i, fins ara, poc conegut, que flanqueja una porta envoltada d'una sèrie d'estructures que la defensaven. A continuació, un tram de muralla de gran amplària, caracteritzat per la presència de sis cossos de guàrdia o *phylacteria* (sector B). Davant dels quatre primers, hi ha les ruïnes d'un reforç massís, cosa que configura una muralla amb parament doble. Tot seguit hi ha una altra porta, ara tapiada —potser, la primera que va tenir la fortificació—, i una gran torre quadrangular, adossada al llenç on són els darrers dos *phylacteria*. A continuació, el pany principal continua cap al nord, després de fer un reculada justament on acaba la torre. Des d'aquest punt, i al llarg d'una distància considerable (sector C), hi ha un replà del terreny natural al qual es va adossar un tram de mur més avançat, cosa que tornava a configurar una fortificació amb doble parament, en aquest cas col·locat en paral·lel, similar al que ja hem vist més al sud. L'extrem nord de la fortificació (sector D) sembla que es caracteritza per tenir només un pany, tot i que, fins ara, només s'ha excavat molt parcialment.

A ponent del sector B, hi ha les restes d'una estructura arquitectònica que hem identificat com a muralla de l'edat del bronze, la primera que es va bastir al Montgròs. Aquest pany transcorre paral·lel al sistema defensiu principal d'època ibèrica, a 1 m de distància, i amida 3 m d'amplada. A més, a 1,2 m més a ponent, s'hi reconeix un altre pany paral·lel que fa 0,9 m d'amplada. Tots dos murs, dels quals resten escasses filades, presenten dues cares vistes i es-

tan construïts amb blocs de grans proporcions sense escairar; el reblliment intern està fet de pedra petita i argila (fig. 4). Tot plegat, sembla indicar que el lloc del turó del Montgròs va estar ocupat durant gran part de l'últim mil·lenni abans de la nostra era, i que no s'abandonà del tot per primera vegada fins, com a mínim, al final del segle II o el principi del I aC.¹

Al jaciment també s'ha trobat material medieval i modern, el qual evidencia una utilització en aquells temps, que va tenir especial importància al període medieval, ja que, a més d'haver-s'hi identificat edificacions d'aleshores, segons veurem més endavant, és palès que estructures tan importants com el cos B de la muralla també van ser reutilitzades. A més, arreu del jaciment s'ha identificat una gran quantitat de ceràmica de l'època, sobretot del segle XIII al XV.

Antecedents

Al principi de 1975, el senyor Josep Crivillé, constructor de la localitat de Seva, va topar amb les ruïnes de la muralla ibèrica del turó del Montgròs mentre feia una extracció mecànica de terres. Tot seguit, va comunicar la troballa al senyor Camil Pallàs, aleshores arquitecte cap del Servei de Catalogació i Conservació de Monuments (avui Servei del Patrimoni Arquitectònic Local) de la Diputació de Barcelona. Després d'una primera valoració de les ruïnes, que es trobaven molt amagades per la vegetació abundant que caracteritza l'indret, es va sol·licitar a l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació (IPA) la realització d'una primera recerca arqueològica. Aquella primera intervenció, sota la direcció del doctor Eduard Ripoll, el senyor Ricard Batista i el senyor Josep Maria Nuix, es dugué a terme el mateix any 1975, i hi van participar la senyora Eulàlia Morral i el senyor Xavier Nieto, com a responsables dels dos sondeigs que s'hi van obrir: un a tocar de l'angle nord-est de la torre i l'altre al darrere del pany principal de la muralla ibèrica, en un dels àmbits que s'hi adossen —l'anomenat B5—, situat immediatament al nord-oest de la part posterior de la torre. Els resultats d'aquella primera excavació, en què també es va netejar amb mitjans mecànics una gran part de la cara frontal de la fortificació ibèrica i l'entorn immediat del costat de llevant, han romàs inèdits en gran part, tot i haver-se'n publicat un primer resum.²

Després d'aquells treballs, les intervencions de qualsevol mena van restar aturades, llevat de l'estintolament d'alguns trams de la fortificació, dut a terme pel nostre Servei. L'any 1982, però, l'IPA, un cop adquirida per la Diputació la

1. López Mullor, Rovira 1982 b: 194-196; Molist Rovira 1986-1989: 133.

2. Morral, Nieto, Miquel 1982.

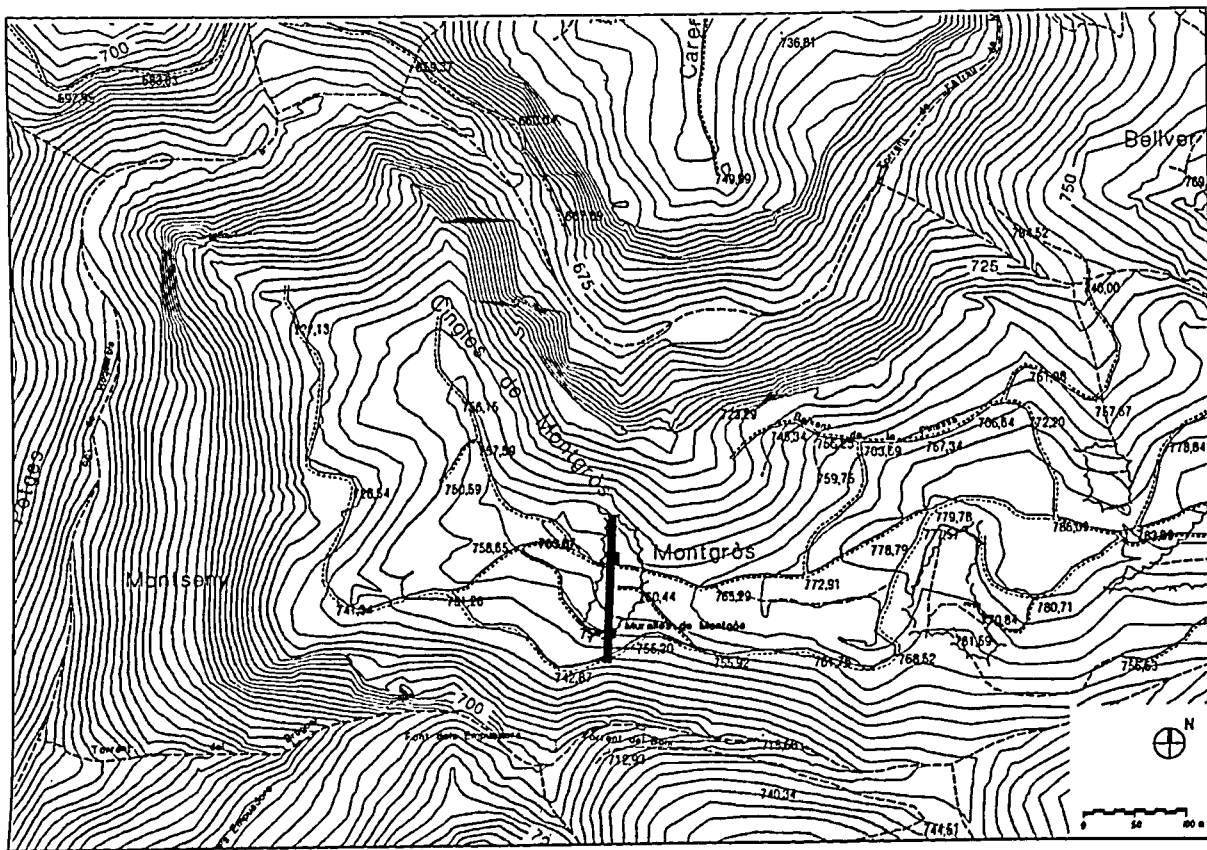

Figura 2. Situació del jaciment dins el terme municipal del Brull.

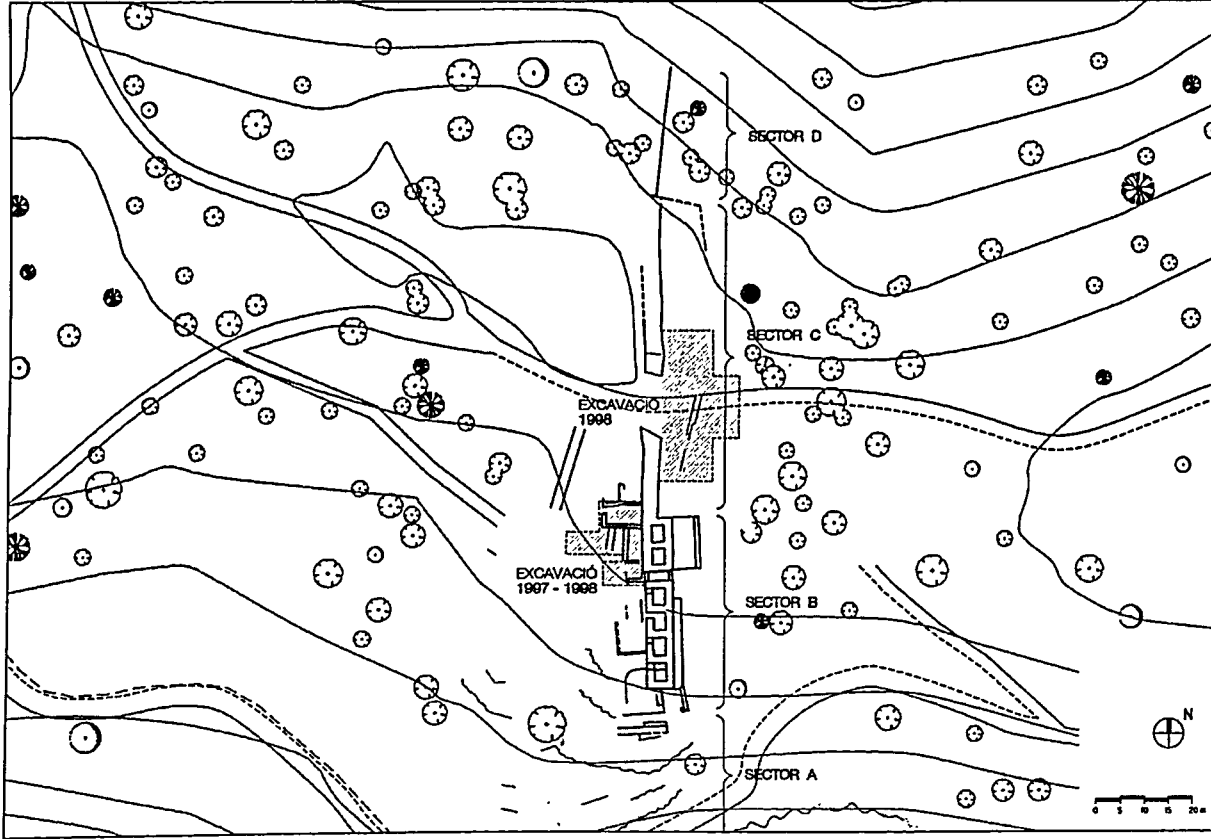

Figura 3. Planta general de la muralla ibèrica amb la nomenclatura utilitzada dins el text.

muralla i el terreny que l'envolta fins arribar a les quatre hectàrees, va engegar una nova etapa d'investigació, amb una campanya realitzada a la cara oriental de la fortificació, un xic al nord de la torre quadrada. Aquests treballs van ser dirigits per un de nosaltres i el senyor Jordi Rovira, i van donar com a resultat una sèrie de dades interessants, tant sobre la fortificació ibèrica com sobre l'establiment de l'edat del bronze.³ El 1983, el senyor Jordi Costas, topògraf del Servei d'Obres Públiques de la Diputació, va dur a terme el primer aixecament topogràfic del conjunt. L'any següent, es va fer una campanya de neteja intensiva i documentació de la meitat meridional del recinte. És en aquest indret que es van realitzar noves campanyes el 1984 i 1985, sota la direcció del senyor Jordi Rovira qui, el 1986 i 1987, va dur a terme altres treballs en col·laboració amb la senyora Núria Molist.

Mentrestant, des de 1985 fins a 1990, el nostre Servei va desenvolupar campanyes sistemàtiques de consolidació i restauració de les parets de la muralla que sortien a la llum gràcies a les excavacions. Aquesta tasca es va dur a terme sota la direcció de l'arquitecte cap senyor Antoni González amb la col·laboració de l'aparellador senyor Antoni Rius, assessorats pels successius directors del Museu Arqueològic de Barcelona, senyors Jordi Rovira i Ricard Batista. Darrerament, durant els anys 1996 a 1998, s'han realitzat treballs de restauració a la porta del recinte, a l'extrem meridional, al coronament i la part superior de la torre quadrada i al pany més avançat de la fortificació ibèrica, descobert al nord de la torre, dins el sector B, sempre sota la direcció dels mateixos tècnics.

Pel que fa a les excavacions recents, cal ressenyar una primera campanya, el 1997, dirigida pels qui subscriuen, la qual va tenir per objecte l'entorn meridional de la fortificació ibèrica, al darrere de la torre. Llavors, es va començar a posar al descobert una part de les estructures a què fem referència en aquesta comunicació memòria, les quals van restar gairebé excavades del tot durant la campanya de 1998. En el decurs d'aquesta darrera intervenció també s'ha treballat extensament a llevant del cos B de la muralla ibèrica, on s'ha posat al descobert una successió de nivells d'enderroc, tant medievals com ibèrics, així com un tram del pany més oriental de la muralla.

La campanya de 1998

Objectius

Un cop que l'IPA de la Diputació va ser transferit al departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, l'any 1995, el conjunt del turó del

3. López Mullor, Rovira 1982 a i 1982 b.

Montgròs, administrat fins aleshores per aquella institució, va romandre en el si de la Diputació, i el Servei de Parcs Naturals i de Patrimoni Arquitectònic Local es van plantejar la necessitat de continuar la tasca de descobriment i restauració del monument, que es trobava avançada però no enllestida ni de bon tros, ateses les seves dimensions i categoria.

En conseqüència, es van posar en marxa les darreres obres de consolidació, de l'any 1996 a l'any 1998, ja esmentades. És dins aquestes obres que cal enquadrar la campanya d'excavació que ara ressenyem, desenvolupada a l'entorn occidental i oriental de la torre quadrada. Aquests treballs tenien dues menes d'objectius. D'una banda, des del punt de vista estructural, calia obtenir les dades que permetessin apreciar la morfologia i les dimensions de les estructures que s'havien de consolidar i restaurar al darrere d'aquest element defensiu tan singular. Per això calia copsar la configuració de les filades de la cara interior del pany de la muralla que romanien colgades, i també conèixer-ne l'alçària fins a la fonamentació. A més, es precisaven dades sobre la configuració del costat occidental dels *phylacteria* 5 i 6, molt degradats. Finalment, era imprescindible de trobar la cota dels paviments coetanis de les diferents estructures que, de bon començament, es tenien a la vista: la torre, el pany de la muralla i uns murs perpendiculars.

D'altra banda, des del punt de vista purament estratigràfic, interessava esbrinar la relació amb la muralla de les dues parets que s'hi adossaven (unitats estratigràfiques 05 i 08).⁴ També es mirava, però, d'aconseguir-ne la datació i d'obtenir una panoràmica, ni que fos preliminar, de l'evolució històrica del conjunt, format per la torre quadrada, el pany amb els *phylacteria* 5 i 6 i les dependències B4 i B5, situades immediatament a l'oest (fig. 4).

A llevant del pany principal de la muralla ibèrica, l'any 1987, s'havia trobat un altre parament, identificat aleshores com a part d'un fossat, i que es trobava en mal estat de conservació. En conseqüència, els treballs en aquesta àrea es van orientar a la datació i situació en el seu context estratigràfic d'aquest parament, al mateix temps que es recollien dades sobre aquesta banda del conjunt, molt menys coneguda que l'occidental, per poder procedir-ne a la consolidació.

Desenvolupament dels treballs

Els treballs van començar a la banda de ponent. El sondeig que s'hi va obrir feia 300 m² i abraçava els àmbits B4 i B5 (fig. 3-4). En primer lloc, es va excavar a B5, un recinte de planta rectangular que fa 4 m d'amplada per 7,50 m de

4. D'ara endavant, els números de les unitats estratigràfiques apareixeran, entre parèntesi i sense cap sigla que els precedeixi, al costat de les estructures o estrats a què facin referència.

llargada, limitat al nord pels murs 29 i 64, al sud pel 08, a l'est pel 04 i a l'oest pel 28 (fig. 4). Els treballs van començar amb l'extracció de l'estrat superficial (01), d'humus barrejat amb terra grisosa, granulosa i poc compactada. A més, es va retirar la capa de terra que cobria la meitat oriental de l'àmbit B5 (55 i 56), en què ja es va excavar l'any 1975, la qual s'hi havia acumulat d'ençà d'aquells treballs a causa de l'acció dels elements, que, a més, havien ensorrat una part dels perfils (38). Tots aquests estrats van proporcionar materials recents i, un cop extrets, es va poder apreciar que la cala oberta el 1975 dins l'àmbit 5 (24) amidava 4 m². També va restar al descobert una rasa paral·lela al costat meridional del mur 08, oberta en el decurs d'aquella mateixa campanya, que amidava 1,20 m d'amplada, per 0,60 m d'alçada, per 4 m de llargada.

Un cop retirades aquestes capes, s'hi va poder apreciar clarament que les parets que delimitaven el recinte no eren totes sincròniques, ja que n'hi havia de més antigues, reaprofitades (04, 64), i d'altres de fetes de bell nou (08, 28, 29) en el moment de bastir-se l'estança amb el traçat que ens ha pervingut. Aquest mur *nou* estan formats per blocs de pedra calcària de mida gran o mitjana, poc escairats, disposats en filades no gaire horitzontals i falcats amb pedretes. Tenen dues cares vistes i un rebliment intern de pedres petites i argila. Tots amiden uns 0,80 m d'amplada. Hi ha una única porta (30), oberta cap a ponent, a la part més septentrional de la paret 28. Fa 1,40 m d'amplada i funcionava des de l'època en què es van construir els murs 28 i 29. Aquesta porta, a la part més baixa, presenta dos forats (76 i 77), un a cada costat, que, sens dubte, s'han de relacionar amb el sistema de tancament; s'hi van deixar expressament en el moment de la construcció del mur, són quadrangulars i amiden 0,18 m d'amplada, per 0,16 m d'alçada, per 0,18 m de llargada.

Així com la meitat oriental de l'àmbit 5 ja estava molt excavada, i s'hi havia extret una potència estratigràfica d'uns 2 m en el decurs de la intervenció del 1975,⁵ la meitat de ponent restava intacta. En conseqüència, els nostres treballs van començar en aquesta banda (fig. 6), on, per sota de la capa superficial, ja descrita, es va trobar una acumulació de pedres de mida mitjana una mica carejades, barrejades amb terra de color gris, granulosa i poc compactada (21, N).⁶ Es tractava de l'enderroc de part dels murs 08, 28 i 29 (L). Aquest estrat cobria set tambors d'una columna caiguda (25/1-7), la qual havia estat col·locada al centre de l'estança i contribuïa a sostenir-ne la coberta. Els tambors eren de pedra calcària, cilíndrics i amb acabats força grollers. Les seves mides oscil·laven entre 0,42 m i 0,45 m de diàmetre i 0,11 m i 0,24 m d'alçada. Cal observar que, al costat d'aquests tambors, una mica més a ponent, es va trobar

5. Cf. un resum dels resultats d'aquells treballs a Morral, Nieto, Miquel, 1982: 242-245.

6. En descriure els talls estratigràfics, al costat dels números de les unitats, apareixerà la lletra que designa l'horitzó cronològic. Aquestes lletres coincideixen amb les de les seccions de la figura 6.

una pedra (25/8) de la mateixa factura, però no de forma cilíndrica. Era allargada, amidava 24 cm d'alçada, 80 cm de llargada i 35 cm d'amplada. El tipus de pedra recordava molt més el dels altres tambors que no pas les de l'enderroc. Per tant, es pot pensar que, o bé hagués estat l'element més alt de la columna, és a dir el que feia la funció de capitell, o bé que els tambors hi recolzessin i actués a manera de base. En tot cas, si se suma l'alçada de tots els tambors recuperats, més l'alçada hipotètica de dos d'aquests elements trobats a la campanya de 1975 (20 cm cadascun),⁷ més la de la darrera pedra descrita, es pot deduir que l'alçària interior de l'àmbit 5 en el decurs de la darrera fase d'utilització era, com a mínim, d'1,95 m.

A continuació, es va trobar una part de la coberta de teules caiguda barrejada amb argila vermella (23, N). S'hi va recollir un total de 503 kg de teules, la més ben conservada de les quals, tot i no estar completa, amidava 20 cm d'amplada per 40 cm de llargada, feia 2,5 cm de gruix i pesava 1,8 kg. La ceràmica i el vidre que acompanyaven l'enderroc de pedres (21, N) i la coberta de teules (23, N) palesen que el recinte es va esfondrar en un moment relativament avançat del segle XIV.⁸

Al sector anomenat àmbit B4, per sota de la capa superficial (fig. 6), es va trobar el mateix estrat d'enderroc núm. 21 (N), que s'estenia al sud de la paret 08, de la qual, sens dubte, procedien moltes pedres de què estava format, tot i que també n'inclouïa del mur 102 (M). A la banda més meridional d'aquest mateix àmbit 4, es va excavar una altra capa d'enderroc (26, N) formada per pedres de mida mitjana i terra de color gris clar, granulosa i poc consistent. Sembla que cal relacionar-la amb els murs 05 i 66, tots dos bastits a l'època ibèrica (I), la qual cosa palesa que una part d'aquestes estructures més antigues s'utilitzava a l'època medieval, juntament amb les bastides aleshores, com els murs 08 (L) o 102 (M), segons veurem de seguida.

Un cop excavats els nivells d'abandó medievals a tot el sondeig de la zona occidental, es van continuar els treballs a l'àmbit B5 (fig. 6), on, a sota de l'estrat de teules (23, N), s'hi va identificar un paviment (31, M) d'argila vermella piconada, molt dura. A continuació, s'hi va trobar un rebliment de potència considerable (32, M) amb abundants pedres de diferents mides i argila rogenca pròpia de l'indret. Aquest rebliment s'adossava a la base dels murs 08, 28 i

7. *Ibíd.*: 243. En la brevíssima descripció que es fa d'aquesta cala, que no comprèn cap il·lustració, sembla entendre's que els dos tambors recolzaven en una llosa quadrada, potser com la que hem trobat ara.

8. La majoria dels fragments ceràmics corresponen a olles grises, tot i que també n'hi havia algun de pasta oxidada amb vidriat verd. A més, s'hi va trobar un diner de Jaume I (*ibíd.*: 243), que no hem tingut oportunitat de classificar. Aquestes monedes, però, van ser presents al circuit fins a un moment avançat del segle XIV (Clua 1993, 1998, 1999).

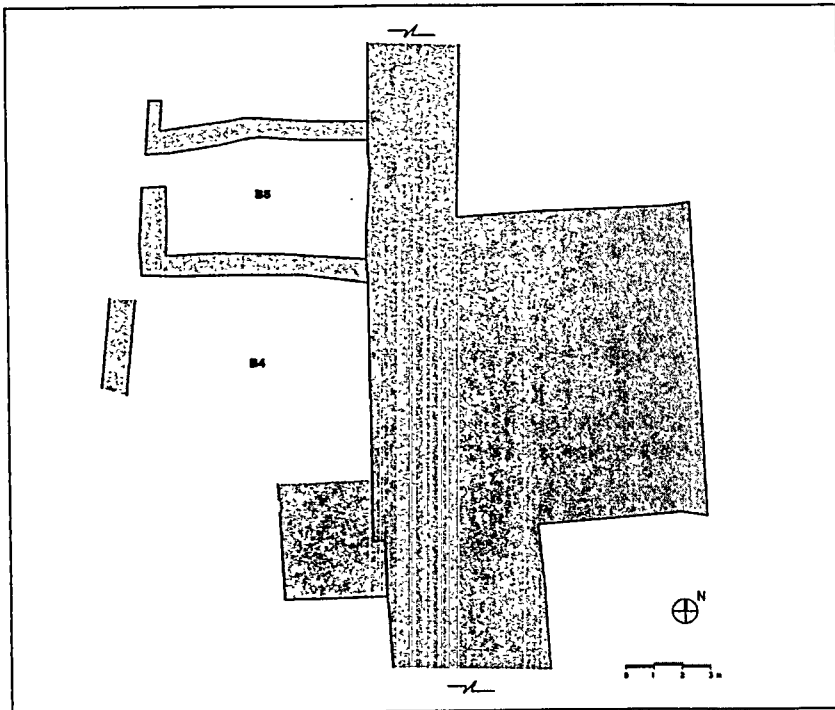

Figura 5. Planta esquemàtica de les estructures utilitzades durant els segles XIII i XIV a l'àrea excavada el 1998.

29 (L), i havia servit per anivellar l'interior de l'àmbit abans de posar-hi el paviment 31 (M). Un cop excavat, els tres murs van quedar al descobert en tota la seva alçària, i es va poder observar que el 08 (L) recolzava directament sobre l'estrat 09 (L) i que, en canvi, el mur 28 era a sobre d'un altre de més antic (68, J). L'escassa ceràmica grisa medieval trobada dins el rebliment 32 (M) ens permet proposar els segles XIII o XIV com a moment en què es va col·locar el paviment 31 (M).

Aquest sòl va ser el segon que hi va haver dins aquest àmbit, ja que la posició del mur 08 (L), sobre l'estrat 09 (H), i la situació del marxapeu de la porta, en la cota d'aquesta mateixa capa indiquen que el primer terra que va tenir era el cim de la unitat 09 (L/H), tal com va passar a l'àmbit 4. En aquest darrer sector, d'altra banda, l'única construcció a què es pot donar una datació medieval és el mur 102 (M), la qual hem vist que era coberta per l'estrat superficial i pel 21 (N). Es tracta d'un parament orientat de nord a sud, situat a 9 metres a ponent del pany principal de la muralla ibèrica (04, I), el qual es va des-

cobrir molt arrasat, ja que només conserva una filada de pedres de mitjanes dimensions poc treballades (fig. 4). En coneixem la datació gràcies al material trobat al rebliment (105, M) d'un retall (114, M) que es va fer al terreny natural per tal d'assentar-lo correctament. Aquest retall, d'uns 35 cm de fondària, contenia terra de color marró, poc compactada i algunes pedres, a més de ceràmica grisa medieval, ceràmica oxidada amb vidriat verd i un fragment amb esmalt blanc, que molt probablement degué pertànyer a una peça decorada en verd i manganès, cosa que, com a mínim, permet situar la construcció del mur 102 als darrers decennis del segle XIII o als primers del segle XIV.

D'aquesta manera és possible pensar que, a l'època medieval, en un primer moment (L), en aquest àmbit es van utilitzar el mur 08, bastit de bell nou, i la part superior de la muralla 04, així com altres estructures d'origen ibèric, com ara els murs 05 i 66, que també es trobaven a la vista. Més tard (M), segurament al mateix temps que a l'àmbit 5 es col·locava el paviment 31, al 4 es va bastir el mur 102, per tal de delimitar a ponent una construcció que, ara com ara, no s'ha trobat gaire definida, tot i que és molt probable que també tinguí alguna cosa a veure amb un ús secundari del tram més meridional del pany principal de la muralla ibèrica (04).

A partir d'aquest punt, l'excavació al sector occidental va proporcionar unitats situables a l'època ibèrica i al final de l'edat del bronze (A-K), les quals van permetre datar la fundació del sector central de la muralla que ens ha pervingut, situable al segon o tercer quart del segle IV aC, identificar una construcció ibèrica més antiga (104, D), ara com ara sense datació absoluta precisa, i descobrir el llenç 37 (B), corresponent a la primera muralla que es va bastir a l'indret, abans que hi arribés la iberització (fig. 4 i 6).

A la zona oriental del jaciment, en el decurs de la mateixa campanya, es va realitzar un ampli sondeig al davant del camí forestal obert a la dècada de 1970, que travessava la fortificació ibèrica pel bell mig i que n'havia destruït la part central. L'excavació en aquest sector va començar al replà situat al nord del camí, al davant del segon pany de la muralla ibèrica. Després d'extreure-hi els nivells superficials (01, 45, O), va aparèixer l'estrat 49 (N), que documentava un enderroc del llenç principal de la muralla ibèrica esdevingut a l'època medieval, i que contenia ceràmica dels segles XIII i XIV. Per sota, es va trobar la seqüència corresponent a l'època ibèrica. Un cop ampliat considerablement aquest sondeig cap a migdia, fins a ultrapassar l'amplada del camí esmentat, i després d'excavar-hi els estrats superficials o molt recents, coetanis de l'obertura del camí (01, 46-48, 54, O), va aparèixer una capa força potent (81, N) formada per terra de color vermell fosc bastant consistent i algunes pedres. Un cop excavada, n'aparegué una altra (86, N) d'argila compacta de color vermell clar. Totes dues van proporcionar conjunts de material bastant homogenis,

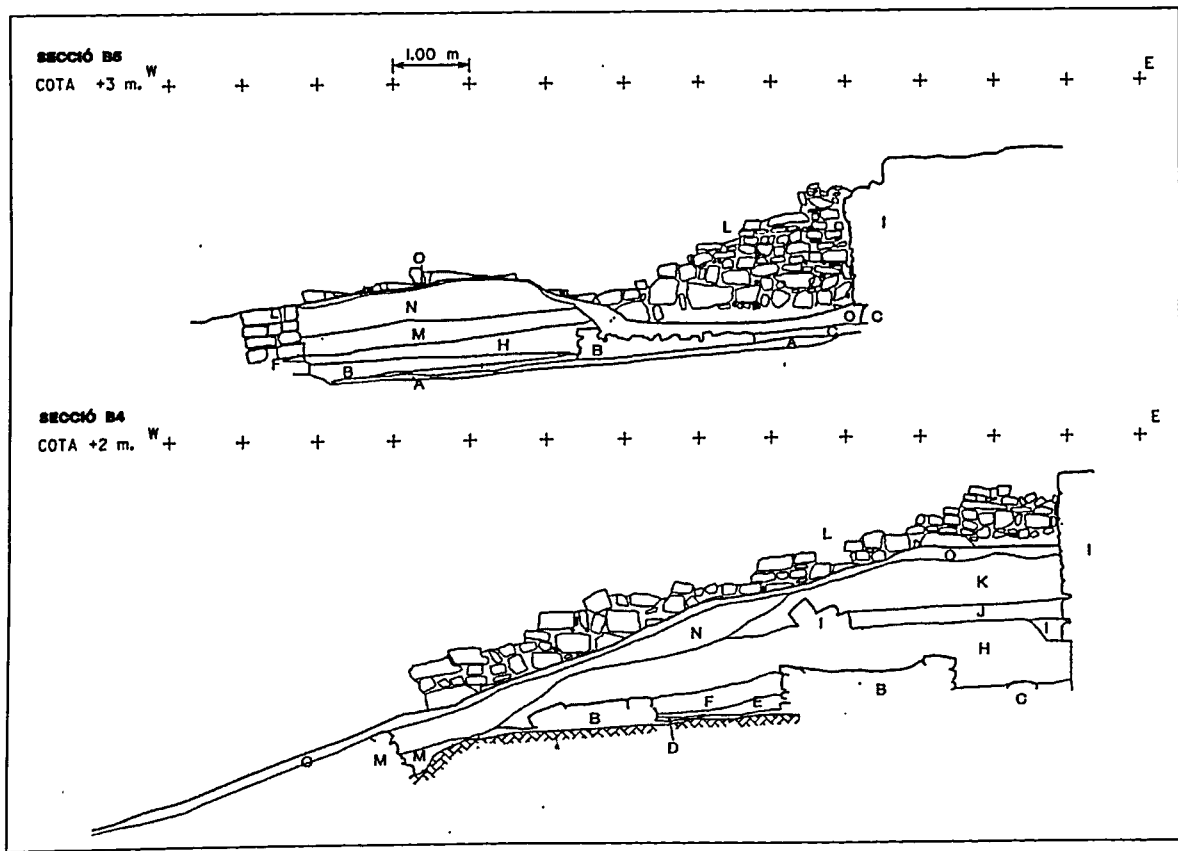

Figura 6. Amunt. Secció est-oest de l'àmbit B5 amb indicació dels horitzons cronològics que s'hi han diferenciat, les lletres L i M corresponen a les fases medievals. Avall. Secció est-oest de l'àmbit B4 amb indicació dels horitzons cronològics que s'hi han diferenciat, les lletres L i M corresponen a les fases medievals.

amb ceràmica coberta per vidriats verds o melats o bé grisa medieval, cosa que permetria situar-ne la formació durant el segle XIV. A continuació, es va passar a l'estratificació ibèrica.

Conclusió

Les primeres notícies de troballes de material medieval al jaciment del turó del Montgròs daten de l'inici de les primeres excavacions científiques. Llavors ja s'hi van recollir teules —a l'àmbit B5— i es va proposar la hipòtesi de la utilització d'algunes ruïnes de la muralla ibèrica en una època molt més recent. Aquest ús, però, no s'arribà a situar en el temps ni tampoc es va identificar amb estructures arquitectòniques determinades.⁹ Amb motiu de campanyes posteriors, es tornà a parlar d'una *frequèntació* medieval del jaciment, però sense més referències concretes.¹⁰

En el decurs de les campanyes de 1997 i 1998 els resultats han estat més explícits. D'una banda, la superfície excavada, en comparació amb la de 1975, era molt més gran i, d'altra banda, s'ha treballat en un sector on no es va obrir gairebé cap sondeig a la dècada de 1980. Tot plegat, unit a la intenció de datar i reconstruir formalment totes i cadascuna de les estructures del jaciment, per poder-les restaurar adequadament en un futur pròxim, ha fet que l'ocupació medieval del jaciment s'hagi tingut molt en compte i s'hagi pogut documentar més extensament.

D'aquesta manera, ara sabem que, a ponent del pany principal del sector B de la muralla ibèrica, es va bastir de bell nou una construcció a l'època medieval, i que en aquell moment es van construir els murs 08 i 28. Aquesta construcció, que va tenir dos paviments successius, 09 i 31, va ser abandonada en un moment avançat del segle XIV, i sabem que aleshores posseïa coberta de teules, la qual recolzava molt probablement en bigues de fusta i, tot plegat, en una columna de tambors de pedra, situada al centre de l'estança. En un cantó del recinte, sobre el paviment de terra batuda, hi havia una llar, així com un banc de pedra, recolzat en un altre element petri d'un moment anterior. La porta, situada en un cantó de l'estança, es barrava per dins amb dues fustes (fig. 5).

Aquesta estructura, però, no era, ni de bon tros, l'única que hi havia al Montgròs en el període medieval, tal com ho palesa la presència del mur 102, situat a l'àmbit B4 (fig. 4), el qual podria relacionar-se amb un ús generalitzat d'aquest espai. D'altra banda, cal parar atenció en les nombroses troballes de

9. Morral, Nieto, Miquel 1982.

10. Molist, Rovira 1986-1989.

ceràmica i d'altres materials medievals —metall, vidre— dins el darrer enderroc de la cara oriental del pany principal de la muralla ibèrica. Aquest horitzó estratigràfic demostra clarament dues qüestions. En primer lloc, que l'abandó de la fortificació ibèrica no va suposar-ne l'arrasament ni tampoc el colgament del pany principal i, en segon lloc, que d'aquestes ruïnes, raonablement conservades, se'n va tornar a fer ús a l'època medieval.

Sabem, a través dels materials, que aquesta reutilització va acabar en un moment del segle XIV relativament avançat, potser cap al segon quart. Tanmateix, n'ignorem el començament, ja que el paviment fundacional de l'estructura medieval més antiga que coneixem fins ara feta de nova planta, la situada a l'àmbit B5, era l'estrat d'abandó ibèric aplanat (fig. 6, 09-H). D'altra banda, la documentació escrita, fins al moment, no ha donat cap indicatiu primerenc sobre el lloc del Montgròs, ja que el castell del Brull, tradicionalment, s'ha identificat amb la fortificació en ruïnes conservada en un turonet prop de l'Ajuntament i de l'església parroquial. En aquest indret, el nostre Servei hi va dur a terme un sondeig preliminar dirigit per Joan Menchon i de moment només s'hi han trobat vestigis del segle XII com a màxim.¹¹ Tanmateix, atès que el terme del Brull és documentat des del 963,¹² podria ser que la fase medieval de la nostra fortificació s'iniciés al segle X, moment en què el sistema feudal i la nova estructura del poblament ja estan fermament establerts al comtat d'Osona. De moment, però, ens hem de conformar amb l'esment documental d'un mas al lloc del Montgròs que, segons sembla, al segle XV avançat va quedar fora d'ús.¹³ Sembla que el topònim Castellar, de clares ressonàncies ibèriques en altres llocs, al terme del Brull s'identifica lluny de la nostra fortificació.¹⁴

Bibliografia

- CLUA, M. 1993. «Diners de la Torre del Baró de Viladecans (Barcelona). Un ejemplo de la economía fiduciaria en la Baja Edad Media». *XI Congrès International de Numismatique. Bruxelles, 8-13 septembre 1991*, vol. III. Lovain-la-Neuve: 123-131.
- CLUA, M. 1998. «Monedes trobades a diversos jaciments del Baix Llobregat». López Mullor, A. (dir.). *Torre del Baró, Viladecans. Arqueologia*, Monografies, 4, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local, Diputació de Barcelona. Barcelona: 193-216.

11. Menchon 1998.

12. Pladevall, Benet 1984: 148.

13. Pladevall 1998: 31.

14. *Ibid.*: 42 i seg.

- CLUA, M. 1999. *Circulació monetària des de l'època medieval a les comarques de Barcelona*, tesi doctoral, departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica, Universitat de Barcelona (inèdita).
- LOPEZ MULLOR, A.; ROVIRA, J. 1982 a: «L'assentament del Bronze Final del turó del Montgròs (el Brull, Osona)». *Ausa* (Vic), X, 102,104: 187-192.
- LOPEZ MULLOR, A.; ROVIRA, J. 1982 b: «La fortificació ibèrica del turó del Montgròs (el Brull, Osona): darreres novetats». *Ausa* (Vic), X, 102,104: 193-199.
- MENCHON, J. 1998. *Memòria de la campanya de recerca històricoarqueològica duta a terme al castell del Brull, novembre de 1998*, Servei del Patrimoni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona (inèdita).
- MOLIST, N.; ROVIRA, J. 1986-1989: «L'oppidum ausetà del turó del Montgròs (el Brull, Osona)». *Empúries* (Barcelona), 48-50: 122-141.
- MOLIST, N.; ROVIRA, J. 1991: «La fortificació ibèrica del turó del Montgròs (El Brull, Osona)». *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions. La problemàtica de l'ibèric ple: (segles IV-III aC), 6 a 9 de desembre de 1990*. Manresa: 249-264.
- MORRAL, E.; NIETO, J.; MIQUEL, D. 1982: «Turó del Montgròs, El Brull». *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1, Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya. Barcelona: 242-245.
- PLADEVALL, A. 1998. El Brull. *Un terme entre la Plana de Vic i el Montseny*, Col·lecció d'Història Local, 4, Diputació de Barcelona. Barcelona.
- PLADEVALL, A.; BENET, A. 1984. «El Brull. Castell del Brull». *Catalunya Romànica II. Osona I*. Barcelona: 148-152.

Résumé

L'occupation médiévale du Turó del Montgròs (El Brull, Ausone). Evidences de la série de fouilles de 1998

Lo site du Turó del Montgròs (el Brull, Ausone) est connu grâce à la présence d'un grand rempart ibérique fondé au IVe siècle avant J.C., découvert en 1975, qui est fouillé et restauré paulatinement depuis la décennie des années 1980. Toutefois, les travaux archéologiques qui s'y sont faits en 1997 et 1998 ont mis en évidence que l'occupation médiévale de l'endroit, considérée auparavant épisodique, eut une importance indéniable, puisque, en plus que de nouvelles structures y aient été construites, une partie de la fortification ibérique y a été réutilisée. Cette dernière occupation du site prit fin au XIVe siècle.

Resumit

L'ocupacion medievala del Tuc del Montgròs (El Brull, Osona). Evidències de la campanya d'excavacion de 1998

Lo jasiment del Tuc del Montgròs (el Brull, Osona) es conegut per la preséncia d'una importanta muralha iberica fondada durant lo sègle IV abans J.C., descobèrta en 1975, qu'es a s'excavar e restaurar paulatinament dempuèi la decada de 1980. Çaquelà, los trabalhs arqueologics que i son estats faches en 1997 e 1998 an mes en evidéncia que l'ocupacion medievala de l'endrech, considerada abans episodica, aguèt una bèla importància, que, a mai d'i èsser bastidas d'estructuras nòvas, foguèt reutilizada una part de la fortificacion iberica. Aquesta darrièra ocupacion del jasiment s'acabèt al sègle XIV.

Església i poblament al Vallès entorn de l'any mil: resultats arqueològics

Jordi Roig i Buxó, Joan Manuel Coll i Riera,
Josep Anton Molina i Vallmitjana

comunicacions-II

Resum

Les excavacions dutes a terme aquests últims anys als conjunts eclesiàstics de St. Menna, St. Esteve de Castellar Vell, St. Julià d'Altura i St. Salvador de Polinyà, a més de les intervencions fetes durant els anys vuitanta a St. Pau de Riusec, St. Pau de Jonqueres i St. Nicolau d'Arrahona, totes en el territori del Vallès, fetes en extensió, ens han proporcionat un coneixement important sobre l'evolució puntual dels conjunts eclesiàstics. Pel que fa al poblament, actualment l'arqueologia és incipient malgrat que es coneixen alguns casos de possibles vilatges medievals com per exemple Puig de Castellar Vell, a Castellar del Vallès (no excavat en extensió i del qual només se'n coneixen algunes estructures d'emmagatzematge). Aquí voldríem divulgar els resultats de les diferents intervencions arqueològiques que ens han aportat nombroses dades que ens permeten tenir una visió de conjunt sobre la gestació i evolució de l'església i el poblament en aquesta zona pels volts de l'any mil.

Introducció

Amb aquest article voldríem donar a conèixer els resultats d'algunes de les intervencions arqueològiques que s'han dut a terme aquests últims anys als conjunts eclesiàstics de St. Menna, St. Esteve de Castellar Vell, St. Julià d'Altura i St. Salvador de Polinyà, totes en el territori del Vallès, les quals juntament amb les intervencions fetes durant els anys vuitanta a St. Pau de Riusec, St. Vicenç de Jonqueres i St. Nicolau d'Arraona ens han proporcionat un coneixement important sobre l'evolució d'aquests conjunts eclesiàstics i ens han aportat nombroses dades que ens permeten tenir una visió de conjunt sobre la gestació i evolució de l'església i el poblament en aquesta zona pels volts de l'any mil.

Pel que fa als llocs de poblament, les intervencions arqueològiques són, encara, insuficients i no permeten conèixer-ne la dinàmica. Tanmateix, es conei-

xen alguns casos de possibles vilatges de l'alta edat mitjana com per exemple l'assentament del Puig de Castellar Vell, a Castellar del Vallès (no excavat en extensió) del qual només se'n coneixen algunes estructures d'emmagatzematge, així com el de l'Aiguacuit (Terrassa).

En aquesta comunicació, doncs, es volen presentar unes primeres dades arqueològiques que ens han de permetre aprofundir el seu coneixement.

Les esglésies

Aquests últims anys s'han dut a terme diverses intervencions arqueològiques en extensió a conjunts eclesiàstics de l'àrea del Vallès, alguns dels quals posteriorment han estat i seran objecte de restauració i rehabilitació. Els resultats d'aquestes intervencions, en alguns casos encara en curs d'estudi, ens han permès analitzar la dinàmica evolutiva de cadascun d'aquests temples, així com tenir una visió global de l'església en el territori vallesà. En aquesta comunicació en veurem, de forma sintetitzada, alguns dels casos més rellevants, i actualment millor analitzats.

A partir de l'estudi d'aquest conjunt d'esglésies ha estat possible observar unes diferents pautes d'evolució. D'una banda es documenten esglésies que tenen un origen a l'antiguitat tardana, com ara el cas de St. Menna (Sentmenac), que experimenta una evolució continuada des de mitjan o finals del segle V fins a l'època moderna, amb diferents reedificacions de l'església durant l'alta edat mitjana. Altres casos, aquí no presentats i alguns encara per analitzar, serien els conjunts de St. Nicolau d'Arraona (Sabadell), St. Pau de Riusec (Sabadell), Sta. Maria l'Antiga (Santiga, Sta. Perpètua de la Mogoda) i St. Pere i St. Fermí de Rellinars (Terrassa). Aquestes presenten uns edificis de reduïdes dimensions obrats amb materials de factura tardoromana i amb un marcat caràcter funerari; la presència de tombes tant a l'interior com a l'exterior, rodejant l'edifici, així ho evidencia.

D'altra banda, ha estat possible constatar en la majoria dels casos excavats uns orígens dels temples a l'inici de l'alta edat mitjana. D'aquests, ha estat possible localitzar-en algunes restes estructurals amb presència d'absis de planta quadrada i un cementiri de tombes en fossa antropomorfa rodejant l'edifici, com ara els casos de Sant Esteve de Castellar Vell, Sant Julià d'Altura i Sant Salvador de Polinyà. Dins d'aquests temples s'hi han localitzat algunes sitges, que denoten ja la pràctica de l'emmagatzematge de l'excedent pagès per part de l'església.

*Sant Menna (Sentmenat, Vallès Occidental)*¹

Amb la intervenció arqueològica s'ha documentat l'existència de l'antiga església romànica, amb una església precedent d'època paleocristiana, edificada *ex-novo*, a la qual apareix associada una necròpolis del mateix període. Aquesta església i la necròpolis annexa aniran evolucionant i creixent al llarg del temps, de manera ininterrompuda, fins a l'actualitat. Una seqüència cronològica de tan llarg abast junt amb la complexitat estratigràfica han fet necessària una periodització del conjunt en sis fases, determinades per la dinàmica arqueològica, així com per l'evolució de les estructures arquitectòniques.

La fase I correspon al període comprès entre els s. V-VIII aproximadament; al llarg d'aquesta s'edificà la primera església: un edifici d'una nau (10 x 5 m) i absis (3 x 3,25 m) rectangulars amb una cambra o aula quadrangular adossada a la banda nord (2,25 x 2,25 m); l'absis comunicava amb la nau a través d'una obertura de 150 cm d'amplada. La gruixària de les parets conservades és d'uns 70 cm. Associada a l'església original, es formà la necròpolis annexa, subdividida en la fase IA, amb un total de vint-i-tres enterraments, les tombes dels quals segueixen tipologies tardoromanes amb un predomini de les *tegulae* a doble vessant, i la fase IB, amb un total de trenta-cinc enterraments, amb tombes en fossa i coberta de lloses i algunes caixes de lloses i còdols. També apareixen agrupacions de tombes amb individus infantils associats i s'experimenta un cert creixement de la necròpolis. Els materials ceràmics permeten datar la construcció d'aquesta primera església a partir de les darreries del segle V.

La fase II correspon al període que oscil·la entre el s. IX i mitjan s. XI. Durant aquesta fase es conserva el mateix edifici anterior i s'aixeca un campanar de torre d'estil preromànic damunt l'aula quadrangular. El parament del mur de llevant d'aquest campanar, conservat en alçat, està fet de grans còdols sense cap mena de treball, disposats irregularment i lligats amb abundant morter de calç. A dos metres d'alçada s'obre una finestra d'una esqueixada amb arc de plec de llibre, realitzat mitjançant un encanyissat. Els enterraments són del tipus fossa antropomorfa i coberta de lloses, amb divuit tombes localitzades. S'observa una notable dispersió dels enterraments amb dos sectors d'ocupació, situant-se en els espais buits deixats per la necròpolis de la fase anterior. Es documenta l'obertura i amortització successiva dins aquesta fase de tretze sitges, nou a l'interior de l'església, de perfils acampanats i piriformes allargats i fons pla, amb capacitats que oscil·len entre els 1.000 i 2.800 l. Pel que fa als materials arque-

1. Entre els anys 1992 i 1994 es dugué a terme l'actuació arqueològica a la rectoria i campanar romànic de Sant Menna, al casc antic de Sentmenat, dins el projecte de restauració i condicionament del conjunt per part de l'Escola-Taller de Sentmenat. (ROIG; COLL; MOLINA, 1995), (COLL; MOLINA; ROIG, 1996-97) (COLL, 1998) i (ROIG, 1998a).

ològics destaca el nombrós conjunt ceràmic, amb un variat repertori tipològic de ceràmica reduïda i oxidada neutra espatulada, així com fragments d'una ampolla islàmica en verd i manganès, un òbol de plata de Ramon Borrell (992-1018), un anell d'argent decorat i, pel que fa a objectes litúrgics, un hostier de ferro i una ara d'altar de marbre amb grafitis incisos.

La fase III correspon al període que va des de mitjan s. XI al s. XIII. Durant aquesta es construeix una nova església, d'estil romànic, de planta rectangular i nau única amb absis semicircular (16'60 x 4'60 m.) i una absidiola lateral, damunt el mateix perímetre de l'anterior, i es conserva el mateix campanar. Documentalment es té constància d'una consagració l'any 1064. Posteriorment, cap al s. XII-XIII es documenta la construcció d'un nou campanar, de torre monumental, sobre el ja existent, el qual s'ha conservat fins a l'actualitat, i d'un porxo adossat a la banda de migjorn de l'església, el qual, a més, feia de mur de contenció. Els seus paraments són fets de carreus retocats i disposats regularment en filades ben endreçades amb un rebliment intern format per un fort morter de calç lligat amb còdols.

Durant aquesta fase es destaca la intensa utilització de la necròpolis i l'espai de sagra, la qual cosa s'evidencia tant per l'augment del nombre de sepultures i de sitges com per la seva dispersió per tot l'àmbit nord del jaciment. També, cinquanta-tres enterraments en fossa simple i coberta de lloses, i un únic enterrament en caixa de lloses, i un total de quinze sitges, que a diferència de les de la fase II, presenten un perfil globular i el fons arrodonit. Les capacitats oscil·len entre els 1.100 i 2.800 litres.

Durant la fase IV, que va des de la darrerria del s. XIII al s. XV, es construí la rectoria dins l'espai de sagra, damunt el sitjar i la necròpolis de l'alta edat mitjana de les fases II i III. Es tracta d'un edifici de planta rectangular dividit en dues naus, separades mitjançant dos arcs apuntats o gòtics; aquesta estructura constava d'un pis amb embigat de fusta i l'alçat, desconegut en gran part, estava fet de tàpia amb un teular a doble vessant.

Finalment, entre 1728 i 1744 tingué lloc l'enderrocament de l'església vella de St. Menna, i la construcció, a pocs metres, de l'actual.

Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental)

L'antiga església parroquial de St. Esteve es troba situada en el paratge conegut per Puig de Castellar Vell, a la riba dreta del riu Ripoll. Aquesta església forma part d'un conjunt arqueològic integrat per les runes del mas de la Rectoria i un vilatge de l'alta edat mitjana.²

2. Les intervencions arqueològiques a l'interior de l'església de St. Esteve de Castellar Vell, efectuades els anys 1996 i 1997, i que es preveu concloure al llarg de l'any 2000, formen part d'un

L'església és una construcció de planta en forma de creu llatina; la nau, de planta rectangular, s'orienta en direcció E-O i es divideix en dos trams: el de ponent cobert amb volta de canó amb dos arcs torals interiors de suport (fase romànica, s. XI), i el de llevant amb volta de punt d'ametlla (fase tardoromànica, segona meitat del s. XII). La capçalera actual, en planta de creu, és constituïda per un absis i dues capelles laterals, de planta rectangular i coberts també amb volta de punt d'ametlla. Les dues capelles, a més, presenten uns arcs de mig punt que s'obren a la nau. A la banda de migjorn, aprofitant part del mur de la nau i part del mur de la capella sud, s'aixeca el campanar de torre de planta rectangular (fase moderna, mitjan s. XVI).

L'excavació ha permès documentar l'absis semicircular romànic corresponent al temple del s. XI. Aquest absis, localitzat a nivell de fonamentació i últimes filades exteriors, és fet amb còdols lleugerament desbastats i lligats amb morter de calç, i presenta un gruix entre els 80 i 90 cm; fou enderrocat en realitzar-se l'ampliació de la capçalera en planta de creu.

D'altra banda, l'anàlisi dels fonaments i murs del lateral de migdia i de l'interior del campanar ha possibilitat la identificació de restes constructives d'un anterior campanar de torre romànic, reaprofitades en la construcció de l'actual.

Cal esmentar la localització parcial, a l'exterior de la banda nord de la nau, d'una estructura anterior a l'església romànica. Es tracta de les restes d'un mur i els seus fonaments fent angle amb un paviment de calç i la seva preparació de còdols. Aquest mur és afectat per la paret nord de l'església romànica, la qual s'hi aixeca al damunt.

Així mateix, de cronologia també medieval, s'han documentat dues sitges als peus de la nau; una, de grans dimensions (3 m de fondària per 2,1 m de diàmetre màxim) presenta un perfil globular de fons arrodonit, i era reblerta de terra i runa, amb pedres, teula i morter. La segona, molt més petita, era seccionada a la seva meitat per un enterrament modern. Ambdues són ja amortitzades com a mínim dins la primera meitat del s. XIII.

Finalment ha estat identificada parcialment la necròpolis de l'alta edat mitjana, de la qual s'han detectat dues fases d'utilització cronològicament diferents.

La fase I correspon a un cementiri d'època preromànica (s. IX-X), situat sota l'església romànica i afectat per aquesta. La seva cronologia i la seva ubicació fan pensar que pugui estar relacionat amb el vilatge proper. Fins ara han estat identificades disset tombes en fossa, la majoria del tipus antropomorf. Aquest cementiri podria estar relacionat amb una possible església preromànica de la

projecte de condicionament de l'edifici endegat per l'Ajuntament de Castellar del Vallès (ROIG; COLL; MOLINA, 1999a), (ROIG, 1998b).

qual no sembla que se'n conservin gaires restes; tal volta l'estructura (mur i paviment) localitzada parcialment a l'exterior del costat nord podria atribuir-s'hi.

La necròpolis de la fase II és ja coetània a l'església romànica i es troba situada al seu exterior. Les tombes descobertes apareixen a redós de l'absis, segellades i afectades per l'ampliació de la capçalera en planta de creu. En la campanya de 1996 i 1997 s'han localitzat, ara com ara, cent catorze enterraments, tant d'individus infantils com adults, amb un predomini de les tombes en fossa simple i coberta de lloses, i més puntualment les tombes en caixa de lloses o amb laterals reforçats amb lloses; excepcionalment s'han documentat quatre casos de sepultures amb coberta monolítica de pedres lligades amb morter i lliscades amb calç a la superfície. Destaquen dos enterraments amb la presència d'una olla de ceràmica reduïda, concretament un enterrament infantil amb l'olla disposada a la zona del cap i esclafada i un enterrament d'adult amb l'olla esclafada i escampada per la meitat superior del cos, així com dos inhumats que duïen un anell de bronze en el dit anular, un a la mà esquerra i l'altre a la mà dreta.

És interessant la distribució espacial dels enterraments, així com la seqüència estratigràfica i la sobreposició de les sepultures que evidencien diferents fases d'utilització de l'espai de necròpolis, dins un àcotat marge cronològic, entorn del s. XI i mitjan s. XII. Destaca el fet d'haver-se identificat diferents nivells de circulació i ús del cementiri, amb la senyalització d'algunes tombes mitjançant pedres falcades verticals a la zona de la capçalera, així com la presència de cobertes planes fetes d'obra.

D'altra banda, dins l'espai de l'actual absis principal, corresponent a l'ampliació tardoromànica, han estat localitzades un total de cinc sitges, cobertes i tallades per tombes de la fase II de la necròpolis. La seqüència estratigràfica, doncs, constata que aquest sitjar ha de correspondre a un moment cronològic anterior a l'ús de l'espai com a cementiri a partir del segle XI, dins una etapa, no obstant això, de l'alta edat mitjana. Aquestes sitges presenten uns perfils acampanats i fons plans, algunes de grans dimensions.

Sant Julià d'Altura

Amb aquesta campanya d'intervenció a l'església de St. Julià d'Altura ha estat possible documentar i enregistrar arqueològicament la pràctica totalitat del subsòl del temple, i analitzar així l'evolució i la història del conjunt. Pel que fa

³ Amb motiu de les obres de renovació del paviment de l'església es dugué a terme una intervenció arqueològica a tot l'interior del temple durant els mesos d'agost, novembre i desembre de 1998 i gener de 1999. Els resultats d'aquesta intervenció són, en part, provisionals ja que el seu estudi encara està en curs. (ROIG; COLL; MOLINA, 1999b).

als resultats de l'excavació, i sempre amb les reserves necessàries que la provisió dels estudis requereix, podem proposar, a grans trets, quatre grans fases per al conjunt:

La fase I correspon a la presència d'una necròpolis de l'alta edat mitjana amb tombes en fossa del tipus antropomorf, amb un total de catorze enterraments localitzats, algun amb presència d'una coberta feta amb llates de fusta. No ha estat possible constatar, de moment, l'existència d'una església preromànica en relació amb els enterraments.

En la fase II es constata al llarg del s. XI la construcció d'una església romànica de la qual se n'han localitzat els fonaments de l'absis semicircular i el basament de l'altar de planta quadrada. Aquesta presenta un sitjar interior amb un total d'onze sitges amortitzades de forma successiva entre el s. XIII i mitjan XV. Així mateix s'ha localitzat una necròpolis, que rodeja l'edifici de l'església, amb unes vint-i-cinc tombes en fossa simple i coberta de lloses en alguns casos. S'ha documentat, en cinc enterraments com a mínim, la presència d'un dipòsit funerari consistent en una olla de ceràmica disposada a l'interior de la sepultura juntament amb l'inhumat.

En la fase III es detecta l'ampliació d'un cos rectangular al costat de migdia de l'església i l'obertura d'una capella amb absis de planta rectangular al costat de tramuntana.

En la fase IV, la construcció a l'inici del s. XVII de l'actual església.

Consideracions sobre les esglésies

El conjunt de St. Cugat del Vallès, conegut ja d'antic, ha estat objecte d'excavacions recents els anys 1993-1994, i se n'ha publicat la monografia (ARTIGUES *et alii*, 1997). Aquest ens ofereix una aula de nau rectangular de caràcter funerari, aixecada a partir de mitjan s. V, amb enterraments emplaçats tant al seu interior com a l'exterior, amb sepultures amb murets de maçoneria, tombes de *regulae* amb coberta a doble vessant, algunes amb coberta superior d'*opus signinum* i tombes en cista de lloses, un cas molt similar al de l'església de St. Menna.

Tenim dos darrers conjunts funeraris, però la parcialitat de les restes, producte d'excavacions antigues, i la manca de documentació suficient no permeten incloure amb total seguretat aquests dos jaciments dins el grup d'esglésies amb cementiris d'època paleocristiana. Tanmateix, les tipologies funeràries, l'entitat de les restes arqueològiques i el seu emplaçament en conjunts eclesiàstics d'època romànica ens permeten plantejar la possible relació d'aquests dos cementiris amb un edifici religiós de l'antiguitat tardana, atribució que, d'altra banda, caldria constatar amb noves intervencions arqueològiques.

D'altra banda, tenim la necròpolis de St. Nicolau d'Arraona (Sabadell, Vallès Occidental). Aquest jaciment va ser objecte d'excavacions entre els anys 1932-1945 i al llarg de 1947 per Vicenç Renom (RENOM, 1948) amb treballs que afectaren l'interior i l'exterior del temple. Es detectaren tres sepultures d'època tardoromana orientades est-oest, una tomba de caixa d'obra, una fossa rectangular delimitada amb pedres amb morter, i un sepulcre rectangular de maçoneria revestit de *tegulae*, amb coberta de *tegulae* a doble vessant i *opus signinum* a la superfície; aquestes estaven associades a unes restes de murs i paviments. Posteriorment, entre els anys 1975-1976 es realitzaren noves intervencions arqueològiques, per part d'Eulàlia Morral i Cecília Llobet (MORRAL; LLOBET, 1977-78), amb la localització de set tombes més de l'antiguitat tardana: dues tombes de *tegulae* molt destruïdes, dues caixes de maçoneria, una amb llit de *tegulae* planes i l'altra amb llit de calç lliscada i coberta plana de *tegulae*, així com tres tombes en caixa de còdols, alguna amb restes de morter. I cinc tombes antropomorfes, posteriors, amb coberta de lloses, algunes no excavades del tot, juntament amb sitges i restes de murs. Aquestes darreres intervencions no arribaren a aclarir la naturalesa del jaciment i l'atribuïren erròniament a l'època medieval.

L'estudi recent que hem fet d'aquest conjunt ens permet parlar d'una necròpolis de l'antiguitat tardana (s. IV/V-VII/VIII), a la qual podem atribuir deu enterraments amb seguretat, amb tombes de *tegulae*, maçoneria i caixa de còdols, associada a unes restes indefinides de murs amb paviments d'*opus signinum*. Aquesta sembla que evolucionarà al llarg de l'alta edat mitjana cap a un cementiri de tombes antropomorfes, associat a una església preromànica (s. IX-XI), el qual ja s'estendrà i s'allunyarà de manera significativa de l'entorn immediat del temple, pel fet que ja es troba ocupat per tombes de la fase precedent.

Per les característiques del jaciment, les restes arqueològiques i estructurals, s'apunta la possibilitat d'un cementiri tardoromà relacionat amb un edifici de caràcter funerari, que tindrà perduració en l'alta edat mitjana amb una església parroquial, i esdevindrà així un cas molt similar als conjunts de St. Menna, Sta. Maria d'Artés i Sta. Margarida de Martorell. Únicament una intervenció arqueològica en extensió del conjunt ens permetrà confirmar aquesta proposta.

Els llocs de poblament

Pel que fa al poblament de l'antiguitat tardana (s. V-VII) al territori vallesà sembla observar-se un desenvolupament i una reestructuració d'algunes *vil·lae* durant el baix imperi. Aquest seria el cas de Can Terrés (La Garriga), on després d'una important fase de l'alt imperi, la vil·la és profundament remodelada,

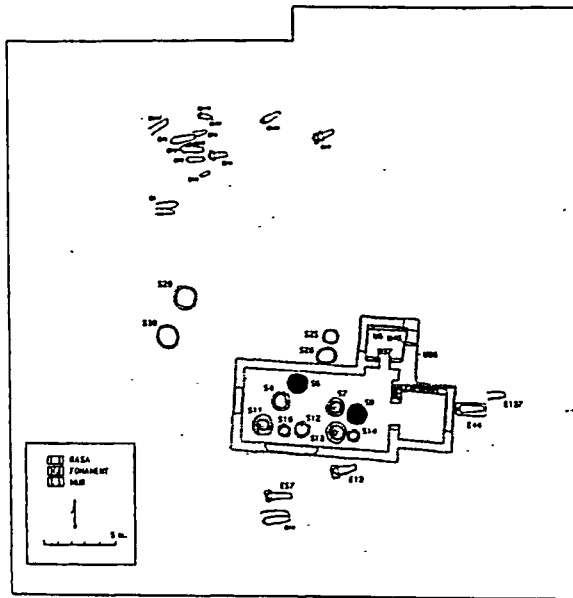
i s'hi documenta una fase d'ocupació i abandonament durant el s. V (TENAS; VILA, 1997). Aquest fet el podríem relacionar amb la vil·la de l'Aiguacuit (Terrassa), on després d'unes quantes fases d'època imperial, s'hi documenta una etapa de profundes transformacions i remodelacions durant el baix imperi (s. IV-V) (BARRASSETAS; MARTIN; PALET, 1994), així com també seria el cas de la vila Mas Manolo, propera al nucli romà de Caldes de Montbui (Vallès Oriental), en continuïtat durant tot el baix imperi (BARRASSETAS; MONLEON, 1995).

Així mateix, es documenta durant l'antiguitat tardana la presència de nombrosos llocs d'habitació, d'escassa entitat constructiva, que esdevenen un nou model de poblament, clarament diferenciat de les *vil·lae* rurals; aquests ofereixen un registre ceràmic escàs i reduït, caracteritzat per la preponderància de les ceràmiques de cuina, de cuites eminentment reductores i obrades a torneta o a mà. D'entre aquests tipus de jaciments se'n troben alguns localitzats dins l'àmbit de les vil·les, reaprofitant estructures del baix imperi, com en el cas de l'Aiguacuit (Terrassa, Vallès Occidental), Can Fonollet (Rubí, Vallès Occidental) o Mas Manolo (Caldes de Montbui, Vallès Oriental). D'altres no presenten estructures ni ocupacions anteriors, com el cas de la Plaça Vella (Terrassa), la Bòbila Bell-solà, Can Bernades (Sta. Perpètua de la Mogoda, Vallès Occidental) (COLL; ROIG; MOLINA, 1997), i els Mallols (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental) (FRANCES, 1999).

Aquests tipus d'assentaments es caracteritzen per la presència de sitges, restalls diversos, estructures de combustió i, especialment, per l'escassa entitat de les restes localitzades, fet que indica l'existència d'unes àrees d'habitació molt precàries i probablement amb unes construccions elaborades amb materials peribles. Un extraordinari exemple d'aquest tipus d'exploracions rurals de l'antiguitat tardana és l'assentament de Vilaclara a Castellfollit del Boix (Bages) (ENRICH; ENRICH; PEDRAZA, 1995). Aquest tipus d'assentaments constitueixen els precedents dels vil·lages de l'alta edat mitjana que sembla que es generaran durant els segles posteriors.

Actualment, el coneixement arqueològic que tenim dels assentaments pagesos de l'alta edat mitjana al territori del Vallès és, encara, molt insuficient. Les intervencions arqueològiques tan sols han constatat, ara com ara, la presència puntual de sitges i conjunts de sitjars associats a altres estructures poc definides que en cap cas ens permeten conèixer l'entitat i característiques d'aquest assentament.

Ara com ara, uns dels pocs conjunts que ens aporten informació referent a aquests nuclis de població són el jaciment del Puig de Castellar Vell (Castellar del Vallès) i el de l'Aiguacuit (Terrassa).

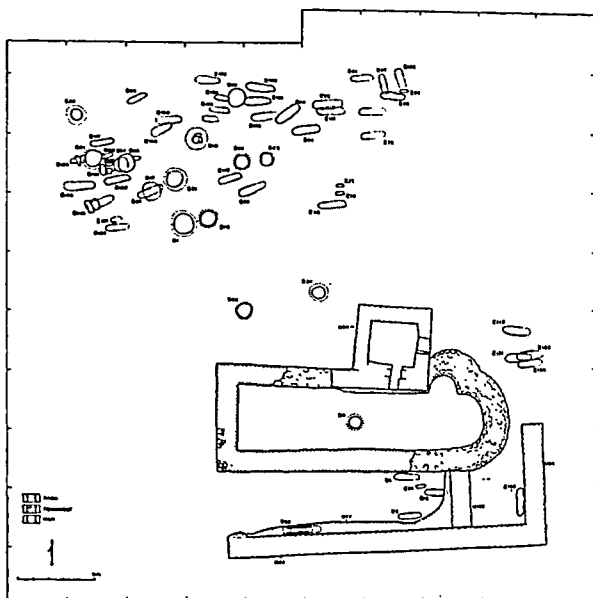
Làmina 1. Església vella de St. Menna (Sentmenat, Vallès Occidental). Fase II.

L'Aiguacuit (Terrassa): de vil·la romana a assentament d'època visigòtica i de l'Alta Edat Mitjana

L'Aiguacuit és una vil·la romana amb una llarga seqüència cronològica d'ocupació: des del s. I de la nostra era fins als s. X-XI. D'aquest jaciment, ens interessen els contextos de les fases tardanes, definides inicialment com a ocupacions medievals (SANCHEZ, 1989; MORO, 1991; BARRASETAS; MARTIN; PALET, 1994). Així doncs, a partir de l'estudi dels materials arqueològics i les seqüències estratigràfica i estructural d'aquestes fases, ha estat possible identificar dos moments cronològics diferenciats, i proposar una altra evolució del jaciment per a les seves últimes fases, que hem subdividit, seguint la seriació de fases del jaciment, en la fase V (s. VI-VII) i la fase VI (alta edat mitjana, entre els s. IX-XI) (COLL; ROIG; MOLINA, 1997) (ROIG, 1999).

D'aquesta manera, emmarcables dins l'antiguitat tardana (fase V), s'han identificat dues estructures d'abocador, un conjunt de catorze sitges amb els seus estrats de rebliment i amortització, vestigis d'habitació amb una cabana semisubterrània, una gran estructura subterrània a manera de magatzem i retalls diversos ocupant l'espai NO de la vil·la. En aquest mateix període, les edificacions de la vil·la ja es troben amortitzades.

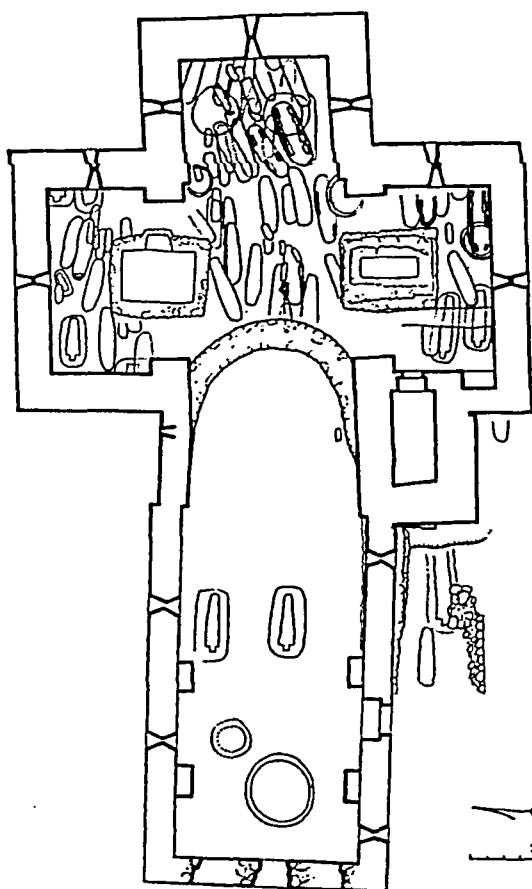
Làmina 2. Església vella de St. Menna (Sentmenat, Vallès Occidental). Fase III.

Els estrats de rebliment d'aquestes sitges i estructures ofereixen uns contextos ceràmics unitaris, que es caracteritzen per l'homogeneïtat i similitud dels materials, representats gairebé de forma exclusiva i per les produccions reduïdes i neutres. Associat a aquests materials ceràmics es varen recuperar alguns elements singulars, que permeten datar el context dins el s. VII: es tracta de dues denes de collaret i un esperó de bronze amb decoració burinada (COLL; ROIG; MOLINA, 1997).

La darrera fase (fase VI) atribuïble a l'alta edat mitjana (s. IX-XI) està representada estructuralment per vint-i-vuit sitges que formen un gran àmbit de magatzem de cereals i les restes, molt destruïdes, d'unes estances amb la disposició octogonal dels murs.

Sens dubte l'element més rellevant d'aquesta fase el constitueixen el nou camp de sitges. Podem distingir dos grups tipològics molt evidents, un primer grup que tendeix a tenir els fons aplanats i els angles arrodonits, donant-los un aspecte lleugerament ovalat, i un segon grup caracteritzat per presentar unes sitges de cos troncocònic i fons pla. La capacitat total del conjunt de sitges és de 48260 l, és a dir 41503,6 kg de blat, quantitat que podria doblar-se, atès que els càlculs s'han establert a partir de les restes conservades a les sitges, en la seva majoria seccionades per les tasques agrícoles.

Làmina 3. Església de St. Esteve de Castellar Vell. (Castellar del Vallès, Vallès Occidental) Primeres campanyes d'excavació.

De les estructures d'habitatge se'n pot dir poca cosa. Només la presència dels fonaments de sis murs de pedra lligada en sec permet constatar l'existència d'un hàbitat associat a les sitges que, a partir del traçat octogonal dels seus murs, s'ha de considerar vestigi d'un o més habitatges de l'alta edat mitjana, assentats sobre l'anterior cabana de la fase v.

Els materials documentats en els contextos estratigràfics d'aquesta fase essencialment rebliments de sitges estan formats majoritàriament per elements constructius d'època romana residuals (*tegulae*, *imbrices*, morters...) i fragments de murs llençats en bloc a dins de les sitges, dada que indicaria el desmantellament de les estructures constructives de la vila, aleshores ja obsoletes.

Els materials ceràmics de l'alta edat mitjana estan constituïts per ceràmiques comunes de cocció oxidant i reductora. Alguns presenten la superfície ex-

terior espatulada i unes pastes ben depurades, amb desgreixador de quars fi ben triturat, algunes vegades inapreciable, de textura fina i so metàl·lic. Entre les ceràmiques espatulades destaquen algunes formes, com una gran gerra, un cossi i una sitra de bec arquejat, a més de fragments de vores oxidants, amb espatulat desigual. Les ceràmiques reduïdes estan representades per una petita olla globular de fons lleugerament còncau i decorada amb línies incises horitzontals, i per una gerreta de ceràmica gris de boca trilobulada, a part de nombrosos fragments d'olles amb la vora exvasada. Aquests materials ceràmics són els característics del període i poden ser datats vers els s. IX i XI (ROIG; COLL; MOLINA, 1997).

L'existència de dues extenses àrees de magatzem diacròniques en sitges proven la base agrària de l'assentament, totes dues de gran capacitat, 19490 l = 17148,4 kg (antiguitat tardana) i 48260 l = 41503,6 kg (alta edat mitjana).

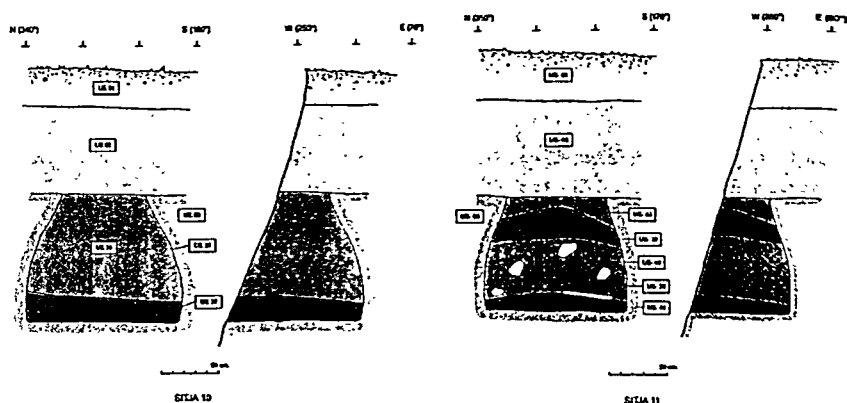
Els vestigis d'habitació localitzats, la cabana de la fase V i els murs de la fase VI proven l'existència d'un assentament associat a les sitges, d'escassa entitat, que creiem lògic relacionar amb el control de la propietat que representa el camp de sitges.

L'excavació i l'estudi del jaciment de l'Aiguacuit ha proporcionat gran quantitat d'estructures atribuïdes a l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana, que permeten documentar la transformació d'una vil·la romana en un assentament d'època visigòtica, que evolucionarà fins ben entrat el període carolingi o comtal. D'aquesta manera, s'identifica arqueològicament un cas excepcional de pas d'una explotació agrícola romana clàssica a un nucli agrari d'època visigòtica i de l'alta edat mitjana. Així, la vil·la romana, com a estructura arquitectònica, és amortitzada a mitjan s. VI, si bé el solar continuarà essent objecte d'ocupació humana.

Amb totes aquestes dades es pot sintetitzar una hipòtesi: després de l'amortització de la vil·la i la reorganització de l'explotació agrària, la propietat devia continuar en mans d'un propietari, de tradició del baix imperi, si bé el camp de sitges documentat permet creure que estem davant el centre d'emmagatzematge d'una comunitat agrària, de la qual ignorem el règim de propietat de les sitges i el seu contingut, així com l'emplaçament i les característiques del seu hàbitat.

*L'assentament d'Alta Edat Mitjana de Castellar Vell
(Castellar del Vallès, Vallès Occidental)*

Aquest assentament es troba emplaçat a l'extrem oest del Puig de Castellar i fou parcialment excavat durant el mes de maig de 1995 en una intervenció arqueològica d'urgència, que va afectar tot el marge esquerre del camí que des de

Làmina 4. Sitges de l'assentament d'alta edat mitjana de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental).

la font de Sant Antoni mena a l'església de Sant Esteve (ROIG; COLL; MOLINA, 1996).

Amb aquesta intervenció s'han documentat un total d'onze sitges de perfil acampanat de fons pla i un fossat pertanyents a un assentament pagès de l'alta edat mitjana. Totes aquestes estructures eren excavades al terreny natural i escampades al llarg d'uns 70 m al camí. Així mateix, totes les estructures, tret de la sitja dotze que va aparèixer intacta, havien estat seccionades en major o menor grau arran dels rebaixos efectuats.

El fossat és una gran rasa o trinxera excavada al substrat natural a l'extrem oest del Puig, just en el punt on l'esplanada de Castellar Vell s'estreny més i és més accessible. Presenta un eix longitudinal NS d'uns 4 m de llargària conservada. Només es conserva la seva meitat inferior de secció triangular en forma d'embut amb el fons afuat. Les mides són 115 cm de fondària i 275 cm d'amplada.

Totes les sitges presenten un perfil acampanat o piriforme i fons sempre pla, tret de les sitges 6 i 7, que presenten un perfil bitroncocònic i fons pla (en forma de barril). Pel que fa a les mides conservades, els diàmetres de boca oscil·laven entre els 62 i 68 cm de les més senceres i els 72 i 90 de les més malmeses; els diàmetres de fons oscil·laven entre els 108 i 144 cm i l'alçada anava dels 120 als 170 cm. La capacitat total conservada del conjunt de sitges que ha pogut ser calculada ha estat d'11.793 l. Així mateix, a partir de les sitges més senceres, d'igual tipologia i mides, s'ha pogut establir que la capacitat aproximada per sitja va dels 1.150 als 1.600 l, amb una mitjana d'uns 1.280 l. Van aparèixer dues sitges de menor capacitat (600 i 960 l respectivament) i menors

dimensions que la resta, la qual cosa ha dut a pensar en alguna funció específica diferent, com ara emmagatzematge de ferratges o, tal volta, reserva de cereal per a properes collites.

La dispersió de les sitges, al llarg de l'extrem oest de l'esplanada de Castellar Vell, així com llur disposició fent agrupaments de dues o tres sitges, sense que, a més, en cap cas es tallin entre si, fan pensar en l'existència d'espais individualitzats, amb estructures aèries de recer, probablement de matèria perible, atesa la inexistència de teula.

Aquestes sitges eren rebertes per materials semblants, producte de neteges de llars i abocadors de terres provinents d'escombraries, amb la presència abundant de restes arqueozoològiques, ceràmica reduïda i oxidada amb la superfície espatulada en alguns casos, abundant escòria de ferro (uns 13 kg), diversos objectes de ferro, d'entre els quals s'identifiquen diferents tipus de claus, un ganivet de fulla gran i dos de fulla petita, així com dos petits emmanegaments d'algun podall o eina indeterminada. Destaquen dues fusaioles fetes de terra cuita i la meitat d'una pedra de molí circular manual d'ús domèstic.

Els registres arqueològics (sitges, fossat i materials especialment ceràmics, escòria de ferro i restes arqueozoològiques) indiquen una ocupació estable del Puig de Castellar vell, amb l'existència d'un assentament pagès de l'alta edat mitjana, dedicat a activitats agrícoles, ramaderes i metal·lúrgiques. Es tracta d'un vilatge del qual no es coneixen els espais d'habitatge i les estructures edificades, però sí algunes de les sitges d'emmagatzematge, les quals, atenent a la distribució especial, delimiten l'extensió aproximada del poblat. Resulta significativa la presència d'un ample fossat o vall en l'extrem oest, amb una clara intencionalitat de protegir-lo i de dificultar-en l'accés.

D'aquesta manera, s'observen unes característiques d'amortització similars de les estructures, amb uns materials homogenis, i una colmatació i obertura de noves sitges de forma successiva. Tot i no haver-hi cap referència documental explícita que ens parli d'aquest vilatge, a partir de l'estudi de la ceràmica apareguda en els reblements, junt amb el registre documental d'aquesta zona del terme del Castell Castellar, és possible establir una cronologia aproximada per al moment d'ús i amortització del conjunt de sitges i fossat entorn de les darreries del s. IX i el s. XI.

Bibliografia

- BARRASSETAS, E.; MARTIN, A.; PALET, J. M. (1994). *La vil·la romana de l'Aiguacuit (Terrasa)*. Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, 6, DCGC, Barcelona 1994.

- BARRASSETAS, E.; MONLEON, A. (1995). «Intervenció al jaciment romà del Mas Manolo (Caldes de Montbui, Vallès Oriental)». *Tribuna d'Arqueologia 1993-1994*, DCGC, Barcelona 1995, p. 87-94.
- COLL, J. M. (1998). *Estudi arqueològic d'una església romànica del Vallès: St. Menna (Sentmenat, Vallès Occ.)*. Tesi de llicenciatura inèdita, dipositada a la F. F. Ll. de la UAB.
- COLL, J.M.; ROIG, J.; MOLINA, J.A. (1997). «Contextos ceràmics de l'antiguitat tardana del Vallès», Taula rodona Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X), 6, 7 i 8 de novembre de 1996, Badalona, *Arqueo Mediterrània 2 /1997*, Àrea d'arqueologia, Universitat de Barcelona, Barcelona, desembre 1997, p. 37-57.
- COLL, J.M.; MOLINA, J.A.; ROIG, J. (1996-97). «L'església Vella de St. Menna. (Sentmenat, Vallès Occidental): fase I». *Annals de l'Institut d'Estudis Giromins*, vol. XXXVIII, Girona, p.1331-1345.
- ENRICH i HOJA, J.; ENRICH i HOJA, J.; PEDRAZA i JORDANA, L. (1995). *Vilaclara, Castellfollit del Boix (Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*. Arqueoanotacions (Col. interfàcies), Igualada.
- FRANCES, J. (1999). «L'evolució del poblament romà cap a noves formes d'organització: l'exemple del vilatge tardoantic dels Mallols (s. V-VII)». *Curs d'Arqueologia del territori romà del vallès*. 23 febrer al 25 de març del 99. Museu d'història de Sabadell.
- MORO GARCIA, Antonio (1991). «L'Aiguacuit (vila de Villafilare)». *Catalunya Romànica*, El Vallès Occidental, XVIII, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 273.
- ROIG, J. (1998a). *Estudi arqueològic d'una església preromànica del Vallès: St. Menna (Sentmenat, Vallès Occ.)*. Tesi de llicenciatura inèdita, dipositada a la F. F. Ll. de la UAB.
- ROIG, J. (1998b). «Sant Esteve de Castellar Vell». *Catalunya Romànica*, vol XXVII, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1998, p. 223- 224.
- ROIG, J. (1999). «Vil·la i assentament a l'Aiguacuit». *Del Romà al Romànic*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1999, p. 139- 140.
- ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A. (1995). *L'Església Vella de Sant Menna (Sentmenat): del segle V al XX, 1500 anys d'evolució històrica*. Ajuntament de Sentmenat, Barcelona, 1995.
- ROIG BUXO, J.; MOLINA VALLMITJANA, J. A.; COLL RIERA, J. M. (1996). «L'assentament altomedieval de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occ.): resultats de la intervenció arqueològica a les sitges i el fossat», *Plaça Vella*, núm. 41, Arxiu d'Història de Castellar, desembre de 1996, Castellar del Vallès, p. 7-55.

- ROIG BUXO, J.; COLL RIERA, J.M.; MOLINA VALLMITJANA, J.A. (1997). «Ceràmica d'època carolíngia i comtal al Vallès». *Ceràmica medieval catalana- El monument, document*, Quaderns Científics i Tècnics, 9, Diputació de Barcelona, p. 37-62.
- ROIG BUXO, J.; COLL RIERA, J.M.; MOLINA VALLMITJANA, J.A. (1999a). *Memòria de la intervenció arqueològica a Sant Esteve de Castellar Vell*. (Castellar Vell, Vallès Occidental), Campanya 1996, memòria inèdita dipositada al SAGC, Barcelona, gener 1999.
- ROIG BUXO, J.; COLL RIERA, J.M.; MOLINA VALLMITJANA, J.A. (1999b). *Informe de la intervenció arqueològica a l'església de Sant Julià d'Altura (Sabadell, Vallès Occidental)*. Campanya agost, novembre, desembre 1998 i gener 1999. Informe inèdit dipositat al SAGC, Barcelona, febrer 1999.
- SANCHEZ, E. (1989). Memòria de les excavacions al jaciment de l'Aiguacuit (Terrassa, Vallès Occidental). Memòria inèdita dipositada al SAGC, Barcelona, 1989.
- TENAS, M.; VILA, L. (1997). «Vil·la romana de can Terrés (la Garriga, Vallès Oriental). Projecte arqueològic». *Lauro*, 12. Museu de Granollers, p. 47-70.

Résumé

Église et peuplement dans le Vallès aux alentours de l'an 1000: résultats archéologiques

Nous souhaitons, grâce à cet article, vous divulguer les résultats des fouilles archéologiques effectuées ces dernières années dans les ensembles ecclésiastiques de St. Menna, St. Esteve de Castellar Vell, St. Julià d'Altura et St. Salvador de Polinyà en plus des fouilles faites lors des années 80 à St. Pau de Riu-sec, St. Vicenç de Jonqueres et St. Nicolau d'Arraona, toutes sur le territoire du Vallès, qui nous ont apporté une connaissance importante sur l'évolution ponctuelle des ensembles ecclésiastiques et nous ont fourni de nombreuses données et informations qui nous permettent d'obtenir une vision d'ensemble sur la gestation et l'évolution de l'église ainsi que sur le peuplement de cette zone aux environs de l'an mil.

En ce qui concerne les lieux de peuplement, les fouilles archéologiques s'avèrent encore insuffisantes et ne permettent pas d'en connaître la dynamique. Toutefois, certains cas plausibles de villages de l'époque médiévale haute sont connus tels que l'implantation du Puig de Castellar Vell, à Castellar del Vallès (qui reste encore à fouiller de manière extensive) dont seules certaines structures d'emmagasinage sont connues.

Au travers de cette communication, nous présenterons donc les premières données archéologiques qui sauront nous permettre d'approfondir nos connaissances sur ce sujet.

Resumit

Glèisa e poblament dins lo Vallès a l'entorn de l'an 1000: resultas arqueologicas

Amb aqueste article voldriam far conèisser las resultas de las intervencions arqueologicas menadas a tèrme aquestes darrièrs ans dins los ensembles eclesiastics de St. Menna, St. Esteve de Castellar Vell, St. Julià d'Altura e St. Salvador de Polinyà a mai de las intervencions realizadas durant las annadas 80 a St. Pau de Riu-sec, St. Vicenç de Jonqueres e St. Nicolau d'Arraona, totes dins lo territòri del Vallès, que nos forniguèron una conèissença importanta sus l'evolució puntuala dels ensembles eclesiastics e nos an portat mantuna donada e informacion que nos permeton d'aver una vision generala sus la gestacion e l'evolució de la glèisa coma tanben sul poblament d'aqueste airal a l'entorn de l'an mila.

Per çò qu'es dels endreches del poblament, las intervencions arqueologicas son encara insufisentas e permeton pas de ne conèisser sa dinamica. Pasmens, son coneguts qualques cases de possibles vilatges nautmedievals coma per exemple l'implantacion del Puig de Castellar Vell, a Castellar del Vallès (pas encara excavat extensivament) que sonque se ne conèisson qualques estructuras d'emmagazinatge.

Dins aquesta comunicacion, alara, se vòlon presentar de primièras donadas arqueologicas que nos devon permetre d'aprengondir sa conèissença.

Abstract

Church and settlements at Valles around 1000 dC: archeological results

In the present article we would like to present some of the results achieved at the end of archaeological works at of St Menna (Sentmenat), St. Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès), St. Julià d'Altura (Sabadell), St. Salvador de Polinyà (Polinyà) done lately. We also have included in this studies the works done in the 80s at St. Pau de Riusec, St. Vicenç de Jonqueres i St. Nicolau d'Arraona, all of them int the area of Vallès. With this studies it has been

possible to come up with some conclusions about beginnings and evolution of ecclesiastic institutions and settlement in Vallès.

There are not studies enough to come to convincent conclusions about settlements; Their evolution, dynamics, etc. However, there are known some cases of possible High Medieval vilages like the one at Puig de Castellar Vell from wich there are known some ware structures.

In this comunication you will find first archaeological results that will help in it's full acknowledgement.

Consideracions entorn de la ceràmica de cuina al Vallès: de l'antiguitat tardana a la fi de l'any mil

Jordi Roig i Buxó, Joan Manuel Coll i Riera

Resum

La present comunicació dóna a conèixer de forma sintetitzada els resultats preliminars de l'estudi de les produccions ceràmiques de cuina, reduïdes i oxidades, al territori del Vallès dins el període comprès entre l'antiguitat tardana (s. v-VII) i la fi de l'any mil. L'estudi ceràmic està centrat en l'anàlisi tècnica i tipològica de contextos ceràmics tancats a partir d'una observació macroscòpica dels materials. Aquest ens permet observar el procés de transformació de l'artesanat i la producció ceràmica, que anirà associada al procés de ruptura del comerç del material ceràmic de filiació romana durant l'antiguitat tardana i a una regionalització i simplificació formal i funcional de les produccions al final del segle XI. Alhora, ofereix una nova perspectiva per a l'estudi de les produccions locals i regionals de l'àrea catalana durant l'alta edat mitjana. Es presenta així una proposta d'evolució tipològica dels conjunts més significatius de cada període, que permet observar les canvis morfològics que han experimentat aquestes produccions al llarg d'aquests segles.

Introducció

Amb aquesta comunicació es vol presentar una síntesi sobre les produccions ceràmiques de cuina en el període comprès entre l'antiguitat tardana (s. v-VII) i el final de l'any mil al territori del Vallès, i es pretén recollir les conclusions dels treballs que s'han fet darrerament dels contextos ceràmics vallesans, alguns dels quals ja han estat publicats.

L'estudi ceràmic està centrat en l'anàlisi tècnica i tipològica de contextos ceràmics tancats a partir d'una observació macroscòpica dels materials; l'estudi detallat de cadascun d'aquests contextos, amb les dades descriptives i quantitatives, ja ha estat desenvolupat en altres articles, i aquí no es presentarà. Aquest estudi, a nivell morfològic, haurà de ser completat amb posteriors anàlisis fisicoquímiques i estudis arqueomètrics que permetin la caracterització de les pastes i la identificació de fàbriques.

Aquest ens permet observar el procés de transformació de l'artesanat i la producció ceràmica, que anirà associat a la ruptura del comerç ceràmic durant l'antiguitat tardana i a una regionalització i simplificació formal i funcional de les produccions. Alhora, ofereix una nova perspectiva per a l'estudi de les produccions locals i regionals de l'àrea catalana durant l'alta edat mitjana.

Així, es presenta una proposta tipològica dels conjunts més significatius de cada període, que permet observar els canvis i l'evolució morfològica que han experimentat aquestes produccions al llarg d'aquests segles.

Les produccions ceràmiques de l'antiguitat tardana

L'estudi d'aquestes ceràmiques reduïdes neutres d'ús culinari ha estat objecte de diferents treballs i publicacions (ROIG; COLL; MOLINA, 1997a,b,c) i forma part d'un estudi en curs.

Pel que fa a la ceràmica del s. v s'han analitzat, de moment, alguns contextos ceràmics dels jaciments del Poble Sec (St. Quirze del Vallès), Can Terrés (La Garriga), l'Església Vella de Sant Menna (Sentmenat), l'Aiguacuit (Terrassa) (COLL; ROIG; MOLINA, 1997b), (COLL; ROIG, 1998). Es tracta de contextos tancats en els quals trobem una gran homogeneïtat dels materials, amb abundància de ceràmica de cuina de cuita reductora feta a torneta datable per la presència de ceràmica fina d'importació.

D'aquesta manera ha estat possible individualitzar cinc formes bàsiques que són característiques dels conjunts estudiats:

1. Gran olla: Recipient, del qual no en coneixem el perfil sencer, de grans dimensions i que presenta una boca ampla (d'entre 20 i 30 cm de diàmetre) i una vora exvasada de llavi arrodonit.

2. Olla: Recipient més petit d'uns 15-20 cm de diàmetre amb la vora exvasada de perfil en «S» i llavi arrodonit. Presenta un cos globular amb el fons irregularment aplanat o lleugerament còncau.

3. Pot/olleta: Recipient tancat de dimensions més reduïdes. El diàmetre de la seva boca oscil·la entre 10 i 13 cm amb la vora exvasada curta i el llavi arrodonit. El cos és globular o esferoïdal.

4. Cassola: Recipient obert de cos troncocònic o hemisfèric de parets convexes i llavi arrodonit o bisellat en algun cas. El fons és lleugerament abombat.

Finalment s'identifica una forma de la qual, per l'estat de fragmentació, no se'n pot reconstituir tot el perfil sencer, de cos globular amb la vora reentrada i el llavi gruixut. De totes aquestes formes la més representada en els diferents conjunts estudiats és l'olla (forma 2) seguida de la cassola (forma 4).

A partir de l'estudi dels contextos ceràmics del final del s. v i l'inici del vi dels jaciments de St. Menna (Sentmenat), l'Aiguacuit, la Plaça Vella i Can Follotet (Terrassa), la Bòbila Bell-Solà i Can Bernades (Sta. Perpètua de la Mogoda) (COLL; ROIG; MOLINA, 1997b) s'ha pogut observar que a partir de l'inici del vi es produeix una disminució de la ceràmica fina d'importació mentre que augmenta la representació de la ceràmica de cuita reductora d'ús culinari. A partir del seu estudi se n'han pogut observar alguns canvis tipològics i tecnològics. Així, es produeix, d'una manera lenta i progressiva, una diversificació de les formes sobretot en el tipus d'olla. En aquest cas, les olles prenen formes globulars (amb o sense carena) i el llavi el trobem motllurat de secció triangular o quadrangular (amb encaix intern o extern a vegades). Mentrestant, es produeix un augment i diversificació dels tipus ceràmics amb la presència d'altres formes com morters, gerres, tapadores, cassoles, bols...

Pel que fa a les produccions de les darrerries del s. VI i el VII en el Vallès, actualment es coneixen pocs contextos ceràmics, cosa que fa difícil establir-ne la caracterització. A més, l'absència de fòssils directors i la simplicitat de les formes en dificulta l'estudi i la seriació. El principal conjunt ceràmic atribuïble cronològicament al s. VII és el del conjunt de sitges de l'Aiguacuit (Terrassa, Vallès Occidental) i el de St. Menna (Sentmenat) (COLL; ROIG; MOLINA, 1997b).

A partir de l'anàlisi d'aquests conjunts es pot observar la desaparició definitiva de les ceràmiques d'importació i dels contenidors amfòrics, ja que apareixen exclusivament ceràmiques d'ús comú, majoritàriament de cuita reductora neutra. De la mateixa manera podem observar una reducció del registre formal amb un predomini destacat de la forma olla, mentre que trobem una absència de la forma cassola. Igualment s'ha pogut observar que es tracta de conjunts molt heterogenis, cosa que indicaria el caràcter fortament local en la producció d'aquests materials.

A l'Aiguacuit es van identificar un conjunt de catorze sitges que van proporcionar un conjunt ceràmic format quasi exclusivament per olles. Aquesta forma presenta en aquest cas el cos cònic allargat o esfèric amb la base cònca i la vora exvasada de llavi simple arrodonit o bisellat a vegades. A partir de l'estudi d'aquest conjunt s'ha pogut observar que les ceràmiques de cuita reductora representen aproximadament tres quarts del material ceràmic. Aquestes peces són tornejades o fetes a mà, de cuita irregular, que confereixen unes tonalitats grises, negres i marrons ataronjades. Els acabats i superfícies són aspres i poc acurats.

El cas de l'Aiguacuit es pot relacionar amb dos jaciments de l'àrea de Catalunya que ens han proporcionat uns contextos fiables enquadrables en aquest moment. A Vilaclara (Castellfollit del Boix, Bages) es documenta la forma olla,

i en menor proporció, gerres i petits bols. (ENRICH; ENRICH; PEDRAZA, 1995). A el Bovalar (Seròs, Segrià), s'observa un predomini quasi absolut de les ceràmiques obrades a mà o a la torneta, així com una disminució del repertori tipològic respecte a altres períodes (CAU; MACIAS; Tuset, 1997). Així, es constata un marcat caràcter local per a les produccions reduïdes d'aquest període.

L'evolució de la ceràmica al final de l'antiguitat tardana arriba a un punt d'inflexió quan ens preguntem sobre els materials del s. VIII. Ens trobem que és molt difícil atribuir ceràmiques a aquest període ja que actualment no es disposa de contextos tancats amb material associat i una seqüència estratigràfica que permetin datar amb seguretat els materials.

Produccions ceràmiques a l'Alta Edat Mitjana (s. IX-XI)

L'estudi d'aquestes produccions al territori del Vallès i a la Catalunya Vella forma part d'un treball en curs, no obstant això s'han analitzat en profunditat alguns contextos significatius que han estat parcialment publicats: St. Menna (Sentmenat, Vallès Occidental), fase II (ROIG; COLL; MOLINA, 1997), (ROIG, 1998), (ROIG; COLL, 1999) i St. Esteve de Castellar Vell (ROIG; MOLINA; COLL, 1996), (ROIG; COLL, 1997). L'objectiu d'aquest apartat és, doncs, presentar aquests dos contextos i avançar unes primeres observacions de conjunt.

Cal tenir en compte la dificultat per enquadrar cronològicament les produccions dels s. IX-X atesa la manca de material datador que en fa difícil la periodització.

El conjunt de St. Menna es troba localitzat a l'extrem sud de Sentmenat (Vallès Occidental) i està format pel solar de l'antiga església, actualment zona d'horts, el campanar de torre romànic (s. XII) encara conservat i l'edifici associat de la rectoria. A uns 20 m al nord del conjunt es localitza l'actual església parroquial, construïda al s. XVIII, després de l'enderroc de la primera.

Entre el novembre de 1992 i el juny de 1994, dins del projecte de rehabilitació i restauració del conjunt, es va dur a terme una intervenció arqueològica per part de l'Escola-Taller de Sentmenat. Es va excavar la zona dels horts i part de la rectoria, en la qual es va documentar una primera església d'època paleocristiana (s. V) associada a una necròpolis del mateix període. A partir d'aquí se'n va poder documentar tota l'evolució i desenvolupament de manera ininterrompuda fins a l'actualitat. La fase que ens interessa aquí és la fase II, que està compresa entre el s. IX i mitjan s. XI. Durant aquest temps es continua utilitzant l'edifici construït al s. V i es construeix un campanar de torre d'estil preromànic a sobre d'una aula annexa. La necròpolis es troba caracteritzada per la presència de tombes en fosa antropomorfa, concentrades en el sector nord del jaciment.

Durant aquesta fase es documenta l'obertura i amortització successiva d'un total de tretze sitges, nou d'aquestes localitzades a l'interior de l'església i quatre a l'exterior. Aquestes presenten uns perfils característics, acampanats i troncocònics allargats, amb el fons sempre pla, amb unes capacitats que oscil·len entre els 500 l (les més petites) i 2.800 l. La seqüència estratigràfica i els materials arqueològics (alguns fragments de diferents sitges remunten entre si) ofereixen una interrelació de dos grups de sitges a partir dels seus estrats de colmatació coetanis. D'aquesta manera tot sembla indicar que aquests graners són ja inutilitzats poc abans de les obres de construcció de l'església romànica (*ante quem* mitjan s. XI) o durant aquestes. Els materials associats als contextos ceràmics del grup de sitges més tardà, un òbol d'argent de Ramon Borrell (992-1018) i part d'una fiola o ampolla islàmica en verd i manganès, permeten datar l'amortització d'aquests materials ceràmics, amb un *post quem* de final del s. X i inici del s. XI. Totes aquestes sitges han estat significatives, ja que la seva situació en el jaciment i la composició del seu rebliment han permès entendre la dinàmica d'evolució del conjunt sobretot en el moment de construcció de l'església romànica.

El material estudiat és el procedent dels rebliments de les onze sitges de la fase II.¹ Es tracta de contextos tancats i puntuals, homogenis tipològicament i tècnica, amb un total de 2.716 fragments ceràmics, dels quals la gran majoria correspon a produccions locals i regionals. D'aquestes se n'ha fet una distinció en dos grups bàsics; les de cocció reductora, amb un total de 1.660 fragments (61 %) i un NMI de 58 peces, generalment elaborades a la torneta, presenten unes pastes de tonalitats grises negres i marrons, poc depurades i amb uns acabats molt pobres, normalment tenen funcions culinàries ja que presenten senyals d'haver estat en contacte amb el foc; les de cocció oxidant, peces destinades a l'emmagatzematge i contenció de líquids i altres substàncies, tenen com a formes més destacades la gerra i el cossi i presenten unes pastes depurades de tonalitats ataronjades.

En ambdós grups es documenta un acabat de les superfícies que consisteix en un espatulat o brunyit. Aquests acabats representen una minoria dels casos, un 13 % de les peces presenten un acabat especial, mentre que la resta són sense espatular o brunyir. L'aplicació de decoració és una pràctica comuna que trobem en ambdós grups i consisteix en motius generalment incisos, principalment línies horitzontals.

El material ceràmic d'aquests dos grups ofereix un repertori de peces abundant, amb algunes de senceres o amb els perfils complets. Això ha permès fer

1. L'anàlisi d'aquestes ceràmiques ha estat objecte d'un treball de recerca presentat a la UAB (ROIG, 1998), i se n'ha presentat un resum a (ROIG; COLL, 1999).

una caracterització de les formes i oferir un repertori formal ben definit, que permet presentar una primera proposta de seriació tipològica de la ceràmica de l'alta edat mitjana de la fase II de St. Menna. Ha estat possible calcular un NMI de 119 peces de les quals 26 (un 22 %) no s'ha pogut incloure en cap tipus formal establert, mentre que la resta d'exemplars ha permès individualitzar 10 formes amb les seves corresponents variants tipològiques.

SM-1. Gran olla / marmita (NMI 20 - 17 %). Recipient de grans dimensions de cocció reductora, cos globular i base troncocònica amb el fons lleugerament convex i la vora exvasada. La seva altura oscil·la entre els 30 cm i el cos és d'uns 30 o 40 cm d'ample. La major part de les peces apareixen decorades mitjançant línies incises horitzontals i paral·leles a la seva part superior.

SM-2.1. Olla (NMI 5 - 4 %). Forma tancada de cocció reductora. Presenta un cos globular lleugerament carenat amb el fons convex i la vora exvasada sense nanses. Té una decoració en grups de línies incises. S'ha trobat només un cas espatulat. La seva altura va dels 14 als 16 cm i el cos ocupa d'uns 20 a 25 cm de diàmetre màxim).

SM-2.2. Olla petita (NMI 1). La forma és idèntica a la forma SM-2, però la mida és més petita i no passa dels 11 cm d'altura.

SM-2.3. Olla tetralobulada (NMI 1). De cocció reductora, formalment és idèntica a la olla, amb la particularitat de tenir quatre becs lobulats a la vora. Presenta un acabat a la superfície exterior amb traços espatulats a la meitat superior.

SM-3. Cassola (NMI 2 - 2 %). Recipient de cocció reductora. De forma oberta amb el perfil hemisfèric, les parets són poc altes i corbes i no té nanses.

SM-4. Tupí / ansar (NMI 5 - 4 %). De cocció oxidant neutra, recipient de cos esferoïdal lleugerament carenat. Presenta un bec lobulat a la vora i una nansa de cinta en el costat oposat. En dos casos s'ha observat un acabat espatulat.

SM-5. Cossi (NMI 12- 10 %). És la forma que predomina sobre les altres. Es tracta d'un recipient obert de cocció oxidant, de cos troncocònic i parets rectes. Presenta mides força homogènies: el diàmetre de la boca sol estar entre els 30 i els 45 cm i l'altura oscil·la entre els 14 i els 16 cm. Se'n poden distingir dos grups decoratius, uns presenten les superfícies espatulades (les externes i les internes) i els altres presenten a la seva cara interna línies incises horitzontals paral·leles en grups de sis a deu.

SM-6. Gerra (NMI 12 - 10 %). Recipient de mida gran. Té el cos allargat sense nanses amb un coll estret i lleugerament allargat. La boca és estreta amb un bec lobulat. Presenta una decoració de línies incises en la majoria dels casos. Un té la superfície espatulada. Aquests recipients normalment s'associarien al grup de contenidors de líquids.

SM-7. Tenalla (NMI 2). Uns quants fragments identifiquen aquesta forma que constata l'existència de grans recipients d'emmagatzematge de tipologia desconeguda.

SM-8. Ampolla (NMI 2). Peça de cos esfèric aplatat amb un prominent coll cilíndric. El tipus de cuita és oxidant. S'ha trobat una variant de coll curt i bec lobulat de cuita reductora.

SM-9. Vas (NMI 1). Vas de cos cilíndric de parets rectes i de coccio reductora. La seva superfície externa presenta un acabat espatulat vertical.

SM-10. Sitra (NMI 1). Es tracta d'un fragment de ceràmica oxidada corresponent a un recipient tancat de cos esfèric que presenta un bec arquejat aplicat a la vora de la peça. La superfície exterior presenta un acabat espatulat.

Així doncs, el conjunt de St. Menna permet identificar un grup ceràmic coherent i homogeni, que sembla que és característic del territori del comtat de Barcelona durant el període carolingi comtal, amb un *ante quem* de mitjan s. IX. Aquesta presenta evidents analogies amb els contextos ceràmics coetanis de la comarca del Vallès així com dels territoris de la Catalunya Vella, especialment les comarques de Girona i Barcelona.

El conjunt arqueològic de Castellar Vell, integrat per l'antiga església parroquial de St. Esteve, les runes del mas de la rectoria i un vilatge de l'alta edat mitjana, es troba situat en el paratge que la toponímia coneix com a Puig de Castellar Vell i que així és esmentat en els documents del segle XI, a l'actual terme de Castellar del Vallès (Vallès Occidental, Barcelona), a l'esplanada formada dalt d'un petit alitplà a la riba dreta del riu Ripoll.

El vilatge, emplaçat a l'extrem oest del puig, fou parcialment excavat durant el mes de maig de 1995 en una intervenció arqueològica d'urgència. Amb aquesta primera intervenció s'han documentat un total d'onze sitges i un fossat, pertanyents a un assentament pagès de l'alta edat mitjana, entre el s. IX i mitjan s. XI. S'ha publicat un primer estudi del jaciment (ROIG; MOLINA; COLL, 1996) i els materials (ROIG; COLL, 1997).

L'estudi del material ceràmic s'ha centrat especialment en els diferents contextos procedents dels estrats de rebliment de les onze sitges i el fossat. Es tracta de contextos ceràmics tancats i puntuals, que han ofert un conjunt de 2.586 fragments, dels quals 12 corresponen a fragments residuals de ceràmica ibèrica i romana, molt rodats i amb un alt grau de fragmentació, un 0'4 % del total.

La ceràmica de l'alta edat mitjana, un total de 2.574 fragments, presenta un estat de conservació força bo i sense rodar. Tanmateix, el grau de fragmentació és alt i això impossibilita la reconstrucció total de les peces, fet que palesa una segona deposició dins la sitja. Ha estat possible calcular un NIM (nombre mínim d'individus), amb 255 exemplars, el qual s'ha elaborat a partir de la presència mínima d'unitats atuell diferenciades i individualitzables per la seva

morfologia. D'aquest nombre estimat, 148 peces (58 % de les formes) no poden identificar-se amb cap dels tipus formals establerts. La resta corresponen a formes determinables.

L'estudi d'aquest material, doncs, ha permès individualitzar dues produccions coetànies diferenciades, en línies generals, tant pel que fa a la tècnica com a la funcionalitat. En primer lloc, tenim les produccions de cuita reductora, amb 1.669 fragments que representen un 64'5 %, i un NEP de 162 peces. Aquestes, obrades a la torneta, presenten pastes que combinen tonalitats grises, negres i marrons, poc depurades i de factura grollera, i generalment no presenten cap tractament acurat de les superfícies. Singularment, però, un conjunt de 12 peces presenten un acabat espatulat de la superfície exterior, majoritàriament peces per anar directament al foc.

En segon lloc documentem les ceràmiques de cuita oxidant o oxidant reductora, amb pastes del tipus sandvitx, bicolors, amb tonalitats que combinen el taronja i el gris, d'un alt grau de depuració i pasta compacta. Representen un total de 905 fragments i un 35,5 %, amb la identificació d'un NEP total de 93 peces. Aquestes produccions poden atribuir-se, en línies generals, a peces destinades a l'emmagatzematge, contenció i servei de líquids i altres. D'aquest segon grup, un total de 61 peces presenten un acabat de la superfície espatulat.

El registre ceràmic de Castellar Vell presenta una total homogeneïtat tècnica i formal, i ofereix un lot nombrós i interessant, amb força peces parcialment senceres. Aquest material ceràmic posa de manifest una estandardització i diversificació dels atuells, i ofereix un repertori formal bàsic, el qual permet presentar una primera proposta de seriació tipològica del jaciment. D'aquesta manera, es poden individualitzar set formes ceràmiques, enumerades amb les sigles del jaciment, CV (Castellar Vell). Així mateix, s'ha intentat atribuir a cada un dels tipus una terminologia actual provisional que ens ajudi millor a definir i identificar les formes:

Produccions de cuita reductora.

CV-1. Gran olla / marmita, (NMI 7- 2,7 %). Recipient de grans dimensions, de cos globular allargat i base troncocònica amb el fons lleugerament còncav, la boca és ampla (entre 18 i 23 cm) i la vora exvasada de perfil en "S" amb el llavi arrodonit. L'alçada no s'ha pogut determinar perquè no hi ha cap exemplar amb el perfil totalment sencer. La cuita és majoritàriament reductora. Normalment presenta decoració de grups de línies incises paral·leles.

CV-2. Olla (NMI 58 - 22 %). Recipient de dimensions reduïdes de forma tancada de cos globular, en algun cas lleugerament carenat de forma bicònica amb el fons irregularment còncav i la vora exvasada de perfil en "S". El llavi és arrodonit o de secció quadrangular. La cuita és exclusivament reductora amb pastes de tonalitats grises i negres, sense cap acabat acurat de les superfícies.

Presenta decoració en molts casos.

CV-3. Cassola (NMI 5 - 2 %). De cuita normalment reductora amb la pasta de color gris negre. Es tracta d'un atuell de forma oberta, de perfil troncocònic de parets rectes, poc altes, lleugerament inclinades cap a l'exterior amb el llavi arrodonit i fons abombat..

CV-4. Tupi/ansat (NMI 5- 2 %). Recipient tancat de petites dimensions, de cos esferoïdal o irregularment globular amb carena lleu i vora exvasada de perfil en "S" amb el llavi arrodonit. Presenta un bec pinçat a la boca i una nansa de cinta al costat oposat. La cuita és oxidant. Presenta acabats exteriors espatulats verticals i horitzontals.

CV-5. Sitra (NMI 21- 8,5 %). Peça de cos globular de vora reentrada amb un broc arquejat aplicat a la vora i una nansa de cinta en el costat oposat. La majoria d'exemplars són de cuita oxidant de pasta de tipus sandvitx i presenten un acabat espatulat de la superfície exterior.

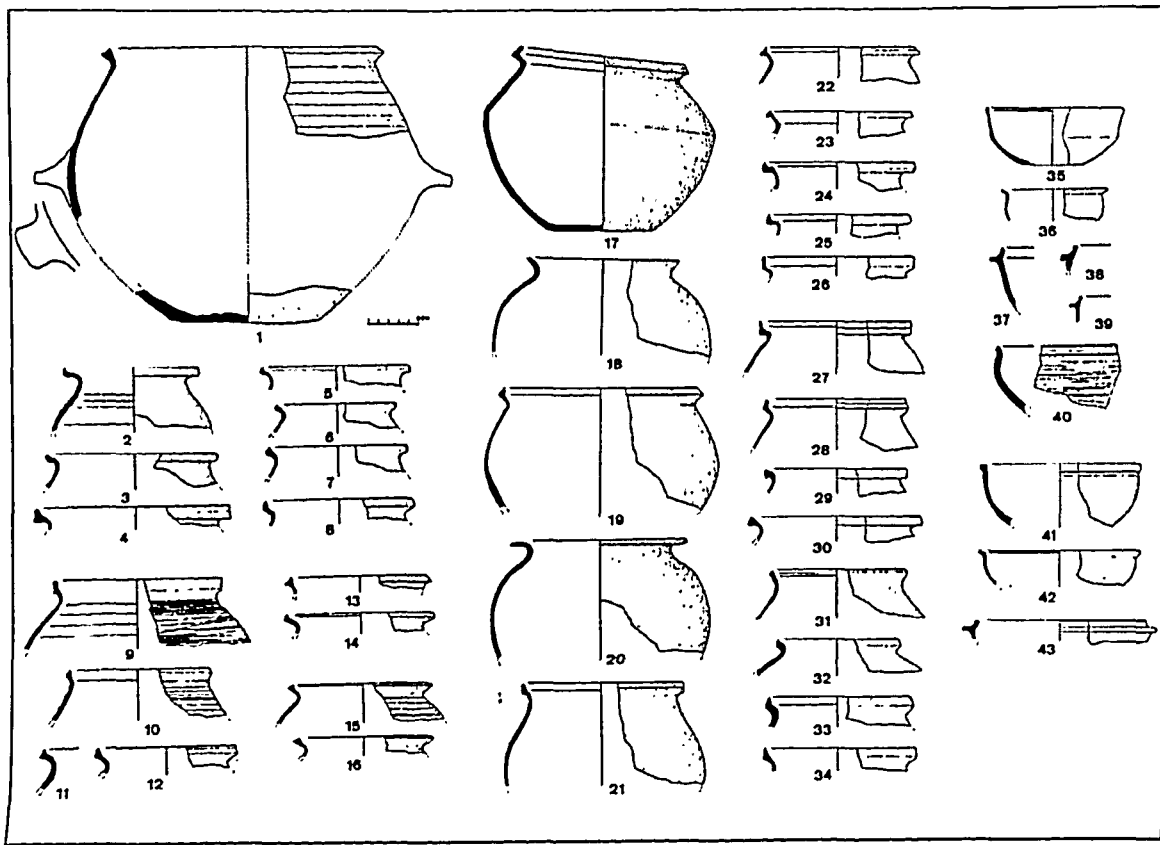
CV-6. Gerra (NMI 10- 4 %). Aquesta forma presenta dos grups tipològics, diferenciats a partir del tipus de boca. S'identifiquen com a contenidors de líquids, i s'evidència que no han estat mai en contacte amb el foc.

CV-6.1. Gerra de boca estreta (NMI 4). Recipient de mida gran, de cos allargassat, globular a la meitat superior i de base troncocònica amb fons aplanat. Presenta un coll estret i allargat amb boca circular (d'un diàmetre de 8 -10 cm) amb bec pinçat i lleugerament bisellat. És obrat en cuita oxidant de tipus sandvitx i les seves pastes presenten un alt grau de depuració. Presenten també acabats espatulats verticals en la superfície.

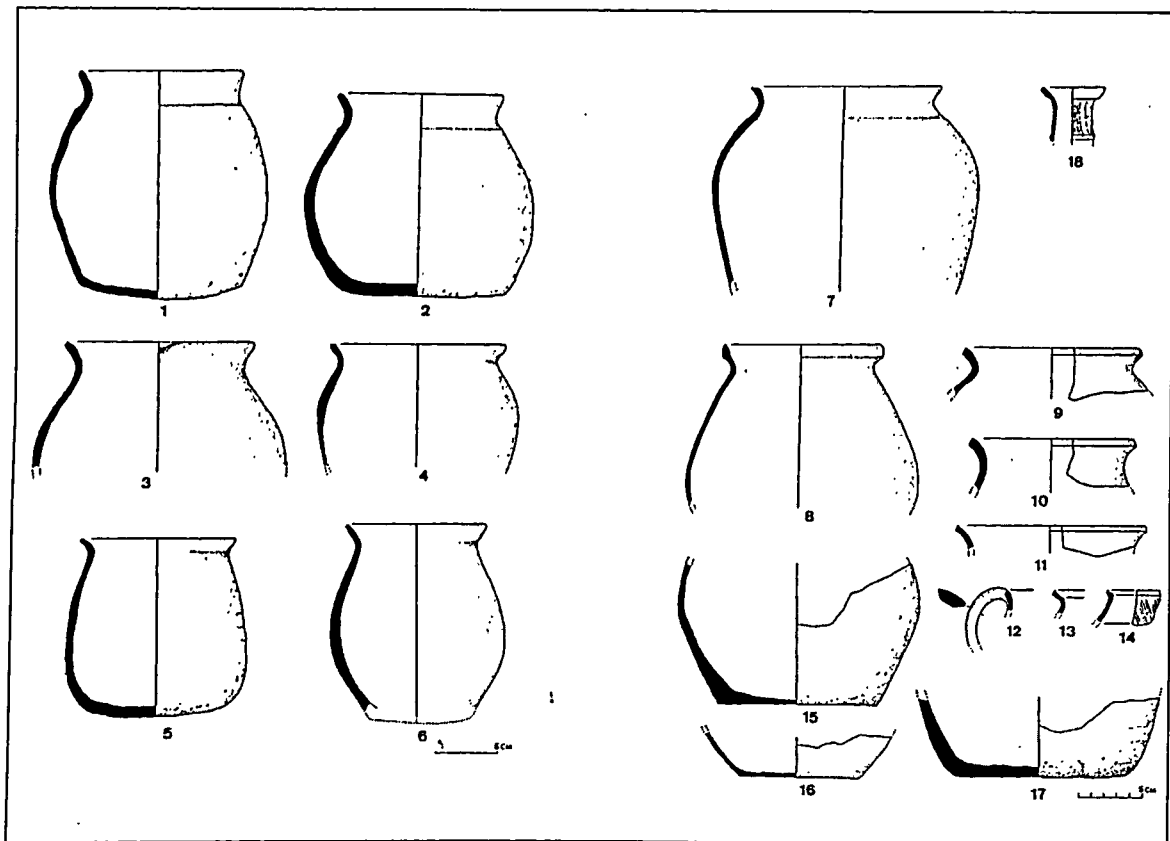
CV-6.2. Gerra de boca ampla (NMI 2). D'aquesta no se n'ha identificat el perfil sencer. Els fragments que tenim permeten determinar un recipient de mida gran de cos globular amb la boca ampla (uns 15 o 20 cm de diàmetre) de vora exvasada de perfil en «S» i llavi arrodonit, amb bec pinçat prominent i segurament una nansa de cinta al costat oposat. La seva cuita és oxidant amb el tipus de pasta de sandvitx i presenta la superfície exterior espatulada verticalment.

CV- 7. Cossi (NMI 1). Identificat a partir d'un petit fragment de vora, de llavi aplanat amb visera exterior i interior, de cuita oxidant neutra amb pasta de color taronja bru i marró. Presenta un perfil troncocònic amb les parets rectes (aquesta forma ha estat caracteritzada a partir de la tipologia establerta en els registres ceràmics de la fase II de St. Menna).

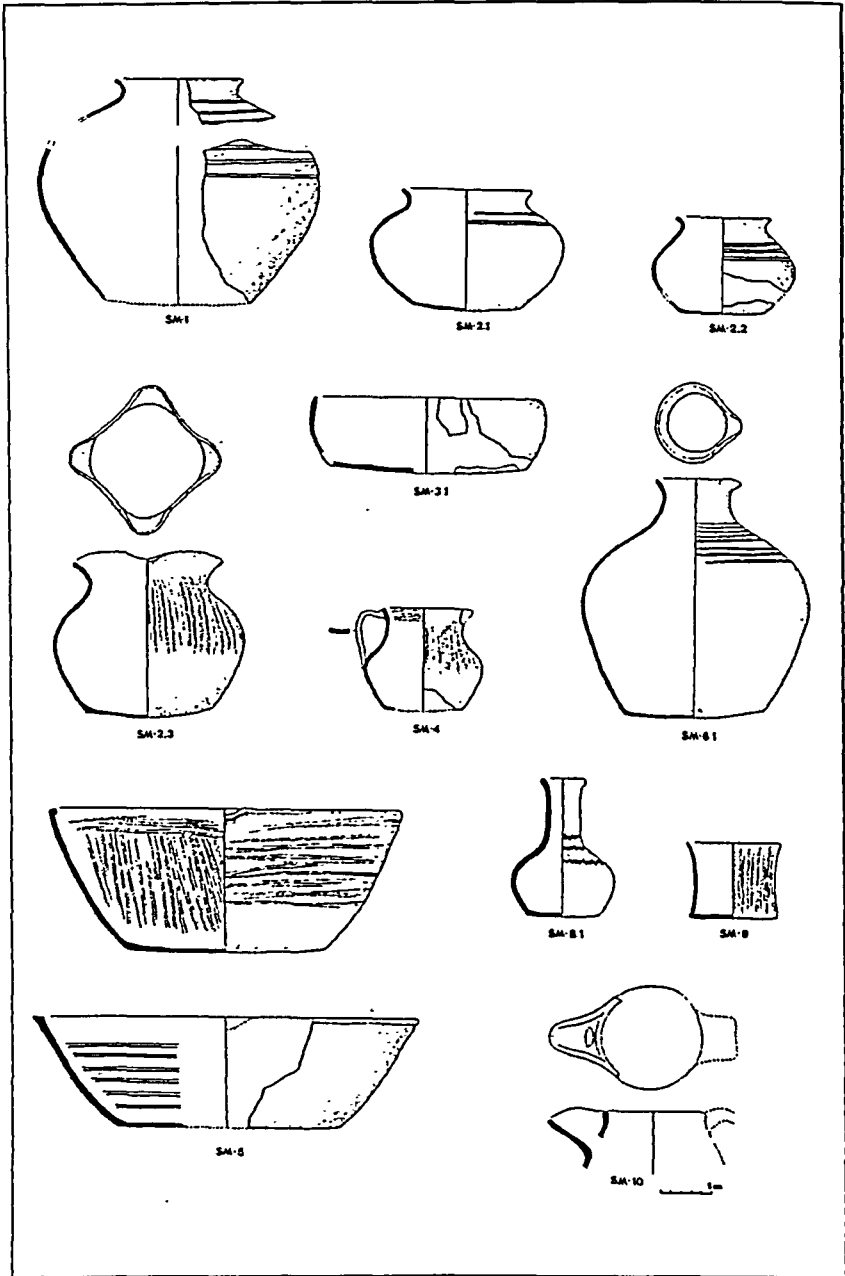
Aquestes ceràmiques presenten clares afinitats tècniques i tipològiques amb altres contextos del territori vallesà i català especialment amb els materials de St. Menna, els quals permeten enquadrar aquestes produccions entre els s. IX i XI.

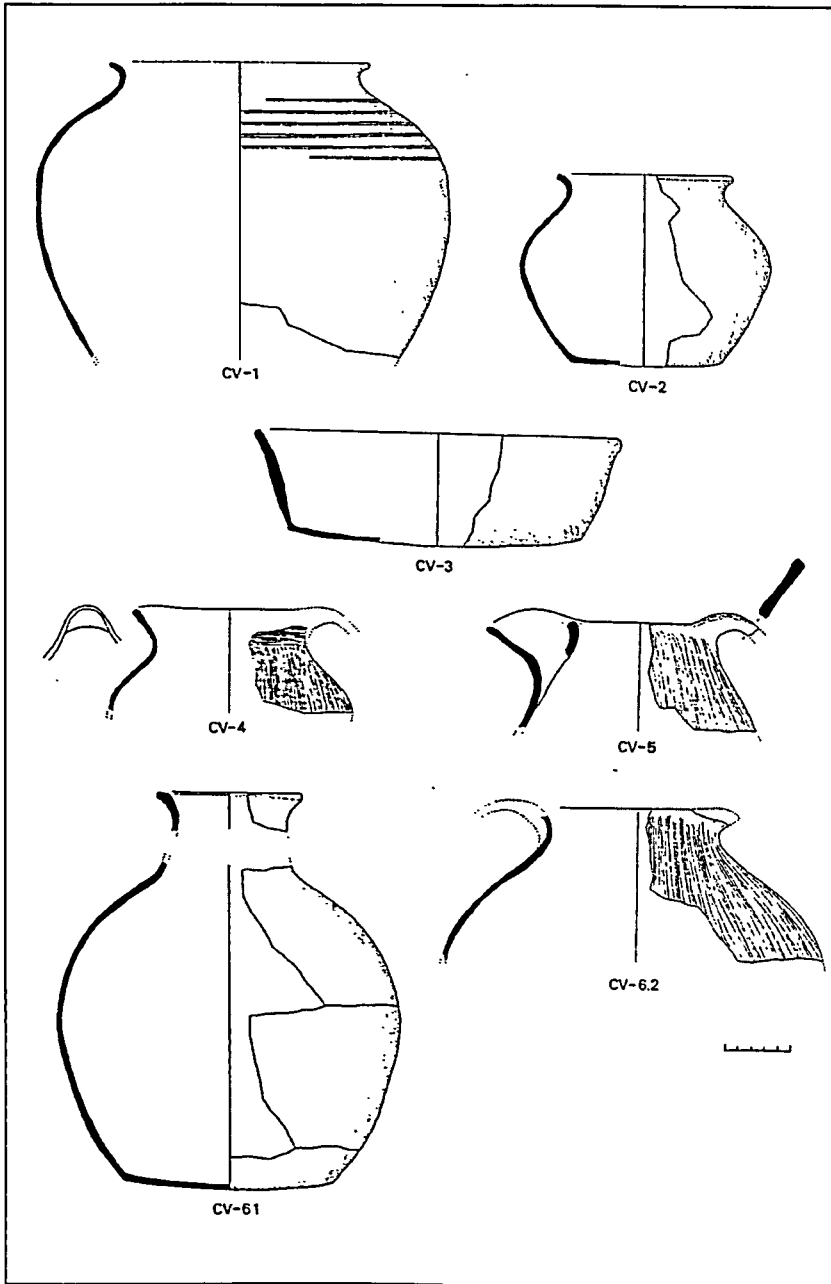
Làmina 1. Les produccions ceràmiques reduïdes de final del s. V i del s. VI a l'àrea vallesana. Olles: fig. 1, Plaça Vella (Terrassa); fig. 2-8, Sant Menna (Sentmenat); fig. 9-14, Can Fonollet (Terrassa); fig. 15-17, Can Bernades (Santa Perpètua de la Mogoda); fig. 18-26, Bòbila Bell-solà (Sta. Perpètua de la Mogoda); fig. 27-34, l'Aiguacuit-abocadors (Terrassa). Bols: fig. 35-36, Bòbila Bell-solà (S. P. de M); fig. 41-42 l'Aiguacuit (Terrassa). Morters: fig. 37-39, Bòbila Bell-solà (S. P. de M); fig. 43, l'Aiguacuit (Terrassa. Cassola: fig. 40, Bòbila Bell-solà.

Làmina 2. Les produccions ceràmiques del final del s. VI i del s. VII a l'àrea vallesana: fig. 1- 8, sitja UE 104, l'Aiguacuit (Terrassa).

Làmina 3. Repertori formal de la ceràmica de la fase II de l'església de St. Menna (Sentmenat, Vallès Occidental) (ROIG i BUXO, J., 1998).

Làmina 4. Repertori formal de la ceràmica del vilatge de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occidental) (ROIG i BUXÓ, 1997).

Conclusions finals

L'estudi dels registres ceràmics de l'antiguitat tardana ens permet observar com aquestes produccions de cuina reductora conviuen amb les ceràmiques fines d'importació (TSAD i TSGT) durant el s. V i l'inici del VI. Tanmateix, es detecta com la ceràmica de cuina de producció local i regional va guanyant terreny fins a ser predominant en el segle VII.

Aquest retrocés de les ceràmiques fines d'importació i els contenidors amfòrics, així com el predomini de la ceràmica utilitària al llarg de l'antiguitat tardana, pot explicar-se a partir de la ruptura del comerç ceràmic durant el baix imperi i per un canvi en el patró d'assentaments, caracteritzat per una amortització i reestructuració de les vil·les rurals del baix imperi i una atomització de les unitats de producció, amb l'aparició d'uns nous tipus d'assentaments rurals, de tipus vilatge.

Aquesta tendència de regionalització i simplificació formal i funcional que experimenten les ceràmiques al llarg de l'antiguitat tardana s'accentua durant el s. VII, amb unes produccions ceràmiques més heterogènies, de caràcter molt local i encarades a abastir l'entorn més immediat.

El desconeixement de conjunts ceràmics dels s. VIII i IX no permet copsar el pas de les produccions de l'antiguitat tardana a les produccions de l'alta edat mitjana. Tot i així, i a diferència d'aquest període de transició, les ceràmiques de cuina de l'antiguitat tardana i d'època visigòtica comencen a ser individualitzades a partir de treballs de síntesi sobre àrees diverses de la península i el territori català. (CEVPP, 1991), (DIVERSOS AUTORS, 1997) i (CAU *et alii*, 1997).

Pel que fa a les produccions de l'alta edat mitjana (s. IX-XI), el seu coneixement és encara força incipient. L'estudi dels registres ceràmics dels jaciments de St. Menna i Castellar Vell ens ha proporcionat valuoses dades i ens permet extreure algunes consideracions sobre ceràmica generals.

Així es constata la coexistència de dues tècniques de cocció i elaboració dels atuells que ha de respondre a criteris estrictament funcionals, amb la presència de les produccions reduïdes i les produccions oxidades. En aquest sentit, és significativa la diversificació dels atuells, amb un ampli ventall de formes, que ha permès elaborar una primera proposta de tipologia de les produccions ceràmiques vallesanes de l'alta edat mitjana. Aquesta varietat formal sembla indicar una estandardització dels recipients segons la funcionalitat, amb atuells per a la cocció d'aliments gran olla, olla i cassola; contenidors de líquids o altres usos domèstics gerra, cossi, sitra, tupí, ampolla, got...

Aquestes produccions presenten, en alguns exemplars, un acabat decoratiu que les fa característiques. Es tracta d'un tractament espatulat de les superfícies exteriors o interiors.

Així doncs, el repertori ceràmic de St. Menna i Castellar Vell permet identificar un grup ceràmic coherent i homogeni que sembla característic del territori vallesà durant el període carolingi comtal. Aquesta similitud dels materials es fa extensiva a altres contextos coetanis de la comarca del Vallès, i en un sentit més ampli, al territori del comtat de Barcelona.

Aquestes produccions reduïdes i oxidades de l'alta edat mitjana d'àmbit local regional han estat documentades en diversos jaciments de la Catalunya Vella, especialment a les comarques litorals i prelitorals de l'àrea de Barcelona i Girona (RIU BARRERA, 1991, 1994) (ROIG; COLL; MOLINA, 1996-97, 1997).

D'aquesta manera, alguns dels contextos ceràmics coneguts permeten establir, a grans trets, una cronologia provisional entorn dels segles IX-XI per al moment d'ús i circulació d'aquestes ceràmiques. L'estudi de conjunt i la sistematització d'aquestes produccions encara està per fer, així com també l'anàlisi detallada i la publicació de gran part de contextos puntuals.

Bibliografia

- CAU, M.A.; MACIAS, J.M.; TUSET, F. (1997). «Algunas consideraciones sobre cerámicas de cocina de los siglos I al VIII», *Ceràmica medieval catalana - El monument, document*, Quaderns Científics i Tècnics, 9, Diputació de Barcelona 1997, p. 5-35.
- CAU, M.A.; GIRAL, J.; MACIAS, J.M.; PADILLA, J.I.; TUSET, F. (1997). «La ceràmica del Nordeste peninsular y las Baleares entre los siglos V-X», *La Céramique Médiévale en Méditerranée*, Actes du VIe Congrès de l'AIECM2, Aix-en-Provence (13-18 de novembre 1995), Narration éditions, Aix-en-Provence, 1997, p. 173-192.
- CEVPP (1991). «Cerámicas de época visigoda en la península ibérica. Precedentes y perduraciones», *Ceràmica Medieval no Mediterraneo Occidental*, Lisboa 1987, Mértola 1991, p. 49-67.
- COLL, J.M.; ROIG, J. (1997). «Caracterització tècnica i tipològica de la ceràmica reduïda de l'antiguitat tardana (s. V-VII) al Vallès (Barcelona)», *5è Curs d'Arqueologia d'Andorra - 4t Congrés Europeu sobre ceràmica antiga, Estudis Arqueomètrics i arqueològics*, Andorra, 12-15 novembre de 1997. (En premsa).
- COLL, J.M.; ROIG, J. (1998). «L'antiguitat tardana al Vallès Oriental: algunes consideracions». *Lauro*, 14, Granollers, abril de 1998, p. 5-14.
- COLL, J.M.; ROIG, J.; MOLINA, J.A. (1997a). «Las producciones cerámicas de época visigoda en la Catalunya central (s. V-VII): Consideraciones técnicas y morfológicas», *La céramique Médiévale en Méditerranée*, Actes du VIe

- Congrès de l'AIECM2, Aix-en-Provence (13-18 de novembre 1995), Narration éditions, Aix-en-Provence, 1997, p. 193- 197.
- COLL, J.M.; ROIG, J.; MOLINA, J.A. (1997b). «Contextos ceràmics de l'antiguitat tardana del Vallès», *Arqueomediterrània 2/1997*, Universitat de Barcelona, Barcelona, p. 37-57.
- COLL, J.M.; ROIG, J.; MOLINA, J.A. (1998). «La ceràmica reduïda de l'antiguitat tardana (s. V-VII) a la Depressió Prelitoral (Vallès): continuïtat i ruptura de les produccions locals i regionals», *Comerç i vies de comunicació (1000 aC - 700 dC)*, XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 31 i 1 de novembre de 1997, Puigcerdà, 1998, p. 367-374.
- DIVERSOS AUTORS (1997). Taula rodona Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X). Badalona (6, 7 i 8 de novembre de 1996), *Arqueomediterrània 2/ 1997*, Àrea d'Arqueologia, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- ENRICH i HOJA, J.; ENRICH i HOJA, J.; PEDRAZA i JORDANA, L. (1995). *Vil·lars, Castellfollit del Boix (Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*, Arqueoanotacions (Col. interfàcies), Igualada.
- RIU BARRERA, E. (1984). «D'algunes formes de terrissa alt medieval barcelonina, Ceràmica grisa i terrissa popular de la Catalunya medieval», *Acta Medievalia, annex 2*. Barcelona, p. 29- 48.
- RIU BARRERA, E. (1991). «La ceràmica espatulada de Barcelona». *Ceràmica Medieval no Mediterraneo Occidental*, Lisboa, 16-22 novembre de 1987, Mértola 1991, p. 587- 592.
- ROIG i BUXO, J. (1998). *L'Església Vella de Sant Menna (sentmenat, Vallès Occ.): Estudi arqueològic d'una església preromànica del Vallès (s. V-XI)*, tesi de llicenciatura inèdita, Facultat de Lletres, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, setembre de 1998.
- ROIG BUXO, J.; COLL RIERA, J.M. (1997). «El registre ceràmic d'un assentament altmedieval (s. IX-XI): Castellar Vell (Castellar del Vallès, Barcelona)», *5è Curs d'Arqueologia d'Andorra - 4t Congrés Europeu sobre ceràmica antiga, Estudis Arqueomètrics i arqueològics*, Andorra, 12-15 de novembre de 1997. (En premsa).
- ROIG BUXO, J.; COLL RIERA, J.M. (1999). «Consideraciones a cerca de un contexto cerámico en torno al año mil en el condado de Barcelona: St. Menna (Sentmenat, Vallès Occ.)». *5º CAME*. Valladolid, març 1999. (En premsa).
- ROIG BUXO, J.; COLL RIERA, J.M. ; MOLINA VALLMITJANA, J.A. (1995). *L'església Vella de St. Menna (Sentmenat): 1500 anys d'evolució històrica*, Ajuntament de Sentmenat, Barcelona.
- ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A. (1996). «L'assentament altmedieval de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occ.): resultats de la intervenció

arqueològica a les sitges i el fossat», *Plaça Vella*, núm. 41, Castellar del Vallès, p. 5-55.

ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A. (1996-97). «Proposta d'estudi de la ceràmica medieval a la Catalunya Vella (s. IX-XI): contextos estratigràfics i avenç tipològic i funcional», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXVIII, Girona, p.1445-1453.

ROIG, J.; COLL, J.M.; MOLINA, J.A. (1997). «Ceràmica d'època carolíngia i comtal al Vallès». *Ceràmica medieval catalana- El monument, document*, Quaderns Científics i Tècnics, 9, Diputació de Barcelona, p. 37-62.

Résumé

Quelques considerations à propos de la céramique de cuisine dans le Vallès: de la fin de l'antiquité à la fin de l'an mil

Cette communication dévoile de manière synthétique les résultats préliminaires de l'étude des productions de céramiques de cuisine, réduites et oxidées, provenant du territoire du Vallès pendant la période comprise entre la fin de l'antiquité (vème et vième siècles) et la fin de l'an 1000.

Cette étude se porte sur l'analyse technique et typologique des contextes céramiques clos à partir d'une observation macroscopique des matériaux. Cette étude nous permet d'observer le processus de transformation de l'artisanat et la production de céramique qui sera associée à la rupture du commerce de céramiques lors de la fin de l'antiquité et à une régionalisation et simplification formelle et fonctionnelle des productions. En même temps elle nous fournit une nouvelle perspective pour étudier les productions locales et régionales du pays catalan durant le haut moyen-âge.

Une proposition typologique des ensembles les plus significatifs de chaque période est ainsi présentée et permet d'observer les changements et l'évolution morphologique que ces productions ont connues au fil des siècles.

Resumit

Consideracions a l'entorn de la ceràmica de cosina dins lo Vallès: de l'antiguitat tardiera a la fin de l'an mila

Aquesta comunicacion fa conèisser jos una fôrma sintetica los resultats preliminaris de l'estudi de las produccions de ceràmicas de cosina, reduïdas e oxi-

dadas, del territori del Vallès durant lo període comprés entre l'antiquitat tardiera (sègles V e VII) e la fin de l'an 1000.

L'estudi es centrat sus l'analisi tecnica e tipologica de contèxtes ceramícs barrats a partir d'una observacion macroscopica dels materials. Aqueste estudi nos permet d'observar lo processus de transformacion de l'artisanat e la produccion de ceramica qu'anirà associada a la ruptura del comerç de ceramícs durant l'antiquitat tardiera e a una regionalizacion e simplificacion formala e foncionala de las produccions. A l'encòp porrgs una perspectiva nòva per l'estudi de las produccions localas e regionalas del país catalan durant la nauta edat mejana.

Se presenta aital una proposicion tipologica dels ensembles mai significatius de cada període que permet d'observar los cambiaments e l'evolucion morfologica qu'aquestas produccions an patida a flor e mesura d'aquels sègles.

Abstract

Reflections about cooking pottery from Valles: late Antiquity-1000 aC.

This article presents in a resumed way the preliminary results of the study of cooking pottery productions in the area of Vallès. The analyzed materials can be fit in a cronology that spans from late antiquity to the end of the first millenium.

The study is centered upon a typologic and technical analysis of a closed ceramic context, based on direct observation of the pieces. The results allow us to clearly notice the crafts and pottery factory proces of transformation. These changes are related to the end of ceramic trade in late antiquity and also to the regionalization and formal and funcional simplification of pieces which took place arrownd the Xth century.

At the same time it offers a new perspective for local ceramic productions in the catalan area during the High Medieval Age.

In this way we propose a typological sequency of the most significative sets of every period wich unables to observe changes and morfologic evolution experimented by these productions throughout this period.

La ceràmica grisa amb decoració impresa a Barcelona

Julia Beltrán de Heredia Bercero, Emili Revilla i Cubero
Museu d'Història de la Ciutat. Ajuntament de Barcelona

Resum

Les darreres intervencions realitzades al subsòl del Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona han proporcionat un important conjunt de ceràmiques reduïdes força singulars que es poden datar al voltant de l'any mil. Es tracta de sitres i olles que presenten una decoració feta a partir de petites impresions circulars formant motius diversos.

La decoració es troba situada principalment sota el coll i a les nanses, tot i que també es troba a l'interior de la vora, i normalment es combina amb bandes incises. Algunes sitres presenten motius d'espàtula en sentit vertical o oblic. Aquestes peces apareixen associades a olles grises amb decoració incisa de línies ondulades.

Desconexim conjunts semblants fora de Barcelona, però dins de la mateixa ciutat es documenten també als jaciments de l'Arxiu Administratiu i a la plaça de Sant Miquel.

Si bé les recerques sobre la ceràmica de l'alta edat mitjana catalana s'han intensificat en els últims anys, no podem dir el mateix respecte a les troballes a la ciutat de Barcelona. Tot i les nombroses intervencions arqueològiques realitzades a partir de la dècada dels vuitanta a la nostra ciutat, el panorama continua sent tant fosc com fa vint anys. Sens dubte, les dinàmiques urbanes i la manca d'intervencions programades han estat factors que hi han jugat en contra, ja que generalment els registres estratigràfics d'època altmedieval han resultat inexistents, poc clars, fragmentats i de difícil interpretació. Sovint l'únic que podem documentar són zones plenes de fosses, que sembla que s'obren i s'amortitzen ràpidament i es crea una seqüència complicada, on els retalls i els reblliments se succeeixen de forma continuada, deixant una estratigrafia molt segmentada.

Tot i així, el material arqueològic que es conserva és voluminós, però els estudis sobre ceràmica de l'alta edat mitjana trobada a Barcelona han estat, per tradició, absents de la línia investigadora. La manca de publicacions i difusió

de les troballes ha fet que aquest material hagi restat al marge de les trobades, taules rodones o fòrums de debat sobre la ceràmica de l'alta edat mitjana.

La tradició terrissaire de Barcelona i els inicis de les primeres manufactures a la ciutat s'han situat tradicionalment, a partir de raonaments històrics, cap a finals del segle XI, però hi ha materials més antics i d'altres amb uns marcs cronològics molt amplis, motius pels quals sempre s'ha especulat sobre si es tracta de produccions locals o bé d'importacions. El que és evident és que no s'ha pogut localitzar ni un sol forn a l'interior de la ciutat ni al seu entorn immediat i la falta de dades arqueològiques és total.¹ En aquest marc, no cal dir que no disposem d'anàlisis de pastes que puguin aclarir aspectes sobre les tècniques de manufactura, tipus d'argila o desgreixants emprats que aportin dades més fiables que la mera observació visual.

Davant d'aquest panorama destaca una única excepció, els treballs realitzats per Eduard Riu sobre la ceràmica espatulada. Tot i el temps que ha passat des de la data de presentació de la seva tesina (1985), no hem sigut capaços, o a ningú li ha interessat, aportar cap més dada. Si deixem de banda les importacions andalusines o orientals, la ceràmica espatulada és l'única que podem identificar amb claredat. Pensem que les consideracions fetes per aquest autor en una publicació de recent aparició estan en l'actualitat més vigents que mai (RIU, 1999). El comportament de les produccions d'època altmedieval no respon ni es pot fer paral·lel al de les produccions d'època romana; les formes documentades en aquella època tenen una gran continuïtat en el temps i es necessita una contrastació constant de les dades obtingudes, que en el cas de Barcelona no podem realitzar ja que no tenim elements amb què contrastar. Si hi ha hagut canvis formals significatius que ajudin a precisar la ceràmica de l'alta edat mitjana, no els podem detectar, ni molt menys establir una tipologia de pastes. Les troballes numismàtiques constitueixen sovint els únics materials arqueològics amb cronologia precisa, sens dubte són un bon *terminus ante quem*, però a la nostra ciutat la moneda carolíngia o d'època comtal trobada en contextos arqueològics és molt escassa.

A Barcelona, la ceràmica espatulada i les desconegudes produccions en gris s'han localitzat, majoritàriament, en fosses, on es troba material de rebuig de tota mena i on sovint apareixen fragments de ceràmica romana. Volem deixar molt clar que la presència d'aquest material és sempre residual i que no ens pot conduir mai a donar a tot el conjunt ceràmic la cronologia de les últimes produccions antigues tardanes de tradició romana, com a vegades s'ha dit i defen-

1. L'únic forn documentat arqueològicament es va localitzar l'any 1989 durant les intervencions realitzades al Monestir de Pedralbes. La seva cronologia no és clara a causa de la problemàtica que envolta les datacions d'aquests materials, únicament es va poder determinar el moment de la seva amortització: finals del segle XIII primera meitat del XIV (GARCIA BIOSCA, 1989: 242).

sat, únicament pel fet de no disposar de cap més cronologia absoluta. Sembla que estem obsessionats o obligats a tenir sempre a mà una cronologia precisa, sovint sense tenir en compte la seqüència general del jaciment o el comportament d'altres seqüències en altres jaciments del mateix període històric.

Pesem que a la ciutat de Barcelona, és del tot necessari obrir una via de treball sobre el tema i, des de la prudència que requereixen els estudis de ceràmica de l'alta edat mitjana, donar a conèixer les troballes un material ric i diversificat, tenint sempre en compte la seqüència general del jaciment, exposant el que sabem però també els interrogants i establint un diàleg coherent. En aquest marc volem presentar un conjunt de ceràmiques inèdites, força singulars, localitzades a les intervencions dels darrers anys a la ciutat de Barcelona. Es tracta de produccions de pastes grises que presenten una decoració impresa a rodeta o a punxó.²

Ceràmica de pastes grises amb decoració impresa. Els contextos arqueològics de Barcelona

1. Ceràmica amb decoració impresa a punxó

La ceràmica decorada a partir de petites impressions de cercles no era desconeguda del tot a Barcelona. Les primeres mencions van ser fetes ja fa anys per Eduard Riu (RIU, 1985: fig. 11), tot i que en aquells moments les troballes arqueològiques eren molt escasses, un fragment localitzat al subsòl del Tinell i altres testimonis al Castell del Port (RIU, 1992: 249).

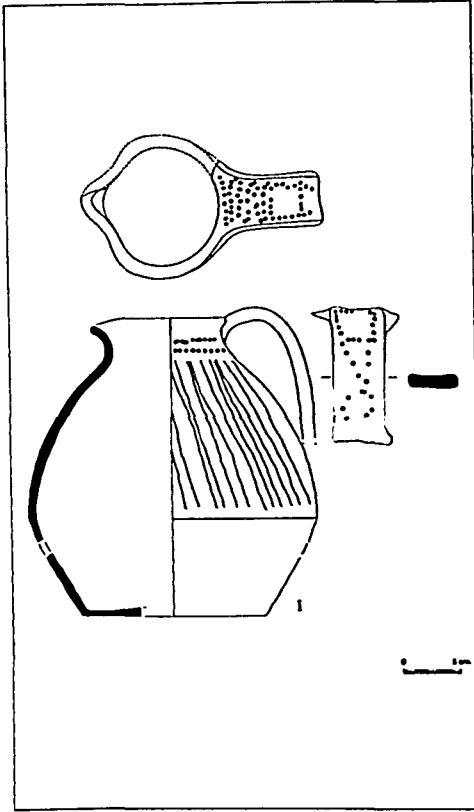
Excavacions més recents com la realitzada al subsòl del Museu d'Història (1997-98) i al carrer Bisbe Caçador, 4 (1994), han aportat importants conjunts. Se n'han trobat altres exemplars a la plaça de Sant Miquel (1989), a la intervenció a l'edifici del carrer Marlet, 5 (1997) i al fons antic del Museu procedent de la plaça de sant Iu (1944).

1.1. Excavació del subsòl del Museu d'Història

L'excavació arqueològica que es va realitzar al subsòl del Museu amb motiu de la nova presentació museogràfica³ va afectar una zona situada a tocar de la muralla romana sobre l'antic *intervallum*, i al costat del pòrtic que envoltava la necròpolis de la plaça del Rei. Respecte a l'etapa de l'alta edat mitjana del jaciment es

2. El dibuix del material ceràmic ha estat realitzat per Silvia Lezana.

3. La campanya arqueològica de 1997-98 va ser dirigida pels sotassignats.

Làmina I. Ceràmica amb decoració impresa a punzó i acabat espanyol.
Subsòl Museu Història de la Ciutat.

varen poder documentar una vintena de fosses i l'ocupació posterior del sector per una casa adossada a la muralla.

La ceràmica grisa amb decoració impresa es va localitzar únicament en el rebliment d'una de les fosses, que com la resta va ser reutilitzada com abocador. Aquesta mena d'estructures negatives, que normalment anomenen pous o sitges, es localitzen sovint a la ciutat, a zones que semblen semiabandonades o d'usos marginals. Tot i que desconexem la seva funció original, podem apuntar que sempre es troben obliterades amb runa, presència de gran quantitat de material constructiu, ceràmica i tota mena de deixalles de productes vegetals i animals. Estem davant de restes procedents de neteges o acumulacions de residus variis.

L'estudi de les restes arqueobotàniques i d'altres residus realitzat al jaciment permet confirmar que les fosses es van reutilitzar com a abocadors d'escombraries.⁴ S'ha pogut detectar la presència de lleguminoses (faves, llenties, pèsols, veces), fruites (ràim, meló, poma, pera, préssec) i cereals (civada, ordi, blat), així com restes d'ictiofauna i malacofauna i abundant matèria orgànica (ossos, fustes i carbons).

El conjunt tancat de material ceràmic localitzat en aquesta fossa és força homogeni (làm. I-III). Hi ha un predomini quasi total de peces sotmeses a coccions reductores, la majoria amb decoració impresa de cercles, i d'altres, en menor proporció, amb una decoració incisa de línies ondulades (làm. VII, fig.27-29). Hem de destacar la presència d'un mànec tubular de cocció reductora (làm. VIII,

4. A l'excavació del subsòl es va fer una recollida sistemàtica de mostres de terres. L'estudi de les carporesses ha estat realitzat per Jordi Juan amb la col·laboració de Rosa M. Playà per les restes d'ictiofauna i malacofauna.

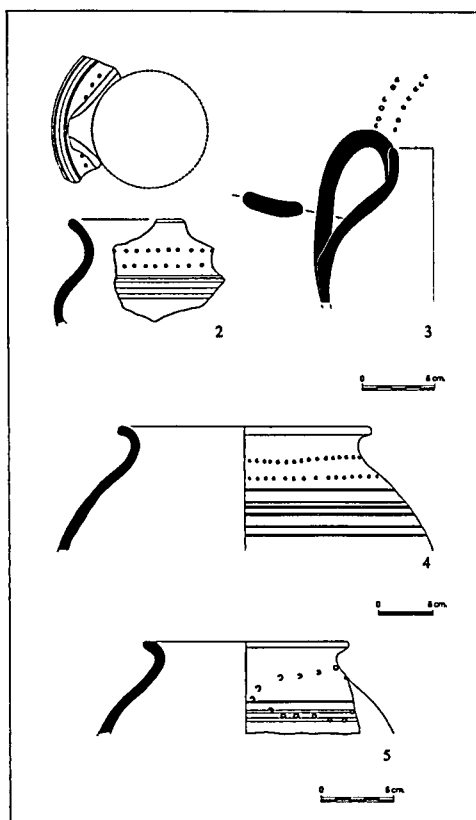
fig. 31). Aquest material apareix associat a ceràmica espatulada, vores del tipus 2 establert per Riu, nanses planes i fragments informes oxidats o reduïts que presenten motius d'espàtula en sentit vertical o oblic.

Els fragments corresponen a olles de perfil en S, vora exvasada i llavi arrodonit, i gerres amb nanses planes i abocador pinçat oposat. Els fons són plans o una mica còncaus. La resta de material, molt fragmentat, no permet establir amb claredat cap més forma. La decoració es troba situada principalment sota el coll i a les nanses, tot i que també es localitza a l'interior de la vora. Les petites impressions circulars, fetes sobre la pasta encara tendra, formen senzills motius ondulats o dobles línies de cercles combinats amb bandes incises.

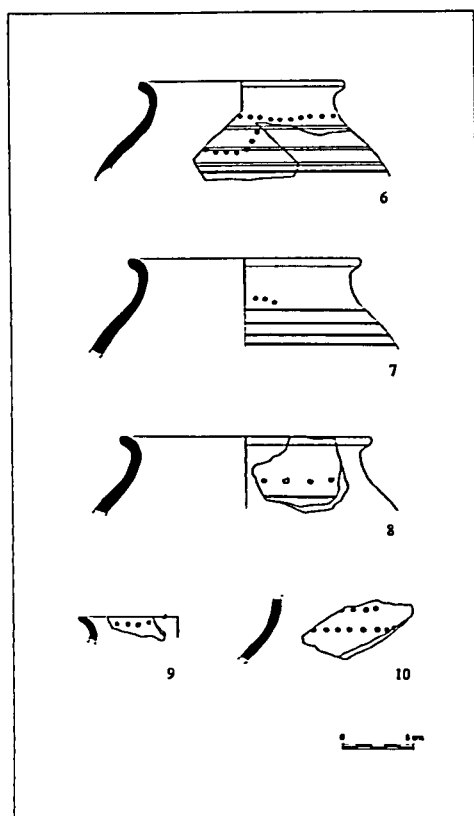
Les pastes són dures i ben compactades amb el desgreixant visible tot i que no presenten ni molt menys una uniformitat total. Es detecta la presència de partícules segurament de quars i mica daurada. Les tonalitats de les pastes varien del gris clar al gris fosc, algunes presenten una engalba exterior grisa sempre més fosca que la pasta.

La peça millor conservada correspon a una gerra de cos globular amb carena, nansa plana aplicada i abocador pinçat. Presenta una doble línia de cercles impresos al coll, una profusa decoració a la nansa i un acabat espatulat als dos terços superiors (lám. 1, fig.1). La cara interior és molt irregular, fet que ens indica que va ser feta amb l'ajuda d'un torn lent. La pasta és bastant depurada i de color gris clar.

Les referències estratigràfiques que podem posar en relació amb aquest material no són gaire precises. Tot i així, podem apuntar algunes dades arqueològiques que ens poden ajudar a situar un horitzó cronològic. La seqüència gene-

Làmina II. Ceràmica amb decoració impresa a punxó.
Sobaó Museu Història de la Ciutat.

Làmina III. Ceràmica amb decoració impresa a punzó.
Subsol Museu Història de la Ciutat.

ral del jaciment permet afirmar que ens trobem davant de nivells de formació d'època carolíngia o comtal, però mai vinculats a les etapes antigues tardanes del jaciment. Els nivells de circulació dels segles VI-VII, ben datats al subsòl de la plaça del Rei, se situen, aproximadament, a 1,30 m per sota del nivell d'ús on es va practicar el retall de la fossa. La fossa estava coberta per un nivell horitzontal on es va trobar ceràmica islàmica, concretament un fons d'ataïfor que es pot situar entre els segles IX-XII, un tipus de peça que ja no es feia al segle XIII, amb una datació més probable del segle XI-XII. Les tres unitats, fossa, rebliment i nivell horitzontal es trobaven tallades per la rasa de construcció d'un mur. En la seva fabrica es va localitzar un fragment de redoma decorada en manganès sota coberta melada dels segles XI-XII que apareix sovint en

contextos de la primera meitat del segle XII.⁵

Aquesta i altres estructures documentades pertanyen a una habitatge de l'alta edat mitjana adossat a la muralla romana. Per la seva ubicació, a tocar de la torre 15, ha de correspondre a la casa de Na Palau, *casa amb torre i llenç de muralla*, que es compra l'any 1302 per construir-hi la capella de Santa Àgata. La construcció de cases adossades a la muralla i l'ocupació de les torres és un fenomen que es dona a la ciutat de Barcelona sobretot a partir de finals del segle XI principis del segle XII. Es podria suposar que aquesta casa fou bastida al segle XII tal com sembla indicar el material ceràmic i les fonts documentals.⁶

5. Agraïm a Joan Eusebi Garcia tota la informació facilitada sobre aquest material.

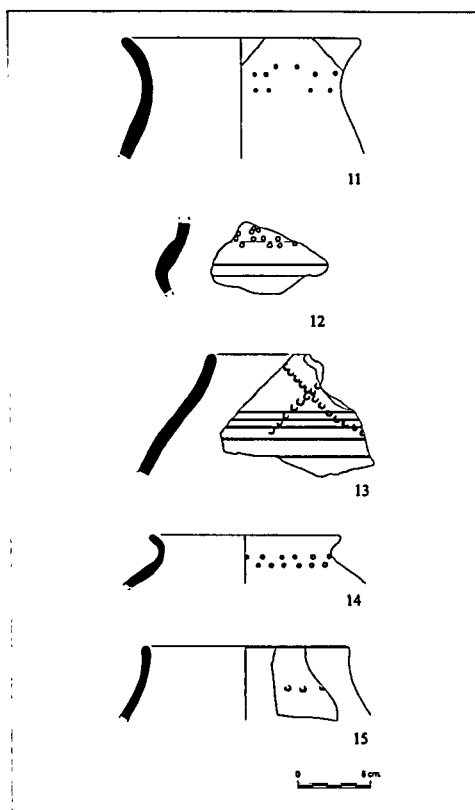
6. Podria tractar-se de la mateixa casa que a l'any 1201 tenia Ramon Palau (Estudi documental d'Eduard Riu dins *Memòria de l'excavació de la capella de Santa Àgata*. Generalitat de Catalunya, 1991).

La seqüència sembla doncs indicar un horitzó cronològic entre el segle IX i el segle XI.

1.2. Excavació carrer Bisbe Caçador

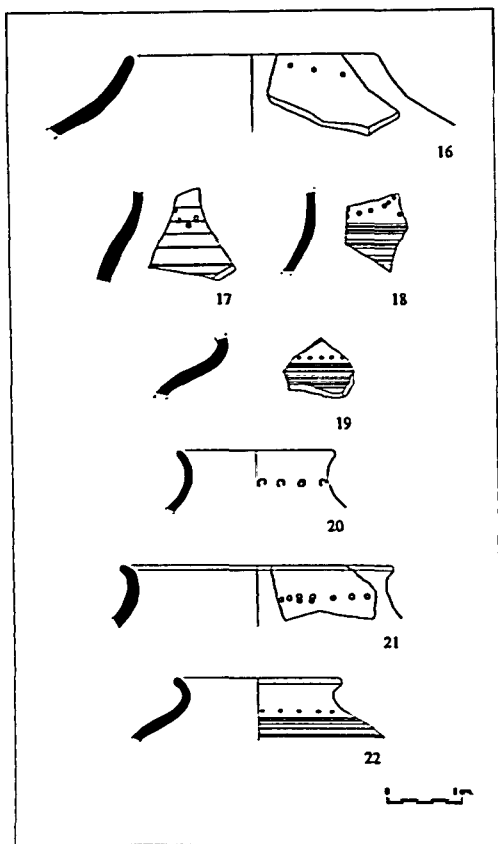
A l'excavació del carrer Bisbe Caçador, 4 de Barcelona, més coneguda com l'Arxiu Administratiu,⁷ va aparèixer un conjunt de material força important que presenta les mateixes característiques que acabem de descriure (làm. IV-V). La ceràmica procedeix de vuit unitats estratigràfiques, sis corresponen a reblliments de fosses, una al reblliment d'una rasa, i solament una, a un nivell horitzontal, possiblement un nivell d'ús, encara que molt segmentat a causa de l'existència de gran quantitat de retalls de tota mena que l'afecten.

Totes les unitats presenten el mateix tipus de material, ceràmica comuna de cocció reductora decorada amb punxons circulars i/o bandes incises (làm. VII, fig. 30), amb presència més o menys ocasional de ceràmica oxidada, associades sempre a ceràmica espatulada i material residual romà. Referent a les produccions reduïdes decorades amb impressions de cercles, a més de les olles amb perfil en S, apareixen aquí gerres amb la boca més o menys tancada, amb coll diferenciat curt i vora exvasada o sense coll (làm. IV, fig. 11, 13, 15; làm. V, fig. 16) que es podrien assimilar al tipus 2 de Riu per a la producció espatulada (RIU, 1984: 35, fig. 5). Els motius de cercles impresos segueixen la mateixa tònica que en el conjunt aparegut al subsòl del Museu, tot i que ara trobem també un motiu en aspa (làm. IV, fig. 13).

Làmina IV. Ceràmica amb decoració impresa a punxó. Bisbe Caçador.

7. La campanya de 1994 va ser dirigida per Julia Beltrán de Heredia, Luis González, Albert Martín i Emili Revilla.

Làmina V. Ceràmica amb decoració impresa a punzó.
Bube Caçador.

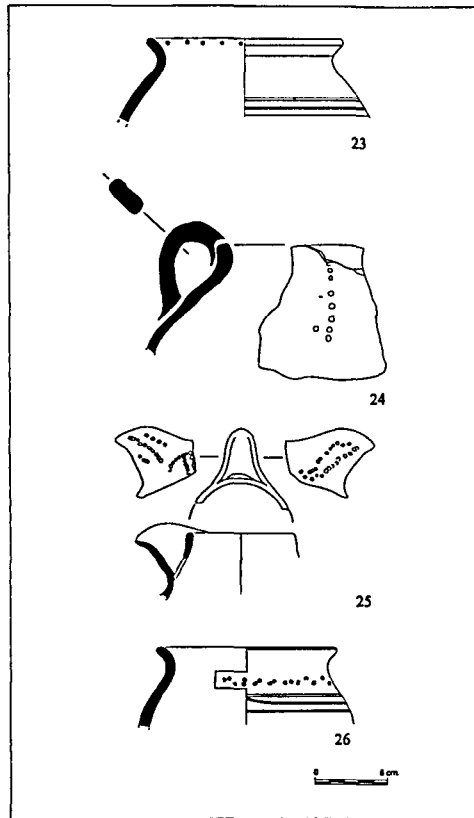
L'estudi global del jaciment continua pendent, per aquesta raó no volem aventurar dades que no s'han pogut confirmar, únicament poden afirmar que les fosses es troben obertes sobre els nivells d'amortització de l'antiga *domus* romana d'època baix imperial, a cotes que se situen a més d'un metre de les estructures arrasades. D'altra banda, els retalls practicats per l'obertura dels cinc pous presenten nivells molt semblants, amb petites variacions totalment menyspreables. Aquesta dada i el fet que tots cinc presenten el mateix tipus de material ens fa pensar que podrien haver estat oberts i amortitzats en un període de temps relativament curt, per la qual cosa es podrien considerar coetanis.

Menció a part mereixen dos exemplars que estan ornamentats amb punxons una mica més complexos. Es tracta d'un broc tubular unit segurament a la vora del recipient i un fragment de carena (làm. VIII, fig. 32-33) que presenten un acabat espatulat i una decoració impresa amb punxons que deixen sobre la peça un seguit de petites perforacions formant motius geomètrics, rectangulars o quadrats. La pasta, de color gris clar, molt depurada, sembla idèntica a la pasta de la gerra amb nansa i abocador trobada a l'excavació del subsòl del Museu (làm. I, fig.1).

Aquest material correspon al rebliment de dues fosses diferents. En un dels contextos apareix ceràmica decorada amb cercles impresos i ceràmica espatulada i en l'altre únicament es constata la presència de ceràmica espatulada.

1.3. Altres troballes a la ciutat de Barcelona i a la resta de Catalunya

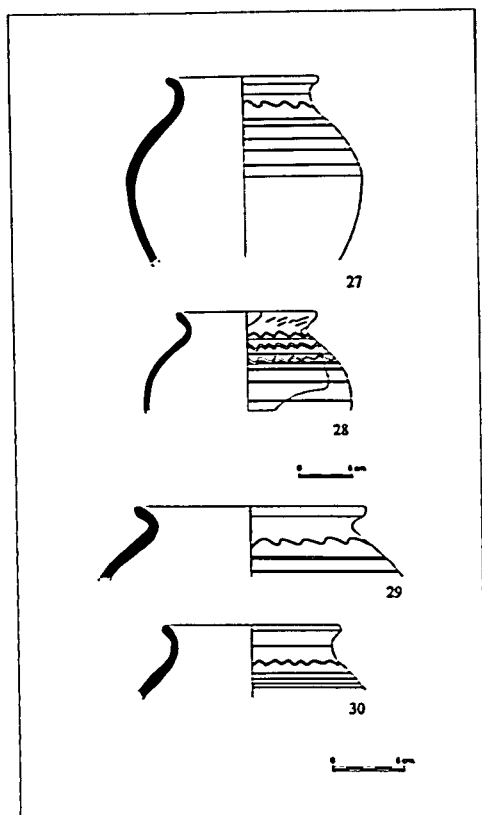
Altres jaciments a la ciutat de Barcelona han proporcionat el mateix tipus de material, tot i que molt menys abundant, com la plaça de Sant Miquel, on únicament tenim constància de l'existència d'un fragment (l'àm. VI, fig. 23), una vora reduïda d'una olleta que es troba fora de context (RAYA, MIRO, 1989: làm. II, fig. 4). En l'excavació que es va realitzar al carrer Marlet, 5, va aparèixer un altre fragment, una vora de gerra de coccio oxidant amb nansa de cinta, tot i que la pasta és molt més grollera que la resta de peces conegudes (l'àm. VI, fig. 24). Presenta, curiosament, la decoració al seu interior i es troba associada també a ceràmica espatulada. L'estrat correspon a una nivell d'ocupació de l'alta edat mitjana que se situa entre els segles IX-XI, (ARTIGUES, 1997: 15, BCM-97-24-2).

Làmina VI. Ceràmica amb decoració impresa a punzó. Fig. 23, Sant Miquel; fig. 24, Marlet (dibuix P.L. Artigues); fig. 25 Subsòl Tinell (dibuix E. Riu); fig. 26 Subsòl Sant Iu.

Al fons antic del Museu, únicament hem pogut constatar la presència del broc de sitra de ceràmica oxidada estudiat per Eduard Riu i localitzat a les excavacions del subsòl del Tinell (l'àm. VI, fig. 25), i un altre fragment procedent de la plaça de Sant Iu, una vora de ceràmica grisa també amb decoració de cercles (l'àm. VI, fig. 26). És molt probable que el percentatge de material aparegut en aquests dos jaciments hagués estat superior, pensem que el fet que només en l'actualitat se'n conservin dues peces és del tot aleatori i no representatiu del jaciment.

La ceràmica procedent de les excavacions antigues realitzades al subsòl arqueològic del Museu està fora de context. Tot i així, referent al Tinell es poden fer un seguit de consideracions basades en els últims treballs d'investigació al

Làmina VII. Ceràmica amb decoració incisiva.
Fig. 27-29, Subèl Museu d'Història de la Ciutat; fig. 30, Bisbe Caçador.

voltant de l'etapa de l'alta edat mitjana del conjunt arqueològic (BELTRAN, NICOLAU, en premsa).⁸ El material aparegut en aquesta excavació podria estar en relació amb el primer palau comtal del segle IX-X, que tot just ara es comença a identificar. El fet de que l'excavació es practiqués sota els nivells del palau comtal del segle XI ens proporcionaria un *terminus ante quem*. De nou estarem en una franja cronològica situada entre el segle IX-XI. Un cas molt diferent és el material aparegut sota la plaça de Sant Iu, on la continuïtat de les estructures del palau episcopal dels segles VI-VII fins a etapes molt tardanes no permet establir cap horitzó segur.

A la resta de Catalunya, únicament podem esmentar dos fragments de coccia oxidant apareguts a Santa Perpè-

tua de Mogoda (sitja Can Banús) que presenten també una decoració impresa a partir de petits cercles formant triangles oberts (ROIG, COLL, MOLINA, 1997, 50). L'únic fragment amb forma presenta el mateix perfil que les gerres trobades al carrer Bisbe Caçador. La datació dels segles X-XI es basa en paral·lelismes amb el fragment aparegut al Tinell.

Com a cas excepcional, fora de Catalunya, aquesta decoració de cercles es coneix a Rougiers (Var) on van aparèixer uns quants fragments considerats com a arcaïtzants, ja que es pensa que molt aviat s'abandona l'ús del punxó i se substitueix per les matrius que es fan rodar sobre la pasta (DÉMIANS D'ARCHIMBAUD, 1980: fig. 269 i 273).

8. Sobre el tema vegeu la hipòtesi d'organització del quadrant nord-est de la ciutat als segles IX-X, el conjunt episcopal i el palau comtal, a Beltrán, Nicolau, en premsa.

2. Ceràmica grisa amb decoració impresa a rodeta

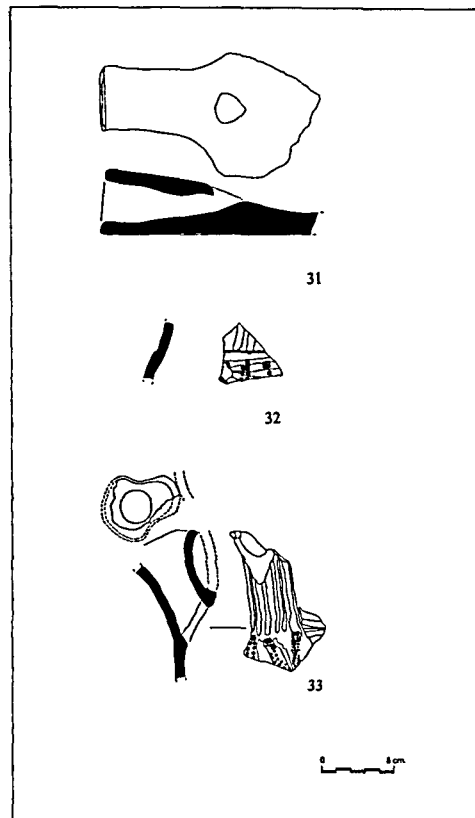
La ceràmica amb decoració impresa a rodeta és ben coneguda a França i es troba també documentada a Itàlia però no tenim notícia de troballes d'aquestes característiques a Catalunya. El material localitzat a Barcelona fins ara no passa de ser testimonial, ja que només es tracta de cinc fragments. Tot i així no podem descartar l'existència d'altres exemplars que puguin haver passat desapercebuts o bé dels que no en tinguem notícia.

2.1 Excavació del carrer Bisbe Caçador

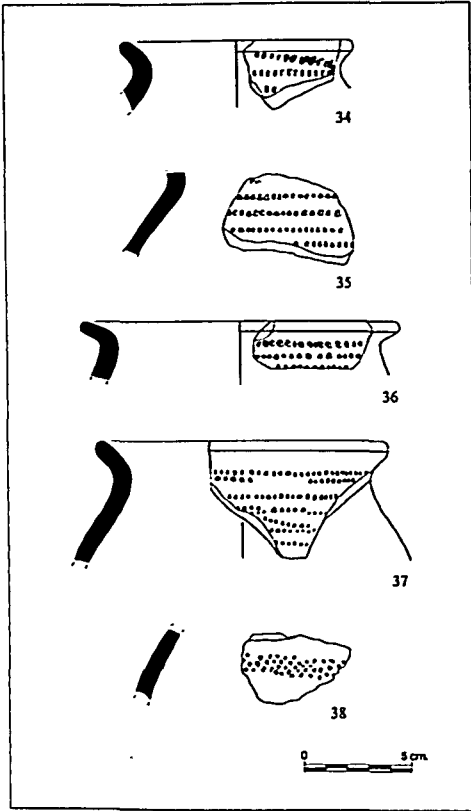
La presència de ceràmica grisa decorada a rodeta en aquest jaciment es redueix a dos únics fragments, un està fora de context i l'altre va aparèixer associat a ceràmica espatulada. Els dos fragments estan decorats amb motius molt simples de 0,2/3 cm d'amplada que es fan rodar sobre la pasta i deixen una línia de petits rectangles (làm. IX, fig. 34, 35). L'operació es repeteix diverses vegades formant, així, unes bandes impreses més o menys amples. Les pastes són dures i compactes amb abundant desgreixant de quars visible.

2.2 Excavació de la plaça de Sant Miquel

En l'excavació de la plaça de Sant Miquel van aparèixer tres fragments més, també de cocció reductora (làm. IX, fig. 36-38). Les peces amb forma corresponen a dues olles i presenten els mateixos motius que les peces de l'excavació de Bisbe Caçador, i com aquestes el desplaçament de la rodeta és irregular, a

Làmina VIII. . Mânec tubular. Fig. 31, Subsol Museu d'Història de la Ciutat.
Ceràmica amb decoració impresa a punxó i acabat espatulat. Fig. 32 i 33 Bisbe Caçador.

LÀMINA IX. Ceràmica decorada amb impressions a rodeta.
Fig. 34-35, Bube Capador; fig. 36-38, Sant Miquel.

vegades les línies resten interrompudes i sovint estan inclinades. Solament una de les peces (làm. IX, fig. 36) apareix conjuntament amb ceràmica espatulada.

El fragment informe està decorat amb una matriu més ampla que dibuixa una banda de motius romboidals d'1 cm d'amplada (làm. IX, fig. 38). Va aparèixer en el rebliment d'una rasa de fonamentació d'un mur juntament amb un òbol de plata de Lluís el Pietós (814-840). La moneda es troba en bon estat de conservació, tot i així no es pot concretar el moment de la seva pèrdua i tampoc es disposa de gaires dades referents a la circulació de moneda carolíngia.⁹ Malauradament, de la seqüència del jaciment no n'hem pogut treure dades estratigràfiques i cronològiques més concretes.

Les decoracions impreses i el seu àmbit de localització

Les necròpolis localitzades a la vall del Rin han proporcionat gran quantitat de ceràmiques decorades amb tota mena de motius impresos amb punxons o a rodeta, entre els quals podem trobar el cercles. Un bona mostra de les produccions carolíngies del segle VIII principis del IX es pot veure, per exemple, al Rijksmuseum van Oudheden a Leyden (SCHNEIDER ed: 1981, 126, fig. 71). També podem esmentar les troballes arqueològiques de Deutz, on la ceràmica decorada a rodeta és constant en el període carolingi i també postcarolingi

9. La majoria de troballes numismàtiques d'aquesta època no provenen d'excavacions arqueològiques amb context estratigràfic, fet que dificulta disposar de dades referents a la seva circulació. Agraïm a Teresa Marot la informació facilitada.

(CARROL-SPILLECKE, 1993: 40). L'ús de la decoració impresa amb punxó es pot trobar també en la producció longobarda, com a la necròpolis de Nocera Umbra en Portone (ARENA, PAROLI, 1993: fig. 16) o a S. Giulia, Brescia (BROGIOLO et al: 1996: 25-26).

En etapes més tardanes, les decoracions impreses amb punxó semblen cada vegada menys habituals, i molt més freqüents les impressions a rodeta. A Provença l'ús del punxó és més aviat rar, una mica més freqüent al Llenguadoc (DÉMIANS D'ARCHIMBAUD, 1980, 628) i també es troba documentat a la Bretanya. Podem esmentar les troballes de Fontenay, Chartres de Bretagne (Ille et Vilaines) cap a finals del segle XI (FICHET, BEUCHET, 1996, 104), a Andone, en produccions vidrades, al segle X, principis del segle XI (DEBORD, LEENHARDT, 1975, 236), a Mailhac (Llenguadoc) en una sitra doble datada al voltant de l'any mil (LEENHARDT, RAYNAUD, SCHNEIDER, 1996, 27; CATHMA 1993: 136, fig. 9).

Per contra, la ceràmica amb impressions a rodeta és ben coneguda a França. Hi ha raríssims exemples als segles VII i VIII i és força freqüent al voltant de l'any mil (CATHMA 1993: 223). A la vall de l'Heurault les primeres constatacions apareixen al segle IX (CATHMA 1997: 106) i es localitzen sovint en els antics territoris francs durant els segles X-XI, com a l'Abadia de Solignac (Haute-Vienne), on el material aparegut en el rebliment d'una fossa s'ha datat per C14 entre 920-1100 (DESBORDES, 1988: 208-209, fig. 5-11). També per datacions de C 14, la ceràmica grisa decorada a rodeta trobada a Saint-Gilles-le-Vieux (Aimargues, Gard) es situa entre el 1015-1165 (MERCIER, 1996: 21, fig. 24, 26). A Cabasse (Var) es documenta cap al segle XI (PELLETIER, BÉRAD, 1996, 36, fig. 4; 1997, fig. 127), i a Saint-Victor-Des-Oules (Gard), en un moment imprecís anterior a la primera meitat del segle XII (BONHOUSE, 1992: fig. 13), a Troclar, Lagrave (Tarn) la datació no és clara tot i que es considera que podria emmarcar-se, per paral·lels, entre els segles X-XII (POUSTHOMIS, 1998: 45, fig 19), a Cucuron (Vaucluse), als segles X-XI per una troballa numismàtica (CATHMA 1986: 49, fig. 13, c), a la regió de Rhône-Alpes, al segle XI (RAYNAUD et al. 1975, 281), a la Bretanya està àmpliament constatada a diversos jaciments en contextos entre el segle IX-XI (FICHET DE CLAIRFONTAINE, 1996) i també a Normandia. El llistat podria ser molt més extens però no podem deixar d'esmentar el jaciment de Rougiers (Var), amb un ampli estudi d'una gran varietat de motius a rodeta, que se situa, a partir del material numismàtic, cap a finals del segle XII (DÉMIANS D'ARCHIMBAUD, 1980: 254).

A Itàlia també hi ha constatacions de ceràmiques reduïdes amb decoració a rodeta, com les documentades a Trino-S. Michele. Aquest material es posa en relació amb les troballes franceses, tot i que la autora considera que en aquesta zona la seva difusió es més tardana, entre els segles XI-XII (NEGRO PONZI, 1996: 139, fig. 23-24).

Conclusions

La ceràmica presentada, encara que prou significativa, és únicament una mostra i per tant no del tot representativa d'aquesta mena de produccions. Les dades obtingudes en aquest estudi hauran de ser contrastades amb posteriors treballs d'excavacions i conjunts similars.

Les troballes conegudes ens permeten únicament identificar gerres, olles i recipients amb abocador i nansa de pastes grises, ocasionalment en cocció oxidant, que presenten una decoració impresa. La majoria es troben decorades amb impressions de punxons, mentre que les impressions a rodeta són més aviat escasses. L'ús del punxó circular és quasi generalitzat en el conjunt estudiat, mentre que a França, amb una gran quantitat de produccions semblants, el punxó pràcticament no es dona. Els motius decoratius molt simples es repeteixen en tots els exemplars coneguts, aspes, triangles, motius ondulats o bandes dobles. En general, es pot dir que l'única variació es troba en els diàmetres dels punxons i en la força de la impressió sobre la pasta, que dona uns cercles més o menys definits. Excepcionalment es troben en el mateix recipient una decoració impresa i un acabat total espatulat o bé motius d'espàtula.

Pensem que estem davant de ceràmiques hereves de les produccions carolíngies, on la decoració impresa a rodeta o amb punxó té una llarga tradició. Formes com la sitra provenen sens dubte també d'aquest món com ha argumentat nombroses vegades E. Riu i ambdues es devien introduir a partir de la conquesta franca i de l'expansió de l'Imperi.

El contextos estratigràfics no aporten, ni de bon tros, una cronologia precisa, únicament un marc cronològic segur entre els segles IX-XI. Deixant de banda el material fora de context, la presència de ceràmica comuna reduïda amb decoració impresa relacionada amb les produccions espatulades en 12 dels 14 contextos arqueològics estudiats pensem que es prou significativa i ve a confirmar les datacions proposades per Eduard Riu per a aquesta producció. En aquesta línia i fent referència als nombrosos exemplars de sitres espatulades apareguts a les excavacions antigues del baptisteri i de l'aula episcopal, volem apuntar que les fosses obertes al recinte baptismal han de ser posteriors a la data de l'amortització de l'edifici, que es pot situar cap al final del segle VIII o principis del IX. En el cas de l'aula basilical, els estudis ja esmentats (BELTRAN, NICOLAU, en premsa) ens fan pensar que aquest edifici va restar dempeus fins al segle XI, dades que ens tornen a situar entre el segles IX-XI. A més, la presència de ceràmica espatulada es pot comprovar també en els dos contextos arqueològics de l'excavació de Sant Miquel (RAYA, MIRO 1989)., on van aparèixer tres monedes d'imitació carolíngia a nom de Carles el Calb de finals del segle IX inici del X.

D'altra banda, la decoració impresa al broc de sitra apareguda al Tinell relaciona, o almenys vincula en el temps, forma i tècnica decorativa, totes dues procedents del mon carolingi. L'ús de motius d'espatalat a la peça del subsòl decorada amb impressions relaciona també característiques singulars que normalment es constaten per separat.

Al Llenguadoc, la ceràmica impresa apareix al segle IX, tot i que la majoria de les troballes daten dels segles X-XI. És precisament en aquest moment en què les sitres i l'ús de l'acabat espatalat tenen una major presència (CATHMA 1997: 106). Pensem que, en el cas de Barcelona, el comportament pot ser molt similar, la qual cosa no vol dir que formes i decoracions no puguin traspasar el segle XI com passa a altres jaciments de França. Aquest tipus de ceràmica, però, no arriba més enllà del segle XIII ja que no es localitza en els contextos de la baixa edat mitjana de la nostra ciutat. És quasi segur que aquesta mena de recipients devien estar en ús al voltant de l'any mil.

Bibliografia

- ARENA, M. S., PAROLI, L. *Museo dell'Alto Medioevo Roma*. Roma: Itinerari dei musei, gallerie, scavi e monumenti d'Italia. Núm. 21. 1993.
- ARTIGUES, P. L. *Memòria de la intervenció arqueològica realitzada al carrer Marlet, 5 de Barcelona (Barcelonès)*. CODEX. Inèdita. 1997.
- BELTRAN DE HEREDIA, J., NICOLAU, A. (en premsa) «Topografia dels espais de poder a la Barcelona carolíngia. El conjunt episcopal i la residència comtal». Dins *Carlomagne. La construcció d'Europa*, Barcelona: MNAC. Catàleg de l'exposició.
- BONHOURE, I. «La production de poteries grises au XIIe s a Saint-Victor-des-Oules(Gard)-Etude du four 91A». Dins *Archéologie du Midi Médiéval*. Tome X. 1992, p. 205-228.
- BROGIOLO, G.P. ET AL. «Associazioni ceramiche nei contesti della prima fase longobarda di Brescia-S. Giulia». Dins *La ceramiche altomedievali (Fine VI-X secolo) in Italia Settentrionale: Produzione e commerci*, Documenti di Archeologia 7, Mantova. 1996, p. 15-32.
- CARROLL-SPILLECKE, M. *Das römische Militärlager Divitia in Köln-Deutz*. Kölnerjahrbuch, 1993, 26.
- . «La céramique du Haut Moyen age en France méridionale: Elements comparatifs et essai d'interprétation». Dins *La ceramica medievale nel mediterraneo occidentale*. Firenze. 1986, p 27-51.
- . «Céramiques languedociennes du Haut Moyen Age (VIII-XIes.). Etudes microrégionales et essai de synthese». Dins *Archéologie du Midi Médiéval*. Tome XI. 1993.

- . «Céramiques languedociennes du Haut Moyen Age (VIIe-XIe S.): Essai de synthèse à partir des acquis récents». Dins *La céramique médiévale en Méditerranée*. Aix-en-Provence: Actes du VIe congrès de l'AIECM2. 1997, p. 103-110.
- DEBORD, A., LEENHARDT, M. «La céramique d'Andone». Dins *Archéologie Médiévale*. Tome V. 1975, p. 209-241.
- DÉMIANS D'ARCHIMBAUD, G. *Les fouilles de Rougiers (Var)*. Paris. 1980.
- DESBORDES, J. M. «Note sur des céramiques médiévales à Solignac (Haute-Vienne)». *Revue Aquitania*. Tome VI (1998), p. 205-209.
- FICHET DE CLAIRFONTAINE, F. *Ateliers de potiers médiévaux en Bretagne*. Documents de l'Archéologie Française, núm. 55. Paris. 1996.
- GARCIA, J. E. *Memòria de la intervenció arqueològica al Monestir de Pedralbes de Barcelona (Barcelonès)*. Inèdita. 1989.
- MERCIER, C. «Étude de la céramique médiévale (VIIe-XIIe siècles) de Saint-Gilles-Le-Vieux (Aimargues, Gard)». Dins *Archéologie du Midi Médiéval*. Tome XIV. 1996, p. 1-31.
- NEGRO PONZI, M. M. «Il contributo dell'analisi «impasto/forma» allo studio della ceramica di uso comune tra tardo antico e medioevo. Trino S. Michele (VC)». Dins *La ceramiche altomedievali (Fine VI-X secolo) in Italia Settentrionale: Produzione e commerci*, Documenti di Archeologia 7, Mantova. 1996, p.129-142.
- LEENHARDT, M., RAYNAUD, C., SCHNEIDER L. «Mailhac: Autour de l'an Mil». *Poteries d'Oc. Céramiques languedociennes VIIe-XVII siècles*. Nîmes. 1996, p. 27-28.
- PELLETIER, J. P., BÉRARD, G. «Fours de potiers et céramiques du XIe siècle à Cabasse (Var)». Dins *Archéologie du Midi Médiéval*. Tome XIV. 1996, p. 33-47.
- POUSTHOMIS, B. «Sainte Sigolène, sa vie, ses églises au Troclar-Lagrave, Tarn». Dins *Archéologie du Midi Médiéval*. Tome XV et XVI. 1998, p. 42-50.
- RAYA, M., MIRO, B. *Memòria de la intervenció arqueològica a la Plaça de Sant Miquel (Ciutat Vella, Barcelona)*. Inèdita. 1989.
- RAYNAUD, J.F. ET AL. «Étude d'une céramique régionale: Les vases à fond marqué du XIe siècle dans la région Rhône-Alpes». Dins *Archéologie Médiévale*. Tome V. 1975, p. 243-285.
- RIU, E. «D'algunes formes de terrissa alt-medieval barcelonina». Dins *Ceràmica grisa i terrissa popular de la Catalunya medieval*, Acta/Mediaevalia Annex 2. 1984, p. 29-48.
- . *Estudi i especulacions sobre algunes ceràmiques de l'alta edat mitjana trobades a Barcelona*. Barcelona: Universitat de Barcelona-Facultat de Geografia i Història. (Tesi de llicenciatura inèdita). 1985.

- . «La ceràmica espatulada de Barcelona». Dins *Ceramica Medieval no Mediterraneo Occidental*. Lisboa (1987). 1991, p. 587-592.
- . «Ceràmica barcelonina fins al segle XIII». Dins *Catalunya romànica*, vol. XX. 1992, p. 248-250.
- . «La ceràmica espatulada i les sitres de la Catalunya Vella (c. s. IX-XI), a més d'unes quantes observacions sobre l'arqueologia, la ceràmica i la història». Dins *Ceràmica medieval i postmedieval*. Barcelona: Monografies d'arqueologia medieval i postmedieval núm. 4, 1999, p. 21-37.
- ROIG, J., COLL, J. M., MOLINA, J. A: «Ceràmica d'època carolíngia i comtal al Vallès». Dins *Ceràmica medieval catalana*, Quaderns Científics i Tècnics, núm. 9. 1997, p. 37-62.
- SCHNEIDER, H. D. ed. *Rijksmuseum van Oudheden*. Leiden. 1981.

Résumé

La céramique grise à décor imprimé de Barcelone

Les interventions menées à bien ces dernières années à Barcelone ont fourni un ensemble important de céramiques de cuisson réductrice présentant un décor imprimé au poinçon ou à la molette. Les formes documentées correspondent à des casseroles au profil en S, à des pots et pégas qui sont associés aux productions spatulées étudiées par Eduard Riu et qui apparaissent normalement dans des contextes du Haut Moyen âge dans la ville de Barcelone.

La plupart des pièces présentent un décor imprimé au poinçon circulaire dont le diamètre est variable et pourvu de simples motifs géométriques. Ce n'est que sur deux fragments que l'on peut constater l'usage d'un poinçon rectangulaire ou carré. Le décor au moyen de cercles imprimés se retrouve également dans les fouilles de Rougiers (Var). Occasionnellement, les exemplaires décorés à l'impression au poinçon présentent une finition spatulée. La découverte de céramique décorée à la molette à Barcelone est, à l'heure actuelle, testimoniale, étant donné que nous ne connaissons que l'existence de cinq fragments, tandis que ce type de décor est bien documenté en France dans de nombreux sites.

La matériel présenté a été retrouvé dans des fossés et nous ne disposons pas de datation précise. Nous pouvons uniquement évoquer un période chronologique entre le IXe et le XIe siècles. Nous estimons que ce genre de céramique est l'héritier des productions carolingiennes, dans lesquelles l'usage du décor imprimé est habituel comme nous pouvons le constater dans les nombreux exemplaires situés dans la nécropole de la vallée du Rhin. Cette technique décorati-

ve et les formes telles que le pégalu ont dû s'introduire dans notre pays dès la conquête des Francs et l'expansion de l'empire carolingien.

Resumit

La ceràmica grisa cap a l'an mila

Las darrèras intervencions realizadas dins lo jossòl del Musèu d'Istòria de la Ciutat de Barcelona an porgit un ensems important de ceràmicas reduchas fòrça singularas que se pòdon datar a l'entorn de l'an mila. S'agís de sitras e d'olas qu'an una decoracion facha a partir de pichonas impressions circularas que forman de motius diversès.

La decoracion se trapa situada mai que mai jol còl e las ansas, malgrat se trapar tanben a l'interior del bòrd?, e normalament se combina amb de bandes incisadas. Qualques sitras presentan de motius d'espátula d'un biais vertical o oblic. Aquestas peças apareisson associadas a d'olas grisas amb decoracion incisada amb de linhas onduladas.

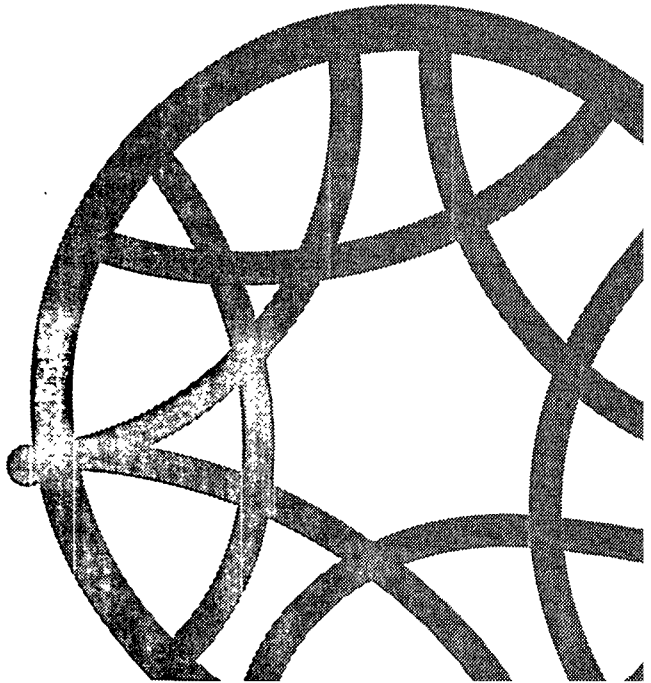
Conceissèm pas d'ensems semblables franc de Barcelona, dins la meteissa ciutat son documentats tanplan dins los jasiments de l'Archiu Administratiu e dins la plaça de sant Miquel.

III

**Les llengües entorn de l'any mil:
coexistència i evolució**

**Les langues vers l'an mil:
coexistence et évolution**

**Las lenguas al torn de l'an milla:
coexistència e evolucion**

El català vers l'any 1000

Joan Bastardas

Universitat de Barcelona i Institut d'Estudis Catalans

Resum

A propòsit de l'arribada al comtat de Barcelona del monjo alvernès Gerbert d'Orlhac i de Ledgarda de Roergue, l'any 967, la ponència tracta, amb l'ajuda de la metodologia de la gramàtica històrica i de l'examen de les fonts documentals, de posar en relleu alguns trets característics del català de la segona meitat del segle x i conclou que, si bé el català i els parlars occitans pertanyen a la mateixa república lingüística, ja llavors les discrepàncies eren ben notables i que una roergada com la comtessa Ledgarda en podia ser ben sensible.

ponències-III

I

1. Potser encara sigui necessari recordar aquí, abans d'entrar en matèria, que qualsevol llengua en qualsevol etapa de la seva història és sempre una llengua perfecta, un instrument que permet cobrir les necessitats d'intercomunicació de la comunitat que l'empra. És per això que procuro evitar de parlar del català neixent o, el que fóra pitjor, del català incipient. Em fa certa angúnia que, per exemple, de les *Glosas Emilianenses* es digui que són «el primer vagido de la llengua espanyola» o que es qualifiqui el català d'aquests segles, sense pràcticament escriptura, de tosc i vacil·lant, que «anava fent balbuceigs cada cop menys insegurs». Ja sé que es tracta d'un llenguatge figurat i que fa referència a una llengua que presenta un cert estat de fluïdesa en les solucions lingüístiques, a una llengua no fixada —ni alterada— per l'escriptura. Una llengua encara no sotmesa a art. Una llengua que en tenia al seu costat una altra, el llatí, que durant segles va tenir gairebé en exclusiva el cultiu de la teologia, de la dialèctica, del dret i de moltes altres coses. Per això, en oposició al llatí, se l'anomenava *rustica* o *vulgar*. Però de tosquadat i balbuceig, res de res.

2. Gerbert era sens dubte aquità. Probablement va néixer a l'Alvèrnia, potser no lluny del monestir de Sant Gerard d'Orlhac. Hi va ingressar de noi i n'esdevingué monjo. La seva llengua materna era l'occità, el nord-occità. És ben cert que les llengües romàniques, com més enllà anem en els temps, més

s'assemblen entre elles. També sembla cert que aquestes mateixes llengües han nascut profundament dialectalitzades, però després hi ha un procés d'unificació en blocs més grans. Agrupació i diferenciació són dos factors importants en la vida de les llengües romàniques. Llavors, potser podem dir —no sense córrer un cert risc d'anacronisme— que la llengua materna de Gerbert era l'alvernès, pròxim al llemosí o allò que esdevindria el llemosí; una llengua, la llemosina, que entre nosaltres va ser sorprenentment mitificada. Però Gerbert, quan l'any 967 va ser confiat al comte Borrell de Barcelona per tal que pogués adquirir nous coneixements d'homes experts *in artibus*, posseïa —i empro el terme «posseir» en el sentit més estricte— una altra llengua, el llatí, l'única present en l'educació. Gerbert havia de sentir el llatí en què havia estat educat i instruït com una segona llengua materna i podia percebre el parentiu entre les dues. De fet, entre les persones cultes, la connexió entre les llengües romàniques i la llatina és arreu viva i operant, viva i operant durant molts segles.

II

3. Però abans de dir res sobre la llengua materna de Gerbert o la del comte Borrell o la de Ledgarda, la seva muller, hauríem de fer una mica d'història. La consciència que el llatí i la llengua parlada havien esdevingut dues entitats lingüístiques ben diferenciades s'havia manifestat a la Gàl·lia del nord d'una manera especialment clara més d'un segle i mig abans que Gerbert sortís de l'Alvèrnia cap als comtats més meridionals d'Aquitània. En aquest sentit a mi em semblen del tot nítides, inequívocues, les paraules de la disposició del Concili de Tours de 813 sobre la llengua de la predicació:

«Visum est unaminitati nostrae ut quilibet episcopus habeat omelias continentes necessarias ammonitiones, quibus subiecti erudiantur, id est de fide catholica, prout capere possint, de perpetua retributione bonorum et aeterna damnatione malorum, de resurrectione quoque futura et ultimo iudicio et quibus operibus possit promereri beata uita quibusue excludi, et ut easdem omelias quisque aperte transferre studeat in rusticam Romanam linguam aut Thiotiscam, quo facilius cuncti possint intellegere quae dicuntur»

Aquesta disposició, escrita en pulcre llatí carolingi, vol dir exactament el que diu: que els bisbes disposin d'homilies que tinguin un molt determinat contingut doctrinal i que tinguin cura de traduir-les de manera ben clara (*aperte*) del llatí a les altres dues llengües que es parlen en les respectives diòcesis,

cada una de les quals és designada amb un nom específic, *rustica Romana*, l'una, i *Thiotisca*, l'altra, per tal que tothom pugui entendre més fàcilment allò que s'hi diu.

No voldria jo insistir aquí —ja ho he fet suficientment en altres llocs— sobre els punts dèbils de la sèrie de teories de Roger Wright, que fa uns anys van fer forrolla. Segons una d'aquestes teories el cànon disposaria únicament que les homilies fossin llegides a la manera tradicional, d'acord amb l'evolució popular dels sons i no d'acord amb la pronúncia que gràcies a la reforma carolíngia llavors s'imposava a les escoles. El professor de Liverpool arriba també a la conclusió que en el domini del francès no hi ha res que faci pensar que abans de l'any 1000 fossin concebudes o considerades com a coses diferents el llatí i el romànic. El que sí és generalment admès és que cal posar la disposició del Concili de Tours en relació amb l'anomenat renaixement carolíngi que restablí en l'ensenyament, juntament amb la tradició literària, l'ortografia i la pronúncia considerades correctes. Llavors, el contrast entre el llatí de les escoles i allò que es parlava fa que el llatí ja no pugui ser considerat la forma arcaica de la llengua parlada i provoca l'aparició de la consciència que el llatí i la llengua col·loquial constitueixen dues entitats lingüístiques ben diferenciades. Llavors, calia deixar ben clar amb quina llengua calia parlar als fidels. El concili de Tours no solament reconeix l'existència d'aquesta llengua, sinó que la designa amb un nom (*rustica romana*) i li reconeix un primer dret enfront al llatí: és la llengua de la predicació.

A propòsit de tot això jo voldria encara posar en relleu que no es tracta de fixar la cronologia del pas del llatí al romànic (o de quan el llatí esdevingué romànic, o, si es vol, de quan el llatí va deixar de ser parlat en determinat lloc). És ben difícil, en efecte, de precisar objectivament el grau de diferenciació que ens permeti de parlar de dues llengües i no de dues modalitats d'una mateixa llengua, una de parlada i una altra d'escrita o literària, quan aquesta reproduceix, o pretén reproduir, els models antics fixats per la tradició. I aquest és el cas de la relació entre el llatí i el romànic. En canvi l'aparició de la consciència que hi ha dues entitats lingüístiques diferenciades és un fet que se'ns manifesta d'una manera del tot objectiva l'any 813.

Voldria també subratllar que quan en el cànon del Concili de Tours es parla de «easdem omilias ... transferre ... in rusticam Romanam linguam» es parla d'una cosa que el bisbe ha de fer (o ha de fer fer) per escrit; el bisbe no solament ha de dir les homilies que ha escrit o ha escollit, sinó que les ha de transmetre a les parròquies rurals escrites en la llengua *rustica romana*. És clar que sempre ha estat més fàcil dictar disposicions que portar-les a la pràctica. Escriure una llengua sense tradició literària no és fàcil. Aprendre a llegir llavors volia dir aprendre a llegir llatí i aprendre a escriure volia dir aprendre a escriu-

re en llatí. L'associació entre escriptura i llatí és difícil de trencar. No sé si cap bisbe se'n va saber sortir. Sí que se'n va sortir força bé la persona que s'encarregà de redactar els Juraments d'Estrasburg de 842. Reprodueixo el de Lluís el Germànic:

«Pro Deo amur et pro christian poblo et nostro commun saluament, d'ist di in auant, in quant Deus sauir et podir me dunat, si saluarai eo cist meon fradre Karlo, et in adiudha et in cadhuna cosa, si cum om per dreit son fradra saluar dift, in o quid il mi altresí fazet, et ab Ludher nul plaíd numquam prindraí qui, meon uol, cist meon fradre Karle in damno sit»

L'historiador Nitard, nebot de Carlemany, que ens dóna aquest text, devia disposar del text original dels Juraments. El manuscrit que ens ha transmès l'obra de Nitard és del segle X i la transcripció que ens dóna d'aquests juraments sembla del tot fidel. La llengua que la disposició del concili de Tours de 813 anomenava *rustica Romana lingua*, Nitard, quan reproduïx el jurament de Lluís el Germànic, l'anomena simplement *Romana lingua*. Ara veiem que aquesta llengua no és solament la llengua de la predicació; és també la dels juraments. Els juraments, especialment els de fidelitat i els judicials, són una font important quan es tracta de caracteritzar el català anterior als primers textos literaris. Ja hi insistirem. Aquí voldria recordar que els juraments eren escrits abans de ser pronunciats (llegint-los o al dictat). Nitard no transcriu allò que va ser dit, sinó allò que havia estat prèviament escrit. Que l'escriptura és cosa prèvia al jurament i que allò que val és el que resta escrit, es fa ben patent en els juraments de fidelitat catalans i occitans dels segles XI i XII. Aquesta és la clàusula final d'un jurament de fidelitat català (Pallars) anterior a 1047 (pergamí original, que més avall reproduïm sencer):

«Quamu aci est scriptu et omo ligere hic pote, si uos ate[n]re et si uos atendere per directa fide».

Més clarament encara es fa referència al pergamí que la persona que fa el jurament té a les seves mans, en un original de la Provença de vers 1103:

«Heu ... aisi con es escrit en es breu et clerges leiger o i pot, eu t'o tenrai de la mia part» (ed. Brunel I, núm. 10).

Deia que el redactor dels Juraments d'Estrasburg va saber reproduir els sons i maneres de dir del seu romànic d'una manera prou satisfactòria. Això ha

permès de fer nombroses i —val a dir-ho— contradictòries conjectures sobre el dialecte a què pertanyen els textos romànics dels juraments. També ha estat observat que el fet que no presentin cap indicatiu de la palatalització de *k* davant *a*, així *Karlo, cadhuna, cosa* (fr. *chose < causa*), no és significatiu respecte a la pertinença a un determinat dialecte, ja que per a la representació gràfica de nous sons l'alfabet llatí ofereix unes tals dificultats que solament amb el temps, i no sense vacil·lacions, podran ser superades per les llengües literàries mitjançant combinacions convencionals, més o menys reeixides. L'alfabet llatí no estava pensat per a representar nous sistemes fonemàtics. Escriure una llengua sense tradició literària —ja ho hem dit— no és fàcil, sobretot quan l'escriptor té l'habitud de fer-ho en llatí, llavors és natural que en el text d'un jurament s'hi infiltrin paraules i expressions llatines. Aquest és el cas del redactor del Jurament del Lluís el Germànic que hem transcrit, que l'acabà amb un *in damno sit* del tot llatí, perquè ja no podia més. Aquest també és el cas dels juraments catalans i occitans dels segles XI i XII, d'intenció romànica però farcits d'elements llatins. Quan en una col·lectivitat les persones aprenen a llegir i escriure en una llengua diferent de la que parlen, es produeix una associació entre llengua i escriptura, de manera que escriure significa fer-ho necessàriament en aquella llengua que han après a escriure: en aquell temps, el llatí, que ofería un codi d'escriptura estable i conegut.

4. Com és natural, les conclusions de caràcter cronològic respecte al domini del francès antic no poden ser considerades automàticament vàlides per a altres llengües de l'occident llatí. Potser el francès antic ha de ser considerat com la més antiga de les llengües romàniques, en el sentit que els fenòmens evolutius dels sons que el caracteritzen són extraordinàriament revolucionaris i primerencs, però les diferències de caràcter cronològic no poden ser tampoc molt grans. Certament a Arle, el sínodo de 813, bé que forma sèrie amb el de Tours, ordena una cosa ben diferent.

«Prouidimus etiam pro aedificatione omnium ecclesiarum et pro utilitate totius populi, ut, non solum ciuitatibus, sed etiam in omnibus parrochiis, presbyteri ad populum uerba faciant, ut et bene uiuere studeant et populo sibi commisso praedicare non neglegant.»

M. Richter dedueix d'aquest text que a Arle, contràriament a allò que passava a Tours, els fidels comprenien les homilies llegides en veu alta en llatí («dans l'archidiocèse d'Arles ... il allait de soi pour le clergé, semble-t-il, que les fidèles comprendraient les homélies lues à haute voix pendant la messe»). Segons la seva teoria, la pèrdua de la comprensió del llatí llegit en veu alta a la

Gàl·lia meridional hauria estat més tardana que a la del nord («la compréhension du latin lu à haute voix était encore facile au début du IXe siècle dans la partie méridionale de la Gaule, alors que dans le nord, cette compréhension présentait plus de difficultés»). Jo dels mots del sínode d'Arle, tan diàfans, en dedueixo una altra cosa. Jo no sé veure que aquí es parli d'homilies. No es diu tampoc que els bisbes hagin d'enviar res per escrit ni que els preveres, els de les ciutats i els de les parròquies rurals, hagin de llegir res: es diu senzillament que parlïn al poble, no que llegeixin res. Els mots *ad populum verba faciant* deixa als preveres una gran llibertat: no suposa la lectura, més aviat l'exclou; no la suposa tampoc el terme *praedicare*. El decret del sínode d'Arle no diu res sobre la llengua de la predicació, i no en diu res perquè no calia. El conflicte s'havia creat a Tours, segurament perquè alguns bisbes i preveres instruits havien volgut lluir-se predicant en el llatí de la reforma carolíngia o simplement en llatí. Els bisbes i preveres de la província eclesiàstica d'Arle no havien caigut en aquest abús i continuaren parlant al poble com ho han fet sempre els clergues sensats quan volen ser entesos, és a dir en la llengua del poble, i això abans i després del 813. De sempre els provençals han estat gent sensata.

5. Llevat del francès antic, els testimonis escrits de les altres llengües anteriors a l'any mil són tan rars i breus, que cal tenir en compte també qualsevol referència a les llengües romàniques que trobem en textos llatins del segle X. Em sembla especialment interessant l'al·lusió que hi fa Gunzó de Novara quan l'any 965 defensava la bondat del seu llatí contra les crítiques d'un jove monjo de Sankt Gallen tot admetent que la proximitat del seu vulgar (el del Piemont) amb la llatinitat era per a ell un entrebanc («*Falso putavit Sancti Galli monachus me remotum a scientia gramaticae artis, licet aliquando retarder usu nostrae vulgaris linguae quae latinitati uicina est*»). Segons sembla, Gonzó fa referència al seu llatí oral, que va fer servir per entendre's amb un jove monjo de llengua germànica, també segons sembla. Del tot explícita és l'oposició entre el francès i l'italià que es fa en l'epitafi de Gregori V de l'any 999, del qual, entre altres, es fa el següent elogi: «*Vsus | francisca, uulgari et uoce latina | instituit populos eloquio triplici*». No sense fonaments l'epitafi ha estat atribuït al seu successor, precisament el nostre Gerbert, el papa Silvestre II. Veiem també aquí que les llengües vulgars eren les llengües de la predicació, bé que juntament amb el llatí, i veiem també que tenien un prestigi. Em sembla que té també un cert interès la següent anècdota lingüística. Sabem que a Cuixà feia gràcia la manera de parlar de Pere Orsèol, dux de Venècia, que morí al monestir l'any 988 després d'haver-hi portat humil i edificant vida monacal una desena d'anys; segons l'episodi anecdòtic recollit en la *Vita Petri Vrseoli*, escrita a Cuixà mateix cap a la fi del segle XI, Pere Orsèol, en una ocasió, sentint-se culpable, havia dit

a l'abat, *lingua propriae nationis*, «O abba, rogo, frustra me». És clar que això de *linguae propriae nationis*, referit al venecià, és cosa de l'autor de la *Vita* del segle XI, però l'anècdota, que ha de ser autèntica —aquestes coses tan senzilles no s'inventen— ens fa veure que un terme italià, *frustare* «fuetejar», no aliè a l'occità, podia colpir fortament les orelles dels monjos de Cuixà fins a deixar-hi un llarg record. L'abat de Cuixà era Garí (mort el 998), gran cluniacenc, abat de Lesat i de Cuixà i encara d'altres monestirs occitans, pelegrí infatigable, preocupat per la situació dels Llocs Sants. En una de les cartes que Gerbert escriu des de Reims a Orhac l'anomena *familiaris noster*. N'era amic i hi mantingué sempre bones i freqüents relacions. Tot això és ben sabut. Però tornant a l'anècdota que explica la *Vita Petri Vrscoli*, l'associació que s'hi fa entre llengua i *natio* (mot que certament no podríem traduir per «nació» sense precisar el contingut semàntic del terme llatí) és ben notable, perquè fent referència a un parlar romànic en oposició a altres també romànics és, si no m'erro, molt primerenca. Hi ha encara una altra comparació entre llengües que em sembla poc significativa, però n'hem de parlar perquè la fa el mateix Gerbert. En una carta dirigida des de Reims l'any 984 a l'abat del seu sempre estimat monestir d'Orhac, diu que el seu arquebisbe vol saber quina és la situació general del país i si s'ha casat Hug, que, diu, «en la vostra llengua anomeu “abbicomes”»: *Qui status regnorum penes uos sit, scire cupit, et an Hugo quem uestra lingua abbicomitem dicitis, uxorem duxerit*. Per a J. Havet, l'il·lustre editor de les cartes de Gerbert (1889), els mots *uestra lingua* constitueixen un obstacle a l'opinió generalment admesa que Gerbert havia nascut a Orhac o als seus voltants. Havet observa que la biografia de Richer, feta per encàrrec de Gerbert, diu solament que era Aquità. D'això també se'n fa ressò L. Nicolau d'Olwer. Però Gerbert, que havia estat acollit d'infant al monestir de Sant Gerard d'Orhac, difícilment hauria parlat de la llengua d'Orhac en oposició a la seva, difícilment hauria deixat de considerar seu l'alvernès, fos quin fos el lloc d'Aquitània on hagués nascut. Em sembla que el que volia dir Gerbert és que el terme culte, gairebé jurídic o institucional, però no del tot ben forjat, *abbicomes*, era propi d'Orhac i desconegut a Reims. Potser la frase transparentava el punt de vista del seu arquebisbe.

III

6. Ara que hem arribat al temps de Gerbert i del nostre Borrell, podem demanar-nos què podem saber i dir sobre la facilitat o dificultat d'intercomunicació oral entre catalans i alvernesos —alvernesos o roergats. Quan el comte Borrell, molt probablement l'any 967, ja home fet, anà a Rodés per casar-se

amb Ledgarda, filla d'un gran personatge, Ramon II de Roergue, duc i marquès, amb poder i propietats a la Gòtia, llavors ja difunt, va haver d'entendre's oralment amb el germà de la núvia, Ramon III de Roergue, i sobretot amb la núvia. El comte Borrell era un home d'empenta, que aviat hauria de tractar amb papes, arquebisbes i abats i reis, i els homes d'empenta del segle X podien anar a Sant Jaume de Galícia, o a Roma o, si s'esqueia, a Jerusalem, fent-se entendre parlant moltes llengües i totes malament, com se sol dir. Però el problema que vull plantejar no és aquest exactament: ja ho anirem veient. Des de Rodés va voler visitar (*orandi gratia*) el cenobi d'Orlhac (Alta Alvèrnia), fundat vers 894 per Sant Gerard (o Geraud), que havia esdevingut lloc de freqüent pelegrinatge. No consta documentalment la connexió entre el viatge del comte a Rodés i la seva visita a Orlhac, però sembla del tot natural que el comte aprofités l'estada a Rodés per a arribar-se a Orlhac. Allà, com explica Richer, fou acollit cordialment (*humanissime*) per l'abat, amb qui va sostenir la célebre conversa en el curs de la qual l'abat li preguntà si hi havia a les terres hispàniques (*in Hispaniis*) homes entesos en les arts (*in artibus perfecti*); com que el comte sense vacil·lar (*promptissime*) li respongué que sí, l'abat el va convèncer que s'emportés un dels seus monjos perquè fos instruït en les arts. Sens dubte la comunicació oral entre l'abat alvernès i el comte barceloní es va desenvolupar també sense dificultats. Fou així que el comte i el seu seguici, uns quants cavallers, escuders, i almenys dos esclaus de confiança (amb tendes, cavalls i mules), i la seva muller Ledgarda, dona de fermesa intel·ligent, amb les seves esclaves més estimades i un ric aixovar, i el jove monjo Gerbert, protegit personalment pel comte, tots plegats acompanyats una part del trajecte per cavallers roergats, feren camí cap a les terres de comte. Passaren per la Gòtia, anomenada així no solament perquè havia format part del regne visigot, sinó perquè els gots hi eren especialment nombrosos, primer per l'establiment de guarnicions militars de frontera i després per l'arribada de refugiats nobles en temps de Carlemany. Podem dir que Narbona era més gòtica que Barcelona, però lingüísticament aquest fet no sembla haver tingut transcendència. Entraren en el domini lingüístic del català, sense adonar-se'n. Tot era llavors tan semblant! Si visitaren la catedral d'Elna, pogueren contemplar davant l'altar la taula d'argent, obra amb art admirable, que l'any 916 el bisbe Elmerad, fill de Sunyer II d'Empúries, havia lliurat a l'església de Santa Eulàlia (era ofrena del seu germà el comte Benció): *tabulam argenteam ante ipsum sacrisanctum altare mirifico opere comptam*. Aquesta taula, com ens explica Pere Ponsich, fou destruïda pels mateixos canonges el 1724, malgrat l'oposició del poble d'Elna. Arribaren a Barcelona, ciutat ben emmurallada, que tanmateix no resistí l'assalt de les tropes sarraïnes d'Almansor. El dia 6 de juliol de 985 la ciutat fou saquejada i lliurada al foc i els seus habitants foren

morts o fets captius. Això ja no ho veié Ledgarda, que havia mort uns anys abans, però ben bé que se n'assabentà Gerbert!. El comte confià el jove monjo d'Orlhac a la saviesa en arts d'Ató, bisbe d'Osona, terra bella, una mica aspra, però llavors ja de dolç parlar. No lluny, els volcans coberts de vegetació de la Garrotxa podien recordar-li els d'Alvèrnia.

7. A mi se m'han de perdonar aquestes disquisicions —per dir-ho així— extralingüístiques, perquè per una banda jo no sabia parlar de la llengua d'una època sense dir res dels qui la parlaven i, per l'altra, em proposo sobretot de subratllar allò que una roergada com Ledgarda havia de trobar una mica sorprenent —per no dir estrany— en la manera de parlar dels catalans. Més coses estranyes hi havia de trobar un alvernès com Gerbert, que tanmateix, com a monjo d'excel·lent formació en «*grammatica*», posseïa el llatí.

Dificultats de comunicació verbal entre roergats i catalans, posem pel cas, no n'hi podia haver. Tots formaven part de la mateixa república lingüística, que comprenia tota la vella Aquitània, l'extrem meridional de la qual era el comtat de Barcelona. Però la cosa venia de lluny: la teoria segons la qual el *Conuentus Tarracconensis* havia rebut una llatinitat diferent a la de la resta d'Hispania i af a la de la Gàl·lia meridional, formulada d'una manera totalment convincent pel que fa al lèxic per Germà Colon, ha de ser també admesa en el camp de la fonètica: la reducció de la *-ll-* darrere vocal, tret comú a la Gàl·lia i a Catalunya, ha de ser anterior al segle II (cat. *vila* vs. cast. *villa*). També respecte a la morfologia (cardinals i ordinals) i a la sintaxi (*fer alterar algú* = *fer que algú s'alteri*). Jo ara i aquí no puc insistir ni sobre el grau d'afinitat entre l'occità i el català, ni sobre la seva antiguitat, ni sobre les seves causes, ni sobre els límits meridionals del primitiu domini del català.

Aquesta afinitat originària és el que ens permet de dir que en la segona meitat del segle X entre Ledgarda de Roergue i el comte Borrell, el seu marit, i els altres catalans no hi havia dificultats de comunicació oral. Però hi ha un altre factor important: ja hem dit que, com més enllà anem en el temps, les llengües romàniques més s'assemblen entre elles. És per això que s'ha dit que el text escrit dels Juraments d'Estrasburg de 842, tal com ens ha estat transmès, resulta més entenedor, en igualtat de coneixements lingüístics, per a un catalanoparlant que per a un francòfon; i això és així perquè la llengua catalana actual és respecte a la medieval molt més conservadora que el francès actual respecte al francès antic o el mitjà. És també per això que els especialistes en occità antic no acaben de posar-se d'acord sobre la procedència de l'autor de la Cançó de Santa Fe composta entre 1060 i 1080, que té en el seu pròleg uns versos enigmàtics:

Legir audi sotz eiss un pin
 del vell temps un libre Latin;
 Tot l'escoltei tro a la fin.

.....

Canczon audi q'es bella'n tresca,
 que fo de razon Espanesca;
 non fo de paraulla Grezesca
 ne de lengua Serrazinesca.
 Dolz' e suaus es plus que bresca
 e plus qe nulz pimentz q'om mesca.
 Qui ben la diz a lei Francesca,
 cuig me qe sos granz pros l'en cresca
 e q'en est segle l'en paresca.

Sobre el seu origen, les propostes que s'han fet, són Agen, Llemotges, Rogerue i Narbona. Sembla que cal descartar, com també s'ha proposat, que fos composta a Sant Miquel de Cuixà.

8. Entre la llengua de Ledgarda i la dels barcelonins hi havia una gran semblança, i aquesta semblança procedia, ja ho hem vist, d'una afinitat originària, però també podia ser percebuda pel fet que en el segle X no havien arribat al seu terme evolutiu els trets que havien de provocar una fragmentació, o més aviat una diferenciació més pregona, entre els parlars occitans i els catalans. Penso en la llei fonètica segons la qual el reflex de *d*, de *c* (+*e*,*i*) i de *ty* (> *dz*), quan passava a ser final de mot, és en català una *w*. El pas previ era la confluència d'aquests sons llatins en una *d* fricativa molt feble semblant al so de la *th* anglesa en *these*. No puc aquí exposar i criticar les diferents teories sobre aquest procés evolutiu ni sobre l'establiment de la seva cronologia. Encara en les Homilies d'Organyà tenim, com és freqüent en els documents dels segles XI i XII, en posició final *d* o *z*, per exemple *prod* (< PRODE), *pad* (< PACE), *crod* (< CRUCE), *palaz* (< PALATIUM). La vocalització de la *d* fricativa procedent dels sons mencionats és característica del català i molt important perquè afecta un gran nombre de mots; afecta la fisonomia de la llengua. És un tret que diferencia el català de l'occità medieval, així *crotz*, *sez* (< SEDE) i *pretz* corresponen al català *crou* (després *creu*), *seu* i *preu*. Ara, si aquest procés no havia culminat en el segle X, tanmateix Ledgarda, com qualsevol altra persona, podia percebre que la *d* de *dads* (participi plural de DARE, que conservà força temps la sonora procedent de la sonorització de la -T- intervocàlica) era ben diferent de la *d* del pl. *dads* «daus» (amb D etimològica). Una *d* passarà a *t* i l'altra a *w* (*dats* i *daus*). En el segle X el procés ja havia de trobar-se en una etapa avançada. Altres

discrepàncies entre el parlar del comte Borrell i el de Ledgarda venien de lluny, del mateix substrat: així en el reflex català del llatí LUNA la L inicial havia esdevingut palatal, però la U llarga es mantenia labiovelar com en llatí (cat. *lluna*). En els parlars occitans, en canvi, allò que era, o esdevenia, palatal (*ii*) era la U llarga llatina. Els catalans palatalitzaven també la geminada llatina LL (*castell* contra *castel*). Per a Ledgarda havia de ser també ben sorprenent la manera que tenien els barcelonins de pronunciar la *e* de *cadena* (que havia d'esdevenir una vocal neutra tònica, que encara manté el mallorquí).

És sobretot la gramàtica històrica que ens permet l'establiment de la cronologia de l'evolució d'aquests sons. Però tenim ben documentats altres trets evolutius propis del català. Des del segle IX tenim documentada l'assimilació del grup llatí ND en *nn* (*in pago geronnense* en un pergami original de 881). La geminada *nn* sembla haver-se mantingut bé durant tot el segle XI. Els parlars occitans orientals mantenien el grup llatí *nd* (així *onda*, *baranda*, *benda* contra *ona*, *barana*, *bena*). La pèrdua primerenca de les formes procedents del nominatiu llatí potser és el tret més característic que separa el català dels antics parlars occitans. Des del segle X almenys, el català no ofería una oposició entre el cas recte i el cas oblic; això és el que es desprèn de l'ús de formes procedents de l'acusatiu llatí en funció de subjecte força nombroses en la segona meitat del segle X. No hi havia llavors una oposició gramatical, per exemple, entre *coms* i *comte*. En els segles posteriors solament en funció atributiva trobem singulars en *s* usats espontàniament, bé que no sistemàticament. És el que jo anomeno el cas atribut (*de ista hora in antea fidels vos sere*, és una frase formulària no rara en els juraments de fidelitat catalanitzats del segle XI).

Més amunt hem fet al·lusió a la reducció de la geminada *ll* darrere vocal llarga, que dèiem que era general a la Gàl·lia i a Catalunya i que havia de ser anterior al segle II. En el domini del català ja la documentem en el segle IX. En un pergami original de Vic de 889 trobem el reflex del llatí clàssic *stella* escrit amb *l* simple: «*cauallo uno ualente solidos 'xxx' colore saxo cum stelo albo in fronte, et alio cauallo mauricello ualenten solidos 'xx'.*» Trobem en aquesta breu frase tres coses més ben interessants per diferents conceptes: l'adjectiu *saxus* a «gris» (procedent del substrat) que l'occità antic *seis*, *saïssa* continua i l'altre adjectiu *mauricellus* -a «negre rogen», propi del llatí hispànic (cast. *morcillo*), que no té representant conegut ni en català ni en occità. Però aquests són mots rars; no formen part del lèxic bàsic. La cosa més notable és comprovar que el femení llatí STE(L)LA havia ja esdevingut masculí en el català de Vic del segle IX. El mot és sempre femení en les llengües veïnes (occità antic *estela*) i ho és també sovint en català. Potser Gerbert a Vic sentia *estel*, en lloc d'*estela*, i se'n sorprenia. Jo aquí voldria posar en relleu que per a la reconstrucció del català de segle X la gramàtica històrica és un instrument importantíssim, però no podem pres-

cindir de la documentació del baix llatí tan abundant i generosa a Catalunya. La gramàtica històrica no ens pot dir que ja en segle IX el llatí *stella* havia esdevingut, almenys a Vic, masculí.

El lèxic bàsic català és molt semblant a l'occità: mots com *parlar, fusta, taxa, bullir, trobar, cercar, cost*, que respecte al llatí de l'època clàssica responen a innovacions més o menys vulgars o tardanes, tenen la seva correspondència en occità. Els termes clàssics *auunculus* i *uolo* es mantenen tant en català com en occità (contra el castellà *tio* i *querer*). Una de les més notables excepcions, pel que fa al lèxic bàsic, és el mot *tia*, que surt en un testament barceloní de 1080; no podem descartar que en els comtats catalans en el segle X hi hagués algun representant del llatí *amita*, que és el terme que fan servir els escriptors en documents llatins i que continua l'occità *tanta*, forma hipocorística. Però és clar que aquí no podem parlar de la complexitat dels problemes que presenta la fragmentació lèxica de la Romània. Termes procedents del substrat com els topogràfics catalans *coma* i *calm* tenen també correspondència occitana (*comba* i *calm*). Especialment arrelat en el domini del català és el terme *quer* «roca, penyal», mot també preromà, que remunta a un cèltic *KARIO, amb representants en territori occità i a la França central. Lleugerament llatinitzat el trobem en un document del 974 que fa referència a Sant Pere de Rodes usat molt clarament com a apel·latiu; parlant d'uns límits d'unes terres diu: «*descendit per ipsa uia usque ad collem de Teuda atque inde descendit ad ipso chero qui est in ipsa uia*». Heus ací finalment un mot procedent també del substrat, però del tot aliè a l'occità; són molts els penyals o roques aïllades de figura fal·lica en les muntanyes catalanes anomenades *Carall Bernat*, (generalment substituït eufemísticament per *Cavall Bernat*). Tenim *Caralio* en un diploma del rei Lotari de 982 a favor de Sant Pere de Rodes que confirma les seves afrontacions: «*et peruenit usque in summitatem ipsius montis qui uocatur Caralio*»; uns pocs anys abans, 974, un diploma fa referència al mateix indret que l'escriptor ni tan sols gosa anomenar: «*inde uero ascendit in summitatem de ipso pino altiore qui ibidem est qui habet inhonestum et incompositum nomen, cuius tamen nomen omnibus notissimum est, quem nos propter deformitatem scribere deuitamus*». Potser Ledgarda no va assabentar-se mai del significat recte del mot, que sens dubte va sentir més d'un cop. En el fragment que hem transcrit surt un mot *pinus* «penyal» que no té una explicació del tot satisfactòria. Parlar del lèxic és cosa de mai acabar, perquè cada mot té la seva història. Hi ha també el significat dels mots, que és cosa encara més complexa. El mateix mot podia voler dir una cosa diferent a Barcelona i a Rodés. El continuador del llatí *nebula* a Barcelona no solament designava la boira; era el nom també d'allò que avui encara anomenem *neula* «full prim de pasta feta amb farina» (significat no documentat fins als darrers anys del segle XI). L'occità antic *nebla*, segons sembla, presenta solament

el significat de «boira, calitja», però el significat gastronòmic no és aliè a l'occità actual. De la toponímia comparada no en diré res (i se'n podria dir molt), però pel que fa a la antroponímia no vull deixar de mencionar el paper que s'ha atribuït a Ledgarda en la introducció del nom *Ramon* en el casal de Barcelona. *Borrrell* és un nom freqüentíssim en el segle X. És típicament català, gairebé exclusivament català. No podia agradar a Ledgarda. Filla de Ramon II de Roergue, germana de Ramon III, va voler que el seu fill es digués també *Ramon*, nom al·trament no rar a Catalunya i portat també per comtes dels comtats pirinencs més occidentals. Nom de comtes, de savis i de sants ha tingut una gran força expansiva en el domini del català.

Tenim una immensa quantitat de documents, dels segles IX, X i XI escrits en llatí, però amb grans concessions a la llengua parlada. Això fa possible que certs trets lingüístics comuns al català i l'occità apareguin per primera vegada en el domini del català. Així el testimoni més antic citat per K. Lewent de la construcció «*per lo castel a recobrar*», en què el sintagma *a* + infinitiu fa una funció anàloga a la del gèrundi llatí, és un jurament de 1103 (Brunel, núm. 10; Provença): «*Heu Ponz ... del castel de Fos et de Eiras et d'Aix not decebrai ... et s'om era o femena quels ti tolges, ab aquels fin ni societad non auria, fors pels castels a recobrar*». Aquesta construcció que jo, recordant un vers de Ramon Llull, anomeno «per sarraïns a preïcar», en el domini del català ja apareix en un document de 983 de Sant Cugat: «*consciens sum* (= «dono el consentiment») *de ista carta a facere*». També en un testament de 1024 del mateix cartulari: «*et destrai .i. per quadres a dolare*» i encara en un altre de 1097 de la Catedral de Barcelona: «*sextarium .i. per missas, et per ipso uas* («sepulcre») *ad adobar sextarium .i.*». Es tracta d'un tret sintàctic de freqüència relativament baixa, cosa que també ens fa veure que la comunitat lingüística occitanocatalana és molt antiga i d'arrels precarolíngies i que per això, almenys per a les etapes més antigues, els estudis i les monografies sobre la llengua han de tenir un caràcter globalitzador.

9. La «reconstrucció» del català del segle X és una tasca impossible. Fàcilment podríem assenyalar molts més trets que els mencionats aquí. Són moltes les coses que sabem, moltes les que s'aniran descobrint, però també són moltes les que ignorem i ignorarem. El terreny que cal deixar a la conjectura és massa gran. Una cosa és clara: podem descriure alguns trets del català del segle X i fixar la cronologia de certs fenòmens evolutius; podem descriure, però no podem mostrar. Els documents d'intenció romànica, catalana, de certa extensió són d'entrat ja el segle XI. Els textos occitans són més antics, els literaris sobretot. El *Boeci*, escrit potser a Llemotges, fou compost sens dubte per un monjo que havia nascut en vida de Gerbert; potser no gaire més jove que ell. En reali-

rat no sabem fins a quin punt la llengua del poema pot representar la de l'alvernès Gerbert. Les diferències no podien ser molt notables ni per raons geogràfiques ni per les cronològiques; heus-ne ací una petita mostra:

Coms fo de Roma e ac ta gran valor
 aprob Mállio, lo rei emperador:
 el era-l melér de tota la onor;
 de tot l'emperi-l tenien per senior.
 Mas d'una causa nom avia genzor:
 de sapiéncia l'apellaven doctor.

Quan veng la fis Malio Torquator,
 donc venc Boecis ta gran[z] dolors al cor,
 no cuid aprob altre dols li demor.

(vv. 34-42)

He triat un fragment en el qual es manifesta clarament l'oposició entre el cas recte i l'oblic. És cosa ben sabuda que un estudiant universitari catalano-parlant entén sense gaires dificultats la prosa de l'occità antic; la llengua de la poesia li sembla molt més esquerpa, perquè és gran el seu artifici.

En el domini del català entre tots els documents redactats amb intenció romànica, és a dir catalana per a nosaltres, de ja avançat el segle XI em sembla que el més notable és un jurament (pergamí original) editat i estudiat per Moreu-Rey, benemèrit de la cultura catalana per molts conceptes: sobre altres textos té l'avantatge que permet de ser datat amb molta precisió (entre 1031 i 1035) i no es limita a reproduir frases formulàries: un alt personatge el nom del qual no consta (el document fou escrit amb la finalitat de ser llegit a viva veu) jura que es presentarà al pòrtic de la catedral dues vegades l'any i donarà satisfacció segons dret a les querelles presentades contra ell. Es compromet també a no portar armes des d'una llegua de Barcelona. El jurament acaba així:

«Sicut superius scriptum est, si o tenrei et si o` tendre sine engan me sciente, si es non ei de passione che chausalchar non puxa aut de aqua que passar non puxa, aut si non sum preso sine engan aut si non per[gam ad] sepulcrum domini sine engan, e l'es passad similiter o farai ad predictos termines sine engan et ominem non hoccidre nec feminam de episcopatum sancte crucis nec de episcopatum de sancti petri de au-sona, si ille primus no`m fer irads ho`nno se adoptex contra me che`m fira».

Reproduceixo una traducció meva:

«Com ha estat escrit, així ho mantindré i ho atendre sense engany sabent-ho jo, si no tinc impediment de malaltia, de manera que no pugui cavalcar, o d'aigua de manera que no pugui passar [rius i torrenteres], o si no sóc pres, sense engany, o si no pelegrino al Sepulcre del Senyor, sense engany; i una vegada l'impediment passat, semblantment ho faré en els termes damunt dits sense engany; i no occiré cap home ni dona del bisbat de la Santa Creu [de Barcelona] ni del bisbat de Sant Pere d'Osona, si ell primer no em colpeja irat o si no es disposa a colpir-me».

L'escrivent no ha pogut prescindir del tot de la llengua llatina en què havia après a llegir i a escriure (escriu *sicut superius scriptum est; me sciente; ad predictos termines; sepulcrum domini*, entre altres coses). És la primera vegada que apareix l'enigmàtic terme «*es*» «impediment», ben documentat en textos del segle XI. Veiem com es mantenen sonores en posició final les sordes llatines que s'havien sonoritzat en posició intervocàlica (*passad, iradi*). Trobem un singular en *-s* (*iradi*) en funció atributiva. Ara, les diferències de la llengua parlada que ens mostra aquest jurament i la del comte Borrell, mort ja feia uns quaranta anys, podien ser molt notables, perquè en l'evolució lingüística també es produeixen salts. Una altra cosa: un dels motius que poden impedir la comparança del noble personatge que fa el jurament, és el seu desig de visitar el sepulcre del Senyor. Precisament l'abat Garí de Cuixà el 993 havia anat a Terra Santa i el mateix Gerbert escriu una bella carta a favor de l'església de Jerusalem.

Lleugerament posterior deu ser el pergami original que conté el jurament de fidelitat de Radolf Oriol a Ramon III de Pallars, comtat lingüísticament una mica allunyat de Barcelona o Vic, també d'intenció romànica. Té uns límits cronològics molt amples: entre 1029 i 1047 (ed. de F. Udina Martorell):

«Iuro ego Radolf Oriol, filium Mirabile, a te Ragimundo, chomite, filium Ermetructe et a te Ermesende, chomitissa, filiam Gilga, de ipsos chastellos de Aringo et de Oriti; go fideles uos ende sere; go no llos uos deuetare, ni deuetare no llos uos fare et si de Giriperto meum seniore menus euenerit per morte, go a uos ende atendre sine lochoro che non uos ende <de> demandare. Quamu aci est <est> scriptu et omo ligere hic pote si uos atere et si uos atendere per directa fidem sine uestro enchanno. Per Deum et sanctis suis».

Els convenis feudals i els juraments de fidelitat d'intenció romànica, com els publicats per Russell-Gebbert, són molt abundants. Com que contenen les mateixes frases formulàries que els occitans, la comparació entre els uns i altres presenta lingüísticament un gran interès. La cosa està en bones mans. Deixeu-me dir que la desconfiança que alguns lingüistes tenen vers tot document que no sigui original em sembla excessiva.

IV

10. Ara jo per acabar voldria dir alguna cosa sobre l'única llengua emprada en l'escriptura en el segle X a Catalunya: el llatí. Ho faré mostrant-lo, és a dir, reproduint una breu selecció de textos.

El mateix Ató, el savi en arts que, juntament amb Borrell, el 970 havia de portar Gerbert a Roma i havia de tornar-ne amb unes butlles que li van costar la vida, podia haver ensenyat al seu deixeble el decret del sínode de Sant Tiberi d'Agde, de 907, en què s'eximia el bisbe d'Osona (Idalguer) i els seus successors de pagar a l'Església metropolitana el tribut anual imposat per Teodard (una lliura d'argent). L'original del decret encara ara el podem veure a l'Arxiu de la Catedral de Vic. El decret és conegut entre nosaltres sobretot perquè reproduceix en estil directe el discurs pronunciat per Idalguer, bisbe d'Osona, en el concili reunit a Barcelona (*«apud nobilem ciuitatem Barkinonæ»*) l'any 906, que és una font historiogràfica important que ens fa veure com la figura de Guifré el Pelós és enaltida pocs anys després de la seva mort. El discurs comença així:

«Attendant et consideret uestra reuerenda paternitas, o uenerande archipraesul Arnuste, necnon et omnes qui in hoc sacro concilio adestis. Cum priscis temporibus tota Hispania atque Gotia sacris insisteret erudictionibus et uernaret clero atque fulgeret aecclesiis Christo dicatis—inter reliquas ipsa quoque Ausonensis aecclesia nobilis habebatur—, peccatis uero exigentibus illorum qui tunc habitatores erant illarum terrarum, ut omnes nostris, barbarico gladio diuino iudicio traditi sunt, ita ut ne aliquis christianorum in praedicto pago Ausone remaneret. Post multorum autem annorum curricula, misertus Dominus terrae illae, suscitauit in ea nobilissimum principem Vuifredum et fratres eius, qui, ex diuersis locis et gentibus homines pio amore colligentes, prelibatam ecclesiam cum suis finibus in pristimum instaurauerunt statum».

Com deia Abadal «la relació d'Idalguer captiva per la seva claredat i precisió, no pas massa comunes en escrits del seu temps». I, en efecte, la nítida i acurada prosa d'arrel carolíngia, amb recursos retòrics senzills i eficaços (observades discretament les regles del *cursus*) és present en tot el discurs. Ara, tot això, més que al bisbe Idalguer que presentava les seves queixes al concili de Barcelona de 906, potser cal atribuir-ho més aviat a aquell a qui l'arquebisbe Arnust havia confiat la redacció del decret eixit del sínode d'Agde l'any següent. Però, pel que sabem, Idalguer era persona notablement instruïda.

Ben diferent és el llatí culte dels darrers anys del segle. L'acta de la consagració de la nova església de Ripoll redactada pel bisbe-comte Miró Bonfill, còrrresponsal de Gerbert, conté el següent fragment en un llatí tan correcte com rebuscat, per no dir horripilant:

«Post corpoream Iesu Christi domini nostri uenerabilem ascensionem, salutis antidoto protoplausti iam purgato liuore, pioque Apostolorum quae a bono Magistro in obscuro didicerant in tectis categorizante collegio, haud paruae gentilium phalanges, idolorum sublato errore, suauissimo Saluatoris iugo praebuere ceruices innumeraque per tota, ut ita dixerim, cosmi climata episcopia fulsereque coenobia».

També hi ha el llatí bàrbar: el d'un escriptent que pensa que *docere* «ensenyar» vol dir «aprendre» i repetidament usa *docuit* per *didicit* (per exemple, en una escriptura de Sant Cugat de 987: *S+m Helias, qui litteras docuit, scribere non nouit*).

Però hi ha de tot. El jutge Bonushomo quan explica, el 990, com els captius barcelonins des de les presons de Còrdova es preocupaven de deixar els seus béns a Sant Cugat, no solament es fa entendre, malgrat cert desgavell en l'ús del casos, sinó que també sap commoure el lector:

«In nomine Domini. Ego Vdalardo, uicecomiti, et Arnulfo, archidiaconi, donatores sumus domum s. Cucufati cenobio ... Manifestum est enim qualiter fuimus capti in Barchinona ciuitate, et nobiscum fuerunt captiuati Atoni et fratri eius Cherucio, et dum eramus in ista dampnacione in Corduba retrusi in carcere, testauimus nos in inuicem nostris facultatibus, qui in ista regione relinqueramus, ut ipsi qui Deus primi de ipsa captiuitate liberi fuisset, potestatem habuissent distribuere eorum alodibus ad predicta loca sancta. Et nos predicti Vdalardo et Arnulfo eduxit nos Dominus et liberauit de iam dicta captiuitate in magna misericordia sua. Propterea donamus atque tradimus illorum alodibus ad predicta sanctorum loca, quemadmodum illi nobis ordinauerunt ...».

No és pas aquest, ni de molt, l'únic document que ens pot colpir. Moltes llàgrimes hi ha en molts d'ells. En l'execució testamentària de Guillem d'Olió, senyor de Mediona i levita de la Seu de Vic, l'escrivent *Willelmus*, en un llatí entre vacil·lant i elegant, ens descriu la tràgica mort del testador (1034) a mans dels sarraïns que li pararen una emboscada:

«Hec autem omnia ordinata, postea uixit plus quam biennium, et celebrante eo placito cum domno Bernardo Sendredo et aliis plurimis amicis suis in cacumine montis ante castrum Cheralt superuenerunt sarraceni in confinio Argenzola deuastantes et captiuantes cristianos; et ille cum ceteris persecutus est eos audacter cum iam dictis amicis, usque quo peruenerunt in insidiis barbaricis, ubi grauiter uulneratus adque capite truncatus, pro diuino amore tali morte preceptus, migrauit ab hoc seculo. Antequam de hac re permutasset uoluntate, in mense isto preterito septembrio».

Hi ha també un llatí tan bàrbar que ofereix dificultats d'interpretació: així el judici d'Isarn de Caboet celebrat a Coll de Nargó (1040-1060). Es tractava, segons sembla, d'una vulgar discussió sobre la propietat de l'aigua d'un rec, que havia acabat amb una acció violenta per part de Bernat Guillem, fill del vescomte. Transcriu la part més interessant que és la darrera, la que dona notícia de la sentència:

«Et per ipsum asaltum quod fecit Bernardus Willelmus ad Trasgonza in ipso rego, iudicauit Isarnus, iudex, quod debuit Bernardus abere hunam feminam qui fuisset de tan bonam legionem quomodo est Trasgonza, qui fuit asallita, et debuit uenire in sua presencia ad alisacara in sua mansione ad Trasgonza, et suos pedes debuit uenire discalcia et in sua cinta hunam chonollam debuit aportare».

Més que una traducció en dono una interpretació, que en molts punts no coincideix amb la que dona J. Coromines (DECat. I, 199b):

«I per l'assalt que féu Bernat Guillem a Trasgonça en el rec, el jutge Isarn sentencià que Bernat havia d'aportar una dona que fos del mateix rang que Trasgonça que fou assaltada, i que aquesta dona havia de comparèixer a la presència de Trasgonça, davant la seva casa, per fer aliscara: havia d'anar-hi a peu i descalça i en el seu cenyidor havia de portar una filosa».

L'*aliscara* és una pena infamant, que aquí consistia a presentar-se davant la persona ofesa amb una filosa, el símbol, segons sembla, del treball manual i servil de la dona. El mot *conolla* («filosa») procedeix de *conucla* (forma dissimilada de *colucula*, diminutiu de *colus*), d'on procedeixen també el fr. *quenouille* i l'it. *conochia*. Raons eufemístiques expliquen que tant en occità com en català el mot *conolla* fos substituït per *filosa*.

Però amb tot això ens hem passat de cronologia perquè ens havíem proposat de parlar del català i del llatí del segle X, concretament de la segona meitat del segle. Però és clar que no hi ha en la cultura solucions de continuïtat estridents. I tanmateix les coses canvien. Per això no vull acabar sense fer una breu al·lusió a la llatinitat, fa poc descoberta, per dir-ho així, per Pere-J. Quetglas, llatinitat sorprenent per la seva nitidesa i pulcritud, la del *lator legis ac iuris* Ermengol que treballa al servei d'Ermengol IV d'Urgell, *princeps per omnia laudabilis ac praestantissimus*. És un altre món: el de la renovació cultural europea, ja iniciada a la darrereria del segle XI.

V

11. Malgrat que he mencionat molts noms d'estudiosos, he volgut prescindir de notes erudites i bibliogràfiques i d'omplir unes quantes pàgines més amb la bibliografia corresponent. Potsar d'una manera atípica he intentat donar a les planes precedents un to d'assaig, que sovint reproduceix coses ben sabudes per tothom i sovint també refon, però amb nous enfocaments, coses que procedeixen de monografies pròpies: les que vaig agrupar en el llibre *La llengua catalana mil anys enrere* (Barcelona: Curial, 1995). He volgut donar una visió general dels problemes i sobretot evitar de separar l'estudi de la llengua del de la mateixa vida dels que la parlen. No crec que me n'hagi sortit, almenys com jo ho havia volgut i pensat.

Résumé

Le catalan vers l'an mil

En ce qui concerne l'arrivée du moine auvergnat Gerbert d'Orlhac et de Ledgarda de Rouergue dans le comté de Barcelone en 967, cette communication veut mettre en évidence, avec l'aide de la méthodologie de la grammaire historique et de l'examen des sources documentaires, certains traits caractéristiques du catalan de la deuxième moitié du Xème siècle et en conclure que bien que le catalan et l'occitan appartiennent à la même république linguistique les différences étaient déjà bien notables et qu'une rouergate comme la comtesse Ledgarda pouvait y être bien sensible.

Resumit

El català al torn de l'an mila

Per çò qu'es de l'arribada al comtat de Barcelona del monge alvernès Gerbert d'Orlhac e de Ledgarda de Roergue, en 967, aquesta comunicacion ensaja, amb l'ajuda de la metodologia de la gramatica istorica e de l'examen de las fonts documentàrias, de metre en relèu qualques traches caracteristics del catalan de la segonda mitat del sègle X e conclusís que, malgrat l'apartenéncia del catalan e de l'occitan a una meteissa republica lingüistica, las diferéncias èran ja plan notablas e qu'una roergassa coma Ledgarda i podiá èsser plan sensibla.

Abstract

The Catalan language towards the year 1000

Taking as a point of departure the arrival at the county of Barcelona of the Alvernian monk Gerbert d'Orlhac and of Ledgarda de Roergue, in 967, the paper tries, with the help of the historical grammar and the analysis of documental sources, to emphasize on some characteristic features of Catalan in the second half of the tenth century. It comes to the conclusion that, even if Catalan and Occitan belong to the same linguistic community (a *res publica similiter loquentium*), in that century the differences were already quite striking and a person coming from Occitan counties, as the countess Ledgarda or Gerbert, could be well aware of them.

L'antroponímia catalana l'any mil

Josep Moran i Ocerinjauregui
Universitat de Barcelona / Institut d'Estudis Catalans

Resum

L'any mil és una data ben representativa d'un període en què el vell sistema onomàstic, heretat del Baix Imperi romà, basat en un nom únic, simple, per a cada persona, que caracteritza l'alta edat mitjana, entra en crisi i es transforma progressivament en un sistema de doble nom, que aviat prendrà un caràcter fix de nom personal, imposat en el moment del baptisme i generalment extret del santoral cristià, més un cognom de caràcter familiar. En l'alta edat mitjana predominaven els noms d'origen germànic, sobretot gòtics, però també n'hi ha d'origen franc. Respecte dels cognoms, al principi solien ésser de caràcter patronímic o toponímic, però aviat també hi apareixeran els que indiquen ofici o professió, que s'incrementaran durant la baixa edat mitjana.

ponències-III

1. Introducció

Encara que potser sigui un fet casual, és ben cert que l'any mil és una data ben significativa d'un període en què s'inicià una revolució en l'antroponímia catalana, i suposem que també en tot el món occidental, almenys en l'àmbit de la Romània lingüística.¹ Es tracta del pas d'un sistema de nom únic personal, que, heretat del Baix Imperi romà, va caracteritzar l'alta edat mitjana, vers un sistema complex de denominació, que és l'origen del sistema actual nostre, basat en un prenom (que pot ésser compost) de caràcter individual, més un o dos cognoms familiars.

És per això que, quan vam realitzar amb Jordi Bolòs² un repertori dels antroponims catalans més antics (dels segles IX i X), vam establir el final en el primer mil·lenni, o, més precisament, el 31 de desembre del 999, per raons informàtiques, en lloc de l'any 1000. I és que els canvis de mil·lenni no són gaire propicis als moderns sistemes cibernètics.

1. Veg. *Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne. Études d'anthroponymie médiévale*. Publications de l'Université de Tours, 1990. [Ic et Iic Rencontres-Azay-le-Ferran].

2. Jordi BOLOS i MASCLANS i Josep MORAN i OCERINJAUREGUI (1994).

2. Precedents

Com és ben sabut, el sistema romà de denominació personal, lligat a la primitiva organització gentilícia, es basava en els *tria nomina*,³ que, si bé és cert que també fou aplicat a casa nostra, com es demostra per l'epigrafia d'aquesta època, no és menys cert que entre les classes més populars, sobretot entre lliberts indígenes, aquest sistema complex no s'implantà del tot, i que la tendència era vers la simplificació, sovint aplicant-hi només dos noms: un *prenomen* i un *cognomen* com a màxim, almenys oficialment.⁴

Aquesta tendència a la reducció es va accentuar durant el Baix Imperi, i sobretot amb l'extensió del Cristianisme, que incrementà notablement el potencial de noms personals. D'aquesta manera s'estengué el sistema de nom únic personal, sense que hi hagués problemes excessius de confusió, que en qualsevol cas es podien resoldre acumulant dos noms personals, recurs aquest que al capdavant sempre ha existit, fins i tot recorrent a renoms o malnoms, ben típics dels ambients rurals o populars, i a hipocorístics diversos, vius tostemps, almenys en un registre col·loquial i familiar. No oblidem tampoc la possibilitat de la derivació, sovint també amb caràcter hipocorístic, almenys al començament, que permetia de generar noms amb una certa facilitat. Com a mostra posarem un antropònim primitiu com *Quintus*, del qual existien derivats diversos segons els sufixos que s'hi aplicava: amb *-ius*, *Quintius*; amb *-ianus*, *Quintianus*; amb *-inus*, de caràcter hipocorístic, *Quintinus*; més la forma *Quintinianus*, combinació de les anteriors.

Segons Paul Aebischer,⁵ que és qui, ara per ara, ha estudiat més a fons aquest procés a Catalunya, els individus que apareixen en l'epigrafia dels segles compresos entre el V i el VIII, és a dir anteriors a la Reconquesta carolíngia, generalment només porten un sol nom. I respecte del repertori de noms personals d'aquest període, en què ja predomina el Cristianisme, estableix, en relació amb llur origen, quatre classes o categories:

1) Antics gentilicis i *cognomina* llatins conservats per la tradició, masculins com *Avitus*, *Aurelius*, *Crispinus*, *Dexter*, *Iulius*, i femenins com *Camilla*, *Iuliana*, *Iusta*, *Valeria*, *Victorina*.

2) Noms d'origen llatí més recents: *Aeternalis*, *Amator*, *Dominicus*, *Februarius*, *Florentinus*, *Fulgentius*, *Honorius*, més d'altres d'origen grec com *Alexandria*, *Arcadius*, *Basilis*, *Eulalia*, *Saturius*, que s'hi incorporaren.

3. Veg. M. DOLÇ (1960), p. 389-419.

4. Marc MAYER i Isabel RODA (1984).

5. Paul AEBISCHER (1928), p. 43-118. Veg. també Michel ZIMMERMANN. «Les débuts de la «révolution anthroponymique» en Catalogne (xè-xiiè siècles)», *Annales de Midi*, tome 102.

3) Noms de clara influència cristiana, extrets de la Bíblia, com *Emmanuel, Iohannes, Maria, Paulus, Susanna, Stephanus, Thomas*, incorporats al santoral cristià.

4) Noms d'origen germànic, i més concretament gòtic, tant a Hispània com a la Gallia Narbonensis, com *Agilo, Aigo, Froila, Gulfinus, Modofredus, Oppila, Reccaredus, Hodesind, Sisimir, Ègila*.

3. Segles IX i X

Després del trasbals produït per la conquesta islàmica i la reconquesta carolíngia, a partir del segle IX comencem a disposar de documentació suficient a Catalunya per a poder estudiar amb un cert detall el caràcter i l'evolució de l'antroponímia catalana.

En primer lloc podem constatar que es manté el sistema de nom únic que s'havia fet general en el període immediatament anterior.

Respecte del caràcter de l'origen d'aquests noms, P. Aebischer descriu primerament els que provenien de la vella antroponímia romana, pervinguts probablement a través del Cristianisme, com *Antuniano, Constantinus, Dalmatius, Martinus, Poncius, Vicencio*, més d'altres també d'origen llatí del període tardà i ja sovint amb un caràcter clarament cristià, com: *Abundius, Albinus, Amabile, Amatus, Beato, Bellus, Bellissima, Benedictus, Bonus, Candidus, Casta, Celsius, Columba, Comparatus, Christianus, Datus, Desiderius, Donatus, Dulcidius, Durabile, Escolastica, Fedancius, Felix, Fortunius, Fructuosus, Gaudiosa, Graciosa, Grazilia, Honestus, Honoratus, Infans, Iusto Maior, Margarida, Mirabilia, Mirrosa, Paternus, Placidus, Preciosa, Pulcra, Proficius, Saburido, Saborosa, Saborella, Salvator, Salvia, Sancio, Silvester, Simplizia, Spetosa, Sponsata, Vitalis*. I així mateix d'altres d'origen grec de caràcter cristià també: *Adanasia, Alexander, Andreus, Anestasio, Apollonius, Calepodius, Chiriacus, Cristoforus, Eugeneia, Eusebius, Georgeus, Jacentus, Stefanus, Teodosius*; o d'origen bíblic: *Ananias, Anna, Daniel, David, Elias, Elisabe, Eliseus, Esmael, Jeremias, Michael, Salomon, Susanna*, de l'Antic Testament, més *Marchus, Maria, Paulo, Petrus*, del Nou Testament.

El repertori que ens dona Aebischer d'aquests noms avui es pot ampliar per la informació que dona el RAC-1, per exemple amb noms com *Abraham, Absalon, Abundantius, Acisclus, Adam, Adrianus, Actius, Agustinus, Albinus, Amorus, Amorosso, Ananias, Anastasius, Andreas, Antonius, Aquilinus, Armentarius, Artemius, Astucia, Audimia, Auriolus, Auria, Auritius, Auriosa, Auxilius, Aventinus, Avida, Avuyrido*, limitant-nos en aquesta mostra als noms més clars que comencen per la lletra A.

Així mateix cal assenyalar l'existència en aquest període d'alguns sufixos operatius en aquesta mena de noms, com *ellus*: *Marturellus*, *Revellus*, *Sabate-llus*, *Venerellus*; *olus*: *Filiolus*, *Terciolus*;⁶ *utius* o *ucius*, d'origen incert, bastant productiu: *Aurutius*, *Bellutius*, *Bonutius*, *Caluucio*, *Carucius*, *Donnutio*, *Ferrutius*, *Marcucius*, *Perucio*.

Però, com va dir també P. Aebischer, aquestes llistes de noms d'origen mediterrani, per llargues que siguin, no ens poden fer oblidar el fet que aquests noms només representen una proporció minoritària dins l'onomàstica personal de llavors a Catalunya, puix que la gran majoria d'antropònims en aquests segles IX i X, i fins en els segles immediatament posteriors a l'any mil, són d'origen germànic.

No sabem exactament quina era la proporció de noms germànics en els segles VI i VIII, i si ja havien tingut una projecció en la població autòctona com a conseqüència del prestigi social de l'aristocràcia gòtica dominant. En qualsevol cas ja podem observar noms gòtics entre els noms dels bisbes catalans que signen les actes dels concilis a partir de la conversió de Recared el 587: *Emila* (610-614), *Laüf* (693) de Barcelona; *Vitarc* (656) d'Elna; *Sisuld* (630), *Gaudila* (683-693) d'Empúries; *Savaric* (688), *Gilimir* (693), *Ataülf* (778-788) de Girona; *Afrila* (653) de Tortosa; *Renari* (633) i *Leuberic* (683-693) d'Urgell.

Però després de la Reconquesta, a partir del segle IX, que és quan comencem a disposar de documentació continuada, és evident que una majoria considerable, devers les tres quartes parts de la població de la Catalunya carolíngia, va prendre un nom personal d'origen germànic; aquests noms al començament eren sobretot de caràcter gòtic, però progressivament se n'introdueixen d'altres d'origen franc que substitueixen bona part dels gòtics al voltant de l'any mil.

És evident que la gran difusió dels antropònims d'origen gòtic fou deguda al prestigi social de l'aristocràcia d'aquesta procedència, de la qual probablement procedien almenys algunes de les famílies comtals catalanes, com la de Barcelona. Però també hi degué contribuir alguna raó funcional: és evident que aquests noms, que presenten una gran varietat, van enriquir considerablement el repertori potencial i real de noms de persona disponibles, de manera que es pogué mantenir el sistema de nom únic sense gaires problemes de confusió.

Unes altres consideracions, més enllà de les onomàstiques, són, en primer lloc, que la gran varietat i extensió dels antropònims gòtics a Catalunya, entre els quals s'inclouen un bon nombre de noms femenins, no sembla gaire explicable si no és per contacte o per relació personal, puix que els visigots no disposaven d'un calendari litúrgic que ajudés a la difusió per via escrita dels noms,

6. Veg. Joan BASTARDAS (1995), p. 231-253.

com ocorre amb el santoral cristià;⁷ aquest fet fa pensar que l'aportació reopladora d'origen gòtic deu ésser més important que la que tradicionalment li atribueix la historiografia catalana.⁸ L'altra observació és que almenys durant els segles IX i X és clara la pervivència de la morfologia gòtica, que fa noms masculins en *-a*, com *Adala*, i femenins en *-o*: *Adalo* (RAC-1, p. 76), cosa que sembla indicar que no era gaire llunyana la desaparició d'aquesta llengua en el nostre territori.⁹

No és ara aquest el moment ni el lloc de descriure les característiques de l'antroponímia germànica en general, de la qual donem les referències bibliogràfiques oportunes.¹⁰ Però com a mostra de l'estat de l'antroponímia catalana d'aquest període, donem també la llista dels habitants del terme d'Artés (Bages) que figuren en un judici de reconeixement de límits del terme i de la jurisdicció de l'església de Vic, celebrat el 7 de febrer de l'any 938; assenyallem amb un signe + després del nom quan creiem que aquest no és d'origen germànic, i amb un interrogant ? quan en desconeixem l'origen. Com podem comprovar, la majoria (és a dir, els no marcats) són precisament d'origen germànic i més concretament gòtic:

Gudemirus, Domenicus +, Adimirus, Godinus, Guldricus, Spasius, Firriolus +, Guuricus, Rodaldus, Bellus +, Eldefredus, Servodei +, Vuarnerus, Gismirus, Agustinus +, Iohannes +, Godbaldus, Edlericus, Unifredus, Sesegudus, Donadus +, Dodo, Dodmares, Fructuosus +, Gudilo femina, Odesindus, Alexandrius +, Trasericus, Stephanus +, Godafredus, Sancius +, item Sesegudus, Solarius +, Ansefredus presbíter, Vuimara, Fruilo femina, Gudalbertus, Sonegildus, Ervigius, Sperandeo +, Bulgara ?, Anidus ?, Bradulina femina, Revellus +, Sabadus +, Firriolus +, Franco, David +, Cardosus +, Guldricus, Altemirus, Rado, Ermengarius, Recosindus, Gondemares, Celsus +, Leo +, Guilimirus, Agila, Iocundus +, Seniofredus, Odesindus, Vultarius, Ragamfredus, Madexo ?, Salamon +, Revellus +, Nadesinda femina, Sesegudus, Bulgarus ?, Ansefredus, Savaricus, Teudosindus, Narbonellus +, Mascharon ?, Lunar ?, Teudegarius, Eimo, Macanella +, Goldricus, Danlane

7. Josep MORAN (1995), p. 27-29.

8. Josep MORAN (1999), p. 115-123.

9. Sobre aquesta qüestió afirma Dieter KREMER (1991), p. 223: «Un autre handicap de notre étude de la langue des Hispanogoths est le manque pratiquement absolu de témoignages précisant jusqu'à quel moment elle était vivante. Couramment, on répète que les Goths arrivèrent dans la Péninsule déjà très latinisés, que les classes supérieures des villes abandonnèrent très rapidement leur langue, qu'éventuellement, la masse de la population germanique, installée, souvent sous forme de ghetto, dans la campagne, garda pour quelque temps encore sa langue traditionnelle. C'est un sentiment de frustration qui se joint au manque absolu de textes en gothique: il n'est pas hasardeux de supposer que la conversion au catholicisme sous les roi Recaredo y fut pour quelque chose».

10. Veg. Joseph M. PIEL (1959), p. 421-444. Dieter KREMER (1969), p. 1-245, i (1972), p. 1-21. Josep M. PIEL i Dieter KREMER (1976).

*presbitero, Martinus +, Angeleva femina, Gualdofredus, Vencemal, Ermetride femina, Elderedus, Donocius +, Primizia femina, Gemela? femina, Argimira, Otega?, Suniarius, item Suniarius, Quocefredus, Odegarius, Domaldus, Benedicta +, Justa +, Serena + femina, Ermenaldus, David +, Giliselo, Eldericus, Landemirus, Lelegarda, Floregius?, Evolendus.*¹¹

En aquesta llista, que presenta una gran varietat de noms, no hi ha gaire repeticions, només (*item*) *Sesegudus*, (*item*) *Suniarius*, més dos *Revellus* +.

4. Crisi del final del segle X

Però el repertori de noms d'origen gòtic s'empobreix progressivament a mesura que avança el segle X alhora que s'hi introdueixen altres noms també germànics però d'origen franc, com *Wilielmus, Bernardus, Arnaldus, Raimundus*, com a conseqüència de la influència carolíngia, sovint a través dels personatges famosos de les cançons de gesta¹² o dels personatges de les dinasties governants.

Aquests noms nous no compensen, però, les pèrdues en el repertori gòtic, de manera que s'incrementen les repeticions d'un mateix nom aplicat a persones pròximes. A fi d'evitar les confusions que aquest fet comporta, durant la segona meitat del segle X s'incrementa l'ús de nom doble per a designar una persona. En aquest cas al nom primitiu es pot afegir un renom personal, com *Goltredus Bonutio* (983) o el nom del pare: *Goltredus (filius) Seniofredo* (a. 979) si cal (informació: RAC-1).

El sistema de nom únic es troba, doncs, en crisi, al voltant de l'any mil, de manera que cada vegada més són més freqüents els casos de doble nom per a denominar una persona; aquest procediment, al principi ocasional, demostra la necessitat d'un nou sistema de denominació personal.

5. Segle XI. Predomini del nom compost

A mesura que avança aquest segle el sistema de doble nom, almenys entre el personal laic, és fa més general. De moment es tracta d'una mena de reduplicació, com en el cas, per exemple, de *Mir Renard* (1038), simple juxtaposició de dos noms simples, o de nom més sobrenom, com en: *Ansoffus, que vocant Barucio* (1001), *Comparatus quem vocant Calvucio* (1000), *Rechosindo, quem vo-*

11. Eduard JUNYENT i SUBIRÀ (1980-1996), doc. 182, p. 155-158.

12. Paul AEBISCHER, (1953), p. 165-170. Miquel COLL i ALENTORN (1956), p. 133-149.

cant Gilielmo (1001); també entre el personal femení: *Ricellis cognomento Guilie* (1086).

Però aquest sistema de doble nom estrictament personal no té continuïtat. Aviat, en el mateix segle XI, apareix un altre sistema: es tracta d'afegir al nom personal el nom patern o matern. En els documents en llatí aquest determinatiu apareix en fórmules diverses; amb els termes *filius* o *prole*: *Guiscafredus filio Mocione* (1002), *Sundered filio de Grallara* (1034), *Eimerigo prole Strader* (1031), *Arnaldus prole Leo* (1039), o bé amb el nom del pare o de la mare en genitiu: *Guilmundus Baiarici* (1024), *Gualdamirus Cixelane* (1031), *Galindo filio Bella* (segle XI).

Respecte del costum de prendre com a determinatiu el nom de la mare (nom que se sol esmentar sempre en els juraments solemnes), ben viu durant el segle XI en algunes contrades com la d'Organyà, es perd al final d'aquest segle.¹³

Quant a les dones, generalment solen mantenir el nom únic en la documentació, però si cal també prenen un determinatiu patronímic; així, *Guilelma Ursa* (1214) és filla de *Bernardus de Ursa*. Si són casades poden prendre el nom del marit feminitzat com a determinatiu, de manera que *Maria Adarde* és la dona de *Petrus Adardi*, però no sempre és així: l'esmentada *Guilelma Ursa* era la muller de *Beregarius de Cervilione*.

Entre els jueus també s'havia produït una evolució similar. Al principi predominaven els noms únics, com el cas de *Moise ebreus* (a. 984), però després de l'any mil també hi solen aparèixer els noms dobles, com en el cas de *Ruben Bellito* (1061); tanmateix, perduren els noms únics extrets de l'antic testament: *Moise, Joseph, Jacob, Ruben, Isaac, etc.*

Al mateix temps que s'estén el sistema de doble nom, sobretot de caràcter patronímic com ja hem vist, durant el segle XI també solen aparèixer com a determinatiu personal els noms geogràfics, topònims, en genitiu (o amb la preposició *de* en les formes romàniques) precedits del nom personal simple o compost. A propòsit d'aquests noms P. Aebischer dubtava si es tractava de llocs d'origen o de residència.¹⁴ Pel que hem pogut observar, en el segle XI adoptaren els determinatius toponímics sobretot els llinatges de caràcter feudal, que es formaren en aquest segle; es tracta en aquest cas del nom del lloc més important que posseïen en feu, encara que no en procedissin ni hi residissin habitualment. És el cas dels llinatges *Montcada* (oriünd de Girona), *Cervelló* (descendent d'Ènyec Bonfill, que va comprar el castell i el seu terme el 992) o *Cardona* (al principi vescomtes d'Osona).

13. J. MIRET I SANS (1916), p. 508 i seg.

14. P. AEBISCHER (1928), p. 68-72.

Aquest sistema de denominació entre la classe feudal es troba ben reflectit en l'acta de jurament de pau i treva que féu el comte de Pallars Jussà al bisbe d'Urgell al final del segle XI.¹⁵ El comte es diu *Pere Ramon*, fill precisament de *Ramon (V)*, i s'identifica en el document com a fill de *Valenca (Valença)*, comtessa, que era filla d'Arnau Mir de Tost. Aquest document és subscrit a més pels seus barons, començant per *Arnall Ramon* i *Tedaball Ramon*, que devien ésser germans del comte. De les quaranta-tres signatures que conté el document, només en un cas apareix un nom únic, *Utalard*, supervivent del repertori del segle X; els altres presenten les característiques següents:

a) Doble nom personal, com *Arnall Ramon*, *Pere Guillem*, *Rodlan Rodger*, etc.; és la sèrie més nombrosa, en què el segon nom ja correspon probablement al del pare.

b) Nom personal més topònim esdevingut nom de llinatge: *Ecard de Mur*, *Pepín de Girveta*, *Ramon de Liminnana* (Llimiana), etc.

c) Doble nom personal (prenom més patronímic) més topònim: *Arnall Pere de Girveta*, *Bernard Bernard de Tenrui*, *Mir Ramon de Claverol*, etc.

Aquest darrer sistema de prenom més patronímic més topònim no farà sort a casa nostra, excepte en algunes dinasties nobiliàries per a distingir les diverses branques, com els *Alemanys de Cervelló* o *Folc de Cardona*, però serà freqüent en alguns territoris hispànics, com per exemple a Àlaba, d'on era el canceller *Pero López de Ayala*, o a Navarra, d'on provenien els *Rots (Ruiz) de Corella* establerts després al País Valencià.

Més endavant apareixeran cognoms d'origen geogràfic per a denominar el lloc de procedència, com els *Martorell* de València¹⁶ o els *Berga* de Mallorca,¹⁷ i també el lloc de residència, sovint de caràcter etimològicament descriptiu, com en el cas de *Despujol* o de *Pinell*.

A més, al final del segle XI ja apareixen alguns noms d'ofici com a determinatius, del tipus *Ramon Faber* (1063), *Ramon Escuder* (1093); aquest serà l'origen dels cognoms que provenen de noms de càrrec, d'ofici o de professió, típics a les viles i ciutats a partir de la baixa edat mitjana.¹⁸

6. Vers el sistema modern

En aquests segles següents de l'edat mitjana el sistema de doble nom, prenom personal més cognom (o cognoms) familiars, es consolidarà. El prenom,

15. Josep MORAN (1994), p. 95-117.

16. Agustín RUBIO i VELA i Mateu RODRIGO LIZONDO (1997), p. 54.

17. Joan MIRALLES i MONSERRAT (1997), p. 637.

18. Francesc de B. MOLL (1982), p. 246 i seg.

extret generalment del santoral cristià, serà imposat al moment del baptisme i per això s'anomena nom de fonts popularment. El cognom, de caràcter familiar, tendirà a perpetuar-se i a fixar-se, sobretot a mesura que s'incrementen les escriptures i els registres. Aquest és ja pràcticament el nostre sistema modern, amb l'addició més recent d'un segon cognom corresponent generalment al de la mare, que al principi només apareix ocasionalment, sobretot en relació amb béns vinculats.

No volem acabar aquests mots, però, sense assenyalar que molts dels vells antropònims anteriors a l'any mil han romàs precisament com a cognoms d'origen patronímic, com *Aribau* (*Eribald*), *Arís* (*Aurutius*), *Calabuig* (*Calepodius*), *Ermengol* (*Ermengardus*), *Mir* (*Miro*), *Miró* (*Mirone*), *Requesens* (*Recosindus*), *Sunyer* (*Suniarius*), *Orovig* (*Erovigius*); i també com a prenom, incorporats al santoral cristià: *Bernat* (*Bernardus*), *Ermengol* (*Ermengaudus*), *Guillem* (*Wilielmus*); o bé recuperats modernament per llurs connotacions històriques o llegendàries, com *Arnau* (*Arnaldus*) o *Isarn* (*Isarnus*).

Bibliografia

- AEBISCHER, Paul. «Essai sur l'ononastique catalane du IXe au XIIe siècle». *Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística*, núm. I (1928), p. 43-118.
- . «Un cas de couple Roland-Olivier dans une charte de San Cugat del Vallès». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. XXV (1953), p. 165-170.
- BASTARDAS, Joan. «Els noms dels dies de la setmana en l'ononàstica catalana». Dins *La llengua catalana mil anys enrere*. Barcelona: Curial, 1995, p. 231-253.
- BOLOS i MASCLANS, Jordi i MORAN i OCERINJAUREGUI, Josep. *Repertori d'antropònims catalans (RAC) I*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1994.
- COLL i ALENTORN, Miquel. «La introducció de les llegendes èpiques franceses a Catalunya». Dins *Coloquios de Roncesvalles. Agosto 1955*. Pamplona, 1956, p. 133-149.
- DOLÇ, M. «Antroponimia latina». Dins *Enciclopedia Lingüística Hispánica*. I. Madrid: CSIC, 1960, p. 389-419.
- Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne. Études d'anthroponymie médiévale*. Publications de l'Université de Tours, 1990. [1e et 11e Rencontres-Azay-le-Ferran].
- JUNYENT i SUBIRÀ, Eduard. *Diplomatari de la catedral de Vic*. Vic, 1980-1996, doc. 182, p. 155-158.

- KREMER, Dieter. «Die Germanischen Personennamen in Katalonien. Namensammlung und etymologisches», *Estudis Romànics*, núm. XIV (1969), p. 1-245, i núm. XV (1972), p. 1-21.
- . «La survivance du visigotique dans la Péninsule Ibérique». Dins André ROUSSEAU (éd.), *Sur les traces de Busbecq et du gotic* (Lille, 1991, Collection UL3).
- MAYER, Marc i RODA, Isabel. *La romanització del Vallès segons l'epigrafia*. Sabadell: Museu d'Història, 1984.
- MIRALLES i MONSERRAT, Joan. *Corpus d'antropònims mallorquins del segle XIV*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1997.
- MIRET i SANS, J. «Los noms personals y geogràfichs de la encontrada d'Organyà en los segles Xe y XI». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. VIII (1916), p. 508 i seg.
- MORAN, Josep. «Jurament de pau i treva del comte Pere Ramon de Pallars Jussà al bisbe d'Urgell. Transcripció i estudi lingüístic» Dins *Treballs de lingüística catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994, p. 95-117.
- . «Onomàstica d'origen germànic». Dins *Estudis d'onomàstica catalana*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995, p. 27-29.
- . «Notes sobre la Tortosa visigoda». *Recerca*, núm. 3 (1999), Tortosa, p. 115-123.
- PIEL, Joseph M. «Antroponimia germànica». Dins *Enciclopedia lingüística hispànica*, I, Madrid, 1959, p. 421-444.
- PIEL, Josep M. i KREMER, Dieter. *Hispano-gotisches Namenbuch*. Heidelberg, 1976.
- RUBIO i VELA, Agustín i Rodrigo LIZONDO, Mateu. *Antroponimia valenciana del segle XIV*. València-Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.
- ZIMMERMANN, Michel. «Les débuts de la "révolution anthroponymique" en Catalogne (Xè-XIIè siècles)». *Annales de Midi*, tome 102.

Résumé

L'anthroponymie catalan vers l'an mil

L'an mil c'est une date assez représentative d'un période dans lequel le vieux système onomastique, hérité du bas empire roman, et qui utilise un seul nom pour chaque personne, est mis en question, pour devenir un système de double nom, avec un caractère fixe de prénom personnel, qui est adopté au mo-

ment du baptême et qui provienne des noms des saints chrétiens, plus un nom du caractère familial. Dans l'haut Moyen Âge ont prédominé les prénoms d'origine germanique, surtout gotiques, mais aussi d'origin franc. À propos des noms, les premiers ont un caractère patronymique ou toponymique, mais assez près ont apparû ceux qui indiquen un métier ou profession, qui devienent plus fréquent en plein moyen âge.

Resumit

L'antroponímia catalana a l'an mila

L'an mila es una data força representativa d'un període que lo vièlh sistéma onomastic, eiretat del Bas Empèri Roman, basat sus un nom unenc, simple, per cada persona, que caracteriza la nauta edat mejana, entra en crisi e se transforma pauc a cha pauc en un sistéma de nom doble, que plan lèu prendrà un caractèr fixe de nom personal, impausat al moment del bateg e generalament trach dels noms de sants crestians, a mai d'un nom d'ostal de caractèr familhal. Dins la nauta edat mejana los noms d'origina germanica predominavan, mai que mai los gotics, mas tanben n'i a d'origina franca. Per çò qu'es dels noms d'ostal, a la debuta solían èsser de caractèr patronimic, mas plan lèu apareisseràn aquels qu'indican lo mestier, la profession, qu'augmentaràn durant la bassa edat mejana.

Abstract

Personal names in Catalonia towards the year 1000

The year 1000 it's a pretty representative date of changes in the area of onomastyc system. Although the old onomastyc system inherited from the low Roman Empire based in a single name for every person, was still working during the first centuries of the medieval ages it started to change progressively to a system of double name. This system will soon take the first name as a personal name, imposed with the baptism and usually extracted from the Christian sanctoral calendar plus a surname with a pronounced familiar character. Germanic names (especially gothics and francs) were the most used. Furthermore the surname had during the first times a patronymic character or took place names, but soon the number of surnames linked to occupations or professions will become significant. This kind of surnames will be increased during the last centuries of the Middle Ages.

L'occitan a l'entorn de l'an mila

Claudi Balaguer i Solbes

Universitat de Barcelona / Institut d'Estudis Catalans

Resum

L'occità a l'entorn de l'any mil

La llengua occitana, sovint classificada de manera errada i desafortunada sota la denominació «provençal» en els estudis medievals, és una de les llengües romàniques més primerenques. Assolirà, en certa mesura, un estatus gairebé semblant al de l'anglès avui esdevenint una mena de llengua vehicular europea.

Els testimonis de l'escriptura occitana, com també passa amb totes les altres llengües romàniques, no són massa abundosos al voltant de l'any mil. Tret del *Boeci* i de la *Cançó de Santa Fe* i alguns altres textos només es conserven algunes cartes, sobretot llenguadocianes, que ens mostren l'estat de la llengua en aquell temps. Nogensmenys en aquestes cartes només trobem alguns bocinets d'occità negats enmig de textos en llatí. Provarem de determinar si la fragmentació dialectal occitana ja hi apareixia i si era prou semblant a la que coneixem avui. Quan arriba el segle XII, l'occità entra ja de manera palesa, en competència directa amb el llatí. Aqueix moment coincidirà amb el període de naixença del moviment trobadoresc.

comunicacions-III

L'occitan uèi

La lenga occitana, sovent designada malastrosament e incorrectament per qualques medievalistas mal informats jol nom de provençal, es uèi una lenga en perill grèu de desaparèisser. Emplegada cada còp mens coma lenga de comunicacion abituala, patís d'una fòrta caréncia, d'una abséncia cada còp mai completa de locutors que la parlen coma lenga primièra. A mai sa situacion administrativa, politica e sociala es gaireben anecdotica. Malgrat l'ensenhament dins las escòlas francesas reviscolat aquestes darrièrs dètz ans (escòlas Calandreta subretot) son futur es fòrça incèrt. Son nombre de locutors mai plausible seriá d'aperaquí un milion de personas d'un total de tretze milions d'abitants dins l'ensem de l'espaci occitan. Pr'aquò la Val d'Aran e las Valadas piemontesas son d'airals ont l'occitan es encara una lenga fòrta, la lenga de cada jorn, malgrat patir una fòrta pression e influéncia de las lengas dominantas.

Existís a mai en occitan lo problèma de la fragmentacion dialectala. L'occitan es una lenga qu'a patit d'una longa abséncia d'un referent escrich que la poguèsse unificar e mai foguèsse parcialament.

Existisson doncas en occitan sièis dialèctes (de nòrd a sud e d'oest a est: lemosin, auvernàs, vivaro-alpin, gascon, lengadocian, provençal). Cada dialècte presenta de caracteristicas que son tan variadas que podrián quasiment correspondre a l'ensem de la variacion de la lenga catalana. Per cadun d'aquestes dialèctes existís una normativa comuna adaptada a las particularitats de cada dialècte. Aquesta fragmentacion dialectala es pas sonque deguda a la pèrdia de la lenga escricha, es en bona part mai vièlha.

Una lenga variadissa

Coma lo mòstra lo *descort* plurilingue de Raimbaut de Vaqueiras (fin del sègle XII), lo gascon presentava ja sos traches peculiars plan d'ora. Podèm extrapolar alavetz que, coma lo gascon, las autras varietats de la lenga d'òc èran ja mai o mens formadas e que las escassas evolucions seguentas seràn degudas mai que mai a l'influéncia del francés. Es aquesta l'idèa qu'ensajarem de veire mai luènh.

Aquesta realitat dialectala, qu'èra possiblament a mand de desaparéisser durant l'apogèu de la lenga occitana s'aguèsse durat mai, es estada agreujada per aquela pèrdia de prestigi patida aprèp la batalha de Murèth. Podèm pensar que la part mai importanta dels traches qu'an los dialèctes e parlars occitans uèi los possedián ja a l'edat mejana en defòra benlèu de las zonas mai sarradas al Pirenèu que semblan luchar de lònca contra las influéncias de las planas o almens se'n mantenir alunhats o protegits per sa situacion geografica. Justament ailà existís encara una franja pirenenca discontinha que s'estend dempuèi Gasconha fins al país dich «donesanenc» per Alibèrt¹ que possedís per exemple un plural sensible masculin amb *-i* e un plural femenin amb *-es* entre d'autres peculiaritats de grand interés. Un airal que segurament fariá venir cabra mantun dialectològ catalan per sas caracteristicas particularas.

Occitan e catalan

Malastrosament quand se compara l'occitan al catalan se vòl diferenciar las doas lengas a partir d'anàlisis sovent falsas o incompletas. Seria segurament pas

1. ALIBERT, Lols (1976): *Gramatica Occitana*, 2a edicion, p. xx.

negligible d'estudiar d'una manera prigonda la dialectologia occitana actuala, causa qu'es gaireben pas jamai estada facha per mai d'un lingüista que gausèt s'aviar dins aquesta problematica. Una de las escasas excepcions es lo valencian Germà Colon e son libre remirable sul lexic catalan.²

Se pòt evidentament pas partir de la lenga escricha, de la koinè del catalan o de l'occitan per las comparar. Amagan bèlament a tengut las realitats dialectalas o localas en far servir un modèl de lenga, una varietat dialectala e/o un sociolècte mai prestigioses. Per exemple Enric Guiter vòl diferenciar lo catalan del lengadocian (e non pas de l'occitan... evidentament pr'amor que los fenomens que prend coma exemples son sovent pas valids pel gascon!) pel trachament dels grops consonantics *-mb-* e *-nd-*:

«En revanche, la réduction à *m* et à *n* de *mb* et *nd* latins oppose le catalan au languedocien».³

Aquí Guiter peca, coma nombre d'autres lingüistas, d'una malconeissença de l'occitan e mai del lengadocian. Aquesta afirmacion es pro fondada per çò qu'es de l'isoglòssa *-nd-* > [n] mas completament enganada dins lo cas de la reduccion *-mb-* > [m] qu'es esandida dins una granda part del lengadocian meridional (Carcassés, Foissenc, Donesanenc...). E afirmar a mai que:

«un fossé était donc creusé depuis plusieurs siècles en l'an Mil»⁴

entre l'occitan e lo catalan es gaireben de sciéncia ficcion en considerar sonque la palatalizacion de [u] en [y], qu'es, a mai, de mal provar la data aproximativa d'aqueste fenomen.

Mas cal saber prendre en compte la situacion lingüistica nòrd-catalana per poder comprendre l'afogament extrèm mostrat per Guiter en voler dissepantar drasticament l'occitan del catalan dins sos diverses articles, en doblidar de l'ònga, e a posita, los elements comuns plan nombroses entre ambedós espacis.

Tanpauc apòrta pas ges de pròvas convincentas de la separacion de las doas lengas Badia i Margarit dins lo meteis collòqui:

2. COLON, Germà (1976): *El léxico catalan en la Romania*.

3. GUITER, Enric (1991): «La structure linguistique des Pyrénées orientales en l'an Mil et sa genèse» in *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil, Actes del Col·loqui Internacional Hug Capet*, p. 367.

4. GUITER, Enric (1991): «La structure linguistique des Pyrénées orientales en l'an Mil et sa genèse» in *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil, Actes del Col·loqui Internacional Hug Capet*, p. 367.

«si, en el moment de concretar el procés (segles VI, VII i VIII), ja s'hi havien produït matisos que permetien de distingir dues llengües en llur conjunt homogeni, en aconseguir l'estatut de llengua escrita, ara fa poc més de mil anys, occità i català pertanyien a mons culturals afins, però diferenciats»

«Ara bé, els factors al·ludits hi han intervingut amb intensitats desiguals al nord i al sud del Pirineu». ⁵

A mai qu'aquesta division seria benlèu pas tròp agradiva per mantun catalanista de Catalonha Nòrd, còsta de trapar quinas son aquelas influéncias que disseparan tan lo catalan de l'occitan en aquel temps! Ont son los exemples lexicals, sintactics o autres?

Çaquela aquesta discussion es a debon pas la nòstra tòca per aqueste collòqui, anam ensajar de dintrar mai prigondament ara dins lo nòstre tèma d'intèrés.

L'occitan e l'an mila

L'occitan demest totas las lengas romanicas, possedís un avantatge bèl sus totas sas sòrres, lo de tenir una literatura primierenca que cap al sègle XII e XIII vendrà un dels modèls europèus mai presats, en far a l'encòp de l'occitan una lenga d'un prestigi cèrtament equiparable al de l'anglés uèi. Una lenga que co-neisserà una granda literatura e fornirà a Euròpa tota la primièra gramatica en lenga vulgara.

Quina èra alara la situacion de l'occitan a l'entorn de l'an mila?

Per çò qu'es del periòde anterior a l'an mila aqueste es estat grandament descrich per Michel Banniard durant lo colloqui de 1991. ⁶

La resposta es, de segur, de mal articular pr'amor que los documents d'aquel periòde son pro escasses, coma tanben passa evidentament amb totas las autras lengas romanicas.

5. BADIA i MARGARIT, Antoni (1991): «Occità i català: raons històrico-lingüístiques d'una separació» in *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil, Actes del Col·loqui Internacional Hug Capet*, p. 340-350.

6. BANNIARD, Michel (1991): «Naissance et conscience de la langue d'oc, VIIe-IXe siècles» in *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil, Actes del Col·loqui Internacional Hug Capet*, p. 351-361.

Çaquelà, coma disiam adés, l'occitan a l'astre d'aver una literatura precòça e de comptar d'uns tèxtes dels primièrs qu'atestan l'aparicion de las lengas romanicas. Podèm supausar a mai qu'aquestes documents son sonque qualques pichonas remasilhas d'una produccion plan mai importanta de çò que ne sabèm.

Çò que demòra d'aquel temps e que podèm aver a man son lo *Boecis* e *La Cançon de Santa Fe d'Agen*, la *Passion* de Clarмонт. Los documents coneguts mai vièlhs de la lenga son de juraments de fidelitat del castèl de Lautrec (Tarn) datats en 985 e 989. Existisson tanben l'*Alba* bilingua datada a la debuta del sègle XI, de tèxtes religioses (*Evangèli de St Joan* en lemosin, *Sponsus*, drama liturgic bilingue). Me sembla pas tròp interessant aquí de parlar de totas aquelas òbras que son ja estadas força estudiadas e dissecadas per mantun estudiós coma per exemple *Pèire Bec* e que presentan una lenga «tròp literària» e en consequéncia artificiosa.

Los documents d'analisi

La tòca primièra d'aquesta pichona analisi es la d'ensajar de mostrar que la lenga occitana presentava ja una fragmentacion dialectala en general pro parièra a la dels nòstres jorns. Es una tasca de mal entreprendre ja que los diversès documents dels sègles XI, XII e XIII e los tèxtes de pretencion literària son de mal situar geograficament, pr'amor que la lenga emplegada èra la de la koinè occitana, valent a dire un modèl que possiblament correspond mai o mens a una region precisa, prestigiosa mas qu'es pas necessàriament la varietat que fa servir l'escriure dins son emplec de cada jorn. Existís alara una separacion bèla entre l'occitan escrich e la varietat orala. Avèm alara aquí un dels problèmas que pro sovent es estat negligit pels estudiosos catalans en pensar que lo catalan dels temps passats presentava de traches clarament diferenciats de l'occitan, un occitan de libres en granda part ja que coneisson pas grand causa de dialectologia occitana; un domèni, vertat es, qu'encara demòra d'explorar d'a fons.

Fin finala coma far per trapar de testimoniatges, de fragments o bocinets d'aquelas diferentas variacions de la lenga d'òc? La solucion melhora, çò'm par, es la de veire la lenga dins de documents sens pretencion literària e s'es possible anteriors a l'espelida del modèl de lenga veiculara comuna.

Per çò far ai causit de tèxtes reculhits per Clovis Brunel, en triar los documents anteriors a 1100.⁷ Evidentament rescontram sonque de brins d'occitan. Coma o ditz d'un biais plan imatjat en *Pèire Bec*, l'occitan escrich de l'an mila

7. BRUNEL, Clovis (1926): *Les plus anciennes Chartes en langue provençale*, Paris.

«trantalheja encara de cap al latin».⁸ D'efièch, a la debuta l'occitan apareis pas que de maniera fragmentària, se lascia entreveire per venir mai abondós pauc a cha pauc e finalament venir la lenga dominanta cap a 1102. Un autre inconvenient d'aquesta recèrca es la petitesa del còrpus que relativiza las ipotèsis que se pòdon avançar.

Aquelas cartas, majoritàriament en latin, laissan filtrar qualques formulas en lenga vulgara. S'inserisson entre de longs tèxtes en latin mai o mens influenciat per l'occitan e subretot apareisson de toponims jos la forma mai o mens locala. Lo còrpus de cartas causit es lo seguent:

- Carta 1: País de Fois devèrs 1034
- Carta 2: País de Fois meteissa data.
- Carta 3: Narbonés cap a 1053
- Carta 4: Narbonés devèrs 1078
- Carta 5: Provença cap a 1080
- Carta 6: País de Castras aperiá 1090

Lengadòc es una de las zonas mai ricas en produccion documentària en lenga vulgara. La documentacion gascona es un pauc mai tardièra; un dels primièrs tèxtes gascons coneguts completament escrich en occitan es un acte de la Comandariá de Montsaunés (1179) quand dins lo país lengadocian tenèm un document roergàs de 1102.

A partir de 1100 sembla se produire una mena de ruptura drastica, las cartas qu'an subreviscut a l'erosion del temps passan majoritàriament a l'occitan. Al sègle XII la lenga occitana es ja a aquesir una normalitat administrativa evidenciabla a d'endrech tan diferents e alunhats coma son Roergue, Provença o Albigés. Çaquela lo latin contunha sa preséncia, venguda ara fòrça mai discreta.

Las cartas son presas de l'òbra de C. Brunèl. Per facilitar la vista dels elements occitans los ai sortit de cada carta en marcar los traches d'interés.

Carta 1:

«cambras», «coginas», «marsalcias», «Burcafols», «abadias», «Beced», «Cules», «abadia de Camu», «abadia», «Pradas et de Canuecas», «Viveir», «Dunes», «de Vernola e de Gulag e de Vilanova e d'Escoca», «bosc de Bolbona», «qui es de Bolbona en la ves Erzs sial comtius d'aquel qui tenrra Carcassona», «sia lo comtius seus de Vales et de Cocca et de Vernola et de Gullax et de Vilanova», «abadias», «de Pimaurent et de Martinala entro ad Arestad et entro a la Genesta», «entro a Saurad et entro a», «de Bolbona en ca ves Aregia», «abadia de

8. BEC, Pèire (Abril de 1999): «Istòri de la literatura occitana» in *Institut Occitan*, n° 17.

Fox», «abadia de Fredalez», «abadia de Asil», «de Val Aguleira», «Arnal Ademmar», «Senfred Raimun de Celas», «bosc de Bolbona sia d'aquel qui tenrra Fox», «e Casal Marcu tro ad Aregia sia d'aquel qui tenrra Fox», «E de Savardu tro a Justared d'Aregia en la e de Justared tro en Bolbestres sia d'aquel lo comtius que Rodgeirs lo coms i ag, sia d'aquel qui tenra Fox», «qui aura Fox», «non sia lo comtius seus de Vales ne d'Escocca ne de Vernola ne de Gulax ne de Vila Nova»

Carta 2:

«no decebere», «Garsen», «Adalaiz», «no t'o tolrei ne no t'en tolrei ne no t'en deceberei», «no dezebera», «abbadia», «Val Siger», «Caunas», «no lat tolrei ne no t'en tolrei ne no t'en dezebrei», «si u tenrei et si u atendreï», «for quan tu», «fidel serai», «ingan»

Carta 3:

«non tolra ne dzebra», «acceptara», «li tolran», «o l'en tolra», «en comonira», «qui li tolran», «non o forsfā», «non o forsfā», «prenra entro l'en comonesca», «que li o emen», «emennar li o vol et li o emenda», «o la emenda recebra o la perdonara», «prenra ne l'en comonra si per dreit comoniment non o fa», «Si com in isto pergamen es scrit et om pot legir i o pod, si o tenra et o atenra» «l'en absolvera».

Carta 4:

«dezebrei», «ne li o tolrei ne l'en tolrei», «li ome», «ni ab forsfait ni sanes forsfait», «dezebrei», «ne li o tolrei ne l'en tolrei», «o forsfā», «aura», «recebrei *aut* perdonarei», «li tenrei», «si o tenrei et o atendreï», «m'en absolveras»

Carta 5:

«Avellano», «de Raianbert et de Robert Crisbi», «el lur orto domenge *ab uno* cassal», «de lo», «Teubal», «et pescar in sas aigas et», «de la fibla del port, lo», «los *decimis* de las plantadas», «et que seran del», «lu *decimo* de la [*vi*]nea de la Figuera et de las *vineas* de los alos delhz *omine*», «per qualque guisa ho pogues», «Ravanel», «Carles», «ab lur *consilio* ho acabte»

Carta 6:

«del mas del Pug de Boca d'Asen de *Sancto Ylario* que compred Agambert Gauda ad alo de Bernard Auret e de sons efants e de *Deusde* Sicard de Venenc», «Seger Emard», «ce dret i avian», «Agambert».

L'analisi

Los elements son pas gaire nombroses per poder establir de conclusions mai solidas, pasmens se pòdon remarcar qualques faches interessants.

Per çò qu'es de las esitacions graficas trapam dins la Carta 2 las fòrmas *decebere, dezebera, dezebrei*. La Carta 4 nos fornís tanplan una altra opcion per representar lo son [ts]: *deçebrei*. Aquesta meteissa paraula nos ensenha a l'encòp qu'existís una dualitat: fòrma amb casuda de vocala (*dezebrei, deçebrei*)/fòrma non reducha (*decebere, dezebera*). La primièra fòrma es l'evolucion occitana normala e l'autra sembla atestar un conservatisme escrich. Pasmens dins qualques parlars, mai que mai gascons, los grops consonantics amb *-r-* son estat desfaches aprèp amb l'insercion d'una vocala:

FRIGIDU > [fret] > [hret] > [he'ret].

Fonetica:

Lo vocalisme:

-AI-

Nos trobam aici davant tres possibles resultats de HABEO e per extension del grop -AI- latin. La primièra qu'es la possibla persisténcia del diftong [aj] que coexistís dins la segonda Carta (*serai*) amb las doas autras evolucions [ej] (*tolrei, deceberei*) e [e] (*decebere*). La fòrma [aj] es ara la fòrma majoritària dins una zona centrala-orientala e es estat una fòrma mai prestigiosa, çò qu'explica son emplec aquí. La fòrma [e] es puslèu característica de l'airal gascon e de la franja pirenenca lengadociana. La fòrma amb [e] *decebere* correspond uèi a la zona foissenca d'ont proven lo tèxt que possiblement utilizava a l'encòp una fòrma mai septentrionala [ej] percebuda coma mai prestigiosa.

[c] + palatala:

Curiosament, dins la Carta sisena apareis la fòrma *pug* qu'es actualament fòrça inabituala en lengadocian e dins la part màger dels dialèctes occitans. Es una evolucion particulara de [c] seguit d'una palatala, qu'es la solucion normala del catalan. La solucion actuala de la majoritat de l'espaci occitan es un diftong *-ùo-* [yc] o subretot *-uè-* [we]/[ye] que dins lo darrièr cas sovent s'es simplificat a [e]. Pasmens la preséncia irregulara de fòrmas amb *u* [y] dins mantun parlar d'òc laissa pensar qu'aquela evolucion es estada mai esandida temps enrè.

[o] + nasala:

La Carta primièra nos porgís un cas de passatge de *o* barrat seguit d'una nasala a *u* (probablament [u] e non pas [y] aquí). Aqueste fenomen es arribat

fôrça d'ora en occitan ont las [o] passan a [u]. A mai, cal dire qu'existís mai d'un endrech ont [c] + nasala passa a [u] (lengadocian franc de la zona litorala, gascon...)

Lo consonantisme:

-CT- > [tʃ]/[jɛ]/[t]:

Una de las divisions mai importants en occitan, que devesís lo país en dos grands airals es l'evolució del grop latin -CT- que ven [tʃ] dins la mitat septentrionala-orientala e [jɛ]/[t] dins l'autra mitat meridionala-occidentala (lengadocian meridional e gascon). Dins la Carta 3 vesèm la fôrma *dreit*, fôrma normala dins lo jos-dialècte narbonés actual. Per contra la Carta 6 castresa presenta una fôrma *dret* que correspond pas a la forma actuala mas puslèu a una solució «gascona».

-lr, -nr-:

Los tèxtes manifestan un refut clar a l'introducció d'una consonanta dins aquestes grops: *tolrei* (Carta 4), *tenrei* (Carta 2), *prenra* (Carta 3). Pasmens las formas majoritàrias actualament presentan *-ldr-*, e *-ndr-*, la franja septentrionala del catalan sembla mantenir aqueste estat que se pòt trapar un pauc de per tot mas minoritàriament en occitan.

-n finala:

Dins lo toponim *Savardu* (*Saverdun* [saβer'dy] actualament) de la primièra carta apareís clarament la casuda de la -n finala característica uèi de l'ensem lengadocian (e del catalan) opausat d'un biais vesedor al provençal e al gascon que presentan una -n velara (franc del bearnés e bigordan). Aquò atesta l'ancianitat del fenomen en occitan confortada per la forma *no*.

-rs > [s]:

vers > *ves* (Carta 1). Aquesta reducció es fôrça espandida en occitan. Una de las paraulas mai caracteristicas d'aquesta prononciacion es *fôrça* ['fɔsɔ].

-nd > [n]:

emenda > *emenna* (Carta 3). Aqueste fenomen es caracteristic uèi de l'airal gascon. Çaquelà de traças d'una extension pus importanta se laissan entreveire dins lo foissenc per exemple.⁹ Lo quite Ake Grafström ditz sus aquesta fôrma:

9. ALIBERT, Lols (1966): *Dictionnaire Occitan-Français*, p. 20.

«Rien n'empêche qu'à cette époque (vers 1053), il ait pu y avoir en narb. une tendance à assimiler *nd* en *nm*»¹⁰

Las metatesis:

Malgrat representar un estat mai pròche de la lenga populara, aquesta «lenga» (o lengatge) administrativa evita d'uns traches coma per exemple la metatesi -fenomen totjorn laissat de caire pels lingüistas e considerat coma una anomalia, un accident degut de còps a una «degenerescència fisica.» Las metatesis son gaireben la nòrma en gascon (*craba, cramba, crubir-curbir, drubir-durbir, drintar* (per *dintrar*), *dromir, praubè, srende* (per *crendre*), *vrauti* (per *vautri-vosautres*), *vrente, vrespe* (son tanben plan nombrosas en sard, dins de varietats perifericas «italianas» e en catalan malhorquin...). Aqueste fenomen es tanben frequent dins las autras varietats de la lenga d'òc (*asugar* per *agusar, adujar* per *ajudar, merulhar* per *melhorar, denejar* per *netejar*...) e dins de fòrmas normativas catalanas e occitanas coma *cranc* (<CANCER) e *prèssec* (<PERSICU) per exemple. Aital la fòrma normativa occitana actuala es *crompar* e non pas *comprar* fòrma presenta dins la Carta 6: *compred*. Parièrament trobam *cambra* dins la Carta 1 quand uèi la fòrma usuala del lengadocian meridional es mai que mai *cramba*.

Morfologia:

Los articles:

L'article *lo* es estat la forma prestigiosa de l'occitan escrich fins a tal ponch que l'article especificament gascon *eth* (femenin *era*) es estat fòrabandit de la plana e servat sonque dins la montanha gascona. Lo lengadocian meridional (tolosan, foissenc, carcassés) possedís uèi l'article *le*. Pasmens los nòstres tèxtes non presentan gens aquesta fòrma, rebutada aquí de l'escrich pr'amor que la fòrma *le* es probablament una fòrma anteriora a *lo* e en recul davant aquesta darrièra fòrma.

Es tras qu'interessant de trobar un emplec de l'article que los catalans ne dijon salat: *sas* dins la Carta cinquena, originària de Provença pr'amor qu'es justament en Provença, maritima, ont es encara emplegat, mai precisament a Grassa. Aquestes articles presentan a mai una abundància toponimica e patronimica (Sacasa, Sarriu...) dins d'airals pirenenics coma per exemple la Val d'Aran.¹¹

10. GRAFSTRÖM, Ake (1958): *Etude sur la graphie des plus anciennes chartes languedociennes avec un essai d'interprétation phonétique*, p. 125.

11. COROMINES, Joan (1990): *El parlar de la Vall d'Aran*.

Lo pronon neutre *o*:

Davant la multiplicitat de fòrmas que concurréncian lo pronom neutre *o*, mai particularament la fòrma *ac* (gascon, foissenc...) d'*extension* considerable podèm imaginar una variacion dialectala d'aquesta fòrma existenta dempuèi la formacion de la lenga. Aquí tanpauc apareis pas cap de variabilitat dins la lenga escricha, la sola fòrma atestada dins los nòstres tèxtes (Cartas 2, 3, 4) es *o*. La fòrma *o* es vertadièrament minoritària dins l'airal del lengadocian meridional coma o podèm constatar dins la mapa 52 de l'Atlas Sacaze.¹²

Conclusion

L'occitan escrich presenta ja al sègle XI una debuta de coeréncia, de coesion lingüística intèrna qu'arribarà a formar, probablament mai tard, çò que ne disèm «koinè», valent a dire qu'es aquí una aparicion que prefigura e explica, almens parcialament, l'espandiment de la lenga dins son expression escricha durant lo sègle seguent.

Aquí pasmens cada region fa parcialament transparéisser sa varianta locala, coma l'avèm vist abans, benlèu per manca d'una tradicion escricha fòrta. Cal pr'aquò pas s'enganar! Demòran de causas popularas que seràn fòrbandidas de la lenga escricha, e mai foguèsse aquesta de nivèl bas o local. Es lo cas per exemple aquí de las metatesis (comprar per crompar) al que podriam apondre la predominància de cèrt lexic (*jorn* vs *dia*, *maison* vs *casa*...), l'abséncia de plurals femenins amb *-es*, la raretat dels plurals masculins amb *-i*, la preferéncia dels possessius atòns (*sons* dins la Carta 6) e, per clavar, l'abséncia de marca de palatalizacion dels grops consonantics (fenomen uèi circonscrich al lengadocian pireneic e a l'alvernès) *pl-*, *bl-*, *cl-*, *gl-*, *fl-*...). En çò qu'es de la frequéncia d'emplec de las diversas fòrmas de possessius, Rogièr Teulat remarca qu'es vesdoira una predominància de la fòrma atòna dins las òbras en vèrses e que l'autra fòrma es mai presenta dins la pròsa.¹³

Existís aquí tanben, e mai non siá de lenga literària, de règlas de çò que se pòt escriure (tolerable) e çò que non se pòt pas (intolerable) e mai la lenga escricha nos semble pas aver atench encara sa fòrça e preséncia mai completa. Las gramaticas occitanas venidoiras son un exemple clar d'aquesta tradicion de censura parciala, subretot dialectala, dins la lenga escricha malgrat que vòlon paréisser acceptar la diversitat. Per çò qu'es de la dificultat de localizar precisa-

12. COSTA, Jordi (1986): *Atlas linguistique "Sacaze" des confins catalano-languedociens*.

13. TEULAT, Rogièr (1996): *Toulouse à la croisée des cultures, Actes du Ve Congrès International de l'AIEO*, Vol. I, p. 7-16.

ment los tèxtes citarem las remarcas de Bec a prepaus de la *Passion* de Clarmont¹⁴:

«La lenga n'es ibrida (occitan/francés), sens que se poscan destriar clarament las estratas lingüísticas. D.S. Avalor, lo darrièr editor a supausat una mena de koinè occitanopeitavina qu'auriá servit a la redaccion dels documents e dels primièrs tèxtes literaris. Çò mai plausible es que se tracta d'una lenga mai o mens artificiala, sens cap de ligason dirècta amb un dialecte parlat quin que siá, mas ja conscienta del doble registre lengatgièr amb lo qual jòga»

e aprèp sus la lenga escricha d'aquels temps:

«De fait coma o sosten Robert Lafont, avem tròp sovent la tendéncia de voler enrasigar la lenga d'una òbra medievals dins son sol terrador dialectal: se pòt tanben supausar, en çò del poèta coma en çò del copista, una volentat e una vision lingüísticas plan mai largas, aguent per orizont tota l'Occitània meridionala.»

Es fòrtament probable que se l'occitan escrich aguèsse perdurat mai de temps la lenga nòstra presentariá uèi un estat de lenga mai unificat. Un exemple d'aquesta debuta de nivelament lingüistic qu'es grandament vesedoiro se pòt far amb lo gascon qu'environa la vila de Tolosa. Aquesta varietat gascona presenta una importanta alteracion (reintroduccion de la *-n-* intervocalica, retorn a la *f-* dins qualques paraulas, invasions lexicalas...) deguda a la preponderància culturala, politica e economica de la capitala lengadociana. Pèire Bec a estudiat fòrça menimosament aquela(s) zona(s) interferenciala(s) entre gascon e lengadocian.¹⁵

Aquela debuta de nivelament que n'avèm tot bèl just parlat anòncia ja, dins una cèrta mesura, la lenga dels trobadors. La lenga d'òc a partir de la poèsia trobadoresca arribarà a son apogèu dins una progression escricha, una madurason graduala qu'aviá segurament entamenada, començada e consolidada ja lo sègle abans. Malastrosament aquesta debuta d'unificacion de la lenga durarà pas gaire que a partir de 1213, tre la desfacha de Murèth, l'occitan perdrà pauc a cha pauc son ròtle de lenga de cultura e sa preséncia europèa per venir mai locala e finalament desaparèisser cap al sègle XV-XVI d'un biais complet de las practicas escrichas.

14. BEC, Pèire (Abril de 1999): «Istòri de la literatura occitana» in *Institut Occitan*, n° 17.

15. BEC Pèire (1968): *Les interférences linguistiques entre gascon et languedocien dans les parlers du Comminges et du Couserans*.

Resumé

L'occitan aux alentours de l'an mil

L'occitan, souvent désigné de manière erronée sous l'appellation «provençal» dans les études médiévales, est une des langues romanes les plus précoces. Elle parviendra, en outre, à se hisser, dans une certaine mesure, au titre de langue véhiculaire européenne grâce au prestige des troubadours.

Les témoignages de l'écrit occitan, de même que dans les autres langues romanes, ne sont guère abondants vers l'an mil. Mis à part le *Boëcis* e la *Cançon de Santa Fe* et quelques autres textes, nous ne disposons que de quelques chartes, essentiellement languedociennes, pour nous montrer partiellement l'état de la langue à cette époque. Cependant ce ne sont que des fragments, des îlots d'occitan noyés dans une mer de latin qui apparaissent dans ces chartes. Nous essaierons de déterminer si la fragmentation dialectale y était déjà présente et si elle était assez semblable à celle d'aujourd'hui. Quand le XIIème siècle débute, l'occitan entre déjà, de manière évidente, en concurrence directe avec le latin, cette période correspondant par ailleurs à l'éclosion du mouvement troubadouresque.

Resumit

L'occitan aperaquí l'an mila

L'occitan, lenga sovent designada per malastre jol nom de provençal dins los estudis medievals, es una de las lengas romanicas mai precòças. A mai arribarà a èsser una mena de lenga veiculara europèa gràcias al prestigi dels trobadors.

Los testimònis de l'escritura occitana, parièrament a totas las autras lengas romanicas, son pas gaire abondoses aperaquí l'an mila. En defòra del Boecis, de la Cançon de Santa Fe e qualques autras escriches, avèm sonque qualques cartas, mai que mai lengadocianas, per nos mostrar l'estat de la lenga en aquel temps. Pasmens dins aquelas cartas i apareisson pas que de pichòts bocins d'occitan dins una mar de latinitge. Aquestas cartas se fan mai nombrosas cap a la segonda mitat del sègle XI. Ensajarem d'i vistar se la fragmentacion dialectala èra ja presenta e s'èra pro semblanta a l'actuala. Quand arriba lo sègle XII l'occitan entra ja d'una maniera evidentada en concurréncia dirècta amb lo latin, çò que correspond tanben al periòde d'espelida del moviment trobadoresc.

L'abotida de las mudanças lingüísticas en Gàllia meridionala a l'entorn de l'an mila

Domenge Bidot-Germà
Université de Pau (França)

Resum

El resultat de les evolucions lingüístiques a la Gàllia meridional entorn de l'any mil

La vida i el pontificat de Gerbert, un occità d'Orlhac, s'inscriuen dins el llarg període d'evolució lingüística d'Occident cristià, que va des de l'època romana fins a l'any mil.

El final de la llengüa llatina parlada i el naixement de les romàniques, com és el cas de la llengüa d'Oc, planteja seriosos problemes de datació.

Tanmateix, hom pot conjugar les aportacions de la lingüística i l'onomàstica amb les de la història. Cal remarcar que el llatí era una llengüa dialectalitzada, sociològicament i geogràfica: amb tota probabilitat les parles llatines dels gals devien presentar, ja a l'època de l'imperi, fisonomies molt variades. Des del segle vè, d'altra banda, es precisen les nocions de *Françia* i d'*Aquitania* que entre altres, també tenen un sentit lingüístic. Les llengües romàniques són probablement filles de la dialectalització del llatí.

Els primers testimonis escrits en occità són tardans: *l'aube bilingüe* és de la segona meitat del segle X; *le poème sur Boèce* i *la passion de Clermont* daten segurament del segle X.

Però la llengüa poètica no és pas la parla popular. En els documents de l'any mil, és possible trobar-hi les traces de la llengüa romànica meridional que despunta: nombrosos topònims i patronímics, termes tècnics, essencialment agrícoles i locucions senceres, es poden llegir dintre de textos llatins, sota la forma de llengüa llatina.

Aquest proto-català no està gaire allunyat de la llengüa actual; a l'any mil doncs, ja hi havia hagut una evolució profunda de la llengüa, una evolució de molts segles.

Lo temps de Gerbert, occitan d'Orlhac, es tanben lo de l'escaduda de las grans evolucions lingüístiques en l'Occident crestian.

Totun avem pena per gahar-las pr'amor la documentacion nosta, solide exclusivament escriuta, es magra.

Volem ensajar d'apitar las quauques reflexions que vos portam a l'entorn de tres questions de longtemps a debatudas: qué coneishem de l'evolucion deu latin cap a las lengas romanicas? Quaus son los prumèrs testimònis escriuts de l'occitan? Quin podem «conéisher» lo parlar deus occitans de l'an mila?

*

* *

Gerbèrt neishó de cap a 940 en Auvernha hauta. Tèrra occitana. Tèrra dejà occitana. Mes despuish quan?

Sabem pas datar de plan la fin de la latinofonia. Lo debat es vehement enter los cercaires per saber quan lo monde deishèn de parlar latin en Occident.¹ Los filòlogues predicen cadun per la soa parròpia, sia «romanista» sia «germanista». Los istorians de tròp mensfidècs son embestiats per la manca de tèxtes. Tots s'estacan a pitar limits «ante quem» la desapareishuda deu latin com lenga parlada seré impossibla: abans Cesari d'Arle (470-543), e, lhèu, Gregòri de Tours (538-594)...²

Podem aquí hornir duas remarcas. Voler véder sonque los tèxtes es segur un bon mètdè istoric; mes reduseish las possibilitats de tornar pensar lo problèma de la neishença de las lengas romanicas quan los tèxtes son justament chic numerós, gessits deus clergues letrats de quauques avescats e per definicion materiau escriut. Adonc un istorian deu tanben har-se lingüista e considerar quin ua lenga se practica e viu, pr'amor l'escriut es pas tota la lenga. E puish los qui, mei que mei clergues, apareishen en los escriuts de Cesari, de Gregòri o d'autes, son dejà mediators culturaus e lingüistics.

Nos cau donc prumèr considerar quin lo latin èra parlat dens l'Empèri. E si, fin finala, las poblacions sosmetudas avèvan pas jamei parlat latin?! En tot cas lo latin que coneishem, lo deus autors classics transmetut dinc a nosautes...

1. Los noms e los tribalhs de Auguste Brun, Walter Von Wartburg, Bodo Müller e tropa d'autes illustran aqueth debat. Lo problèma es estat pausat per MÖLLER, H. F. (1921): «When did Latin cease to be a spoken language in France?», *The Romanic Review*, t. 12, p. 318-334.

Mei recentament citem WRIGHT, R. (1991): *Latin and the Romance language in the Early Middle Ages*. Londres / New York. E tanben HERMAN, J. (1996): «The end of the History of Latin», *Romance Philology*, t. 49/4, p. 364-382.

Ua sintèsi de las hòrtas e ua aplicacion clara de la «sociolingüistica retrospectiva» son balhadas per BANNIAUD, M. (1992): *Viva voce. Communication écrite et communication orale du IVe au IXe siècle en Occident latin*. Paris.

2. Cesari d'Arle escriu en latin, a las religiosas de la soa diocèsi, tau com Gregori de Tours, de qui lo latin muisha totun ua lenga escriuta dejà pro guastada, e qui conhèssa la gramatica èra pas lo son ahart!

Numeroses testimònis³ hèn estat de l'existéncia de mantuns nivèus de lengatge, per tot l'Empèri roman, en la medisha Italia e a Roma quitament. Aquò es un fenomèn que totes las lengas coneishen. Atau, lo soldat sus lo *limes*, lo marcadèr de Narbona, lo pastor de Novempopulania o lo hilh de notable tolosenc parlavan pas lo medish latin. Ni tanpòc lo senator e ric patrician o lo praube obrèr de la banlègua romana, lo paisan de Campania o lo tavernèr d'Ostia...

Pr'aquò es possible que los escarts enter aqueths nivèus de lenga ajan produsit ua sòrta d'esbarrisclada lingüística solide sociologica.

En tot cas fòrmas popularas atestadas son d'evidéncia a l'origina de fòrmas romanicas mei tardivas.⁴ I podem «léger» de còps lo protoestat de las lengas nostas.

Cau atau brembà's lo latin era ua lenga dialectalizada. Aquí enquèra los estudis classics balhan l'imatge faus d'ua lenga barrada, estandardizada qui n'averé pas mudat. Mes cada província avèva tirat deu latin ua «*fisionomia lingüística pròpia*».⁵ Aquera dialectazacion a ajustat a l'escampada lingüística d'origina sociologica, e èm pas segurs de poder respóner a ua question simpla d'aparéncia: qué parlavan donc las poblacions de Narbonesa, de Novempopulania, d'Aquitània o de Tarraconesa? Fin finala, pensam que las lengas romanicas son hilhas de la dialectalizacion deu latin.

Dab la caduda de l'Empèri en tot cas, lo ròtle deus clergues mediators culturaus e lingüistics s'es afortit. E son, los parlars gessits de l'esbarrisclada deu latin, justament enquèra latin?⁶

Probable, uns parlars èran demorats mei près deu latin que non pas d'aves. Es lo cas de l'occitan qui se caracteriza per un «conservatisme» afirmat: la morfologia soa guarda per exemple ua flexion verbau tanhenta deu latin (shens pronom personau subjècte), un usatge corrent deu preterit e de l'imperfèit deu

3. Son los cas de Ciceron, Quintilian, Sueton e deu famós «*Appendix Probi*»; véder BIDOT-GERMA, D. (1997-1998): «La naissance de l'occitan», *Païs Gascons*, numèros 178 a 188, Ortès.

4. Podem balhar com exemples de la diversitat dialectala deu latin los vèrbes «*ederes*» e «*manducare*» a l'origina deus vèrbes romanics actuaus. L'«*Appendix Probi*» muisha mots deu lexic popular (per exemple «*oricula*», «*vinia*», «*caldà*...»), mes la soa datacion pausa problèma com ac a dit ROBSON, C.A. (1963): «L'Appendix Probi» et la philologie latine, *Le Moyen Age*, 69. Paris / Bruxelles. p. 37-54.

Auta endica: Ciceron se planh de l'invidada a Roma deus «parlars rustics» (*Brut.*, LXXIV, 258; *Ep. ad fam.*, IX, 15, 2).

5. WOLFF, Ph. (1971): *L'éveil intellectuel de l'Europe*. Seuil. Paris.

6. La lingüista Henriette Walter pensa qu'a la caduda de l'Empèri las lengas parladas èran pas mei latin, mes que caló atènder 2 o 3 sègles per que lo monde ne prengossen consciéncia; WALTER, H. (1994): *L'aventure des langues en Occident, leur origine, leur histoire, leur géographie*. Robert Laffont éd. Paris.

subjonctiu, ua fonetica qui a conservat lo sistèma de las vocalas latinas, un vocabulari sortit de còps directament de la lenga de Roma.

Tot aquò devèva rénder de mau percéber l'espelida d'ua lenga navèra. Los clergues letrats, com Gregòri, Avit de Viana..., parlan d'aulhors de lenga rustica, fautiva... La concishen, l'entenen e, benlhèu, la parlan.

La responsa, mei lingüística qu'istorica au problèma de la neishença de las lengas romanicas en generau, de l'occitan en particular, ei donc prumèr de saber a partir de quin grat d'escart cau considerar dus parlars, lo latin e lo proto-occitan per lo cas qui nos interèssa, com lengas desseparadas e tanben de díser si la consciéncia lingüística deus locutors es o non indispensabla per oficializar aquera neishença.⁷

Un estudi particular suu prumèr punt es possible cap au vocabulari. Consistirà a relhevar tots los traces de «romanismes» dens los tèxtes latins. Aqueths mots son com las espavas, las sobras de la lenga orau populara dens l'escriut latin. A títol d'exemples, citem lo substantiu «buricos» emplegat per Sent Geròni au sègle Vau en plaça de «asinae», lo vèrbe «tornar» («redire») en tau vèrs deu sègle VIau, lo mot «rio» («rivus») en ua carta deu sègle VIIau.⁸ Ua atencion particulara deu estar portada a l'escriut religiós pr'amor es prumèr la Glèisa qui a hargat ua lenga adobada, dab un vocabulari simplificat e popular, ua sintaxi aidsida... Ploram solide la pèrta de tèxtes meridionaus numeroses pr'amor de las destruccions deus mostièrs e de las bibliotècas pendent las conquistas, peus Francs de Karl e Pippi,⁹ de la Provença (736-739), de la Septimania (752-759) e de l'Aquitania (760-768).

L'onomastica es tanben de bon secors per aqueths sègles de l'Antiquitat tardiva...

La diferenciacion qui's precisa en Occident a partir deu sègle Vau, enter correlativament «Francia» e «Aquitania» a tanben un sens culturau e lingüistic. Cau véder en aquera «Aquitania» la prumèra Occitània.¹⁰

7. Renviam aus tribalhs de WALTER, H. (1994): *L'aventure des langues...*, op. cit. p. 151 e sq.

8. Aqueths exemples son tirats de RAYNOUARD, P. (1817): *Choix de poésies originales des Troubadours*. Tome 1. Paris. Son comentats per CANTALAUZA (1990): *Aux racines de notre langue. Les langues populaires des Gaules de 480 à 1080*. Ed. Cultura d'Oc. Rodés. Cantalauza a entinoat lo tribalh de recensament deus mots romanics dens l'escriut latin.

• «... Vias publicas mannibus terunt quos vulgo buricos appellant...» (Sent Geròni: *Epistola 95*)

• «... Torna, torna fratre! ... Retorna!...» (Teofan: *Cronografia*, f° 218)

• «... Per ipso fluvio usque rio...» (*Diplom. Ad res francicas spect.*, t. I, ch. 73.)

9. ROUCHE, M. (1979): *L'Aquitaine, des Wisigoths aux Arabes, 418-781. Naisance d'une région*. Ed. C.N.R.S. Lille.

10. Es l'avís pro autorizat de M. ROUCHE: *L'Aquitaine...*, op. cit. p. 154-160. L'autor a fdrça utilizat la toponimia (l'exemple deu fluvi «Cher», aperat au sègle VIau «Care», nom de conso-nança occitana, es pro interessant) .

La copadura lingüística dens las Gàllias que coneishem atau mercés mei que mei a la toponimia, se complí au long d'ua zòna chic poblada e chic urbanizada, a l'escart deus camins economics e deus corrents comerciaus e culturals, un «gradèr separant» que los romans dejà avèvan conegut quan avèvan creat las «civitates» (las deu centre de las Gàllias èran pr'aquò fôrça estenudas) e traçat las lors vias.

Los estudis toponimics permeten de pensar que l'espaci occitan de la hauta edat mejana pujava mei au nòrd qu'au dia de uei. Au sègle VIIIau, uas regions occitanas s'estaquèn a l'espaci lingüistic septentrionau: es lo cas deu Peitiu, deu Berri e deu Morvan.

A l'epòca carolingiana testimònis escriuts vieren enfin confirmar aus uelhs deus istorians los cambiaments lingüistics en Occident.

Destrian lo monde lavetz lo latin, lenga de l'administracion, de la Glèisa e de la cultura, de las autas lengas.

En 794, lo *canon 54* deu sinòde de Frankfurt autoriza de pregar en ua lenga qui non sia pas sacrada. Es, com ac escriu M. Banniard «*la légitimation des langues nouvelles dans la Chrétienté, essentiellement les dialectes germaniques (et peut-être slaves)*...». ¹¹ Vedem pas totun perqué seré pas lo cas tanben de las lengas romanicas.

Lo *canon 17* deu concili tiengut a Tours en 813 ordona aus clergues de predicar en lengas «*rusticas*», ¹² romanicas o germanicas.

La frasa famosa «...*et ut easdem omelias quisque aperte transferre studeat in rusticam romanam linguam aut theotiscam*» a balhat mantuas interpretacions; soscrivem sancèrament au solide estudi de M. Banniard qui muisha tanben quin lo canon esté cridat per l'Empèri sancèr.

Aqueth canon de 813 nos ditz dus hèits lingüistics màgers. Prumèr, lo latin n'èra pas mei comprés deus subjèctes de l'Empèri, los predics crestians son miats a'n tièner compte. Tanben, non i avèva pas enquèra consciéncia clara de l'existéncia de mantuns parlars neolatins, tots englobats devath ua medisha appellacion. Ei pas estonant. Avosse distinguit aqueth canon inspirat deu capdulh d'Empèri enter las lengas navèras, quin nomar-las? ¹³ Podem pensar en sus d'aquò las populacions qui emplegavan aqueras lengas credèvan de parlar la-

11. BANNIARD, M. (1999): «La genèse des langues romanes (IIIe-VIIIe s.): quelques débats récents de méthodologie et de chronologie», in *Les sociétés méridionales à l'âge féodal (Espagne, Italie et sud de la France Xe-XIIIe s.)*. Hommage à Pierre Bonnassie. C.N.R.S. / Université de Toulouse-Le Mirail. p. 11-21.

12. L'expression es pro urosament arrevirada «*latin deus illetrats*» per BANNIARD, M. (1992): *Viva voce...*, *op. cit.* p. 413 e sq.

13. Sabem plan, se consideram l'exemple de l'occitan, la lenga es estada nomada de mantuas façons a l'edat mejana: *roman, lemosi, proensal, lenga d'Oc*... Traduseishen la non consciéncia de la lenga e deu son territòri.

tin... Un mau latin, fauti e non gramaticau, parlar bastard, mes un latin, totun. Las lengas romanicas èran donc percebudas non pas com lengas autonòmas, localizadas, mes sonque per rapòrt au latin, nòrma lingüistica implicita. Solide la «*rustica romana lingua*» designa tots los parlars romanics de l'Empèri, e donc, dens las Gàllias, los parlars d'Òil e d'Òc.

813 marca donc l'oficializacion a l'escala imperiau, per Carlesmanhe e lo son clergat, d'ua practica logicament pro anteriora e generalizada.

En 847, lo *canon de Mainz* vien confirmar lo de Tours.

Au medish sègle un estudi sistematic deus escriuts monastics¹⁴ permetèré de gahar mei pregondament las lengas romanicas a través deu vocabulari senhalat peus copistas per l'expression «*qui vulgo dicitur*». Disem enfin la restauracion deu latin classic au temps dit de la «renavida carolingiana» sembla aver chic tocat la Gàllia deu sud e Catalonha.⁵

*
* *

Dens lo quadre d'aquera legitimacion de las lengas navèras s'inscriu lo prumèr testimòni per l'òra conegut de l'occitan.

«*L'alba bilingua*»¹⁵ es un poemòt de 15 vèrses deu quau los coplets son en latin e lo repic en lenga d'Òc, ua tecnica pro coneguda a partir de la segonda mieitat deu sègle IXau, çò qui permet de datar l'òbra...

«*L'alba part um et mar atra sol,* L'alba separa tèrra e mar delà solelh,
poy passa vigil miraclar tenebras. Puish, la velha passada, miracula la nueit.

Lo poema deu quau avem transcrivut lo repic, la sola partida en occitan, es solide anonime; l'autor èra probable un religiós. Es estat copiat sus un manuscrit juridic deu sègle Xau per un monge de l'abadia de Fleury (uei lo dia Saint Benoît-sur-Loire). Remarquem qu'èra sancerament notat, segon un sistèma de notacion musicau que tornam trobar mei tard.

Lo sègle de Gerbert nos a deishat dus tèxtes occitans pro coneguts: «*lo poèma sus Boèce*» e «*la passion de Clarmons*».

«*Lo poèma sus Boèce*»¹⁶ es sonque un tròç de 258 vèrses. Que torna préner, en lenga d'Òc, ua vita latina escriuta sus lo filosòfe crestian Boèce e la soa

14. Exemples son balhats per SPITZMULLER, H. (1971): *Poésie latine du Moyen Age*. Bruges.

15. Es un manuscrit nomenat «*Vaticanus Reginensis Latinus 1462*» de la bibliotèca vaticana. «*L'alba bilingua*» es estada analizada per SALVAT, J. (1952): *Treize leçons sur l'histoire de la littérature occitane*. Toulouse. Salvat la data de 850. Cantalansa: *Aux racines de notre langue...*, op. cit. p. 131 e sq. balha la data de 880 environ.

16. Lo manuscrit, conservat a la bibliotèca d'Orléans, es ua copia deu sègle XIau hèita a l'abadia de Fleury (Saint Benoît-sur-Loire). Senhalem los estudis de BEC, P. (1977): *Anthologie de la lit-*

«*Consolatio Philosophiae*». La datacion de l'òbra pausa problèma: poderé estar enter 960 e 1050! La Lengua sembla lemosina... Avem retiengut los paragrafes I e IV...

*«Nos, jove omne, quandius qu'e(n) nos estam
de grand follia, per folledat, parlam;
quar no(n) nos membra per cui viuri esperam,
qui nos soste(n) tan quan per tèrra annam
e qui nos pais que no(n) murem de fam
per cui salv'esmes, per pur tan(t) que.ll clamam.*

...

*Donz fo Boecis, corps ag e bo(n) (e) pro(s)
Cui tan amèt Torquator Mallios.
De sapiència non fo trop nuallos,
Tant en retenc que de tot no'n fo blos:
Tan bo(n) essemble en laisèt entre nos,
No cuid qu'e(n) Roma om de so(n) saber fos.»*

...

*Nos, joves òmes, tant que joves demoram
de grand folia parlam per error,
aquò per desbrom de qui viure esperam,
qui nos sostien tant que per tèrra anam
e qui nos pais que de fam non morim
e sauvus nos hè, per tant que l'envoquem.*

...

*Senhor fo Boèce, avó bon còs e pros
Qui tant fo aimat de Torquator Mallius.
Savit , e pas trop negligent,
Plan provedit , briga indigent:
Tan bon exemple enter nos en deishant,
Cresi qu'en Roma n'i avó tant sapient.*

...

Disem d'auta part la lenga de l'autor ei de qualitat, originala e nerviosa. Es enfin emocionant de pensar que, benlhèu, Gerbèrt a legit e estudiat «*lo poèma*

littérature occitane du Moyen Age. Aubanel. Avignon. E tanben BRUNOT, F. (1905): *Histoire de la littérature française des origines à 1900*. Paris. Avem utilizat la transcripcion hèita per Cantalausa: *Aux racines....*, op. cit. p. 277-291.

sus Boèce, pr'amor, qu'ac sabem, a la fin deu sègle Xau lo futur papa avèva eth medish escrivut un «*aumenatge de Gerbèrt a Boèce*»¹⁷!

«*La passion de Clarmon*»¹⁸ pausa tanben problèmas de datacion: sembla de 950 a 1000. Lo genre ei pro conegut, lo tèxte occitan de mei de 500 vèrses n'ei pas donc trop originau. La lenga sembla un estandard.

*«Hora vos dic vera raison
De Jesú Christi Passion;
Los sos affantz vol remembrar
Per que cest mund tot a salvad...»*

*Trenta tres ans et alques plus,
Des que carn pres en tèrra fu,
Pertot obrèd, que verus Dèus
Pertot sostèg, que hom carnals...»*

*Vos hèi ara lo raconte
De la Passion de Jèsus Crist;
Voi parlar deus sons torments
Aqueth monde sancèr sauvant...*

*Trenta- tres ans e drin mei,
Quan, mortau, sus tèrra fo
En tot obrè en Diu vertadèr
En tot sofrì, omi carnau...*

Atau, drin mei tard donc que d'autas lengas romanicas, l'escrit occitan apareish vertaderament au sègle de Gerbèrt. Solide, e las transcripcions en occitan modèrne ac muishan, la prumèra lenga escriuta es plan compredèra; mes cau plan d'èser es pas l'occitan parlat, l'occitan deu pòble. Nos cau donc ara ensajar d'anar cap ad aquera lenga vernaculara...

*

* *

17. Manuscrit de Trier (Alemanha), Stadtbibl. 1093, f° 117v° ... publicat per STRECHER, K. (1937): in *M.G.H., Poetae latini*, t. V. Leipzig, p. 474-475.

18. ZUMTHOR, P. (1954): *Histoire littéraire de la France médiévale*. Paris.

L'escriut en Gàllia meridionala demora latin. Devem partir d'aquí. Aqueth escriut usitat au sègle Xau a Tolosa, en Gasconha, en Auvernha, en Gotia (Septimania), en Aquitània tau com en lo comtat de Barcelona es un mau latin, lo mei espaventable jamei escrivut.¹⁹ Totun, si lo monde escrivèven mau ... escrivèven fòrça! Tot un flòc de tèxtes practics, de cartòtas, de contractes economics e privats son demorats. D'auta part la deperida de l'expression latina es un aute testimòni de l'espelida de las lengas popularas.

Son eras qui puntejan de mei en mei clarament dens los documents devath l'apelhadura latina. Podem léger atau tot un vocabulari popular «escapat» deus calams; podem constatar tanben las transgressions ortograficas, lo desbrom de las règlas de conjugason o la desapareishuda de las declinasons, ua morfologia gramaticau navèra.

Nos podem demandar s'es possible de confèisher a través de las cartas latinas la lenga occitana que Gerbèrt e los òmis de lor parlavan.

Avem tirat quauques prumèras endicas, que vos balham, de la lectura d'un centenat de tèxtes, haut o baish de l'an mila, de cinc cartularis: Lesat (Foish), Luc (Bearn), Sent Orens de Lavedan (Bigòrra), Sent Sever (Gran Gasconha) e Concas (Roèrgue).²⁰

Adonc, dens lo petit nombre de cartas qu'avem legit, dab en cap la problematica de tirar çò que podem véder com estant de la lenga populara, nos sembla l'occitan transparença cronologicament:

19. Volem brembar lo tribalh de BONNASSIE, P. (1975-1976): *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle. Croissance et mutation d'une société*. 2 vol. Université de Toulouse-Le Mirail. Toulouse.

D'auta part avem fòrça popat de BONNASSIE, P. (1985): «La Catalogne a Mille ans», in *L'Histoire*, n° 79, p. 38-46.

20. Per la presentacion e l'espleitada sus un plan istoric d'aqueths tèxtes, vos renviam a CURSENTE, B. (1998): *Des maisons et des hommes, la Gascogne médiévale (XIe-XVe siècle)*. Presses Universitaires du Mirail. Toulouse.

Lo tribalh noste es tot juste entinoat; sonque per Gasconha, i a nau cartularis qui cobreishen la fin deu sègle Xau e lo sègle XIau: Aush, Condom, La Reula, Lesat, Luc, Sent Orens e Sent Savin en Lavedan, Sent Sever, Senta Croz de Bordèu. Las cartas de la Sauva Majora (en Bordalés), Sent Mont, Sent Sernin de Tolosa, Sent Seurin de Bordèu e Sorda son drin mei tardivas.

Avem utilisat las edicions seguentas:

- OURLIAC, P. e MAGNOU, A.M. (1984-1987): *Cartulaire de l'abbaye de Lezat*. 2 vol. Paris.

- BARRAU-DIHIGO, L. e POUPARDIN, R. (1905): *Cartulaire de Saint Vincent de Lucq*. Imp. Garet. Pau.

- BALENCIE, G. e JAURGAIN, J. de (1910): «Le livre vert de Bénao», in *Bulletin de la société académique des Hautes-Pyrénées*. Tarbes.

- CANTALAUSA (1990): *Aux racines...*, op. cit. Per lo cartulari de Concas, pp. 327-354.

- DU BUISSON, P.D. (1876): *Historiae monasterii Sancti Severi, libri X*. Ed. Pedegert e Lugat. Tome 2. Aire/Adour. p. 122-210.

Solide la dificultat metodologica màger ei de saber quin los copistas mei tardius an legit e escrivut los tèxtes originaus.

- prumèr dens la grafia deus noms de lòcs e de personas;
 - puish dens l'emplec de tèrmis tecnicos, mei que mei mes pas sonque agricòlas;
 - enfin, mei rarament, dens l'intròit de locucions popularas sancèras.
- Guardaram aqueths tres punts...

Los cartularis noman solide mantes personatges de l'an mila.

Los patronimes aqueths son, de còps, subernoms plan clars. «*Crabamorta*»²¹ a Sent Sever, «*Moscher*» o «*Baiana*»²² a Luc, «*Cortacoxa*», «*Malivernatus*», «*Mala Padella*», «*Foramun*» o «*Malamosca*»²³ a Concas...

Los petits noms populars son plan ortografiats, ce sembla: «*Josep*», «*Oliua*» (vièlha forma d'Olivier), «*Peiro*»...²⁴

Los patronimes son sovent formats d'un petit nom e d'un nom de vila o de region: son los cas, per exemples, de «*Willelm de Mugron*», «*Azeril de Salt*», «*Anelup de Loron*»,²⁵ «*Willelmus de Avitoss*», «*Raymondus de Lac*», «*Lupus de Berdetz*», «*Assius de Vallirag*», «*Raymundus de Moncagn*», «*Malaffaitatus de Bignert*»...²⁶

Enfin avem legit dus patronimes bascos dens lo cartulari de Sent Sever: «*Urtcas*» (enquèra qu'aqueh sembla mixte) e «*Asiturri*».²⁷

Los tèxtes nostes son rics en toponimes. Aquí podem hornir ua remarca: los copistas an pas avut tostemps la medisha actitud quan an escrivut ua lenga que parlavan probable...

A còps trobam duas versions, latina e occitana, deu medish toponime, sovent dens lo medish tèxte: *Lazozis / Lazols*, *Capra Mortua / Lacrabe*, *Gavassensem / Gabàs*, *Montlana / Morlane* ...²⁸ dens lo cartulari de Sent Sever; *Petra lata / Petralada*²⁹ a Lesat; *Albas Petras / Albas Peiras*, *Cairolos / Cairol*, *Pozziolos / Pozols*, *Bello Castello / Belcastel*, *Cizeria / Cizeira*³⁰ a Concas; *Avitoss / Avido*³¹ a Luc.

D'autres còps los copistas an relatinizat, sovent mau, los toponimes populars. Legem per exemple los noms de *Nimis*, *Concas*, *Agenoo*, *Aspeddus* a Con-

21. DU BUISSON, P.D. (1876): *Historiae...*, op. cit. p. 148.

22. BARRAU-DIHIGO, L. (1905): *Cartulaire...*, op. cit. n°s II, XXXIV.

23. CANTALAUZA (1990): *Aux racines...*, op. cit. n°s 59, 572, 116, 269, 62.

24. CANTALAUZA (1990): *Aux racines...*, op. cit. n°s 121, 252, 501.

25. DU BUISSON, P.D. (1876): *Historiae...* op. cit. p. 143.

26. BARRAU-DIHIGO, L. (1905): *Cartulaire...*, op. cit. n°s VI, XI, XIV, XXI, XXVII, XXXIV.

Per Mugron, sault, Oloron, Avidos, Lac, Verdetz, Vallirac, Montcanh, Vinherta.

27. DU BUISSON, P.D. (1876): *Historiae...*, op. cit. p. 148, 155.

28. DU BUISSON, P.D. (1876): *Historiae...*, op. cit. p. 126, 162.

29. OURLIAC, P. (1984-1987): *Cartulaire...*, op. cit. n° 45.

30. CANTALAUZA (1990): *Aux racines...*, op. cit. n°s 224, 126, 258, 513, 86.

31. BARRAU-DIHIGO, L. (1905): *Cartulaire...*, op. cit. n°s VI, VII.

cas;³² los de *Nogueras e Pardieras* a Luc.³³ Podem léger tanben aquesta frasa es-tonanta dens lo cartulari de Sent Sever: «*Bernardus Tumapaler, vicecomes Amaniacensis vulgo d'Armaignac*»!³⁴

Enfin trobam ua tropa de toponimes briga latinizats com *Brocars, Lotner, Monmas, Mimisan, Garbai*³⁵ a Sent Sever; *Gol*³⁶ a Concas; *Jeroncengn, Leduxe/ Ledux, Morengs / Morenxs, Lagorr, Gurs, Suz, Bastanense, Meritense, Berarengn, Prexac, Lascar, Legugno, Labatud, Aren, Escot...* a Luc;³⁷ *Trasserra, Albiag, Forgas, Nuer*,³⁸ a Lesat...

Cau diser que lo nom occitan es sovent pro tanhent deu nom latin; totun, toponimes preromans, aquitans en Gasconha, son sovent escrivuts atau... Lo cas es tanben de remarcar per ço qu'es deus idronimes: la *Luia*³⁸ n'es l'exemple mei clar.

Puntam ara lo vocabulari comun d'aqueras cartas.

- Los copistas an latinizat, quan ac an podut, los mots de la lenga parlada qui non son pas d'origina latina. Atau «*alsom*» (de «*alsis*»: la hont), las «*boigas*» (eishartics), «*batudo*», «*cantaluppæ*», «*airalum*» (airal), «*garricis*» (garrics)...³⁹

- Quan n'an pas sabut latinizar, an deishat los mots atau. Legem dens lo cartulari de Concas «*Casemare*» (gran casse), «*cumbres*» (combras), «*peiras bezas*» (pèiras bessas, bessonas), «*volveno*» e «*limanias*» (limanhas, tèrras d'allu-vions), e enqüèra «*diuzone*», «*bezcia*», «*ceped*», «*palaiz*» per los mots: doson (baniu), beça, cepe, palais.⁴⁰

- Quan lo vocabulari ei clarament d'origina latina, l'escritura occitana n'a pas pausat problèma. Trobam atau ua «*anglada*»⁴¹ a Luc e ua «*ancgladuræ*»⁴² a Lesat; «*nogueras*» e «*castagn*» a Luc,⁴³ «*noguarda*» o «*exartes*»⁴⁴ a Lesat. A Concas, son evocats la «*strada*» (estrada, rota pavada) e las «*planas*».⁴⁵

Avem avut tanben l'escadença de léger locucions popularas sancèras.

32. CANTALAUSSA (1990): *Aux racines...*, op. cit. n°s 369, 1, 77, 138.

33. BARRAU-DIHIGO, L. (1905): *Cartulaire...*, op. cit. n° XI

34. DU BUISSON, P.D. (1876): *Historiae...*, op. cit. p. 157

35. DU BUISSON, P.D. (1876): *Historiae...*, op. cit. p. 132, 135, 139, 158.

36. CANTALAUSSA (1990): *Aux racines...*, op. cit. n° 350.

37. BARRAU-DIHIGO, L. (1905): *Cartulaire...*, op. cit. n°s IV, VIII, XII, XIII, XVI, XXVI, XXVII, XXVIII.

38. OURLIAC, P. (1984-1987): *Cartulaire...*, op. cit. n°s 302, 327, 399, 477. La Luia es un arriu de Comenges.

39. CANTALAUSSA (1990): *Aux racines...*, op. cit. n°s 370, 528, 270, 138, 83, 1, 107, 207, 572, 65 e 300.

40. CANTALAUSSA (1990): *Aux racines...*, op. cit. n°s 422, 13, 64, 17.

41. BARRAU-DIHIGO, L. (1905): *Cartulaire...*, op. cit. n° XXVII.

42. OURLIAC, P. (1984-1987): *Cartulaire...*, op. cit. n° 254.

43. BARRAU-DIHIGO, L. (1905): *Cartulaire...*, op. cit. n° XI.

44. OURLIAC, P. (1984-1987): *Cartulaire...*, op. cit. n°s 302, 138.

45. CANTALAUSSA (1990): *Aux racines...*, op. cit. n°s 217, 369.

Lo primèr exemple vien deu cartulari de Sent Orens de Lavedan; la carta de la quau avem tirat lo troç qui segueish es probable deu debut deu sègle Xau, conegut per ua copia deu sègle XIau, ço qui pausa segur lo problèma de la fidança que podem portar au copista...

«*Et dono VII libros et vestimenta, ... una capa... et duas tunicas... Et dono VI equas et XX baccas et duos tauros et ouelhas...*»⁴⁶

Dens lo cartulari de Lesat, trobam las fresas «*l'esplet del boc (sic) de Morcorol per lor voluntat a fer extra blad et vino...*» en ua carta de 980-990 e «*dono terras, vineas, casaes et pumíferas et masones...*» en un tèxte de 1081.⁴⁷

Enfin citem la carta de 1034 environ deu país de Foish en la quau relhevam, en mei de mantuns toponimes e deu substantiu «*abadia*», las locucions «*Casal Marcu tro ad Aregia sia d'aquel qui tenrra Fox*» e «*...de Savardu tro a Justared d'Areiga en la e de Justared tro en Bolbestres sia d'aquel lo comtius que Rodgiers lo coms i ag, sia d'aquel qui tenra Fox...*»⁴⁸ per situar los limits deu partatge enter lo comte Rotgèr e l'avesque Pèire.

Caleré enqüèra hornir estudis sus la fonetica... Lo passatge de la «v» a la «b»; la vocala «a» finau; la realizacion e la transcripcion deus difongues... E estudis morfologics.⁴⁹

Confirmarén probable que los trèits grans de l'occitan son dejà legeders.

*

* *

E podem, per parlar de tribalhs tot juste entinoats e tant imperfèits emplegar lo tèrme de conclusion? Segur ei desplaçat.

Totun cau enonciar, per respòner a las questions qui an hargat aqueste expausat tres remarças...

*L'occitan que podem véder a puntejar en l'escriut latin ei pro près de la lenga actuau; un occitanoparlant de uei poderé léger e entèner segur de tira e shens nat problèma aqueths mots e locucions; n'es pas solide lo cas dab lo francès per exemple.*⁵⁰

46. BALENCIE, G. (1910): «Le livre vert...», *op. cit.* P's 83-84, acte n° 880.

47. OURLIAC, P. (1984-1987): *Cartulaire...*, *op. cit.* n°s 411, 44.

48. Arquiús departamentaus de l'Arièja, E 1. Publicat per Raynouard, P. (1817): *Choix de poesies...* t. II, p. 63.

49. Tau com BRUNEL, C. (1926): *Les plus anciennes chartes en langue provençale. Recueil des pièces originales antérieures au XIIIe siècle.* A. Picard éd. Paris.

50. Se cau mesfidar totun de l'escart enter l'orau e l'escriut; véder GROSCLAUDE, M. (1993): «Peut-on évaluer l'écart entre la langue populaire...et la langue juridique et administrative...?», *Langues, dialectes et écriture. Les langues romanes en France.* J. Sibille (dir.). Paris. p. 55-63.

Aqueth occitan de las cartas de l'an mila es hèra desparièr de l'occitan poetic. Malaja! Cau atènder 1102 per aver lo prumèr tèxte non religios sancerament en occitan: la lista deus bens deu roergat Ademar Ot.⁵¹

L'occitan deu temps de Gerbèrt, tan près deu noste, avèva donc conegut ua evolucion longa e dejà en partida complida; aquò deveré renforçar l'ipotèsi d'ua neishença pro prendiva de l'occitan en particular e de totas las lengas romanicas en generau.

L'èpòca de Gerbèrt es donc, en mestior lingüistica, la de l'abotida de totas las mudanças de la hauta edat mejana.

Résumé

L'aboutissement des mutations linguistiques en Gaule méridionale autour de l'an Mille

La vie et le pontificat de Gerbert, occitan d'Aurillac, s'inscrivent dans le temps long de l'évolution linguistique de l'Occident chrétien entre l'époque romaine et l'an Mille.

La fin de la latinophonie et l'apparition des langues romanes, telles l'occitan, posent de grands problèmes de datation.

On peut cependant conjuguer les apports de la linguistique et de l'onomastique à ceux de l'histoire. Remarquons d'abord que le latin était une langue dialectalisée, sociologiquement et géographiquement: selon de solides probabilités les latins populaires des Gaules devaient présenter, à l'époque impériale même, des physionomies très variées. Dès le Vème siècle d'autre part se précisaient corrélativement les notions de «*Francia*» et d'«*Aquitania*» qui ont un sens entre autre linguistique. Les langues romanes sont donc probablement filles de la dialectalisation du latin.

Les premiers témoignages écrits de l'occitan sont tardifs: «*l'aube bilingue*» est de la seconde moitié du IXème siècle; «*le poème sur Boèce*» et «*la passion de Clermont*» datent probablement du Xème siècle.

Mais la langue poétique n'est pas le parler populaire. Dans les chartes de l'an Mille, il est possible de trouver les traces de la langue romane méridionale qui pointe: de nombreux toponymes et patronymes, des termes techniques, essentiellement agricoles, voire des locutions entières sont lisibles à l'intérieur même de l'écrit latin, sous l'habillage de la langue latine.

51. Arquiús departamentaus d'Avairon, hons deu capitol de Rodés. Publicat per BRUNEL, C. (1926): *Les plus anciennes chartes...* op. cit., p. 10-11.

Ce proto-occitan n'est pas si éloigné de la langue actuelle; il avait donc déjà connu, en l'an Mille, une évolution profonde et longue, de plusieurs siècles.

Resumit

Quauques reflexions sus l'abotida de las mudanças lingüísticas en Gàllia meridionala a l'entorn de l'an mil

Lo temps de Gerbert, occitan d'Orlhac, es tanben lo de las granas evolucions lingüísticas e culturalas en Occident crestian. Conjuntament dab lo catalan, los dialèctes d'Oc afirman lavetz las lors originalitats cap au latin.

Vos prepausam de pausar los jalons màgers de la neishença de la lenga occitana, com de las autas lengas romanicas, dab en particular lo gran destrobale deu sègle IXal. Serà lo parat de tornar léger los primèrs testimònis escriuts de l'occitan en tot har lo punt sus los problèmas istorics e filòlogics qui pausan.

Mes volem tanben ensajar de trobar au darrèr —o quitament au dehens— de l'escriut latin de l'an mil los traç de la lenga romanica qui punteja segur devath l'apelhadura latina. Per aquò, vos prepausam un metóde aplicat a quauques exemples, mei que mei cartas gasconas.

L'enterpresa, per estar mauaisida, es totun fundamentala per la comprehension de l'espaci occitanòcatalan a l'epòca de Gerbert, de la soa originalitat, de la soa unitat pregonda.

Abstract

The outcome of linguistic evolutions in southern Gaul around the year one thousand

Gerbert's life and pontificate, an occitan from Aurillac, came within the long time of the linguistic evolution of Western Christendom between the roman age and the year 1000.

The end of latinophonia and the birth of the roman languages such as occitan raise a serious problem of dating.

Linguistic and onomastic are a help to history. Latin was a geographically and sociologically dialectalised language. So, the latins of Gaul was very divers. During the Vth century, the notions of «*Francia*» and «*Aquitania*» become clear with, also, a linguistic signification.

The roman languages are then daughters of the dialectalisation of latin.

The first evidences of occitan are late: «*the bilingual daybreack*» was written in the second half of the Ixth century; «*the poem of Boece*» and «*the passion of Clermont*» were dated of the Xth century.

But poetic language is not colloquial speech. In the chartes of the year 1000 one might find traces of the southern roman language: many toponyms and patronyms, technical words, essentially agricultural, even whole phrases, can be read inside latin, writing under cover of latin language.

This proto-occitan is not so far from current speech; it had already known, in the year one thousand, a very deep and long evolution for several centuries.

Gent que davallà de la muntanya. Fronteres interculturals a l'Alta Edat Mitjana

Joan Eusebi García Biosca

Resum

La idea que entre les dues formacions socials que ocupaven el terç nord-occidental de la Península entre els segles VIII i X s'estenia una mena de desert frontera, geogràfic o poblacional, es troba ja en les mateixes fonts de l'època. A les mans de la historiografia moderna, aquest desert, real o figurat, ha contribuït a reforçar la imatge de dues societats estanques, a definir-ne uns perfils precisos i a eliminar la possibilitat d'àrees de transició o situacions d'ambivalència.

En oberta disconformitat amb aquest plantejament, ens sembla que és possible plantejar l'existència de grups de camperols i ramaders que, des d'una i altra banda de la frontera o sobre la frontera mateixa, es beneficiaven de les possibilitats que els oferia aquesta llarga i més o menys estable indefinició.

Sembla que grups de muntanyencs es van assentar a les terres baixes andalusines, islamitzant-se, alhora que segments tribals i individus àrabs o, preferentment, berbers podrien haver recorregut el mateix camí en direcció inversa. Establerts a les àrees més avançades de la frontera, es beneficiaren del seu tarannà mestís, dels vincles a una i altra banda, fins a arribar a conformar, en alguns casos, importants nuclis de poder polític i econòmic.

Els topònims pirenaics amb la base *nabar(r)*. Una controvèrsia lingüística

L'existència, constatada documentalment en una data tan antiga com l'any 925 (BARAUT, Urgellia II, doc. 87), d'un indret a la rodalia de la Seu d'Urgell anomenat Benabarre i l'evident homonímia existent entre aquest i els noms de la població de la Ribagorça Oriental i el d'una partida anomenada Benavart (Aren, Ribagorça Oriental) van excitar la nostra curiositat envers un grup relativament important de noms de lloc situats entre les valls del riu Esera i del Segre que incorporen en la seva formació l'element *nabar(r)*. Aquest grup, ultra els ja esmentats topònims, està format per les partides conegudes com Navarrui

(Malpàs, Ribagorça), Navarcuè (Bonansa, Ribagorça Oriental), Navarra (Aren, Ribagorça Oriental), així com un Navarri¹ (entre Campo i Morillo de Liena, Ribagorça Oriental). Fora de l'àmbit al qual ens hem cenyit, trobem d'altres noms de lloc amb idèntics components tant a les províncies d'Osca i Terol com a les comunitats autònomes de Navarra, Euskadi, La Rioja i Castella-Lleó (TERRADO 1998, p. 55-61). També a Catalunya, però més enllà dels límits prefixats, trobem el parònim Navars (Bages).²

Esperonats per la curiositat a què feiem referència, no vàrem trigar a adonar-nos que la interpretació d'aquest particular conjunt toponímic ja havia atret l'atenció d'una sèrie d'investigadors entre els quals caldria fer esment de Ramón Menéndez Pidal, Joan Coromines i, darrerament, Xavier Terrado. Però, a diferència de tots ells, que han abordat la problemàtica des d'una òptica estrictament lingüística, el que a nosaltres ens interessa és la possibilitat que la presència d'aquests topònims constitueixi un testimoni d'uns escassament documentats desplaçaments de població produïts tant a les terres pirinenques com a les que se situen al migdia de l'esmentada serralada durant els foscos segles que segueixen la invasió musulmana de la península Ibèrica.

Tot i la divergència d'enfocament que manifestem respecte del conjunt d'investigadors suara esmentat, just és reconèixer que fonamentem la nostra argumentació sobre la seva recerca i que tant per a nosaltres com per a ells resulta fonamental establir el significat i la filiació lingüística d'aquests topònims. Repassem, doncs, el que ha estat escrit fins ara sobre aquests noms de lloc, especialment sobre el Benavarri de la Baixa Ribagorça, a l'actual província d'Osca.

Menéndez Pidal plantejava dues possibles aproximacions a l'etimologia del topònim Benavarri: d'una banda proposava una filiació netament basca, relacionada amb la veu *barri* («nou»); de l'altra, es qüestionava la versemblança d'un origen que fos totalment o només en part àrab. Dins aquesta darrera línia hipotetitzava, en primer lloc, amb un compost entre la substantiu filiatiu *ibn* («fill de») i un gentilici basc *nabarr* que conformaria *Ibn Nabarr* («fill del navarrès»). En segona instància, apuntava la possibilitat que *Benavarri* pogués procedir d'un onomàstic genuïnament àrab com *Ibn Awâr*, on al ja esmentat element filiatiu li segueix el sobrenom de qualitat física *awâr* («guerxo»).

Joan Coromines (COROMINES 1970, p. 60-61), per la seva banda, apostava decididament per un origen netament èuscar, i descartava la possibilitat d'una filiació que fos parcialment o en la seva totalitat àrab. En raonar el seu refús a la primera de les opcions d'etimologia àrab apuntades per Menéndez Pidal, Coromines assenyala encertadament que «esperaríem més aviat *Aben an-Na-*

1. A aquest lloc es deu referir, possiblement, un document fals del cartulari de Lavaix.

2. Aquest indret apareix en un document de l'any 982 sota la forma *Nabars* (ABADAL 1926-1952, vol. II, p. 174).

barr», mentre que, en qüestionar la segona de les propostes del savi santanderí, recorda com «*Ibn dóna constantment Vin- en la topontmia catalana (...) i també en la d'Aragó*». Retinguem ara aquests argument, ja que hi tornarem més endavant.

Per al lingüista català, «*l'existència del nom de poble Palacios de Benavar a Castilla (Mz. Pidal, Orig. 200) i la de Navarri prop de Campo, suggereixen que Benavarri sigui realment un nom propi de persona, i es relacioni amb Navarra, però sols indirectament, per conducte d'un nom de persona tal com l'actual cognom Navarro*». Continuant amb aquesta línia i tenint en compte que Benafarroa és el nom actual de la Baixa Navarra, argumenta que «*en basc antic baix-navarrès es diria benabarr; i d'alguna persona que es digués així, de nom propi o més aviat de malnom (àlias), pogué venir la denominació de la capital ribagorçana*» (COROMINES 1970, p. 61).

Més endavant, en revisar amb l'equip de l'*Onomasticon Cataloniae* els articles corresponents a les veus *Navarri*, *Navarrii* i *Navarrès*, Coromines es desmarcarà tant del darrer plantejament del seu article inicial com d'una part de la posterior interpretació de X. Terrado i, sense voler entrar a discutir etimologies remotes, opina que «*així com així partim de l'ètnic*» (OC, vol. V, p. 450-452).

L'expressió de la seva darrera opinió al respecte ens la transmet el mateix X. Terrado: «*... descartà una etimologia àrab basada en el NP Aben-Auar. En aquella ocasió va acceptar que el topònim podia ser un postantropontmic; i si no podia basar-se en un nom àrab, que amb raó havia rebutjat, va creure que hi havia prou motius per proposar-ne una etimologia basca*» (OC, vol. I, p. 432).

D'altra banda, Xavier Terrado recull en el ja esmentat article dedicat a *Benavarri* la idea plantejada per Coromines d'un compost entre dos elements, *be* i *navarri*, que podrien significar quelcom semblant a «baix de Navarra». Però, ultra recollir aquesta hipòtesi, s'endinsa en el significat profund de la base *nabar(r)*, dins del camp semàntic de la qual s'hi troben substantius i adjectius amb significats com ara «pedregós» o «pigallat», i acaba proposant que «*res ens impedeix interpretar Benavarri com «el pedregar de baix»*» (OC, vol. I, p. 431-433).

Aquest mateix autor, anys després, tornarà a reflexionar sobre el tema arran de les actes del col·loqui *Topontmia. Més enllà de les fronteres lingüístiques* celebrat a Lleida el mes de maig de 1996. En aquesta publicació, Terrado apunta la necessitat de desestimar el possible paral·lelisme apuntat per Coromines entre *Benavarri* i *Benafarroa* («Baixa Navarra») atès que, segons consideren vascòlegs com ara Alfonso Irigoyen, aquest tipus de denominacions aplicades a l'esmentat sector de la comunitat foral son de creació recent (TERRADO 1998, p. 63).

D'una banda, l'autor es reafirma en la seva hipòtesi d'un compost format per dues veus basques: la partícula *be-* («baix», «sota») + un adjectiu *nabar*

(«bru», «recarregat») o un substantiu *nabarrí* («pedregós»).³ D'una altra, després d'haver mostrat els seus dubtes sobre la viabilitat d'una explicació del topònim des de bases onomàstiques o gentilícies,⁴ deixa entreoberta de forma paradoxalment la possibilitat d'una possible explicació postantroponímica. Des d'aquesta perspectiva, al topònim *Benavarri* s'hi combinarien el ja conegut afix *be-* («baix», «sota») + un qualificatiu potser familiar o de llinatge *nabarrí*, i tot plegat seria interpretable com «el *nabarrí* de baix» (TERRADO 1998, p. 66).

En conclusió, almenys pel que al posterior desenvolupament de la nostra hipòtesi pertoca, retinguem que tant Coromines com Terrado deixen entreoberta la possibilitat que existís un grup d'individus o de famílies que haurien portat l'apel·latiu *nabarrí*. Ara bé, qui eren aquests *nabarrí*? Existeix una relació entre el gentilici *nabarrí* i el corònim *Navarra*? Com és que s'establiren en zones tan allunyades del que hauria estat la seva zona originària? Al llarg de la nostra exposició provarem de donar respostes versemblants per a aquestes i d'altres preguntes.

Noves dades per a una vella polèmica. Existiren uns *Banû Nabarrîyy*?

Tant Coromines, a l'hora de qüestionar la possibilitat d'un origen àrab per al topònim *Benavarri*, com Terrado, en valorar la possibilitat de la presència d'un gentilici en la seva gènesi, mostraven la seva perplexitat en trobar navarresos tan lluny del seu territori original i en dates tan primerenques.

Així, un i altre (COROMINES 1970, p. 60 i TERRADO 1998, p. 64) cridaven l'atenció sobre la impossibilitat que aquests topònims poguessin tenir a veure amb l'actuació dels monarques navarroaragonesos o fossin l'efecte d'una colonització per part dels seus súbdits, hipòtesi aquesta que, si no és del tot desestimable pel que fa al nom de la capital de la Baixa Ribagorça, no resulta en absolut explicativa pel que fa al Benavarri de l'Alt Urgell. Enfront d'aquests plantejaments, determinades evidències documentals sobre les quals hem tingut la fortuna de reparar ens permeten reivindicar la hipòtesi d'un origen mixt àrab i basc ja plantejada per Menéndez Pidal per als *Benavarri* que ens ocupen. Alhora, creiem poder oferir una explicació raonable per a la presència d'uns certs

3. Mentre que la difusió de l'adjectiu sembla generalitzada, l'ús de l'adjectiu *nabarrí* només s'ha documentat a l'àrea d'Andoain. Tot i això, sembla que en basc els adjectius i els substantius no presenten diferències substancials, de manera que tant *nabar* com *nabarrí* podrien haver estat alhora substantius amb idèntic significat (TERRADO 1998, p. 66-67).

4. «Pensar que tras el Benavarre del Alto Urgel late el nombre de algún antiguo navarro no es verosímil (...). Navarcué, Navarrui, Naverra o Benavart se hallan en el mismo caso. Son zonas agrestes de montaña y es más creíble que sus nombres estén motivados por las características especiales del terreno ...» (TERRADO 1988, p. 64).

«navarresos» en dates i contextos geogràfics aparentment tan aliens a aquells en els quals estem acostumats a situar aquest grup de la població de l'alta edat mitjana de la península Ibèrica.

Abans, però, d'aportar les evidències documentals a les quals hem fet referència voldríem reflexionar un instant sobre la validesa dels arguments dels quals se serviren diferents autors⁵ per tal de desestimar la tesi d'un origen total o parcialment explicable des de l'àrab.

Coromines (1970, p. 61), basant-se en el seu coneixement sobre com han estat incorporats al català actual els noms de lloc d'origen àrab, apuntava que l'afix *be-* del topònim *Benavarri* difícilment podria amagar el substantiu filiatiu àrab *ibn* («fill de»), atès que «*Ibn dóna constantment Vin- en la toponímia catalana (Vinarós, Vinganya, Vinfaro, Vinfami, Vinatesa, Vincamet, Vimfeli, Vimbodí, Vinaixa, Vinebre, Vintibriga, Vimbudell, etc.) i també en la d'Aragó (Binaced, Vinaceite, Binéfar, Vinatea, ...)*».

Tot i que, en línies generals, coincidim amb l'opinió d'aquest gran lingüista, pensem que la seva advertència resulta d'escassa utilitat en el cas que ens ocupa, atès que no pren en consideració l'amplitud de les variants que en aquest aspecte concret ofereixen les fonts documentals de l'època. Alhora, creiem que cal tenir en compte les diferents pautes de comportament que mostren els escriptors catalans i aragonesos medievals a l'hora de reflectir l'onomàstica àrab, més encara quan, en els cas del Benavarri ribagorçà, els esments més antics els trobem entre la documentació generada pel procés expansiu endegat pel rei Sancho Ramfrez i els seus descendents.

Així, mentre que a les fonts medievals de l'occident català la fixació del substantiu singular *ibn* es produeix majoritàriament mitjançant les formes (*a*)*vin-*/*(a)bin-* (rarament, (*a*)*ben-*, *abn-* o *amn-*),⁶ els primers documents eixits de les cancelleries i escriptories aragoneses mostren certa preferència pels reflexos (*b*)*iben-* i *eben-*/*even-*,⁷ formes que ja dintre del segle XII semblen cedir cert

5. És de justícia assenyalar que l'opinió contrària a un origen àrab per a aquests topònims no només la trobem entre filòlegs «romanistes». La seva opinió es compartida també per arabistes com Pierre Guichard (GUICHARD 1976, p. 429, n. 574) o Elias Terés (TERÉS 1990, p. 150, n. 31).

6. En un dels documents d'aquesta àrea que conté major nombre d'antropònims, els «*Termini Antiqui Civitatis Ilerde*» (aml, ms. 1372, f. 143v.; García 1995) redactat durant la dècada de 1170 es documenten tretze noms de *turres* o almúniecs que originàriament devien anar introduïts per la partícula *ibn-*. D'aquests, onze mostren els reflexos *avin-*/*abin-* («*Abihumet*», «*Avinfamar*», «*Avinabit*», «*Avinacalon*», «*Avinabit*» [altre], «*Auincalof*», «*Auinsigr*», «*Auinfortunyolo*», «*Avinferer*», «*Aviniuniç*» i «*Auin Baxin*»), un presenta *amna-* («*Amnalacdebe*») i només un altre *aven-* («*Avenpelach*»).

7. A la documentació reial navarroaragonesa anterior al 1004 es documenten cinc individus amb *nasab* introduït per *iben-* («*Abdella Iben Mochaoar*», «*Falcon Iben Adelsio*», «*Rapinato Hibenkircio*», «*Munio Ibems Hannes*» i «*Billit Iben Muzo*»; UBIETO 1986, doc. 61, 55, 55, 55 i 59, respectivament) i quatre amb *eben-*/*even-* («*Eben Abderrahman*», «*Alvaro Even Abaiub*», «*Mahomat Ebenlupo*» i «*Fecha Even Mazerotib*»; doc. 75, 67, [33, 37] i 67, respectivament). Els substantius fi-

protagonisme a favor d'*aben-laven-* i *abin-*.⁸ De tot això es pot desprendre que la síl·laba *be-* que enceta el topònim resulta coherent, des de l'òptica d'una fixació per escrit en el context de les escrivanies de l'alta edat mitjana aragoneses, amb el sistema usual de transcripció d'onomàstica i toponímia d'origen àrab.

L'altra possibilitat que Coromines no va considerar és que, en lloc de tractar-se d'uns *nabarrí* precedits pel substantiu singular *ibn*, estiguem davant de la seva forma plural (*banû/banî* = «fills de»), transcrita en llatí com *beni- bene-* o *bin-ivin-*, més l'esmentat antropònim o gentilici.

Tots dos documents redactats els anys 1089⁹ i 1092¹⁰, respectivament, mitjançant els quals els reis Sancho Ramfrez i Pedro I delimitaven els termes de Montsó i fixaven el nombre d'almúnies que integraven el seu terme, ens permeten observar la neta distinció que estableixen els escrivans aragonesos, entre uns molt més nombrosos nuclis els noms dels quals estan formats pel substantiu filiatu *ibn-* (reflexos *avi(n)-* i *aven-*)¹¹ més un antropònim, i aquells on aquest darrer element va precedir pel substantiu filiatu en plural. A aquesta darrera categoria pertanyen els següents topònims: [*Benimassa* (1089)], [*Vinazecha*, *Binacmeth*, *Binizendor*, *Benezeide* i un per a nosaltres molt significatiu «*Binanabarro*» (1092)].

Heus aquí justament allò que demanava Coromines per acceptar un possible origen àrab del topònim. Recordem les seves paraules: «*Mz. Pidal ha vacil·lat entre un compost del basc barri «nou» (...) i un híbrid aràbig-hispànic Aben-Nabarr «fill del navarrés» (...), però això topa entre d'altres amb la dificultat que esperaríem més aviat Aben-an-Nabarr, i allò no explica la primera meitat del nom»* (OC, s. v. «Benavarri», p. 60-61).

L'almúnia de *Binanabarro* constitueix un clar homònim dels dos *Benabarre* i del *Benavart* dels quals partíem i, alhora, pot esdevenir la clau per entendre una mica millor la seva gènesi: substantiu filiatu en plural *banî-* + una possible *nisba nabarríyya*, on la *yâ* final de *beni-* hauria desaparegut en produir-se una

liatiu *aben-* i *avin* només es documenten en una ocasió cadascun, possiblement com a lectures alternatives d'un mateix *nasab* («*Abengualis*» i «*Avin Galis*»; doc. 54 i 53).

8. Als escassos instruments eixits de la cancelleria de Ramiro II on es conserva onomàstica d'aquest tipus s'observa cert equilibri entre *aben-laven-* («*Mahomet Abengomur*»; UBIETO 1988, doc. 21) i *abin-* («*Abihafar*»; doc. 22 i 50), dues formes que es demostren clarament alternatives si ens atenem a les diverses variants que presenta el nom d'un mateix personatge: «*Petrus de Abenozar*», «*Petrus de Abenozar*», «*Petrus de Avenozar*» i «*Petrus de Abinazar*» (doc. 69, 89 i 90). La forma *iben-*, anteriorment predominant, ara només està representada per un «*Ahmed Iben Sango de Gimiella*» (doc. 82).

9. ACL, Llibre Verd, f. 14 i s.; CASTILLON 1975, p. 73-75, doc. 1.

10. ACA, Berenguer Ramon II, perg. 79; UBIETO 1951, doc. 11, p. 221-222.

11. Any 1089: «*Johan Avingarcia*», «*Avinalbes*», «*Avinfebre*», «*Avinferruzob*» i «*Avisamets*». Any 1092: «*Avinferruz*», «*Avenrampo*», «*Avinfar*», «*Avinmomen*», «*Avincud*» i «*Avin Habanon*».

assimilació entre la seva darrera consonant i la inicial del gentilici que la segueix, ambdues sengles *nûn*.

En el cas de l'assentament homònim de la comarca de la Llitera, la *nisba* aniria determinada per l'article *al-* solaritzat davant *nûn*, raó per la qual no s'hauria produït la seva assimilació amb la primera consonant de la *nisba*. La terminació que mostra aquest darrer nom geogràfic o genealògic deu ésser el resultat bé d'una transcripció directa a l'àrab del romanç *nabarro*, bé fruit de la traducció de la *nisba* àrab per part dels nous habitants del lloc o de l'escrivà.

De retruc, aquesta reflexió ens porta a qüestionar-nos si la «*valle de Anabarrri qui est secus flumen qui vocatur Hesera*» (PUIG i FERRETÉ 1991, vol. II, p. 49) correspon, com proposen els redactors de l'*Onomasticon Cataloniae*, a un nom de lloc basc *nabarri* més un afix *a-* que constituiria «*una aglutinació evident, que s'explica per si sola*» (OC, s. v. «Navarri», p. 450). Creiem que no cal desestimar la possibilitat que ens trobéssim davant de la ja coneguda *nisba* àrab determinada amb article solaritzat: *an-nabarriyy** > *Anabarrri*.

Ens sembla retrobar la pista d'aquests «navarresos» en un document de l'any 1148 mitjançant el qual Ramon Berenguer IV dona a l'església de Solsona les propietats que un musulmà de nom Azined Abenaharro posseïa a la localitat d'origen andalusí de Carretelà, a la part meridional del Segrià (ACSolsona, Cart. I, f. 29r., doc. 66). Pensem que, en aquest darrer cas, s'hauria produït un error de copista en traslladar al cartulari el contingut del document original, confonent *h* per *b*. Reforça aquest convenciment el fet que el cognom *Navarro* no serà infreqüent entre els mudèjars que habiten l'àrea meridional del Segrià.

Així, en una llista d'habitants d'Aitona (localitat veïna de Carretelà) de l'any 1371 hi trobem un «Braffim Navarro» i un «Ferrig Navarro» (ACLL, calaix 155, carp. 1, perg. n. 3631). La presència de membres d'aquesta família a l'esmentada localitat es documenta durant tot el segle quinze: «Culeyma Navarro» (1407), «Brafim Navarro» (1460), «Grasim Navarro» i «Mosama Navarro» (1497) (ACLL, arm. C, docs. Llargs, n. 12). Més enllà de l'edicta de conversió obligatòria de 1526, els individus d'aquesta nissaga canviaran els seus noms musulmans per altres de bateig però mantindran el cognom. Així, al fogatge de 1553 hi trobem un «Miguel Joan Navarro» (IGLESIES 1981, p. 369) que sens dubte deu ésser descendent dels anteriors, mentre que la seva vídua «Sperança Navarra» apareixerà posseïnt terres a Gebut l'any 1560 (ACA, GPSJJ, n. 401).

D'altres individus amb aquest mateix cognom posseïen terres l'any 1496 al terme del despoblat d'origen andalusí de Gebut i Carretelà (ACA, GPSJJ, n. 372), concretament uns «Galí Navarro» i «Moama Navarro» al primer d'ambdós llocs, i un «Brafim Navarro» i un «Coleyma Navarro» al darrer.

Qui eren els *Banû Nabarriyy*?

Les construccions onomàstiques i toponímiques formades pel substantiu filiatu plural *banû* seguit d'un antropònim o gentilici acostumen a emprar-se per tal de designar de forma genèrica una família (CERVERA 1991, p. 231, n. 27), com ara els *Banû Umayya* o els *Banû Qâsî*. També, i això revesteix especial importància pel que fa al registre toponímic, s'utilitzaven aquest tipus de construccions per tal d'identificar els establiments de grups agnats o fraccions de famílies extenses a les quals hom ha convingut a qualificar com a «clans» (GUICHARD 1976, p. 409).

La toponímia clànica presenta una distribució desigual al llarg del territori andalusí, i és especialment densa al lllevant peninsular, mentre que al voltant de les grans ciutats d'Andalusia i de les marques s'hi observa una absència gairebé total d'aquesta (GUICHARD 1976, p. 430). De fet, pel que fa al terç del nord-est peninsular, hom aprecia una solució de continuïtat entre dues àrees on és present la toponímia clànica, el curs baix de l'Ebre i l'àrea de Montsó (GUICHARD 1976, p. 426, n. 565). Entremig resta la vall mitjana i baixa del Segre, on predominen els noms de lloc en *(a)vin-/l(a)bin*, i hi són fins ara desconeguts els enççalats per *beni-*.

La vinculació entre aquestes formes de toponímia clànica i les àrees d'assentaments de grups berbers ja fou assenyalada per Guichard (1976, p. 440-441), un extrem que l'estudi de l'àrea compresa entre Xerta i Amposta sembla confirmar, en coincidir en aquesta zona els topònims clànics berbers que dona a conèixer un document de 1097 amb la presència de noms tribals, com ara *Melilla* < tribu berber dels Malila, i amb la de topònims trasplantats des de determinades zones del nord d'Àfrica (BARCELO 1987; BARCELO *et alii* 1999, p. 127-135).

Per contra, ni a l'àrea de Montsó ni a les terres situades més al nord, a l'actual Ribagorça, no s'hi han trobat fins ara vestigis de presència berber.¹² En canvi, les fonts àrabs remarquen la importància que van tenir-hi determinats llinatges d'indígenes convertits a l'Islam, com ara els Banû Hallâf o la família de Bahlûl ibn Marzûq, i és possiblement com a testimonis de la integració d'aquesta mena de grups dins de les estructures de la societat andalusina que cal interpretar la toponímia clànica de la zona. Ens fa la impressió que la història dels Banû Navarriyy deu ser, si més no durant algun temps, paral·lela a la de les dues famílies tot just esmentades.

12. De fet, la veïna Fraga passa per ser una ciutat on els iemenís eren majoritaris des dels dies de la conquesta musulmana (MOLINA 1983, vol. II, p. 77). Philippe Sénac (1991, p. 63) refusa la possibilitat que tot un seguit de topònims amb la partícula *barb-*, com ara Berbegal, Barbuñales o Barbastro, puguin tenir res a veure amb un poblament berber, atès que alguns (cas de la «terra *Barbotanaw*») ja s'esmenten en documentació visigòtica.

Prestem atenció en primer lloc a Bahlûl ibn Marzûq al-Uskarà (o al-Uskarî). L'*ism* del pare d'aquest personatge, *Marzûq*, sembla correspondre a un llibert o client, mentre que la seva *nisba*, *Uskarà/Uskarî*, presenta una significativa analogia amb l'adjectiu que designa el basc, *euskari* (GUICHARD 1977, p. 116; BARCELO *et alii* 1999, p. 65).

L'origen pirenaic o septentrional d'aquest individu, testimoni per la seva *nisba*, troba confirmació en el relat que l'historiador al-Udrî fa de la seva arribada al territori d'Osca, llavors controlat per la nissaga iemení dels Banû Salama. Segons aquest autor, Marzûq «*tenía treinta hijos varones, y había llegado por el Norte hasta el castillo de Qasr Muns, en los alfozes de Barbitaniya, que es un castillo inexpugnable, del que eran dueños en su mayor parte él y sus hijos*» (GRANJA 1967, n. 150-151, p. 509).

Es tractaria, doncs, del cap d'una família extraordinàriament extensa que, aprofitant la inestabilitat que presideix la marca superior d'Al-Andalus durant la segona meitat del segle VIII, hauria davallat al capdavant del seu grup gentilici per ocupar un sector de les terres més fèrtils del Prepirineu. En aquest trànsit cap al seu assentament definitiu es degué produir la conversió del grup en allò que les fonts andalusines, majoritàriament properes al poder de l'Estat cordovès, qualifiquen despectivament com a *muladís*. Això és, musulmans arabò-fons descendents d'hispanogots o mestissos que, a partir del segle IX, formaran els seus propis grups tribals i exhibiran els mateixos comportaments que els rebels de raça àrab o berber, que viuen del botí (OLIVER 1993, p. 149-150).

Per dir-ho amb les encertades paraules de Miquel Barceló, el context tribal llavors predominant a la societat andalusina produeix tribus, fins i tot allà on no n'hi havia prèviament. Igual com ho feren els conqueridors àrabs, el grup de bascos tribalitzat i arabitzat que encapçala Marzûq es farà fort a Qa.sr Munas, possiblement a Muñones (Secastilla), a mig camí entre Graus i el riu Cinca (SÉNAC 1991, p. 51).

Amb aquest ferm punt de suport i amb tot el seu clan al darrere, Marzûq forçarà el llinatge àrab hegemònic a la zona, els Banû Salama, a reconèixer-li el seu domini territorial a canvi del lliurament d'hostatges i de la prestació d'un jurament que obligava no només el cap, sinó tot el seu llinatge (MANZANO 1991, p. 224-225). Arribat en aquest punt, Marzûq havia completat el seu trajecte des del cap d'un grup gentilici èuscar que hauria estat ell mateix, o possiblement algun dels seus avantpassats, cap a una integració avantatjosa en un sistema tribal tradicionalment dominat pels grans llinatges iemenís assentats a l'època de la conquesta.

El seu fill, Bahlûl, va anar un pas més enllà. Trencant els pactes acordats entre els iemenís i seu pare, mobilitzà, mitjançant el recurs a la seva pròpia *asabiya* tribal (BARCELO *et alii* 1999, p. 65), un important sector del camperolat

per tal de posar fi al domini dels llinatges àrabs sobre la zona. Recixí en l'intent, però, finalment, fou derrotat pels exèrcits cordovesos que, en aquest període, intentaven fer efectiu el domini fins llavors teòric dels omeies sobre la frontera superior aprofitant que Bahlûl encara no havia tingut temps de consolidar la seva posició.

Resulta especialment interessant l'alt grau de dispersió o mobilitat que sembla que manifesten els membres del seu llinatge. Així, deixant de banda la fortalesa matriu de Qa.sr Mun'as, tenim constància de la presència de familiars de Bahlûl, concretament uns oncles materns, a Barcelona, així com de la d'una germana a Selgua, dins la Barbi.tàniya. És sobre aquests membres femenins de la família, força més rellevants entre els indígenes hispans que entre àrabs i berbers, que Bahlûl recolzarà en els moments difícils, quan fins i tot el seu pare en desaprovi el capteniment i amenaci de lliurar-lo a l'enemic (GUICHARD 1997, p. 118-19).

Bahlûl serà assassinat l'any 802 en una cova del Pallars, on s'havia refugiat de la persecució omeia, a mans d'un dels seus subordinats, Hallâf b. Ra'sîd b. Asad. Aquest, com el mateix Bahlûl, devia ésser el cap indígena assentat a la zona, concretament al castell (*hisn*) d'*Antasar*, possiblement Entenza, al nord-oest de Barbastre (SÈNAC 1991, p. 50). Des d'aquesta posició, un cop eliminat Bahlûl ibn Marzûq i havent arribat possiblement a un arranament amb el governador omeia de la frontera, Hallâf es llençarà a fortificar Barbastre¹³ (després de fer-hi entrar el seu pare i la seva família; novament una parentela extensa en acció) i Alquezar, que molts anys després de l'assassinat dels darrers membres d'aquesta família encara era conegut mitjançant un topònim clànic com *Qa.sr Banî Hallâf* (GRANJA 1967, p. 519, n. 166), és a dir, «castell dels Banû Hallâf».

L'àmbit territorial governat per aquesta família incloïa la totalitat de la Barbi.tàniya, arribava per la part meridional fins a Montsó, com a mínim, i per llevant podria haver arribat fins al Pallars, segons podria desprendre's de la indicació que Hallâf ibn Ra'sîd governava «en les dues marques», potser les d'Aragó i Pallars (MARTÍ 1995, p. 57). Creiem que, a banda de les fortificacions ja esmentades, Castigaleu podria haver estat un altre Qa.sr Banî Hallâf, atès que la documentació feudal posterior a la seva conquesta l'anomena «*Castellum Galef*» o «*Castellgalef*» (OC, s. v. «Castigaleu», p. 330), i «*Galef*» és un dels reflexos habituals de Hallâf (TERÉS 1990, p. 174).

13. Després que «feu entrar-hi el seu pare i la seva família». Penso que novament estem davant d'una parentela extensa en acció.

Comparats amb aquestes nissagues, és possible que els Banû Nabariyy no més fossin un clan secundari, tot i que com els Banû Marzûq i els Banû Hallâf, comptaven amb una fortificació matriu, el «*castrum eremum de Benavarre*» de què parla un document de 1023 (BARAUT 1994-1995, doc. 47, p. 117), un cop produïda la conquesta feudal.

L'origen del grup era basc, com ho era el de Marzûq ibn Uskarà, i podem resseguir el seu «davallament» cap a les terres més planes i fèrtils a través del reuïtzell de topònims amb el component *nabar(r)* que va deixant al llarg de les valls del riu Esera i Noguera Ribagorçana. Possiblement els més antics, aquells que duen terminacions inequívocament basques com *-oi* (Navarrui), corresponen a segments del grup escindits durant l'etapa prèvia a la seva islamització, mentre que tant els introduïts pel substantiu filiatiu *ben(i)-* com la «*valle Ana-barrî*» ja corresponen al moment en què s'ha produït la integració d'aquest clan dins de la societat andalusina.

Els darrers graons d'aquesta cadena, quan alguns membres d'aquest grup s'estableixen a les terres meridionals del Segrià, presenten característiques que els diferencien dels anteriors. Sembla que, en arribar a les hortes del Baix Segre, ja no és un gran grup el que s'assenta sinó només cèl·lules familiars més reduïdes per a les quals ja no s'escau el recurs a la toponímia clànica.

L'interrogant del *Benavarre* de l'Alt Urgell

La presència, l'any 925, «*in territorio Orgellitano in apendicio de Civitate*», d'un «*locum que dicitur Benavarri*» (BARAUT Urgellia II, 87, 5) deixa oberts no pocs interrogants, especialment pel fet que la data tan primerenca d'aquest esment documental dificulta interpretar aquest topònim com el fruit d'un establiment en benefici de colons procedents de la localitat de la Ribagorça Oriental, que encara restava en mans andalusines.

A tall d'hipòtesi (ho reconeixem, agosarada) creiem factible veure també en aquest topònim la petja dels Banû Nabariyy els quals hem vist davallar des de les altes valls de la Ribagorça fins a arribar gairebé a l'interfluvi Segre-Cinca-Ebre.

La circumstància idònia podria haver-se produït arran de l'expulsió del comte Asnar Galindo de les seves terres aragoneses per part de García Malo, quan, segons narren les genealogies de Roda, «*perrexit igitur Asnari Galindones ad Franziam et projecit se pedibus Carli Magni, et donavit illi populationem Cerrætania et Orjello, ubi et tumulatum jacet*». Durant el seu govern d'aquest comtat, que s'estengué aproximadament entre 820 i 834, es dugueren a terme un seguit d'aprisions de les quals ha restat constància d'almenys una (ABADAL 1926-1952, vol. II, segona part, p. 325).

No resultarà estrany que proposi la presència de personatges islamitzats entre els aprisionadors encapçalats per Asnar Galindo,¹⁴ atès que aquest fet és prou conegut a partir de la queixa plantejada l'any 812 per un grup de quaranta-dos *hispanii* a l'emperador Carlemany. Dins d'aquesta nòmina hi trobem dos personatges amb noms inequívocament musulmans, els *militēs* «Zoleyman» i «Zate», així com un clergue de nom «Maurus» de més difícilosa adscripció cultural.¹⁵ En aquesta mateixa nòmina també trobem, significativament, un «Wasco».

Aquestes dades, que evidencien la participació dintre del col·lectiu dels *hispanii* d'individus procedents tant del territori andalusí com de les muntanyes dels Pirineus centrals i occidentals, es reforcen encara més amb d'altres informacions suplementàries. Així, resulta prou coneguda l'existència a Bàscara l'any 839 d'un «*villare quod vocant Aderrama*», propietat d'un «*hispanus minor*»¹⁶ anomenat «*Pipino, qui alio nomine vocatur quondam Abderrama, qui fuit avius de homine nomine Galderico*» (ABADAL 1926-1952, vol. II, p. 121, doc. II). L'adopció com a nom alternatiu d'un antropònim clarament vinculat amb la família carolíngia i molt poc emprat en terres catalanes

La documentació gironina ens il·lustra també sobre l'existència d'un altre «*hispanus*» amb doble onomàstica àrab i llatina, un «*Ababdela qui vocatur Maradom*» (MARTÍ 1985-1986, p. 50) que signava com a testimoni en un pergamí del 818, així com d'una sèrie de topònims que podrien tenir una gènesi àrab, com ara un «*collis Marvano*» (< *Marwàn*, nom propi),¹⁷ un «*ad sancto Cucufate*

14. Val a dir que en la «memoria» feta per Ailona, filla d'Asnar Galindo, de l'aprisió que aquest va dur a terme a la vila de Sedret, a la Cerdanya, no s'esmenta cap individu amb nom musulmà. Els que hi surten són els següents: «*et ruperunt ea servi sui his nominibus Apila, Gomesindus, Ademirus, Franculinus, Sumila, Dulfobiezus, Tudila, Eugenius, vel alii plures servi sui*». (ABADAL 1926-1952, vol. II, segona part, p. 325)

15 Els noms *Maurus* i *Maura* van gaudir de certa difusió a Hispània durant l'Imperi Romà, com ho prova la relativament extensa nòmina d'individus que duen aquests *nomina* o els seus derivats, com ara «*Marvilius*», «*Maurila*», «*Maurilla*», «*Mauriola*» i «*Maurula*». (ABASCAL 1994, p. 184 i 420-421). En època visigòtica, en canvi, el seu ús sembla restringir-se atès que només trobem una inscripció del baix imperi procedent de Beja (Portugal) i datada l'any 655 amb la dedicatòria «*Maura fuit mici sobrina pulchra ... Ego Calandronius ...*» (VIVES 1969, p. 309). D'altra banda, les fonts escrites d'aquest període només fan referència a tres individus que duen noms derivats de «*Maurus*», un «*Maureco*» que s'alçà en rebel·lia en suport del duc Pau contra Witiza i dos «*Maurellus*», tots dos bisbes de Dènia (any 653) i Urgell (688-693) (GARCIA MORENO 1974, p. 61, 130 i 120). Sembla que aquest nom devia caure en relatiu desús, i va quedar restringit, pel que fa a la documentació eixida de la cancelleria carolíngia, a la caracterització dels pirates musulmans que comencen a assolir el litoral mediterrani després del 800 (ZIMMERMANN 1989, p. 116). Lamentablement no hem pogut consultar l'obra de J. BOLOS i J. MORAN: *Repertori d'antropònims catalans*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1994.

16. Així sembla poder-se deduir de la comparació tàcita que exposa R. Martí (1985-1986, p. 51) entre el seu plet i el litigi que enfrontà «*Calapodius*», un «*hispanus maior*», amb la Seu gironina.

17. MARTÍ 1997, doc. 70, p. 116; any 935, 9 de gener.

qui est in Alborz» (*al-burʿg*, «la torre»)¹⁸; un «*ribulo Algama*» (*al-ʿgamāa*, «la comunitat»)¹⁹, un «*villare Salama*»²⁰ (*Salama*, nom propi) o un «*ad sanctum Martinum qui est in Iaphar*»²¹ (*ʿGāfar*, nom propi).

Encara podríem afegir a aquests arguments una nòmina prou nodrida d'antropònims amb l'element *maur-* («*Maurilio*», «*Maureldus*», «*Maurellus*», «*Maurecellus*», «*Maurus*», «*Maurescegens*» ...), així com alguns topònims que també incorporen aquesta veu. Així «*Palatio Mororum*»²², «*villare Maurellus*»²³ o «*Villa Morarius quae vocatur Rexaco*»²⁴. Tot i això, cal mantenir certes reserves envers la utilització exclusiva de *maurus/maura* com a noms ètnics.

Tot plegat, cal considerar aquest conjunt de topònims gironins com una excepció molt notable a la tònica d'escassa conservació d'antropònims i toponímia d'origen àrab i més encara si tenim present la cronologia tan alta que presenten. Només al pla de Barcelona i àrees veïnes, especialment a través del cartulari de Sant Cugat, podem trobar un conjunt de referències llunyanament semblant.

Aquestes inusuals concentracions de noms de lloc i de persona d'origen àrab a les dues ciutats més importants del territori ocupat pels carolingis entre finals del segle VIII i començaments del IX difícilment poden ésser casuals. Potser calgui replantejar la importància numèrica i, per què no, cultural d'aquest grup d'*hispani* que duen noms àrabs o els alternen amb d'altres de cristians. Uns *hispani* entre els quals creiem que devia haver-hi almenys uns Banû Navarriyy.

Bibliografia

- R. D'ABADAL (1926-1952): *Catalunya Carolingia, 2. Els diplomes Carolingis a Catalunya*. Fundació Patxot. Barcelona.
- J. M. ABASCAL (1994): *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*. Universidad de Múrcia. Múrcia.
- A. ALTISENT (1993): *Diplomatari del Monestir de Poblet*. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- C. BARAUT (1994-1995): «Diplomatari del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (segles IX-XIII)», dins *Urgellia* XII, p. 7-414.

18. MARTI 1997, doc. 123, p. 151-156; any 983, 14 de juny.

19. MARTI 1997, doc. 82, p. 124; any 948, 10 de maig.

20. MARTI 1997, doc. 87, p. 126-127; any 950, 31 de gener.

21. MARTI 1997, doc. 123, p. 151-156; any 983, 14 de juny.

22. MARTI 1997, doc. 12, 14, 16, 36.

23. MARTI 1997, doc. 12, p. 80; any 878, setembre.

24. ABADAL 1926-1952, vol. II, p. 373, doc. XXXIII; any 899, 14 de juny.

- A. BARBERO (1966): «La integración social de los «hispani» del Pirineo oriental al reino carolingio», dins *Mélanges offerts a René Crozet*. Poitiers. Vol. I, p. 67-75.
- M. BARCELO 1987: «Aigua i assentaments andalusins entre Xerta i Amposta (S. VI-XII)», dins *II Congreso de Arqueología Medieval Española*. Madrid. Vol. II, p. 413-420.
- M. BARCELO, X. BALLESTIN, F. RETAMERO, H. KIRCHNER (1999): *Musulmans i Catalunya*. Ed. Empúries. Barcelona.
- A. BIELSA (1961): «Notas sobre la repoblación de Barbastro en el siglo XII», dins *Argensola XII*, Osca, p. 186-222.
- F. CASTILLON (1975): «Discusiones entre los obispos de Lérida y los templarios de Monzón», dins *Ilerda XXXVI*, Lleida, p. 41-96.
- M. J. CERVERA (1991): «El nombre propio árabe medieval. Sus elementos, forma y significado», dins *Aragón en la Edad Media IX*. Saragossa, p. 225-240.
- J. COROMINES (1970): «Els noms dels municipis de la Catalunya Aragonesa», dins *Estudis de Toponímia catalana*. Ed. Barcino, Barcelona. Vol. II, p. 43-141.
- J. M. FONT RIUS (1969): *Cartas de población y franquicia en Cataluña*. CSIC. Madrid – Barcelona.
- J. E. GARCIA (1995): Els orígens del terme de Lleida. «La Mañana». Lleida.
- L. A. GARCIA MORENO (1974): *Prosopografía del reino visigodo de Toledo*. Universidad de Salamanca. 1974.
- F. de la GRANJA (1967): «La Marca Superior en la obra de al-Udri», dins *Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón*, VIII, p. 447-545.
- P. GUICHARD (1976): *Al-Andalus. Estructura antropológica de una sociedad islámica en Occidente*. Barral Editores. Barcelona.
- P. GUICHARD (1977): *Structures sociales «orientales» et «occidentales» dans l'Espagne musulmane*. Ed. Mouton & Écoles des Hautes Études en Sciences Sociales. París.
- E. MANZANO (1991): *La frontera de al-Andalus en época de los omeyas*. CSIC. Madrid.
- R. MARTI (1985-1986): «La integració a l'«alou feudal» de la Seu de Girona de les terres beneficiades pel «règim dels hispans». Els casos de Bàscara i Ullà. Segles IX-XI», dins *Estudi General 5-6*. Girona, p. 49-63.
- R. MARTI (1995): «Territoris en transició al Pirineu medieval (segles V-X)», dins *Actes del 3r. Curs d'Arqueologia d'Andorra. La vida medieval a les ves-sants del Pirineu*. Andorra 1991. Govern d'Andorra, p. 37-81.
- R. MARTI (1997): *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*. Fundació Noguera. Barcelona. 1997.

- L. MOLINA (1983): *Una descripción anónima de al-Andalus. El Dikr Bilād al-Andalus*. Madrid: CSIC, Madrid.
- D. OLIVER 1993: «Una nueva interpretación de «árabe», «muladí» y «mawla» como voces interpretativas de grupos sociales», dins E. LORENZO (coord.): *Proyección histórica de España en sus tres culturas: Castilla y León, América y el Mediterráneo*. Junta de Castilla y León. Vol. III, p. 143-155.
- J. M. PUIG i FERRETÉ (1991): *El monestir de Santa Maria de Lavaix*. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona.
- PH. SÉNAC (1991): «Notes sur le peuplement musulman dans la région de Barbi-tâniya (VIII-XIe siècles)», dins *Studia Islamica*, LXXIII, p. 45-66.
- E. TERÉS (1990), edició per J. Agudé, C. Barceló i F. Corriente: «Antroponíma hispanoàrabe (reflejada por las fuentes latino-romances)» dins *Anaquel de Estudios Arabes I*, p. 129-186.
- E. TERÉS (1991), edició per J. Agudé, C. Barceló i F. Corriente: «Antroponíma hispanoàrabe (reflejada por las fuentes latino-romances)» dins *Anaquel de Estudios Arabes II*, p. 13-34.
- E. TERÉS (1992), edició per J. Agudé, C. Barceló i F. Corriente: «Antroponíma hispanoàrabe (reflejada por las fuentes latino-romances)» dins *Anaquel de Estudios Arabes III*, p. 11-35.
- X. TERRADO 1998: «El elemento -navar(r) en la toponímia pirenaica y el nombre de Navarra», dins *Toponímia. Más allá de las fronteras lingüísticas. Quaderns de Sintagma 2*. Universitat de Lleida. Lleida, p. 53-67.
- A. UBIETO (1951): *Colección diplomática de Pedro I de Aragón y Navarra*. CSIC. Saragossa.
- A. UBIETO (1986): *Documentos reales navarro-aragoneses hasta el año 1004*. Ed. Anubar. Saragossa.
- A. UBIETO (1988): *Documentos de Ramiro II de Aragón*. Ed. Anubar. Saragossa.
- J. VIVES (1969): *Inscripciones Cristianas de la España romana y visigoda*. CSIC. Barcelona.
- M. ZIMMERMANN (1989): «La imatge del musulmà i la seva utilització a Catalunya del segle IX al XII», dins M. ZIMMERMANN: *Els orígens de Catalunya. Emancipació política i afirmació cultura*. Edicions. 62. Barcelona, p. 97-116.

Résumé

«Des gens qui descendent des montagnes». Frontières interculturelles pendant Le Haut Moyen Age

L'idée qu'entre les deux formations sociales qui occupent le tiers nord-occidental de la Péninsule entre les VIIIème et IXème siècles s'étendait une sorte de désert-frontière, que celui-ci soit géographique ou démographique, se trouve déjà dans les sources mêmes de l'époque. Pour l'historiographie moderne, ce désert, réel ou figuré, a contribué à renforcer l'image d'imperméabilité des deux sociétés, à en définir des profils précis et à éliminer la possibilité de zones de transition ou de situations d'ambivalence.

Etant en désaccord flagrant sur ce raisonnement, il nous semble qu'il est possible de postuler l'existence de groupes de paysans et d'éleveurs qui, d'un côté ou de l'autre de la frontière ou sur la frontière elle-même, auraient bénéficié des possibilités que leur offrait cette longue, et plus ou moins stable, indéfinition.

Il semble que des groupes de montagnards se soient implantés sur les terras basses andalouses, s'islamisant, en même temps que des segments tribaux et des individus arabes, ou plutôt des berbères, pourraient avoir parcouru le même chemin en direction opposée. Etablis dans les zones les plus avancées de la frontière, ils profiteront de leur tempérament métis, des liens avec l'un ou l'autre des côtés, arrivant à former, dans quelques cas, d'importants centres de pouvoir politique et économique.

Resumit

«De gent que davala de las montanhas». Termières interculturalas durant la Nauta Edat Mejana

L'idèa que demest las doas formacions socialas qu'ocupavan lo terç nòrd-occidental de la Peninsula entre los sègles VIII e X s'estendiá una mena de desèrt-frontièra, foguèsse aqueste geografic o populacional, se trapa ja dins las quitas fonts de l'epòca. Per l'istoriografia modèrna, aqueste desèrt, real o figurat, a contribuït a enfortir l'imatge d'estanqueïtat de las doas societats, a ne definir de perfils precisas e a eliminar la possibilitat de zonas de transicion o de situacions d'ambivalència.

Essent en desacòrd dobèrt sus aqueste rasonament, nos sembla qu'es possible de plantejar l'existéncia de grops de pageses e elevaires que, dempuèi un costat o l'autre de la frontièra o sus la quita frontièra, aurián beneficiat de las

possibilitats que los ofrissíá aquesta longa, e mai o mens establa, indefinicion.

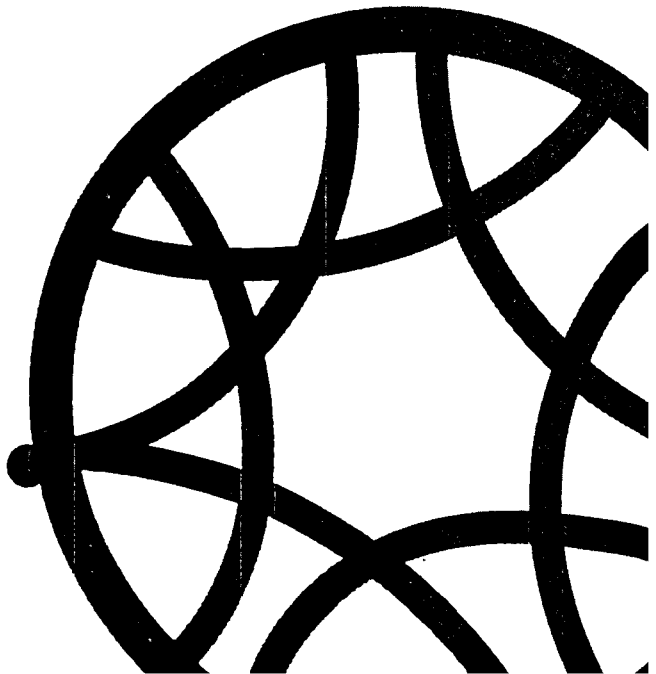
De grops de montanhòls semblan s'èsser implantat sus las tèrras bassas andalosinas, en s'islamizar, a l'encòp que de segments tribals e d'individus arabis o, preferentament, de berbèrs podrián aver passat lo meteis camin en direccion invèrsa. Establits dins las zonas mai avançadas de la frontièra, beneficiaràn de son mestissatge, dels ligams d'un o de l'autre costat, fins arribar a formar, dins qualques cases, d'importants nogals de poder politic e economic.

IV

L'ensenyament fa mil anys

L'ensenyament vers l'an mil

L'ensenyament de fa mil anys

L'aprenentatge dels savis a Europa pels volts de l'any mil: les lliçons de Gerbert, Abbo i Fulbert¹

Thomas N. Bisson
Harvard University

Resum

L'explicació de Richer sobre la recerca per part de Gerbert d'un mestre a través dels Pirineus, és el registre més complet que s'ha conservat anterior al 1050, i ens planteja la qüestió de l'aprenentatge en l'ensenyament medieval. Aquesta ponència compara l'experiència de Gerbert amb les d'Abbo de Fleury (mort el 1004) i Fulbert de Chartres (mort el 1028). És probable que un d'aquests escolàstics o tots dos, coneguessin Gerbert, i fins i tot aprenguessin d'ell, si bé no conservem cap dada de la seva etapa de formació. El que sí sabem del cert és que els seus estudiants es van esforçar per aconseguir promocionar-se arreu a través de l'aprenentatge; també que els estudiants de Fulbert recordaven les seves ensenyances i la seva formació amb vertader entusiasme. Des de l'època del bisbe Ató fins vers el 1020, el problema més important amb que es trobaven els escolars era primerament, com trobar i en segon lloc com entendre els estranys i difícils llibres escrits segles abans. El mèrit de Gerbert, Abbo i Fulbert va ser insistir en l'ensenyament de totes les arts, malgrat que sembla clar que els seus propis deixebles ja van trobar a faltar formació en moltes matèries.

ponències-IV

En encarregar-me d'aquesta ponència, sóc conscient que molts dels presents podrien fer-ho millor. El nostre coneixement sobre l'ensenyament europeu al s. X (i el de Catalunya en concret) s'ha enriquit tant amb les aportacions de Pierre Riché, Manuel Mundó, Miquel S. Gros i Ramon Ordeig que hom es planteja aquest congrés gairebé com una reconstrucció de l'estada de Gerbert a Vic. És clar que l'analogia és inexacta, i potser fins i tot presumptuosa; però jo, com ell, també he vingut a aprendre d'aquests i d'altres distingits erudits. El que m'agradaria presentar no només es basa en els treballs d'aquests historiadors, sinó que intenta subratllar també la importància de l'aprenentatge en l'ensenyament, com a fenomen característic a l'època me-

1. El text original anglès *Learned Apprenticeship in Europe towards the year 1000: the Lessons of Gerbert, Abbo, and Fulbert* ha estat traduït per Núria Sadurní i Puigbò, revisat per Imma Ollich i Castanyer, i publicat en català per desig explícit de l'autor (n. d. t.).

dieval. La meua intenció és considerar la naturalesa de les relacions entre estudiant i mestre en un moment en què l'experiència de joventut que va viure Gerbert era força comuna.

En primer lloc cal tenir en compte dos punts importants. Primerament, el recull de Richer² sobre la recerca de Gerbert d'un mestre a través dels Pirineus és el document més complet conservat pel que fa al període anterior al 1050.³ Només per aquesta raó sembla encertat començar des d'aquest punt. En segon lloc, cal no oblidar que la memòria d'aquest fet que es registrà a Reims parla del bisbe Ató, no de Vic. Parla d'un mestre molt útil, no d'una escola. La qüestió dels deixebles es tracta, doncs, d'una forma més personal que no pas institucional. De tota manera, és possible deduir a través d'altres fonts que Ató no fou l'únic savi amb qui Gerbert entrà en contacte; i d'altra banda hi ha motius per pensar que els llibres acumulats a Ripoll durant l'època de l'abat Oliba van estar al servei d'un impuls educatiu comú. Començant amb l'experiència de Gerbert, seria de gran importància descobrir com aprendre a Vic i Ripoll estava relacionat amb l'ensenyament en un context geogràfic molt més ampli.

I

Fins fa relativament poc, els motius pels quals el comte Borrell va posar el jove monjo aquità a les mans d'Ató eren un petit misteri. Gràcies als treballs de Ramon Ordeig, ara sabem el perquè. El bisbe Ató de Vic (957-971) havia estat ardiaca de Girona abans de ser escollit per ocupar la seu de Vic. Això vol dir que va estar en contacte amb el bisbe Gotmar de Girona (944-954), personatge que estava realment molt interessat en l'ensenyament musulmà, i que havia viatjat en una ocasió a Còrdova, en companyia, probablement, d'altres escolars que amb el temps entrarien en contacte amb Gerbert. Tenint en compte que el mateix Dr. Ordeig es troba aquí entre nosaltres per parlar del bisbe Ató com a mestre, no cal que afegeixi res més sobre les seves aptituds.⁴

El que realment em concerneix és l'estudiant, no el mestre. És gairebé del tot indubtable que Gerbert va anar a Vic, però hi va anar per a rebre una instrucció ferma i no per anar a l'escola. Només hem de recordar que Richer era un monjo del nord del regne franc i que mai no havia vist els Pirineus per entendre per què va oblidar (això en el cas que mai ho hagués sabut) de mencio-

2. En català, Riquer (n. d. t.).

3. Richer III.43-45, ed. Robert Latouche, *Histoire de France (888-995)*, 2 vol. Les Classiques de l'Histoire de France au Moyen Age (més endavant CHFMA, Paris, 1930-37, ii, 50-54).

4. Ramon ORDEIG i MATA, «Ató, bisbe i arquebisbe de Vic (957-971), antic arxiprest-ardiaca de Girona», *Studia Vicensia*, I (1989), 61-97, i «Ató de Vic, mestre de Gerbert d'Orlhac», en aquest mateix volum d'actes.

nar d'on era bisbe Ató, de la mateixa manera que va oblidar (o ~~desconèixia~~) la raó que va portar Ató a Roma, en els darrers moments de l'estada de Gerbert. El que sí va recollir amb precisió fou que Gerbert estudià matemàtiques amb el bisbe Ató, cosa que dóna certes garanties a la següent afirmació que fa sobre Gerbert, quan diu que havia estat força educat pel que feia a matemàtiques però era força deficient pel que feia «a la ciència lògica».⁵ Però en canvi no sabem res sobre el mètode d'ensenyament d'Ató o sobre l'opinió que Gerbert en tenia (qui sap si la seva partença el 971 no fou res més que un rebuig més o menys educat). Sembla més que probable que, tenint al seu abast llibres fins aleshores desconeguts per ell, Gerbert passés molt de temps llegint (per ell mateix), ja que va coincidir amb el moment en què el bisbe Ató estava compromès en els esforços problemàtics i malaurats de donar a l'església de Vic l'estatus de seu metropolitana. Aquesta circumstància ajuda a explicar per què quan més endavant Gerbert va necessitar el llibre d'aritmètica de Josep, va escriure a Miró Bonfill. Aquest llibre que necessitava l'arquebisbe Adalberó era un tractat bàsic sobre la multiplicació i la divisió, cosa que només pot voler dir que Gerbert, el mestre de Reims, recordava un llibre que li havia estat útil en un altre moment. I més o menys en el mateix moment (el 984 quan Gerbert era abat de Bobbio) també va demanar a Llobet de Barcelona que li enviés la seva traducció d'un llibre d'astrologia.⁶

Aquestes cartes a savis dels països pirinencs són una evidència indirecta tant dels llibres com de les amistats que Gerbert va trobar sota la tutela d'Ató. No suggereixen però cap activitat escolàstica a Vic. Sense cap mena de dubte hi havia una escola (*schola*) a Vic en temps d'Ató, i sabem pels inventaris conservats amb dates del 957 i el 971, aquest darrer probablement fet després de l'assassinat d'Ató, que l'església de Sant Pere posseïa un important servei de biblioteca. Però l'escola estava probablement destinada a l'aprenentatge elemental de la lectura i l'escriptura, mentre que cap dels llibres especialitzats que interessaven a Gerbert apareix registrat en aquests inventaris.⁷ Per tant, podem suposar que Gerbert consultava, movent-se amb facilitat des de Vic mateix, les biblioteques de Ripoll i Girona.⁸

5. RICHER III, 44, ed. Latouche, II, 52: «Qui de arte sua interrogatus, in mathesi se satis posse, logicae vero scientiam se addiscere velle respondit».

6. *Ibid.*, III, 43-45, ed. Latouche, II, 50-54; Die Briefsammlung Gerberts von Reims, ed. Fritz Weigl, Monumenta Germaniae Historica. Die Briefe der deutschen Kaiserzeit II (Weimar, 1966), núm. 17, 24; i J. M. SALRACH «El bisbe-comte Miró Bonfill i la seva obra de fundació i dotació de monestirs», II Col·loqui d'història del monaquisme català. Sant Joan de les Abadesses 1970. II. Scriptoria Populeti, 9 (Poblet, 1974), p. 57-81.

7. Diplomatarí de la Catedral de Vic, segles IX-X, ed. Eduard Junyent. Patronat d'Estudis Ausonencs (Vic, 1980-96), núm. 303, 413.

8. Vegeu també Eduard JUNYENT, «La biblioteca de la canònica de Vich en los siglos X-XI», *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, XXI (Münster, 1963), 138-141; Miquel S.

Tot això ens porta al punt de com era la relació entre Gerbert i el mestre amb qui va estudiar. No hi ha cap evidència que Gerbert venerés Ató com a mestre. Al jove monjo, com a home amb pressa per aprendre, Ató li facilitava l'aprenentatge, l'instruïa en el món de les matemàtiques, però sobretot li subministrava llibres i contactes útils. Segurament li va deixar llibres de la seva biblioteca personal. Però és de justícia dir que en aquest punt Richer parla tan poc de l'estudiant com del mestre. Ell escrivia dades que no coneixia directament i a molts anys de distància dels capficats records del famós mestre de Reims en què es convertí Gerbert. Richer tractava l'ensenyament il·lustre i no l'aprenentatge. I fou només la fama notable del mestre Gerbert el que motivà aquestes poques frases que han arribat fins a nosaltres sobre els primers anys d'estudi de Gerbert.⁹

Evidentment, l'escena catalana era molt més fèrtil i enèrgica del que Richer sabia. En temps de l'abat Oliba (c. 971-1046), els monjos de Ripoll llegien i copiaven llibres en *computus* i en el quadrivi; la seva biblioteca duplicà el nombre de volums sota la regència d'Oliba, qui sembla estar clarament més compromès que el mateix Ató a conrear la lectura més enllà de les necessitats ordinàries del servei pastoral i litúrgic.¹⁰ Però hi ha raons per creure que aquesta activitat estava orientada vers la vida espiritual, i fundada en un tipus d'aprenentatge monacal, motivacions ben diferents de les de Gerbert. Tornarem a aquest punt més endavant. Ara és el moment de preguntar-se com la precoç recerca de coneixements de Gerbert es compara amb testimonis amb la seva carrera ja en edat madura, després de saber una mica més i de forma general sobre Europa.

II

És bo remarcar fins a quin punt sabem poca cosa del tutelatge d'Ató sobre Gerbert. Sense pensar-s'hi gens, va estar content de deixar els Pirineus a fi de

GROS «Els textos d'ensenyament en l'escola catedralícia de Vic al segle XI», Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI), 2 vol. Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya (Barcelona, 1992), II, 21.

9. RICHER III, 43-65, ed. LATOUCHE, II, 50-80.

10. Vegeu de forma general BEER, Rudolf, *Die Handschriften des Klosters Santa Maria de Ripoll*. Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, philosophisch-historische Klasse clv (Vienna, 1907), p. 47-59 (tr. Pere Barnils i Giol, «Los manuscritos del monastir de Santa Maria de Ripoll», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* v. [910], 39-47); MILLAS i VALLICROSA, Josep M. *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya medieval*. Estudis Universitaris Catalans. Sèrie monogràfica (Barcelona, 1931), p. 96. Vegeu també UDINA I MARTORELL, Frederic, «Gerberto y la cultura hispánica: los manuscritos de Ripoll», *Gerberto, scienza, storia e mito. Atti del Gerberti Symposium*. (Bobbio 25-27 luglio, 1983). *Archivum Bobiense-Studia II* (Bobbio, 1985), p. 35-50.

rebre una instrucció superior. És totalment plausible pensar que es va veure obligat a excusar-se per no tornar de Roma amb els seus amfitrions catalans després del 971, encara que va agrair clarament la nova oportunitat que se li ofería, com s'explica en l'observació que he esmentat en què es diu que, havent estudiat matemàtiques, Gerbert va sentir la necessitat d'aprendre la «ciència lògica».¹¹ Potser no hauríem de suposar tan ràpidament que fos la seva trobada amb l'emperador i el Papa la que va determinar la seva posterior anada a Reims. Havent estudiat a Orllac¹² i Vic, Gerbert no va veure cap raó per tornar a la seva Aquitània natal, on hi havia un assortiment més aviat escàs de mestres competents i llibres adequats a l'estudi de les arts.¹³ Així doncs fou la perspectiva d'un mestre reputat i llibres en el nou domini de la dialèctica el que va portar Gerbert a Reims, on de nou va convertir-se en un estudiant precoç. Segons Richer, Gerbert «s'adherí» a l'arxidiaca Gerannus i, aparentement, ben aviat el superà en l'intercanvi mutu d'especialitats que portaren a terme, ja que Gerannus va trobar l'aritmètica difícil i ben aviat va abandonar també la música, amb la qual cosa l'arquebisbe nomenà Gerbert per ensenyar les «arts» a les «masses d'estudiants».¹⁴

Per primera vegada ens trobem amb quelcom similar a una escola. Ja no es tracta de la gramàtica elemental i el saltiri per a clergues novicis. D'altra banda, és Gerbert el mestre que interessa Richer; ensenyament i recerca des del punt de vista dels estudiants. La vàlua del seu testimoni és doble. En primer lloc per ser la millor evidència que ha arribat als nostres dies sobre aprenentatge en aquesta època. Richer era un estudiant de Gerbert molt impressionable, que fou capaç, a partir de les seves notes i reculls, de reconstruir la pedagogia del seu mestre amb admirable detall. En segon lloc, gràcies a aquesta reconstrucció podem veure per què Gerbert considerà els seus estudis sobre el quadrí amb Ató necessaris però insuficients per als seus propòsits. Ell volia abastar els límits del coneixement, comprendre la totalitat i les connexions de les matèries autoritzades. Richer és rarament tan persuasiu com quan narra l'ordre amb què Gerbert explicava els llibres: començava amb *l'Isagoge* de Porfiri, passant per les *Categories* i la *De Interpretatione* d'Aristòtil, i en classes més avançades, per la dialèctica i la retòrica basant-se en la lectura i el comentari dels poetes (Virgili, Estaci, Terenci, Horaci, etc.). En el cas de les matemàtiques, Richer evoca Gerbert com un mestre pioner, desenvolupant instru-

11. A dalt, nota 3.

12. S'empra la forma occitana Orllac enfront del francès Aurillac (n. d. t.).

13. Ademar de Chabannes va recollir un monjo italià dient: «...in Aquitania nulla sapientia est, omnes sunt rustici. Et si aliquis de Aquitania parum didicerit grammaticam, mos [p] utant se esse Virgilium» *Patrologiae cursus completus ... Series latina*, ed. J. P. Migne, 221 vol. (París, 1844-64; més endavant PL) CXXI.

14. RICHER III. 45, ed. Latouche, ii, 54.

ments de mesura i càlcul, i ensenyant teoria musical per primera vegada a França.¹⁵

Conèixer tot això des de dins va ser una experiència frapant per al canonge de Reims, que va escriure sobre la congregació d'estudiants que reuní Gerbert, el renom del qual es va estendre per tot Itàlia i Alemanya, «il·luminant tot França com una torxa encesa», «un home de gran geni i admirable eloqüència». Gerbert semblava un esdeveniment de la història moderna, que omple vint-i-tres dels capítols de l'obra de Richer.¹⁶ Tot i això, l'interès humà que el mestre va tenir pels seus alumnes no es veu tant en el text de Richer com en les cartes de Gerbert demanant traduccions als seus companys per carta (com és el cas de Llobet), còpies de llibres, descrivint els seus pergamins, mecanismes per aclarir la retòrica, etc.¹⁷ Eminent mestres d'arreu van reconèixer Gerbert, probablement Abbo de Fleury, qui havia estudiat durant un temps amb Gerannus, i Fulbert de Chartres, qui segons una plausible tradició tardana hauria estat deixeble de Gerbert.¹⁸ Otric de Magdeburg, ell mateix un notable mestre en estudis, havent sentit parlar de la classificació que del coneixement feia Gerbert, va decidir reptar-lo. Segons Richer fou l'emissari d'Otric a les lectures de Gerbert el que falsejà la doctrina del mestre. Aquest fet va portar a una confrontació l'any 980 davant l'emperador Otó II, on les equivalències genèriques defensades per Gerbert sobre matemàtiques, física i teologia van ser notablement aprovades en contra d'Otric.¹⁹

No és estrany doncs que Gerbert, el prodigi de Reims, fos promogut l'any 983 a l'abadia de Bobbio, on els monjos tenien una esplèndida biblioteca. Però el confinament benedictí ja no era adequat per a ell i ben aviat va tornar a Reims, on va lluitar inútilment per assegurar-se l'arquebisbat, per finalment aconseguir el de Ravenna (997) i el papat (999). Els seus estudiants i col·legues degueren sentir-se impressionats o ofesos pel seu èxit tan gran. El mestre saxó Otric, que s'acabaria resignant al seu lloc de mestre, havia estat lluitant per la promoció en el temps en què s'enfrontà a Gerbert. Adalbold, que havia qüestionat Gerbert en astronomia, es convertiria en bisbe d'Utrecht (1010-1026).

15. *Ibid.*, iii. 46-54, ed. Latouche, ii, 54-64.

16. *Ibid.*, iii. 43-65, ed. Latouche, ii, 50-80; notes des de iii. 43. p. 50.

17. *Briefsammlung Gerberts*, núm. 7-9, 14, 24, 25, 44, 45, 86, 92, 96, 105, 130, 134, 142, 143, 148, 162, 167, 169; *The letters of Gerbert with his papal privileges as Sylvester II* tr. Harriet PRATT LATTIN. *Records of Civilization*, lx (Nova York, 1961), núm. 233.

18. *Briefsammlung Gerberts*, núm. 191; cf. RICHÉ *Les écoles* p.144, 182; i Loren C. MACKINNEY *Bishop Fulbert and Education at the School of Chartres. Texts and Studies in the History of Mediaeval Education* vi (Notre Dame, 1957), p. 6 nota 3; Frederich BEHRENS *The letters and poems of Fulbert of Chartres*, Oxford Medieval Texts (Oxford, 1976), p. xvi-xvii.

19. RICHÉ iii. 55-65.ed. Latouche, ii, 64-80.

Abbo de Fleury i el probable deixeble de Gerbert, Fulbert, per la seva part, esdevindrien consultors influents dels primers reis capets.²⁰

III

La menció d'aquests noms ens recorda que de mestres competents n'hi havia a molts pobles i esglésies, a part de Reims. Adalbold havia estudiat a Liège, que havia estat un centre notable durant mig segle. D'Abbo es diu que va aprendre cinc arts a casa seva, a Fleury, on ell havia anat a ensenyar i d'on fou escollit abat l'any 988. La identitat dels primers mestres de Fulbert encara no ha estat descoberta, i si encara hi ha alguna incertesa sobre si fou o no deixeble de Gerbert a Reims, sembla clar que va estudiar a altres llocs a part de Chartres i Reims. No cal anomenar els mestres i escoles conegudes de l'època de Gerbert. Pierre Riché ha demostrat com la Lotaringia, lluny de ser la terra erma culturalment que descrivia R. Parisot, era plena de monjos i clergues a diferents centres de la reforma religiosa, com per exemple a Colònia, Lobbes i Metz. Aquesta era una zona d'interès imperial i de fàcil contacte amb Reims, i la concentració de centres d'ensenyament no es podia comparar amb cap altre lloc, tret potser de les fronteres flamenques, normandes i angleses. Enlloc no trobem un testimoni tan explícit sobre els mètodes d'ensenyament com a Richer. Però pel que fa al tema central d'aquest article —l'aprenentatge dels savis—, sabem prou coses sobre Abbo de Fleury i Fulbert de Chartres com per establir algunes discussions comparatives.²¹

Aquests dos, el primer contemporani de Gerbert i Fulbert del principi del s. XI, van guanyar-se la reputació només a partir de la de Gerbert. Aquesta és la raó per la qual esperem saber també com els recordaven els seus deixebles. Pel que fa a Abbo, el qual fou martiritzat l'any 1004, tenim el testimoni de la piadosa *Vita* escrita pel monjo Aimoin, el qual va recollir fidelment les seves impressions sobre el seu sant mestre, atrapat en els afers mundans dels monjos a Fleury. Aquí veiem més explícitament que en el cas de Gerbert recollit per Richer com un monjo, introduït a la vegada en la vida intel·lectual i espiritual, podia pressionar els seus mestres i recursos fins al límit. Fleury estava més ben

20. *Letters of Gerbert*, tr. LATTIN, núm. 233 (p. 299-302); i vegeu de forma general Pierre RICHÉ, *Gerbert d'Aurillac, le pape de l'an mil* (Paris, 1987), c. 3-9, i p. 208. Per a la relació entre Gerbert i Abbo, vegeu especialment A. VAN DE VYVER «Les oeuvres inédites d'Abbon de Fleury», *Revue bénédictine*, xlvii (1935), 158-169.

21. Pierre RICHÉ «Education et culture autour de l'an Mil. La place de la Lotharingie», *Religion et culture autour de l'an Mil. Royaume capétien et Lotharingie*. Actes du Colloque Hugues Capet 987-1987. La France de l'an Mil, Auxerre, 26 et 27 juin 1987 – Metz, 11 et 12 septembre 1987 (Paris, 1990), p. 279-283; i per a una visió general ídem *Les écoles*, p. 162-174.

proveït de llibres que Orhac, però Abbo, igual que Gerbert, també va concebre les set arts liberals com una educació integral que s'havia d'adquirir en la seva totalitat. Així doncs, havent estudiat gramàtica, dialèctica i aritmètica a Fleury, va anar a París i Reims cercant aparentment un guiatge en astronomia, retòrica i geometria, per després «tornar a Orléans» amb una mica de coneixements en la primera però frustrat en totes tres. Després va pagar per la seva instrucció en música; potser a Orléans? Aimoin suggereix que no va ser-li gens fàcil, i en el seu recull, com va fer Richer, assenyalava una assignatura pendent en el currículum del seu mestre. De nou a Fleury, Abbo va posar-se a estudiar per lliure retòrica, geometria, i astronomia.²²

Però, què és el que sabem realment de l'ensenyament d'Abbo? Certament va tenir estudiants: Aimoin, Constantin i Gauzlin; Hervé, canonge de Tours, Bernard, abat de Solignac i posteriorment bisbe de Cahors, i Odalric, que més tard seria l'abat de Saint-Martial. Abbo seria posteriorment recordat com «el mestre més famós de l'ensenyament diví i secular de tota França».²³ Més enllà d'aquesta observació, que ressalta la celebritat del mestre més que no lamentar-ne afectuosament la pèrdua, és difícil penetrar en el sistema escolar del Fleury d'Abbo. Aimoin era prou atent per apreciar l'extensió i la dificultat dels estudis d'Abbo, però parla menys de l'ensenyament d'Abbo que del seu entusiasme per aprendre. La *Vita* fa la impressió que mentre Abbo estava ensenyant estava alhora massa amoïnada per altres qüestions oficials i importants, com ara el debat sobre l'exempció episcopal, que es reflectí en l'*Apologeticus*, per consagrar-se del tot als seus estudiants. El Fleury del seu successor Gauzlin era més aviat semblant a «un torrent de disciplines liberals i a un gimnàs d'escola pels senyors», sense cap esment sobre Abbo.²⁴

Sembla clar que el seu martiri l'any 1004 juntament amb les angoixes episcopals sobre l'exempció monàstica van deformar la memòria col·lectiva. Tot i això, la «sodalitas» de Fleury potser va basar-se més en la companyonia espiritual que en el tracte personal dels deixebles. Una mica d'aquest punt es pot veure en els intercanvis epistolars amb Ripoll, que es feren en època de l'abat Gauzlin; però es pot deduir també de la correspondència de Gerbert amb Constantin (a part de les cartes enviades pel mateix Abbo). De la mateixa ma-

22. *Epistola Aimoni Floriacensis monachi ad Herveum S. Martini thesaurarium de vita et martyrio sancti Abbonis abbatis Floriaci cenobii*, ed. J. P. Migne, *PL*, cccxix, cc. 1-7, col. 387-394. En aquest treball vegeu Alexander VIDIER *L'historiographie à Saint-Benoît-sur-Loire et les Miracles de Saint Benoît* (Paris, 1965), p. 93-94; i sobre Abbo, Marco MOSTERT, *The political theology of Abbo of Fleury. A study of the ideas about society and law of the tenth-century monastic reform movement*. *Middelceeuwse Studies en Bronnen* ii (Hilversum, 1987).

23. RICHE, *Les écoles*, p. 143-145.

24. André de Fleury, *Vita Gauzlini abbatis Floriacensis monasterii*, ed. Robert-Henri Bautier. *Sources d'Histoire médiévale* 2 (Paris, 1969), c. 1, p. 32.

nera que ho fou per a Gerbert a Reims, el coneixement de les arts era un signe de saviesa mundana, i una de les qualificacions que van valer a Abbo per ser ascendit al càrrec d'abat.²⁵

De la mateixa manera, l'elecció de Fulbert per a la seu de Chartres deu alguna cosa als seus aprenentatges i potser fins i tot encara més als seus ensenyaments, tot i que no ho podem afirmar amb seguretat ja que no en tenim cap evidència. Fulbert no va tenir ni el seu Richer ni el seu Aimoin per rescatar la seva etapa de formació per la història. No tenim res millor que una plausible suposició sobre el fet que va créixer a la Picardia. El que sí sabem del cert, perquè el mateix Fulbert ens ho diu en un parell de petits poemes seus autobiogràfics, és que provenia d'una família pobre i que va tenir la bona fortuna d'aprendre de mestres preparats (*faciles magistri*). Fins i tot abans de ser ascendit a bisbe l'any 1006, Fulbert ja s'havia guanyat el respecte de tothom pel seu bon criteri; òbviament es trobava encara ensenyant a Chartres, i en el seu cas és ben clar que va continuar ensenyant durant el seu episcopat tot i els múltiples compromisos pastorals i mundans.²⁶

Fulbert es feu famós pels seus estudiants, si bé d'una manera més remarcable i diferent de la dels estudiants d'Abbo i Gerbert. Aquest darrer no podia haver conegut tots els que es congregaven en les seves lectures i demostracions; Fulbert segurament coneixia bé els seus estudiants. Aquesta és la raó per la qual aquests el recorden com una influència personal, com una presència que convertí Chartres en alguna cosa semblant a l'escola d'Abbo a Fleury. Berenguer de Tours escriu al seu company d'estudis Adalman de Liège cap al 1048, i evoca Fulbert com «el nostre «venerable Sòcrates»» parlant llargament en els seus col·loquis vespertins al jardí de la capella; prèviament ell havia escrit amb el «cor dolç» i amb «noves llàgrimes caient» de Fulbert que era com una «font d'or» de «gravitas» i dolces paraules. Adalman recordava una afectuosa companyonia entre els deixebles; Fulbert era recordat pels seus estudiants, al qual van caracteritzar en un mínim de deu poemes en llatí compostos després de la mort del mestre: Hildegard de Poitiers, que interessat en medicina i música va retornar a Chartres per continuar els treballs de Fulbert; el diaca Sigo; Raül, Engelbert, Lambert, Rainaud, Odulf, Alestan, Gerard i Gautier el Burgundi. I aquests no eren tots. L'estudiant més brillant fou l'herètic Berenguer de Tours, de qui Adalman deia que tenia el desagradable costum d'escarnir Fulbert (demostrant, així, estima a la seva manera), mentre

25. Cartes editades per BAUTIER a *Vita Gauzlini*, p. 169-185. Vegeu també *Briefsammlung Gerberts*, núm. 86, 92, 95; *Sancti Abbonis epistolae*, ed. Migne, *PL* cccix, núm. 5,7-9,12 (col. 423-433, 438-439).

26. BEHRENDTS, *Letters and poems of Fulbert of Chartres*, p. xvi-xxvi; RICHE, *Les écoles*, p. 181-183. Vegeu també *Letters and poems*, núm. 132, 133.

Bernat d'Angers, autor dels *Miracles de Sainte Foi*, va voler comptar entre els seus deixebles més destacats.²⁷

Segons el testimoni d'aquesta gent, hi ha poca cosa per suggerir sobre una escolarització pionera de Fulbert. Probablement tenia un especial interès en medicina, que era una de les especialitzacions que es feien a Chartres abans que ell arribés, i sembla evident que va promoure un nou interès per la lògica elemental aristotèlica, que potser devia haver après a Reims. Però sembla que va cultivar les arts des d'un punt de vista sagrat, fins i tot quan entrava en discussions sobre punts concrets de medicina, geometria o música. La seva sensibilitat, així com la seva humanitat, sembla que són els motius principals que expliquen que la seva reputació perdurés més enllà de la generació dels seus estudiants. Durant el segle XII Orderic Vitalis parlava de Fulbert com el «preceptor» de la «majoria d'homes de lletres d'aquest món», i un bonic fresc realitzat el segle XII a Sant Hilari de Poitiers té gravada la inscripció: «Fulbert de Chartres, el prelat més erudit en la saviesa sagrada».²⁸

És difícil no arribar a la conclusió que l'aprenentatge dels savis amb Fulbert de Chartres era una nova experiència a l'Europa medieval. Aquesta conclusió pot ser correcta però també és problemàtica, i de fet ha estat força controvertida. Fa més de cent anys l'abat Clerval va crear un mestre Fulbert que era més gran que la vida. «[L]e prince des écoles chartraines». Fulbert era objecte d'una adulació entusiasta per part dels seus contemporanis (com Raül Glaber), estudiants i per la posteritat. Clerval representa els estudiants de Fulbert anant des de Chartres a un hipotètic institut fulbertià d'aprenentatge establert al llarg de l'Europa occidental. Aquesta visió fou rebutjada per Loren Mackinney, que l'any 1957 va indicar en una revisió crítica l'evidència que: «igual que Gerbert, Fulbert no era el cap d'una institució d'ensenyament superior en el sentit modern del terme sinó un bisbe enfeinat, pel qual només una petita porció de les seves funcions era pedagògica».²⁹

Mentrestant, R. W. Southern havia publicat (1953) una interpretació més penetrant de l'ensenyament i l'escolarització de Fulbert. De la mateixa manera, també es va distanciar de les exageracions patriòtiques de Clerval, això no obs-

27. *Adalmani de eucharistiae sacramento ad Berengarium epistola*, ed. J. P. Migne, *PL* cxliii, col. 1289; «Poème rythmique d'Adelman de Liège sur plusieurs savants du XIe siècle», ed. Julien Havet, *Notices et documents publiés pour la Société de l'Histoire de France à l'occasion du cinquante anniversaire de sa fondation* (Paris, 1884), p. 71-92; MCKINNEY *Bishop Fulbert*, p. 12-23; RICHE *Les écoles*, p. 183-184.

28. BEHREND, *Letters and poems of Fulbert of Chartres*, p. xxv-xxviii; A. CLERVAL *Les écoles de Chartres au moyen-âge, du Ve au XVIe siècle* (Paris [1895]), p. 32; MCKINNEY *Bishop Fulbert*, p. 39-40.

29. CLERVAL, *Ecoles de Chartres*, p. 30-93; MCKINNEY, *Bishop Fulbert*, p. 12-40, citació de la p. 12.

tant, va veure Fulbert com «el primer a formar una escola amb una tradició distintiva que va perdurar més enllà de la seva mort».³⁰ Mentre Southern marca una diferència de temperament —Fulbert es troba a casa en un món provincial que canvia al seu voltant, Gerbert és més doctrinal, amb el seu ensenyament arrelat en el passat—, Pierre Riché observa que Fulbert era un «mestre espiritual» així com un home respectat en el món de les arts i suggereix que és a partir de Fulbert que comencem a trobar l'evidència de l'existència d'homes educats a les ciutats franceses.³¹ Frederick Behrends, el qual ha reeditat les cartes de Fulbert de Chartres i es mostra en gran manera d'acord amb Southern i Riché, ha estat qui més ha fet per aclarir l'abast dels coneixements de Fulbert sobre els autors clàssics en lògica i astronomia. Tots estarem d'acord que és difícil considerar Fulbert com un innovador, excepte potser pel que fa a la facilitat amb què conversava sobre totes les arts.³²

Cal acceptar amb reserva aquestes interpretacions. Si Fulbert era el fundador d'una escola, cap dels seus estudiants o admiradors no ho sabia. Mackinney va insistir molt en el fet que no ens havia arribat res sobre classes, cursos o lectures.³³ Behrends parla del «funcionament diari de l'escola», de manera que eximeix Fulbert de cap mena d'obligació «d'ensenyament diari», encara que «l'escola de Chartres», que és la matèria d'estudi d'aquest autor, és precisament el lloc on estudiaren amb Fulbert Adalman, Berenguer i molts altres.³⁴ És difícil d'alliberar-nos de la nostra preconcepció institucional de «l'escola» com un lloc on, normalment, es dona instrucció formal. Es deia que Fulbert podia ensenyar amb èxit llibres difícils, repeticions de lectures i exercicis difícils de seguir; l'aprenentatge es dirigia cap a l'escolàstica. Però no és accidental ni erroni que coneguem Fulbert com un bisbe atrafegat a través de les seves cartes. Més que Abbo i de manera diferent que Gerbert, Fulbert va posar el seu coneixement al servei de l'aclariment d'importants problemes sobre eleccions disputades i obligacions vassallàtiques.³⁵ Va ser segurament el seu bon sentit de la conversa amb els estudiants el que motivà que els caigués simpàtic.

* * *

30. R. W. SOUTHERN *The making of the Middle Ages* (London-New Haven, 1953), p. 193-203. MACKINNEY no fa cap referència a aquest treball en la seva obra *Bishop Fulbert*, publicada el 1957.

31. RICÉ, *Les écoles*, p. 181-184.

32. BEHRENDS, *Letters and poems*, p. xxii-xxxvi.

33. MACKINNEY, *Bishop Fulbert*, p. 24-27, 34.

34. BEHRENDS, *Letters and poems*, p. xxxiv.

35. *Letters and poems of Fulbert of Chartres*, ed. Behrends, núm. 1, 3, 4, 8-10, 14, 22, 27, 51, 86, 88, 92, 125,-148, 151, 152.

L'escena de l'ensenyament havia canviat en mig segle, des que Gerbert havia buscat el bisbe Ató. Hi havia més llibres, més mestres en arts i més clergues joves i monjos a la recerca d'ambdues coses. Cap monjo del segle XI no va tenir necessitat de repetir la recerca de llibres científics que havia portat a terme Gerbert de jove. Però seria un error exagerar l'impacte d'aquest creixement en l'aprenentatge. Si jutgem a partir de les tres carreres més destacades en educació d'aquest moment, el problema central de l'ensenyament superior continuava essent el de prendre les lliçons dels llibres escrits segles abans. Aquests llibres estaven escampats en les biblioteques carolíngies, i encara, i eren difícils de llegir. Eren llibres tècnics i difícils per als estudiants que no estaven suficientment preparats; fins i tot avui en dia, la lògica elemental aristotèlica ens pot semblar força hostil.³⁶ El que realment hem d'entendre de l'aprenentatge dels savis durant el s. X és la necessitat compulsiva que hi havia d'un guiatge en la lectura, una necessitat indispensable fins i tot per aquells que gaudien d'aptituds brillants. Així Berenguer de Tours va trobar Fulbert, de la mateixa manera que Gerbert havia trobat Ató. La recerca de mestres reputats per part dels estudiants no era només un impuls natural, sinó que traïx també un nou reconeixement de veritats emocionants en proposicions i categories de pensament i d'anàlisi.³⁷ En un moment tan tardà com al tercer quart del s. XI, Guibert de Nogent havia sentit, i testimonià, la mateixa fascinació per aprendre; fins i tot llavors tota una experiència, per l'escàs nombre de mestres disponibles.³⁸ L'ensenyament en aquestes circumstàncies no era encara acadèmic. En perspectiva, els records afectuosos i fascinats podien ser evocats en l'acabament personal de la il·luminació d'un llibre, o en la resolució d'un problema —i això només els estudiants podien certificar-ho.

El moviment d'aprenentatge el marcaven les normes socials. Com explica Richer, Gerbert va tenir notícies del bisbe Ató accidentalment, quan el comte Borrell va visitar Orhac. Va ser menys fortuït el seu encontre amb l'emperador el 970, per a qui l'aprenentatge era històricament una empresa imperial. Havent ensopegat en el mutu suport en les seves relacions amb els otònides, Gerbert va basar les seves grans ambicions en els pressupòsits oficials del vell ordre públic. De la mateixa manera, Abbo i Fulbert eren criatures i agents de la monarquia franca occidental adherida en el passat; i les seves cartes (igual que les de Gerbert) suggereixen que els seus interessos d'aprenentatge, si no els d'ensenyament, es basaven en el vell ideal de l'amistat monàstica. Aquesta amistat

36. Aristotle, *Categories* i *De interpretatione* en la traducció de Bocci, ed. J. P. Migne, *PL* lxiv, col. 156-640.

37. Això és subtilment apreciat per SOUTHERN, *Making of the Middle Ages*, p. 179-182.

38. Guibert de Nogent, *Autobiographie*, ed. and tr. Edmond-René Labande. CHFMA (Paris, 1981), 4-16, p. 24-134.

prendria noves formes en les afiliacions del s. XI,³⁹ però l'intercanvi epistolar testimonia que continuava el problema de donar sentit als llibres tècnics amb un suport tan escàs.

Orientada cap a aquest problema, la relació entre estudiant i mestre ressona amb més força com un corrent d'intercanvi mutu, el reconeixement del poder en formes de dependència personal. Els que s'aventuraven més enllà de Donat, Priscia i el saltiri se sentien perduts en la seva solitud. Les generacions de Gerbert, Abbo i Fulbert van viure un temps en què les noves senyories s'escampaven arreu de la cristiandat, i especialment dins l'Església. Potser l'aprenentatge amb el bisbe Ató no fou un reconeixement de dependència per part de Gerbert? Es diu explícitament que Gerbert fou «confiat» a Gerannus, un cop va decidir estudiar a Reims.⁴⁰ Richer reproduceix vívidament la gelosa fidelitat dels estudiants del mestre Otric en la seva disputa amb Gerbert i la deferència dels estudiants de Fulbert sembla del mateix tipus per assenyalar la seva quasisenyoria sobre ells. La mera aptitud en lògica o astronomia, a part del mestratge que hi tinguessin, pot semblar que donés dret a l'autoritat, la qual cosa ajudaria a entendre la satisfacció de Fulbert en arribar des de la pobresa al poder pontifical.⁴¹

Tots tres mestres van entendre els vells estudis com un tot; s'ha dit que ells van restablir-los. Però el seu progrés va ser fràgil, fins i tot il·lusori. Regimbald de Colònia reivindicava el fet d'haver convençut Fulbert en un punt elemental de geometria, encara que a jutjar per la correspondència del primer amb Ralph de Liège cap al 1035, la forma amb què Regimbald prenia els principis d'Euclides era com a mínim deficient,⁴² encara que ell i Ralph s'estaven adherint a una experiència intel·lectual que era nova i prometedora, arribant a llibres (alguns tan avançats com la lògica d'Aristòtil, encara difícils de trobar) i seguint a les palpentes als seus mestres. El que havia començat en temps de Gerbert i Ató, i que havia estat humanísticament promogut per Fulbert de Chartres, era part de la dinàmica constructiva de l'educació europea.

39. Vegeu Anscarí M. MUNDO, «Moissac, Cluny et les mouvements monastiques de l'Est des Pyrénées du Xe au XIIe siècles», *Annales du Midi*, lxxv (1963), 551-570.

40. «juvenis exhilaratus regem adiit atque ut G^o committeretur optinuit», RICHER iii, 45, ed. Latouche, ii, 54.

41. *Letters and poems of Fulbert*, ed. Behrends, núm. 132, 133.

42. P. TANNERY i A. CLERVAL, «Une correspondance d'écolâtres du XIe siècle», *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, xxxvi: 2 (1901), 487-543; SOUTHERN, *Making of the Middle Ages*, p. 201.

Résumé

L'apprentissage des savants à l'Europe de l'an mille: Gerbert, Abbo et Fulbert

Le récit de la recherche d'un maître effectuée par Gerbert à travers les Pyrénées, le manuscrit le plus complet de tous ceux qui ont survécu datant du période antérieur à 1050, pose le problème de l'apprentissage dans l'enseignement médiéval. Cette communication compare l'expérience de Gerbert à celle d'Abbo de Fleury (d. 1004) e à celle de Fulbert de Chartres (d. 1028). Il est probable qu'un voire les deux savants connaissaient Gerbert, et vraisemblable qu'ils furent ses disciples. Toutefois nous ne disposons pas de preuves suffisantes de ses études de jeunesse. Une chose est néanmoins certaine, LEURS étudiants luttèrent afin d'atteindre l'élévation matérielle au travers des sciences; et également que les étudiants de Fulbert se rappelaient son enseignement, ou son apprentissage avec un enthousiasme humaniste. Depuis l'époque de l'évêque Ató jusqu'à 1020 le grand problème auquel étaient confrontés les chercheurs était de savoir comment trouver, et après celui de comprendre les rares livres difficiles écrits quelques siècles plus tôt. La réussite de Gerbert, Abbo et Fulbert réside dans leur insistance sur tous les arts; cependant il est évident que leurs propres étudiants ne dominaient pas complètement toutes les matières.

Resumit

L'aprendissatge de Gerbert, Abbo e Fulbert

Lo raconte de la recerca d'un mestre efectuada per Gerbert a través los Pirinèus, lo mai complet dels manuscrits qu'an subreviscut del període anterior a 1050, pausa lo problema de l'aprendissatge dins l'ensenhament medieval. Aquesta exposicion compara l'experiència d'en Gerbert amb la d'Abbo de Fleury (d. 1004) e la de Fulbert de Chartras (d. 1028). Es probable qu'un o ambdós d'aquels estudiosos coneixiá Gerbert, e versemblant que fogueron sos disciples; pasmens dispausam pas de pròvas sufisentas de sos estudis de joventut. Una causa çaquela es certa, LOS estudiants luchavan per aténher l'elevacion materiala a través las scièncias; et tanben que los estudiants de Fulbert remembravan son ensenhament, o son aprendissatge amb un entosiasme umanista. Dempuèi lo temps de l'avesque Aton fins a 1020 lo problema màger que los estudiosos s'i enfrontavan èra lo de saber cossí trobar, e après de cossí comprendre los libres escasses e difcils escruches sègles enrè. La capitada de Gerbert, Abbo e Fulbert foguèt lor insisténcia sus totas las arts; çaquela es evident que lors quites estudiants dominavan pas completament totas las matèrias.

Abstract

Learned Apprenticeship in Europe towards the Year 1000: the Lessons of Gerbert, Abbo and Fulbert

Richer's account of Gerbert's quest for a teacher across the Pyrenees, the fullest such record to survive for the period before 1050, poses the question of apprenticeship in medieval learning. This report compares Gerbert's experience with those of Abbo of Fleury (d. 1004) and Fulbert of Chartres (d. 1028). It is likely that one or both of these scholars knew Gerbert, or even learned from him, but we have no good evidence of their student days. What is certain is that their students strove for worldly preferment through learning; also that Fulbert's students remembered his teaching, or their apprenticeship, with humane enthusiasm. From Bishop Ato's day to the 1020s the major problem facing scholars was how to find, and then how to understand, rare and difficult books written centuries before. The achievement of Gerbert, Abbo, and Fulbert was to insist on all the artes, but it is clear that their own students fell short of mastery of all the subjects.

Ató de Vic, mestre de Gerbert d'Orlhac

Ramon Ordeig i Mata
Arxiu Episcopal de Vic

Resum

La primera i més completa informació sobre els estudis fets per Gerbert d'Orlhac a Catalunya és la proporcionada pel seu contemporani i deixeble Riquer, monjo de Reims. Aquest afirma categòricament que la instrucció de Gerbert fou confiada al bisbe Ató, al costat del qual estudià les matemàtiques. Les altres fonts medievals aporten poc al tema o, en alguns casos, confusió. El repàs de la historiografia elaborada a partir del segle XVI mostra els vaivens dels historiadors en la identificació de personatges i en la fixació de dates, però amb l'acceptació unànime del mestratge d'Ató. El primer en dubtar-ne, en 1851, pel fet de no trobar dades sobre la cultura del bisbe, fou l'alemany M. Büdinger. El següent el bibliògraf austríac R. Beer, estudiós dels manuscrits de Ripoll, el qual, en no trobar llibres científics de l'època de la catedral de Vic, deduí que Gerbert havia adquirit els seus coneixements matemàtics al monestir de Ripoll. L'avenç de la investigació va obrint noves perspectives al coneixement que es tenia fins ara d'Ató, del qual ara sabem que havia estat arxiprest i ardiaca de la catedral de Girona en temps del bisbe Gotmar, cèlebre per les seves relacions culturals amb la cort califal de Còrdova. Aquesta dada i un estudi més aprofundit del context sociocultural porten a donar la raó a Riquel de Reims i a col·locar en el lloc d'honor que li correspon la figura d'Ató de Vic com a expert matemàtic i mestre de Gerbert d'Orlhac.

ponències-IV

A les acaballes del primer mil·lenni, un monjo del monestir de Saint-Remi de la ciutat de Reims, a la Xampanya, feia les últimes correccions a uns annals que havia redactat per encàrrec de l'arquebisbe d'aquella metròpoli. S'esqueia l'any 998, el monjo escriptor es deia *Richerus* —Richer en francès, Riquer en català— i l'arquebisbe era Gerbert d'Orlhac.

I

El text de Riquer de Reims

En efecte, Riquer de Reims, deixeble de Gerbert d'Orlhac, escrigué uns extensos i detallats annals del període 888-995, dividits en quatre llibres, als quals modernament s'ha donat el qualificatiu d'*Historia* (en les edicions llatines) o d'*Histoire* (en les edicions franceses). De fet, la seva pretensió era continuar els *Annales* que havia redactat l'arquebisbe Hincmar de Reims, traspassat l'any 882. Riquer escrigué la seva obra durant els anys en què Gerbert, a qui la dedicà, fou també arquebisbe de Reims, és a dir, entre 991-998; els esdeveniments més recents que hi són narrats, afegits a darrera hora, daten d'aquell últim any. Part dels llibres III i IV són dedicats a explicar la vida i l'obra de Gerbert. L'entusiasme per les descobertes d'ell en aritmètica, música, astronomia i geometria hi queda ben palès. Quant a l'estil, cal dir que Riquer tingué com a models els clàssics llatins i, especialment, el més retòric dels seus historiadors, Sal·lusti. La retòrica, però, no resta gens d'interès ni de veracitat a les dades històriques que ofereix.¹

El manuscrit autògraf, format per 57 fulls de pergamí, amb nombroses correccions del mateix autor, encara es conserva, sortosament. A començaments del segle XII era al monestir de Sant Miquel de Bamberg, a la Baixa Francònia, d'on sembla que passà a la biblioteca capitular de la catedral de la mateixa ciutat bavaresa de Bamberg quan el monestir fou devastat en 1453. Finalment, l'any 1833 fou localitzat a la biblioteca pública de la ciutat, entre els fons eclesiàstics recollits després de la Revolució, per dom Georg-Heinrich Pertz, qui en publicà el text en 1839 sota el títol de *Richeri Historiarum libri IIII*. Després d'ell, uns pocs autors han tornat a publicar-lo, acompanyat en alguns casos de la traducció francesa o de l'alemanya.

En els capítols 43 i 44 del llibre III, Riquer fa referència als anys d'adolescència i de joventut de Gerbert d'Orlhac. Els fragments que ens interessen per al nostre tema, traduïts al català, diuen així:

«[43] ARRIBADA DE GERBERT A LA GAL·LIA. (...) [Gerbert], aquità de naixement, fou educat des de la infància en el cenobi de Sant Guerau i allà aprengué la gramàtica. Mentre era adolescent i hi prosseguia els estudis, succeí que Borrell, duc de la Hispània citerior, acudí a aquell cenobi per pregar. Hi fou rebut amb molta cordialitat per l'abat del lloc, que li demanà, en el curs de la conversa, si a Hispània hi havia homes molt instruïts en les arts. Davant la resposta rapidíssima i afirmativa del duc, l'abat el convencé de prendre amb ell un

1. LATOUCHE, R. *Introduction*. Dins Richer. *Histoire de France (888-995)*, edició i traducció de R. LATOUCHE, París, 1930-1937, tom I, p. V-XVII; reimpressió, París, 1964-1967.

dels seus monjos i emportar-se'l per fer-li aprendre les arts. Lluny de refusar, el duc acceptà generosament la petició. S'endugué Gerbert, amb el consentiment dels monjos, i encarregà al bisbe Ató d'instruir-lo. Sota la direcció d'aquest, Gerbert estudià d'una manera profunda i amb èxit les matemàtiques.

Però com que la Providència volia que la Gàl·lia, encara en les tenebres, fos aclarida d'una gran llum, suggerí al duc i al bisbe d'anar a Roma en pelegrinatge. Enlestits els preparatius, es posaren en camí i s'emportaren l'adolescent que els havia estat confiat. Arribats a la ciutat, i després d'haver pregat damunt la tomba dels sants apòstols, anaren a trobar el papa [Joan],² de santa memòria, s'hi presentaren i li oferiren molt amablement aquells de llurs béns que li poguessin agradar.

[44] ATO MOR DESPRÉS DEL SEU SOJORN A ROMA. La intel·ligència de l'adolescent i la seva voluntat d'aprendre no escaparen pas al papa. I, com que la música i l'astronomia eren aleshores completament ignorades a Itàlia, féu saber de seguida a Otó, rei de Germània i d'Itàlia, per mitjà d'un legat, l'arribada d'aquell jove que conceixia tan bé les matemàtiques i que era capaç d'ensenyar-les amb destresa. Tot seguit el rei suggerí al papa de retenir el jove i de no oferir-li cap mitjà de tornada. Al duc i al bisbe que havien vingut amb ell des d'Hispania, el papa es limità a dir-los que el rei volia retenir el jove interinament i que el trametria al cap de poc temps amb honor; a més, afegí que el rei ho recompensaria. I així, deixat el jove amb aquest pacte, el duc i el bisbe foren convençuts de tornar sols cap a Hispania. El jove, doncs, que s'havia quedat amb el papa, fou lliurat per aquest al rei». ³

2. L'espai on havia de constar el nom del papa fou deixat en blanc en el manuscrit de Riquer.

3. RICHER. *Histoire de France (888-995)*, 1930-1937, tom II, núm. 43 i 44, p. 50-52:

. «[43] ADVENTUS G[ERBERTI] IN [GALLIAM]. (...) Qui Aquitanus genere, in coenobio sancti confessoris Geroldi a puero altus et et grammatica edoctus est. In quo utpote adolescens cum adhuc intentus moraretur, Borrellum, citerioris Hispaniae ducem, orandi gratia ad idem coenobium contigit devenisse. Qui a loci abbate humanissime exceptus, post sermones quodlibet, an in artibus perfecti in Hispaniis habeantur sciscitatur. Quod cum promptissime assereret, ei mox ab abbate persuasum est ut suorum aliquem susciperet, secumque in artibus docendum duceret. Dux itaque non abnuens petenti liberaliter favit ac fratrum consensu G[erbertum] assumptum duxit, atque Hattoni episcopo instruendum commisit. Apud quem etiam in mathesi plurimum et efficaciter studuit.

. «Sed cum Divinitas Galliam jam caligantem magno lumine relucere voluit, praedictis duci et episcopo mentem dedit ut Romam oraturi peterent; paratissimeque necessariis, iter carpunt ac adolescentem commissum secum deducunt. Inde urbem ingressi, post praeces ante sanctos apostolos effusas, beatae recordationis papam adeunt ac sese ei indicant, quodque visum est de suo jocundissime impertiunt.

. «[44] QUOD A[TTO] ROMAE MORATUS DECESSIT. Nec latuit papam adolescentis industria, simulque et discendi voluntas. Et quia musica et astronomia in Italia tunc penitus ignorabantur, mox papa O[toni], regi Germaniae et Italiae, per legatum indicavit illuc hujusmodi advenisse juvenem, qui mathesim optime nosset, suosque strenue docere valeret. Mox etiam ab rege papac sug-

II

Les altres fonts d'informació medievals

Diferents testimonis del segle XI, escrits arran de la mort de Gerbert, papa Silvestre II, ens parlen de la seva saviesa. Així, en un document del 27 d'abril de 1004, atorgat pel comte Ermengol I d'Urgell, un dels fills del comte Borrell, traspassat l'any 993, antic protector de Gerbert, fa referència al «gloriós i molt savi papa Gerbert, conegut també pel nom de Silvestre». ⁴ L'epitafi sepulcral dedicat pel papa Sergi IV, entre 1009 i 1012, parla que tant Gerbert com Otó III «il·lustraren llur època amb l'esclat de llur saviesa». ⁵ Thietmar, bisbe de Mersebourg, cronista mort el 1018, presenta el papa Silvestre II com un gran científic. ⁶ No ens diuen res, però, dels mestres que havia tingut.

L'any 1029 Ademar de Chabannes, nascut vers 988, monjo de Saint-Cybard d'Angulema i de Sant Marçal de Llemotges, en la seva crònica dels frances titulada *Historiarum libri tres*, escriu sobre Gerbert unes frases que, traduïdes al català, diuen així: «Gerbert, aquità de nació, monjo de l'església de Sant Guerau d'Orlhac, després d'haver-se il·lustrat primer a França i després a Còrdova, fou conegut per raó de la seva saviesa per l'emperador i li fou concedit l'arquebisbat de Ravenna. Més tard, en morir el papa Gregori, germà de l'emperador, el mateix Gerbert fou sublimat per l'emperador al papat dels Romans per gràcia de la filosofia, mudà el seu nom primigeni i fou nomenat Silvestre.» ⁷ El monjo Ademar no diu res de l'estada de Gerbert a la Hispània citerior i, en canvi, parla de Còrdova, és a dir, de la gran capital musulmana de l'antiga Hispània ulterior.

Helgaud, monjo de Fleury, autor vers 1041 d'una *Epitoma vitae Roberti regis*, escriu: «Gerbert, degut als grans mèrits de la seva saviesa, que resplendien per tot el món, rebé del rei Hug la seu episcopal de Reims (...). Un dia es di-

gestum est ut juvenem retineret, nullumque regrediendi aditum ei ullo modo praeberet. Sed et duci atque episcopo, qui ab Hispaniis convenerant, a papa modestissime indicitur regem velle sibi juvenem ad tempus retinere ac non multo post eum sese cum honore remissurum; insuper etiam gratias inde recompensaturum. Itaque duci ac episcopo id persuasum est ut, hoc pacto juvene dimisso, ipsi in Hispanias iter retorquerent. Juvenis igitur apud papam relictus ab eo regi oblatum est.»

4. VILLANUEVA, J. *Viage literario*, Madrid, 1850, tom XII, ap. III, p. 214-217.

5. DUCHESNE, L. *Le Liber Pontificalis*, París, 1892, vol. II, p. 264: «Tempus uterque comit clara virtute sophia». També RICHE, P. *Gerbert d'Aurillac, le pape de l'an mil*, París, 1987, p. 233.

6. PL 139, cols. 1169-1422. Ho comenta RICHE, P. *Gerbert d'Aurillac*, 1987, p. 234.

7. PL 141, col. 49: «Girbertus vero natione aquitanus, monachus Aureliacensis Sancti Geraldii ecclesiae, causa sophiae primo Franciam, deinde Cordobam, lustrans, cognitus ab imperatore, archiepiscopatu Ravennae donatus est. Procedenti tempore cum Gregorius papa, frater imperatoris, decessisset, idem Girbertus ab imperatore papa Romanorum sublimatus est propter philosophiae gratiam, mutatumque est nomen ejus pristinum, et vocatus est Silvester.»

vertia fent broma sobre ell mateix a propòsit de la lletra R: «Gerbert va de R. (Reims) a R. (Ravenna), i després regna com a papa a R. (Roma).»⁸

Raül Glaber, monjo de Cluny i autor vers 1048 de *Historiarum sui temporis libri quinque*, dedicà unes línies a Gerbert i, entre altres coses, apuntà: «Aquest Gerbert fou oriünd de les Gàl·lies, i per bé que engendrat en un llinatge baix, no obstant això fou agudíssim en intel·ligència i molt instruït en els estudis de les arts liberals.»⁹

A les acaballes del segle XI l'abat Hug de Flavigny, monestir de la Borgonya, redactà un *Chronicon*, dit *Chronicon Viridunense* o *Chronicon Verdunacensis*.¹⁰ Sobre Gerbert hi escriví, entre altres coses: «Fou nodrit i alligonat en la gramàtica en el cenobi de Sant Guerau d'Orlhac, l'abat del qual l'encomanà a Borrell, duc de la Hispània citerior, per tal que fos alligonat en les arts; el duc el lliurà per a la instrucció a un bisbe anomenat Ató, al costat del qual estudià moltíssim les matemàtiques. Però anant l'esmentat duc amb el bisbe a Roma, Gerbert marxà amb ells, fou presentat al papa i, per mitjà d'ell, conegué el rei Otó.»¹¹ La gran similitud del que conta l'abat Hug de Flavigny amb el que havia escrit el monjo Riquer de Reims revela que l'obra d'aquest fou la seva font d'informació.

D'altra banda, també a les acaballes del segle XI començà a engruixir-se i a difondre's la llegenda negra sobre els coneixements científics de Gerbert, atribuïts pels seus enemics a pràctiques de màgia o de nigromància. Fou propagador de la llegenda el cardenal Bennon d'Osnabrück, fidel de l'antipapa Climent III, en lluita contra el papa Gregori VII, al qual acusava d'haver estat format per deixebles de Gerbert, cèlebre pels seus malefícis.¹² Poc després, cap a 1112, el monjo Sigebert de Gembloux deia, dins la seva *Chronica*, que alguns acusaven Gerbert de nigromància i afirmaven que havia mort assassinat pel diable.¹³ La llegenda negra arribà al seu paroxisme amb el monjo Guillem de

8. PL 141, col. 911: «Is quippe Girbertus, pro maximo suae sapientiae merito, qua toto radiabat in mundo, donativo regis Hugonis munere pontificium adeptus Remense (...). Inter caetera de se lactus et hilaris ita in R. littera lusit: Scandit ab R. Girbertus in R. post papa viget R.»

9. PL 142, col. 622: «Isque Gerbertus e Galliis oriundus exstitit, minorum etiam gerens pro sapiam, sed tamen ingenio acerrimus artiumque liberalium studiis plenissime instructus.»

10. FLOREZ, E. *España sagrada*, Madrid, 1774, vol. 28, p. 97; SALLE DE ROCHEMAURE, DUC DE LA *Gerbert-Silvestre II: le savant, le «faiseur de rois», le pontife*, Roma-París, 1914, p. 42.

11. PL 154, col. 196: «Hic in coenobio Sancti Geraldii apud Aureliacum nutritus fuit grammaticaque est eruditus, et ab abbate loci Borrello citerioris Hispaniae duci commissus, ut in artibus erudiretur, ab eo Hattoni cuidam episcopo traditus est instruendus, apud quem plurimum in mathesi studuit. Verum praedicto duce cum episcopo Romam eunte, idem cum eis profectus, et papae factus notissimus, ab eo Ottoni regi est intimatus, (...)»

12. Ho féu en la seva obra titulada *Gesta Romanae ecclesiae contra Hildebrandum*, editada per FRANCKE, K. *Libelli de lite imperatorum et pontificum*, vol. II, dins *MGH*, Hannover, 1892, p. 374.

13. PL 160, col. 197: «quippe qui a quibusdam etiam nichromantiae arguitur; de morte quoque ejus non recte tractatur; a diabolo enim percussus dicitur obisse.»

Malmesbury, mort l'any 1141, que en la seva obra *De gestis regum anglorum libri quinque*, a més d'inventar-se la falla del cap parlant i altres contalles fantàstiques, pretenia fer creure que el jove Gerbert s'escapà de nit del monestir d'Orlhac, cansat de la vida monàstica i cobejós de glòria, i que anà a estudiar l'astrologia a terres hispàniques dels àrabs, concretament a Sevilla, on un filòsof li ensenyà les arts màgiques.¹⁴

En l'abaciologi titulat *Breve chronicon Auriliacensis abbatae* hi ha la notícia sobre l'abat Ramon d'Orlhac, redactada en el segle XII, amb posterioritat a l'any 1129: «Ramon (...) tingué cura d'instruir l'adolescent Gerbert, el qual, per bé que nascut en un lloc humil, com que tenia una intel·ligència subtil, arribà a ser preclar en les lletres. Aquest, després d'haver demanat permís, recorregué molts regnes per raó del seu anhel de saviesa i arribà a ser conegut de l'emperador; fou instituït bisbe de Reims, després de Ravenna i posteriorment fou elevat al summe pontificat.»¹⁵

L'anglonormand Orderic Vital, monjo del monestir de Saint-Evroult, a la Normandia, autor vers 1140 de *Historiae ecclesiasticae libri XIII*, hi parlava de Gerbert en aquests termes: «Gerbert, monjo filòsof, fou mestre del rei Robert (...). Gerbert fou eruditíssim en els llibres divins i seculars i, famós en la seva escola, tingué deixebles sublimes (...).»¹⁶

Fou també durant el segle XII, concretament en el període 1162-1184, que un monjo de Ripoll completà la redacció primitiva de la crònica titulada *Gesta comitum Barcinonensium* fins a la mort de Ramon Berenguer IV. En ella el comte i duc Borrell, fill del comte Sunyer, apareix com a sobirà del comtat d'Urgell fins a l'any 967, en què succeí el seu cosí Sunifred, fill de Miró i germà d'Oliba Cabreta, en el comtat de Barcelona.¹⁷ Es tracta d'un embolic historiogràfic que no es desfarà, com veurem, fins al segle XIX.

14. PL 179, cols. 959-1392, esp. cols. 1137-1145.

15. MABILLON, J. *Vetera analecta, sive collectio veterum aliquot operum et opusculorum omnis generis, carminum, epistolarum, diplomatum, epitaphiorum, etc.*, París, 1723, p. 349-350: «Raimundus (...) qui curat erudiendum Gerbertum, adolescentem obscuro loco natum, sed quia ingenio erat vafer, praeclarus in litteris evasit. Hic impetrata licentia propter aviditatem sapientiae multa circumibat regna, et ad notitiam imperatoris pervenit, qui cum Remis statuit episcopum, deinde Ravennae, postea in summum pontificem evexit.»

16. PL 188, col. 94: «(...) Gerbertum, monachum philosophum, qui magister Rodberti regis fuerat (...). Gerbertus in divinis et saecularibus libris eruditissimus fuit, et in sua schola famosus, et sublimes discipulos habuit (...). Fertur de illo quod dum scholasticus esset, cum daemone locutus fuerit, et quid sibi futurum immineret inquisierit. A quo protinus ambiguum monadicon audivit: *Transit ab R. Gerbertus ad R., post papa vigens R. Versipellis oraculum tunc quidem ad intelligendum satis fuit obscurum, quod tamen postmodum manifeste videmus impletum. Gerbertus enim de Remensi cathedra transivit ad praesulatum Ravennae, ac postmodum papa factus est Romae.*»

17. DE MARCA, P. *Marca hispánica*, París, 1688, cols. 537-596, esp. col. 541.

Durant els segles XIII i XIV no hi hagué aportacions destacades al tema que ens ocupa. Pel que fa al segle XV, cal dir que la recensió del *Liber Pontificalis* es feia ressò de la llegenda negra sobre Gerbert i dels seus tractes amb el diable i deia que Gerbert anà a Sevilla per rebre ensenyaments.¹⁸ Això últim ho repetia l'any 1479 Bartolomeo Sacchi di Piadena, anomenat *il Platina*, prefecte de la Biblioteca Vaticana, en la seva obra sobre les vides dels papes.¹⁹

III

La historiografia dels segles XVI-XX

L'any 1580 l'arquebisbe de Tarragona, el cèlebre Antoni Agustí, publicà l'obra titulada *Constitutionum Provincialium Tarraconensium libri quinque*, en la qual inclogué un arxiepiscopologi que denominà *De Tarraconensibus pontificibus brevis commentarius*. En ell parlava de les butlles del papa Joan, que identificà amb Joan XV, i que datà de l'any 986, en les quals consta que el comte Borrell anà a Roma i demanà al pontífex que l'església de Tarragona, privada de pastor durant molt de temps, fos unida a l'església d'Ausona i que en fes arquebisbe Ató.²⁰ Això mateix repetiren dos breus episcopologis vigatans de les acaballes del segle XVI.²¹ També en el segle XVI, Gonzalo de Illescas, en la seva *Historia pontifical*, es feia ressò de l'estada de Gerbert a Sevilla.²²

L'any 1603 Francesc Diago, en el llibre segon de la seva *Historia de los victoriosísimos antiguos Condes de Barcelona*, dissertà en el capítol XIX sobre Borrell, comte d'Urgell, fill de Sunyer i successor, segons la *Gesta comitum Barcinonensium*, del comte Sunifred en el comtat de Barcelona des de l'any 967. D'altra banda, aportà una rectificació a la data de les butlles d'unió de l'arquebisbat de Tarragona a la seu de Vic en el capítol XX, titulat «De una notable averiguacion del año que el Conde don Borrel fue a Roma y alcanço del Papa

18. DUCHESNE, L. *Le Liber Pontificalis*, París, 1892, vol. II, p. 263: «Veniens autem in Hyspalim causa discendi.»

19. SACCHI, B. *Liber de vita Christi ac pontificum omnium*, [Venècia], 1479.

20. AGUSTI, A. *Opera omnia*, Lucca, 1767, vol. III, p. 371-520, esp. p. 378-379): «Ex literis Joannis XV (...) annus Christi CMLXXXVI (...) constat Borrellum comitem Romam venisse et impetrasse a Pontifice, ut Tarraconensis ecclesia diu pastore carens Ausonensi ecclesie uniretur: eisque ATTO sive AZZO praeficeretur (...)»

21. Arxiu Capítular de Vic, Col·lecció Ripoll, vol. 67, fulls solts.

22. DE ILLESCAS, G. *Historia pontifical y cathólica, en la qual se contienen las vidas y hechos notables de todos los Summos Pontífices Romanos*, Barcelona, 1589, 5ª edició, vol. I, p. 195: «Sylvestro Segundo (...) Gilberto (...) hombre doctissimo en todo género de ciencias y afficionado a las letras dende su mocedad. Fue monge quando moço, en el monasterio Floriacense, y de allí dizen que vino al estudio de las artes liberales y mathematicas a Sevilla, adonde los Moros entonces tenian una muy principal escuela de todas ellas...».

Juan trezeno la union del Arçobispado de Tarragona al obispado de Vique». Argumentà que l'any hagué de ser el 971, en comptes de 986, per l'existència en 971 del bisbe Pere de Barcelona, esmentat en una de les butlles.²³

Jeroni Pujades, en la *Corònica universal del Principat de Cathalunya* publicada a Barcelona l'any 1609, no arribà a l'època que ens interessa. Però sí que hi arribà en l'obra manuscrita, inèdita fins al segle XIX. En el capítol XIV es referia a la presa de possessió del comtat de Barcelona per part del comte d'Urgell Borrell l'any 967. En el capítol XV parlava, seguint Diago, de les dues esposes del comte, Letgarda i Eimeruda, la primera de les quals hauria engendrat el fill Ramon Borrell cap a l'any 959 perquè el 973 ja havia de tenir 14 anys per poder signar unes determinades aliances que es concertaren en aquell any. I en el capítol XXI escrivia sobre l'anada del comte Borrell a Roma, de les butlles de l'any 971 i de l'arquebisbe «Otho».²⁴

En els episcopologis vigatans del canonge Onofre Coromina i del jurista Pere-Joan Maranges, dels anys 1625 i 1628 respectivament, les butlles continuaren sent atribuïdes al papa Joan XV i datades a l'any 986.²⁵ En l'episcopologi del canonge degà Joan-Lluís de Montcada, escrit en 1644-1653, es deia, com era tradició, que l'any 967 el comte Borrell d'Urgell succeí el comte Sunifred en el govern del comtat de Barcelona. Respecte a Ató, el degà es mostrà convençut que hi havia hagut dos bisbes successius que portaren aquest nom: Ató I (960-970) i Ató II (970-972); «dando por infalible... ha habido dos obispos Attones». Ató II, segons ell, fou l'arquebisbe, nomenat per Joan XIII l'any 971.²⁶

L'any 1688 Étienne Baluze, en el llibre IV de la gran obra *Marca hispanica sive limes hispanicus*, deixada inacabada per l'arquebisbe Peire de Marca, féu aportacions essencials al tema. L'esmentat llibre IV és una cronologia dels anys 752-1258. Després de consignar els fets de l'any 968, afegia que per aquell temps (*ea tempestate*) el cèlebre monjo Gerbert del monestir d'Orlhac fou encomanat, segons Hug de Flavigny, el text del qual citava al peu de la lletra, al duc de la Hispània citerior Borrell, que el lliurà per a la seva intrucció a un cert bisbe anomenat Ató, identificar per Baluze sense cap dubte amb el bisbe de

23. DIAGO, F. *Historia de los victoriosísimos antiguos Condes de Barcelona*, Barcelona, 1603, ff. 76v-79v.

24. PUJADES, J. *Crònica universal del Principado de Cataluña, escrita a principios del siglo XVII*, Barcelona, 1831, tom VII, p. 150-177.

25. L'episcopologi de Coromina ha estat editat per ORDEIG, R. «Un episcopologi de Vic de l'any 1625», *Ausa*, XI/105, Vic, 1983, p. 17-38. L'episcopologi de Maranges, titulat *Ausonensium aut Vicensium episcoporum catalogus*, fou publicat dins les *Constitutiones synodales dioecesis Vicensis*, Barcelona, 1628, ff. IIII-XIII.

26. DE MONTCADA, J.-L. *Episcopologio de Vich escrito a mediados del siglo XVII*, Vic, 1891, tom I, p. 147-169.

Vic. Sospitava que l'anada de Borrell a l'Alvèrnia fou deguda al seu casament amb Letgarda, que devia ser filla del comte Ramon d'Alvèrnia. En recopilar els fets de l'any 970, féu referència a l'anada de Borrell i Ató, acompanyats de Gerbert, a Roma, dada deguda a Hug de Flavigny.²⁷

Ja en el segle XVIII els monjos maurins autors de la *Histoire générale de Languedoc*, acceptaren les hipòtesis de Baluze sobre la filiació de Letgarda i precisaren que s'havia de tractar d'una filla de Ramon Ponç, comte de Tolosa, car digueren que no coneixien cap altre Ramon que fos comte d'Alvèrnia en el segle X.²⁸

L'any 1766 Antoni Campillo, en la seva *Disquisitio methodi*, oferia la cronologia dels comtes de Barcelona d'acord amb la *Gesta comitum Barcinonensium* i, per tant, deia que l'any 967 Borrell, fill del comte Sunyer d'Urgell, succeí el seu cosí Sunifred en el comtat de Barcelona.²⁹

Poc després, en 1774, fra Enrique Flórez, en el volum que dedicà al bisbat de Vic dins la seva famosa obra *España sagrada*, publicat pòstumament per fra Manuel Risco, titulava l'apartat dedicat a Ató d'aquesta manera: «ATTON, ARZOBISPO. Desde antes del 960 hasta el 72. Maestro del Papa Silvestre II». Citava i extractava el *Chronicon Viridunense*, i comentava: «Atton fue maestro del monge Gerberto en artes y matemáticas, especie poco divulgada entre nuestros autores que han hablado de este monge Gerberto, primer frances entre los que llegaron a ser papas, del cual corrieron voces muy indecorosas y desautorizadas, llegando hasta decir que tenia pacto con el diablo, y supusieron ser discípulo de los mahometanos en España, unos en Sevilla, otros en Cordoba.» Més enllà deia que Gerbert fou encomanat «a la educacion del obispo Atton, que por tanto es acreedor à grande elogio, pues le califica este suceso de maestro el mas habil de aquel tiempo en materias reconditas de phisica y matematica, que al discipulo le hicieron descollar sobre todos». Per últim, publicava la nota necrològica sobre la mort violenta d'Ató, *archiepiscopus Ausonensis*.³⁰

Vint anys més tard, en 1794, Joan-Francesc de Masdeu, en el tom dedicat a la *España árabe* de la seva controvertida *Historia crítica de España y de la cultura española*, deia: «El viage que hizo á España para aprehender las matemáticas el célebre Gerberto, de quien hablé antes, es prueba muy convincente de la fama que tenían los Españoles en este género de estudios; y á la casualidad de este mismo viage debemos la memoria de tres Matemáticos nuestros del siglo decimo, cuyos nombres se hubieran sepultado en el olvido. El primero es Hat-

27. DE MARCA, P. *Marca hispanica sive limes hispanicus*, París, 1688, cols. 401-403.

28. [DEVIC, C. - VAISSETTE, J.] *Histoire générale de Languedoc*, París, 1733, tom II, p. 86.

29. CAMPILLO, A. *Disquisitio methodi consignandi annos aerae christianaee*, Barcelona, 1766, p. 231-239, esp. p. 233.

30. FLOREZ, E. *España sagrada*, Madrid, 1774, vol. 28, p. 92-100:

to, Obispo de Vique, que habiendo sido escogido para Maestro de Gerberto, hubo de ser sin duda muy docto en las ciencias sublimes, en que logró formar un discipulo tan aventajado. El otro es Josef Hispano, autor de un libro de Aritmética, (...) El tercero es Lupito Barcelonés, (...).»³¹

En 1806 el pare Jaume Villanueva escrivia el text corresponent al tom VI del seu famós *Viage literario*, bé que no fou publicat fins a l'any 1821, i en l'apartat titulat «Atton (arzobispo)» explicava que Ató fou bisbe des de 957 i no pas des de 960, i identificava el personatge («no dudo afirmar») amb el canonge vigatà que havia signat la restauració de la canònica en 957 i que abans, en 945, havia signat la restauració de Santa Cecília de Montserrat. Afegia i publicava dues noves butlles a les tres conegudes per Flórez. I acabava dient: «...mereció ser maestro del famoso papa Silvestre II: de lo cual diremos no poco en las *Memorias de los condes de Urgel*.»³²

En efecte, en aquesta altra obra de Villanueva, inèdita fins al 1976, dedicà uns paràgrafs, dins el capítol referent al comte Borrell, a parlar de la relació d'aquest amb el bisbe Ató i el monjo Gerbert, sobre els quals, entre altres coses, deia: «Gerberto vino atraído de la fama de lo que acá se sabía; y vino recomendado a nuestro conde, quien lo entregó al obispo de Vique, Atón, para que le instruyese. A estos dos grandes hombres se debe la erudición de Silvestre II.»³³

L'any 1820 el canonge de la catedral vigatana Jaume Ripoll publicà en un dels seus opuscles la butlla de concessió del pal·li a l'arquebisbe Ató per part de Joan XIII, datada el 971. En el comentari que féu del document, qualificava Ató de bisbe insigne de l'església vigatana, de glòria i ornament de tot Catalunya, i de celeberrim per haver instruït el papa Silvestre II en les matemàtiques, desconegudes en aquell segle a la Gàl·lia, a Itàlia i a tot Europa. D'altra banda, tot i tractar-se d'una publicació anterior al tom VI del *Viage literario* del pare Villanueva, identificava el bisbe Ató amb el canonge vigatà i fixava, a més, el seu assassinat el 22 d'agost de 971 o 972.³⁴

Pròsper de Bofarull, en la seva obra *Los condes de Barcelona vindicados*, publicada l'any 1836, rectificà els errors en la successió comtal barcelonina de la

31. DE MASDEU, J.-F. *Historia crítica de España y de la cultura española*, Madrid, tom XIII (*España árabe*), 1794, p. 206.

32. VILLANUEVA, J. *Viage literario a las Iglesias de España*, València, 1821, tom VI, p. 152-156.

33. VILLANUEVA, J. *Memorias cronológicas de los condes de Urgel*, Balaguer, 1976, p. 129.

34. RIPOLL, J. *Joannis XIII pontificis maximi litterae apostolicae, Aussenensi archiepiscopo Attoni pallii usum elargientis anno DCCCCLXXI*, Vic, 1820: «Atto insigne hujus nostrae Ecclesiae, quin et totius Gotholauniae decus et ornamentum, et ob institutum in mathematicis Silvestrum papam II, eo praesertim sacculo, cum in Gallia, Italia et universa fere Europa silerent musae, celeberrimus; an. 945 ecclesiae S. Ceciliae Montisserrati dedicationi interfuit, (...); an. 948 ab archidiacono Guadamiro ipsius consanguineo testamenti executor fuit designatus; (...).»

Gesta comitum Barcinonensium, acceptats fins llavors: féu Sunyer comte de Barcelona, en comptes de Sunifred, i situà l'inici del coregnat dels seus fills Borrell i Miró l'any 947, bé que en qualitat de regents fins a la mort de Sunyer el 954, i l'inici del govern en solitari de Borrell el 31 d'octubre de 966, data de la mort del comte Miró. Apuntà que Borrell ja era casat amb Letgarda «y con hijos» el 6 de juny de 969, bé que el document citat correspon al 970, i que el fill Ramon nasqué el 972, però que abans havia nascut alguna filla.³⁵

L'any 1839 dom Georg-Heinrich Pertz editava, com ja hem vist, el text del manuscrit autògraf de Riquer de Reims, descobert per ell a la biblioteca pública de Bamberg en 1833. L'obra apareixia publicada, sota el títol de *Richeri Historiarum libri IIII*, dins la sèrie *Scriptores* de la gran col·lecció de fonts medievals, titulada *Monumenta Germaniae Historica*, que el mateix Pertz havia iniciat uns anys abans.³⁶ L'edició de Pertz fou incorporada per Migne en el volum 138 de la seva *Patrologia Latina*, publicat l'any 1853. Amb les dues prestigioses edicions, el coneixement del text de Riquer de Reims passà a ser universal.

En l'endemig, l'any 1851, l'historiador alemany Maximilien Bùdinger publicava un estudi sobre l'activitat científica i política de Gerbert. Deia que, en esbrinar el lloc d'Ató dins la ciència, havia regirat les obres *Marca hispanica* i *España sagrada*, però que havia rebut un desengany perquè no hi trobà cap dada sobre el perfeccionament i els escrits eventuais d'aquell home tan important, segons que confessava, per a la formació científica de Gerbert. La manca de notícies sobre Ató, el portà a considerar que potser fou el bisbe Bonfill de Girona, a qui Gerbert dirigí una carta, el que pogué donar l'impuls científic al monjo alvernès. Com que no sabé identificar, però, el bisbe Bonfill en l'episcopologi gironí, el féu successor del bisbe Miró.³⁷

Víctor Balaguer, en el tom I de la seva *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón*, publicat en 1863, escriuia: «Athon ú Oton, obispo de Vich, hombre de tan universal reputacion científica por lo visto, que, solo por conocerle y para ser su discípulo, hubo de venir á Cataluña un monje de Aurillac llamado Gerberto, (...) Silvestre II. Athon estaba especialmente instruido en los libros matemáticos de los árabes, y su nuevo discípulo Gerberto, el futuro papa, hizo con él tales progresos en matemáticas y física espermental, que á su regreso á Francia lo trataron de mago y hechicero».³⁸

35. DE BOFARULL, P. *Los condes de Barcelona vindicados*, Barcelona, 1836, p. 64-153.

36. PERTZ, G.-H. *Richeri Historiarum libri IIII*, dins *MGH Scriptores*, vol. III, Hannover, 1839, p. 561-657.

37. BÜDINGER, M. *Über Gerberts wissenschaftliche und politische Stellung*, Kassel, 1851.

38. BALAGUER, V. *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón*, Barcelona, 1863, tom I, p. 396-397.

L'any 1866 l'abbé Lausser, professor a Orlhac, en la seva tesi sobre Gerbert i el segle X, publicada en 1866, datava el viatge del comte Borrell a l'Alvèrnia l'any 962.³⁹ L'any següent, 1867, A. Olleris, degà de la facultat de lletres de Clermont, en un estudi sobre les obres de Gerbert, exclouïa l'anada de Gerbert a Còrdova, asseveració que atribuïa a la ignorància d'Ademar de Chabannes i també, després, a la mala fe del cardenal cismàtic Bennon. Deia que la Marca Hispànica devia a la seva posició geogràfica i al caràcter dels seus prínceps una pau profunda de la qual gaudia des de feia més de vuitanta anys i que aquestes circumstàncies explicaven el manteniment de les escoles episcopals i monàstiques a Catalunya. Sobre la data de 967, deia que Borrell, comte d'Urgell, havia succeït aquell mateix any el seu cosí Sunifred en el comtat de Barcelona i que, per tant, es trobava realment investit del comandament general de l'Espanya citerior i que per això en podia ser nomenat duc.⁴⁰

També el diplomata Julien Haver, en l'edició que féu l'any 1889 de les cartes de Gerbert, continuava dient que Borrell, comte d'Urgell, succeí el seu cosí Sunifred en el comtat de Barcelona i en la Marca Hispànica, però precisava que fou a finals de 966, de manera que fixava el pelegrinatge del comte Borrell a l'Alvèrnia vers l'any 967. D'altra banda, defensava la penetració de la cultura musulmana dins la Marca Hispànica.⁴¹

L'any 1897 François-Joseph Picavet, professor d'història de la filosofia medieval, en el seu estudi sobre Gerbert, datava l'anada del comte Borrell a Orlhac i la marxa de Gerbert cap a Catalunya en 967, com Haver. No admetia els estudis de Gerbert a Còrdova i es preguntava com un estudiant distingit, confiat per un abat a un comte i per aquest a un bisbe, hauria pogut anar a Còrdova a estudiar sense que això obligués aquells, en tot cas, a les més grans precaucions. Argumentava que un monjo benedictí hauria estat considerat un traïdor si hagués anat a estudiar en una escola musulmana. I recolzava la seva tesi en la carta 28 de Gerbert, referida al Sant Sepulcre, en la qual es mostra, segons ell, que Gerbert no pensava pas diferentment que els monjos del seu orde.⁴²

Aquests arguments no foren acceptats per Lluís Nicolau i d'Olwer, el qual, en el seu estudi titulat *Gerbert (Silvestre II) i la cultura catalana del segle X*, publicat en 1910, defensà que Gerbert anà també, a més de Vic, a Còrdova.⁴³

39. LAUSSER, P. F. *Gerbert, étude historique sur le Xe siècle*, Orlhac, 1866; reimpressió, Ginebra, 1977.

40. OLLERIS, A. *Oeuvres de Gerbert, pape sous le nom de Sylvestre II*, Clermont-Ferrand, París, 1867.

41. HAVET, J. *Lettres de Gerbert (983-997), publiées avec une introduction et des notes*, París, 1889.

42. PICALET, F. *Gerbert, un pape philosophe d'après l'histoire et d'après la légende*, París, 1897.

43. NICOLAU I D'OLWER, L. «Gerbert (Silvestre II) i la cultura catalana del segle X», *Estudis Universitaris Catalans*, IV, Barcelona, 1910, p. 332-358.

El mateix any 1910 Pere Barnils publicava la traducció catalana, sota el títol de *Los manuscrits del monastir de Santa Maria de Ripoll*, de l'estudi publicat en alemany pel bibliògraf austríac Rudolf Beer en 1907-1908. Beer, en referència a Ató, confessava, com Büdinger, que no tenia dades sobre la seva relació amb la ciència. Pel que feia al bisbe Bonfill, que identificà amb Miró de Girona, es fixava en el seu testament, en el qual havia llegat, entre els molts béns que posseïa, els objectes d'or, els anells, els segells, els vasos, els pal·lis i, en últim lloc, els llibres, als quals l'escrivà s'havia referit amb l'expressió *quantum invenire potueritis de generis librorum*, el comentari de Beer deia: «Així parla, no'l verdader bibliòfil, sinó'l bisbe comte per qui son més importants l'or, les joyes, los segells que'ls llibres.» D'altra banda, deia que «los documents disponibles victorejan l'obra religiosa-política de Miró també de Hattó però no resen paraula sobre llurs relacions amb la literatura y la ciencia (...). Per consegüent hem de descartar a Hattó o Miró, com se vulgui, d'entre'ls mestres espanyols de Gerbert». Segons Beer, que es basà en els inventaris dels anys 957 i 971, a la catedral de Vic no hi havia «ni un sol text que, segons lo concepte de aquella època, hagués pogut servir per l'estudi de les arts. (...) La biblioteca no posseïa cap Boeci, ni cap Donat, ni sisquera un petit Priscia». Com a conclusió, tirava l'aigua al seu molí, que no era altre que el monestir de Ripoll i els seus manuscrits, i afirmava que Gerbert anà a estudiar a Ripoll.⁴⁴

El duc de la Salle de Rochemaure publicava en 1914 la seva voluminosa obra sobre Gerbert, «la qualitat crítica» de la qual, segons Millàs i Vallicrosa, «no està en relació amb les seves grans proporcions».⁴⁵ Datava el pelegrinatge del comte Borrell a Orlhac, contra l'opinió de Picavet i d'acord amb la de Lausser, «vers 962 ou 964». Segons ell, el comte de Barcelona confià el seu jove protegit al personatge més docte i més sant dels seus estats, el pietós i savi bisbe de Vic, el cèlebre Ató, la reputació d'erudit del qual s'estenia ben enllà de Catalunya, fins a la França del nord i la Germània. Completava el quadre històric dient que Ató havia fet de la seva ciutat episcopal, restaurada de les seves ruïnes, un centre intel·lectual cristià on acudien en corrua els deixebles delerosos de rebre el seu ensenyament. No obstant això, argumentava llargament a favor també de l'anada de Gerbert a Còrdova.⁴⁶

Entre 1927 i 1930 Ramon d'Abadal publicava la traducció catalana, amb el títol d'*El papat i el principat de Catalunya fins a la unió amb Aragó*, de l'obra ale-

44. BEER, R. «Los manuscrits del monastir de Santa Maria de Ripoll», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, traducció de l'alemany de P. Barnils, vol. V, Barcelona, 1910, extret, esp. p. 41-43.

45. MILLÀS I VALLICROSA, J. *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya medieval*, Barcelona, 1931, p. 98, nota 1.

46. SALLE DE ROCHEMAURE, DUC DE LA *Gerbert-Silvestre II: le savant, le «faiseur de rois», le pontife*, Roma-París, 1914, esp. p. 51-52.

manya que en 1926 havia donat a l'estampa Paul Kehr. Aquest gran historiador alemany reconeixia, contradient Beer, que el bisbe Ató havia estat el «professor de Gerbert d'Aurillac, el qui després fou papa Silvestre II», el qual «vora Attó aprengué matemàtiques, música i astronomia». Considerava que el comte Borrell, anomenat *dux Gothiae* per ser el senyor més poderós entre els dinastes del país, recollí la idea d'una metròpoli pròpia per a Catalunya i que «l'home que escollí fou el bisbe Attó d'Ausona, el més sortint en l'episcopat del país». I afegia: «La ciutat de Vich era aleshores el centre de la cultura». Per últim, en parlar dels privilegis atorgats pel papa Silvestre II a centres religiosos i personatges de Catalunya, comentava que «quan els catalans anaven a Roma, [Gerbert] devia recordar aquells temps en què estudiava a Vich al costat del bisbe Attó. De segur que havia estat a Barcelona, Girona, Ripoll i Urgell; concixia les famílies regents del país, els dignataris eclesiàstics, els savis i els senyors feudals.»⁴⁷

En 1931 el gran semitista Josep-Maria Millàs i Vallicrosa, en el seu *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya medieval*, també es mostrava en desacord amb Beer en l'exclusió d'Ató d'entre els mestres de Gerbert. Deia, molt assenyadament: «La deficiència actual de notícies sobre tal o qual figura d'aquell temps no és prou per invalidar la probabilitat d'una altra notícia històrica com és la donada per Richer. Aquest és el cas d'Attó.» Tampoc estava d'acord amb Lluís Nicolau i d'Olwer sobre l'estada de Gerbert a Còrdova i defensava, amb Havet, que la ciència àrab havia penetrat a Catalunya.⁴⁸

L'any 1937 Robert Latouche editava i traduïa al francès l'obra de Riquer de Reims sota el títol de *Histoire de France*. Encara acceptava, seguint Havet, que Borrell fou només comte d'Urgell fins a finals de 966, en què succeí el seu cosí Sunifred en el comtat de Barcelona i en la Marca d'Espanya; i, per consegüent, que el pelegrinatge de Borrell a l'Alvèrnia fou vers 967.⁴⁹

La tesi de Beer, malgrat haver estat contradita per Kehr i Millàs, s'anà imposant i el bisbe Ató anà quedant exclòs del mestratge de Gerbert. Així, Ramon d'Abadal acceptà que «tots els tractadistes estan conformes que el bisbe degué enviar-lo a Ripoll, el major monestir de la seva diòcesi.»⁵⁰ Eduard Junyent només admeté parcialment aquesta opinió i considerà que Gerbert es formà «amb el fons tan notable d'elements d'estudi fornits per la biblioteca monacal de Ripoll i la canonical de Vic.»⁵¹

47. KEHR, P. «El papat i el principat de Catalunya fins a la unió amb Aragó», *Estudis Universitaris Catalans*, traducció de R. d'Abadal, vols. XII-XV, Barcelona, 1927-1930, extret.

48. MILLAS I VALLICROSA, J. *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya medieval*, Barcelona, 1931, esp. p. 101-110.

49. RICHER. *Histoire de France (888-995)*, 1930-1937, tom II, p. 51, nota 3.

50. D'ABADAL, R. «La pre-Catalunya», *Història dels catalans*, dirigida per Ferran Soldevila, Barcelona, 1961, vol. II, p. 977.

51. JUNYENT, E. *La ciutat de Vic i la seva història*, Barcelona, 1976, p. 44:

IV Noves perspectives

L'enfilall de tesis i conjectures recollit en els apartats anteriors no és pas exhaustiu, però ajuda a comprendre que som fills d'una llarga tradició historiogràfica que pesa molt a l'hora d'interpretar correctament les fonts històriques coetànies, les úniques realment creïbles. En el nostre cas, tenim una font coetània principalíssima, el text de Riquer de Reims, i algunes altres de secundàries que ens poden ajudar a interpretar correctament aquell text i a situar els fets i els personatges que hi apareixen.

Fins al segle XIX, com hem tingut ocasió d'entreveure, els historiadors d'arreu interpretaren el text de Riquer de Reims o el d'Hug de Flavigny, que n'és un calc, de l'única manera que es pot interpretar i no qüestionaren de cap manera que Ató hagués estat el mestre de Gerbert. Si de cas, alguns d'ells magnificaren la seva fama. El desconeixement del personatge, però, féu que en 1851 Büdinger cerqués en Bonfill, el bisbe de Girona a qui Gerbert havia dirigit una carta, un mestre més conegut que Ató. Oberta la porta de la desconfiança en el text de Riquer, a principis del segle XX Beer reblà el clau i féu anar Gerbert a estudiar al monestir de Ripoll.

S'imposa ara el retorn a la font primigènia, la qual es va demostrant, amb l'avenç de la investigació, plenament fidedigna si se saben situar en el seu lloc just la retòrica usada per l'autor i l'apologia del personatge, Gerbert, a qui anava dedicada l'obra. L'avenç de la investigació va obrint noves perspectives al coneixement que es tenia fins ara del bisbe Ató, del comte Borrell i de llur entorn. Vegem-ne alguns aspectes.

La vinculació d'Ató amb el bisbe Gotmar de Girona. Des que ho afirmà amb contundència el pare Villanueva, es creia que Ató, abans d'esdevenir bisbe, havia estat un obscur canonge de la catedral de Vic. Però l'examen atent de la documentació coetània ha permès que ben recentment poguéssim desfer aquell fals lligam i, per contra, identificar el bisbe amb l'arxipreste i ardiaca de Girona que apareix en actiu des de l'any 947.⁵²

En la seva qualitat d'arxipreste i ardiaca de Girona, trobem Ató al costat del bisbe gironí Gotmar, abat alhora de Sant Cugat del Vallès. Gotmar era un home actiu, que l'any 939, sent encara monjo, havia viatjat a la cort del rei Lluís, a Breisach, com a legat de catedrals i monestirs catalans en sol·licitud de privilegis.⁵³ Els vincles d'Ató amb Gotmar obren noves perspectives pel que fa

52. ORDEIG, R. «Ató, bisbe i arquebisbe de Vic (957-971), antic arxiprest-ardiac de Girona», *Studia Vicensia*, vol. 1, Vic, 1989, p. 61-97.

53. D'ABADAL, R. *Els primers comtes catalans*, Barcelona, 1965, p. 273-275.

als coneixements científics del primer perquè són sabudes les relacions culturals del segon amb la cort califal de Còrdova. En efecte, sabem per un cronista àrab, l'enciclopedista al-Mas'udi, que ell mateix l'any 947 trobà a la localitat egípcia de Fustat un llibre que l'any 940 Gotmar, bisbe de la ciutat de Girona, havia regalat —no diu pas que l'hagués escrit— al príncep al-Hakam, fill del califa Abd al-Rahman III.⁵⁴ Com que Gotmar no esdevingué bisbe de Girona fins a l'estiu de l'any 944,⁵⁵ cal interpretar que el cronista pogué saber-ho, quan redactà el text, perquè aquella dada s'havia fet constar en la còpia que veié o bé perquè li havia arribat a l'oïda.

Abadal es resistia a creure que Gotmar hagués anat personalment a Còrdova i deia: «és més prudent de pensar que se serví d'un tercer per a establir aquest nou llaç de relació que responia a les seves inquietuds i frisanques d'obrir-se al món».⁵⁶ Doncs bé, ara podem assegurar que hi anà personalment. La publicació recent, en 1981, de la traducció de la crònica d'Ibn Hayyan de Còrdova referent al califa Abd al-Rahman III n'ha fet més accessible la lectura. En ella consta que l'any 940 Abu Yusuf Hasday b. Ishaq, metge jueu de l'esmentat califa i científic interessat en l'astronomia, estigué a Barcelona més de dos mesos per tal de concloure un tractat de pau entre el califa de Còrdova i el comte de Barcelona.⁵⁷ Diguem, de passada, que s'ha proposat d'identificar aquest Abu Yusuf amb el savi hispànic Josep de què parla Gerbert en les seves cartes.⁵⁸ Segons la crònica, l'ambaixador califal retornà a Còrdova acompanyat d'un ambaixador del comte Sunyer anomenat Gotmar, el qual s'ha d'identificar, evidentment, amb l'aleshores monjo de Sant Cugat.

Cal esmentar l'existència a la catedral de Girona d'una arqueta aràbiga, dita d'al-Hakam perquè una inscripció que hi consta en caràcters cúfics demana la benedicció d'Al·là per a ell, titulat «príncep dels creients». S'ha dit que podria haver estat un regal d'al-Hakam al monjo i ambaixador Gotmar.⁵⁹ El fet, però, que se l'anomeni «príncep dels creients», títol reservat al califa, i que una altra

54. BARCELO, M. «Una nota entorn del «Llibre dels reis francs» regalat pel bisbe Gotmar de Girona, l'any 384/940, a al-Hakam, a Còrdova», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXV-1, Girona, 1979-1980, p. 127-136.

55. Sobre la cronologia de l'abadiat i de l'episcopat de Gotmar, vegeu MUNDO, A. M. «Els abats Barceló i Gotmar de Sant Cugat del Vallès», *Miquel Coll i Alentorn. Miscel·lània d'homenatge en el seu vuitantè aniversari*, Barcelona, 1984, p. 155-165.

56. D'ABADAL, R. *Els primers comtes catalans*, 1965, p. 275.

57. IBN HAYYAN *Crònica del califa Abdarrahman III an-Nasir entre los años 912 y 942 (al-Muqtabis V)*, traducció i notes de M. J. VIGUERA i F. CORRIENTE, Saragossa, 1981, p. 342.

58. SAMSO, J. «Cultura científica àrab i cultura científica llatina a la Catalunya altmedieval: el monestir de Ripoll i el naixement de la ciència catalana», *Symposium Internacional sobre els Orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*, tom I, Barcelona, 1991, p. 253-269, esp. p. 269.

59. Roura, G. *Girona carolíngia: comtes, vescomtes i bisbes (del 785 a l'any 1000)*, Girona, 1988, p. 42-45.

de les inscripcions de l'arqueta parli ja d'Hisam, com a hereu del tron, porta necessàriament a datar la peça entre l'any 965, data del naixement d'aquest príncep, i l'any 976, data del seu accés al tron per mort del seu pare, el califa al-Hakam II.

El viatge del comte Borrell a l'Alvèrnia. La raó del viatge del comte Borrell a l'Alvèrnia la trobà Baluze, sembla que encertadament, en el casament amb una princesa d'allà, Letgarda, filla, segons ell, d'un comte Ramon d'Alvèrnia. Per als historiadors del Llenguadoc, com ja hem vist, era filla del comte Ramon Ponç III de Tolosa. Abadal els rectificà i afirmà que es tractava de la filla del comte Ramon II de Roergue i de Berta d'Arle, alhora que feia notar un molt llunyà parentiu d'afinitat entre Borrell i Letgarda pel matrimoni de Garsenda de Narbona, néta de Guifred II de Barcelona, amb Ramon Ponç III de Tolosa.⁶⁰

Segons hipòtesis recents, el parentiu entre Borrell i Letgarda seria molt més pròxim i els vincles del casal de Barcelona amb el de Tolosa i Roergue s'haurien iniciat força anys abans del seu casament. I això perquè la comtessa Garsenda, esposa del comte Guifred II, seria una filla del comte Odó I de Tolosa i de Roergue; per tant, germana del comte Ramon II de Tolosa i del comte Ermengol I de Roergue. Les comtesses Adelaida i Riquilda, esposes dels comtes Sunifred II d'Urgell i Sunyer I de Barcelona, serien filles de l'esmentat comte Ermengol I. De manera que la comtessa Letgarda, esposa del comte Borrell, seria una cosina germana d'ell ja que era filla del comte Ramon II de Roergue, germà, segons aquestes hipòtesis, de la seva mare, Riquilda.⁶¹

Però la qüestió de la filiació de la comtessa Letgarda, així com de les altres comtesses suara esmentades, resta oberta. Hi ha autors que continuen creient que Letgarda fou filla de Ramon Ponç de Tolosa. Ells mateixos assenyalen que la història dels comtes de Tolosa resulta mal documentada per al segle X, cosa que explica les fluctuacions en la identificació dels titulars dels comtats de Tolosa, Roergue i Alvèrnia, pertanyents a la mateixa nissaga.⁶²

Els vincles dels comtes de Barcelona amb els de Tolosa, Roergue i Alvèrnia, tant si venien del temps dels comtes Guifred, Sunifred i Sunyer, com si foren

60. D'ABADAL, R. *Els primers comtes catalans*, 1965, p. 324.

61. COSTA, M. M. «Les genealogies comtals catalanes», *Symposium Internacional sobre els Orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*, tom I, Barcelona, 1991, p. 447-462, esp. p. 455, que es basa parcialment en DE VAJAY, S. «Structures de pouvoir et réseaux de familles du VIIIe au XIe siècle», *Genealogica & Heraldica*, Lisboa, 1986. *Actas do 17º Congresso Internacional das Ciências Genealógica e Heraldica*, Lisboa, 1989, p. 275-315.

62. AURELL, M. «Jalons pour une enquête sur les stratégies matrimoniales des comtes catalans (IXe-XIe s.)», *Symposium Internacional sobre els Orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*, tom I, Barcelona, 1991, p. 281-364, esp. p. 314-315, on cita altres autors.

encetats pel comte Borrell, feren gairebé inevitable la visita d'aquest al monestir d'Orlhac, fundat per un membre de la dinastia comtal alvernesa, sant Gue-rau. D'altra banda, fan molt explicable també la familiaritat que li demostrà l'abat del lloc en confiar-li el monjo Gerbert.

Hom dóna per molt segur que la data del viatge del comte Borrell a l'Alvèrnia i del seu casament amb Leigarda fou l'any 967 i que, per tant, Gerbert es-tigué a Catalunya més de tres anys, fins al desembre de 970. Hem vist, però, que la data de 967 donada per la vella historiografia feia referència a l'any de la mort del comte Sunifred, suposadament comte de Barcelona, i de la seva suc-cessió en el tron barceloní per part del comte Borrell, fins llavors només comte d'Urgell, pretesament.

Des que Bofarull demostrà que el comte de Barcelona no fou Sunifred sinó Borrell, com a fill i successor de Sunyer, la data de 967 perdé la seva signifi-cació. No obstant això, com que alguns dels principals editors de les obres de Gerbert no s'assabentaren de la important aportació de Bofarull en la genealo-gia i la cronologia dels comtes barcelonins, argumentaren que el comte Borrell només pogué ser nomenat duc de la Hispània citerior —títol que, segons Ri-quer, tenia quan anà al monestir d'Orlhac— des de l'any 967, en què pretesa-ment passà a regir la major part del territori de la Marca Hispànica. I així s'ha anat perpetuant la data de 967 per al viatge a l'Alvèrnia i per al casament com-tal. Cal dir, però, que alguns historiadors han pres la data amb totes les reser-ves. Així, Abadal consignà, amb molta prudència, que el viatge i el casament tingueren lloc «pels volts, sembla, del 967».⁶³

De fet, els primers documents en què els comtes Borrell i Leigarda aparei-xen junts, com a matrimoni, són del 5 i el 15 d'abril de 969.⁶⁴ De manera que el viatge i el casament també pogueren haver tingut lloc durant l'any 968 o, fins i tot, durant el primer trimestre del 969. En aquests casos, l'estada de Ger-bert a Catalunya hauria estat més curta del que se suposa, però amb un mínim de gairebé dos anys ja que el viatge a Roma hagué de tenir lloc pel Nadal de l'any 970.

Pel que fa al títol de «duc de la Hispània citerior» donat per Riquer al com-te Borrell, cal assenyalar que el repeteix quan fa referència als fets de l'any 988. Segons Latouche, la designació de la «Marca Hispànica» com a «Hispània cite-rior» respon a un arcaïsmes manllevat a Sal·lusti, el qual el féu servir en el capítol XIX de l'obra *De conjuratione Catilinae*.⁶⁵ El cas és, però, que en docu-ments de l'època del comte Borrell apareix una terminologia similar. Així, en

63. D'ABADAL, R. *Els primers comtes catalans*, 1965, p. 306.

64. *Catalunya carolíngia*, vol. IV (*Els comtats d'Osona i Manresa*), Barcelona (en premsa), núm. 1049, i Biblioteca de Catalunya, ms. 729, vol. VIII, f. 284.

65. RICHER. *Histoire de France (888-995)*, 1930-1937, tom II, p. 164 i nota 4.

documents de l'any 972 se'l denominava *dux Gothicae*—o *dux Gotice*—. ⁶⁶ En una carta que Gerbert escriví el desembre de 984 o el gener de 985 parlava dels *Hispanie principes* per referir-se als comtes catalans i en una altra del 986 usava el terme *Hiberia* en al·lusió als comtats catalans. ⁶⁷ I en un document del 10 de març de 988 el mateix comte Borrell s'intitulava d'aquesta forma: *ego Borrello, gratia Dei Hiberico duci atque marchiso*. ⁶⁸

La vinculació d'Ató amb el comte Borrell. La documentació de l'època també ens deixa entreveure una vinculació d'Ató, ja des dels seus temps d'arxipreste a Girona, amb el comte Borrell. Podríem dir que el trobem formant part del seu seguici i corroborant decisions comtals, encara que aquestes no afectessin el comtat o bisbat de Girona.

Així, el 16 d'agost de l'any 949 el comte acudí al monestir de Sant Joan de les Abadesses, situat en el comtat d'Osona i bisbat de Vic, amb la voluntat de restablir-hi l'ordre i elegir una nova abadessa, Adelaida. En féu aixecar acta, la qual demanà que corroboressin amb les seves firmes els bisbes Guadamir d'Osona i Gotmar de Girona, l'arximandrita Ató, el levita Miró, altres prohoms i les monges. Ató signà el document, conservat original a l'Arxiu Reial de Barcelona, bé que amb el títol d'arxipreste i no pas amb el d'arximandrita que li aplicà l'escrivà. ⁶⁹ Respecte a aquest títol, no hi ha prou dades per saber si responia realment a un càrrec, amb unes connotacions monàstiques evidents, o bé si es tractava d'una mena d'hel·lenització del títol d'arxipreste. ⁷⁰

Ató, també amb el títol d'arxipreste, estampà la seva signatura en un altre document, inèdit fins ara, datat el 18 de setembre de 951 i atorgat pel comte i marquès Borrell. Es tracta de la donació que el comte féu a un tal Unifred de les terres i de la vil·la que havia heretat del seu pare en el comtat de Manresa, en el terme de Castellnou de Bages. Ató signà immediatament després del comte, en qualitat de primer testimoni de la donació. ⁷¹

66. DE MARCA, P. *Marca hispánica*, 1688, ap. CXIII, col. 901, i ORDEIG, R. *Les dotaties de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Vic, 1994, vol. I, núm. 90, p. 217.

67. WEIGLE, F. *Die Briefsammlung Gerbers von Reims*, dins *MGH*, Weimar, 1966, núm. 45, p. 75, i núm. 72, p. 103.

68. RIUS, J. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallès*, Barcelona, 1945, vol. I, núm. 217, p. 182. Sobre el títol de duc assumit per Borrell, vegeu D'ABADAL, R. *Els primers comtes catalans*, 1965, p. 296-297.

69. UDINA, F. *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X*, Barcelona, 1951, núm. 128, p. 285-287.

70. Sobre el títol d'arximandrita, vegeu PARGOIRE, J. «Archimandrite», *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de Liturgie*, publicació de F. Cabrol, tom I, París, 1907, cols. 2739-2761.

71. *Catalunya carolíngia*, vol. IV (*Els comtats d'Osona i Manresa*), Barcelona (en premsa), núm. 678.

La vinculació entre Borrell i Ató fa ben natural que l'estiu de l'any 957, a la mort del bisbe Guadamir de Vic, el comte Borrell fes valer el seu dret de patronat en l'elecció del successor i que el clergue afavorit amb la seu vigatana no fos altre que l'ardiaca, arxipreste i arximandrita Ató. Aquest, un cop esdevingut bisbe, continuà participant en els afers del comte. Així, el 21 d'octubre de 958 actuà de testimoni en la venda que el comte féu a un particular d'un alou situat dins la parròquia de Sant Pere de Vic, a l'Om i a la vil·la Fontcoberta.⁷²

És important de fer notar, per al tema que tractem, que el comte Borrell prosseguí i incrementà notablement les relacions amb Còrdova iniciades pel seu pare, el comte Sunyer. De fet, les relacions de Sunyer foren els prolegòmens d'un acostament diplomàtic que esdevingué particularment intens des de l'any 950, unit al pas per Catalunya d'ambaixadors europeus que es dirigien cap a Còrdova i d'ambaixadors cordovesos que anaven cap a Europa.⁷³ Per altres fonts sabem que també hi havia relacions comercials, amb viatges de mercaders catalans a Còrdova. Cap als anys 970-980, per exemple, un tal Ramió testà perquè volia anar a Còrdova, on deambulà durant un temps (*ubi ambulabat*), després tornà i visqué diversos anys fins que acudí a la defensa de Barcelona l'any 985 i desaparegué.⁷⁴ Tots aquells viatges, en una direcció i en l'altra, serviren també per a un intercanvi cultural intens, especialment des que el príncep al-Hakam, califa des de l'any 961, es rodejà de lletrats, alguns d'ells d'origen oriental, estimulà la còpia de manuscrits i incrementà notablement la biblioteca de l'alcàsser cordovès, on s'arribaren a acumular molts milers de volums.⁷⁵

Ató, l'ensenyament i els llibres. Hem vist que alguns historiadors parlaven d'una escola episcopal o catedralícia on Gerbert hauria estudiat matemàtiques sota la direcció d'Ató. De fet, quan Ató accedí a la seu episcopal vigatana es trobà amb una canònica catedralícia que acabava de ser restaurada i dotada. En efecte, el 10 de juny de l'any 957, quatre dies abans de morir, el bisbe Guadamir, malalt de gravetat, havia signat el decret de restauració, en el qual reconeixia que fins llavors no havia tingut prou cura de la canònica. Així doncs, l'inici del pontificat d'Ató coincidí amb un període d'endegament de la canònica i de les institucions que en depenien, entre elles l'escola catedralícia.

72. JUNYENT, E. *Diplomatari de la catedral*, 1980-1996, núm. 306, p. 259.

73. BONNASSIE, P. *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI)*, tom I, Barcelona, 1979, p. 298-300.

74. RIUS, J. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallès*, Barcelona, 1945, vol. I, núm. 171, p. 142-144.

75. LEVI-PROVENÇAL, E. *España musulmana hasta la caída del califato de Córdoba (711-1031 de J.C.)*, dins R. MENÉNDEZ PIDAL, *Historia de España*, Madrid, 1965, 2a ed., tom V, p. 316-321. La xifra de 400.000 volums, donada per algunes fonts, és d'una exageració evident.

Fins ara s'ha dit que el primer cabiscol conegut de la catedral de Vic fou un tal Guillem, documentat com a *levita et caput scole* el 29 de maig de 960. La seva signatura apareix, efectivament, en un document comtal d'aquesta data, però es tracta d'una còpia de 1176 en què, al capdavant de l'apartat de signatures, es troben la de l'esmentat levita i cabiscol Guillem, la del levita i jutge Guifred i la de l'ardiaca Riculf.⁷⁶ Totes tres signatures corresponen a personatges coneguts que exerciren els càrrecs susdits durant el segle XI. El cabiscol Guillem s'ha d'identificar amb el Guillem Ramon que tingué aquest càrrec i el de sagristà de la catedral de Vic i que fou, alhora, abat d'Àger.⁷⁷

Descartat el suposat Guillem de l'any 960, el primer cabiscol vigatà conegut és Riculf, el qual apareix documentat el 4 de novembre de 996 com a *levita et caput scole Sancti Petri*.⁷⁸ Anys més tard, en 1009, surt documentada una escola menor (*ipsa scola minore*), cosa que pressuposa l'existència d'una escola major, destinades respectivament, segons que sembla, a l'ensenyament elemental dels infants i a l'ensenyament de les matèries del trivi als adolescents.⁷⁹ Per tant, les dades que tenim no ens permeten pas assegurar que l'escola catedralícia de Vic ja funcionés, amb el corresponent *caput scolae*, durant el pontificat d'Ató.

Cal contemplar, com a una de les alternatives a l'escola catedralícia i sobretot per a l'estudi de les matèries del trivi i del quadrivi, la figura del savi entorn del qual s'aplegaven joves estudiants. Es tracta d'una figura ben pròpia de l'època que tractem. És prou significatiu, per exemple, que el bisbe Ratier de Verona, un gran lletrat contemporani del bisbe Ató, decretés que no ordenaria cap clergue que no hagués rebut la instrucció deguda, fos en la ciutat episcopal, fos en algun monestir, fos al costat d'algun savi (*apud quemlibet sapientem*).⁸⁰ Riché creu que en aquest cas el qualificatiu de savi (*sapiens*) definia el clergue que tenia una mena d'escola privada.⁸¹ Aquest fóra el cas, per exemple, ja en el segle XI, del canonge vigatà Ermemir Quintilià, del qual, tot i no haver sigut mai *caput scolae* ni haver tingut cap altra responsabilitat directa en l'escola catedralícia, el necrologi de la catedral diu que «gràcies al seu treball i estudi foren confeccionats molts llibres i foren formats molts clergues en honor i servei de l'església de Sant Pere».⁸²

76. JUNYENT, E. *Diplomatari de la catedral*, 1980-1996, núm. 328, p. 275-276.

77. JUNYENT, E. «Guillem Ramon, abat d'Àger», *Boletín Arqueológico*, època IV, fascs. 113-120, Tarragona, 1971-1972, p. 269-281.

78. JUNYENT, E. *Diplomatari de la catedral*, 1980-1996, núm. 607, p. 517-518.

79. GROS, M. S. «Els textos d'ensenyament en l'escola catedralícia de Vic al segle XI», *Symposium Internacional sobre els Orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*, vol. II, Barcelona, 1992, p. 19-26.

80. PL 138, col. 564.

81. RICÉ, P. «Les écoles en Italie avant les universités», *Luoghi e metodi di insegnamento nell'Italia medioevale (secoli XII-XIV)*, [Lecce], 1989, p. 11 de l'extracte.

82. GROS, M. S. «Els textos d'ensenyament», 1992, p. 25.

A la Catalunya de la segona meitat del segle X concixem algunes figures de savis que, amb escola o sense, traduïen textos de l'àrab al llatí o formaven petites i selectes biblioteques privades. Com a traductor ressalta la figura prou coneguda de Sunifred, anomenat Llobet, ardiaca de Barcelona,⁸³ a qui Gerbert escriví el març o abril de 984 per a demanar-li el llibre d'astrologia que havia traduït (*librum de astrologia translatum a te*). A la mateixa època Gerbert va escriure també al bisbe Miró Bonfill per demanar-li el llibre de la multiplicació i divisió dels nombres que el savi Josep havia publicat (*De multiplicatione et divisione numerorum Ioseph sapiens sententias quasdam edidit*).⁸⁴

Pel que fa a les biblioteques, Eduard Junyent ja assenyala amb molt d'encert que la manca de vida comuna dels canonges de Vic, cadascun dels quals tenia la seva pròpia casa, comportà que tampoc es pogués formar una vertadera biblioteca comunitària a la catedral, on només es guardaven els llibres destinats essencialment al culte. Els altres llibres eren de propietat particular dels canonges que els adquirien, els venien o els llegaven a la seva mort; o bé eren de propietat de determinat càrrec o altar de la catedral, de manera que quan es traspassava el càrrec o l'altar, també es traspassaven els llibres corresponents.⁸⁵ Aquesta circumstància és por il·lustrar molt bé amb el cas del canonge Hiquilà, documentat des de l'any 996, que llegà els seus llibres al canonge Ermemir Quintilà. Ho sabem, afortunadament, perquè l'any 1081 l'esmentat Ermemir Quintilà llegà els seus llibres, junt amb els que havia heretat del canonge Hiquilà, al seu nebot, el canonge cabiscol Guillem Ramon; amb el benentès que eren de la catedral vigatana i, concretament, de l'altar de Sant Miquel.⁸⁶ Guillem Ramon, al seu torn, l'any 1082 els llegà tots als seus fills, el cabiscol Pere Guillem i Amat Guillem.⁸⁷ La biblioteca era constituïda per 26 còdexs, que contenien unes 35 obres, i per un nombre indeterminat de quaderns sobre moltes matèries (*quaterniones ex multis rebus*). Entre les obres, hi havia el Priscia Major i el Menor, un Virgili, l'*Ars Metrica* de Beda el Venerable, els comentaris del gramàtic llatí Serví a les obres de Virgili, les obres de Ciceró, els comentaris de Priscia a l'Eneida de Virgili, les obres poètiques de Prudenci, un

83. FELIU, G. «Sunifred, anomenat Llobet, ardiaca de Barcelona (finals del segle X)», *II Col·loqui d'Història del Monaquisme Català. Sant Joan de les Abadesses 1970*, vol. I, Poblet, 1972, p. 51-63.

84. Vegeu les dues cartes esmentades dins WEIGLE, F. *Die Briefsammlung Gerberts von Reims*, 1966, núms. 24 i 25, p. 47-48.

85. JUNYENT, E. «La Biblioteca de la Canònica de Vich en los siglos X-XI», *Gesammelte aufätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, 21. Band, Münster Westfalen, 1963, p. 136-145, esp. p. 138.

86. JUNYENT, E. «Guillem Ramon, abat d'Àger», *Boletín Arqueológico*, època IV, fascs. 113-120, Tarragona, 1971-1972, p. 269-281, esp. p. 272.

87. Vegeu el text de la publicació del testament de Guillem Ramon, amb l'enumeració dels llibres, dins JUNYENT, E. «Guillem Ramon, abat d'Àger», 1971-1972, ap. I.

Medicinale, un *Martianum de octo partibus*, identificat amb el *De nuptiis Mercurii et Philologiae* de Marcia Fèlix Capella, un Boeci, etc.

I aquí convé fer un incís per tal de recordar que Beer havia dit, basant-se en els inventaris dels anys 957 i 971, que a la catedral de Vic no hi havia «ni un sol text que, segons lo concepte de aquella època, hagués pogut servir per l'estudi de les arts. (...) La biblioteca no posseïa cap Boeci, ni cap Donat, ni sisquera un petit Priscià».⁸⁸ Efectivament, en els inventaris de la catedral no n'hi consta cap. Però hem de contemplar la probabilitat que en posseïssin, en les seves biblioteques privades, el bisbe o algun canonge. Si més no, podem deduir que a les acaballes del segle X la biblioteca privada d'un canonge vigatà posseïa un Boeci, el Priscià Major i el Priscià Menor, o almenys alguna d'aquestes obres, i d'altres també útils per a l'estudi de les arts liberals. Podem inferir, a més, que una de les gramàtiques de Priscià ja era vella quan anà a parar a la biblioteca d'Hiquilà o, si més no, a la d'Ermemir Quintilià, car uns fragments que en queden s'han de datar de la primera meitat del segle IX.⁸⁹ De tota manera, en referència als textos esmentats per Beer, les gramàtiques de Donat i Priscià poc servei haurien fet a Gerbert per a l'estudi de les matemàtiques.

Una biblioteca privada com la del canonge Hiquilà, baldament li haguessin pertangut la majoria de les obres inventariades l'any 1082, pot semblar ben escarrassada si se la compara amb la grandiosa biblioteca dels califes de Còrdova. Però cal tenir en compte que aquella biblioteca cordovesa era un cas excepcional i que les biblioteques de les catedrals i dels monestirs catalans no arribaven al centenar de volums en el segle X. L'any 908 el bisbe Idalguer havia llegat vuit llibres a la catedral vigatana, la biblioteca comunitària de la qual era formada per cinquanta-cinc llibres l'any 957 i per seixanta-cinc l'any 971.⁹⁰ La biblioteca del monestir de Ripoll tenia també, l'any 979, seixanta-cinc llibres.⁹¹ Gerbert mateix maldà per formar la seva pròpia biblioteca, segons que escrivia el desembre de 984 o el gener de 985: «treballo per a fer una biblioteca; recentment a Roma i altres ciutats d'Itàlia, a Germània i fins a Bèlgica; amb molts diners he pagat copistes i manuscrits d'autors»; doncs bé, la biblioteca que Gerbert tenia a Reims l'estiu del 983 cabia tota ella dins una arca, la clau de la qual s'endugué cap a Itàlia quan fou nomenat abat de Bobbio.⁹²

88. BEER, R. «Los manuscritos del monasterio de Santa Maria de Ripoll», 1910, esp. p. 42-43.

89. GROS, M. S. «Els textos d'ensenyament», 1992, p. 25.

90. JUNYENT, E. *Diplomatari de la catedral*, 1980-1996, núm. 41, p. 39; núm. 303, p. 256; i núm. 413, p. 346-347. Comenta les dades JUNYENT, E. «La Biblioteca de la Canònica de Vich en los siglos X-XI», 1963, p. 139-140.

91. JUNYENT, E. *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, a cura d'A. M. MUNDO, Barcelona, 1992, núm. 3, p. 7.

92. WEIGLE, F. *Die Briefsammlung Gerberts von Reims*, 1966, núm. 44, p. 73; núm. 8, p. 30-31.

No podem dir res, malauradament, de la biblioteca particular d'Ató. Sigui per la seva tràgica mort, sigui per altres circumstàncies, el fet és que no ens ha arribat ni el seu testament ni cap document que ens en doni informació.

El mestratge d'Ató. En el text de Riquer s'assegura, d'una banda, que l'abat d'Orlhac demanà al comte Borrell si a Hispània hi havia homes molt instruïts en les arts i que, davant la resposta afirmativa del comte, li encomanà el jove monjo Gerbert per a la seva instrucció; d'altra banda, s'hi llegeix que el comte encarregà d'instruir Gerbert al bisbe Ató, al costat del qual aprengué les matemàtiques. Per tant, no hi ha lloc a dubte que per a Riquer el bisbe Ató era un home molt instruït en les ciències, terme equivalent llavors a les matemàtiques i que englobava les arts del quadrívi, és a dir, l'àritmètica, la música, l'astronomia i la geometria, a les quals s'afegí la medicina.⁹³

S'entén així que Riquer, en el títol del capítol 44 dels seus annals, fes referència, encara que en el text no n'expliqués res, a la mort d'Ató després del seu sojorn a Roma. La mort del mestre de Vic, esdevinguda tràgicament el 21 d'agost de 971, fou la raó per la qual Gerbert no tornà a Catalunya malgrat el pacte que havien acordat el rei i el papa, d'una banda, i el comte i el bisbe, de l'altra. Llavors Gerbert, que anhelava d'aprendre la lògica, cercà un home molt instruït en aquesta ciència (*in logica clarissimus*) i el trobà en Geran, ardiaca de Reims, al qual fou confiat pel rei Otó quan anà a Roma com a legat del rei Lotari.⁹⁴ Així, Gerbert marxà cap a Reims el maig de l'any 972, no pas atret per la famosa escola d'aquella seu metropolitana ni per la biblioteca del monestir de Saint-Remi, sinó per aprendre la lògica al costat del savi ardiaca de la seva catedral. Repetia la mateixa acció que uns anys abans l'havia dut a Vic, sota el guiatge del comte Borrell, no pas per estudiar en la seva escola ni en cap biblioteca monàstica, sinó per aprendre les matemàtiques al costat del savi bisbe de la seu osonenca.

En el text de Riquer s'explica també que al cap d'un temps de ser a Reims, Gerbert demanà a l'arquebisbe de poder ensenyar les arts als escolars, cosa que li fou concedida. És probable que també a Vic hagués començat a practicar l'ensenyament perquè ja hem vist que a Roma, quan hi arribà acompanyant el comte Borrell i el bisbe Ató, fou admirat tant pels seus coneixements matemàtics com per la seva capacitat d'ensenyar-los amb destresa. La manera com Gerbert iniciava els seus alumnes en les matemàtiques consistia a ensenyar-los en primer lloc l'àritmètica, considerada la primera part de la ciència matemàtica, per passar després a estudiar a fons la música i, més endavant, l'astronomia. Per

93. RICHER, P. *Écoles et enseignement dans l'Occident chrétien de la fin du Ve siècle au milieu du XIe siècle*, París, 1979, p. 267-284.

94. RICHER. *Histoire de France (888-995)*, 1930-1937, tom II, núm. 45, p. 52-55.

a l'aprenentatge d'aquesta ciència el mètode seguit era l'estudi de la volta celeste per mitjà d'esferes representatives i de l'observació durant la nit. Per últim, introduïa els deixebles, amb l'ajut de l'àbac, en l'estudi de la geometria.⁹⁵ Així és com ell ho devia haver après al costat del bisbe Ató.

Al bisbe Fulbert de Chartres, deixeble de Gerbert, li plaïa d'ensenyar, durant el bon temps, en un jardí, de manera que anys més tard el seu deixeble Adelman el descrivia com un nou Sòcrates en el jardí de l'Acadèmia.⁹⁶ Al bisbe Ató ens l'hem d'imaginar, durant les nits serenes d'estiu, escrutant la volta estelada acompanyat del jove monjo Gerbert o d'algun altre deixeble, talment com Hiparc de Nicea explorava el firmament des de l'observatori d'Alexandria.⁹⁷ Però, com a bisbe que era, Ató havia de dur a terme el seu ministeri episcopal i, per tant, havia de consagrar les esglésies i visitar les parròquies escampades arreu del bisbat, així com els monestirs diocesans de Santa Maria de Ripoll, Sant Joan de les Abadesses, Sant Benet de Bages i Santa Cecília de Montserrat. Gerbert el devia seguir a tot arreu, com un membre més de la comitiva episcopal, i així podia anar rebent les lliçons del mestre en una mena d'ensenyança peripatètica i, alhora, anar coneixent els savis, les biblioteques i els escriptors del país.⁹⁸ A més, en els monestirs masculins, com ara en el gran monestir de Ripoll, podia trobar-se amb monjos del seu orde i reviscolar la seva espiritualitat benedictina.

D'altra banda, l'estreta vinculació d'Ató amb la cort comtal, ben pròpia dels bisbes de l'època,⁹⁹ el devia portar a viatjar sovint, de vegades amb la seva mateixa comitiva incorporada en la del comte Borrell, de Vic a Barcelona, a Girona o a la Seu d'Urgell, les capitals dels comtats regits per ell, o als grans monestirs de patronatge comtal. A les acaballes de l'any 970, enllestits els preparatius, com conta Riquer, el comte i el bisbe, acompanyats dels respectius seguidors i, per tant, del jove monjo alvernès, anaren en pelegrinatge a Roma, un pelegrinatge que es transformà en un ascens efímer i tràgic d'Ató a l'arquebisbat i en un camí sense retorn de Gerbert cap a la celebritat.

* * *

95. RICHER. *Histoire de France (888-995)*, 1930-1937, tom II, núm. 49-54, p. 56-65.

96. PL 143, cols. 1279 i 1289. Ho comenta RICHER, P. *Écoles*, 1979, p. 190.

97. SERINANELL, M. *Pinzellades sobre la història i orígens de l'astronomia fins al nostre mil·lenni*, Sabadell, 1989, p. 70-73.

98. RICHER, P. «Gerbert d'Aurillac en Catalogne», *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil*, Barcelona, 1991, p. 374-377.

99. FREEDMAN, P. «Le pouvoir épiscopal en Catalogne au Xe siècle», *Catalunya i França meridional a l'entorn de l'any mil*, Barcelona, 1991, p. 174-180.

En conclusió, podem dir que les noves perspectives obertes per la investigació històrica duta a terme en els últims anys porten a donar la raó a Riquer de Reims i a col·locar en el lloc d'honor que li correspon la figura d'Ató de Vic com a home molt instruït en les matemàtiques i mestre de Gerbert d'Orlhac. La reputació d'aquest com a expert en matemàtiques, reputació obtinguda al costat d'Ató, li obrí les portes de les corts papal i imperial, el portà a ser mestre de prínceps i contribuí decisivament a la seva promoció als arquebisbats de Reims i Ravenna i, finalment, al papat de Roma. Tot això constituï una glorificació pòstuma d'Ató i del seu saber perquè, com deia Gerbert referint-se a ell mateix, «la victòria del deixeble és la glòria del mestre».¹⁰⁰

Résumé

Ató de Vic, maître de Gerbert d'Orlhac

La première et la plus complète des informations sur les études faites par Gerbert d'Orlhac en Catalogne est celle que nous fournit son contemporain et disciple Riquer, moine de Reims. Celui-ci affirme de manière catégorique que l'instruction de Gerbert avait été confiée à l'évêque Ató, qui étudiait les mathématiques à ses côtés. Les autres sources médiévales n'apportent pas grand chose de nouveau sur ce thème ou, quand elles le font elles sèment la confusion. La consultation de l'historiographie élaborée à partir du XVIème siècle montre le va-et-vient des historiens en ce qui concerne l'identification des personnages et au niveau de la fixation des dates, mais acceptent unanimement Ató en tant que maître de Gerbert. Le premier à en douter fut l'allemand M. Büdinger. Il fut ensuite suivi par le bibliographe autrichien R. Beer, connaisseur des manuscrits de Ripoll, qui, n'ayant pas trouvé de livres scientifiques de l'époque de la cathédrale de Vic, en déduit que Gerbert avait acquis ses connaissances mathématiques au monastère de Ripoll. Le progrès de la recherche ouvre de nouvelles perspectives aux connaissances que nous possédions jusqu'ici sur Ató, dont nous savons maintenant qu'il a été archiprêtre et archidiacre de la cathédrale de Gérone pendant l'époque de l'évêque Gotmar, fort connu à cause de ses relations culturelles avec la cour caliphale de Cordoue. Cette donnée et une étude plus approfondie du contexte socioculturel nous portent à donner raison à Riquer de Reims et à situer à la place d'honneur qui lui convient le maître Ató de Vic en tant qu'expert mathématicien et maître de Gerbert d'Orlhac.

100. WEIGLE, F. *Die Briefsammlung Gerberts von Reims*, 1966, núm. 194, p. 236: «Discipuli victoria magistri est gloria».

Resumit

Ató de Vic, mestre de Gerbert d'Orlhac

La primèra e mai completa informacion suls estudis faches per Gerbert d'Orlhac en Catalonha es aquela donada per son contemporanèu e discipule Richer, monge de Reims. Aqueste afirma categoricament que l'instruccion de Gerbert foguèt fisada a l'evesque Ató, qu'estudièt las matematicas a son costat. Las autras fonts medievals apòrtan pas gaire al tèma o, de còps, de confusion. La consultacion de l'istoriografia elaborada tre lo sègle XVI mòstra lo va-e-ven dels istorians dins l'identificacion dels personatges e dins la fixacion de las datas, mas amb l'acceptacion unanima del mestritge d'Ató. Lo primèr que ne dobtèt foguèt l'alemand M. Bùdinger. Foguèt seguit pel bibliograf austrian R. Beer, estudiós dels manuscrites de Ripoll, que coma aviá pas trobat de libres scientifics de l'epòca de la catedrala de Vic dedusiguèt que Gerbert aviá aquesit sas coneissenças matematicas al monastèr de Ripoll. Lo progrès de la recèrca dobrís de nòvas perspectives a la coneissença que se teniá fins ara d'Ató, que ne sabèm ara qu'es estat arquiprèstre e arquidiacre de la catedrala de Girona durant lo temps de l'evesque Gotmar, celèbre per encausa de sas relacions culturals amb la cort califala de Cordova. Aquesta donada e un estudi mai aprepondit del contèxte sociocultural pòrtan a donar rason a Richer de Reims e a situar al lòc d'onor que conven lo personatge d'Ató de Vic coma expèrt matematician e mèstre de Gerbert d'Orlhac.

Abstract

Ato of Vic, master of Gerbert d'Orlhac

Richer, monk of Reims, contemporary and disciple of Gerbert d'Orlhac, is the first and the most complete source that we have about Gerbert's studies. Richer affirms that count Borrell entrusted Gerbert's instruction to bishop Ato with who Gerbert studied mathematics. The rest of medieval sources don't contribute with anything to clarify this question; sometimes they can even carry some confusion. A review of the historiography from the XVI century shows a variable identification of personages and dates, although all the historians agree in the master's role of Ato. The German historian M. Bùdinger was the first that questioned, for lack of proofs, the cultural skills of Ato. An Austrian bibliographer, R. Beer, important studios of the manuscripts of Ripoll, after making evident the absence of scientific books in the library of Vic's Cathedral, concluded that Gerbert had acquired his mathematics knowledge in

the monastery of Ripoll. The advancement of investigations has open up new ways of knowledge about the figure of Ato. Now we know for sure that Ato had been archpriest and archdeacon of Girona's Cathedral in the time of bishop Gotmar, famous for his cultural relationships with the Caliphate's court of Cordoba. This fact and a deeper study of social and cultural context side with Richer's book and puts Ato of Vic in his dignity as an expert in maths and as a master of Gerbert d'Orlhac.

L'escola de la catedral de Vic al segle XI

Josep M. Masnou
Institut Superior de Ciències Religioses de Vic

Resum

En aquesta comunicació es descriu com estava organitzat l'ensenyament a l'escola de la catedral de Vic durant el segle XI. A partir del segle XI disposem de molta documentació i de manuscrits realitzats a la catedral que ens permeten estudiar quin tipus d'ensenyament s'impartia. A més, podem refer quins són els principals càrrecs i els noms dels gramàtics que van portar a una època d'esplendor cultural a les escoles vigatanes. L'escola catedralícia estava regida per la figura del cabiscol que era el responsable de la gestió dels béns per a mantenir l'ensenyament. Destaquen en aquesta organització el treball del «scriptorium» i concretament la figura d'Ermemir Quintilià. Pel que fa als mestres que van regir l'ensenyament de la gramàtica cal destacar la presència de Guibert gramàtic, originari de Llombardia, que es va establir a la catedral, i els seus descendents. La influència de la catedral vigatana s'extendrà a d'altres centres catedralicis com la Seu d'Urgell i canònics, concretament la canònica de Sant Pere d'Àger. Aquest període d'esplendor es veurà truncat amb l'aplicació de la reforma de la vida canònica a finals del segle XI.

L'etapa d'esplendor de l'escola catedralícia de Vic correspon al segle XI, moment en el qual disposem de molts testimonis sobre la seva activitat i abundant informació documental. A partir del 992, amb l'arribada a l'episcopat ausetà d'Arnulf, abat de Sant Feliu de Girona, es reorganitzarà l'ensenyament després de la crisi provocada per l'assassinat del bisbe Froia i els problemes de la seva successió.¹ De fet no serà fins l'any 998 quan l'abat Arnulf i el bisbe intrús Guadall aniran a Roma per dirimir la qüestió davant el papa Gregori V, en el mateix any en què Gerbert era nomenat arquebisbe de Ravena. En aquest article volem centrar-nos en com estava organitzada aquesta escola i l'*scriptorium* annex i, sobretot, veure quins van ser els personatges que se'n van ocupar. Això

¹ Sobre la problemàtica dels bisbes de Vic a finals del segle X vegeu ORDEIG, R. *Els orígens històrics de Vic (segles VIII-X)*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 1981, p. 105-109. Ató va ser assassinat i el seu successor, Froia, també. Així, entre el 972-998 hi ha un llarg període d'instabilitat.

ho farem tot resseguint la trajectòria d'una família de gramàtics que van tenir una influència decisiva en l'evolució de l'escola de la catedral durant tot el segle XI.² Quan parlem d'ensenyament a la catedral de Vic en aquest període hem de considerar tres pols: les escoles en les quals s'hi formen clergues i laics sota la supervisió d'un mestre de gramàtica, generalment laic. Al costat d'aquesta escola hi havia l'activitat de producció i còpia de manuscrits realitzada per l'*scriptorium* que implicava una organització de certa envergadura tant per l'obtenció del pergami com per l'existència d'un grup de copistes. I, finalment, hi havia el nucli d'una biblioteca de la catedral que estava sota el control del sagristà, anomenat *sacristos*. Els llibres eren considerats part del tresor al costat dels objectes de culte.

Per sostenir aquesta activitat d'ensenyament, des de finals del segle X, es va crear el càrrec de cabiscol. Aquest tenia encomanada la tasca d'organitzar i gestionar el funcionament de l'escola catedralícia. La cabiscolia estava dotada amb un lot important de béns que garantien el manteniment i l'exercici d'aquestes funcions. Les primeres dades certes sobre el cabiscol són les de Riculf, que va exercir aquest càrrec des del 996 fins l'any 1015, moment en què va passar a ocupar el càrrec d'ardiaca i el va succeir el canonge Guifred.³ Sota el mandat de Guifred vindrà a les escoles de la catedral el gramàtic Guibert, procedent de Lodi, a Llombardia. La presència d'aquest personatge a la catedral de Vic s'havia relacionat sempre amb el bisbe Oliba.⁴ Si afinem, però, les referències documentals veurem que hem de vincular la seva vinguda a Vic al bisbe Borrell. Així, ja trobem Guibert gramàtic al bisbat de Vic l'any 1015 al costat de Borrell i la resta de la canònica en la concessió de la zona de Calaf per a ser repoblada al levita Guillem de Mediona.⁵ En aquest document que reproduïm parcialment, hi trobem la signatura de Guibert gramàtic al costat de les de Guifred cabiscol, Riculf ardiaca i Hiquilà, responsable de l'*scriptorium*. Ens podem preguntar: com va arribar Guibert a la catedral de Vic? La resposta ens la pot donar la presència del bisbe Borrell a Roma l'any 1012 quan va signar en la butlla concedida pel papa Benet VIII al bisbe Ermengol d'Urgell, on es confir-

2. Ja disposem d'una primera síntesi sobre el funcionament de l'escola catedralícia d'aquest període en l'article de GROS, M. S. «Els textos d'ensenyament en l'escola catedralícia de Vic al segle XI». Dins *Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, vol. II, 1992, p. 19-26. A partir d'ara GROS, M. S. (1992) *Els textos d'ensenyament...*

3. JUNYENT, Eduard, *Diplomatari de la catedral de Vic. Segles IX-X*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 1980-1996. doc. 607 (996) i 625 (998). Riculf com a cabiscol fa diverses permutes que serviren per a dotar la cabiscolia que es crea al voltant d'aquests anys.

4. GROS, M. S. (1992) *Els textos d'ensenyament...* Vol. II, p. 23.

5. ACV c. 9 Episc II núm. 16.

maven els límits del bisbat de la Seu i la seva dotació⁶. En la mateixa butlla hi signaren els bisbes de la regió de Llombardia i de la Toscana que eren presents a Roma per algun sínode, entre els quals cal destacar el bisbe Notker de Lodi⁷. Borrell degué demanar a Notker algun mestre de gramàtica reconegut per impulsar el nivell de l'escola catedralícia. Guibert era laic i quan va venir a Vic es va casar amb Guisla.

El cabiscol Guifred va ocupar aquest càrrec fins l'any 1026, moment en què el va succeir el canonge Oliba.⁸ Sota la direcció del cabiscol Oliba, el gramàtic Guibert i Ermemir Quintilià l'escola de la catedral arribarà a la seva millor època amb la consolidació de l'ensenyament i la còpia de manuscrits. L'any 1038, amb motiu de la consagració de la catedral, Ermemir va redactar la dotalia i va oferir un sacramentari fet a l'*scriptorium* vigatà.⁹ Oliba exercirà com a cabiscol fins l'any 1058, en què es va produir una crisi important al bisbat de Vic coincidint amb la mort de la comtessa Ermessenda i els problemes que tindrà el bisbe Guillem Guifred, nebot del bisbe Oliba, amb el comte Ramon Berenguer I.¹⁰ Entre els anys 1052-1059 el càrrec de cabiscol, al qual estaven units un important nombre de béns, serà cobejat i hi haurà diferents persones que en gaudiran tot i que el cabiscol Oliba encara actuava. Així, en aquest període trobem dues persones més amb el càrrec de cabiscol: Ermengol i Ramon Guifred.¹¹ Ignorem ara per ara els motius d'aquesta situació, el fet és que Ermengol el 1059 passà a ser ardiaca i la cabiscolia l'ocuparà un tal Bernat entre els anys 1060-1061.¹² Després hi trobem Guislabert, fill del gramàtic Guibert, al final de l'episcopat del bisbe Guillem 1074-1078.¹³ Durant un curt període Guillem Ramon, jutge i nebot del canonge Ermemir Quintilià, ocuparà el càrrec de cabiscol des del 1080, any de la mort

6. BARAUT, C. «Els documents dels anys 1010-1035 de l'Arxiu capitular de la Seu d'Urgell». *Urgellia* (1981), la Seu d'Urgell, p. 39-40. Doc. 324 (1012).

7. Sobre la identificació d'aquest personatge vegeu MUNDO, A. «El Museu Episcopal de Vic i la seva projecció internacional». *Ausa* (1990-1991), Vic, p. 214-216.

8. El primer document on apareix Oliba exercint de cabiscol està editat per JUNYENT, E. *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*. Edició a cura d'A. MUNDO. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, doc. 89 (1026), 1992, p. 140-141, i el darrer on el trobem citat és al testament de Guillem Cixila ACV c. 9 Episc. II núm. 58 i 58 bis (1058).

9. Editat i estudiat per OLIVAR, A. *El sacramentari de Vich*. Madrid-Barcelona: CSIC, 1953.

10. El recolzament del bisbe Guillem Guifred a la comtessa Ermessenda va portar Ramon Berenguer I a prometre al comte Ramon de Cerdanya que li pagaria 100 unces d'or si es nomenava un nou bisbe a Vic. ACA, Ramon Berenguer I, perg. 231.

11. Ermengol és cabiscol l'any 1052: ACV c. 9 Episc. II núm. 52 i Ramon Guifred l'any 1058: AEV 6,39.

12. ACV c. 6 núm. 1617, ACV c. 6 núm. 2171 i ACV c. 9 Episc. II núm. 61.

13. L'any 1074 signa el testament del bisbe Guillem ACV c. 9 Episc. II núm. 66 i ACV c. 9 Episc. II núm. 67.

d'Ermemir, fins al 1082, moment de la seva mort quan deixà a la catedral tots els llibres utilitzats per a l'ensenyament.¹⁴ Mort Guillem Ramon, passarà el càrrec de cabiscol al seu fill Pere Guillem 1082-1097. Així doncs, a finals del segle XI assistim a una patrimonialització dels càrrecs eclesiàstics, fet que topà obertament amb la reforma gregoriana. El cas més eloqüent és la figura del jutge Guillem Ramon, que ocuparà, alhora, els càrrecs d'abat d'Àger, sagristà major de la catedral de Vic i cabiscol, els quals transmetrà per herència als seus fills. Així, l'any 1097, el legat papal Bernat, en l'intent de reformar la canònica catedral, indagarà sobre la forma com Pere Guillem, fill de Guillem Ramon, havia aconseguit la cabiscolia de Vic, alhora que li qüestionarà el fet de tenir l'abadia d'Àger, en un clar exemple d'acumulació de càrrecs.¹⁵ Finalment, Pere Guillem haurà de presentar la dimissió com a cabiscol i les rendes de la cabiscolia passaran a la dotació dels canonges, que acceptaran una vida canonical reformada.¹⁶ En aquest moment la figura del cabiscol desapareixerà dels càrrecs de la catedral i donarà pas a la del primicier o parafonista. De fet, des del 1060, amb l'arribada de Bernat a la cabiscolia, ja trobem la figura del parafonista, que exercia el canonge Berenguer, sent un clergue destinat exclusivament a la formació dels clergues. Si mirem l'evolució general de les escoles a Europa durant aquest període, es constata el fenomen de la progressiva

14. ACV c. 9 Episc. II núm. 69.

15. ACV c. 9 Episc. II núm. 91: *Anno Dominice incarnationis millesimo nonagesimo septimo, residente domno Berengario archiepiscopo in sua propria sede beatorum apostolorum Petri et Pauli, cum legato romano Bernardo nomine atque cum Fulchone, Barchinonensi episcopo et cum Poncio Rotensi episcopo et cum Bernardo, abbate Rivipollenti, sive cum magna caterva religiosorum virorum, tam clericorum quam monachorum seu laicorum nobilium intus in ipsa claustra. Ipsi vero prelibati presules cum iussione legati romani multi inquisierunt de statu eiusdem sedis, quomodo erat ordinata in officio archidiaconatus et capitiscolie et audierunt orationem archidiaconi et primicherii quomodo intromissi fuerunt in his honoribus, secundum vero rationem quam archidiaconus et primicherius ex inde reddiderunt, decreverunt religiosi episcopi et clerici quod iniuste tenerent ipsas honores. Suscipientes namque iudicium archidiaconus et primicherius compuncti, timore Dei obediens precepta antichorum patrum dimiserunt ipsas honores in potestate Berengerii prelibati episcopi. legatus namque romanus et episcopi hoc viderentes, gratias Deo reddiderunt et archiepiscopum prenotatum obsecraverunt, ut ipsam capitiscoliam daret ad chanonicos qui sine proprio in sede prelibata beatorum apostolorum deservissent.*

16. ACV c. 9 Episc. II núm. 91: *Ego vero prelibatus Berengarius, archiepiscopus Terrachonensis, obediens precibus legati romani iamdicti et episcoporum vel abbatum et religiosorum virorum, mee spontanee voluntati atque cum assensu Bernardi archidiaconi et Ricardi sacriste et aliorum chanonorum nostre sedis, dono vobis Guilaberto et Berengario et Reimundo Atoni et Seniofredo qui susceptam abeatis kanonichalem vitam et vultis vivere kanonice in Vicensi sedem prelibatam capitiscoliam quam Petrus Guillelmi iuste reliquit. Ita ut sicut idem Petrus et pater eius eam tenerunt et abuerunt ab hodierno die et deinceps vos eam tenete in ecclesia et extra ecclesiam, decimas et primicias, domos et alodia culta et inculta, sicut pertinet et pertinere ad eundem honorem debet. Et expendatis omnem ipsam espletam que de ipsa honore extierit sicut melius videritis in victu et vestitu vestro. Et de ipsis clericis quos vos susceperitis in vestra societate sub regulari ordine.*

especialització de l'ensenyament en la formació de candidats a les ordes sagrades.¹⁷

Pel que fa al funcionament de l'escola catedralícia disposem d'algunes dades disperses durant el segle XI. Segons un testament del 1009, existia una *schola minor* destinada als infants que eren oferts a la catedral. En aquesta s'ensenyava a recitar el salteri de memòria i es feia una iniciació a la lectura, l'escriptura, el cant i uns rudiments de càlcul matemàtic. Alguns infants, però, rebien aquest primer ensenyament al costat d'algun canonge que els mantenia.¹⁸ Els estudis començaven pròpiament quan anaven a l'escola catedral o *schola maior*, on s'iniciava els alumnes a les matèries del *trivium* mitjançant la lectura comentada dels clàssics llatins i les gramàtiques de Priscí i Donat. Aquests joves que estaven en fase de formació apareixen sovint en la documentació de la catedral amb el nom de *nutriti*. Al necrologi de la catedral de Vic trobem algunes referències a nois que moriren joves quan estudiaven a l'escola i dels quals se'n feia un record funerari.¹⁹ També consultant els llibres litúrgics de la catedral podem veure com hi ha una progressiva ritualització dels diferents passos de la carrera eclesiàstica des de l'entrada de l'infant a l'escola fins a la seva ordenació com a prevere. Com a testimoni d'aquesta ritualització a la catedral de Vic es conserva l'oració que es feia a l'infant en el moment de començar l'escola.²⁰ L'escola catedralícia estava sota la direcció d'un escolàstic o mestre de gramàtica. Com veurem, els gramàtics no necessàriament eren clergues, el primer conegut és Guibert, que procedia de Lodi. No és estrany que per reactivar l'escola de la catedral s'anés a buscar un mestre de gramàtica a Llombardia. A més de bons mestres d'obres, Llombardia era una zona on s'havien mantingut les escoles sense gaires trencaments durant el segle X. Des de l'època del renaixement carolingi les catedrals del nord d'Itàlia tenien ben organitzat el sistema d'ensenyament i durant el domini de la dinastia otoniana la ciutat de Pavia, propera a Lodi, va ser el centre de la cancelleria dels emperadors a Itàlia.²¹ És

17. RICHÉ, P. «Les écoles en Italie avant les universités». Dins *Luoghi e metodi di insegnamento nell'Italia medioevale (secoli XII-XIV)*. Congedo Editore, 1989, p. 12-14. Aquesta evolució també va portar una transformació en els mètodes i el contingut de l'ensenyament.

18. GROS, M. S. (1992) *Els textos d'ensenyament...* Vol. II, p. 22-23.

19. ACV Martirologi II: *Idus ianuarii: Obit Bertrandus scholaris bone indolis*.

20. És la *Oratio super puerum ad scolam mittendum* que ha estat editada per GROS, M. S. «Las órdenes sagradas del Pontifical Ms. 104 de la Biblioteca Capitular de Vic». Dins *Hispania Sacra*, 1964, p. 99-133.

Domine Ihesu Christe qui aperis ora mutorum et linguas infantium facis esse dissertas, aperi quesumus cor famuli tui N. Et os ad percipienda sapientiae tuae dona, ut doctrinam quam nunc incoat perfectissime discat et ad sapientiae spiritualis gratiam perveniat. Per te salvator.

21. RICHÉ, P. «Les écoles en Italie avant les universités», 1989, p. 7. Vegeu nota núm. 17. En aquest article hi ha un mapa de com estava organitzat l'ensenyament a les escoles catedrals del nord d'Itàlia.

per aquest motiu que creiem que Guibert, tot i ser del bisbat de Lodi, va formar-se a Pavia i es va establir a Vic. Guibert va rebre en feu béns a Santa Eulàlia de Riuprimer i es va casar amb Guisla, emparentada amb els vescomtes d'Osona-Cardona. Aquesta relació amb els Cardona la mantindrà durant tota la vida. Així, l'any 1019 Guibert serà l'encarregat de redactar l'acta de fundació de la canònica de Sant Vicenç de Cardona.²² En el càrrec de gramàtic el va succeir un misteriós personatge anomenat Berillus entre el 1051 i 1072. A finals del segle actuaran com a gramàtics Aleran i Amat amb el títol de *scolasticus*. Aquest darrer era Amat Oliba, casat amb Guisla, filla del jutge Guillem Ramon, el qual va rebre juntament amb el cabiscol Pere Guillem tots els llibres de l'escola catedralícia, que a finals del segle XI quedaran dipositats a l'altar de Sant Miquel de la catedral de Vic.²³ L'activitat d'aquests dos personatges al capdavant de les escoles al darrer quart del segle XI i la reforma dels canonges en temps del bisbe Berenguer de Lluçà portaran una forta crisi en l'ensenyament a la catedral de Vic.

Al costat de l'escola catedralícia anirà creixent i desenvolupant-se un important *scriptorium* en temps del cabiscol Oliba. En aquest destacarà la figura d'Ermemir Quintilià, successor de l'escrivà Hiquilà, que començarà la seva activitat entorn del 1029 fins al moment de la seva mort l'any 1080.²⁴ La producció de llibres litúrgics per a les parròquies havia estat tradicionalment la feina més important de l'escriptori vigatà, a més dels llibres necessaris per a l'ensenyament fets a petició del gramàtic. Testimonis de la seva activitat són diversos manuscrits conservats a Vic i que han permès estudiar l'activitat de l'*scriptorium* vigatà.²⁵ Ermemir era un personatge estretament lligat amb la família del gramàtic Guibert. Guillem Ramon, nebot d'Ermemir, va formar-se al costat del seu oncle abans de seguir la carrera de jutge que el portarà a ocupar un lloc important a la catedral de Vic i després a la canònica d'Àger. Ermemir

22. Editada per JUNYENT, E. *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, doc. 59, 1992, p. 86-89: *Ego Guibertus, grammaticus, sperans beati Vicentii martiris precibus adiuvari, hunc dotis ecclesie ipsius libellum anno Incarnationis Domini predicto et diebus scripsi kalendarum et feriarum.*

23. Sobre el contingut d'aquesta important biblioteca vegeu GROS, M. S. (1992) *Els textos d'ensenyament...* Vol. II, p. 22-23.

24. L'any 1032 quan Oliba fa un decret episcopal contra els senyors de Gurb per la usurpació dels delmes de les esglésies del castell de Gurb se'n redacten dues còpies, una feta pel diaca Ermemir, i una altra, per Guibert gramàtic cf. JUNYENT, E. *Diplomatari i escrits literaris...*, Doc. 105, 1992, p. 171-175. El testament d'Ermemir ACV c. 6 núm. 1488.

25. JUNYENT, E. «Le scriptorium de la cathédrale de Vich». Dins *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 1974, p. 65-69. Vegeu també el resum de la tesi doctoral d'IBARBURU; M. E. «L'escriptori de Vic». Dins *Catalunya Romànica*, Fundació Enciclopèdia Catalana, vol. III, p. 734-772, que cal completar amb l'article de MUNDO, A: «La cultura artística escrita». Dins *Catalunya Romànica*, vol. I, p. 152-153.

no posseïa gaires béns, sinó que els va anar rebent de diversos clergues i canonges a canvi de la formació dels seus descendents. És per aquest motiu que Ermemir en la seva nota necrològica és recordat com: *Dominus Ermemir Quintile, canonicus Sancti Petri, in senectute bona cuius opere et studio plurimi peracti sunt libri et plures clerici nutriti ad honorem et servicium ecclesie predicti Sancti Petri*. Ermemir va fer testament el 1080 i hi podem veure que no tenia gaires propietats, solament els seus llibres, que van passar al seu nebot Guillem Ramon, sagristà de Vic i abat d'Àger amb la condició que els diposités a l'altar de Sant Miquel de la catedral.²⁶ El mateix Ermemir va redactar un martirologi en el qual va anotar les notes necrològiques de les persones més properes a ell, entre les quals destacaven el gramàtic Guibert i Oliba, germà d'Ermemir Quintilià.²⁷ De fet els canonges disposaven de llibres propis que transmetien als seus descendents i alguns dels quals entregaven a la catedral en el moment de la seva mort. Durant tot el segle XI tenim el testimoni de diferents canonges que van llegar alguns llibres a la catedral: el sagristà Madeix (1004), l'ardiaca Radulf (1022), el canonge Unifred (1044), Guillem Cixila (1061). El fet que no hi hagués vida comuna dels canonges durant tot el segle XI pel dret de posseir béns i cases pròpies, va propiciar aquesta situació. Si volem parlar de biblioteca en aquest període, hem de parlar més aviat de recull de llibres que anaven quedant a la sagristia de la catedral i que eren fruit de donacions.²⁸ Els llibres eren considerats com a objectes valuosos i per tant consten com a elements que formen part del tresor de la catedral i sota la responsabilitat del sagristà que en tenia cura.²⁹ El sagristà tenia un paper important en la custòdia i preservació del patrimoni, entre el qual hi havia els objectes valuosos: orfebreria i llibres. Un exemple clar del valor del llibre el tenim l'any 1100 quan Guifred Isarn i la seva dona Emma restituïren unes terres pertanyents a la catedral i un *Liber Vitae*.³⁰ La restitució es va fer al claustre de la catedral i els béns es van entregar al sagristà Ricard, i es van dipositar a la sagristia.

A partir de l'any 1015 trobem la presència del gramàtic Guibert a la catedral de Vic. La seva vinculació amb Lodi ens la dóna l'anotació de la seva mort

26. JUNYENT, E. «Guillem Ramon, abat d'Àger». *Boletín arqueológico de la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense*, (1971-1972), Tarragona, p. 269-281.

27. De moment encara no hem pogut identificar aquest personatge, però treballem amb la hipòtesi que es podia tractar del cabiscol Oliba, fet que ajudaria a entendre els lligams estrets que uniren el cabiscol Oliba i la projecció que tingué el mateix Ermemir. Amb tot, és una simple hipòtesi per verificar.

28. Cf. JUNYENT, E. «La Biblioteca de la Canónica de Vich en los siglos X-XI». Dins *Gesamelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, 1963, p. 136-145.

29. PALAZZO, E. «Le livre dans les trésors de moyen âge. Contribution à l'histoire de la Mémoire médiévale». Dins *Annales, Economies et sociétés*, 1997, p. 93-118.

30. ACV c. 9 Episc. II núm. 93.

als necrològics de la catedral.³¹ Sobre l'escola de la catedral de Lodi no tenim gaires notícies, solament hem trobat el testimoni d'un altre personatge vinculat a aquestes escoles i que destacarà com a gramàtic durant el segle XI. Es tracta de Joan, bisbe de Gubbio, que era conegut com a Joan *grammaticus*. Joan va exercir de gramàtic a les escoles de la catedral de Lodi i el 1059 va entrar en l'ordre dels camaldulencs per influència directa de Pere Damià, impulsor de la reforma gregoriana. Aquest actuà com a secretari de Pere Damià i va arribar a ser prior de Fonteavellana.³² A finals del segle XI el van nomenar bisbe de Gubbio i va morir en olor de santedat l'any 1107. El doctor Junyent ja havia remarcat la relació del bisbe Oliba amb Lodi quan aquest prelat va entregar relíquies procedents de Lodi a Arnau Mir per a la consagració de l'església de Tost. Aquesta relació amb Lodi és evident que ve per influència de Guibert, que encara hi mantenia lligams familiars.³³

Guibert desenvolupa la seva activitat com a gramàtic entre l'any 1015 i el 1054, quan escriu el testament d'Ermemir Guillem.³⁴ En aquest període destacarà en la redacció de documents en els quals intervé directament el bisbe Oliba, sobretot relacionats amb l'activitat judicial. Guibert va redactar el text de dos plets als quals va haver de fer front el bisbe Oliba. El primer plet és de l'any 1022, contra el canonge Oliba d'Orsal, i l'altre, de l'any 1031, contra els membres de la canònica pel domini del castell de l'Espelt.³⁵ Guibert en aquest període va tenir una relació molt estreta amb Ermemir Quintilà, formant un cercle de persones que estaven entorn de l'escola catedralícia i que gaudien de molts béns pertanyents a la dotació de la cabiscolia. Sobre la família de Guibert oferim un arbre genealògic simplificat al final d'aquesta comunicació per poder seguir i situar tots els membres d'aquest llinatge. Tots tenien una formació literària i eren escriptors. Així, la seva esposa Guisla és anomenada en alguns documents «gramàtica», i la seva filla Alba havia escrit alguns documents.³⁶ A més, dos dels seus fills, Ramon Guibert i Guislabert, durant l'episcopat del bisbe Berenguer de Lluçà, esdevindran canonges de la catedral. No oblidem que Guislabert va ser cabiscol els darrers anys de l'episcopat del bisbe Guillem

31. Guibert va morir el dia 5 de desembre i és recordat en els necrològics *Depositio Guiberti sedis huius doctoris magnifici, Loddicensis civitatis oriundi*.

32. CARETTA, A. «S. Giovanni il grammatico». Dins *Quaderni del centro «Bassianum»*, Lodi Vecchio, 1996, p. 1-5.

33. Vegeu la darrera edició crítica d'aquesta carta juntament amb la dotació de l'església de Sant Martí del castell de Tost a ORDEIG, R.: *Les dotacions de les esglésies de Catalunya. (segles IX-XII)*, Vic, 1996, vol. 3, doc. 164a, p. 95. A partir d'ara ORDEIG, R. (1996) *Les dotacions...*

34. ACV c. 6 núm. 1016.

35. JUNYENT, E. (1992) *Diplomatari i escrits literaris...* Doc. 69, p. 106-108, i Doc. 99, p. 157-159.

36. Vegeu GROS, M. S. (1992) *Els textos d'ensenyament...* Vol. II, p. 23.

(1074-1078). La documentació fa esment d'un altre fill de Guibert, el qual fins avui havia passat desapercebut als estudiosos i que tot realitzant l'estudi prosopogràfic dels membres de la catedral de Vic vaig poder detectar. L'any 1035 el prevere Ermemir fa testament i entre les donacions destaca una mula que dona a Guibert, gramàtic, a la seva esposa Guisla i al seu fill Borrell.³⁷ L'any 1078 el bisbe Berenguer de Lluçà, quan accedeix a l'episcopat de Vic, fa uns pactes amb els dos fills de Guibert gramàtic que encara eren vius, Ramon Guibert i Guislabert, sobre el delme de la parròquia de Santa Eulàlia de Riuprimer que la seva família tenia en feu pel bisbe Oliba.³⁸ En el document es torna a fer esment del pare Guibert i d'un germà anomenat Borrell. Això ens va portar a indagar sobre la personalitat de Borrell, del qual vam trobar la signatura en alguns documents de la catedral de Vic i de la Seu d'Urgell, actuant com a escolàstic i gramàtic. La nostra sorpresa va ser comprovar la signatura d'aquest Borrell gramàtic amb la del *Berillus grammaticus* que trobem actuant a la catedral de Vic i també a la Seu d'Urgell. De fet són el mateix personatge que guarda un *signum* semblant al del seu pare Guibert. Així, de cop i volta, la identitat del misteriós *Berillus Ausonensis et Hispaniarum grammaticus* que va regir les escoles del 1051 fins al 1072 s'esvaeia. Així podem posar en relació totes les dades recollides sobre Borrell Guibert i aquest *Berillus*, i ens permetien traçar la trajectòria i activitat d'aquest gramàtic. Per deixar establerta definitivament la seva identitat oferim aquest recull de signatures que van del 1023 fins al 1058, quan ja era mestre de gramàtica a la catedral vigatana. Aquest joc de paraules entre Borrell i *Berillus* l'hem trobat també en un altre personatge contemporani anomenat Borrell Adroer, que en alguns documents se'l cita com a *Berillus Adroer*.³⁹

La primera notícia segura sobre Borrell Guibert és la seva signatura autògrafa en el plet que va enfrontar el bisbe Oliba amb els senyors de Queralt pels castells de Tous i la Roqueta l'any 1029.⁴⁰ En el revers d'aquest document figuren les signatures autògrafes de molts membres de la catedral de Vic, entre les quals trobem la d'un Borrell, sense cap més esment. Si comparem aquesta signatura amb la del seu pare, Guibert, i les posteriors ens permeten identificar-lo com a Borrell Guibert. En aquest període Borrell va rebre la seva forma-

37. ACV c. 6 núm. 935.

38. AEV 8,14 Per aquest acte Guislabert i Ramon Guibert es fan canonges de la catedral de Vic i fan jurament de fidelitat al bisbe Berenguer. Guislabert i Ramon ja eren casats i amb fills, però per aquest acte continuaven gaudint de part dels béns que el seu pare Guibert i el seu germà Borrell Guibert tenien en feu per la catedral de Vic.

39. Vegeu el testament de Ramon Guillem, també fill del jutge Guillem Ramon i abat d'Àger entre 1082 i 1085. Publicat per JUNYENT, E. «Guillem Ramon, abat d'Àger». *Boletín arqueológico*, apèndix 2 (1971-1972).

40. JUNYENT, E. (1992): *Diplomatari i escrits literaris...* Doc. 95, p. 149-151.

ció a l'escola catedralícia al costat del seu pare. Borrell va destacar aviat com a gramàtic, però no podia ocupar la plaça del seu pare a Vic. Els lligams de la família de Guibert amb els vescomtes d'Osona-Cardona i en concret amb el vescomte-bisbe Eriball d'Urgell van portar Borrell a la catedral de la Seu d'Urgell a exercir-hi com a *scolasticus*. La primera referència que hem trobat sobre Borrell Guibert al bisbat de la Seu és de l'any 1040. El 17 de setembre d'aquest any era a la zona de la Ribagorça, signant un document en què el rei Ramir d'Aragó reconeixia que els territoris de Ribagorça, Gistau i el lloc de Roda eren del domini de l'església d'Urgell.⁴¹ El mateix any 1040, Borrell Guibert redactava tres documents importants. El primer és el testament del bisbe Eriball quan va marxar de pelegrinatge, signant com a *Borrelus scolasticus*.⁴² Al dia següent, va redactar les dotalies de la catedral de la Seu d'Urgell i la de l'església de Sant Vicenç de Cardona. Aquest fet ens situa Borrell Guibert com un dels homes de confiança del bisbe Eriball. L'any 1041 el trobem signant la dotàlia de l'església de Santa Eulàlia de Riuprimer.⁴³

Borrell exercirà la seva tasca com a escolàstic a la catedral d'Urgell entre el 1040 i el 1051. La vellesa del seu pare i la possibilitat de succeir-lo en el càrrec a les escoles de Vic el van fer decidir a instal·lar-se a Osona. Borrell es va casar amb Arsenda, una rica propietària de la plana i filla de Bonfill, sagristà major de la catedral de Vic. El 5 d'octubre del 1051 ja redacta un document relacionat amb béns de la catedral, on comença a signar amb l'ostentós títol de *Berillus, Ausonensis Hispaniarum scolasticus*.⁴⁴ El 1054 actua en l'execució del testament del canonge Ermemir Guillem al costat del seu pare, Guibert, que moriria al cap d'uns dies.⁴⁵ A partir d'aquesta data s'instal·la a la catedral de Vic i redacta els testaments dels canonges Tedball (1055) i Ramon Bonfill (1058), emparentats amb la seva dona.⁴⁶ Borrell Guibert va ser l'encarregat de redactar l'acte d'excomunió pronunciada pels bisbes de la narbonesa contra Bernat Suredred de Gurb l'any 1055.⁴⁷ Com ja hem dit, l'any 1058 és un moment de

41. Document editat per BARAUT, C. «Els documents dels anys 1036-1050 de l'Arxiu capitular de la Seu d'Urgell». *Urgellia* (1982). Doc. 525 p. 62-63. En el mateix volum hi ha reproducció fotogràfica del document, on es pot observar la signatura autògrafa de Borrell Guibert. Làmina 1.

42. BARAUT, C. «Els documents dels anys 1036-1050 de l'Arxiu capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* (1982). Doc. 527, p. 63-66.

43. ORDEIG, R. (1996) *Les dotalies...*, vol. 3. La dotàlia de la catedral d'Urgell és doc. 165b, p. 103-107. La de Sant Vicenç de Cardona és doc. 167, p. 110-114. I la dotàlia de Santa Eulàlia de Riuprimer és doc. 169, p. 115-117.

44. ACV c. 9 Episc II núm. 51.

45. ACV c. 6 núm. 1016.

46. Testament de Tedball ACV c. 9 Episc II núm. 54 i el de Ramon Bonfill ACV c. 6 núm. 2166.

47. Editat per JUNYENT, E. (1992). *Diplomatari i escrits literaris...* Doc. 163, p.276-277.

molts canvis i d'una certa crisi a la catedral de Vic, per això veiem Borrell Guibert que torna a actuar a la Seu d'Urgell.⁴⁸

Les darreres informacions sobre la seva activitat estan lligades amb Manlleu i els monestirs de la zona del Montseny. Així va signar a la dotalia de Sant Marçal del Montseny de l'any 1065⁴⁹ i va redactar l'acte d'unió del priorat de Sant Llorenç del Munt a Sant Marçal.⁵⁰ El 1068 va signar a la dotalia de l'església del monestir de Sant Salvador de Breda, fundat pels vescomtes de Girona.⁵¹ L'any 1072 redacta el seu darrer document, la còpia de l'antiga dotalia de Manlleu a instàncies del prevere Gontric.⁵² Borrell Guibert va disposar d'importants béns a la zona de Manlleu i els seus fills van gaudir d'importants patrimonis. Borrell Guibert va morir en una data entre 1072-1078. El seu record no va quedar recollit en els necrològics i la seva influència a la catedral va passar als seus dos germans Guislabert i Ramon Guibert, que a partir del 1078 passaran a ser canonges de la catedral fins a principis del segle XII.

Tot resseguint la identitat d'aquesta família i la del jutge Guillem Ramon podem veure quines van ser les persones que van exercir de mestres de gramàtica i com estava organitzat l'ensenyament i la cultura a la catedral de Vic durant el segle XI. El temps del bisbe Oliba va ser una època d'esplendor amb l'acció conjunta de Guibert, Oliba cabiscol i Ermemir Quintilià. A partir de mitjan segle XI hem detectat el fenomen de la patrimonialització dels càrrecs eclesiàstics que, en paraules dels reformadors, feia que l'Església estigués «en poder dels laics». Durant l'episcopat del bisbe Berenguer de Lluçà tota aquesta situació entrarà en crisi i s'intentarà una reforma de la canònica catedral de Vic no gaire reeixida.

48. En l'execució del testament de Sanç. BARAUT, C.: «Els documents dels anys 1051-1075 de l'Arxiu capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia* (1983), Doc. 701, p. 78-79.

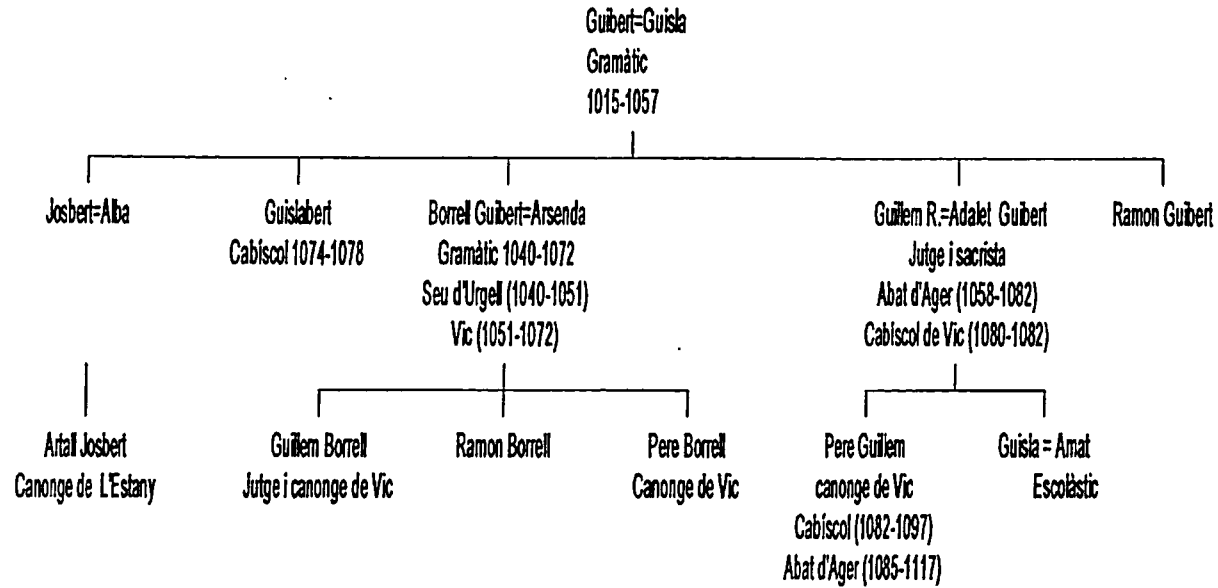
49. ORDEIG, R. (1997): *Les dotalies...*, vol.4, doc. 222, p. 212-215.

50. AEV, fons pergamins Sant Llorenç del Munt, núm. 6.

51. ORDEIG, R. (1997) *Les dotalies...*, vol. 4, doc. 225, p. 219-220.

52. ORDEIG, R. (1993) *Les dotalies...*, vol. 1, doc. 33, p. 90-93. *Berillus, scolasticus sedis Ausonensis, reparavit scripturam antique dotis, sicut hic scriptum est, rogatus a domno Gontrico, amico suo, presbitero prefate ecclesie Sancte Marie.*

Família gramàtics

Gvibetuf grāmaxuf

ACV. C. 9 EPISC. II nº16 (1015)

Borellur

ACV. C. 9 EPISC. II nº 32 (1023)

Babelluf h scrip̄t die ranni q̄s sup̄

ACV. C. 9 EPISC. II nº 54 (1055)

BRIIUS ^{in fonsis hispaniarū grammariū scrip̄t die ranni q̄ sup̄}

ACV. C. 6 nº1016 (1054)

ACV. C. 6 nº2166 (1058)

ficta donacione. ii. lx. mudi. Anno. xxiiii. regne. Robertorege.
⊕ hōt rullu s̄gr̄o die ff̄ac̄ f̄and̄ gr̄o ^{qui hōt pacē s̄gr̄o r̄o Babellurū cū aliorū d̄rogam̄ cap̄}
. richulfus archilestra ^{si p̄t̄o ceterū s̄gr̄o d̄ r̄o m̄u al̄ f̄m̄al̄ cūll̄ s̄gr̄o r̄o m̄u}
Witredus. I quid̄ h̄o p̄ud̄ sc̄le ^{richulfus archilestra}
al̄ b̄r̄o p̄o d̄sc̄om̄ ^{Richulfus archilestra}
in sal̄ d̄m̄ ^{Richulfus archilestra}
SIBAN̄ sacerdos ^{Richulfus archilestra}

ACV. C. 9 EPISC. II nº16 (1015)

Résumé

L'école de la cathédrale de Vic au XIème siècle

Dans cette communication nous décrivons l'organisation de l'enseignement de l'école de la cathédrale de Vic pendant le XIème siècle. À partir du XIème siècle nous disposons de beaucoup de documentation et de manuscrits réalisés dans la cathédrale qui nous permettent d'étudier quelle sorte d'enseignement y était réalisé. Qui plus est, nous pouvons reconstituer les charges principales et les noms des grammairiens qui créèrent une époque de splendeur culturelle dans les écoles de Vic. L'école cathédrale était régie par la figure du cabiscol qui était le responsable de la gestion des biens afin d'en maintenir l'enseignement. Le travail du "scriptorium" et concrètement d'Ermenir Quintilià doit être soulignée dans cette organisation.

À propos des maîtres qui ont dirigé l'enseignement de la grammaire, il faut remarquer la présence de Guibert le grammairien, originaire de Lombardie, qui s'établit dans la cathédrale, et de ses descendants. L'influence de la cathédrale de Vic s'exercera sur d'autres centres tels la Seu d'Urgell ainsi qu'au monastère de chanoines de Sant Pere d'Ager. Cette période de splendeur s'achèvera drastiquement à partir de la réforme de la vie canoniale à la fin du XIème siècle

Resumit

L'escòla de la catedrala de Vic al sègle XI

Dins aquesta comunicacion se descriu coma èra organitzat l'ensenhament dins l'escòla de la catedrala de Vic durant lo sègle XI. Tre lo sègle XI dispausam de fòrça documentacion e de manuscrites realizats dins la catedrala que nos permeton d'estudiar quina mena d'ensenhament èra realizat. A mai, podèm refer quins son los cargues principals e los noms dels gramaticians que portèron una epòca d'esplendor culturala a las escòlas de Vic. L'escòla catedrala èra regida per la figura del cabiscol qu'èra lo responsable de la gestion dels bens per mantenir l'ensenhament. Son de remarcar dins aquesta organizacion lo trabalh del "scriptorium" e concrètement la figura d'Ermenir Quintilià. Per çò qu'es dels màstres que regiguèron l'ensenhament de la gramatica cal joslinhar la preséncia de Guibèrt, lo gramatician, originari de Lombardia, que s'establiguèt dins la catedrala, e de sos descendents. L'influéncia de la catedrala de Vic s'espandirà sus d'autres centres coma la Seu d'Urgell e de canorgas coma la de Sant Pere d'Ager. Aqueste periòde d'esplendor se veirà trencat per l'aplicacion de la refòrma de la vida canorgala a la fin del sègle XI.

Formació cultural de Gerbert d'Orlhac a la Marca Hispànica

Emília Tarracó i Planas

Resum

Amb data del 5 de maig de 1947, Jaume Tarracó i Planas, alumne de la Facultat d'Història de l'Església a la Universitat Gregoriana de Roma, presentava com a exercici pràctic *ad Licentiam* el treball intítulat «Formació cultural de Gerberto (Silvestre II) en San Geraldo de Aurillac y en la Marca Hispànica».

L'objectiu de la comunicació és presentar la tesi de llicenciatura del Dr. Jaume Tarracó, centrant l'atenció en la segona part del treball, intítulada «Formació cultural de Gerberto en la Marca Hispànica». Aquesta segona part comprèn els capítols següents:

1. Maestros de Gerberto en la Marca Hispànica
2. Lugar de los estudios de Gerberto, deducido de las fuentes de sus obras
3. Estudios de Gerberto en la Marca Hispànica y su alcance
4. Conclusiones

Résumé

Formation culturelle de Gerbert d'Orlhac dans la Marche d'Espagne

En date du 5 mai 1947, Jaume Tarracó Planas, étudiant à la Faculté d'histoire de l'Eglise, de l'Université Grégorienne de Rome, présentait comme exercice pratique *ad Licentiam*, son travail intitulé «Formación cultural de Gerberto (Silvestre II) en San Geraldo de Aurillac y en la Marca Hispànica».

L'objectif de notre communication consiste à présenter le «mémoire» du Dr. Jaume Tarracó, en centrant notre attention sur la deuxième partie, qui s'intitule «Formación cultural de Gerberto en la Marca Hispànica». Cette deuxième partie comprend les chapitres suivants:

1. Maîtres de Gerbert dans la Marche d'Espagne
2. Lieux d'étude de Gerbert, déduits à partir des sources de ses oeuvres
3. Etudes de Gerbert dans la Marche d'Espagne et leur portée
4. Conclusions

Resumit

Formacion culturala de Gerbèrt d'Orlhac dins la Marca Hispanica

A la data del 5 de mai de 1947, Jaume Tarracó e Planas, estudiant de la Facultat d'Istòria de la Glèisa, de l'Universitat Gregoriana de Roma, presentava coma exercici practic *ad Licentiam*, lo trabalh titolat «Formación cultural de Gerberto (Silvestre II) en San Geraldo de Aurillac y en la Marca Hispánica».

La tòca d'aquesta comunicacion es la de presentar la «tesina» del Dr. Jaume Tarracó, en centrar l'atencion sus la segonda part, titolada «Formación cultural de Gerberto en la Marca Hispánica». Aquesta segonda part comprend los capítols següents:

1. Mèstres de Gerbèrt dins la Marca Hispanica
2. Lòc dels estudis de Gerbèrt, dedusits de las fonts de sas òbras
3. Estudis de Gerbèrt dins la Marca Hispanica e sa portada
4. Conclusions

La presentació de continguts històricoaducatius de mil anys estant

Pere Solà i Gussinyer
Universitat Autònoma de Barcelona

Resum

Aprofitant l'avinentsa d'aquest Col·loqui l'autor d'aquesta comunicació es planteja una cosa tan senzilla com l'interès cultural de la presentació en format didàctic (entenedor, paible, sistemàtic, suggerent...) de continguts historicoeducatius de la nostra història antiga i altomedieval.

Malgrat les evidents dificultats culturals de la nostra civilització de masses per connectar amb l'«alteritat», representada en aquest cas pel passat (cronològic, però també cultural i etnològic), hi ha una pregunta important a plantejar: ¿om fer present i activar la memòria i la consciència històrica de l'herència greco-romana, cristiana, goda i musulmana en l'ànim dels contemporanis? Es tant com preguntar pels orígens, intentant anar més enllà del mite i de l'estereotip: un llarg període que va de les primeres colonitzacions a l'establiment de la Marca Hispànica.

L'autor repassa les vicissituds històriques de la part de la Mediterrània corresponent als actuals Països Catalans i intenta ressaltar alguns dels fenòmens culturals i educatius que han pogut incidir en la representació col·lectiva d'una identitat, que, sortosament, la crítica històrica no pot parar de fecundar i d'enriquir.

A mil anys d'un procés, al seu torn, mil·lenari, i des
d'una societat rabiosament capitalista...

Segurament, utilitzar amb propòsits didàctics el saber històric referit a una època clau —l'any mil— en la constitució de la identitat de les nacions europees occidentals no tan sols és fer justícia al passat, si així es pot dir, sinó que també constitueix una autèntica necessitat cultural.

He emprat l'expressió «fer justícia al passat». Igualment hauria pogut dir «passar comptes amb la història col·lectiva». És així com, arran d'un projecte editorial en curs d'un manual d'història de l'educació als Països Catalans, em vaig mostrar partidari decidit de no començar la narració històrica a partir de la

Revolució Industrial (com si per al públic interessat en el passat de l'ensenyament tot allò anterior al s. XIX fos pròpiament «prehistòria»), sinó de passar a fer una presentació sistemàtica del que se sap sobre corrents, teories i pràctiques educatives en les successives cultures i civilitzacions que han alenat en aquest espai de la Mediterrània fins als nostres dies.

Podem dir, igualment, que conèixer la Catalunya de fa mil anys respongui a una «necessitat cultural»? Contestar aquesta pregunta ja és, em sembla, més delicat, perquè les necessitats moltes vegades dormiten, no es manifesten gaire nítidament, es van creant, s'enganyen. O se substitueixen per altres suposades necessitats (parlem de «falses» necessitats).

Des del punt de vista de la mentalitat tecnocràtica i de la moral hipercompetitiva abassegadora del present no tenia ni té cap justificació que un docent o un treballador social hagin de tenir ni la més remota idea de la configuració política i mental d'un món del qual només queden vestigis lingüístic i materials: esglésies, castells, torres, monestirs..., un món, des de la perspectiva simplista d'ara, desorganitzat, de marca, de frontera, obert i ensems a la defensiva, per fer.

L'estudiant i el públic culte enfront de l'altra part de nosaltres mateixos que és la nostra història

Una història que, en certa manera, a l'any mil ja prefigurava (en l'espai europeu occidental i mediterrani) els mil anys següents.

Com fer present i activar la memòria i la consciència històrica de l'herència grecoromana, cristiana, goda i musulmana en l'ànim dels contemporanis? Això és com preguntar pels orígens: un llarg període que va de les primeres colonitzacions a l'establiment de la Marca Hispànica.

Les condicions de l'hàbitat geogràfic dels territoris de l'est de la península Ibèrica, oberts a les influències que facilita el Mediterrani, àrea mundial importantíssima pel que fa a intercanvi de cultures, determinen un estil de civilització oberta i receptiva. Els especialistes parlen de l'arribada de contingents centreeuropeus, primerament entre els s. X i VII aC, procedents de l'alt Roine i de la conca del Rin, i en una segona tongada entre els s. VII i V aC, des de la Suïssa meridional i el nord-oest d'Itàlia.

Però van ser les influències mediterrànies, grega i fenícia les que van permetre el contacte dels habitants d'aquests territoris amb civilitzacions decididament superiors. Amb el temps aquestes influències van permetre configurar la civilització ibèrica, que coexistí amb la civilització romana i fou finalment neutralitzada per aquesta.

La primera cultura organitzada autòctona d'aquests territoris ja apareix com una cultura feta d'elements manllevats d'altres cultures. Ens referim a la cultura dels ibers, que encara ofereix grans interrogants. Aquesta civilització, que hom creu d'origen nord-africà i que cobreix una àrea àmplia des de la conca del Guadalquivir fins a l'actual Llenguadoc francès, ha deixat una munió d'elements de cultura material, art i fins i tot un alfabet encara força enigmàtic, elements tots que ajuden a definir una àrea cultural ibèrica, sobretot entre el s. VI aC i el I dC, quan comença a esborrar-se aquesta civilització per la romanització en augment.

Cal tenir molt en compte que el món ibèric va rebre importants, potser decisives, influències pel contacte comercial i artístic amb els pobles de l'est de la Mediterrània, els fenicis (instal·lats a Eivissa des del s. VII aC, procedents de Cartago) i sobretot els grecs, com queda palès en el paper de la colònia grega d'Empúries, establerta des del principi del s. VI aC en aquest punt de la costa empordanesa.

A efectes de la transmissió lletrada pensem que ens han arribat proves materials que al nord del cap de la Nau es va fer servir l'alfabet grec (jònic) arcaic. Cal tenir present que fins a l'inici de l'hegemonia llatina, als Països Catalans s'empraven, a més de l'ibèric, el basc (a zones del Pirineu i Prepirineu), el grec, que s'utilitzava a l'Empordà, i a Eivissa i Formentera s'emprava l'idioma dels cartaginesos.

La receptivitat dels ibers respecte de les influències fenícies, cartagineses, gregues i romanes es mostra en l'art, mites i formes de vida, pel que en sabem. També hi va haver resistències culturals, com van poder comprovar els cartaginesos i els romans en la seva avançada militar.

Res no permet parlar de formes estructurades de transmissió educativa regular al món ibèric, a diferència del que veiem en civilitzacions coetànies mediterrànies de superior entitat, com la grega o la romana. Però no hi ha cap dubte de la força de l'educació informal de la civilització ibèrica en camps com el comerç, l'artesanía, el treball agrícola, l'art de la guerra, la ceràmica, l'escultura o la decoració d'objectes.

D'altra banda, tenim moltes mostres d'unes civilitzacions locals primàries, de vegades poc influenciades per les cultures dominants de la Mediterrània. Així, a Mallorca imperà a partir de la meitat del segon mil·lenni aC fins a la romanització (els romans van conquerir Mallorca i Menorca el 123 aC) l'anomenada cultura talaiòtica.

Coneixent com va «continuar la pel·lícula» a Europa, aquí sobretot és pertinent preguntar-nos de quina manera directa va poder influenciar els actuals territoris de llengua catalana el model clàssic grec de ciència i educació (*paideia*), que va portar, entre altres coses, a la descoberta de la teoria científica pels

grecs i a l'edificació de la base del pla d'estudis humanístic occidental vigent durant molts de segles.

Només indirectament el model educatiu clàssic grec ens va afectar, ja que si alguna colonització fou decisiva per a la civilització d'aquests territoris aquesta va ser la romana: cal pensar que la cartaginesa va ser molt breu (el cap púnic Hanníbal destrueix Sagunt l'any 219 aC, però l'any següent Gneu Escipió foragita els cartaginesos).

El xoc militar entre els invasors romans i els ibers, representat per les lluites dels caps ilergets Indíbil i Mandoni, en el seu aixecament de 207-206 aC, degué ser tan fort com la resistència cultural. Però durant el s. II aC es consolida la dominació romana, amb la creació de València (c. 138 aC) o la ja referida submissió de les Balears durant el darrer quart del s. II aC.

Roma imposava als pobles que dominava la seva organització, la religió, el dret, l'art i l'idioma. L'àrea geogràfica del futur idioma català va ser una de les més romanitzades. L'exèrcit i el comerç van ser poderosos factors de penetració del llatí. Al s. I aC Cèsar i el seu nebot Octavi August van ser els principals impulsors d'aquesta romanització que va anar fent desaparèixer ben a poc a poc els idiomes indígenes.

La romanització creixent es manifesta des d'aleshores en un cúmul d'indicadors: xarxa de vies de comunicació, creació o refundació de ciutats, importància central de la vil·la rústica com a unitat econòmica —precedent de la casa de pagès—, moneda unificada romana, adopció de les lleis de Roma i, naturalment, major penetració del llatí.

No ens penséssim, però, que els segles següents sota domini romà van ser un bany de roses: les tensions socials i les invasions del nord (francs i almans) van comportar una desestructuració molt seriosa de la xarxa urbana i rural, ja que poblacions com Badalona, Empúries, Lleida, Tarragona o Barcelona van resultar-ne malmeses i moltes vil·les o cases de pagès van ser destruïdes. A partir d'aleshores, ciutats com Barcelona van tenir més cura de la seva defensa fortificada.

Fonts literàries i epigràfiques palesen l'adopció progressiva per part dels indígenes de les pautes culturals i educatives dels romans (més ben dit, de les seves classes dirigents, per a les quals era norma suprema l'autoritat educadora del pare de família). Recordem que la influència sobre Roma de l'educació grega va anar creixent. El sistema educatiu romà disposava de tres nivells d'ensenyament. El més elemental, freqüentat per alumnes d'ambdós sexes, anava a càrrec del pedagog o *ludi magister*, que ensenyava a llegir i a escriure i també a comptar amb l'ajut dels dits i de l'àbac. El recurs al càstig físic, sobretot mitjançant la fèrula o canya, era usual. El nivell secundari, socialment més elitista, era impartit pel gramàtic i oferia coneixements humanístic de tota mena a par-

tir de la lectura, sobretot dels poetes, i molt en especial de l'*Eneida* de Virgili. El darrer nivell de l'educació romana consistia en els estudis de retòrica a càrrec del *rethor*.

Tot fa pensar que el sistema educatiu romà va ser adoptat força sistemàticament als nostres territoris. En algun document que ens ha arribat consta que els mestres de primeres lletres estaven exempts d'impostos. Diverses fonts informen d'una munió de declamadors procedents de les terres hispàniques.

Gràcies als progressos en la recerca s'han aconseguit més indicis de l'impacte de l'educació informal o formal, amb informació sobre una dida de Bàrcino i sobre mestres, com un de Sagunt que era mestre de gramàtica, o un llibert grec de Tàrraco, *educator*. Sovint, metges i mestres duïen nom grec. Es tractava sovint, com diuen Mayer i Rodà, d'esclaus cars i considerats, «*que moltes vegades gràcies als propis ingressos arribaven a comprar la seva llibertat, però conservaven com a cognomen el seu antic nom d'esclau*».

Un aspecte no gens explorat de l'educació romana (en aquest cas informal) són els efectes educatius de l'associacionisme. No oblidem que els ciutadans romans (també als nostres territoris) estaven agrupats en «col·legis», associacions que tenien una funció professional (per exemple el *collegium fabrum* de Tarragona, dels obrers de la construcció) o bé una finalitat d'assistència i socors mutu sobretot per a assegurar-se un sepeli digne (*collegia tenuiorum* o *funaraticia*).

Normalment aquests col·legis també tenien una funció cultural: posats sota l'advocació d'alguna divinitat, tenien el seu organigrama de funcionament i nomenaven patrons. Fins i tot hi havia col·legis d'esclaus, com un d'esclaus domèstics de València que honoraven la deessa Isis. Hom pot pensar que els col·legis professionals van ajudar a la reproducció de les habilitats artesanals en les diverses professions de què tenim coneixement del món romà: flequers, joiers, guixaires, terrissers, fabricants de canonades de ploms, comerciants o banquers. En aquest sentit, la seva funció educativa informal és inqüestionable.

Aquests col·legis, d'afiliació voluntària, de vegades tenien una finalitat sobretot recreativa, però dominava la benèfica, raó per la qual, en principi, els seus adherents eren sobretot masculins, generalment gent humil, lliberts i esclaus. Van prosperar sobretot entre els s. I i III dC. Els membres pagaven una quota; tenien personalitat jurídica com a institucions benèfiques i estaven molt vigilats pel poder, per tal que no s'excedissin en les seves limitades funcions. N'hi havia també d'integrats per joves —no precisament de condició humil—, per militars a la reserva, i n'hi havia també d'estrictament religiosos.

Els col·legis de joves tenien un matís més polític que els anteriors. Integrats per membres de l'aristocràcia municipal, organitzaven jocs i competicions —*ludi*— i servien d'esbarjo, via activitats de cacera. També els entrena-

ven militarment i, en definitiva, servien perquè els joves de casa bona es preparassin per ocupar càrrecs en l'administració municipal. Devia haver-n'hi a les principals ciutats del país; sembla possible que hi hagués hagut un col·legi d'aquest tipus (amb activitats de caça) a Bàrcino, Barcelona.

Un altre element d'educació informal romana van ser els espectacles i jocs, representacions teatrals, competicions esportives, etc., activitats del conreu de les quals queden abundants proves a l'àrea dels actuals Països Catalans.

Un efecte directe de la dominació romana és la cristianització. L'Església va crear una organització adaptada a la de l'Imperi Romà, amb parròquies, bisbats i arquebisbats, tots sota la jurisdicció del papa de Roma. El martirologi cristià inclou personatges com Vicenç a València, Fruitós, Auguri i Eulogi a Tarragona, Feliu a Girona, i Cugat a prop de Barcelona, tots ells fets sants. L'arrelament del cristianisme a les nostres terres determina l'aparició d'intel·lectuals cristians, escriptors llatins com Olimpi, Pacià, bisbe de Barcelona, com l'anterior, autor d'uns quants tractats d'apologia cristiana i del *Ceruulus*, avui perdut, que informava de la continuïtat dels costums pagans a les comunitats cristianes de la seva època, com ara disfressar-se de cérvol a les festivitats de Carnaval, i Dextre, possiblement fill de l'anterior.

Pacià, que morí vell sota el regnat de Teodosi (379-395 dC), governà el bisbat de Barcelona i coincidí en el temps amb Jeroni de Jerusalem —a qui impulsà a escriure *De viribus illustribus* [Els homes il·lustres]—, Ambròs de Milà i Agustí d'Hipona. Pacià coneixia, ens recorda Pere de Palol, els textos d'Ovidi i Ciceró i havia estudiat els escrits de teòlegs com Tertulià i Cebrià.

El català és fill del llatí, encara que la llengua dels ibers encara es parlava a la ruralia del bisbat de Barcelona a la ratlla de les grans invasions germàniques, i el basc era emprat a les comarques pirinenques occidentals durant el s. X.

Pel que fa a les Balears, és força desconegut el procés de romanització del món rural mallorquí. L'enfonsament del món imperial romà es traduí a Mallorca en una clara decadència urbana: *Pollentia* (Alcúdia) entra en un procés de destrucció. D'aquesta època es coneixen a l'illa algunes basl·liques romanes i inscripcions sepulcral. No oblidem que, com la resta de les Balears, va ser vers el 415 atacada pels vàndals, que la van ocupar el 455 fins que el 534 la reconqueriren els bizantins, sota el domini dels quals romangué fins a la conquesta islàmica. De tota manera, aquesta sobirania bizantina fou cada cop més nominal.

Del s. VI al VIII dC els visigots van imperar a la Península i a la Septimània (Narbona). De fet, la invasió visigoda de la Tarraconense ja s'havia produït durant el s. V. El 408, vàndals, sueus i alans intentaren de travessar els Pirineus Orientals, però foren rebutjats. I el 415 els visigots, comanats per Ataülf —casat amb Gal·la Plàcidia i assassinat l'agost del mateix any—, s'establiren a Barcelona per mesos.

La creixent descomposició de l'Imperi Romà atà revoltes socials a la Tarracense, com la dels camperols (bagaudes) a mitjan s. V, combatuts per generals romans i sueus. Després de la caiguda de l'Imperi Romà (476), la Tarracense depengué del rei visigòtic de Tolosa, Euric.

Culturalment, el període visigot constitueix, en certa manera, una continuació del romà. Les manifestacions literàries així ho indiquen. Les obres són d'inspiració cristiana i en llatí. Entre els principals escriptors eclesiàstics d'aquests territoris cal destacar Just, bisbe d'Urgell, Joan de Bèlcar, Quirze, bisbe de Barcelona, Justinià, de València i Eutropi, també de València. Aquesta cultura va prosperar als nostres territoris durant el s. VI i la primera meitat del s. VII, però va acabar per veure's afectada per la política uniformadora de Recesvint (653-672).

Quant a l'educació, hem de pensar que les terres de l'est i nord-est peninsular responen al mateix model de tota la monarquia visigoda: només reben instrucció reglada de tipus literari els clergues, i no pas tots. La tradició acadèmica més seguida i important és la de Sant Isidor de Sevilla. La instrucció més eficaç es dona als monestirs, però també les catedrals reben l'encàrrec de formar els futurs capellans. L'interès per l'educació dels clergues apareix a molts dels treballs d'Isidor de Sevilla i en l'*Ars Grammatica*, que resumeix els ensenyaments de Julià de Toledo. L'església goda, molt mediatitzada pel poder monàrquic, es planteja l'ensenyament informal popular del poble que ha de controlar, via predicació.

El desgavell social i polític de la monarquia visigoda hispana culmina amb la dominació africana dels territoris peninsulars, iniciada després de la desferà de Guadalete l'any 711, que va determinar una nova dinàmica cultural d'efectes multiseulars. Hem de creure que l'«exili» de l'elit política i social cristiano-visigoda a causa de les invasions africanes afectà també el nord-est i est peninsular, i va fer que molts intel·lectuals clergues desplaressin el seu marc d'actuació al nord dels Pirineus.

Quan el territori de l'actual Catalunya entra a formar part de l'imperi de Carlemany (768-814) i dels seus successors (Lluís el Piadós, 814-840, etc.), es consoliden els lligams amb el migdia francès. Els territoris reconquerits als musulmans passen a ser comtats. El món cultural i pedagògic carolingi va comptar amb la col·laboració d'habitants de la Marca Hispànica com Teodulf, el bisbe d'Orléans, Fèlix, el bisbe heretge d'Urgell, Agobard, bisbe de Lió, i Claudi, bisbe de Torí. A la Marca Hispànica fou implantada la litúrgia franca, mentre que a la resta de la Península perdurava la visigoda o mossaràbiga. Més endavant, les lluites entre els reis carolingis i els comtes de París van afavorir la independència dels comtats catalans, entre els quals aviat es palesà la puixança del de Barcelona sota l'hegemonia del qual es consumà la reorganització política de l'espai català.

Ferran Soldevila observava que malgrat la influència de la cultura semítica, tant àrab com jueva, sobre la cultura catalana medieval, la dominació musulmana no va tenir a Catalunya la transcendència directa que va tenir a d'altres territoris peninsulars. En el conjunt dels Països Catalans, de tota manera, la incidència fou molt gran. És cert que a la Catalunya Vella l'hegemonia musulmana va ser curta, però no va passar el mateix a la Catalunya Nova —separada pel Llobregat— ni a les Balears i València. Durant el s. IX les Illes Balears van ser escomeses per sarraïns i normands. L'any 890 les esglésies de Mallorca i de Menorca van ser posades pel Papa sota la jurisdicció del bisbe de Girona. I al principi del s. X les Illes van ser annexionades a l'emirat de Còrdova. Quan, al s. XI, es desintegra el Califat, els valís dels nostres territoris es van convertir en reis, i d'aquesta manera van sorgir els regnes de Lleida, Tortosa, Dènia, Mallorca i València.

A la Septimània i a Catalunya l'onomàstica i el dret visigot continuen vigint molt de temps, de manera que encara a la fi del s. XI es va fer una traducció catalana del *Forum iudicum* visigot, font inspiradora dels famosos *Usatges de Barcelona*. D'una manera general, doncs, podem dir que el llegat cultural iberoromà, amb un empelt visigot, va perdurar un cop produïda la invasió àrab. L'art, la tradició literària d'Isidor de Sevilla, l'onomàstica (que es manté fins al s. XI), l'escriptura (que cap al darrer quart del s. IX ja havia estat substituïda per la carolina) i la litúrgia (que es conservà segurament fins a mitjan s. IX) o la música visigodes van continuar per un temps com a peces cardinals de la cultura de la Marca.

La dificultat de la comprensió històrica: entre la racionalitat i el mite

Fins aquí tenim muntada com una bastida o un marc cultural que ens ajuda a entrar en la cultura i l'educació de la Catalunya de l'any mil.

Metodològicament, cal fer entendre a l'estudiant la idea que, a cada formació historicosocial, les formes culturals i els tipus de transmissió educativa casen o lliguen amb les formes polítiques i d'explotació econòmica dominants. Hi ha una evident racionalitat darrere de les formes culturals i educatives, una racionalitat que no sempre es pot esbrinar en civilitzacions allunyades de la nostra. Així, un «fenomen cultural i educatiu» cabdal de l'any mil, el monestir de Sant Pere de Rodes, al nord-est català, és indissociable d'una forma de control polític i d'explotació econòmica, i s'ha pogut escriure (E. Riu-Barrera) que «la transformació de la cel·la de Rodes en abadia independent, la seva dotació patrimonial i l'obra arquitectònica constitueixen un projecte únic i d'indubtable caràcter polític emprès pel casal d'Empúries-Perelada-Rosselló, en la mesu-

ra que la fundació de monestirs propis o estretament vinculats al poder comtal pot entendre's com un estratègia més en el procés d'afermament d'una autoritat sobirana, hereditària i territorialitzada».

Després de la invasió sarraïna els mètodes docents de l'època visigoda van continuar essent considerats els models educatius de referència en una societat bàsicament analfabeta, il·litrada fins i tot als més alts nivells socials de la noblesa dirigent, tot i ser evident que durant els s. IX i X el bloqueig cultural no va pas ser total i que, fins a cert punt, va perviure l'educació escolar minoritària, reservada de manera gairebé exclusiva als clergues i jutges, aquests sovint també eclesiàstics. Però els canals de culturització eren moltíssim més amples: joglars i joglaresses, trobadors, músics, poesia oral i contes familiars, així com la tradició rondallesca representen el vessant laic d'una cultura popular, paral·lela a la cultura eclesiàstica, que es transmetia a través de la litúrgia i la predicació.

L'ensenyament professional —ensenyament d'oficis— es feia bàsicament per transmissió familiar. La preparació professional en els diversos oficis d'una societat més complexa del que podria semblar a primer cop d'ull costava, com es pot suposar, diners i prestacions als aprenents.

Motivacions socials com la salut i la guerra fan de la instrucció mèdica i militar (aquesta gairebé monopolitzada per la noblesa) peces claus de la transmissió educativa de l'alta edat mitjana. La instrucció eclesiàstica tenia per base les escoles parroquials, les monàstiques i les catedralícies. El llibre bàsic de la primera ensenyança sembla haver estat el saltiri, que servia per aprendre a llegir i escriure. El cant —a efectes del servei litúrgic— era un component clau de l'ensenyament primari. I en general la formació musical era bàsica per als futurs eclesiàstics, sotmesos en els temps carolingis a la jurisdicció de Narbona, raó per la qual els bisbats catalans van ser els primers a la Península a adoptar la litúrgia i el cant francoromà.

L'ensenyament musical havia d'anar acompanyat dels textos de teoria que feien al cas, tal com palesa la presència de llibres clàssics de música d'autors com Boeci a la Biblioteca de Ripoll, monestir on s'aplegaren les obres més importants de teoria musical dels s. VI a l'XI.

Els gramàtics i cabiscols eren presents per tota la geografia catalana. Eclesiàstics en la major part dels casos (de vegades també feien de jutges), al final del s. XII tenim notícia de mestres que no eren clergues. De fet, els laics, una minoria dintre de la minoria lletrada, es van anar obrint camí a poc a poc en el coneixement de la lectura i de l'escriptura, de manera que al s. XII ja eren més nombrosos que abans els escriptors no eclesiàstics, i el llatí que empraven havia millorat.

També apareix documentada o se suposa, lògicament, l'existència d'escoles, afavorides per deixes testamentàries. Però les escoles no eren pas les úniques

instàncies de difusió de la cultura escrita: no oblidem els escriptors (de catedrals i monestirs) que produïen els llibres i les biblioteques que els guardaven. L'interès per la reproducció i l'ús de llibres no era pas quelcom privatiu de la institució eclesiàstica, sinó que hi ha abundants mostres de l'interès privat per produir o «consumir» aquest bé cultural per excel·lència que és el llibre, aleshores per cert bé rar i molt cotitzat.

L'ensenyament literari i eclesiàstic implicava el pagament de diners i la destinació de béns, com posa de manifest la documentació dels s. XI i XII. Segurament, la demanda popular d'educació normal (no encaminada a la preparació de clergues o docents) va augmentar durant el s. XII.

Els documents parlen a voltes d'una relació afectuosa entre docents i discent, sobre un fons d'innegable rudesia que legalitza el recurs didàctic al càstig físic. L'aprenentatge escolar era reservat majoritàriament als nois (generalment futurs eclesiàstics, destinats a aquesta funció des de la seva infantesa, prescindint de llur voluntat), tret del cas de les nenes que es dedicaven a la vida religiosa. Entre la noblesa no semblen tan rars els casos de dones amb afició literària.

L'ensenyament superior exigia el coneixement del llatí, en una fase en què el protocatalà ja era la llengua popular. Per la seva banda, l'àrab, idioma d'una cultura llavors superior, havia de ser necessàriament conegut per als qui traduïen textos científics al llatí.

Al capítol corresponent del projecte editorial suara esmentat, el professor Jesús Alturo i Perucho posà molt bé l'accent sobre els anteriors punts. I en la línia dels treballs de Miquel Barceló, el professor Xavier Ballestín aporta coneixements frescos sobre el llegat educatiu musulmà a casa nostra.

La construcció d'un espai i d'un lloc per al coneixement historicoeducatiu de la cultura de la Mediterrània medieval

El reconeixement, l'exploració, la presa de consciència, del pòsit multicultural que marca de manera decisiva aquest nostre passat de mil anys planteja tot un seguit de problemes i condicionants, reptes en l'àmbit acadèmic i de la difusió cultural.

Mai no es posarà prou èmfasi en el llegat musulmà pel que fa a la cultura i educació als Països Catalans, a la part oriental del territori conegut com Al-Andalus. L'ensenyament a Al-Andalus, com a tot al vast món musulmà medieval del qual formava part, no va estar mai institucionalitzat. De fet era promogut per una munió d'alfaquins i estudiosos. La base d'aquest ensenyament era la religió i la moral coràniques, i conduïa, en la pràctica, al domini de la llengua àrab. De fet, comportava també, a Al-Andalus, l'aprenentatge de nocions bàsi-

ques de gramàtica i l'adquisició de la bona escriptura. La instrucció musulmana als nostres territoris no es restringia pas, de cap manera, als àmbits urbans. Sovint tenia lloc a la mesquita o a casa de l'alfaquí. Tal com va dir l'arabista J. Ribera, era una instrucció gratuïta per als pobres i obligatòria per la pressió social a familiaritzar-se amb l'Alcorà. La cultura superior s'adquiria a través d'un mitjà educatiu tan informal com eficaç: els viatges a la recerca de saber per tot l'àmbit cultural musulmà, de Còrdova a Bagdad, passant per Dènia, Lleida o Tortosa.

Les minories jueva i morisca sostenien escoles rabíniques i alcoràniques. Cal pensar que els moriscos que quedaren a la Catalunya Nova, València i Mallorca servaren l'àrab com a idioma normal, raó per la qual l'estratègia de conversió d'aquesta minoria al cristianisme passava per la predicació en llur idioma per part dels franciscans i dominicans, formats expressament. Ramón Llull creà un centre de formació missionera, regit pels franciscans (encaminat a la conversió dels infidels de diverses religions) a Miramar, Mallorca, aprovat el 1276 pel papa Joan XXI i protegit pel rei Jaume II.

Sigui com sigui, la transmissió del saber propi continuà, mentre fou possible, als calls i moreries. El nucli central de les comunitats jueves (aljames) era l'escola sinagoga. Però cada cop hi hagué més intolerància envers les minories jueva (recordem els episodis d'assalt als calls) i musulmana. I al s. XV la formació professional a molts oficis gremials quedà expressament tancada a jueus i moros.

Paraules finals

En aquesta comunicació hem presentat la problemàtica de quelcom que creiem culturalment i científicament rellevant, malgrat els aires tecnocràtics i barroerament pragmàtics que imperen, també a l'acadèmia: la presentació de continguts històricoeducatius de mil anys abans, quan els signes d'identitat actual de la nostra llenca d'Europa s'estaven tot just afaïçonant, si és que mai s'acaben de forjar.

No cal dir que les dificultats editorials, la irresponsabilitat de les polítiques culturals i l'absurda ejecció dels continguts històrics dels plans d'estudi professionalitzadors no impediran la manifestació d'una certa necessitat de conèixer i comprendre com la cultura i l'educació del passat ens han ajudat a ser el que som col·lectivament, o el que ens pensem que som.

Abstract

Presenting History of Education Items concerning Early Development of Catalan Education up to the consolidation of feudal order

Taking advantage of the present Vic's 1999 Conference the author of this paper raises the very straightforward question of the cultural and educational interest of the didactic format presentation (easy to understand, digestible for a public not specially used to historical studies, systematic, thought-provoking...) of history of education themes concerning Early Development of Catalan Education up to the consolidation of feudal order.

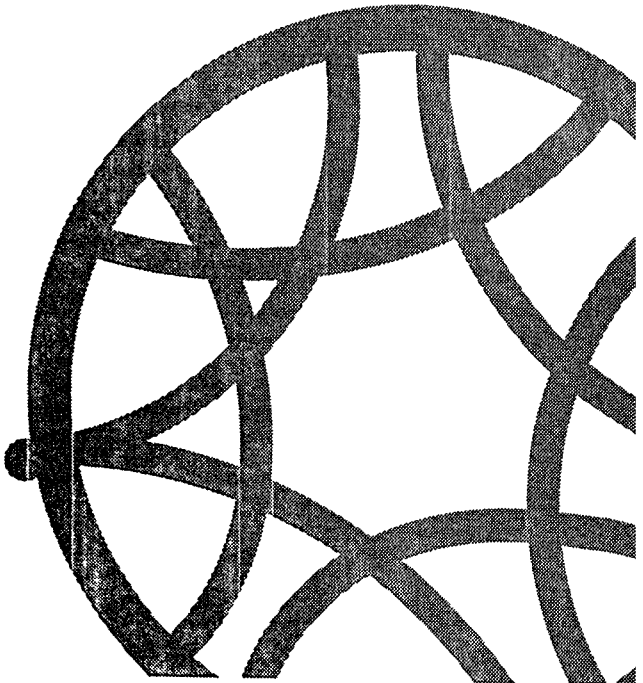
In spite of our obvious hyper-capitalist mass civilisation difficulties to connect with past times and with «alterity» (different cronologic, cultural early stages of civilisation), as intellectuals working in Catalan culture front we can rightfully pose this question: ¿how our university students and public interested in University Extension programmes can take advantage of as strategy of bringing nearer, activating the memory and the historical consciousness of our Greco-roman, Christian, Goth i Moslem legacy traits? That amounts to asking for the very constituent cultural and educational origins, trying to go beyond myth and Stereotype in the exploration of the long, long period gone by from the early colonisations of the Iberian coast up to the settlement of the *Marca Hispanica*.

V

**La ciència i la cultura: cristians, jueus i
musulmans a la fi del I r mi·lenni**

**La science et la cultura: chrétiens, juifs et
musulmans vers l'an mil**

**La sciéncia e la cultura: crestians, jusieus e
musulmans a la fin del I èr millenari**

Entorn de l'estada de Gerbert a Catalunya (967-970). L'existència de biblioteques privades perdudes

Antoni Pladevall i Font
Institut d'Estudis Catalans

Resum

L'estada de Gerbert a Catalunya està plenament acceptada, gràcies a les notícies que en dóna la descripció del monjo Richer de Saint Remi. Els coneixements científics que aquí va adquirir han portat a alguns autors a parlar d'una possible estada a Còrdova, però sobre aquest punt, no n'hi ha cap rastre en la seva correspondència o en la seva vida. El que es coneix amb seguretat és que Gerbert fou confiat al comte de Barcelona, Girona, Osona i Urgell, Borrell II, i que aquest el va posar sota la tutela del bisbe de Vic Ató, amb qui va estudiar matemàtiques.

Ató formaria part d'un grup d'intel·lectuals, amb els que va contactar Gerbert, interessats per l'estudi de les ciències que varen reunir petites biblioteques privades i especialitzades en temes científics, avui desaparegudes. En aquest mateix grup caldria incloure el bisbe Miró Bonfill de Girona i l'ardiaca Seniofred Llobet de Barcelona, aquest segon, coneixedor de la cultura i la llengua àrab i autor de l'astrolabi de Barcelona. Un altre grup que actuava com a vehicle de cultura era el dels jueus.

Sembla doncs, que als antics comtats catalans, hi havia eclesiàstics que coneixien les ciències i que en posseïen manuscrits, i com és el cas de Seniofred Llobet, en traduïen de nou, però les seves biblioteques no s'han conservat, ja que els llibres no varen passar als fons de les catedrals o dels bisbats respectius.

L'estada de Gerbert a Catalunya o als comtats que varen configurar el nucli embrionari de la Catalunya actual és un tema plenament acceptat, a desgrat dels autors que endemés de Catalunya el fan anar a estudiar a Còrdova.

Ho és gràcies a la descripció del monjo Richer de Saint Remi o de Reims el qual en el llibre o *Historiae*, que va escriure vivint encara Gerbert i a petició seva, explica que el comte Borrell II de Barcelona l'any 967 va anar a pregar al monestir de Sant Giraud o Guerau d'Orlhac, en el viatge que féu amb motiu d'anar a buscar muller al comtat de Roergue, i allà li fou encomanat pel seu abat Gerard de Sant Cére.

El monjo Richer, deixeble de Gerbert, explica molt vivament l'escena en la qual l'abat d'Orlhac confia el seu monjo Gerbert al comte de Barcelona, que ell anomena «duc de la Hispània citerior», després d'interrogar-lo si al seu país tenia gent experta en les arts o ciències, cosa a la que va respondre tot seguit afirmativament el comte Borrell.

Richer i tots els autors que l'han seguit, han dit sempre textualment que, després de rebre el monjo Gerbert, «El comte Borrell el va confiar al bisbe Ató, perquè l'instruís i prop d'ell va estudiar molt les matemàtiques».¹

Aquesta és l'única font coetània que explica el fet i amb qui va estudiar Gerbert. És tan bàsic el seu testimoni que sense ell no sabríem que hagués vingut als comtats catalans i ens seria molt difícil interpretar les cartes que dirigeix als seus amics Llobet de Barcelona i Bonfill de Girona,² així com les cartes 45 i 72 on expressa el seu desig de tornar o visitar Hispània o Ibèria, car fidel a la seva manera d'escriure molt retòrica, fa servir ambdós noms per referir-se al nostre país.

Aquestes cartes i les 70 i 112, on fa referència al comte Borrell i a l'ajuda que aquest havia demanat al rei Lotari de França al moment de veure's atacat per al-Mansur, són tot el bagatge coetàni que posseïm per conèixer o exposar l'estada de Gerbert a casa nostra.

Ni en la vida ni en la correspondència de Gerbert hi ha el més petit indici que hagués anat a estudiar a Còrdova, cosa que dirà per primera vegada Ademar de Chabannes, un monjo de Saint-Cybard d'Angulema i de Sant Marçal de Llemotges, que escriu una *Cronica*, després de l'any 1030 o sigui quan feia una generació de la mort de Gerbert en la que diu que *Gerbertus causa sophiae* o sigui, per estudiar va anar *primum Franciam, deinde Cordubam lustrans*.³ Ignorem les fonts d'informació d'aquest monjo, però és molt probable que en la seva crònica es fes ressò de la fama, que ja corria, que deia que Gerbert era un màgic i que havia après la seva ciència i «males arts» amb un moro de Còrdova. D'aquesta llegenda, amplificada fins a l'absurd, se'n farà ressò el gran detractor de Gerbert, l'anglès Guillem de Malmesbury (+1141) en el llibre segon de la seva *Historia regum anglorum*.

1. Així ho diu textualment Richer de Saint Remi a *Histoire de France* (888-995), ed. i trad. Robert Latouche, París 1964, tom II, pàg 50-51, i així ho han dit altres autors, com l'*Hugo Flavinianensis*, citat per E. Beluze o Pere de Marca, a Petro de MARCA, *Marca Hispanica sive Limes Hispanicus*. París 1688, col. 401, on transcriu textualment «ab eo Hastoni cuidam Episcopo traditus est instituendus, apud quem plurimum in mathesi studuit».

2. Gerbert D'AURILLAC, *Correspondence* I i II, a cura de P. Riché i J.P. Callu, a «Les Belles Lettres», París, 1993, cartes 24 i 25.

3. Ademar de CHABANNES, *Chronique*, ed. Jules Chavanon, París, 1897, Llibre III, cap.31, p. 154.

En bona crítica històrica només hi ha una cosa certa: que Gerbert va ésser confiat al comte de Barcelona, Girona, Osona i Urgell, Borrell II, i que aquest el va posar sota la tutela i mestratge del bisbe de Vic, Ató, «prop del qual va estudiar amb molt d'èxit o profit les matemàtiques».

Qui era el bisbe de Vic, Ató?

Un estudi recent ha perfilat trets importants de la vida del bisbe Ató, els quals, sense aclarir encara bé la seva personalitat científica, ajuden tanmateix a enfocar amb una nova visió la seva vida.⁴

Tots els estudis anteriors havien creat una certa confusió sobre aquest important bisbe, que el primer gran historiador dels bisbes de Vic, desdoblava en dues persones, l'Ató I i l'Ató II.⁵ Més tard, el fet d'haver-hi un Ató, canonge de Vic des poc abans del 957, féu creure a J. Villanueva⁶ que s'havia format a la canònica de Vic i per tant era vigatà, cosa que encara repeteix E. Junyent.⁷

L'estudi de R. Ordeig precisa que fou membre de la canònica de Girona, lloc en el que s'hauria format i on consta amb les dignitats d'arxiprest i ardiaca, almenys des de l'any 947. Això sol revela ja que seria un home o clergue de cultura i destacat dintre del capítol gironí i en estreta relació amb el seu bisbe Gotmar (944-954), que era a la vegada també abat de Sant Cugat.

És conegut que el bisbe Gotmar l'any 950 va anar a Còrdova, com a misatger del comte Sunyer, quan els comtes de Barcelona iniciaven la sèrie d'ambaixades i bones relacions amb els califes de Còrdova, per evitar ésser atacats. Segons explica un cronista àrab, Gotmar va regalar al príncip al-Hakam, el fill del califa Abd al-Rahman III, una història o relació intitulada «Llibre dels reis francs».⁸ És molt probable que l'acompanyés el seu ardiaca Ató en l'anada a Còrdova i això explicaria en part que Ató hagués recollit allà els llibres de matemàtiques o ciències, que tan bé dominava pel 967 i que decidiren que el comte Borrell II, el mateix que l'hauria presentat o col·locat de bisbe a Vic l'any 957, que l'hi confiés l'educació de Gerbert.

4. Ramon ORDEIG i MATA *Ató, bisbe i arquebisbe de Vic, (957-971), antic arxiprest-ardiaca de Girona*, a «Studia Vicensia», 1, Vic 1989, p. 61-97.

5. Juan Luis de MONCADA, *Episcopologio de Vich*, amb pròleg i notes de Jaume Collell, «Biblioteca Històrica de la Diòcesis de Vich», tom I, Vic 1891, p. 147-169, però que fou escrita vers el 1650.

6. Jaime VILLANUEVA. *Viage literario a las iglesias de España*, VI, Valencia 1821, p. 153-154.

7. Eduard JUNYENT, *Episcopologio Vicense*, Vic, 1948, on comença la seva breu biografia «Nurtido y educado en la Canónica vicense, consta ya como obispo el 957»...

8. Miquel BARCELO, *Una nota entorn del «Llibre dels reis francs», regalat pel bisbe Gotmar de Girona, l'any 384/940, a al-Hakam, a Còrdova*, a «Annals de l'Institut d'Estudis Gironins» XXV - 1, Girona 1979-1980, p. 127-136.

És cert que ens movem en un camp d'hipòtesis, però són les més plausibles i verídiques, ja que altrament seria difícil d'explicar el mestratge d'Ató. Cap dels 36 documents o regesta amb que R. Ordeig acompanya al seu treball permet entrellucar alguna qualitat o erudició especial en el bisbe Ató. Ni tan solament l'inventari dels béns mobles que es va fer per l'agost del 971 arrel de la seva mort o assassinat, diu un borrall o expressió que ens permeti conèixer aquesta faceta tan important de la seva vida.

En aquest inventari hi consten els llibres de l'església de Sant Pere de Vic, entre els que s'esmenten uns quaranta exemplars, molts deixats a diferents parròquies de la diòcesi, com Artés, Montbui, Castellar, Valldeneu o Oristà, però tots són llibres de culte o estrictament religiosos, llevat de tres llibres de cànons o de dret.⁹ No hi figuren ni els llibres de l'*escrini* o *scriptorium* que no mancaria a la catedral, ni els que tenia el bisbe privadament i el que tindria el sacriscrini i mestre de l'escola catedralícia. Això es pot comprovar comparant-ho amb la llista de béns i llibres, pràcticament idèntica, que es va fer el 14 de juny del 957 a la mort del bisbe Guadamir.¹⁰

Tot ens persuadeix, com més endavant s'explicarà, que hi havia llibres o petites biblioteques privades i especialitzades en ciències, que han desaparegut per incúria i que serien molt diferents de les que s'han conservat en tot o en part a les catedrals i monestirs.

Dissortadament la prompta mort per assassinat, en circumstàncies desconegudes, del bisbe Ató, aleshores flamant arquebisbe, segurament el 21 d'agost del 971, ens ha privat de les notícies que sens dubte ens donarien la seva relació amb Gerbert, si hagués viscut fins a la dècada del 980 al 990, que es sobre la que s'estén pràcticament l'epistolari de Gerbert.

Com és conegut, el comte Borrell i el bisbe Ató decidiren restablir la metròpoli de Tarragona, que havia quedat destruïda des de la invasió sarraïna i que féu que les diòcesis restaurades a partir de l'inici del domini carolingi o franc sobre la Marca Hispànica inicial s'unissin a la metròpoli de Narbona. Per això a finals de l'any 970 anaren a Roma, acompanyats del seu pupil Gerbert, per obtenir del papa la restauració de la metròpoli. Les famoses butlles, algunes encara conservades en els originals en paper, de l'Arxiu Capitular de Vic, del gener del 971, indiquen que l'empresa fou un èxit. Més ho fou per a Gerbert que fou retingut pel papa Joan XIII i després presentat a l'emperador Otó II, cosa que seria l'inici de la seva fulgurant carrera. Tot això ho explica, sense conèixer la verdadera causa del viatge del comte Borrell i del bisbe Ató a Roma, el seu cronista abans citat, Richer de Saint Remi.

9. Eduard JUNYENT, *El Diplomatar de la catedral de Vic, segles IX-X*, Vic, 1980-1996, doc. 413 p. 346-347.

10. id. doc.303, pàg. 256

Aquí ens interessa, però, només saber si a Catalunya hi havia homes preparats en arts o matemàtiques, com el comte Borrell va dir a l'abat d'Orlhac, Gerard de Sant Cére, el 967.

Miró Bonfill i Seniofred Llobet, els corresponsals de Gerbert

L'any 984 quan Gerbert va deixar l'abadia de Bobbio, de l'Emília-Romanya italiana, d'on l'emperador Otó II l'havia fet abat l'any anterior, per retornar a Reims, Gerbert va reprendre el seu mestratge a la capital religiosa de França i es va voler posar al dia en els nous llibres traduïts de l'àrab en matèria de ciències. La passió de Gerbert pels llibres fou una constant de tota la seva vida.

Dels mesos de març o abril del 984 daten dues cartes escrites des de Reims al bisbe Miró Bonfill de Girona i a l'ardiaca de Barcelona Sunifred Llobet. Són les cartes 24 i 25 del seu epistolari. Els seus textos són molt simples i breus.

La carta a Miró Bonfill, que no oblidem que era fill del comte Miró II de Cerdanya, germà del comte de Cerdanya Oliba Cabreta i ell mateix comte de Besalú i des del 970 o 971 bisbe de Girona, li diu:

«La gran autoritat del vostre nom em mou no únicament a veure'ns i a parlar amb vós, sinó també a obeir-vos, cosa que no m'ha estat possible fins ara, a causa de la meva manca de llibertat. Ara, encara que amb dolor, m'ha estat concedida aquesta llibertat, per la mort del meu senyor el cèsar Otó, i això em permet parlar amb els meus amics i atendre les seves peticions. Si em voleu fer alguna indicació dirigiu-vos a Reims fins al primer dia de novembre i a Roma el 25 de desembre, si podem disposar d'un temps de tranquil·litat. El savi Josep ha publicat algunes qüestions sobre la multiplicació i la divisió dels números, obra que el meu pare Adalbert, arquebisbe de Reims, desitja obtenir de la vostra diligència (Carta núm. 25)»

El text, a desgrat de la seva brevetat, suposa una antiga i llarga amistat de Gerbert amb Miró Bonfill, que era ja comte de Besalú a partir del 965, per tant a l'època de l'estada de Gerbert a Catalunya, i del que són conegudes les aficions literàries, entre les que destaquen l'elegant redacció de les actes de consagració de Cuixà (974) i de Ripoll (977) o la seva afició a signar emprant lletres gregues.¹¹ El simple esment del savi Josep, sense cap precisió, revela que ambdós sabien bé de qui es tractava.

11. Josep M. SALRACH, *El bisbe-comte Miró Bonfill i la seva obra de fundació i dotació de monestirs*, a «II Col·loqui d'història del monaquisme català. Sant Joan de les Abadesses 1970», vol. II, Publicacions de l'Abadia de Poblet 1974, p. 57-81.

L'altra carta, la dirigida a Seniofred Llobet de Barcelona és encara més breu:

«Per bé que no mereixo res de la teva part, la teva noblesa i la teva afabilitat em porten a fer-te confiança i abusar de la teva amabilitat. Per això et demano el llibre d'astrologia que tu has traduït. En compensació d'això demana'm el que vulguis de mi sense cap mena de dubte (Carta núm. 24)»

De Seniofred Llobet de Barcelona se n'ha establert bé la filiació però si no hagués estat per la carta de Gerbert no tindríem notícies de la seva cultura i coneixença de l'àrab.¹² El seu testament, fet el 8 de març del 995, dos anys abans de la seva mort, quan va emprendre el camí de Roma per a pregar davant les tombes dels apòstols Pere i Pau, no fa cap esment de la possessió de cap llibre, ni res que reveli que era un home culte, cosa només presumible pel seu càrrec d'ardiaca de Barcelona.¹³ Gràcies al testimoni de la carta de Gerbert, s'atribueix a Seniofred Llobet l'astrolabi de Barcelona, descobert per M. Destombes i estudiat per Anscari M. Mundó, ara conservat a l'Institut du Monde Arabe de París.¹⁴

Cal destacar que ambdues cartes van dirigides la primera a *Bonifilio, episcopo Gerundense* i la segona a *Lupito Barchinonensi*, en ambdós cassos emprant només els sobrenoms o apel·lacions familiars dels dos autors, cosa que referma l'existència d'una antiga amistat i familiaritat de Gerbert amb els seus interlocutors.

En cap cas, però, s'han conservat llibres o alguna altra referència concreta als coneixements científics dels dos autors, llevat de la perícia literària i cultura de Miró Bonfill. Això ens porta a una ulterior consideració: l'existència i pèrdua de moltes antigues biblioteques privades que hi hauria al país.

La cultura a Catalunya al final del primer mil·lenni

Quan es parla de cultura en èpoques alt medievals, hom acostuma a fer esment o a referir-se gairebé únicament a les biblioteques i *scriptoria* de les catedrals i monestirs. És evident que la cultura als països d'Occident era pràctica-

12. Gaspar FELIU, *Sunifred, anomenat Llobet, ardiaca de Barcelona (finals del segle X)*, «II Col·loqui d'Història del Monaquisme Català, Sant Joan de les Abadesses 1970» vol. I, Abadía de Poblet, 1972, p. 51-63.

13. Àngel FABREGA i GRAU, *Diplomatari de la Catedral de Barcelona*, vol. I, *Documents dels anys 844-1000*, Barcelona, 1995, doc. 267, p. 497-498.

14. Anscari M. MUNDO, *Analyse paléographique de l'astrolabe carolingien*, recollit a les seves *Obres Completes I, Catalunya, 1, De la romanitat a la sobirania*, Curial Edicions Catalanes i Publicacions de l'Abadía de Montserrat, 1998, p. 440-457 i p. 556-558, on arrodonix l'atribució a Seniofred Llobet del mateix astrolabi, compost entre el 960 i l'any 1000.

ment un monopoli de l'Església i dels seus membres, per ésser ells els pocs que sabien de lletra, però això ha portat a unes simplificacions i tòpics que no sempre tenen un fonament prou sòlid.

Una prova evident d'això és l'afirmació que hom troba en la quasi totalitat d'autors que parlen de l'estada de Gerbert a Catalunya, els quals diuen, sense cap comprovació ni raonament, que Gerbert va fer els seus estudis al monestir de Ripoll. No volem amb això negar que alguna vegada hagués visitat Ripoll, on va trobar les obres o fonts que el formaren en el camp de les ciències, sinó que fou al costat d'Ató i dels seus amics Miró Bonfill, Seniofred Llobet i seguerament altres que desconeixem, experts en l'estudi de les matemàtiques, geometria i altres ciències del mateix ram.

L'origen d'aquesta afirmació o suposició es troba en l'erudit austríac Rudolf Beer, que el 1894 va venir a Barcelona i va iniciar l'estudi dels manuscrits de Ripoll, sobre els que va publicar un important treball, datat dels anys 1907-08, traduït per Pere Barnils i publicat en català entre els anys 1910-11.¹⁵ Davant l'existència del Còdex 106 i 225 de tipus miscel·lani o amb diferents petits tractats sobre astronomia, còmput pasqual, mesurament de terres i descripcions geogràfiques en el còdex 106 i d'astronomia i del rellotge, el text del *Liber de Astrolabio* i altres de ciències en el còdex 225, R. Beer va dir que Gerbert no tenia necessitat d'haver d'anar a Còrdova per als seus estudis, puix que a Catalunya i a Ripoll en concret, pogué trobar llibres per a estudiar. L'afirmació o suposició va ésser ben aviat recollida per destacats autors del país com Ll. Nicolau d'Olwer i J.M. Millàs i Vallicrosa,¹⁶ als que s'han sumat la majoria d'autors moderns.

El primer d'aquests còdexs es diu obra de Gisemund, personatge no identificat del segle X, i el segon va redactar-se a la segona o tercera dècada del segle XI, en època de l'abat Oliba, per tant, molt posterior a l'època de Gerbert. De fet el *Liber de Astrolabio* que inclou és el que normalment s'atribueix al mateix Gerbert.

Això posa en evidència que a Catalunya i a Ripoll en concret, es coneixien ja les ciències, abans de venir Gerbert, sobretot com a transmissors de la cultura àrab o de Còrdova. A Ripoll haurien arribat aquells tractats per completar o enriquir l'ensenyament del *Quadrivium*, no consta però que hi hagués al mo-

15. Rudolf BEER, *Los manuscritos del monestir de Santa Maria de Ripoll*, trad. P. Barnils, a «Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres», núm. 36, Barcelona 1909. Separata 160, pàgs, Barcelona 1910-1911

16. Lluís Nicolau D'OLWER, *Gerbert (Silvestre II) i la cultura catalana del segle X*, a «Estudis Universitaris Catalans» IV, (Barcelona 1910), p. 312-398 i Josep M. MILLÀS i VALLICROSA, *Assaig de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya medieval*, Barcelona 1931, reeditat el 1983, sense l'apèndix documental.

nestir cap estudiós o savi en matemàtiques. No és pas segur que Gisemund, al que s'atribueix el còdex 106 del segle X, fos cap monjo de Ripoll.

Molt menys creïble és la suposició, llençada ja per Ademar de Chabannes i seguida per molts autors, entre ells pel mateix Ll. Nicolau d'Olwer, que insistien en la possibilitat d'una estada de Gerbert a Còrdova. La fama innegable de Còrdova i de les seves biblioteques serien les que farien suposar al monjo Ademar que l'estada de Gerbert a Hispània fou a Còrdova, segons la poc clara expressió que per a estudiar «primer va recòrrer o es va il·lustrar a França i després a Còrdova». Per la gent dels comtats catalans *Hispània* era la part de la península dominada pels àrabs o sarraïns, mentre que per un francès era tot el que hi havia més enllà dels Pirineus, podria ésser que Ademar identifiqués aquí la Hispània del sector català amb Còrdova o bé que li hagués arribat ja el ressò dels detractors de Gerbert, que el feien relacionar amb els àrabs i amb el mateix diable disfressat d'àrab, que li hauria ensenyat les ciències profanes que ensenyaven i en les que excel·lia.

És conegut que a l'època de Gerbert hi havia molt bones relacions entre els comtes del Casal de Barcelona, en particular entre Borrell II i els califes de Còrdova. S'ha fet esment abans de l'ambaixada del 950 al califa Abd al-Rahman III a la que va anar el bisbe Gotmar de Girona si és que no ho féu en una anterior, d'acord amb la menció de l'autor àrab al-Mas'udi, que la faria avançar almenys tres anys.¹⁷ En tot cas l'any 950 hi hagué una ambaixada a Còrdova amb presència d'ambaixadors o emissaris catalans que acompanyaren al marquès Guiu de Toscana i hi ha notícia d'altres ambaixades de l'any 966, de l'any 971 i de l'any 974, segons els cronistes àrabs recentment traduïts i publicats.¹⁸

No hi ha notícia d'ambaixades a Còrdova entre el 966 i el 971, o sigui durant l'estada de Gerbert a la futura Catalunya, ni és lògic que Gerbert tingués necessitat d'anar-hi si va poder trobar aquí llibres i gent dedicada a l'estudi de les ciències, ni és probable que li permetessin els seus tutors o responsables, el bisbe de Vic Ató i el comte Borrell II de Barcelona. Això no és obstacle, però, perquè algun autor del país com Ll. Nicolau d'Olwer ho hagués admès en el seu treball citat a la nota 16; les raons que dóna són més literàries i per voler salvar les suposicions d'antics cronistes que no pas basades en cap fonament històric.

17. Seguïm en això l'estudi de M. BARCELO, citat a la nota 8 i J.M. SALRACH, *Història dels Països Catalans*, 1, EDHASA, Barcelona 1980, p. 227-231.

18. Ramon D'ABADAL i VINYALS, *Els primers comtes catalans*, Biografies catalanes. Teide num.1, Barcelona 1958, p. 315-321 i Pere BALANYA BADIA, *Crònica política de la pre-Catalunya islàmica a «Episodis de la història»*, 291-292, R. Dalmau Editor, Barcelona, 1992.

Tot el que acabem de sintetitzar ens porta a unes conclusions que, com tota hipòtesi o suposició històrica, si no té el fonament clar i indiscutible dels documents, poden ésser modificades i fins rebatudes, però que creiem que són les més lògiques:

Primera: L'activitat dels *scriptoria* dels monestirs i de les catedrals es pot seguir amb tota seguretat des de mitjan segle X gràcies a la documentació i als pocs exemplars o fragments que s'han conservat.

Sobre aquest tema les dues *síntesis més completes*, que s'agermanen pel seu caràcter de síntesi, la primera, i d'anàlisi de cada *scriptorium* la segona, es deuen a Anscari M. Mundó.¹⁹ De la llarga anàlisi que fa l'autor del conjunt de llibres conservats o documentats dels antics *scriptoria* catalans, tots fan referència a textos bíblics, litúrgics i jurídics, llevat dels textos gramaticals o als clàssics Donats i Priscians i altres autors clàssics (Virgili, Ciceró, Horaci, Terenci, Juvenal, Seduli, Arator, Juli Cèsar i pocs més) necessaris a l'estudi del *trivium*, així com les obres d'Aristòtil, traduïdes i recopilades per Boeci, un Porfirí i alguns elements de conjunt, d'agrimensura i música, preceptuats pel mateix Boeci, per a l'ensenyament del *quadrivium*.

Fora del Ms. 106, de Ripoll abans detallat, de filiació i procedència encara poc clara, que correspon al darrer terç del segle X, no trobem altres llibres de ciències, anteriors al segle XI, en els inventaris o manuscrits conservats a Catalunya. El Ms.225 de Ripoll, dedicat en bona part a temes de ciències matemàtiques, geometria, còmput, agrimensura i al *Liber de Astrolabio*, és clarament de l'època d'Oliba o dels volts del 1030.

Segona: Això semblaria indicar que el bagatge científic dels comtats catalans a finals del segle X, o de l'època en que Gerbert va residir a Catalunya (967-970) era molt escàs i poca cosa podia aprendre aquí, però estem convençuts que no era així.

Existien a casa nostra eclesiàstics que conreaven les ciències i que en posseïen manuscrits i fins en traduïen de nou, segons el testimoni abans exposat dels corresponsals de Gerbert, però les seves biblioteques no s'han conservat. No coneixem en cap biblioteca ni relació antiga cap esment del llibre d'astrologia traduït de l'àrab per Seniofred Llobet, ni el «Tractat sobre la multiplicació i divisió dels números» del savi Josep que Gerbert va demanar a Miró Bonfill, i no hi ha dubte que aquests tractats existien al país entorn al 984. Tampoc sabem que a Barcelona es construïen astrolabis abans de l'any mil si no s'ha-

19. Ens referim a *La cultura i els llibres (a Catalunya, segles VIII a XII)*, publicat inicialment a *Història de Catalunya, Salvat*, II, Barcelona 1979, p. 261-276, i a *La cultura artística escrita (segles IX al XII)*, publicat a *Catalunya Romànica I*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1994, p. 133-162, ambdós reproduïts al volum I de les seves *Obres Completes*, citat a la nota 14, p. 462-582.

gués conservat el que va estudiar Marcel Destombes i ara es troba a l'Institut du Monde Arabe de París, en el que ja no s'usa el numeral romà, sinó deu lletres o signes per representar els números.

També sabem que hi havia jueus, com el *Judas o Judacot hebreu* del segle IX, el *Bonnom* dels volts de l'any mil, que era orfebre i fabricant de moneda d'or, signada amb el seu nom i altres argenters que han deixat el nom gravat en peces antigues que serien per tant lletrats i podrien ésser també un vehicle de cultura o d'aportació de manuscrits donada la seva documentada mobilitat, que fa que tan els trobem a la cort carolíngia com a territoris de sarraïns, com ho revelen els mancusos de Bonnom, signats també en àrab.²⁰

Tots aquests testimonis són, creiem, un indicatiu clar que hi havia molts o força estudiosos privats que tindrien llibres de ciències, amb tota seguretat els bisbes Ató i Miró Bonfill i l'ardiaca Seniofred Llobet, i no dubtem que altres, tan cristians com jueus. Aquests llibres no varen passar al fons de les catedrals o dels bisbats respectius, com hem dit en parlar de l'inventari fet a la mort del bisbe de Vic Ató, i com no consta tampoc en el cas de Girona.

Tercera. És per tant arriscat i poc segur o fiable servir-nos únicament de les escasses notícies conservades sobre els *scriptoria*, més o menys coneguts i estudiats, per centrar únicament en ells la cultura del país en aquelles èpoques. Com també ho és creure que Gerbert va pouar tot el seu saber de Ripoll o de la canònica de Vic; no hi ha cap indicatiu que ens digui que a Ripoll o que a Vic, llevat del cas personal del bisbe Ató, es conreassin les ciències d'una manera especial.

Sembla més aviat que les ciències no religioses, científiques i fins literàries, eren tema d'estudi de cercles reduïts d'erudits i que entre ells Gerbert va trobar-hi la base pels coneixements científics, que el seu despert talent va anar augmentant i perfeccionant tot al llarg de la seva vida.

Dissortadament aquests llibres, per no ésser de tema religiós, no foren apreciats ni conservats en les llibreries dels monestirs i de les catedrals, llevat dels dos manuscrits sovint citats de Ripoll, útils per a l'ensenyament del *quadri-vium* de la seva escola, la qual, seria tan important com el seu *scriptorium* del que no dubtem tenia el lloc capdavanter del país, com ho indiquen les seves famoses bíblies fetes ja entrat el segle XI.

Passaria el mateix que amb la majoria d'edificis i utensilis laics de l'època romànica que s'han perdut gairebé íntegrament, llevat dels pocs que es van destinar al servei religiós. Un tractat científic del segle X no tindria cap valor per la gent de finals de l'època medieval o del renaixement i per això es varen menysprear i descuidar, cosa que els ha fet desaparèixer.

20. Anscari M. MUNDO, «Els jueus a Barcelona del segle IX a l'XI» Obres Completes, I, p. 583-586.

Tot això ens aferma en el convenciment que es desprén de la simple lectura de les més antigues fonts: que Gerbert no es va moure de Catalunya els tres anys que hi va residir, que aquí va trobar el caliu d'un grupet d'intel·lectuals i aficionats a les ciències que li permeteren comblar el seu desig de saber, amistats fetes aquí, a les que cal afegir la de l'abat de Cuixà Garí, que també serà corresponent de Gerbert, bé que no en el pla intel·lectual sinó com a delegat inicial de Miró Bonfill i més tard com amic i gairebé conseller de Gerbert. Això el mantindrà sempre més o menys vinculat als comtats catalans, com es revela també en ocasió de les peticions d'ajuda fetes pel comte Borrell al rei Lotari, amb motiu de les incursions d'al-Mansur, en les que Gerbert intervé directament els anys 986 i 988 (Cartes núms. 70 i 112).

Això i els consells de Garí el determinaren més d'una ocasió de retornar de visita a casa nostra però les circumstàncies polítiques li ho impediren.

Aquesta estimació la palesarà durant el seu curt papat quan va rebre ambaixades nombroses de catalans i es va esplaiar en elles parlant i aconsellant els comtes Ermengol I d'Urgell i Ramon Borrell de Barcelona.²¹

Résumé

À propos du séjour de Gerbert en Catalogne (967-970).

L'existence de bibliothèques privées perdues.

Le séjour de Gerbert en Catalogne est pleinement accepté aujourd'hui, grâce aux informations que nous a fournies la description du moine Richer de Sant Rémi. Les connaissances scientifiques qu'il a acquises ici ont induit certains auteurs à parler d'un possible séjour à Cordoue, mais en ce qui concerne ce point il n'en existe aucune trace dans sa correspondance ou dans sa vie. Il est toutefois certain que Gerbert fut confié aux bons soins du comte de Barcelone, Gérone, Osona et d'Urgell, Borrell II, et que celui-ci le plaça sous la tutelle de l'évêque de Vic, Ató, avec lequel il étudia les sciences mathématiques.

Ató sera par la suite membre d'un groupe d'intellectuels, avec lesquels il contacta Gerbert, s'intéressant à l'étude des sciences qui organisèrent de petites bibliothèques privées et spécialisées en thèmes scientifiques qui ont aujourd'hui disparu. Il faudrait inclure au sein de ce même groupe l'évêque Miró Bonfill de Girone et l'archidiacre Seniofred Llobet de Barcelone, fin connaisseur

21. Vegeu-ne la síntesi a la nostra obreta *Silvestre II (Gerbert d'Orlhac)*, Ed. Columna, Col. Gent Nostra, núm. 118, p. 87-91.

ce dernier de la culture et de la langue arabes et également créateur de l'astrolabe de Barcelone. Un des autres groupes qui agissait en tant que vecteur de culture était celui des juifs.

Il semble, donc, que dans les anciens comtés catalans se trouvaient des gens d'église qui cultivaient les sciences et qui possédaient des manuscrits scientifiques, et comme c'est le cas de Seniofred Llobet, en traduisaient à nouveau, mais leurs bibliothèques n'ont pas été conservées; du fait que ces livres ne parvinrent jamais aux fonds des cathédrales ou des évêchés respectifs.

Resumit

A l'entorn del sojorn de Gerbèrt en Catalonha (967-970).

L'existència de bibliotecas privadas perdudas

Lo sojorn de Gerbèrt en Catalonha es plenament acceptat, gràcias a las nòvas que nos fornís la descripcion del monge Richer de Sant Rémi. Las coneissenças scientificas qu'aquesiguèt aquí an portat qualques autors a parlar d'un possible sojorn a Cordova, mas sus aqueste ponch existís pas cap de traça dins sa correspondéncia o dins sa vida. Çò que se sap amb seguretat es que Gerbèrt foguèt fisat al comte de Barcelona, Girona, Osona e Urgell, Borrell II, e qu'aqueste lo metèt jos la tutèla de l'evesque de Vic, Ató, amb qui estudièt las matematicas.

Ató serà aprèp membre d'un grop d'intellectuals, amb los quals contactèt Gerbèrt, interessats a l'estudi de las sciéncias que amassèron de pichonas bibliotecas privadas e especializadas en tèmas scientifics, uèi desaparegudas. Dins aqueste quite grop caldriá caldriá enclure l'evesque Miró Bonfill de Girona e l'arquidiacre Seniofred Llobet de Barcelona, aqueste segond coneisseire de la cultura e la lenga arabas e autor a mai de l'astrolabi de Barcelona. Un autre grop qu'agissíá coma veïcul de cultura èra lo dels jusieus.

Sembla, alara, que dins los ancians comtats catalans i aviá d'eclesiastics que cultivavan las sciéncias e que ne possedián de manuscrites, e coma es lo cas de Seniofred Llobet, ne traduisíán tornarmai, mas sas bibliotecas son pas estadas servadas; que los libres passèron pas als fonses de las catedralas o dels evescats respectius.

Abstract

About the stay of Gerbert in Catalonia (967-970).

The existence of personal missing libraries

Because of the book of Riche de Saint Remi, nowadays everyone accept that Gerbert stayed in Catalonia, The scientific knowledge that he acquired here has supposed that many authors have the assumption that Gerbert stayed in Cordova, although we don't have any evidence of this, neither in his correspondence nor in his life. What we really know for sure is that Gerbert was under the tutelage of Borrell II, count of Barcelona, Girona, Osona and Urgell who put the young monk under the protection of Ató, bishop of Vic, who taught him mathematics.

Ató was one of the intellectuals that Gerbert met in Catalonia, all of them interested in the study of the different sciences and owners of small personal libraries specialized in scientific topics. These libraries are in the present missing. Miró Bonfill, bishop of Girona, and Seniofred Llobet of Barcelona were also in these group of intellectual people. Seniofred was an expert in the culture and the arabic language and the author of the astrolabe of Barcelona. Jews were also another group that used to act as a cultural way of contact.

Entorn de l'astrolabi de Gerbert

Anscari M. Mundó

Universitat Autònoma de Barcelona / Institut d'Estudis Catalans

Resum

A partir d'una anàlisi paleogràfica minuciosa de les inscripcions gravades a l'astrolabi carolingi de la col·lecció Marcel Destombes, ara a l'Institut du Monde Arabe de París, es pot confirmar amb certesa la seva procedència i fabricació catalana entre el tercer i el darrer quart del segle X. Així, es corrobora que la latitud gravada en un dels timpans $41^{\circ}30'$ ROMA ET FRANCIA, correspon a l'àrea del comtat de Barcelona. És ben sabuda la forta relació intercultural entre els comtats catalans i el món àrab de la resta de la península, amb uns coneixements matemàtics i astronòmics avançats. L'article planteja el paper jugat per Seniofred Llobet, ardiaca de Barcelona i traductor de llibres d'astronomia al llatí, a qui Gerbert d'Orlhac va conèixer durant la seva estada a terres catalanes amb el bisbe Ató de Vic. Tant l'un com l'altre coincideixen, per coneixements i per època, amb el moment de construcció de l'astrolabi, que podia haver estat portat cap a França pel mateix Gerbert en un dels seus viatges posteriors.

El 10 de maig del 1963, Marcel Destombes, especialista en la història d'instruments científics, em va convidar a fer-li una visita a casa seva, a París. Tenia un gran interès a mostrar-me un astrolabi ple d'inscripcions traçades amb burí en lletres llatines, que pensava poder atribuir a la Marca Hispànica, concretament a Barcelona, cap al darrer quart del segle X. Aquest meravellós instrument es troba ara dipositat a l'Institut du Monde Arabe, de París.

Destombes em va oferir el seu estudi, publicat tot just l'any anterior (DESTOMBES, 1962) i unes excel·lents fotografies que em van permetre examinar atentament aquesta peça tan especial. El resultat fou la convicció de la seva importància, de la seva antiguitat i, alhora, de la possibilitat del seu origen català. És per això que, sense ser un especialista en l'astronomia històrica, havia començat a esmentar l'astrolabi en alguns treballs meus, abans d'argumentar-ne la seva atribució. En un congrés d'història de la ciència celebrat a Saragossa el 1993, en feia l'anàlisi paleogràfica i n'argumentava —els assistents digueren que amb èxit— l'origen català, més concretament situava al comtat de Barce-

lona-Osona el lloc on es va dissenyar i fabricar aquesta peça, i també la seva possible relació amb Gerbert d'Orlhac.

Marcel Destombes, un especialista en instruments científics, va ser, com he dit, la primera persona que va atribuir l'astrolabi a Barcelona i a Sunifred Llobet, al seu treball de 1962, després de consultar l'obra de Millas i Vallicrosa (MILLAS I VALLICROSA, 1931). Alguns autors francesos, però, no van acceptar aquesta atribució, van refutar la teoria poc coherent de Destombes sobre l'origen de les xifres àrabs passades al nostre sistema numèric i declararen l'astrolabi una falsificació; d'altres, en canvi —entre ells els catalans com Vernet, Samsó, Viladrich i jo mateix— hem romàs convençuts de la seva genuïtat.

Gerbert a Catalunya

Una mica de memòria històrica probablement ho aclarirà. El comte Borrell de Barcelona s'havia endut d'Orlhac un jove monjo superdotat de nom Gerbert, frisós de coneixements científics que no trobava en la seva terra. Borrell el dugué fins a Barcelona, la capital. Sunifred, anomenat Llobet, aleshores clergue, bon coneixedor de l'àrab i posteriorment ardiaca de la catedral, devia estar en plena activitat traductora precisament de la ciència astronòmica dels àrabs. Per això, Destombes hi va relacionar aquest astrolabi excepcional, tant per la seva raresa i antiguitat —és anterior de dos segles al que fins ara es conceixia com el més antic en llatí— com per la perfecció científica notable que demostra. El personatge català, però, considerat savi en ciències del quadrivi, era en aquells anys el bisbe de Vic, Ató, que prengué sota la seva tutela i mestratge el jove Gerbert. No hi ha dubte que la seu d'Osona en aquell moment devia posseir els llibres necessaris per a aprendre aquestes ciències; altrament, el comte Borrell no hauria pogut assentir rodonament quan l'abat d'Orlhac li preguntà, segons l'historiador Richer, si a Catalunya i al costat d'Ató hi havia tot el necessari per a aprendre-les.

Encara que només deduïm què i com ensenyà Ató de Vic a Gerbert durant un d'aquells anys 967-970, és suposable també que Gerbert, ben acompanyat, visités Ripoll i algun altre monestir català amb fama i llibres. Com a incís em permeto notar que justament la majoria dels manuscrits conservats actualment d'obres d'astronomia i de càlcul que han fet cèlebre el monestir de Ripoll encara no havien estat copiats, car ho foren en temps del bisbe abat Oliba (1008-1046). Els seus models, pel fet d'haver estat traduïts a Barcelona, on actuava Sunifred Llobet, eren originaris d'aquesta ciutat i, per interès d'Ató, és més probable que ja n'hi haguessin còpies en la més propera ciutat de Vic.

Un home inquiet i freturós de ciència com Gerbert no podia romandre inactiu en un sol lloc. Les cartes de Gerbert, posteriors a la seva estada a Catalunya, indiquen que també conegué força el bisbe Miró Bonfill, de Girona, amb qui hauria fet una excursió a Elna, on haurien signat en un frontal d'altar la memòria de llur presència. No dubto, insisteixo, que també devia visitar Ripoll, com és probable que fes una estada a Sant Cugat del Vallès, el monestir més important de Barcelona, ben proveït també de llibres.

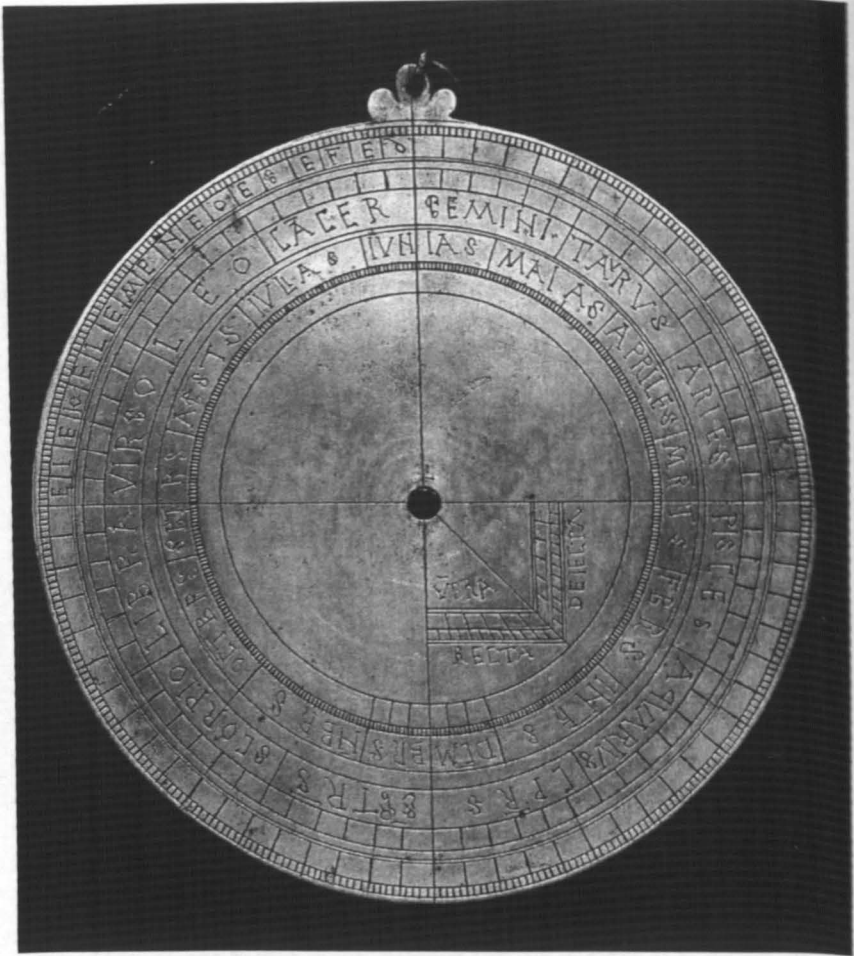
Ja a Reims, d'on era mestrescola, el 984, Gerbert va escriure una d'aquelles cartes al seu amic Seniofred Llobet perquè li enviés el *Llibre d'Astrologia* que Llobet acabava de traduir de l'àrab. Aquesta dada es podrà aprofitar al final, quan es facin deduccions sobre l'astrolabi.

Descripció de l'astrolabi

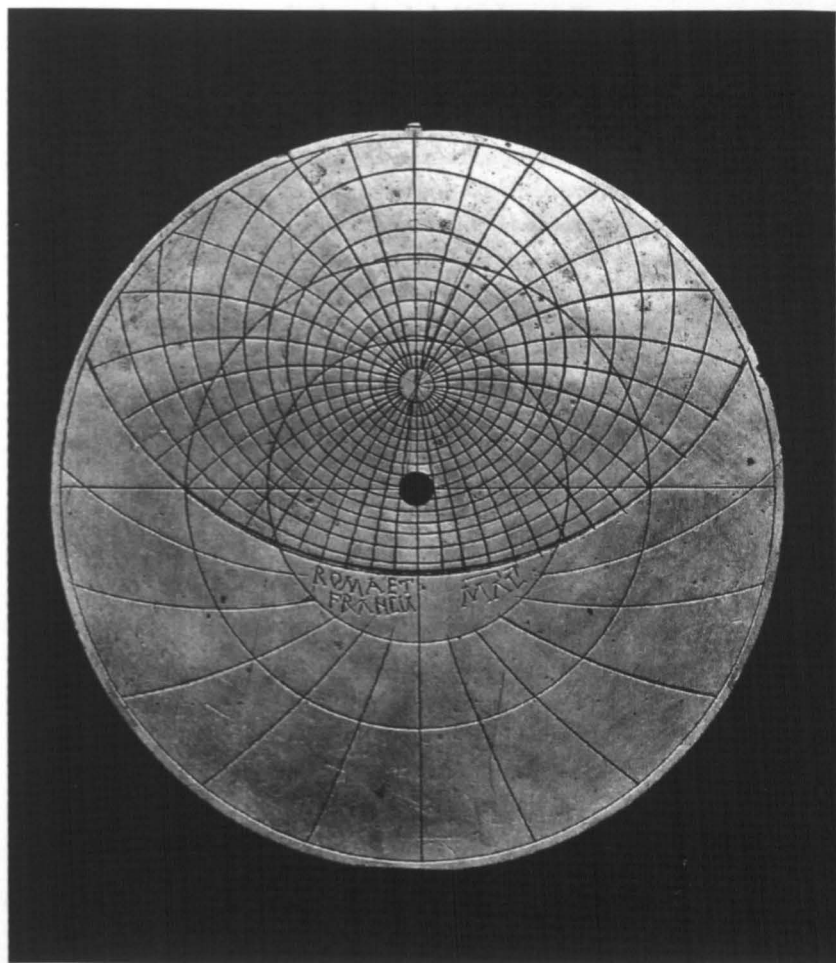
Aquest astrolabi que comentem és un instrument d'aram i consta de tres peces: la mare o base i dos timpans mòbils; hi ha una quarta peça, l'aranya, que és un afegit posterior. Les tres peces originals contenen algunes o més lletres inscrites. El que fa més peculiar aquest astrolabi és l'escriptura llatina que dona traduïts de l'àrab el nom dels mesos i el dels signes de les constel·lacions zodiacals. Les xifres lletres aràbigues, en canvi, són transliterades a la forma de les lletres llatines corresponents, i no pas al complicat sistema numèric romà.

Comencem per descriure les inscripcions més importants per a l'atribució a Catalunya. En el timpà primer (convencional, ja que l'ordre era canviable) i sota de la latitud 41°30' hom hi escriví ROMA ET / FRANCIA, que corresponen a *Rum*, és a dir, el nom que donaven els àrabs durant el segle X als cristians del nord-est, i a *al-Franja* o *Ifranja*, territori del "rei dels barcelonins", després anomenat Catalunya. D'altra banda, la latitud esmentada correspon molt aproximadament a la de Barcelona.

Per arribar a una convicció ferma que aquesta explicació és justa ha calgut fer unes minucioses anàlisis paleogràfica i filològica. La primera ha consistit en la comparació de les lletres, que es llegeixen molt bé en l'astrolabi, amb inscripcions i documents literaris d'arreu de l'imperi carolingi i de l'àrea mediterrània. El resultat ha mostrat una coincidència total amb l'escriptura usada als voltants de Barcelona entre l'any 960 i el 1000, just al període actiu de Seniofred Llobet (+ v. 997) i en el qual s'escaigué l'estada de Gerbert a Catalunya (967-970) i la petició d'aquest (carta del 984) dels textos astronòmics traduïts per l'ardiaca de Barcelona.

Astrolabi català de la fi del segle x. Institut du Monde Arabe (Col. M. Destombes), Paris.

Astrolabi català de la fi del segle X. Institut du Monde Arabe (Col. M. Destombes), París.

Transcripció de les inscripcions

Al meu article «Analyse paléographique de l'astrolabe carolingien» (publicat en francès el 1996 i reeditar el 1998), presento la metodologia usada en la transcripció dels textos de totes les cares escrites de l'astrolabi. Heus ací, de manera resumida, la seva lectura (MUNDÓ, 1996).

El revers o cara exterior de la mare o peça base de l'astrolabi és la cara més rica en inscripcions llatines. Les lletres recolzen per la base sobre el cercle exterior, i cal llegir la sèrie de noms dels mesos des del sud-sud-est tot pujant i girant el cercle cap a l'esquerra (és a dir, en sentit contrari a les agulles de rellotge); tanmateix, el nom de cada mes es llegeix d'esquerra a dreta, a la manera llatina. Aquesta primera transcripció només dóna les lletres escrites sense resoldre les abreviatures. És així:

INRS / FBRS / MRTS / APRILES / MAIAS / IVNIAS /
 IVLIAS / AGSTS / SBTRS / OCTBRS / NBRS / DCMBRS /

En un segon cercle d'escriptura s'hi llegeixen els signes del zodíac. També s'han de llegir a la llatina, tot girant els noms cap a l'esquerra. Es troben cobrint l'exterior dels noms dels mesos encavalcant-los. Com que no ofereixen cap dificultat d'interpretació només poso entre parèntesi les lletres abreujades:

C(a)PR(icorniu)S / AqVARIVS / PISCES / ARIES / TavRUS / gEMINI/
 CA(n)CER / LEO / VIRgO / LIBRA / SCORPIO / S(a)g(i)T(a)R(iu)S

No hi ha cap error: *Gemini*, sense *s*, és plural, és correcte. En canvi, es va gravar immediatament i en mòdul més petit la primera *V* de *Taurus*, que s'havia oblidat d'entrada.

En la mateixa cara de la mare hom hi llegeix el quadrant de projecció de les ombres:

V(m)BRA / RECTA després, en vertical ascendent: DEIECTA

Les lletres del quadrant nord-oest —transliteració de lletres xifres àrabs— ofereixen dos signes nous: la *k* minúscula i la *d* uncial:

E I E k E L E M E N E O E g E F E δ

Els timpans no són tan rics en lletres llatines gravades. Tot i que l'ordre correcte dels timpans sembla que és el dels graus ascendents, em permeto de descriure'n les inscripcions de més a menys llargues, és a dir, segons la quantitat de lletres gravades.

De bon primer, el fons de la mare o anvers de la peça base. A cada costat de l'horitzó: OR(iens) / OC/(cidens) en lletres capitals, encara que en mòdul més petit, però amb formes i *ductus* iguals als que es troben al revers de la mateixa peça mare de l'instrument, ja transcrits. La resta de les lletres d'aquest fons són numerals, però no amb el valor del sistema numèric romà, com ja s'ha dit, i que és cosa ben sabuda des de la primera publicació que en va fer Marcel Destombes.

A la dreta i a sota del centre: LV

A la banda baixa del cercle, les lletres que recolzen la seva base en el semicercle exterior del timpà són les dotze hores, que es llegeixen de dreta a esquerra:

A b C D E V Z h T I IA Ib

Els almucantarats, al cercle superior, d'esquerra a dreta i amb el cap de les lletres numèriques més o menys vers el cercle exterior i dins dels cercles concèntrics:

a l'esquerra: V Ib Ih dk L

al centre: L V

a la dreta: L Dk Ih IB V

tot baixant, verticals (sota LV) separades per l'eix que ocupa els cercles menors:

MB Mh ND O OV gb (aquí un cercle buit, potser amb una minúscula incisió dubtosa?) FD d.

Les sèries de lletres, tant les dels mesos com les del zodíac, presenten algunes variants de forma paleogràficament interessants, que però no examinarem aquí.

En els dos timpans mòbils només s'hi veuen les lletres numèriques de les latituds: la primera, a l'anvers, a la dreta del forat central: L T

Al revers i protegides per dos llargs trets angulats: MA L, que són els traduïbles per 41° 30', que a l'esquerra, en dues línies, indiquen la latitud dels topònims ROMA ET/ FRANCIA ja esmentats.

El segon timpà porta a l'anvers i en la mateixa posició: ME i al revers, MZ L.

Totes aquestes inscripcions, examinades amb lupa, sembla que hagin estat dibuixades i gravades per una única i mateixa mà. Alguna vegada el burí es va

escapar del control de la mà del gravador, tant en el traçat de les lletres com en el de les línies dretes i de les circulars. Hom pot veure en certs llocs línies de marcatge menys profund que ens indiquen la direcció del traçat de la mà. Tot sovint aquest és de baix a dalt i d'esquerra a dreta, cosa més aviat sorprenent, que indica algú que sostenia el burí amb la mà dreta, però també podia manipular-lo amb l'esquerra.

Anàlisi paleogràfica

A l'estudi esmentat del 1996, ja vaig refutar les afirmacions de Destombes, que qualificava les lletres inscrites a l'astrolabi com a «visigòtiques». Sense entrar en els detalls d'aquell estudi, podem afirmar que el tipus base d'escriptura emprat és la capital romana en la seva forma epigràfica, coneguda i usada a gairebé tota l'Europa occidental durant l'alta edat mitjana, amb algunes lletres minúscules carolines barrejades. Al mateix article faig una anàlisi comparativa acurada i minuciosa amb les formes de lletres conegudes en el món llatinitzat de l'alta edat medieval, que comprèn les colònies cristianes supervivents de l'Àfrica del Nord, la península itàlica amb Roma, el centre d'Europa, zones de l'Alemanya i la França actuals, fins a la França meridional per a entrar en la península Ibèrica i aturar-nos a Catalunya.

Les similituds i diferències detectades en el curs d'aquest estudi —i exposades a l'article esmentat— porten a una conclusió: cal excloure el domini de l'escriptura visigòtica com a pàtria de l'astrolabi carolingi, descartant àdhuc grans centres àrabs de la península Ibèrica dels segles IX i X com Toledo i Còrdova. Tanmateix, encara que la latitud 41°30' podria correspondre també a Saragossa, aquesta ciutat important en queda exclosa, ja que sota la dominació àrab la comunitat cristiana local només coneixia l'escriptura llatina tradicional visigòtica. Tampoc no se li podien atribuir els topònims ROMA ET FRANCIA.

Per contra, l'escriptura de l'astrolabi es pot comparar amb els textos epigràfics i documentals de la Catalunya de l'època carolíngia. Els comtats catalans, d'ençà de la conquesta empresa per Carlemany i Lluís el Piadós, havien acceptat de forma general l'escriptura carolina des de mitjan segle IX; mentre que la resta de regnes i comtats cristians del nord, centre i oest de la península, fins i tot els territoris encara ocupats pels àrabs, van conservar l'escriptura visigòtica, com en part s'ha dit, fins a la fi del segle XI, i encara se'n troba a tot el llarg dels segles XII i XIII. Aquesta diversitat és fonamental i centra l'àrea d'estudi a Catalunya.

La comparació de les lletres de l'astrolabi s'ha fet amb vint-i-dues inscripcions sobre pedra i metall, datades amb precisió del 872 al 1020, procedents

bàsicament dels comtats de Barcelona i Osona (Vic), amb algunes de Girona i altres comtats com Urgell, Empúries, Cerdanya i Rosselló. Encara, al costat de les inscripcions epigràfiques s'hi han comparat sèries documentals procedents d'arxius i còdexs manuscrits datats de la mateixa època. El resultat és clar i positiu. Les que s'hi apropen més són les dels anys 966 fins a poc abans del 1000.

No sembla necessari repetir aquí les taules comparatives que vaig donar en el treball complet del 1996 sobre l'astrolabi carolingi. Però sí constatar que algunes lletres són molt més pròpies de la grafia de textos epigràfics i documentals catalans que d'altres regions de cultura llatina de l'època. Aquest és el cas de la *k* de corns convexos i la *Z* d'astes en semicercle còncau; les *B* i *R*, amb el semicercle superior separat del traç inferior; les minúscules *b*, *h*, *q* i la uncial *d* al costat de les majúscules corresponents; la *C* quadrada o arrodonida, alternant; moltes lletres tenen reforços florits; detalls, aquests darrers, que només es retroben en inscripcions catalanes dels anys 962, 966, 976 i una datable a la fi del segle X.

El nom dels mesos

La grafia del nom dels mesos forneix encara nous arguments —aquesta vegada filològics— a favor del fet que l'autor de l'astrolabi parlava el llenguatge corrent que era ja el català. El mes d'agost ofereix una particularitat digna de remarcar: és la reducció del diftong inicial *aug-*, escrit *ag-* a l'astrolabi: justament la forma catalana medieval i actual, que es troba als documents consultats dels anys 904 a 996, en la proporció de quinze vegades *agustas* per quinze vegades *augustas*. El mes de setembre també ofereix una sorpresa: dues vegades *septembrias* (894-919) i una vegada *septembras* (892); és remarcable que només el català i l'italià han suprimit la *p*, mentre que el castellà i el francès l'han conservada. L'astrolabi, tot sonoritzant aquesta *p > b*, mostra la tendència a la supressió d'algú que ja parlava el català.

Analitzats la resta de mesos, proposo, doncs, de transcriure sense abreviatures els noms dels mesos «pensats» en català per l'autor de l'astrolabi tal com segueix:

I(a)N(ua)R(ia)S
 F(e)BR(uaria)S
 M(a)RT(ia)S
 APRILES
 MAIAS
 IUNIAS

IULIAS
 AG(u)ST(a)S
 S(e)BT(em)BR(ia)S
 OCT(u)BR(ia)S
 N(ovem)BR(ia)S
 D(e)C(e)MBR(ia)S

L'aranya, afegit tardà

L'aranya és aquella peça circular perforada que se sobreposa a totes les altres i que, partint de cercles, té uns indicadors en punxa que servien per a retrobar la posició de les estrelles damunt dels timpans substituïbles i que n'indicaven la latitud en una època determinada de l'any. L'original es devia perdre, ja que l'aranya actual que fou adquirida per Destombes sembla que és datable al trencall dels segles XII i XIII. Porta escrits els noms de les constel·lacions, que recolzen la base de les lletres en el cercle exterior (al contrari de les inscrites en la mare); l'ordre de lectura segueix el dels calendaris llatins dels segles esmentats. Sovint les grafies són aberrants, amb errors que no havia comès el gravador català. El tipus de lletra és la majúscula capital barrejada amb algunes lletres uncials, totes doblades amb traços interiors decoratius. Considerats aquests detalls, la meua impressió és que l'aranya actual fou afegida al migdia de França cap al 1200.

Conclusions

Si es reagrupen tots els arguments a favor de l'origen català, i concretament de Barcelona, de l'astrolabi carolingi, es poden enunciar així:

Hi ha plena concordança entre la paleografia de les lletres de l'astrolabi i les d'inscripcions i manuscrits catalans del tercer i darrer quart del segle X.

S'ha de descartar del tot, doncs, la possibilitat d'un fals modern. Encara que el suposat falsificador hagués tingut un coneixement paleogràfic profund, cap gravador, per hàbil que fos, podia imitar les característiques de l'escriptura d'aquell període, amb totes les seves peculiaritats de traçat, de *ductus*, de mòdul, de reforços i de formes de les lletres, amb la barreja de capital, d'uncial i de minúscula, típiques dels documents gràfics catalans d'aquella època.

Els finals i les grafies dels noms dels mesos, sobretot *agustas*>agost *cat.* i *septembrias*>setembre *cat.*, corresponen als habituals emprats pels notaris catalans dels segles IX i X, no pas als d'altres dominis lingüístics veïns.

Les lletres numèriques *MA L*, coronades per un signe solemne de protecció —car no es tracta pas d'abreviatures— indicant la latitud 41°30' just al costat de *ROMA ET FRANCIA*, reforcen la convicció de l'origen proposat.

Per acabar, constato amb plaer que és ben probable la relació d'aquest astrolabi amb l'ardiaca Seniofred Llobet de Barcelona, traductor de tractats sobre astronomia de l'àrab al llatí. La demanda que li féu Gerbert d'un d'aquests tractats indica l'interès que aquest darrer, ja des de la seva estada a Catalunya, tenia per l'astronomia i l'astrolabi (amb el nom d'astrologia). Justament l'astrolabi servia per a conèixer la posició dels astres, que Gerbert volia estudiar. També el fet d'haver sortit de Catalunya des de fa segles —encara que no es puguin precisar— i d'haver estat trobat en territori ara francès fa plausible que el destinatari en fos l'aleshores mestrescola de Reims, Gerbert, el futur papa Silvestre II. Confesso que no tinc prou elements per assegurar-ho; algú altre més expert haurà de dir-hi la darrera paraula, si s'hi atreueix.

Bibliografia

- DESTOMBES, M. (1962): «Un astrolabe carolingien et l'origine de nos chiffres arabes». *Archives Internationales d'Histoire des Sciences* (Paris), XVe année, núm. 58-59, p. 3-47.
- Nicola D'OLWER, L. (1910): «Gerbert (Silvestre II) i la cultura catalana del segle X». *Estudis Universitaris Catalans*, 4, Barcelona, p. 332.
- FELIU, G. (1972): «Seniofred, anomenat Llobet, ardiaca de Barcelona (final del segle X)». *II Col·loqui d'Història del Monaquisme Català (St. Joan de les Abadesses, 1970)*, Poblet, vol. I, p. 51-63.
- FITER i INGLÉS, J. (1875): *La ciència astrològica en Catalunya. Breu descripció dels fets més notables a cap portats per los astròlegs catalans desde'l segle X fins els nostres dies*. Barcelona.
- MILLÀS i VALLICROSA, J. M. (1931): *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya medieval* (reed. 1983 sense apèndix de textos).
- MUNDÓ, A. M. (1979): «La cultura i els llibres». A: *Història de Catalunya*, Ed. Salvat, Barcelona, vol. II, p. 268-273 (reed. 1998, vol. IV, p. 534-546).
- MUNDÓ, A. M. (1994): «La cultura artística escrita. L'astrolabi i Seniofred Llobet». A: *Catalunya Romànica*, Ed. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, vol. I, p. 150-151
- MUNDÓ, A. M. (1996): «Analyse paléographique de l'astrolabe carolingien». (XIX International Congress of History of Science, Saragossa, agost 1993).

- A: *Physis. Rivista Internazionale di Storia della Scienza*, 32 (Florència 1996), p. 303-321 i 9 fig.
- MUNDÓ, A. M. (1998): *Obres Completes, vol. I, Catalunya. 1, De la romanitat a la sobirania...* Ed. Curial, Barcelona.
- RICHÉ, P. (1991): «Gerbert d'Aurillac en Catalogne». *Catalunya i la França meridional a l'entorn de l'any mil. Col·loqui Hug Capet*, p. 374-377.
- VERNET, J. (1989): «La ciència l'any mil». A: *Catalunya, de l'any 1000 a l'any 2000*, Barcelona, p. 43-56.
- VILADRICH, M. (1986): *El Kitab Al-Amal bi-l-Asturlab (Llibre de l'ús de l'astrolabi) d'Ibn Al-Samh*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.

Résumé

À propos de l'astrolabe de Gerbert

C'est à partir d'une analyse paléographique minutieuse des inscriptions gravées sur l'astrolabe carolingien de la collection Marcel Destombes, qui se trouve aujourd'hui à l'Institut du Monde Arabe à Paris, qu'on peut confirmer avec certitude sa provenance et fabrication catalane entre le troisième et le dernier quart du Xe siècle. Ainsi, on peut corroborer que la latitude qui est gravée sur un des tympans: 41°30' ROMA ET FRANCIA, correspond à l'aire du comté de Barcelone. La forte relation interculturelle entre les comtés catalans et le monde arabe du reste de la péninsule est bien connue, avec des connaissances mathématiques et astronomiques avancées. L'article met en exergue le rôle joué par Seniofred Llobet, archidiacre de Barcelone et traducteur de livres d'astronomie en latin, que Gerbert connut à l'occasion de son séjour en terres catalanes avec l'évêque Ató de Vic. Tant l'un comme l'autre coïncident, par leurs connaissances et leur époque, avec le moment de construction de l'astrolabe, qui pouvait avoir été importé vers la France par Gerbert lui-même lors d'un de ses voyages ultérieurs.

Resumit

A l'entorn de l'astrolabi de Gerbert

A partir d'una anàlisi paleogràfica minuciosa de les inscripcions gravades sus l'astrolabi carolingian de la collecció Marcel Destombes, ara a l'Institut du Monde Arabe a París, se pot confirmar amb certitud sa provenença e fabri-

cacion catalana entre lo tresen e lo darrièr quart del sègle X. Aital, se corrobòra que la latitud gravada sus un dels timpans $41^{\circ}30'$ ROMA ET FRANCIA, correspond a l'airal del comtat de Barcelona. Es plan coneguda la fòrta relacion interculturala entre los comtats catalans e lo mond arabi del demai de la península, amb de coneissenças matematicas e astronomicas avançadas. L'article planteja lo ròtle jogat per Seniofred Llobet, arquiadiacre de Barcelona e traductor de libres d'astronomia en latin, que Gerbert coneguèt durant son sejoen en tèrras catalanas amb l'evesque Ató de Vic. Tan l'un coma l'autre coincidisson, per coneissenças e per epòca, amb lo moment de bastison de l'astrolabi, que podiá èsser estat portat devèrs França pel quite Gerbert dins un de sos viatges posteriors.

Abstract

About the astrolabe of Gerbert

A meticulous analysis of the inscriptions engraved in the Carolingian astrolabe of the Collection Marcel Destombes (at the present in the *Institut du Monde Arabe* of Paris), can certainly confirm his origin and manufacture in Catalonia in the second half of the XIth. century. It has been confirmed that the latitude engraved in one of the tympanums of the astrolabe: $41^{\circ} 30'$ ROMA ET FRANCIA, belongs to the county of Barcelona. It's well known the strong intellectual relationships between the Catalan counties and al-Andalus, with his advanced knowledge in mathematics and astronomy. This paper pays special attention to the figure of Seniofred Llobet, archdeacon of Barcelona, and author of many translations of books of astronomy to Latin. Gerbert d'Orlhac met him during his sojourn in the Catalan counties with the bishop Ato of Vic. Both, Gerbert and Seniofred, have the coincidence in that period and also the skills, during the manufacture of astrolabe, which could have been brought to France by Gerbert himself in one of this later journeys.

Maslama al-Majriti¹ y la tabla de estrellas en el tratado *De mensura Astrolabii*

Julio Samsó
Universitat de Barcelona

Resum

Maslama al-Majriti i la taula d'estrelles en el tractat De mensura Astrolabii

L'anàlisi dels primers textos astronòmics llatins —redactats a Catalunya a finals del segle X o principis del XI—, en els que es palesa una clara influència àrab, no ha permès establir, en la majoria dels casos, quines van ser les fonts utilitzades pels seus autors. Només P. Kunitzsch ha pogut determinar que un tractat d'astrolabi de al-Khwarizmi (fl. c. 830) és una de les fonts utilitzades per l'autor de les *Astrolabii sententiae*. D'altra banda Millàs havia assenyalat coincidències entre aquests textos i els tractats de construcció i ús de l'astrolabi atribuïts al jueu iraqià Masha'allah. Els estudis realitzats en els darrers anys per P. Kunitzsch han demostrat que aquests tractats atribuïts a Masha'allah semblen relacionar-se, si més no en part, amb textos elaborats per l'escola de Maslama de Madrid (m. 1007). A aquest fet s'hi afegeix el descobriment, fet pel mateix Kunitzsch, d'un petit fragment d'una traducció llatina del *Planisferio* de Ptolemeu, el gran tractat de l'antiguitat sobre la teoria de la projecció de l'astrolabi, que va atraure notablement l'atenció de Maslama que va revisar la traducció a l'àrab oriental afegint-hi uns comentaris. El treball que presento intenta establir una relació directa entre la taula d'estrelles conservada en el *De mensura astrolabii* (tractat *h'* en la terminologia de Millàs) i una altra taula elaborada per Maslama sobre la base d'observacions realitzades per aquest astrònom l'any 978. A través de l'anàlisi detallat d'ambdues taules plantejo la versemblança de la dependència existent entre totes dues i la taula de les observacions de Maslama l'any ja mencionat, que em mou a afirmar que la compilació del tractat *h'* no pot ser anterior a l'any 978.

ponències-V

1. Para simplificar la tipografía utilizo aquí el sistema inglés de transcripción de palabras árabes: ' , b , t , th , j , h , kh , d , dh , r , z , s , sh , s , d , , t , z , c , gh , f , q , k , l , m , n , h , w , y .

El tratadillo *De mensura astrolabii* (denominado *h'* por Millàs) expone, de manera confusa, la manera de proyectar las estrellas en la araña del astrolabio.² El procedimiento, no obstante, se aclara gracias a la información contenida en otras fuentes,³ entre las que se cuentan otro *De mensura astrolabii* compuesto, a principios del s. XI, por Ascelino de Ausburgo sobre la base del *h'*⁴ y un tercer tratado sobre el mismo tema, atribuido por Millàs al astrólogo iraquí M_sh_'all_h (fl. 762-815),⁵ por más que parece claro que esta atribución resulta inadecuada y que, al igual que otros pseudo-M_sh_'all_h-s sobre la construcción y el uso del astrolabio,⁶ el tratado que aquí nos interesa puede derivar —al menos parcialmente— de la escuela de Maslama (m. 1007).⁷ Por otra parte el procedimiento ha sido aclarado en dos estudios previos debidos a J. North⁸ y a M. Viladrich y R. Martí.⁹ Me limitaré aquí a exponer el procedimiento y a sacar algunas conclusiones:

Los textos en cuestión reproducen una curiosa tabla de estrellas (cf. *Tabla I*), clasificada dentro del tipo III por Kunitzsch,¹⁰ con dos coordenadas que reciben el nombre de *latitudo* y *altitudo* en el texto *h'*. La *latitudo*, a la que llamaré γ , coincide, en gran número de casos con la mediación (*mediatio coeli*, grado de la eclíptica que cruza el meridiano simultáneamente con un astro) de la tabla de estrellas compilada por Maslama al-Majr_ε_ a fines del año 367/978

2. J. MILLÀS VALLICROSA, *Assaig d'història de les idees físiques i matemàtiques a la Catalunya Medieval*, Barcelona, 1931, pág. 300.

3. No he visto el texto sobre la construcción del instrumento de Hermann Contractus editado por J. DRECKER en *Iris* 16 (1931), 200-219.

4. Charles BURNETT, «King Ptolemy and Alchandreus the Philosopher: the Earliest Texts on the Astrolabe and Arabic Astrology at Fleury, Micy and Chartres», *Annals of Science* 55 (1998), 329-368 (cf. especialmente págs. 348-351, 353-358).

5. Editado por J.M. MILLAS, *Las traducciones orientales en los manuscritos de la Biblioteca Catedral de Toledo*, Madrid, 1942, págs. 313-321 (cf. especialmente pág. 319).

6. P. KUNITZSCH, «On the authenticity of the treatise on the composition and use of the astrolabe ascribed to Messahalla», *Archives Internationales d'Histoire des Sciences* 31 (1981), 42-62.

7. Cf. KUNITZSCH, «On the authenticity» p. 49, n. 35; R. MARTÍ y M. VILADRICH, «En torno a los tratados de uso del astrolabio hasta el siglo XIII en al-Andalus, la Marca Hispánica y Castilla», en J. VERNET (ed.), *Nuevos Estudios sobre Astronomía Española en el Siglo de Alfonso X* (Barcelona, 1983), págs. 9-74 (cf. especialmente págs. 70-71).

8. J. NORTH, *Richard of Wallingford. An edition of his writings with introductions, English translations and commentary*, III (Oxford, 1976), 159-161.

9. M. VILADRICH y R. MARTÍ, «En torno a los tratados hispánicos sobre construcción de astrolabio hasta el siglo XIII», en J. Vernet (ed.), *Textos y Estudios sobre Astronomía Española en el siglo XIII* (Barcelona, 1981), 79-99 (cf. especialmente págs. 94-96).

10. P. KUNITZSCH, *Typen von Sternverzeichnissen in astronomischen Handschriften des zehnten bis vierzehnten Jahrhunderts*, Wiesbaden, 1966, págs. 23-30. Utilizaré, para mi *Tabla I*, la edición de esta tabla realizada por Kunitzsch (*Typen* pág. 28), que parece relacionada con la del tipo XI (*Typen* págs. 67-71): las coordenadas utilizadas son las mismas aunque, aquí, se denominan *Gradus cum quibus mediant celum y Gradus longitudinis ex utraque parte*. Una buena fotografía de la ta-

(tipo I de Kunitzsch).¹¹ La coordenada que corresponde a la columna *altitudo* requiere una explicación algo más elaborada que intentaré dar a continuación:¹²

Sea el radio OE, en la fig. 1, la proyección del círculo horario que pasa por el principio (G) del signo zodiacal en el que se encuentra una determinada estrella. A partir de este radio OE tomaremos la primera coordenada ($_$), pero los textos de que dispongo presentan dos variantes a este respecto. La más ortodoxa está representada, sin duda por el tratado de Ascelin d'Augsburg: el ángulo $_$ se mide *sobre la eclíptica*, previamente dividida, a partir del punto G, con lo que obtendremos el punto F —también sobre la eclíptica— que corresponde, efectivamente a la mediación de la estrella. Aunque el texto del tratado *h'* no está muy claro, la proyección de las estrellas sigue inmediatamente a la explicación del procedimiento para dividir la eclíptica y es muy probable que esté de acuerdo con lo dicho por Ascelin d'Augsburg. Una técnica diferente parece ser la representada por el pseudo-M_sh_'all_h, quien nos dice lo siguiente:

Divides circulum capricorni per 360 gradus et considerato gradu prenotato unicuique stelle pones regulam super ipsius stelle gradum in circulo capricorni et super centrum eiusdem circuli et duces lineam medium stelle notantem.

Aquí el grado de la estrella se determina *sobre el círculo de Capricornio*, lo que implica que no estamos midiendo el ángulo $_$ a partir del punto G para

bla en el manuscrito Ripoll 225 se encontrará en J. VERNET y J. SAMSO (eds.), *Instrumentos astronómicos en la España Medieval. Su influencia en Europa*, Santa Cruz de la Palma, 1985, pág. 77. Fotografías de dos manuscritos del tratado de Ascelin d'Augsburg, en las que aparece la misma tabla, se encuentran en Burnett, «King Ptolemy», p. 366-368.

11. La tabla completa fue editada, a partir del MS Biblioteca Nacional de París 4821, fol. 81 v, por J. VERNET y M.A. CATALA, «Las obras matemáticas de Maslama de Madrid», *Al-Andalus* 30 (1965), 15-45 (cf. pág. 45); reimpresión en VERNET, *Estudios sobre Historia de la Ciencia Medieval*, Barcelona-Bellaterra, 1979, 241-271 (cf. pág. 271); traducción inglesa en J. VERNET y M.A. CATALA, «The Mathematical Works of Maslama of Madrid», en M. FIERRO y J. SAMSO (eds.), *The Formation of al-Andalus. Part 2: Language, Religion, Culture and the Sciences*, Ashgate, Variorum, Aldershot etc., 1998, págs. 359-379 (cf. p. 379). Kunitzsch (cf. *Typen* pp. 15-18) ofrece, además, una versión latina que debe manejarse con cuidado porque, en ella, se ha producido un desplazamiento vertical de las mediaciones y declinaciones de una estrella a otra.

12. La versión más antigua de esta tabla parece ser la que se conserva en el MS Paris BN 7412, fol. 5v, en el que las dos coordenadas reciben el nombre de *altitudo* (= mediación) y *latitudo* (no coincide con la *altitudo* del MS Ripoll 225). P. KUNITZSCH y E. DEKKER (The stars on the rete of the so-called «Carolingian astrolabe», en J. Casulleras y J. Samsó (eds.), *From Baghdad to Barcelona. Studies in the Islamic Exact Sciences in Honour of Prof. Juan Vernet*, Barcelona, 1996, págs. 655-672), pág. 656 n. 8 han sugerido que pueda tratarse de la altura meridiana de la estrella para una latitud geográfica de 39º (¿Valencia?).

obtener F, sino a partir de E para obtener A. En ambos casos el constructor del instrumento está utilizando una regla y el resultado al que llegará será, en principio, el mismo (OGE y OFA son radios del círculo de Capricornio) pero el procedimiento del pseudo-M_sh_'all_h tiene ventajas prácticas: es más fácil dividir con precisión el círculo de Capricornio (es más grande y las divisiones son iguales) que la eclíptica (es menor y tiene que dividirse de forma desigual); los procedimientos para dividir la eclíptica expuestos en el texto *b'*, y en otros textos emparentados con él, son claramente rudimentarios¹³ y el error acumulado se incrementaría al utilizar tales divisiones para proyectar las estrellas. A esto alude Ibn al-Samh en uno de los dos capítulos que se conservan de su tratado sobre la construcción del astrolabio:¹⁴ en él se expone el procedimiento habitual en la escuela de Maslama para proyectar una estrella en el astrolabio, utilizando su mediación y su declinación¹⁵ y añade que, en lugar de la mediación, puede utilizarse la ascensión recta de la mediación (precisamente la que nos determina el punto A sobre el trópico de Capricornio), lo que resulta «más fácil y más preciso» (*ashal asahh*). A esto añade la frase significativa: «Toma en la tabla de estrellas la ascensión [recta] del grado de mediación» (*khudh f_ jadowal al-kaw_kib matalik darajat al-tawassut*). Parece, pues, claro que existían tablas de estrellas en las que una de las coordenadas utilizadas era precisamente esta ascensión recta de la mediación y que el texto del tratado del pseudo-M_sh_'all_h contiene una alusión al uso de esta coordenada que no se encuentra en la tabla de estrellas de tipo III que reproduce a continuación.

Una vez determinado, por uno de los dos procedimientos expuestos, el punto A se toma la segunda coordenada, *altitud* ($_$), medida *sobre el trópico de Capricornio*, a partir de A en sentido directo y retrógrado. De este modo tenemos:

$$AB = AC = _$$

Unimos, a continuación B con C con la cuerda BC. La intersección de BC con OA en D nos determinará la proyección de la estrella y OD será el radio de la proyección del paralelo de declinación de la misma.

Para comprobar la afirmación anterior, consideremos la Fig. 2 en la que vemos que

$$OD = r \tan (_(90-_))$$

donde *r* es el radio del equador que tomamos como $r = 1$.

Por otra parte, en la Fig. 1:

13. MILLAS, *Asaig* págs. 202, 315; 295; Viladrich-Martí, «Construcción» págs. 91-93.

14. M. VILADRICH, «Dos capítulos de un libro perdido de Ibn al-Samh», *Al-Qamara* 7 (1986), 5-11.

15. Esta es la razón por la que la tabla de estrellas de Maslama incluye la mediación y la declinación de cada estrella además de su longitud y su latitud.

$$OD = R \cos _$$

donde R es el radio del trópico de Capricornio cuyo valor, en función de $r = 1$, podemos calcular con:

$$R = \tan (_ (90 + 24)) = 1.53987$$

aceptando una oblicuidad de la eclíptica de 24° . Ahora bien, si

$$OD = R \cos _ = r \tan (_ (90 - _))$$

entonces:

$$_ = \cos^{-1} (r/R \tan (_ (90 - _)))$$

Podemos comprobar la validez de la expresión anterior para recalcular los valores de la *altitudo* en la tabla del texto *h'*. Para ello, en la Tabla 1 tenemos:

1. Nombre de la estrella en *h'*.
2. Identificación de la estrella.
3. Valor de la *latitudo* en *h'*.
4. Valor de la mediación en la tabla de estrellas de Maslama.
5. Valor calculado de la ascensión recta de la mediación de Maslama, con el fin de comprobar el orden de error en el que pudiera incurrir quien siguiera las instrucciones del pseudo-M_sh'_all_h y utilizara los valores de la columna 3 (*latitudo*) medidas sobre el trópico de Capricornio en lugar de tomarlos sobre la eclíptica.

6. Declinación de la estrella tomada de la tabla de Maslama.

7. Valor de la *altitudo* en *h'*.

8. Valor recalculado de la *altitudo*, utilizando la expresión:

$$_ = \cos^{-1} (r/R \tan (_ (90 - _)))$$

en la que $_$ es la declinación de la columna 6 y $r/R = 1/1.53987 = 0.64941$.

Las conclusiones que se desprenden del análisis de la *tabla 1* son las siguientes:

La tabla del texto *h'* contiene 27 estrellas, mientras que la de Maslama tiene sólo 21, de las que 20 aparecen en la tabla *h'*. Sólo una estrella de la tabla de Maslama falta en la del *h'*: *Faraf dhanab al-asad* ($_$ Leonis). De entre estas 20 estrellas que se encuentran en ambas tablas, la comparación de coordenadas es imposible en tres casos: las estrellas 2, 7 y 24, en las que la tabla de Maslama sólo da la longitud y la latitud, pero no la mediación y la declinación. En los 17 casos restantes, la comparación de la *latitudo* de *h'* con la mediación de Maslama da los resultados siguientes:

- Coincidencia perfecta en dos casos (estrellas 3 y 9) en los que la mediación de Maslama corresponde a un número entero de grados.

- Redondeo correcto en 8 casos (estrellas 1, 10, 12, 15, 19, 21, 22, 25).
- Truncación en un solo caso (estrella 8).
- Diferencia de 1º (debida, probablemente, a errores de redondeo o a una confusión en la transmisión de la cifra expresada en notación romana) en 4 casos (estrellas 4, 6, 11, 14).
- Diferencia de 2º en un caso (estrella 20).
- Diferencia de 5º en un caso (estrella 23).

Creo, por ello, que la dependencia de la tabla *h'* con respecto a la tabla de Maslama queda claramente establecida en lo que se refiere a la coordenada *latitudo*.

En lo que se refiere a la coordenada *altitudo*, la comparación debe realizarse entre los valores tabulares y el recálculo y resulta algo más laboriosa:

- Podemos considerar casos de redondeo los de las estrellas 15, 20, 23 y 25. A estas pueden añadirse las estrellas 8 (*h'*73;30º, pero Ascelino y tipo XI 73º; recal. 73;13º) y 22 (*h'*52º; recal. 51;29,44º). Un caso especial está constituido por la estrella 19, para que el valor tabular es 41;30º frente a un recálculo de 59;38º. Las variantes que aparecen en el pseudo-M_sh_'all_h (69º) y tipo XI (49º) me hacen sospechar que se haya producido una metátesis gráfica entre «XLI et med.» y «LIX et med.». Si se aceptan estas hipótesis, el número total de casos de redondeo sería 7

- Truncación: 3 casos (estrellas 1, 4, 9).
- Diferencia de 1º: 3 casos (estrellas 3, 6, 21).
- Diferencia de 3º: 1 caso (estrella 11).
- Diferencia de 4º: 1 caso (estrella 10).
- Diferencia de 5º: 1 caso (estrella 12).
- Diferencia de 7º: 1 caso (estrella 14).

El número de coincidencias (13 casos de entre 17 presentan un error máximo de 1º) me hace creer que, también en el caso de la *altitudo*, tenemos unos valores que dependen de los valores de la declinación que aparecen en la tabla de Maslama. Planteo, por ello, la hipótesis de que los valores de esta coordenada estén tomados, por redondeo, de la columna correspondiente de alguna tabla de la escuela de Maslama y que no tiene por qué cumplirse necesariamente lo que sugieren tanto North¹⁶ como Kunitzsch-Dekker¹⁷, quienes afirman que estos valores sólo pudieron obtenerse por lectura directa sobre un astrolabio o un dibujo a escala del mismo.

En resumen: parece claro, en mi opinión, que la tabla de estrellas conservada en el texto *h'* deriva de un original árabe de tradición maslamiana, aunque no precisamente de la tabla de estrellas de Maslama que conservamos y que he

16. NORTH, *Richard of Wallingford* III, 161.

17. KUNITZSCH-DEKKER, «Carolingian astrolabe» pág. 657 n. 9.

utilizado para llevar a cabo este análisis: la tabla original incluía un mínimo de 27 estrellas y tenía, como función primordial, el dar las coordenadas necesarias para realizar su proyección en el astrolabio. No podemos saber si aparecían, en ella, la longitud y la latitud de cada estrella, pero constaba, sin duda, la mediación - coordenada $_$ - (y posiblemente la declinación), así como la coordenada $_$ (*altitud*). La evidencia que nos proporciona el manuscrito latino BN París 7412, fol. 5v, hace pensar en la posibilidad de que la misma tabla incluyera también la altura meridiana de cada estrella para una latitud de 39°: no es preciso relacionar esta latitud con Valencia, en una tabla en la que los valores están habitualmente redondeados al grado más próximo, dado que 38;30° es una latitud que se encuentra frecuentemente para Córdoba. Finalmente, el procedimiento de trazado descrito por el pseudo-M_{sh}'_{all}'_h - en el que la coordenada $_$ se toma sobre la graduación del trópico de Capricornio - me hace sugerir la posibilidad de que la tabla en cuestión incluyera una columna con la ascensión recta de la mediación de cada estrella. Si hay que tomarse en serio la referencia que aparece en el MS árabe BN París 4821, fol. 81v, en el que se afirma que la tabla conservada de Maslama se basa en observaciones realizadas por este astrónomo en el año 367/978, esto nos proporciona un *terminus post quem* para fechar nuestro *De mensura astrolabii*.

Es necesario realizar un control de la tabla de Maslama (cf. *tabla 2*) con el fin de verificar la coherencia interna de todas sus columnas. Tal como veremos enseguida, si el astrónomo andalusí llevó a cabo observaciones, su propósito debió ser determinar la longitud de algunas estrellas. Ahora bien, nada le impedía tomar la declinación y mediación de cada estrella de otra fuente, por lo que resulta imprescindible comprobar que las columnas 5 (mediación) y 6 (declinación) de mi tabla 2 - que son las que, como hemos visto - están relacionadas con la *latitud* y la *altitud* del tratado *h'* - están calculadas utilizando las longitudes de la columna 2 y las latitudes de la columna 3. Empecemos por establecer que el texto que acompaña a la tabla de Maslama señala que ésta se basa en observaciones realizadas por este astrónomo a fines del año 367/978 "según el método de al-Batt_n" (*'al* *madhhab al-Batt_n*). Esta expresión puede interpretarse fácilmente a la vista de lo que expone el propio al-Batt_n acerca del método utilizado por él para calcular las longitudes de las estrellas: en el año 1191 de Alejandro/ 879-880 de nuestra era, observó las longitudes de algunas estrellas y, entre ellas, encontró que la de Qalb al-Asad ($_$ Leonis) era de 134°. El año de estas observaciones corresponde al 1627 de Nabonassar, mientras que el catálogo de estrellas de Ptolomeo está fechado en el año 886 de esta misma era (138-139 de J.C.)¹⁸. Al comparar las longitudes de este número

18. De hecho el catálogo de Ptolomeo está fechado en el principio del reino del emperador Antonino, o sea el 20 de Julio del 137 de J.C. (*Almagesto* VII, 4).

reducido de estrellas con las correspondientes del catálogo de Ptolomeo, al-Batt_n_ establece que, en el período de 741 años egipcios (de 365 días, sin fracción) transcurridos entre los años 886 y 1627 de Nabonassar, las longitudes de las estrellas se han incrementado - debido a la precesión de los equinoccios - en $11;10^\circ$, con lo que establece una constante de precesión de 1° por cada 66 años egipcios. Las latitudes de las estrellas son las mismas de Ptolomeo.¹⁹

Al comparar las longitudes y latitudes de las 21 estrellas de Maslama con las correspondientes de la tabla de al-Batt_n_, podemos constatar lo siguiente: 1) las latitudes son, en principio, las mismas, salvo un número reducido de casos de error; 2) las longitudes son, en la mayoría de los casos, el resultado de sumar una constante de $1;30^\circ$ a las longitudes albatenianas, lo que implica una diferencia de $12;40^\circ$ con las longitudes de Ptolomeo. Si Maslama ha determinado la constante de precesión observando un número reducido de estrellas, $1;30^\circ$ en 99 años es un valor sospechoso ya que se ajusta de manera excesivamente precisa a la precesión albateniana de 1° en 66 años. No obstante, en dos casos - al-Ghumays_' (Canis Minoris) y Qalb al-Asad (Leonis) - la diferencia no es de $1;30^\circ$ sino de $1;40^\circ$ y uno de estos dos casos (el de Qalb al-Asad) resulta significativo porque está confirmado por otras fuentes: al-Batt_n_ afirma, como hemos visto, que determinó, por observación la longitud de Qalb al-Asad en 134° y, por otra parte, Azarquiel menciona la observación de esta misma estrella llevada a cabo por Maslama en 367/978, para la que obtuvo una longitud de $135;40^\circ$,²⁰ la misma de nuestra tabla. Mi impresión es, pues, que Maslama llevó a cabo las observaciones que se le atribuyen - desde luego de Qalb al-Asad y, probablemente, de al-Ghumays_' - en el año citado y que obtuvo un valor de la precesión para su tiempo de $1;40^\circ$ que mantuvo en las dos estrellas que, de hecho, había observado. Como este valor era próximo al que se obtenía por el cálculo con la estimación de al-Batt_n_ ($1;30^\circ$) aplicó esta segunda constante al resto de las estrellas. Puede, por ello, aceptarse el año 978 para la columna de longitudes de nuestra tabla. Las columnas 2 y 3 de la *tabla 2* reproducen las longitudes y latitudes de la tabla de Maslama: he añadido entre paréntesis las diferencias con las coordenadas eclípticas de al-Batt_n_.

Establecido lo anterior, conviene ahora estudiar las mediaciones (columna 5) y declinaciones (columna 6) para establecer si son coherentes con las coordenadas de las columnas 2 y 3 y si, por consiguiente, podemos aceptar que de-

19. Cf. Nallino I, 124 y II, 144. Por otra parte al-Batt_n_ (II, 178 y ss.) reproduce una segunda tabla de estrellas (para las que no da la longitud y la latitud, sino la mediación, declinación, grado de la eclíptica que sale y se pone con la estrella, altura meridiana de la estrella para la latitud de Raqqa) fechada en 1211 de Alejandro/ 899-900 de J.C.

20. J.M. MILLAS VALLICROSA, *Estudios sobre Azarquiel*, Madrid-Granada, 1943-50, págs. 309-310.

rivan de las observaciones del año 978. A estos efectos he calculado la declinación de cada estrella, utilizando la expresión:

$$\delta = \sin^{-1} (\sin \epsilon \cos \lambda + \cos \epsilon \sin \lambda \sin \varphi)$$

en la que δ = declinación
 ϵ = latitud
 λ = longitud
 φ = oblicuidad de la eclíptica para el que tomo el valor de al-Batt_n_ (23;35°)

La columna 6 reproduce las declinaciones de la tabla y las diferencias en valor absoluto (entre paréntesis) con los valores recalculados. Los resultados obtenidos son sorprendentemente precisos en la mayoría de los casos y permiten corregir algunos errores en el signo de las latitudes. En conjunto queda claro que Maslama está utilizando aquí la tabla de declinación del sol del z_j de al-Batt_n_, así como los valores de la columna 2.

A continuación he calculado los valores de la ascensión recta (α) de cada estrella (no los da la tabla) con la fórmula:

$$\alpha = \cos^{-1} ((\cos \epsilon \cos \lambda) / \cos \delta)$$

utilizando los valores de λ que aparecen en la tabla. Los resultados aparecen consignados en la columna 4.

He calculado, finalmente, los valores de la mediación (m), utilizando:

$$m = \tan^{-1} (\tan \alpha / \cos \delta)$$

y utilizando, de nuevo, una oblicuidad de la eclíptica de 23;35°. Los resultados obtenidos resultan, una vez más coherentes con los del resto de la tabla, por más que no sean tan precisos como los de las declinaciones debido, probablemente, al uso de una función tangente o a la división de los valores del seno por los del coseno.

En resumen: Maslama ha utilizado tanto la tabla de declinaciones como la tabla de estrellas del z_j de al-Batt_n_. Esto resulta coherente con la información que nos proporciona $\mathfrak{S}_{\text{Cid}}$ al-Andalus_ quien afirma que este astrónomo escribió un libro en el que resumía la manera de calcular la longitud verdadera

de los planetas de acuerdo con el z_j de al-Batt_n_,²¹ y algunos restos de esta versión pueden encontrarse entre las tablas espurias añadidas por Nallino como apéndice a su edición de la obra del astrónomo sirio.²² A pesar de lo anterior, la tabla de 21 de estrellas de Maslama es original. En ella, ha partido de una estimación de la precesión de los equinoccios, basada en un número reducido de observaciones, y, dado que el propósito de la tabla es proyectar las estrellas en el astrolabio, ha calculado independientemente la mediación y la declinación de estas estrellas a partir de las longitudes previamente obtenidas y de las latitudes tomadas de la tradición de Ptolomeo y al-Batt_n_. Parece, pues, claro que la tabla de estrellas del texto *b'*, dependiente de una tabla basada - en último término - en la de Maslama, es posterior al año 978.

21. \mathcal{S}_{cid} , $\mathcal{F}abag_{t}$ al-Umam, ed. $\mathcal{H}ay_{t}$ B_ cAlw_n, Beirut, 1985, pág. 169; traducción francesa de Régis Blachère, *Kitāb $\mathcal{F}abak_{t}$ al-Umam (Livre des Catégories des Nations)*, Paris, 1935, pág. 130. Corrijo aquí, ligeramente, la interpretación de Blachère: $taod_{l}$ al-kaw_kib significa "ecuación de los planetas", pero también "cálculo preciso de las longitudes" de los mismos.

22. Nallino II, 299-307.

Tabla 1: la tabla de estrellas en el *De Mesura Astrolabii* (Unidad: grado)

1. Estrella	2. Identificación	3. Latitudo	4. Mediación (Maslama)	5. Ascensión recta de mediación de Maslama (calculada)	6. Declinación (Maslama)	7. Altitud (tabla)	8. Altitud (recalc.)
1. Alramech	al-Sim_k al-R_mih (α Bootes)	[Libra] 24 [= 204]	203;52	202;0,29	24;56 N	65	65;31,41
2. Alfecat	Mun_r al-Fakka ($_$ Coronae Borealis)	[Scorpio] 16 [= 226]	- ²³	-	-	71	-
3. Alhawi	Ra's al-H_w_ ($_$ Ophiuchi)	[Sagit.] 24 [= 264] ²⁴	264	263;26,13	8;30 N(PK)	57	55;58,28
4. Altair	al-Nasr al-F_ir ($_$ Aquilae)	[Capr.] 14 [= 284]	283;18	284;30,28	6;25 N	54 ²⁵	54;31
5. Delfin	$_$ Delphini	[Capr.] 25 [= 295]	-	-	-	59	-
6. Alferat	Mankib al-Faras ($_$ Pegasi)	[Aquat.] 30 [=330] ²⁶	331;30	333;37,4	22;29 N	65	64;16,29
7. Alhadib	al-Kaff al-had_b ($_$ Cassiopeiae)	[Taur.] 22 [= 52] ²⁷	- ²⁸	-	-	73 ²⁹	-
8. Alrif	al-Ridf ($_$ Cygni)	[Capr.] 29 [= 299] ³⁰	299;44	302;0,51	42;4 N	73;30 ³¹	73;13,16

23. La tabla de Maslama sólo da la longitud y la latitud de esta estrella.

24. 253o en "tipo XI".

25. 55o en "tipo XI".

26. 336o en "tipo XI".

27. 42o en ps-M_sh_'all_h y Ascelino.

28. La tabla de Maslama sólo da la longitud y la latitud de esta estrella.

29. 91o en ps-M_sh_'all_h y Ascelino.

30. 300o en "tipo XI".

9. Wega	al-Nasr al-W ^{qi} (_ Lyrae)	[Capr.] 1 [= 271]	270	270	38;25 N	72	71;42,38
10. Benenas	Q_ 'id Ban_ t Na ^c sh (_ Ursae Maioris)	[Libra] 18 [= 198]	197;35	196;8,45	55;30 N	74	78;22
11. Calbagrab	Qalb al- ^c Aqrab (_ Scorpii)	[Scorp.] 25 [= 235] ³²	234;18	231;48,44	23;5 S	14	10;40,27
12. Alcimek	al-Sim_k al-A ^c zal (_ Virginis)	[Libra] 8 [=188] ³³	187;30	186;51,29	5;10 S	41 ³⁴	44;42,7
13. Algurab	al-Gur_b (_ Corvi)	[Virgo] 18 [= 168]	-	-	-	-	41 -
14. Alhabor	al-Shi ^c r_ al- ^c Ab_r (_ Canis Maioris)	[Cancer] 1 [= 91]	90;20	90;21,54	10;35 S	32 ³⁵	38;33,28
15. Rigel	Rijl al-Jawz_ ' (_ Orionis) (?)	[Gemin.] 8 [= 68] ³⁶	68;15	66;24,30	10;29 S	39	38;41,6
16. Pantangaitor	Baen Qay ^e us (_ Ceti)	[Aries] 20 [= 20]	-	-	-	36 ³⁷	-
17. Denebgait	Dhanab Qay ^e us (_ Ceti)	[Pisces] 20 [= 350] ³⁸	-	-	-	35 ³⁹	-
18. Denebaliz	Dhanab al-Jady, _ Capricorni	[Aqvar.] 7 [= 307] ⁴⁰	-	-	-	19 ⁴¹	-

31. 63o en ps-M_sh_'all_h; 73o en Ascelino y "tipo XI".

32. 237o en "tipo XI".

33. 189o en "tipo XI".

34. 29o en ps-M_sh_'all_h; 15o en Ascelino; 42o en "tipo XI".

35. 36o en ps-M_sh_'all_h y en "tipo XI".

36. 70o en "tipo XI".

37. 39o en ps-M_sh_'all_h y en "tipo XI".

38. 352o en "tipo XI".

39. 36o en ps-M_sh_'all_h, Ascelino y "tipo XI".

40. 308o en ps-M_sh_'all_h; 306o en "tipo XI".

41. 35o en ps-M_sh_'all_h; 34o en "tipo XI".

19. Aldeuaran (_ Tauri)	al-Dabar_n (_ Tauri)	[Taur.] 27 [= 57] ⁴²	56;34	54;8,41	14;12 N	41;30 ⁴³	59;37,56
20. Malgeuze	Mankib al-Jawz_ (_ Orionis)	[Gemin] 18 [= 78] ⁴⁴	76;21	75;6,48	6;48 N	55	54;47,25
21. Algoize	al-Shi'ra al-Ghumays_ (_ Canis Minoris)	[Cancer] 11 [= 101] ⁴⁵	100;40	101;38,59	6;56 N	56	54;53,6
22. Aldiraan	Muqaddam al-dhir_cayn (_ Hydrae) ?	[Leo] 6 [= 126]	125;49	128;18,26	2;25 N	52	51;29,44
23. Calbalaze	Qalb al-Asad (_ Leonis)	[Leo] 19 [= 139] ⁴⁶	134;20	136;55,20	16;27 N	61 ⁴⁷	60;57,47
24. Algol	Ra's al-Gh_l (_ Persci)	[Taur.] 10 [= 40] ⁴⁸	- ⁴⁹	-	-	71	-
25. Alhaioc	al- ^c Ayy_q (_ Aurigae)	[Gemin.] 3 [= 63]	62;55	60;45,43	43;50 N	74	73;55,57
26. Arrucaba	al-Ruk_k_b_,_ Ursae Maioris	[Leo] 19 [= 139] ⁵⁰	-	-	-	75 ⁵¹	-
27. Egreget	_ Ursae Maioris	[Cancer] 26 [= 116] ⁵²	-	-	-	72	-

42. 58o en "tipo XI".

43. 69o en ps-M_sh_'all_h; 61o en Ascelino; 49o en "tipo XI".

44. 74o en "tipo XI".

45. 107o en ps-M_sh_'all_h y en Ascelino; 100o en "tipo XI".

46. 138o en ps-M_sh_'all_h, Ascelino y "tipo XI".

47. 41o en Ripoll 225.

48. 15o en ps-M_sh_'all_h; 37o en "tipo XI".

49. La tabla de Maslama sólo da la longitud y la latitud de esta estrella.

50. 167o en "tipo XI".

51. 76o en ps-M_sh_'all_h y en "tipo XI".

52. 117o en ps-M_sh_'all_h; 114o en "tipo XI".

Tabla 2: Tabla de estrellas de Maslama (Unidad: grado)

1. Estrella	2. Longitud	3. Latitud	4. Ascensión recta (recalculada)	5. Mediación	6. Declinación
1. Ra's al-Gh_l (_ Persei)	42;20 (+1;30)	+23;0 (0;0)	-	-	-
2. al-Dabar_n (_ Tauri)	55;20 (+1;30)	-5;10 (0;0)	54;10,36	56;34 (+ 0;4)	+14;12 (0;0)
3. Rijl al-Jawz_' (_ Orionis)	62;30 (+1;30)	-31;50 (+0;20)	66;29,14	68;15 (-0;1)	-10;29 (0;0)
4. al- ^c Ayy_q (_ Aurigae)	67;40 (+1;30)	+22;30 (0;0)	60;52,39	62;55 (-0;2)	+43;50 (0;0)
5. Mankib al-Jawz_' (_ Orionis)	74;40 (+1;30)	-16 (-1;0)	75;10,4	76;21 (0;0)	+6;48 (0;0)
6. al- ^c Ab_r (_ Canis Maioris)	90;20 (+1;30)	39;10 (0;0)	90;15;46	90;20 (+0;6)	-10;35 (+5;0) ⁵³
7. al-Ghumayy_' (_ Canis Minoris)	102 (+1;40)	16;10 (0;0)	101;36,17	100;40 (+0;0)	+6;56 (0;0)
8. Muqaddam al-Dhir_ ^c ayn (_ Hydrae) ⁵⁴	130;20	-16	128;30,53	125;49 (-0;17)	+2;25 (+0;6)
9. Qalb al-Asad (_ Leonis)	135;40 (+1;40)	-0;10 (0;0)	138;13,44	134;20 (-1;24) ⁵⁵	+16;27 (+0;22) ⁵⁶

53. M.A. Catalá ("Consideraciones sobre la tabla de coordenadas estelares", *Al-Andalus* 30 (1965), 46-47) ya advirtió la presencia de un error en la declinación de esta estrella. El valor correcto es, sin duda, 15;35o.

54. Identificación conjetural siguiendo a Vernet-Catalá. El valor de la mediación coincide aproximadamente con el que da al-Batt_n_ (125;58) a esta estrella y lo mismo sucede en lo que respecta a la declinación aunque se ha introducido un cambio de signo (Batt_n_ -2;55). No puede controlarse la longitud y la latitud ya que en el manuscrito único del α_j de al-Batt_n_ falta el folio correspondiente a la constelación de Hydra (cf. Nallino II, 172). El *Almagesto* (VIII,1) atribuye una longitud de 120o a esta estrella, con lo que le correspondería 132;40o o 132;50o en la tabla de Maslama (no muy lejos de los 130;20o de la tabla. La latitud es claramente errónea (-20;30o en el *Almagesto*).

55. Este es el único valor de la tabla que, aparentemente, no está recalculado sino tomado de la tabla de al-Batt_n_ (cf. Nallino II, 178).

56. Obtengo 16;24o operando con una latitud de +0;10o en lugar de -0;10o.

10. Faraf dhanab al-Asad (_ Leonis)	156;40 (+1;0)	11;50 (0;0)	163;5,40	161;40 (+0;1)	20;4 (0;0)
11. Q_ 'id Ban_t Na'sh (_ Ursae Maioris)	162 (+1;0)	+55 (+1;0)	164;23,9	197;35 (+0;37)	55;30 (+0;15) ⁵⁷
12. al-Sim_k al-A'azal (_ Virginis)	188;20 (+0;30)	-2 (0;0) ⁵⁸	173;9,19	187;30 (+0;2)	-5;10 (0;0)
13. al-Sim_k al-R_mih (_ Bootes)	189;40 (+1;30)	31;30 (0;0) ⁵⁹	157;57,37	203;52 (+0;2)	+ 24;56 (0;0)
14. Mun_r al-Fakka (_ Coronae Borealis)	207;20 (+1;30)	44;30 (0;0)	-	-	-
15. Qalb al-Aqrab (_ Scorpii)	235;20 (+1;30)	-4 (0;0)	231;55,2	234;18 (-0;1)	-23;5 (0;0)
16. al-Nasr al-W_qic (_ Lyrae)	270 (+1;30)	+62 (0;0)	270	270 (0)	+38;25 (0;0)
17. al-Nasr al-F_ 'ir (_ Aquilae)	286;30 (+1;30)	+29;10 (0;0)	284;27,7	283;18 (+0;1)	+6;25 (0;0)
18. Ra's al-H_w_ (_ Ophiuchi)	-	-	-	264	+8;30
19. al-Ridf (_ Cygni)	321;50 (+1;30)	+60 (0;0)	301;58,26	299;44 (-0;2)	+42;4 (0;0)
20. Mankib al-Faras (_ Pegasi)	344;50 (+1;30)	+31 (0;0)	333;33,20	331;30 (-0;1)	+22;29 (0;0)
21. al-Kaff al-Kha'd_b (_ Cassiopeae) ⁶⁰	347 (-32;0)	29 (-22;40)	-	-	-

57. Una declinación de 54;30 se obtiene con una latitud de 54o (en lugar de 55o) y una longitud de 162o (como en la tabla).

58. Latitud positiva en la tabla de Maslama y negativa en la de al-Batt_n_. La corrección es imprescindible para obtener la declinación de la tabla.

59. Latitud meridional en la tabla de Maslama y septentrional en la de al-Batt_n_ (Nallino II, 147). La corrección es imprescindible para obtener la declinación de la tabla.

60. Las coordenadas de esta estrella están claramente corruptas en la tabla de Maslama: cf. Kunitzsch, *Typen* pág. 18 n. 21.

Résumé

Maslama al-Majriti et la table des étoiles dans le traité De mensura astrolabii

L'analyse des premiers textes astronomiques latins —redigés en Catalogne à la fin du Xème siècle ou au début du XI siècle— où l'on peut constater l'influence arabe n'a pas permis, dans la plupart des cas, de déterminer quelles étaient les sources employées par leurs auteurs. Seul P. Kunitzsch a su remarquer qu'un traité d'astrolabe d'al-Khwarizmi (fl. C. 830) est une des sources utilisées par l'auteur des *Astrolabii sententiae*. Par ailleurs, Millàs avait déjà signalé certaines coïncidences entre ces textes et les traités sur la construction et l'utilisation de l'astrolabe attribués au juif iraquien Masha'allah. Les études réalisées pendant ces derniers ans par P. Kunitzsch également, ont démontré que ces textes semblent être liés, du moins en partie, à des textes élaborés par l'école de Maslama de Madrid (m. 1007). S'ajoute à ceci la découverte, par ce même Kunitzsch, d'un petit fragment d'une traduction latine du *Planisfère* de Ptolémée, le grand traité de l'antiquité sur la théorie de la projection de l'astrolabe, qui attira notamment l'attention de Maslama qui révisa la traduction arabe orientale et y ajouta des commentaires. Ce travail cherche à établir une relation directe dans la table d'étoiles conservée dans le *De mensura astrolabii* (traité *h'* dans la terminologie de Millàs) et une autre table élaborée par Maslama sur la base d'observations réalisées par cet astronome en 978. A travers une analyse détaillée des deux tables, j'établis la vraisemblance de la dépendance des deux entre elles et celle des observations de Maslama en cette même année, fait qui m'induit à affirmer que la compilation du traité *h'* ne peut être antérieure à 978.

Resumit

Maslama al-Majriti e la taula d'estels dins lo tractat De mensura astrolabii

L'analisi dels primiers tèxtes astronòmics latins —redigits en Catalonha a la fin del sègle X o a la debuta del sègle XI— que s'i pòt constatar l'influéncia araba, a pas permés, dins la majoritat dels cases, d'establir quinas èran las fonts emplegadas pels autors. Sonque P. Kunitzsch a pogut determinar qu'un tractat d'astrolabi d'al-Khwarizmi (fl. C. 830) es una de las fonts emplegadas per l'autor de las *Astrolabii sententiae*. D'autra part, Millàs aviá ja senhaladas de coincidéncias entre aquestes tèxtes e los tractats sus la bastison e l'emplec de l'astrolabi atribuïts al jusieu iraquian Masha'allah. Los estudis realizats durant aquestes darrièrs ans, per P. Kunitzsch tanben, an demostrat qu'aquestes tèxtes semblan

ligats, almenys parcialment, a de tèxtes elaborats per l'escòla de Maslama de Madrid (m. 1007). A aquò s'apond la descobèrta, pel meteis Kunitzsch, d'un pichon fragment d'una traduccion latina del *Planisfèri* de Ptolomeu, lo grand tractat de l'antiquitat sus la teoria de la projeccion de l'astrolabi, que atirèt notablament l'atencion de Maslama que ne revisèt la traduccion araba orientala e i apondèt de comentaris. Aqueste trabalh ensaja d'establir una relacion dirècta dins la taula d'estels conservada dins lo *De mensura astrolabii* (tractat *h'* dins la terminologia de Millàs) e una altra taula elaborada per Maslama sus la base d'observacions realizadas per aqueste astronòm en 978. A través una analisi detallhada d'ambdoas taulas plantegei la versemblança de la dependéncia entre las doas e la de las observacions de Maslama en aquel an citat, çò que me mena a afirmar que la compilacion del tractat *h'* pòt pas èsser anteriora a 978.

Abstract

Maslama al-Majriti and the Table of Stars in the Treatise De mensura Astrolabii

The analysis of the first astronomic manuscripts written in Latin in Catalonia at the end of the X century beginning of the XI, although has confirmed a clear Arab influence, hasn't brought to light the sources used by these Latin authors. Only P. Kunitzsch has identified a treatise on the astrolabe of Khwarizmi (fl. C. 830) as one of the sources used by the author of the *Astrolabii sententiae*. In another hand Millàs had pointed the coincidences between these manuscripts and the treatises on the manufacture of an astrolabe attributed to the Iraqi Jew Masha'Allah. Lately P. Kunitzsch has demonstrate with his studies that the treatises attributed to Masha'Allah. Are linked to the manuscripts elaborated by the school of Maslama in Madrid (m. 1007). Another point of importance is the detection by Kunitzsch himself of a small fragment of one translation to Latin of the book *Planisferio* of Ptolomeu. This was the most important book of the Antiquity about the theory of projection of the astrolabe; Maslama was very interested in it and revised the translation to oriental Arab adding some remarks. My report pretends to establish a direct relationship between the Table of Stars of *De mensura astrolabii* and another Table elaborated by Maslama. It seems clear, then, that the Table of the Stars wouldn't be former the year 978.

Notes sobre l'activitat dels jueus a Catalunya l'any mil

David Romano
Universitat de Barcelona

Resum

Les poques dades documentals sobre els jueus a Catalunya entorn de l'any mil no permeten percebre massa les seves activitats. Sabem, però, de l'existència de grups urbans, dedicats al préstec i a l'artesanat, no a feines del camp. Hi ha constància d'alguns jueus que actuen d'ambaixadors entre els comtats catalans i Còrdova. Manca encara plantejar la qüestió de les traduccions de llibres científics i el paper dels jueus com intermediaris amb el món musulmà.

En diverses ocasions he tractat la història dels jueus a Catalunya abans del 1213, del regnat de Jaume I, i cal dir que les dades historiogràfiques són molt escasses i esparses. Les primeres dades documentals conegudes (i no controvertides) són, ara per ara, l'existència d'un Judà (també anomenat Judacot), que no és segur que fos de Barcelona, sinó que s'estava a Barcelona cap els anys 876-877. També la referència genèrica als jueus de Barcelona en els «responso» (dictàmens jurídics) del gaon Amram, mestre d'una acadèmia rabínica entre els anys 869-887.

Entorn de l'any mil podem assegurar que a Barcelona hi vivia un nombre relativament important de jueus, ja que consta que alguns moriren a la ràtzia d'al-Mansur del 985. També n'hi havia d'establerts a Girona, amb cites de cases posseïdes per jueus (DOUCERELLA, el 963; RIBSALON, el 1010; BLANCUCIA i JACOB, el 1037). Pel que fa les seves activitats, no en sabem gairebé res, si bé es tracta sempre de jueus establerts a ciutats, amb activitats urbanes i de caire artesanal i no rurals (que posseïxin terres no vol dir que les cultivin). El préstec és documentat en dues ocasions, així com un orfebre anomenat Bon Nom.

Un aspecte que caldria analitzar a fons són les activitats relacionades amb la cultura i la polítics, com ara el seu paper com a diplomàtics i mitjancers en les diverses ambaixades entre Còrdova i els comtes catalans. De la primera meitat del segle X, es coneixen dos jueus d'origen tortosí: el gramàtic Mēnahem ben Sarūq, que treballà a Còrdova protegit per Ḥasday ibn Šaprūt, secretari d'Abd al-Rahmān III i fou enviat a Barcelona a concloure una pau amb Sunyer. I el

viatger-mercader-geògraf Ibrāhim ibn Ya 'qūb al-Ṭurtūši, que ens ha deixat una relació del seu viatge als països eslaus. Una altra ambaixada enviada a Còrdova des de Barcelona per Riquilda, filla de Borrell, «senyora d'alguns frances», va tenir com a home de confiança el jueu Bernat, tot i que no sabem si aquest era de Barcelona o de Narbona.

Quant a l'activitat dels jueus com a traductors de llibres científics, que el seu coneixement de l'àrab feia possible, la manca de dades impideix assegurar res. Tanmateix, en el context d'aquest congrés dedicat a Gerbert i l'any mil, cal apuntar la cita de l'any 984, en què el mateix Gerbert, en una carta des de Reims dirigida al seu amic Miró Bonfill, bisbe de Girona, demana que li envïi una còpia d'un llibre sobre la multiplicació i la divisió dels nombres. Es tracta d'una obra de matemàtiques àrab, traduïda per un hispà «el savi Josep». Caldria analitzar la possibilitat de que fos jueu.*

*Recull fet a partir de la següent bibliografia:

- ROMANO, David (1979): *Una població marginada: els jueus*, a «Història de Catalunya», III, Ed. Salvat, Barcelona, p. 143-147.
- ROMANO, David (1985): *Jueus a la Catalunya carolíngia i dels primers comtes (876-1100)*, a «Exposició: Girona dins la formació de l'Europa medieval», Girona, p. 113-119.
- ROMANO, David (1986): *La història dels jueus a Catalunya: problemàtica i perspectives*, a «Revista de Catalunya», nova etapa- 3, Barcelona.
- ROMANO, David (1987): *Les juifs de Catalogne aux alentours de l'an Mil*, a «Col·loqui Internacional Hug Capet, 987-1987: França meridional, Catalunya, Aragó i Navarra al voltant de l'any Mil», Barcelona.
- ROMANO, David (1988): *Los judíos de la Corona de Aragón en la Edad Media*, a «España, al-Andalus, Sefarad: Síntesis y nuevas perspectivas», Universidad de Salamanca, Salamanca.
- ROMANO, David (1988): *Arqueología judía en Cataluña*, a «Actas del III Congreso Internacional: Encuentro de las tres culturas», Universidad de Tel-Aviv y Ayuntamiento de Toledo, p. 131-136.
- ROMANO, David (1988): *Habitats urbains des juifs hispaniques*, a «Actes du Congrès: Les sociétés urbaines dans la France méridionale et la Péninsule Ibérique au Moyen Âge», Pau.
- ROMANO, David (1989): *Los judíos y el campo en los estados hispánicos*, a «Tenth World Congress of Jewish Studies», Jerusalem.
- ROMANO, David (1991): *De historia juda hispánica*, Universitat de Barcelona.

- ROMANO, David (1991): *Perspectivas de la historia judía de la Corona de Aragón*, a «Actas del Congreso: En torno a Sefarad», Toledo.
- ROMANO, David (1992): *Els jueus de Barcelona i Girona fins a la mort de Ramon Borrell (1018)*, a «Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII- XI)», Barcelona, vol. II, p.123-130.
- ROMANO, David (1993-1994): *Fossars jueus catalans*, a «Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia», 14-15, Universitat de Barcelona, p. 291-315.

Résumé

Les juifs à la Catalogne l'an mille

Les rares données documentaires dont nous disposons à propos des juifs en Catalogne vers l'an mil ne permettent pas de discerner clairement leurs activités. Nous connaissons, néanmoins, l'existence de groupes urbains, constitués d'usuriers et d'artisans et l'absence de paysannerie. Il existe certains témoignages matériels prouvant que quelques juifs agissaient en tant qu'ambassadeurs entre les comtés catalans et Cordoue. Reste encore à analyser la problématique des traductions des livres scientifiques et le rôle des juifs en tant qu'intermédiaires avec le monde musulman.

Resumit

Jusieus en Catalonha l'an mila

Las escasas donadas documentàries sul jusieus en Catalonha a l'entorn de l'an mila permeton pas de percebre clarament sas activitats. Sabèm, pasmens, l'existència de grops urbans, fach de renovièrs e d'artesans e non pas de pageses. Existís de testimònis de que qualques jusieus fasián d'ambaissadors entre los comtats catalans e Cordova. Demòra encara d'analizar la problematica de las traduccions dels libres scientificos e lo ròtle dels jusieus coma intermediaris amb lo mond musulman.

Abstract*Jews in Catalonia towards the year 1000*

There are a few document evidences about Jews in Catalonia towards the year 1000, besides they don't give us that much information about their activities. Nevertheless we know for sure about the existence of urban groups of Jewish people working as lenders and craftsmen. We don't find any Jew working in the country, yet. There are proofs of some Jews acting as ambassadors between the Catalan counties and Cordoba. In spite of all this information there are some subjects left about Jews, this would be the case of their translations of scientific books and their role as mediators with al-Andalus.

Els jueus i l'ensenyament de les primeres lletres

M. Isabel Miró Montoliu
Universitat Rovira i Virgili

Resum

L'ensenyament de les primeres lletres dintre de la cultura jueva ha estat institucionalitzat des de l'època de Yehosua ben Gamala, l'any 64 d. C., que decretà la fundació d'escoles elementals per a nens a partir de sis o set anys; encara que ja es portava a terme des de molt abans a les famílies, no oblidem la importància del saber llegir i escriure que es donava dintre de la comunitat jueva per poder arribar a estudiar la Torah i, així, la paraula de Déu.

Amb el pas del temps, l'escola i el mètode per a aquest ensenyament va anar evolucionant i arribem a l'edat mitjana, a casa nostra, on trobem documentació de com es portava a terme dintre de les sinagogues dels nostres calls.

En aquesta època, tant a Catalunya com a diferents indrets de la resta d'Europa sorgiren diversos jueus que reflexionaren sobre l'ensenyament i la seva metodologia, sobre l'educador i l'educand; reflexions transcrites en normes que ens fan pensar, encara avui dia, sobre el fet pedagògic de la transmissió dels coneixements als infants.

El cel gris i amenaçador de forts aiguats se cenyia sobre el camp de Tarragona, feia dies que no pluvia i encara que la pluja era esperada es tenia por que la seva intensitat fes malbé els primers esclats de les flors i els petits fruits dels arbres...

Però al call, el cel gris ja amenaçava, feia temps, el cor i els ànims de la seva gent. El clima i la tensió que vivien, des de feia anys, els jueus estava ara a l'expectativa de què passaria arran de la reunió que el papa Benet XIII tenia a Tortosa amb els rabins de la Corona d'Aragó.

Feia dies que no hi havia escola, quan es reunien a la sinagoga semblaven un ramat sense pastor —el rabí no hi era, a l'ajama corrien molts rumors... haurien de tornar a fer bosses i buscar una altra terra. Semblava que la història que els perseguia des que el temps fou temps tornava a girar.

Benjamí ben Ezra¹ havia nascut a Tarragona i recordava les històries que explicava el seu avi de quan els seus pares arribaren de l'Orient a terres de la

1. Nom fictici emprat en aquesta narració, que podia ser o no una persona del call tarragoní.

Corona d'Aragó, de les gestes del rei Jaume I i dels privilegis que concedí als seus avantpassats. Aquells eren bons temps!, deia l'avi. El pare, però, explicava que no eren tan idíl·lics i que el seu poble va patir molt a causa de les enveges de la població.

Tarragona fou una ciutat on hi hagué una bona comunitat jueva, Al-Edrisi, cap a l'any 1152, l'anomenà «Civitas judeorum».² Els tarragonins des de l'inici van tolerar els jueus, però obligant-los a portar un senyal per distingir-los i evitar possible contacte amb els cristians.

Doncs, com deia l'avi, el rei Jaume I, els ajudà, defensà i tingué l'honor de comprar-los com a col·laboradors en les seves glorioses empreses. Per la seva part els avantpassats de Benjamí invertien fortes sumes de diners i joies en les conquestes del rei.

De fet, la confiança que els tenia el rei Jaume era molt gran; fins i tot els consultava sovint problemes greus d'Estat o els tenia com a metges.

Perquè el malestar i enveja que produïa el fet d'aquests privilegis als cristians no degenerés en greus problemes, va manar la formació dels calls, l'any 1243. Aquests eren uns barris on els jueus havien de tenir les seves cases i les seves dependències.

El papa Urbà IV feu una butlla, l'any 1263, a Civitavecchia, sobre els senyals que havien de portar els jueus per distingir-se dels cristians. A Tarragona, l'arquebisbe Benet de Rocabertí la posà en pràctica.³

Els jueus de Tarragona es varen dedicar a la medicina, a fer d'assaonadors, comerciants, usurers, administradors d'impostos, forners...

El pare de Benjamí i ell mateix portaven el forn. Estava situat a prop del call i era un forn reial, seguint el costum romà que els forns, pesos i mesures del mercat eren privilegi reial i per tant es podien llogar.

Al segle XIII existia el dret *furnatico*; la propietat dels forns continuava sent del rei o d'un senyor i el poble estava obligat a coure-hi el pa, i havia de pagar aquest servei per mitjà del tribut *furnatico*.⁴ Aquest forn de Tarragona estava arrendat als jueus, i rei rere rei els ratificava la concessió, cosa que creava un

2. Xerif AL-EDRISI: *Descripción de España*. Trad. J. A. Conde. Madrid. 1799.

3. L'historiador tarragoní Serra Vilaró, en un opuscle de la setmana Santa de 1941, escrivia un article sobre «Las Joyas pictóricas en nuestra catedral» i ens feia caure en compte d'una pintura mural del s. XIV a l'altar de Santa Llúcia, on es veu un jueu amb un senyal al pit.

4. Agustín COI: *El derecho llamado furnático*. Congrés d'història de la Corona d'Aragó. Barcelona 1909.

cert malestar a la població. De vegades la tensió era tan gran que, a la mínima, la població es revoltava contra els jueus amb forts aldarulls, com quan ell era petit, que, després d'una pesta que s'estengué com a tempesta arreu de la Corona i matà molta gent, els cristians en culpaven als jueus. Els avalots foren tan intensos que el rei va haver de cridar a la calma.

El call tarragoní era petit, s'estenia per la part oriental de la muralla, aprofitant dues portes ciclòpies com a sortides fora de la ciutat. Les altres portes donaven a diferents carrers de Tarragona, que pel fet que aquests conduïen a la catedral i eren el camí ordinari de la processó de Corpus eren tapiades amb una fusta per impedir que els jueus la miresin i la poguessin profanar.

Hi havia una plaça anomenada de diferents maneres en el pas dels anys i que era el centre vital: la plaça de la Jueria, on hi havia la sinagoga,⁵ i com a la majoria, dintre d'ella, l'escola. L'historiador tarragoní Salvat i Bové, en una col·lecció d'articles l'any 1955 al diari de Tarragona, ens parla repetidament del barri jueu i situa la sinagoga a la plaça de la Jueria.

Ara, tota al comunitat estava pendent de Tortosa, alguns dels rabins de la Corona d'Aragó havien tornat convertits, d'altres encara continuaven discutint qüestions de fe.

A la fi, l'11 de maig de 1415, el papa establí en forma de butlla 12 disposicions severíssimes, la majoria de les quals eren obra dels conversos que el voltaven. Entre elles destaquem aquelles que afectaren el desenvolupament de l'escola, com fou la prohibició de la lectura del Talmud en públic i en privat, la prohibició de fer circular i d'utilitzar tot llibre hebraic que contradigués els dogmes o ritus de la religió cristiana, el tancament de sinagogues sota pena d'excomunió, dins el termini de dos mesos. Només n'hi podia haver una en cada lloc on habitessin els jueus, i si abans havia estat església, també havia de ser tancada.⁶

El futur es presentava bastant fosc per a tots els calls de la Corona d'Aragó. Pel que semblava, o feien cas de les disposicions o haurien de fer bossa. Tot i així Benjamí tenia l'esperança que arreu on anessin trobarien una escola per formar el seu fill.

5. Llibre d'Actes del Consulat 1428-29 AHT

6. ROVIRA i VIRGILI: *Història de Catalunya*. V. VII, p. 355-56.

La butlla original contra els jueus, que expedí Benet XIII a València l'any 1415, es custodia a l'arxiu de la Catedral de Tortosa.

Pel jueu la transmissió de les tradicions, el llegat de la Torà, saber-la llegir i interpretar, és un deure de tot pare, així com també portar els fills a l'escola.

Les lleis, la història, els costums, el comportament i la revelació del seu Déu està en la Torà. És molt més que un llibre religiós, és un llibre canònic, un llibre didàctic.

Durant segles, els pares foren els únics mestres dels seus infants. Els ensenyaven a llegir i interpretar la Torà, fins que per motius metodològics i sobretot de disciplina en l'estudi, aquesta tasca passà a les mans del mestre.

«R. Yehudà B. Yejezquel, en nom de Rav, explicà: recordeu l'home que es digué Yehoshua ben Gamala, car si no hagués estat per ell, Israel hauria oblidat la Llei. Al començament a qui tenia pare se li ensenyava la Llei; però a qui no en tenia, no se la hi ensenyava. En què es basaven? En el verset del Deuteronomi 11,19: Ensenyeu-les als vostres fills; parleu-los-en a casa i tot fent camí, quan us en aneu al llit i quan us lleveu. Llavors van decretar que es nomenessin mestres a Jerusalem. En què es basaven? En el verset d'Isaïes 2,3: S'hi encaminaran tots els pobles i diran: Veniu, pugem a la muntanya del Senyor, al temple de Déu de Jacob. Ell ens ensenyarà els seus camins, i nosaltres seguirem les seves rutes. Perquè de Sió surt l'ensenyament, de Jerusalem, la paraula del Senyor. Però encara qui tenia pare el portava a Jerusalem, però qui no en tenia no l'hi portava. Aleshores van dictaminar de nomenar instructors a cada una de les províncies i els ensenyaven des dels setze o disset anys, però si el mestre els renyava es rebel·laven i abandonaven. Fins que arribà ben Gamala i ordenà que es nomenessin mestres per als nens en cada un dels districtes i en cada una de les ciutats i entressin a l'escola als sis o set anys».⁷

D'això havien passat molts segles i ara les escoles ja estaven consolidades. Benjamí recordava amb llàgrimes als ulls el primer dia d'escola de Jeshua, el seu fill més gran. Ell i la seva germana havien estat educats a casa per la seva mare i per ell mateix. La mare amb molta cura i amb tota la pedagogia de què era capaç realitzava cada fet del dia a dia jueu de manera que els infants anessin comprenent-lo i assimilant-lo: la neteja, el menjar, les benediccions... Les incansables preguntes dels nens eren respostes amb senzillesa i constància.

7. Baba Batra 21a.

Les festes què celebraven, la seva preparació i realització, així com les lectures i pregàries eren fetes pensant a incloure tota la família, però principalment els infants. La festa més rellevant, on la canalla participava amb entusiasme i eren protagonistes era la Pesaj.

Amb quina il·lusió col·laboraven dies abans en la neteja de casa per deixar-la sense farina vella. La mare o el mateix Benjamí, amb tota la picardia, amagaven alguna galeta o trosset de pa en algun lloc perquè el poguessin trobar i menjar-se'l. La preparació de la taula, de l'àpat. Les preguntes rituals al pare, el joc d'amagar l'*afikoman* que els nens havien de cercar, les cançons... tot era ple d'ensenyament, i any rere any es tornava a repetir, i ho gravaven al cor i així quan fossin grans com Benjamí ho tornarien a fer, però les preguntes ja no les farien ells, sinó que els tocava respondre-les als seus fills.

Ara Jeshua ja tenia cinc anys i podia anar a escola. Ell tenia molta feina al forn per poder-se dedicar de cor i ànima a l'ensenyança del seu fill. La seva germana, mig engelosida, es quedaria a casa amb la mare, aprenent d'ella tot el que ha de saber una dona.

Quina alegria tenia la família aquella primavera, el nen aniria a escola. Ell, amb la fantasia d'un infant, també ho esperava; quan sabés llegir i interpretar bé la Torà ja podria assistir amb el pare a les pregàries a la sinagoga!

Després de vestir-lo amb la millor roba que tenia, Benjamí el portà a coll-i-be embolcallat amb el rotlle de la Torà a la sinagoga; no era l'únic, altres famílies amb gran gatzara preparaven la mateixa cerimònia.

Yehuda ben Temà diu: el nen de cinc anys ha de començar l'estudi de la Bíblia...⁸

Segons Güdemann (1968) i Abrahams (1981), el rabí i els seus ajudants esperaven els nens a la sinagoga, on escoltaven la seva primera lliçó en hebreu: la lectura dels deu manaments, per passar a continuació a l'habitació que es dedicava a l'escola. Allí trobaven escrita a la pissarra una frase senzilla i pastissos de mel que simbolitzaven les lletres de l'alefat. Els petits balbucejaven les lletres i paraules que deia el mestre, mentre anaven llepant i menjant els pastissos de mel.

*Menja mel, fill meu, que és bona,
I la bresca et serà dolça al paladar.
Sàpigues què serà per a tu la saviesa:*

8. Pirque Avot 5,21.

*Si la trobes, tindràs un després.
I la teva esperança no serà decebuda.⁹*

Els infants es delectaven amb las l·laminadures, relacionaven l'aprenentatge amb una cosa bona i dolça i no el refusaven.

Fill meu, empassa-te'l; i que t'ompli les entranyes, aquest rotlle que ara et dono. Me'l vaig menjar, i a la boca m'era dolç com la mel.¹⁰

En un manuscrit de l'edat mitjana a Leipzig trobem unes escenes encantadores en forma de dibuixos sobre aquest primer dia d'escola. Després de les escenes abans explicades n'hi ha una d'un jardí. El mestre portava els infants a una bassa amb peixos que eren utilitzats com a eina pedagògica per acabar de convèncer els nens de la importància d'aprendre. El mestre els feia una comparació senzilla però eloqüent del que estaven contemplant: «Així com els peixos necessiten l'aigua per viure, l'home també necessita la Torà, ja que un home sense Torà és com un peix sense aigua».¹¹

Després de tota aquesta primera experiència, els nens eren tornats als braços de les mares o pares que des de fora observaven bocabadats els seus fills.

L'habitable preparat per a escola era una habitació ben senzilla, no gaire gran, sense ornaments per no distreure l'atenció, amb una pissarra i algun banc. Antigament el mestre estava assegut, mentre que els deixebles restaven drets per respecte; durant l'edat mitjana ja es permetia als alumnes seure igual que el mestre.

De llibres n'hi havia pocs, eren considerats com un tresor; l'ensenyament es feia oralment, i la metodologia emprada era la repetició i l'aprenentatge memorístic. Si algun alumne de grau més superior tenia algun llibre o l'heretava del seu pare n'havia de tenir cura. Tenim diferents exemples d'aquesta època:

Tingues cura dels teus llibres, cobreix-ne les tapes amb una fina coberta, guarda'ls de la humitat i dels ratolins. Escriu-ne un catàleg complet i revisa els d'hebreu una vegada al mes; els d'àrab, cada dos mesos, i els enquadernats, una vegada cada quatre mesos. Quan deixis un llibre, fes-ne un memoràndum abans que abandoni la casa. Cada Pasqua jueva reclama tots els llibres que són fora, de préstec.¹²

9. Proverbis 24, 13-14.

10. Ezequiel 3,3.

11. The Jewish Encyclopedia v. 6 p. 386.

12. Güdemman 1968: 25.

De l'edat mitjana trobem diferents escrits jueus sobre com i què ensenyar. Com havien de ser els mestres i quins eren els deures d'uns i altres.

Munk (1842) i més recentment Güdemann (1968) ens parlen de l'obra d'un jueu, Josef ben Yehudà Aknin, d'origen incert, però que situen a Barcelona cap a l'any 1150 i que posteriorment va passar cap el nord d'Àfrica, que dedicà un llarg capítol a l'educació, en què va esmerçar tot tipus de detalls sobre què i com s'havia d'ensenyar i de les normes que haurien de regir tota comunitat jueva en temàtica educativa.

Cura d'ànimes és un llibre didàctic en què trobem un llarg currículum que s'hauria de seguir per arribar a la plenitud dels estudis, al coneixement de la saviesa. Aknin posa molt d'èmfasi a deixar clar que els estudis d'aquest programa s'han d'anar superant i que si no es domina una matèria no es pot passar a una altra, ja que aquesta esdevé fonamental per entendre la propera.

El currículum proposat és, en resum, el següent:

- Lectura i escriptura
- Torà, Mishnà i gramàtica hebrea
- Poesia
- Talmud
- Observacions filosòfiques sobre la religió
- Disciplines filosòfiques
- Lògica
- Matemàtiques
- Geometria
- Òptica
- Astronomia
- Música
- Ciències Naturals
- Medicina
- Metafísica

De tots, el que més ens interessa, en aquest treball, és el primer ítem, en el qual també coincideixen programes com el de Yehudà ben Samuel ibn Abbas.

El primer que s'ensenyava al nen era l'alefat –l'alfabet hebreu. Tot vocalitzant cada lletra s'havia d'anar arribant a poc a poc a les paraules i a llegir petites frases de la Torà.

Segons Aknin, era necessari l'aprenentatge de les lletres, en l'ús de les quals els avantpassats estaven d'acord. Això podia seguir de forma constant i repetitiva fins que l'alumne tingués plena seguretat per llegir. Era solament aleshores que se li ensenyava l'escriptura, que practicava fins que la seva lletra fos clara i fàcilment llegible. A aquesta edat no s'havia de donar excessiva importància a

la bellesa de les lletres, és a dir a la cal·ligrafia, era amb el temps que s'arribaria a la perfecció.

Les primeres lectures que realitzava el nen eren del llibre del Levític del Pentateuc. Anava llegint i retenint frases senceres; les veia al rotlle de la Torà i a la pissarra, les escrivia sobre aquesta, sobre la pols del terra o sobre paper, i a poc a poc les portes de la saviesa s'anaven obrint.

Benjamí estava satisfet de veure com el seu fill quan anava a la sinagoga ja volia anar seguint, de memòria, alguna pregària. Era un gran do de Déu tenir escola i mestre, i una obligació dels pares portar-hi els fills. Jeshua hi anava content, malgrat que hi havia una gran disciplina per part del mestre, alhora que es sentia molt estimat.

Els càstigs eren sovint emprats com a mesura disciplinària i s'utilitzaven segons la mesura de la falta:

a) Humiliant l'alumne. Repressió oral davant del grup classe.

b) Aïllant-lo. Excloent-lo de la comunitat escolar.

c) Aplicant-li càstigs corporals. El fuet o la vara eren un bon instrument per fer-li entrar les lliçons. Aquests cops eren aplicats a diverses parts del cos amb un nervi de vaca o un bastó anomenat palmatòria. Era més ample d'un costat, ja que hi havia escrit el valor numèric del nom Jahvè, per tal que el Déu de la bondat i la indulgència era el qui feia caure el pal sobre el pobre cos del nen.¹³

*Paraules assenyades, als llavis del savi;
A l'esquena del neci, un bon bastó.¹⁴*

Jo li seré pare, i ell serà per a mi un fill. Si obra malament, el corregiré amb la vara, com fan els homes que no planyen el bastó; però mai no em desdiré del meu amor per ell, com me'n vaig desdir amb Saül, que vaig excloure'l del lloc que ara tu ocupes.¹⁵

La seriositat amb què els jueus es prenién l'estudi queda palesa en els escrits pedagògics de l'època (Hamebakesh de Shem-tob ben Yosef ibn Falaquera (1290); Tabb al-Nufus de Yosef ben Judà ibn Akinin; Gramàtica d'Isaac ben Mosh ha-Levi Duran, o més conegut com a Profiat Duran). Els seus consells van des de com ha de ser l'habitació de l'estudiant per no distreure la seva atenció, fins a la manera de treballar, a les actituds que havia de tenir davant el mes-

13 MIRO 1996: 50.

14. Proverbis 10,13.

15. 2 Samuel 7,14.

tre, etc. També inclouen recomanacions a la comunitat de com havia de ser el mestre, de quines qualitats eren imprescindibles en la persona que havia d'ensenyar els seus fills. Aquestes qualitats, segons Aknin, havien de ser les següents:

- Que domini bé la matèria que ha d'ensenyar
- Que demostrï per què utilitza el seu saber
- Que imparteixi l'ensenyança gratuïtament
- Que tracti l'alumne com un fill i el tingui com a tal
- Que condueixi l'alumne pel camí recte
- Que sigui pacient, tingui bona disposició i amabilitat
- Que tingui present la capacitat i la intel·ligència de l'alumne

En Benjamí, no tardà gaires anys a adonar-se que les seves sospites, malgrat la tolerància de la població tarragonina, serien veritat. La situació anava degenerant i molts jueus es varen convertir, per poder continuar en els seus llocs. D'altres, en canvi, varen haver de recollir els pocs o molts estris i fer camí, tot emportant-se amb ells una cultura, una manera de fer, una pedagogia, uns estudis, que tant varen influir en la cultura catalana.

Bibliografia

- ABRAHAMS, I. *Jewish life in the Middle Age*. Atheneum. New York. 1981.
- BAYER, Y. *Historia de los judios en la España cristiana*. Madrid: Altalena. 1981.
- CARRERAS CANDI, F. *Geografia general de Catalunya*. A. Martin. Barcelona. 1908-18.
- . *Evolució històrica dels jueus i juheissants*. Barcelona: Estudis Universitaris Catalans III. 1909.
- Encyclopedia, The Jewish*. Jerusalem. 1978.
- GÜDEMANN, M. *Des Jüdische Unterrichtswesen während der Spanisch-Arabischen Periode*. Amsterdam: Philo Press. 1968.
- MARCO, L. *Els jueus i nosaltres*. Barcelona: Pòrtic. 1977.
- MIRÓ MONTOLIU, M. I. *Història de l'educació jueva a la Catalunya de l'Edat Mitjana*. Tarragona: Edicions El Medol. 1996.
- MORERA, E. *Tarragona cristiana*. Tarragona. 1897-1959.
- MUNK, S. «Notice sur Joseph ben Jeouda». *Journal Asiatique*, núm. 3 XIV (1842). París.

Résumé

Les juifs et l'enseignement primaire

L'enseignement primaire dans la culture juive s'est institutionnalisé à partir de l'époque de Yehosua ben Gamala, en 64 après J.C., qui décréta la fondation d'écoles élémentaires pour les enfants dès l'âge de six ou sept ans; et cela malgré le fait que cette éducation se faisait déjà très tôt dans les familles, —il ne faut pas oublier l'importance de l'apprentissage de la lecture et de l'écriture au sein de la communauté juive, afin de pouvoir étudier la Torah et donc la parole de Dieu.

Au fil du temps, l'école et la méthode de cet enseignement évolua et nous passons ainsi au Moyen-âge, en terres catalanes, où nous trouvons des documents sur la manière dont il était mené à terme dans les sinagogues des «calls». A cette époque, tant en Catalogne, coma ailleurs en Europe, nombre de juifs réfléchissaient sur l'enseignement et sa méthodologie, sur l'educateur et la personne éduquée; des réflexions transcrites en normes qui nous incitent à réfléchir, encore aujourd'hui, à propos du fait pédagogique de la transmission des connaissances des enfants.

Resumit

Los jusieus e l'ensenhament de las beceròlas

L'ensenhament de las beceròlas dins la cultura jusieva es estat institucionalizat tre l'epòca de Yehosua ben Gamala, en 64 de J.C., que decretèt la bastison d'escòlas elementàrias pels enfants de sièis o sèt ans; malgrat qu'aquesta educacion foguèsse ja facha plan d'ora per las familhas, —cal pas doblidar l'importància de saber legir e escriure dins la comunitat jusieva, per tal d'arribar a estudiar la Torah e doncas la paraula de Dieu.

Amb lo pas del temps, l'escòla e lo metòde per aqueste ensenhament evoluïguèt e arribam aital a l'Edat Mejana, en çò nòstre, ont trapam de documents sus cossí aqueste èra menat a tèrme dins las sinagògas dels «calls».

En aquel temps, tan en Catalonha, coma endacòm mai dins Euròpa tota, nombre de jusieus sosquèron sus l'ensenhament e sa metodologia, sus l'educaire e l'educat; de reflexions transcrichas en nòrmas que nos fan pensar, encara uèi, sul fach pedagogic de la transmission de las coneissenças dels enfants.

Abstract

The Jewish ant the teaching of how to read and write

The teaching of how to read and write within the Jewish culture was institutionalized from the epoch of Yehosua ben Gamala, in the year 64 A.C., who decreed the foundation of elementary schools for children of six or seven years old onwards, although this education was already given before by the families (we shouldn't forget the importance of being able to read and write within the Jewish community in order to study the torah and the word of God).

The school and the method for this training evolved and it is when we arrive at the Middle Ages, at our home, when we find some documentation about how this education was given in the synagogues of our Jewish quarters.

In this epoch, in Catalonia as well as in different places of Europe, some Jewish thought about teaching and its methodology, about the educator ant the pupil; reflections that were transcribed into rules that make us think, still nowadays, about the pdagogical fact of the transmission of the knowledge to the children.

Entorn les poesies llatines de Gerbert d'Orlhac

Josep Closa Farrés
Universitat de Barcelona

Resum

Les breus composicions llatines de Gerbert d'Orlhac, variables des d'un vers, fins a composicions de quatre versos en els seus poemes epigràfics, a imitació de les inscripcions funeràries clàssiques, o poemes més extensos com els dedicats a Boeci, o breus composicions en vers líric, com el poema dedicat a l'emperador Otó III, constitueixen un curiós testimoni de la tradició poètica de França i el món d'Itàlia al tombant del primer mil·lenni. Virgili, Horaci, Boeci o els *Panegyrici Latini* conformen les fonts més recordades, per contrast a l'omnipresència de les citacions bíbliques en les Cartes i en els tractats. Gerbert segueix fidelment la *Retòrica* d'Aristòtil en la seva composició poètica i també en l'àmbit de l'extensió del text, per contrast a les tendències medieva-
listes d'altres poetes com Abbo de Fleury i els seus versos a l'Emperador. La influència bizantina és palesa en l'evocació poètica de la Mare de Déu.

Com observava Stendhal en la seva obra dedicada a les *Promenades dans Rome*, el nombre de realitats curioses que constitueixen la Ciutat Eterna és immens. Dins d'aquest àmbit hom pot retrobar la presència significativa del famós erudit i escriptor Gerbert d'Orlhac.

El seu temps fou, en paraules de Stendhal, un segle d'incultura, *un siècle barbare*, fet que potser contribuï a posar més de relleu la figura i l'aportació singular de l'antic monjo francès i arquebisbe de Reims. Per contrast a la llatinitat descuidada d'alguns dels seus predecessors, com per exemple el P. P. Johannes XII, Gerbert ofereix un llatí relativament correcte, que imitava dins una tendència general la gran tradició poètica de Virgili i Horaci fins a Boeci. Aleshores, possiblement cal atribuir a la transmissió dels seus textos les variacions ortogràfiques del seu llatí pròpiament medieval.

El món de Gerbert està emmarcat dins la història de la ciutat de Roma en el canvi de mil·lenni. D'aquesta forma, Stendhal li dedica una especial atenció en evocar les antiguitats cristianes de la Roma medieval. Gerbert presenta, com molts d'altres sants pares, en els seus versos una admiració venerable per la cultura antiga, fet que és palès en el seu doble àmbit de reminiscències de les lec-

tures dels escriptors antics, així com en aspectes més materials com la inscripció dedicada a l'emperador Otó II sobre un sarcòfag procedent de l'antic Mausoleu d'Hadrià i avui conservat a la cripta de la basílica de Sant Pere a Roma.

Els textos romans, *ut ita dicam*, de Gerbert corresponen al darrer temps de la seva vida, convertit ja en el pontífex Silvestre II, nom que assumí en record de Sant Silvestre, l'artífex de la conversió de l'emperador Constantí el Gran, model, així mateix, del seu deixeble i amic l'emperador. La inscripció dedicada al seu amic i antic deixeble l'emperador Otó II, apareix escrita en forma de poesia rimada:

† OTTO SECUNDVS IMPERATOR AVGVSTVS †

Els títols d'honor, *titulus honoris*, coincideixen amb els versets de la miniatura de l'Evangeliari d'Aix-la Chapelle, editats per K. Strecker:

Hoc, Auguste, libro tibi cor Deus induat, Otto...

o els versos de la tomba de l'emperador Otó III a Aquisgrà:

Tertius hic Caesar...Otho

Del breu text dedicat a l'emperador:

Otto, vir invictus, laetetur Caesar amatus

que recull la *imago imperatoris* tradicional dels panegírics de l'època tardana fins a la inscripció de l'emperador Phocas a Roma, recordada per Stendhal; Strecker n'ofereix dues versions. La segona, de forma més extensa presenta tres versos:

*Otto vir invictus letetur Caesar amatus
Doctus et in terris scrutetur, quid sit in astris,
Arma petat caeli scandens Vrania Phebi.*

que presenta un contingut i la imatge celestial coincident amb d'altres textos del mateix Gerbert, que justificaria la seva atribució.

En darrer terme, el seu poema dedicat a Otó II, *Epitaphium Ottonis Caesaris*, presenta una estructura limitada a quatre versos, però que, en realitat, correspon a la tradició de la *Retòrica* d'Aristòtil sobre l'extensió ideal d'un text, i que Gerbert presentarà sempre en els seus textos epigràfics. La seva brevetat epigràfica contrasta amb poemes més extensos, com per exemple, el dedicat al

primer dels emperadors del llinatge dels Otonides: *divus et maximus Otto, fortis in imperio David! Clarus ut ipse sophos Salomon et pacis amicus*, o el poema més extens d'Abbo de Fleury dedicat a l'emperador Otó III, *Otto valens Caesar...*, escrit en versos acròstics i telèstics, a més de la figura de composició en anell i la inclusió de la *imago crucis* en el poema, seguint el precedent dels *carmina figurata* i de Venanci Fortunat.

Per contrast a les reminiscències bíbliques del poema dedicat a Otó I, el text de Gerbert dedicat a Otó II, ofereix només reminiscències clàssiques, com és prou palès per als lectors del text:

*Cuius ad imperium tremuere duces, tulit hostis
Quem dominum populique suum novere parentem,
Otto decus divum, Caesar clarissime, nobis
Immeritis rapuit te lux septena Decembris.*

En la brevetat del seu text, Gerbert recull la tradició dels panegírics llatins en la imatge del *Caesar* com *dominus et parens*, o la reminiscència d'Horaci en la idea del dramatisme del traspàs de la vida, *-rapuit te lux-*, al mateix temps que l'expressió de la lloança de l'emperador *Otto, decus divum*, coincideix amb l'elogi del primer dels emperadors de la nissaga, Otto I, *decus ecclesie*, en el díptic del denominat *Epitaphium Ottonis, pulcherrimis epitaphium litteris sculptum*, o amb la inscripció posterior dedicada a Otó III, *Romani imperii decus amplum tertius Otho*.

K. Strecker en la seva edició dels versos de Gerbert d'Orlhac, a propòsit de la composició següent:

*Versus numquam composui
Nec in studio habui.
Dum in usu habuero
Et in eis viguero,
Quot habet viros Gallis,
Tot vobis mittam carmina.*

seguint el text de l'Epístola 186 planteja la curiosa qüestió de l'atribució d'aquest poema entre l'emperador Otho III i el seu mestre Gerbert. Tanmateix, però, si hom té en consideració el contingut del text, malgrat el seu to de composició gairebé elemental, amb les seves rimes finals, pot arribar a conclusions una mica diferents de les de Strecker. L'autor, de fet, no era l'emperador germànic, receptor de la composició, sinó Gerbert. Els poemes posteriors, de lloances de diferents *viri illustres* de França, des del propi monarca, *Caesar Lot-*

harius, fins als nobles com el *Dux Fredericus*, el record emocionat d'antics deixebles desapareguts com *Adalbertus scholasticus*, *edite nobilibus...flore iuventae*, o d'antics protectors com el *praesul Adalbero*, arquebisbe de Reims, són el millor argument a favor de l'atribució de la composició a Gerbert, *Quot habet viros Gallia! Tot vobis mittam carmina*.

Un segon text, sense cap complicació de problemes d'atribució, correspon als versos recollits en el manuscrit de la Biblioteca Nacional de París, Ms. Llatí 7930, fol. 200r, de finals del segle X, dedicat a les *Opera omnia* de Virgili, on el lector pot llegir els següents versets:

*Gerberti laudem replicat liber iste per orbem,
Quem solus nostris contulit armariis.*

L'interès de Gerbert pels llibres és proverbial i ben conegut, i és present en la seva correspondència, com testimonia la seva vuitena carta, dedicada a Adalberó de Reims. El text fou escrit des del monestir de Bobbio, al tombant del juny de l'any 983.

Dins la mateixa tradició de les *laudes imperatoris* i directament relacionada amb els textos dedicats a l'emperador Otó, trobem l'anomenat *Epitaphium Regis Lotharii*:

*Cuius ad obsequium colere duces, bonus omnis,
quem coluit, sate Caesaribus monumenta doloris,
Caesar Lothari, pretendis, luce secunda
Terrifici Martis, quod eras conspectus in ostro.*

El famós Lotharius, *rex Frantiae*, segons les denominacions de les cròniques del seu temps, i de qui en podem observar la imatge en algun manuscrit com el ms. Llatí e. 66. fol. 1v de la Biblioteca Nacional de París, és recordat per Gerbert, en altre temps el seu ambaixador davant l'emperador Otó III, com el *Caesar Lotharius*, *sate Caesaribus*, en tant com era descendent d'emperadors i cosí d'Otó II. Seguint la tradició epigràfica, el present text recorda el fet principal de la seva vida, com fou la famosa reunió de Lao, després de l'any 977, en què el rei demanava als seus nobles, entre ells el Duc de França, Hug Capet, *cuius ad obsequium coluere duces*, el seu ajut per tal de recuperar el regne de Lorena així com en les seves lluites amb Otó III, la conquesta de la ciutat d'Aquisgrà i la seva retirada a París, davant l'avenç de les tropes imperials, fets recordats amb l'expressiva forma dels *monumenta doloris*. El record emocionat del rei desaparegut es clou amb una reminiscència d'Horaci, *conspectus in ostro*, i l'anotació cronològica, segons Havet i Rochemaure, del *luce secunda Terrifici*

Martis. L'expressió recull també una nova reminiscència de Virgili. D'aquesta forma, el poeta modela la seva imatge del *terrificus Mars* sobre la base del *terribilis Aeneas*. L'anotació de Marlot, en la seva *Histoire de la ville de Reims* (1846), recollida per K. Strecker en la seva edició, *Lotharius Francorum clarissimus sidus mundo substractus est 6. Non. Mart. et Remis sepultus in aede S. Remigii..cui breve illud epitaphium Gerbertus posuit*, fonamenta també l'afirmació de la reminiscència de Virgili.

Una figura menor fou, sens dubte l'anomenat *Dux Fredericus*, a qui tanmateix Gerbert dedica també un darrer record en la seva correspondència en la forma de l'anomenat *Epitaphium ducis Frederici*:

*Francorum placito nomen tuli hic Frederici,
Quem proavi fudere duces a sanguine regum,
Officio meritisque parem sopor ultimus hausit,
Mercurii cum celsa domus tibi, Phaede, pateret.*

Per contrast al llinatge imperial dels Otons, el present duc era recordat pel seu llinatge reial, *a sanguine regum*, i per la seva decisiva participació en el temps de les lluites entre el rei de França Lotari i l'emperador Otó II per la possessió del regne de Lorena. El text poètic, compost de l'estructura clàssica de quatre versos, com tots els textos epigràfics de Gerbert, ofereix una forma mètrica prou acceptable dins la tradició poètica llatina, així com alguna reminiscència dels escriptors antics i cristians, presents, per exemple, en la invocació de la deessa *Phaebe*, la Lluna, i la indicació astrològica de la posició astral del planeta Mercuri, *Mercurii cum celsa domus tibi, Phaebe, pateret*, per contrast a la imatge del *sopor ultimus*. La referència astrològica és inspirada en el *De astronomia* de Boeci, que possiblement podia haver llegit a Catalunya. La seva lectura és dominant en tots els poemes epigràfics de Gerbert.

Una altra figura menor per al lector actual, però prou important en el seu temps, fou l'estudiós Adalbert de Bèlgica, *Adalbertus scholasticus*, a qui Gerbert dedica també un dels seus poemes epigràfics, l'anomenat *Epitaphium Adalberti scholastici*:

*Edite nobilibus, studium rationis adepse,
Dixit Adalbertum te Belgica, flore iuventae
Stare diu non passa tulit fortuna, recursus
Bissenos Februi cum produxisset Apollo.*

El present text ofereix una clara reminiscència de les *Odes* d'Horaci -*Edite nobilibus*- en el mateix vers inicial, al mateix temps que d'altres formes i ex-

pressions de clar sentit i tradició clàssics, com la imatge de la flor de la juvenesa, *flore iuventae*, la presència de la deessa Fortuna, *stare diu non passa tulit Fortuna*, l'esment del déu Apol·lo com a símbol del Sol, o la perifrasi virgílica present en la forma *recursus bisenos Februi*. Històricament el text recull l'esment de Bèlgica, aleshores part del debatut regne de Lorena.

Una figura igualment singular i de gran importància en la vida de Gerbert fou el bisbe Adalbert de Reims, de qui es conservava en altre temps el seu epitafi a la Catedral de la seva ciutat, text escrit per Gerbert:

*Contulerat natura potens, que summa putavit,
Ad meriti cumulum tibi, praesul Adalbero, cum te
Presentantem cunctis mortalibus abstulit orbi
Quinta dies fundentis aquae cum pondere rerum.*

La breu lloança epigràfica posa de relleu, una vegada més, els principals fets del difunt, en aquest cas el poderós arquebisbe de Reims, Adalbero, educat al monestir de Gorze, sota la protecció del seu oncle Adalbert I, bisbe de Metz, com al·ludeixen els dos primers versos de l'epitafi que acabem de reproduir. Els versos recorden, en la seva tradicional brevetat la seva brillant aportació a la Catedral de Reims, fet que commemora en dues composicions posteriors, com són el *Distichon in calice* i la donació a la Mare de Déu, *In donariis*:

Virgo Maria, tuus tibi praesul Adalbero munus.

Cal observar que Gerbert ressalta sempre en els versos dedicats al seu antic protector a l'escola de Reims, la seva qualitat de bisbe: *praesul*, títol d'honor, que el lector escolta de nou en el *Distichon in calice*:

*Hinc sitis atque fames fugiunt, properate fideles.
Dividit in populos has praesul Adalbero gazas.*

La lectura dels escriptors clàssics, segell de prestigi de l'escola de Reims, és prou evident en la fraseologia de la *laudatio praesulis sive episcopi*, amb expressions com *natura potens*, imitació dels versos d'Horaci, o la idea o l'evocació de la mort sobtada, *praestantem cunctis mortalibus abstulit orbi*, clara imitació del vers horacià de les *Odes*: *abstulit clarum cita mors Achillem*. Fidel a la seva forma particular d'escriure, Gerbert al·ludeix a la participació del bisbe en el setge del Castell de Warcq o la seva protecció envers el monestir fortificat de Sant Teodor, al nord de Reims.

Els breus testimonis poètics de Gerbert tornen a recobrar tot el seu poder original i el seu brillant color, si hom té en compte i els compara amb altres textos del seu temps. D'aquesta manera, per exemple, el seu verset dedicat a la Mare de Déu: *Virgo Maria, tuus tibi praesul Adalbero munus*, coincideix amb composicions semblants dedicades també a la Verge i presents, per exemple, a les miniatures dels manuscrits, com els del bisbe Warmundus: *Virgo Dei genitrix domum tu sume, fidelis! Dat tibi Warmindus praesul pro munere munus*, o la composició de l'abat Ruofretus Prumiensis: *Virgo Maria tuus hunc librum dat tibi servus*. Cal observar també com per contrast a les tradicionals invocacions marianes, *Virgo Maria, Alma Maria* o *Sancta Dei genitrix* presenta a la denominada *Invitatio ad orationem*, Gerbert es fa ressò de la tradició bizantina del seu temps, en la visió de la Verge Maria com a símbol de tendresa, la Verge *Eleousa* en la forma grega medieval, derivada de la tipologia de les icones gregues dedicades a la Verge *Maria Hodegetria*, documentada des del segle X. Així, els versos de Gerbert serien un dels primers testimonis de la nova visió de la Mare de Déu. El terme grec medieval és també la forma *Glykophilousa*.

Encara en la brevetat dels seus textos poètics, hom pot entreveure la personalitat del poeta, el poeta, qui, com escrivia Théophile Gautier en el seu llibre dedicat a Itàlia, no disposa més que d'una sola línia per a l'expressió del seu sentiment. Per contrast al Gerbert monjo i papa, fidel lector dels textos bíblics, el Gerbert poeta no dubta en posar de relleu els motius clàssics, inspirats en les seves lectures de Virgili, Horaci o Boeci i el seu famós tractat *De astronomia* o la seva obra magna de la *Consolatio*. Gerbertus *monachus*, i possiblement *pictor*, ofereix així en la seva obra un testimoni brillant de *l'art naïf, religieux et délicat du Moyen Âge* en l'expressió de Gautier, i de les seves poc conegudes meravelles.

LOCI SIMILES

I. *Aureae et argenteae aetatis*

Otto secundus, Imperator Augustus C. Plini *Panegyricus*, 64, 2; 88. 10.
Latini Pacati Drepanii *Panegyricus* I. 1.

Epitaphium Ottonis Caesaris Imperatoris

dominum...parentem C. Plini *Panegyricus*, 56. 3.

Otto, vir invictus... Ciceronis *Verr.* II. 4. 38; *Id. Agr.* 2. 33;

Caes. Bell. Gall. I. 36.

Verg. Aen. VI. 394; XII, 191.

Incerti *Panegyricus* Constantio Caesari I. 1; XV. 4.

Caesar clarissime *Verg. Aen.* V. 495.

Caesar amatus C. Plini *Panegyricus* 68, 5; 72. 4.

rapuit te lux... *Horati carmina* II. 13. 19.

Epitaphium regis Lotharii

Terrifici Martis Verg. *Aen.* V. 524.
 conspectus in ostro *Horati Ars poetica*, 228.

Epitaphium ducis Frederici

a sanguine regum Verg. *Aen.* I. 23; I. 554; IV. 191; V. 45; VI. 500.
 sopor ultimus Verg. *Aen.* VI. 278.
 Phaebe Verg. *Aen.* X. 216.

Epitaphium Adalberti scholastici

Edite nobilibus *Horati carmina*. I. 1.
 flore iuventae Cic. *Epist. ad Att.* II. 3. 3; Verg. *Aen.* IV. 559;
 Ovidii Met. IV. 17; VI. 719; X. 84.
 non passa tulit Fortuna *Horatii Sat.* II. 8. 61.

Epitaphium de praesuli Adalberone

natura potens *Horati Sat.* II. 1. 51.
 abstulit orbi *Horati carmina* II. 16. 29.

Distichon in calice

gazas Hor. I. 19. 2; II. 16. 9.

Elogium Boethii

Roma potens Propertius IV. 1. 1.

II. *Sacrae Scripturae**Epitaphium Ottonis Caesaris*

Caesar clarissime 1*Mac.* 2, 17 Princeps et clarissimus.
 Otto, vir invictus *Eccl.* 18, 1.

Distichon in calice

Hinc sitis atque fames *Isaias* 5, 13; *Amos* 8, 11; *Joan* 4, 9; 2*Cor.* 11, 27.
 properate fideles *Gen.* 45, 9; *Ezech.* 39, 17; *Jer.* 50, 4; *Gen.* 22, 5;
 Sap. 18, 21; 2*Petr.* 3, 12.
 gazas *Act.* 8, 27.

In donariis

Exod. 35, 22; *Deut.* 12, 6; *Num.* 31, 50; *Eccl.* 9, 11;
Exod. 28, 38; *Math.* 2, 11; *Luc.* 21, 1; *Hebr.* 8, 3.

Epitaphium regis Lotharii
monimenta doloris Sap. 19, 3.

III. *Medii Aevi*

<i>Epitaphium Ottonis Caesaris Imperatoris</i>	<i>Epitaphium Ottonis III</i>
Otto decus divum	Romani imperii decus amplum tertius Otho. <i>Archiepiscopium Magdeburgense</i> Rex, decus ecclesie...
Otto, vir invictus Caesar	<i>Epitaphium Heinrici Caesaris</i> Caesar Heinricus.../Augustus, divus.../ victor et invictus...
rapuit te lux septena Decembris	<i>Epitaphium episcopi Durandi</i> septima lux...
<i>Epitaphium ducis Frederici</i> a sanguine regum	<i>Epitaphium regis Francorum Luduvici</i> sanguine cesareo
<i>In donariis</i> Virgo Maria...	<i>Episcopi Warmundi carmina</i> Virgo Dei genitrix <i>Ruofretus Prumiensis</i> Virgo Maria
<i>Elogium Boethii</i> gladio bachante Gothorum	Hydatii <i>Chronica</i> I. 1.

Bibliografia

1. Edicions

- STRECKER, K. (1939): «Gerbert (Silvester II)», dins, *Die Lateinischen Dichter des deutschen Mittelalters*. Band V, col. Monumenta Germaniae Historica. Berlín, 473-473.
- MOEHS, T. E. (1983): «Gerbert of Aurillac», dins, *Gerberti Symposium*. Bobbio, 345-350.
- RICHE, P.; CALLU, J. P. (1993): *Gerbert d'Aurillac. Correspondance*. Les Belles Lettres. París.

2. Estudis

- LA SALLE DE ROCHEMAURE, Duc de (1914): *Gerbert-Silvestre II. Le savant, le faiseur de Rois, le Pontife*. Emile Paul. París.

- LEFLON, J. (1946): *Gerbert: humanisme et chrétienté au Xe siècle*. Abadia de Saint Wandrille.
- RICHE, P. (1958): *La Bibliothèque de Gerbert*, dins, *Mélanges Tuilier, Mélanges de la Bibliothèque de la Sorbonne*, 8. Paris.
- RICHE, P. (1987): *Gerbert d'Aurillac, le pape de l'an mil*. Fayard. Paris.
- RICHE, P. (1990): *Gerberto, el papa del año mil*. (tr. esp.) Nerea. Madrid.

3. Aspectes culturals

- CHAMPOLLION, A. (1837): *Paléographie des classiques latins d'après les plus beaux manuscrits de la Bibliothèque Royale de Paris*. Parckoucke, Paris.
- Lateinische Kultur im X Jahrhundert* (1991): Akten des I Mittellateinerkongres. Stuttgart.
- MILLÀS VALLICROSA, K. M. (1931): *Gerbert i els seus estudis a la Marca Hispànica*, Oc. VII, 1931-1932.
- NICOLAU D'OLWER, Ll. (1910): *Gerbert (Silvestre II) i la cultura catalana del segle X*. *Estudis Universitaris Catalans*. IV. Barcelona, 332-358.
- PLADEVALL I FONT, A. (1998): *Silvestre II (Gerbert d'Orlhac)*. Columna. Barcelona.
- UDINA MARTORELL, F. (1985): «Gerberto y la cultura hispànica: los manuscritos de Ripoll», dins, *Gerberto: Scienza, Storia e Mito*. *Atti del Gerberti Symposium*. Bobbio. 1985, 35-50.
- SPEAKE, J. (1994): *Dictionary of symbols in Christian Art*. Dent. Londres.
- VELMANS, T. (1982): *L'art byzantin*. Flammarion. Paris.

Résumé

A propos des poésies latines de Gerbert d'Orlhac

Les compositions latines brèves de Gerbert d'Orlhac, qui peuvent fluctuer entre un vers jusqu'à des compositions de quatre vers dans ses poèmes épigraphiques, imitant les inscriptions funéraires classiques, ou des poèmes plus longs comme ceux dédiés à Boèce, ou de brèves compositions en vers lyrique tel le poème dédié à l'empereur Otton III, constituent un témoignage curieux de la tradition poétique de la France et du monde d'Italie à la fin du premier millénaire. Virgile, Horace, Boèce ou les *Panegyrici Latini* constituent les sources les plus reconnaissables, contrastant avec l'omniprésence des citations bibliques dans ses Lettres et dans ses traités. Gerbert suit fidèlement la *Rhétorique* d'Aristote dans sa composition poétique et également au niveau de l'extension du

texte, contrastant avec les tendances médiévalistes d'autres poètes tels que Abbo de Fleury et ses vers à l'Empereur. L'influence byzantine est évidente dans l'évocation poétique de la Vierge Marie.

Resumit

A l'entorn de las poesias latinas de Gerbert d'Orlhac

Las composicions latinas brèvas de Gerbert d'Orlhac, variablas dempuèi un vèrs fins a de composicions de quatre vèrses dins sos poèmas epigrafics, imitairas de las inscripcions funeràrias classicas, o de poèmas mai longs coma los dedicats a Boèci, o de brèvas composicions en vèrs lyric, coma lo poèma dedicat a l'emperador Oton III, constituïsson un testimoniatge curiós de la tradicion poètica de França e del mond italian a la fin del primièr millenni. Virgili, Oraci, Boèci o los *Panegyrici Latini* son las fonts mai remembradas, contrastant aital amb l'omnipreséncia de las citacions biblicas dins las Letras e dins los tractats. Gerbert seguís fidèlament la *Rhetorica* d'Aristòtil dins sa composicion poètica e tanben per çò qu'es de l'extension del tèxt, en contrast amb las tendéncias medievalistas, d'autres poètas coma Abbo de Fleury e sos vèrses a l'Emperador. L'influéncia bisantina es evidentada dins l'evocacion poetica de la Verge Maria.

Abstract

On the latin poetry of Gerbert d'Orlhac

The poetic compositions of Gerbert of Aurillac, later Pope Sylvester II, are a curious document of the French poetic tradition in the fin-de-siècle Roman court of the German Emperors Otto II and Otto III.

Classical echoes of the Latin panegyrist are found beside the poetic reminiscences of Virgil, Horace and Boethius, and in a clear contrast to the biblical readings and quotations present in his Letters and treatises. Gerbert appears as a faithful follower of Aristotle's *Rhetoric* in contrast to the medieval trends of other poets of his time as Abbo of Fleury and his verses to the Emperor. The Byzantine influence is clear in his poetic portrait of the Virgin Mary.

Gerbert et l'introduction de la numération décimale arabo-indienne en Occident chrétien: le *Liber Abaci*

Jean Cassinet †
Université Toulouse-le Mirail

Resum

*Gerbert i la introducció de la numeració decimal arabo-índica a l'occident cristià:
el Liber Abaci*

Quan Gerbert vingué a estudiar a Catalunya el 967, sota la protecció especial d'Ató, bisbe de Vic, entre els tresors menyspreats de la ciència àrab devia descobrir-hi la numeració decimal de posició, la que nosaltres utilitzem avui i que els àrabs portaren de l'Índia. La reutilització feta per Gerbert de l'àbac, un tauler amb columnes que permetia fer les quatre operacions elementals de l'aritmètica usant fitxes, li va permetre introduir un sistema decimal de posició. Per efectuar la més delicada de les operacions, la divisió, Gerbert va haver d'inventar un procediment, la divisió per diferència, molt rigorosa i enginyosa, tan ràpida com els nostres procediments habituals. Foren sobretot els seus deixebles els que transmeteren, des de finals del segle X, les fórmules de Gerbert i especialment Bernelin en un *Liber Abaci* —que serà publicat aviat en edició crítica bilingüe (llatí-francès)—. Una excel·lent còpia d'aquest manuscrit es troba a la Biblioteca de l'Escola de Medicina de Montpeller.

Tanmateix l'empresa de Gerbert no va pas tenir una repercussió immediata en el seu temps i calgué esperar a finals del segle XII per a què la numeració decimal de posició s'introduís amb força a l'Occident cristià. Però és cert que Gerbert, el mestrescola, va saber atreure la curiositat dels científics d'occident, empenyent-los a contactar amb la matemàtica àrab i per tant, a crear les condicions per a posteriors progressos.

Résumé

Lorsque Gerbert vint étudier en Catalogne en 967, sous l'égide notamment de Hatton, évêque de Vic, parmi les trésors méconnus de la science arabe il devait y découvrir la numération décimale de position, celle que nous utilisons aujourd'hui et que les arabes apportaient de l'Inde. La relance par Gerbert de

l'usage de l'abaque, tableau à colonnes permettant faire les quatre opérations élémentaires de l'arithmétique en utilisant des jetons, lui permit d'introduire un système décimal de position. Pour effectuer la plus délicate des opérations, la division, Gerbert devait même inventer un procédé, la division «par différence», très rigoureux et très ingénieux, aussi rapide que nos procédures habituelles. C'est surtout ses élèves qui transmirent dès les débuts du XIème siècle les recettes de Gerbert et notamment Bernélin dans un *Liber Abaci*—qui sera publié sous peu en édition critique bilingüe (latin-français)—. Une excellente copie de ce manuscrit se trouve à la Bibliothèque de l'Ecole de Médecine de Montpellier.

Cependant l'entreprise de Gerbert ne devait pas connaître le succès dans l'inmédiaire et il fallut attendre le début du XIIème siècle pour que la numération décimale de position se introduise en force dans l'Occident chrétien. Mais il est clair que Gerbert l'écolâtre avait su attiser la curiosité des savants occidentaux, les pousser à aller au contact de la mathématique arabe, et donc créer les conditions des progrès ultérieurs.

Resumit

Gerbert e l'introduccion de la numeracion decimala arabò-indiana dins l'Occident crestian: lo Liber Abaci

Quand Gerbert venguèt estudiar en Catalonha en 967, jos la tutèla, mai que mai, d'Ató evesque de Vic, devíá i descobrir demest los tresors mesconeguts de la sciéncia araba la numeracion decimala de posicion, la qu'emplegam uèi e que los arabis aportèron de l'Índia. Lo relançament de l'emplec de l'abaca per Gerbert, un tablèu amb de columnas que permet de far las quatre operacions elementaras de l'aritmética en utilizar de getons, li permetèt d'introduire un sistèma decimal de posicion. Per efectuar la mai delicada de las operacions, la division, Gerbert inventèt un procès, la division «per diferéncia», fòrça rigorós e enginhós, tan rapid coma nòstras proceduras abitualas. Son subretot sos estudiants que trasmetèron, tre la debuta del sègle XI, las receptas de Gerbert e mai que mai Bermelin dins un *Liber Abaci*—que serà publicat plan lèu en edicion critica bilingua (latin-francés)—. Una còpia excellenta d'aqueste manuscrit se tròba a la Biblioteca de Medecina de Montpelhièr.

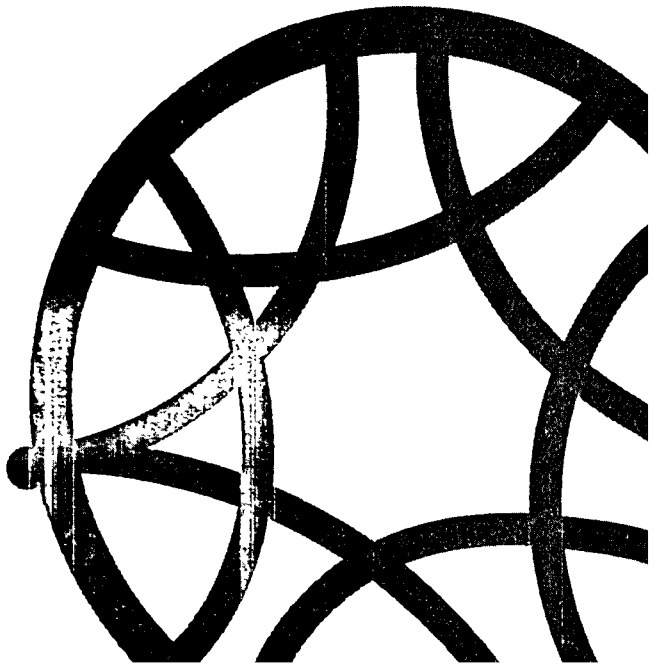
Pasmens l'entrepresa de Gerbert devíá pas conéisser la capitada sul pic e calguèt esperar la debuta del sègle XII a fin que la numeracion decimala de posicion s'introduguèsse en fòrça dins l'Occident crestian. Mas es evident que Gerbert l'escolastre aviá sabut atisar la curiositat dels saberuts occidentals e los botar a anar al contacte de la matematica araba, e alavetz crear las condicions dels progressos ulteriors.

VI

El monaquisme i el papat l'any mil

Le monachisme et la papauté

Lo monaquisme e lo papat

Els monestirs catalans entorn de l'any mil

Manuel Riu
Universitat de Barcelona

Resum

La ponència examina la transformació del monaquisme got, a través de l'acció Carolíngia que, des del segle XI, implica una benedictinització creixent, amb l'obtenció de la *immunitat* (els segles IX i X) que lliurava els monestirs de la presència de funcionaris civils, i de l'*exempció* (segle X) que els vinculava directament a Roma. Altres influències forànies es sumen a l'evolució del monaquisme, com la presència de les canòniques aquisgraneses i agustinianes, i la supeditació a centres monàstics nordpirinencs, com els de Sant Víctor de Marsella o Sant Ponç de Thomères pel que fa als monestirs, i com Sant Ruf d'Avinyó pel que respecta a les canòniques.

Segueixen alguns aspectes socio-econòmics sobre la formació i administració dels patrimonis monàstics, mostrant la seva diversitat i complexitat. Finalment unes notes sobre la cultura dels cent-vint monestirs de l'època, aproximadament, clouen la breu exposició, recordant la seva precarietat cultural i la manca de textos científics i clàssics, tret d'alguns casos molt concrets.

Documentació

La informació bàsica sobre els monestirs catalans dels segles IX al XII ens l'ha proporcionat un article recent de Pierre Bonassie i Jordi Fernández Cuadrenç que detalla les publicacions de documents dels darrers vint anys i els treballs en curs. Es pot deduir que, un cop enllestits els projectes en fase de realització, disposarem d'uns 300 documents del segle IX, uns 7.000 del X, uns 12.000 de l'XI i 12.000 més del XII. En total més de 30.000 documents per un període de 400 anys, relacionats preferiblement amb el món monàstic. Es tracta, certament, d'un cas únic a Europa per una època tan reculada. L'article de referència inclou la llista d'obres en les quals s'estan publicant col·leccions de documents d'aquest període i n'especifica el nombre per segles. Entre aquestes obres

1. BONASSIE, PIERRE, FERNANDEZ-CUADRENCH. «Les documents catalans des IXe-XII e siècles: éditions récentes et publications en cours». Tome CV *Le Moyen Age* núm. 1. Louvain-la-Neuve, 1999, p. 149-160.

hi ha, a més dels cartorals dels arxius episcopals i capitulars de Barcelona, Girona, la Seu d'Urgell, Solsona, Tortosa i Vic, els diplomataris de 14 monestirs,² i altres edicions temàtiques, fonts jurídiques, col·leccions de ciutats i comarques, i inventaris diversos. En conjunt el recercador català disposa ara d'uns fons documentals valuosos, publicats amb cura, sobretot del 1980 ençà. I la proporció monàstica d'aquests fons conservats és remarcable.

Les arrels monàstiques

No tenim gaires testimonis directes dels monestirs catalans d'època visigòtica. Cap dels centres cenobítics dels segles VI i VII ha estat excavat globalment. No obstant, sabem que n'existiren, com és el cas de Sant Serní de Tavèrnoles o de Sant Cugat del Vallès i que, amb el temps, després de la invasió musulmana dels inicis del segle VIII, alguns tornaren a refer-se i fins i tot aconseguiren gran relleu. Tanmateix les dues primeres generacions del segle VIII ens són gairebé desconegudes.

Des de la darrerria del segle VIII, si no d'abans, hi hagué una ruptura en les característiques del monaquisme de la pre-Catalunya. El monacat tradicional d'època visigoda, amb regles pròpies, supeditat a l'autoritat episcopal i caracteritzat pel pactisme amb facetes diverses, tendí a desaparèixer mentre sorgia un monaquisme nou, vivificat per la regla benedictina i impulsat pels mateixos sobirans carolingis a través de les famílies comtals. Des d'ara fundaran nous monestirs les famílies comtals, dotant-los amb terres ermes del fisc o bé amb lots del mateix *honor comitalis*, als quals s'hi afegirien els donatius de les famílies dels *rustici*, dels nobles locals i de sacerdots i altres eclesiàstics, alguns dels quals cercarien refugi en els centres comunitaris. I, per altra banda, sorgiren també monestirs privats, del si de les famílies de grans propietaris rurals, ja fossin monestirs senzills o bé també possiblement dobles, amb comunitats femenina i masculina, que renovaven l'esperit tradicional amb les aportacions del mossarabisme.³

2. Els de Poblet, Santa Anna de Barcelona, Sant Climent de Codinet, Sant Sadurní de Tavèrnoles, Sant Feliu de Guíxols, Santa Maria de Roses, Sant Daniel de Girona, Santa Maria de Roca Rossa, Santa Maria d'Amor, Santa Maria de Lavaix, Santa Maria de Gerri, Sant Llorenç de Munt, Sant Llorenç de Morunys, Santa Maria de Cervià.

3. PLADEVALL, ANTONI. *Els monestirs catalans*. Barcelona: Destino, 1968. 190 p. Bibliografia introductòria a les p. 369-374 i síntesi de caràcter general, amb mapes i excel·lents fotografies. Els estudis de RAMON D'ABADAL són bàsics per al tema.

Les noves fundacions comunitàries

Des dels inicis del segle IX sorgeixen a la Catalunya Vella nombrosos monestirs. Es tractava en general de petites comunitats, situades a prop de camins i de fonts o cursos d'aigua, en ocasions refugiades en coves on hi havia hagut ermitans, o que aprofitaven les runes de construccions antigues, com les *villae* romanes, amb abundància de materials de construcció. La major part de les noves construccions eren de propòsit benedictinitzant, però seguien depenent de l'autoritat episcopal i, no poques vegades, es transformaven en comunitats de clergues, destinades a agrupar els diaques o levites i sacerdots que es dedicarien a la cura pastoral en les parròquies rurals de l'entorn, també recents, i contribuïen a la construcció d'esglésies parroquials, amb la col·laboració dels mateixos pagesos.

L'escassa documentació existent en aquesta època mostra poca relació de les noves fundacions amb els monestirs d'època visigoda (els *monasteriols* o *monistrols* antics), que no sempre haurien perdurat fins llavors, i no sabem si la influència de la *regula aquisgranensis* fa que siguin clergues els comunitaris, o bé si se segueixen encara, com sembla, algunes normes de la tradició monàstica goda (les regles pròpiament hispàniques) almenys en la submissió al prelat diocesà, en competència amb la *regula Benedicti* que els reformadors carolingis han tractat d'imposar des de Narbona, el centre religiós que ha substituït Tarragona, la metròpoli antiga, ara en poder del Islam. El fet que Benet d'Aniana, el got reformador, hagi escrit als inicis del segle IX un *codex regularum* i una *concordantia regularum* destinats a aquests monestirs, sembla revelar que pesava molt encara la tradició preexistent i que hi hauria certes reticències en acceptar la regla benedictina imposada des del nord dels Pirineus.

Així i tot, sembla que es desenvoluparia un monestir a cada vall i que, donada la prevalença del poblament dispers, hom cercava de coordinar les activitats del clergat des de centres comunitaris. Però el fet que, des de ben aviat, sorgissin també noves parròquies, fruit de l'activitat constructiva dels fidels dirigits pel clergat secular, sota la protecció episcopal, obligava les comunitats monàstiques a tenir en el seu si monjos que, a més dels tres vots de pobresa, castedat i obediència, haguessin rebut ordres sagrades per tal de poder exercir la missió pastoral, o bé que alguns clergues que havien rebut ordres majors s'incorporessin a les comunitats monàstiques, per tal que els monestirs poguessin seguir tenint la *cura animarum* de les esglésies que acabaven transferint-los els fidels laics, incorporant-les al patrimoni monàstic en formació, especialment des dels inicis del segle X. D'aquesta forma, progressivament, petits monestirs es transformaren en *cellae* d'altres de més poderosos, i algunes esglésies pròpies (de propietat particular) es transformaren en parroquials administrades des dels bisbats o bé dels monestirs.

L'obtenció de la immunitat

L'obtenció de la *immunitat* per part dels nous monestirs, que els lliurava de la ingerència dels oficials civils i els permetia desenvolupar-se amb més llibertat, ja s'havia aconseguit, en alguns casos almenys, durant la primera meitat del segle IX. Si és autèntic el document del 28 de juliol del 815, pel qual el comte de Cerdanya Fredelau, d'acord amb el bisbe Possidoni d'Urgell, feia donació o almoïna al monestir de Sant Serní de Tavèrnoles de la *cella* de Sant Esteve i Sant Hilari d'Umfret⁴ que havia fundat als confins del comtat que deia que posseïa en *benefici* del rei Lluís el Pietós, la donació la feia amb béns i rendes i drets de pastura, i l'alliberava de tota jurisdicció civil. La concessió en benefici pel rei-emperador al comte implicaria de fet una concessió del comtat en *feu*, concessió que permetia que el comte cedís l'església, fundada per ell a la marca del comtat, al monestir de Tavèrnoles amb consentiment del bisbe diocesà.

Sigui o no indicatiu aquest document d'una primera concessió d'immunitat, encara que sols referida al petit monestir comtal que possiblement portava el nom del comte, el fet és que, abans de mitjan segle IX, les concessions d'immunitat als monestirs esdevingueren ja freqüents. Sant Climent de la Reglella, al Rosselló, l'obtingué el 844. Sant Julià del Mont, al comtat de Besalú, la rebia el 866. Sant Aniol de les Aguges, a l'Alta Garrotxa, l'obtingué per privilegi de Carles el Calb el 871, i Santa Cecília d'Elins, a la diòcesi d'Urgell, el 881. Si aquests privilegis constituïen una concessió de la reialesa, destinada a consolidar els patrimonis monàstics en formació, tres grans monestirs catalans degueren el seu èxit, ben aviat, a la protecció de les famílies comtals, pel traspass de la potestat superior. Aquests tres monestirs foren: Cuixà, hereu d'Eixalada, i els de Santa Maria de Ripoll i Sant Joan de les Abadesses, dit també Sant Joan de Ripoll.

A l'església de Sant Germà de Cuixà hom restaurava el 879 el monestir d'Eixalada, destruït per una avinguda del riu.⁵ Santa Maria de Ripoll era originat vers el 880 a iniciativa del comte Guifré I el Pelós i la seva esposa, desitjosos de colonitzar la vall del riu Ripoll.⁶ El sacerdot Daguf de Gréixer recolzà la iniciativa, dotà esplèndidament el monestir i en fou el primer abat. D'aquest període que ara analitzem es coneixen fins a quatre consagracions de l'església del monestir de Ripoll, datades, respectivament, els anys 888, 935, 977 i 1032. Des del 939 consta la confirmació d'immunitat a Santa Maria de Ripoll per un privilegi del rei Lluís IV d'Ultramar, amb cessió dels drets fiscals i dels béns que el monestir pogués aconseguir als comtats de Barcelona, Osona-Vic, Urgell,

4. MARTI, J. *Dietari de Puigcerdà*. Vol. I. ap. I. Ripoll, 1926, p. 465-467.

5. D'ABADAL, Ramon. «Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà». Dins *Analecta Montserratensia*, núm. VIII. 1954. 221 p. amb dos mapes.

6. JUNYENT, Eduard. *El monestir romànic de Santa Maria de Ripoll*. Barcelona: Rieusset, 1975. 313 p. amb il·lustracions.

Cerdanya, Conflent, Rosselló, Empúries, Perelada, Besalú i Girona. Pràcticament gairebé tots els de la Catalunya Vella, a la vegada que la consagració del 977 hi afegia el béns que poguéu aconseguir al Vallespir i al Berguedà.

El tercer dels grans monestirs fou el de Sant Joan de les Abadesses,⁷ dotat el 885, per una dotzena de monges d'origen noble, pel comte Guifré I, pensant en la seva filla Emma, primera abadessa, que continuaria actiu com a monestir femení benedictinitzat fins al 1017 data en la qual es transformaria en una canònica regular. Consta que l'any 913 ja en depenien uns 500 camperols i el cens anual que li calia pagar al bisbe de Vic consistia tan sols en 6 modis de blat (un parell de sacs).

Sant Miquel de Cuixà i Sant Pere de Camprodon obtingueren els privilegis d'immunitat el 952. I els monestirs de Santa Cecília de Montserrat i Sant Pere de les Puellas els havien aconseguit l'any anterior (951), també del rei Lluís. Monestir femení de relleu fou el de Sant Pere de les Puellas, a Barcelona, restaurat l'1 de gener del 992, després del brutal saqueig i destrucció perpetrats per les tropes d'Almansor l'any 985. S'ha conservat el testament (15 d'agost del 991) d'una *deovota* acollida al monestir, anomenada Aurúcia. Es tractava d'una dona rica, possiblement vídua i amb un fill presoner en terres del Califat de Còrdova. Acol·lida per les monges en sentir-se sola i gran, *retingué* en el seu poder cases, alous, terres, vinyes, vasos vinaris, cinc esclaus i una tenda al mercat de Barcelona, a més d'un bon aixovar, amb teles procedents d'al-Andalus, i una respectable quantitat de plata. No sabem en quines condicions hauria passat a ésser protegida pel monestir, però per mitjà de documents com aquest coneixem indirectament les funcions social i caritativa exercides pels monestirs.

Mentre, Lotari atorgava o confirmava la immunitat a Sant Genís les Fonts (981), Sant Pere de Rodes, Santa Maria de Ripoll (982) i Sant Cugat del Vallès (986), i facilitava així la conversió d'aquests centres en grans monestirs. Aquest darrer esmentat, l'any 1017 tenia ja uns trenta-quatre monjos i almenys dos d'ells eren també sacerdots.

La obtenció de l'exempció

Des de la primera meitat del segle X,⁸ els monestirs benedictins que havien obtingut privilegis dels sobirans Carolingis, com per exemple el de Sant Quirze de Colera (juny del 922) al bisbat de Girona,⁹ especialment referits a la immu-

7. JUNYENT, Eduard. *El monestir de Sant Joan de les Abadesses*. Barcelona: Junta del Monestir, 1976. 191 p. amb il·lustracions.

8. RIU, Manuel. «L'església catalana al segle X». Dins *Symposium Internacional sobre els Orígens de Catalunya*, vol. I, Barcelona, 1991, p. 161-189, especialment p. 184-187.

9. D'ABADAL, Ramon. *Catalunya carolíngia* vol. II *Els diplomes carolíngis a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Fundació Patxot, 1952. 2a. Part, p. 472-473.

nitat, que els lliurava de la intervenció dels funcionaris civils als seus dominis. Cerquen també la vinculació a Roma, mirjançant l'obtenció de butlles pontificies d'*exempció* que els lliurin de la ingerència episcopal en l'elecció d'abats i en la gestió dels patrimonis. L'*exempció* que els desvinculava de l'autoritat diocesana o ordinària del bisbe respecte i de la ingerència dels oficials episcopals, a la vegada que passaven a ésser considerats *nullius dioecesis*, o sigui «de cap diòcesi» i dependents directament del papa, afluixava els lligams amb el clergat diocesà i comportava la presència de sacerdots a les comunitats monàstiques per a l'exercici de les activitats pastorals a les esglésies del patrimoni, per tal de lliurar-se de la simonia i de la feudalització naixent que afectava a les esglésies pròpies o particulars. L'actitud de Roma, enfront d'aquest moviment d'aproximació al Papat, sembla haver estat més aviat passiva, pel que fa a ambdues bandes del Pirineu. Fins i tot en una qüestió d'alta política, com la restauració de la metròpoli de Tarragona i l'abandó de Narbona, les iniciatives foren locals.

Cuixà obtingué una butlla d'*exempció* el 950 i, al sud dels Pirineus, esdevingueren *monestirs propis de Roma*, successivament, els de Santa Maria de Gerri, Sant Benet de Bages, Sant Pere de Rodes i Sant Pere de Besalú. El papa Joan XIII, per exemple, el 966, confirmà a favor de Santa Maria de Gerri totes les esglésies que li pertanyien, declarant-lo patrimoni de Sant Pere i del dret immediat de la Santa Seu romana. D'aquesta forma pogué constituir-se un fort patrimoni papal que, si no hagués estat tan crítica la situació de la Seu de Roma per les interferències de la noblesa italiana, hauria donat gran força al Papa, tot i que els censos que pagaven a Roma aquests monestirs exempts no sobrepassaren de gaire els cinc sous d'or anuals, i fins i tot moltes vegades es limitaren a un o bé dos sous. Així i tot, la obtenció de propietats particulars a Catalunya pels papes, gràcies als donatius dels fidels, ha estat posada de relleu per Paul Kehr.¹⁰

Els nous monestirs d'influència bizantina

Al llarg dels segles IX i X s'han fundat nombrosos monestirs a les terres catalanes, potser el nombre supera els 120. Tots sota el signe de sant Benet i, en bona part, sota la protecció reial o comtal. Vegem-ne una llista, encara que forçosament incompleta, amb algunes indicacions cronològiques. Sant Genís les Fonts al Rosselló és esmentat abans del 819. Santa Maria d'Arles, a la vall del Tec, senyorejà el Vallespir (817-820). Sant Esteve de Banyoles (822), Santa Maria de Senterada (823), Sant Andreu de Sureda al Rosselló (823), Santa Maria d'Amer (830), Sant Vicenç d'Oveix (834), Sant Salvador de l'Abadella,

10. KEHR, Paul. *Papsturkunden in Spanien*. vol. I. n. 9. Barcelona, 1926. p. 263.

popularment «de la Vedella» (835), Santa Maria de Lavaix (c. 839), les Escualles a l'Empordà (c. 839), Sant Pere d'Albanyà (844), Sant Pere de Besalú, Sant Climent de Reglèlla (844), Sant Julià del Mont (866), Sant Andreu d'Eixalada (871), Santa Cecília d'Elins (881), Sant Llorenç de Morunys (c. 885), Sant Joan de les Abadesses (885), Sant Pau de Fontclara (887), Santa Maria de Ripoll (888), Sant Sebastià del Sull (c. 890), Sant Pere de Graudescales (912), Sant Quirze de Colera (935), Sant Cugat del Vallès (939), Sant Pere de Rodes, refet el 944 (si bé esmentat des del 878), Santa Cecília de Montserrat (c. 945-951), el monestir femení de Sant Pere de les Puelles fundat a Barcelona pels comtes Sunyer i Riquilda, que haurien ajudat l'abat Cesari de Montserrat (945-951), Sant Pol de Mar (c. 950), Sant Pere de Camprodon, erigit pel comte Guifred de Besalú amb consentiment del bisbe de Girona (952), comptà aviat amb 17 monjos. Sant Miquel de Cuixà (952), Sant Llorenç de Munt (c. 957), Sant Feliu de Guixols (968), Sant Pere de Besalú, dotat pel comte Miró el 977 i cedit en alou a Roma, mitjançant el pagament anual de cinc sous, Sant Benet de Bages (972), Santa Maria d'Alaó (977), Sant Pau del Camp (977), Sant Llorenç prop de Bagà, d'origen eremític (983), etc.

La major part d'aquestes fundacions, sorgides els segles IX i X, foren petites, refetes i aterrades diverses vegades per causes naturals o per la malícia o deixadesa dels homes, o bé a causa de la pobresa i debilitat dels materials emprats en la seva construcció de fusta, de tàpia o de pedra. Alguns d'aquests monestirs, gràcies a la protecció reial i comtal, aconseguiren prosperar. Aquest fou el cas, que pot posar-se com a exemple, de Sant Andreu d'Eixalada, prop del Tet, que fou el precedent (840) de Cuixà (879) el primer monestir pirinenc vinculat a Roma el 950. Al Conflent, l'església preromànica de Sant Miquel de Cuixà va iniciar-la l'abat Ponç (+ 958) i la veié enllestida l'abat Garí (985-998), i va ser consagrada el 975. Com en tants altres llocs, Oliba l'amplià i transformà consagrant-la de nou, amb assistència de nou prelats, l'any 1035.

Mentre, Sant Martí de Canigó fou erigit entre el 1001 i el 1007 per voluntat del comte Guifred II de Cerdanya, germà de Bernat Tallaferro, comte de Besalú, i també de l'esmentat abat Oliba. El comte i la seva esposa escolliren el lloc, ideal de repòs, i hi esmerçaren els seus esforços perquè se'n pogués consagrar l'església el 13 de novembre de 1009, quan el monestir encara era incipient, sota les directrius del monjo Esclua, nomenat abat el 1014. Aquells mateixos anys es construïa, a l'extrem d'un meandre del Ter, el monestir de Sant Pere de Casserres, recentment restaurat.¹¹ Fou iniciat per la vescomtessa

11. SOLDEVILA, Teresa. *Sant Pere de Casserres. Història i llegenda*. Vic: Eumo Editorial. Col·lecció «L'Entorn», número 35. Consell Comarcal d'Osona, 1998. 150 p. amb il·lustracions. SOLDEVILA, Teresa. *Sant Pere de Casserres. Pels camins de la història*. Vic: Eumo Editorial. Consell Comarcal d'Osona, 1999, 79 p. amb il·lustracions en color.

d'Osona-Cardona, Ermetruit, entre el 1006 i el 1022, i la seva església va ser consagrada pel bisbe de Vic, Guillem de Balsareny, vers el 1050. Uns trenta anys després (el novembre de 1079) fou unit a Cluny, i va vetllar per la incorporació a la reforma cluniacena dels priorats de Sant Ponç de Corbera i Sant Pere de Clarà, amb alguns altres béns als dos vessants dels Pirineus.

Molts monestirs tenien ja llavors *cellae* menors, organitzades en zones de béns territorials allunyats de la casa principal, i regides per algun monjo resident encarregat de llur administració. Posseïen també *villae* i *villares*, antics i moderns, i alguns *mansi* (resultat de la divisió de les vil·les) unitats menors d'explotació familiar, sota el control de la comunitat. També molts monestirs disposaven de *parròquies*, entorn de les quals es considerava protegida la població dispersa, formada per grups de cinc a quinze famlles, alternant amb alguns *vici*, o poblets de població agrupada, situats en llocs arrecerats i de fàcil protecció. Encara disposaven aquests monestirs (almenys des del 830 i potser d'abans) de *turres* de fusta i de pedra, i fins i tot, ben aviat, d'algun castell per protegir els dominis, en mans de *familiars* dels monjos o de cavallers emparentats amb ells. A més de la zona o patrimoni originari, on radicava el nucli principal, més coherent, on solien radicar els molins i fargues i altres mitjans de treball (com premses i tines) per tal de poder-se desenvolupar amb una certa autonomia. Amb tot, cal observar que els patrimonis monàstics, formats amb béns de molt variades procedències, no solien restar gaire cohesionats, sinó que quedaven dispersos i fins i tot distribuïts entre diversos llocs i en més d'un comtat, per la qual circumstància l'administració esdevenia complexa, encara que no hi interferissin les senyories laiques i eclesiàstiques, barrejades amb ells.

Altres influències foranes

Mentre es produïa aquest floriment monàstic a tot Catalunya, una sèrie d'influències exteriors, iniciades per la presència carolíngia i pels immigrants del sud peninsular o mossàrabs, afavorien també, després de la reforma benedictina de Benet d'Aniana, la proliferació de canòniques aquisgraneses i la presència de Cluny (l'altra reforma del monaquisme benedictí no menys important) sobre els monestirs, de la qual n'hem vist ja algun exemple, com el de Sant Pere de Casserres. La proliferació de canòniques aquisgraneses fou deguda al desig d'agrupar els sacerdots i diaques que regien les parròquies rurals d'un deganat o arxiprestat, fent vida en comú, per tal de coordinar millor l'apostolat. La sèrie de reformes monàstiques fou deguda a la benedictinització progressiva i a la necessitat de reformes en el si de l'Església, a causa dels avenços de la feudalització i de la intervenció dels laics en les comunitats i en els seus patrimonis.

El fet que a les canòniques fos prioritzada la cura de les ànimes i l'atenció de les parròquies disperses pel paisatge rural, i que als monestirs la possessió d'esglésies amb funcions parroquials requerís la presència de sacerdots, devia ocasionar que les dues institucions (monestirs i canòniques) s'interferissin i gairebé s'identifiquessin, perquè ni els monjos seguien plenament, i no sense interpretacions locals, les normes de Sant Benet, ni els *canonici* o clergues coneixien ben bé la normativa dimanada del concili d'Aquisgrà (816), i es convertien de fet en escoles de formació del clergat rural, en les quals l'ensenyament oral i pràctic constituïa la base.

Ja en ple segle XI els clergues tendiren a preferir la *regla* dita de *Sant Agustí*, i es formaren les canòniques anomenades agustinianes, especialment útils en els àmbits fronterers reconquerits a l'Islam i necessitats d'una recristianització. Els monjos, tot i competir amb els clergues, es dedicaven a examinar les normes del seu fundador Sant Benet, per cercar-ne una aplicació més fidel a través de la seva vinculació a centres monàstics del nord dels Pirineus.

Així, restaren dependents de Sant Víctor de Marsella: el monestir de Sant Miquel del Fai (1043), Sant Sebastià del Penedès, Sant Pol de Mar, monestir dedicat a Sant Pau de la diòcesi de Girona (1048), Sant Pere de Besalú, Santa Maria de Ripoll i Sant Esteve de Banyoles (1070). El 1081, a causa de la unió de Santa Maria de la Grassa a Sant Víctor de Marsella, passaren a dependre de la Grassa: Santa Maria de Ridaura i el Sepulcre de Palera, al comtat de Besalú, i Sant Pere de Galligants i Sant Feliu de Guíxols, en el de Girona. Els monjos de Sant Víctor s'apoderaren també el 1083 de Sant Joan de les Abadesses, amb grans enfrontaments. El comte Guillem de Cerdanya el 1090 hi sotmeté Cuixà i, sis anys després, el comte Artal de Pallars hi vinculava Santa Maria de Gerri.¹² L'abat Ricard de Sant Víctor sumaria encara a aquests monestirs definitivament el monestir de Sant Joan de les Abadesses, i el vescomte de Bas hi afegiria Sant Joan les Fonts i Sant Tomàs de Fluvià.

Altres monestirs catalans passaren a dependre de Sant Ponç de Thomières, fundat pel duc Pons Ramon d'Aquitània amb monjos procedents d'Orlhac. Des de 1061 n'era abat Frotard, que tingué amistat amb els comtes de Besalú i de Barcelona i amb els papes reformistes (Alexandre II i Gregori VII). Gregori VII li encomanà la reforma de Sant Pere de Rodes, Sant Benet de Bages, Sant Llorenç de Matadepera, Sant Martí de Lez, al Carcassonès, i Sant Llorenç de Munt al Vallès Occidental (1086)¹³. Però l'intent d'intervenir també a Sant

12. PUIG i FERRETÉ, I. M. *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles IX al XV)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Memòries de la Secció Historicoarqueològica, XLIII., 1991. 2 vols. Amb mapes detallats.

13. PUIG USTRELL, Pere. *El monestir de Sant Llorenç del Munt, sobre Terrassa. Diplomataris dels segles X i XI*. Barcelona: Fundació Noguera, 1995. 3 vols.

Cugat del Vallès provocà una violenta lluita amb l'arquebisbe de Narbona i el bisbe de Barcelona.¹⁴

Mentre, sota la direcció de Sant Ruf d'Avinyó, els canonges agustinians, presidits per l'abat Oleguer, intentaren penetrar a Catalunya. El comte Ramon Berenguer III confià a Oleguer successivament el bisbat de Barcelona, l'arquebisbat de Tarragona i la seva cancelleria personal. Però l'intent dels canonges de Sant Ruf d'intervenir a la canònica de Sant Vicenç de Cardona fracassà, a causa de la resistència dels comunitaris a acceptar una reforma que venia de l'exterior.¹⁵

Formació i administració dels patrimonis

Quan tenim notícies documentals de diversos monestirs, aquests ja feia temps que existien. Moltes vegades és una donació de cases o terres a un cenobi el que ens certifica la seva existència. D'altres, la consagració o dedicació de l'església, que tampoc ens diu que sigui la primera, ni que acabi de fundar-se la comunitat. La major part dels documents conservats als cartorals corresponen a compres, vendes, donacions i canvis de béns concrets, no pas a tot el patrimoni del monestir, i encara de vegades cal la presència del bisbe diocesà o la seva signatura per a garantir-ne la validesa. En un canvi de béns que acorden l'abadessa de Sant Joan, Fredeburga, i les seves onze monges, el 965, i els comtes Seniofred, Oliba i Miró, hi signa el bisbe de Vic, Ató, que hi ha atorgat el seu consentiment i consell. Sembla, doncs, que inicialment, almenys, seguint la tradició, els bisbes tenen jurisdicció sobre els monestirs, tot i que els fundadors siguin membres de les famílies comtals. Encara el 1002, quan mor l'abat Seniofred de Sant Benet de Bages, el bisbe Arnulf de Vic demana als comunitaris qui voldrien escollir per a succeir-lo. I aquests li responen que l'elecció correspon a Déu i a ell, més en insistir-los el bisbe que escullin ells, els 15 monjos elegeixen per unanimitat Rami, per les seves qualitats, i aquest pot prendre possessió amb consentiment del bisbe.

Els plets per la possessió i usdefruit de béns no són pocs. Els abats solen designar mandatari (*asertor vel mandatarius* ens indiquen els documents) per actuar en nom seu i de tota la comunitat. Així, per exemple, ho fa l'abat de Santa Maria i Sant Vicenç d'Amer, el 951, en ocasió d'un litigi per la possessió d'uns béns.¹⁶ Cal pensar que els patrimonis dels monestirs no solen ésser cohe-

14. MUNDO, Anscari Maria. «Moissac, Cluny et les mouvements monastiques de l'Est des Pyrénées du Xe au XIIIe siècle». *Annales du Midi*, 775 (1963), p. 551-573.

15. CASAS i NADAL, M. *La canònica de Sant Vicenç de Cardona a l'Edat Mitjana. Història de Cardona*, III. Cardona, 1992.

16. PRUENCA, E., MARQUES, J. M. (ed.) *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*. Barcelona: Fundació Noguera, 1995, 392 p.

rents, sinó amb freqüència dispersos i desitjats pels veïns. Molts d'aquests patrimonis es componen d'un nucli, més o menys compacte entorn dels edificis monàstics, que és l'originari. Però consten també de cases, terres, vinyes, prats, etc., aïllats, procedents de donacions concretes o de llegats fets en ocasions diverses i amb finalitats ben diferents. La seva administració esdevé difícil, per les distàncies i per la dispersió entre béns d'altres propietaris o tinentes, no sempre respectuosos. Quan els béns es poden agrupar, i els canvis hi ajuden, es designen administradors per zones i s'integren en *cellae*. Quan es tracta de béns aïllats, llunyans i solitaris la solució pot consistir a vendre'ls, arrodonir-los adquirint béns contigus, concedir-los a cens o canviar-los per terres més properes. Les solucions poden ésser variades.

A partir del segle XI moltes petites abadies independents es transformen en esglésies parroquials o bé en priorats d'altres de més importants, de les quals passen a dependre, i continuen la vida monàstica supeditades a les majors fins la darrerria de l'edat mitjana. També poden perdre la seva condició monàstica i restar integrades en els béns del capítol catedralicis, transformades, o no, en esglésies parroquials. Alguns temples són venuts o cedits a les catedrals pels seus propietaris a fi que es mantingui el culte. Els monestirs familiars, de comunitat doble, no semblen haver tingut gaire predicament a Catalunya.

Des de la meitat del segle XI s'afebleix el paper protector de les cases comtals envers els monestirs, en benefici de les noves senyories feudals que estan sorgint arreu. Algunes intenten apoderar-se dels béns monàstics, dels delmes, primícies i oblacions o dels censos per enfortir els patrimonis familiars amb nous recursos.

Si bé les donacions de propietaris benestants abunden al segle X, a la primera meitat del segle XI sembla que deixen de produir-se o bé es ratifiquen i, ben al contrari, són freqüents les invasions per laics que cobegen els béns dels patrimonis monàstics. Així, comunitats que podien tenir béns a una vintena de llocs, acabaran perdent-ne bona part. Entre aquests invasors de béns monàstics hi ha, fins i tot, les famílies vescomtals i de castlans. Les comunitats es queixen a l'autoritat superior d'aquestes intromissions acompanyades de la pèrdua de béns que suposa, per exemple, l'entrega de l'usdefruit a alguns familiars dels abats i priors, perquè aquests els administren en benefici propi i en perjudici de la pitaça dels monjos.

La formació dels patrimonis monàstics sembla haver-se produït inicialment d'una forma semblant: obrint una clariana al bosc, al fons d'una vall protegida dels vents, aterrassant l'espai de la vora d'un riu per tal d'obtenir una plataforma una mica elevada per poder fer front a possibles avingudes. La plataforma restava destinada principalment al cultiu de cereals, convertida en mitja dotzena de camps, d'una mojada de cabuda, i una zona contigua de vinya, d'horta i

de prat per pasturar el ramat. L'aprofitament del bosc del voltant per la fusta, la llenya, les pastures naturals, les herbes i els fruits era el complement necessari.

Aquesta és la situació dels monestirs de Sant Serní de Tavèrnoles al costat del riu Valira, Sant Andreu de Trespunts o Sant Climent de Codiner al peu del Segre, Sant Llorenç prop Bagà a la riba dreta del Balsareny, Sant Salvador de l'Abadella ara en mig del Llobregat, Sant Pere de Casserres al meandre del Ter, Sant Llorenç de Morunys a la vora del Cardener, Sant Pere de Graudescales a la de l'Aiguadora o Sant Sebastià del Sull a una plataforma contiguous al riu de Saldes, i podríem esmentar molts altres exemples encara. Hi veurem una constant en la seva situació: la recerca de l'aigua i la formació d'una zona de cultiu al seu entorn. Sempre en una vall arrecerada, al peu d'un camí, a prop de les zones de pastura i del bosc que proporcionarà la matèria prima per a les construccions i la llenya per fer foc i escalfar-se a l'hivern. Aquesta situació, completada amb un viver construït al riu per a procurar-se el peix necessari en les llargues abstinències obligades per la regla, es repetirà moltes vegades, i constituirà el nucli inicial del patrimoni amb una superfície ben poc superior a les 10 hectàrees moltes vegades.¹⁷

Els documents ens parlen de patrimonis de dues *parellades*, territori equivalent a l'espai que dues parelles de bous podien llaurar en un dia, o bé 4,25 km², poc més de 2 quilòmetres quadrats per parellada. Els successius lots de terres adquirits pel cenobi eren dispersos, com hem dit, i amb freqüència restaven intercalats entre els béns d'altres propietaris, laics o eclesiàstics, que els posseïen en tinença, en feu o bé en alou. Una forma possible d'arrodonir el patrimoni comunitari i fer-lo més coherent seria l'adquisició, si hom disposava de diners en efectiu, mitjançant compres, dels béns d'altres persones interposats entre els propis. Les sèries de cartorals permeten veure com els monestirs adquiriren béns heretats per diversos germans (que s'han de repartir l'herència paterna) existents als límits del patrimoni monàstic. D'aquestes compres i intercanvis n'hi ha moltes referències. Un exemple, molt clar, pot veure's a Santa Maria d'Alaó. Un altre exemple ens el proporciona l'abat i la comunitat de Santa Maria de Serrateix, el 1004, a l'intercanviar amb un matrimoni al terme de Puigreig del comtat de Berga dues mojudes i una quadrada de vinya.¹⁸

D'aquesta manera molts petits monestirs adquiriren superfícies cultivables que oscil·laven entre les 10 i les 15 hectàrees, i no tenien més de cinc o sis membres. Cal recordar que el poblament era majoritàriament dispers i que, als segles IX i X, proliferaren els masos, amb els respectius lots de terres. Ben pocs,

17. RIU, Manuel. «Monacato y colonización rural en la Cataluña altomedieval». [Segundo Seminario sobre el Monacato. Aguilar de Campo, agosto 1988]. *Codex Aquilarensis*, II. Agost 1989. p. 85-113.

18. Arxiu Episcopal de Solsona. Pergamf. Caixa A, s. numerar.

amb tot, foren els monestirs que arribaren a tenir béns a una vintena de llocs diferents, com Santa Maria de Ripoll, o els cistercencs Poblet i Santes Creus, que ja pertanyen a una època més avançada.

Els camps de cultiu de secà en els monestirs de muntanya no solien sobrepassar la desena, ni tampoc tenien una capacitat gaire superior a la mojada (*modiata* en llatí, quantitat de terra en la qual hi cabia un *modi* de sembradura). Les formes solien ésser rectangulars i allargades, separades per marges artificials de pedra. Ben pocs camps eren rodons i adaptats a una forma de llaurar diferent (tal vegada Sant Pere de «Camprodon»). Les hortes i les vinyes, de superfície menor, no solien sobrepassar la mitja mojada (*semodiata*) o quarterada.¹⁹

S'ha dissentit, en l'estudi dels monestirs, si el seu paper fou prioritari (si els monjos foren els primers apriiadors), o bé si els monestirs s'inseriren en llocs en els quals ja hi havia colonitzadors camperols establerts, de condició lliure, als quals els monestirs anaven a discutir la propietat de la terra abans que es complissin els trenta anys de la seva apriació. De fet, les dues possibilitats pogueren existir. Mentre al segle IX abunden els apriiadors de condició lliure, el segle X hom sol fer referència a les apriacions dels avis o dels pares, heretades com a béns alodials en plena propietat. I els mateixos alodials lliures, amb motiu d'herències o de males anyades, podien vendre's les terres als monestirs, i fins passar a ésser-ne mers cultivadors els descendents dels grups familiars que havien roturat primer les terres ermes, i encara passar a la condició de serfs. Lluís To ha realitzat en la seva tesi l'estudi del modest patrimoni del monestir de Santa Maria de Cervià en relació amb la pagesia, lligant la història monàstica amb la del món rural en el qual s'insereix. La documentació monàstica li ha permès examinar el canvi feudal²⁰ i l'evolució de la societat, integrada majoritàriament els inicis per pagesos de condició lliure, en el marc d'una senyoria petita però representativa. La producció era diversificada, composta per ramaderia, cereals, vinya, oliveres, horta i fruiters, a més de l'inevitable aprofitament del bosc. Els senyors Silvi Llobet i Adelaida, matrimoni sense fills, decideixen el 1053 edificar l'església i cenobi benedictí, i el 1055 en fan donació al monestir de Sant Miquel de la Clusa, situat al regne d'Itàlia. La construcció, presidida per l'esperit reformista de l'església de l'època, la fan al terme del seu castell, on predominaran, fins al 1059, els pagesos lliures i aloers.

19. La mujada de Barcelona equivalia a un quadrat de 45 x 45 canes, o sigui 4.896,5 m². La *semodiata*, o mitja mujada, equivalent a la quartera de Barcelona, era representada per un rectangle de 45 x 22,5 canes, o sigui 2.448,25 m². La mujada i la mitja mujada equivalien, doncs, respectivament, a poc menys de mitja hectàrea (48,9 àrees) i a un quart d'hectàrea (24,4 àrees).

20. TO I FIGUERAS, Lluís. *El monestir de Santa Maria de Cervià i la pagesia. Una anàlisi local del canvi feudal*. Barcelona: Fundació Vives Casajuana, 1991, 299 p.

Hom no pot pas dir, doncs, que la formació dels patrimonis monàstics hagi estat uniforme, tot i la tasca fundadora i protectora de les famílies comtals i d'altres famílies nobles. Però sens dubte fou important a Catalunya, dintre dels nous bisbats supeditats a la metròpoli de Narbona, i dels comtats i vescomtats, amb les seves marques corresponents, la tasca desenvolupada pels monestirs: en la formació de parròquies, constitució de nuclis de poblament, colonització del camp, transformació de cultius amb la plantació de vinyes, tala de boscos, creació de zones de pastura, implantació de molins hidràulics i de forges, construcció de vivers, etc. De tots aquests aspectes hi ha testimonis documentals i arqueològics feiants.

La cultura dels monestirs

Els monestirs petits de Catalunya subsistents a l'entorn de l'any mil tenien molt pocs manuscrits. La cultura hi era transmesa per via oral, principalment. Bona part dels manuscrits eren bíblics o litúrgics. Destinats a les cerimònies del culte o a les lectures pietoses, i no solien sobrepassar la dotzena. Pocs monestirs benedictins, com els de Sant Cugat del Vallès, Sant Serní de Tavèrnoles o Santa Maria de Ripoll sobrepassaven aquesta quantitat, i, dotats d'*scriptoria* propis, podien produir noves còpies i canviar-les per altres llibres desitjats.

Quan el sacerdot Magnulf dota l'església de Sant Pere de Graudescales el 3 de desembre de l'any 912, el bisbe Nantigis d'Urgell hi afegeix cinc llibres: un missal, un lliçoner, un antifoner, un saltiri i un evangeliari, destinats a la litúrgia local, car es desitja establir-hi un monestir benedictí.²¹ El fet que a les actes de consagració de les esglésies monàstiques o parroquials hi figurin molt pocs llibres, i que quan consten siguin sols dos o tres, i encara d'ús estrictament litúrgic, o fins relligats junts, no sembla pas abonar un nivell cultural gaire elevat. Els llibres tenen una finalitat pràctica més que cultural. Els llibres més freqüents, doncs, que s'esmenten amb motiu de la consagració d'esglésies són: missals, antifoners, passioners i lliçoners amb homiliaris, sermonaris, himnaris, i llibres solts de la Bíblia amb menys freqüència. Cal dir que no consta que moltes esglésies tinguessin cap llibre, i això fa pensar que els textos litúrgics eren apresos de memòria. L'església de Sant Feliu de Castellciutat, en canvi, es diu el 952 que conservava una Bíblia completa i disset llibres més,²² i encara s'hi afegeix un antifoner. Fet insòlit que pot fer pensar en la seva herència episcopal. Si bé amb motiu de la consagració de l'església de Sant Vicenç de Roda

21. ORDEIG, Ramon. *Les dotacions de les esglésies de Catalunya*. vol. I. doc. 39 Vic, 1993, p. 103-104.

22. Arxiu Episcopal d'Urgell. *Cartoral de Tabernoles*, doc. XVII, fol. 8.

de Ribagorça l'any 957 el comte Ramon III de Ribagorça fa donació de tres llibres: un missal, un lliçoner i un antifoner,²³ tan sols tres llibres per a una església destinada a ésser centre episcopal no ens semblen pas una gran dotació. I menys si tenim present que pocs anys després, el 3 de desembre del 972, amb motiu de la consagració de l'església del monestir de Sant Benet de Bages, diversos donants li fan ofrena de dos antifoners, un lliçoner, dos missals, dos codis dits *Omnia Bona*, un saltiri, un passioner, un martirologi, un llibre titulat *Flores Evangeliorum* i un *Llibre de Salomó*.²⁴

La presència del jove monjo Gerbert d'Orlhac a Vic i Ripoll de la mà del bisbe Ató,²⁵ des del 967, s'explicaria precisament per un fet insòlit: el cultiu de les ciències matemàtiques (aritmètica i geometria), astronòmiques i musicals; el *quadrivium* d'aplicació pràctica necessària per a la medicació de terres (camps i vinyes) i per calcular-ne la capacitat, o bé per a la fixació de la festivitat de la Pasqua i, amb ella, de les festes movibles del calendari eclesiàstic, entre d'altres.

Consta que en morir l'abat Arnulf (+ 970), el monestir de Ripoll tenia seixanta-sis manuscrits. En morir l'abat Seniofred l'any 1008 ja en posseïa 121 (n'havia doblat el nombre) i en morir, el 1046, l'abat Oliba, en gairebé 40 anys n'havia aconseguit 246. Gràcies als inventaris que hom solia fer a la mort dels abats coneixem aquestes xifres, veritablement excepcionals per a l'època, i les característiques de la biblioteca monàstica (potser seria millor dir-ne abacial) de Ripoll. En aquests casos excepcionals, perquè biblioteques com aquesta ho eren, difícilment se sobrepassava el centenar de volums, i encara la major part pertanyien a la Bíblia (Antic i Nou Testament), a la litúrgia i al cant (antifoners, lliçoners), a la patristica (col·leccions de sermons i tractats dels Pares de l'Església), i ben pocs eren d'autors clàssics, prosistes i poetes, historiadors i literats, i encara menys de les ciències pràctiques, al darrer terç del segle X.

El document inventari dels béns del monestir de Sant Serní de Tavèrnoles, atribuït a l'any 1040 i que Ramon Ordeig considera falsificat el segle XII, fa una relació de llibres que suma 43 volums.²⁶ Són els següents: Una Bíblia en dos volums, una altra Bíblia en deu volums, dos llibres de vides de sants, dos passionaris, dos missals, un lliçoner i un antífonari, dos himnaris, un exameron, dos martirologis, dues regles (de Sant Benet?), un *Sentenciarum*, un *Dialogorum* (els diàlegs del papa sant Gregori), un *Vitas patrum*, un *Summum*, un *Instituta Tenebrorum*, un *Super Daniel*, tres *efratarum*, dos manuals, un llibre de

23. ORDEIG, Ramon, ob. cit., vol. II, doc. 75, p. 182-183.

24. ORDEIG, Ramon, ob. cit., vol. II, Vic, 1994, doc. 90, p. 212-217.

25. Ató, segons és sabut, fou successivament ardiaca de Girona, arxilevita i arxipreste, i va ser bisbe de Vic del 957 fins el 971. Protector de les monges de Sant Joan de les Abadesses, i en particular de l'abadessa Ranlo, a petició de la qual consagrà diverses esglésies del monestir, bo i cedint-li el cens episcopal, delmes, primícies i oblacions. Va morir el 971.

26. ORDEIG, Ramon, ob. cit., vol. III, Vic, 1996, doc. 163, p. 87-94.

cànon, un *liber iudiciorum* i tres saltiris. Tot i ésser probablement una relació posterior, els únics temes ampliat pertanyen al món de la espiritualitat i del dret civil i eclesiàstic.

Résumé

Les monastères catalans vers l'an mil

La transformation du monachisme goth est examinée à travers l'action Carolingienne qui, depuis le XIème siècle, implique une bénédictinisation croissante, avec l'obtention de l'*immunitat* (IXème et Xème siècles) qui libérait les monastères de la présence de fonctionnaires civils, et de l'*exemptio* (Xème siècle) que les liait directement à Rome. D'autres influences étrangères interviennent dans l'évolution du monachisme, telles que la présence des chapitres de chanoines d'Aix-la-Chapelle et les augustiniens, et la dépendance vis-à-vis de centres monastiques nord-pyrénéens, tel que celui de Saint Victor de Marseille ou de Saint Pons de Thomières en ce qui concerne les monastères, et Saint Ruf d'Avignon en ce qui concerne les chapitres de chanoines.

Viennent ensuite d'autres aspects socioéconomiques à propos la formation et l'administration des patrimoines monastiques, qui montrent sa diversité et complexité. Et finalement, quelques remarques sur la culture des cent-vingt monastères de l'époque, approximativement, finalisent cette brève communication, en rappelant sa précarité culturelle et le manque de textes scientifiques et classiques, hormis quelques cas très concrets.

Resumit

Los monastèrs catalans a l'entorn de l'an mila

Es examinada la transformacion del monaquisme gòt a través l'accion Carolingiana que, dempuèi lo sègle XI, implica una benedictinizacion creissenta, amb l'obtencion de l'*immunitat* (sègles IX e X) que liurava los monastèrs de la preséncia de foncionaris civils, e de l'*exemptio* (sègle X) que los ligava directament a Roma. D'autres influéncias forastièras s'apondon dins l'evolucion del monaquisme, coma la preséncia dels canonicats aquisgrandeses e agustinians, e la dependéncia devèrs de centres monastics nòrd-pirenencs, coma lo de Sant Victor de Marselha o Sant Ponç de Tomièras per çò qu'es dels monastèrs, e coma Sant Ruf d'Avinhon per çò qu'es dels canonicats.

Seguissom d'altres aspectes socioeconòmics sus la formacion e l'administracion dels patrimonis monastics, en mostrar sa diversitat e complexitat. Finalament, qualques nòtas sus la cultura dels cent-vint monastiers del temps, aপরাকুই, clavan l'exposicion brèva, remembrant sa precarietat culturala e la manca de tèxtes scientifics e classic, en defòra de qualques cases força concrets.

Abstract

The catalan monasteries towards the Year 1000

This report studies the evolution of the Goth monachism, trough the Carolingian intervention that, since the XI century, supposed a growing benedictism with the obtention of *immunities* (IX and X century) which released the monasteries of the presence of civil servants, and the *exemption* (X century) which directly linked them to Rome. There were also other influences in the evolution of the monachism; in one hand the canonries of Aquisgran and of Saint-Agustin, and in the other hand the subjection to monasteries from the north part of Pyrenees, this would be the case of Saint Victor of Marseille or St. Ponç de Thomières (related to monasteries) or St. Ruf d'Avignon (related to canonries).

The report treats also some socio-economical aspects about the creation and the management of a monastic patrimony, paying special attention to the diversity and complexity of this administration. Finally we have attached a few notes about the culture in the 120 monasteries established in the Catalan counties in this period. The paper makes clear (with a few exceptions) the cultural limitations and the important lack of scientific and classical books.

La vila de Vic i el monestir de Ripoll en els anys 967-970

Miquel dels Sants Gros i Pujol
Museu Episcopal de Vic

Resum

És interessant saber com eren la vila de Vic i el monestir de Ripoll en els anys 967-970, quan Gerbert feu la seva estada en terres catalanes. El coneixement de l'estat en què, en les esmentades dates es trobaven les escoles d'ensenyament i les biblioteques dels dos esmentats centres eclesiàstics permet, però, intuir que el jove Gerbert no podia pas encara trobar-hi el que cercava perquè ambdues estaven en els seus inicis. Només el bisbe Ató de Vic, personalment, pogué satisfer els seus afanys de saber.

És evident que l'estada del jove Gerbert a les nostres terres en els anys 967-970, dates tradicionalment acceptades pels investigadors, és un fet prou important perquè sigui objecte de nous estudis. Per això m'ha semblat útil fer una breu presentació de més o menys com era la vila de Vic quan Gerbert hi va fer la seva estada, i sobretot què hi podia haver trobat aquell jove desitjós d'aprendre més i més, i de preparar-se per esdevenir un dels mestres més genials i brillants de l'Europa medieval. Després farem quelcom de semblant amb el monestir de Santa Maria de Ripoll, en el moment que, com direm, el gloriós cenobi iniciava el desplegament cultural que, a la primera meitat del segle XI, sota l'abadiat del bisbe Oliba, el portaria a posseir la biblioteca més ben fornida de tots els centres culturals catalans del seu temps.

En els anys 967-970, el «Vicus Ausonae», creat al costat de l'antiga ciutat d'Ausona, ja portava gairebé un noranta anys d'existència, des que el comte Guifré el Pelós i el bisbe Gotmar l'havien organitzat entorn de la nova catedral de Sant Pere. Encara no era pas un barri ben definit. No hi havia, per exemple, veritables carrers amb noms concrets per a identificar-los. Aquests, pel que ens diu la documentació antiga, no apareixeran fins ben entrat el segle XII, quan l'urbanisme sigui més avançat. Les cases, que no devien pas tenir més d'un pis, encara estaven col·locades en petites parcel·les de terra, junt amb les corts dels animals, els graners i les hortes on es conreava part dels aliments. En la part alta

de la ciutat, la que corresponia a l'antiga ciutat romana d'Ausa, l'urbanisme, en canvi, ja devia ser molt més definit¹.

La vida dels osonencs girava entorn de quatre pols o centres, el més important i visible dels quals era l'antic temple romà convertit en castell comtal, col·locat en la part gairebé més alta del centre de la vila. Els altres tres eren la catedral de Sant Pere, que donarà origen al *vicus*, el barri d'Osona, posada a l'oest del pujol del temple romà, l'església de Santa Eulàlia de Mèrida, col·locada on actualment hi ha el convent de Santa Teresa, i el «Mercadal» que ja consta esmentat l'any 911 en el lloc on encara és, fora, però, del nucli urbà habitat, i voltat de camps.

Les tropes de Lluís el Piadós, rei d'Aquitània, que vers l'any 797 feren entrar per primera vegada la ciutat d'Ausona en l'òrbita política i cultural carolíngia de cara a l'ocupació de Barcelona que tingué lloc l'any 801, degueren col·locar-se en la zona de l'antic temple romà que segurament ja des d'antic havia estat transformat en castell. No sabem exactament quan això es va fer, però és de pensar que succeí després de l'any 507 quan, en esfondrar-se el regne visigot de Tolosa del Llenguadoc, la ciutat caigué, com la resta de la Tarracense sota el poder ostrogot del rei Teodoric el Gran. Tal com els bizantins feren simultàniament, a partir de l'any 533, en ocupar i destruir el regne vàndal del nord d'Àfrica, on en moltes ciutats, de les quals n'és una bona mostra la de Dougga, a l'actual Tunícia, cal pensar que les tropes del general ostrogot Teudis aprofitaren les pedres del petit fòrum i dels edificis que hi havia entorn del temple per omplenar els espais oberts entre les grans columnes del davant, a fi d'eixamplar l'espai del recinte, i que alhora construïren, a més, algun tipus de muralla defensiva entorn de l'antic edifici. Aquesta sembla ser la única explicació lògica de l'extraordinària bona conservació de la cel·la del temple fins als nostres dies.

També, com amb molta raó ha suggerit Ramon Ordeig i Mata², deu ser que en aquest moment, pel servei religiós de la guarnició militar, es construí darrera del temple-castell una petita església dedicada a Sant Sadurní, que més tard quedarà transformada en l'actual església de la Pietat. Les tropes procedien de Tolosa, d'on devia també ser la clerecia que les acompanyava i que portarà les relíquies del màrtir tolosà per a la seva dedicació. És possible també que ja en aquest moment s'hi dipositessin relíquies dels màrtirs Llucià i Marcià que més tard, ja a ple s. XIV, adquiriren tanta celebritat. La construcció d'aquesta capella també permet suggerir que en ocupar l'antiga ciutat d'Osona, les tropes carolíngies no hi trobaren cap església oberta al públic, almenys en unes condi-

1. Sobre els orígens de la ciutat de Vic, vegeu: R. ORDEIG, *Els orígens històrics de Vic*, Vic, 1981.

2. Cf. ORDEIG, *Els orígens històrics...* p. 46.

cions mínimament acceptables per a celebrar-hi el culte. L'antiga catedral, que no sabem pas en quin indret era situada, devia trobar-se enrunada i de difícil recuperació. S'ha suggerit que fos l'església de Santa Eulàlia de Mèrida, anteriorment esmentada. La hipòtesi és versemblant, però només unes bones excavacions fetes en la zona de l'actual convent de Santa Teresa ho podrien confirmar.

Com que aquesta primera ocupació militar de la ciutat d'Osona no comportà pas la restauració de la seva seu episcopal, i la revolta antifrànca d'Aissó de l'any 826 ocasionà l'abandó de la ciutat per les tropes carolíngies, caldrà esperar la nova ocupació d'Ausona, a la tardor de l'any 879 per les tropes del comte Guifré el Pelós, per a poder parlar de la nova catedral de Sant Pere del *Vicus Ausonae* col·locada on encara actualment és. Sembla que el primer edifici fou consagrat uns deu anys després en el 889, moment en que el rei Odó de França la dotà a petició del mateix comte Guifré, amb tots els drets senyorials de la Vall d'Artés, al Bages³.

Aquesta primera edificació fou renovada l'any 925⁴, i encara després, segons sembla, el bisbe Ató, si no la construí de nou, almenys la renovà profundament⁵. D'aquesta última reforma en deuen procedir quatre capitells de tipus califal reutilitzats en la cripta de la nova catedral feta construir pel bisbe Oliba l'any 1038. L'any 952, el conjunt episcopal apareix completat amb una església dedicada a la Verge Maria, potser ja de forma rodona, que serà l'única església parroquial de Vic fins a la segona meitat del s. XIX⁶. I encara, en temps del bisbe Guadamir, l'antecessor d'Ató, es construí i dedicà una tercera església dedicada a l'arcàngel Sant Miquel, el guia i defensor de les ànimes dels difunts davant el tribunal de Déu, inaugurada solemnement en els anys 948-956, amb la presència del comte Borrell⁷. Tenia cripta que fou destinada a sepultura dels bisbes osonencs. En ella, encara que no en tenim testimoniatge documental, degueren rebre sepultura les restes mortals del mateix bisbe Guadamir i les del seu successor l'arquebisbe Ató.

Posteriorment, en un document de l'any 985 encara s'esmenten les esglésies de Sant Joan Baptista i de Sant Feliu de Girona⁸. Sembla, però, malgrat el nom d'esglésies que el document els dona, que no eren edificis exempts com els de Santa Maria i Sant Miquel, sinó altars laterals de la capçalera de la cate-

3. Cf. E. JUNYENT, *Diplomatari de la Catedral de Vic (ss. IX-X)*, Vic, 1980-1996, doc. 12.

4. Això és el que es desprèn de la donació feta aquest any pel canonge Addanagild «*in eius sacrationem vel dedicacionem*». Cf. E. JUNYENT, *Diplomatari de la Catedral de Vic...*doc. 114.

5. Cf. E. JUNYENT, *La Catedral de Vic en el període de la reconquesta*, a «*Ausa*», n.5 (1964-1967) p. 127.

6. Cf. E. JUNYENT, *Diplomatari de la catedral...*doc. 272.

7. Cf. ORDEIG, *Els orígens històrics...*p. 42.

8. Cf. E. JUNYENT, *Diplomatari de la catedral...*doc. 517.

dral de Sant Pere. En aquest cas, que sembla la solució més lògica, es pot pensar que les obres fetes per Ató en l'antic temple catedralici de l'any 925 portaren pràcticament a reconstruir-lo de nou. Seria, doncs, ja una gran basílica amb tres naus, semblant a les que entorn de l'any 970 es construïren a Sant Miquel de Cuixà, que sortosament es conserva gairebé íntegre, i a Santa Maria de Ripoll.

Alhora i en connexió amb les esglésies del grup episcopal, hi havia la residència del bisbe i els edificis dels canonges, entre els quals no podia pas faltari-hi el lloc d'ensenyança dels clergues i l'escriptori on es confeccionaven els documents i els manuscrits per a ús de la mateixa catedral i de les parròquies del bisbat que anaven creant-se en la progressiva reorganització civil i eclesiàstica del Ripollès, de la Plana de Vic, del Lluçanès i del Bages. Els edificis propis dels canonges segurament foren refets i reestructurats després de l'any 957, quan el bisbe Guadamir pocs dies abans de morir signà el decret de dotació de la canònica osonenca⁹. En ell el bisbe reconeix que no ha tingut prou cura de la comunitat canonical i que, per això, penedit, la dota econòmicament amb béns que ja pertanyen a la catedral. Alhora recorda les obligacions que els canonges tenen. El document diu que el bisbe fa la dotació aconsellat pels comtes Borrell i Miró, per l'arquebisbe Aimeric de Narbona i pels bisbes veïns Guilarà de Barcelona i Arnulf de Girona. Els mana viure en comú segons la regla del Concili d'Aquisgrà de l'any 816 anomenada en el document «*Instituta Sanctorum Patrum*» i, a més, hauran d'atendre les necessitats culturals de la catedral de Sant Pere, hauran d'esmerçar-se en l'acolliment dels hostes —de fet, més tard, Gerbert serà un veritable hoste del bisbe Ató—, en el manteniment dels pelegrins i en l'alliberament dels captius, tot això fet sota la direcció del mateix bisbe. El compliment d'aquests deures degué comportar, ja en època del bisbe Ató, la creació de nous locals entorn de la catedral per acollir els hostes i els pelegrins, segurament on encara és el vell edifici de l'Albergueria, tocant l'absis de la catedral, en la part de migdia. Cal excloure que es construís el dormitori comunitari, el refector i la corresponent cuina canònica perquè els canonges osonencs mai acceptaren de viure comunitàriament com deixa entendre el privilegi que l'any 1010 el comte Ramon Borrell, en el moment de la proclamació del bisbe Borrell, els concedí de continuar vivint en les seves cases particulars¹⁰.

L'any 957, segons es desprèn del text de renovació de la canònica, la comunitat era formada per uns tretze canonges, entre els quals, després de l'ardiaca Ansemon que encapçala la llista, ja hi ha el canonge Frujà, que l'any 971 succeirà l'arquebisbe Ató en la seu osonenca, i un Ató canonge que no es pot pas

9. Cf. E. JUNYENT, *Diplomatari...* doc. 302.

10. Cf. E. JUNYENT, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Barcelona 1992, doc. 52.

confondre amb el bisbe homònim preceptor de Gerbert, el qual, segons sembla, era un excel·lent copista de manuscrits.¹¹ Aquests tretze canonges eren l'alta clerecia osonenca, amb part de la qual, uns deu anys després, el monjo d'Orlhac conviurà. Com que en aquesta data la seu de Vic ja portava uns setanta-cinc anys d'existència, tota aquesta clerecia devia ser nascuda a Vic i al seu bisbat. Els clergues narbonesos, i també segurament urgellesos i gironins que havien reorganitzat el bisbat ja havien mort. El canonge Ató devia ser força gran perquè l'any 933 havia escrit i signat un document amb una cal·ligrafia ben formada, mentre que Frujà, el futur bisbe de Vic, en canvi, devia ser força jove. De fet en la llista és un dels dos clergues dels quals no s'especifica explícitament que fos sacerdot. Devia interessar-se pels temes de tipus jurídic i de dret canònic perquè en l'inventari dels llibres de la catedral escrit l'any 971, uns mesos abans de la seva elecció episcopal, tenia en préstec, a casa seva, una de les tres col·leccions jurídiques propietat de la seu osonenca¹².

La comunitat canonical, en arribar Gerbert a Vic, ja portava uns deu anys de la seva reorganització jurídica, temps suficient per haver pogut, amb les rendes assignades pel bisbe Guadamir, rehabilitar els seus edificis comunitaris. Potser també, esperonada per l'exemple del bisbe Ató, home expert en les ciències matemàtiques segons el testimoni del comte Borrell, havia també renovat els estudis que es feien a la catedral per a la formació elemental dels infants i dels joves clergues, i també s'esforçava en enriquir la biblioteca catedralícia amb nous volums, molts d'ells escrits al mateix escriptori catedralici per alguns dels canonges, com és el cas de l'esmentat Ató.

Sobre aquesta biblioteca, posada sota la responsabilitat del *sacristos* —el «custodi dels objectes sagrats»—, en concret sobre els llibres que Gerbert trobà a la Seu de Vic, estem força ben informats perquè tenim els catàlegs fets l'any 957, a la mort del bisbe Guadamir, i l'any 971, quan en morir Ató, l'arquebisbe frustrat, fou succeït per Frujà¹³. Cosa molt curiosa i sorprenent, però, és que les variants que hi ha entre els dos catàlegs són mínimes. Així, mentre en el primer inventari s'esmenten uns 55 volums, quantitat força important per a una catedral que només portava uns setanta-cinc anys d'existència, en el segon només se n'hi afegixen uns deu volums més, i encara tots ells segurament només són còpies dels anteriors segons es desprèn dels noms amb que se'ls designa. Sorpren, doncs, que en els 14 anys d'episcopat d'Ató la biblioteca catedralícia

11. Cf. M.-S. GROS, «El fragment de sacramentari de Vic, Muscu Episcopal, Frag. 1/8» a *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, 6 (1995) p. 165-175.

12. Cf. E. JUNYENT, *Diplomatari de la catedral...*doc. 413.

13. Cf. E. JUNYENT, *Diplomatari de la catedral...*doc. 303 i 413. El millor estudi sobre l'antiga biblioteca catedralícia és de E. JUNYENT, «La biblioteca de la canònica de Vich en los siglos X-XI», a *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, 21 (1963), p. 136-145.

hagués quedat pràcticament estancada. Els ingressos ni arribaren a ser d'un volum per any. Això fa pensar que Ató no en tingué prou cura, a menys que s'hagués preocupat més d'enriquir la seva biblioteca personal, sobre la qual no en sabem res, ni si en tenia, que la de la clerecia catedralícia.

Seguint els dos esmentats catàlegs, que semblen força exhaustius, encara que no necessàriament han de ser complerts, la biblioteca osonenca era la clàssica de les catedrals catalanes de l'època. Comptava amb tots els llibres bíblics, els quals servien alhora per a la formació bíblica i la lectura espiritual de la clerecia i per a les llargues lectures de l'ofici matinal en tots els dies de l'any. Per a les matines dels diumenges i festes més importants de l'any litúrgic, els canonges, a més, tenien a mà el «Dipòsit» que era un comentari dels textos bíblics de les epístoles i dels evangelis continguts als leccionaris de la missa, compost segurament en algun monestir narbonès a mitjan segle X, i el «Quarantè», nom donat al volum de les quaranta homilies sobre els evangelis de la missa predica-des pel papa Gregori el Gran, entorn de l'any 600, en les basíliques romanes. Aquest era el volum preferit en les lectures de l'ofici matinal de les festivitats més importants. Comptaven, a més, amb el «Passionari», volum format pels textos de les passions dels màrtirs i les vides dels sants més importants dels quals es feia memòria en l'esmentat ofici matinal.

No hi mancaven, evidentment, els antifonaris per al cant de les antifones i dels responsoris, els salteris, i un exemplar del martirilogi d'Adó de Vienne que es llegia en l'ofici de «Prima», en els marges del qual s'escriuien els òbits dels comtes, dels bisbes, dels canonges i de la clerecia catedralícia així com dels benefactors de la catedral a fi de fer-ne la corresponent commemoració anual. Entre els antifonaris esmentats en els dos catàlegs, alguns devien contenir els cants propis de la missa. Hi havia també tres leccionaris per a les lectures de l'epístola i l'evangeli, i dos «Textus Evangeliorum» —el «Text dels quatre evangelis»— per a la lectura solemne de l'Evangeli en les grans festivitats i per a ser traslladats pel diaca a les processons com a símbol i signe de la presència de la Paraula de Déu enmig de la comunitat. Del llibre de les oracions sacerdotals, anomenat el missal, la catedral en tenia quatre exemplars. A més, els cantors comptaven amb un quadern amb els cants que calia interpretar durant les processons dels dies de lletania, i el bisbe en tenia un altre amb el ritus de consagració d'esglésies. Encara no hi havia, doncs, un veritable llibre pontifical per a les cerimònies pròpies del bisbe ni un ordinari o ritual per a ús dels sacerdots. Les oracions, doncs, es trobaven en el missal seguint l'antiga tradició litúrgica romana.

En l'àmbit del dret, els canonges tenien a mà tres exemplars de col·leccions jurídiques. Segurament eren la Col·lecció Hispana, el «Liber Iudiciorum» visigòtic, i potser la Col·lecció Hadriana compilada a Roma a la primera meitat

del segle VI pel monjo Dionís el Petit. Tenien també la imprescindible Regla dels Canonges promulgada per ordre de l'emperador Lluís el Piadós a Aquisgrà, l'any 816, exemplar que per sort encara es conserva a la catedral de Vic.¹⁴ Com que a mitjàn segle XIII calgué canviar-li molts folis és de pensar que els canonges i els clergues osonencs la llegien molt freqüentment.

Per a la lectura espiritual, els canonges tenien també dues de les obres del papa Gregori el Gran més llegides i copiades en tota la Edat Mitjana. Eren la «Regla pastoral» dirigida als bisbes per a orientar-los en el govern dels bisbats, i els «Diàlegs», antigament també anomenats «Vides dels pares», on el papa d'una manera molt amena i en forma de diàleg amb el diaca Pere, fa l'elogi dels grans monjos i eremites italians dels segles V-VI, entre els quals sobresurt la figura de Sant Benet, el fundador de Montecassino, exemplar que també es conserva a la catedral osonenca¹⁵. També tenien exemplars dels comentaris als salms escrits per Sant Agustí i Sant Jeroni, aquest últim en una versió arreglada més tardanament, anomenada el «Breviari». Pels fragments conservats d'aquests dos manuscrits, es veu que eren exemplars de gran categoria¹⁶.

Als catàlegs s'esmenten també dues obres d'Isidor de Sevilla, sense dir quines eren. És més fàcil, però, que fossin còpies del llibre de les Sentències, anomenat també «De summo bono» i dels «Officis ecclesiasticis» o del «De natura rerum» que no de les Etimologies, perquè l'exemplar que es conserva d'aquesta obra a la biblioteca capitular de Vic¹⁷ ja és de mitjans s. XIII, i hi entrà quan s'organitzà seriosament l'escola catedralícia com a conseqüència dels decrets del IV Concili del Laterà, reunit pel papa Innocenci III l'any 1215.

Cosa sorprenent és que en les dues llistes no apareixen ni llibres d'autors clàssics, ni de gramàtica, ni de ciències. Pot ser que els inventaris no siguin complets, i fins i tot en fos algun dels «alios libros IIII» de l'inventari de l'any 957. Però, si fos així, sorprèn que no sigui esmentat en la llista de l'any 971 on ja no s'esmenten aquests quatre volums anònims. No s'ha pas d'excloure que Ató tingués, com a bon matemàtic que era, llibres tècnics d'aquesta matèria en la seva biblioteca personal, si és, com ja hem dit, que en tingués de biblioteca. Aquests llibres, per altra banda, si és que existien, devien ser, però, escrits en llengua àrab perquè les primeres traduccions dels tractats àrabs al llatí, pel que se sap, són posteriors a la seva mort i foren fetes per l'ardiaca barceloní Seniofred Llobet i per Josep el Savi, uns quinze anys després, entorn de l'any 984,

14. Cf. J. GUDIOL, *Catàleg dels llibres manuscrits anteriors al s. XVIII del Museu Episcopal de Vic*, Barcelona, 1934, p.133.

15. Cf. J. GUDIOL, *Catàleg dels llibres...* p. 54.

16. Cf. Vic, Bib. Episc., Frag. XXVI/2 i XIV/25.

17. Cf. J. GUDIOL, *Catàleg dels llibres...* p. 200

que és quan Gerbert, des de Reims, amb insistència les demanà personalment per carta a l'esmentat ardiaca i al bisbe-comte Miró Bonfill de Girona¹⁸.

Resumint, podem dir que Gerbert, en arribar a Vic, almenys en l'aspecte literari i científic hi troba ben poca cosa que servís per a la seva formació. Hi havia, però, un bon mestre, Ató, segurament conecixedor dels últims avançaments en matemàtiques, i sobretot en l'art de l'astrolabi, que s'ensenyaven a Còrdova. És possible que Ató, essent encara ardiaca de Girona, hagués fins i tot estat en la ciutat califal. La relació del seu bisbe Gotmar amb Al-Hakam II quan encara era només el príncep hereu del gran Abd al-Rahman III mort l'any 961, permet suggerir-ho. És possible també que conegués suficientment l'àrab, la llengua peninsular més culta a mitjan s. X, i que això li hagués permès posar-se al dia en matemàtiques i així transmetre personalment el seu saber a Gerbert i no pas a través de la incipient escola catedralícia osonenca. El seu ensenyament, en la terminologia acadèmica actual, devia ser més la d'una tutoria que la d'una classe magistral¹⁹.

La migradesa de la biblioteca de la catedral de Vic, a mitjans s. X, on no hi mancava res del necessari però tampoc n'hi sobrava, amb absència total de llibres d'autors clàssics, de gramàtica i de ciències, comparada amb la gran biblioteca del monestir de Ripoll inventariada uns anys després de la mort del bisbe Oliba ocorreguda l'any 1046,²⁰ ha propiciat la hipotesi de que Gerbert hagués satisfet el seu afany de saber al gran cenobi benedictí i no a la seu de Vic. El raonament és lògic, però, com veurem, es fonamenta en unes bases que no són gens segures. S'imposa, doncs, tenir una idea, el màxim d'exacta, de com es trobava el cenobi ripollès a mitjan s. X quan Gerbert el visità, tal com hem intentat fer-ho amb la vida episcopal de Vic.

Alhora que la seu restaurada d'Osona donava els seus primers passos, el monestir de Ripoll, creat també pel comte Guifré el Pelós en funció del seu

18. Cf. F. WEIGLE, *Die briefsammlung Gerberts von Reims*, Weimar 1966, p. 39, 46 i 47.

19. Sobre l'arquebisbe Ató, vegeu R. ORDEIG, «Ató, bisbe i arquebisbe de Vic (957-971), antic arxiprest-ardiaca de Girona» a *Studia Vicensia*, 1 (1989) p. 61-97.

20. Cf. E. JUNYENT, *Diplomatari i escrits...* p. 398-400. Junyent ja adverteix que l'inventari és uns anys posterior a la mort del bisbe, perquè mentre en l'inventari del tresor del monestir signat el dia 19 de març de l'any 1047 s'indica que només hi ha 192 llibres —pàg. 397 de l'obra esmentada—, en l'inventari explícit del contingut de la biblioteca s'esmenten, segons el càlcul de R. Beer, uns 246. Els 54 volums de més que té l'inventari explícit de la biblioteca, a menys que fossin llibres dispersos en les dependències del monestir no comptabilitzats en l'inventari del tresor, no es podien pas escriure o adquirir en uns pocs anys. Cal, doncs, segurament, suposar que és posterior d'uns anys a la mort del bisbe Oliba. Com que entre els seus fons esmenta el «*Psalterium argenteum*», ha de ser anterior a l'any 1066, data en què, a la mort del sacriscrini Pau, l'abat Guillem manà fer un altre inventari en que ja s'esmenta aquest còdex tan valuós com formant part del tresor i no de la biblioteca. Sobre aquests inventaris, vegeu E. JUNYENT, «Notes inèdites sobre el monestir de Ripoll», a *Analecta Sacra Tarraconensia*, 9 (1933), p. 38-39.

programa de repoblació i de reorganització civil i eclesiàstica de les extenses zones centrals de Catalunya, iniciava una trajectòria que l'havia de portar en pocs anys a ser, junt amb els monestirs de Sant Miquel de Cuixà i de Sant Cugat del Vallès, una de les més importants comunitats monàstiques catalanes. Es pot dir que junt amb la veïna comunitat femenina de Sant Joan de les Abadesses, fou la institució eclesiàstica més afavorida, fins i tot la més mimada pel comte fundador. Es veu clar que ja des del primer moment estava destinada no solament a ser l'herència del seu fill Rodulf sinó també la seva tomba familiar, que esdeveniments posteriors portaran més aviat a ser-ho de la branca dels seus successors de Cerdanya-Besalú, per a ser-ho novament del casal de Barcelona-Osona-Girona en l'època dels comtes Ramon Berenguer III i Ramon Berenguer IV, quan aquests, per herència, esdevindran també titulars dels dos comtats esmentats. Aquesta preferència es veu molt clara en les riques donacions de terres que li féu, algunes ben reals en els comtats que ja posseïa, i altres d'hipotètiques, com la gran vil·la romana de Centcelles, prop Tarragona, potser una antiga propietat imperial, que la mort prematura li impedí conquerir. Mentre confià la dotació de laatedral de Vic al rei Odó de França, com ja hem dit anteriorment, ell, amb béns personals, dotà ricament el cenobi ripollès.

La història dels seus orígens ha estat traçada magistralment per Ramon d'Abadal i no cal pas repetir-la²¹. Només ens interessa retenir que ja en el moment de la seva fundació els edificis monàstics apareixen organitzats entorn de dues esglésies: la de Santa Maria per al culte monàstic, i la de Sant Pere per a ús dels feligresos de la parròquia, ambdues consagrades per primera vegada en els anys 888 i 889, respectivament. Un document coetani parla de l'església de Sant Joan Baptista, que no s'ha pas de confondre amb la del monestir de Sant Joan de les Abadesses, feta construir uns quilòmetres lluny, riu Ter amunt. Sembla, doncs, que la primera església havia portat la triple advocació de Santa Maria, Sant Pere i Sant Joan Baptista. Aquesta titularitat, l'any 889, ja es desglossà en consagrar la parròquia de Sant Pere, mentre que, segons sembla, Joan Baptista no comptà mai amb església pròpia independent²².

La tercera església del conjunt monàstic serà consagrada l'any 925 pel bisbe Jordi d'Osona. Era una fundació personal del comte Sunyer, el fill petit del comte Guifré el Pelós, que com havia fet el seu pare amb les de Santa Maria i Sant Pere, la dotà esplèndidament. Era dedicada, seguint la terminologia antiga al «Déu omnipotent» i al «Sant Salvador» Jesucrist i a «Tots els Sants». Com que els comtes fundadors, Sunyer i Ruiquilda, la creen en bé de les ànimes dels seus pares Guifré i Guinedilda, i dels seus germans Guifré i Riquilda, tots ja

21. Cf. R. D'ABADAL, *Els primers comtes catalans*, Barcelona 3, 1980 p. 136.

22. Sobre l'església de Sant Joan, vegeu ABADAL, *Els primers comtes...*, p. 137.

traspassats, es pot pensar que era una capella de tipus funerari a l'estil de les que llavors es creaven a les nostres terres posades sota l'advocació de l'arcàngel Sant Miquel, en el sentit de ser lloc de culte per a pregar pels difunts²³. Alhora, el comte, però, també diu que ha de servir per pregar perquè el seu fill Ermengol recobri la salut, intenció que més aviat deu ser ocasional. L'altar de la capella, ja en el dia de la seva dedicació, estava revestit amb un frontal d'argent daurat, que sembla ser la primera al·lusió documentada de l'existència a Catalunya de frontals d'altar metàl·lics. Els comtes, a més, li lliuren un calze i una patena d'argent, un «Textus Evangeliorum» també d'argent daurat, ornaments sacerdotals fets de riques teles orientals de seda, i tres volums: un missal, un exemplar de la traducció llatina de la Història de l'Església del bisbe Eusebi de Cesarea, del qual, pel fragment que encara se'n conserva a l'Arxiu Reial de Barcelona, se sap que era un manuscrit del segle IX escrit en minúscula visigòtica²⁴, i un salteri, que potser era el famós exemplar escrit en lletres d'argent i d'or sobre pergami tenyit de porpra, que fou la joia més preuada de la biblioteca del cenobi fins l'any 1835. Amb aquesta sumptuosa fundació, Ripoll assolí de tenir un grup monàstic d'esglésies paral·lel al que després tindran les nostres esglésies catedralícies.

Deu anys després, el 935, l'església de Santa Maria serà renovada totalment per l'abat Ennec²⁵, i encara serà objecte d'una nova reedificació, aquesta vegada encara més sumptuosa per obra del bisbe-abat Arnulf que en morir l'any 970 no podrà veure-la acabada, i que de fet no serà consagrada fins l'any 977.²⁶

Tots aquests canvis en l'església de Santa Maria, l'edifici més important i central del conjunt monàstic, i l'augment del nombre de monjos, comportaren també reformes i millores en els altres edificis, tal com deixa entreveure la més antiga història del monestir redactada a mitjan segle XII, que atribueix la construcció dels edificis monàstics entorn del claustre al mateix bisbe-abat Arnulf²⁷. Encara que no sabem res en concret de com era a mitjan segle X perquè el que actualment en resta ja és de mitjan segle XII, ens els podem imaginar col·locats igualment a la banda de migdia del temple, entorn d'un pati que seria un avenç del claustre actual. Entre aquests edificis hi havia, evidentment, el dormitori comú dels monjos, col·locat prop de l'església per a poder-hi anar fàcilment,

23. Cf. R. ORDEIG, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, vol. 1/1, Barcelona, 1993, doc. 46. L'arcàngel no s'hi esmenta, però cal tenir present que del text primitiu només n'ha arribat resums. Sobre el culte a l'arcàngel sant Miquel, vegeu M.S.GROS, «La funcionalitat litúrgica de les esglésies d'Egara», a *Simposi Internacional sobre les esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Terrassa 1992, p. 80-81.

24. Cf. A.-M. MUNDO, *Obres completes*, vol.1, p. 570.

25. Cf. P. DE MARCA, *Marca Hispanica sive limes hispanicus*, París, 1688, col. 1296..

26. Cf. R. ORDEIG, *Les dotalies...*, Vol. 1/2, doc. 96.

27. Cf. DE MARCA, *Marca Hispanica...*, col. 1297.

especialment per a la celebració dels oficis nocturns, la sala de reunions de la comunitat, el menjador i la cuina, la infermeria per als monjos vells i malalts, l'hostatgeria per a les persones de pas, els locals de l'escola dels infants i dels joves novicis, la residència de l'abat, les granges, les cases de les famílies que servien el monestir, i també l'escriptori on els monjos entesos en la matèria copiaven manuscrits i redactaven els nombrosos documents que l'administració de les propietats del monestir generava. Els manuscrits litúrgics d'ús diari devien ser guardats en caixes en la mateixa església monàstica, els d'ensenyança devien ser a l'escola monàstica, mentre que la resta, segons sembla es trobava junt amb el tresor del monestir format essencialment per peces d'orfebreria i vestuari d'ús litúrgic, sota la salvaguarda del monjo «sacriscrinius» en el «sacrario», indret considerat de màxima seguretat que als inventaris no precisen on era col·locat²⁸.

Per la poca documentació conservada gairebé ens és impossible de saber res de la comunitat monàstica ripollesa de mitjan segle X. No sabem ni el nombre dels seus monjos ni quines persones la formaven. La primera notícia segura que en tenim ja és de l'any 1008 quan en fou proclamat abat Oliba²⁹. En el document signen un seixanta-quatre monjos, xifra molt respectable que permet suggerir que uns quaranta anys abans, entorn dels anys 960-970, la comunitat ripollesa ja devia ser força nombrosa, sense arribar, però, a tenir tants monjos. Era presidida per l'abat Arnulf, que l'any 948 havia succeït en el càrrec a Ennec, i que en el 954 havia, a més, esdevingut bisbe de Girona. Morirà precisament el dia 17 d'abril de l'any 970³⁰, quan encara Gerbert estava entre nosaltres. Que hagués arribat alhora a presidir la comunitat ripollesa i la seu de Girona mostra que era persona de categoria i de prestigi, ben relacionada amb els comtes de Cerdanya-Besalú, patrons de Ripoll, i amb els de Barcelona-Osona-Girona, propietaris de la seu gironina. La seva acció renovadora no es manifestà únicament en la reconstrucció de l'església monàstica de Santa Maria, dotada d'una capçalera de cinc absis com la de Sant Miquel de Cuixà, sinó que també hi ha indicis per considerar-lo com el primer promotor de l'escriptori del monestir i de la seva biblioteca.

La primera data segura de l'escriptori del cenobi reipollès és de l'any 938, en què s'hi escrigué un salteri de tipus devocional, completat amb oracions sàlmiques i lletanies. La notícia l'ha conservada el P. Roc d'Olzinelles³¹. El vo-

28. Cf. E. JUNYENT, «Notes inèdites...», p. 222. L'inventari de l'any 979, distingeix clarament el «sacrario», lloc on eren les peces d'orfebreria, del «vestiario», indret on eren els ornamentals sagrats de menys valor. Cf. E. JUNYENT, «Notes inèdites...», p. 219.

29. Cf. E. JUNYENT, *Diplomatari i escrits...*, doc. 40.

30. Cf. G. ROURA, «Martyrologium Adonis. Notes necrològiques marginals», a *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, 6 (1995), p. 160.

31. Cf. Vic, *Arx. Episc.*, Mensa Vol. 2058, plec I.

lum, però, desaparegué en la crema de l'any 1835. El segon manuscrit que consta que s'hi escrigué era una còpia de les decretals pontifícies. Era obra del monjo Joan, signada l'any 958, en temps, doncs, del bisbe-abat Arnulf. El gran monjo maurista Mabillon encara la pogué veure a la catedral de Le-Puy, a l'Auvèrnia, a la segona meitat del segle XVII³². Per desgràcia, segons sembla, aquest manuscrit desaparegué durant la revolució francesa. El tercer manuscrit era una còpia de l'antologia de les obres de sant Agustí escrita per Eugipi, abat del monestir de Sant Severí, prop de Nàpols, vers l'any 500. Havia estat copiat pels monjos Sendred i Sunyer, també en temps del bisbe-abat Arnulf, per conseqüent en els anys 954-970. Villanueva encara la pogué veure i descriure a Ripoll mateix³³, abans de la crema del monestir. Tenir salteris devocionals i còpies de les decretals pontifícies era normal en les biblioteques eclesiàstiques, a mitjan segle X. En canvi, procurar-se una còpia de l'obra d'Eugipi ja mostra un afany bibliogràfic força rar. Per això es pot considerar a Arnulf i els seus monjos copistes, en certa manera, com a bibliòfils fora de sèrie. Després per a seguir els passos de l'escriptori ripollès caldrà anar al temps d'Oliba, quan el monjo Guifré, entorn dels anys 1010-1025, va escriure les cèlebres Bibles de Ripoll i de Sant Pere de Rodes³⁴. Més tard també sabem que el monjo Salomó, entorn del 1040, va escriure el sacramentari ripollès manuscrit 67 de la Biblioteca Capitular de Vic, molt probablement per a ús personal del bisbe Oliba³⁵. De l'escola monàstica, a mitjan segle X, en canvi, no en sabem res. De fet no apareix documentada fins entorn de l'any 1000, quan sembla que la dirigia el monjo Joan, que després serà abat de Santa Cecília de Montserrat i acabarà monjo ras a Sant Benet de Fleury, prop Orleans³⁶.

El primer inventari conegut del tresor del monestir i de la seva biblioteca fou fet l'any 979, a la mort de l'abat Guidiscle, el successor d'Arnulf, en presència de Miró Bonfill, bisbe de Girona i protector del monestir. Per desgràcia, però, malgrat descriure les peces d'orfebria i els ornaments sagrats amb força detall, en arribar a la biblioteca només diu, sumàriament, que hi ha seixanta-cinc llibres «et eo amplius», és a dir «quelcom més de seixanta-cinc llibres». Curiosament aquesta quantitat de volums gairebé és la mateixa inventariada a la catedral de Vic uns nou anys abans, després de la mort de l'arquebisbe Ató³⁷.

32. Cf. R. BEER, «Los manuscritos del monestir de Santa Maria de Ripoll», a *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 5 (1910), p. 33.

33. Cf. J. VILLANUEVA, *Viage Literario*, València, 1821, vol. VIII, p. 37.

34. Cf. A.-M. MUNDO, *Obras completas*, vol. 1, p. 572 ss.

35. Cf. M.-S. GROS, «Noves dades sobre el sacramentari de Ripoll», a *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 46 (1997-98), p. 347-355.

36. Cf. A.-M. MUNDO, *Obras completas*, vol. 1, p. 572.

37. Cf. E. JUNYENT, «Notes inèdites...», p. 218.

Devia haver-hi, com és lògic, els llibres litúrgics per a la celebració de la missa —missals, leccionaris i antifonaris—, entre els quals cal comptar-hi els exemplars que el comte fundador havia lliurat l'any 888, els tres volums que el seu fill Sunyer havia regalat l'any 925 a la capella de Sant Salvador, i els altres volums que acabem d'esmentar. La resta, bàsicament, devien ser llibres bíblics i litúrgics per a la celebració de l'ofici, aquests últims, però, d'acord amb l'estructura peculiar de l'ofici monàstic benedictí fixat per Sant Benet en la seva regla. Tampoc podia mancar-hi un o més exemplars de la regla benedictina, un martirologi en el marge del qual s'havien d'escriure els òbits dels monjos benefactors de la comunitat, algunes obres de sant Agustí, especialment els seus comentaris als salms, de Joan Cassià i de Gregori el Gran, especialment els seus «Diàlegs» magnificadors del fundador de Montecassino. Devia haver-hi també col·leccions canòniques —la còpia de les antigues decretals pontifícies n'és una bona prova—, i almenys un o dos exemplars de les lleis visigòtiques dels quals, per sort, se n'han conservat fragments³⁸. Sembla ja més difícil que hi haguessin llibres d'autors clàssics i de gramàtica perquè tots els que encara es conserven en el fons de manuscrits ripollesos de l'Arxiu Reial de Barcelona són més tardans, segurament del temps del bisbe Oliba. S'ha suggerit que els fragments de les Etimologies de sant Isidor, datables a la primera meitat del segle X, procedents del monestir de Sant Pere de la Portella, actualment a la Biblioteca de Montserrat, on porten la sigla 1104.II, podrien ser d'origen ripollès per la relació que els dos monestirs tingueren l'any 1018 quan Oliba intervingué personalment en la fundació del cenobi berguedà³⁹, però, a part que és impossible demostrar-ho amb certesa, sembla rar que un monestir com el de la Portella que mai deixà de ser un dels més reduïts de Catalunya, ja en els seus orígens hagués aspirat a tenir en la seva biblioteca aquesta gran obra del bisbe de Sevilla. És molt més lògic, doncs, que hi entrés molt més tard.

És possible que ja a mitjan segle X, la biblioteca ripollesa tingués en les seves postades el cèlebre manuscrit ACA Ripoll 106 que conté textos del «Corpus agrimensorum» i el tractat «De geometria» del monjo Gisemon, però tampoc es poden presentar arguments sòlids per a provar-ho. En canvi, el cèlebre ACA Ripoll 225 que conté els tractats sobre l'astrolabi, que s'han volgut identificar amb les traduccions de l'àrab fetes per l'ardiaca Llobet de Barcelona, ha de ser posterior a l'any 984, data en què Gerbert, com hem dit, demanava als seus amics catalans que n'hi trametessin còpia. De fet la lletra del manuscrit és més tardana, d'entorn de l'any mil. Molt probablement és un producte dels es-

38. Cf. A.-M. MUNDO, *Obres completes*, vol.1, p. 570.

39. Cf. A.-M. MUNDO, «Códices isidorianos de Ripoll», a *Isidoriana*, León, 1961, p. 397.

criptoris barcelonesos, quan ja s'havien recuperat del cop de força d'al-Mansur, que l'any 985 ocupà la ciutat de Barcelona.⁴⁰

Resumint, no crec pas que sigui gens agosarat afirmar que les biblioteques de la catedral de Vic i del monestir de Ripoll, en els anys 967-970, eren pràcticament iguals, no només en el nombre dels seus volums sinó també en el seu contingut, tenint, però, present l'especificitat monàstica de la biblioteca ripollesa en els seus llibres litúrgics i d'espiritualitat.

Invocar el catàleg dels llibres del monestir fet uns anys després de la mort del bisbe Oliba, per consegüent després de l'any 1046, per a refer el contingut dels més de seixanta-cinc volums comptats l'any 979, a la mort de l'abat Guidiscle, com més d'un ha fet⁴¹, és cometre un gran anacronisme, i és, com hem dit, oblidar que el veritable creador de la gran biblioteca ripollesa va ser Oliba. Pel que sabem, les donacions comtals la iniciaren, Arnulf afavorí el seu desplegament, però només serà en temps d'Oliba que assolirà la seva plenitud.

Tornant al tema de Gerbert, que és el que en aquests moments ens interessa, d'acord amb el que acabem de dir, no es pot pas invocar les preteses riqueses de les biblioteques de la catedral de Vic i del monestir de Santa Maria de Ripoll i els ensenyaments de les seves escoles per a justificar la seva presència entre nosaltres. Li hauria estat molt més profitós dirigir-se directament a la catedral de Reims, d'on més tard esdevindrà el gran mestre, o a moltes altres catedrals i monestirs del centre del regne franc. En cap d'aquests centres culturals, però, segons sembla, encara no havia arribat la ciència matemàtica àrab irradiada des de les escoles de la cort califal de Còrdova, i tampoc en cap d'elles hauria trobat un home entès en aquestes matèries com ho era el bisbe Ató de Vic.

Résumé

La ville de Vic et le monastère de Ripoll pendant les années 967-970

Il s'avère très intéressant de savoir comment étaient la ville de Vic et le monastère de Ripoll durant les années 967-970 quand Gerbert fit son séjour en terres catalanes. La connaissance de l'état dans lequel se trouvaient, à l'époque citée précédemment, les écoles d'enseignement ainsi que les bibliothèques des deux centres ecclésiastiques de Vic et de Ripoll permet, cependant, de pressentir que le jeune Gerbert ne pouvait encore y trouver ce qu'il y recherchait par-

40. Sobre aquest manuscrit, vegeu, J. SAMSO, «Ciència andalusina. Els «scriptoria» monàstics», a *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, 1998, p. 187 ss.

41. Cf. BEER, «Los manuscritos del monestir...», p. 42-44.

ce que les deux centres en étaient encore à leur début. Seul l'évêque Ató de Vic, personnellement, put satisfaire ses désirs de savoir.

Resumit

La vila de Vic e lo monastèr de Ripoll durant los ans 967-970

Es interessant de saber cossí èran la vila de Vic e lo monastèr de Ripoll durant los ans 967-970, quand Gerbèrt faguèt son sojorn en tèrras catalanas. La coneissença de l'estat que se trobavan, a l'epòca susdicha, las escòlas d'ensenhament e las bibliotecas dels dos centres eclesiastics citats precedentament permet, pasmens, de pressentir que lo jove Gerbèrt podí pas encara trapar çò que cercava pr'amor que ambedós centres n'èran pas qu'a sa debuta. Sonque l'evesque Ató de Vic, personalament, poguèt satisfar sos afans de saber.

Abstract

The village of Vic and the monastery of Ripoll among 967 and 970

It's very interesting to know about the village of Vic and the monastery of Ripoll among 967-970, when Gerbert stayed in the catalan land. The knowledge about the conditions of the learning centers and libraries of these two places during this period allow us to say that Gerbert couldn't find there the learning that he was looking for since both places were still at their beginning. Only a good master in person, as the bishop Ato, could satisfy the learning needs that the young monk had.

Formació del primer patrimoni de la Canònica de Sant Tomàs de Riudeperes (Osona) al llarg del segle XI

Pilar Sendra i Beltran

Resum

Entre les institucions eclesiàstiques amb transcendència per a la vida religiosa de Catalunya trobem les canòniques. El segle XI és temps de reforma dins l'Església, i subjectes actius d'aquesta reforma van ser els canonges regulars, que també van tenir un paper molt dinàmic a la Catalunya d'aquesta època, com n'és exemple, entre d'altres, la canònica de Sant Tomàs de Riudeperes (Osona). La nostra comunicació vol donar a conèixer els inicis d'aquesta canònica: la fundació i dotació, primera comunitat i la primera expansió al llarg del mateix període, la vinculació de la canònica a d'altres canòniques (Sta. Mª de Lledó) i la incidència dins les institucions eclesiàstiques. A més, la documentació del segle XI és important per a un millor coneixement de la distribució del territori a la Plana de Vic, de la seva toponímia, antroponímia, etc.

La reforma del segle XI

A mesura que avançava la repoblació a la Catalunya del segle IX s'anà configurant la seva estructura feudal i s'organitzà la xarxa religiosa amb la fundació de parròquies i monestirs. En aquell temps, els bisbes catalans estaven vinculats a la metròpoli de Narbona i seguien les directrius espirituals franques. Fins a la meitat del segle XI els canonges es regien per la norma d'Aquisgrà, promulgada pel concili de l'any 816 celebrat a requeriment de Lluís el Pietós i coneguda com a *Institutio canonicorum*.

Aquesta regla, que a la vegada modificava la de Sant Crodegang del segle VIII, recordava que l'espiritualitat havia d'anar lligada al sacerdoci, als sagraments i a l'oració litúrgica, no exigia una plena austeritat i permetia la propietat privada al costat de la possessió en comú dels béns de l'Església. Era una regla adaptada a les estructures econòmiques i socials de la primera època feudal,

a una societat dominada per l'aristocràcia militar i rural,¹ motiu pel qual els fills de les grans famílies formaven part dels capítols catedralicis, i així creaven lligams entre la noblesa i l'Església.²

La relaxació de costums i la poca observança de les regles generaren la necessitat de canvi i el retorn a les virtuts de l'Església primitiva. Un dels impulsors de la reforma va ser el moviment originat al sud de França conegut com moviment canonical de Sant Ruf. Aquest seguia uns principis de vida inspirats en textos de Sant Agustí (*Regula secunda*, *Regula tertia*), a la vegada que posava de manifest la importància de la vida apostòlica i la renúncia a la propietat privada. Per altra banda, i de manera gairebé paral·lela (no sabem si sota la influència de Sant Ruf) sorgí a Catalunya un altre moviment de signe agustinianà conduït pel clergue empordanès Pere Rigau,³ que fundà la canònica de Santa Maria de Vilabertran el 1065 i participà a erigir Santa Maria de Lledó l'any 1089. Dins d'aquest context, també a mitjans del segle XI, triomfava a Roma la denominada reforma gregoriana de la mà del papa Gregori VII, l'interès del qual estava centrat a alliberar les institucions eclesiàstiques del poder temporal de l'Església, rebutjant la simonia i el nicolaïsme.

Subjectes actius d'aquesta reforma van ser els canonges regulars, que «renaixien» d'aquell altre col·lectiu canònic catedralici que dominava el moment. El model més influent per a la reforma a Catalunya va ser el de Sant Ruf, que es va fer patent en diversos indrets a partir del 1082.⁴ Pel que fa a Osona, a la dècada del 1080 el bisbe Berenguer Seniofred havia iniciat un intent de reorganització al capítol catedralici, però malgrat que lluità per a la seva aplicació, va trobar una oposició de tal magnitud que hagué expulsar els canonges de la catedral. Amb el grup que restà més disposat al canvi, convocà un sínode al qual assistí l'abat Arbert de Sant Ruf, i del qual sorgí un document datat entre 1087-1088 amb les normes de la reforma, on es parlava de l'observança regular, el vestit, la litúrgia, el silenci i la castedat, així com del rebuig de concubines, del joc i la caça, entre d'altres, «*vestimenta religionis habeant in ecclesia, in*

1. DUBY, G. *Hombres y estructuras de la Edad Media*. Madrid: Siglo XXI Ediciones, 1980, p. 122.

2. ORLANDIS, J. «*Traditio corporis et animae*». *Anuario Historia del Derecho Español*. Tomo XXIV (1954). Madrid, p.184.

3. TO FIGUERES L.; BELLVER SANZ, I. «Les fundacions de Santa Maria de Cervià i Santa Maria de Vilabertran en el context de la societat feudal (1053-1069)». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. Número 29 (1987), vol. XXIX. Girona.

4. El 1082 s'assenyala la presència del clergue Amat de Sant Ruf a l'acta de consagració de Santa Maria de Castellfollit de Riubregós. El 1084 l'abat Arbert de Sant Ruf rep del comte Bernat II la donació de Santa Maria de Besalú. El 1086 és nomenat bisbe de Barcelona el canonge Bertran de Sant Ruf. CASAS NADAL, M. *La canònica de Sant Vicens de Cardona a l'Edat Mitjana*. Cardona: Patronat Municipal de Museus de Cardona. 1992, p. 59 i s.

*refectorio, in dormitorio competentibus horis nisi necessitate urgente silentium teneant in eiusdem vero locis et in claustris... decoro in ordinate en exeant concubinas en habeant castitatem».*⁵

Després dels intents de reforma de Berenguer, la situació s'estabilitzà al llarg de 1098 en convocar-se un concili presidit pel legat papal Bernat, arquebisbe de Toledo, per tal de tractar de la reforma capitular. Si més no, encara que la legislació de 1098 creà un petit grup restaurat, no transformà la comunitat de Vic en un capítol agustinianista de pobresa apostòlica.⁶

La qüestió va quedar dividida de tal manera que uns canonges mantingueren la postura fins aleshores vigent, mentre uns altres decidiren adoptar tot allò que els regulars predicaven. Aquesta reforma es va fer de manera progressiva, fins a arribar a una clara separació entre canonges seculars, que encara vivien segons la norma carolíngia aquisgranesa, i canonges regulars, que practicaven la pobresa apostòlica. Aquests últims adoptaren l'*ordo antiquus*,⁷ és a dir, tot una sèrie de normes inspirades en l'ideal de la *vita apostòlica*, la vida en comú, l'exclusió de la propietat privada, la moderació en el menjar i la beguda, així com a vestir l'hàbit de lli blanc i el silenci limitat a unes hores determinades.

Poc després, l'any 1099 el papa Urbà II promulgà una butlla⁸ que confirmava la reforma de Berenguer i assumia que hi havia un grup reformat del capítol dirigit pel sagristà-prior Ricard. Aquesta butlla reorganitzava els costums del capítol i recalca les obligacions que imposava la vida en comunitat, encara que no es parlava explícitament de la regla agustiniana.

A grans trets podem resumir les aportacions⁹ fetes fins ara al món dels canonges regulars. Quan als anys cinquanta C. DEREINE publicà l'article *Chanoines* al *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastique* (vol. 12. París, 1953), donà el primer pas per recuperar de l'oblit la imatge dels canonges regulars. Mes tard, el Congrés de La Mendola (1959), organitzat per la Universitat Catòlica de Milà i centrat en *La vita commune del clero nei secoli XI e XII*, Atti della settimana di studio (vol. I. Mendola), es pot considerar com el primer punt de referència dels estudis sobre la institució canonical donades les diverses aportacions que van fer un bon grup d'estudiosos. A partir dels anys seixanta s'han continuat publicant diversos articles sobre el tema (com SASTRE E. *Notas bibliográficas sobre los canónigos regulares*. Hispania Sacra. Vol. XXXV. número 71. Madrid:

5. A.C.V., C. 9, Episcopologi II, doc. 70.

6. FREEDMAN, P. *Tradició i regeneració a la Catalunya medieval*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes. 1985, p. 79-81.

7. MORAN I OCERINJAUREGUI, J. *Les homilies de Tortosa*. Montserrat: Curial Edicions Catalanes / Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 1990, p. 17-20.

8. A.C.V., C. 9, doc. 79 (en mal estat) ó Episcopologi II C.9., doc. 97.

9. SENDRA BELTRAN, P. *Monestirs o canòniques? Les canòniques regulars com a instrument de reforma dins l'Església dels segles XI-XII*. Revista de Catalunya. Número 140 (1999). Barcelona, p. 46.

C.S.I.C. 1983), encara que no es gaudeix d'un corpus bibliogràfic consistent i variat, com es produeix en l'àmbit del monacat. Darrerament han vist la llum els interessants treballs de: CHATILLON, J. *Le mouvement canonial au Moyen Age. Réforme de l'Église, spiritualité et Culture*. París-Turnhout, Brepols, 1992, que aporta una bona visió de conjunt del moviment canonical a l'edat mitjana, o els dos volums de l'alemanya VONES-LIEBENSTEIN, U. *Saint-Ruf und Spanien: sutien zur Verbreitung und zum Wirken der Regularkanoniker von Saint-Ruf in Avignon auf der iberischen Halbinsel (11. und 12. Jahrhundert)*. 2 vols. París-Turnhout, Brepols, 1996, sobre el moviment de sant Ruf a la Península Ibèrica.

Pel que fa a Catalunya: BAUER, J i ENGELS, O. *Die vita canonica der Katalanischen Kathedralkapitel vom 9. bis zum 11. Jahrhundert*. Homenaje a Johannes Vincke. Madrid, 1962-1963, van fer uns primers estudis als anys seixanta sobre canòniques catedralcies. En els anys següents, disposem de remarcables treballs de: RIU, M. *Monacato tradicional y canónicas regulares en el obispado de Urgel (siglos X al XII)* dins *Papauté, Monachisme et Théories politiques. Mélanges Marcel Pacaut*. Centre Interuniversitaire d'Historie et Archaeologie/Presses Universitaires de Lyon, 1994, i PLADEVALL, A. *Els monestirs catalans*. Barcelona: Destino, 1968, i *Història de l'Església a Catalunya*. Barcelona: Claret. Barcelona, sobre la institució canonical regular, pel que fa a les diòcesis d'Urgell i Vic respectivament, així com les seves aportacions a la monumental obra de la *Catalunya Romànica*. Per altra banda, entre els primers treballs monogràfics farem menció a VAYREDA, P. *El priorat de Lladó i les seves filials*. Biblioteca Balmes. Barcelona, 1930.

Avui dia, cal incorporar tota una sèrie d'estudis monogràfics com els de: BERTRAN, P. *Sant Miquel de Cellers i els canonges regulars de Sant Agustí*. Institut de Estudios Ilerdenses. Diputació Provincial de Lérida, 1975. / RIU, M. *La canònica de Santa Maria de Solsona. Precedents medievals d'un bisbat modern*. Rev. *Urgellia* (1979). La Seu d'Urgell. / BOLOS i MASCLANS, J. *Els monestirs del comtat de Berga des de llurs orígens fins a l'any 1400. El monestir de Santa Maria de Serrateix*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1983. / TO FIGUERES L. i BELLVER SANZ, I. *Les fundacions de Santa Maria de Cervià i Santa Maria de Vilabertran en el context de la societat feudal (1053-1069)*. Girona: Annals de l'Institut d'Estudis Gironins. Vol. XXIX, número 29, 1987. / CASAS NADAL, M. *La canònica de Sant Vicenç de Cardona a l'edat mitjana*. Cardona: Patronat Municipal de Museus de Cardona, 1992. / Marquès, J. M. *Canònica de Santa Maria de Vilabertrán*. Barcelona: Curial Edicions Catalanes, 1993. / MARQUES, J. M. *Esriptures de Santa Maria de Vilabertrán (968-1300)*. Institut d'Estudis Empordanesos. Monografies Empordaneses 1, 1995. / I la tesi doctoral inèdita de ROCAFIGUERA, F. *La canònica de Santa Maria de l'Estany. Orígens i primera expansió (1080-1157)*. 2 vols.

Naixement d'una canònica regular agustiniana

La canònica de Sant Tomàs de Riudeperes, ubicada a uns 4 quilòmetres a l'est de la ciutat de Vic, gairebé al peu del camí que va en direcció Folgueroles, és un clar exemple del resultat de la situació de conflicte que es visqué a l'últim terç del segle XI, fruit de la nova concepció clerical.

Al lloc d'ubicació de Sant Tomàs no dubtem que ja hi existia una església amb alguns clergues al llarg dels anys de lluita reformista, i a la vista dels resultats negatius en l'intent de reforma del Capítol, un grup de canonges procedents de Vic i seguidors de Sant Ruf, encapçalats pel mateix sagristà Ricard devien instal·lar-se a aquell indret, amb el vistiplau del bisbe Berenguer.

El sagristà Ricard i el seu germà Berenguer Amalric¹⁰ construïren l'església al lloc anomenat antigament Puig Oriol,¹¹ al costat del Riu de Peres «...*in loco qui vocatur antiquitus podium Aureoli iuxta Rivum de Piris*». De l'acta de consagració es dedueix que va ser reedificada de nou sobre una altra ja existent amb els diners dels dos fundadors, «*quam ipsi suo sumptu a fundamento noviter hedicaverant in honore beati Thome Apostoli*». Sens dubte es trobava dins una de les propietats de la família Amalric,¹² que apareix documentada com a propietària de terres en les contrades de la zona de Sant Tomàs, dins les parròquies de Folgueroles, Sant Julià de Vilatorra i la mateixa de Sant Pere de Vic.

La construcció d'una gran quantitat d'esglésies al llarg dels segles XI i XII mostra l'impuls expansiu de les canòniques regulars agustinianes i a la vegada un interès de renovació a la Catalunya Vella per fer substituir les edificacions de tipus religiós, improvisades al principi de la repoblació i construïdes amb limitats mitjans econòmics, per d'altres obrades més en ferm.¹³ Aquestes construccions no són tan monumentals com les monacals benedictines, però sí que són més properes a la parròquia i als feligresos. Les fundacions i renovacions d'esglésies no solament eren impulsades per religiosos, sinó també per personatges laics, que construïren les edificacions dins el seu propi terme.

10. Les mencions antigues fan referència a *Rivo de Piris*, *Rivodepiris*, *Rivum de Piris*, *Rivopirorum*, per passar posteriorment a *Rivo Petrarum*. És una evolució arcaica de *petra* (pedra) en català, si bé per l'homònim amb el nom del fruit, els clergues ho llatinitzaren en *piras*=pedres. Però és clar que ve de *petra*. COROMINAS, J. *Onomasticon Cataloniae*. Vol. II. Barcelona: Curial Edicions Catalanes / «La Caixa». 1991, p. 402.

11. El topònim Puig Oriol o *Podium Aureoli* és esmentat documentalment l'any 1028: A.C.V., C. 6, docs. 1384 i 1082: A.H.P.F.C., Cart. S.T.R., doc. 13. Amb referència directa a Sant Tomàs, la documentació diu *Sancto Tome apostolo, qui est vocatus antiquitus Podium Aureoli*, A.H.P.F.C., Cart. S.T.R., doc. 32.

12. En el document de cessió diu «...*cum cimiterio triginta pasum ecclesiasticorum de proprietate nostra*». A.H.P.F.C., Cart. S.T.R., doc. 17.

13. JUNYENT, E. *Catalunya Romànica. L'arquitectura del segle XI*. Montserrat: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 1975, p.15.

A partir de l'any 1090, la influència de Sant Ruf té una doble vessant: a més de la de caràcter espiritual n'hi ha una altra de tipus jurídic, mitjançant la creació de priorats vinculats i dependents.¹⁴ En aquesta referència podem incloure l'església de Sant Tomàs, perquè després de rebre una primera dotació,¹⁵ els germans Almaric (Ricard i Berenguer) la cediren al priorat agustiní de Santa Maria de Lledó,¹⁶ enclavat en el massís de la Mare de Déu del Mont, prop del poble de Navata, a la comarca de l'Alt Empordà. Si tenim en compte la proximitat geogràfica de Sant Tomàs amb el nucli vigatà, és evident que era important desvincular els seus clergues de la influència directa osonenca pel que fa a les directrius espirituals a seguir. En l'esmentat document de concessió es precisa que s'estableix un període de cinc anys per tal que es contempli la vida regular a Sant Tomàs, reservant-se el dret de traslladar-la a un altre indret, per tal que la regla de Sant Agustí sigui observada «*et si religio Sancti Augustini intra hunc terminum in eisdem locis non fuerit hoc quinquennio licitum nobis sit vel propinquis nostris stabilire prephatam ecclesiam Sancti Thome secundum regulam Sancti Augustini*».

Sant Tomàs va ser consagrada el 4 novembre de l'any 1095¹⁷ pel bisbe Berenguer, amb la presència dels clergues partidaris de la reforma. A l'acte, van assistir-hi els seus principals promotors: el bisbe Berenguer; el sagristà Ricard; Bernat, prior de l'Estany i introductor de la reforma a Manresa, i el levita Folch, futur abat de la canònica de Manresa. La dotà de cementiri i les trenta passes d'immunitat eclesiàstica habituals,¹⁸ així com de la dignitat de poder batejar, però no fora una parròquia. Posà relíquies¹⁹ de sants màrtirs de Saragos-

14. *ibidem*. CASAS NADAL, M., p. 60.

15. Si més no, A. Pladevall diu que el 1061 es va fer una donació a l'església de Sant Tomàs, encara que no se sap si hi vivien com a comunitat organitzada. DIVERSOS AUTORS *Catalunya Romànica. Osona I*. Vol. II. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana. 1984, p.175.

16. A.H.P.F.C., Cart. S.T.R., doc. 17: «*concedimus... venerabile loco Sancte Marie, qui dicitur de Letone, constituto in comitatu Bisullunensi, ecclesiam constructam in honore Sancte Thome apostoli, sitam in Asonensi ... cum triginta passum ecclesiasticorum de proprietate nostra in circuitu eiusdem ecclesie, cum arboribus inibi constitutis et cum orto qui est contiguus cimiterio... libris et signis et omnibus eidem ecclesie pertinentibus*».

17. VAYREDA, P. *El priorat de Lladó i les seves filials*. Barcelona: Biblioteca Balmes. 1930, p. 152; ORDEIG I MATA, R. *Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes, anys 1051-1100*. Facultat de Teologia de Barcelona, vol. IX/1. 1984, p. 176. *ibidem*. *Catalunya Romànica*, vol. II, p. 175.

18. A més de la sacralitat, a la sagrera se li concedí la immunitat i se la posà sota la defensa eclesiàstica, fins al punt que en algunes dotacions s'inclougué una clàusula d'amenaça d'excomunió contra els infractors. ORDEIG I MATA, R. «La consagració i la dotació d'esglésies a Catalunya en els segles IX-XI». *Dins Memòries de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. Tomo XXIV. Barcelona. 1992, p. 97.

19. En alguns casos es tractava de relíquies reals, fossin corporals o no, però en altres casos es tractava només de relíquies representatives, les anomenades «*pignora*». Ídem ORDEIG I MATA, R. *La consagració i la dotació...* p. 95.

sa, dels Sants Innocents, de Sant Feliu de Girona i d'altres als altars erigits en honor de Sant Tomàs apòstol, Santa Maria i Sant Pau «...in quibus collocant reliquias Sanctorum Martirum Cesaraugustanorum, qui vocantur Masse, una cum reliquiis Sanctorum Innocentium, Sanctique Felicis Gerunden aliorumque multorum, qui diversis penis pro Christo martirium susceperunt».

El primer prior de la canònica era un clergue anomenat Joan,²⁰ «observante religioso viro Iohanne priori eiusdem loci Sancti Thome», el mateix que actuava de superior al priorat de Santa Maria de Lledó, on es vivia de manera regular «tum demum Dei electione et clericorum ibi manentium consensu vir nomine Iohannes eidem loco est prelatu constitutus ibi clericos morum universorum suorum et stabilitatem professos promittentes se ibi regulariter victuros et digne Dei servitium pro posse peracturos».²¹ Això explica que se'l triés per a la nova comunitat osonenca, per la seva experiència i la vinculació d'ambdues canòniques. També per la coneixença que ja li devia tenir el bisbe Berenguer, ja que aquest últim havia estat present en la cerimònia de fundació de Santa Maria de Lledó el 4 d'abril del 1089, on el dit Joan, procedent a la seva vegada de la comunitat de Santa Maria de Vilabertran, havia estat elegit com a prior.

Tot i que depenia de Lledó, la canònica de Riudeperes continuà mantenint lligams amb la catedral a través del sagristà Ricard i el bisbe Berenguer Seniofred al segle XI, i posteriorment a través dels membres de la família Riudeperes.

La comunitat de Sant Tomàs

La comunitat de clergues de Sant Tomàs no va comptar mai amb un gran nombre de membres, sobretot durant el primer període de formació, ja que no era una construcció de gran magnitud i tenia massa a prop la comunitat del capítol catedralici per poder desenvolupar-se com a priorat o abadia.

Sens dubte, la primera comunitat estaria formada per un grup de canonges partidaris de la reforma regular que procedien de la catedral de Vic i algun altre religiós vingut de Lledó, ja que al llarg de la vida de la canònica es produïren intercanvis entre membres de les dues comunitats. L'any 1086 hi havia clergues a Sant Tomàs de Riudeperes que vivien *canonice*, o almenys hi havia un convent, sagristia i clergues.²² El primer prior del cenobi, Joan, rebé aquest

20. A.H.P.F.C. Cart. S.T.R., doc. 38, on apareixen els dos càrrecs: «Iohannes, prior et minister ecclesie Sancte Marie Letonis et Sancti Thome».

21. Ídem. ORDEIG I MATA, R. *Inventari de les actes de consagració...* p. 168, ídem. *Catalunya Romànica*. Vol. IX- II, p. 526.

22. Ídem. *Catalunya Romànica*. Vol. II, p.175, on A. Pladevall parla de clergues a Sant Tomàs que vivien *canonice*. Ripoll Vilamajor també confirma que no hi ha dubte que abans del 1095 hi havia un convent, sagristia i clergues a Sant Tomàs, segons diversos documents de l'arxiu

títol per la seva procedència del priorat gironí, si més no, els seus successors a la canònica es denominaven prepòsits (*praepositus*), donada la qualificació de prepositura de Sant Tomàs, en ser filial d'un priorat.

Segons la documentació a l'abast, entre els anys 1095 i 1100, identifiquem els següents membres de la canònica:

- *Iohannis*, prior.
- *Bernardi Arnallí*, prevere.
- *Arnallí Arbetí*, jove donat²³ a l'església pels seus pares, juntament amb una propietat com a herència, per tal de viure segons la nova regla «*ut regulariter vivet secundum moris Apostolorum et beati Augustini*». A l'any 1099 ja figura com a prevere.
- *Ansulphus*, prevere.
- *Quilanus*²⁴, prevere.
- *Berengarii Gerallí*, clergue.
- *Petrus*, prevere.
- *Raimundus*, levita.
- *Olivarii*, prevere.
- *Guilmi Dalmacií*, prepòsit.²⁵
- *Petrus*, prevere.

Les funcions bàsiques dels canonges eren l'activitat pastoral i assegurar el servei ordinari de l'església. També feien d'escrivans, donant fe dels actes «notarials» realitzats davant d'ells. La major part eren eclesiàstics perquè en aquell temps no tothom tenia coneixements d'escriptura, i la figura del notari no quedaria definida clarament fins ben entrat el segle XIII.

Formació del patrimoni de la canònica

Per poder assegurar la vida d'una canònica era necessari gaudir d'un patrimoni territorial que proporcionés uns mitjans econòmics per a la subsistència

del col·legi i d'ell mateix: RIPOLL VILAMAJOR, J. *Documento inédito con que puede ilustrarse la historia del monasterio de canónigos reglares de S. Agustín de San Tomás de Riudeperas junto a la ciudad de Vich y la de los mismos canónigos de Cataluña*. Ignacio Valls Impresor. Vich. 1833, p. 2

23. A.H.P.F.C. Carr. S.T.R., doc. 24. ORLANDIS J. «Notas sobre la «oblatio puerorum» en los siglos XI-XIII». *Anuario Historia Derecho Español*. Vol. XXXI (1961). Madrid.

24. En la seva transcripció paleogràfica s'identifica com a Quilanus o Wilanus.

25. El prepòsit Guillem Dalmau apareix l'any 1099, si més no, també es fa referència el prior Joan en aquesta data i en posteriors. Tot i que hi havia un prepòsit a la canònica, el prior també hi actuava, i repartia les seves funcions entre Sant Tomàs i Santa Maria de Lledó.

de la comunitat i el manteniment del cenobi, tot i tenint en compte l'existència d'una dotació inicial.

Des de l'any 1095 fins al 1100 hem localitzat una dotzena de documents de donació a Sant Tomàs: dos fets per la família Amalric (el sagristà Ricard, Berenguer i muller Beatriu, i Guillem i muller Galieta) i la resta lliurats per particulars de manera individual o conjunta amb els seus familiars (muller, fills o germans). Únicament s'identifiquen dues donacions realitzades per dones, una a títol individual i una altra juntament amb els fills.

La tipologia de les donacions se centra bàsicament en propietats de la terra (vegeu apèndix documental): aous (amb inclusió o no de vinyes, prats, pastures, molins, etc.), peces de terra o cases. Totes estaven situades al voltant de la zona d'ubicació de l'església de Sant Tomàs, a la plana de Vic, dins un radi d'uns 15 quilòmetres, a les parròquies de Sant Martí de Riudeperes (Aragall i la *domus* de Roca), Sant Martí de Sobremunt (*Ciutadilla* i *Sorrels*), Sant Pere de Vic (Terrades, Angulo de Trandes i Aragall), Sant Julià de Vilatorrada (Cortades), Sant Andreu de Gurb (Solers), Santa Eugènia de Berga (Engelats), Santa Cecília de Voltregà (*Sulerols*), o Sant Andreu de Tona / Sant Genís de Taradell (l'església de Sant Joan del Prat). La donació es feia de manera lliure en vida del donador, però en 4 de les 12 donacions s'estableix el dret dels donadors a conservar el domini útil de les terres que havien cedit a la canònica: en dues ocasions a canvi de la tasca, en una ocasió a canvi del quart de blat i vi i braçatge i en una altra a canvi de pagar un denari a una tercera persona.²⁶

A més dels territoris rebuts en donació, la canònica també gaudia d'un espai de trenta passes d'immunitat al voltant de l'edifici religiós, dit *sagrera*, on hi havia el cementiri i servia de resguard, tant a persones com a collites i estris dels pagesos, que pagaven uns diners pel servei. En aquesta zona els Riudeperes tenien ubicada la seva residència, amb cases i graners.

També podem considerar com a font d'ingressos per als canonges els impostos i ofrenes procedents dels feligresos pels serveis eclesiàstics rebuts (batejos, casaments, defuncions, etc.), així com els abans esmentats d'escrivania en la redacció de documents «notarials».

Els motius de la gent per realitzar una donació a l'església eren habitualment de caràcter espiritual, per a remei de l'ànima, tant dels mateixos interessats com de la dels pares o parents «*pro remedium anime mee et anime parentorum meorum*». Les deixes que rebia la institució religiosa comportaven misses i

26. La tasca (*tascha*) era l'onzena part dels fruits. El braçatge (*braciaticum*) era una petita quantitat de béns que rebien normalment els batlles dels senyors sobre les terres que administraven i que era una vintena part de la collita. PLADEVALL, A. *Taradell. Passat i present d'un terme i vila d'Osona. I. Dels orígens a finals del segle XVIII*. Eumo Editorial / Ajuntament de Taradell. 1995, p. 79. MORAN OCERINJAUREGUI J. *El capbreu de Castellbisbal*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona. 1984.

oracions pel sufragi dels donadors. La donació de béns materials era un dels millors actes pietosos per tal d'assegurar-se la salvació, i per aquesta raó acostumaven a donar el millor del que tenien. Documentalment, la donació es feia a Déu, a l'església de Sant Tomàs i als clergues que allà servien «*donator sum Domino Deo et ecclesia Sancti Thome et clericis ibi Deo servientibus*».

Aquesta primera fase de donacions anà augmentant després de l'any 1100, fins arribar a la fi del segle XIII amb un considerable patrimoni, tant en quantitat com en extensió territorial. Això implicarà que cada vegada més pagesos estaran sotmesos a pagar censos i tasques, tant al poder laic (els senyors de la *domus*), com a l'eclesiàstic (la canònica).²⁷

Els donadors del segle XI que ni són eclesiàstics ni nobles els classifiquem com a petits i mitjans propietaris alodials, descendents de la pagesia de l'època de la repoblació. Les terres rebudes no eren treballades directament pels canonges, més aviat les administraven i arrendaven posteriorment a pagesos, reservant-se el dret de domini. En aquests dominis i senyorijs mitjans de propietats d'esglésies de tipus parroquial, integrades sovint per peces de terra disperses, hom confirma que hi havia un control més estret de la terra i els censos, i eren freqüentment els establints els mateixos senyors directes.²⁸

Les famílies benefactores

Sant Tomàs sempre va gaudir de protectors: els Amalric al segle XI i primer terç del XII, i després els Riudeperes i Altarriba. Aquestes famílies acostumaven a enterrar els seus membres al recinte canonical, tant al cementiri com al claustre o a l'església. En el cas de la família Amalric, ens consta l'enterrament de Dalmau,²⁹ fill de Guillem i Galieta, mentre que en el de les dues últimes famílies hi ha unes làpides sepulcral, trobades a primers d'aquest segle, que ens confirmen que les canòniques regulars funcionaven també com a panteons familiars dels llinatges de la petita noblesa, que potser estava lluny de la parròquia (no és el cas de Sant Tomàs) i/o que a la vegada no tenia entrada als grans monestirs benedictins.³⁰

27. A.H.P. F.C. Cart. S.T.R., doc. 30. La canònica de Sant Tomàs dóna en establiment a Dalmau Icla i els seus fills unes terres perquè les treballin a canvi de censos. Es tracta d'un cas que havien donat lliurement els mateixos interessats prèviament a la dita església, juntament amb l'església de Sant Joan del Prat: A.C.V., C. 6, doc. 1832.

28. AVENTIN PUIG, M. *La societat rural a Catalunya en temps feudals*. Barcelona: Columna Edicions. 1996, p. 69.

29. A.H.P.F.C. Cart. S.T.R., doc. 23.

30. ORLANDIS, J. «Sobre la elecció de sepultura en la España medieval». *Anuario Historia Derecho Español* Tomo XX (1950). Madrid, p. 9 i s.

La família Amalric

Els Amalric eren una de les famílies establertes a les terres osonenques de la qual no tenim informació suficient que ens permeti veure el seu naixement i evolució dins la societat del seu temps. La major part de documentació a l'abast és de caràcter econòmic, i a través d'ella podem dibuixar un perfil geogràfic del seu patrimoni territorial. En el cas que ens ocupa ens centrarem en les propietats existents al segle XI (1038-1100). Aquestes s'estenien en un radi de 5-6 quilòmetres al voltant de la ciutat de Vic, sobretot a la zona est, a prop del lloc de Riudeperes, dins les parròquies de Sant Pere de Vic,³¹ Santa Maria de Folgueroles,³² Sant Julià de Vilatorrada,³³ i Sant Martí de Riudeperes (sufragània de Sant Julià).³⁴ Algunes altres peces de terra i alous es localitzaven a Sant Hipòlit,³⁵ Sant Andreu de Gurb³⁶ i a la zona del castell de Gurb, sota la vila d'Om.³⁷ La primera notícia de l'existència de terres propietat de la família Amalric es troba en una referència d'afrontacions *amb terres d'Amalric* al terme de Sant Julià de Vilatorrada l'any 1028.³⁸

Els membres de la família Amalric registrats documentalment al segle XI apareixen com a parts implicades en les transaccions, o actuant com a testimonis signants d'instruments notariaus. Són els següents: Seniofré, Folch, Ricard, Berenguer, Bernat, Isarn, Guillem i Pere. Els fills de Berenguer Amalric: Pere Berenguer, Alamà, Rutiland i Bernat no apareixeran fins ja ben entrat el segle XII. No sempre les línies genealògiques es troben explícitament referenciades, cosa que de vegades fa qüestionar-nos els lligams familiars reals. No hi ha dubte que Ricard, Berenguer i Pere són germans, mentre que Folch i Bernat creiem que també poden ser-ho, però pel que fa a la resta no temin unes referències clares:

<i>Seniofre Amalrig</i>	casat amb?	document de 1068
<i>Fulchoni Amalrici</i>	casat amb Bonadona	documents entre 1073 i 1085
<i>Ricardus</i>	sagristà	documents entre 1073 i 1100

31. A.H.P.F.C. Cart. S.T.R., docs. 9, 13, 14, 17 i 31.

32. A.H.P.F.C. Cart. S.T.R., docs. 5 i 10.

33. A.H.P.F.C. Cart. S.T.R., docs. 8, 14 i 18.

34. A.H.P.F.C. Cart. S.T.R., doc. 16.

35. A.C.V.C. 6, doc. 1075.

36. A.H.P.F.C. Cart. S.T.R., docs. 12, 13, 19 i 20.

37. A.H.P.F.C. Cart. S.T.R., doc. 11.

38. A.C.V.C. 6, doc. 1382.

<i>Berengarius Amalrici</i>	casat amb Beatriu	documents entre 1074 i 1095
<i>Bernardus Amalrici</i>	casat amb Adalest	documents entre 1077 i 1094
<i>Isarn Amalrig</i>	casat amb Agio	document de 1086
<i>Guillelmus Amalrici</i>	casat amb Galieta	document de 1096
<i>Petrus Amalrici</i> ³⁹	casat amb?	documents entre 1085 i 1099
<i>Raimund Amalrich</i> ⁴⁰	prevere	?

La família Riudeperes

Creiem que la família Riudeperes agafa el seu cognom del topònim del riu del mateix nom, així com també ho devia fer l'església de Sant Tomàs i anteriorment la de Sant Martí. Trobem referències explícites de caràcter topogràfic anteriors al període dels Amalric: en documentació de l'any 884 es parla d'una afrontació amb Riodeperas;⁴¹ l'any 1010 es fa referència a la vila de *Riodeperas*; el 1012, el terme de *Rivideperas*⁴²; el 1067 *un alou de Riodeperes*,⁴³ i el 1085 el mas de *Riodeperes*.⁴⁴

El cognom de la família Riudeperes tindrà més ressò als segles XII i XIII, quan ocuparan la *domus* o casa forta de Riudeperes, ubicada a l'oest de l'edifici canonical,⁴⁵ i alguns dels seus membres estaran relacionats amb el Capítol de Vic i emparentaran amb petita noblesa d'altres localitats de la comarca. A la nostra documentació no consta cap membre dels Riudeperes com a tal fins a

39 VONES-LIEBENSTAIN U. *Saint-Ruf und Spanien: sutien zur Verbreitung und zum Wirken der Regularkanoniker von Saint-Ruf in Avignon auf der iberischen Halbinsel (11. und 12. Jahrhundert)*. 2 vols. Paris-Turnhout. Brepols. 1996. Parla de Pere Amalric com a germà de Berenguer Amalric, pertanyent als Gurb-Queralt.

40. El prevere Raimund Amalrich donà l'església de Sant Cristòfol de l'Estela (existent el 1095) a Santa Maria de Lledó. Ídem. *Catalunya Romànica*. Vol. IX-II. p. 425.

41. A.C.V., C. 6, doc. 1259.

42. Fins a mitjans del segle XI el mot *villa* designava un territori, però va ser substituït pel de *parroquia*. Es tracta d'una nova concepció del territori basada en les esglésies: TO FIGUERES, L. *El monestir de Santa Maria de Cervià i la pagesia: una anàlisi local del canvi feudal*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana. 1987, p. 53. A.C.V., C. 6., doc. 1.832 i A.C.V., C. 6, doc. 1.336. Si més no, en aquest document també s'indica *in parrochia Sancti Petri sedis Vico in villa in Riodeperas*. A.C.V., C. 6, doc. 172. MARQUES, J. «Parroquies i divisió administrativa del territori fins al segle XI». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. Vol. XXXVIII (1996). Girona, p. 1.502

43. A.C.V., C.6, doc. 1450.

44. A.C.V., C. 6, doc. 2198.

45. Segons consta a la inscripció de la làpida del segle XIII trobada a la canònica: «*H(aec) est tumba de genere de Rivopirorum illius domus cuius inti(tu)lus est versus occidentem...*»

l'abril del 1142, quan *Petri Berengarii de Rivo Petrarum* actua com a testimoni signant d'un document.⁴⁶ Fins aleshores, segurament és la família Amalric la que encara està relacionada amb la institució canonical de Sant Tomàs de Riudeperes, ja que el mateix mes d'abril de 1142 els fills de Berenguer Amalric fan donació a Sant Tomàs d'unes peces de terra i de l'església de sant Sixt.⁴⁷

Les canòniques regulars dins la comunitat eclesiàstica

L'expansió de les canòniques regulars al segle XI obeeix, entre altres coses, a una major preferència pel clergat que pel monacat, segurament per contrarestar la forta influència dels monjos i poder restablir el control episcopal sobre el clergat parroquial, reorganitzat entorn de les canòniques. La zona de la Catalunya interior comptà amb una xarxa geogràfica d'institucions canòniques regulars abundant, al contrari del món monacal benedictí, que s'estengué més per la resta del país. La plana de Vic i les seves rodalies foren un bon punt per a la seva difusió, principalment per la figura de l'esmentat bisbe Berenguer Seniofred de Lluçà, fervent defensor de la reforma i de la de fundació de noves esglésies.

És evident que les canòniques regulars agustinianes van tenir un paper destacat en la reforma dels costums del clergat a la Catalunya medieval i, malauradament, al ser poc conegudes, han estat poc valorades. Una de les seves particularitats va ser la d'omplir amb personalitat pròpia un llarg període de transició lligant l'època fosca del monacat de l'alta edat mitjana i la renovació del segle XII baix medieval amb la posterior aparició dels ordres mendicants. Aquest moviment d'observança més austera segurament anà eclipsant el món canonical. Això explica que l'empenta inicial de la reforma canonical agustiniana i el seu període d'expansió només durà un parell de segles (XI-XII), passats els quals es convertí en una forma més de vida religiosa sense l'esperit que l'havia fet sorgir.

Abreviatures bibliogràfiques

A.C.V.	= Arxiu Capitular de Vic
A.H.P.F.C.	= Arxiu Històric Provincial dels Franciscans de Catalunya
C.	= calaix
Cart.	= cartulari

⁴⁶ A.H.P.F.C., Cart. S.T.R., doc. 59.

⁴⁷ A.H.P.F.C., Cart. S.T.R., doc. 58.

Doc. = document (pergamí)
 S.T.R. = Sant Tomàs de Riudeperes

APÈNDIX DOCUMENTAL. REGESTES
 SEGLE XI

1

1094, gener, 16

Ricard, sagristà de l'Església d'Osona, i el seu germà Berenguer Amalric fan donació a Santa Maria de Lledó, al comtat de Besalú, d'una església construïda en honor de Sant Tomàs a Osona amb totes les seves pertinences, cementiri i trenta passes. El dit Ricard també concedeix a l'església de Sant Tomàs una coromina, amb arbres i vinyes, que té propera al riu Gurri. Per altra banda, Berenguer i la seva muller Beatriu donen a Sant Tomàs un alou a la parròquia de Sant Pere. La donació es fa amb el l'aprovació de Berenguer, arquebisbe de Tarragona, i dels canonges de l'església d'Osona.

A: original en pergamí A.H.P.F.C.

Cartulari Sant Tomàs de Riudeperes, doc. 17

440 x 330 mm.

Nota a la datació: davant les dues datacions (reis francs i any de l'Encarnació) hem escollit la del rei franc perquè és la més habitual a l'època. La de l'any de l'Encarnació varia en un any respecte a l'altra.

2

1096, setembre, 6

Ramon Guadal dona a l'església de Sant Tomàs de Riudeperes la meitat de la «domus» de Roca, amb una feixa de terra i arbres, així com la meitat de la terra que hi ha abans de la «domus», a la parròquia de Sant Martí de Riudeperes, rebent en vida la tasca i un parell de capons.

A: original en pergamí A.H.P.F.C.

Cartulari Sant Tomàs de Riudeperes, doc. 22

155 x 150

3

1096, octubre, 23

Guillem Amalric i la seva muller Galieta donen a Sant Tomàs tot el seu alou (terres, vinyes, prats, pastures, aigües, molins), amb batllies, que es troba al terme de la parròquia de Sant Martí de Sobremunt, al lloc dit de Ciutadilla i Sorrels.

A: original en pergamí A.H.P.F.C.
Cartulari Sant Tomàs de Riudeperes, doc. 23
175 x 280 mm.

4

1096, octubre, 27

Arbet Oliver i la seva muller Maiessendis donen a Sant Tomàs de Riudeperes la quarta part del que tenen a l'alou que es troba a la parròquia i terme de Sant Pere de Vic, al lloc anomenat Terrades, menys el mas donat al seu fill i el donat a les seves filles com a dot nupcial.

A: original en pergamí A.H.P.F.C.
Cartulari Sant Tomàs de Riudeperes, doc. 24
390 x 190 mm.

5

1097, març, 10

Bremund Esteva i el seu germà Bernat donen a Sant Tomàs de Riudeperes un alou que es troba a la parròquia de Sant Julià de Vilatorrada, al lloc anomenat Cortades; i el monestir donarà un denari al tercer any a Adalbert de Meda.

A: original en pergamí A.H.P.F.C.
Cartulari Sant Tomàs de Riudeperes, doc. 25
270 x 95 mm.

6

1097, maig, 14

Ramon Bonfill dona al convent de Sant Tomàs una feixa de terra d'un alou que té al terme de l'església de Sant Martí de Riudeperes i Sant Pere de Vic, al lloc dit d'Aragall i a canvi rebrà la tasca en usdefruit.

A: original en pergami A.H.P.F.C.
 Cartulari Sant Tomàs de Riudeperes, doc. 26
 230 x 15 mm.

7

1098, març, 26

Arnau Ysarn i la seva muller Engilsia donen a Sant Tomàs de Riudeperes una peça de terra a la parròquia de Sant Andreu de Gurb, al lloc dit de Solers.

A: original en pergami A.H.P.F.C.
 Cartulari Sant Tomàs de Riudeperes, doc. 27
 270 x 80 mm

8

1099, febrer, 9

Guilla dona a Sant Tomàs de Riudeperes l'alou que té a la parròquia de Santa Eugènia de Berga, amb cases i arbres; una altra feixa de terra al sud de l'anterior, i mitja peça de terra amb mig colomer, al lloc anomenat Engelats.

A: original en pergami A.H.P.F.C.
 Cartulari Sant Tomàs de Riudeperes, doc. 28
 240 x 105 mm.

9

1099, març, 1

Guerau Gilabert dona a Sant Tomàs de Riudeperes l'alou, amb el mas, arbres, vinyes i molins, que té a la parròquia i terme de Santa Cecília de Voltregà, al lloc dit de Sulerols.

A: original en pergami A.H.P.F.C.
 Cartulari Sant Tomàs de Riudeperes, doc. 29 (I)
 245 x 220 mm.

10

1099, gener, 23

Dalmau Icla dona a Sant Tomàs de Riudeperes l'església de Sant Joan, amb el seu alou, prop del prat de Tona, així com altres alous a les parròquies de Tona i Taradell.

A: original en pergamí A.C.V.

C.6, doc. 1832

335 X 157 mm.

11

1100, juny, 1

Ramon Miró dona a Sant Tomàs de Riudeperes un peça de terra a la parròquia de Sant Pere de Vic, al lloc dit Angulo de Trandes, amb prats i pastures.

A: original en pergamí A.H.P.F.C.

Cartulari Sant Tomàs de Riudeperes, doc. 32

235 x 125 mm.

12

1100, juny, 1

Quixol amb el seus fills, Ramon i Pere, i filles, Adaledis i Trudgardis, donen a Sant Tomàs de Riudeperes una feixa d'un alou a la parròquia i terme de Sant Pere de Vic, al lloc dit Angulo de Trandes.

A: original en pergamí A.H.P.F.C.

Cartulari Sant Tomàs de Riudeperes, doc. 34

255 x 195 mm.

Résumé

Formation du premier patrimoine du chapitre de chanoines de Sant Tomàs de Riudeperes (Osona) au fil du XIème siècle

Parmi les institutions ecclésiastiques de transcendance pour la vie religieuse catalane, nous trouvons les chapitres de chanoines. Le XIème siècle est une époque de réforme dans l'église, et certains des sujets actifs de cette réforme furent les chanoines réguliers, qui eurent également un rôle fort dynamique dans la Catalogne de cette époque, comme par exemple, entre autres, le chapitre de chanoines de Sant Tomàs de Riudeperes (Osona). Notre communication cherche à faire connaître le début de ce chapitre : sa fondation et dotation, la première communauté et la première expansion au cours de cette même période, les liens de ce chapitre avec les autres chapitres (Sta. Mª de Lledó) et leur incidence dans les institutions ecclésiastiques. Qui plus est, la documentation du XIème siècle est importante pour une meilleure connaissance de la distribution du territoire dans la Plaine de Vic, de sa toponymie, anthroponymie, etc...

Resumit

Formacion del primer patrimoni de la canorguía de Sant Tomàs de Riudeperes (Osona) al long del sègle XI

Demest las institucions eclesiasticas de transcendència per la vida religiosa de Catalonha, trobam la canorguía. Lo sègle XI es un temps de reforma dins la glèisa, e de subjèctes actius d'aquesta reforma foguèron los canonges regulars, qu'aguèron a l'encòp un ròtle fòrça dinamic dins la Catalonha d'aquel temps, coma n'es un exemple, entre d'autres, la canorguía de Sant Tomàs de Riudeperes (Osona). Nòstra comunicacion desira far conèisser lo començament d'aquesta canorguía: la fondacion e dotacion, primièra comunautat e la primièra expansion al long del meteís periòde, la ligason de la canorguía a d'autres canorguías (Sta. Mª de Lledó) e son incidència dins las institucions eclesiasticas. A mai, la documentacion del sègle XI es importanta per una coneissença melhora de la distribucion del territòri dins la Plana de Vic, de sa toponimia, antroponimia, etc...

Abstract*Formation of the first patrimony of the chapter of Sant Tomàs de Riudeperes (Osona) during the eleventh century*

Among the ecclesiastical institutions with significance in Catalonian religious life we should give particular emphasis to the Augustinian collegiate chapters. The 11th. century was a period of reform within the Church and its active promoters were regular canons. They had a dynamic role in the expanding Catalonia. One example is the Augustinian Chapter of Sant Tomàs de Riudeperes (Osona). My paper seeks to present the beginnings of this collegiate chapter, its formation and endowment, the first community, the expansion during the same period, and the links with other Augustinian chapters (such as Santa Maria de Lledó), as well as the impact the canons had on other ecclesiastical institutions. Furthermore, the documentation of the 11th. century is important in ascertaining the territorial divisions of the Plain of Vic, its place names, personal names, etc.

La canònica abans de la canònica. El paper dels canonges de la Seu d'Urgell fins a la institució del capítol el 1010¹

Jordi Garsaball i Rivasés

Resum

L'objectiu d'aquesta comunicació és descriure la formació del domini del capítol catedralici de la Seu d'Urgell des dels seus inicis fins a la seva transformació en institució feudal per part del bisbe Ermengol el 1010, data en la qual el capítol de canonges esdevé una institució autònoma i deixa de dependre del bisbe directament adaptant la seva estructura interna a la pròpia del feudalisme. Al mateix temps, s'analitzen els principals trets de la primitiva evolució socioeconòmica del bisbat d'Urgell, ja que en tant que possessor d'un grandios domini territorial generador de rendes que abastava diversos comtats, farà que el control directe o indirecte del soli episcopal i del mateix capítol sigui cobejat per les principals famílies senyorials, la possessió del qual anirà canviant en funció de com s'articulin les relacions de poder entre els laics, que entenen les institucions religioses (bisbats, abadies, capítols, parròquies) com a un domini més d'on extreure renda del treball dels pagesos, al igual que fan dins dels seus dominis senyorials, doncs el territori episcopal no deixa de ser un domini senyorial en mans principalment del capítol.

L'objectiu d'aquesta comunicació és analitzar i explicar l'evolució del clergat catedralici de la diòcesi de la Seu d'Urgell des dels primers indicis documentals de la seva existència fins a la institució de la canònica el 18 de novembre de 1010 per part del bisbe Ermengol, moment en què es produeix la separació de la mensa episcopal de la canonical, la qual cosa suposà per a l'església urgel·litana realment la creació d'una institució nova encarregada de controlar i organitzar el patrimoni propi del bisbat.

1. Aquesta comunicació forma part del meu treball de llicenciatura que aborda l'evolució del capítol catedralici de la Seu d'Urgell fins a les portes de la reforma Gregoriana, el qual està dirigit pel professor Ramon Martí i Castelló, a qui agraeixo el seu bon consell i la seva paciència. Les errades són totes meves, indubtablement.

Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac. Vic: Eumo Editorial, 1999, p. 783-803

Els capítols catedralicis dins la historiografia catalana

Les comunitats de clergues regulars i catedralicis no han gaudit dels freqüents estudis que hom ha dedicat a l'orde monàstic dins de la historiografia medieval catalana. Encara menys ho ha estat l'estudi del poder episcopal en tota la seva amplitud, llevat de biografies d'alguns bisbes eminents, les quals tampoc han fet res per donar una visió de conjunt de l'episcopat català ni del seu paper dins del procés de formació i consolidació del feudalisme en l'àmbit dels comtats de l'antiga Marca Hispànica.

D'aquest panorama ja en parlava A. Pladevall en la introducció que féu al llibre d'en P. H. Freedman (1985, p. 11) on afirma que l'estudi de les canòniques *havia estat menystingut* tant pels autors antics com pels moderns. M. Zimmermann (1989, p. 137 i s.) en tornava a fer esment al presentar un primer esbós sobre el «bisbe català» durant els segles X i XI.

A banda d'aquests estudis més recents cal tenir en compte els d'en I. J. Bauer (1963) i O. Engels (1963), ambdós en llengua alemanya i, per tant, difícils o impossibles de llegir per als estudiosos catalans. D'igual manera cal referir-se a l'obra conjunta del citat A. Pladevall i F. Català Roca (1974), encara avui de consulta necessària dins d'aquesta temàtica, que juntament amb els 27 volums de la CR permeten tenir lleugeres pinzellades de les canòniques, però que la brevetat de l'exposició a què estan cenyides sols fa que puguin ser considerades obres de primera consulta, les quals caldria aprofundir col·legiata per col·legiata a fi i efecte de tenir una visió en extensió d'aquest orde a Catalunya.

De tot això sols se n'aparten els estudis recents que amb diferent aprofundiment han fet P. H. Freedman (1985) sobre el bisbat de Vic, el qual disposa d'un ampli apartat dedicat especialment al «funcionament del capítol» d'aquella diòcesi, que és l'única que disposa fins ara d'un estudi més enllà de l'estricta història eclesiàstica i entra a tractar aspectes socials i econòmics del bisbat. També s'han estudiat algunes canòniques agustinianes: Solsona, M. Riu (1979); Àger, F. Fité (1985); Sant Vicenç de Cardona, M. Casas (1992); Guissona, D. Sangés (1980); llista potser no exhaustiva, però sí representativa de l'escassetat de treballs que hom els ha dedicat. Fora dels comtats catalans, cal esmentar l'obra d'E. Magnou-Nortier (1974), que també dedica una part del seu llibre als capítols catedralicis.²

De tota manera, pel que fa a Catalunya, encara s'ha de dir que continua sent vàlida l'afirmació del DHGE (1953, col. 354) on parlava de *la histoire fort negligée de cet ordo «canonicus» devrait être envisagée aux divers points de vue économique, social, politique et intellectuel*.

2. Per disposar de referències bibliogràfiques més extenses es pot remetre a l'apèndix bibliogràfic donat per M. Casas (1992).

Els canonges en la documentació urgel·litana

La font principal per a l'estudi del capítol del bisbat d'Urgell és l'edició de C. Baraut (1979) del DACSU, que actualitza i completa l'obra de J. Villanueva (1821).

El límit temporal que s'ha fixat aquí és l'any 1010 amb la institució del capítol catedralici, tot i que hi ha referències inevitables a anys posteriors per tal d'aclarir aspectes que d'una altra manera quedarien sense explicació o es prescriarien a interpretacions incorrectes.

Un document fals per començar el precepte del 835

Documentalment no es troba cap referència específica de l'existència de cap grup de clergues que s'anomenin canonges a la Seu d'Urgell abans del 912.³ Anteriorment a aquesta data sols es pot fer esment de la presència de clergues amb ofici canònic en el cas de l'ardiacà Dotila de l'any 840 acompanyant al bisbe Sisebut, i del judici presidit pel bisbe Beat el 849,⁴ on són esmentats per única vegada tres ardiaques, la qual cosa tampoc és sinònim que existís un capítol catedralici constituït segons els canons aquisgranesos. Caldrà esperar a finals del segle IX per trobar un altre ardiaca, Ado, al servei tant del bisbe Galderic com de l'intrús Esclua.⁵

En aquesta anàlisi de les primeres fonts, queda per tractar encara el precepte imperial de l'any 835⁶ atorgat suposadament per Lluís el Pietós al bisbe Sisebut, el qual fa referència a una possible instauració de vida canònica en aquest bisbat en aquelles dates: *sed leceat supradicto episcopo suisque successoribus sub canonica institutione vivere et suos presbiteros atque clericos disponere*. L'original d'aquest document és perdut i hom suposa l'existència d'una còpia ja interpolada del segle X-XI també perduda. La restauració de l'esmentat precepte duta a terme per F. Valls i Taberner (1917) es realitzà a partir d'una informació indirecta extreta del judici que se celebrà al castell de Ponts l'any 1024.⁷

3. Es tracta del document DACSU-72. Anteriorment sols hi ha el cas aïllat de Santa Maria de Lillet, on en l'acta de consagració de l'església, DACSU-4 (833), s'esmenta que aquella església seria residència canònica. De totes maneres no es pot cercar una relació entre Lillet i Santa Maria de la Seu d'Urgell. Totes les referències a la canònica es troben agrupades a l'ap. núm. 1.

4. DACSU-15.

5. DACSU-116 [943-978].

6. DACSU-5.

7. DACSU-390.

Tot i el que afirma Valls i Taberner, corroborat posteriorment per R. d'Abadal,⁸ també la versió de DACSU-5 ha de ser considerada una falsificació malgrat que ambdós autors consideren que l'única interpolació important fa referència a la inclusió del lloc de Santa Grata en la relació de parròquies del bisbat, és a dir, a les parròquies *Orgellitanam, Bergitanam, Cerdaniensem, Paleariensem, Anabiensem, Cardosetanam, Terbiensem, Getabiensem et Ripacorcensem* i la substitució deliberada del bisbe Sisebut pel bisbe Posidoni.⁹

La finalitat d'aquest precepte no era en principi, però, la fundació de cap capítol, sinó la de demostrar la pertinença al bisbat dels dèminas de la parròquia de Llívia, que unes *auctoritates hostiles* al bisbe li havien arrabassat, acció que l'emperador hauria frenat amb la concessió d'aquest document, i és precisament aquí on es fa més sospitós de falsificació, ja que l'any 835 encara no es pot parlar de «parròquia» en el sentit que el precepte pretén donar, ja que l'estructuració del bisbat en parròquies, perfectament delimitades i sota l'autoritat d'un rector, formant una xarxa compacta amb l'objectiu d'enquadrar les comunitats pageses per facilitar el cobrament de dècimes i primícies, no apareix al bisbat d'Urgell abans de 899-900.¹⁰

Queda clar doncs, des del principi, el que s'esperava de la nova institució parroquial substituïda de l'anterior basada en grans divisions poc delimitades: l'extracció de renda a través del treball camperol, on la figura del rector de la parròquia juga el paper de recaptador i encarregat de dur al bisbe la part que li correspon. Com bé diu l'acta de consagració de la Quar, qui surti d'aquesta ordinació i vulgui recaptar dècimes i primícies sense la deguda autorització episcopal serà considerat usurpador, i deixa ben clar també que correspon als sacerdots l'encàrrec de fer aquesta tasca establerta pel bisbat.

Així doncs, el suposat precepte del 835 inclou un fragment que s'avançaria en el seu contingut com a mínim setanta anys perquè es donessin les condicions per a ser autèntic, ja que la institució parroquial no estaria instaurada en la data de la pretesa redacció del document.¹¹

8. CC-II; p. 282-285.

9. Aquesta còpia falsa anterior al 1024 és l'editada a MH, ap. 11. La suposada versió autèntica fou publicada per F. Valls i Taberner per primera vegada i era desconeguda en temps de P. de Marca. Entre ambdues versions hi ha també una diferència de datació de 9 mesos.

10. El primer esment d'una església urgellesa a la qual s'adjunta un districte parroquial el trobem a DACSU-42 (899-900) en la consagració per part del bisbe Nantiguls de Santa Maria, Sant Sadurní i Sant Hilari de la Quar: *ideoque ego Nantigius episcopus consecro ipsas ecclesias et trado eis parrochiam*, que continua amb les seves afrontacions i l'especificació de la nova institució parroquial: *ut omnes qui infra hunc terminum lavoraverint cum omnes decimas et primicias de omni re ad iamdictas ecclesias semper occurrant, et nullus alius sacerdos infra hunc terminum constitutum decimas usurpet sed integras perveniant ad iamdictas ecclesias et ad sacerdotem qui eas per consensum nostrum digne regerit*. Respecte a la instauració de la dècima cal consultar l'article de X. Puigvert (1992).

11. Les actes de consagració anteriors al 899 mai no fan menció a parròquia. Es tracta dels

Una altra dada que fa sospitosa l'autenticitat d'aquest document es troba al preàmbul i a l'escatocol, que coincideixen amb els d'un altre precepte suposadament concedit un dia abans al monestir de Sant Salvador de la Vedella,¹² en el qual apareix l'esment d'*Orgello terras*, la qual cosa denota també una possible falsificació pel fet que en la documentació analitzada no apareix «Urgell» abans del 907, coincidint amb l'aparició dels comtats.¹³ Anteriorment al segle X les referències al territori comprès entre el Baridà, l'Elinsità i les valls d'Andorra, en l'aiguabarreig del Segre i la Valira era conegut com a *Urgellitano* o *Urgellensis*, traduït «Urgellet», «l'Urgell petit». Els orígens del canvi d'«Urgellet» a «Urgell» a principis del segle X han quedat demostrats en l'article de R. Martí (1998)¹⁴.

El moment en què s'hagué de produir la interpolació o l'elaboració fraudulenta de tot el precepte per tal de defensar les dècimes sobre la parròquia de Llívia caldria situar-lo en una data posterior a la introducció de la dèmina a la Marca Hispana, moment que segons X. Puigvert (1992) seria al darrer quart del segle IX, juntament amb l'establiment dels capítols aquisgranesos, fet que J. Oliver (1995) corrobora per al Pallars i la Ribagorça. D'aquesta manera, cal relacionar el fals precepte amb una probable disputa entre el bisbe d'Urgell i molt possiblement el comte de Cerdanya, anomenat en el document *auctoritatis hostilis*, pel control del dèmina de Llívia,¹⁵ atès que en la data *post quam* ara proposada coincidirien ja efectivament totes les institucions involucrades: bisbat, comtat, parròquia i dècima.¹⁶

documents DACSU-4 (833); DACSU-16 (857); DACSU-17 (857); DACSU-34 (890) i ACEBU-6 (871).

12. CC-II; p. 246-248.

13. DACSU-65, on el comte Sunifred i la seva muller fan una donació a la Seu d'Urgell d'un alou que tenen a Arcavell: *nostrum alaudem que habemus in comitatu URGELLO*.

14. Les conclusions a què arriba l'autor d'aquest article portaran a replantejar tot el que hom ha pensat fins ara sobre els orígens de la seu episcopal carolíngia d'Urgell, més ben dit, de l'Urgellet, ja que, entre d'altres, situa la seu visigòtica urgellitana a la *civitas* romana de *Ieso*, Guissona, i el posterior trasllat al seu actual emplaçament coincidint amb la implantació al Pirineu de l'església romanoimperial a principis del segle IX amb la finalitat d'eradicar el visigotisme polític i religiós en les terres de l'imperi.

15. Els comtes cerdans, mancats de bisbat propi, tindran sempre un anhel molt fort de controlar els bisbats que ocupaven els seus comtats. N'és exemple la voluntat que tingueren de disgregar el bisbat d'Urgell al final del segle X i fundar els bisbats de Cerdanya i Berga. També entraria en aquesta dinàmica la usurpació del bisbat d'Urgell per part d'Esclua i l'ascensió a la mitra de Radulf, fill de Guifré el Pilós (914-941).

Altres exemples han estat la fundació del bisbat de Besalú o el control de la casa de Cerdanya dels bisbats d'Osona, Urgell i l'arxidiòcesi d'Elna al llarg del segle XI. La defensa segura dels bisbes d'Urgell es trobava en la seva aliança amb els comtes de Barcelona i d'Urgell, enemics tradicionals dels cerdans, a qui tancaren tota possibilitat d'expansió vers l'al-Andalus.

16. L'única menció segura de concessions de la dècima al llarg del segle IX es troba en el precepte per a Urgell de l'any 860, CC-II, p. 286-288, que Carles el Calb concedí al bisbe assignant-li la dècima de les valls d'Andorra.

Parròquia, dècima, comtat són institucions desenvolupades durant el segle X com a formes d'apropiació del treball pagès i fan que el precepte del 835 hagi de ser considerat fals en la seva totalitat. Potser sí que existí un autèntic precepte d'aquella època, però el seu contingut hauria estat totalment adulterat, com ho demostra el fet que una còpia manipulada de l'anterior, el MH, ap. 11, pugui circular conjuntament amb l'altre sense aixecar sospites en el moment en què fou utilitzat pel bisbe Ermengol durant el judici celebrat en el castell de Ponts l'any 1024,¹⁷ on el bisbe reclamava al monestir de Santa Cecília d'Elins els dèminas i primícies de Castelló suposadament retinguts injustament per aquest monestir.¹⁸ Durant la sessió foren mostrades les dues versions del precepte, malgrat que MH, ap. 11 no disposava de segell imperial, qui sap si l'única cosa autèntica de tot el precepte.¹⁹

Queda encara parlar de la fórmula *sed liceat supradicto episcopo suisque successoribus sub canonica institutione vivere et suos presbiteros atque clericos dispo- nere et decimas ab eis sue ecclesie deditas absque cuiuslibet contradiccione aut usur- pacione vel minoratione recipere atque quieto ordine in Dei nostroque servitio in- cessabiliter permanere*, la qual, curiosament, no apareix copiada a MH, ap. 11, que és la suposada autorització de l'emperador per a establir una comunitat de canonges regulars a la catedral. Aquesta ordinació és totalment del Dret Canò- nic i, per tant, intemporal, és a dir, podia haver estat escrita en qualsevol mo- ment i en qualsevol document, i no serveix, per tant, per a una possible datació ni del mateix precepte ni dels orígens canònics a la Seu.

17. DACSU-390.

18. En aquest judici, Ermengol anà ben proveït de documents falsos i autèntics per justificar la seva demanda: el precepte atorgat pel rei Carles l'any 860, editat a CC-II, p. 286-288; la còpia manipulada del precepte del 835 publicada com autèntica per P. de Marca, MH; ap. 11; l'acta de consagració del 819, DACSU-7; la també dubtosa butlla del papa Agapet II de l'any 951, i les butlles dels papes Silvestre II del 1001, DACSU-271 i Benet VIII del 1012, DACSU-324. El precepte publicat per P. de Marca i l'acta d'aquest mateix judici fou la base que emprà F. Vall i Taberner per a refer el precepte del 835 tal com el coneixem ara. Sobre els problemes que genera la butlla del papa Agapet i la falsificació de l'acta de consagració del 819, vegeu J. Garsaball (1993, p. 55-63).

De tota manera cal tenir en comte l'alt preu que hagué de pagar el bisbe per una sentència fa- vorable: 1.200 sous al comte Ermengol i 300 al jutge Ponç Bonfill Marc, xifra elevada però el bis- be es dotava d'un instrument que li permeté guanyar un nou judici al dia següent, a la ciutat de Guissona, DACSU-391, per la sentència del qual el bisbat passava a controlar la ciutat de Guisso- na i els castells i territoris dependents d'ella. El cost bé valia la pena.

19. Cal evidenciar que la col·lecció diplomàtica de la Seu d'Urgell fins a l'any 1040 conserva com a mínim 21 documents falsos o que han estat alterats per altres mans a fi i efecte que justifi- quessin drets i privilegis que no eren recollits en les seves formes originals. Són els docs. DACSU- 1 (805); DACSU-5 (835); DACSU-6 (835); DACSU-7 (819); DACSU-8 (819); DACSU-102 (942-967); DACSU-123 [951]; DACSU-143 (diverses dates); DACSU-196 (982); DACSU-208 (986); DACSU-508 (1038); ACEBU-8 (830); ACEBU-26 (913); ACEBU-32 (949); ACEBU-36 (977); ACEBU-39 (983); ACEBU-40 (984); ACEBU-41 (985); ACEBU-44 (1035); ACEBU-48 (1040) i ACEBU-50 [1040].

Per totes les raons exposades més amunt no serà considerat aquest precepte com el punt de partença de la història del capítol urgellenc, que caldrà trobar-lo a partir de l'anàlisi de tots els documents de què es disposa cercant-hi els diferents moments de la seva evolució, que tindrà dues fites importants: la de 1010, amb la institució d'un claustre de canonges i, ja fora d'aquest estudi, la de 1040, amb la segona consagració de la catedral, on el bisbe Eribau reestructurarà la canònica en funció dels nous temps feudals i l'adaptarà definitivament a la seva funció d'institució regidora del patrimoni de la Seu.

Els inicis de l'existència d'un grup de canonges a la Seu d'Urgell

L'ordre canonical fou fixat jurídicament per l'església carolíngia en el concili d'Aix-la-Chapelle de l'any 816, on s'establí que a les esglésies catedralícies de tot l'imperi hi habitessin canonges regits per l'anomenada Regla Aquisgranesa.²⁰ És evident que en cap de les diòcesis de la Marca Hispànica se seguiren aquestes normatives al peu de la lletra, malgrat l'afirmació optimista de Jonàs, bisbe d'Autun, que l'any 858 considerava una excepció veure una catedral sense claustre.²¹ A les diòcesis de la Marca caldrà esperar a finals del segle IX i a principis del X per trobar esments de canonges, els quals, però, no estaven constituïts en església canonical perquè no disposaven ni de patrimoni propi ni d'espai col·lectiu on residir.

La constitució d'aquest claustre comú que integrava el refetor, el dormitori i l'església independent separada de la catedralícia no apareixerà a la Seu fins l'any 1010,²² quan per primera vegada es parli de l'existència d'una *ecclesie ca-*

20. El text d'aquesta regla es troba editat a MGH, Conc. cols. 312-421. Segons DHGE, col. 364, la regla aquisgranesa té com a finalitat acabar amb el desgavell que hi havia hagut fins aleshores entre el clergat catedralici. Aquesta regla, que regirà el clergat imperial carolíngi i postcarolíngi fins a la reforma gregoriana de la segona meitat del segle XI, estava inspirada en la que adoptà Chrodegang, bisbe de Metz, a la seva diòcesi vers el 750, que introduí els usos litúrgics romans i organitzà la disciplina claustral dels canonges, que ara estaven obligats a compartir dormitori i refetor, sense excloure, però, que posseïssin cases i propietats privades, que serà el tret més important en la seva diferenciació de l'ordre monàstic fonamentat en la regla benedictina, que prohibeix als seus monjos disposar de béns particulars.

La regla aquisgranesa forma part de les mesures que Lluís el Pietós potencià per homogeneïtzar l'organització eclesial imperial basant-se fonamentalment en la litúrgia romana, fet que ja havia iniciat el seu pare, Carlemany, i les conseqüències de la qual són prou conegudes a la diòcesi d'Urgell amb el sorgiment del gran debat adopcionista, que amaga la voluntat d'eradicar el visigotisme dins de l'església romanoimperial que s'estava implantant com a resultat dels pacte entre l'emperador i el papa.

21. DGHE; col. 366.

22. DACSU-315.

nonicorum que al mateix temps se li assigna un patrimoni territorial propi.²³ Així doncs, entre poc abans del 912 i el 1010 sols es pot parlar de la presència d'un grup de clergues, anomenats canonges en certes ocasions, els quals no practicaran en cap moment una vida en comunitat.

En els bisbats dels comtats catalans l'aparició dels grups de canonges a les catedrals i l'establiment de la dècima serien simultanis en el temps, com afirmen X. Puigvert i J. Oliver,²⁴ citats més amunt. El cas del bisbat d'Urgell no és pas una excepció: la primera consagració d'una església urgellesa a la qual s'assigna un districte parroquial coincideix amb la primera menció d'imposició de la dècima eclesiàstica, que es fixarà al principi al voltant dels 6 modis d'anona, 2 anyells i 3 sous.²⁵ A les consagracions anteriors a la de la Quar no es fa esment ni a dècima ni a parròquia senzillament perquè no estaven instaurades encara en la diòcesi.

Aquests esdeveniments són paral·lels a la fi de l'autoritat reial sobre els comtats de la Marca i l'aparició d'un nou ordenament jurídic amb l'aparició dels comtats hereditaris a partir de Guifré el Pelós. Els mateixos bisbes aprofitaran per capturar en profit propi la part dels antics beneficis fiscals que abans administraven en nom del sobirà i que ara ostenten en plena propietat com fa el comte amb els seus.²⁶ De la mateixa manera que des d'aquest moment els comtats aniran desenvolupant una xarxa de castells ben delimitada, els bisbats, simultàniament, s'aniran subdividint en petites parròquies d'afrontacions clares perquè, com informa l'acta de consagració de la Quar citada més amunt i les actes que la segueixen, el rector de la parròquia tingui clar a quines persones ha de aplicar-los la dècima, que ja ha deixat de ser un impost reial per convertir-se en una forma de renda.

Aquest nou ordenament jurídic sorgit de la desfeta de l'autoritat imperial i reial es comença a observar al bisbat urgellès des dels temps del bisbe Nantigufs (899-913), una vegada establitzat el bisbat després dels intents rupturistes protagonitzats pels bisbes Esclua, Galderic i Ingobert, així com la primera separació efectiva de les terres del Pallars i la Ribagorça i la formació d'un bisbat independent entre els anys 888 i 912.

Des del principi d'aquest episcopat comencen a aparèixer els ardiaques com a principals funcionaris dins de la diòcesi, sobretot a partir de la dècada

23. La vida en comú quedà establerta jurídicament en el cànon CXLII de la regla d'Aix, però, com s'observa documentalment, no s'aplicà a Urgell fins dos segles més tard i a partir d'unes condicions socioeconòmiques completament diferents a les que es donaven en el moment de la seva promulgació.

24. El capítol de la diòcesi de Barcelona fou «restaurat» l'any 878 (CC-II; p. 68-71). A la diòcesi d'Osona es troba la primera menció de canonges l'any 908, DCV-41.

25. Docs. DACSU-43 (899); DACSU-44 (899) i DACSU-56 (903).

26. El desenvolupament d'aquesta hipòtesi es troba a R. Martí (1997, p. 46).

del 951-960 amb la multiplicació del càrrec en diversos ardiaconats, i era aquest l'únic ofici eclesiàstic que disposava d'una certa tradició diplomàtica, ja que els bisbes Sisebut i Beat ja havien anat acompanyats d'ardiaques,²⁷ però sense que es pugui testificar al mateix temps l'existència d'un conjunt de clergues actuant a la diòcesi.

Tot i que en pocs documents apareixen citats tots els clergues de la catedral, el seu nombre estaria entorn dels dotze clergues, tal com disposen els canons aquisgranesos. Magnou-Nortier (1974, p.418) informa que a la catedral de Narbona hi havia 12 canonges el 911; 11 a Carcassona el 912; 13 canonges i 4 ardiaques a Nimes el 921, i, finalment, 12 a Elna el 959.

La primera menció de tot el conjunt de canonges a la Seu es produeix a l'any 960,²⁸ durant la celebració d'un sínodo dut a terme a la *civitate Sidona in Orgello*, on són esmentats 5 ardiaques, 6 abats i els 12 clergues canonges. Tractant-se d'un sínodo s'entén la presència dels abats en la reunió, així com la del comte Borrell. Els altres diplomes que permeten conèixer el volum aproximat del clergat catedralici daten dels anys 988 i 1009.²⁹

M. Zimmermann (1985, p. 162) afirma que abans de les reformes de principis del segle XI l'*administració del capítol havia restat tan fermament a les mans del bisbe que els canonges com a tals no apareixen pas enlloc*, fent referència a l'escàs grau d'autonomia de què disposaven davant de la forta autoritat que exercia el bisbe sobre els seus canonges.

Respecte a aquesta idea hom troba que al bisbat d'Urgell els canonges no juguen cap paper abans del bisbe Nantiguís, excepte en dues ocasions,³⁰ i desapareixen durant el període de Radulf. Comença a notar-se la seva presència amb Guisad II, que actua al marge dels canonges un 44,4% de les vegades, un altre 44,4% juntament amb els canonges i sols en un document els canonges actuen prescindint del bisbe.³¹ Durant l'època del bisbe Sala els canonges acompanyen al bisbe un 37,5% de les vegades, contra un 62,5% on sols apareix el bisbe.

Amb la institució de la canònica, el paper dels seus membres varia substancialment i incrementa la seva presència en els afers relacionats amb el bisbat: durant el pontificat d'Ermengol aquest va acompanyat del capítol en un 28,0% de les ocasions contra un 48,0% en què actua sol, però, i aquest es un fet a tenir en compte, en un 24,0% dels documents la canònica, *ipsa canonica*,

27. DACSU-10 (840) i DACSU-15 (849).

28. DACSU-139.

29. DACSU-214 i DACSU-309, respectivament.

30. DACSU-85 (924) i DACSU-85 (924).

31. DACSU-156 (968). Es tracta d'una donació a l'*ecclesia sancte Marie Sedis in Vicco Urgellitane eiusque kannoniciis*.

apareix al marge del bisbe, fet que no es produïa anteriorment, com tampoc l'esment de la institució canonical. Les diferències encara se separen més amb Eribau, on els percentatges respecte al bisbe anterior són 6,4%, 29,0% i 64,5%, respectivament. Es pot observar d'una manera clara la separació que progressivament es va fent entre el bisbe i els canonges, que s'inicia amb la fundació de la canònica i la divisió de les menses canonical i episcopal.³² Una altra dada a tenir en comte és la davallada total durant l'època d'Eribau de les donacions *ad sancta Maria*, que en temps d'Ermengol eren encara importants, i es desvien gairebé exclusivament a donacions *ad ipsa canonica*, que es converteix així en la receptora exclusiva de les donacions que acumula la Seu.

Tornant de nou als inicis, a Urgell els canonges apareixen esmentats en 19 dels documents, com ara en 5 consagracions, 1 venda, 4 donacions, l'excomunió dels habitants de la Cerdanya i el Berguedà arran dels afers del 991³³ o com a beneficiaris del testament del bisbe Sala l'any 1010. No cal passar per alt el seu protagonisme en la signatura de 6 permutes entre el bisbe i altres poderosos.

Cal tenir en compte que les transaccions de patrimonis verificades a través de permuta sempre tenen com a objectiu final agrupar, mitjançant pacte, patrimonis dispersos d'ambdues parts implicades. Val a dir que les permutes estan sempre ratificades de comú acord entre el bisbe i els canonges, la qual cosa implica que determinades actuacions no les pot executar el bisbe sense comptar amb el parer dels canonges, els quals, d'una manera o d'una altra, anirien controlant cada vegada més les intervencions del bisbe.

Més important encara que analitzar en quins documents s'esmenten canonges és esbrinar de quina manera hi són al·ludits per tal de veure possibles relacions amb una institució canonical. Per a la Seu, s'observa que dels 19 documents en què apareixen referències de canonges abans del 1010, aquests acompanyen al bisbe en un 57,8% sense esmentar ni els seus ordres sagrats ni l'ofici canònic i referint-se a ells seguint sempre fórmules estereotipades que vénen a significar més o menys «el bisbe [tal] juntament amb els seus canonges», les quals es desenvolupen en l'apèndix núm. 1.³⁴ En 5 documents, el 26,3% del total, es citat el bisbe seguit del nom d'algun o de tots els canonges amb el seu respectiu ordre sagrat o ofici.³⁵ Finalment, resten 3 documents (15,5%) on

32. Vegeu ap. núm. 2. Sols s'han tingut en compte els documents que afecten el bisbat i s'ha prescindit dels documents que privadament poguessin haver subscrit els bisbes o els canonges.

33. DACSU-224 [991].

34. Els documents d'aquest primer són els DACSU-72 (912); ACEBU-27 (912); DACSU-118 (949); DACSU-145 (962); DACSU-174 (977); DACSU-178 (978); DACSU-224 [991]; DACSU-242 (995); DACSU-266 (1000); DACSU-267 (1000) i DACSU-275 (1001).

35. DACSU-139 (960); DACSU-188 (981); DACSU-214 (988); DACSU-289 (1004) i DACSU-309 (1009).

els canonges apareixen sense anar acompanyats del bisbe.³⁶ En cap d'aquests casos s'utilitza el terme «canònica», sempre es fa referència a «canonges» o a personatges concrets que aleshores acompanyen el seu nom amb l'ordre sagrat que ostenten: *sacer*, *prevere*, *levita*, sense proclamar-se individualment «canonge», la qual cosa reflecteix que dins d'un coneixement de les normes canòniques aquestes són rarament aplicades, perquè la seva total acceptació suposaria la obligatorietat de la vida en comú que en aquells temps no portaven a terme. Sols els ardiaques fan referència a l'ofici eclesiàstic.³⁷

Aquesta indefinició en els oficis capitulars també porta a sostenir la idea que la institució canònica no estava encara constituïda com a tal pels motius més amunt exposats. El mateix passa amb la mancança d'altres oficis canònics, que tardaran bastant de temps a aparèixer, llevat del de sagristà: el cabiscol el 1016,³⁸ l'escolà el 1020,³⁹ el prepòsit el 1037 (desapareix fins al 1073),⁴⁰ el *magister* el 1037⁴¹ i l'*ostiarius* el 1066.⁴² L'únic ofici que apareix abans de la constitució de la canònica és el de sagristà, *sacricustus*, encarregat de vetllar el tresor i els cabals de la catedral.

La importància del sagristà dins de l'estructura organitzativa de la catedral és fonamental, ja que tota l'economia de la Seu està al seu càrrec fins al punt d'arribar dormir a l'interior de la basílica per a major seguretat del que s'hi guarda.⁴³ El primer a disposar d'aquest ofici fou Bonushomo, que va ser sagristà des del 993⁴⁴ fins al 1003.⁴⁵ Un altre aspecte que demostra la seva importància és la seva continuïtat en les aparicions, i així es convertirà ràpidament en un càrrec dominat pel nepotisme que establirà una saga de sagristans urgellesos similar a l'episcopal, que ja existia. A Bonushome el succeirà el seu nebot Vivas, i a aquest, el seu nebot Seniofredus,⁴⁶ saga que encara es perllongarà més

36. DACSU-85 (924); DACSU-156 (968) i DACSU-288 (1003).

37. L'únic cas documentat de «canonge» és a DACSU-188 (981), on es parla de *Durando chanonico* i *Blancheto chanonico*, fet totalment inusual, ja que Blancheto no apareix mai més i Durando, *iudex canonicus*, s'intitularà posteriorment com a ardiaca, veient en aquest esment més un sentit de coneixedor del dret canònic que no de pertinença a una comunitat.

38. DACSU-344.

39. DACSU-362.

40. DACSU-500 i DACSU-857, respectivament.

41. DACSU-505.

42. DACSU-794.

43. El mateix bisbe Sala cedí al seu sagristà en testament el llit que utilitzava ell mateix a la basílica, ja que el bisbe també dormia a l'església. Vid. DACSU-288 (1003). La desaparició del sagristà abans que el bisbe no li permeté gaudir-ne.

44. DACSU-232.

45. DACSU-288.

46. En el sacramental de Sunifredus, DACSU-544 (1042) es troba: *in primis iussit ad Sancta Maria Sedis Vicho dare alaudem quem habebat in Elaso, qui illi advenit ex avunculo suo Vivane prebitero* i en el testament de Vivas, DACSU-370 (1023), diu: *in primis ad domna mea sancta Maria*

enllà en el temps. Les finances no es poden deixar a les mans de qualsevol. Els sagristans cada vegada més, sobretot a partir de Vivas, antecedeixen sempre el seu ofici al dels ordes sagrats en clara al·lusió al seu rang dins del conjunt de clergues que envolten al bisbe, tal com es reflecteix a l'apèndix núm. 3.

La comunitat canonical de la Seu d'Urgel

Ermengol inicia una nova etapa al si del bisbat d'Urgell amb la institució de la comunitat de clergues portant a la pràctica el que el seu oncle Sala ja volia fer. La canònica, amb la divisió de les menses, progressivament s'anirà fent amb el control del patrimoni episcopal i les noves donacions es faran cada vegada més en el seu nom. Aquesta serà també la institució de què disposarà l'Església per encaixar en els nous temps feudals i que li permetrà coexistir amb els poders civils. Ermengol s'exclama dels *diabolici homines maximeque principes qui veluti rabidi et insatiabiles lupi morsibus lacere hanc sanctam institutionem non timuerunt*. Davant de tot això cal un nou ordre que adapti les velles institucions als nous temps. Altres bisbats faran el mateix en aquells anys: Barcelona el 1009 i Girona el 1019. La canònica serà a la llarga una altra manera perquè la noblesa pugui participar de les riqueses de l'Església amb l'entrada en la vida canonical dels fadrísters de la noblesa local, els quals no voldran deixar la vida relaxada que el bisbat els ofereix i acceptar, quan arribi, la reforma gregoriana.

El poder de què disposaran a partir d'ara els canonges queda ben reflectit en el sacramental del bisbe Ermengol l'any 1035,⁴⁷ on es confirmen les grans donacions que el bisbe Sala i ell mateix els feren amb motiu de la institució, ampliadés ara amb la donació de les rendes de Guissona i els seus encontorns. El mateix fet que el bisbe realitzi una donació independent a Santa Maria de la Seu de la que féu a la canònica indica clarament que la mensa episcopal i la canonical ja eren dues entitats diferenciades. El fet d'instar-los a la vida és un fet nou que no es troba en el període estudiat i que indica l'existència de dues realitats diferents abans i el després del 1010.⁴⁸ El mandat de triar entre ells el prepòsit o cap de la canònica i de no acceptar cap bisbe amb què no estiguin d'acord mostra el grau d'independència i de poder que han assolit i l'autoritat

Sedis Vico omnem meum alaudem que habeo en Alasse, qui mihi advenit de ex avunculo meo Bonohomini presbitero (...) ut teneat Seniofredus presbiter nepus meus predictum alaudem in vita sua in servitio sancte Marie.

47. DACSU-463.

48. *vivant cotidie en comunia, in servitio sancte Dei Genitricis, cum alia terra qui modo ibi est vel in antea Deo auxiliante adquisisuri erant.*

cada vegada menys absoluta de què disposarà el bisbe, que se supeditarà o s'enfrontarà d'ara en endavant al col·legi catedralici.⁴⁹

APÈNDIX NÚM. 1
MENCIONS DELS CANONGES

FONT		DATA	MENCIÓ
DACSU	4	833	ad restaurationis culmen adduximus et ut potumus canonice condotavimus illut
DACSU	72 C	912	domni Nantigisi episcopi iam dicti et canonicorum eius.
DACSU	85 D	924	remaneat ad ecclesiam sancte Marie sedem Oriensem seu ad canonicos qui ibidem Deo serviunt.
ACEBU	27 C	922	ipsi sacerdotes qui ibidem Deo serviunt ad domum sancte Marie sedis orgellitane vel ad ipsum pontificem
DACSU	118 D	949	facio carta ad domum sancta Maria in Vicco vel ad ipsas ecclesias qui ibidem sunt constructas de ipsas duas partes sicut superiores resonat ab omnen integritatem et nihil exinde ad opus meum retineo, pontifices, presbiteri, chanonaci vel monachi sirvientes domum sancta Maria...
DACSU	139 C	960	nec non et chanonicos , idest... [seguit del nom de 5 ardiaques i 12 canonges].
DACSU	145 C	962	Wisadus presul veni in hunc locum, decrepante vel obsecrante cuncta caterva clericorum
DACSU	156 D	968	dono (...) ad iamdictan ecclesiam sancte Marie sedis ejusque kanonicos
DACSU	174 C	977	Ego Guisallus iam prefatus presul, una cum nostrorum caterva fidelium
DACSU	178 C	978	Wisadus iamdictus (sic) presul dedico una cum caterva nostrorumque canonicorum

49 Ipsi vero prepositi qui supra nominata canonica tenendi erunt in servitio sancte Marie Sedis sint electi in capitulo sancte Marie per ipsis canonicis cum illorum voluntate i més avall ut post mortem meam episcopum non eligetis nec adclametis nec consortium cum eo non habeatis.

FONT			DATA	MENCIÓ
DACSU 188	P		981	domno Sallani sacre Urgelensis ecclesie presul vel aliorum religiosorum chanonicorum id est [3 ardiaques i 2 canonges] et aliis ceteris
DACSU 214	P		988	commutamus ad domum sancte Marie supradictus Sedis vel eiusdem prefati presulis seu omni clero prenominato [són 5 ardiaques, 7 sacer i 2 levites]
DACSU 224	E		[991]	cum kanonicorum et sacerdotum nostrorum...
DACSU 242	D		995	domno Salla presule sive servis sancte Marie
DACSU 266	P		1000	domno Salane episcopo simul cum canonicis Sancte Marie Sedis Vico Urgellitano
DACSU 267	P		1000	Sallane episcopo vel canonicis Sancte Marie Urgellitane
DACSU 275	P		1001	Sallane presule seu cuncti kanonicis dicioni prefata sede subiectos
DACSU 288	T		1003	ipso servos sancte Marie
DACSU-289	V		1004	cum chanonicis sancta Maria [id] est (3 ardiaques i 3 sacer)
DACSU 309	D		1009	cum canonicis sancte Marie Sedis Vico [5 ardiaques, 1 sacer, 4 levites i altres]
DACSU 313			1010	carta helemosinaria ad domum sancta Maria Sedis Vico, ad ipsa canonica
DACSU 314			1010	et ad ipsa canonica iusit dare
DACSU 315			1010	aeclesie canonicorum

C = consagració; D = donació; P = permuta; E = decret d'excomunicació; T = testament, i V = venda.

APÈNDIX NÚM. 2
PARTICIPACIÓ DELS CANONGES DEL BISBAT D'URGELL

BISBE SOL		BISBE I CANONGES		CANONGES / CANÒNICA	
DACSU	DATA	DACSU	DATA	DACSU	DATA
113	948	139	960	159	968
119	949	145	962		
124	952	174	977		
149	964	178	978		
189	981	188	981	288	1003
212	988	214	988		
219	990	224	[991]		
220	990	242	995		
225	991	266	1000		
232	993	267	1000		
233	993	275	1001		
246	996	289	1004		
257	997	309	1009		
259	998				
271	1001				
276	c.1003				
278	1002				
300	1007				
305	1008				
315	1010	322	1012	316	1010
317	1011	328	1013	358	1011
319	1012	330	1014	362	1020
323	1012	335	1015	379	1022
324	1012	347	1015	405	1026.30
327	1013	348	1017	417	1017
329	1014	350	1017	422	1028
331	1014	351	1017	462	1033
332	1015	356	1019	463	1033
333	1015	373	1022	473	1035
344	1016	408	1026	476	1035
341	1016	425	1029	478	1035

343	1016	427	1029		
346	1017	433	1030		
349	1017				
359	1019				
362	1020				
390	1024				
397	1025				
418	1028				
436	1030				
441	1030				
454	1032				
478	1035				
<hr/>					
500.b	1037	500	1037.38	490	1036
502	1037	531	1035.40	491	1036
505	1037			491.b	1036
ACEBU-46	1037			492	1036
517	1039			492.b	1036
525	1040			494	1036
526	1040			495	1036
528	1040			499	1037
530	1036.40			502	1037
				503	1037
				504	1037
				506	1038
				512	1038
				517	1038
				519	1039
				520	1040
				524	1040
				527	1040
				528	1040
				529	1040

APÈNDIX NÚM. 3
MENCIONS DELS SAGRISTANS

BONUSHOMO

DACSU	210	984	Bonushomo	presbitero
DACSU	202	984	"	"
DACSU	206	986	"	sacer
DACSU	209	986	"	presbitero
DACSU	214	988	Bonusomo	"
DACSU	216	988	Bonushomine	"
DACSU	232	993	Bonohomine	sacristano de santa Maria
			Bonushomo	indignus sacer
DACSU	238	994	Bonohomine	clerico de santa Maria [ipsa mea sella remaneat ad]
DACSU	239	995	"	presbitero et sacristano
DACSU	243	996	"	" "
DACSU	246	996	Bonusomo	sacer
DACSU	259	998	Bonushomo	indignus sacer
DACSU		289	1004	" sacer.
DACSU	288	1003	Bonushomo	sacristano

VIVAS

DACSU	232	993	Vivas	presbiter
DACSU	233	993	"	"
DACSU	242	995	"	"
DACSU	243	996	"	sacer
DACSU	244	996	"	"
DACSU	278	1002	"	presbiter
DACSU	288	1003	"	sacer
DACSU	300	1007	"	"
DACSU	309	1009	"	qui est custus vestibuli (...) vel aliorum canonicorum
DACSU	314	1010	et concessit a Vives sacer, qui est custus ecclesie...	
			Vivas	presbiter
DACSU	323	1012	"	sacricustus
DACSU	344	1016	Vives	"
DACSU	347	1017	"	"
DACSU	348	1017	"	"
			"	(sig.) presbiter

DACSU	356	1019	"	custodis sacrorum
			"	sacer custodis
DACSU	370	1021	"	indignus sacer
				SENIOFREDUS
DACSU	286	1024	Seniofredo	sacricusto
DACSU	390	1024	Seniofreddum	presbiterum sacriscriniarum
				sue ecclesie
DACSU	405	1026	Seniofredus	sacristanus
			"	(sig.) sacer sacristanus
DACSU	422	1028	"	sacricustus
			"	(sig.) sacer sacricustu
DACSU	428	1030	"	sacricustus ⁵⁰
			"	(sig.) sacer sacricustus
DACSU	434	1030	"	sacer et sacricustus
DACSU	463	1033	Seniofret	sacricustus
			Seniofredus	(sig.) sacer sacricustus
DACSU	478	1035	"	sacricustus
			"	(sig.) sacer sacricustus
DACSU	499	1037	Seniofredo	sacricusto
DACSU	502	1037	Seniofredus	ac si indignus sacer, sacricustus
				Sancte Marie Sedis Orgellensis
DACSU	527	1040	"	sacricustus
DACSU	544	1042	"	"

Sigles i referències bibliogràfiques

- ACEBU: BARAUT, C. «Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell, segles IX-XII». *Urgellia*, núm. 1 (1978). La Seu d'Urgell, p. 11-165.
- BARAUT, C. «La data de consagració de la catedral carolíngia de la Seu d'Urgell». *Urgellia*, núm. 7 (1984-85). La Seu d'Urgell, p. 515-529.
- BAUER, I. J. «Die Vita Canonica an den katalanischen Kollegiatkirchen im 10. und 11. Jahrhundert». *Spanische Forschungen der Görresgesellschaft*, núm. 21 (1963), Münster-Westfalen, p. 54-82.
- CAPPELLI, A. *Cronologia, cronografia e calendario perpetuo*. Hoepli. Milà. 1986.

⁵⁰ Sacramental de l'ardiaca Bernat. En el seu testament, DACSU-417 (1027), esmenta un *Seniofred magister meus*, que deu tractar-se del mateix Seniofred.

- CASAS, M. *La canònica de Sant Vicenç de Cardona a l'Edat Mitjana. Alguns aspectes de la seva història des dels seus orígens fins al 1311*. Cardona: Patronat Municipal de Museus de Cardona. 1992.
- CC-II: D'ABADAL, R. *La Catalunya Carolíngia. Els diplomes carolíngis a Catalunya*. Genève: Institució Patxot. 1926-1950.
- CC-III: D'ABADAL, R. *La Catalunya Carolíngia. Els comtats de Pallars i Ribagorça*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. 1955.
- CR *Catalunya Romànica*. Barcelona: Fundació Gran Enciclopèdia Catalana. 1984.
- DACSU: BARAUT, C. «Els documents dels segles IX-X conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell». *Urgellia*, núm. 2 (1979), la Seu d'Urgell, p. 7-145 (primer article de la sèrie de documents del bisbat d'Urgell publicats en números posteriors d'aquesta mateixa revista que abasta els segles IX-XII).
- DCV: JUNYENT, E. *Diplomatari de la catedral de Vic* (4 fasc.). Vic: Patronat d'Estudis Ausonencs. 1980-1987.
- DHGE: DEREINE C. «Chanoines» *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*. París: Lib. Letouzey et Ané. 1953, cols. 353-403.
- ENGELS, O. «Episkopat und Kanone in mittelalterlichen Katalonien». *Spanische Forschungen der Görresgesellschaft*, núm. 21 (1963), Münster-Westfalen. p. 83-135.
- FITÉ, F. *Reculls d'història de la vall d'Àger. Període antic i medieval*. Àger. 1985.
- FREEDMAN, P. H. *Tradició i regeneració a la Catalunya medieval*. Barcelona: Ed. Curial. 1985.
- GARSABALL, J. «Sobre la pretesa dotació de la Seu d'Urgell. Apunts per a una nova datació». Dins *I Congrés d'història de l'Església catalana. Dels orígens fins ara* (vol. I) Solsona. 1993, p. 55-63.
- MAGNOU-NORTIER, E. *La société laïque et l'église dans la province ecclésiastique de Narbonne (zone cispyreneenne)*. Tolosa: Publ. univ. Toulouse-LeMirail. 1974.
- MGH. Conc. *Monumenta Germanica Historica. Concilia aevi karolini*, publ. per A. WERMINGHOFF. Hannover. 1908.
- MH: MARCA, P. DE *Marca hispanica sive limes hispanus, huc est geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis et circumjacentium populorum, ab anno 817 ad anno 1258*. 1688. Ed. Stephan Beluzius. París. (ed. fasc. 1976).
- MARTI, R. «L'alou en la documentació catalana d'època comtal: solució d'un problema historiogràfic genèric». Dins *Actes del 4t Curs d'Arqueologia d'Andorra*. Andorra. 1997, p. 28-60.
- . «Palaus o almunies fiscals a Catalunya i al-Andalus». Dins *Hommages Bonnassie*. Tolosa. 1998.

- NAZ, R. *Dictionnaire de Droit Canonique*. Lib. Letouzey et Ané. Paris. 1935.
- OLIVER, J. «Senyors capturats? El delme a la documentació de Pallars i Ribagorça anterior al segle XII». Dins *Histoire et archeologie des terres catalanes au Moyen Age*. Perpinyà: P. U. de Perpignan. 1995, p. 135-161.
- PLADEVALL, A. «La canònica catedralícia». Dins *Catalunya Romànica*. Barcelona: Fundació Gran Enciclopèdia Catalana, vol. III, 1986, p. 688-692.
- PLADEVALL, A.; CATALÀ ROCA, F. *Els monestirs catalans*. Barcelona: Edicions Destino. 1974³.
- PUIGVERT, X. «La introducció del delme a la marca d'Hispania». *Acta Mediaevalia*, núm.13 (1992). Barcelona, p. 117-125.
- RIU RIU, M. «Santa Maria de la Seu d'Urgell». Dins *Catalunya Romànica*. Barcelona: Fundació Gran Enciclopèdia Catalana, vol. VI, 1992, p. 315-326.
- ROVIRA, M. «Un bisbe d'Urgell del segle X: Radulf». *Urgellia*, núm. 3 (1980). La Seu d'Urgell, p. 167-184.
- SANGÉS, D. «Recull de documents del segle XI referents a Guissona i la seva plana». *Urgellia*, núm. 3 (1980). La Seu d'Urgell.
- VALLS TABERNER, F. *La data de l'acta de consagració de la catedral d'Urgell (839) i els preceptes de Lluís el Pietós*. Barcelona. 1917.
- VILLANUEVA, J. *Viage literario a las iglesias de España*. Vol. X. Madrid-València. 1821.
- ZIMMERMANN, M. *En els orígens de Catalunya. Emancipació política i afirmació cultural*. Barcelona: Edicions 62. 1989.

Résumé

Le canonikat avant le canonikat. Formation et évolution du chapitre cathédral de la Seu d'Urgell jusqu'à l'indépendance de la mitre en 1010

L'objectif de cette communication est de décrire la formation du domaine du chapitre cathédral de la Seu d'Urgell depuis son début jusqu'à sa transformation en institution féodale par l'évêque Ermengol en 1010, date où le chapitre de chanoines devient une institution autonome et ne dépend plus de l'évêque directement en adaptant sa structure interne à celle propre au féodalisme. On analysera aussi les traits principaux de l'évolution socioéconomique primitive de l'évêché d'Urgell, qui en tant que possesseur d'un domaine territorial grandiose, qui génère des rentes, s'étendant sur divers comtés, fera que le contrôle direct o indirect du évêché et du chapitre lui-même soit jaloué par les principales familles seigneuriales, et sa possession changera en fonction de la manière dont s'articuleront les relations de pouvoir entre les laïcs, que perçoivent les institutions religieuses (évêchés, abbayes, chapitres, paroisses) comme

un domaine de plus d'où extraire des rentes du travail des paysans, tout comme cela se faisait dans les domaines seigneuriaux. Le territoire épiscopal demeure donc un domaine seigneurial presque complètement sous le contrôle du chapitre.

Resumit

La canorguà abans la canorguà. Formacion e evolució del capítol catedral de la Seu d'Urgell fins a l'independència de la mitra en 1010

La tòca d'aquesta comunicació es de descriure la formació del domèni del capítol catedral de la Seu d'Urgell dempuèi sa debuta fins a sa transformacion en institucion feudala per l'evesque Ermengòl en 1010, data que lo capítol de canonges ven una institucion autonòma e depend pas pus de l'evesque dirèctament en adaptar son estructura intèrna a aquela pròpria al feudalisme. A l'encòp son analizats los traches principals de l'evolució socioeconomica primitiva de l'evescat d'Urgell, que coma possessor d'un domèni territorial grandios generaire de rendas que s'estendiá sus divèrses comtats, farà que lo contraròtle directe o indirecte del sòli episcopal e del quite capítol siá cobejat per las principalas familhas senhorialas, la possession del qual cambiarà en foncion de cossí s'articularàn las relacions de poder entre los laics, que comprenon las institucions religiosas (evescats, abadiás, capítols, parròquias) coma un domèni de mai d'ont extraire de renda del trabalh dels pageses, parièrement a çò que se fa dins los domènis senhorial; lo territòri episcopal doncas contunha d'èsser un domèni senhorial dins las mans principalament del capítol.

Cluny y las congregaciones benedictinas catalanas en el tránsito del siglo X al siglo XI

Luis García-Guijarro Ramos
Universidad de Zaragoza

Resum

L'atomització tradicional de la vida monàstica benedictina a partir del s. X va començar a revelar signes parcials d'una dèbil aglutinació, fruit de l'eclosió de Cluny. Els inicis articuladors del monacat dispers van tenir també la seva expressió en els comtats catalans a través de la congregació que va dirigir l'abat Garí de Cuixà a finals del s. X; aquest episodi de la vida monacal catalana reflecta la influència de Cluny, via Lézat, però sobretot, constata una dinàmica específica dels cenobis alentida per les circumstàncies pròpies dels diferents enclavaments polítics. Aquest darrer tret és especialment perceptible en l'actuació d'Oliba al costat del papa Sergi IV a Roma l'any 1011. La pluralitat de butlles obtingudes a favor dels diferents monestirs ha estat considerada habitualment, com un signe de la nova agrupació que hauria succeït a la que liderava Garí fins el 998, i que hauria perpetuat d'aquesta manera l'empremta de Cluny. Més que no pas l'acció d'una superestructura monacal sota la direcció de l'abat-bisbe, per la qual els privilegis obtinguts servien els interessos comtals de Guifré de Cerdanya i Bernat de Besalú, presents a Roma al costat del seu germà. Les exaccions atorgades paral·lelament a Ripoll i Cuixà van tenir exactament el mateix propòsit: desvincular els cenobis rellevants d'aquests comtats de vincles perturbadors amb diòcesis properes, ancorant-los a una referència llunyanca: Roma. Així doncs, l'actuació d'Oliba sembla respondre més a les necessitats polítiques del seu llinatge que no a avançades construccions de integració monàstica.

La historia comparada, objetivo historiográfico de hace decenios, ha quedado arrinconada en las investigaciones actuales al limbo de los buenos deseos con escasa plasmación en la práctica. Por tanto, no resulta del todo una obviedad insistir sobre la conveniencia de insertar los estudios concretos en marcos explicativos amplios en el espacio y en el tiempo, incluso de trascender las épocas, para, desde presupuestos posteriores, apreciar mejor el pasado. Tal ocurre con el monacato en torno al año mil y con su inserción en el conjunto de la

Iglesia del momento. La percepción de sus rasgos se hace más nítida si observamos el fenómeno desde la perspectiva de las estructuraciones monásticas nacidas al calor de la reforma eclesíastica romana que, más de medio siglo después, comenzó a reorganizar los distintos planos de la vida eclesial. De entre los muchos aspectos que caracterizan a lo que se ha convenido en llamar «nuevo monacato», dos son especialmente útiles a la hora de analizar los trazos cualitativos de distintos cenobios en el tránsito del primer al segundo milenio: la dependencia prioritaria a Roma, es decir, la exención, y la articulación de las distintas casas en *ordines* integradoras y flexibles, que superaban la contradicción entre atomización y centralización inherente al ordenamiento cluniacense.

Pocos marcos son tan apropiados como el pirenaico catalán para apreciar hasta qué punto los monasterios, en este caso los situados en condados ubicados en la parte oriental de dicha cadena montañosa, discurrían, a caballo entre los siglos X y XI, por un camino que a la larga habría de conducir a los aspectos relevantes del periodo reformador romano reseñados. Es conveniente adelantar que existe un cierto consenso historiográfico a la hora de reconocer la existencia de exención, así como de determinadas formas de aglutinación monacal en algunos cenobios del Pirineo catalán. Con anterioridad, he estudiado ya el nexo con Roma de los monasterios de Ripoll y de Cuixà en un trabajo de próxima publicación¹. Estimo que la valoración de desarrollos, que han sido considerados tentativas de superación del atomismo monástico, puede también ser tratada, al hilo de la propia exención e inseparablemente de ella, desde la óptica de la afirmación de los poderes condales del entorno pirenaico oriental.

El eje de la presente reflexión reside en los privilegios apostólicos obtenidos por el abad Oliba y sus hermanos los condes Wifred de Cerdaña y Bernat Tallaferró de Besalú en la visita conjunta que efectuaron a Roma el año 1011. Este viaje de dignatarios catalanes, tan conocido y estudiado, revela el sentido de las iniciativas condales ante un papado todavía pasivo. No insistiré sobre los textos que recibieron Ripoll y Cuixà, sino sobre otros paralelos otorgados a cenobios en los que no hay constancia firme de una dirección abacial última de Oliba. Pero, antes de acercarnos de forma específica a las bulas concedidas a Sant Martí del Canigó, Sant Pere de Fenolleda y Santa María d'Arles en dicha fecha, las cuales, según algunos estudiosos, testimonian la existencia de una agrupación de cenobios de impronta cluniacense en torno a Oliba, es preciso buscar los orígenes de estas propuestas integradoras, que se encuentran en las actuaciones del abad Garí de Cuixà durante las últimas décadas del siglo X.

1. L. García-Guijarro Ramos, "Los monasterios catalanes y la exención en época pregregoriana: los casos de Ripoll y de Cuixà", *Actas del II Congreso Internacional de Historia de los Pirineos. Girona, Noviembre 1998* (en prensa).

Garí, anteriormente abad del monasterio tolosano de Lezat, ocupó tal dignidad en Cuixà a partir del año 965. El nuevo cometido no implicó el abandono de la dirección de la casa ultrapirenaica, que supervisó a través de un delegado, método de claro influjo cluniacense que extendió a otros cenobios². La adopción de formas provenientes de Cluny no debe oscurecer el estímulo condal de fondo que animaba esta iniciativa. La dependencia de toda una serie de centros respecto a un único abad no residente, ubicado en un cenobio, Cuixà, sito en Conflent, territorio del conde de Cerdaña-Besalú, y ligado al papado mediante nexo todavía bastante tenue, pero con posibilidad de ser reclamado de forma efectiva para cada una de las casas, interfería en la vinculación que mantenían las diversas comunidades con sus respectivos diocesanos. Esta situación beneficiaba a Seniofred y a sus inmediatos sucesores que reforzaban así la autonomía de uno de los principales centros articuladores del condado, el cenobio de Sant Miquel, convertido en cabeza de una agrupación monástica que se extendía más allá de las tierras condales y cuyas únicas señas de referencia eran la lejana e inocua papal y la cercana y activa de los máximos dignatarios cerretanos. De esta manera, introduciendo un nuevo elemento de debilitamiento de la dependencia episcopal foránea de Cuixà, se favorecía la integración feudal del condado de Cerdaña-Besalú, carente de obispado propio y, por tanto, sometidos sus cenobios a vínculos extraños que contravenían los esfuerzos integradores de la familia condal.

El embrionario entramado monástico, signo de la incipiente superación de la tradicional autonomía de los cenobios, no pervivió al fallecimiento de su inspirador acaecido alrededor del año 998. El final del proyecto significaba de hecho un reflejo claro de las limitaciones de cualquier esfuerzo aglutinador inspirado en Cluny, siempre demasiado personalizado en la figura de un abad principal y, en consecuencia, dependiente en buena medida de la capacidad de cada rector, no tanto de las virtudes intrínsecas de un engranaje operativo por sí mismo.

Desaparecida con su muerte la agrupación monástica promovida por Garí, A. Mundó ha creído ver, en torno a Oliba, una nueva manifestación de esta tendencia, sustentándose, en parte, para ello en algunos de los privilegios obte-

2. La trayectoria de Garí ha sido tratada con detenimiento por R. d'Abadal, *Dels Visigots als Catalans*, vol. 1, 2ª ed., Barcelona, 1974, págs. 449 y ss.; más sintéticamente por C. M. Baraut, "Cuxa, S. Michel", *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, t. XIII, París, 1956, cols. 1133-1135. Con un breve estudio de la congregación benedictina establecida en torno a Garí se inicia el ampliamente conocido trabajo de A. Mundó, "Moissac, Cluny et les mouvements monastiques de l'Est des Pyrénées du Xe au XIIe siècle", *Annales du Midi*, LXXV (1963), págs. 552-554; trad. inglesa en N. Hunt ed., *Cluniac Monasticism in the Central Middle Ages*, Londres, 1971, págs.98-122.

nidos en la visita colectiva efectuada a Roma en 1011³. Aunque puede no ser descartable una débil aglutinación alrededor de la figura señera del abad, más tarde obispo, que, en caso de darse, hubiera sido favorecida por la familia condal, nada en las bulas concedidas a Canigó, Sant Pere de Fenolleda y Arles permite avanzar esta hipótesis. Los tres cenobios estaban situados en territorios adscritos a Cerdaña o Besalú en el reparto llevado a cabo tras la renuncia y muerte de Oliba Cabreta; fueron sus condes, presentes en Roma junto a su hermano abad, quienes de forma directa o interpuesta, solicitaron las garantías papales por razones idénticas a las que habían propiciado el sometimiento de Cuixà y de Ripoll a la sede apostólica.

Sant Martí del Canigó era una fundación condal reciente, realizada sobre un sustrato eclesiástico anterior; la incitación a seguir la vía monástica benedictina, que acompañó la concesión de alodios por Wifred de Cerdaña el 14 julio 1007, suponía la existencia de un centro religioso previo —*domum Sancti Martini*—, quizás incluso de carácter cenobítico, si es correcta la datación de una donación de Ermengarda de 3 mayo 1007 dirigida *ad Sco. Martino monti Kanigonensis sito et tibi Scluano abate et monachis ibidem manentibus*⁴. El acta de consagración de la iglesia, oficiada por el obispo de Elna a fines de 1009, muestra las posturas contrapuestas de las partes concurrentes. La redacción recuerda el decidido interés del conde ceretano por el cenobio, instrumento de estabilización de su dominio sobre la cuña nororiental de sus territorios, Conflent; el obispo aprobaba el nuevo establecimiento, siempre que estuviera sometido a la sede elnense⁵. El hecho de que Oliba de Ripoll y Cuixà sea el úni-

3. A. Mundó, op. cit., págs. 556-557.

4. La donación de julio 1007 se encuentra en P. de Marca, *Marca Hispanica sive limes Hispanicus, hoc est geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis et circumjacentium populorum ab anno 817 ad annum 1258*, París, 1688, ed. facsimil, Barcelona, 1972, apéndice 155, cols. 964-965 y en F. Monsalvatje y Fossas, *Noticias históricas. IX. Monasterio de San Martín del Canigó*, Olot, 1899, apéndice II; P. Kehr estima que el año atribuido debe ser erróneo, pues el escrito menciona *privilegium Romani Pontificis* y, por tanto, sería posterior a la bula pontificia de 1011 ("El Papat i el Principat de Catalunya fins a la unió amb Aragó", trad. de R.d'Abadal, separata de *Estudis Universitaris Catalans*, Barcelona, 1931, pág. 21, n. 1); sin embargo, el contexto de establecimiento de un centro monástico se aviene mal con la referencia a un privilegio de exención que obviamente sería otorgado a una comunidad ya formada. La entrega de un alodio por Ermengarda aparece en Monsalvatje, op. cit., ap. XVI (en el texto, pág. 20, el autor data el documento el 11 mayo, por numerar según los *idus* y no las *nonas* que aparecen en su propia transcripción). Existe una concesión anterior del conde y su esposa (12 junio 1005, P. de Marca, op. cit., apéndice 153, cols. 961-962).

5 *...vocantque coenobium Canigonis in monte structum, quod extruxit quidam Presbyter nomine Scluua vel monachus, praecipiente, ordinante, & in omnibus perficiente, atque ad plenum effectum perducente domno Guifredo...Ego autem praedictus Oliba concedo, annuo et sacerdotabiliter firmo praedicta omnia domni Sancti Martini... ea lege ut monachi ibidem Deo servientes et regulariter viventes ecclesiastico more perpetim habeant sub regimine sanctae matris Ecclesiae Elenae et meo meorumque suc-*

co abad firmante del documento no es prueba concluyente de la existencia de una congregación dirigida por él, en la que se habría integrado el nuevo establecimiento; además, aunque fuera así, el impulso principal seguiría proviniente de Wifred de Cerdaña, quien, en tal caso, se habría apoyado en su hermano eclesiástico para promover los intereses políticos de la familia.

El contraste entre los objetivos del conde de Cerdaña y del obispo de Elna, expuesto desde el mismo momento del nacimiento canónico de la fundación, aclara el sentido de la bula conferida en noviembre 1011. La emisión simultánea de privilegios a Ripoll y a Cuixà ha llevado a A. Mundó a pensar en una única dirección de Oliba que la documentación no sustenta. Es cierto que no hay mención alguna a abad de Sant Martí en el texto, pero tampoco a aquel eclesiástico. Sergio IV revela en dicho escrito el deseo de Wifredo II de que la sede apostólica ratificara la conversión en cenobio de la primitiva iglesia de Sant Martí, en definitiva, tal como otorga el pontífice, de sometimiento del centro a la tutela apostólica⁶.

La redacción del privilegio apostólico de 1011 es de una ambigüedad similar, por ejemplo, a la de la bula conferida por Agapito II a Sant Miquel de Cuixà en 950; sin embargo, no esconde el deseo condal de equilibrar la vinculación diocesana, firmemente manifestada dos años antes, mediante la protección papal, difusa en un principio, pero susceptible de desarrollar de forma explícita en un futuro la autonomía total con respecto al ordinario, tal como quedó acuñada en las mismas fechas para Cuixà. La vaguedad de la desconexión queda algo aclarada por la cláusula de prohibición de intervención en los asuntos monásticos de autoridades ajenas, entre ellas el obispo. El párrafo en que esto se expresa, idéntico al que aparece en las bulas coetáneas de Cuixà y Ripoll, es distinto a la vaga formulación recogida en el privilegio cuxanense de 950 por su concreción y específica inserción del poder episcopal⁷. Desde luego, la falta de una mayor rotundidad no puede ocultar la trascendencia del escrito, por medio del cual el cenobio, en última instancia el conde, podía regular la dependencia a la sede de Elna, acogiéndose a la superior protección apostólica.

cessorum, P.de Marca, op. cit., apéndice 160, col. 971; también en Monsalvatje, op. cit., apéndice III.

6. *Igitur quia postulasti a nobis, Guifrede dilecte Comes, quatenus Ecclesiam sancti Martini tibi concederemus, ut pro tuorum peccatorum sive tuorum parentum remissione in ea monasterium faceres... Concedimus etiam praelibatae Ecclesiae ut nunquam obnoxia sit servituti alterius, sed semper sit libera & apostolicis privilegiis exaltata, per se in aevum maneat sublimata*, P.de Marca, op. cit., apéndice 167, cols. 988 y 989; también en Monsalvatje, op. cit., apéndice IV.

7. *Confirmamus ergo & stabilimus amodo ut nullus Rex, nullus Princeps, nullus Marchio, nullus Comes, nullus iudex, nullus Episcopus, nullus Abbas aliquam vim vel invasionem ac subjugationem in eodem coenobio aut in suis omnibus pertinentiis facere praesumat*, P. de Marca, op. cit., apéndice 167, col. 989.

Veinte años más tarde, el abad Selva obtuvo la confirmación metropolitana del contenido de la bula pontificia; en una asamblea presidida por el arzobispo de Narbona, hijo del conde Wifred, quedó ratificada la emancipación de cualquier servidumbre, aunque el cenobio debía prestar *debitum honorem* al diocesano⁸. Los términos empleados indican un claro acercamiento a la tendencia lógica liberadora en que podía desembocar la tutela papal. La rotunda manifestación de independencia se veía tan sólo matizada por el honor debido al prelado local según las prescripciones canónicas; aunque esta salvaguarda de los derechos episcopales, imprescindible en un concilio que reunía a los representantes diocesanos, podía ser interpretada en sentido estricto —pleno desarrollo de las prerrogativas— o laxo —reconocimiento genérico de una cierta preeminencia—, su situación secundaria en el escrito y carácter suavemente limitativo de las libertades monásticas apuntan a un predominio cualitativo de éstas.

La colocación del cenobio *sub regimine sanctae matris Ecclesiae Elenae* se había convertido en *debitum honorem suo pontifici et proprie sedi* gracias a la acción condal cerca de Sergio IV que requirió la presencia en Roma de Wifred II. La intervención en asuntos eclesiásticos de estos dignatarios no parece que fuera debida, tal como asegura A. Mundó⁹, a la influencia imperial otónida, transmitida en los diversos viajes a Italia desde mediados del siglo X, sino a circunstancias locales, en este caso al afianzamiento del control feudal por medio de centros monásticos fieles al poder laico, a través de una sumisión papal lejana que desvitalizaba otra cercana episcopal potencialmente perturbadora.

La presencia en Roma de Bernat Tallaferro se debió a inquietudes monásticas relativas a una nueva fundación, Sant Pere de Fenolleda, y a un cenobio implantado de antiguo en el Pirineo, Santa María d'Arles, cuyo abad acompañó al conde en su visita. El *pagus* de Fenolleda, convertido en vizcondado tras la división sucesoria entre los hijos de Oliba Cabreta, era, junto a Perapertusa, el conjunto territorial más septentrional asignado al conde de Besalú. Este desarrolló en la primera década del siglo XI una política destinada a fortalecer la red monástica en aquellas tierras, como parte de los esfuerzos unificadores del patrimonio inconexo recibido. Junto a Sant Pere, la vida regular en estas regiones comprendía los monasterios de Sant Martí de Lez y de Santa María de Cubières, este último en Perapertusa¹⁰.

8. ...*ut nulla quaelibet cuiuscumque ordinis magna parvaque persona, preductum coenobium cui-libet loco audeat subiugare. Semper autem sit liberum, nulleque servituti alterius loci obnoxium, sed sicut cetera monasteria regis preceptis et apostolicis privilegiis exaltata, per se maneat sublimatum. Deferat vero debitum honorem suo pontifici et proprie sedi, sicut tantum deferre precipiunt kanones sancti*, Monsalvatje, op. cit., apéndice XXI.

9. A. Mundó, op. cit., págs. 554-555.

10. F. Monsalvatje y Fossas, *Noticias históricas. VIII. Monasterios del antiguo condado de Besalú*, Olot, 1896, caps. V y VI.

Cuixà poseía algunos bienes en la zona desde fines del siglo IX, que fueron incrementados por el conde Seniofred con dotaciones considerables en la siguiente centuria¹¹. El 22 febrero 1000, Bernat Tallaferro cedió a Sant Miquel el cenobio de Sant Pau con el fin de aplicar en él las costumbres benedictinas, lo cual parece indicar pervivencia de usos reguladores distintos de los predominantes en Cataluña o bien relajación en la observancia de la Regla de San Benito¹². Pero el objetivo no era tan sólo espiritual; el control ejercido por Cuixà, abadía protegida por la rama condal cerretana y bisuldunense, sobre actividades monásticas en Fenolleda, mucho más si implicaba introducción o revitalización de la unificación benedictina, significaba debilitamiento de dependencias foráneas, en este caso del arzobispo de Narbona, al ligar explícitamente parte de la vida religiosa regular de la región a un centro protegido por la sede apostólica y en camino de obtener pormenorizada declaración de exención.

A. Mundó confunde la *cella* cuxanense con el monasterio de Sant Pere, destinatario de la bula de noviembre de 1011¹³. El escrito de Sergio IV es la única referencia que poseemos sobre este último cenobio; su contenido revela preocupaciones similares a las ya conocidas, aunque el conjunto del documento es más explícito que el coetáneo otorgado a Canigó. El papa concedió el privilegio a petición de Bernat Tallaferro, quien había solicitado la protección apostólica, medio alternativo directo para evitar la dispersión de la dependencia frente al interpuesto utilizado en Sant Pau diez años antes.

La bula manifiesta sin ambages la tutela pontificia y la prohibición de sujeción a cualquier otra Iglesia que queda especificada en la libertad de elección de diocesano para ordenar clérigos y consagrar abades¹⁴. De nuevo, no existe protagonismo de Oliba en esta concesión, realizada por deseo de su hermano

11 R. d'Abadal, op. cit., vol. 1, págs.441-442.

12 *...dono monasterium meum vocabulo Monisaten,...., ad coenobium sancti Michaelis Coxani ... ut eundem locum instituat, ac mores monasticos intromittatis,...., ut eum regulariter manere faciat,...., & ut regulam sancti Benedicti ibi inreprehensibiliter faciat tenere*, P. de Marca, op. cit., apéndice 147, cols. 954-955; también en Monsalvatje, op. cit., apéndice XXI; incluido en R. d'Abadal, "Com neix i como creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil. Eixalada-Cuixà", *Analecta Montserratensia* VIII (1954-1955), apéndice 119, págs. 336-337.

13. A. Mundó, op. cit., págs. 554 y 556.

14. *Bernardus gloriosus Comes suggestit apostolatus nostro quod in comitatu Feniliotensi vellet secundum institutionem canonicae auctoritatis monasterium construere in quodam venerabili loco qui est consecratus in honore sancti Petri apostoli, deprecans ut eidem monasterium nostrae apostolicae praeciputionis muniremus privilegio... Haec omnia praedia..., cum eodem monasterio sub sanctae Romanae Ecclesiae & nostrae sedis apostolicae recipimus munimine, hoc statuentes, ut deinceps nulla unquam subrogata persona praefatam Ecclesiam atque monasterium cum suis omnibus supra taxatis sub jure alterius Ecclesiae eam subjugare praesumat..., sed liceat praefato Abbati & successoribus suis sub nostrae institutionis servitio quiete vivere... Concedimus etiam praefato Abbati & successoribus suis chrisma de quacunque sede eis placuerit recipi, vel clericos eorum ordinandi*, P. de Marca, op. cit., apéndice 166, cols. 987-988; también en Monsalvatje, op. cit., apéndice XXII.

para evitar que el monasterio erigido en el castillo de Sant Pere, fortaleza principal del vizcondado, estuviera bajo el dominio eclesiástico inmediato del arzobispo de Narbona, objetivo que también exigía el viaje a Roma. En el escrito apostólico, no hay tampoco referencia alguna que permita suponer una dirección superior por parte de Oliba sobre el abad residente, en el sentido propuesto por A. Mundó; el rector de Cuixà y de Ripoll no es nombrado, sí el del cenobio receptor de la protección, aunque en un segundo plano por no ser el verdadero impulsor del privilegio.

El antiguo monasterio de Arles estuvo representado en Roma por su abad Gausbert, a quien el papa dirigió la última de las bulas suscritas en noviembre 1011, si bien el elemento instigador de la gracia apostólica debió ser Bernat Tallaferro¹⁵. El contenido de este escrito se asemeja al de los privilegios coetáneos conferidos a Ripoll y a Cuixà; la trayectoria anterior de la casa también es paralela a la de los dos grandes cenobios pirenaicos.

Santa María de Arles fue la primera nueva fundación monástica en Cataluña tras las conquistas de Carlomagno en la zona; gozó de la protección y favor de los monarcas carolingios que conocemos por varios preceptos¹⁶. A medida que el poder de los reyes francos se desvanecía en el siglo X, la abadía, sita en Vallespir, dentro de la circunscripción eclesiástica de Elna, fue asumiendo el patronazgo de los condes de Cerdeña y Besalú, fortalecido por la sumisión a la sede apostólica, tal como en las mismas fechas acontecía en otros cenobios catalanes. El viaje de Oliba Cabreta a Roma en 968 tuvo como objeto obtener la protección papal para Arles y la confirmación de la que ya disfrutaba desde 950 Cuixà. La bula de Juan XIII para aquel cenobio recoge el doble aspecto de tutela pontificia, solicitada por el conde, y dominio laico, ratificado en la licencia otorgada al solicitante de relevar al abad en caso de que fueran conculcadas las normas benedictinas¹⁷; la conexión papal consagraba la libertad local del patrón en aspectos reservados a la intervención diocesana.

15. En la comitiva que viajó a Roma se encontraba también el nuevo obispo de Urgel, Ermengol, quien obtuvo del papa ratificación de la disposición introductora de vida regular en la catedral de su sede (Kehr, op. cit., pág. 21).

16. Privilegios de Ludovico Pío —17 septiembre 820—, Carlos el Calvo —25 junio 844 y 23 febrero 869—, Luis el Tartamudo —8 septiembre 878— y Carloman —30 agosto 881— (P. de Marca, op. cit., apéndice 3, cols. 766-767, 30; apéndice 30, cols. 793-794; apéndice 36, cols. 799-801). F. Monsalvatje y Fossas, *Noticias históricas. VII. Monasterio de Santa Marta de Arles*, Olor, 1896, apéndices I, III, V, VIII y IX.

17. *Comes nomine Oliba...postulavit a nobis ut monasterium quod vocatur Arulas, ..., sub perpetua immunitate sanctorum patrum cum defensione sanctae nostrae sedis apostolicae manendum decerneremus... Unde...statuimus idipsum Dei genitricis monasterium...perpetualiter ad ditionem atque tuitionem sanctae matris Ecclesiae perituri debere... Dicimus etiam ut Abbas qui ibidem pro tempore fuerit, si, quod absit, a regulari proposito & institutione beati Benedicti deviauerit, sive res monasterii ejusdem alienaverit, licentiam habeat predictum Comes Oliba sive sui eundem Abbatem expellendi foras & quod ab eo alienatum fuerit ad proprium jus revocandi, & pro ipso alium Deo dignum Abbatem*

Los vínculos que unían a la casa con el obispo de Elna no desaparecieron por completo tras esta explícita afirmación de cobijo apostólico y poder efectivo condal. Decenios después, la consagración de una iglesia con iglesiola anexa, dependiendo ambas de Arles, recordaba la compleja mezcla de autonomía del ordinario y sumisión a él en que se debatían los cenobios. El prelado Oliba de Elna reconocía que intervenía *per appetitionem Abbatis Gauzberti*, no por derecho propio; a su vez, la cesión de diezmos primicias y otras rentas de la parroquia canónicamente erigida se hacía a cambio de la renta anual de una libra de cera, testimonio de la dependencia en que se encontraban los lugares de culto e, indirectamente, la casa a la que estaban ligados¹⁸. Esta manifestación contradictoria es contemporánea de la explícita obligación de sumisión que, según hemos visto, impuso Oliba al monasterio de Canigó. No deja de ser significativo que, de forma inmediata, dichas ataduras diocesanas intentaran ser cortadas por la acción directa en Roma de los condes afectados. En el caso de Arles, la bula de 1011 recoge los tres estadios de intensidad creciente en que podía manifestarse la protección apostólica, grados de vinculación que todavía no reflejaban poder romano, sino reafirmación laica local; aunque a partir de la segunda mitad del siglo XI fueran utilizados para hacer más efectiva la presencia pontificia.

El escrito de Sergio IV se inicia con un recordatorio de la sumisión a la sede apostólica. Este nivel, en el que se situaron Arles y otros cenobios a mediados del siglo X, quedaba, sin embargo, precisado en la misma frase por la nítida exclusión de la jurisdicción de cualquier otra Iglesia, reflejo de un segundo escalón alcanzado a fines de la centuria y, sobre todo, en las bulas de 1011 que estamos comentando¹⁹. En la última parte de la notificación papal se desarrolla la autonomía expresa, anunciada al principio, en términos similares a los utilizados en los privilegios concedidos a Ripoll y a Cuixà; como resumen de los pormenores anteriores, Sergio IV confirma al abad la totalidad de los reseñados, signo, desde la óptica papal, de su existencia previa, a pesar de no haber sido formulado hasta entonces con tanta claridad. Aunque todavía en esta época la tutela apostólica necesitaba aclaración detallada de la autonomía frente al diocesano para convertirse en exención, la confirmación de Sergio IV anuncia fu-

constituendi, approbata rei veritate, P. de Marca, op. cit., apéndice 110, cols. 893-894; también en Monsalvatje, op. cit., apéndice XI.

18. Monsalvatje, op. cit., apéndice XV. La consagración de la iglesia de San Miguel, junto con la iglesiola de la Virgen María, tuvo lugar el año 1010.

19. *Nos ergo...monasterium...amodo deinceps tenere & defendere atque protegere sub nostro jure nostroque patrocinio disposuimus, & ut privilegii sedis apostolicae infula decoretur, sub jure & ditione, sicut diximus, sanctae nostrae...Ecclesiae constitutum nullius Ecclesiae alterius jurisdictionibus submitatur. Pro qua re vestris propriis desideriis obtemperare satagimus*, P. de Marca, op. cit., apéndice 168, col. 990; también en Monsalvatje, op. cit., apéndice XVI.

turas .potencialidades de la simple protección, que se hicieron realidad en el momento en que el papado abandonó su pasividad al servicio de instancias laicas y empezó a ser un centro activo de ejercicio del supremo poder feudal.

Este segundo nivel concretaba la libertad respecto al diocesano, el tercero y último hacía lo propio con el vínculo apostólico establecido. La protección dejaba de ser una sumisión etérea para clarificarse por medio del elemento simbólico por excelencia de la dependencia contraída: el censo. Arles se convertía en monasterio tributario; cada año satisfaría dos besantes²⁰. La prestación monetaria no suponía en ese momento salto cualitativo en la situación del monasterio, tan sólo potenciación de la libertad monástica, reforzadora del poder condal mediante una acentuación expresiva de la ligazón con el papado.

Del estudio de las bulas emitidas por Sergio IV a favor de los cenobios de Sant Martí de Canigó, Sant Pere de Fenolleda y Santa María d'Arles no es posible deducir con total nitidez la continuidad, bajo la dirección de Oliba de Ripoll y Cuixà, de la agrupación monástica que articuló Garí a fines del siglo X. Pero, incluso, si tal estructuración hubiera existido, no cabe interpretarla como proceso monacal autónomo de influjo cluniacense. Estaríamos más bien en presencia de una ordenación de los monasterios promovida por los respectivos condes de Cerdaña y de Besalú para cohesionar el dominio, apoyándose en la dependencia prioritaria de las casas a Roma, de la que dicha aglutinación es indisoluble. Otra cuestión bien distinta es el hecho de que esta razón de fondo cristalizara en formas ampliamente conocidas y difundidas a comienzos del siglo XI, aquéllas aportadas por Cluny, lo cual no debe otorgar a este último cenobio protagonismo explicativo relevante.

20. *Praedictum vero monasterium nobis tributarium eligimus per singulos annos duos bizantios*, P. de Marca, op. cit., apéndice 168, col. 992. La obligación censal es recogida también en P. Fabre y L. Duchesne, *Le Liber Censuum de l'Eglise Romaine*, vol. I, París, 1889-1904, pág. 211 (texto y nota 4 en col. 1).

21. R. d'Abadal, "L'esperit de Cluny i les relacions de Catalunya amb Roma i Itàlia al segle X", *Dels Visigots als Catalans*, vol. 2, págs. 9-24; A. Mundó, op. cit., págs. 552-553 y 559-560. P. Bonnassie acentúa ciertas matizaciones de este último estudioso ("... el verdadero papel de Cluny más bien modesto en estas regiones...", Mundó, op. cit., pág. 551) dentro de un esquema de "apertura al mundo" —Roma y Córdoba— diseñado por R. d'Abadal. La obsesiva caracterización prefeudal de la Cataluña anterior a mediados del siglo XI impide al estudioso francés sacar partido interpretativo de la reducción del influjo cluniacense y dotar de sentido profundo a las relaciones con la sede apostólica (*Catalunya mil anys entera, segles X-XI. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI* vol. I, Barcelona, 1979, págs. 287-291). Con anterioridad a estos escritos, M. Defourneaux habla ya identificado las actuaciones de Garí y Oliba con la penetración reformadora del monasterio borgoñón en la península (*Les français en Espagne aux XIe et XIIIe siècles*, París, 1949, págs. 18-19). Más recientemente, H.E.J. Cowdrey, ha matizado este punto; bajo estos dos abades la influencia fue "ligera, indirecta y no permanente" (*The Cluniacs and the Gregorian Reform*, Oxford, 1970, pág. 215, nota 1).

La sincronía a lo largo de un amplio periodo de tiempo entre privilegios otorgados a la abadía borgoñona y a centros del noreste peninsular, así como la propia huella de Cluny en las primeras agrupaciones monásticas del Pirineo oriental han conducido a R. d'Abadal, y tras él acríticamente a otros estudiosos, a considerar que la ruptura del aislamiento en que se encontraban las regiones catalanas desde principios del siglo X por medio de las relaciones con Roma fue fruto de la influencia de aquel monasterio²¹. Esta «apertura al mundo», tan característica del papel otorgado a Cluny en la Península Ibérica por la historiografía durante largo tiempo, ignora la evolución interior en aras de una actuación externa casi demiúrgica. Sin soslayar la incidencia cluniacense, que revestiría la forma de apropiación de soluciones ante circunstancias similares, la búsqueda de sanciones romanas respondió más a tendencias generadas por el proceso interno de maduración feudal en los enclaves condales que a costumbres implantadas por una abadía lejana. Incluso el propio movimiento asociativo, a pesar de que en la concreción liderada por Garí existía un indudable influjo de Cluny via Lezat, surgió de idénticas raíces y no por simple mimesis de determinadas concepciones monásticas, aunque en todo ello es naturalmente imposible calibrar de forma separada el peso de condiciones locales, comunes a muchas zonas europeas, y el de la difusión de pautas cluniacenses, desarrolladas a partir de situaciones generalizadas en el ámbito continental.

Résumé

Cluny et les congrégations bénédictines catalanes entre le Xème siècle et le XIème siècle

L'atomisation traditionnelle de la vie monastique bénédictine commença à révéler des signes partiels de faible agglutination au Xème siècle, résultat de l'éclosion de Cluny. Les débuts articulateurs du monacat dispersé eurent également leur expression dans les comtés catalans à travers la congrégation que mena Garí de Cuixà pendant les dernières décades du siècle; cet épisode de la vie monacale catalane fut le reflet de l'influence de Cluny, en passant par Lezat, mais surtout, une dynamique spécifique des cenobes stimulée par les circonstances propres aux diverses enclaves politiques. Ce dernier trait est particulièrement perceptible dans l'intervention d'Oliba auprès du pape Serge IV à Rome en 1011. La pluralité des bulles obtenues en faveur de nombreux monastères a été habituellement considérée comme un signe de groupement nouveau qui aurait succédé à celui dirigé par Garí jusqu'en 998 et perpétué ainsi l'empreinte de Cluny. Plus que d'une superstructure monacale sous la direc-

tion de l'abbé-évêque, les privilèges obtenus par les intérêts comtals de Guifré de Cerdagne et de Bernat de Besalú, présents à Rome amb leur frère. Les exemptions octroyées parallèlement à Ripoll et à Cuixà eurent un but semblable: celui d'éloigner des cénobes dépendants de ces comtés des liens diocésals proches possibles sources de perturbations, en les ancrant à un référent lointain: Rome. L'action d'Oliba semble répondre, donc, davantage aux nécessités politiques inhérentes à sa lignée elle-même qu'à des constructions avancées d'intégration monastique.

Resumit

Cluny e las congregacions benedictinas catalanas dins lo passatge del sègle X al sègle XI

L'atomizacion tradicionala de la vida monastica benedictina comencèt a revelar de signes parciais de febla aglutinacion al sègle X, fruch de l'espelida de Cluny. Los començaments articuladors del monacat dispèrs aguèron tanben lor expression dins los comtats catalans a través la congregacion que menèt Garí de Cuixà durant los darrièrs decennis del sègle; aqueste episòdi de la vida monacala catalana foguèt lo rebat de l'influéncia de Cluny, per via de Lesat, mas subretot, una dinamica especifica dels cenòbis estimulada per las circonstàncias pròprias dels diversès enclavaments politics. Aqueste darrièr trach es especialament perceptible dins l'intervencion d'Oliba alrèp del papa Sergi IV a Roma en 1011. La pluralitat de bullas obtengudas en favor de diversès monastiers es estada abitualament considerada coma un signe d'un agropament novèl qu'auriá succedit a la dirigida per Garí fins 998 e perpetuat aital l'empremta de Cluny. Mai que d'una superestructura monacala jos la direccion del abat-evesque, los privilègis obtenguts pels interessos comtals de Guifré de Cerdanha e de Bernat de Besalú, presents a Roma amb son fraire. Las exempcions autrejadas parallelament a Ripoll e a Cuixà aguèron una meta parièra: la de desligar de cenòbis dependents dels diches comtats de ligams diocesals pròches perturbaires, en los ancorar a una referéncia alunhada: Roma. L'accion d'Oliba sembla respondre, doncas, mai a las necessitats politics de son quite linhatge que a de constructions avançadas d'integracion monastica.

Notas para un estudio iconográfico: los ciclos de los profetas Daniel y Jonás y la Portada de Ripoll¹

Alfonso Vidal Taboada
Universitat de Barcelona

Resum

Notes per un estudi iconogràfic: els cicles dels profetes Daniel i Jonàs i la Portalada de Ripoll

Els múltiples estudis que s'han fet sobre la portalada occidental de Santa Maria de Ripoll (c. 1150) han evidenciat les estretes relacions existents entre els relleus escultòrics i els models iconogràfics de les il·lustracions de les Bibles catalanes de Rodes i Ripoll, del s. XI. La present comunicació només pretén remarcar algunes d'aquestes relacions i expressar com mitjançant la pervivència durant tot el període altmedieval d'aquestes imatges, es pot establir una tradició representativa per a certs models, com és el cas significatiu dels cicles de Daniel i Jonàs. La configuració d'aquest tipus de representacions i la seva aparició posterior en les miniatures de les Bibles catalanes, així com les variants que es detecten en l'escultura monumental de la portalada, ja de per sí interessant davant l'escassa presència de cicles tan extensos dedicats a aquests profetes, centren l'investigació que presentem.

El momento de esplendor cultural del monasterio de Ripoll durante los siglos X y XI es posiblemente uno de los más brillantes y mejor conocidos de la cultura monástica altomedieval. Las relaciones mantenidas por Ripoll con los más importantes núcleos culturales europeos, marcó todo un mundo de contactos literarios, científicos y artísticos que hicieron crecer la reputación del centro religioso y la posibilidad de amparar una destacada promoción artística bajo su protección. Conocemos la voluntad de enriquecer durante estos siglos el fondo de su biblioteca y el gran esfuerzo que se llevó a cabo para la obtención de códices, así como la insistente actividad artística desarrollada en

comunicacions-VI

1. El presente estudio se engloba dentro de un proyecto de investigación más amplio titulado "Las formas de transmisión de modelos iconográficos en la Alta Edad Media hispánica (s. IV-XI): la iconografía del libro de Daniel", (subvencionado por la DGICYT. PB95-0886).

este periodo bajo la configuración de un particular estilo plástico en la línea del románico².

Asociamos a este desarrollo artístico de Ripoll la realización de dos magníficos ejemplares bíblicos: la *Biblia de Rodas* (Bibliothèque Nationale, París. ms. lat. 6)³ y la *Biblia de Ripoll* (Biblioteca Apostólica Vaticana, ms. lat. 5729)⁴, así

2. Resulta redundante abordar toda la bibliografía relativa a Ripoll y su condición de gran centro cultural y artístico, por ello nos limitaremos a destacar aquellos estudios más interesantes o que suponen completos estados de la cuestión: Beer, R. (1909): *Los manuscritos del monestir de Santa Maria de Ripoll*, Barcelona. Albareda, M. (1927): "Els manuscrits de la Bibl. Vaticana. Reg. Lat. 123, Vat. Lat. 5730 i el scriptorium de Santa Maria de Ripoll", *Catalonia Monastica*, I, pp. 23-96. Díaz y Díaz, M. (1968): "El monasterio de Ripoll y la transmisión de la cultura clásica", *Boletín del Instituto de Estudios Helénicos*, II, pp. 5-12. Delcor, M. (1974): "Le scriptorium de Ripoll et son rayonnement culturel. État de la question", *Les cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 5, pp. 45-64. Pladevall, A. (1987): "Santa Maria de Ripoll", *Catalunya Romànica*, X, Barcelona, pp. 206-221. Ibarburu, M.E. (1987): "L'escriptori de Santa Maria de Ripoll i els seus manuscrits", *Catalunya Romànica*, X, Barcelona, pp. 276-281, 315-332. Ibarburu, M.E. (1995): "Los scriptoria de Ripoll, Vicy Girona: un posible estilo catalán de ilustración de manuscritos", *Lambard*, VII, (1993-1994), pp. 157-171. Castiñeiras, M.A. (1998): "Ripoll i les relacions culturals i artístiques de la Catalunya alt-medieval", *Del romà al romànic*, Barcelona, pp. 435-442.

3. La *Biblia de Rodas*, dividida actualmente en 4 volúmenes, formaba un único gran manuscrito que se data habitualmente en el segundo tercio del siglo XI, y aunque no existe una cronología definitiva para todo el conjunto, tal vez habría que adelantar su origen hasta principios del s. XI, contemporáneamente a la *Biblia de Ripoll* o quizás antes, si bien *Rodas* fue completada en ilustración a lo largo del s. XI, y finalizada a principios del s. XII. Sabemos que perteneció al monasterio de Sant Pere de Rodas por las noticias sobre como en 1693 el Mariscal Anne-Jules, Duc de Noailles, se había apropiado allí de una Biblia, que paso más tarde a otras colecciones francesas. Por otro lado la presencia de un privilegio del papa Inocencio II a dicho monasterio, datado del 5 de Diciembre de 1130, copiado en un folio de la Biblia no utilizado por los copistas (vol. III, fol. 39), nos hace suponer que sobre esas fechas el manuscrito ya debía encontrarse en Rodas. Para este ejemplar: Villanueva, J. (1851): *Viaje literario a las iglesias de España*, vol. XV, Madrid, pp. 38. Berger, S. (1893): *Histoire de la Vulgate pendant les siècles du moyen âge*, París, pp. 24, 62, 130, 400. Neuss, W. (1922): *Die katalanische Bibelillustration um die wende des ersten jahrtausends und die alspanische Buchmalerei*, Bonn und Leipzig, pp. 10-15. Domínguez Bordona, J. (1929): *Exposición de Códices miniados españoles. Catálogo*, Madrid, pp. 46 y ss. Neuss, W. (1951): "Die katalanische Bibel aus Sant Pere de Roda und Dürers Apokalypse", *Miscel'lania Puig i Cadafalch. Recull d'estudis d'arqueologia, d'història de l'art i d'història*, I, Barcelona, (1947-1951), pp. 261-267. Guadiol, J. (1955): *La pintura mitgeval catalana. Els primitius. (3 part). Els llibres il·luminats*, Barcelona, pp. 87 y ss. Bohigas, P. (1960): *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña*, I, Barcelona, pp. 68 y ss. Klein, P.K. (1972): "Date et scriptorium de la Bible de Roda. État des recherches", *Les cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 3, pp. 91-102. Bohigas, P. (1985): "La miniatura a l'època romànica", *Lambard*, I, (1977-1981), pp. 105-113. Avril et al. (1982): *Manuscrits enluminés de la Bibliothèque Nationale. Manuscrits de la Péninsule Ibérique*, París, pp. 31-43. Alcoy, R. (1987): "Biblia de Rodas", *Catalunya Romànica*, X, Barcelona, pp. 292-305.

4. La escritura de la *Biblia de Ripoll* se ha relacionado con la del monje Guifredo, identificado en otros manuscritos contemporáneos de Ripoll, lo que sitúa su origen dentro de este escritorio en la primera mitad del s. XI, posiblemente en la segunda o tercera década del siglo. Fue conocida como *Biblia de Farsa*, posiblemente en base a un error de interpretación de una de sus muchas notas marginales, aunque seguramente esta misma atribución a la abadía italiana no se replanteó en

como la posterior realización de uno de los conjuntos de relieves escultóricos figurados más interesantes del románico, la portada monumental de la iglesia abacial de Santa María de Ripoll⁵.

La posibilidad de que aquellas dos Biblias nacieran en un mismo escritorio y en un momento contemporáneo es la hipótesis más difundida, si bien se plantean reservas, sobre todo debido a la importancia que supondría que un mismo escritorio pudiera estar realizando en un mismo momento dos obras tan ambiciosas. En el inventario de 1047, tras la muerte del Abat Oliba, se citan tres Biblias en Ripoll. Una de ellas debe ser la que actualmente se encuentra en la Biblioteca Vaticana, y una de las otras dos se ha querido vincular con la que perteneció a Rodes⁶. Lo cierto es que el origen de la *Biblia de Rodes* sigue presentando problemas, mientras que la relación de la *Biblia de Ripoll* con el propio monasterio se fundamenta en la más que posible incidencia de sus miniaturas como modelos para la realización de la portada de Santa María⁷.

tanto que el estilo de sus miniaturas fue largamente tenido por italiano, hasta ser relacionada con la *Biblia de Rodes* y la portada de Ripoll. Su llegada a tierras italianas tras un paso por tierras francesas, según demuestran ciertas anotaciones textuales de los siglos XII al XV, han hecho pensar que posiblemente fuera sacada del monasterio por los monjes marseleses que habían ejercido su protección sobre la congregación hasta 1180. Para este ejemplar ver la nota anterior y especialmente: Neuss, 1922 (*op. cit.*), pp. 16-34. Mundó, A.M. (1976): "Las Biblias románicas de Ripoll", *Actas del XXIII Congreso Internacional de Historia del Arte (Granada 1973)*, I, Granada, pp. 435-436. Alcoy, R. (1987): "Biblia de Ripoll", *Catalunya Romànica*, X, Barcelona, pp. 305-315. Mundó, A.M. (1988): "Importación, exportación y expoliaciones de códices en Cataluña (siglos VIII al XIII)", *Coloquio sobre circulación de códices y escritos entre Europa y la Península en los siglos VIII-XIII (Santiago, 1982)*, Santiago, pp. 87-134, concretamente pp. 131-133.

5. Gudiol i Cunill, J. (1909): "Iconografía de la portalada de Ripoll", *Bulletí del centre excursionista de Catalunya*, XIX, pp. 93 y ss. Sanoner, G. (1923): "Le portail de Santa Maria de Ripoll", *Bulletin Monumental*, 81, pp. 352-399. Junyent, E. (1932): *La basílica de Santa Maria de Ripoll (1032-1932)*, Ripoll. Puig i Cadafalch, J. (1952): *Monumenta Cataloniae, VI: L'escultura romànica a Catalunya*, Barcelona. Sanjaçon, R. (1970): "Le portail de Ripoll, les herons et l'Apocalypse", *Cahiers de civilisation méditerranéenne*, XIII, pp. 139-147. Barral, X. (1973): "Le portail de Ripoll. Etat des questions", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, 4, pp. 139-161. Barral, X. (1973)2: "La sculpture a Ripoll au XII siècle", *Bulletin Monumental*, 131, pp. 311-359. Junyent, E. (1975): *El monestir romànic de Santa Maria de Ripoll*, Barcelona, pp. 48-58. Rico, F. (1976): *Signos e indicios en la portada de Ripoll*, Barcelona. Barral, X. (1987): "L'escultura monumental", *Catalunya Romànica*, X, Barcelona, pp. 232-241. Yarza, J. (1987): "Notes introductories i aspectes generals sobre la portalada de Santa Maria de Ripoll", *Catalunya Romànica*, X, Barcelona, pp. 241-245, 245-252.

6. Mundó, A.M. (1994): "La cultura artística escrita", *Catalunya Romànica*, I, Barcelona, pp. 133-162, concretamente pp. 139-140 y 154-157, propone el origen de la *Biblia de Rodes* en Ripoll, pasando luego a Rodes u otro centro donde fue completada. También comenta la atractiva posibilidad de que ciertos fragmentos textuales dispersos entre Barcelona, Montserrat y Banyoles pertenezcan a la tercera Biblia, que el llama de Sant Miquel de Fluvia, por provenir de aquel monasterio fundado por Oliba el fragmento más interesante, donde descubre la misma mano de uno de los copistas de la *Biblia de Rodes*.

7. Pijoan, J. (1913): "Les miniatures de l'Ocoteuch a les biblias romàniques catalanes", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, IV, (1911-1912), pp. 475-507. Neuss, 1922 (*op. cit.*), pp. 21-24.

Ante la evidencia de una estrecha relación textual entre las dos Biblias, así como que un mismo miniaturista trabajara en ambas, al menos para los dos primeros volúmenes de *Rodes*, nos lleva a aceptar una particular relación entre ellas, tanto de una posible dependencia a un centro concreto como de cronología relativa⁸. En todo caso, si se acepta para la *Biblia de Rodes* un origen en Ripoll, y que sea una de las citadas en el aquel inventario de 1047, debemos suponer que ésta se debía encontrar incompleta, ya que el estilo de una gran mayoría de sus ilustraciones parecen muy posteriores a esta fecha. Surge entonces la posibilidad de aceptar que un primer artista activo o proveniente del monasterio de Ripoll iluminó o estaba iluminando en los alrededores del 1047 ambas Biblias, pasando una de éstas, incompleta, a Sant Pere de Rodes donde aparte de recibir la copia del privilegio de Inocencio II de 1130, posiblemente fue completada con nuevos ciclos de miniaturas⁹.

Desconocemos de donde provenía aquel primer miniaturista y a que centro se encontraba adscrito, pero no se puede reconocer su actividad en ninguna otra obra del escritorio de Ripoll, ni en otras realizaciones catalanas. ¿Era tal vez un miniaturista itinerante? No sabemos hasta que punto podemos pensar en la participación de artistas activos en ambos centros, o en la propia existen-

Klein, 1972 (*op. cit.*), pp. 91-102. Barral, 1973 (*op. cit.*), pp. 139-161. Rico, 1976 (*op. cit.*). Las evidentes diferencias entre los modelos de ambas obras, detectadas en la copia y la disposición de los ciclos, tal vez deban ser entendidos como producto del cambio de soporte material, donde aparte de aceptar que no hubo una copia directa de Ripoll, sino una interpretación de sus modelos, además cabría destacar la posible confluencia de otros modelos cercanos.

8. En este caso aceptamos la propuesta de Mundó, 1994 (*op. cit.*), pp. 154-157, que desde su estudio paleográfico establece la cronología relativa de realización de ambas, aceptando que Ripoll debió quedar ilustrada y completada antes que *Rodes*. La relación de contemporaneidad relativa con *Rodes*, surge al observar como posiblemente el monje copista Guifredo pudo tener a mano ambas Biblias junto con otros textos extrabíblicos, lo que le sirvió para realizar correcciones dentro del texto de Ripoll que aceptaban y ampliaban las realizadas marginalmente sobre el texto de *Rodes*, y como, de igual manera, se corrigieron elementos en *Rodes*. O sea, que durante un tiempo ambas Biblias convivieron en un mismo escritorio.

9. Las relaciones estilísticas de estas últimas intervenciones remiten a escritorios ajenos a Ripoll, y posiblemente se realizaron en Rodes o en algún escritorio vinculado con el ambiente de Girona. Y en este sentido cabría destacar que el estilo del llamado segundo miniaturista de la *Biblia de Rodes*, activo en el actual vol. III, donde encontramos los ciclos de profetas, nos acerca a realizaciones como el *Homiliario de Beda*, proveniente de Sant Feliu de Girona, (Museu d'Art, Girona, Núm. Inv. 56), (Klein, 1972 (*op. cit.*), pp. 97-99). Del mismo modo la relación de estilo del miniaturista del Apocalipsis, en el vol. IV de *Rodes*, con el del *Beato de Turín* (Biblioteca Nazionale Universitaria, Turín. Sgn. I.II.1) ha fijado para ambos maestros una órbita de relación con Girona o en un escritorio próximo a su ambiente, al entorno del año 1100, (Orriols, A. (1994): "Les il·lustracions del manuscrit Vat. Lat. 5730 i la seva relació amb altres produccions catalanes de l'entorn del 1100", *Anuario de Estudios Medievales*, 24, pp. 943-966).

cia de un escritorio en Sant Pere de Rodes sobre estas fechas¹⁰. Pero fuera de aquella primera relación de hermandad entre las Biblias no alcanzamos a resolver la falta de coincidencia general de las últimas ilustraciones de la *Biblia de Rodes* con respecto a producciones de Ripoll, todo y que creamos que muchos de estos modelos fueron conocidos u originados en este centro. Los escasos paralelos artísticos de *Rodes* con manuscritos de aquel escritorio son menos evidentes que los que se presentan con otros centros y tal vez tendríamos que pensar en la configuración de toda una serie de relaciones fruto de un mismo ambiente, si bien es cierto que desconocemos cómo funcionaron las relaciones de influencia entre los escritorios¹¹.

Toda esta problemática configuración de ambas Biblias nos interesa para poder establecer de qué modo pudo darse una posterior utilización de sus ciclos como modelos en la realización de la portada de Ripoll. Y sin duda uno de los primeros aspectos a tener en cuenta es que aquel primer maestro, activo en ambos ejemplares, no debió completar su trabajo en la *Biblia de Rodes*, y éste fue realizado por un miniaturista posterior, lo que nos ofrece como resultado, en relación al ciclo de Daniel y Jonás, que se demuestren evidentes diferencias de concepción y resultado de las soluciones ilustrativas. En el desarrollo de las miniaturas el primero de los maestros resulta ser mucho más esquemático o sintético que la posterior actuación del segundo maestro de *Rodes*. Y no son tan solo diferencias estilísticas, debido a una evolución temporal del estilo, sino a que seguramente el primero de los maestros tenía mayor capacidad para el dominio del dibujo y la creación de imágenes. En sus trazos firmes y esquemáticos, y en la agilidad y dinamismo que confiere a sus dibujos parece desvelarse

10. Se habla precisado para el monasterio de Rodes y su hipotético escritorio un declive cultural que le hubiera incapacitado para producir este tipo de códices, pero tal vez esos argumentos sólo son extensibles para los inicios del s. XI. (ver Klein, 1972 (*op. cit.*), pp. 100-101 y Mundo, 1994 (*op. cit.*), pp. 139-140). A la luz de los últimos descubrimientos de pintura mural en los restos arqueológicos del primero de los claustros de Sant Pere de Rodes, concretamente del fragmento mural de la Crucifixión, creemos que se puede detectar la labor de un miniaturista en el mismo, lo que podría permitir la lógica existencia de un escritorio a lo largo de este s. XI. (ver Mancho, C. (1998): "Tradicions iconogràfiques i formals en la pintura preromànica", *Del romà al romànic*, Barcelona, pp. 425-430, concretamente pp. 429). (Del mismo modo queremos apuntar que nos consta la próxima aparición de un estudio por parte Jaume Barrachina (*Locus Amoenus*, 1999 (en prensa).) sobre una hipotética reconstrucción de la portada de Rodes y que esperamos aporte nueva luz sobre un posible uso de las miniaturas de su Biblia en ella).

11. Como se ha comentado anteriormente la posible cercanía de estilo con producciones vinculadas al ambiente de Girona, parecen indicar que la *Biblia de Rodes* se completó fuera de Ripoll, en tanto que no encaja con el estilo desarrollado en las producciones ripollesas, al menos a finales del s. XI principios del XII. Esta posible vinculación de Girona con otros escritorios de la zona, formando el posible grupo de Rodes-Girona-Vic-Cuixa, queda demostrada de momento en cuanto al intercambio de modelos y artistas (ver Klein, 1972 (*op. cit.*), concretamente pp. 96-102. Ibarburu, 1995 (*op. cit.*), pp. 157-171).

como un artista particularmente sintético, con un dibujo rápido, suelto, de formas agitadas y composiciones vivas, que se contraponen con el asentado trazado y pensadas composiciones del maestro de *Rodes*, lleno de detalles y anécdotas narrativas. Ante esta falta de detallismo del primer maestro podemos considerar que su trabajo sobre los modelos precedentes se basó en la síntesis de imágenes. Por contra, el segundo miniaturista, tal vez menos hábil, resulta igualmente interesante en base a la búsqueda, inclusión y explotación de sus modelos, lo que le llevó a presentar la ilustración de ciclos más completos¹². Y en este sentido no resulta nada habitual la amplitud de imágenes desarrolladas en Daniel, tan sólo comparable a la presencia de este mismo ciclo en los códices del *Comentario al Apocalipsis de Beato de Liébana* que incorporan el *Comentario de Jerónimo a Daniel*¹³.

La narración de los primeros episodios de la vida del profeta, o sea la primera parte del libro canónico de Daniel¹⁴, fue históricamente la más ampliamente representada en base a su sentido de salvación e intercesión divina en favor de la figura del buen creyente, simbolizada por Daniel. La *Biblia de Ripoll* sólo presenta algunas de esas primeras imágenes del ciclo, mientras en *Rodes* aparece representado casi el ciclo completo, si bien también se detecta un mayor interés por aquellos primeros episodios canónicos, especialmente por las imágenes dedicadas a los pecados y la intercesión divina para conmutar los cas-

12. Cabe pensar en la incidencia de diferentes modelos ilustrados, de forma que tal vez *Ripoll* se dedicó a compendiar imágenes que *Rodes* acabó resolviendo de forma diferente. Esta misma existencia de otros modelos se detecta en tanto se recuperaron los del Apocalipsis para *Rodes* que *Ripoll* no presentaba, pero del mismo modo *Rodes* no copió las imágenes del Nuevo Testamento que si aparecían en *Ripoll*.

13. El *Comentario de Jerónimo a Daniel* en los *Beatos* suele incorporar un total de 10 imágenes, si bien existe la tendencia a incluir otras 2 imágenes como propias del ciclo, aunque se hallen fuera del texto: La escena concordante de la estatua y las cuatro bestias (Dan. II- Dan. VII) / La imagen de Babilonia rodeada de dragones (Apoc. XVIII, 2). Mientras los episodios de Daniel más habituales son: Asedio de Jerusalén y las lamentaciones de Jeremías (Jer. XXXIX- Dan. I) / El sueño de Nabucodonosor sobre la estatua (Dan. II, 1-34) / Los tres jóvenes hebreos en el horno (Dan. III) / Sueño del árbol abatido y la locura de Nabucodonosor (Dan. IV) / El festín de Baltasar (Dan. V) / Daniel en el foso de los leones (Dan. VI- Dan XIV) / La visión de las cuatro bestias y el anciano de los días (Dan. VII) / La visión del camero contra el macho cabrío (Dan. VIII, 1-14) / La explicación del ángel Gabriel a Daniel (Dan. VIII, 15 - Dan. IX) / Daniel y el ángel del Tigris (Dan. X). (ver Williams, J. (1994): *The Illustrated Beatus: A corpus of the Illustrations of the Commentary on the Apocalypse*, I, London).

14. El libro bíblico de Daniel se estructura en dos secciones, la canónica (Dan. I- Dan. XII), más el añadido de un apéndice con las narraciones denominadas deuteroconónicas (Dan. XIII- Dan XIV), que contienen la Historia de Susana y la Historia de Bel y el Dragón. La parte canónica se divide a su vez en dos partes, la narración de los primeros episodios de la historia del profeta (Dan. I- Dan. VI), resultando los más conocidos, y las visiones apocalípticas y proféticas (Dan. VII- Dan. XII).

tigos derivados, adquiriendo gran valor artístico mediante monumentales composiciones.

El ciclo de Daniel en la *Biblia de Ripoll* se articula a partir de una primera imagen intercalada al final de las columnas del texto (fol. 227) y una página totalmente decorada con escenas continuas en cinco registros o bandas paralelas de figuración narrativa (fol. 227v), configurando un total de 12 episodios que representan los seis primeros capítulos del libro de Daniel¹⁵.

La *Biblia de Rodas* enriquece el número de imágenes y de espacio dedicado a esta ilustración. El miniaturista realiza una narración en registros, pero separando las escenas por márgenes claros que delimitan las secuencias y el funcionamiento de los episodios. Contiene un total de 26 escenas distribuidas a lo largo de cinco páginas dedicadas por completo a recibir ilustración (vol. III, fol. 64v-66v), con un total de 16 registros¹⁶.

15. Empieza el ciclo con la caída de Jerusalén asediada por Nabucodonosor (fol. 227). En la siguiente página ilustrada (fol. 227v) aparece en el primero de los registros la escena del sueño de Nabucodonosor sobre la estatua, continuando con el interrogatorio y muerte a los sabios por no conocer el significado del sueño y como Daniel fue colmado de presentes al dar explicación al mismo. La adoración de la estatua, con los adoradores y dos músicos abre el segundo registro, siguiendo con la acusación a los tres jóvenes hebreos presentados ante el rey por no adorar la estatua y se cierra con la condena al horno de los mismos, donde aparece el ángel que les salvó de las llamas y dos encargados de atizar el fuego. La escena del sueño de Nabucodonosor sobre del árbol frondoso que posteriormente fue abatido, abre el siguiente registro, que continúa con la locura del rey, condenado a vivir entre las bestias. El siguiente registro se dedica al festín de Baltasar y como una escritura misteriosa predijo la caída de su reinado y la toma de la ciudad por parte de Darío. Se cierra con un último registro con Daniel en el foso de los leones, rodeado por siete fieras y a continuación la presencia de los acusadores devorados por los leones.

16. Se echa en falta una primera escena sobre la caída de Jerusalén, tal como aparecía en la *Biblia de Ripoll* y los *Beatos*, y se inicia el ciclo (fol. 64v) con la escena del sueño de Nabucodonosor sobre la estatua y el interrogatorio a los sabios. En el siguiente registro aparece la muerte de los sabios y a continuación la explicación de Daniel. El último registro presenta en única escena la adoración de la estatua, incluyendo al rey, los adoradores, así como músicos y personajes circenses realizando equilibrios y malabares. La siguiente página decorada (fol. 65) se inicia con la acusación a los tres hebreos, pasando después a su condena al horno con la presencia del rey, los acusadores, los atizadores del fuego con fuelles y en doble presencia el ángel protector y los jóvenes, al ser lanzados al fuego y dentro del horno. Una nueva página (fol. 65v) se inicia con la escena del sueño de Nabucodonosor del árbol frondoso. El siguiente registro incluye la revelación del sueño por Daniel y la locura del rey, mientras en el último aparece el rey entre las bestias. El festín de Baltasar ocupa el primer registro de la siguiente página (fol. 66). Y bajo éste aparece Daniel en el foso de los leones y seguidamente el castigo a los acusadores que son devorados por los leones. El registro inferior incluye la visión profética de las cuatro bestias, para pasar en el siguiente registro a la visión del anciano de los días. La última página decorada (fol. 66v) se abre con la visión de la lucha del carnero contra el macho cabrío, saltándose las siguientes escenas visionarias, ocupando el registro inferior con el ciclo de Susana resumido en tres imágenes: el acoso, los ancianos acusándola públicamente y el juicio de Daniel con el castigo a los acusadores. El siguiente registro contiene la historia de Bel y el dragón sintetizada en tres imágenes: la desaparición de las ofrendas a Bel, la caída de Bel y sus adoradores y el envenenamiento del dragón. El último registro presenta la acusación de Daniel

El mismo interés hacia estas escenas básicas de Daniel, que en la *Biblia de Rodes* priorizaban las ideas de pecado y salvación, se demuestra en la portada de Santa María de Ripoll donde aparecen resumidas en una de las arcadas de la puerta, concretamente en los relieves de la sexta arcada, iniciándose el ciclo en la parte alta del arco y siguiendo por el derrame hacia el costado derecho con un total de cuatro episodios¹⁷.

Dentro de la misma portada había sido comentada la posibilidad de que las partes bajas de los relieves del zócalo del frontispicio hicieran supuesta referencia a escenas visionarias del ciclo de Daniel, concretamente a la aparición de las cuatro bestias apocalípticas que se repartieron el poder sobre la tierra (Dan. VII), para el registro derecho, y el episodio del enfrentamiento del carnero contra el macho cabrío a las puertas de la ciudad de Susa (Dan. VIII), en el registro izquierdo¹⁸. Actualmente parece descartada esta posibilidad por una más convincente interpretación que propone una correspondencia de estas imágenes con temas animalísticos, como fauna fantástica y lucha entre bestias, que resultan, por otro lado, muy recurrentes dentro de los programas decorativos románicos¹⁹.

Para el ciclo de Jonás la *Biblia de Ripoll* tan sólo presenta una imagen que incorpora sintetizados tres episodios diferentes y aparece ocupando parte del espacio de la columna intermedia del texto (fol. 242)²⁰. (Fig. 1.1)

Por su parte, el mismo ciclo en la *Biblia de Rodes* presenta casi una página completa dedicada a su ilustración (vol. III, fol. 83), con un total de cuatro imágenes articuladas en cuatro registros, que ocupan el espacio de dos de las

ante Dario y como es condenado de nuevo al foso de los leones, acompañado por Habacuc portado por un ángel, cerrándose con la muerte de los acusadores.

17. La primera de las imágenes, el sueño del árbol de Nabucodonosor se sitúa en la parte alta, y muestra un estilizado árbol con aves y unas pequeñas cabezas al lado izquierdo y una figura en un lecho al otro (Dan. IV). Sigue una doble representación de figuras, en grupos de dos, las superiores presentan un personaje coronado, tal vez el rey Nabucodonosor o su estatua, que así solía ser representada, y a su lado otra figura más esquemática, con dos pequeñas cabezas a sus pies, posibles adoradores. Las figuras inferiores presentan dos músicos, uno con un arpa y el otro con una pequeña viola. Bajo ellos 2 personajes, atizan unas llamas donde aparecen unas pequeñas cabezas, en referencia a la escena de los tres hebreos en el horno (Dan. III). En la parte inferior aparece un ángel surgiendo de una nube que lleva arrastrado por los cabellos al profeta Habacuc, que con una cesta llena de víveres socorre a Daniel que está dispuesto en una esquemática imagen del foso con 2 leones (Dan. XIV).

18. Junyent, 1932 (*op. cit.*), pp 255, mantenida en Junyent, 1975 (*op. cit.*), pp. 56.

19. Barral, 1973 (*op. cit.*), pp 147-149

20. La imagen tan solo presenta a un ángel dialogando con Jonás en actitud orante, recibiendo la indicación divina de dirigirse a Nínive; a sus pies la figuración de la ballena tragándose al profeta y, finalmente, bajo una composición vegetal una nueva figura que representa a Jonás bajo el rincino.

tres columnas de texto, si bien la primera de las imágenes ocupa el espacio tan solo destinado a la columna intermedia del texto²¹. (Fig. 1.3)

La portada de Ripoll parece recuperar en este caso modelos muy cercanos a los desarrollados en la *Biblia de Rodas*, ya no sólo en la extensión del ciclo de Jonás, sino en la proximidad de las imágenes²², si bien con los pertinentes cambios derivados de una adecuación de los modelos a un soporte diferente, la supuesta interpretación que se hizo de esos modelos y la inevitable componente de innovación y de orientación artística del maestro que aplicó el programa. La representación de este ciclo la hallamos en el derrame izquierdo de aquella misma sexta arcada dedicada a Daniel, articulándose en cinco imágenes.²³

Habitualmente el ciclo de Jonás era representado por las primeras comunidades cristianas como una prefiguración de la resurrección de Cristo, convirtiéndose en uno de los temas funerarios paleocristianos por excelencia. Pero en la portada de Ripoll encontramos una clara idea de evocación del arrepentimiento como un camino a la salvación, no tan sólo del propio profeta, desnudo dando gracias a Dios o aprendiendo a perdonar bajo el ricino, sino el arrepentimiento de los propios ninivitas.

Esta idea de salvación se refuerza al encontrarse en disposición paralela con el ciclo del profeta Daniel, pero esta salvación es retomada en Daniel bajo la presencia de temas que reinciden en el mantenimiento de la fe y la oposición a la idolatría. Y es probablemente para poner énfasis en esa idea de la salvación que se espera tras mantenerse fiel a las creencias, que el ciclo desordena la narración y coloca en la parte alta de la secuencia, como primer episodio, el sueño del árbol, tal vez porque siguiere la máxima soberbia de los hombres; le sigue a continuación un tema de idolatría básico de las representaciones cristia-

21. Figura la orden divina de dirigirse a Nínive a través de una mano divina que surge de la nube. Bajo ella la escena con el barco y los marineros que se deshicieron de Jonás para calmar la cólera divina que les azotaba con una gran tormenta. Jonás aparece dos veces, siendo lanzado e inmediatamente devorado por la ballena y expulsado por ésta. Más abajo la presencia de la ciudad de Nínive, o posiblemente un palacio, donde el rey y sus consejeros escuchan las predicciones del profeta. Finalmente se cierra el ciclo con la figura de Jonás bajo el ricino pensativo, mientras un gusano es enviado a devorar y secar dicha planta.

22. Esta relación ya había sido destacada por Neuss, 1922 (*op. cit.*), pp. 24-25, y retomada con especial interés por Klein, 1972 (*op. cit.*), pp. 99.

23. Estas escenas se inician con la representación de la indicación divina al profeta de dirigirse a Nínive, a través de una mano surgida de la nube (Jon. I, 1-2). El episodio de Jonás siendo devorado por la ballena tras ser lanzado del barco (Jon. I, 3 - Jon. II, 11). El profeta desnudo, tal vez en actitud de agradecimiento por haber sido vomitado por la ballena, aunque también podría referirse a la oración del profeta desde el vientre del animal (Jon. II, 2-11). Sigue la predicación a los Ninivitas asomados a las murallas de su ciudad (Jon. III). Y finalmente Jonás bajo el ricino pensativo o adormecido, mientras el árbol parece ser devorado por el gusano, representado como una cabeza monstruosa en la base de la planta (Jon. IV).

Figura 1.

1.1. Ciclo de Jonás. Biblia de Ripoll (fol. 242).

1.2. Ciclo de Abdías (detalle). Biblia de Rodes (vol. III, fol. 82).

1.3. Ciclo de Jonás. Biblia de Rodes (vol. III, fol. 83).

nas, la estatua de Nabucodonosor; llegando luego la escena del suplicio de los tres hebreos y, finalmente, la imagen de salvación por antonomasia, Daniel asistido por Habacuc y el ángel en el foso de los leones.

Estas composiciones de la portada no coinciden plenamente con las imágenes representadas en ambas Biblias, pero demuestran una cercanía indudable y, por otro lado, no se podría concebir su origen sin pensar en la mediación de la

influencia de modelos provenientes de la ilustración, ante la imposibilidad de encontrar ciclos tan extensos de ambas narraciones en representaciones monumentales.

Atendiendo a la fecha de 1150 en la que se data la famosa portada románica de la iglesia de Santa María de Ripoll, debemos suponer que la *Biblia de Rodes* ya no debía encontrarse en dicho monasterio y difícilmente pudo recurrirse a ella como modelo, pero limitarse tan solo a la *Biblia de Ripoll* como único proveedor de imágenes resulta poco acertado, pues aparte de los muy acusados parecidos con los relieves del frontispicio de la portada, esta relación se matiza en los dos ciclos de profetas. Y si bien normalmente se alega una falta de incidencia de la *Biblia de Rodes* en el programa iconográfico de esta escultura²⁴, puede observarse una evidente relación con el ciclo de Jonás, y tal vez se debería remarcar esta misma proximidad para los modelos del ciclo del profeta Daniel.

El estudio de posibles paralelos para los relieves de la portada nos llevan a indicar que los dos ciclos de profetas no deberían encontrarse muy lejos de la *Biblia de Rodes*, aunque tal vez pudieron existir más modelos que tuvieron paralela incidencia²⁵. Por otro lado, la revisión de ejemplos contemporáneos que remitan a soluciones tradicionales de representación, caso de Daniel en los ejemplares de *Beatos*, no parecen destacar modelos que den una relación más directa que aquella que se puede establecer entre esta Biblia y la portada, por lo que debemos aceptar que sus modelos están en la línea de los presentados en *Rodes* o más seguramente de los que originaron *Rodes*.

24. Klein, 1972 (*op. cit.*), pp. 99, creía que la relación de *Rodes* con la portada se extendía, a parte del ciclo de Jonás, a las imágenes de la visión de Dios rodeado por los 24 ancianos (vol. IV, fol. 105v) y la Ascensión de Elías (vol. II, fol. 43), si bien con diferencias ciertamente extremas en la portada.

25. Si aceptamos que hay ciertas pequeñas diferencias entre los ciclos bíblicos referenciados, resulta atractivo pensar en la posible pervivencia de modelos de un ejemplar bíblico anterior, que hubiera servido de base a ambas Biblias o, incluso, que la tercera Biblia del inventario de Ripoll, sea o no la identificada como *Biblia de Fluvià*, pudiera haber estado iluminada y hubiera remitido algún modelo más para estas imágenes. Por otro lado, sabemos que *Rodes* y *Ripoll* utilizaron otros ejemplares bíblicos para su redacción, que tal vez también pudieron estar iluminados y haber conservado imágenes que se utilizaron de diferente modo en ambas, ya no sólo por las diferencias destacadas entre sus ciclos, sino por aquellas imágenes, ya comentadas, que se incorporaron para el Nuevo Testamento en *Ripoll* y para el Apocalipsis en *Rodes*. Estas posibilidades nos resolverían una probable pervivencia en el escritorio de Ripoll de aquellos modelos de la portada para los profetas, cercanos a los de la *Biblia de Rodes*, que ya no se encontraba en este centro. Sabemos que estos ciclos proféticos de *Rodes* posiblemente no fueron ilustrados en Ripoll, pero creemos pudieron haberse conocido y conservado allí. Por otro lado, no podemos negar que no se hubiera recurrido a la *Biblia de Rodes* para proveerse de modelos, pues las relaciones entre *Rodes* y Ripoll parece que habían sido buenas (Mundó, 1994 (*op. cit.*), pp. 139), pero parece más razonable creer que Ripoll podía disponer de una provisión de modelos en su gran escritorio.

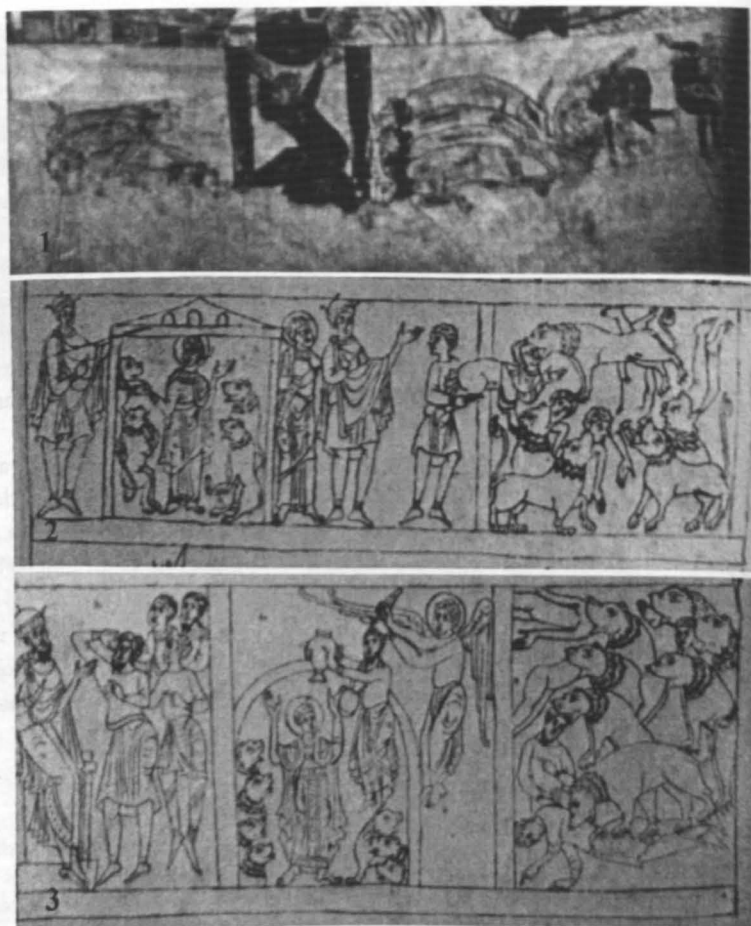

Figura 2.

2.1. Daniel en el foso (Dan. VI). Biblia de Ripoll (fol. 227v).

2.2. Daniel en el foso (Dan. VI). Biblia de Rodes (vol. III, fol. 66).

2.3. Daniel en el foso (Dan. XIV). Biblia de Rodes (vol. III, fol. 66v).

La *Biblia de Rodes* coincide con la portada de Ripoll en dar mayor importancia a aquellas escenas de pecado del ciclo de Daniel. Es el caso del episodio de la soberbia simbolizada por la estatua que mandó adorar el rey Nabucodonosor, que tiene en *Rodes* dedicada toda una página de un folio a su explicación, culminada por una gran escena final donde aparece un gran cortejo alrededor de la figura. De igual modo merece destacarse la importancia especial que se le concede a la escena de los tres jóvenes hebreos condenados al horno,

creándose en *Rodes* una gran escena de salvación, a la que se le dedica nuevamente una página entera. Pero en estos dos casos podemos admitir que parece existir una relación más clara con los ejemplos de la *Biblia de Ripoll*, sobre todo en la escena de los tres hebreos en el horno, por la presencia de los dos personajes que con varas atizan el fuego del horno, o el caso del episodio de la adoración de la estatua con la presencia de dos únicos músicos, igual que en *Ripoll*. En este sentido, no propondremos que la variante de instrumentos de esos músicos pueda suponer una vinculación más correcta con *Rodes*, igual que sucede para la escena del sueño del árbol frondoso de Nabucodonosor de dicha Biblia, donde tal vez la rica composición vegetal y la galería de exótica fauna, nos parece insinuar, a pesar de la sintetización, una mayor cercanía a la representación de la portada de Ripoll. Pero tal vez como argumento básico de esta implicación de los modelos de la *Biblia de Rodes* respecto al ciclo de Daniel en la portada, tenemos la configuración de la escena de Daniel en el foso de los leones, según la narración de la segunda de las condenas del profeta (Dan. XIV) que tan sólo aparecía en esta Biblia.

La *Biblia de Ripoll* presenta únicamente la primera de las condenas de Daniel al foso (Dan. VI) (Fig. 2.1), mientras en la *Biblia de Rodes* encontramos referenciados dos episodios diferentes para cada una de las condenas (Fig. 2.2) - (Fig. 2.3). La última de esta imágenes nos muestra, al igual que en la portada, a Daniel entre los leones, y cómo por mediación divina Habacuc fue arrastrado por un ángel, sosteniéndolo por los cabellos, hasta la fosa donde se encontraba el profeta, llevándole alimentos para socorrerle durante su cautiverio. (Fig. 3.2)

Los modelos más comunes de representación fijados para esta escena por la tradición antigua estipulaban un tipo simétrico de composición alrededor de Daniel con dos leones, independientemente de la presencia o no de Habacuc y de hacer referencia a la primera o la segunda condena²⁶. Normalmente si se contaba con la presencia de Habacuc y el ángel estos se sometían a este mismo modelo de simetría disponiendo ambas figuras sobre el profeta y los leones²⁷. En el caso de la portada no se produce una dependencia clara con este modelo,

26. Un interesante acercamiento a la fijación de esta iconografía se presenta en Salomonson, J.W. (1979): *Volumtatem spectandi non perdat set mutet*, Amsterdam.

27. Este tipo representativo heredado desde modelos tardoantiguos encuentra sus máximos exponentes en los ejemplos de *Beatos* ilustrados, marcando un modelo, que a excepción de la presencia de Darío en su lecho desvelado, se puede hallar en otras realizaciones como la Biblia del 960 (Colegiata de San Isidoro, León. Cod. 2, fol. 325v), y podríamos aportar que ambos mantienen cercanos paralelos con la miniatura de un códice griego de las Homilías de Gregorio Nazianzeno del s. IX (B.N. París. Cód. gr. 510. Fol. 435v), (ver Lazarev, V. (1967): *Storia della pittura bizantina*, Turín, pp. 136 para el manuscrito, y Weitzmann, K. (1970): *Illustrations in Roll and Codex*, II, London, fig. 137, para la imagen).

y podemos pensar que la cercanía más evidente con el modelo de la *Biblia de Rodas* no es casual, ya que está más próximo a una adecuación de aquella imagen, con pequeñas variantes, que de los modelos más conocidos.

Para la primera condena de Daniel al foso de los leones la *Biblia de Ripoll* multiplicaba el número de bestias hasta siete, mientras *Rodes* presenta cuatro leones para la primera y siete para la segunda. Esta configuración del número de las bestias en ambas Biblias parece estar más cerca de una interpretación literal de los textos bíblicos que del conocimiento de modelos simétricos, en tanto que las prolijas descripciones de la segunda condena fijaban para ella un total de siete leones. Esta vinculación con los textos bíblicos se desprende por otro lado porque ambas Biblias insisten en la posterior condena de los acusadores al mismo castigo, resultando una imagen no demasiado habitual²⁸. En todo caso podemos pensar que la incidencia de un conocido modelo simétrico a la hora de efectuar esta representación de Daniel entre los leones pudo motivar la interpretación escultórica de Ripoll con tan solo dos animales, si bien también pudo deberse a las propias limitaciones del soporte material, por la estrecha franja disponible en la arcada para realizar una composición más horizontal. Aunque creemos que la relación con *Rodes* puede hacerse más clara si atendemos a que el modelo más habitual mostraba a los leones lamiendo los pies, mientras aquí parece haberse tenido en cuenta las representaciones de los leones de la *Biblia de Rodas*, especialmente aquella para la primera de las condenas, donde los leones adoptan una posición rampante, a la vez que con las fauces abiertas parecen querer lamer el cuerpo del profeta, si bien la escultura ha girado el cuerpo de los leones.

Para la imagen de Habacuc sobre el foso también se detectan cambios respecto a como aparecía en la *Biblia de Rodas*, variando la disposición del ángel, que en la portada surge de una nube demostrando la intervención divina, mientras en la Biblia parece haber aterrizado junto con el profeta sobre la fosa.

28. Los Beatos no remiten a esta presencia y los ejemplos monumentales la aceptan como una concepción dualista del bien contra el mal, pero apenas en lo hispánico se pueden contar unos pocos ejemplos, y tal vez el más interesante es el capitel del claustro de la Colegiata de Santillana del Mar, probablemente del s. XII, que ha sido relacionado con ejemplos de la ilustración de los Beatos, por la presencia de la imagen de Darío desvelado en su lecho protegido por dos soldados, que solía ser incorporada en aquellos. (Moralejo, S. (1977): "Aportaciones a la interpretación del programa iconográfico de la catedral de Jaca", *Homenaje a Don Jose Maria Lacarra de Miguel, Estudios medievales I*, Zaragoza, pp 173-198, concretamente pp. 181. Para el claustro: Lafuente, E. (1955): *El libro de Santillana*, Santander. García, M.A. (1979): *El románico en Santander*, II, Santander, pp. 112-245). Por mi parte creo que la figuración de este capitel y en general del poco estudiado claustro de Santillana, parece más vinculado al uso de modelos bíblicos, con particulares representaciones para el Bautismo de Cristo, el Descendimiento o los acusadores devorados en este capitel de Daniel (Alfonso Vidal, "La incidencia de la relación miniatura-escultura en la iconografía del claustro de la Colegiata de Santillana del Mar (Santander)" (en prensa).

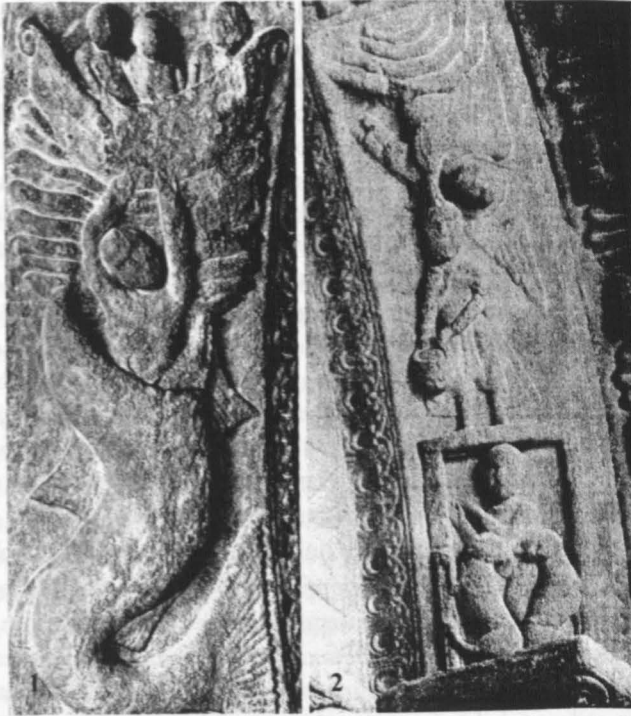

Figura 3.

- 3.1. Jonás tragado por la ballena. Arco de la portada de Santa María de Ripoll.
 3.2. Daniel en el foso con Habacuc. Arco de la portada de Santa María de Ripoll.

La adecuación del modelo no resta similitud o en todo caso nos resulta más cercano a la representación de esta Biblia que no a los modelos de simétrica aparición para estos dos personajes sobre Daniel que habían adquirido cierta difusión.

La estrecha relación de los modelos de *Rodes* en el ciclo de Jonás, no tan sólo se desvela por el mayor número de imágenes que dedicada al ciclo, sino por la más concreta proximidad de sus imágenes. De este modo, mientras la *Biblia de Ripoll* para referirse a la orden divina de dirigirse a Nínive, emplea la presencia de un ángel como evidente mensajero de la divinidad, la *Biblia de Rodes* y la portada de Ripoll coinciden en fijar la *destra domini* surgiendo de una nube como definición de esa orden. Esta misma proximidad de modelos se demuestra en la figura devorada por la ballena, si bien articulada en posición vertical en base a los condicionantes del soporte mural. (Fig. 3.1) En esta misma escena la figuración del barco, las ondas marinas y del monstruo no deja

dudas sobre la cercanía del modelo de *Rodes*. La referencia a Jonás surgiendo calvo de la ballena en *Rodes*, parece haberse relacionado con la imagen de la portada donde el profeta desnudo y con evidente calvicie da gracias por su salvación, pero es una imagen sin paralelos evidentes. Más cercana a *Rodes* resulta la imagen de Jonás bajo el ricino, en base al gesto pensativo. El recurso de los modelos presentes en la *Biblia de Rodes* se detecta de nuevo en la escena de la predicación a la ciudad de Nínive. La imagen de la portada no parece estar en relación con la misma imagen del ciclo bíblico, que muestra al profeta en el interior de una estancia, sino que parece cercana a una imagen de otro ciclo dentro de la misma Biblia, justamente en la precedente imagen del profeta Abdías, situada respecto a Jonás en el folio anterior contiguo (vol. III, fol. 82), donde en una similar construcción arquitectónica aparecen cabezas asomadas sobre los muros de la ciudad, indicando que esos personajes asisten a la predicación de aquel profeta. (Fig. 1.2) Este tipo de representaciones de personajes a las afueras de una ciudad en la *Biblia de Ripoll* adquieren esquemas muy diferentes, sobre todo en referencia a la resolución de las composiciones arquitectónicas.

El reducido número de imágenes que configuran el ciclo de Jonás supone un menor esfuerzo de fijación iconográfica, y tal vez por eso dentro de las imágenes más habituales para representar este ciclo no parecen desvelarse grandes diferencias, completándose una correcta vinculación a la tradición representativa²⁹. La imagen más recurrente para aludir al ciclo muestra a Jonás siendo devorado por la bestia marina. La composición de este arquetipo se reduce al esquema asequible de la barca, el profeta y el monstruo, normalmente metamorfoseado en hipocampo o dragón entrosado, según demuestran las imágenes de las pinturas de catacumbas donde tan amplio éxito tuvo este tema, no sin olvidar pequeñas piezas de arte suntuario, así como los amplios ejemplos en sarcófagos y miniaturas³⁰. Podemos aceptar que la difusión de estos esquemas podía ser conocida sin graves problemas, pero en todo caso cabe remarcar que en la *Biblia de Rodes* encontramos esta misma imagen pero bajo la particular variante del monstruo como un cetáceo, coincidiendo plenamente con la imagen paralela de la portada.

Las particularidades iconográficas de las Biblias catalanas, como ya habíamos comentado con anterioridad, se repiten para el caso concreto de la escena

29. Leclercq, H. (1927): "voz: Jonas", *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, VII/2, París, cols. 2572-2631. Réau, L. (1996): *Iconografía del arte cristiano. Iconografía de la Biblia*, Barcelona, (París 1956), pp. 467-476.

30. Nordström, C.O. (1957): "Some Jewish Legends in Byzantine Art", *Byzantion*, 25-27, (1955-1957), pp. 487-508, concretamente pp. 501-508. Nordström, C.O. (1965): "Rabbinic Features in Byzantine and Catalans Art", *Cahiers archeologiques*, XV, pp. 179-205. Narkiss, B. (1979): "The Sign of Jonah", *Gesta*, XVIII, pp. 63-76.

de Daniel en el foso, que no parecen responder a la figuración de los modelos considerados tipológicos o propios de la tradición antigua, aquellos que con mayor o menor dificultad habían venido siendo recuperados y transmitidos a lo largo del periodo altomedieval³¹. Las representaciones más antiguas para la condena de Daniel al foso, tanto vinculadas a imágenes cristianas, como puedan ser las representaciones funerarias del tema en catacumbas y sarcófagos³², como aquellas que puedan tener un origen judío, caso de las muy difundidas lucernas con figuraciones bíblicas³³, remiten a un modelo que se extiende a lo largo del periodo medieval bajo un arquetipo ciertamente marcado. Este mismo modelo pero con la variante de la presencia de Habacuc y el ángel lo encontramos en manuscritos con ilustraciones paralelos a las Biblias catalanas, como es el caso de los conocidos *Beato*³⁴. En estos manuscritos la imagen más habitual para esta escena recurre a la presencia de Habacuc y el ángel sobre el profeta Daniel sometido entre dos leones, que lamen sus pies, dentro de un supuesto espacio de forma básicamente rectangular que intenta recordar un foso, mientras en la parte inferior de la composición aparece el rey Darío desvelado en su lecho, preocupado por Daniel, y rodeado por dos soldados. (Fig. 4) Se trata tan solo de una gran composición que retoma aquel modelo simétrico de los dos leones, con un posible origen oriental, según atestiguan los ejemplos es-

31. Leclercq, H. (1912): "voz: Daniel", *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*, IV/1, París, cols. 221-248. Grosset, C.H. (1953): "L'origine du thème roman de Daniel", *Études Mérovingiennes, Actes des journées de Poitiers (1-3 Mai 1952)*, París, pp. 147-156. Daniélou, T. (1957): "voz: Daniel", *Reallexikon für Antike und Christentum*, III, Stuttgart, cols. 575-585. Réau, 1996 (*op. cit.*), pp. 446-467.

32. Arbeiter, A. (1994): "Frühe Hispanische Darstellungen des Daniel in der Löwengrube", *Boreas. Münstersche Beiträge zur Archäologie*, Band 17, pp. 5-12.

33. Salomonson, 1979 (*op. cit.*). Prigent, P. (1995): *L'art des premiers chrétiens*, Lonrai, presenta una introducción al tema del desarrollo del ciclo de Daniel en las primeras representaciones cristianas y su relación con las primeras liturgias oracionales. Algo parecido en dicho sentido propone Klagsbald, V. (1988): "Thèmes bibliques dans les lampes historiées des premiers siècles de l'ère chrétienne", *L'art juif au moyen âge*, París, pp. 29-53, para las representaciones supuestamente judías del tema de Daniel en lucernas de los s. IV-V. Para mayores consideraciones sobre el origen judío o cristiano de ciertos temas bíblicos ver Sed-Rajna, G. (1988): "Réflexions sur les origines de l'iconographie biblique", *L'art juif au moyen âge*, París, pp. 23-28.

34. Presentan esta imagen los manuscritos siguientes: *Beato de Escalada* (P. Morgan Lib. New York. M. 644, fol. 260) / *Beato de Girona* (Mus. Cat. Girona. Núm. Inv. 7, fol. 257) / *Beato de la Seu* (Mus. Dioc. Seu d'Urgell. Núm. Inv. 501, fol. 210) / *Beato de Fernando I* (Bibl. Nac. Madrid. Ms. Vir. 14-2, fol. 286) / *Beato de Saint Sever* (Bibl. Nac. París. Ms. Lat. 8878, fol. 233v-234) / *Beato de Turin* (Bibl. Naz. Turin. Sgn. I.II.1, fol. 203) / *Beato de Silos* (British Lib. Londres. Add. Ms. 11695, fol. 238v-239) / *Beato de Manchester* (J. Rylands Univ. Manchester. Ms. Lat. 8, fol. 221v) / *Beato de las Huelgas* (P. Morgan Lib. New York. M. 429, fol. 162). (ver Williams, 1994 (*op. cit.*) y Yarza, J. (1998): *Beato de Llibana. Manuscritos iluminados*, Barcelona).

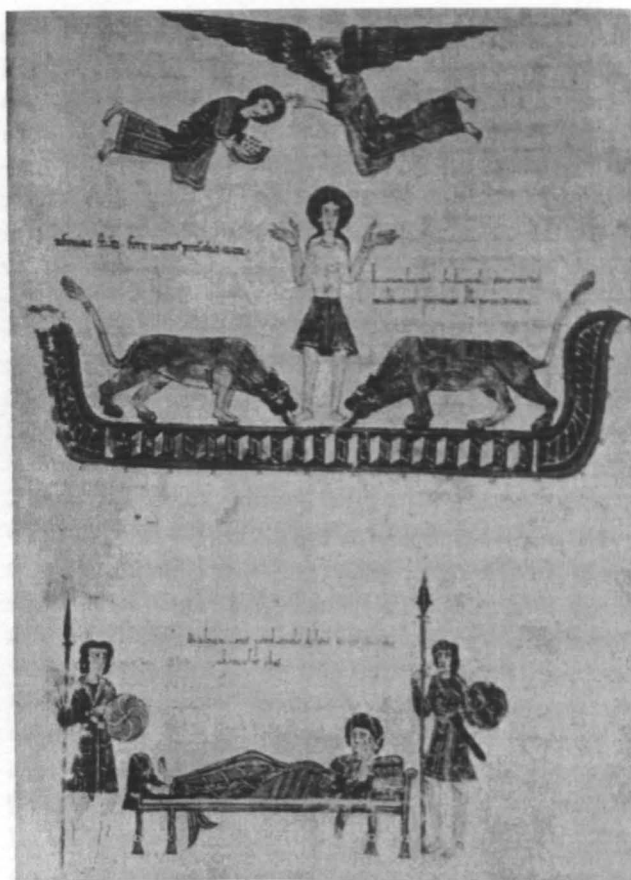

Figura 4.
Daniel en el foso con
Habacuc y Dario
desvelado (Dan.
XIV). Beato de Giro-
na (fol. 257).

cultóricos conservados³⁵. Si bien tendríamos que aceptar que la definición de estos modelos pudo tener su origen en los ejemplares bíblicos, o al menos a ellos debemos la difusión de estos modelos. Y en este sentido cabe destacar que el ejemplo hispánico, sobradamente conocido, del capitel de Sant Pere de la Nave, con una clara componente simétrica, parece venir a demostrar no tan sólo la incidencia de esos posibles modelos ilustrados más antiguos, sino la difusión y conocimiento que de los mismos se tenía en el momento anterior a la fijación de esta iconografía en los *Beatos*³⁶. En esta misma línea de atribución

35. Menendez Pidal, G. (1958): *Sobre miniatura española en la Alta Edad Media*, Madrid, pp. 24-31.

36. Schlunk, h. (1945): "Observaciones en torno al problema de la miniatura visigoda", *Archivo Español de Arte*, vol. XVIII, pp. 241-265. Schlunk, H. (1962): "Die Sarkophage von Eciija und Alcaudete", *Madridrer Mitteilungen*, III, pp. 119-152, concretamente pp. 140 y ss

bíblica para la transmisión de modelos, tenemos el propio caso de esta imagen de Daniel en los *Beatos*, que se ha querido relacionar con un más que probable origen dentro la propia ilustración de ejemplares bíblicos anteriores, de donde posiblemente se obtuvo el modelo³⁷.

La solución de la portada de Ripoll no parece remitir precisamente al modelo de los *Beatos*, ni tampoco al prototipo más sencillo y conocido de Daniel entre los dos leones, que encontramos repetidamente sobre soporte monumental en las figuraciones románicas hispánicas³⁸. Esta falta de coincidencia demostrada, de igual manera, por nuestras Biblias, nos hace pensar en un particular modelo para esta representación presente en los escritorios catalanes³⁹.

En definitiva, no podemos precisar que tipo de incidencia pudieron tener las imágenes de la *Biblia de Rodes* con respecto a la portada de Santa María de Ripoll para los ciclos de los profetas Daniel y Jonás. Pero en todo caso, deberíamos aceptar que no pudo darse una influencia directa de este manuscrito, ya que resulta incoherente alegar que se pudiera recurrir a él para buscar modelos, cuando en el momento de realizar la portada hacia casi un siglo que dicha Biblia ya no se encontraba en el monasterio. De este modo, sólo podemos pensar en la posible pervivencia en el escritorio de Ripoll de modelos en la línea de los que habían sido utilizados en la *Biblia de Rodes*, aceptando que estos recursos

37. La posible incidencia de los modelos bíblicos como fuente de la iconografía de Daniel en el foso que se detecta en los *Beatos* responde básicamente a que el prototipo fijado no coincide con la narración textual de Jerónimo, que no comenta el episodio de Habacuc, resultando un error interpretativo del iluminador o un recurso compositivo en tanto que Daniel y Habacuc remiten con más claridad a una imagen de salvación. Ver Williams, J. (1980): "The Beatus Commentaries and Spanish Bible Illustration", *Actas del Simposio para el estudio de los códices del Comentario al Apocalipsis de Beato de Liébana* (Madrid, 1976), II, Madrid, pp. 201-219, 221-227, concretamente pp. 211-219. Para el origen bíblico de otras imágenes del ciclo de Daniel dentro de los Beatos ver Mezoughi, N. (1986): "La place de Babylone entourée de serpents entre l'Apocalypse et le livre de Daniel dans les Beatus", *Saint-Sever Millénaire de l'Abbaye. Colloque International (25-27 Mai 1985)*, Mont-de-Marsan, pp. 293-315. Mentré, M. (1988): "Images juives et images chrétiennes du moyen âge liées au livre de Daniel, étude d'iconographie Biblique, L'art juif au moyen âge, Paris, pp. 55-88. Mentré, M. (1996): "Iconographie Biblique: le livre de Daniel (antiquité tardive et moyen âge)", *Spania, Estudis d'antiguitat tardana oferts en Homenatge al Professor Pere de Palol Salellas, Montserrat*, pp. 171-176. Vallejo Bozal, J. (1997): "Contribution à l'étude de la transmission des cycles bibliques du haut moyen âge. Les enluminures du Livre de Daniel dans la Bible mozarabe de 960", *Cahiers de Civilisation médiévale*, 40, pp. 159-174.

38. Moralejo, 1977 (*op. cit.*), concretamente pp. 179-184.

39. Sabemos que el *Beato de Girona*, documentado desde 1078, pudo estar presente en Cataluña posiblemente desde mediados del s. XI y un poco más tarde debió llegar el ejemplar de la Se d'Urgell, (ver Vidal, A. (1999): "La recepció dels manuscrits altmedievals hispànics", *Del romànic a romànic*, Barcelona, pp. 442-450, concretamente pp. 445-449), pero no deja de sorprender que no parezca remitirse en el arte catalán, a excepción de la copia del *Beato de Turín* y alguna actuación escultórica, a una incidencia de sus modelos apocalípticos, o en este caso el de Daniel en el foso de los leones.

iconográficos pudieron haberse conocido en otros centros, en tanto las ilustraciones de los libros de los profetas de esta Biblia parecen haberse iluminado en un escritorio ajeno a Ripoll.

Sabemos que los escritorios catalanes ante las necesidades artísticas de este periodo de gran riqueza cultural ejercieron un importante proceso de copia y difusión de modelos. Probablemente estos modelos que rastreamos ya circulaban entre los diferentes centros, si bien solo podemos señalar su evidente presencia en Rodes o en el escritorio donde se completó la *Biblia de Rodes*, y su posterior aparición en la portada de Ripoll. No sabemos si su presencia en el escritorio de Ripoll fue posterior a su utilización en la *Biblia de Rodes*, y tal vez por eso el miniaturista de la *Biblia de Ripoll* no recurrió a ellos. Pero las coincidencias generales de imágenes de ambas Biblias, así como el hecho de que detectemos por parte del miniaturista de la *Biblia de Ripoll* una voluntad de resultar lo más sintético posible en todos los ciclos de profetas, nos permite aventurarnos a creer que posiblemente ya eran conocidos en el escritorio de Ripoll y no fueron utilizados. Dudamos que un escritorio como el de Ripoll, que estaba protegido por grandes promotores y era un potente núcleo cultural, no pudiera haber dispuesto de todos estos modelos a través de los muchos códices que poseía o a través de los que habían sido utilizados en la redacción de ambas Biblias. De esta forma, cuando se propuso la realización de la portada, seguramente fueron retomados todos los modelos presentes en el escritorio de Ripoll, tanto los de su Biblia, como aquellos que posiblemente habían sido difundidos por este escritorio o heredados, caso de los que habían sido empleados fuera de Ripoll para completar la *Biblia de Rodes*, lo que podría explicar las pequeñas diferencias entre las imágenes de las Biblias y la portada, más allá de las variantes del proceso de copia.

Como quiera que fuese toda esta situación nos traslada a un importante mundo de contactos y de circulación de fuentes manuscritas que convirtieron a Cataluña en un destacado centro cultural, donde desgraciadamente no conservamos las fuentes originales que habilitaron todas estas representaciones. Pero nos queda el consuelo de pensar en la riqueza y en las posibilidades de los escritorios catalanes, capacitados para dotarse de los más variados modelos y tradiciones de representación.

Résumé

Notes pour l'étude iconographique: les cycles des prophètes Daniel et Jonas et le portique de Ripoll

Les nombreuses études du portique occidental de Santa Maria de Ripoll ont mis à jour les relations étroites entre les reliefs sculptoriques et les modèles iconographiques présents dans les illustrations des Bibles catalanes du XIème siècle. Cette communication veut seulement faire remarquer certaines relations et exprimer comment au travers de la pervivance pendant la période médiévale haute d'une de ces images on peut stipuler une tradition représentative par certains modèles, cas du significatif cycle de Daniel.

La configuration de ce type de représentations et sa floraison postérieure dans les cycles des Bibles catalanes, qui sont déjà intéressantes en elles-mêmes du fait de la rareté de cycles aussi longs, centrent la recherche présentée. Cependant, de la même manière, nous porterons notre intérêt sur les variantes qui peuvent être détectées dans les reliefs du portique de Ripoll, une oeuvre relativement postérieure, qui nous renvoie à l'arrivée de modèles différents, probablement au cours des Xème et XIème siècles, qui centrent le discours du Congrès et qui représentent un moment de splendeur culturelle pour la Catalogne.

Resumit

Notes per l'estudi iconografic: los cicles dels profetas Daniel e Jonàs e lo portic de Ripoll

Los nombroses estudis del portic occidental de Santa Maria de Ripoll an mes en evidència las relacions estrechas dels relèus escultorics amb los models iconografics presents dins las ilustracions de las Bibles catalanas del sègle XI. Aquesta comunicacion vòl solament remarcar cèrtas relacions e exprimir cossí a través la pervivència durant lo periòde medieval naut d'uns d'aquestes imatges se pòt estipular una tradicion representativa per cèrtas models, cas del significatiu cicle de Daniel.

La configuracion d'aqueste tipe de representacions e son esbandiment posterior dins los cicles de las Bibles catalanas, ja interessantas de per se davant la raretat de cicles tan longs, centran la recèrca presentada. Pasmens del meteish biais, se pòrta d'interés sus las variants que se pòdon detectar dins los relèus del portic de Ripoll, una òbra relativament posteriora, que nos remanda a l'arribada de models diferents probablament al long dels sègles X e XI, que centran lo discors del Congrès e que representan un moment d'esplendor culturala per Catalonha.

Santa Maria de Ripoll: l'acta de consagració de l'any 977 i el problema dels *Tituli*. Aproximació a una nova lectura arquitectònica

Conxa Peig i Ginabreda
Universitat Internacional de Catalunya

Resum

Aquest estudi s'ha centrat sobre una qüestió de vital importància per a l'adequada comprensió de les reformes consagrades a Santa Maria l'any 977, abordant directament el problema de quina és la interpretació correcta del terme *titulis*, emprat a l'acta de consagració feta a Ripoll el 977.

Per aquest motiu s'han revisat les propostes fetes fins ara i les dificultats que presenten. A partir de la sistematització de les dades disperses sobre els *tituli* aportades per les fonts documentals es planteja una nova definició arquitectònica dels *tituli*, consagrats segons l'acta del 977 junt amb la nova església de Santa Maria.

El significat del terme *titulis* emprat en aquest document és obscur i ambigu. Fins ara, la majoria d'autors que han abordat el tema l'han identificat preferentment amb «altar» o millor amb «altar situat dins un absis lateral».

La nostra aportació consisteix a exposar que el terme *titulis* emprat a l'acta del 977 no vol expressar directament la realitat material d'un altar o la realitat arquitectònica d'un absis, com s'ha pretès, sinó la condició de «fundació privada» comuna a les quatre advocacions citades de Sant Salvador, Sant Miquel, Sant Ponç i de la Santa Creu.

Aquesta nova alternativa proposada per a la interpretació de *titulis* ha estat el resultat de l'anàlisi atenta i sistemàtica de les dades que en el text de l'acta acompanyen cadascun dels *tituli*, i de les aportades per altres documents d'època, a partir de les quals s'ha intentat establir l'origen i funció de cadascun dels *tituli* per tal de poder fer una aproximació a la seva possible definició arquitectònica, a falta d'excavacions.

A causa de les funcions específiques que tenien cadascun del quatre *tituli* és difícil que estiguessin localitzats a la capçalera de l'església monàstica de Santa Maria com a absis laterals, segons la hipòtesi tradicional proposada i acceptada per la majoria d'autors.

L'anàlisi feta des de la perspectiva espai-funció porta a identificar aquests *tituli* amb espais autònoms, diferents de l'església de Santa Maria.

L'existència d'aquests espais fa pensar doncs que, al final del segle X, el monestir de Ripoll tenia un conjunt de recintes de culte possiblement definits per un programa arquitectonicolítúrgic de gran càrrega simbòlica, com ara el de Cuixà o el de l seus de Vic, Terrassa, etc.

La solució arquitectònica dels edificis que configuraven el monestir de Ripoll vers l'any mil és una de les incògnites que presenta la nostra història. Com eren els edificis que abrigaren un dels millors escriptors monàstics de la Marca Hispànica, al qual possiblement va acudir Gerbert d'Orlhac els anys 967-970?

L'única informació sobre aquest aspecte ens ve donada a les fonts documentals per l'activitat constructora de l'abat Arnulf (948-970) a Ripoll, continuada després pel seu successor Guidiscle (970-979).

Gràcies a l'abat Arnulf el monestir rebé un gran impuls durant la segona meitat del segle X, i a ell s'atribueixen no tan sols les millores jurídiques i materials de Ripoll en aquesta època sinó també la creació del seu escriptori.¹

Des de l'inici del seu govern, Arnulf realitzà grans reformes en els edificis monacals de Santa Maria, les quals devien canviar radicalment la imatge del cenobi fundat per Guifré el Pelós i posteriorment ampliat pels seus fills Miró i Sunyer. Dóna compte d'aquest fet la *Brevis Historia Monasterii Rivipullensi* escrita per un monjo de Ripoll l'any 1147:

«...Hic itaque Arnulfus tunc quidem Rivipullensis Abbas...cum eiusdem coenobii claustrum cum domibus, sicut modo sunt, ampliasset, ipsam etiam ecclesiam majori quam secundo fuerat fabricam dilatate studuit; sed morte praeventus, ipsum opus Guidisclo successori suo reliquit».²

A aquesta exigua informació, Pellicer³ hi afegí la construcció d'una sèquia i d'un molí hidràulic.⁴

D'aquesta i d'altres fonts menys explícites des del punt de vista arquitectònic se'n dedueix que les habitacions pròpiament monacals, com el dormitori, refectori, biblioteca, etc., es renovaren al mateix temps que la nova església de Santa Maria, projectada amb gran cura per l'abat Arnulf. La manca d'excava-

1. Cfr. A. PLADEVALL, *Arnulf abas de Ripoll i bisbe de Girona*, Revista de Girona núm. 83 (1978), p. 151.

2. Cfr. MARCA (1688), col. 1297.

3. Cfr. PELLICER (1888), p. 49-50.

4. J. M. Pellicer no diu d'on ha tret aquesta d'informació. Aquests tipus de construccions palesen solucions emprades al món hispanomusulmà.

cions arqueològiques en el recinte ocupat pel monestir de Santa Maria no ens permet afegir res més concret a la informació coneguda fins ara.

Aquest estudi s'ha centrat en una qüestió de vital importància per a l'adequada comprensió de les reformes consagrades a Santa Maria l'any 977 i aborda directament el problema de quina és la interpretació correcta del terme *titulis*, emprat a l'acta de consagració feta a Ripoll el 977. Per aquest motiu s'han revisat les propostes fetes fins ara i les dificultats que presenten i, partint de l'anàlisi i sistematització de les dades disperses aportades per les fonts documentals, es planteja una nova definició arquitectònica i una nova localització dels *tituli* que es varen consagrar junt amb la nova església de Santa Maria segons l'acta del 977:

«Solari igitur tramite ab incarnatione herili DCCCCLXXVII. aera millesima XV. Indictione V. XVII kalendarum Decembrium,...per manus Mironis Gerundensis antistitis, Fruiani Ausonensis antistitis...adstantibus dein canonicis conventuque religiosorum Abbatum, praesente Olibano Marchione praecipuo ceteraque utriusque conditionis cum suis hinc inde mergentibus titulis, primo videlicet Domini nostri Salvatoris, quem speciali devotione, ubi orationibus eius perpetuo haberetur memoria, Suniarius sibi disposuit Comes, secundo vero Sancti Michaelis archangeli, quos dedicavit dominus Miro gerundensis opilio, tertio vero Sancti Pontii, quem & construxit Miro Comes ob animae tutamentum, quarto dein Sanctae crucis, quod unxit Fruia Ausonensis Episcopus. Cum his vero ingenti tripudio ex longinquis partibus venientium terrena domus Christi est habitatio consecrata, hymnis demum & confessionibus exornata.»⁵

El significat del terme *titulis* emprat en aquest text és obscur i ambigu. Fins ara la majoria d'autors que han abordat el tema l'han identificat preferentment amb «altar», o millor amb «altar situat dins d'un absis lateral». La identificació amb «altar» s'originà per una sèrie de concordances existents entre aquesta acta de Ripoll i l'acta de Sant Miquel de Cuixà datada l'any 974; la redacció d'ambdues s'atribueix al bisbe Miró Bonfill. L'acta de Cuixà diu que en aquesta ocasió foren consagrats set altars⁶ a l'església de Sant Miquel per set bisbes:

«...& iuxta septem dona spiritus sancti, septem in hoc templo erexerunt altaria, septem Episcopos congregaverunt, qui praelibatum templum vel altaria annuente Deo venerabiliter dedicarunt.»⁷

5. Cfr. MARCA (1688), col. 918.

6. Cal tenir en compte que l'acta de Cuixà parla només del nombre d'altars sense precisar-ne la ubicació en el temple.

7. Cfr. MARCA (1688), col. 910.

A causa dels paral·lelismes existents en ambdues actes mateix autor, cronologia, etc. es va concloure que el terme *titulis* emprat a l'acta de Ripoll podia referir-se a *altar* i corresponia a un dels molts cultismes utilitzats per Miró Bonfill en lloc d'*altaria*.

Dins d'aquest context argumentatiu, la majoria d'autors accepta l'existència d'una capçalera amb cinc absis al temple de Santa Maria consagrat el 977, els quals identifiquen alhora els quatre *titulis* esmentats amb els quatre absis laterals que flanquejaven el central de Santa Maria. De la interpretació de *titulis* com a altar se'n va deduir consegüentment i de forma errònia la seva identificació com a absis laterals, ja que s'acceptava que un altar devia estar necessàriament orientat i, per tant, situat a la capçalera. Aquesta conclusió no sempre coincideix amb la realitat que presenten les esglésies d'aquesta època, ja que algunes tenen altars no orientats o no localitzats exclusivament als absis. L'acceptació del terme *titulis* exclusivament com a altar absis lateral comporta i planteja els següents problemes:

1. Si la finalitat de la relació de *titulis* que apareix a l'acta era donar el nombre d'altars que tenia l'església monàstica, resulta incompreensible que se n'excloués algun, i més si aquest era el principal de Santa Maria. Per això, és estrany que no s'esmenti en el text l'altar de Santa Maria junt amb els *titulis*. J. M. Salrach⁸ justifica aquesta absència conclouent que falten línies en el paràgraf de la còpia conservada.

2. Si el motiu pel qual no s'esmenta l'altar de Santa Maria a l'acta del 977 fos el fet que aquest no tenia estricta necessitat de nova consagració ja que conservava⁹ la consagració original del 888 i la posterior benedicció del 935 es planteja la següent qüestió: per què es mencionen llavors les consagracions dels altars de Sant Salvador i Sant Ponç, els quals també conservaven la seva consagració original anterior al 977?¹⁰

3. En l'acta es posa al mateix nivell la consagració dels *tituli* i la consagració del nou edifici o construcció de Santa Maria:

«...Cum his [*titulis*] vero ingenti tripudio ex longinquis, partibus venientium terrena domus Christi est habitatio consecrata, hymnis demum & confessionibus exornata.»¹¹

8. Cfr. SALRACH (1978), p. 164.

9. Cfr. JUNYENT (1992), doc. 27, p. 362-369 i VILLANUEVA (1821), vol. 8, p. 210-215: sermó de l'aniversari de dedicació de l'església de Santa Maria (còpia del s. XI).

10. Les fonts documentals mostren que aquests dos *tituli* no tenien el seu origen en les reformes del 977, sinó una existència bastant anterior a aquesta data, tal com es demostrarà en l'anàlisi que es fa de la informació existent en les fonts documentals.

11. Cfr. MARCA (1688), col. 918.

Com justificar aquesta relació? Segons les lleis eclesiàstiques, és un fet indiscutible que una nova construcció en una església exigia sempre la seva consagració abans d'ésser utilitzada per al culte. Això podria explicar l'interès de l'acta del 977 de deixar constància explícita de la consagració del nou edifici construït a Santa Maria ja que ho exigia la llei i no pas de l'altar que no havia perdut la consagració original.

Aquest paràgraf de l'acta és ambigu i de difícil comprensió, però sembla suggerir una determinada i interessant relació o paral·lelisme a nivell constructiu entre el nou edifici de l'església de Santa Maria i els *tituli*, qüestió per la qual resulta difícil acceptar el significat de *titulis* com a *altar*. Aquesta nova lectura del text ens aparta doncs de l'exclusiva identificació de *titulis* amb *altar* i afavoreix en canvi la identificació del terme amb un recinte o espai autònom que podia contenir un altar.

4. La utilització a l'acta del 977 de l'expressió «...hinc inde mergentibus titulis» sembla suggerir que no existia entre els *tituli* una relació de continuïtat en l'espai, com la que haurien de tenir si s'identifiquessin com a absis laterals de la capçalera. Aquesta expressió apunta un cert desordre, «sorgien d'ací i d'allà», i per tant una diferent localització.

Els problemes fins ara esmentats afecten principalment la definició de l'espai que ocupaven els *tituli* i la seva relació amb l'església monàstica, i posen en dubte la identificació tradicional com a absis laterals de la capçalera de Santa Maria del 977.

És important assenyalar que l'acta del 977 també presenta altres problemes a l'hora de determinar les consagracions fetes a cadascun dels *tituli*:

5. Segons el text de l'acta, el bisbe de Girona, Miró Bonfill, va dedicar els dos primers *tituli*: «primo videlicet Domini nostri Salvatoris.....secundo vero Sancti Michaelis archangeli, quos dedicavit dominus Miro gerundensis opilio».¹² Miró Bonfill era membre de la família comtal, germà del comte Oliba Cabreta que fou el patrocinador de les reformes llavors consagrades. Així, com a membre de la família comtal, la seva presència a la cerimònia no es podia reduir a l'única categoria de bisbe convidat. Això podria explicar que se li reservés la «consagració» del *titulus* de Sant Salvador, pel fet de ser aquesta una antiga fundació feta pel comte Sunyer. En canvi, el text de l'acta no dona raó de qui fou el patrocinador del *titulus* de Sant Miquel, possiblement perquè no pertanyia a la família comtal,¹³ per la qual cosa només es poden aventurar hipòtesis sobre per què li fou reservat.

6. Seguint el text de l'acta, a Fruia, bisbe titular de la diòcesi de Vic a la qual pertanyia el monestir, se li va reservar la consagració del quart *titulus*, el de

12. Ídem.

13. Més endavant es donarà raó d'aquesta afirmació.

la Santa Creu: «quarto deïn Sanctae Crucis, quod unxit Fruia Ausonensis Episcopus». ¹⁴

7. D'aquí resulta que el text no expliciti qui va consagrar el tercer *titulus* de Sant Ponç. J. M. Salrach afirma que el bisbe Fruia degué consagrar també aquest *titulus*. Suposa que el copista del text conservat es devia equivocar aquí, i va escriure «quod» en lloc de «quos», per la qual cosa va excloure involuntàriament el tercer *titulus* de la dedicació de Fruia.

Aquest autor defensa la seva hipòtesi basant-se en la identificació de *tituli* amb altars erigits amb motiu de la tercera consagració de Santa Maria, i els situa en els quatre absis que flanquejaven el central de Santa Maria.

Pellicer¹⁵ accepta, en canvi, la traducció literal del text i no es preocupa de la dedicació del tercer *titulus*.

És obvi que els errors dels copistes foren reals i freqüents, però és molt difícil determinar-los i valorar-los, i sovint s'utilitzen com a justificació per a qualsevol paràgraf de difícil comprensió.

Si es fes una inversió del plantejament proposat per J. M. Salrach, acceptant que el copista es va equivocar al primer «quos» en lloc de fer-ho al segon «quod», resultaria que el bisbe Miró només hauria consagrat el segon *titulus*, i el bisbe Fruia, només el quart, i quedaria sense consagrar el primer de Sant Salvador i el tercer de Sant Ponç dels dos *tituli* dels quals es pot demostrar una existència anterior al 977. Per tant, també s'assoliria un resultat acceptable:

«...primo videlicet Domini nostri Salvatoris, quem speciali devotione, ubi orationibus eius perpetuo haberetur memoria, Suniarius sibi disposuit Comes, secundo vero Sancti Michaelis archangeli, [QUOD] quos dedicavit dominus Miro gerundensis opilio, tertio vero Sancti Pontii, quem & construxit Miro Comes ob animae tumentum, quarto deïn Sanctae Crucis, quod unxit Fruia Ausonensis Episcopus».

Per aquesta raó, és preferible no utilitzar conclusions deduïdes de «possibles errors de copista» i cercar la solució al problema per altres vies.

D'altra banda, resulta estrany que a l'acta de Ripoll del 977 no s'esmenti quin bisbe va fer la consagració del nou edifici de Santa Maria, tot i que es precisa amb detall els qui varen consagrar no només els *tituli* sinó també la veïna església parroquial de Sant Pere reformada al mateix temps.

La utilització de termes diferents per a designar la consagració dels *tituli dedicavit*¹⁶ per als dos primers i *unxit*¹⁷ per al darrer tampoc no porta a cap conclusió segura.

14. Cfr. MARCA (1688), col. 918.

15. Cfr. PELLICER (1888), p. 333.

16. Segons la terminologia més emprada a les actes de consagració *dedicare* s'utilitzava més freqüentment per designar la consagració d'edificis.

Les qüestions fins ara plantejades exigeixen cercar interpretacions diferents a la restrictiva d'altar absis lateral del terme *tituli* emprat a l'acta del 977, i interpretacions que no presentin contradiccions.

Du Cange,¹⁸ en el seu glossari de termes llatins, dóna diferents significats¹⁹ a *titulus*, determinats pel context, finalitat i cronologia del document en què l'utilitza. Aquest autor assenyala que el primer i genuí significat²⁰ del terme és de caràcter jurídic, sentit present als altres significats més específics. *Titulus* és un terme legal, derivat de la placa de marbre on s'inscrivia el nom del senyor, la qual cosa establia el dret de propietat en els edificis romans. Així, a l'acta del 977, es pogué utilitzar amb aquest significat designant les fundacions privades existents dins del monestir de Ripoll, destinades a un culte específic determinat pels seus patrocinadors, i diferent del pròpiament monàstic fet a l'església de Santa Maria.

Per tant, el terme *tituli* a l'acta del 977 no expressaria directament la realitat material d'altar o l'arquitectònica d'absis, com s'ha pretès, sinó la condició jurídica de *fundació privada*, tret que tenen en comú les quatre advocacions esmentades de Sant Salvador, Sant Miquel, Sant Ponç i de la Santa Creu.

Aquesta nova alternativa proposada per a la interpretació de *tituli* ha estat el resultat d'una anàlisi atenta i sistemàtica de les dades aportades per l'acta i per altres documents. Partint d'aquesta anàlisi s'ha intentat establir l'origen i funció de cadascun dels *tituli* per tal de poder fer una aproximació a la seva possible definició arquitectònica, a falta d'excavacions.

A continuació es presenta un resum d'aquesta informació sobre cadascun dels *tituli*:

- El primer *titulus*, dedicat a Sant Salvador: «...primo videlicet Domini nostri Salvatoris, quem speciali devotione, ubi orationibus eius perpetuo haberetur memoria, Suniarius sibi disposuit Comes...»

El text de l'acta diu que aquest *titulus* va ser fundat pel comte Sunyer, fill de Guifré el Pelós i germà de Miró, al qual va succeir en el patrocini de les obres corresponents a la segona consagració de Santa Maria l'any 935.

El comte Sunyer va morir l'any 950, per la qual cosa devia fundar-lo abans; així, l'origen del *titulus* de Sant Salvador fou anterior a la consagració del 977.

17. En canvi, el terme *unxit* expressa més pròpiament la consagració d'altars.

18. Cfr. DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, L. Favre impresor-editor, Niort 1887, t. VIII, TITULUS, p. 114 i seg.

19. Al tercer dels significats proposats hi ha referències arquitectòniques ambigües i confuses: «3. TITULUS: Pars ea Ecclesia, in qua altare consistit. Bema Graecis. Presbyterium, latinis Ecclesiasticis Scriptoribus, ... interdum pro Ecclesiarum sacellis quae alii cubicula vocant, usurpatur», cfr. *Idem*, p. 115.

20. Cfr. *Idem*, p. 114-115.

Confirma aquest fet una acta de dotació²¹ per la qual es coneix que el comte i la seva muller Riquilda varen fundar i dotar l'any 925 una església²² dedicada a Sant Salvador en el monestir de Ripoll. El text conservat d'aquesta dotació descriu la fundació com «ecclesiam... cuius basilica²³... sita est in cenobio beate Marie», la qual cosa permet identificar-la amb un edifici²⁴ o espai arquitectònic. El document constata també com des del seu origen aquest *titulus* tingué funció de memòria funerària.

Amb aquesta informació es pot afirmar que el *titulus* de Sant Salvador des del seu origen l'any 925 fins poc abans del 977 era certament una capella o oratori de fundació comtal amb funció de memòria. Va canviar aquesta solució amb les reformes del 977? El més probable és que no, encara que el seu espai arquitectònic original possiblement devia ser reparat o reformat però sense perdre la seva autonomia respecte a l'església monàstica. Aquestes reformes serien la causa que s'esmentés a l'acta del 977, ja que exigien una nova dedicació abans de poder-hi continuar el culte propi.

Dels inventaris²⁵ de Ripoll conservats corresponents als anys 979, 1008, 1047 i 1066 només en el darrer es troba notícia de l'advocació a Sant Salvador²⁶ fent referència a un altar amb frontal o revestiment de plata:²⁷ «...in altare Sanctae Crucis ac Sancti Poncii, necnon et Sancti Salvatoris tabulas III copertas argento». ²⁸ Aquest fet evidencia que devia ser dels importants com a mínim en el moment que es va fer l'inventari.

També tenim notícia d'una creu reliquiari de Sant Salvador esmentada en la «Relació de relíquies existents al monestir de Ripoll», feta l'any 1066: «...In cruce sancti Salvatoris, in superiori parte, sunt reliquiae de sepulcro Domini, et de eius praesepio; et de vestimento sancti Savini, et de proprio corpore sancti

21. Cfr. ORDEIG (1993), doc. 46, p.115-116.

22. Es pot ampliar la informació sobre aquesta església a la tesi doctoral de C. PEIG.

23. La interpretació d'aquest terme amb la materialitat d'un edifici o construcció no presenta gaires dubtes.

24. El tipus de dotació i la forma de citar-la i valorar-la en documents posteriors com ara els privilegis reials de 938 i del 982 avalen també aquesta interpretació.

25. Cal assenyalar que l'objectiu d'aquests inventaris era donar relació dels objectes de culte. Per a la seva elaboració no se seguia un criteri únic, i no sempre s'explicitava a quin altar corresponien cadascun dels objectes esmentats (cfr. inventari de 979), i quan es feia era de forma indiscriminada i incompleta, com es dedueix de la seva comparació.

26. En aquests inventaris es pot seguir el rastre d'alguns dels objectes litúrgics donats pel comte Sunyer en la dotació del 925, per exemple «stola I cum manipulo parato cum auro et cum schilllis», que apareixerà esmentada a l'inventari del 979: «stolas... in una ex ipsis pendent scille XII et in manipulo eius similiter XII», concreten que eren dotze les campanetes que penjaven, etc.

27. Les *tabulas* dels altres dos altars –Sant Ponç i Sta. Creu s'esmenten ja en l'inventari de 1047. En aquest, en lloc del de Sant Salvador se n'esmenta un altre dedicat a Sant Benet. Aquestes *III tabulas* podrien correspondre a l'època de l'abat Oliba.

28. Cfr. JUNYENT (1992), p. 414, doc. 14.

Nicholai; et de sancto Ermetis, et de aromatu unde unctus est Dominus. Et in alia rota superiori habentur reliquiae de corpore Domini... et de veste illius, et de linteo unde tersit pedes discipulorum, et ex ligno crucis ipsius, et de lapide monumenti, atque de corpore sancti Martialis ipsius discipulis».²⁹ En aquest document consta que el monjo sagristà *Paulus* va treure les relíquies d'aquesta creu i d'una altra de Sant Ponç per dipositar-les dins l'altar de Santa Maria.

L'origen d'aquesta creu és desconegut, la dotació de l'any 925 no l'esmenta entre els objectes donats, però s'ha de tenir en compte que la còpia conservada és incompleta.³⁰

L'inventari del 1066 fet el 9 de març³¹ menciona l'existència de vuit creus en el tresor del monestir: «cruces argenteas V; crucem aliam auream cum smaltis et lapidibus; aliam eburneam ex una parte cohopertam auro cum tripodam argentea; aliam parvissimam argenteam cum ligno Domini». Una era la de Sant Salvador, la qual es podria identificar amb la descrita com: «eburneam ex una parte cohopertam auro cum tripodam argentea». La presència del peu o trípode fa possible la distribució de les relíquies a dos llocs diferents de la part superior, que resultaria ser la creu, segons la descripció donada per la relació de l'any 1066. A l'inventari del 1047 s'esmenta un trípode de plata separat de la creu: «cruces alias II, tripodam argenteam I», però no diu a quina advocació o lloc pertanyia.

La possibilitat que aquesta creu reliquiari fos la mateixa que la descrita a l'inventari del 1008 «et alia crux in altario sancte Trinitatis de argento minor ex istis» és molt remota, ja que se situa a l'altar de la Trinitat, però segons Junyent³² pot ser factible.

De tota aquesta informació es pot deduir que el *titulus* de Sant Salvador existia encara l'any 1066. A partir d'aquest moment se'n perd el rastre a les fonts documentals conegudes, sembla desaparèixer just abans que el monestir passi de la família comtal a la subjecció de Sant Víctor de Marsella l'any 1070.

Es pot afirmar que des del seu origen l'any 925 fins al 977, potser també fins al 1066, la funció d'aquest *titulus* va ser sense interrupció la de memòria funerària, tal com ho testimonien l'acta de la seva dotació i l'acta de la tercera consagració de Santa Maria. L'elecció de l'advocació a Sant Salvador podria estar relacionada amb el simbolisme de l'Anastasis o Sant Sepulcre de Jerusalem.

29. Cfr. *Idem*, p. 417, doc. 15. És una còpia feta per R. d'Olzinelles de l'original perdut, cfr. *Arxiu Capitular de Vic*, vol. diversos XVI.

30. Cfr. ORDEIG (1993), p. 115.

31. Abans que la relació de relíquies esmentada.

32. Cfr. JUNYENT (1992), p. 203 [o 19]. En aquest article Junyent identifica l'altar de la Trinitat amb el de Sant Salvador sense donar arguments.

A l'alta edat mitjana els fundadors de capelles funeràries solien «imitar-lo» a partir d'una peculiar concepció de *còpia*³³ que no és l'actual.

Així, a finals del segle X el més probable és que aquest *titulus* no hagués perdut la seva condició de capella o oratori independent de l'església monàstica de Santa Maria, tant per la seva funció com per la descripció que en fa l'acta de dotació del 925, i que fos el lloc on se celebrés el culte en benefici de la família del comte Sunyer i descendents,³⁴ i on també es guardessin relíquies de la seva propietat.

Actualment és impossible definir res de la seva estructura arquitectònica original o posterior a les possibles reformes del 977, solament coneixem que tenia un altar amb un aixovar litúrgic important i relíquies de nostre Senyor contingudes en una creu reliquiari. Tot i que la seva localització al recinte del monestir es desconeix, una possible hipòtesi seria situar-lo prop del lloc original d'enterraments comtals.³⁵

- El segon *titulus*, dedicat a Sant Miquel arcàngel: «...secundo vero Sancti Michaelis archangeli.....dedicavit dominus Miro gerundensis opilio».

El text de l'acta del 977 no dóna informació complementària en esmentar-lo, per la qual cosa se'n desconeix l'origen i el patrocinador, així com la funció que devia tenir. Només es menciona que fou dedicat pel bisbe de Girona, Miró Bonfill.

El culte a Sant Miquel es va generalitzar a la Marca Hispànica al llarg del s. X. Se l'invocava³⁶ com a conductor de les ànimes al cel i com a defensor seu en el tribunal de Déu. D'aquesta manera es generalitzà l'ús funerari de les capelles que li eren dedicades. Altres exemples els trobem a Cuixà, on existí també a partir del segon quart del segle X un oratori dedicat a Sant Miquel R. d'Abadal el considera un temple expiatori en memòria del comte Miró I, el gran benefactor del monestir, a Vic, on prop de la seu de Sant Pere hi havia un temple dedicat a Sant Miquel que era tomba episcopal, construïda pel bisbe Guadamir (948-957), segons els seus necrologis, i un altre prop de la catedral de Girona, citat per primera vegada en un document del 993.³⁷

Existeix doncs la possibilitat que el *titulus* de Sant Miquel tingués també una funció funerària, potser dedicada als abats del monestir. La possibilitat que el fundés Arnulf es desprèn del fet que Miró Bonfill, bisbe de Girona (954-

33. Cfr. KRAUTHERIMER, *Introduction a une «iconographie de l'architecture médiévale»*, Gerard Monfort editeur, Paris, 1993.

34. De la branca comtal de Barcelona.

35. Informació més àmplia a la tesi doctoral de C. PEIG.

36. Cfr. GROS, *La litúrgia catalana dels segles X-XI: una panoràmica general*, L'Avenç núm. 121 (1988), p. 36.

37. Testament del comte Borrell.

970) i successor d'Arnulf en la mitra d'aquesta diòcesi, fou qui el va consagrar l'any 977.

L'acta del 977 es l'única font documental que dóna notícia de l'existència d'aquest *titulus* al monestir de Ripoll.

Als inventaris del 1047 i del 1066 apareix esmentat un altar dedicat a Sant Rafel arcàngel, i en amddós se li atribueix el mateix: «...calicem argentum cum patena. In sancto Raphaelae, similiter»³⁸. Junyent³⁹ afirma que posteriorment al 977 es devia canviar l'advocació de Sant Miquel per la de Sant Rafel, però no ho justifica. D'altra banda, l'altar de Sant Rafel pogué haver estat erigit a Ripoll en data propera als inventaris que el citen, sense que necessàriament hagués de substituir el de Sant Miquel.

Així, d'aquest *titulus* de Sant Miquel només se'n poden plantejar hipòtesis més o menys probables: que era una fundació privada sembla un fet indiscutible; que el seu patrocinador fos l'abat Arnulf és probable;⁴⁰ que la seva funció fos la de memòria funerària resulta acceptable, tot i ser una incògnita relacionada amb la del seu patrocinador.

Amb totes aquestes qüestions sense resoldre és difícil aproximar-nos a la seva localització al monestir i a la seva estructura arquitectònica, però el més probable és que no fos cap absis lateral de la capçalera, llocs que no solien tenir funció de memòria privada.

- El tercer *titulus*, dedicat a Sant Ponç: «...tertio vero Sancti Pontii, quem & construxit Miro Comes ob animae tutamentum...».

Fou fundat i construït pel comte Miró II, patrocinador de les reformes de la segona dedicació (any 935) de Santa Maria de Ripoll fins a la data de la seva mort el 927, per la qual cosa devia fundar-lo abans de morir el 977.

Segons l'acta de la tercera dedicació aquest *titulus* era una fundació privada amb funció de memòria funerària des del seu origen i que es mantenia l'any 977.

Es desconeix per què el comte va elegir aquesta advocació, possiblement es refereix al màrtir romà Ponç fill d'un senador i batejat pel papa Fabià (240-250), que segons la llegenda fou bisbe a Cimiez (Niza) i morí màrtir; li fou consagrat el monestir de S. Ponç de Tomières a la diòcesi de Montpellier.

38. Inventari del 1047, cfr. JUNYENT (1992), p. 396-397, doc. 8. Inventari del 1066, cfr. *idem*, p. 414-15, doc. 14.

39. Cfr. JUNYENT (1933), p. 20.

40. Si el seu patrocinador hagués estat un membre de la família comtal hi constaria el seu nom, com en el cas de Sant Salvador i Sant Ponç. Si el patrocinador no va ser l'abat Arnulf, segurament fou l'abat Guidiscle.

A diferència dels *tituli* anteriors es troba una referència d'aquesta advocació a l'inventari de 1008,⁴¹ i en els de 1047⁴² i de 1066,⁴³ i en tots es relaciona sempre amb diferents formes de cobrir l'altar d'aquesta advocació. Als dos darrers es precisa que era un cobriment de plata, la qual cosa denota la importància que devia tenir, però se'n desconeix l'origen.

Aquest altar tornarà encara a ser esmentat en un inventari del segle XII: «Infra dossales et pallei et broseum unum sunt 20, excepto ipsum S. Joannis et S. Crucis et S. Poncii»,⁴⁴ de la qual cosa es pot deduir la pervivència del *titulus* de Sant Ponç fins a aquesta data.

La «Relació de reliquies...» feta l'any 1066 informa de l'existència d'una creu reliquiari amb aquesta advocació: «Idem quoque Paulus collocavit ibidem⁴⁵ reliquias quae repertae fuerunt in cruce Sancti Pontii, hoc est ...».⁴⁶ Totes les relíquies descrites a continuació pertanyen a sants, i estan encapçalades per les del titular. És difícil identificar-la entre les vuit creus esmentades en els inventaris per manca de detalls de referència.

Si, com s'ha assenyalat abans, l'origen d'aquest *titulus* és anterior a l'acta del 977 és possible que el 977 s'hi fessin obres en el seu recinte per millorar-lo o reparar-lo, però a causa de la pervivència de la seva funció de memòria funerària és difícil que deixés de ser un espai autònom, diferent de l'església de Santa Maria. Podria estar situat prop del lloc original d'enterrament de la branca comtal Cerdanya-Besalú, i correspondre a un oratori o capella amb altar i creu reliquiari com Sant Salvador, l'altra fundació privada de tipus comtal.

- El quart *titulus*, dedicat a la Santa Creu: «...quarto dein sanctae Crucis, quod unxit Fruia Ausonensis Episcopus...»

D'aquest *titulus*, com del de Sant Miquel, se'n desconeix l'origen, el patrocinador i la funció, ja que l'acta del 977 només diu que el va consagrar el bisbe de Vic, Fruia; així, podem dir que no era de tipus comtal, sinó una fundació privada feta per algú altre. Podria ser també una fundació d'Arnulf? Per aquest abat⁴⁷ arribaren a Ripoll moltes relíquies de nostre Senyor, les més notables d'aquest tipus que posseï el monestir.

41. Cfr. JUNYENT (1992), p. 44, doc. 37: «et alium [*pallium*] de Sancto Poncio».

42. Cfr. *Idem*, p. 396, doc. 8: «tabulam coopertam argento. In altario sancti Pontii...similiter».

43. Cfr. *Idem*, p. 414, doc. 14: «In altare Sancte Crucis ac Sancti Poncii, necnon et Sancti Salvatoris tabulas III coopertas argento».

44. Cfr. JUNYENT (1933), p. 40.

45. Es refereix a l'altar de Santa Maria.

46. Cfr. JUNYENT (1992), p. 417.

47. Es coneixen amb seguretat les que va destinar a l'altar de Santa Maria, cfr. JUNYENT (1992), p. 416, doc. 15.

Altres dades d'aquesta advocació es coneixen pels inventaris del monestir del 1047 i del 1066 que esmenten un altar de la Santa Creu amb cobriment de plata «*tabulam cohoptam argento*», que el situa al mateix rang que els altars de Sant Salvador i de Sant Ponç.

Un inventari posterior, del segle XII, també fa esment d'un altar de la Santa Creu: «*Infra dossales et pallei et broseum unum sunt 20, excepto ipsum S. Joannis et S. Crucis et S. Poncii*»,⁴⁸ cosa que pot suggerir la seva pervivència en aquesta època.

Quina funció tenia aquest *titulus*? Només es poden proposar aproximacions deduïdes de l'ús genèric donat a aquesta advocació, tenint en compte la seva condició de fundació particular.

Podria correspondre a un recinte o espai on es venerés una relíquia especial⁴⁹ de la Vera Creu *lignum crucis* continguda potser en una creu reliquiari. El monestir de Ripoll tenia en la primera meitat del segle XI diferents relíquies de la Vera Creu disposades en creus reliquiaries, segons consta als diferents inventaris coneguts:

- Una relíquia situada en una creu d'or, d'especial rellevància: «*crux de auro cum lapidibus in quo est lignum Domini*» esmentada a l'inventari del 1008.⁵⁰ Aquesta creu es descriu a l'inventari del 1047⁵¹ però no s'esmenta la Vera Creu: «*crucem auream cum lapidibus*». Posteriorment se li afegiren esmalts segons l'inventari del 1066:⁵² «*crucem aliam auream cum smaltis et lapidibus*».
- Una altra es guardava en una creu molt petita: «*et alia crux de argento minima cum ligno Domini*», segons l'inventari del 1008 o el del 1066: «*aliam (crucem) parvissimam⁵³ argenteam cum ligno Domini*».
- I una tercera guardada junt amb altres relíquies dins la creu de Sant Salvador: «*In cruce sancti Salvatoris in superiori parte, sunt.....Et in alia rota superiori habentur reliquiae de.....et ex ligno crucis ipsius....*», segons la relació de relíquies del monestir feta l'any 1066.⁵⁴

D'aquestes tres creus reliquiaries la primera és la que té més condicions per a contenir una relíquia especial de la Vera Creu i, per tant, per a ser la venerada en el *titulus* de la Santa Creu. A més, és important assenyalar que aquesta

48. Cfr. JUNYENT (1933), p. 40.

49 Potser per la seva mida més gran que la majoria de les relíquies d'aquest tipus.

50. Cfr. JUNYENT (1992), p. 44.

51. Cfr. *Idem*, p. 397.

52. Cfr. *Idem*, p. 414.

53. Per l'especial èmfasi que es posa en la mida de la creu es podria pensar que era una relíquia per dur-la penjada al coll més que per ser exposada a la veneració pública.

54. Cfr. JUNYENT (1992), doc. 15, p. 417.

creu ja apareix esmentada a l'inventari del 979: «CruX aurea cum lapidibus I».55 En aquest darrer document no s'esmenta la relíquua, cosa que només es fa en l'inventari del 1008. Això podria indicar que aquesta creu reliquiari aparegué a Ripoll probablement com a donació en les cerimònies de consagració del 977.

La majoria d'autors han situat aquesta creu a l'altar principal de Santa Maria, ja que per les característiques descrites —or, pedres, esmalts feia joc amb un frontal d'altar⁵⁶ i un calze,⁵⁷ els quals no hi ha dubte que pertanyien a l'aixovar de l'altar principal.

Fins i tot, tenint en compte l'anarquia amb què s'esmenten els altars als inventaris de Ripoll, hi ha quelcom de suggerent en la forma com apareix mencionada aquesta creu en l'inventari del 1047: « In ecclesi sancte Marie sunt cruces argenteae V; gonfanones VII cum suas cruces. Cohopertorium bige. Superaltares meliores V; capiciales X..... Aras cum argento II. Crucem auream cum lapidibus; alias cruces II; tripodam argenteam I; ara alia sine argento.»⁵⁸ Malgrat la seva riquesa, no es menciona com un dels primers objectes de l'altar de Santa Maria, sinó com d'altres de més secundaris, cosa que fa pensar que almenys el 1047 aquesta creu sovint no devia estar situada a l'altar principal.

D'altra banda, el fet que aquest *titulus* fos consagrat per Fruia bisbe de Vic (diòcesi a la qual pertanyia el monestir) podria suggerir la possibilitat d'una altra funció, i podria correspondre al recinte o espai de l'església monàstica reservat als fidels laics quan aquests assistien a cerimònies importants dins l'església de Santa Maria. Segons la tradició carolíngia, aquests espais⁵⁹ estaven situats a la nau central i acostumaven a tenir un altar dedicat a la Santa Creu, que determinava la separació entre l'espai pròpiament monàstic i la part de l'església accessible als fidels laics. Dins d'aquest context és lògic que fos reservat al bisbe titular de la diòcesi la consagració del seu àmbit i altar. El mateix bisbe va consagrar l'edifici de la parròquia de Sant Pere —també renovat, situada a prop de Santa Maria.

55. Cfr. *Idem*, p. 7.

56. Cfr. inventari del 1047: «tabulam coopertam auro cum lapidibus et smaltis XVI», cfr. *Idem*, p. 396; i esmentat després en el del 1066: «tabulam cohopertam au[ro], cum lapidibus et smaltis XXIII», cfr. *Idem*, p. 414.

57. Mencionat a l'inventari del 1066: «Calicem aureum cum lapidibus et smaltis XXIII, cum patena vitrea», cfr. *Idem*, p. 414. A l'anterior del 1047, s'esmenta aquest calze però no les característiques: «Calicem aureum I cum patena vitrea», cfr. *Idem*, p. 397. Segons Junyent aquesta patena de vidre la va donar l'abat Oliba quan, en fer-se monjo a Ripoll, segons l'inventari del 1008, cfr. *Idem*, p. 44: «et unum [calicem] de auro puro et isti.....In calicem vero maiorem qui est annumeratus cum istis, est discus quem dominus Oliba dedit in locum patene».

58. Cfr. JUNYENT (1992) p. 397.

59. Cfr. C. HEITZ, *Architecture et liturgie processionelle à l'époque préromane*, Revue de l'Art, núm. 24 (1974), p. 33. En aquest article C. Heitz descriu els altars de la Santa Creu de Centula i de S. Gall.

De l'anàlisi de la funció de cadascun dels quatre *tituli* també se'n dedueixen algunes aproximacions útils per a comprendre el tipus d'espai que els albergava.

Del desig de Guifré el Pelós fundador del monestir de ser enterrat⁶⁰ a Ripoll i que els seus fills, Miró i Sunyer, hi fundessin les seves memòries, se'n dedueix que el monestir va ser panteó de la família comtal des de la mort de Guifré el Pelós i al llarg de tot el segle X. Aquesta decisió degué comportar necessàriament l'elecció d'un espai privilegiat per als seus sepulcres dins del recinte del monestir. Com que les lleis eclesiàstiques vigents en aquella època prohibien els enterraments a l'interior de les esglésies, aquest degueren estar situats a l'exterior del temple monàstic en lloc preferent i assenyalat.

El professor I. Bango, en un estudi⁶¹ sobre l'espai per a enterraments privilegiats en l'arquitectura medieval espanyola, assenyala el pòrtic⁶² de les esglésies com a espai preferent durant l'alta edat mitjana:⁶³ «La proximidad a las puertas del templo satisfacía una doble ambición de los difuntos o familiares: 1º) se encontraban cerca de la puerta del Paraíso.....2º) las pequeñas o grandes memorias monumentalizadas que recuerdan el nombre de los difuntos podían ser contempladas por cuantos acudían a la iglesia, utilizándose así esta ubicación de la sepultura como exponente de prestigio social». ⁶⁴ En el seu estudi, entre d'altres exemples procedents de fonts documentals, cita la *Crònica de Albelda*, que situa l'enterrament del rei de Navarra Sancho Garcés (+926) i el seu fill García Sánchez I (+970) al pòrtic de l'església de Sant Esteve, sense que es pugui precisar l'indret respecte a l'orientació del temple. També recorda que la *Crònica de Alfonso III* localitza el panteó reial que Alfons II va fer erigir a Santa Maria de Oviedo a la part occidental de la nau central d'aquesta església. I. Bango la identifica amb un contraabsis, i assenyala que aquesta solució l'utilitzà també el llinatge asturià lleonès al cementiri reial de Sant Salvador de Palaz de Rey, en ser traslladada la capital a Lleó.⁶⁵

I. Bango assenyala doncs diferents tipus d'enterraments privilegiats, uns situats al pòrtic lateral o al pòrtic principal de la façana occidental, i altres en

60. Acta del 977, cfr. MARCA (1688), col. 917.

61. Cfr. I. BANGO, *El espacio para enterramientos privilegiados en la arquitectura medieval española*, Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte, vol. IV (1992), p. 93-106. Cfr. també *Atrio y pórtico en el románico español*, Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología, Valladolid, 1975, p. 175-188.

62. Els fidels comuns s'enterrarien a l'atri o cementiri, el qual ocupava l'espai de dotze passos entorn del temple, i que posteriorment s'ampliaria a trenta; mentre que les persones importants es reservaven l'espai preferencial del pòrtic immediat a l'entrada de l'església.

63. Segons el professor Bango era una fórmula que ja s'emprava en les primeres construccions monumentals de l'art paleocristià i que es retroben en l'arquitectura carolíngia.

64. Cfr. I. BANGO, *El espacio para enterramientos privilegiados en la arquitectura medieval española*, Anuario del Departamento de Historia y Teoría del Arte, vol. IV (1992), p. 93-106, p. 97

65. El cronista Sampiro informa d'aquest cementiri en explicar on fou enterrat el rei Ramiro.

contraabsis, entenent per aquests espais tancats no comunicats directament amb l'exterior, però que s'adequaven a la prohibició d'enterrar dins de l'església, ja que s'aïllava d'aquesta per un mur i només existia una porta de comunicació amb la nau.

Possiblement alguna d'aquestes solucions degué ser la utilitzada a Ripoll⁶⁶ per a abrigar les sepultures comtals de Guifré el Pelós i els seus successors al llarg del segle X. És important, però, tenir en compte que els *tituli* de Sant Salvador i Sant Ponç no es poden identificar amb l'espai on estaven situats els sepulcres originalment, tot i que podien estar a prop o fins i tot comunicats.

Aquests *tituli* semblen correspondre més aviat a oratoris o capelles on se celebrava el culte funerari prescrit pels seus fundadors al seu benefici. A més, les fonts documentals constaten que guardaven relíquies, tal com ho demostra l'existència de creus reliquiàries en aquests. Això suggereix també la possibilitat que fossin considerats oratoris privats dels respectius comtes fundadors dins del recinte monàstic on guardaven relíquies de la seva propietat, per assegurar-ne la custòdia.

En aquest context es podria plantejar que el trasllat⁶⁷ de les relíquies de les creus de Sant Salvador i Sant Ponç a l'altar de Santa Maria que va fer el monjo Paulus l'any 1066 indiqués la donació de les ja esmentades relíquies propietat de la família comtal als monjos de Ripoll. És important recordar que l'any 1070, el comte Bernat de Besalú annexionà Santa Maria de Ripoll a Sant Víctor de Marsella, raó per la qual el monestir deixà de dependre de la família comtal. El traspass es va realitzar seguint les prescripcions de la reforma gregoriana. Això pogué comportar un canvi important en l'ús i funció dels *tituli* de Sant Salvador i de Sant Ponç.

A causa del caràcter privat i dels trets descrits, l'espai d'aquests dos *tituli* no es pot situar dins de l'àmbit propi de la litúrgia monàstica, és a dir, de l'església de Santa Maria, raó per la qual és difícil que formessin part de la seva capçalera l'any 977.

Els necrologis de Ripoll, avui desapareguts, donaven notícies molt abundants sobre la defunció de comtes, com ho palesen les anotacions preses per R. d'Olzinelles. Junyent ens dóna una transcripció d'aquestes en un interessant estudi sobre el *Necrologi del monestir de Ripoll*.⁶⁸ Gràcies a aquestes es pot saber el dia en què se celebrava la memòria dels diferents comtes al monestir de Ripoll. És també interessant la informació que aporten els epitafis escrits per l'abat Oliba abans del 1020⁶⁹ per a cadascun dels comtes enterrats a Ripoll fins

66. Es proposa una possible solució a la tesi doctoral de C. PEIG.

67. Cfr. JUNYENT (1992) doc. 15, p. 417.

68. Cfr. *Analecta Montserratensia*, vol. IX (1962), p. 220-225.

69. Cfr. JUNYENT (1992), p. 306 i 304.

a aquesta data, i que d'alguna forma constaten la memòria que es feia d'ells al monestir.

De la funció del *titulus* de Sant Miquel ja s'ha dit que només se'n poden fer aproximacions probables a causa de la manca d'informació concreta a les fonts. S'ha plantejat el seu caràcter de fundació privada d'origen no comtal i també la hipòtesi que tingués una funció de memòria vinculada amb al seu patrocinador desconegut. S'ha suggerit la possibilitat que fos Arnulf, abat de Ripoll i bisbe de Girona, i també que fos una memòria comuna per als abats difunts del monestir.

Aquestes hipòtesis s'han plantejat a partir del costum de l'època d'utilitzar les capelles dedicades a Sant Miquel, que sovint estaven situades en llocs elevats, per a la funció de memòria funerària.⁷⁰

D'altra banda, l'existència de memòries dedicades a abats a les fonts documentals fa pensar que la celebració d'aquestes podia exigir un lloc propi, diferent de l'utilitzat per a la litúrgia monàstica quotidiana, i molt d'acord amb la mentalitat del moment. Els versos que composà l'abat Oliba «In laudem basilicae et abbatum Rivipullensium»,⁷¹ enumeren per ordre cronològic els set abats⁷² que fins llavors havia tingut Ripoll. Aquesta mateixa relació numèrica es fa servir al necrologi de Ripoll conegut a través de les notes preses per R. d'Olinelles, on després de l'abat Oliba ja no es continua l'enumeració i en esmentar els següents abats difunts només es detalla «abbas istius cenobii».

Es té notícia també d'una memòria funerària⁷³ instituïda per l'abat Oliba abans de la seva mort (+1046), segons la qual l'abat havia de cantar missa pels monjos difunts el dia en què es llegia l'Evangeli de la Resurrecció de Llätzer dividres després del IV diumenge de Quaresma: «...Statuimus ergo.....ut eo die, quo evangelium de suscitatione Lazari, quam Christus Dominus noster operatus est, legitur, anniversarium omnium fratrum defunctorum dignissime celebretis, et missam, si potestis ipsa die per vos cantetis;...Ipso quoque die in onore eiusdem Domini nostri Ihesu Christi et apostolorum illius, XIII pauperes suscipite, pedes eorum lavate, vestrisque manibus illis humiliter servire curate. Hoc autem memoriale». Possiblement abans d'aquesta data ja existien a Ripoll oficis funeraris destinats als abats i monjos difunts.

L'interessant estudi de Gordana Babic⁷⁴ sobre l'evolució de la «capella cristiana» descriu amb detall les commemoracions funeràries⁷⁵ destinades a abats i

70. Cfr. tesi doctoral de C. PEIG.

71. Cfr. JUNYENT (1992), p. 307-308, doc. 3.

72. Dagulf, Daniel, Enegó, Arnulf (948-970), Guidiscle (970-979), Seniofred (979-1008) i Oliba (1008-1046).

73. Cfr. JUNYENT (1992), doc. 23, p. 340-341.

74. Cfr. G. BABIC, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, París, 1969, cfr. capítol II.

75. Cfr. *Idem*, p. 40-47 i p. 10-14.

monjos difunts que es realitzaven als monestirs bizantins durant l'antiguitat i l'època medieval. L'autora raona com aquesta litúrgia específica exigia uns espais propis diferents de l'església monàstica, i com aquesta característica es repeteix en èpoques i regions diferents. Constata que en el món tardoromà i bizantí el dissabte era el dia dedicat a la commemoració litúrgica dels difunts en record del dia que Crist havia estat al sepulcre. En els monestirs, aquest tipus de commemoració s'aplicava tant als abats i monjos com als fundadors o patrocinadors laics, i donava lloc a la celebració de processons i vigílies⁷⁶ que començaven el dia anterior.

Així, pensem que el *titulus* de Sant Miquel de Ripoll podria correspondre al lloc reservat per a la litúrgia funerària de monjos i abats, com a mínim durant els segles X i XI.

El *titulus* de la Santa Creu presenta les mateixes llacunes d'informació que el de Sant Miquel, ja que en desconeixem l'origen, el patrocinador i la funció. Les aproximacions presentades es fan també partint de l'ús genèric que a l'època es feia d'aquesta advocació. Ja s'ha plantejat la possibilitat que fos un espai destinat a guardar i venerar relíquies, en concret alguna d'especial importància que relacionem amb la Vera Creu per l'advocació que porta.

Malgrat aquest tipus de funció, no es dubta que fos també una fundació privada, que en aquest cas no era comtal. Qui fou el patrocinador? La informació extreta de les fonts sembla apuntar altra vegada a la figura d'Arnulf, ja que la majoria de les relíquies relacionades amb nostre Senyor, existents a Ripoll, apareixen durant el seu govern.

Així, tant aquest *tituli* com el de Sant Miquel podrien ser fundacions fetes entre el 948 i la seva consagració l'any 977, i apunta la possibilitat que els seus espais fossin construïts al mateix temps que el nou edifici de l'església monàstica de Santa Maria, la qual cosa podria facilitar la comunicació d'ambdós espais.⁷⁷

Conclusions

Resumint les conclusions aportades en aquest estudi sobre els quatre *tituli* esmentats a la tercera acta de consagració de Santa Maria de l'any 977 podem dir que:

- Aquests *tituli* eren fundacions privades destinades a un culte específic determinat pel seu patrocinador. Els *tituli* de Sant Salvador i de Sant Ponç cor-

76. Cfr. *ídem*, p. 10 i p. 40.

77. Es plantegen possibles solucions per a la definició arquitectònica i la localització d'aquests dos *tituli* a la tesi doctoral de C. PEIG.

responien a fundacions fetes per comtes. Els de Sant Miquel i la Santa Creu, tot i que se'n desconeixen els noms dels patrocinadors, se sap que no foren fundats per membres de la família comtal.

- Els *tituli* de Sant Salvador i Sant Ponç varen tenir un origen anterior a la tercera consagració de Santa Maria del 977. Del primer se'n coneix l'acta de dotació feta l'any 925. En canvi, el de Sant Miquel i el de la Santa Creu possiblement foren fundacions erigides paral·lelament a la nova construcció de Santa Maria del 977.
- Els *tituli* de Sant Salvador i Sant Ponç tenien la funció de memòria funerària privada reservada als comtes fundadors⁷⁸ i als seus successors. Això no implicava necessàriament que fossin lloc d'enterrament, sinó espais dedicats a la celebració litúrgica del culte determinat pels fundadors i, com a tal, correspondre a oratoris o capelles que podrien estar o no comunicats amb el lloc de les sepultures. A partir de les fonts documentals es pot constatar que a més de l'altar posseïren creus reliquiàries.
- La funció dels *tituli* de Sant Miquel i la Santa Creu no està explicitada tan directament a les fonts documentals com els anteriors. El seu origen se situa entre els anys 948-977. Del de Sant Miquel es planteja la possibilitat que correspongui a la funció de memòria funerària de l'abat bisbe Arnulf, o bé dels abats i monjos difunts a Ripoll en general. La seva fundació s'atribueix a l'abat Arnulf (948-970) o bé a l'abat Guidisclè (970-979). Al *titulus* de la Santa Creu se li atribueix la funció d'espai destinat a la veneració d'una relíquia especial de la Vera Creu, continguda en una creu reliquiària d'or que apareix en els inventaris de Ripoll a partir del 979. La seva fundació es podria atribuir també a Arnulf, ja que fou ell qui aportà les relíquies més importants de nostre Senyor que posseï el monestir.
- A causa de les funcions específiques esmentades que tenien cadascun dels quatre *tituli*, és difícil identificar-los com a absis laterals de la capçalera de l'església de Santa Maria consagrada l'any 977 segons la hipòtesi tradicional proposada i acceptada per la majoria d'autors. L'anàlisi de les fonts feta des de la perspectiva espai-funció porta a identificar aquests *tituli* amb espais autònoms, diferents de l'església de Santa Maria, exigits per a la seva funció pròpia.
- L'existència d'aquests espais fa pensar doncs que al final del s. X el monestir de Ripoll tenia un conjunt de recintes de culte possiblement definits per un programa arquitectonicolitúrgic de gran càrrega simbòlica, com ara el de Cuixà o els de les seus de Vic, Terrassa, etc.

78. En aquest cas apuntem breument un aspecte que mereixeria més atenció; si tenim en compte els fundadors, Sant Salvador podria correspondre a la branca comtal de Barcelona, i Sant Ponç, a la branca comtal de Cerdanya-Besalú.

Bibliografia

- E. JUNYENT SUBIRA (1933). *Notes inèdites sobre el monestir de Ripoll*. Analecta Sacra Tarraconensia, t. IX, p. 185-225.
- E. JUNYENT SUBIRA (1992). *Diplomatari i escrits literaris de l'abat Oliba*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- Petrus de MARCA (1688). *Marca Hispanica sive limes hispanicus...* Editorial Base, Barcelona 1972 [edició facsímil París 1688].
- R. ORDEIG MATA (1993). *Les dotalies de les Esglésies de Catalunya (segles IX-XII)* vol. I: «*Preàmbul, introducció. Documents núm. 1-116 (s. IX-X)*», Editorial Nordest, Vic.
- J. M. PELLICER PAGÉS (1888). *Santa María del monasterio de Ripoll. Nobilísimo origen y gloriosos recuerdos de este célebre santuario hasta el milenario de su dedicación. Reseña Histórica*. Tipografía de Feliciano Horta, Mataró.
- J. M. SALRACH (1978). *Miró Bonfill i la solemnitat ripollesa del 977*, Revista de Girona núm. 83, p. 157-166.
- J. de VILLANUEVA (1821). *Viaje literario a las iglesias de España*, tomo 8: «*Viaje a las iglesias de Vique y de Solsona 1806 y 1807*», València.

Résumé

Santa Maria de Ripoll: L'acte de consacration de l'an 977 et le problème des Tituli. Approche à une nouvelle lecture architectonique

Cette communication s'est centrée sur une question d'une importance cruciale dans la compréhension adéquate des réformes consacrées à Santa Maria en 977, en abordant directement le problème de l'interprétation correcte du terme *titulis*, utilisé dans l'acte de consacration fait à Ripoll en 977.

A cette fin, les propositions avancées jusqu'ici ont été revues ainsi que les difficultés qu'elles présentent. Une systématisation des diverses données éparpillées sur les *tituli* présentes dans les sources documentaires a été faite, et à partir de celle-ci s'est profilé une nouvelle définition architectonique des *tituli*, consacrés selon l'acte de l'année 977 avec la nouvelle église de Santa Maria.

La signification du terme *titulis* présent dans ce document est obscur et ambigu. Jusqu'ici la plupart des auteurs qui ont abordé ce thème l'ont identifié de préférence comme un «autel», voire comme un «autel situé dans une abside latérale».

Notre étude est une exposition du fait que le terme *titulis* utilisé dans l'acte de 977 ne désire pas exprimer directement la réalité matérielle d'un autel o l'ar-

chitectonique d'une absisse comme cela a été affirmé, mais au contraire la condition de «fondation privée» commune aux quatre advocations citées: Saint Sauveur, Saint Michel, Saint Pons et la Sainte Croix.

Cette nouvelle alternative proposée pour l'interprétation des *titulis* a été le résultat de l'analyse attentive et systématique des données qui accompagnent, dans le texte de l'acte, chacun des *tituli*, e de celles que nous fournissent d'autres documents de cette époque. A partir de ces documents on a essayé de déterminer l'origine et la fonction de chacun des *tituli* afin de pouvoir faire une approche à sa possible définition architectonique, per manca d'excavacions.

A cause des fonctions particulières que possédaient chacun des quatre *tituli* il semble difficile que ceux-ci aient été situés au chevet de l'église monastique de Santa Maria coma absisse latérale selon l'hypothèse traditionnelle proposée et acceptée par la plupart des auteurs.

L'analyse effectuée depuis une perspective espace-fonction incite à identifier ces *tituli* en tant qu'espaces autonomes, différents de l'église de Santa Maria.

L'existence de ces espaces signifie donc que, à la fin du Xème siècle, le monastère de Ripoll possédait un ensemble de lieux de culte probablement définis par un programme architectonique-liturgique au grand poids symbolique, comme par exemple celui de Cuixà, ou bien celui des sièges de Vic et de Terrassa...

Resumit

Santa Maria de Ripoll: L'acte de consagracion de l'an 977 e lo problema dels Tituli. Apròchi a una lectura arquitectonica nòva

Aqueste estudi s'es centrat sus una question d'importància cruciala per la compreson adequada de las reformas consagradas a Santa Maria en 977, en abordar directament lo problèma de quala es l'interpretacion corrècta del tèrme *titulis*, emplegat dins l'acte de consagracion facha a Ripoll en 977.

Per aquesta rason, son estadas revisadas las proposicions fachas fins ara e las dificultats que presentan. Es estada facha una sistematizacion de las donadas escampadas suls *tituli* portadas per las fonts documentàrias a partir de que se planteja una altra definicion arquitectonica dels *tituli*, consagrats segon l'acte de l'an 977 amassa amb la nòva glèisa de Santa Maria.

La significacion del tèrme *titulis* emplegat dins aqueste document es escur e ambigu. Fins ara la part mai bèla dels autors qu'an estudiat aqueste tèma l'an identificat preferentament coma un «altar», o mai precisament coma un «altar situat dins una absissa laterala».

Lo nòstre estudi consistís a expausar que lo tèrme *titulis* emplegat dins l'acte de 977 vòl pas exprimir dirèctament la realitat materiala d'un altar o l'arquitectura d'una absissa com es estat afirmat, mas puslèu la condicion de «fondacion privada» comuna a las quatre advocacions citadas: Sant Salvaire, Sant Miquèl, Sant Ponç e la Santa Croz.

Aquesta alternativa nòva prepausada dins l'interpretacion de *titulis* es estada la resulta de l'anàlisi atentiva e sistematica de las donadas que fan cotria, dins lo tèxt de l'acte, amb cadun dels *tituli*, e de las que nos porgisson d'autres documents de l'epòca. A partir d'aquestes documents es estat ensajat de determinar l'origina e la foncion de cadun dels tituli a fin de poder fargar un apròchi de sa possibla definicion arquitectonica, per manca d'excavacions.

Per encausa de las foncions particularas que tenián cadun dels quatre *tituli* sembla malaisit que foguèssen situats dins la glèisa monastica de Santa Maria coma absissa laterala segon l'ipotesi tradicional prepausada e acceptada per la part màger dels autors.

L'anàlisi facha dempuèi una perspectiva espaci-foncion conduís a identificar aquestes *tituli* coma d'espacis autonòms, diferents de la glèisa de Santa Maria.

L'existéncia d'aquestes espacis significa alara que, a la fin del sègle X, lo monastèr de Ripoll possediá un ensems de lòcs de culte probablament definits per un programa arquitectonic-liturgic de granda valor simbolica, coma per exemple lo de Cuixà, o aquel dels sètis de Vic e Terrassa...

Entre Orient i Occident. El paper del cristianisme en la fundació de l'Estat hongarès

Tünde Mikes Jani
UNED

Resum

Els esdeveniments que van tenir lloc entorn de l'any mil van representar una de les èpoques més importants en la història d'Hongria.

És l'època de la integració dels habitants de la Conca dels Càrpats en la vida i costums de l'Europa cristiana. Aquests esdeveniments es relacionen amb el nom del gran duc Géza i el seu fill, el futur Sant Esteve.

Gràcies a les seves activitats entre el 971 —Géza assoleix el tron— i el 1038 —mort de Sant Esteve— l'Hongria pagana i dividida en nombroses tribus esdevé un país cristià, organitzat territorialment en comtats, amb bisbats que reben missioners occidentals —alemanys— i que construeixen la seva primera abadia benedictina a Panonhalma. Comença l'activitat diplomàtica, la codificació jurídica, l'encunyació de moneda...

Aquests esdeveniments no són únics ni sense paral·lel, tal com ho mostra la fundació contemporània de l'Estat Txec i Polonès: els tres casos són comuns de la regió d'Europa centreoriental que es defensa contra els intents d'invasió tant d'Occident com d'Orient.

En aquest context, la coronació del rei Esteve sota el pontificat del papa Silvestre II, que va enviar-li la corona, és un dels esdeveniments més simbòlics de la gènesi de l'Estat hongarès.

Els fets polítics, socials i econòmics que estudiarem, esdevinguts en els voltants de la fi del primer mil·lenni, com la fundació de l'Estat hongarès o l'adhesió del poble i del país al cristianisme, configuren una de les èpoques més importants i més decisives en la història d'Hongria.

Aquests fets no eren únics ni singulars. Corresponien a les característiques de la regió d'Europa centreoriental que s'estenia entre l'extrem occidental del continent, delimitat per la frontera molt marcada de l'Imperi carolingi, i l'Imperi bizantí, que es considerava l'hereu oriental de l'Orbis Latinus. Els territoris intermedis intentaven esquivar els projectes d'expansió dels dos imperis: tes-

timonis en són no només la fundació de l'Estat hongarès sinó també la coetània fundació de l'Estat polonès i el txec.

Els dos personatges principals dels esdeveniments hongaresos són el gran duc Géza, besnét del cabdill Árpád, i el seu fill, Szent István, Sant Esteve, el primer rei hongarès coronat i canonitzat a l'any 1083.

Quan va néixer Géza, als voltants de 945, encara duraven les incursions de les tribus hongareses als territoris més occidentals d'Europa. Géza neix pagà i l'eduquen per a esdevenir un duc pagà. Accedeix al tron vers 971. Després de la expansió occidental de Bizanci, que annexiona els territoris búlgars el mateix any, decideix no li queda altre remei obrir-se políticament cap a l'Occident, de qui demana i de qui rep missioners alemanys catòlics. El fet que els dominis de la seva tribu es trobin a la part nord-oest del país facilita la seva tasca. Canvia tota la pràctica política anterior: en lloc de les incursions a l'estranger porta a terme una política exterior de pau envers tots els seus veïns, mentre que a l'interior es mostra decidit i inflexible en la imposició de la seva autoritat de manera que no dubtarà a ser sanguinari quan calgui esclafar la resistència dels altres cabdills i de les altres tribus. Ell és el primer dirigent amb suficient potestat per canviar l'ordre de successió en el poder polític, eliminant la tradicional institució euroasiàtica del «senioratus» i monopolitzant per a la seva família la titularitat del govern de la comunitat, introduint amb aquesta finalitat la institució occidental de la primogenitura.

Per dur a terme la política projectada, Géza va demanar l'ajut moral de l'Església cristiana occidental reconeixent-la com l'única força capaç d'aglutinar la població entorn d'un ideari religiós i moral que alhora provoqués una major cohesió i assimilació interior de la societat i el seu reconeixement col·lectiu des de l'exterior.

Ell i la seva família es bategen l'any 973, però la seva religiositat és encara superficial: continua venerant simultàniament déus pagans i cristians. Missioners alemanys arriben al país i també cavallers bàvars amb Gizel·la, filla del príncep bàvar, futura esposa del seu fill, Vajk, batejat amb el nom de István /Esteve/.

S'erigeixen bisbats de ritu llatí que comencen a funcionar tot seguit i, a més a més, s'inicia abans de 997 la construcció del primer monestir benedictí en territori hongarès, a Pannonhalma. Tot amb tot, en aquells moments la lluita per a la cristianització no estava guanyada, ni a la part occidental de la conca dels Cárpat, territori ocupat per la tribu de Géza, ni encara menys a les regions orientals, que a penes notaven la política d'obertura del gran duc.

Tanmateix, Géza va ser un capdavanter o pioner; a ell li correspon la glòria de començar a construir els fonaments i la de sembrar la llavor del futur regne d'Hongria, encara que la part del lleó de la tasca de la integració europea dels

territoris hongaresos i dels seus habitants queda per al seu fill, el futur Sant Esteve.

István, després de la mort de Géza en 997, venç la insurrecció de Koppány, parent seu que segons el costum nòmada del «leviratus» reivindica per a ell i per als seus descendents el poder polític, els béns i l'esposa de Géza. Koppány és mort, el seu cos, esquarterat, i les quatre parts, clavades en les portes de quatre castells estratègics com a senyal del domini centralitzat i eminent d'Esteve sobre els territoris heretats del seu pare.

Seguint els consells de l'emperador Otó III demana i rep la corona reial del papa de Roma, Silvestre II, amb la qual el coronen en una data incerta que hom situa entre finals de l'any mil i principis de l'any 1001.

Un cop rei, sotmet o venç els altres caps de tribus en guerra o mitjançant matrimonis i conversions. Com a resultat de la seva activitat organitzadora de l'estat, la confederació laxa, inestable i sempre en discòrdia de les diferents tribus es transforma en un estat consolidat que ocuparà tota la conca dels Cárpats. Reconegut com a rei cristià piadós per tots els seus contemporanis, pensa en una organització territorial unificada. Al voltant seu es constitueix el consell reial, s'organitzen els bisbats de ritu occidental i els comtats amb funcions jurisdiccionals i militars, en part segons models occidentals; els tributs i les taxes noves imposades reflecteixen els canvis en l'estratificació social. Arriben de nou cavallers i clergues occidentals i aviat segueixen models occidentals tant l'activitat diplomàtica d'escripcions i de documentació dels negocis jurídics com la de producció o de codificació jurídica o la d'encunyació de monedes: tot això comportarà el trasllat de les rutes comercials entre Occident i Orient des del mar cap al continent travessant la vall del Danubi. Aquest canvi en les vies de comunicació es reflecteix, per exemple, en els itineraris seguits per la primera croada.

En aquella època i en aquells indrets assimilació i integració eren sinònims de cristiandat, ja que l'Església cristiana era gairebé l'única institució que no s'havia desintegrat al llarg dels últims segles.

El regne de Sant Esteve s'incorporarà a l'Europa cristiana de ritu llatí en el transcurs de només unes quantes dècades. Quan mor al 15 d'agost de 1038 deixa enrere un estat fort i organitzat que entre els segles XI-XV serà l'entitat política més poderosa situada entre el Sacre Imperi romanogermànic i l'Imperi rus. L'obra constituent d'Esteve perdura encara avui en dia, en el llinar del segle XXI, i està representada per l'existència de l'actual poble hongarès.

La comunicació estudiarà els fets i els factors d'aquesta integració nacional i les diverses fases del seu procés històric i versarà sobre el seu caràcter «descendent» o imposat, tardà i precipitat. L'afany i la constant obligació moral de la «perifèria» per «atrapar el centre» seran factors explicatius que comentarem.

Aquest objectiu temàtic es durà a terme analitzant diversos corrents històriogràfics que van plantejar-se la mateixa qüestió, si bé des de diferents visuals.

Bibliografia

- BAKAY, K. *A magyar államalapítás* (La fundació de l'Estat hongarès) Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 1978.
- BERTÉNYI, I. *Szent István és* (Sant Esteve i el seu llegat) Kulturtrade Könyvkiadó, Budapest. 1997.
- DOMANOVSKY, S. *A mezőgazdaság Szent István korában* (L'agricultura en l'època de Sant Esteve). Dins *Gazdaság és társadalom a középkorban*, p. 17-48 (Economia i societat en la època medieval) Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 1938 i 1979.
- . *A Árpád-ori társadalom differenciálódása* (La diferenciació en la societat de la època dels Árpád). Dins *Gazdaság és társadalom a középkorban*, p. 215-280. (Economia i societat en l'època medieval) Gondolat Könyvkiadó, Budapest. ms. i 1979.
- GLATZ, F. *Szent István 1038-1938-1988*. (Sant Esteve 1038-1938-1988). Dins *Történetírás-korszakváltásban*, p. 206-225. (Història en èpoques de canvi) Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 1990.
- GYÖRFFY, G. *Az* (L'organització de l'estat). Dins SZÉKELY, G. *Magyarország története I*, p. 717-834. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest. 1984.
- HOMAN, B. *Magyar Történet 1* (Història hongaresa). Dins HOMAN, B.; SZÉKELY, G. *Magyar Történet 1-5*. Budapest. 1935-36.
- KLANICZAY, G. *A 1083. évi magyarországi szenttéavatások* (Les canonitzacions hongareses de l'any 1083). Dins FÜGEDI, E. (szerk.) *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, p. 15-32. Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 1986.
- KRISTO, G. *Korai magyar történeti lexikon 9-14. század* (Enciclopèdia de la història hongaresa dels primers segles). Akadémiai Könyvkiadó, Budapest. 1994.
- MARZALI, H. *A magyar nemzet átalakulása a X. században s a fejedelemség megalapítása*. 1895. (La transformació de la nació hongaresa al segle X i la fundació del ducat). Dins MARZALI, H. *Világtörténelem-magyar történelem*, p. 41-75. (Història universal-història Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1982.
- MEZEY, B. (szerk.) *Magyar alkotmánytörténet* (Història constitucional d'Hongria) Osiris Kiadó, Budapest. 1995.
- . (szerk.) *Magyar jogtörténet* (Història del dret hongarès) Osiris Kiadó, Budapest. 1996.

- PAULER, G. *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I-II.* 1899. Edició facsímil; Budapest, 1985.
- SZÜCS, J. *Vázlat Európa három történeti régiójáról* (Esbós sobre les tres regions històriques d'Europa) Gyorsuló idő; Magvető Kiadó; Budapest. 1983.
- . *István király Intelmei-István király állama* (Les «Institucions» de Sant Esteve-l'estat de Sant Esteve). Dins *Nemzet és történelem*, p. 359-379. Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 1984.

Résumé

Entre Orient et Occident:

Le rôle du christianisme dans la fondation de l'état hongrois

Les événements qui eurent lieu au tournant de l'an mil représentent unes des époques les plus importantes de l'histoire de la Hongrie.

Il s'agit là de l'époque de l'intégration des habitants du Bassin des Carpates dans la vie et les mœurs de l'Europe chrétienne. Ces événements sont liés au nom du grand duc Géza et à son fils.

Grâce à ses activités entre 971 —Géza parvient au trône— et 1038 —mort de St Étienne— la Hongrie païenne et divisée entre plusieurs tribus devient un pays chrétien, bien organisé territorialement en comtés, avec des évêchés qui reçoivent les missionnaires occidentaux —allemands— et qui construit sa première abbaye bénédictine à Panonhalma. Commencent alors l'activité diplomatique, la codification juridique, la frappe de la monnaie...

Ces événements ne sont point uniques ni sans pareil comme le montrent la fondation à la même époque des Etats tchèque et polonais: ces trois cas sont habituels dans cette zone d'Europe centre-orientale qui se défend des tentatives d'invasion, provenant autant de l'Occident que de l'Orient.

Dans ce contexte, le couronnement du roi Etienne, sous le pontificat du pape Sylvestre II qui lui avait envoyé sa couronne, est un des événements les plus symboliques de la genèse de l'Etat hongrois.

Resumit

Entre Orient e Occident:

Lo ròtle del crestianisme dins la fundacion de l'estat ongrés

Los eveniments que se debanèron a l'entorn de l'an mila representan una de las epòcas mai importants dins l'istòria d'Ongria.

Es a l'època de l'integracion dels abitants del Bassin dels Carpats dins la vida e los costums de l'Euròpa crestiana. Aquestes eveniments son estacats al nom del grand duc Geza e de son filh, lo futur Sant Estève.

Gràcias a sas activitats entre 971 —Geza arriba al tròn— e 1038 —mòrt de Sant Estève— l' Ongria pagana e devesida demest mantuna tribu ven un país crestian, plan organizat territorialament en comtats, amb d'evescats que recebon de missionaris occidentals —alemands— e que bastís sa primièra abadiá benedictina a Panonhalma. Començan alara l'activitat diplomatica, la codificacion juridica, la frapa de la moneda...

Aquestes eveniments son pas ges unecs ni sens parièr coma lo mòstran la fondacion contemporanèa dels Estats chèc e polonés: los tres cases son de regularitats de la region d'Euròpa centrò-orientala que se defend contra las temptativas d'envasion tan d'Occident coma d'Orient.

Dins aqueste contèxte lo coronament del rei Estève, jol pontificat del papa Silvèstre II que li aviá mandat la corona, es un dels eveniments mai simbolicos de la genèsi de l'Estat ongrés.

Silvester II. Römischer Primat an der Schwelle zum 2. Jahrtausend¹

Walter Brandmüller
Canonica Vaticana

Resum

La majoria dels historiadors que han tractat la figura de Silvestre II, han investigat l'escolar rellevant, el monjo i l'amic de l'emperador Otó III, mentre que els pocs anys del seu pontificat han estat, per norma general, força deixats de banda. Aquest estudi tracta d'esbrinar de quina manera es va desenvolupar el pontificat de Gerbert, un cop escollit papa, tenint en compte les circumstàncies especials que va suposar la seva amistat i estreta col.laboració amb el jove emperador. Les cartes del papa i la *Regesta Imperii*, editada recentment per H. Zimmermann, ofereixen importants vies d'investigació.

En el primer capítol el papa es descriu com a *summus et universalis papa et beati Petri Vicarius*, remarcant, en alguns casos, el canvi d'actitud de Gerbert, un cop escollit papa, respecte al papa Joan XV.

El segon capítol tracta de la particular relació, fins i tot única, que s'establí entre el jove emperador de vint anys i el papa de més de seixanta, ambdós amb el somni d'una renovació de l'imperi (*renovatio imperii*) i de la reforma de l'Església, respectivament. La presidència comú dels concilis eclesiàstics i l'estreta col.laboració a l'hora d'establir una jerarquia eclesiàstica a Hongria i Polònia ens fa qüestionar si realment hi va haver o no una preeminència d'un dels dos sobre l'altre.

El tercer capítol es centra en el radi d'acció de Silvestre, tractant altra vegada i de forma rellevant la qüestió hongaresa i polonesa; mentre que el quart capítol parla de les intencions i les estructures que va donar de sí l'exercici del poder de Silvestre, subratllant la importància de les cartes, llegats i sínodes de tot tipus.

També es demostra com Silvestre ja va impulsar idees de reforma eclesiàstica que serien seguides posteriorment pels papes de l'època de Gregori.

1. Aus Raumgründen wird der Anmerkungsapparat auf das Wichtigste beschränkt.

Quellen: J.F. BOHMER, *Regesta Imperii* II/2 Papstregesten 911-1024 bearb. v. H. ZIMMERMANN, Wien etc. 1998, 261-294 (nr855-874); (=Reg.Imp.);

H. ZIMMERMANN, *Papsturkunden* 896-1046, Bd.II (996-1040), Wien 1985 (=PUK).

Literatur: Neueste Bibliographie bei P. RICHE, in: Ph. Levillain, *Dictionnaire historique de la*

Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac. Vic: Eumo Editorial, 1999, p. 867-883

Gerbertus qui et Silvester - so nennt er sich selbst und eröffnet damit die bis in unsere Tage reichende Reihe jener, die ihn zu allererst als großen Gelehrten, weniger aber als Papst gewürdigt haben. Damit stellt Silvester II. eine Ausnahme dar, befaßt sich die Papsthistoriographie im allgemeinen mit dem Lebenslauf eines Papstes vor seiner Erhebung auf die *Cathedra Petri* eher kursorisch, um dann den Pontifikat ausführlich darzustellen. Das aber ist gerade bei Silvester II. umgekehrt der Fall, wohl auch deswegen, weil sein Pontifikat nur vier Jahre gedauert hat. So mag unser Versuch, die großen Linien von Silvesters Amtsführung aufzuweisen, nicht unnütz sein.

I

Wesentliche Voraussetzung für die Beantwortung unserer Thema-Frage ist es, zu ermitteln, von welchem Verständnis seines petrinischen Amtes Silvester sich hat leiten lassen. Darüber mag schon die Wahl seines Namens Aufschluß geben. Soeben hat Kortüm diese Namenswahl weniger auf die Absicht, eine Parallele zum Verhältnis zwischen Silvester I. und Konstantin zu ziehen zurückgeführt, als auf den Willen, es Silvester I., der in der mittelalterlichen Historiographie als der Papst des großen Konzils von Nicaea und eines römischen Reformkonzils galt, nachzutun.² Auch konnte der bewußte Rückgriff auf eine bedeutende Papstgestalt der Frühzeit - hierin taten es ihm Clemens II., Victor II. und Damasus II. nach - als reformbewußte Distanzierung von den römischen Verhältnissen des *Saeculum obscurum* verstanden werden. Auch mochte Gerbert sich - wie Silvester I. - zum *Restaurator ecclesiae Romanae* berufen wissen. Zugleich steht Silvester im Strom der römischen Petrustradition, wenn er sich *summus et universalis papa et beati Petri Vicarius* nennt³, und als solcher selbstverständlich und mit Nachdruck Bischöfen gegenüber auftritt.

Nun ist allerdings die Frage berechtigt, ob Silvester in diesem Punkt nicht einen Wandel vollzogen habe, hatte doch Gerbert den Konflikt mit Papst Johannes XV. nicht gescheut, als er nach dem Erzbistum Reims gestrebt hatte.⁴

Papauté, Paris 1994, 1580-1582; P. RICHÉ, *Silvestre II. Le pape de l'an Mille*, Paris 1987; H. H. KORTÜM, *Gerbertus qui et Silvester*, Papsttum um die Jahrtausendwende, in: *Deutsches Archiv f. Erforschung des Mittelalters* 55/2 (1999).

2. KORTÜM l.c.

3. PUK nr. 400.

4. RICHÉ, P.: "Gerbert et le Gallicanisme deu Xe siècle au XIX siècle" in *Revue d'histoire de l'église de France*, 72 (1986) m 5-17; C. CAROZZI, *Gerbert et la Concile de St. Basle*, in: *Gerberti Symposion* 661-676; O. PONTAL, *Les conciles de la France capétienne jusqu'en 1215*, Paris 1995, 96-98.

Hugo Capet, seit 987 König, hatte sich mit den Karolingern aussöhnen wollen, und darum einen der Ihren, Arnulf, zum Erzbischof von Reims gemacht. Arnulf lohnte ihm dies jedoch übel, indem er Hugo gegenüber Verrat übte und Reims den Karolingern auslieferte. Angesichts dieses Verrats drängte Hugo auf Absetzung Arnulfs durch Johannes XV. Der Papst konnte sich aber zu keiner Entscheidung durchringen und ließ die Sache in suspenso. Hugo Capet griff nun zur Selbsthilfe und versammelte die Bischöfe seines Reiches 911 in St. Basle - de - Verzy bei Reims zu einer Synode. Obgleich dort gewichtige Stimmen laut wurden, die die Synode für inkompetent hielten und forderten, die causa vor den Papst zu bringen, wurde Arnulf verurteilt. Dieser bekannte sich schuldig und entsagte seinem Amt. Nun wurde Gerbert zum Erzbischof gewählt und geweiht. Jetzt erst reagierte der Papst und lud die Beteiligten vor sein römisches Gericht - freilich vergebens. Vier Jahre später setzte sich jedoch der päpstliche Standpunkt auf einer Synode zu Mouzon (995)⁵ durch und Gerbert wurde bis zur nächsten Synode suspendiert. Erst 997 machte Otto III., der ihn in Rom kennengelernt hatte, zum Erzbischof von Ravenna. Nun aber, im April 999, war Gerbert selbst Papst geworden, er, der mit der päpstlichen Autorität in so harten Konflikt geraten war - und seine erste Urkunde als Papst enthielt nichts weniger als die Restitution seines Gegenspielers Arnulf, dem Silvester sogar besonderen Schutz zusagte: «Welch eine seltsame Wendung im Denken Gerberts» - sagt Michel Parisse⁶.

Derselbe Gerbert, der in Verteidigung seiner Sache die Befugnis des Papstes in den Reimser Streit einzugreifen, bestritten hatte, nannte nun Arnulfs Verurteilung und Abdankung ungültig, weil ohne Autorisierung durch den Papst geschehen. Natürlich müßten wir an dieser Stelle in eine eindringendere Untersuchung dieses Schreibens *Apostolici culminis* vom April 999⁷ eintreten - dies verbietet uns jedoch die uns zugemessene Zeit. So sei nur gesagt, daß Silvester hier feststellt, Arnulf sei *quibusdam excessibus* seiner erzbischöflichen Würde beraubt worden. Meines Erachtens ist *quibusdam excessibus* als *ablatus instrumentalis* zu verstehen. Es geht also nicht um die *excessus* Arnulfs - etwa den Verrat gegenüber Hugo Capet - sondern um *excessus* der ihn Verurteilenden. Eine andere grammatikalische Möglichkeit sehe ich nicht.⁸ Dann aber bedeutet diese Formulierung ein Eingeständnis Silvesters, der bei diesen *excessus* selbst tatkräftig mitgewirkt hatte, insbesondere was die Mißachtung

5. PONTAL 99-100. bes. H. WOLTER, Die Synoden im Reichsgebiet u. in Reichsitalien 916-1056 (=Konziliengeschichte A hrsg. v. W. Brandmüller) Paderborn etc. 1988, 135-141.

6. Geschichte des Christentums IV, hrsg. v. G. DRAGON - P. RICHÉ. A. Vauchez, deutsche Ausgabe v. E. Boshof, Freiburg etc. 1994, 830. (=GC).

7. PUK nr. 366.

8. In diesem Punkt vermag ich der Interpretation Kortüms nicht zu folgen.

der päpstlichen Autorität betrifft. Also doch eine päpstliche retractatio: *Gerbertum reicite - Silvestrum accipite?*

Indem nun Silvester seinen früheren Rivalen restituiert und zugleich implicite sein eigenes Fehlverhalten in minoribus eingesteht, übt er jene im gleichen Schreiben apostrophierte *Pietas Romana*, jene päpstliche väterliche Fürsorge, und zwar kraft jener petrinischen *summa facultas*, der keine menschliche Glückseligkeit gleichkommt, mit anderen Worten: die päpstliche Vollgewalt äußert sich in der Zuwendung der *Pietas Romana*.⁹ Nehmen wir nun die Hochschätzung synodaler Formen der Primatsausübung - davon soll noch die Rede sein - hinzu, dann ergibt sich ein Amtsverständnis, in welchem das klare Wissen um das *Apostolicum culmen* des *summus et universalis papa* und dessen *summa facultas* sowie reformerische Strenge sich mit persönlicher Bescheidenheit, mit der *Romanae ecclesiae liberalitas* und der *apostolica benignitas* harmonisch verbinden.

II

Aufs engste mit dem primatialen Amtsverständnis Silvesters verknüpft ist die Frage nach seinem Verhältnis zu Otto III., der ihn de facto auf die *Cathedra Petri* erhoben hat. Mein verehrter Vorgänger Michele Maccarrone meinte, Ottos III. Programm der *Renovatio Imperii* hätte, wenn der Kaiser länger gelebt hätte, zu einer Beschädigung der römischen Primatstradition führen können, legte doch Otto 1001 dem Papst gegenüber sein kaiserliches Selbstverständnis in einer Weise dar, daß es auf eine Unterordnung des Papstes unter den Kaiser hinauslief, der sich selbst in unmittelbare Beziehung zum Apostel Petrus stellte, und Rom in erster Linie als *caput mundi* und dann erst als *mater omnium ecclesiarum* erblickte.¹⁰ Wie also war das Verhältnis von Papst und Kaiser beschaffen?

Bei dem Unterfangen, dies zu beschreiben, reichen jedoch institutionelle Kategorien nicht aus. Hier ist vor allem das persönliche Verhältnis zu betrachten, das Kaiser und Papst miteinander verband, und das von gegenseitiger Bewunderung, und wohl auch Liebe bestimmt war. Otto sah in Silvester seinen überragend gelehrten und gebildeten Lehrer. Dieser hingegen hatte einen Kaiser zum Schüler - oder einen Schüler zum Kaiser, den ein Historiker unserer Zeit, Edward Hlawitschka so charakterisiert: «Aufgeschlossen für Philosophie,

9. Formulierungen aus PUK nr. 366.

10. M. MACCARRONE, *La teologia del primato Romano del sec. XI*, in: Id., *Romana Ecclesia - Cathedra Petri (=Italia sacra 47)* Roma 1991, 540-670, hier 554.

Geschichte, Literatur, Mathematik und Kunst, konnte er mit dem klaren Blick für die Erfordernisse des weltlich-politischen Lebens doch auch die stärksten Spannungen erzeugenden religiösen Impulse seiner Zeit verbinden. Seine geistige Spannweite vermochte sowohl den Gedanken an die Neubelebung eines europaweiten Imperium Romanum in der Nachfolge der antiken Cäsaren und auch Karls d. Gr. als auch die Verwirklichung eines urchristlichen, nur in strengster Askese und Wallfahrt erreichbaren Apostolats zu umfassen und sich selbst aufzuerlegen.¹¹ Da nun weder der primatiale Anspruch des Papstes noch das imperiale Selbstbewußtsein des jugendlichen Kaisers gering eingeschätzt werden dürfen, erhebt sich die Frage, wie beides im gegenseitigen Zusammenwirken seinen Ausdruck fand.

Es fällt ins Auge, daß in der Tradition der Ottonen Papst und Kaiser gemeinsam den Vorsitz von Synoden führten. So etwa Mitte April 999 zu St. Peter in Rom, wo Arduin von Ivrea wegen seiner Teilnahme an der Ermordung des Bischofs Petrus von Vercelli vor Gericht stand.¹² Ein zweites Mal teilten Silvester und Otto sich den Vorsitz einer römischen Synode, die am 13. Januar 1001, in S. Sebastiano in Pallara auf dem Palatin, der Residenz des Kaisers stattfand, und von italischen und drei deutschen Bischöfen samt Herzog Heinrich von Bayern besucht war. Hier sollte ein Streit um das deutsche Kloster Gandersheim entschieden werden.¹³ Sodann fand 1001 eine - wegen eines Aufstands in Rom dort nicht mögliche - Ostersynode in Ravenna statt, wo vermutlich die Erhebung Stephans zum König von Ungarn wiederum gemeinsam, endgültig beschlossen wurde.¹⁴

Schließlich tagte eine vierte und letzte Synode unter dem gemeinsamen Vorsitz der Häupter der Christenheit am 27. Dezember 1001 zu Todi, wo beide gemeinsam Ottos letztes Weihnachtsfest - er sollte am 23. Januar 1002 sterben - gefeiert hatten.¹⁵ Wie aber - und diese Frage ist nun zu beantworten - drückte sich dieser Doppelvorsitz aus?

Wenn Thietmar von Merseburg zutreffend berichtet, war es der Kaiser, der den Erzbischof Gisilher von Magdeburg angeklagt und angeordnet habe, ihn durch richterlichen Spruch seines Amtes zu entheben, und ihn durch päpstliche *internuntios* nach Rom vorzuladen, so erscheint der Papst

11. Vgl. die klassischen Werke von Johannes HALLER, Percy Ernst SCHRAMM u. Robert HOLTZMANN kritisch resümierend - E.HLAWITSCHKA, Kaiser Otto III., in: G.HARTMANN - K.R.SCHNITH, Die Kaiser. 1200 Jahre europäische Geschichte, Graz 1996, 155-164; insbesondere K.GÖRICH, Otto III. Romanus Saxonicus et Italicus, Sigmaringen 1993.

12. WOLTER 169-172.

13. WOLTER 189-197.

14. WOLTER 197-200.

15. WOLTER 207-210.

eher als ausführendes Organ, indem er die Vorladung zu veranlassen hätte.¹⁶

Im Gegensatz dazu handelt auf der Synode vom 13. Januar 1001 allein der Papst, wobei jedoch nicht zu vergessen ist, daß der Tagungsort der Synode - die kaiserliche Residenz, die gewiß nicht ohne Absicht gewählt war - die Präsenz der kaiserlichen Gewalt auf der Synode unterstreichen sollte. Andererseits ist aber auch zu bedenken, daß die Einberufung der Synode durch den Papst allein erfolgt war.¹⁷ Indes ging es auf dieser Synode vor allen Dingen um die bald zu erörternde Christianisierung Ungarns, weshalb auch Herzog Heinrich von Bayern, seines Schwagers Stephan von Ungarn wegen, anwesend war, und der eben geweihte ungarische Erzbischof Aschericus kurz darauf in Rom eintraf. Wenn - wie plausibel vermutet wird - auch die Königserhebung Stephans verhandelt werden sollte, so war in der Tat die kaiserliche Residenz der adäquate Tagungsort dieser Synode, bei der wohl Kaiser und Papst je nach der Natur des Verhandlungsgegenstands aktiv wurden. Im übrigen ist zwischen formalem rechtlich erheblichem Vorsitz und tatsächlichem Einfluß wohl zu unterscheiden.

Was nun die Synode von Todi betrifft, so ist zu beobachten, daß der Abgesandte des Bischofs Bernward von Hildesheim - eines Lehrers und engen Freundes des Kaisers - den Urteilspruch in seiner Sache vom Papst erbeten hat, ungeachtet Bernwards enger Beziehung zum Kaiser.¹⁸

Gegenüber diesem Phänomen des wie auch immer praktizierten gemeinsamen Synodenvorsitzes nehmen sich wechselseitige Interventionen bei Erteilung von Privilegien, Rechten eher weniger bedeutend aus.

Indes ist es nicht zu unterschätzen, daß der Kaiser den Papst um Bestätigung der Verleihung der Grafschaft Santhià an die *Ecclesia Vercellensis* bat, und der Papst in seiner entsprechenden Urkunde vom 7. Mai 999 ausdrücklich bestimmte, daß kein Kaiser, König, Markgraf oder Graf, überhaupt niemand, es wagen dürfe, der besagten Kirche von Vercelli Böses anzutun, wolle er nicht alle in den heiligen Schriften enthaltenen Fluchworte auf sich laden.¹⁹

Jedenfalls wäre es ein unzulässiger Anachronismus, das Verhältnis von Papst und Kaiser aus der Perspektive des späteren Antagonismus zwischen beiden Gewalten zu betrachten: Es ist Knut Görich zuzustimmen, wenn dieser schreibt: «das Papsttum war noch nicht zum geistig-politischen Widerpart des

16. *Gisillerum ... in sinodo accusans Romana iudiciali eum sententia ab officio suspendi ac per internuntios ab apostolico eundem illo vocari precepit.* Thietmar, *Chronicon* IV 44 (MGH 55 nova series IX, Berolini 1935).

17. PUK 392; WOLTER 192.

18. *Et quia haec ad apostolatus vestri sedem delata ... vestrum expetit iudicium, ut vestra auctoritas iubeat ...* (Thangmar, *Vita Bernwardi*, MGH 55 IV, Kap36).

19. PUK nr.375.

Kaisertums geworden; der *servus Jesu Christi* und *servus apostolorum* Otto war... als *defensor ecclesiae* die einzig legitimierte Macht, die den Rahmen für eine Reform von Kirche und Papsttum schaffen und garantieren konnte». ²⁰ Der Impuls, dies zu tun, kam für Otto aus seiner von den Zeitgenossen gerühmten Frömmigkeit, die die religiöse Dimension seiner Rompolitik garantierte, und ihn die Machtmittel des Imperiums in bisher ungekannter Konsequenz für die Verteidigung der *libertas* der römischen Kirche einsetzen ließ. ²¹ Darüber hinaus war es die innige persönliche Beziehung zwischen Otto III. und Silvester II., die eine im Laufe der Kirchengeschichte wohl einzigartige Harmonie der beiden Häupter der Christianitas ermöglichte. Eine Sternstunde, die allzu rasch vorüberging.

Gegen diese Sicht könnte man allerdings die bekannte Urkunde Ottos III. anführen, in welcher er den früheren Päpsten Verschleuderung des Kirchengutes vorwirft, die *Donatio Constantini* als Lug und Trug entlarvt, die früheren Schenkungen Karls d. Gr. und Ludwigs I. widerruft, um nun aus eigener Machtvollkommenheit dem Papst sein Territorium zuzuweisen. ²² Die ältere deutsche Geschichtsschreibung - hier sei nur Johannes Haller genannt - hat hierin einen Beweis für die Unterordnung des Papsttums unter den Kaiser zu erkennen geglaubt: «Ein Zeitgenosse mochte Kaiser und Papst wohl als die beiden Lichter besingen, die die Kirche erhellten und die Finsternis, der eine mit dem Schwert, der andere mit dem Wort, verscheuchten, in Wirklichkeit war von Gleichstellung zwischen ihnen nicht die Rede. Niemand konnte im Zweifel sein, wer in Sachen der Kirche die letzte Entscheidung gab». ²³ Nun aber vermag Kortüm nachzuweisen, daß der Text gerade dieser höchst ungewöhnlichen Urkunde maßgeblich auf das Diktat des Papstes zurückgeht - wobei eine Mitwirkung Leos von Vercelli angenommen werden kann. ²⁴

Haller hatte also zutreffender an anderer Stelle geurteilt, als er schrieb: «Die Frage ist nicht zu beantworten, ob Otto der gelehrige Schüler des geistvollen Franzosen war, oder ob dieser nur mit Berechnung auf den hochfliegenden Ehrgeiz seines jungen Freundes einging, als unter den vereinten Bemühungen beider das römisch-deutsche Kaisertum eine neue, auch für das Papsttum bedeutsame Gestalt anzunehmen begann». ²⁵

20. GÖRICH 277.

21. GÖRICH 279.

22. *Diplomata Otto III* (=D.O. III.) nr. 389 (MGH *Diplomata* II 818).

23. J. HALLER, *Das Papsttum. Idee und Wirklichkeit* II, Stuttgart 1937, 212.

24. KORTÜM.

25. HALLER 208.

III

In welchem Umfang ist nun der primatiale Anspruch Silvesters II. auch de facto verwirklicht worden? Diese Frage betrifft zunächst den geographischen Aktionsradius dieses Papstes.

Naturgemäß erstreckte sich seine Amtsausübung wegen der geographischen Nähe am häufigsten auf Italien, wobei festzustellen ist, daß der päpstliche Arm nach dem Süden hin nur bis Terracina gereicht zu haben scheint.²⁶ Der Grund dafür lag wohl in der vom übrigen Italien verschiedenen Entwicklung des Mezzogiorno, der noch lange unter den Folgen der tiefgreifenden Krise des 6./7. Jhs. litt. Zur Neuordnung der zerrütteten kirchlichen Verhältnisse wurden zwar in der 2. Hälfte des 10. Jhs. mehrere Metropolitansitze errichtet, doch blieben wegen des bis ins 12. Jh. hinein praktizierten Eigenkirchenwesens die Herzöge weithin Herren der Kirche. Auch Otto III. konnte sich im Süden nicht durchsetzen, das ganze byzantinische Süditalien rebellierte gegen ihn.²⁷

Im Norden²⁸ hingegen endeten päpstliche Eingriffe keineswegs an den Grenzen der weltlichen Herrschaft des Papstes. Weniger häufig gingen päpstliche Schreiben nach Frankreich, der Heimat Silvesters. In gleicher Häufigkeit wie dort erfolgten wie auch immer geartete Jurisdiktionsakte des Papstes für das Gebiet des Reiches - nicht zuletzt wegen der engen Bande, die zwischen Papst und Kaiser bestanden.

Erst jetzt ist auch von der Iberischen Halbinsel zu sprechen. Hier ist es das nordöstliche Katalonien, in dem die Adressaten päpstlicher Urkunden beheimatet sind. Barcelona, Urgell, Vic, Girona und Sant Cugat sind hier zu nennen. Warum für eine so wichtige Region wie das immer noch christliche oder bereits wiedereroberte nord-nordwestliche Spanien keinerlei Spuren päpstlicher Tätigkeit zu finden sind, ist vermutlich auf das Fehlen von Quellen, weniger von Tatsachen zurückzuführen.²⁹

Dies ist umso eher anzunehmen, als der Papst *in minoribus agens* mit dem Grafen Borrell von Barcelona und dem Bischof Hatto von Vic 970/971 nach Rom gereist war, um dort die Wiedererrichtung der Kirchenprovinz Tarragona mit dem Sitz in Vic zu betreiben, weshalb er mit der durch die bald fortschreitende, bald Rückschläge erleidende Reconquista charakterisierten Situation in Nordspanien wohl vertraut war.³⁰

26. G. SPINELLI, *Aspetti italiani del pontificato di Silvestro II.*, in: Gerberti Symposion 273-307.

27. J.M. MARTIN, in: GC 832-836.

28. Vgl. zum Folgenden die einschlägigen Nrr. in Reg. Imp.

29. Zur kirchl. Geographie vgl. A. UBIETO ARTETA, *Atlas Histórico. Como se formó España*, Valencia 1970, 48f.

30. A. OLVIER, in: *Historia de la Iglesia en España*, hrsg. v. A. GARCIA VILLOSLADA u.a., II/2 Madrid, 307.

Insofern ist die Feststellung, daß mit Gerberts Erhebung zum Papst die Beziehungen zwischen Rom und Spanien verstärkt worden seien, durchaus plausibel - wenngleich - wie erwähnt - Quellen dafür fehlen.

Gleiches ist von den Britischen Inseln und Irland anzunehmen. Es ist keine Spur einer päpstlichen Maßnahme für diese Länder zu finden, obgleich deren traditionell enge Bindung an Rom keinem Zweifel unterliegt.³¹

Skandinavien war noch nicht christianisiert, ebenso das Baltikum, und die seit Cyrill und Methodius in Gang befindliche Slawenmission bedurfte noch der Intensivierung und harrte ihrer Früchte. Schon auf der Synode von Todi dürften denn auch Pläne zur Ostmission von Papst und Kaiser erörtert worden sein, und erste Missionare waren von Ravenna nach Polen entsandt worden. Später sollte ihnen Brun von Querfurt, den Silvester im Herbst 1002 zum *archiepiscopus gentium* ernannte, nachfolgen.³² Das bedeutet, daß der Blick von Papst und Kaiser gen Osten gerichtet war. Die Patriarchenchronik des Nikon berichtet sogar von einer Gesandtschaft des Papstes, die im Jahre 1000 in Rußland eingetroffen sei, die der Fürst Wladimir von Kiew im folgenden Jahr durch die Entsendung russischer Kaufleute nach Rom erwidert habe.³³ Indes scheint daraus zu Lebzeiten Silvesters keine engere Beziehung erwachsen zu sein.

Anders verhielt es sich mit Polen.³⁴ Hier hatten schon der im Jahre 992 verstorbene Herzog Mieszko und seine Gemahlin Oda das Schlesien und die *Polonia minor* einschließende Land Gnesen dem Hl. Petrus geschenkt - soviel zu sehen ist, die erste Schenkung dieser Art überhaupt. War dies schon Grund genug, die Aufmerksamkeit Roms auf Polen zu ziehen, so kam ein weiteres hinzu: Der mit dem Papst wie mit dem Kaiser in tiefer geistlicher Freundschaft verbundene slawnikidische Fürstenson Adalbert, Bischof von Prag, hatte sich, da er sich wegen der Gegnerschaft der Przemysliden in Böhmen nicht halten konnte, nach Polen begeben, und dort als Heidenmissionar an der Ostsee am 23. April 997 das Martyrium erlitten. Vom Martyrium des Freundes zutiefst bewegt, kanonisierte ihn Silvester II. alsbald, und Otto III. machte sich auf zu einer Pilgerreise, um an Adalberts Grab in der polnischen Hauptstadt Gnesen zu beten.³⁵

Während des Aufenthalts Ottos in Gnesen wurde der Halbbruder Adalberts in sein Amt als Erzbischof von Gnesen eingeführt, und ihm die Bistümer

31. H.VOLLRATH

32. Reg. Imp. Nr. 966.

33. Reg. Imp. Nr. 904.

34. A.GIESZTOR, Sylvestre II et les églises de Pologne et Hongrie, in: Gerberti Symposion 733-746.

35. WOLTER 173-176; Reg. Imp. 902.

Krakau, Breslau und Kolberg als Suffragane unterstellt. Dieser Vorgang, mit dem die Kirche in Polen eine feste institutionelle Grundlage erhielt, ist nun des Näheren zu untersuchen. Dabei lautet die Hauptfrage, wer die Errichtung des Metropolitansitzes vorgenommen habe, der Kaiser oder der Papst. Zu allererst ist festzustellen, daß hierüber weder eine kaiserliche noch eine päpstliche Urkunde überliefert ist. Unsere Kenntnis beruht nur auf erzählenden Quellen wie Thietmars von Merseburg *Chronicon* und den Hildesheimer *Annalen*.

Daß die Errichtung des Erzbistums Gnesen auf einer dort versammelten Synode vorgenommen wurde, ist deshalb plausibel, weil dies den Gepflogenheiten entsprach. Aber ob dies ein aus eigener Machtvollkommenheit gesetzter Akt des Kaisers war, wie dies Thietmar nahelegt, oder ob Otto in Ausführung einer päpstlichen Entscheidung gehandelt habe, ist nachzuvor zu diskutieren. Im allgemeinen herrscht die Auffassung, Otto habe den Metropolitansitz mit Erlaubnis des Papstes errichtet. Für maßgebliche päpstliche Beteiligung spricht jedenfalls die Anwesenheit des römischen Patricius Ziazio, des Oblationarius Robert und einiger Kardinäle. Entscheidend aber scheint der Umstand zu sein, daß in Gnesen nur bereits in Rom Entschiedenes vollzogen wurde. Die Begründung hierfür dürfte in dem Umstand zu erblicken sein, daß der in Gnesen in sein Amt eingeführte Radun-Gaudentius bereits am 2. Dezember 999 in Rom eine Urkunde als *archiepiscopus sancti Adalberti martyris* unterzeichnet hat.³⁶ Das setzt, wie Zimmermann zutreffend bemerkt, sowohl die Kanonisation Adalberts als auch die Weihe des Gaudentius voraus. Damit ist wohl auch die formelle Errichtung des Erzbistums Gnesen vorausgesetzt, denn eine gelegentlich in der Literatur angenommene «Bischofsweihe auf Vorrat», also eine Weihe unabhängig von einem Sprengel, ist nicht denkbar. Die Vermutung, Otto habe sich mit dem Gedanken getragen, die Gebeine Adalberts an einen anderen Ort zu transferieren und Gaudentius dort zum Erzbischof zu machen, erscheint angesichts der kanonischen Gegebenheiten als sehr unwahrscheinlich.³⁷

Der *archiepiscopus Sancti Adalberti martyris* ist der Erzbischof der Grabeskirche des Heiligen und das ist die Kathedrale von Gnesen.

Was also in Gnesen durch Otto *coram synodo* geschah, war der Vollzug der vorher in Rom beschlossenen Errichtung des Erzbistums und die feierliche Amtseinführung des neuen Erzbischofs. Die nächste Frage ist freilich die, wer die Initiative für die Errichtung des Gnesener Metropolitansitzes ergriffen habe. Die Antwort darauf, kann in Anbetracht des engen persönlichen

36. Reg. Imp. 902; GIESZTOR wie Anm. 33.

37. Schon das Konzil von Chalkedon (451) hatte die sog. absolute Ordination, d.h. die von einem konkreten Kirchenamt, z.B. Bistum, unabhängige Weihespendung verboten, und noch das *Decretum Gratiani* (D.70 c1) belegt sie mit Nichtigkeitssanktion (R. PUZA, in: *Lexikon des Mittelalters* VIII (1997)2109).

Verhältnisses zwischen Otto und Silvester nur die sein, daß die gemeinsame Verehrung für den heiligen Freund Adalbert die Wahl des Sitzes bestimmt habe, und der Beschluß, die kirchlichen Verhältnisse Polens durch die Errichtung einer Metropolitanstruktur zu konsolidieren beider Vorstellungen entsprach. Es ging um die ebenso geistlich-kirchliche wie politische Integration des Ostens in das *Sacrum Imperium*, in die lateinische *Christianitas*.

Bekräftigt wird diese Sicht durch die Betrachtung des «Falles Ungarn», wo gleichfalls - diesmal in Gran-Esztergom ein Metropolitansitz errichtet wurde. Möglicherweise kann infolge der besseren Quellenlage vom Falle Gran auch auf die näheren Umstände der Errichtung der polnischen Metropole zurückgeschlossen werden. Obgleich es dafür kein ausdrückliches Zeugnis gibt, konvergiert die Forschung doch in der Annahme, daß die Errichtung einer Kirchenprovinz in Ungarn im Zusammenhang mit der politischen Neuordnung dieses Landes bereits auf der römischen Synode im Januar 1001 erörtert worden sei. Als Indizien hierfür werden die Anwesenheit Herzog Heinrichs von Bayern - des späteren Kaisers Heinrich II., - der ein Schwager des künftigen Königs Stephan von Ungarn war, und die Ankunft des ebenfalls künftigen Erzbischofs Anastasius - Aschericus von Esztergom Anfang April in Rom angeführt. Auch die bislang nie gebrauchte Selbstbezeichnung des Kaisers als *sanc-tarumque ecclesiarum devotissimus et fidelissimus dilatator*³⁸ in einer Urkunde dieses Jahres weist auf die in Polen und Ungarn - es ist von einer Mehrzahl von Kirchen die Rede - geschehenen bzw. beabsichtigten Gründungen und die Mitbeteiligung des Kaisers daran hin.

Nun aber brach gegen Ende Januar in Rom ein Aufstand gegen den Kaiser aus, der diesen und auch Silvester II. zum Verlassen der Stadt zwang. So mußte der Papst die für Ostern in Rom geplante Synode nach Ravenna verlegen. Nebst den hohen römischen Klerikern aus dem Gefolge des Papstes und einer stattlichen Anzahl oberitalischer Bischöfe befand sich dort auch der schon erwähnte künftige Erzbischof von Esztergom. Auf dieser Synode wurde also die Errichtung der Metropolitanverfassung in Ungarn durch Papst und Synode sowie die Erhebung Stephans zum König durch den Kaiser endgültig beschlossen. Zugleich dürfte - analog zu Polen - auch die *Traditio* des neuen Königreichs an den Hl. Petrus, also an den Papst, erfolgt sein. Auch in diesem Fall ist es freilich schwer zu entscheiden, wem Initiative, wem die entscheidende Stimme hierbei zukam, dem Papst oder dem Kaiser. Daß all dies jedoch im beiderseitigen Einvernehmen erfolgt ist, kann nicht bezweifelt werden.³⁹

Was sich aus all diesen dargestellten Verhältnissen und Vorgängen ergibt, ist, daß der Anspruch auf Universalität des petrinischen Primats *de facto* nur

38. D.O. III. MSIS88

39. WOLTER 189-200; Reg. Imp. Nr. 942.

in den Grenzen des politisch Möglichen geltend gemacht werden konnte. Es war Otto III. zu danken, daß er es möglich gemacht hatte, diesen Bereich um Polen und Ungarn zu erweitern. Daß damit auch wichtige Voraussetzungen für die Entstehung des Europa von heute geschaffen wurden, sei nur am Rande bemerkt.

IV

Stellen wir aber nun die Frage, welcher Mittel, welcher Strukturen Silvester II. sich zur Ausübung seines Primats bediente. Im Grunde zielt diese Frage auf die Kommunikationsmittel, die ihm bei der Erfüllung seines Amtes zur Verfügung standen. Es waren im Wesentlichen deren drei, nämlich Synoden - wobei wenn es sich um Papstsynoden handelte, die kirchliche Peripherie ins Zentrum gerufen wurde - und Briefe und Legaten, die die zentrale Hirtengewalt des Papstes an der Peripherie geltend zu machen suchten.

Handeln wir zunächst von den Synoden, denen Silvester offenkundig große Bedeutung zumaß.⁴⁰

Diese haben - soweit die Quellen reichen - niemals Fragen der Glaubenslehre behandelt oder Gesetze erlassen. Sie traten vielmehr als Gerichtshof in Erscheinung, oder aber befaßten sich mit Fragen der Kirchenorganisation, wie etwa die Fälle Ungarn und Polen zeigen.⁴¹ Insbesondere diente das Synodalinstitut Silvester als Organ für die Reform der Kirche vor allem in religiös-sittlichem, wie pastoralem Verständnis. Es sind schon die klassischen Themen der späteren gregorianischen Reform, die Silvester bewegen: Simonie, Zölibat und Laienzugriff auf Kirchengut. Dies tritt deutlich in zwei Schreiben vom Spätherbst 1000 zu Tage.⁴² In beiden geht es um die schlechten kirchlichen Zustände im Patriarchat von Aquileia, zwecks deren Behebung der Papst den Dogen von Venedig auffordert, zusammen mit «seinem Patriarchen» ein *generale concilium* mit allen ihnen Untergebenen abzuhalten - und zwar augenblicklich, damit eventuelle schwerwiegendere Fälle vor die *generalissimam nostram synodum*, die Silvester zu Ostern 1001 abhalten wollte, gebracht werden könnten.⁴³ Bezeichnend ist hierbei auch die in Analogie zum gemeinsamen Syno-

40. "Quotiescumque ecclesiae quaestiones ex adverso oriuntur oportet ut sinodali consilio finis quaerimoniae imponatur et secundum sinodalem definitionem, quod statutum fuerit, adimpleatur ..." So am 23. November 992 (PUK nr. 377); KORTÜM l.c.

41. Vgl. Reg. Imp. nr. 862, 918, 919, 921, 923, 928, 929, 930, 931, 945, 951, 955, 957, 970.

42. An den Dogen Petrus II. Orseolus von Venedig (PUK 390) und an den Patriarchen Vitalis IV. von Grado (PUK 391).

43. Eine konziliaristische Zuspitzung, die KORTÜM hier zu sehen meint, ist wohl nicht anzunehmen, da der Papst doch von *nostra* (!) *synodis* spricht!

denvorsitz von Papst und Kaiser konzipierte Kooperation von Patriarch und Dogen, welcher letzterer direkt aufgefordert wird, Hand an das Reformwerk zu legen: *extirpes, edifices...*⁴⁴ Diese Anweisung ergeht also an den Dogen, während der Patriarch aufgefordert wird, diese Synode kraft apostolischer Autorität festzusetzen und zwar *apud ... ducem Veneciarum*, und dazu alle Kleriker seines Herrschaftsbereichs zu laden. Der Synodentyp, der hier praktiziert wird, ist wohl dem der fränkischen Reichssynode nachgebildet. Nicht der Patriarchatssprengel, sondern der *Ducatus Venetiarum* bestimmt den Teilnehmerkreis.

Richtschnur für das Vorgehen der Synode soll die *canonum norma* und die *sanctorum patrum collata traditio*⁴⁵ sein. Bei deren Anwendung und Geltendmachung soll die gerechte Strenge des Patriarchen mit der väterlichen (*pia*) Gewalt des katholischen Herrschers zusammenwirken.

Die päpstlichen Synoden hingegen, wurden in Rom abgehalten. Daß die beiden Synoden des Jahres 1001 in Ravenna und Todi stattfanden, war die Folge des römischen Aufstandes gegen Otto III. Betrachten wir den Teilnehmerkreis der Synoden Silvesters, so stellen wir in der Hauptsache italische Bischöfe fest, und einige deutsche, während spanische, französische Bischöfe niemals genannt werden. Ein Faktum, das der Interpretation bedurfte.

Über das Zusammenspiel von Papst und Kaiser auf diesen Synoden wurde schon berichtet, Beratungsgegenstände waren, wenn man von den erwähnten Bistumsgründungen absieht, Streitfälle, die zwischen Bischöfen bzw. Klöstern zu entscheiden waren.

So etwa wurden Patriarch Johannes von Aquileia,⁴⁶ Bischof Petrus von Asti,⁴⁷ aber auch der Vicegraf Gerbert von Barcelona⁴⁸ vor päpstliche Synoden geladen. Eine gleiche Vorladung erhielt Bischof Azolin von Laon.⁴⁹ Er scheint ihr indes nicht Folge geleistet zu haben.

Zu dem Weihnachts-Konzil in Todi des Jahres 1001 wurden die deutschen Bischöfe, namentlich Willigis von Mainz geladen.⁵⁰ Von ihnen erwarteten Papst und Kaiser auch militärische Hilfe bei der Rückeroberung Roms.

Silvester begnügte sich jedoch nicht damit, zu seinen päpstlichen Synoden zu laden, er veranlaßte auch die Abhaltung von Synoden an der kirchlichen Peripherie. So etwa mahnte er den Patriarchen Vitalis von Grado und den Do-

44. Zum Umfeld vgl. .

45. Hier mit KORTDM i.e. von einer kritischen Überprüfung der Tradition zu sprechen, scheint mir kaum möglich.

46. Reg. Imp. 918.

47. Reg. Imp. 919, 923.

48. Reg. Imp. 931; PUK Nr. 395.

49. Reg. Imp. 930; PUK Nr. 394.

50. Ref. Imp.

gen Petrus Orseolus von Venedig und Dalmatien zur Einberufung einer Reformsynode in ihrem Herrschaftsbereich.⁵¹ Zu diesem Zweck entsandte Silvester auch Legaten nach Dalmatien, die offenbar der Synode vorsitzen oder wenigstens dort den Willen des Papstes zur Geltung bringen sollten.⁵²

In ähnlichem Auftrag ging alsdann der Kardinalpriester Friedrich nach Deutschland, um eine Synode einzuberufen, um einen lange dauernden Streit um das Kloster Gandersheim beizulegen. Kontrahenten waren der Erzbischof Willigis von Mainz und der dem Kaiser wie dem Papst nahestehende Bischof Bernward von Hildesheim. Der in Sachsen dem Kaiser und damit auch dem Papst gegenüber herrschende Unmut machte sich sogleich bemerkbar, nachdem die Synode am 22. Juni in der Abtei St. Servatius zu Pöhlde eröffnet worden war, wobei Erzbischof Willigis dem päpstlichen Legaten den Vorsitz streitig machte, was ihm allerdings angesichts der Haltung der übrigen Bischöfe nicht gelang, zumal auch Kardinal Friedrich sich nicht provozieren ließ und sich seines Auftrages mit gelassener Ruhe und Festigkeit entledigte. Selbst als Willigis die Versammlung durch das Einstürmen seines Gefolges zu sprengen versuchte, ließ er sich nicht erschüttern. Als Willigis sich nach diesem Mißerfolg folgenden Tags heimlich aus dem Staub machte, suspendierte ihn Friedrich bis zu seinem Erscheinen vor dem Papst. Daraufhin schloß er die Synode, lud alle Teilnehmer auf Weihnachten zu einer in Gegenwart des Papstes abzuhaltenden Synode ein, auf der dann der Streit endgültig beigelegt werden sollte, und kehrte nach einem kurzen Aufenthalt bei Bernward von Hildesheim nach Italien zurück, wo er dem Papst und dem Kaiser, die er bei Ravenna vorfand, Bericht erstattete.⁵³

In beiden Fällen begegnet uns die Legatensynode, die seit dem späteren 11. Jh. ein hervorragendes Instrument zur Durchsetzung der gregorianischen Reform werden sollte.

Natürlich hat Silvester auch Legaten ohne den Auftrag zur Abhaltung von Synoden zur Lösung örtlicher kirchlicher Probleme eingesetzt. Der erste Fall dieser Art, der auf die Zeit nach März datiert zu werden pflegt, ist der einer Gesandtschaft nach Rußland bzw. der Ukraine, die allerdings nur - und wiederum nur flüchtig - in der Patriarchenchronik des Nikon erwähnt wird.⁵⁴ Mehr wissen wir von einem Legaten Silvesters, der im Juni gleichen Jahres zusammen mit einem Gesandten des Kaisers die dem Papst in der Sabina weggenommenen Besitzungen zurückführen sollte, um die Lebensmittelversorgung Roms zu sichern,⁵⁵ und im Spätsommer 1000 werden Legaten nach Dalma-

51. Reg. Imp. 921.

52. Reg. Imp. 914, 921.

53. WOLTER 200-203.

54. Reg. Imp. 904.

55. Reg. Imp. 911.

tien entsandt, um in die dortigen kirchlichen Verhältnisse ordnend einzugreifen.⁵⁶ Seinen Höhepunkt erreichte das Legateninstitut indes erst im späteren 11. und 12 Jh.⁵⁷

Das am häufigsten praktizierte Instrument päpstlicher Regierung waren jedoch die *Litterae apostolicae* vielfachen Inhalts und verschiedener Form. Deren Untersuchung an dieser Stelle verbieten jedoch die diesem Beitrag gesetzten Grenzen.

Schluß

Silvestre II - le pape de l'an mille - so hat Pierre Riché seine Biographie Gerbert-Silvesters überschrieben - und zugleich nachdrücklich betont, daß dieser Pontifikat von allem anderen geprägt war, als von eschatologischen, millenarischen Ängsten oder Hoffnungen. Es war vielmehr der durch das Eingreifen Ottos III. initiierte Prozeß der Emanzipation des Papsttums aus der Sklaverei der Creszentier, welcher der von den hohen geistigen Idealen Clunys inspirierten Persönlichkeit Silvesters II. die Möglichkeit eröffnete, den sich mit immer deutlicheren Konturen abzeichnenden Zielen der Reform, die man später nach Gregor VII. benennen sollte, freie Bahn zu schaffen. Zugleich war es der Ausgriff nach den Völkern Ost- und Südosteuropas, der diese in die abendländische Christenheit integrierte. Außer den zahlreichen *litterae apostolicae*, von denen wohl nur ein Bruchteil erhalten ist, dienten wie später zur Zeit Gregors VII., schon Silvester II. Legaten und Synoden als wirksame Regierungsinstrumente. Was all dem zum Erfolg verhalf, war die in der Papstgeschichte einmalige tiefe persönliche Harmonie zwischen dem alternden Papst und dem jugendlichen Kaiser.

Résumé

Silvestre II. Primat romain à l'aube du second millenaire

Parmi les historiens qui ont étudié la personnage de Sylvestre II, nombre d'entre eux se sont penchés sur l'excellent élève, sur le moine et ami de l'empereur Otton et par contre les quelques années de son pontificat ont été forte-

56. Reg. Imp. 914.

57. Vgl. G.MAY, Ego N.N. ecclesiae catholicae episcopus (=Kanonsche Studien u. Texte 43) Berlin 1995, s.v. Legaten.

ment négligées. Cette étude essaiera de découvrir la manière dont Gerbert, après être devenu pape, a exercé son pontificat sous les circonstances particulières de son amitié, et sous la forte collaboration, avec le jeune empereur. Les lettres du pape et la *Regesta Imperii*, récemment éditée par H. Zimmermann, nous fournissent les sources principales d'étude.

Dans son premier chapitre le pape se décrit comme *summus et universalis papa et beati Petri Vicarius*, et on peut déceler, de temps à autre, des changements d'attitude, après être devenu pape, vis-à-vis du pape Jean XV.

Le second chapitre traite de la relation particulière, voire unique, qui se noua entre le jeune empereur de vingt ans et le pape qui avait plus de soixante ans, qui rêvaient tous deux d'une rénovation de l'empire (*renovatio imperii*) et d'une réforme de l'église respectivement. La présidence commune lors des conciles de l'église et la collaboration étroite forte dans l'établissement de la hiérarchie ecclésiastique en Hongrie et en Pologne soulèvent des questions sur la prédominance de l'un sur l'autre.

Le troisième chapitre se centre sur la sphère d'action de Sylvestre, analysant une fois encore, et de manière importante, la problématique hongroise et polonaise. En ce qui concerne le quatrième chapitre celui-ci traitera des moyens et des structures utilisées dans l'exercice du pouvoir du pape, tout en soulignant l'importance des lettres, des légats, des synodes de toute sorte.

Nous montrerons également comment Sylvestre possédait déjà les mêmes idées de réforme ecclésiastique que les papes de l'époque de Grégoire.

Resumit

Silvestre II, le pontife del second millenari

Mantun dels istorians qu'an traitat la personalitat de Silvestre II an estudiat l'escolan excellent, lo monge e amic de l'emperaire Oton, mentre que los paucs ans de son pontificat son estat grandament negligits. Aqueste estudi ensaja de descobrir la maniera que Gerbert, aprèp èsser vengut papa, a exercit son pontificat jos las circumstàncias particularas de son amistat e jos la forta collaboracion amb lo jove emperaire. Las letras del papa e la *Regesta Imperii*, recentament editada per H. Zimmermann, porgís las fonts principalas d'estudi.

Dins lo primièr capítol lo papa se descriu coma *summus et universalis papa et beati Petri Vicarius*, en remarcar, de còps, de cambiaments d'actitud, aprèp que venguèt papa, cap al papa Joan XV.

Lo segond capítol trata de la relacion particulara, e mai unica, que s'establiguèt entre lo jove emperaire de vint ans e lo papa que passava los seissanta

ans, somiant los dos a una renovacion de l'empèri (*renovatio imperii*) e a una refòrma de la glèisa respectivament. La presidéncia comuna dins los concilis de la glèisa e la collaboracion estrecha fòrta dins l'establiment de ierarquia eclesiastica en Ongria e en Polonia joslevan de questions sus se l'un dels dos predominèt sus l'autre e qual.

Lo capítol tresen se centra sul radi d'accion de Silvestre, traitant un còp mai e de maniera importanta la question ongesa e polonesa. Mentre lo capítol quaten trata dels mejans e de las estructuras dins l'exercici de poder primaci del papa, joslinhant l'importància de las letras, dels legats, dels sinòdis de tota mena.

Tanben mostrarem cossí Silvestre teniá ja las meteissas idèas de refòrma eclesiastica que las dels papas de l'epòca de Gregòri.

Abstract

Silvester II. The roman pope of the year 1000

Most of the historians concerning Silvester II, investigated the outstanding scholar, the monk and the emperor Otto III's friend, while the only few years of his pontificate have been widely neglected. This study tries to find out, in which way Gerbert, after becoming pope, exercised his pontifical ministry under the particular circumstances of his friendship and under the strong collaboration with the young emperor. The pope's letter and the *Regesta Imperii*, recently edited by H. Zimmermann, offer the main sources to be investigated.

In a first chapter the pope's selfunderstanding is described as *summus et universalis papa et beati Petri Vicarius*, and a sometimes asserted contrast of Gerbert's behaviour towards Pope John XV, with his later position is discussed.

Chapter II deals with the particular and even unic relationship between the twenty years aged emperor and the more than sixty years old Pope, both "dreaming" of a *renovatio imperii* and a church reform respectively. Common chairmanship in church councils and strong collaboration in establishing ecclesiastical hierarchy in Hungary and Poland raise the question, who of them prevailed against the other, or not.

Chapter III focusses the geographical action radius of Silvester, treating again and even mainly the hungarian and polish question. While chapter IV deals with the means and structures in the pope's exercise of primatial power, underlining the importance of letter, legats, legatine synods and synods of any other kind.

It is also shown, that Silvester already followed the same ideas of church reform as the popes of the Gregorian age would do so later.

Índex de ponents i comunicants

- ARBUÉS GARCIA, Clara. c/ Jaume Cases, 5 3r. 08940 Cornellà
- BALAGUER I SOLBES, Claudi. 70, rue Puits d'Aigües Bonnes. 34400 Lunel
França
- BARRAL I ALTET, Xavier. c/ Portolà, 11 bis – 13. 08023 Barcelona
- BASTARDAS, Joan. Institut d'Estudis Catalans. c/ Carme, 47. 08001 Barcelona.
- BAU I ERRA, Francesc. Fundació Privada l'Esquerda – Museu Arqueològic de
l'Esquerda. c/ Bac de Roda, 6. 08510 Roda de Ter.
- BELTRÁN DE HEREDIA BERCENO, Julia. Museu d'Història de la Ciutat. Pl. del
Rei, s/n. 08002 Barcelona
- BENITO I MONCLÚS, Pere. Institució Milà i Fontanals (CSIC). c/ Egipcíacles,
15 2n. 08001 Barcelona. pbenito@bicat.csic.es
- BIDOT-GERMA, Domenge. 2770, Costalats de Guirdalòs. 64110 Juranson.
França.
- BISSON, Thomas N. Harvard University. 202, Robinson Hall. 02138 Cam-
bridge. Massachusetts. U.S.A. tnbisson@fas.harvard.edu.
- BOLOS I MASCLANS, Jordi. Universitat de Lleida. Plaça Víctor Siurana, 1
25003 Lleida
- BRANDMÜLLER, Walter. Canonica Vaticana. 00120 Città del Vaticano. Europa
- BUSQUETS I COSTA, Francesc. Atics S.L. c/ Torrent de les Piques, 36 baixos.
08304 Mataró.
- CAMPRUBÍ SENSADA, Josep. c/ Barcelona, 14-16 2n, 1a. 17820 Banyoles
- CASSINET, Jean (†). Centre International d'Histoire des Sciences Occitanes.
Université Toulouse-le-Mirail. 31058 Toulouse cedex.
- CLOSA FARRÉS, Josep. Facultat de Filologia. Universitat de Barcelona. Gran
Via de les Corts Catalanes, 585. 08007 Barcelona.
- COLL I RIJERA, Joan-Manuel. c/ Ripollet, 45. 08211-Castellar del Vallès
- FÀBREGAS I ESPADALER, Marra. Atics S.L. c/ Torrent de les Piques, 36 baixos.
08304 Mataró.
- FONT I VALENTI, Gemma. Museu Etnològic del Montseny. c/ Major, 6. 17401
Arbúcies. memga@ddgi.es
- GARCIA BIOSCA, Joan Eusebi. c/ Soledat, 26 2n. 2ª. 25650 Isona. joangb@re-
destb.es

- GARCIA-GUIJARRO RAMOS, Lufs. Facultad de Huesca. Universidad de Zaragoza. Plaza de la Universidad, 3. 22002 Huesca.
- GARSABALL I RIVASÉS, Jordi. c/ Martinica, 12. 08290 Cerdanyola del Vallès.
- GROS I PUJOL, Miquel S. Arxiu Episcopal de Vic. c/ Santa Maria, 1. 08500 Vic.
- KOSTO, Adam J. Columbia University. Dpt. of History. 1180 Amsterdam Ave. 10027 New York U.S.A. ajkosto@columbia.edu
- LAURANSON-ROSAZ, Christian. Université de l'Auvergne (Clermont I). F. Droit et des Sciences Pol. 41, Boulevard François Mitterrand- BP 54 63002 Clermont Ferrand. França. laurosaz@club-internet.fr
- LLORENS, Josep M. Museu Etnològic del Montseny. c/ Major, 6. 17401 Arbúcies. memga@ddgi.es
- LÓPEZ I MULLOR, Albert. Servei del Patrimoni Arquitectònic Local. Diputació de Barcelona. c/ Comte d'Urgell, 187. 08036 Barcelona. lopezmal@diba.es
- LORÉS I OTZET, Immaculada. Dpt. Història de l'Art. Universitat de Lleida. Pl. Víctor Siurana, 1. 25003 Lleida. imma.lores@hahs.udl.es
- MANCHO SUÀREZ, Carles. Dpt. Història de l'Art. Facultat de Geografia i Història. Universitat de Barcelona. c/ Baldri Reixach, s/n. 08028 Barcelona. mancho@trivium.gh.ub.es
- MASDEU, Francesc. Fundació Privada l'Esquerda-Museu Arqueològic de l'Esquerda. c/ Bac de Roda, 6. 08510 Roda de Ter.
- MASNOU PRATDESABA, Josep. Institut Superior de Ciències Religioses. Seminari de Vic. Ronda Camprodon, 2. 08500 Vic.
- MATARÓ PLADELASALA, Montserrat. Museu Etnològic del Montseny. c/ Major, 6. 17401 Arbúcies. memga@ddgi.es
- MATEU I GASQUET, Joaquim. Museu Etnològic del Montseny. c/ Major, 6. 17401 Arbúcies. memga@ddgi.es
- MAURI I MARTÍ, Alfred. Centre d'Estudis Martorellencs. Pl. de la Vila, 41. 08760 Martorell. cem@iponet.es
- MERCIER, Jean. Université de Perpignan. Fac. des Lettres et Sciences Humaines. 52, Avenue de Villeneuve. 66860 Perpignan. France.
- MIKES JANI, Tünde. UNED Barcelona. Recinte La Maternitat. Pabelló Cuiques. Travessera de les Corts, 131-159. 08028 Barcelona
- MIRÓ I MONTOLIU, Ma. Isabel. Universitat Rovira i Virgili. Facultat de Ciències de l'Educació. crta. de Valls s/n. 43007 Tarragona. mimiro@tinet.fut.es
- MOLINA I VALLMITJANA, Josep-Anton. c/ Sentmenat, 28. 08206-Sabadell
- MORAN I OCERINJAUREGUI, Josep. Facultat de Filologia. Dpt. de Filologia Catalana. Universitat de Barcelona. Gran Via de les Corts Catalanes, 585. 08007 Barcelona
- MUNDÓ, Manuel. c/ Londres, 67, 4rt. 2a. 08036 Barcelona

- NOLASCO AZUAGA, Núria. *c/ Ausiàs March, 111 4rt. 2a. 08915 Badalona.*
- OLIVER I BRUY, Jaume. *c/ Consell, 43. 08530 La Garriga.*
- ORDEIG I MATA, Ramon. *Arxiu Episcopal de Vic. c/ Santa Maria, 1. 08500 Vic.*
- PEIG I GINABREDA, Conxa. *Dpt. Història de l'Art. Facultat d'Humanitats. Universitat Internacional de Catalunya. c/ Immaculada, 22 08017 Barcelona.*
- PLADEVALL I FONT, Antoni. *Institut d'Estudis Catalans. c/ Carme, 47. 08001 Barcelona*
- PUJADAS I MITJA, Sandra. *Museu Etnològic del Montseny. c/ Major, 6. 17401 Arbúcies. memga@ddgi.es*
- REVILLA CUBERO, Emili. *Museu d'Història de la Ciutat. Pl. del Rei, s/n. 08002 Barcelona.*
- REYNOLDS, Peter J. *Fundació Privada l'Esquerda – Museu Arqueològic de l'Esquerda. c/ Bac de Roda, 6. 08510 Roda de Ter. pjr@butser.freeseerve.co.uk*
- RICHÉ, Pierre. *99, rue Bobillot. 75013 Paris. França*
- RIERA I RULLAN, Mateu. *Servei del Patrimoni Arquitectònic. Local. Diputació de Barcelona. c/ Comte d'Urgell, 187. 08036 Barcelona.*
- RIU I RIU, Manuel. *Dpt. Història Medieval. Fac. de Geografia i Història. Universitat de Barcelona. c/ Baldiri Reixach, s/n. 08028 Barcelona. gih.hmpd@dl.uib.es*
- RODRÍGUEZ-BERNAL, Francesc. *Institut d'Estudis Medievals. Universitat Autònoma de Barcelona. Edifici B. 08193 Bellaterra.*
- ROMANO, David. *Gran Via Carles III, 78, 5è.4a. 08028-Barcelona*
- ROIG I BUXÓ, Jordi. *c/ Francesc Layret, 3, 8è B. 08208-Sabadell*
- RUEDA TORRES, Josep Manuel. *Museu Etnològic del Montseny. c/ Major, 6. 17401 Arbúcies. memga@ddgi.es*
- SALRACH I MARÈS, Josep Ma. *Facultat d'Humanitats. Universitat Pompeu Fabra. Ed. Roger de Llúria. c/ Trias Fargas, 25-27. 08005 Barcelona.*
- SAMSO, Julio. *Dpt. Àrab. Facultat de Filologia. Dep. Universitat de Barcelona. Gran Via de les Corts Catalanes, 585. 08007 Barcelona.*
- SANCHO I PLANAS, Marta. *Dpt. Història Medieval. Facultat de Geografia i Història. Universitat de Barcelona. c/ Baldiri Reixach, s/n. 08028 Barcelona. msancho@campus.uoc.es*
- SENDRA I BELTRAN, Pilar. *Pl. Marcel·lina Monteys, 5 3er. 2a. 08320 El Masnou. msendrab@campus.uoc.es*
- SHAW, Christine E. *Fundació Privada l'Esquerda- Museu Arqueològic de l'Esquerda. c/ Bac de Roda, 6. 08510-Roda de Ter. Pjr@butser.freeseerve.co.uk.*
- SOLA I GUSSINYER, Pere. *Dpt. de Pedagogia i Història de l'Educació. Universitat Autònoma de Barcelona, Edifici G-6. 08193-Bellaterra-Barcelona. pere.sola@uab.es*

- SOLDEVILA I TEMPORAL, Xavier. Institut Jaume Vicens Vives. Universitat de Girona. c/ Sant Genís, 21. 08389 Palafolls.
- SOLER I SALA, Maria. Centre d'Estudis Martorellencs. Pl. de la Vila, 41. 08760 Martorell. cem@iponet.es
- TARRACÓ I PLANAS, Emília. Pl. Gonçal Cotrina, 2 2n. 3a. 17500 Ripoll.
- TURA I MASNOU, Jordi. Museu Etnològic del Montseny. c/ Major, 6. 17401 Arbúcies. memga@ddgi.es
- UDINA I ABELLÓ, Antoni. Institut d'Estudis Medievals. Universitat Autònoma de Barcelona. Edifici B. 08193 Bellaterra. antoni.udina@uab.es
- VIDAL TABOADA, Alfonso. Dpt. Història de l'Art. Facultat de Geografia i Història. Universitat de Barcelona. c/ Baldiri Reixach, s/n. 08028 Barcelona. avidal@trivium.gh.ub.es
- VINYOLES VIDAL, Teresa Ma. Universitat de Barcelona. c/ Baldiri Reixach, s/n 08028 Barcelona.

COMUNICANTS

Clara Arbués Garcia
Claudi Balaguer i Solbes
Francesc Bau i Erra
Julia Beltrán de Heredia Berceno
Pere Benito i Monclús
Domenge Bidot-Germa
Francesc Busquets i Costa
Josep Camprubí Sensada
Jean Cassinet
Josep Closa i Farrés
Joan-Manuel Coll i Riera
Marta Fàbregas i Espadaler
Gemma Font i Valentí
Joan Eusebi García Biosca
Luis García-Guijarro Ramos
Jordi Garsaball i Rivasés
Adam Kosto
Albert López i Mullor
Immaculada Lorés i Otzet
Josep M. Llorens
Carles Mancho Suárez
Francesc Masdeu
Josep Masnou i Pratdesaba
Montserrat Mataró i Pladelasala
Joaquim Mateu i Gasquet
Alfred Mauri i Martí
Jean Mercier
Tünde Mikes Janis
M. Isabel Miró i Montoliu
Josep-Anton Molina i Vallmitjana
Núria Nolasco Azuaga
Jaume Oliver i Bruy
Conxa Peig i Ginabreda
Sandra Pujadas i Mitjà
Emili Revilla Cubero
Peter J. Reynolds
Mateu Riera i Rullan
Francesc Rodríguez-Bernal
Jordi Roig i Buxó
Josep Manuel Rueda i Torres
Marta Sancho i Planas
Pilar Sendra i Beltran
Christine E. Shaw
Pere Solà i Gussinyer
Xavier Soldevila i Temporal
Maria Soler i Sala
Emília Tarracó i Planas
Jordi Tura i Masnou
Alfonso Vidal Taboada
Teresa M. Vinyoles i Vidal

El Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del 1r mil·lenni, organitzat des de la Universitat de Vic, té la voluntat de ser alhora un homenatge a una figura que va passar per les nostres terres cercant uns coneixements desconeguts a la resta d'Europa, i també un recull, una posada al dia, de com era Catalunya fa mil anys.

Aquesta obra recull les ponències i comunicacions d'una seixantena de medievalistes, historiadors, filòlegs i arqueòlegs, que han volgut fer una contribució al Congrés afegint-se als actes commemoratius de l'Any Gerbert.

Universitat de Vic

ISBN 84-7602-709-5

9 788476 027097

